वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकस्योऽर्थबोधापत्तिः । अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्यमात्रेण स्फोटत्वेनाभिधानात्, वर्णस्फोटपक्षे कथितदोषस्तोऽपि पदवाक्ययोर्नाधिम्, तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति निष्कर्षः । ननु का सा जातिरिति चेत्, अत्राहुः—" सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥ सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥ १ ॥ " इति । अत्र ब्रूमः ॥ अस्तु स्फोटेषु शतभिन्नको जातिरूपवाक्यस्फोट एव व्यापकतया वैयाकरणैरिष्यते, स चानेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः, तत्त्वं चानेकव्यक्तिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्, तथा चानेकव्यक्तिज्ञानैरेवार्थबुद्ध्युपपत्तौ किमन्तर्गडुना जातिस्फोटेन किञ्च यथाकथञ्चिदनुगमार्थं जातिकल्पनेऽलम्बोपाध्यादेकल्पनेत्वापत्तिरिति वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाह उचितः । तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् । सा च वर्णानतिरिक्तेति को जातिरिक्तः स्फोटः । न च वर्णात्मनापि नित्यत्वं युक्तम्, उत्पत्त्यादिप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्, वर्णमुच्चारयति न तत्त्वात्प्रतीति च पटं वयति न तत्त्वादयतीत्यनेन तुल्यम्, अभिव्यक्तिविषयत्वमप्युत्पत्तेर्व्याघातभयेन सर्वत्रातिप्रसञ्जकम्, पर्यायार्थिकनये चाभिव्यक्त्यर्थतस्य गौरवेण त्यागाच्छुत्पत्तिप्रत्ययोऽपि सर्वत्र तुल्यः, ज्ञायमानस्य हेतोरुपयेनैकस्य स्फोटस्वे च धूमपरामर्शादिस्थलेऽप्येका स्फोटः स्यादिति न किञ्चिदेतत् । वर्णमालायां पदमिति प्रतीत्या वर्णातिरिक्तस्फोटं साधयन् दीक्षितस्त्वशिक्षितालापकदेव, एव सत्यविज्ञानस्य सत्यतया वर्णमालायाः सत्यत्वस्य तत्राप्यसत्त्वस्य स्फोटस्य पटवदेवासत्त्वस्य चापत्तेः । न च वर्णाभिन्नत्वेऽपि स्फोटस्य गोत्वादिवज्जातिरूपत्वेन नित्यत्वात् सत्यत्वमिति वाच्यम् । अस्मद्दर्शने गोत्वादिजातेरप्यसच्चावनिरस्तम्, आत्मैवेद सर्वमिति श्रुतिवचनादिति कैयटश्च वर्णाभेदनया गोत्वादिजातिरूपस्यापि स्फोटस्याभिन्नत्वेनानित्यत्वादसत्यत्वापत्तेः, तदनुव्यक्तिसिद्धिं प्रत्येव जातिस्फोट

इति स्वीकारे च पदादपपि सत्यभागस्य जातेः स्फोट इति नाम कृतो न स्वीक्रियते, उपाधिरूपविशेषणाभावे सर्वत्र शुद्ध
प्रज्ञपयसमानाविशेषात्, पर्यायार्थनयम्युत्क्रान्तार्थग्राहिणो द्रव्यार्थिकस्यापश्चिमविकल्पनिर्वचनत्वेन तत्र शब्दमसत्यमर्थमसत्यं
वेति पक्षपातस्य निमूलत्वात् सप्तभङ्गीनये कथञ्चिदनिर्वाच्यत्वस्य विचारजन्यनिर्विकल्पकज्ञानमादायैवाविरोधात्, एतेन
"इत्थं निरूप्यमाण एव, सम्पत्तत्त्वं निरञ्जनम्। यदेवैतदक्षरं प्राहु–स्तस्मै पूर्णात्मने नम ॥१॥" इति व्याख्यातम्, अर्थविनिर्मु
क्तस्य ज्ञानस्याक्षरस्याप्यभावात्, अनन्तधर्मकत्वेऽप्यक्षरस्यस्याद्वयत्वस्य चातुर्व्यापुत्त्या नयविक्षेपेणोपपत्तेः। प्रमाणतयाश्रय
णेऽपि मनोमयत्वसच्छन्दमयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धेः, आत्मभावसमवस्थानरूपस्य परमब्रह्मण एवानेकान्तसिद्धान्तनीत्या सकल
कलङ्करहितस्य विषमिताभयणीयत्वादिति शिवम्। "श्रयो व्यक्तिस्फोटा अविचलितपर्यायविषया, अखण्डो
स्फोटो तदनुगतसमुद्रव्यविषयौ॥ न तिर्यक्सामान्यात्मयमिह विभिन्न च तदय, नयानां कल्लोलाः कलयति
चमत्कारभरितः ॥ १ ॥ अमूर्तभङ्गानां निविडतरजालं नयकृतं, प्रयाति च्छित्त्वैव प्रथितभजनास्त्रेण
सुकृती। यतस्तुर्यैर्वैयाकरणहरिणस्तत्र विषयो, न सिद्धिः स्याद्वादादिति च इह सूत्रं विमृशति ॥ २ ॥"
स्फोटवादः सम्पूर्णः ॥ १० ॥ अन्यत्रेति [इत्यत्रेति] (१५१–२–७) विवृणोति।

अथेतरेतराभावास्यस्याभावानभ्युपगमवादिनां दूषणमुद्भावयितुः प्राहुरापाद्यो।—

सर्वात्मकं तदेकं स्यादन्यापोह्व्यतिक्रमे। अन्यत्र समवाये न व्यपदिश्येत सर्वथा ॥ ११ ॥

तदित्योगेन सर्वमपारिनामिदं तत्त्वं परामृश्यते। तदेकं सर्वात्मकं स्यात्, अनिष्टात्मनापि भावादन्यापोहस्य व्यतिक्रमे। एव

समवायिनः समवायान्तरे समवायोऽन्यत्र समवायः अत्यन्ताभावव्यतिक्रमः । तस्मिन् सर्वस्यैकं तत्त्वं सर्वथा न व्यपदिश्येत, स्वेष्टात्मना व्यपदेशेऽनिष्टात्मनोपि व्यपदेशप्रसङ्गात् तेनाव्यपदेशे स्वेष्टस्याप्यव्यपदेशापत्तेः स्वाभिधानविरोधः कालत्रयेपि वि-शेषानुपगमात् । का पुनरन्यापोहो नाम ? स्वभावान्तरात्स्वभावव्यावृत्तिरन्यापोहः । स्वभावान्तरादिति वचनात् स्वस्वभावा-द्व्यावृत्तिरन्यापोहः तस्याः स्वापोहत्वप्रसङ्गात् । तथापि प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरन्यापोहत्वप्रसक्तिरिति चेत् न, कार्यद्रव्यात् पौर्वापरपरिणामयोः स्वभावान्तरत्वेपि तस्य तद्व्यावृत्तेर्विभिन्नत्वात् । यदभावे हि नियमतः कार्यस्योत्पत्तिः स प्रागभावः, यद्भावे च कार्यस्य नियता विपत्तिः स प्रध्वंसः । न चेतरेतराभावस्याभावे भावे च कार्यस्योत्पत्तिर्विपत्तिर्वा जलस्याभावेप्यनलस्योत्पत्तेः क्वचित्तद्भावे च तस्याऽविपत्तेः । कश्चिद्व्यवधानस्याभावे रूपज्ञानोत्पत्तेः स प्रागभावस्तस्य स्यादिति न मन्तव्यम्, नियमाभावात् केषाञ्चि-द्व्यवधानेऽपि रूपज्ञानोत्पत्तेः । तत एव मान्धकारं रूपज्ञानस्य प्रध्वंसः, तद्भावे नियमतस्तद्विपत्त्यप्रतीतेः । ततः सूक्तमन्यापोहलक्षणं स्वभावान्तरात्स्वभावव्यावृत्तिरन्यापोह इति तस्य कालत्रयापेक्षेऽत्यन्ताभावेप्यभावादतिव्याप्त्ययोगात् । न हि घटपटयोरितरेतराभावः कालत्रयापेक्षः कदाचित्तस्यापि पटस्वपरिणामसंभवात्, तथा परिणामकारणसाकल्ये तदविरोधात् पुद्गलपरिणामानियमदर्शनात् । न चैवं चेतनाचेतनयोः कदाचित्तादात्म्यपरिणामः तस्य विरोधात् । नन्वितरेतराभावस्य व्यतिक्रमे चार्वाकस्य पृथिवीतत्त्वं सकलम-वाच्यात्मकमुपगमवतां साङ्ख्यस्य च महदादिपरिणामात्मकमशेषतत्त्वमस्तु । सौगतानां तु विज्ञानमात्रमुपयतां किं विज्ञानात्मकं स्यादिति कश्चित्सोपि न विपश्चित् । सौगतानामपि हि संवित्तो ग्राह्याकारात्कथञ्चिद्व्यावृत्तावनेकान्तसिद्धिरन्यथा संवेद्यासिद्धिः सर्वथा व्यावृत्तौ संविद्ग्राह्याकारयोरुपकार्योपकारकभावानभ्युपगमात्तयोरन्योन्याभावात् । अन्यव्यावृत्तावप्यतरस्वभावहानेनैकत्वं किञ्चित्स्यात् । संविदो ग्राह्या

कारेऽनुभेदे ग्राह्याकार एव स्यान्न संविदाकारः। तथा च तस्याप्यभावः, संविदभावे ग्राह्याकारायोगात्। ग्राह्याकारस्य वा संविदोऽनु-
भेदे संविदेव, न ग्राह्याकारः स्यात्, कस्यचित्संवेदनमात्रस्य विषयाकारविकलस्यानुपलब्धेः। ननु च 'नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या
नानुभवोऽपरः। ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते॥१॥' इति चेत्, न एवमपि संवित्तेः स्वलक्षणप्रत्यक्षत्वेऽपि संवेद्याकारविवेक-
स्वभावान्तरानुपलब्धेः स्वभावव्यावृत्तिः स्वभावान्तरासिद्धेरिति कथं तल्लक्षणान्यापोहव्यतिक्रमः सौगतस्य शक्यः कर्तुम्? चित्रैकज्ञान-
वादिनः पुनः सकलविषयनिर्भासेऽपि लोहितादीनां परस्परव्यावृत्तिरभ्युपगमनीया, अन्यथा चित्रप्रतिभासासंभवाद्यन्यतमवत्, तथा
बहिरर्थस्यापि नीलादेरभेदस्वभावस्वापत्तेर्नीलादन्यतमवत्। प्रतिभासभेदाभावेऽपि नीलादेर्भेदव्यवस्थितौ न किञ्चिदभिन्नमेकं स्यात्, निरं-
शस्वलक्षणस्याप्यनेकत्वप्रसक्तेः। ततः पीतादिविषयस्वरूपभेदमभिवाञ्छता प्रतिभासभेदोऽनेकचित्रज्ञानवदेकचित्रज्ञानेऽप्येष्टव्यः। तदिष्टौ
च स्वभावान्तरात्स्वभावव्यावृत्तिः पारमार्थिकी सिध्यतीति सिद्धमन्यापोहः। तथा चित्रज्ञानस्य स्वनिर्भासेभ्यो लोहितादिभ्यो विष-
यस्य च चित्रपटादेः स्वावयवेभ्यो नीलादिभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा। कुतः प्रमाणादिति चेत्, तदवयवेभ्यो व्यावृत्तिः, एकानेकस्वभावत्वात्
पटरूपादिवदित्यनुमानात्। न हि लोहितादिनिर्भासा एव नीलाद्याकारा एव चानेकस्वभावाः, न पुनरेकस्वभावं तदवयवि बहिर्द्रव्यं चेति
तत्त्वं वस्तु यतोऽसिद्धो हेतुः स्यात्, तस्याप्यबाधितप्रतीतिसिद्धत्वात्। अन्यथा द्रव्यमेव स्यान्न रूपादयः। एतेन चित्रज्ञानमेव स्यान्न
लोहितादिनिर्भासा इत्युपदर्शितम्। सत्यं हि वस्तु, स्वभावैकत्वेऽपि निर्भासवैलक्षण्यं करणसामग्रीभेदमनुविदध्यात्, दूरासन्न-
कार्योपनिबद्धनानाकारनिर्भासवत्। यथैव हि चित्रपटादिद्रव्यमेकस्वभावमपि चक्षुरादिकरणसामग्रीभेदाद्रूपादिविलक्षणाकारं, तथापि
नानात्व तथा चित्रज्ञानमपि नानात्वकरणवासनासामग्रीभेदाद्विलक्षणलोहितादिनिर्भासम्। तथानभ्युपगमे प्रतिपुरुषं विषयस्वभावभेदो

वा सामग्रीसंबन्धभेदात् । व्यतिरेककार्ये दूरस्थपुरुषस्याग्न्यो हि दूरे देशसामग्रीसंबन्धोऽभ्यासजदेशसामग्रीसंबन्धः । इति दूरसमा
नामेकत्र वस्तुन्युपनिपतनामासन्नानां पुरुषाणां निर्भासभेदात्तद्विषयस्य वस्तुनोऽपि स्वभावभेदोऽस्तु, विशेषाभावात् करणसामग्रीभेदव
दूरादिदेशसामग्रीसंबन्धभेदस्यापि विषयस्वभावभेदमन्तरेणानुपपत्तेः । ततोऽन्वयेऽपि स्वभावभेदैकान्तसिद्धेर्न व्यतिरेकस्वभावस्य ।
अन्यथा निर्भासभेदेऽपि वस्तुनिरेकरूपत्वोपगमे न केवलं रूपादेरभेदः किं तर्हि ? कस्यचित्क्रमशः संबन्धान्तरोपनिपातेऽपि स्वभावं न
भेदयेत् ततः क्रमवन्त्यपि कार्याणि तत्स्वभावभेदं नानुमापयेयुः, क्रमशः सुखादिकार्यभेदस्य साधनधर्मस्य व्यतिरेकत्र समानसंब
न्धोपनीतनिर्भासभेदेन व्यभिचारात् । न चैवं शक्यमभ्युपगन्तुम् । ततो यावन्ति संबन्ध्यन्तराणि तावन्तः प्रत्येकं भावस्वभावभेदाः
परस्परव्यावृत्ताः सह क्रमेण च प्रतिपत्तव्याः । ननु च सर्वथा संबन्धासंभवाद्भावानां पारतन्त्र्यानुपपत्तेः 'पारतन्त्र्ये हि संबन्धः सिद्धे
का परतन्त्रता । तस्मात् सर्वस्य भावस्य संबन्धो नास्ति तत्त्वतः ॥१॥" इत्यादिवचनाच्च कस्यचित्संबन्ध्यन्तराणि स्वभावभेदनिबन्ध
नानि सन्तीति चेत्, न, द्रव्यक्षेत्रकालभावप्रत्यासत्तिलक्षणस्य संबन्धस्य निराकर्तुमशक्तेः । न हि कस्यचित्केनचित्साक्षात्परम्परया वा
संबन्धो नास्तीति निरुपाख्यत्वप्रसङ्गात् । गुणगुणिनोः पर्यायतद्वतोश्च साक्षादविष्वग्भावाख्यसमवायासत्त्वे स्वतन्त्रस्य गुणस्य पर्या-
यस्य वाऽसत्त्वप्रसङ्गात् सकलगुणपर्यायरहितस्य द्रव्यस्याप्यसत्त्वापत्तिरिति तयोर्निरुपाख्यत्वम् । गुणानां पर्यायाणां च परस्परं
साक्षादेकद्रव्यसमवायसंबन्धाभावेऽप्यनेन निरुपाख्यत्वं प्रतिपादितम् । चक्षूरूपयोः परम्परया क्षेत्रप्रत्यासत्तेरसत्त्वे योग्यदेशेऽप्य-
योग्यदेशस्थरूपे चक्षुर्ज्ञानं न जनयेत् । ततस्तद्भावकानुमानाभावप्रसङ्गो रूपस्यापि चेन्द्रियप्रत्यक्षासत्त्वप्रसक्तिः । इत्युभयो-
र्निरुपाख्यत्वम् । तथा मरणारिष्टपरिणामयोः कालप्रत्यासत्तेरसत्त्वेऽनभिमतकार्ययोरिवाभिमतकार्ययोरपि कार्यकारणभावासत्त्वात्तु

कपिस्पाषकाविभिन्निनि
भयोर्निरूपाक्ष्यतापत्तिः । तथा स्यामिस्यव्यारकालवर्तिनोर्धूमाविच्छिन्नाग्न्याविसिद्धिनोर्भावप्रत्यासत्त्यसत्त्वे कपिस्पाषकाविभिन्निनि तनोनुमानायोगात्सुमानानुमेययोरनन्वयप्रसङ्गाभिरूपाक्ष्यत्वप्रसङ्गः । किं बहुना, संवेद्यस्य कस्यचिदेकेनचिद्वेशापाकारेण प्रत्यासत्तेर तथा मतेनुमानायोगात्सुमानानुमेययोरनन्वयप्रसङ्गाभिरूपाक्ष्यत्वप्रसङ्गः । तदस्यामसिसङ्गावे वा सिद्धमनुर्योपि सम्बन्धः, सविषयाकारयोर्द्रव्यादिप्रत्यासत्तिपत्तुम्प-
यत्ने तदुभयोरनन्वयाभिरूपाक्ष्यत्वम् । तदस्यामसिसङ्गावे वा सिद्धमनुर्योपि सम्बन्धः, सविषयाकारयोर्द्रव्यादिप्रत्यासत्तिपत्तुम्प-
यत्ने तदुभयोरनन्वयाभिरूपाक्ष्यत्वम् । मिश्रस्य संविदाकारस्य सविसरतम्भ्रवानिष्टौ संविदभावेपि भावप्रसङ्गात्, सविदो वा स्वा-
त्मनि भावान्तरस्य पारतन्त्र्यमसिद्धः । मिश्रस्य संविदाकारस्य सविसरतम्भ्रवानिष्टौ संविदभावेपि भावप्रसङ्गात्, सविदो वा स्वा-
कारपरतन्त्रतामुपगमे निराकारसंविदनुपपत्तेः, तथोपगमेपि संविदो वेद्याकारविवेकपरतन्त्रतानभिमनने वेद्याकारासत्त्वप्रसङ्गात्,
मयथा मेवकाभावस्य च भावपरतन्त्रतानङ्गीकरणे स्वतन्त्रस्याभावरूपत्वविरोधात् कुतस्तद्व्यवस्था ? तदय कस्यचिदसिद्धस्या
गिदम्य वा परतन्त्रतामुपलभ्य सर्वत्र सिद्धेऽसिद्धे वा का परतन्त्रतेति ब्रुवाणः कथं न परतन्त्रः ? कस्यचिदसिद्धस्यापि कार्योत्पत्तिः
कारणपरतन्त्रतोत्पत्तेरन्यथा कारणाभावेपि कार्योत्पत्तेर्निवारणायोगात्, कुतश्चित्कस्यचिदनुत्पत्तौ तदसत्त्वप्रसङ्गात्, “ सदकारणवभि
त्यम् ’ इति वचनात्, संवृत्या पारतन्त्र्योपगमेपि तदोषानतिवृत्तेः संवृतेर्मृषारूपत्वात् । तस्वतोपि कस्यचित्स्वरसम्प्रेष्टौ सिद्ध
स्वादिवत्ः संबन्धः । इति न तत्प्रतिक्षेपः श्रेयान्, यतः संबन्ध्यन्तरापेक्षया सकृदसकृच सम्तानान्तरभावस्यभावभेदाः परस्पर
व्यापृता न भवेयुः । तत्रैव प्रतिक्षणमनन्तपर्यायाः प्रत्येकमर्थसार्थाः, न पुनरेकस्वभावा एव भावाः क्षणमात्रस्थितयः, अन्यपस्मा
नारतमविच्छेदात् । क्रमतोपि विच्छेदेऽर्थक्रियानुपपत्तेः स्वयमसतस्तस्वतः कचिदुपकारितानुपपत्तेः कुतः कस्यात्मलाभः स्यात् ? कथ
च्चिन्नपिण्डेऽपि पुनः न सुघट एव कारणस्य स्वकार्यात्मना भवतः प्रतिक्षेपायोगात् स्वभावान्तरानपेक्षणवत्, स्वयमुत्पित्सोरपि स्वभावा
न्तरापेक्षणे विनश्वरस्यापि तदपेक्षणप्रसङ्गात्, एतेन स्वासो स्वभावान्तरानपेक्षणमुक्तं, विश्रसापरिणामिनः कारणान्तरानपेक्षोत्पादादि

द्रव्यस्वस्यानादित्वेन एव हेतुव्यापारोपगमात् । तथैव पर्यायार्थिकनयादेशात्प्रतिसमयमनन्तपर्याय। क्रमभाविपर्यायाणामवस्थितिविरहे
प्रतीयते तस्मात्कुतश्चित्पुरेव विनश्यति जीवादि। पूर्वोत्तरादिपर्यायविनाशोत्पादस्थित्यात्मकत्वादुत्तरगुणादिपर्यायोत्पादस्य । नन्वेवं एव
तिष्ठति कथंचिदव्ययात्मकोऽनुपपत्तेरप्यविनाशमयत । द्रव्यरूपेणसत्त्वादिना स्यादुत्पद्यते सर्वथाप्यसत्त्वाभावः कथंचिदुत्पादव्ययात्मकत्वम् ।
तथा प्रतिक्षणं त्रिलक्षणं सर्वम् “प्रत्यक्षमपरोक्षम्पुनः सत्” इति वचनात् । नन्वेवं स्थित्यादयो जीवादेर्वस्तुनो यद्यभिन्नास्तदा स्थितिरेवोत्प
त्तिविनाशौ, विनाश एव स्थित्युत्पत्ती उत्पत्तिरेव विनाशस्थाने इति प्राप्तम्, एकस्मादभिन्नानां स्थित्यादीनां भेदविरोधात् । तथा च
कथं त्रिलक्षणता स्यात् ? अथ भिन्नास्तर्हि प्रत्येकं स्थित्यादीनां त्रिलक्षणत्वमप्रसङ्गः, तथात्, अन्यथा तदसत्त्वापत्तेः । तथा चानवस्था
नाम समीहितसिद्धिरिति कश्चित् सोऽप्यनालोचितपदार्थस्वभावः, पक्षद्वयस्यापि कथंचित्सिद्धत्वात् । तत्र तावत् कथंचिद्भेदोपगमे स्थित्या-
दीनां स्थितिरेवोत्पत्ते सामर्थ्याद्विनश्यति च विनाश एव तिष्ठति सामर्थ्यादुत्पद्यते च उत्पत्तिरेव नश्यति सामर्थ्यात्तिष्ठतीति च
मन्यते, त्रिलक्षणात्मकात्स्थित्यादेरभिन्नानां स्थित्यादीनां त्रिलक्षणत्वसिद्धेः । एतेनैव तदन्येषां भेदोपगमेऽपि प्रत्येकं त्रिलक्षणत्वसिद्धिरुक्ता ।
न चैवमनवस्था सर्वथा भेदपक्षे तत्प्रसङ्गेन स्याद्वादपक्षे तु तदसम्भवात् । येन हि स्वभावेन त्रिलक्षणात्वस्मादभिन्नाः स्थित्यादयस्तेन
प्रत्येकं त्रिलक्षणाः, पर्यायार्थिकादेशात्तु ततस्ते भिन्ना अपीष्यन्ते, तथा प्रतीतेरबाधकसंभवात् । ततो निरवद्यमिदं प्रतिक्षणं त्रिलक्षणं
सर्वमिति । एतेन कालत्रयापेक्षयापि त्रिलक्षणमुपवर्णितं तस्मान्वितेन रूपेण कालत्रयव्यापित्वादन्यथा पुरुषैकान्ते सकलार्थक्रिया
विरोधात् प्रसक्तेरन्वयात् । ततो द्रव्यपर्यायात्मकं जीवादि वस्तु, क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाव्याप्यानुपपत्तेरिति प्रमाणोपपन्नम् । तथा
च स्थितिरेव स्यादुत्पत्स्यते विनङ्क्ष्यति सामर्थ्यात्सिद्धत्वात् तथा जिनेन्द्रेति गम्यते । विनाश एव स्यादुत्पत्स्यते विनङ्क्ष्यति स्थित

प्रध्वंसो विनष्ट इति च गम्यते । उत्पत्तिरेवोत्पत्स्यते विनङ्क्ष्यति स्थास्यतीति न कुतश्चिदुपरमति । सोत्पन्ना विनष्टा स्थितेति गम्यते। स्थित्याद्यपरस्य वस्तुनोऽनाद्यनन्तरतयानुपरमसिद्धेः स्थित्यादिपर्यायाणां कालत्रयापेक्षिणामनुपरमसिद्धिः, अन्यथा तस्यावलक्षणत्वप्र सङ्गात्स्वविरोधात् । एतेन जीवादि वस्तु तिष्ठति स्थितं स्थास्यति विनश्यति विनष्टं विनङ्क्ष्यति, उत्पद्यते उत्पन्नमुत्पत्स्यते चेति प्रवर्तितं, रूपादित्रयमित्यादीनामन्यथा स्थास्यत्यादिष्वपरत्वानुपपत्तेः । तथा चैतेषां भङ्गानामपि विकल्पानां प्रत्येकं नवविकल्प- तापरतत्त्वेकाशीतिविकल्पं वस्तु तद्भिन्नस्थित्यादिपर्यायाणामपि तावद्विकल्पास्तदुपरमसिद्धेः । यथा जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशकालवि कल्पमगुरुलघुगुणमनन्तपर्यायैः सह प्रमाणं विनिश्चितं तथा सन्मात्रे शुद्धद्रव्यमपि प्रतिपत्तव्यं, सत्त्वैव द्रव्यत्वविशेषणस्य द्रव्यव्यवहार विषयत्वसिद्धेः । तथा हि । यापि स्य प्रवति द्रोष्यत्यदुद्रुवदिति द्रव्यं, तथा क्षीयन्ते क्षेष्यन्ते क्षितास्मिन् पदार्था इति क्षेत्रं, कल्यन्ते कलयिष्यन्ते कलिताश्चास्मादिति कालः भवति भविष्यत्यभूदिति भावः पर्याय इति सत्त्वैव विशेष्यते द्रव्यक्षेत्रकालभावात्मना, तस्या एव तथा व्यवहारविषयत्वघटनात् । ततः परस्परव्यावृत्तस्वभावानऽनन्तगुणपर्यायान्प्रतिक्षणमासादयन्ती सत्त्वैव विवर्तितादि चोद्यं, तस्या अप्येकाशीतिविकल्पतानोपपत्तेः । तथा भङ्गानेव संद्रवन्तीत्यादि प्रतिपत्तव्य क्षितम् कुर्वन्ती कलयन्ती भवन्ती च सत्त्वैव स्थिते- त्यादिगोचरतायाः संभवात् । तथा चोक्तं "सत्ता सकलपदार्था सविश्वरूपा त्वनन्तपर्याया । स्थितिभङ्गोत्पादार्था सप्रतिपक्षा भवत्येका"॥ १ ॥ इति । ततेयं पर्यायार्थिकनयप्राधान्याद्द्रव्यार्थिकनयगुणभावात्सर्वस्य स्वभावान्तरव्यावृत्तिः प्रसिद्धाऽन्यापोह्व्यतिक्रममपाकरो तीति किं नः प्रयासेन । तथा चेयाद्विपरस्तीयत्वाभावापादनो न कश्चित्किञ्चिद्रूपविशेष वर्तेत । वर्तेतामिति चेत्, तथा सर्वं सर्वत्र सर्वथोपलभ्येत । न च ज्ञानादिकं घटादावुपलभ्यते, नापि रूपादिकमात्मादौ । न च किञ्चित्स्वात्मनेव परात्मनाप्युपलभ्येत, ततः

सिद्धाऽभावः

किञ्चित्तोऽर्थ वस्तु कथमिदेवं सत्वात्मनानुपलभ्यमानः कालान्तरेपि तत्र तथा नास्तीति प्रतिपद्यते परैरपि सिद्धोऽभावः प्रमाणस्य स्वरूपस्य लक्षण-
पुरस्माभप्रतिपत्तिः ? कथं च न स्यात् ? सर्वथा भावविकल्पस्याभावस्य वाचकस्य माहकप्रमाणाभावात् प्रमाणस्य तत्स्वरूपस्याविषयत्वव्यवस्थितेः प्रमाणान्त
विषयत्वाभावे प्रत्यक्षयोगात् तस्य तत्कारणत्वविरोधात् तत्कारणत्वे स्वभावव्यवस्थापतेः । न चासौ युक्तिमती । स्वभावानुमानस्यैव भावात्मकता-
रस्यापि स्वभावविषयत्वात् । तस्य कार्यानुमानत्वे तावदभावस्य कारणत्वप्रसक्तिः । न चासौ युक्तिमती । स्वभावानुमानस्यैव भावात्मकता-
पत्तिः अभावस्य स्वभावासंभवात् । प्रसज्योनुपलम्भो पर्युदासरूपो वस्तुनि नियमात् सर्वथाप्यभावाविषयत्वसिद्धिः । तद्विपक्षोपि भावस्व
माव एवाभावः । स्वविरूपस्य कैवल्यमितरस्य वैकल्यमिति युक्तमपि देवागमादिको युक्तियुक्तनोक्तो भावधारयति भावाभावप्रतिपत्तर
भावाभ्युपगमात् । तत्र स्वयम् "अन्यनिवासनो द्वयविकल्पपरिनिष्ठित" ॥ सम्पार्थेविशेषो धर्मो भावाभावोभयाभिधा ॥ १ ॥" इति पर
भावतो भावस्याभावस्योभयस्य च प्रतिपत्तरभावे प्रतिपद्यमानः कथमभावप्रतिपत्तौ प्रकृत्यपर्यनुयोगं कुर्यात् ? न वेदस्वस्य परमार्थतो
स्वपररूपादिभावाभावकल्पनात्सर्वस्य निःश्रेणीपदकल्पाभ्यामिव भावाभावस्वभावाभ्यां प्रतिपत्तः स्वरूपादिभिरिव पररूपादिभिरपी
इस्य संवित्तयस्य भावे भेदरूपत्वप्रसङ्गात् पररूपादिभिरिव स्वरूपादिभिरपि तस्याभावे स्वयं प्रकाशनविरोधात् । न किञ्चित्प्रमाण
सर्वात्मना भावमभावं वा प्रतीतुमर्हति अनियमप्रसङ्गात् । ताथागतानां हि भाव एव प्रमाणविषय इति भावमभेकान्तवादिनाम
भावप्रतिपत्तिरयुक्तिः । अतो न भावनियमप्रतिपत्तिः कस्यचित्कथञ्चित्स्यासिद्धिः स्वस्वभावव्यवस्थितयोगात् । तेषां तत्प्रमेयत्वो-
परोक्षाणां प्रमाणद्वयनियमं विघटयति । भावनैरात्म्यस्य प्रमाणाकारणस्यात्मप्रतिबन्धविषयो मा भूत् प्रमाणनैरात्म्ययोस्तादात्म्यानिष्टे-
स्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धस्य विरोधात् नैरात्म्यात्प्रमाणस्योत्पत्तौ तस्य भावस्वभावत्वप्रसक्तेः तयोः प्रतिबन्धान्तरोपगमे सिद्धस्य त्रिविध-

त्तिरोधात्। तत्प्रतिबन्धे प्रमाणान्तरसिद्धेः कथं प्रमाणव्यवस्थानियमविघटने न घटेत, यदुक्तम्—यभावे प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वानुदयात्, अर्थापत्त्यभावोऽभावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमात्वता। प्रतिबद्धस्वभावस्य तद्धेतुत्वे समं द्वयम् ॥१॥' इति वचनात्। मानमस्य तु नास्तिप्रज्ञानस्य व्यापारसामग्रीसमानुपलब्धभावपरिच्छेदत्वे नैव प्रमाणान्तरं प्रतिबन्धनियमाभावात्। इति ययोरिष्टयोर्न परिजिहीर्षुणा वस्तु धर्मत्वेनाभावस्य प्रतिपत्तिरभ्युपगन्तव्या तस्याः प्रतिबन्धापायात्। ततो न भावैकान्ते समीहितसिद्धिः ॥ ११ ॥

स्वसमवायिन (१६२-१-१४) इति स्वसमवायि यस्येति विग्रहात् स्वसमवायिन आत्मसमवेतज्ञानादे, समवायान्तर (२-१) व्योमादौ, समवायोऽन्यत्र समवाय उच्यते, अत्यन्ताभावव्यतिक्रम स एव, तस्मिन्निति तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने, सर्वस्य सर्वदा, इह तस्य सर्वथा तस्यैवेत्याकारेण, न व्यपदिश्येत। तस्य (५) कार्यस्य, तद्रूपावृत्तेः पूर्वोत्तरपरिणामरूपत्वात्, विशिष्टत्वाद्विलक्षणत्वात्, ध्वंसत्वप्रागभावत्वाभ्यामिति शेषः। तथा चोपधेयसांकर्येऽप्युपाधीनामसांकर्यात् दोषस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदेऽपि तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावाभ्युपगमादिति बोध्यम्। उपाध्यसांकर्यमेव प्रदर्शयति—'यदभावे हीत्यादि' (५) ॥ नियमग्रहणादिति (७), न चैव सिद्ध्यभावे नियमतोऽनुमित्युत्पत्तेः सिद्धेरनुमितिप्रागभावत्व प्रसक्त इति वाच्यम्। पूर्वपरिणामान्तर्भावनेष्टत्वात्, अनुमितेरपि सिद्धित्वेन सिद्ध्यभावत्वेनानुमितिनिरूपितस्य कालिकव्याप्तिघटितनियमस्याभावात्। न हि घटपटयो (९) रित्यादि, नन्वेवं जीवेऽजीवभेदे कालत्रयापेक्षेऽत्यन्ताभावत्वप्रसक्तिः, न च सोऽत्यन्ताभाव एव, प्रतीतिवैलक्षण्यात्, नञाऽत्यन्ताभावबोधनेऽनुयोगिवाचकपदे सप्तम्या अन्योन्याभावबोधने च प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्यन्ताभावत्वादिना बोधने तयाव्युत्पत्तेराभ

पर्येऽपि तथात्वग्रहणस्याप्यनुपपत्तावेति चेत्, सत्यम्, "त्रैकालिकी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभाव" इत्यत्र परिणा
मपदमहिम्ना मर्त्यत्वनियामकसम्बन्धतायाः पृथ्वीपातदशुत्वाभयमाप संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमत्यन्ताभावत्वमिति
तात्पर्यम्। इत्थं चान्योन्याभावलक्षणस्य तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव सामान्य दोषः। तच्च ध्वंसाधिकरणेऽ
तिरिक्तपदार्थे चेति पुनरन्यदेतत्, संयोगितादात्म्यस्यैव संयोगत्वे च "तादात्म्यत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभा
वत्वमन्योन्याभावत्वम्," "तद्विपरीतभावत्वं संसर्गाभावत्वम्" इति वदन्ति। तादात्म्यत्वस्यातिरिक्तस्य कल्पनायां गौरवाद्
ध्वंसात्यन्ताभावत्वापसम्प्रोपाधिरिति तु नव्याः। युक्तमेतत्, तपद्स्वरूपे तयक्रोडत्वादेर्यथा प्रतीतिकल्पनात् भावसंकरस्ये
भावासंकरस्याप्यदुष्टत्वात्, अभिलापभेदस्य च विवक्षावैचित्र्याधीनत्वादिति दिग्॥ अन्यापोहव्यतिक्रमे भेदवादिना दोषः
स्याभावभेदवादिनः सौगतस्येत्याशङ्कते नन्वित्यादिना (११२–२–११)॥ उपरमति–सौगतानामपि हीत्यादिना (१२),
धर्मित्वेन व्यक्तिभेदे तेषामविवाद एव, ग्राह्यग्राहकस्याभ्यामाधिकस्वरूपभेदकथनार्थं पुनरपह्नुपक्रमः, ग्राह्यग्राहकाकारविवे
कान्यथानुपपत्त्या ज्ञानमात्रमपि कथञ्चिद्वेद्यतास्ति स्वीकार्यमेवेति निष्कर्षः। ननु मतापरिज्ञानविजृम्भितमेतत् ज्ञानमात्रस्य
माध्यमिकेनाभ्युपगमात्, तन्मते च ग्राह्याकारस्यालीकत्वादलीकमेदस्य च वास्तवान्यापोहव्यतिक्रमाविरोधित्वादित्याशङ्कते
'ननु चेत्यादिना' (१६२–१–२)। एवमपि स्वलक्षणप्रत्यये संवेद्याकारमिथ्यात्वावगाहिज्ञानवैलक्षण्यप्रौप्याभावान्यापोहव्यति-
क्रमः सौगतस्य युक्त इत्याशयेन समाधत्ते नैवमपीत्यादिना (३)। तादृशज्ञानस्यालीकत्वे च इतो माध्यमिकमताय अतः
ज्ञप्तिः। विचारजन्यं शून्यज्ञानमेव प्रमाणं नान्यत् स्वलक्षणप्रत्ययमप्यप्रामाण्यग्रहास्कन्दितत्वादिति चेत्, तर्हि तत्रापि मिथ्या

संस्कारविरोधिताश्चेदर्कं चैत्रस्य वक्तव्यमिति ध्रुवोऽन्यापोह , विचारस्य सत्यत्वे नियमभङ्गोऽसत्यत्वे च सत्यज्ञानजनकशक्ति विरहात् सत्यज्ञानोच्छेद इति पश्चिमिरेतत् । चित्राद्वैतवादेऽपि योगाचारस्य चित्रज्ञाने नीलादिमात्रविषयकज्ञानत्वावच्छिन्न मेदरूपो नीलाद्याकारभेदरूपश्चान्यापोहोऽवश्यमादरणीय इत्याह चित्रैकज्ञानवादिनः पुनरित्यादिना (१६२–१–४)॥ तत्र तत्रापि (९) तत्रतो लोहितादिनिर्भासनवच्चित्रज्ञानस्य, तेभ्यो लोहितादिनिर्भासेभ्यो व्यावृत्तिरस्तीति साध्यम् । एकानेक स्वभावत्वादिति हेतुः, यथा घटस्य रूपरसादिभ्य इति दृष्टान्तः, एकमिदमनुमानम्, द्वितीय च तत्रतो नीलाद्याकारवत्त्व चित्रपटादेस्तेभ्यो नीलाद्याकारेभ्य इत्यभिलापेन द्रष्टव्यम् । 'न पुनरिति' (१०) अनेकस्वभावमिति विपरिणतानुषङ्गेनान्वयः, तत्र लोहितादिनिर्भासचनीलाद्याकारवच । हेतुः (११) एकानेकस्वभावत्वरूपः, यदि च रूपादय एव लोकप्रतीतत्वात् सन्ति न द्रव्यमिति परेणोच्यते तदाह भाष्यकृत्, मम सामान्याभिप्रायेण द्रव्यमेवास्ति न (यस्याभ) रूपादय इति, तुल्यः पथ इत्यर्थः । ज्ञानमधिकृत्याह वृत्तिकृत्, एतेनेति, चित्रज्ञानैकत्वे निर्भासभेदप्रकारमुपदर्शयति शक्य हि वक्तुमित्या दिना (१२), प्रसङ्गापादनमात्रमेतदिति, विपर्ययपर्यवसानमाह तथानभ्युपगम इत्यादि (१४)॥ भाष्ये चाकारो (२–१) व्यवस्थार्थः । निर्भासभेदेऽप्येकत्वोपगमे बाधकमाह भाष्यकृत् अन्यथेति (४), क्रमश (५) इति । एव हि क्रमि कनानाकार्यकरणैकस्वभावोऽनुगृहीतो भवति वस्तुन एवं नानेकस्वभावव्यपलतैव सिध्यति, अन्यथैकस्वभावमपि नानाकार्य करणानुप्रवेशे एककार्यकारणवेलायाङ्क्लेपादिकया नानाकार्यपनयनप्रसङ्गादित्यालोच्याह न चैव शक्यमभ्युपगन्तुमित्या दिना (६) । चोदः शङ्कते–'ननु चेति' (७) भावानां पारतन्त्र्यानुपपत्तेः क्षणिकत्वेन परापेक्षाया अघटनात् सर्वथाऽसम्ब

वेन स्वभावभेदस्यासम्भवात् कस्यचित्सम्बन्धान्तराणि स्वभावभेदनिबन्धनानि सन्ति, अतः स्वभावभेदस्य कर्तुमशक्यत्वेन स्वभावभेदस्यासम्भवात् कस्यचित्सम्बन्धान्तराणि स्वभावभेदनिबन्धनानि सन्ति, अतः स्वभावभेदस्य कर्तुमशक्य इत्यादस्य समाधाने न द्रव्येत्यादिना (१६३-२-९) स्यादित्यन्वयः। प्रामाणिकस्याद्रव्यादिकृतसम्बन्धः पराकर्तुमशक्य इत्यादस्य समाधाने न द्रव्येत्यादिना सम्बन्धसिद्धिमङ्गीकृत्य परमुखेन समभ्युपगमयति 'किं बहुनेति (१६४ १-२)' तथा च साकारज्ञानवादे विषयप्रमाणेन सम्बन्धसिद्धिमङ्गीकृत्य परमुखेन समभ्युपगमयति सिद्धमन्यत्रापि द्रव्यादिसम्बन्धे सविषयविभागसम्बन्धस्य निराकारज्ञानवादेऽपि तद्विषयकरणाकारसम्बन्धस्यावश्याभ्युपगम्यत्वे सिद्धमन्यत्रापि द्रव्यादिसम्बन्धे नेति भावः। सर्वथा सम्बन्धाभावस्य चेति (६) तथा च परमाणूनां निरन्वयोत्पत्तिरेव द्रव्यादिप्रत्यासत्तिविज्ञानस्य चानीलाया कस्याप्यवयवोत्पत्तिरिति निरस्तम्, पारतन्त्र्यमिथ्या सम्बन्धं निराकुर्वतोऽप्यसम्बन्धाभावमात्रिस्वभावस्याभावस्य भावपरतन्त्रतया स्वनिश्चयैकल्पनारोपस्य परमार्थत्वात्, तदपि कस्यचिदिति (६) कथितपरतन्त्रतानुपलम्भे सर्वत्र परतन्त्रतानिषेधस्य कर्तुमशक्यत्वादभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। परतन्त्रः (७) परवशः, कस्यचिदसिद्धस्यापीति (७) तथा च यथा कार्यस्य कारणपरतन्त्रत्वम्, तथा सर्वस्य वस्तुनः सम्बन्धमुखेन सम्बन्ध्यन्तरपरतन्त्रत्वमविरुद्धमिति भावः। ननु कार्ये न कारणपारतन्त्र्यं, तस्य स्वरसत एवोत्पत्तिशीलत्वात्, किन्तु कार्यसम्प्रचार इति सांवृतमेव तदित्याशङ्कायामाह- 'संवृत्त्येति' (९) तत्रोपानतिवृत्तेर्वस्तुनः कारणानपेक्षत्वे कार्यस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं चेति प्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति भावः। 'तत्त्वतोऽपीति' (९) एकान्त मृषा रूपस्यान्यत्र सत्यत्वनियमादित्यर्थः, वस्तुतोऽवश्यमपि नियतस्वरूप कारणपारतन्त्र्यं कार्ये सर्वसिद्धमेवाकस्मात्तदभावनिरासस्येत्यमेवोपपादनात्, स्वभाववादे पूर्वोत्तरक्षणानामेव हेतुहेतुमद्भावेन कारणान्तरनिरासेऽपि तेषां मिथोऽप्यव्यवधिमद्भावेन नैयत्याद्धेतुफलैकान्ते स्वमानसम्बन्धार्थस्यैवानुपपत्तिरिति पुनरप्येतत्। सन्तानान्तरभाव-

स्वभावभेदा इति (१०) सन्तानान्तरमात्रस्य घटपटादिरूपस्य स्वभावभेदाः, क्षणिकनित्यापेक्षया नित्यानित्यादिरूपाः, स सुवर्ण एवेति (१५४-१-१३) सुवर्णं कुण्डलीभूतं मृद् घटीभूतेत्यादिप्रत्ययादविच्छिन्नद्रव्यस्यैव कार्यभावसिद्धेः, अन्यथा त्विष्ट पर्यायस्यैवापन्नादिति भावः। ननु कारणस्य प्राक्कालक्षयितयैवापेक्षणात् कथमविच्छिन्नस्य कार्यभाव इत्याशङ्कायां दृष्टान्तमाह–स्वभावान्तरानपेक्षणवदिति (१३), येन नयेन स्वभावान्तरानपेक्षणं तेन नयेनाविच्छिन्नस्य कारणस्य कार्यतां स्वीकुर्वतः परित्यागायोग इत्यर्थः। स को वा नय इति चेत्, इमे ब्रूमहे, नाशस्येवोत्पादस्य निर्हेतुकत्ववादी शुद्धपर्यायार्थिक एव, तदाह–उत्पित्सोरपीति (१३) हेतु विनैव वस्तुनो विनाशशीलत्वे हेतुं विनैवोत्पादशीलत्वं न्याय्यम्, तत्र सौगतानामर्द्धजरतीयाश्रयणस्यायुक्तत्वादिति भावः। स्थितावप्यनं न्यायमतिदिशति–'एतेनेति' (१४) वस्तुन उत्पादविनाशयोः कारणानपेक्षत्वे व्यवस्थिते स्थितेरपि तत्त्वेन स्वाभाविकत्वं युक्तम्, क्वाचित्कत्वस्यैव कादाचित्कत्वस्य स्वभावनियतत्वादिति भाव। नन्वेवमुत्पादत्रियस्य कारणानपेक्षत्वे घटोत्पादार्थं दण्डग्रहणादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्कायामाह–'तद्विशेष एवेति' (१६८-२-१) इत्थं चोत्पादस्य प्रायोगिकवैस्रसिकभेदेन द्विविधत्वात् द्वितीये हेत्वनपेक्षायामपि प्रथमे तदपेक्षाध्रौव्याच प्रवृत्त्युच्छेद इति भावः। एतचोत्पादद्वैविध्यं 'उप्पाओ दुविअप्पो पओगजणिओ अ वीससा य' इत्यादिना येन भगवता सम्मतिकारेणापि भणितमिति नास्मत्सम्प्रदायप्रतिकूलेयं कल्पनेति बोध्यम्, एवं सति कालादिहेतुपञ्चकसामग्र्याः कार्योत्पत्तिमात्रनियतत्वभङ्गनापसिद्धान्तभीस्तु गौणमुख्यभावेन यदभङ्गसारणीयोक्तद्वैविध्यस्य प्रयोगविस्रसाप्राधान्येनैव व्यवस्थितेरिति दिग्। तत्र (७) वयोः पयपोमध्ये, नयतः स्थिरमाविभतः सकाशात्, सामर्थ्यात् (८) उत्पद्यमानादिद्रव्यमेवसामर्थ्यात्, त्रैलक्षण्यादिति

(९) स्थित्यादौ त्वभिन्नद्रव्यगतोत्पत्त्यादेरव्यभिचारे दोषाभावादित्यर्थः। एतेनैव (९) स्थित्यादौ द्रव्यार्थतयोत्पत्त्यादिप्युक्ता- दनेनर स्याद्वादपक्षे तु तत्र भेदेऽप्यभेदाविरोधादित्यर्थः, 'येन हीति' (१०) द्रव्यार्थतयाऽभिन्नाः स्थित्यादयस्तैलक्षण्यं स्वीकु- र्वन्त्येव पर्यायार्थतया तु लक्षणमात्रेण भिद्यत एवेति भावः। 'प्रतिक्षणमिति' (११) एकस्मिन्नपि क्षणे एकत्र वस्तुनि रूपभेदेन तथाविरोधाद्भूमिकानां घात्यादादीनां प्रतिक्षणमनुपरमादिति भावः। कालभेदेन तु स्थूलैकपर्यायावच्छेदेनापि तदुपपद्यत इत्याह एतेनेति, 'तस्यान्वितेनेति' (१२) तस्य जीवादेरन्वितेन रूपेण किञ्चित्कालानुगतपर्यायेण, अन्यथा क्षणिकपक्षे, तुल्यपेक्षान्ते (१२) विगच्छत्येकान्ते न कुतश्चिदुपरमतीति (१६५-१-१) न कुतोऽपि भङ्गाभिपर्यय इत्यर्थः। तिष्ठति स्थितमित्यादि (१) स्थित्यादित्रयस्य सहवर्तिनः कालत्रयसार्धिद्रव्यामेवोपचारेण नव भङ्गाः प्रत्येकं स्थूलकालकृतवर्तमानत्वा दिशालिस्थित्यादौ सूक्ष्मकालकृतावस्थाभेदेन नवेत्येकाशीतिर्भङ्गा भावनीयाः, यत्त्वाद्यक्रियाप्रासमार्थं चरमक्रियाध्वंसं चादाय भविष्यत्त्वमतीतत्वं च वाच्यमिति न वर्तमानक्रियाकाले कालत्रयवाचिप्रत्ययप्रयोगसम्भव इति नैयायिकादीनां मतम्, तत्स्थूलव्यवहारैकान्ताभिनिवेशविजृम्भितम्, नयविशेषेणैकदा त्रैकाल्यसत्त्वस्य सर्वसम्मतत्वात्, अन्यथोत्पत्तिकाले उत्पन्नत्व प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वापत्तेः, मामुदयिकोत्पादे स्थूलकालभाविनि चैकस्मिकोत्पादानां सूक्ष्मकालस्पर्शिनां त्रैकाल्यस्पर्शे तु न काचिदनुपपत्तिः। न चोत्पत्तिकाले उत्पन्नत्वमस्ति प्राक्काले च पक्वत्वं नास्तीत्यत्र विशेषकारणं पश्यामः। प्रत्युतैवं छिद्यमानं छिन्नमित्यत्र इति निदानानुपपत्तिः, सिद्धासिद्धसाधारणक्रमाभ्युपगमपरित्यागेन क्रियाविवेकस्य क्रियापेक्षा स्पर्शपक्षपातित्वात्, तस्माद्वर्तमानक्रियाकाले कालस्य स्थूलसूक्ष्मसाम्यां त्रैकाल्यं नयविशेषेण यौक्तिकमेवेति

मिश्रा यथोक्तभङ्गाः । सैद्धान्तिकास्तु क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदात्समागसन्ततिपवित्रतया निष्ठामविष्यतयोः समावेशा पेक्षयेऽपि कालत्रयव्याप्तिप्रत्ययार्थाविरोधमादिशन्ति ॥ जीवादिपदार्थेभूक्तभङ्गान् सत्तायामपि योजयति, तथा सन्मात्र मित्यादिना (१६५-१-६) ॥ मस्येचमि (६), सत्तायाः स्वरूपेण स्याप्तुत्वे द्रव्यत्वादिविशेषितत्वेनोत्पत्त्यादिशालित्वाच राभिताः सर्वेऽपि भङ्गा अविरुद्धा इति भावः । न च विशेषणभेदेन पदार्थभेदे मानाभावादेतदनुपपत्ति, विशिष्टाधार साभेदकल्पनापेक्षया विशिष्टभेदकल्पनस्यैव युक्तत्वात्, भेदाभेदवादे चानन्तपदार्थकल्पनागौरवावनवकाशात् ॥ 'सत्तेति' (११) सत्ता महासामान्यरूपा, सकलपदार्था सकलाः पदार्था विद्यन्ते आश्रयत्वेन यस्याः सा तथा, विश्वरूपेनो नामकारैः महिता, सुविशेषणे, किं विशिनष्टीत्याकाङ्क्षायामाह, अनन्तपर्याया (११) द्रव्यत्वाद्यनन्तविशेषणविशिष्टानन्तम योर्विशेषणभूतैर्विश्वरूपत्वं विशेष्यत इत्यर्थः । अत एव स्थितिभङ्गोत्पादार्था (११) स्थितिभङ्गोत्पादा अर्था लक्षणानि यस्याः सा तथा, स्वरूपेणोक्ता सप्रतिपक्षा (११) च पररूपेण नास्तित्वसमावेशाद्भवतीति संवादकारिकार्थः । केवलाभाव प्रतिपत्तौ बौद्धोक्तामनुपपत्तिमुपन्यस्य जात्यन्तरे वस्तुनि तदेकांशत्वात्मेयमिति तं प्रत्यनुशासितुमाह कथं पुनरित्यादिना (१६५-२-१)॥ तस्य अभावस्य, तत्कारणत्वविरोधात् प्रवृत्तिकारणत्वविरोधात्, तत्कारणत्वे स्वलक्षणतापत्तेरिति अर्थक्रियाकारित्वस्यैव स्वलक्षणलक्षणस्यादिति भावः । प्रमाणान्तरस्यापि (३) कार्यानुमानस्यापि, अस्तु तर्हि स्वभावलिङ्ग कानुमानविषयत्वमनुपलब्धिलिङ्गकानुमानविषयत्वं वाऽभावस्येत्यत्राह-'स्वभावानुमानस्येऽपीत्यादि' (४) स्वभावास म्भवादिति, (५) तथा च स्वभावहेतोरभावप्रतिबन्धासम्भवात्त तस्य तद्विषयत्वमिति भावः । 'पर्युदासरूपेति' (५) अनुप

सी
मू॥
॥

लब्धेयस्यान्तरोपलम्भिरूपस्याम तद्भिन्नानुमानविषयत्वमप्यभावस्येत्यर्थः । 'सर्वथाऽपीत्यादि' (५)॥ तद्विषयोऽपि कस्यचिदेकस्य (६) भूतलादेः, कैवल्यमितरस्य (५) प्रमाणविषयोऽपि, भावस्य भावो (६) विकरणात्माऽभावः कस्यचिदेकस्य (६) भूतलादेः, सर्वथाऽप्यभावस्य प्रमाणविषयत्व पदादेः, पैकल्यमिति स्याद्वादिमतं नावधारयतीति, इतेराशुरयोमयत्र सम्य भावन्वयः । सर्वथाऽप्यभावस्य प्रमाणविषयत्व मिमिरिति भुवनपि देवानांप्रियो दुर्विदग्धपोद्धः, (६) । अस्य वादिनः स्वप्रतिज्ञाविरोधं दोषमाह–सोऽयमित्यादिना (७)॥ वस्तुस्थितिमाह–'परमार्थत इति (७)॥' 'निःश्रेणीपदप भाभ्यामिवेति (९)' निःश्रेणीस्थानीयो भाव स्वभाव आश्रयत्वात् पदन्यस्थानीयश्चाभावस्वभाव आश्रितत्वादिति भावः । आरोहाधिकरणत्वारस्करणत्वाभ्यां तौल्य मावनीयम् । भावधर्मभूताभावानभ्युपगमे भावा एव प्रमेयमित्यवधारणं न स्यात्, एवकारार्थानिष्केः अवस्तुभूतस्याप्य मानस्य प्रहार्थे प्रमाणान्तरापत्तेरेव प्रमाणे इत्यस्य व्याघातमेस्याह–साध्यागमानां हीत्यादि (११)॥ अर्थस्येति (१६६-१-२) अर्थस्य विषयस्य, असम्भवेऽभावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता (२) सिद्धा, प्रतिपत्तस्य भावस्य पृथादिस्याप्तिनिरूपकस्वभावस्य बहुधादेः, तद्धेतुत्वे (२) अनुमानज्ञानहेतुत्वे, सम तुल्यम्, द्वय प्रमाणद्वयम्, विषय सत्तव्याप्यत्वमेव प्रमाणत्वे प्रयोजकमिति निष्कर्षः । ननु वस्तुत्वस्यभावात् प्रत्यक्षमनुमान वाऽभावमाहक माभूत्, मानसं नास्तिताज्ञानं तु तथा भवत्वेन वाधते इत्यत्राह–'मानसस्य स्थिति (२)' प्रतिप भनियमाभावादिति (१) अयमनु मानमिमत्वे हेतुः, मनानपेक्षत्वाच प्रत्यक्षमिमत्वं ध्रुवमिति तृतीयप्रमाणापत्तिरिति भावः । तस्माद्वस्तुधर्मत्वेनाभावस्य विषयत्वमेवाभ्यमित्युपसंहरति इति यथोदितदोषमित्यादिना (१६६-१-२)॥ ११ ॥

अभावैकान्तपक्षेपि भावापह्नववादिनाम् । बोधवाक्यं प्रमाणं न केन साधनदूषणम् ॥ १२ ॥

"माया येन निरूप्यन्ते तद्रूपं नास्ति वस्तुतः । यस्मादेकमनेकं च रूपं तेषां न विद्यते ॥१॥" इति सर्वनैरात्म्यप्रतिज्ञानसमायेका न्ववादः । तस्मिन्नपि बोधस्य स्वार्थसाधनदूषणरूपस्य, वाक्यस्य च परार्थसाधनदूषणात्मनोऽसंभवात्, न प्रमाणम् । ततः केन साधन नैरात्म्यस्य, स्वार्थं परार्थं वा ? केन दूषणं बहिरन्तश्च भावस्वभावानाम् ? इति सविस्मयं वचनम् । स्वपरपक्षसाधनदूषणोपगमे तु सत्सिद्धिरविप्रतिषिद्धा । तथा हि । बहिरन्तश्च परमार्थसत्, तदन्यतरापायेपि साधनदूषणप्रयोगानुपपत्तेः । इति प्रकृतार्थपरिसमाप्तौ किं त्रिलक्षणपरिकल्पनया ? सपक्षसत्त्वाभावेपि साध्याभावासंभूष्णुतानियमनिर्णयैकलक्षणमात्रादेव साधनस्य साध्यसिद्धौ समर्थन त्वोपपत्तेः, सपक्षसत्त्वस्याभावेपि सर्वानित्यत्वे साध्ये सत्त्वादेः साधनस्योपगमात्, स्वयमसिद्धधर्मिधर्मस्यापक्षधर्मत्वेपि प्रमाणासिद्धत्वे वेदुसाधनस्य हेतोः समर्थनात्, कथितदभावेपि चान्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयैकस्मै हेतुत्वापठनात् । स्यादाकूतं ते—' न परमार्थतः साधनदूषणप्रयोगो नैरात्म्यवादिनः सिद्धो यतो बहिरन्तश्च परमार्थतः सत्त्वं साध्यते । न चासिद्धाद्धेतोः साध्यसिद्धिः, अतिप्रस ङ्गात् ' इति तदपि प्रलपमात्रं, तत्त्वतो नैरात्म्यस्य साध्यत्वायोगात्नैरात्म्यस्य दूष्यत्वायोगवत् । न हि संवृत्या साध्यसाधनव्यवस्था युक्तिमती, परमार्थतोपगमे नैरात्म्यस्य तत्सिद्धेरपि सांवृतत्वप्रसङ्गात्, सांवृतात्साधनात्तत्त्वतस्तत्सिद्ध्यसंभवात् । शून्यसिद्धेरपरमार्थत्वे पुनरनिराकृतसद्भावस्य सर्वस्याशून्यतानुषङ्गात् तत्साधनं विरुद्ध(ता)मापद्येत । स्वरूपस्य वेद्यवेदकभावादिशून्यस्य स्वतोगतेः साधनोपन्या सेन तत्र समारोपव्यवच्छेदेपि समानं, कुतश्चित्तत्त्वतः समारोपव्यवच्छेदे संवृत्या साध्यसाधनव्यवस्थितेरयोगात्, तत्समारोपव्य वच्छेदस्याप्यपरमार्थत्वे पुनरव्यवच्छिन्नसमारोपस्य वेद्यवेदकभावादिशून्यस्य संविन्मात्रस्य स्वतोपि गत्यनुपपत्तेस्तदशून्यत्वप्रसङ्गात् ।

ततो द्वैतोपादेयोपायवद्दितममप्रतीकः केवलो विक्षोऽपि तत्त्वोपप्लववादिवत् । अथ संवृत्या द्वैतस्य सद्भावस्योपादेयस्य च शून्यस्य नास्ति तर्हि यदि संवृत्यास्तीति स्वरूपेणेत्ययमर्थस्तदा
वेदविधानोपायस्य चाभ्युपगमात् शून्यवादिनो निर्देशा नापि विक्षेपमात्रमिति मतिः स्वरूपेणास्ति
कृतमनुकूलं केवलं यथात्मनो वैयात्यं सूपपति स्वापवादकमूलस्यापि स्वार्थसिद्धिविकलं प्रलपतो भावैकमात्रमसिद्धेः । अथ पररूपेण नास्ति इत्ययमर्थस्तदैव स्याद्वादिना,
स्वस्य संवेदमपरस्य वैभावानां स्याद्वादिभिरभीष्टत्वात् तेन तद्वादकरणाद्यप्रतिपत्तेः । सर्वेषामपि भावानां नास्तित्वे विवादाभावात् । सर्वेऽमी
मास्मि विवादात् एवदपि तादृशेन पररूपेण मात्ममात्रकमात्रादिविकल्पसंवेदमपरस्य पदार्थानां नास्ति नास्ति येत्ययमर्थस्तदा न कश्चिद्विवादः । अथानुभयरूपे
मयानुभयविकल्पा प्रयुक्ता । यदि हि संवृत्यास्तीति स्वपररूपाभ्यामस्ति नास्ति चेत्ययमर्थस्तदा न कश्चिद्विवादः, तथापि समर्थयिष्यमाणत्वात् । अथ तदस्ति मृषात्मनेति समानमर्थः, मृषात्मनास्तित्वस्य
चानुभयमित्यर्थस्तदापि न कश्चिद्विवादः, तथापि समर्थयिष्यमाणत्वात् । अथ तदस्ति मृषात्मनेति समानमर्थः, तदभावात् । न हि विचारस्याभावे
स्वपरोभयानुभयरूपास्तित्वादिकल्पचतुष्टयेऽनुकरोऽनुपपत्तिः । संवृतिर्विचाराद्युपपत्तिरित्युक्तं, तदभावात् । न हि विचारस्याभावे कश्चिदन्यथानिर्वर्तिते विचारः प्रवर्तते,
कस्यचिद्विचारेणानुपपत्तिः शक्या वक्तुम् । नापि शून्यवादिना किञ्चित्सिद्धमस्ति, यथास्य कश्चिदन्यथानिर्वर्तिते विचारः प्रवर्तते । सर्वविप्रतिपत्तौ तु कथमस्ति
तस्य सर्वत्र विप्रतिपत्तेः । तथा चोक्तं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके " किञ्चिन्निर्णीतमाश्रित्य विचारोऽन्यत्र वर्तते । सर्वविप्रतिपत्तौ तु क्वचिन्नास्ति सर्वं प्रतिक्षिपतीति कथमनुन्मत्तः ? स्वय-
विचारणा ॥ १ ॥ " इति । सोऽयं सौगतस्तथाभावात्परप्रतिपादनार्थं शास्त्रमुपदिशति वा वर्णयन् सर्वं प्रतिक्षिपतीति कथमनुन्मत्तः ? स्वय-
मुपदिशं विचारमविचारमार्थं शास्त्रादिकं प्रतिक्षिपन्नुन्मत्त एव स्यात् । अथ मायोपमाः स्वप्नोपमाश्च सर्वे भावा इति सुगत-
देशनासद्भावात् सर्वं प्रतिक्षिपन्नुन्मत्तः स्यादिति मतं, तर्हि मोक्षोऽप्यनेनैव तावत्प्रमाणवयोर्बोधकान्ता कथं यमूर्धेत्यविशिष्य-
मास्मदे । तन्मन्ये पुनरत्रापि कीर्तयन्तीति किं बत परमन्यत्र मोहनीयमहत्त्वे । स्वप्नादिविभ्रमवदस्यैव विभ्रमादरोप इति चेत्, तर्हि

विभ्रमे किमविभ्रमो विभ्रमो वा ? तत्राविभ्रमे कथं सर्वविभ्रमः ? विभ्रमेपि कुतोसौ ? विभ्रमेपि विभ्रमे सर्वत्राविभ्रमप्रसङ्गात्। विभ्रमविभ्रमेपि विभ्रमोपगमे स एव पर्यनुयोगोनवस्था चेति दुरन्तं तमः। तदुक्तं न्यायविनिश्चये " तत्र शोकोपनेयेन कथं प्रलाप विभ्रमे विभ्रमे तेषां विभ्रमोपि राधिनी। तमूबेति यदि तावत्तु विस्मयमास्महे ॥ १ ॥ तत्रापापि प्रकाशत्वमसो मापरं परम्। न सिध्यति ॥ २ ॥ " इति। ततो मामावैकान्ता भेवाम्, स्वेष्टस्य दृष्टबाधनाद्यपैकान्तवत् ॥ १२ ॥

बोधवाक्यमिति (१७०-१-१) [मूले] समाहाराश्रयणाद्बोधो वाक्यं च न प्रमाणम्, तर्हि केन साधनं दूषणं च स्यादिति, साधनदूषणप्रयोगान्यथानुपपत्त्याऽभावैकान्तो निरसनीय इति कारिकोत्तरार्धार्थः। भावा येनेत्यादि (२) कारिका धर्मकीर्तेः, किं त्रिलक्षणकल्पनयेति (५) एकलक्षणादेवोक्तानुमानादर्थसिद्धेरित्यर्थः। एकलक्षणस्यैव प्रयोगस्य समर्थनत्वं परदृष्ट्या साधयति सपक्षसत्त्वाभावेऽपीत्यादिना (६) ॥ सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यत्र दृष्टान्ताभावेन सपक्षसत्त्वाभावः, प्रमाणास्तित्वमस्ति, इष्टसाधनादित्यत्र पक्षधर्मत्वाभावः परैरपीष्यत इति विपक्षव्यावृत्तिरेकमेव लक्षणं हेतोरवशिष्टं तत्रैवास्माकमन्यथानुपपत्तिशब्देनाग्रह इति तत्त्वम्। अत्र हेत्वसिद्धमुद्भावने—नैरात्म्यमपि तत्त्वतो माध्यमिकस्य न सिध्येदित्याह—स्याद्वाकूत ते इत्यादिना (८) तत्साधनं विरुद्धतामापद्येतेत्यन्तेन, (१२) ॥ स्वसंवेदनज्ञानमहिम्नैव नैरात्म्यं सेत्स्यति समारोपव्यवच्छेदार्थं पुनः साधनादर इत्यत्राह भाष्यकृत्, तत्र समारोपव्यवच्छेदेऽपि समानमिति (१३) समानं साधनविरोधदूषणं प्रागुक्तमिति बोध्यम्। उक्तमेव विवृणोति वृत्तिकृत् 'कुतश्चिदिति' (१७०-१-१३) समारोपव्यवच्छेदः परमार्थतः कल्पनया वा, आद्ये प्रमाणान्तरेण तत्सिद्धौ काल्पनिकसाधनप्रयोगो धीविडम्बनामात्रम्, अन्त्ये तत्त्वतः समारोपाव्यवच्छेदात्

शून्यतेति भावः । संवृतेः स्वरूपपररूपाभ्यामस्तित्वनास्तित्वपर्यवसानेन स्वसमयार्थसिद्धिमुपपादयति यदीत्यादिना (१७०-२-२) प्रत्येकपक्षपर्यवसितमुभयानुभयपक्षयोरपि पर्यवस्यतीत्याशयवानाह भाष्यकृत् 'तदेतेनेति '(५)॥ न कश्चिद्विनाश इति (६) क्रमार्पितोभयविषयस्य तृतीयभङ्गस्यास्त्यवभिमतत्वादेवेत्यर्थः, 'तथाच इति ' (७) प्रत्येकरूपेभ्यो भयभिन्नभेदस्योभयत्रैव पर्यवसानादिति भावस्यात्रे स्फुटीकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः, तथास्तीति (७) तदस्ति नास्ति उभयमनु भयं चेत्यर्थः । उक्तदोषानुषङ्गादिति (८) मृषैकान्तस्याप्यघटमानत्वेनानेकान्तसत्यत्वे पर्यवसानादित्यर्थः । नहि विचा रस्येत्यादि (८)॥ विप्रतिपत्तिनिरासानुकूलो विमर्शो विचारः शून्यवादिनश्च क्वचिदप्यनिर्णयेन विचाराभावे तदनुरूपा संवृति-रित्यादिरिव विशेषणाभावे विशिष्टाभावादिति भावः। किं यत परमन्यश्च मोहनीयप्रकृतेरिति (१४) महामोहदोषाय किञ्चिदधिक विभ्रमकारणं येन वसुधादिसम्मतमपि पदार्थसद्भावं निरस्य नैरात्म्यं शिक्षयति भिक्षून् शौद्धोदनिरित्यर्थः ॥१२॥

परस्परनिरपेक्षभावाभावैकान्तपक्षोऽपि न क्षेमङ्करः, तत यथैतावेदयन्ति स्वामिनः ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।

भावाभावयोरेकत्वरमविशेषैकान्तपक्षोपक्षिप्तदोषपरिजिहीर्षया सदसदात्मक सर्वमभ्युपगच्छतोऽपि वाणी विप्रतिपत्त्येव, तयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणत्वात् । न हि सर्वात्मना कश्चिदर्थं सन्न तथैवासन्नभावलक्षणः स्यात् स्वाभ्युपेतप्रतिपक्षविधानकरणा-प्रत्यापत्तेरेवमत् । यथैव हि सर्वथा शून्यमभ्युपगमात् स्वसंवेदनादन्यतो वा स्वाभ्युपेतं शून्यतैकान्तं निरस्यति, अनभ्युपेतं प्रमाणा दिसद्भावं विधत्ते, यथैव भावाभावयोस्तादात्म्यैकान्तं ब्रुवन् स्वाभ्युपेतं सदसदात्मकं निरस्यति, स्वयमनभ्युपगतं तु भावैकान्तम-

भावैकान्तं वा विघत्ते, अभावस्य भावेऽनुप्रवेशाद्भावस्य वा सर्वथाऽभावे, अन्यथा भावाभावयोर्भेदप्रसङ्गात्। ततो नोभयोरैकात्म्यं यतः स्याद्वादविद्विषां, सदसतोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधात् जात्यन्तरस्यैव दर्शनेन सर्वथोभयैकात्म्यस्य बाधनात्। तथा सांख्यस्यैवमुभयैकात्म्यं मुक्तश्चैलोक्यं व्यक्तेरपैति, नित्यत्वप्रतिषेधात्, अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति वा तदन्यथा पेतमप्यास्तीति स्याद्वादमन्तरेणान्धसर्पबिलप्रवेशन्यायमनुसरति, त्रैलोक्यस्य व्यक्तात्मनाऽपेतत्वसिद्धेः अव्यक्तात्मनास्तित्वसम्प्रत्ययस्थितेः " हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्। सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥१॥ " इति वचनात्। परमार्थतो व्यक्ताव्यक्तयोरेकत्वात् स्याद्वादावलम्बनं कापिलस्येति चेत् न तथा विरोधस्य तदवस्थानात्। प्रधानाद्भेदोपगमे तु नोभयैकात्म्यमभ्यु पगतं स्यात्। तथा स्वयमनभ्युपगच्छतोपि कथञ्चिदुभयात्मकत्वस्याप्रत्यपेक्षे कथमन्धसर्पबिलप्रवेशन्यायानुसरणं न स्यात्? यदृच्छया तदवलम्बनात्। ततो नैवमप्युभयैकात्म्यं सिध्यति, विरोधात् ॥

'जात्यन्तरस्यैवेति' (१७२–१–२) प्रत्येकद्वयरूपोभयाभ्युपगमकृद्दोषस्य जात्यन्तरवादेनैव गुडशुण्ठीन्यायेन निरासस्तु करत्वादिति भावः। तदाहुः श्रीहेमसूरिपादाः॥ "गुडोऽपि कफहेतुः स्यान्नागरं पित्तकारणम्। द्वयात्मनि न दोषोऽस्ति गुडनागरभेषजे ॥१॥ " इति, तत्रं यावच्छेदकभेदेनोभयसत्त्वाऽवच्छेदकभेदगर्भितोभयात्मकैकस्वभावेन वा, आद्येऽवच्छेदकद्वयोरपि प्रतीतिबलेन व्याप्यवृत्तित्वादुभयोर्व्याप्यवृत्तित्वम्, अन्त्ये च स्यात्पदोपसन्धानेन भावाभावपदयोर्विशेषपरतेति निरूपित नयरहस्येऽस्माभिः। तद्वत् (२) शून्यावबोधवत्। यद (२) उपाधिभेदराहित्येन परस्परनिरपेक्षतया, त्रैलोक्य(२) प्रधान, व्यक्तेः (२) महदादेः, नित्यत्वप्रतिषेधादपैति नश्यति। अपेत ध्वस्तम्, अप्यस्ति प्रकृतेर्विनाशप्रतिषेधात् तत् त्रै

लोक्यम्, अन्यथा (१७२-१-२) महत्त्वादिरूपेणापेतम्, अन्यथा (४) प्रकृतिरूपेणास्तीत्यक्रमेणापि साङ्ख्येन स्याद्वादे प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ॥

अवाच्यतैकान्तेप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ १३ ॥

योपि पक्षत्रयोपक्षिप्तदोषभिया सर्वथाप्यवक्तव्यं तत्त्वमवक्तव्यमेव सोपि कथमवक्तव्यं ब्रूयात् येनावाच्यतैकान्तेप्यवाच्यमित्युक्तिर्युज्यते । तदयुक्तौ कथं परमवबोधयेत् ? स्वसंविदा परावबोधनप्रयोगात्। तदनवबोधने कथं परीक्षितास्य स्यात् ? तस्यापरीक्षकत्वे च कुतोन्यस्मादविशेषः सिध्येत् ? अपरीक्षितस्याभ्युपगमस्य सर्वेषां निरङ्कुशत्वात् । नैष दोषः स्वलक्षणमनिर्देश्यं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमित्यादिवत्सर्वमवाच्यं तत्त्वमिति वचनेपि विरोधाभावात् परप्रतिपादनस्यान्यथानुपपत्तेः इति कस्यचिद्वचनं तदप्यसत् पक्षसतः समुदाहृतम् । सिद्धसाध्यव्यवस्था हि कथामार्गः । न च स्वलक्षणस्य सर्वथाप्यनिर्देश्यत्वोपगमे ' स्वलक्षणमनिर्देश्यम् ' इति वचनेन तस्य निर्देश्यत्वमविरुद्धम् । यतः स्वलक्षणं नैतद्वचनेनापि निर्देश्यं स्वलक्षणसामान्यस्यैव तेन निर्देश्यत्वात् स्वलक्षणे निर्देशासंभवात्, न सर्वे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा येन तस्मिन् प्रतिभासमाने तेपि प्रतिभासेरन्निति वचनात् । कल्पनारोपितं तु स्वलक्षणं तद्धर्मो वा निर्देश्यत्वलक्षणेन निर्दिश्यते विरोधाभावादिति मतं, तर्हि स्वलक्षणमज्ञेयमपि स्यात् । यथैवाक्षविषयेऽभिधानं नास्ति तथाक्षज्ञाने विषयोपि नैवास्ति । ततस्तत्र प्रतिभासमानेपि न प्रतिभासेत । शब्दं हि वस्तु यो यत्राधेयतया नास्ति तदात्मा वा न भवति स तस्मिन् प्रतिभासमानेपि न प्रतिभासते यथाक्षविषये स्वलक्षणे शब्दः । नास्ति चाक्षज्ञाने तथाक्षविषयस्तदात्मा वा न भवति इति । यदि पुनर्विषयसामर्थ्योद्भवज्ञानस्योत्पादात्तत्र प्रतिभासमाने च प्रतिभासत एवेति मतं तदप्यसम्यक् करणान्तरस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात् ।

तथा हि । न केवलं विषयवलादुत्पत्तिः, अपि तु चक्षुरादिवलतोऽपि । विषयाकारानुकरणाद्दर्शनस्य तत्र विषयः प्रतिभासते, न पुनः करण, तदाकाराननुकरणादिति चेत् तर्हि तदर्थपत्करणमनुकर्तुमर्हति न चार्थं, विशेषाभावात् । दर्शनस्य कारणान्तरसद्भावेऽपि विषयाकारानुकारित्वमेव सुतस्येव पित्राकारानुकरणमित्यपि वार्तं स्वोपादानमात्रानुकरणप्रसङ्गात् । विषयस्यालम्बनप्रत्ययतया स्वोपादानस्य च समनन्तरप्रत्ययतया प्रत्यासत्तिविशेषाद्दर्शनस्य उभयाकारानुकरणेऽभ्युपगम्यमाने रूपादिवदुपादानस्यापि विषयतापत्तिः, अविशेषाभावात्, वर्णादेर्वा तद्वद्विषयत्वप्रसङ्गात् । दर्शनस्य तज्जन्मरूपाविशेषेऽपि तदध्यवसायनियमाद्रूपादिरेव विषयत्वमित्यसारं, वर्णादाविवोपादानेऽप्यध्यवसायप्रसङ्गात्, अन्यथोभयत्राप्यध्यवसायायोगात् । न हि रूपादावध्यवसायः संभवति, तस्य दर्शनविषयस्योपगमात्, दर्शनस्यानध्यवसायात्मकत्वात्, तस्याध्यवसायात्मकत्वे स्वलक्षणविषयत्वविरोधात् । यदोपोऽस्य, प्रत्यक्षस्याध्यवसायोत्पादित्यनिरूपितामिधान सौगतस्य, तत्राभिलापाभावात् । यथैव हि वर्णादावभिलापाभावस्तथा प्रत्यक्षेऽपि तस्याभिलापकल्पनातोऽपोढत्वादनभिलापात्मकस्यासामर्थ्येनोत्पत्तेः । प्रत्यक्षस्य तदभावेऽप्यध्यवसायकल्पनायां प्रत्यक्ष किं नाध्यवस्येत् ? स्वलक्षणं, स्वयमभिलापशून्यमपि प्रत्यक्षमध्यवसायस्य हेतुर्न पुना रूपादिरिति कथं सुनिरूपिताभिधानम् ? यदि पुनरविकल्पकादपि प्रत्यक्षाद्विकल्पात्मनोऽध्यवसायस्योत्पत्तिः, प्रदीपादेः कज्जलविवर्तादिकार्यादपि कारणात्कार्यस्योत्पत्तिदर्शनादिति मतं, तदा तादृशोऽर्थाद्विकल्पात्मनः प्रत्यक्षस्योत्पत्तिरस्तु, तत एव तद्वत् । जातिद्रव्यगुणक्रियापरिभाषाकल्पनारहिताद्यर्थात्कथं जात्यादिकल्पनात्मकं प्रत्यक्षं स्यादिति चेत्, प्रत्यक्षात्तद्रहिताद्विकल्पः कथं जात्यादिकल्पनात्मकः स्यादिति समानः पर्यनुयोगः । विकल्पस्य जात्यादिविषयत्वाददोष इति चेत्, न, प्रत्यक्षवत्तस्य जात्यादिविषयत्वविरोधात् । यथैव हि प्रत्यक्षस्याभिलापसंसर्गयोग्यता नास्ति तथा तत्समनन्तरभाविनोऽपि विकल्पस्य, तस्याप्यभिलपनेनाभिलप्यमानेन

च आत्मादिना संयोगसंभवात् [illegible] । कथमिदानीं विभुत्वे आत्मादिसमवायीनि चेत् न कथञ्चित् । तथा हि ।
किंचित्त्वेनविशिष्टं पृथगर्थं [illegible] दर्शयेत् [illegible] [illegible] च [illegible]
रितमिम् । गृहीत्वा [illegible] मनसी [illegible] ॥१॥" इति [illegible] । न चाप्यणवो [illegible] [illegible]
पारकस्त्वात् प्रत्ययम् । कथितार नेत्येवं तुल्ये [illegible] [illegible]
[illegible] विकल्पस्यापि [illegible] [illegible] [illegible]
निरे, नहि सर्वोऽपि [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]
सिद्धम् ? मनोरम्यादिविकल्पनादपि [illegible] । यथाणुत्वमहत्त्वादिनो [illegible] [illegible]
वर्णनियमः कल्पते । तत्र [illegible] नियमार्थमभ्यौपगम्यम् । अथवा [illegible] मा भूदिति चेत् । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ इति [illegible] ॥ न च
योगिनो [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] नेन तत्र [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] । ननु च [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]
[illegible] चेत्, न [illegible] न च [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible]

अतिप्रसङ्गात् । तथा हि । यदि स्पष्टं गृहीतमप्यगृहीतकल्पं क्षणक्षयस्वलक्षणसंवेदनादिवत् । तथा चायातमचेतनत्वं जगतः । ननु च
नामसन्मते कश्चित्किञ्चिन्नीलादिकं सुखादिकं वा संविदन्पूर्वसंविदितं तत्सदृशं तन्नामविशेषं च क्रमशः स्मरति, पूर्वसंविदितसंवेद्यमान-
नामविशेषयोः सदैव स्मरणात्, तत्संस्कारयोर्दृष्टदर्शनादेव सम्प्रबोधात् । ततोऽयं किञ्चित्स्पष्टमेव तत्सदृशं पूर्वदृष्टं स्मर्तुमर्हति, तदैव
तन्नामविशेषस्मरणात्, ततस्तस्यैव नामेत्यभिधानप्रतिपत्तः, ततस्तस्य दृश्यस्याभिधानेन योजनामध्यवसायपतनात् किञ्चिद्रूपमभिलपतः,
तस्यापि दृश्यमाननाम्नः पूर्वदृष्टस्य च तत्सदृशस्य सहस्मृतिरयुक्तैव, समयविरोधात्, सकृत्स्मृतिद्वयानभ्युपगमात् कल्पनयोरप्ययुगपद्भा-
वात् । कथमन्यथाऽस्य विकल्पयतोऽपि गोदर्शने कल्पनाविरहसिद्धिः । नाममात्रेऽपि सहस्मृतिरयुक्तैव, तन्नामाक्षरमात्राणामपि क्रम
शोऽध्यवसानात् अध्यवसानाभावे स्मृतेरयोगात् क्षणक्षयादिवत् । न च युगपदध्यवसायः संभवति, विरोधात् । अन्यथा सकृत्
प्रतिपत्तिः स्यात्, नीलमिति नाम्नि नकारादीनां परस्परविविक्तानामप्रतिपत्तेः । किञ्चाभिलापस्य पदलक्षणस्य तदंशानां च वर्णानां
नामविशेषस्य स्मृतावसत्यां व्यवसायः स्यात् सत्यां वा ? नाम्नो नामान्तरेण विनापि स्मृतौ केवलार्थव्यवसायः किं न स्यात् ?
स्वाभिधानविशेषापेक्षा यतोऽर्थो निश्चयैर्व्यवसीयन्ते इत्येकान्तस्य त्यागात्, नाम्नः स्वलक्षणस्यापि स्वाभिधानविशेषानपेक्षस्यैव व्यव
सायवचनात् । तदवचने वा न कश्चिद्व्यवसायः स्यात्, नामतदंशानामव्यवसाये नामार्थव्यवसायायोगात् । दर्शनेनाध्यवसायात्मना
दृश्यस्याप्यदृष्टकल्पत्वात् सकलप्रमाणाभावः, प्रत्यक्षस्याभावेऽनुमानोत्थानाभावात् । तत एव सकलप्रमेयाभावः, प्रमाणाभावे प्रमेयव्यव
स्थानुपपत्तेः । इत्यप्रमाणप्रमेयत्वमशेषस्यायातमसमञ्जसमेव । तदुक्तं न्यायविनिश्चये " अभिलापतदंशानामभिलापविवेकतः । अप्रमाण

मिहीर्यता तत्सामान्यपरिकल्पनायामनवस्था । नामवर्णसामान्यमपि सामान्यान्तरस्मृतौ हि व्यवसाये नामान्तरवर्णसामान्यमपि व्यवसायः तत्सामान्यान्तरस्मृतौ सत्यामित्यनवस्था स्यात् । तथा च तदेषामप्यमानमेयत्वमवश्यमनुपमेव । अत्रापीयमेव कारिका योज्या, 'अभिलाप-विवेकतः इत्यभिलापनिश्चयत्व इति व्याख्यानात् । प्रतिपादितयोपमवादस्वयमशक्यं सामान्यं व्यवस्यन् स्वलक्षणमपि व्यवस्येत् सामान्यलक्षणस्वलक्षणयोर्हि भेदाभावात् । नन्वर्थक्रियाकारिणः परमार्थसतः स्वलक्षणत्वात्, ततोऽन्यस्यानर्थक्रियाकारिणः संवृतिसतः सामान्यलक्षणत्वात्तयोः कथमभेदः स्यात् ? 'यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत् । अन्यत्संवृतिसत् प्रोक्ते ते स्वसामान्यलक्षणे ॥१॥ " इति वचनात् तयोरभेदे सांवृतेतरस्वभावविरोधात् । इति कश्चित्, सोऽपि स्वदर्शनानुरागी न परीक्षकः स्वेनासाधारणेन रूपेण स्वलक्षणस्य सामान्यस्यापि स्वलक्षणत्वघटनाविशेषवत् । यथैव हि विशेषः स्वेनासाधारणेन रूपेण सामान्यासंभविना विसदृशप-रिणामात्मना लक्ष्यते तथा सामान्यमपि स्वेनासाधारणेन रूपेण सदृशपरिणामात्मना विशेषासंभविना लक्ष्यते इति कथं स्वलक्षणत्वेन विशेषान्नातिशय्यते ? यथा च विशेषः स्वामर्थक्रियां कुर्वन् व्यावृत्तिज्ञानलक्षणामर्थक्रियाकारी तथा सामान्यमपि स्वामर्थक्रियामन्वय-ज्ञानलक्षणां कुर्वत् कथमर्थक्रियाकारि न स्यात् ? वाह्यां पुनर्भारोद्वहनाद्यर्थक्रियां यथा न सामान्यं कर्तुमुत्सहते तथा विशेषोऽपि केवलः, सामान्यविशेषात्मनो वस्तुनो गवादेस्तत्रोपयोगात् । इत्यर्थक्रियाकारित्वेनापि तयोरभेदः सिद्धः । एकस्माद्द्रव्यात्कथंचिदभिन्नस्वभाव-स्यास सामान्यविशेषपरिणामयोरभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा च सामान्यं व्यवस्यदपि कथंचिदभिन्नस्वलक्षणं न व्यवस्यतीति कथमु-पपत्तिमत् ? अथ न द्रव्यं नापि तत्परिणामः सामान्यं विशेषो वा स्वलक्षणम् । किं तर्हि ? ततोऽन्यदेव किंचित् सर्वथा निर्देष्टुम-शक्यं प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासमानं तदनुमन्यते । एवमपि आत्मान्तरं सामान्यविशेषात्मकं वस्तु स्वलक्षणमित्यायातं तस्यैव परापरनि-

रपेक्षसामान्यविशेषवस्तुन्येवोभयस्य प्रत्यक्षसंविदि प्रतिभासनात्, निरन्वयक्षणक्षयिनिरंशपरमाणुलक्षणस्य सुस्पष्टप्रत्यक्षेणाऽग्रहणात् ।
तत्र च व्यवसायोऽनभिजल्पा स्वाभिधानविशेषनिरपेक्ष किम स्यात् ? यतोयं स्वलक्षणमशक्यं न व्यवस्येत् । ततः सामान्यवस्तुकम्
यमभ्यवस्यमाभिलापेन योजयेत् । ततो न किञ्चिद्स्मेयमनभिलाप्य नाम श्रुतज्ञानपरिच्छेद्यं शब्दयोजितस्य श्रुतविषयत्वोपपत्तेः ।
प्रत्यक्षस्यानभिलाप्यत्वे स्मार्त शब्दानुयोजनं स्वसामान्यव्यवसायो यदपेक्षैव सोर्थो व्यवहितो भवेत् तदिन्द्रियज्ञानात्सामान्यव्यव
सायो न स्यात् । यथैव हि शब्दसंसृष्टार्थग्राहिसविकल्पकप्रत्यक्षवादिनामर्थोपयोगे सत्यपि स्मार्तशब्दानुयोजनापेक्षेऽप्रज्ञाने सत्यर्थो
व्यवहितः स्यात् स्मार्तेन शब्दानुयोजनेन इति तदर्थदशज्ञानं सविकल्पकं न स्यात्, तदभावेपि भावास्तुवेपि चाभावादिति दूषणम् ॥
' अर्थोपयोगेपि पुनः स्मार्त शब्दानुयोजनम् । अक्षधीर्यदपेक्षैव सोर्थो व्यवहितो भवेत् ॥१॥' इति वचनात् समुद्भाव्यते, तथैव शब्दा
नुयोजनासहितार्थग्राहिविकल्पवादिनामपि सौगतानामिन्द्रियज्ञानमुपयोगे सत्यपि विकल्पोत्पत्तौ स्मार्त शब्दानुयोजनं विकल्पो
यदपेक्षेत तदा तदिन्द्रियज्ञानं स्वविषयनामविशेषस्मरणेन तद्योजनेन च व्यवहितं स्यात् । तथा च नेन्द्रियज्ञानाद्व्यवसायः स्यात्
तदभावे भावास्तुवेपि चाभावादिति दूषणमुद्भावनीयं, ' ज्ञानोपयोगेपि पुनः स्मार्त शब्दानुयोजनं । विकल्पो यदपेक्षेताव्यवर्ध्य व्यव
हितं भवेत् ' ॥१॥ इति वक्तुं शक्यत्वात्, अर्थशब्देन प्रत्यक्षस्याभिधानात्, कचिद्विषयेण विषयिणो वचनाद्धर्मकीर्तिकारिकाया एव
तन्मतदूषणपरत्वेन व्याख्यातुं शक्यत्वात् । यथा च प्रागजनको योर्थोभिलापसंसृष्टार्थेन्द्रियबुद्धेः स पश्चादपि स्मार्तशब्दानुयोजनेपि
तस्योपयोगाविशेषादजनक एव तेनार्थापायेपि नेत्रधीः शब्दार्थसवाविन स्यादिति धर्मकीर्तिदूषणम्, ' यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगाविशे
षतः । स पश्चादपि तेन स्यादर्थापायेपि नेत्रधी ॥१॥ ' इति वचनात् । तथा यदिन्द्रियज्ञानं स्मार्तशब्दयोजनात्प्रागजनकं सामान्यव्यवसा

यस्य यत्र यथाभ्यासोपयोगाविशेषात् तेनेन्द्रियज्ञानव्यापारेपि सामान्यव्यवसायः स्यात् तस्य प्रागिवाभ्यासकत्वात् तदन्तरेणापि कर्षे नमर्थ गौरिति निर्णय स्यात् । यः प्रागज्ञनको बुद्धेरुपयोगाविशेषतः । स पश्चादपि तेनाक्षव्यापारेपि कल्पना ॥१॥ इति प्रतिपादनात् । तयोर्न दर्शनाद्व्यवसायः सम्भवति येन दर्शनस्य स्वाकारानसमनन्तरप्रत्ययजन्मतत्सारूप्याविशेषेपि स्वविषयप्रतिनियम सिध्येत् । किञ्च सौगतानामनभिलाप्यस्य विशेषस्यानुभवे कथमभिलाप्यस्य स्मृतिः ? अत्यन्तभेदात् स्वलक्षणात्सामान्यस्य सह्यविन्ध्यवत् । न हि सह्यस्यानुभवे विन्ध्यस्य स्मृतिर्युक्ता । विशेषसामान्ययोरेकत्वाध्यवसायाद्विशेषस्यानुभवे सामान्ये स्मृतिर्युक्तैवेति चेत् कुतस्त योरेकत्वाध्यवसायः ? न तावत्प्रत्यक्षात् तस्य सामान्याविषयत्वात् नापि तत्पृष्ठभाविनो विकल्पादनुमानाद्वा, तस्य विशेषाविषय त्वात् वस्तुमात्रविषयस्य च कस्यचित्प्रमाणस्यानभ्युपगमात् । तदन्यतरविषयेण तयोरेकत्वाध्यवसायेऽतिप्रसङ्गात्, त्रिविधक्रमेलकयोरप्ये कत्वाध्यवसायोपग्रमाणात्प्रसज्येत । किं च शब्दार्थयोः संबन्धस्याभाविकत्वे कथमर्थमात्रं पश्यन् शब्दमनुस्मरेत् शब्दं श्रण्वन् तदर्थं वा ? तयोर्व्यवसायः सौगतस्य सिध्येत् । न हि सह्यमात्रं पश्यन् विन्ध्यस्य स्मरेत् । स्यान्मतं शब्दस्य विकल्पेन वस्तुन्य निरूपणसंबन्धोपगमात् तत्र च दृश्यैकत्वाध्यवसायाद्विशेषस्यानुभवेपि शब्दं तदर्थं वा विकल्प्यं समनुमीहे व्यवहारी प्रवर्तित संगात्, इति तदप्यसम्बद्धं कुतश्चिदपि दृश्यविकल्प्ययोरेकत्वाध्यवसायासंभवस्योक्तत्वात् । ततः स्वत एव व्यवसायात्मकत्वम भ्युपगन्तव्यं प्रत्यक्षस्य न पुनरभिधानमात्राद्विषयोजनापेक्षया । चक्षुरादिविज्ञानस्य कथञ्चिद्व्यवसाया सकलत्वाभावे दृष्टसजातीयस्मृतिर्न स्यात्, दानहिंसाविरतिचेतनावत् स्वर्गादिफलजननसामर्थ्यसंवेदनवत् क्षणक्षयानुभवनवद्वा । व्यवसायात्मनो मानसप्रत्यक्षाद्दृष्टसजातीयस्य स्मृतिरिति चेत् न अव्यवसायात्मनोऽप्रमाणात् समनन्तरप्रत्ययाद्व्यवसायात्मनो मनोविज्ञानस्योत्पत्तिविरोधादिकल्पवत् निर्विकल्पात्म

कस्याभ्यासमप्रत्यक्षस्याभिलापसंसर्गयोग्यतया प्रतिभासाभावात्। अव्यवसायात्मनोप्यक्षज्ञानादक्षविक्षेपसहकारिणः स्मृत्युत्पत्तिरिति चेत्, सिध्येवमध्यक्षस्य स्वयं व्यवसायात्मन एवाक्षविक्षेपादुत्पत्तिर्नेष्यते? तेन नीलादेर्व्यवसाये तत्क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादेरपि व्यव मानप्रत्यक्षाभावस्यान व्यवसायात्मकमिदमिति चेत् तत एव मानसप्रत्यक्षमपि व्यवसायात्मकं मा भूत्। तस्य क्षणक्षयादिविषयत्वाभ तन्त्वभावित्वमिति चेत्, तत एवाध्यक्षज्ञानस्यापि तन्मा भूत्। तथा सति नीलादेः क्षणक्षयादिवत्स्यात् तद्व्यवसायेप्यव्यवसायात् शृङ्गारिणाथादिवदिति चेत्, तर्हि मानमप्रत्यक्षेणापि नीलादिव्यवसायेपि क्षणक्षयादेरव्यवसायात्तयो भेदोस्तु तद्वदेव, सर्वथा विशेषाभावात्। कथञ्चिदध्यक्षज्ञानस्य व्यवसायात्मकत्वे तु मानसप्रत्यक्षकल्पनापि न स्यात् प्रयोजनाभावात्, तत्प्रयोजनस्याध्य ज्ञानादेव सिद्धेः। एतेनाव्यवसायात्मकमपि मानमप्रत्यक्ष कल्पनम् प्रतिक्षिप्तम्। ननु 'निर्विकल्पकादप्यध्यक्षज्ञानादभ्यासप्रकरण बुद्धिपाटवार्थित्ववशाद्दृष्टसजातीये स्मृतिर्युक्ता, सविकल्पकप्रत्यक्षादपि तदभावे तदनुपपत्तेः, प्रतिपाद्याद्युपन्यस्तसकलवर्णपदादिवत् सोल्लुण्ठासादिसंवेदनवत्। न हि सविकल्पकप्रत्यक्षेण तद्व्यवसायेपि कस्यचिदभ्यासाद्यभावे पुनस्तत्स्मृतिर्नियमतः सिद्धा, यतः सविकल्पकत्वप्रकल्पनं प्रत्यक्षस्य फलवत्।' इति कश्चित्, सोप्यप्रज्ञाकर एव, सर्वथैकस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य कचिदभ्यासादीनामितरेषां च सहकारियोगात्। तदन्यव्यावृत्त्या तत्र तद्योग इति चेत्, न, एकस्वभावस्य तदन्यव्यावृत्तिसंभवे पावकस्याशीतत्वादिव्यावृत्तिप्रसङ्गात् तत्स्वभावस्य तदन्यव्यावृत्तिकल्पने फलाभावात्, प्रतिनियततत्स्वभावस्यैवान्यव्यावृत्तिरूपत्वात्। सविकल्पकप्रत्यक्षज्ञानवा दिनो स्वेपामक्रमादेकाकारज्ञानान्नाभ्यासात्मकाद्यन्यत्वेवाभ्यासात्मक धारणाख्यानं प्रत्यक्षम्। तेषां तदभावे परोपन्यस्तसकलवर्णपदादि ध्वपहादिविषयसद्भावेपि न स्मृतिः। तत्सद्भावे तु स्यादेव, सर्वत्र यथासंस्कारं स्मृत्यभ्युपगमात् कचिदभिलापसंस्काराभिलापस्मृतिवत्।

ॐ परमात्मने नमः

॥ मयूखिकाष्टमहत्त्रीद्वितीयादिपरिच्छेदस्य विषयसूचीपत्रम् ॥

विषय	पत्र	पृ	पं
धैमाधिकोपमतह अपराजितः	२४५	द्वि	४
११ पृथक्त्वैकत्वयोर्हि सामान्यवाभावे सामान्यवतोमा वस्तुस्वरूपसामान्यस्वावलिम्बतीर्थता	२४६	प्र	९
१२ सामान्यसैवाभिधेयत्वे बुद्धिरहिता बोद्धाराम्	२४६	प्र	११
१३ स्वलक्षणस्याभावे धर्मोपाराणामेकमन्वयमाप- तेतेति वस्तवि वाच्यमिति बौद्धमताक्षमम्	२४६	प्र	१०
१४ अविवाभिवमो च पारमार्थिका भिन्नगुणादान- विशेषाविति बौद्धाद्युपाश्रय विशेषणमविकल्पस्य वस्तुविषयकत्वाभावप्रतिबिम्बमहपेन	२४६	द्वि	३
१५ विविकल्पस्य परमविकल्पाभावमावहय प्रतिविम्ब विस्तरतः	२४६	द्वि०	२
१६ वस्तुमामवाद्युतावेऽन्यभीयो बौद्धमतेनाषहय निराकृता	२४४	प्र	७
१७ पृथक्त्वापृथक्त्वोभयैकत्वभावप्रतिक्षेपः	२४८	द्वि	९
१८ बौद्धादिवस्तुनो कथमिदैक्यपृथक्त्वानैकान्तवाद- प्रकरणम्	२४९	प्र	६

विषय	पत्र	पृ	पं०
१९ अनपेक्षे पृथक्त्वपृथक्त्वे च स्त इत्यनुमानमुपदर्शि- तम् तत्र कल्पनेदारम्	२५१	प्र०	१९
२० सततमना सर्वेषामेव द्रव्यादिभेदपृथक्त्वमिति नैकत्वपृथक्त्वप्रत्ययोर्विविक्तत्वमिमत प्रस्थापनम्	२५	प्र	११
२१ समानपरिणामेऽप्यैक्यमसद्भावक कल्पनिमतम् पदार्थावाद्ययम्	२५	द्वि	९
२२ पृथक्त्वं पृथक्त्वं च वैयक्तिकमेव द्रव्यार्थिकनये नैकीकृतस्यैव पर्यायार्थिकनयेन पृथक्त्वं तेन पृथक्कृतस्याप्येनैकीकरणमित्युपदर्शितम्	२५१	प्र	८
२३ सतो विशेषणस्यैव विवक्षाविवक्षे वासन इत्युपपादितम्	२५२	प्र	१
२४ भेदाभेदौ प्रामाणिकावेव न संवृती गुणमुख्यपि वक्तव्या शक्यमविवक्षावतो भेद एव परमार्थस- न्निविमतस्याभेद एव परमार्थसन्निति मतस्य वापाकरणम्	२५२	द्वि	९
२५ भेदैकान्ताभावादौ स्वभावानुपलब्धि प्रमाणमिति सिद्धिर्ह विस्तरतः	२५३	प्र	३

विषय	पत्र पृ० पं०
५६ आधिकारिक कथनम्	२५६ द्वि० २
५७ समानकालयोर्भिन्नदेशानामनुपलम्भितवाहिता	२५६ द्वि १४
५८ मनु गतिमत्समन्तर्देशान्तरम्	२५७ द्वि० ४
५९ नानुपलब्धिभावभिन्नदेशान्तरे पुनरपरदेशभाव	
तन्तकारणभेदानुपलम्भितवृत्तीना	२५७ द्वि १४
६० प्रेमदाकाममारकरोता क्षणिकैकान्तपक्षेऽनुपपत्ता	
तिः; येनात् सतमित्रामवाचामनोरमोऽपि	
मेवेनार्थितम्	२५८ प्र० ४
६१ सर्वानन्तार्थवादरस्तावनम् समानार्थवादे	
सतो दोषा दर्शितम	२६३ प्र ८
६२ क्षणिकैकान्तपक्षे हेतुफलभावाद्यसम्भवप्रदर्शनम्	२६५ द्वि० ६
६३ सन्तानसन्तानिनोर्भेदाभेदानुभवानुभवविकल्प-	
नानुपपत्त्यानन्तरं कार्यकारणभाव बौद्धमतेना-	
सद्व शुभिकार्यकारणभावोपचारेण	
समाहितम्	२६६ प्र ५
६४ इत्यभेदकामसाधारणे तदा संस्थित प्रतिषेधो	
नामभिविशेषतो सामान्यतोपदर्शनम्	२६० द्वि ५
६५ सहकारिधर्मोत्पत्तिमद्धर्मत्वभावमवस्तुत्वानभिकार्य	
वस्तुत्व च स्वरूपस्यापरोक्षकरणक्रियाविपर्यया	
इत्यनुपपत्ति प्रतिपादनमिति इत्यस्योपदर्शनम्	२६८ प्र० ८
६६ क्षणिकैकान्तपक्षे सर्वधर्माणामवक्तव्यत्वे धर्मदेशना-	
दर्शं वचनमपि न स्यात् तत्र संवृतिकल्पनेऽपि	
मिथ्यात्वमेवेति मौनमेव बौद्धस्य शरणम्	२६९ प्र २
६७ अभावानुपलम्भानन्तरमवस्थापनोपायाभावादिकल्पना	
मित्यपि क्षणिकवादिना न शक्यमुपपादयितु	
मिति दर्शितम्	२६९ द्वि ४
६८ क्षणिकैकान्तपक्षे हिंसाभिसन्धानादिहेतोर्न चित्ते	
हिनस्ति अभिसन्धिमन्न हिनस्ति तद्बन्धस्ते बध्यते	
बद्धं न मुच्यते इत्यादिदोषप्रदर्शनम्	२७० द्वि० १
६९ संस्कारैकत्वाभ्युपगमेनाभावस्य इत्यस्य निरासः	२७१ प्र १
७० नाशस्य निर्हेतुकत्वाभ्युपगमे हिंसकत्वस्यानुपपत्तिर	
वा सम्यक्त्वस्यांशासंक्षिप्तावायधर्मान्वयोपमानी	

इति तृतीयपरिच्छेदः ॥

अथ कार्यकारणादिभेदाभेदव्याप्त्यसाधनात्मा चतुर्थपरिच्छेदः

॥ इति पञ्चम परिच्छेदः ॥

॥ अथ सप्तमः परिच्छेदः ॥

॥ इति सप्तमः परिच्छेदः ॥

॥ अथाष्टम परिच्छेदः ॥

॥ अथ नवमः परिच्छेदः ॥

२१२ स्वपरसुखदुःखयोरुक्त्वा संक्लेशकार्यस्वभावानां

॥ इति नवमः परिच्छेदः ॥

विषयः	पत्र पृ पं

॥ इति अष्टसहस्रीविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अष्टसहस्त्र्याः शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	पृ०	पं०
रेम	रेन	१	प्र	४
री	रो	११	प्र	६
हानि	हमि	१२	प्र	३
स्तर्द	स्तर्क	११	प्र	१
म नै	मनै	१२	प्र	४
ओतमो	ओतयो मल्लम्यो	१५	द्वि	८
रम्या	रम्य	१७	प्र	१२
च मा	चय मा	१५	द्वि	११
भिते	भिते	२	द्वि	१८
म त	मतर	१८	प्र	५
मारे	मायो	२८	प्र	१
कन्या	कान्य	१८	प्र	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र	पृ	पं
कन्या	कान्य	२१	प्र	११
तोवे	होवे	१	प्र	११
प्युनम्	प्युक्तम्	१०	द्वि	५
भिर	भिर	१	द्वि	१४
स्मत	स्मता ॥१३	३१	प्र	४
वेन	येना	३१	द्वि	१
क्तीकत्वात्	धीकत्वात्	३१	प्र	९
[इति टीकासम्मतः पाठः]				
पृक	पृके	३१	द्वि	६
स्ता	स्त	३१	द्वि	१२
व्यापा रिपतस्य	रिपतस्य	३४	प्र	१२
र्व	दर्व	३९	द्वि	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	पृ०	पं०
परं स्व	परस्व	७	प्र	८
गमा	गममात्रा	७	द्वि	१
[इति टीकासम्मता]				
प्रमाणम्	प्रमाणं सम्भवति	३२	द्वि	४
र्व निर्ण	त्वमनिर्ण	४४	प्र	१४
न गृ	न च गृ	४४	द्वि	२
का	च च	४४	द्वि	१३
क्रिशा	क्रिया	४४	द्वि	८
क्रिशा	क्रिया	५०	प्र	११
यादे	यादि	५	द्वि	५
पत्ना	पा	५२	प्र	११
नाव	नम्य	५१	प्र	१०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प्र/द्वि	पं०
सथा	सथा	५६	प्र	११
त्वेवं	त्वेवं	५७	प्र	८
रे	रेउ	६१	प्र	३
मि	मणि	६६	द्वि	१४
सेप्वे	येवे	६८	प्र	५
हृन्न	हान्न	६८	प्र	६
र्मेभिर्वि	क्र मकार इति	६९	द्वि	१२
र्ते	री	७	द्वि	७
कमा	कामा	७०	द्वि	८
वन्वे	वन्वे	१	प्र	१४
सिन्न	सिन्नत्व	७१	द्वि	१
म्माप्य	म्माप्य	७१	द्वि	७
वाद्दि	वाद्दि	७२	प्र	१
र्वि	वि	७३	प्र	९
वर्ते	वेन	७४	प्र	१
कम	कर्दम	७७	प्र	१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प्र/द्वि	पं०
न मू	नभिनवम्	८	द्वि	८
यदि	यदादि	८	द्वि	१
सिनो	स्तुपयोमङ्घिमिचिनो	८१	प्र	10
मिश्रमा	मिश्रेमा	८२	प्र	१३
वैक	वक	८२	द्वि	
[मवर्ता]	[मवेर्ता]	८२	द्वि	९
मवतो	मवेतो	८२	द्वि	१०
सक	सका	८३	द्वि	११
वेमावि	नमृमावि	८४	द्वि	१३
तत्वेषि	तत्वेषि	८५	प्र	९
न्न वा	र्न्न वा	८५	प्र	10
म्मान्त	म्मात	८६	प्र	११
कारे	कम्कारे	८८	प्र	१२
गुद्दप्रिवान्त	गुद्दवर्त	९	प्र	११
	[दीक्षायमान]			
कर्वेल	कर्वेल	९१	द्वि	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प्र/द्वि	पं०
मामावि	मामवि	९१	द्वि	९
दुवयव	वहुला	९७	द्वि	३
मायवतारेण	मांवतारे मा	९८	प्र	६
मस्त्य	मत्स्याय	९८	द्वि	१
द्विवेति	द्वैमिति	९८	द्वि	८
वेडमोडु	वेडवेंड्डु	९८	द्वि	११
तत्वेव	तस्वैव	९९	प्र	५
मान्त	ममान्त	९९	द्वि	७
रमत्वे	रमत्वेन	९९	द्वि	१०
वधूव	वधूव	९९	द्वि	१४
मिपेष्य	मिक्षिष्य	१	प्र	१
त्वामि	त्वमि	१	प्र	१३
मेन व	मेन	१	द्वि	१
रत्न	त्वं	१०१	द्वि	७
देव	देवं	११	द्वि	११
वैव	वेवं	१०	द्वि	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	पृ०	पं०
वाउक	[illegible]	१००	द्वि	१
प्मा	प्म	१०९	द्वि	६
मेप	मेप	१०९	द्वि	१७
वान्ते	वान्त वा	१११	प्र	५
मद वा	वचा	१११	प्र	६
प्राप्या	प्राप्या	१११	प्र	६
मारि	मारि	१११	द्वि	९
चित्र	चैतन्य	१११	द्वि	१२
मेषा	मैव	११२	प्र	१३
प्राय	प्रावि	११३	प्र	८
चोप	चोपज	११३	द्वि	३
विद्यारमना	विद्यारमन	११३	द्वि	१३
स्वैप	स्वैप	११२	प्र	१२
ह	ह	११४	द्वि	१७
क्षेप्य	क्षेप	११५	प्र	९
म्नैप	म्नैप	११६	प्र	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	पृ०	पं०
माप्य म	मार्ग म	११६	प्र	१७
च	चा	११६	द्वि	५
रामसुपे	रासुपे	११६	द्वि	७
[टीकासम्मत]				
सावमर्ध मेघपा	सावमर्ध मेघ			
	हीसमर्ध मेघपा	१२	द्वि	१८
धर्मत्व म	धर्मेव	१२	द्वि	१८
[टीका सम्मत]				
सुस्मितावा	सुस्मिता	१२१	प्र	९
प्याने	पये	११७	द्वि	१
क्षेप्य	क्षेपे	११९	द्वि	७
द	द	१२०	प्र	९
प्रामाण्य	प्रमाणं	१२०	प्र	१७
कन्य	कल्पा	१२१	प्र	३
त्याद् मा	त्यात्तत्व	१२१	प्र	५
मिष्टु	मिष्ट	१२७	प्र	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	पृ०	पं०
विलमर्थि	धनादि	१२३	प्र	७
रिमा	रिमो	१२३	द्वि	२
बहमा	बहमा	१२५	द्वि	८
रमेदे मेदे	रमेदे	१२५	द्वि	११
पक्षा	पक्षा	१२६	प्र	२
कपिपा	मक्षो	१२६	द्वि	१
वरणा	परा	१२६	द्वि	४
सोपि	सोपि द्वि	१२०	प्र	१
कारंमनि	कारकांगि	१२४	प्र	९
दृस्याक	दृस्यक	१२८	प्र	१३
पद्मे	पये	१२४	प्र	१७
तपा	तावा	१२८	द्वि	१
पद्रप	पदर्प	१२९	प्र	१
तदिप	तदपिप	१२९	प्र	५
रमे	रमे	१२९	प्र	११
के धर्मप	के धर्मे प	१३०	द्वि	९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०		पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०		पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र	पृ०	पं०
विर्भ	विभ्र	१०१	द्वि		वैवि	वैविध	१०८	प्र	१	प्रेम्पयो	प्रेयो	२०१	प्र	१२
र्तु मि	मत्वमि	१०२	द्वि	११	वाला	वांको	१८	द्वि	५	रच्छे	रच्छे	२०३	द्वि	७
मभाव्	भावाद्	१०१	प्र	८	विप्ये	मिये	१८७	द्वि	९	त्वसम	त्वसम	२०३	द्वि	५
मज	ममज	१०६	प्र	११	सर्व	सर्वे	१८७	द्वि	१	स्व	स्व समुदायत्व-			
समा	त्वमा	१५०	प्र	७	मतो	मतो	१८९	प्र	११		मिवन्धनत्व	च२०५	द्वि	२
सद	सद	१५१	प्र	२	स्मर्क	स्मर्क	१९७	प्र	८	समुदायत्व	मिवन्धनत्व	च२०६	प्र	२
मित्तव	मित्व	१५२	द्वि	१	त्वमा	त्वामा	१९०	प्र	१	मैत्रामेत्रा	मेत्रामेत्री	२१२	द्वि	९
बमा	बाला	१५७	प्र	१	विधि	विधि	२	प्र	१	त्वरा	त्वरका	२५	प्र	११
राम	रमा	१६	प्र	०	वाम	वाम	२०५	द्वि	८	मैव	मैव	२१५	द्वि	१
रिवि	रवि	१६१	प्र	१	यचे	यचेति	२०५	द्वि	१०	हातु	हातु	२१६	द्वि	११
क्या	मया	१६२	प्र	५	दास	दास	२०६	प्र	११	स्व	स्वं	२१८	द्वि	१२
कारण	करण	१६	प्र	११	ममम	मयम	२१०	प्र	२	स्वा	स्वा	२०	द्वि	१
कावय	कार्या	१६	प्र	११	स्तेवे	स्तेवे	२२	द्वि	१	वान्मता	वान्मता	२ १	द्वि	०
भैक्ष्म्या	भैक्ष्मणा	१६८	प्र	१७	दुंच	दुवे	१२८	प्र०	१	वचप्रत्व	वचप्रत्व	२४१	द्वि	११
कमा	कमा	१	द्वि	५	दृषि	दृषि	२०२	द्वि	१	दृषिमिमि	दृषिमि	१४१	द्वि	१७
माला	कमा	१०७	द्वि	८	त्वासा	त्वसा	२०३	द्वि	७	वशीमि	वमिसे	२२१	प्र	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र	पृ	पं
तर्थ	तर्थे	१११	द्वि	११
मही	मही	११२	प्र	१
सुत्त	सुत्त	१ ५	प्र	
तत्को	तत्को	१ ५	प्र	११
होद	होदे	१ ५	द्वि	
मर्थ	मर्थे	१०८	प्र	१२
मचि	मचि	१ ९	द्वि	४
त्यत्र	त्यात्र	११०	द्वि	५
वानान्य	वान्य	१११	द्वि	२
ममु	मागु	११६	प्र	११
सरत्वा	सत्वा	३१	द्वि	१२
ग्राणो	ग्रामायौ	१२	प्र	८
पुरानम यो	पुरानम पुनम यो	१२८	प्र	९
माण्या	माण्य	१२८	द्वि	२
कानि	कानिपानि	१२४	द्वि	२
तद्भापेऽभावा	तद्भावेऽभावा	११०	प्र	११
माव	मर्व	११०	द्वि	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	प०	पृ०	पं०
त्वा	त्व	११९	द्वि	८
त्वास्थि	त्वमस्ति	११९	द्वि	१२
वसी	वत्वसी	२४१	प्र	५
स्वना	रचना	१४१	प्र	७
तमोपहणाद्यावेरपि दैवानामि विसेवा- वेऽपिचाग्रकर्मिणु वेदप्रमासत्वाद भूतारावमासमाद		१४४	प्र	११
प्रमाण्य	प्रमाणे	१४५	द्वि	१
तत्परन	तस्य	१४५	द्वि	१
साम्य	माय	१४९	प्र	१
गात्	गामावान्	१४९	प्र	१
म्यत	म्याते त	१५१	प्र	१
पानपु	मातु	१५१	प्र	७
मतु	मतु	१५३	प्र	८
रेऽप्य	रोऽप्य	१५४	प्र	८
त्व न स्या	त्वं स्या	१५४	प्र	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र	पृ०	पं०
पविमक्तिक पत्को स्तात्पर्येमापि तस्यै न वा समभिव्या- हारा भावम्		१५४	प्र	९
नष्वा	मत्वा	१५५	द्वि	११
तस्माद् त्व	तस्मादन्य	१५	द्वि	१
त्वादि	त्वदपि	१५९	द्वि	२
स मावरस्य	स प्रमाणस्य	११	द्वि	१
सुप्त्वा	मत्वा	११०	द्वि	११
मोंशु	मोंशु	११५	द्वि	१
नन्दपन	नन्दप पन	११५	द्वि	१०

इति शुद्धिपत्रं समाप्तम् ॥

मुद्रणावसरे दृष्टिपरावर्तिना दृष्टिस्थरी करणादिषु यत्र वर्णपरावर्तनादिदोषम् सीसकाक्षरपोच्चारिमा च परिमितमत्वाभिरा मर्षिकादिमदेगं च वाचकेन स्वयमपयाय मार्ग्य मित्यवगम्यते ।

सकलतीर्थसार्वभौमतीर्थाधिराजश्रीपुण्डरीकगिरिमण्डनश्रीऋषभजिनस्तवनम् ॥

आदिजिन वन्दे गुणसदन सदनन्तामलबोध रे; बोधकतागुणविस्तृतकीर्ति, कीर्तितपथमविरोधं रे—आदि० ॥१॥
रोधरहितविस्फुरदुपयोग, योगं दधतमभङ्ग रे, भङ्गनयव्रजपेशलवाचं, वाचंयमसुखसङ्ग रे—आदि० ॥ २ ॥
सङ्गतपदशुचिवचनतरङ्ग, रङ्गं जगति ददान रे; दानसुरद्रुममञ्जुलहृदयं, हृदयङ्गमगुणभान रे—आदि० ॥ ३ ॥
भानन्दितसुरवरपुन्नागं नागरमानसहंस रे; हंसगतिं पञ्चमगतिवासं, वासवविहिताशंसं रे—आदि० ॥ ४ ॥
शंसन्तं नयवचनमनवमं, नवमङ्गलदातारं रे; तारस्वरमघघनपवमान, मानसुभटजेतारं रे—आदि० ॥ ५ ॥

[वसन्ततिलका वृत्तम्]

इत्थं स्तुतः प्रथमतीर्थपतिः प्रमोदा-च्छ्रीमद्यशोविजयवाचकपुङ्गवेन ॥
श्रीपुण्डरीकगिरिराजविराजमानो, मानोन्मदानि वितनोतु सतां सुखानि ॥ ६ ॥

॥ ॐ अर्हम् नमः ॥

न्यायविशारद—न्यायाचार्य—महामहोपाध्याय—वाचकाग्रणी—श्रीयशोविजयगणिप्रणीतम्—

॥ अष्टसहस्री—विवरणम् ॥

ऐन्द्रमह' प्रणिधाय न्यायविशारदयतिर्यशोविजय ।
विषमामष्टसहस्री—मष्टसहस्र्या विवेचयति ॥ १ ॥

सिताम्बरशिरोमणिर्विदितचारुचिन्तामणि—र्विधाय हृदि रुध्यतामिह समानतन्त्रे नये ।
अनर्गलसमुच्छलद्बहलतर्कवर्णोद्भक—च्छटाभिरयमुत्तम वितनुते विपश्चित्कुले ॥ २ ॥

स्याद्वादार्थे क्वापि कस्यापि शास्त्रे य' स्यात्कश्चिद् दृष्टिवादार्णवोत्थ ।
तद्व्याख्याने भारती सस्पृहा मे भक्तिव्यक्तेर्नाग्रहोऽणौ पृथौ वा ॥ ३ ॥

अम्भोराशौ प्रवेशे प्रविततसरितां सन्ति मार्गा इवोर्व्याः
स्याद्वादस्यानुयोगे क्वसि कति न पृथक् सम्प्रदाया बुधानाम् ।
शक्यः सोत्प्रेक्षितार्थैररुचिविषयतां तत्र नैकोऽपि नेतु
जेतु दुर्वादिवृन्द जिनसमयविद किं न सर्वे सहाया ॥ ४ ॥

समन्तभद्रोऽत्र हि कारिकाणां कर्त्ताऽनुवक्ता स्वकलङ्कदेव ।
व्याख्याति भाष्यानुगमेन विद्या—नन्दोऽप्यमन्दोद्यमतः स्फुटं ताः ॥ ५ ॥

॥ श्रीविद्यानन्दविरचिताऽष्टसहस्री ॥

श्रीवर्द्धमानमभिवन्द्य समन्तभद्रमुद्भूतबोधमहिमानमनिन्द्यवाचम् ।
शास्त्रावताररचितस्तुतिगोचराप्तमीमांसितं कृतिरलङ्क्रियते मयास्य ॥ १ ॥

श्रेयः श्रीवर्द्धमानस्य परमेष्ठिजिनेश्वरसमुदयस्य समन्तभद्रस्य तपमलंचाचम संस्तवममाप्तमीमांसितस्या

सङ्करणे, तदेतदुभयस्याप्यन्यतमासम्भवे तदघटनात्। तद्वृत्तिकारैरपि तत एवोद्दीपीकृतेत्यादिना तत्संस्तवन विधानात्। (भाष्यम्—देवागमेत्यादिमङ्गलपुरस्सरस्तवविषयपरमाप्तगुणातिशयपरीक्षामुपक्षिपतैव स्वयं श्रद्धागुणज्ञतालक्षणं प्रयोजनमाक्षिप्तं लक्ष्यते। तदन्यतरापायेऽर्थस्यानुपपत्तेः। शास्त्रन्यायानुसारितया तथैवोपन्यासात्)॥ अकलङ्कदेवीय भाष्यम्॥ इत्यनेन ग्रन्थकारस्य श्रद्धागुणज्ञतालक्षणे प्रयोजने शास्त्रारम्भस्तवविषयाप्तगुणातिशयपरीक्षोपक्षेपस्य साधनस्य समर्थनात्। शास्त्रावताररचितस्तुतिगोचराप्तमीमांसितमिदं शास्त्रं देवागमाभिधानमिति निर्णयः। मङ्गलपुरस्सरस्तवो हि शास्त्रावताररचितस्तुतिरुच्यते। मङ्गलं पुरस्सरमस्येति मङ्गलपुरस्सरः शास्त्रावतारकालस्तत्र रचितः स्तवो मङ्गलपुरस्सरस्तवः इति व्याख्यानात्। तद्विषयो यः परमाप्तस्तद्गुणातिशयपरीक्षा तद्विषयाप्तमीमांसितमेवोक्तम्। तदेवं निःश्रेयसशास्त्रस्यादौ तन्निबन्धनतया मङ्गलार्थतया च मुनिभिः संस्तुतेन निरतिशयगुणेन भगवताप्तेन श्रेयोमार्गमात्महितमिच्छतां सम्यग्मिथ्योपदेशार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाप्तमीमांसां विदधानाः, श्रद्धागुणज्ञताभ्यां

---

* अकलङ्कदेवीयभाष्यगत मङ्गलं—उद्दीपीकृतधर्मतीर्थमचलज्योतिर्ज्वलत्केवलम्—आलोकितलोकलोकमखिलैरिन्द्रादिभिर्वन्दितम्॥ वन्दित्वा परमार्हतां समुदयं गां सप्तभङ्गीविधिं, स्याद्वादामृतगर्भिणीं प्रतिहतैकान्तान्धकारोदयाम्॥ १॥ तीर्थं सर्वपदार्थतत्त्वविषयस्याद्वादपुण्योदधे—र्भव्यानामकलङ्कभावकृतये प्राभावि काले कलौ॥ येनाचार्यसमन्तभद्रयतिना तस्मै नमः सन्ततं कृत्वा विव्रियते स्तवो भगवतां देवागमस्तत्कृतिः॥ २॥

प्रयुक्तमनसः, कस्माद् देवागमादिविभूतितोऽहं महानभिष्टुत इति स्फुटं पृष्टा इव स्वामिसमन्तभद्राचार्याः प्राहुः ॥

अथ श्री समन्तभद्राचार्यविरचिता आप्तमिमांसा ॥

देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः । मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥ इति

देवागमादीनामादिशब्देन प्रत्येकमभिसम्बन्धनाद्देवागमादयो नभोयानादयश्चामरादयश्च विभूतयः परिगृह्यन्ते, ताश्च भगवतीव मायाविष्वपि मस्करिप्रभृतिषु दृश्यन्ते इति तद्वत्तया भगवानस्माकं परीक्षाप्रधानानां महांश्च स्तुत्योऽसि ॥ (भाष्यम्—आज्ञाप्रधाना हि त्रिदशादिकं परमेष्ठिनः परमात्मचिह्नं प्रतिपद्येरन् नास्मदादयस्तादृशो मायाविष्वपि भावादित्यागमाश्रयः ॥ १ ॥) अयं स्तवः । श्रेयोमार्गस्य प्रणेता भगवान् स्तुत्यो महान् देवागमनभोयानचामरादिविभूतिमत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति हेतोरप्यागमाश्रयत्वात् । तस्य च प्रतिवादिनः प्रमाणत्वेनासिद्धेः, तदागमप्रामाण्यवादिनामपि विपक्षवृत्तितया गमकत्वायोगात् । तदागमादेव हेतोर्विपक्षवृत्तित्वप्रसिद्धेः । परमार्थपथप्रस्थापियथोदितविभूतिमत्त्वस्य हेतोर्मायोपदर्शिततद्विभूतिमन्निर्मायाविभिर्न व्यभिचारः, सत्यधूमवत्त्वादेः पावकादौ साध्ये समोपलभ्यधूमादिमता देशादिनानैकान्तिकत्वप्रसङ्गात् सर्वानुमानोच्छेदात् इति चेत् । तर्हि मा भूदस्य हेतोर्व्यभिचारः, पारमार्थिकाः पुरन्दरभेरीनिनादादिकृतप्रतिघातागोचरचारिण्यो यथोदितविभूतयस्तीर्थकरे भगवति स्वपि तादृश्यो मायाविष्वपि नेत्यतस्त्वं महानस्माकमसीति व्याख्यानाद्व्यभिचाराभावादिति केचित्, सोऽपि कुतः प्रमाणात्प्रकृतहेतुं

विपक्षासम्भविन प्रतीयात्? न तावत्प्रत्यक्षादनुमानाद्वा, तस्य तदविषयत्वात्। नाप्यागमादसिद्धप्रामाण्यात्तत्प्रतिपत्तिरतिप्रसङ्गात्। प्रमाणतः सिद्धप्रामाण्यादागमात्तत्प्रतिपत्तौ ततः साध्यप्रतिपत्तिरेवास्तु परम्परापरिश्रमपरिहारश्चैवं प्रतिपत्तुः स्यात्। ततः सूक्तं सर्वथा नातो हेतोस्त्वमसि नो महांस्तस्यागमाश्रयत्वादिति ॥ १ ॥ सर्वान्तरङ्गबहिरङ्गविग्रहादिमहोदयेनान्यजनातिशायिना सत्येन स्तोतव्योऽहं महानिति भगवत्पर्यनुयोगे सतीव प्राहुः ।—

(अथ अष्टसहस्री विवरणम्)

श्रेयं इति अलङ्करणे इत्यत्रान्वपि, श्रीवर्द्धमानस्येति अत्र श्रियाऽर्हन्त्यलक्षणया वर्द्धमानस्येतिव्युत्पत्त्या श्रीवर्द्धमान पदेन तीर्थकरसामान्योपस्थितिसम्भवेऽपि 'योगाद्रूढिर्बलवतीति' न्यायाद् व्यक्तिविशेष एव विश्रामे निश्चयनयेनैकभक्तौ सकलभक्तिसिद्धावपि व्यवहारनयमते विषयबहुत्व एव तदतिशयसिद्धेस्तत्र तत्र व्यवस्थापितत्वात् सकलजिनस्तुतेरेवात्र तात्पर्यविषयत्वात् तात्पर्यविषयान्यथानुपपत्त्याऽस्य पदस्य तीर्थकरसमुदाये लक्षणेत्यभिप्रेत्य विवृणोति—

परमजिनेश्वरसमुदयस्येति, तेन समुदयस्य पदार्थतया वाक्यार्थतया वा कथं लाभ इत्याशङ्काया नावकाशः। शाब्दबोधे लक्ष्यस्य भानं च लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण शक्यतावच्छेदकरूपेण वेति पुनरन्यदेतत्, जिनेश्वरसमुदयसमन्तभद्रयोः स्तुत्यस्तोत्रोः स्तवनमाश्रित्य विशेषणविशेष्यभावक्रमवारेण, तदर्थसंवाचकत्व तद्विशेषणतयेति बोध्यम्। स्वातन्त्र्येण तदभिनन्दनविवक्षायां तु, अनिन्द्यवाचमित्यत्रानिन्द्या चासौ वाक् चानिन्द्यवाक् तामिति कर्मधारयः,

समन्तेत्यादि, समन्ततो भद्रं यस्यां तादृशी या शुभङ्कूतलत्स्वरूपो यो बोधस्तस्य महिमा यस्याः सकाशात् सा

तथा तामिति तद्विशेषणम्, अनुच्छिद्यमानानन्दमयनिरुपप्लवज्ञानधारास्वभावपरमब्रह्मप्रापिकामित्यर्थः ।

श्रीवर्द्धमानमिति च श्रिया भक्तिसम्पत्त्या वर्द्धमानं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणमिति व्याख्येयम्, नन्वलङ्कारालिङ्गन योग्यस्येयम्व्याख्यानकरणस्यैकानुबन्धचतुष्टयवत्त्वेन प्रकृतालङ्कारस्य यस्यालङ्कारस्तदनुबन्धसिद्धिसम्पादनद्वारा स्तुत्यस्तोतृस्तु तिनिमित्तकत्वेऽपि तत्सभाक्षिप्तेर्गतो श्रेयसस्तस्यापेक्षायां किं प्रयोजकमत आह—तथाश्रेयस्त्वादिति, तस्येति शेषः । तस्य श्रेयसः संस्तवनस्योक्तत्रयविषयकत्वमूलात्म्यनरूपत्वादित्यर्थः । तदेकतरविषयकमेव श्रेयः किं नाश्रियतेऽत आह—

'तदन्यतमेत्यादि' प्रचितस्यास्यैव फलवत्परविघ्नवारमेऽपि कारणस्यादिस्मभिधानात्फलवत्परविघ्नवारणाय प्रचितश्रेयस एवात्र चिकीर्षितत्वात् तस्य चान्यतरापायेऽसम्भवात् श्रेयसः प्रचितत्वसिद्ध्यर्थमुक्तत्रयविषयत्वाभयगमावश्यकमिति भावः । ननु ग्रन्थादौ ग्रन्थसमाप्त्यर्थं मङ्गलमाचरन्ति प्रेक्षावन्तः, प्रकृते सम्पूर्णो ग्रन्थ एव स्तुतिरूपत्वान्मङ्गलमिति किं मङ्गलान्तरोपादानेन ? अन्यथा तत्रापि मङ्गलान्तरोपादानेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति चेत्, अत्र वदन्ति, अन्योऽपि ग्रन्थः स्वाध्यायरूपत्वान्मङ्गलमेव मङ्गलशुद्धिपरिग्रहार्थं च पृथग्मङ्गलोपादानम्, अतारब्धमीप्सितस्य साध्यादेर्मङ्गलस्याप्यमङ्गल-त्वादिति, इत्थं चाभयतया समाप्तौ सौकर्यात्पस्तत्र्वििषयतासम्बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वमित्युक्तं भवति, तत्र प्रकृते व्याख्याने तु स्वसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितध्वननीति विचारणीयं सम्यक्तथा, ठक्कोक्तोपलम्भात एव च व्यधिकरणसमाप्तिप्रसङ्गवारणं कृतं भवति, समाप्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मङ्गलस्य व्यभिचारस्तु स्यान्नूनसत्त्वप्रतिबन्धकसमाप्तिरूपादेः कार्यतावच्छेदकस्योक्त्या

निरसनीय इति दिक्। भवांगुणज्ञताभ्यामिति, अवग्रहमति नयस्याप्रावपरीक्षावन्यप्रानविशेषौ दर्शनज्ञानाख्यौ। तदुक्तं सम्मतौ—" एवं जिणपण्णत्ते, सद्दहमाणस्स भावओ भावे। पुरिसस्साभिणिबोहे, दंसणसद्दो हवइ जुत्तो ॥१॥ " ति, प्रयोजनत्वं च तयोर्मुख्यप्रयोजनापेक्षया गौणमित्यभिप्रेत्याह—

ताभ्यां भर्युक्तमनस इति महोश स्तुत्योऽसीति, प्रभानुरूपत्वादुत्तरस्य न महत्त्वप्रकारकस्तुतिविषयोऽसीत्यर्थः। तथा च सत्रे महत्त्वं महत्त्वेन स्तुत्येऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यम्, वस्तुतो महत्पदं स्तुत्यार्थकमेव, अविश्वयप्रतीतिः प्रयोजन मित्युक्तनिभृत्या निमयरूपाविश्वयेन न स्तुत्यः, व्यवहारतस्तु स्तुत्यत्वे न विरोध इत्यर्थः सम्मुखीन आभाति,

भाष्ये तादृशा इति तादृशस्य देवागमादेरित्यर्थः। परमार्थेत्यादिः केचिदित्यन्तः पूर्वपक्षः, सोऽपीत्यारम्भ ग्रन्थकृतः सिद्धान्तः, प्रकृतहेतुमिति पारमार्थिकविभूतिमत्त्वहेतुमित्यर्थः। यद्यप्यसत्यहेतुना साध्यस्य न व्यभिचारो ज्ञानजनितविलक्षणधूमादेरनभ्युपगमादन्यथा प्रतिनियतकार्यकारणभावोच्छेदेन सर्वज्ञानाभासप्रसङ्गात्, हेतुज्ञानासत्यत्वं च न व्यभिचारे प्रयोजकं, किन्तु बाधितसाध्यज्ञानासत्यत्वमिति न तयोऽनुमितिप्रतिबन्धः, तथापि व्यभिचारवारकविशेषणविशिष्टत्वरूपं सत्यत्वमभिप्रेत्याप्रदेवागमादिहेतूपन्यस्येदं खण्डनमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ आगमाश्रयेणापि हेतुना हेतुवादरसिकानामनुमानात् साध्यसिद्धौ परितोषः किं न स्यादित्याशयवान् शङ्कते—

अध्यात्मं बहिरप्येष विग्रहादिमहोदयः। दिव्यः सत्यो दिवौकस्स्वप्यस्ति रागादिमत्सु सः ॥ २ ॥

---

१ एवं जिनप्रज्ञप्तान्, श्रद्दधानस्य भावतो भावान्। पुरुषस्याभिनिबोधे, दर्शनशब्दो भवति युक्तः ॥ १ ॥

यथा तामिति तद्विशेषणम्, अनुच्छिन्नमानानन्दमयनिरस्तसमस्तज्ञानधारास्वभावपरमब्रह्मप्रापिकामित्यर्थः ।

श्रीवर्द्धमानमिति च श्रिया भक्तिसमृद्ध्या वर्द्धमानं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणमिति व्याख्येयम्, नन्वलङ्कार्यालङ्करणयोर्व्याख्येयव्याख्यानरूपतयैकानुबन्धचतुष्टयवत्त्वेन प्रकृतालङ्कारग्रन्थस्यालङ्कार्यैतदनुबन्धसिद्धिसम्पादनद्वारा स्तुत्यस्तोत्रवस्तुविनिमयवत्त्वेऽपि तत्समाप्तिहेतोः श्रेयसस्तथापेक्षायां किं प्रयोजकमत आह—सर्वाश्रेयस्त्वादिति, तस्येति शेषः । तस्य श्रेयसः संस्तवनस्योक्तत्रयविषयकसमूहालम्बनरूपत्वादित्यर्थः । तदेकतरविषयकत्वेन श्रेयः किं नाश्रियतेऽत आह—

'तदन्यतमेत्यादि' प्रचितस्यास्यैव फलवत्तरविघ्नवारणेऽपि कारणत्वादित्यभिधानात्फलवत्तरविघ्नवारणाय प्रचितश्रेयस एवात्र चिकीर्षितत्वात् तस्य चान्यतरापायेऽसम्भवात् श्रेयसः प्रचितत्वसिद्ध्यर्थमुक्तत्रयविषयत्वाश्रयणमावश्यकमिति भावः । ननु ग्रन्थादौ ग्रन्थसमाप्त्यर्थं मङ्गलमाचरन्ति प्रेक्षावन्तः, प्रकृते सम्पूर्णो ग्रन्थ एव स्तुतिरूपत्वान्मङ्गलमिति किं मङ्गलान्तरोपादानेन ? अन्यथा तत्रापि मङ्गलान्तरोपादानेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति चेत्, अत्र वदन्ति, अन्योऽपि ग्रन्थः स्वाध्यायरूपत्वान्मङ्गलमेव मङ्गलबुद्धिपरिग्रहार्थं च पृथग्मङ्गलोपादानम्, अतात्पर्यविषयस्य स्वाध्यायादेर्मङ्गलस्याप्यमङ्गलत्वादिति, इत्थं चाभयतया समाप्तौ सौकर्यत्वबुद्धिविषयतासम्बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वमित्युक्तं भवति, तच्च प्रकृते व्याख्याने पृथग्मङ्गलस्य व्याख्येये चाविद्यमानत्वेऽपि न काचिदनुपपत्तिः, मङ्गलेऽमङ्गलत्वबुद्धिस्तु स्वसमानाधिकरणदुरितजननी न तु स्वसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितजननीति विचारणीयं सुस्मरत्वा, उपकारोऽत्रहेतुमङ्गल एव च व्यधिकरणसमाप्तिप्रसङ्गवारणं कृतं भवति, समाप्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मङ्गलस्य व्यभिचारस्तु स्वान्यूनसङ्ख्याविघ्नध्वंसीयसमाप्तिवादेः कार्यतावच्छेदकस्योक्त्या

निरसनीय इति दिक्। भवोग्रगुणशताभ्यामिति, भवाग्रगुणझवे नयस्याद्वादपरीक्षाजन्यज्ञानविशेषौ दर्शनशब्दवाच्यौ। तदुक्तं सम्मतौ—" एवं जिणपभवे, सद्दहमाणस्स भावओ भावे। पुरिसस्साभिणिबोहे, दंसणसद्दो हवइ जुत्तो ॥१॥" चि, प्रयोजनत्वं च तयोर्मुख्यप्रयोजनाङ्गतया गौणमित्यभिप्रेत्याह—

ताभ्यां प्रयुक्तमनस इति महेश स्तुत्योऽसीति, प्रश्नानुरूपत्वादुत्तरस्य न महत्त्वप्रकारकस्तुतिविषयोऽसीत्यर्थः। तथा च सत्रे महत्त्वं महत्त्वेन स्तुत्येऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यम्, वस्तुतो महत्त्वं स्तुत्यार्थकमेव, अविस्मयप्रतीतिः प्रयोजनमित्युक्तविभूत्या निश्चयरूपातिशयेन न स्तुत्यः, व्यवहारतस्तु स्तुत्यत्वे न विरोध इत्यर्थः सम्मुखीन आभाति,

भाष्ये मादृशा इति तादृशस्य वेदागमादेरित्यर्थः। पैरमार्थेत्यादिः कैश्चिदित्यन्तः पूर्वपक्षः, सोऽपीत्यारभ्य ग्रन्थकृतः सिद्धान्तः, प्रकृतहेतुमिति पारमार्थिकविभूतिमत्त्वहेतुमित्यर्थः। यद्यप्यसत्यहेतुना साध्यस्य न व्यभिचारोऽज्ञानमनितविलक्षणधूमादेरनभ्युपगमादन्यथा प्रतिनियतकार्यकारणभावाद्युच्छेदेन सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्, हेत्वाभासत्वं च न व्यभिचारे प्रयोजकं, किन्तु कदाचित्साध्यज्ञानासत्यत्वमिति न ततोऽनुमितिप्रतिबन्धः, तथापि व्यभिचारवारकविशेषणविशिष्टत्वरूपं सत्यत्वमभिप्रेत्याशुद्धवेदागमादिहेतूपन्यस्येदं लक्षनमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ आगमाश्रयेणापि हेतुना हेतुवादरसिकानामनुमानात् साध्यसिद्धौ परितोषः किं न स्यादित्याशयवान् शङ्कते—

अध्यात्मं बहिरप्येष विग्रहादिमहोदयः। दिव्यः सत्यो दिवौकस्स्वप्यस्ति रागादिमत्सु सः ॥ २ ॥

१ एवं जिनप्रभवान्, श्रद्दधानस्य भावतो भावान्। पुरुषस्याभिनिबोधे, दर्शनशब्दो भवति युक्तः ॥ १ ॥

यथा स्यामिति तद्विशेषणम्, अनुच्छिद्यमानानन्दमयनिरुपमप्रज्ञानघनस्वभावपरमब्रह्मप्राप्तिकामित्यर्थः ।

भीवर्द्धमानमिति च भिया भक्तिसमुत्था वर्द्धमानं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणमिति व्याख्येयम्, नन्वलङ्कारसिद्धरूप योऽर्थास्त्येयम्याख्यानरूपतयैवानुबन्धचतुष्टयवत्त्वेन प्रकृतालङ्कारग्रन्थस्यालङ्कारार्थवदनुबन्धसिद्धिसम्पादनद्वारा स्तुत्यस्तोत्रस्तु तिनिमित्तत्वेऽपि तत्समाप्तिरेवो श्रेयस्त्वयापेक्षायां किं प्रयोजकमत आह—तथा श्रेयस्याविति, तस्येति शेषः । तस्य श्रेयसः संस्तवनस्योक्तत्रयविषयकसमूहालम्बनरूपत्वादित्यर्थः । तदेकतरविषयकमेव श्रेयः किं नाद्रियतेऽत्र आह—

'सर्वान्यसमेत्यादि' प्रचितस्यास्यैव बलवत्तरविघ्नवारणेऽपि कारणत्वादित्यभिधानाद्बलवत्तरविघ्नवारणाय प्रचितश्रेयस एवात्र चिकीर्षितत्वात् तस्य चान्यतरापायेऽसम्भवात् श्रेयसः प्रचितत्वसिद्ध्यर्थमुक्तत्रयविषयताश्रयणमावश्यकमिति भावः । ननु ग्रन्थादौ ग्रन्थसमाप्त्यर्थं मङ्गलमाचरन्ति प्रेक्षावन्तः, प्रकृते सम्पूर्णो ग्रन्थ एव स्तुतिरूपत्वान्मङ्गलमिति किं मङ्गलान्तरोपादानेन ? अन्यथा तत्रापि मङ्गलान्तरोपादानेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति चेत्, अत्र वदन्ति, अन्योऽपि ग्रन्थः स्वाध्यायरूपत्वान्मङ्गलमेव मङ्गलबुद्धिपरिग्रहार्थं च प्रथममङ्गलोपादानम्, अतोऽध्ययनविषयस्य स्वाध्यायादेर्मङ्गलस्याप्यमङ्गल-स्यादिति, इत्थं चाभयतया समाप्तौ लौकवाक्यत्वबुद्धिविषयतासम्बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वमित्युक्तं भवति, तत्र प्रकृते व्याख्याने प्रथममङ्गलस्य व्याख्येये चारितार्थ्यस्येवेति न कश्चिदनुपपत्तिः, मङ्गलेऽमङ्गलत्वबुद्धिस्तु स्वसमानाधिकरणदुरितजननी न तु स्वसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितजननीति विचारणीयं सूक्ष्मदृशा, उक्तहेतुहेतुमद्भाव एव च व्यधिकरणसमाप्तिप्रसङ्गवारणं कथं भवति, भवतु तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां मङ्गलस्य व्यभिचारस्तु स्वान्यूनसङ्ख्यविघ्नस्वकीयसमाप्त्यादेः कार्यतावच्छेदकस्योक्त्या

निरसनीय इति दिक्। भवांगुणक्षताभ्यामिति, भवगुणक्षवे नयस्याद्वादपरीक्षाजन्यज्ञानविशेषौ दर्शनज्ञप्राप्त्यौ। तदुक्तं सम्मतौ—" एवं जिणपण्णत्ते, सद्दहमाणस्स भावओ भावे। पुरिसस्साभिणिबोहे, दंसणसद्दो हवइ जुत्तो ॥ १ ॥ " त्ति, प्रयोजनत्वं च तयोर्मुख्यप्रयोजनात्वया गौणमित्यभिप्रेत्याह—

ताभ्यां प्रयुक्तमनस इति महांस्त्वं स्तुत्योऽसीति, प्रमानुरूपत्वात्तु परस्य न महत्त्वप्रकारकस्तुतिविषयोऽसीत्यर्थः। तथा च सूत्रे महत्त्वं महत्त्वेन स्तुत्येऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यम्, वस्तुतो महत्त्वं स्तुत्यार्थकमेव, अतिशयप्रतीतिः प्रयोजन-मित्युक्तविभूत्या निश्चयरूपातिशयेन न स्तुत्यः, व्यवहारतस्तु स्तुत्यत्वे न विरोध इत्यर्थः सम्मुखीन आभाति,

भाष्ये तादृशा इति तादृशस्य देवागमादेरित्यर्थः। पैरमार्थेत्यादिः कैश्चिदित्यन्तः पूर्वपक्षः, सोऽपीत्यारभ्य ग्रन्थकृत सिद्धान्तः, अकृतहेतुमिति पारमार्थिकविभूतिमत्त्वाहेतुमित्यर्थः। यद्यप्यसत्यहेतुना साध्यस्य न व्यभिचारो ज्ञानजनितविलक्षणधूमादेरनभ्युपगमादन्यथा प्रतिनियतकार्यकारणभावाद्युच्छेदेन सर्वज्ञानाश्वासप्रसङ्गात्, हेतुज्ञानासत्यत्वं च न व्यभिचारे प्रयोजकं, किन्तु कदाचित्साध्यज्ञानासत्यत्वमिति न तयोऽनुमितिप्रतिबन्धः, तथापि व्यभिचारवारकविशे-षणविशिष्टस्वरूपं सत्यत्वमभिप्रेत्याद्युद्देवागमादिहेतुमुपन्यस्येदं लाञ्छनमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ आगमाश्रयेणापि हेतुना हेतुवादरसिकानामनुमानात् साध्यसिद्धौ परितोषः किं न स्यादित्याशयवान् स्तूते—

अध्यात्मं बहिरप्येष विग्रहादिमहोदयः। दिव्यः सत्यो दिवौकस्स्वप्यस्ति रागादिमत्सु सः ॥ २ ॥

१ एवं जिनप्रज्ञप्तान्, श्रद्दधानस्य भावतो भावान्। पुरुषस्याभिनिबोधे, दर्शनशब्दो भवति युक्तः ॥ १ ॥

यदनुमानोपयोगस्यैव साध्यसन्देहसिसाधयिषान्यतरानुगतस्य हेतुत्वं तदाकारत्व यानुमानोपयोगे क्वाकारानुमितिजनकता वच्छेदके जातिविशेषः, पटजनकतावच्छेदक इव तन्तौ, अत एव पटाकारपरिमिततन्तुत्वेन पटोपादानत्वं ननु तन्तुत्वमात्रेणेति स्फुटीभविष्य मुपरिष्टात्, इत्थं चोक्तोपयोगहेतुतयैवानतिप्रसङ्गे नोक्तपक्षतात्वेन हेतुत्वं, सिद्धिसिसाधयिषाविरहयोर्विशेषण विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुतरानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्, सत्यां सिसाधयिषायां त्रिचतुरक्षणव्यवधानेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽनुमित्यनुदयप्रसङ्गाच्च, तदा सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वात् उपयोगस्य तु दीर्घकालिकस्यानुगतस्याभ्युपगमाभानुभूयमानानुमित्यपलाप इति ।

एतेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छायामप्यनुमितेः प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानं जायतामितीच्छायां नानुमितेः सिसाधयिषाविरहघटितविरहनिवेशक्लेशोऽपि निरस्तः । यथाकथंचित् विलक्षणोपयोगस्य कल्पनेनानतिप्रसङ्गात्, तद्भिन्नानुमितौ तद्भिन्नत्वोपयोगस्य सिद्धिश्च हेतुत्वाच्च न धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छायामप्यनुमितिः । अथ पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ सत्यां पर्वते वह्न्यनुमानोपयोगस्याभावात् तत्र सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वापेक्षयानुमितावेव तत्कल्पनं न्याय्यमिति चेत्, न, साध्यसन्देहसिसाधयिषान्यतरानुगतस्यैवानुमानोपयोगस्य कल्पनात्, घनगर्जितेन मेघानुमानस्यलेऽप्यव्यक्तमाध्यसंशयकल्पनात्, अस्तु वा गर्जितेन मेघज्ञानं प्रातिभमेव, अप्रातिभस्य किं मयेति संशयस्यावश्यकत्वात्, अन्यथानुपपत्तिग्रहापेक्षत्वे तु तस्य तत्स्थलीयस्य केवलान्यथानुपपत्तिग्रहस्यैवानुमानोपयोगत्वम्, क्वचित् सिसाधयिषाविघटकत्वेऽपि सिद्धस्यानुमानोपयोगप्रतिबन्धकत्वे तु मानाभावः । तेन पर्वतस्तेजस्वी पाषा

पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः, तदाकारसिद्ध्याऽतदाकारसिसाधयिषया अविघटनात्, यत्रायं
पुरुषो नवेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानिति ज्ञानं तत्र विनानुमित्सां प्रत्यक्षमेवोत्पद्यते नानुमितिरित्यनु
भवादनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्याः कामिनीजिज्ञासादेः साधारण्येन प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इत्यप्य
युक्तम्, करादिमत्त्वादिना पुरुषेण भाव्यमितीहात्मकप्रत्यक्षोपयोगस्याऽनुमितेरावश्यकत्वात्, भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
प्रति विशेषदर्शनस्य कारणत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने ईहात्वेन हेतुतायामेव लाघवमित्यस्यार्थस्यास्माभि 'ज्ञान
चिन्तायां' विवेचितत्वात्। यत्र च करादिमत्त्वावच्छेदेनेहात्मकप्रत्यक्षाभावेन पुरुषत्वव्याप्तिग्रहस्तत्रानुमानोपयोगेन करादिम-
त्त्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषत्वानुमितेरेवाभ्युपगमात्, एतेन सिद्धविषयकप्रत्यक्षेऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनमप्यपास्तम्,
परामर्शानन्तरं पक्षविशेष्यकस्यापि ग्रहात्मकप्रत्यक्षोपयोगाभावादेवानापत्तेः, तदुपयोगव्यक्तौ च तद्वदुद्बोधादिकं
हेतुरिति न किञ्चिदनुपपन्नम्, " स्वकीयादिसामग्री—भीरुं त्यजत पण्डिताः। सामग्रीवादमाधाय, न्यायकेलिर्विधीयताम्
॥१॥" अत्र केन रूपेणानुमितिप्रत्यक्षसामग्र्योः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः? न तावदनुमितित्वावच्छिन्ने लौकिकप्रत्यक्षसाम
ग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता, भिन्नविषयेऽनुमितेरेवोत्पत्त्या व्यभिचारात्, न च समानविषयकानुमितित्वावच्छिन्ने समानविषयक-
लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता, समानविषयत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति चेत्, अत्र रघुदेवभट्टाचार्यप्रभृतयः
पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकसंयोगसंसर्गकानुमितिं प्रति पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकसंयोगसंसर्गकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्यादिना
विशिष्य प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो वाच्यः, वह्निमान् पर्वतो घटवानित्यनुमितौ व्यभिचारवारणाय प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ

कारानुमानोपयोगस्यैव साध्यसन्देहसिसाधयिषाप्रत्यक्षानुभवस्य हेतुत्वं तदाकारत्वं चानुमानोपयोगे तदाकारानुमितिजनकता वच्छेदके जातिविशेषः, पटजनकतावच्छेदक इव तन्तौ, अत एव पटाक्षरपरिमाणतन्तुत्वेन पटोपादानत्वं नतु तन्तुत्वमात्रेणेति स्फुटीभविष्यत्युपरिष्टात्, एवं योग्योपयोगहेतुतयैवानतिप्रसङ्गे नोक्तपक्षतात्वेन हेतुत्वं, सिद्धिसिसाधयिषाविरहयोर्विशेषण विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुतरानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्, सत्यां सिसाधयिषायां त्रिचतुरक्षणव्यवधानेन सिद्धिपरा- मर्शमहिम्नाऽनुमित्यनुत्पत्तिप्रसङ्गाच, तदा सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वादुपयोगस्य तु दीर्घकालिकस्यानुगतस्याभ्युपग माभावादुपमानानुमित्यपलापः इति।

एतेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छायामप्यनुमितेः प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानं जायतामितीच्छायां चानुमितेः सिसाधयिषाविशेषविरहनिवेशक्लेशोऽपि निरस्तः। यथाश्रुतवर्णने विलक्षणोपयोगस्य कल्पनेनानतिप्रसङ्गात्, वह्निव्याप्यानुमितौ वह्निव्याप्योपयोगस्य विशिष्य हेतुत्वाच्च न धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छायामप्यनु मितिः। अत पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ सत्यां पर्वते वह्न्यनुमानोपयोगस्याभावात् तत्र सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वापेक्षयानु मितावेव तत्कल्पनं न्याय्यमिति चेत्, न, साध्यसन्देहसिसाधयिषान्यतरानुगतस्यैवानुमानोपयोगस्य कल्पनात्, घनगर्जितेन मेघानुमानस्थलेऽप्यन्यतमाभ्युपगमकल्पनात्, अस्तु वा गर्जितेन मेघज्ञानं प्रातिभमेव, अप्रातिभस्य किं गर्जतीति संशयस्यैवोदयात्, अन्यथानुपपत्तिग्रहापेक्षत्वे तु तस्य तत्स्थलीयस्य केवलान्वयानुपपत्तिग्रहस्यैवानुमानोप- योगत्वम्, क्वचित् सिसाधयिषाविघटकत्वेऽपि सिद्धेरनुमानोपयोगप्रतिबन्धकत्वे तु मानाभावः। तेन पर्वतस्तेजस्वी पाषा

पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः, अतदाकारसिद्ध्या तदाकारसिसाधयिषाया अविघटनात्, यत्रापि पुरुषो नवेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानिति ज्ञानं तत्र विनाऽनुमित्सां प्रत्यक्षमेवोत्पद्यते नानुमितिरित्यनुमितावनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्याः कामिनीजिज्ञासावत् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इत्यप्ययुक्तम्, करादिमत्त्वज्ञानेन पुरुषेण साक्षमितौ ह्यात्मकप्रत्यक्षोपयोगसत्त्वेऽनुमितेरापत्त्ययोगात्, भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनस्य कारणत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने ईशत्वेन हेतुतायामेव लाघवमित्यस्मत्सार्वभौमाभि 'स्वीम चिन्तामणौ' विवेचितत्वात्। यत्र च करादिमत्त्वावच्छेदेनोद्बोधात्मकप्रमाणेन पुरुषत्वव्याप्तिग्रहस्तत्रानुमानोपयोगेन करादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषत्वानुमितेरेवाभ्युपगमात्, एतेन भिन्नविषयकप्रत्यक्षेऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनमप्यपास्तम्, परामर्शानन्तरं पक्षादिप्रत्यक्षस्याव्यवधानात्मकप्रत्यक्षोपयोगाभावादेवानापत्तेः, तदुपयोगाभ्युपगमे च तदुपयोगाभावादिकं हेतुरिति न किञ्चिदनुपपन्नम्, " यावज्जीवावधिसामग्री—भीता त्यजत पण्डिताः। सामग्रीवादमादाय, न्यायकेलिर्विधीयताम् ॥१॥" अथ केन रूपेणानुमितिप्रत्यक्षसामग्र्योः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः? न तावदनुमितित्वावच्छिन्ने लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता, भिन्नविषयेऽनुमितेरेवोत्पत्त्या व्यभिचारात्, न च समानविषयकानुमितित्वावच्छिन्ने समानविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता, समानविषयत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति चेत्, अत्र रघुदेवमहाचार्यप्रभृतयः पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकसंयोगसंसर्गकानुमितिं प्रति पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकसंयोगसंसर्गकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वादिना विशिष्यप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो वाच्यः, वह्निमा— न्यो घटवानित्यनुमितौ व्यभिचारवारणाय प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ

प्रकारकत्वं विहाय विधेयकत्वनिवेशः, प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावविशेषणनिवेशे तु विधेयता न निवेश्या, प्रयोजनाभावात्, उक्तस्थले विशेषणाभावेनैवादोषात्, न च पर्वतो वह्निमानिति लौकिकचाक्षुषसामग्रीसत्त्वेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः सामग्र्याः कारणसमूहात्मकतया तदानीमतीतानागतचक्षुस्त्वक्संयोगाद्यभावेनोक्तलौकिकचाक्षुषसामग्र्यभावादिति वाच्यम्, स्वाश्रयसंयुक्तवृत्तित्वसम्बन्धेन पर्वतवृत्तिचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निवृत्तिचक्षुःसंयोगादेरेव प्रकृते पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीपदार्थत्वात्, न च पर्वते वह्निसंयोगानवच्छेदकावच्छेदेन वह्नौ च पर्वतसंयोगानवच्छेदकावयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पादापत्तिः, स्वावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाश्रयवह्निवृत्तिपर्वतसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन पर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निचक्षुःसंयोगत्वादिनैव प्रतिबन्धकत्वात्, न च भिन्नभिन्नपुरुषीयपर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निचक्षुःसंयोगकालेऽनुमित्यनुत्पादापत्तिः, स्वाश्रयवृत्तित्वस्वरूपसामानाधिकरण्योपदर्शितसम्बन्धाभ्यां वैशिष्ट्यनिवेशात्, स्वाश्रयत्वं वृत्तित्वं च स्वाश्रयीभूतचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगसम्बन्धेन ग्राह्यम्, तेन पुरुषान्तरीयवह्निचक्षुःसंयोगे पुरुषान्तरीयपर्वतचक्षुःसंयोगवैशिष्ट्यविरहान्नानुपपत्तिः, प्रतिबध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः, प्रतिबन्धकतावच्छेदकः स्वाश्रयसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगः, निरुक्तसंयोगविशिष्टात्ममनःसंयोगस्यैव प्रकृतसामग्रीत्वे समवाय एव वा, न तु प्रतिबध्यतावच्छेदकः सम्बन्धो विधेयता प्रतिबन्धकतावच्छेदकश्च समवायः, तथा सत्येकपुरुषस्य यथाविधलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे पुरुषान्तरस्य तथाविधानुमित्युत्पादानापत्तिवारणाय तत्पुरुषीयत्वं निवेश्य कार्यकारणभावकल्पने गौरवप्रसङ्गात्, अथ पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्री-

सत्त्वे पर्वते घटानुमितेर्घटाद्यनुमितेश्च सामग्रीसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पत्त्यापत्तिः, न चेष्टापत्तिः, भिन्नविषयेऽनुमितिसा
मग्र्या सत्पक्षपक्षता वह्निघटोभयसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावेनेष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात्, न च पर्वतो वह्निमानित्यनु
मितिं प्रति भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावविशिष्टाया पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाश्रोक्तानुप
पत्तिः, एवं सति वह्न्यादिप्रत्यक्षे घटाद्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् घटादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले वह्निप्रत्यक्षनिर्वाहाय
भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि समानविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या उत्तेजकत्वावश्यकत्वात्, यदा घटलौकिक
प्रत्यक्षसामग्री वह्न्यनुमितिसामग्री च वह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्री तदनुमितिसामग्री च तदा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावावि
शिष्टवह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावसत्त्वात् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेः समानविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावविशिष्टघटानु
मितिसामग्र्यभावसत्त्वात् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षस्य चापत्तेरिति चेत्, मैवम्, सामग्रीचतुष्टयमेलनदशायां ज्ञानद्वययौगपद्या
पत्तिभिया पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिनिविष्टाभावप्रतियोगिभिन्नविषयकानुमितिसा
मग्र्यां समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यापि विशेषणस्य निवेशात्, न चैवं समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यामपि भिन्नविषयका
नुमितिसामग्र्यभावनिवेशेऽनवस्था, तन्निवेशे प्रयोजनाभावेन तत्रैव विश्रान्तेरनवस्थायास्त्वयोगात्, वस्तुतः पर्वतो वह्निमानिति
लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकालीनघटाद्यनुमितिकाले वह्न्यनुमित्यनभ्युपगमात्कामपि सामग्रीमनुत्तेजकीकृत्य वह्निलौकिकप्रत्यक्षसा
मग्रीत्वेनैव वह्न्यनुमितौ प्रतिबन्धकत्वकल्पनान्न दोषः। अथ वह्न्यादिविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले वह्न्यनुमित्सासत्त्वे
वह्न्यनुमित्युत्पत्तेस्तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ वह्न्यनुमित्साया उत्तेजकत्वं स्वीकार्यम्, तच्च केन रूपेण, न तावदनुमित्सात्वेन,

१

ष्टिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे घटानुमित्युपायेऽपि वह्न्यनुमित्युत्पादापत्तेः, नापि पर्वतोऽग्न्यकवह्निविधेयकानुमितिविषयकेच्छा
त्वेन, घटानुमित्याया अपि पर्वतोऽग्न्यकवह्निप्रमेयविधेयकत्वमूलकम्बनानुमितिविषयकत्वेनोक्तदोषानुद्धारात्, नापि पर्वतोऽ
न्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निविधेयकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नपर्याप्तविधेयकत्वप्रकारत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविषयताशा-
ऽच्छात्वेन, तथापि पर्वतोऽग्न्यकत्वप्रकारकानुमितित्वव्यापकतामितीच्छासत्त्वे वह्निप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे वह्न्यनुमित्यापत्तेः, तादृशे-
च्छाया उक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमिति चेत्, उच्यते—पर्वतोऽग्न्यकवह्निविधेयकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नोऽग्न्यकत्वप्रकारतानिरूपि-
तवह्निविधेयकत्वप्रकारताभिन्नपर्याप्तविधेयकत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वे सति या पर्वतविशेष्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निप्रकारक-
त्वप्रकारताभिन्नपर्याप्तविधेयकत्वप्रकारत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यता तत्कालीनेच्छाभावविशिष्टवह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्री-
त्वेन प्रति बन्धकत्वकल्पनाया दोषः। एवमिच्छान्तरसमवधानेच्छीयानुमितिनिष्ठविशेष्यतायां विशेषणान्तरमपि विचिन्त्य सुधीभि-
र्म्, यत्तं व्यापकतामितीच्छाधारत्वादनुमितिनिष्ठविशेष्यतायां प्रत्यक्षविषयधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं निवेश्यम्, न त्वनुमि
विषयतत्प्रविषयनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वम्, प्रत्यक्षान्यथात्वं व्यापकतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादापत्तेरित्याहुः, तत्र ब्रूमः, एवम-
नन्वानुमित्यादिप्रतिविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीणामनन्यथाभावानामनुमितिविरोधित्वे गौरवापादनदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्यास-
न्यस्य हेतुत्वे वाच्ये तत्स्थानाभिषिक्तानुमानोपयोगस्यैवानुमितिविरोधित्वौचित्यात्, तदभावादेव न पर्वते वह्निलौकिकप्रत्यक्ष
मके वह्न्यनुमितिः, किञ्च पर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निचक्षुःसंयोगस्य नोक्तसामग्रीत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशो-
तत्र तद्विशिष्टारमनःसंयोगस्यैव तथा तत्त्वं वाच्यम्, तदपेक्षयापि लाघवाद्विशिष्टारमन एव तत्त्वमुचितं स च प्रत्यक्षोपयोग

एव, उपयोगात्मनोऽप्यदृष्टस्यात्मसु पारमर्षे प्रतिपादनात्, स चानुमानोपयोगप्रतिबन्धको द्रव्यार्थिकनयमते, पर्यायार्थिकनयमते च सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादनिर्वाहार्थमुपयोगसिद्धेर्यत्सामान्ययोरित्यादिन्यायात्प्रत्यक्षहेतुत्वेन सिद्ध आत्मधर्मे उपयोगविशेषः, तथा प्रत्यक्षोपयोगेनात्मस्यानुमानोपयोगोत्पादानुकूलशक्तिविघटनात् तस्य तत्प्रयुक्ता तत्प्रतिबन्धकत्वोपपत्तेः; इति न तदानुमितिः; अनुमित्साया अपि तदुपयोगनिमित्तविकाल एवाभ्युपगमादिति किमधिकेनाकाण्डताण्डवेन। किञ्च न्यायनयेऽप्यनुमितौ प्रत्यक्ष सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते, किन्तु कार्यकालवृत्तितया प्रत्यक्षाभावस्य हेतुत्वमित्यस्मिन्नेव पक्षे लाघवम्, निर्भयत्वेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्, पर्वतो वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवानित्यादिपरामर्शादनुमितिधाराधारणायानुमितावनुमितित्वे नैव परं तत्कल्पनात्, प्रत्यक्षसामान्यभावस्यानुमितौ हेतुत्वे तु विनश्यदवस्थप्रत्यक्षसामग्रीजन्यप्रत्यक्षोत्तरमनुमित्यापत्तिवारणा-यानुमितौ प्रत्यक्षसाधारणतयाविचनिर्भयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं स्यात्, अन्यथाऽनिर्वाहात्, न चैवं भाविधर्मिप्रत्यक्षप्रथमे स्वप्रामाण्यग्रहकालीनविनश्यदवस्थवह्निप्रत्यक्षसामग्र्युत्पादितवह्निप्रत्यक्षद्वितीयादिक्षणेऽनुमितिसामग्रीतोऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्ग; अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टवह्निप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्, न चैवं तत्रुपदर्शितस्थले प्रत्यक्षोत्पादकाले वह्न्यनुमित्या पत्तेर्दुर्वारत्वम्, तदानापत्त्या तत्क्षणविशिष्टाप्रामाण्यग्रहस्यैवोत्तेजकत्वस्वीकारात्, उक्तोपदर्शितस्थलेऽनुमित्यनुत्पत्त्याषिष्टा-पत्तेर्वा, न चोपदर्शितसामग्रीचतुष्टयमेलनदशायां परस्परप्रतिबन्धकवशात् कस्यापि फलस्यानुदयेन तदा प्रत्यक्षाभावकारणत्वं लादनुमित्यापत्तिवारणं समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं विना दुष्करमितिवाच्यम्, तदानीं परमते चक्षुर्म नोयोगादिविगमकल्पनेनास्मन्मते चान्यतरोपयोगविगमकल्पनेन सामग्रीचतुष्टयमेलनस्यैवासिद्धेः, अन्यथा स्वाभ्युपगममात्रे

वह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे घटानुमित्सयाऽपि वह्न्यनुमित्युत्पादापत्तेः, नापि पर्वतोऽस्त्यन्वह्निविधेयकानुमितिविषयकेच्छा-
त्वेन, घटानुमित्साया अपि पर्वतोऽस्त्यवह्निघटोभयविधेयकसमूहालम्बनानुमितिविषयकत्वेनोक्तदोषानुद्धारात्, नापि पर्वतोऽ-
स्त्यत्वप्रकारतानिरूपितवह्निविधेयकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नयत्किञ्चिद्विधेयकत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशा-
लीच्छात्वेन, तथापि पर्वतोऽस्त्यत्वघटप्रकारकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वे वह्निप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे वह्न्यनुमित्यापत्तेः, तादृशे-
च्छाया उक्तधर्मानाक्रान्तत्वादिति चेत्, उच्यते—पर्वतोऽस्त्यत्ववह्निविधेयकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नोऽस्त्यत्वप्रकारतानिरूपि-
तवह्निविधेयकत्वप्रकारताभिन्नयत्किञ्चिद्विधेयकत्वप्रकारतानिरूपितत्वे सति या पर्वतविशेष्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निप्रकारक-
त्वप्रकारताभिन्नयत्किञ्चित्प्रकारकत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यता तच्छालीच्छाभावविशिष्टवह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्री-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनाम् दोषः। एवमिच्छान्तरसत्त्वदशायामिच्छीयानुमितिनिष्ठविशेष्यतायां विशेषणान्तरमपि विचिन्त्य सुधीभि-
र्देयम्, ज्ञानं जायतामितीच्छाघटनायानुमितिनिष्ठविशेष्यतायां प्रत्यक्षासाधारणधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं निवेश्यम्, न त्वनुमि-
तिमात्रवृत्तिधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वम्, प्रत्यक्षान्यज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादापत्तेरित्याहुः, तत्र ब्रूमः, एवम-
नन्तानुमित्सादिघटितविशिष्टवह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीणामनन्तानामभावानामनुमितिहेतुत्वे गौरवाद्यावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्यास्व-
रसस्य हेतुत्वे वाच्ये तत्स्थानाभिषिक्तानुमानोपयोगस्यैवानुमितिहेतुत्वौचित्यात्, तदभावादेव न पर्वते वह्निलौकिकप्रत्यक्ष-
सामग्रीकाले वह्न्यनुमितिः, किञ्च पर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निचक्षुःसंयोगस्य नोक्तसामग्रीत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककुक्षिप्रवेशगौ-
रवादिति तद्विशिष्टमनःसंयोगस्यैव तथा तत्त्वं वाच्यम्, तदपेक्षयापि लाघवाद्विशिष्टात्मन एव तत्त्वमुचितं, स च प्रत्यक्षोपयोग

योक्तानवस्थोद्धारायोगाद्विपर्ययस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वात्, एतेन समानविषयेऽनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे पर्वते वह्न्यनुमित्सायां वह्निप्रत्यक्षेच्छायां च सत्यां पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः, न चेष्टापत्तिः, स्वभावतो बलवती यस्य सामग्री तद्विषयेच्छासत्त्वे तस्यैवोत्पत्त्यनुभवादिति पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितौ तथाविधप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वावच्छिन्ने च तथाविधप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टायाः पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयम्, न चानुमित्सायां प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वस्वीकारेणैव निर्वाहः, प्रत्यक्षेच्छाभावानुमित्सयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानन्तप्रति-बध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनाप्रसङ्गात्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवाच्च, एवं प्रत्यक्षेच्छाभावकालेऽनुमित्सादशायामनुमितिसामग्रीमत्त्व प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वात् प्रत्यक्षापत्तिवारणाय समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति समानविषयकप्रत्यक्षेच्छाभावविशिष्टसमानविषयकानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्या अपि स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमित्याद्यपास्तम्, प्रत्यक्षानुमितीच्छयोर्मिलितोपयोगस्य योरेकत्राप्रमाणत्वेनोक्तकल्पनाया निर्मूलत्वात्, एतेनैव भिन्नविषयान्तर्भावेणानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनाजालमपास्तम्। एवं हि तत्र भिन्नविषये प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीद्वयदशायामनुमितिरेवोत्पद्यते न प्रत्यक्षम्, तदुत्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायादिति तत्र प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, पक्षपरामर्शादिप्रत्यक्षानुत्पत्तेरन्यथानुपपत्तेश्च। तत्र च न सामान्यतः प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नेऽनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं, समानविषयेऽनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षानुत्पत्तिप्रसंगात्, नापि वह्निभिन्नप्रत्यक्षं प्रति वह्न्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं, अवच्छेदकभेदे प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वाभ्युपगमेन घटपटादिप्रत्यक्षेच्छाभावकूटस्य निवेशे घटप्रत्यक्षसामग्र्यभावदशायां घटप्रत्यक्षेच्छावत्ताद्रिशविसामग्रीकाले घटादिप्रत्य-

चापत्तेः, किन्तु घटप्रत्यक्षं प्रति घटप्रत्यक्षेच्छाभावविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीत्वादिना विशिष्य प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः
स्वीकर्तव्यः, न च तथापि घटदर्शनेच्छाविरहात् घटचाक्षुषापत्तिः, घटत्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यताशालिचाक्षुषादौ
तादृशचाक्षुषादिविषयकेच्छाभावविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीत्वादिना प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यापि कल्पनात्, न चैवं वह्न्यनुमिति-
सामग्रीसत्त्वे वह्निमितिज्ञानं जायतामितीच्छाकाले घटादिचाक्षुषापत्तिः, घटत्वप्रकारकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या घटविशे-
ष्यकत्वप्रकारता तन्निरूपितकिञ्चिद्विशेष्यकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वे सति घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नघटविशेष्यकत्वप्रकारता-
निरूपिता या चाक्षुषविशेष्यता तच्छालीच्छात्वेनोत्तेजकत्वस्वीकारात्, उपदर्शितेच्छायास्तथाविधविषयत्वाभावेन दोषाभावात्,
न च वह्न्यनुमितिसामग्रीकाले चाक्षुषं जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि घटचाक्षुषानुपपत्तिस्तादृशेच्छायास्तथाविधविषयत्वाभावेन
तादृशविषयताशालीच्छाविरहविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम्, तादृशेच्छायामप्यनुमित्यवृत्तिधर्मनिष्ठप्रकारतानि-
रूपिता सती या वह्निमद्विशेष्यकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता चाक्षुषविशेष्यता तच्छालीच्छात्वेन स्वातन्त्र्येणोत्तेजकत्वाभ्यु-
पगमात्, वह्निमद्विषयकानुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्न एव वह्न्यनुमित्साविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्र्या अपि स्वातन्त्र्येण प्रति-
बन्धकत्वाच्च न वह्न्यनुमित्साविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीकाले घटादिचाक्षुषेच्छासत्त्वे घटादिचाक्षुषापत्तिः, घटादिचाक्षुषेच्छायां
वह्न्यनुमित्साया उत्तेजकत्वं तु न वाच्यम्, विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावेन महागौरवात्, वह्निमद्विषयकत्वं च
वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यताकत्वम्, तेन पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षस्यापि
वह्निमद्वह्नित्वादिविषयकत्वेन न व्यभिचारः, मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारताभिन्नविषयतात्वम्, अतो न घटघटत्वादिनिर्वि-

मोत्तानमस्तोद्धारायोमादिपर्यपस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वात्, एतेन समानविषयेऽनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे पर्वते वह्न्यनुमित्सायां वह्निप्रत्यक्षेच्छायां च सत्यां पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः, न चेष्टापत्तिः, स्वभावतो यस्ववती यस्य सामग्री तद्विषयेच्छासत्त्वे तस्यैवोत्पत्त्यनुभवादिति पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितौ तथाविधप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वावच्छिन्ने या तथाविधप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टायाः पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयम्, न चानुमित्सायां प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वस्वीकारेणैव निर्वाहः, प्रत्यक्षेच्छामात्रानुमित्सयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावेनानन्तप्रति-बध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागुरुत्वात्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवाच्च, एवं प्रत्यक्षेच्छाभावकालेऽनुमित्सादशायामनुमितिसाम ग्रीसत्त्वे प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वात् प्रत्यक्षस्य वारणाय समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति समानविषयकप्रत्यक्षेच्छाभावविशिष्टसमानविषयका-नुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्या अपि स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमित्याद्यपास्तम्, प्रत्यक्षानुमितीच्छयोर्भिन्नोपयोगरूप योरेकदाऽभ्यासमानत्वेनोक्तकल्पनाया निर्मूलत्वात्, एतेनैव भिन्नविषयान्वयविनानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनावादमपा-स्तम्। एवं हि वह्निमानिति प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीद्वयसत्त्वायामनुमितिरेवोत्पद्यते न प्रत्यक्षम्, तदुत्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यव सायादिति तत्र प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, पक्षपरामर्शादिप्रत्यक्षानुत्पत्तेरन्यथानुपपत्तेश्च। तत्र च न सामान्यतः प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नेऽनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता, समानविषयेऽनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षानुत्पत्तिप्रसं-गात्, नापि वह्निमित्प्रत्यक्षं प्रति वह्न्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता, अवच्छेदककोटौ प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकाभावघटकत्वेन घटपटादिप्रत्यक्षेच्छाभावकूटस्यैव निवेशे पटप्रत्यक्षसामग्र्यभावदशायां पटप्रत्यक्षेच्छावत्ताविरोधिसामग्रीकाले घटादिप्रत्य

वाच्यो, किन्तु घटप्रत्यक्षं प्रति घटान्यत्वेच्छाभावविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीत्वादिना विशिष्य प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः स्वीकर्तव्यः, न च तथापि घटसाक्षान्निच्छाविरहात् घटचाक्षुषापत्तिः, घटत्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यताशालिचाक्षुषादौ तादृशचाक्षुषादिविषयकेच्छाभावविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीत्वादिना प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यापि कल्पनात्, न चैवं वह्न्यनुमिति-सामग्रीसत्त्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छाकाले घटादिचाक्षुषापत्तिः, घटत्वप्रकारकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या घटविशे-ष्यकत्वप्रकारता तन्निष्ठयत्किञ्चिद्विशेष्यकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वे सति घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नघटविशेष्यकत्वप्रकारता-निरूपिता या चाक्षुषविशेष्यता तच्छालीच्छात्वेनोत्तेजकत्वस्वीकारात्, उपदर्शितेच्छायास्तथाविधविषयत्वाभावेन दोषाभावात्, न च वह्न्यनुमितिसामग्रीकाले चाक्षुषं जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि घटचाक्षुषानुपपत्तिस्तादृशेच्छायास्तथाविधविषयत्वाभावेन तादृशविषयताशालीच्छाविरहविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम्, तादृशेच्छायामप्यनुमित्यवृत्तिधर्मनिष्ठप्रकारतानि-रूपिता सती या यत्किञ्चिद्विशेष्यकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता चाक्षुषविशेष्यता तच्छालीच्छात्वेन स्वातन्त्र्येणोत्तेजकत्वाभ्यु-पगमात्, वह्निभिन्नविषयकानुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्न एव वह्न्यनुमित्साविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्र्या अपि स्वातन्त्र्येण प्रति-बन्धकत्वाच्च न वह्न्यनुमित्साविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीकाले घटादिचाक्षुषेच्छासत्त्वे घटादिचाक्षुषापत्तिः, घटादिचाक्षुषेच्छायां वह्न्यनुमित्साया उत्तेजकत्वं तु न वाच्यम्, विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावेन महागौरवात्, वह्निभिन्नविषयकत्वं च वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यताकत्वम्, तेन पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षस्यापि वह्निभिन्नवह्नित्वादिविषयकत्वेन न व्यभिचारः, मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारताभिन्नविषयतात्वम्, अतो न घटघटत्वादिनिर्वि-

प्रत्यक्षमस्तु, अनुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीकाले वह्निवह्नित्वादिनिर्विकल्पकानङ्गीकारे च नानुपपत्तिः, न च तथाऽप्यनुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीकाले पर्वतो वह्निमानित्युपनीतभानापत्तिः, वह्निनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपितपर्वतविशेष्यताभिन्नप्रत्यक्षविशेष्यतानिवेशे च पर्वतो वह्निमानिति शाब्दे व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम्, तथाविधोपनीतभानं प्रत्यप्यनुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनात् । केचित्तु पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणायानुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकं पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशून्यज्ञानत्वमेव वाच्यम्, इत्थमनुमित्यन्यत्वाप्रवेशे पूर्वमतापेक्षया लाघवात्, अन्यानुमित्साविरहविशिष्टान्यानुमितिसामग्रीकाले घटानुमितिसामग्रीसत्त्वे वह्निघटोभयसमूहालम्बनानुमित्युत्पादाभ्युपगमेन तत्र व्यभिचाराभावात्, तथाविधानुमितिसामग्रीकाले वह्निप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टवह्निप्रत्यक्षसामग्र्यां घटप्रत्यक्षसामग्र्यां च सत्यां पर्वतो वह्निमान् घटवांश्चेति समूहालम्बनप्रत्यक्षस्य च तदनुमित्युत्तरत्वेन ज्ञानायौगपद्यधर्माभ्युपगमादित्याहुः, तन्न, अनुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्यभावदशायां पर्वतो वह्निमान् घटवांश्चेति समूहालम्बनात्मकप्रत्यक्षसामग्रीकाले विरोधिसामग्र्यभावरूपकारणबलात् पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशून्यज्ञानस्यावच्छिन्नापत्तेर्दुर्वारत्वात् वह्निप्रत्यक्षसामग्र्यादेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पने च गौरवात्, पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताभिन्नविधेयताया एवानुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वम्, विधेयत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकभावापन्नविलक्षणविषयत्वमित्यपरे, तदपि न, प्रत्यक्षादिसाधारणविधेयत्वाख्यविलक्षणविषयताया अप्रामाणिकत्वात्, एवं वह्न्यनुमितिसामग्रीकाले घटादिप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टघटादिप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे घटाद्यनुमित्यनुदयेन

साध्यानुमितौ तथाविधानुमित्साविरहविशिष्टघटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टघटादिप्रत्यक्षसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयम्, एवं भिन्ने विषये क्षयोपशमसामग्रीसत्त्वे च प्रत्यक्षानुत्पादात्तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति तथाविधप्रत्यक्षेच्छाभाव विशिष्टक्षयोपशमसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमेवमन्यदप्यूह्यमिति, अत्र ब्रूमः, परामर्शादेः स्वसंविदितत्वादेव नानुमिति- सामग्रीकाले प्रत्यक्षापत्तिः, ज्ञानमानसे मानसान्यज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनलाघवेनैव ज्ञानस्वसंविदितत्वस्य लताया मस्माभिः समर्थितत्वात्। घटादिप्रत्यक्षस्य च तदोपयोगाभावादेव नापत्तिः, तत्सत्त्वे पर्वतप्रत्यक्षोत्तरमाशुभाविनानुमानोपयो गेन वह्न्यनुमितिरुत्पत्त्या क्रमिकफलद्वयेनैव पर्वतं पश्यामि वह्निं चानुमिनोमीति व्यवहारोपपत्तेः, व्यवहारतोऽपि प्रत्यक्षत्वप रोक्षत्वयोर्विषयताविशेषेणानेकान्ते चानुपपत्तिलेशस्याप्यभावात्, उपयोगासाङ्कर्यस्य गौणमुख्यभावेनैव प्रतिनियमादिति किं भि न्नविषयेऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वेन, यथाक्षयोपशमं प्रतिनियतोपयोगप्रवृत्त्यैव सर्वसामञ्जस्यात्, अन्यथा वह्न्यनुमित्सावि शिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीकालेवह्निप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवह्निप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वात्पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं जायते न तु पर्वतवह्निवि योगा इति समूहालम्बनं वह्निवह्नित्वादिनिर्विकल्पकं चेत्यर्धजरतीयाभ्युपगमस्यापक्षत्वेनोक्तवह्निभिन्नविषयत्वस्याप्यवस्थितेः, व ह्न्यनुमित्साविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीकालीनवह्निप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवह्निप्रत्यक्षसामग्रीकाले घटप्रत्यक्षसामग्रीदशायां पर्वतो वह्नि मान् घटश्चेति प्रत्यक्षस्य दुरपलापत्वेन तत्र व्यभिचारादुक्तवह्निभिन्नविषयकानुमितौ निरुक्तसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकताया दुर्व चत्वादुक्तसामग्र्या घटप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वकल्पने तु महागौरवम्, केवलं चक्षुरादिविधादिसूत्रमध्यपठितनिमित्तप्रत्यक्षहेतु क्षयोपशमवतां समानेऽपि विषये प्रथममनुमितेरेवोत्पत्तेः प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयानुमितिसामग्र्या बलवत्त्वं न्याय्यम्, श्रुतेनैव लिङ्गेन

न्यकत्मत्वा, अनुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीकाले वह्निव्याप्त्यादिनिर्विकल्पकानङ्गीकारे च नानुपपत्तिः, न च तथाऽप्य-
नुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीकाले पर्वतो वह्निमानित्युपनीतभानापत्तिः, वह्निनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपितपर्वतविशेष्यताभिन्न-
प्रत्यविशेष्यतानिवेशे च पर्वतो वह्निमानिति ज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम्, तथाविधोपनीतभाने प्रत्यक्षा-
नुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्याः साक्षात्त्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनात्। केचित्तु पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्ष-
व्यभिचारवारणायानुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकं पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रका-
रताशून्यज्ञानत्वमेव वाच्यम्, इत्थमनुमित्यन्यत्वाप्रवेशे पूर्वमतापेक्षया लाघवात्, घटानुमित्साविरहविशिष्टघटानुमितिसामग्रीकाले घटा-
नुमितिसामग्रीसत्त्वे वह्निघटोभयसमूहालम्बनानुमित्युदयाभ्युपगमेन तत्र व्यभिचाराभावात्, तथाविधानुमितिसामग्रीकाले
वह्निप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवह्निप्रत्यक्षसामग्र्यां घटप्रत्यक्षसामग्र्यां च सत्यां पर्वतो वह्निमान् घटवांश्चेति समूहालम्बनप्रत्यक्षस्य च
घटानुमित्यनुदयेन ज्ञानायौगपद्यार्थमभ्युपगमादित्याहुः, तन्न, अनुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्यभावदशायां पर्वतो वह्निमान्
घटवांश्चेति समूहालम्बनात्मकप्रत्यक्षसामग्रीकाले विरोधिसामग्र्यभावरूपकारणबलात् पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वा-
वच्छिन्नप्रकारताशून्यज्ञानत्वावच्छिन्नापत्तेर्दुर्वारत्वात् वह्निप्रत्यक्षसामग्र्यादेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पने च गौरवात्, पर्वतत्वावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताभिन्नविधेयताया एवानुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वम्, विधे-
यत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोर्व्याप्यव्यापकभावविषयत्वमित्यपरे, तदपि न, प्रत्यक्षादिसाधारणविधेयत्वाख्यविलक्षण
विषयतायां प्रमाणाभावात्, एवं वह्न्यनुमितिसामग्रीकाले घटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टघटादिप्रत्यक्षसामग्रीदशायामनुमित्यनुदयेन

निश्चितस्य सन्दिग्धप्रमादिविषयोपस्थापनसामर्थ्येन सिद्धेः, अत एव नैयायिकैकदेशिनोऽपि तत्र साक्षात्कारित्वभ्रमे क्षणविलम्बं कल्पयन्ति, यतः सामग्रीद्वितीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्यनन्तरं सिद्धिप्रतिबन्धादनुमित्यन्तरानुत्पादेन तृतीयक्षणे प्रत्यक्षोत्पादात् तत्र साक्षात्कारित्वभ्रमोपपत्तेः। एवं हि भिन्नविषयस्थलीयप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेन निर्वाहेऽनुमितौ प्रत्यक्षसामग्र्या अतिरिक्तविषयप्रतिबन्धकत्वाकल्पनलाघवम्, सुव्यवस्थापिता हि भिन्ने विषये वह्न्यनुमित्साविरहविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीसत्त्वे घटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च वह्न्यनुमितेरेवोत्पत्त्या तत्र घटप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति वा वह्न्यनुमित्साविरहविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं समाने च विषये वह्निप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टवह्निप्रत्यक्षसामग्रीकाले वह्न्यनुमित्साविरहविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीदशायां वह्न्यनुमित्यापत्तिवारणाय वह्न्यनुमितिं प्रति वह्निप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टवह्निप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, अस्माकं तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्यनुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति चानुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्या एकमेव प्रतिबन्धकत्वमिति भिन्नविषयत्वानिवेशद्वितीयप्रतिबन्धकत्वाकल्पनाभ्यां लाघवस्य स्फुटत्वात्। न च वह्न्यनुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ वह्निभिन्नविषयकत्वानिवेशे समानविषये स्वस्वेच्छाविरहविशिष्टवह्न्यनुमितिप्रत्यक्षसामग्रीद्वयसमाजे वह्निसाक्षात्कारस्यैवोत्पत्तेरनुमित्यन्यज्ञानेऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे व्यभिचार इति वाच्यम्, तत्रानुमितिसामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या इव शाब्दसामग्र्या अपि दुर्बलत्वस्वीकारात्, तथाऽपि द्वितीयप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तं लाघवमनुक्तम्, समाने विषये शाब्दसामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वात्, पर्वतो वह्निमानिति शाब्दबुद्धौ वह्निप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टवह्निप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये तदीयानुमित्यादिसाधारणमन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतिबन्ध-

सावच्छेदकत्वेन निर्वाहे तस्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारादिति चेत्, न, प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुतरानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावप्रसङ्गात् पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानत्वस्यैव लाघवेन प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वौचित्यात्, द्वितीयगौरवस्य सम्प्रदायमते दुष्परिहरत्वात्। वस्तुतः समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयानुमितिसामग्र्या बलवत्त्वस्वीकर्तारः शाब्दबोधसामग्र्या अपि तथात्वं स्वीकुर्वत इति नोपदर्शितकल्पनया निर्वाहः। एतेन पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकपरोक्षत्वस्यैव तादृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे सम्प्रदायमते न गौरवम्, परोक्षत्वं चैतत्सामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया पर्वतो न वह्निमानित्यादिबाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया च सिद्धौ आविविक्षेप इत्युक्तावपि न क्षतिः। उक्तविधा तादृशजात्यन्तर्भावेन शाब्दबोधप्रतिबन्धकतायाः एवायोगादिति। अथ तथापि भिन्ने विषये घटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्सामग्रीदशायां पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानं जायतामित्यनुमितिविषयकेच्छाकालीनानुमितिसामग्रीकाले तदुत्तरं घटादिप्रत्यक्षानुत्पत्तये वह्निभिन्नविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधानुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वा यद्यनुमितिविषयकेच्छाविशिष्टतदनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकम्। न च भिन्नविषयकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावः, तदनिवेशे पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीकाले पर्वते वह्निज्ञानं जायतामित्यनुमितिविषयकेच्छाविशिष्टतदनुमितिसामग्रीदशायां पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षानुत्पत्त्यापत्तेः, यस्य सामग्रीमपेक्ष्य स्वभावतो बलवती यस्य सामग्री तद्वृत्तिविषयप्रकारकत्वविषयकेच्छासत्त्वे तस्यैवोत्पादनियमेन तत्र तादृशेच्छाकालेऽनुमितेरनुत्पत्त्या प्रत्यक्षस्यैवोत्पादसम्भवेन पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षानुत्पत्त्याविद्यापत्ते कर्तुमशक्यत्वात्। एवं वह्निमत्प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमितित्वप्रकारकत्वप-

निश्चितत्वस्य व्यवहितत्वमात्रविषयोपक्रमसाधिम्नेन सिद्धः, अत एव नैयायिकैकदेशिनोऽपि तत्र साक्षात्कारित्वग्रहे धमपिडम्बं
व्यपत्ति गात्रसामग्रीद्वितीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्याऽनन्तरं सिद्धिप्रतिबन्धादनुमित्यन्तरानुत्पादेन तृतीयक्षणे प्रत्यक्षोत्पादात्
तत्र माधम्प्रत्यक्षोपपत्तः । एवं हि भिन्नविषयस्थलीयप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनैव निर्वाहेऽनुमितौ प्रत्यक्षसामग्र्या अतिरि
क्तप्रतिबन्धकत्वाकल्पनलाघवम्, सम्प्रदायविदा हि भिन्न विषये अनुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीसत्त्वे घट
प्रत्यक्षाविरहप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च अनुमितेरेवोत्पत्त्या तत्र घटप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति भिन्नविषयकानुमित्यन्यथा-
नुपपत्त्या प्रति च अनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं समाने च विषये प्रत्यक्षेच्छाविशिष्ट
प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे अनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीदशायां अनुमित्यापत्तिवारणाय अनुमितिं प्रति प्रत्यक्षे-
च्छाविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, अस्माकं तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्यनुमित्यन्यथानस्यावच्छिन्नं
प्रति चानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्या एकमेव प्रतिबध्यकत्वमिति भिन्नविषयस्थानिवेशद्वितीयप्रतिबन्धकत्वाकल्पनाभ्यां
लाघवस्य स्फुटत्वात् । न च अनुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षे भिन्नविषयकत्वानिवेशे समानविषये स्वस्येच्छा
विरहानुमितिसामग्रीसमकाले प्रत्यक्षस्यैवोत्पत्त्याऽनुमित्यन्यथानेऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व व्यभिचार इति
वाच्यम्, तत्रानुमितिसामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या एव बलवत्त्वस्य अपि स्वीकारात्, तथाऽपि द्वितीयप्रतिबन्ध-
कत्वकल्पनाप्रयुक्तं नापरमयुक्तम्, समाने विषये अनुमानसामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वात्, यतो अनुमानेति प्रत्यक्षे
च्छाविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये तत्रानुमित्यादिसाधारणप्रत्यक्षविषयकज्ञानत्वस्य प्रतिबन्ध-

मेच्छाभावादिविशिष्टसिद्ध्यभावघटितायाः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्, अन्यथा सिद्धिकाले परामर्शादिसकलानुमितिकारणसमूहसत्त्वे सिद्धिसत्त्वानुपपत्त्यापत्तेः, तथा चाननुगतेच्छाभावघटितानां विशेषणविशेष्यभावानामननुगमप्रयुक्तं गौरवं दुरुद्धरम्। सम्प्रदायमते तु नेदम्, सामान्येच्छाविरहविशिष्टानुमित्सानिविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ सिद्ध्यभावनिवेशे प्रयोजनाभावात्, उक्तसामग्रीदशायां सिद्धिकालेऽनुमितेरेवोत्पत्त्या सर्वथानुदयेन व्यभिचाराभावादिति चेत्, न, यादृशयादृशसमयेच्छासत्त्वे यादृशयादृशसिद्धिसत्त्वे च न तथाविधानुमितिस्तादृशान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्यासत्त्वस्यैव निवेशावश्यकत्वप रामर्शानुमितित्वाभ्युपगमेन सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वाच्च, अस्माकं तु तदानुमानोपयोगाविरामादेव न प्रत्यक्षम्, उपयोगक्रमे तु स्वप्रकाशादिनिविष्टतदुपयोगसमक्रम एव नियामक इति किमपेक्षितेन। एतेन समाने विषये भिन्ने विषये वा स्पार्शनसामग्रीदशायां चाक्षुषसामग्रीसत्त्वे चाक्षुषस्यैवोत्पत्तेः स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति स्पार्शनेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, तत्र न सामान्यधर्मत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, घटचाक्षुषसामग्रीकाले घटस्पार्शनेच्छासत्त्वे तत्सामग्र्या घटस्पार्शनेच्छायां चासत्यां घटस्पार्शनापत्ते, नापि घटादिस्पार्शनं प्रति घटादिस्पार्शनविषयकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, घटचाक्षुषसामग्रीकाले घटस्पार्शनसामग्रीदशायां घटज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वे घटस्पार्शनापत्तेः, न चेदापत्तिः, समानयोः बलवती यस्य सामग्री तद्विषयकेच्छासत्त्वे तस्यैवोत्पादनियमात्, नापि तथाविधस्पार्शनं प्रति तथाविधस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेन, घटचाक्षुषसामग्रीकाले घटस्पार्शनसामग्रीसत्त्वे घटज्ञानं जायतामितीच्छायां घटस्पार्शनानुपपत्ते, किन्तु घटादिस्पार्शनं प्रति घटादिस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टघटादिचाक्षुषसामग्रीत्वेन

नुमित्साविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीदशायां तदुत्तरं तत्प्रत्यक्षापत्तिवारणाय वह्निप्रत्यक्षं प्रत्यनुमितित्वप्रकारकतदनुमित्साविशिष्ट
तदनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकदेशिभिरपि स्वीकर्तव्यमिति सम्प्रदायमतापेक्षया न लाघवावकाश इति चेत्, न, तथापि
सम्प्रदायमते वह्न्याद्यनुमित्साविरहविशिष्टवह्न्याद्यनुमितिसामग्रीकाले वह्न्यादिप्रत्यक्षापत्तिवारणाय पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षे
वाच्यानुमित्साविरहविशिष्टवह्न्यादिप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टवह्न्याद्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीयेऽनुमित्साप्रत्यक्षेच्छा-
भावयोरेव निवेशप्रयुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरगौरवात्, एकदेशिमते प्रत्यक्षं प्रति प्रत्यक्षेच्छामात्रानुमित्सावैशिष्ट्या
न्यमविनानुमितिसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वाद्यसाम्येऽपि तदभावात्। अथ तन्मतेऽपि वह्न्यादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवह्न्यादि
प्रत्यक्षसामग्रीकाले वह्न्याद्यनुमितिवारणाय वह्न्याद्यनुमितिं प्रति वह्न्याद्यनुमित्साविरहविशिष्टवह्न्यादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्ट
वह्न्यादिप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीयेऽनुमित्साभावप्रत्यक्षेच्छयोरेव निवेशप्रयुक्तशरीरगौरवात्साम्यं तुल्यमेवेति
चेत्, न, प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयाऽनुमितिसामग्र्या बाधाभावतद्व्याप्यवत्तानिश्चयाभावादिघटिततया गुरुत्वेन प्रत्यक्षेच्छा-
भावानुमित्सोभयविशिष्टतायास्तस्याः प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरस्यानुमित्साभावप्रत्यक्षेच्छोभयविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकशरीरापेक्षया तुल्यत्वाभावात्। न च लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यपि तदिन्द्रियजन्यत्वापत्तेः प्रतिबन्धकत्वात्प्रत्यक्षसा-
मग्र्या अपि बाधाभावघटितत्वेन साम्यानवकाशः, सामग्रीकालीनलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले तथा प्रतिबन्धादनुमितेरप्यनुभवेन
व्यभिचाराभावात्सर्वत्रानुमितौ प्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ बाधाभावस्य निवेशे प्रयोजनाभावात्, तथाप्येकदे-
शिमते समानविषये वह्न्यादिप्रत्यक्षं प्रति वह्न्यादिप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टवह्न्याद्यनुमितिसामग्र्या अननुगतेच्छाभावकूटादिग-

तेच्छाभावविशिष्टसिषाधयिषाघटितायाः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्, अन्यथा सिद्धिकाले परामर्शादितरानुमितिकारणसमूहसत्त्वे पक्षितरपक्षानुत्पत्त्यापत्तेः, तथा चाननुगतेच्छाभावकूटादीनां विशेषणविशेष्यभावानानुगमप्रयुक्तं गौरवं गुरुतरम्। सम्प्रदायमते तु नैवम्, प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ सिषाधयिषानिवेशे प्रयोजनाभावात्, उक्तसामग्रीदशायां सिद्धिकालेऽनुमितेरेवोत्पत्त्या प्रत्यक्षानुदयेन व्यभिचाराभावादिति चेत्, न, यादृशयादृशप्रत्यक्षेच्छासत्त्वे यादृशयादृशसिद्धिसत्त्वे च न तथाविधानुमितिस्तादृशान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्यासम्भवस्यैव निवेशादेकैकपरामर्शादनुमितित्वाभ्युपगमेन सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात्, अस्माकं तु तदानुमानोपयोगाविरामादेव न प्रसङ्गः, उपयोगक्रमे तु देशकालादिनियन्त्रितबोधजनकम् एव नियामक इति किमाम्रेडितेन। एतेन समाने विषये भिन्ने विषये वा स्पार्शनसामग्रीदशायां चाक्षुषसामग्रीसत्त्वे चाक्षुषस्यैवोत्पत्तेः स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति स्पार्शनेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, तत्र न सामान्यतस्तत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, घटचाक्षुषसामग्रीकाले घटस्पार्शनेच्छासत्त्वे तत्सामग्र्या घटस्पार्शनेच्छायां चासत्यां घटस्पार्शनापत्तेः, नापि घटादिस्पार्शनं प्रति घटादिस्पर्शनविषयकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, घटचाक्षुषसामग्रीकाले घटसाक्षात्कारसामग्रीदशायां घटज्ञाने जायतामितीच्छासत्त्वे घटस्पार्शनापत्तेः, न चेष्टापत्तिः, समानतो बलवती यस्य सामग्री तद्विषयकेच्छासत्त्वे तस्यैवोत्पादनियमात्, नापि तथाविधस्पार्शनं प्रति तथाविधस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेन, घटचाक्षुषसामग्रीकाले घटस्पार्शनसामग्रीसत्त्वे घटज्ञानं जायतामितीच्छायां घटस्पार्शनानुपपत्तेः, किन्तु [illegible] प्रति घटादिस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टघटादिचाक्षुषसामग्रीत्वेन

घटादिसाक्षात्कारविषयकेच्छाविरहविशिष्टघटादिचाक्षुषसामग्रीत्वेन च प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, चाक्षुषसामग्री समुद्भूतरूपादि
विशिष्टविजातीयसंयोगरूपा, वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयसमवेतत्वेन, चाक्षुषसामग्र्या स्वसमवायिसमवेतविजातीयसंयोगजन्मनः
संयुक्तचक्षुर्वृत्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्पार्शनेच्छाभावस्य च वैशिष्ट्यं विशेषणताविशेषेण प्रायशो नानुपपत्तिः,
यत्र सामान्यतः साक्षात्त्वावच्छिन्नं प्रति स्वीयस्पार्शननिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेत
गतरूपपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाक्षात्त्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेनैकम्, अपरं च स्पार्शनं
प्रति चाक्षुषसामग्रीविशिष्टोपदर्शितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पार्शनविषयकेच्छाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्प
नीयम्, अतो न विषयभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम्। एवं चाक्षुषेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छादशाया
मापत्तेः घटादिस्पार्शनं प्रति घटादिचाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकम्, अपरं च घटादि
स्पार्शनं प्रति घटादिचाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेन कल्पनीयम्, अथवा तत्रापि विषयमनिवेश्य स्पार्शनत्वाव
च्छिन्नं प्रति स्वीयचाक्षुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेतस्वसमवायिनिरूपितोपदर्शित-
सामग्रीभूतचक्षुःसंयुक्तत्वादिघटितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितोभयसम्बन्धेन चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्री
तिष्ठन्ति, प्रतिबध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः, प्रतिबन्धकतावच्छेदकः स्वाश्रयसामग्रीभूतचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकवि
जातीयसंयोगत्वम्, नाना विषयघटितभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम्। एवं स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषविषयकेच्छा
विशिष्टचाक्षुषसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकता बोध्या अतो भिन्नविषये चाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छा

घटादौ स्पार्शनापत्तिः, अत्र चाक्षुषसामग्र्यां चाक्षुषेच्छावैशिष्ट्यं च स्वीयचाक्षुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रकारताभवीभूतस्पर्शसंयोगाद्यभाववत्समवेतत्वस्वसमवायिनिरूपितोपवर्णितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभयसम्ब-
न्धेन निवेशनीयम्, नातः समानविषये घटज्ञानं जायतां घटस्पार्शनं च जायतामितीच्छासत्त्वे घटचाक्षुषसामग्रीकाले तत्स्पार्श-
नानुपपत्तिः, न चैकपुरुषस्य चाक्षुषेच्छासत्त्वे पुरुषान्तरस्य चाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छाविशिष्टस्पार्शनसामग्रीदशायां स्पार्श-
नानुपपत्तिः, अत्रापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकः सम्बन्ध उपवर्णितपरम्परारूपः, प्रतिबध्यतावच्छेदकश्च समवायः, नातः पुरुष-
भेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावसत्त्वादिः। एवं घटादिस्पार्शनेच्छाविशिष्टघटादिस्पार्शनसामग्रीकाले घटादिचाक्षुषेच्छाभावदशायां
घटादिचाक्षुषवारणाय घटादिचाक्षुषं प्रति घटादिचाक्षुषेच्छाविरहविशिष्टस्पार्शनेच्छाविशिष्टस्पार्शनसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वं
बोध्यम्, अत्रापि समानभिन्नविषयभेदेन विषयनिवेशानिवेशाभ्यां द्वौ द्वौ प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावौ कल्पनीयावित्यादि
निरस्तम्, क्षयोपशमानुसारेण चक्षुरादीन्द्रियोपयोगरूपनियतचाक्षुषसामग्र्यादिघटितत्वकल्पनाया अयोगात् भावप्रत्यासत्तिरूपे-
च्छाभेदेऽपि द्रव्यक्षेत्रकालभावप्रत्यासत्तिभेदेऽपि क्वचित्कस्यचित्कस्यचित्प्रधानोपसर्जनभावसम्भवात् तावद्विशेषणानां चासर्वज्ञै-
र्दुर्ज्ञेयत्वेन समास्थितत्वस्यापरिज्ञानादुभयसमाजाभिमतस्थले च पश्यामीत्यस्येव स्पृशामीत्यस्याप्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात्,
अत एव चाक्षुषस्पार्शनसामग्रीद्वयस्थले स्पार्शनमेव जायते, न चाक्षुषं, चाक्षुषसामग्र्या आलोकसंयोगादिघटिताया गुरुत्वाल्लघु-
भूतायास्त्वक्संयोगादिघटितस्पार्शनसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वौचित्यादिति नैयायिकैकदेशिनः। न चैवं चाक्षुषेच्छाविशिष्ट
चाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छाभावदशायां स्पार्शनापत्तिवारणाय स्पार्शनेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्याः

घटादिस्पार्शनविषयकेच्छाविरहविशिष्टघटादिचाक्षुषसामग्रीत्वेन च प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, चाक्षुषसामग्री उद्भूतरूपादि
विशिष्टविजातीयसंयोगरूपा, वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयसमवेतत्वेन, चाक्षुषसामग्र्यां स्वसमवायिसमवेतविजातीयसंयोगजन्मनः-
संयुक्तचक्षुर्गतमनस्य चावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्पार्शनेच्छाभावस्य च वैशिष्ट्यं विशेषणताविशेषेण प्रायमतो नानुपपत्तिः,
यद्वा सामान्यतः स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति स्वीयस्पार्शननिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेत
न्तरूपपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेनैकम्, अपरं च स्पार्शनं
प्रति चाक्षुषसामग्रीविधिविधेयपदर्शितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पार्शनविषयकेच्छाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्प
नीयम्, अत्र न विषयभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम्। एवं चाक्षुषेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छावस्थायां
स्पार्शनसामान्याय घटादिस्पार्शनं प्रति घटादिचाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकम्, अपरं च घटादि
स्पार्शनं प्रति घटादिचाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेन कल्पनीयम्, अथवा तत्रापि विषयमनिवेश्य स्पार्शनस्याव
च्छिन्नं प्रति स्वीयचाक्षुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेतत्वस्वसमवायिनिरूपितोपदर्शित-
व्यापकीभूतचक्षुर्संयुक्तत्वादिघटितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्री
प्रतिबन्धिका, प्रतिबन्धकतावच्छेदकः सम्बन्धश्च समवाय, प्रतिबन्धकतावच्छेदकः स्वाश्रयीभूतचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकवि
जातीयसंयोगत्वम्, नात्र विषयपुरुषभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम्। एवं स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषविषयकेच्छा
विशिष्टचाक्षुषसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकता बोध्या, नातो भिन्नविषय चाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छा

दशायां स्पार्शनापत्तिः, अत्र चाक्षुषसामग्र्यां चाक्षुषेच्छावैशिष्ट्यं च स्वीयचाक्षुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धो-
ऽवच्छिन्नप्रकारताश्रयीभूतस्वसंयोगाद्यभाववत्समवेतत्वस्वसमवायिनिरूपितोपदर्शितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वोभयसम्ब-
न्धेन निवेशनीयम्, नातः समानविषये घटचाक्षुषे जायतां घटस्पार्शनं च जायतामितीच्छासत्त्वे घटचाक्षुषसामग्रीकाले तत्स्पार्श-
नानुपपत्तिः, न चैकपुरुषस्य चाक्षुषेच्छासत्त्वे पुरुषान्तरस्य चाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छाविशिष्टस्पार्शनसामग्रीदशायां स्पार्श-
नानुपपत्तिः, अत्रापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकः सम्बन्ध उपदर्शितपरम्परारूपः, प्रतिबध्यतावच्छेदकश्च समवायः, नातः पुरुष-
भेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्थितिः। एवं घटादिस्पार्शनेच्छाविशिष्टघटादिस्पार्शनसामग्रीकाले घटादिचाक्षुषेच्छाभावदशायां
घटादिचाक्षुषापत्तिवारणाय घटादिचाक्षुषं प्रति घटादिचाक्षुषेच्छाविरहविशिष्टस्पार्शनेच्छाविशिष्टस्पार्शनसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वं
बोध्यम्, अत्रापि समानभिन्नविषयभेदेन विषयनिवेशानिवेशाभ्यां द्वौ द्वौ प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावौ कल्पनीयावित्यादि
निरस्तम्, क्षयोपशमानुसारेणाचक्षुरादीन्द्रियोपयोगस्य नियतचाक्षुषसामग्र्यादिघटकत्वकल्पनाया अयोगात्, भावप्रत्यासत्तिरूपे-
च्छाभेदेऽपि द्रव्यक्षेत्रकालप्रत्यासत्तिभेदेऽपि क्वचित्कदाचित्कस्यचित्प्रधानोपसर्जनभावसम्भवात्, तथाविशेषणानां चासर्वे-
दुर्वचत्वेन यथास्थितफलस्यापरिज्ञानादुभयसमाजाभिमतस्थले च पश्यामीत्यस्यैव स्पृशामीत्यस्याप्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात्,
अत एव चाक्षुषस्पार्शनसामग्रीद्वयस्थले स्पार्शनमेव जायते, न चाक्षुषं, चाक्षुषसामग्र्या आलोकसंयोगादिघटिताया गुरुत्वाद्यु-
भूताया स्पर्शसंयोगादिघटितस्पार्शनसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वौचित्यादिति नैयायिकैकदेशिनः। न चैवं चाक्षुषेच्छाविशिष्ट-
चाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छा———या स्पार्शनापत्तिवारणाय स्पार्शनेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्याः

घटादिसाधनविषयकेच्छाविरहविशिष्टघटादिचाक्षुषसामग्रीत्वेन च प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, चाक्षुषसामग्री तु रूपादि विशिष्टविजातीयसंयोगरूपा, वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयसमवेतत्वेन, चाक्षुषसामग्र्यां स्वसमवायिसमवेतविजातीयसंयोगवन्मनः-संयुक्तचक्षुर्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साधनेच्छाभावस्य च वैशिष्ट्यं विशेषणताविशेषेण प्राचीनमते नानुपपत्तिः, यद्वा सामान्यतः साधनत्वावच्छिन्नं प्रति स्वीयसाधननिष्ठविधेयतानिरूपितविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेत-त्वरूपपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाधनत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेनैकम्, अपरं च स्पार्शनं प्रति चाक्षुषसामग्रीविशिष्टोपदर्शितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पार्शनविषयकेच्छाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, अतो न विषयभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम्। एवं चाक्षुषेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छादशायां स्पार्शनसामग्र्यामपि घटादिस्पार्शनं प्रति घटादिचाक्षुषप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकम्, अपरं च घटादि स्पार्शनं प्रति घटादिचाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेन कल्पनीयम्, अथवा तत्रापि विषयमनिवेश्य स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति स्वीयचाक्षुषनिष्ठविधेयतानिरूपितविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेतत्वस्वसमवायिनिरूपितोपदर्शितत्वाश्रयीभूतचक्षुःसंयुक्तत्वादिघटितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धेन चाक्षुषप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्री प्रतिबन्धिका, प्रतिबन्धकतावच्छेदक सम्बन्धः समवायः, प्रतिबन्धकतावच्छेदकश्च स्वाश्रयीभूतचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगरूपम्, नातो विषयपुञ्जभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम्। एवं स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकता वाच्या, नातो भिन्नविषय चाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छा

तस्यापच्छेदकत्वासम्बन्धेन विषयेऽनभ्युपगमादेवोपपत्तौ न स्याद्वि

सामग्रीद्वयमसात्त्वीन्द्रियत्वेन फलघटकस्यस्य तस्यापच्छेदकत्वासम्बन्धेन विषयेऽनभ्युपगमादेवोपपत्तौ न स्याद्वि
मामग्रीद्वयममात्त्वीन्द्रियत्वेन फलघटकस्यस्य, विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रत्यवच्छेदकतासम्बन्धेनेन्द्रियमनोयोगस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षं
चाक्षुषमामग्रीमतिप्रसज्यमित्यप्यपास्तम्, विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रत्यवच्छेदकतयेन्द्रियमनोयोगाभावाभ्युपगमेनैवो
प्रति विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वोऽवच्छेदापकेर्विषयसन्निकर्षपरिग्रहस्त्वायां विषयेऽवच्छेदकतयेन्द्रियमनोयोगाभावाभ्युपगमेनैवो
पपत्तेः, तस्मात् सामान्यतोविशेषतश्चोपयोगहेतुतयैव सर्वसामञ्जस्यमिति मन्तव्यम् । अत्र श्लोकाः—

" भिन्नप्रमाणावरणाः, क्षयोपशमसम्भवाः । उपयोगाः फलं कुर्यु—र्भिन्नमेव प्रमावृतः ॥ १ ॥
ईहापोहादिरूपाणां, तेषां भिन्नतया फले । न सामग्रीद्वयापेक्षा—देकैकमविवक्षनम् ॥ २ ॥
तादृक्कालावच्छिन्न—कार्येऽन्यापादनं तु न । तथा भव्यतयाऽऽक्षेपात्, कारणानां नियोगतः ॥ ३ ॥
कल्प्ये फलबलादेवो—पयोगस्योचिते पक्षे । भिन्नेऽर्थे चासमावेशे, न दोषः कश्चिदीक्ष्यते ॥ ४ ॥ " इति ॥

तीर्थकृत्समयानां च परस्परविरोधत । सर्वेषामाप्तता नास्ति कश्चिदेव भवेद्गुरु ॥ ३ ॥

इति, भगवतो महत्त्वे साध्ये तीर्थकरत्वं साधनं कुतः प्रमाणात् सिद्धम् ? न तावत्प्रत्यक्षात्, तस्य तत्र
विषयस्यासाध्यत्वात् । नाप्यनुमानात्, तदविनाभाविलिङ्गाभावात् । समयात्सिद्धमिति चेत्, पूर्वपराग
माभगत्यावगमकत्वमस्य, व्यभिचारश्च, न हि तीर्थकरत्वमाप्ततां साधयति—शाक्यादिष्वसत्त्वमपि, सुगतादौ
वचनात् । यथैव हि भगवति तीर्थकरत्वसमयोऽस्ति तथा सुगतादिष्वपि । सुगतस्तीर्थकरः, कपिलस्तीर्थकर
इत्यादिसमयाः सन्तीति सर्वे महान्तः स्तुत्याः स्युः । न च सर्वे सर्वदर्शिनः परस्परविरुद्धसमयाभिधायिनः ।

प्रतिबन्धकत्वकल्पने स्पार्शनेच्छाभावचाक्षुषेच्छयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयं प्रति-
बध्यतावच्छेदकशरीरगौरवं चेति दूषणमसङ्गः, सम्प्रदायिमते स्पार्शनेच्छाभावचाक्षुषेच्छयोर्विभिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ
निवेशनस्य नैरपेक्ष्यप्रयुक्तशरीरयोराधिक्याभावादिति शङ्कनीयम्, सम्प्रदायिमतेऽपि स्पार्शनेच्छाविशिष्टस्पार्शनसामग्रीकाले
चाक्षुषेच्छाभावदशायां चाक्षुषापत्तिवारणायावश्यं चाक्षुषं प्रति चाक्षुषेच्छाविरहविशिष्टस्पार्शनेच्छाविशिष्टस्पार्शनसामग्र्याः
प्रतिबन्धकं कल्पनीयमिति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरगौरवस्य च तौल्यात्। न च तथापि
चाक्षुषसामग्र्या आलोकसंयोगादिघटितत्वेन स्पार्शनसामग्रीमपेक्ष्य गुरुत्वादेकदेशिमते प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरगौरवम्,
तन्मते आलोकसंयुक्तादिरूपाद्यघटितविजातीयचक्षुःसंयोगस्यैव, अस्य मते तु योग्यताविशेषस्यैव चाक्षुषसामग्रीत्वादालोक-
संयोगानिरसनेनाप्रगौरवाभावात्, स्पार्शनेच्छाविशिष्टचाक्षुषेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीमध्ये न स्पार्शनेच्छाभावस्य प्रतिबन्धकत्वे दोषा-
भावः, मम त्वगौरवस्यादोषत्वादित्यपरे। यत्तु त्वङ्मनोयोगस्य जन्यज्ञानसामान्यं प्रति हेतुत्वाच्चाक्षुषसामग्रीसत्त्वापा-
स्पार्शनसामग्र्यामन्यायापगमेन निष्पादयितुमशक्यत्वादवश्यं स्पार्शनं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति,
तन्न, सुखादौ ज्ञानमात्रे विजातीयमनःसंयोगस्यानीयोपयोगाभावेनैवोपपत्तौ जन्यज्ञानसामान्ये त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे
मानाभावात्, अन्यथा स्पार्शनं प्रति चाक्षुषसामग्र्यादिनानासामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवापातात्, समवायेन जन्यज्ञानस्ता-
पत्तिश्च प्रति त्वङ्मनोयोगस्य स्वाश्रयीभूतमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगवत्त्वपरम्परासम्बन्धेन कारणत्वकल्पनापेक्षया
समवायसम्बन्धेन मनोयोगहेतुत्व एव लाघवात्, तत्र ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसम्बन्धेन त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वम्

गणत्र गम्यात। नावरितो पनः कथि-सियुक्त स्वं प्रमुच्यते ॥ २ ॥ प्रेरणाश्रितं कार्यं नियोग इति
पमित मम्यात (३) ॥ ममेदं कार्यमित्येवं, ज्ञानं यत्र यदा भवेत् । स्वसिद्धौ प्रेरकं मत्त्वा-ऽन्यगा तम
वर्षि-म-वन्ता (३) ॥ ममेदं कार्यमित्येवं, ज्ञानं यत्र यदा भवेत् । प्रेरते पुरुषो नैव, कार्येणेह पिना कश्चित् ।
सिद्ध्यति ॥ ३ ॥ प्रगमवितां प्ररणा नियोग इत्यपरे (४)। प्रेरते पुरुषो नैव, कार्येणेह पिना कश्चित् ।
तनश्च प्ररणा मोच्या, नियोगः कार्यसङ्गता ॥ ४ ॥ कार्यस्यैवोपचारतः प्रवर्तकत्वं नियोग इत्यन्ये (५) ॥
प्ररणाविषयः काय न तु मत्परकं स्वतः। व्यापारस्तु प्रमाणस्य, प्रमेय उपचर्यते ॥५॥ कार्यप्रेरणयोः सम्बन्धो
नियोग इत्यपरे (६) ॥ प्ररणा हि विना कार्यं, प्ररिका नैव कस्यचित् । कार्यं वा प्रेरणायोगो, नियोगस्तेन
गम्यता ॥ ६ ॥ तत्समुदायो नियोग इति चान्ये (७) ॥ परस्पराविनाभूत, द्वयमेतत्प्रतीयते । नियोगः
समुदायोऽस्मात्, कार्यप्ररणयोर्मतः ॥७॥ तदुभयस्वभावविनिर्मुक्तो नियोग इति चान्ये (८) ॥ सिद्धमेकं यतो
प्रध-गतमाप्रागतः सदा। सिद्धत्वेन न तत्कार्यं, प्रेरकं कुत एव तत् ॥८॥ यन्त्रारूढो नियोग इति कथित् (९)॥
कामी यत्र यः कश्चि-नियोगे सति तत्र सः। पिषयारूढमात्मानं, मन्यमानः प्रवर्तते ॥९॥ भोग्यरूपो नियोग
इत्यपरे (१०)॥ममेदं भोग्यमित्येवं भोग्यरूप प्रतीयते। ममत्वेन च विज्ञानं, भोक्तर्येव व्यवस्थितम् ॥१०॥
स्वामित्वेनाभिमानो हि, भोक्तुरत्र प्रवेदनम् । भोग्यं तदेव विशेषं, तदेव स्वं निरूप्यते ॥११॥ साध्यरूपतया
येन, ममत्वमिति गम्यते। तत्प्रसाध्येन रूपेण, भोग्यं स्वं व्यपदिश्यते ॥१२॥ सिद्धरूपं हि यद्भोग्यं, न नियोगः स
तावता। साध्यत्वेनेह भोग्यस्य प्रेरकत्वान्नियोगता ॥१३॥ पुरुष एव नियोग इत्यन्ये (११)॥ ममेदं कार्यमित्येवं

तदुक्तम् ।—"सुगतो यदि सर्वज्ञो कपिलो नेति का प्रमा । तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतभेदः कथं तयो"रिति । ततोऽनैकान्तिको हेतुस्तीर्थकरत्वाख्यो न कस्यचिन्महत्त्वं साधयतीति कश्चिदेव गुरुर्महान् भवेत्? नैव भवे
विख्यापानम् । अत एव न कश्चित्सुगतः सर्वज्ञः स्तुत्यः श्रेयोर्थिनां श्रुतेरेव श्रेयःसाधनोपदेशप्रसिद्धेरित्यपरः । त मत्यपीयमेव कारिका योज्या । तीर्थं कृन्तन्तीति तीर्थकृतो मीमांसकाः सर्वज्ञागमनिराकरणवादित्वात् । तेषां समयास्तीर्थकृत्समयास्तीर्थच्छेदसम्प्रदाया भावनाविधाक्यार्थप्रवादा इत्यर्थः । तेषां च परस्परविरो धात्सर्वेषामाप्तता संवादकता नास्तीति कश्चिदेव सम्प्रदायो भवेद्गुरुः संवादको नैव भवेदिति व्याख्यानात् । तदेवं वक्तव्यम् । "भावना यदि वाक्यार्थो, नियोगो नेति का प्रमा । तावुभौ यदि वाक्यार्थौ, हतौ भट्टप्रभाकरौ ॥ १॥" इति । "कार्येऽर्थे चोदनाज्ञान, स्वरूपे किन्न तत्प्रमा । द्वयोश्चेद्धन्त तौ नष्टौ, भट्टवेदान्तवादिनौ॥१॥" इति । ननु च भावना वाक्यार्थ इति सम्प्रदायः प्रधान, नियोगे बाधकसद्भावात् । नियुक्तोऽहमनेनाग्निष्टोमादिवाक्ये-नेति निरवशेषो योगो हि नियोगस्तत्र मनागप्ययोगस्य सम्भवाभावात्, स चानेकविधः, प्रभाकरमतभेदात् । केषाञ्चिच्छ्रुतिवाक्यार्थः शुद्धोऽन्यनिरपेक्षः कार्यरूपो नियोगः (१) ॥ "प्रत्ययार्थो नियोगश्च, यतः शुद्धः प्रती यते । कार्यरूपश्च तत्रास्य, शुद्धं कार्यमसौ मतः ॥१॥ विशेषणं तु यत्तस्य, किञ्चिदन्यत् प्रतीयते । प्रत्ययार्थो न तद्युक्तं, धात्वर्थः स्वर्गकामवत् ॥२॥ प्रेरकत्वं तु यत्तस्य, विशेषणमिहेष्यते । तस्याप्रत्ययवाच्यत्वा—च्छुद्धे कार्ये नियोगता ॥३॥" इति वचनात् । परेषां शुद्धा प्रेरणा नियोग इत्याशयः (२) ॥ प्रेरणैव नियोगोऽत्र शुद्धा

सर्वत्र गम्यते। नाप्रेरितो यतः कश्चि-न्नियुक्त स्व प्रयुज्यते ॥ २ ॥ प्रेरणासहित कार्यं नियोग इति
केचिन्मन्यन्ते (३) ॥ ममेव कार्यमित्येव, ज्ञात पूर्वं यदा भवेत् । स्वसिद्धौ प्रेरक तस्या-न्यथा तत्र
सिद्ध्यति ॥ ३ ॥ कार्यसहिता प्रेरणा नियोग इत्यपरे (४)। प्रेर्यते पुरुषो नैव, कार्येणेह विना क्वचित् ।
तत्र प्रेरणा मोक्ता, नियोगः कार्यसङ्गता ॥ ४ ॥ कार्यस्यैवोपचारतः प्रवर्त्तकत्वं नियोग इत्यन्ये (५) ॥
प्रेरणाविषयः कार्यं, न तु तत्प्रेरक स्वतः। व्यापारस्तु प्रमाणस्य, प्रमेय उपपद्यते ॥५॥ कार्यप्रेरणयोः सम्बन्धो
नियोग इत्यपरे (६) ॥ प्रेरणा हि विना कार्यं, प्रेरिका नैव कस्यचित् । कार्यं वा प्रेरणायोगरो, नियोगस्तेन
सम्मतः ॥ ६ ॥ तत्समुदायो नियोग इति चापरे (७) ॥ परस्पराविनाभूत, द्वयमेतत्प्रतीयते । नियोगः
समुदायोऽस्मात्, कार्यप्रेरणयोर्मतः ॥७॥ तदुभयस्वभावविनिर्मुक्तो नियोग इति चान्ये (८) ॥ सिद्धमेकं यतो
ब्रह्म-गतमाम्नायतः सदा। सिद्धत्वेन न तत्कार्यं, प्रेरक कुत एव तत् ॥८॥ यन्त्रारूढो नियोग इति कश्चित् (९)॥
कामी यत्रैव यः कश्चि-न्नियोगे सति तत्र सः। विषयारूढमात्मान, मन्यमानः प्रवर्त्तते ॥९॥ भोग्यरूपो नियोग
इत्यपरः (१०)॥ ममेव भोग्यमित्येव, भोग्यरूप प्रतीयते। ममत्वेन च विज्ञान, भोक्तर्येव व्यवस्थितम् ॥१०॥
स्वामित्वेनाभिमानो हि, भोक्तुर्यत्र भवेदयम् । भोग्य तदेव विज्ञेयं, तदेवं स्वं निरूप्यते ॥११॥ साध्यरूपतया
येन, ममेदमिति गम्यते। तत्साध्येन रूपेण, भोग्य स्व व्यपदिश्यते ॥१२॥ सिद्धरूप हि यद्भोग्य, न नियोगः स
तावता। साध्यत्वेनेह भोग्यस्य प्रेरकत्वान्नियोगः ... नियोग इत्यन्यः (११)॥ ममेव कार्यमित्येव

मन्यते पुरुषः सदा। पुंसः कार्यविशिष्टत्वं, नियोगोऽस्य च वाच्यता ॥१४॥ कार्यस्य सिद्धौ जातायां, तद्युक्तः पुरुषस्तदा। भवेत्साधित इत्येव,पुमान् वाक्यार्थ उच्यते।१५। सोऽयमेकादशप्रकारोऽपि नियोगो विचार्यमाणो वाध्यते, प्रमाणाद्यष्टविकल्पानतिक्रमात्। तदुक्तम् ।—प्रमाणं किं नियोग स्यात्, प्रमेयमथवा पुनः। उभयेन विहीनो वा, द्वयरूपोऽथवा पुनः ॥१॥ शब्दव्यापाररूपो वा, व्यापारः पुरुषस्य वा। द्वयव्यापाररूपो वा, द्वयाव्यापार एव वा ॥२॥ तत्रैकादशभेदोऽपि नियोगो यदि प्रमाणं तदा विधिरेव वाक्यार्थ इति वेदान्तवादप्रवेशः प्रभाकरस्य स्यात्, प्रमाणस्य चिदात्मकत्वात्, चिदात्मनः प्रतिभासमात्रत्वात्, तस्य च परब्रह्मत्वात्। प्रतिभासमात्राद्धि पृथग्विधिः कार्यरूपतया न प्रतीयते घटादिवत्। प्रेरकतया वा नानुभूयते वचनादिवत्। कर्मकरणसाधनतया हि तत्प्रतीतौ कार्यप्रेरकताप्रत्ययो युक्तो नान्यथा। किं तर्हि द्रष्टव्योऽयमात्मा श्रोतव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिशब्दश्रवणावस्थान्तरविलक्षणेन प्रेरितोऽहमिति जाताकूतेनाहङ्कारेण स्वयमात्मैव प्रतिभाति स एव विधिरिति वेदान्तवादिभिरभिधानात् (१)॥ प्रमेयत्वं तर्हि नियोगस्यास्तु प्रमाणत्वे दोषाभिधानादित्यप्यसत्—प्रमाणाभावात्। प्रमेयत्वे हि तस्य प्रमाणमन्यद्वाच्यम्—तदभावे प्रमेयत्वायोगात्। श्रुतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्—तस्याचिदात्मकत्वे प्रमाणत्वाघटनादन्यत्रोपचारात्। संविदात्मकत्वे श्रुतिवाक्यस्य पुरुष एव श्रुतिवाक्यमिति स एव प्रमाणम्। तत्संवेदनविवर्तस्तु नियुक्तोऽहमित्यभिमानरूपो नियोगः प्रमेयत्वमिति भाव पुरुषादन्यः प्रतीयते, यतो वेदान्तवादिमतप्रवेशोऽस्मिन्नपि पक्षे न

भयेत् (२)॥ तर्हि प्रमाणप्रमेयरूपो नियोगो भवत्विस्त्यप्ययुक्तम्—सविद्विवर्तत्वापत्तेः, अन्यथा प्रमाणप्रमेय
रूपतानुपपत्तेः। तथा च स एव चिदात्मोभयस्वभावतयात्मानमादर्शयन्नियोग इति सिद्धो ब्रह्मवादः (३)॥
अनुभयस्वभावो नियोग इति चेत्, तर्हि संवेदनमात्रमेव पारमार्थिकं तस्य कदाचिदप्यहेयत्वादनुभयस्वभा
वस्यसम्भवात्। प्रमाणप्रमेयत्वव्यवस्थामेवविकलस्य सन्मात्रदेहतया तस्य वेदान्तवादिभिर्निरूपितत्वात्त
न्मतप्रवेश एव (४)॥ यदि पुनः शब्दव्यापारो नियोग इति मतं, तदा भट्टमतानुसरणमस्य दुर्निवारम्–
शब्दव्यापारस्य शब्दभावनारूपत्वात् (५)॥ अथ पुरुषव्यापारो नियोगस्तथापि परमतानुसरणम्–पुरुष
व्यापारस्यापि भावनास्वभावत्वात्, शब्दात्मव्यापारभेदेन भावनायाः परेण द्वैविध्याभिधानात (६)॥
तदुभयरूपो नियोग इति चेत्, तर्हि पर्यायेण युगपद्वा? यदि पर्यायेण, स एव दोषः—कदाचिच्छब्दव्या
पारस्य पुरुषव्यापारस्य च भावनास्वभावस्य नियोग इति नामकरणात्। युगपदुभयस्वभावत्वे पुनरेकत्र
विरुद्ध न शक्य व्यवस्थापयितुम् (७)॥ तर्हि तदनुभयव्यापाररूपो नियोगोऽङ्गीकर्तव्य इति चेत्, सोऽपि
विषयस्वभावो वा स्यात् फलस्वभावो वा स्वाभिस्वभावो वा? गत्यन्तराभावात्। विषयस्वभाव
इति चेत्। कः पुनरसौ विषयः? अग्निष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यस्यार्थो यागादिर्विषय
इति चेत्, स तद्वाक्यकाले स्वयमविद्यमानो विद्यमानो वा? यद्यविद्यमानस्तदा तत्स्वभावो नियोगोऽ
प्यविद्यमान एवेति कथमसौ वाक्यार्थः खपुष्पवत्। बुद्ध्यारूढस्य भाविनस्तस्य वाक्यार्थत्वे सौगत-

त्स्विदं ब्रह्म " इत्यादिवचनमपि विधिमात्रप्रतिपादकमनुपालम्भमस्तु तत एव । तथा च वेदान्तवादसिद्धिः । तस्माच्च नियोगो वाक्यार्थः कस्यचित्प्रवृत्तिहेतुत्वाभावाद्विधिवत् । सर्वेषु च पक्षेषु नियोगस्य प्रत्येकं विचार्यमाणस्यायोगाच्च वाक्यार्थत्वमवतिष्ठते । तथा हि ।—न तावत्कार्यं शुद्धं नियोग इति पक्षो घटते, प्रेरणानियोज्यवर्जितस्य नियोगस्यासम्भवात् । तस्मिन्नियोगसंज्ञाकरणे स्वकम्बलस्य कूर्मांसिकेति नामान्तरकरणमात्रं स्यात् । न च तावता स्वेष्टसिद्धिः । शुद्धा प्रेरणा नियोग इत्यप्यनेनापास्त–नियोज्यफलरहितायाः प्रेरणायाः प्रलापमात्रत्वान्नियोगरूपतानुपपत्तेः । प्रेरणासहितं कार्यं नियोग इत्यप्यसम्भाव्यम्—नियोज्यविरहे नियोगविरोधात् । कार्यसहिता प्रेरणा नियोग इत्यप्यनेन निरस्तम् । कार्यस्यैवोपचारतः प्रवर्त्तकत्वे नियोग इत्यप्यसारम्—नियोज्यादिनिरपेक्षस्य कार्यस्य प्रवर्त्तकस्योपचारायोगात् । कदाचित्कचित्परमार्थतस्तस्य तथानुपलम्भाच्च । कार्यप्रेरणयोः सम्बन्धो नियोग इति वचनमसङ्गतम्—ततो भिन्नस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धिनिरपेक्षस्य नियोगत्वाघटनात् । सम्बन्ध्यात्मनः सम्बन्धस्य नियोगत्वमित्यपि दुरन्वयम्—प्रेर्यमाणपुरुषनिरपेक्षयोः सम्बन्ध्यात्मनोरपि कार्यप्रेरणयोर्नियोगत्वानुपपत्तेः । तत्समुदायनियोगवादोऽप्यनेन प्रत्याख्यातः । कार्यप्रेरणादिविनिर्मुक्तस्तु नियोगो न विधिवादमतिशेते । यत्पुनः स्वर्गकामः पुरुषोऽग्निष्टोमादिवाक्यनियोगे सति यागलक्षणे विषयमात्मानं मन्यमानः प्रवर्त्तत इति यन्त्रारूढनियोगवचनं, तदपि न परमात्मवादप्रतिकूलम्—पुरुषाभिमानमात्रस्य नियोगत्ववचनात्, तस्य चाविद्यो

वयनिम्बनत्वात्। भोग्यरूपो नियोग इति चायुक्तम्-नियोक्तृप्रेरणाशून्यस्य भोग्यस्य तद्भावानुपपत्तेः (१०)॥ पुरुषस्वभावो हि न नियोगो घटते, तस्य शाश्वतिकत्वेन नियोगस्य शाश्वतिकत्वप्रसङ्गात्। पुरुषमात्रविधेरेव तथाभिधाने वेदान्तवादपरिसमाप्तेः कुतो नियोगवादो नाम (११)॥ नन्वेवं नियोगनिराकरणेऽपि विधेर्वाक्यार्थस्य धटनाच्च भावना वाक्यार्थः सिद्धो भट्टस्येति न चेतसि विधेयम्—विधेरपि विचार्यमाणस्य वाच्यमान स्यात्। सोऽपि हि प्रमाणरूपो वा स्यात् प्रमेयरूपो वा तदुभयरूपो वा अनुभयरूपो वा पुरुषव्यापाररूपो वा शब्दव्यापाररूपो वा द्वयव्यापाररूपो वाऽद्वयव्यापाररूपो वेत्यष्टौ विकल्पानातिक्रामति। तथाहि— प्रमाणं विधिरिति कल्पनायां प्रमेयं किमपरं स्यात्? तत्स्वरूपमेवेति चेन्न—सर्वथा निरंशस्य सन्मात्रदेहस्य विधेः प्रमाणप्रमेयरूपद्वयविरोधात्। कल्पितत्वात्तद्रूपद्वयस्य तत्राविरोध इति चेत्, कथमिदानीमन्यापोहः शब्दार्थः प्रतिषिध्यते—संविन्मात्रस्याप्रमाणत्वव्यावृत्त्या प्रमाणत्वमप्रमेयत्वव्यावृत्त्या च प्रमेयत्वमिति परैरभिधातुं शक्यत्वात्। वस्तुस्वभावाभिधायकत्वाभावे शब्दस्यान्यापोहाभिधायकत्वेऽपि क्वचित्प्रवर्तक त्वायोगान्नान्यापोहः शब्दार्थ इति चेत्, तर्हि वस्तुस्वरूपाभिधायिनोऽपि शब्दस्यान्यापोहानभिधायित्वेऽन्यपरिहारेण क्वचित्प्रवृत्तिनिबन्धनतापायाद्विधिरपि शब्दार्थो मा भूत्। परमपुरुषस्यैव विधेयत्वात्तदन्यस्या सम्भवाच्चान्यपरिहारेण प्रवृत्तिरिति चेत्, कथमिदानीं "द्रष्टव्यो रेऽयमात्मे" त्यादिवाक्यान्नैरात्म्यादि परिहारेणात्मनि प्रवृत्तिः, नैरात्म्यादिदर्शनादीनामपि प्रसङ्गात्। नैरात्म्यादेरनाद्यविद्योपकल्पितत्वाच्च तद्दर्

नाद्यौ प्रवृत्तिरिति चेत्, कथमन्यपरिहारेण प्रवृत्तिर्न भवेत् ? परमब्रह्मणो विधिरेवान्यस्यानाद्यविद्योप कल्पितस्य नैरात्म्याद् परिहार इति चेत्, कथमेवमन्यापोहवादिनोऽपि परापोहनमेव स्वरूपविधिर्न भवेत् ? तस्यान्यापोहवादविरोधाभावमिति चेत्, विधिवादिनोऽपि तथा विधिवादविरोधादन्यापोहाभ्युपगमो मा भूत्। परमार्थतोऽन्यापोहो विधिवादिना नैवाभ्युपगम्यते तस्य प्रतिभाससमानाधिकरणत्वेन प्रतिभासान्तर्भावप्रसिद्धेः परमपुरुषत्वात्, प्रतिभासस्वरूपवत्। तस्याप्रतिभासमानत्वे व्यवस्थानुपपत्तेरन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। शब्दज्ञानेऽस्यानुमानज्ञाने चान्यापोहस्य प्रतिभासनेऽपि तत्समानाधिकरणतया प्रतिभास नाम ततोऽन्यत्वम्। तस्य च शब्दानुमानज्ञानस्य प्रतिभासमात्रात्मकत्वाद्वार्थान्तरत्वमिति चेत्, कथमिदानीमुपनिषद्वाक्यं प्रतिभासमात्रादन्यद्भिन्नं वा यतस्तत्प्रतिपत्तिः प्रेक्षावतः स्यात्। तस्य परमब्रह्मविवर्तत्वाद्विवर्तस्य च विवर्तिनोऽभेदेन परिकल्पनाद्यतस्तत्प्रतिपत्तिरिति चेत्, कथं तत्परिकल्पितवाक्याल्लिङ्गाद्वा परमार्थपथावतारिणः परमब्रह्मणः प्रतिपत्तिः—परिकल्पिताद्धूमादेः पारमार्थिकपावकादिप्रतिपत्तिप्रसङ्गात्। पारमार्थिकमेवोपनिषद्वाक्यं लिङ्गं च परमब्रह्मत्वेनेति चेत्, तर्हि यथा तत्पारमार्थिकं तथा साध्यसम कथं पुरुषाद्वैत व्यवस्थापयेत् ? यथा च प्रतिपाद्यजनस्य प्रसिद्धं न तथा पारमार्थिक—द्वैतप्रसङ्गात्। इति कुतः परमार्थसिद्धिः। ततस्तामभ्युपगच्छता पारमार्थिकमुपनिषद्वाक्यं लिङ्गं च प्रतिपत्तव्यम्। तथा चित्स्वभावं, चित्स्वभावत्वे परसंवेद्यत्वविरोधात् प्रतिपादकचित्स्वभाववत्, तत्सुखादिवत्। प्रतिपाद्य

चित्स्वभावत्वे वा न प्रतिपादकसंवेद्यत्वं प्रतिपाद्यसुखादिवत्। तस्य तदुभयचित्स्वभावत्वे ग्राहिकादि समेधत्वविरोधस्तदुभयसुखादिवत्। सकलजनचित्स्वभावत्वे प्रतिपादकादिभावानुपपत्तिः, अविशेषात्। प्रतिपादकादीनामविद्योपकल्पितत्वाददोष इति चेत्, सैव प्रतिपादकस्याविद्या प्रतिपादकत्वोपकल्पिका सैव प्रतिपाद्यस्य ग्राहिकादिभावविशिष्टं प्रतिपादकत्वमुपकल्पयेत्, प्रतिपाद्यस्य चाविद्या प्रतिपाद्यत्वोपकल्पनपरा प्रतिपादकादेरविशिष्टं प्रतिपाद्यत्वं परिकल्पयेत्, प्रतिपादकादीनामभेदात्तदविद्यानामभेदप्रसङ्गात्, भेदे वा प्रतिपादकादीनां भेदसिद्धिः, विरुद्धधर्माध्यासात्। अनाद्यविद्योपकल्पित एष तदविद्यानां भेदो न पारमार्थिक इति चेत्, परमार्थतस्तर्ह्यभिन्नास्तदविद्या इति स एव प्रतिपादकादीनां सङ्करप्रसङ्गः। यदि पुनरविद्यापि प्रतिपादकादीनामविद्योपकल्पितत्वादेव न भेदाभेदविकल्पसहा भीरुपत्याविति मतं, तदा परमार्थपथावतारिण प्रतिपादकादय इति व्याख्यातम्, तदविद्यानामविद्योपकल्पितत्वे विद्यात्वविरोधस्याध्यवसायित्वात्। तथा च प्रतिपादकादिभ्यो भिन्नमुपनिषद्वाक्यं सकृत्तत्त्वप्रत्यायनस्यान्यथानुपपत्तेः इत्यचित्स्वभावं सिद्धं बहिर्वस्तु, तद्वद्घटादिवस्तुसिद्धिरिति न प्रतिभासाद्वैतव्यवस्था, प्रतिभास्यस्यापि सुप्रसिद्धत्वात्। प्रतिभाससमानाधिकरणता पुनः प्रतिभास्यस्य कथञ्चिद्भेदेऽपि न विरुध्यते, घटः प्रतिभासत इति प्रतिभासविषयो भवतीत्युच्यते विषयविषयिणोरभेदोपचारात्, प्रस्थमितं धान्यं प्रस्थ इति यथा। ततः सामानाधिकरण्यादुपचरितान्नानुपचरितैकत्वसिद्धिः। मुख्यं सामानाधिकरण्यं क्व सिद्धमिति

चेत्, संवेदनं प्रतिभासते भाति प्रकाशत इत्यादिव्यवहारे मुख्यम्। ततो घटविषयव्यवहारस्तु गौणस्तत्र संवेदनस्य प्रतिभासनमिति, घटस्य प्रतिभासनमित्यत्र तस्य मुख्यत्वप्रसिद्धेः। कथञ्चिद्भेदमन्तरेण सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च तत एव कथञ्चिद्भेदसिद्धिः। शुक्लः पट इत्यत्र सर्वथा शुक्लपटयोरैक्ये हि न समानाधिकरणता पटः पट इति यथा। नापि सर्वथा भेदे, हिमवन्मकराकरवत्। तथान्यापोहस्य प्रतिभासमानस्य प्रतिभाससमानाधिकरणत्वेऽपि प्रतिभासाद्भेदव्यवस्थितेस्तद्विषयः शब्दः कथं विधिविषय एव समवतिष्ठते, तथाभ्युपगमे च कथमन्यपरिहारेण कश्चित्प्रवर्तकः शब्दो यतो विधिविषयः स्यादिति युक्तं विधेः प्रमाणत्वे तस्यैव प्रमेयत्वकल्पनायामन्यापोहानुप्रवेशोऽन्यथाऽन्यत्प्रमेयं वाच्यमिति, प्रमेयरूपो विधिरिति कल्पनायामपि प्रमाणमन्यद्वाच्यमिति तस्यैवोभयस्वभावत्वविरोधात्, कल्पनाद्वयाद्विधेः प्रमाणरूपत्वेऽन्यापोहप्रयोगानुषङ्गस्याविशेषात्। प्रमाणप्रमेयरूपो विधिरिति कल्पनाप्यनेन निरस्ता। तदनुभयरूपो विधिरिति कल्पनायां तु खरशृङ्गादिवदवस्तुतापत्तिः, प्रमाणप्रमेयस्वभावरहितस्य विधेः स्वभावान्तरेण व्यवस्थानायोगात् प्रमात्रादेरपि प्रमेयत्वोपपत्तेः। अन्यथा तत्र प्रमाणवृत्तेरभावात् सर्वथा वस्तुत्वहानिः। शब्दव्यापाररूपो विधिरिति चेत्, सा शब्दभावनैव। पुरुषव्यापारः स इति चेत्, साऽर्थभावना स्यात्। एतेनोभयव्यापाररूपो विधिरिति प्रत्याख्यातम्। तदनुभयव्यापाररूपस्तु विधिर्विषयस्वभावश्चेत्, तस्य वाक्यकालेऽसन्निधानान्निरालम्बनता स्वभावप्रयता। फलस्वभावश्चेत्, स एव दोषः, तस्यापि तदाऽसन्निधानात्, अन्यथा विधेरनवतारात्। नित्यस्य

भावो विधिरिति कल्पनायां तु विधिर्वाक्यार्थ इति न किञ्चिद्वाक्यार्थं इत्युक्तं स्यात्। किञ्च यदि विधिः सन्नेव तदा न कस्यचिद्विधेयः पुरुषस्वरूपवत्। अथासन्नेव तथापि न विधेयः खरविषाणवत्। अथ पुरुषरूपतया सन् दर्शनादिरूपतया त्वसन्निति विधेयः स्यात्, तदोभयरूपतापत्तिः। न सन्नाप्यसन् विधिरिति मत, तदपि व्याहतम्, सर्वथा सत्त्वप्रतिषेधे सर्वथैवासत्त्वविधिप्रसङ्गात्, तन्निषेधे वा सर्वथा सत्त्वविध्यनुषङ्गात्। सकृदुभयप्रतिषेधे तु कथञ्चित्सदसत्त्वविधाना मतान्तरानुषङ्गात् कुतो विधिरेव वाक्यार्थः। किञ्च विधिः प्रवर्तकस्वभावो वा स्यादप्रवर्तकस्वभावो वा?। प्रवर्तकस्वभावश्चेत्, वेदान्तवादिनामिव ताथागतादीनामपि प्रवर्तकः स्यात्। तेषां विपर्यासान्न प्रवर्तक इति चेत्, तत एव वेदान्तवादिनामप्रवर्तक इत्यपि शक्येत। सौगतादीनामेव विपर्यासोऽप्रवर्तमानानां, न पुनः प्रवर्तमानानां विधिवादिनामित्यप्रामाणिकमयेष्टम्, उभयेषां समानाक्षेपसमाधानत्वात्। यदि पुनरप्रवर्तकस्वभाव एव विधिः, तदा कथं वाक्यार्थः स्यान्नियोगवत्। किञ्च विधिः फलरहितो वा स्यात् फलसहितो वा?। फलरहितश्चेत्, न प्रवर्तको नियोगवदेव। पुरुषाद्वैते न कश्चित्कुतश्चित्प्रवर्तक इति चेत्, कथमप्रवर्तको विधिः सर्वथा वाक्यार्थः कथ्यते, तथा नियोगस्यापि वाक्यार्थत्वप्रसङ्गात्। तथा द्रष्टव्यो रेऽयमात्मेत्यादिवाक्यादात्मनि दर्शनश्रवणानुमननध्यानविधाने प्रतिपत्तुरप्रवृत्तौ किमर्थस्तद्वाक्याभ्यासः। फलसहितो विधिरिति कल्पनायां फलार्थितयैव लोकस्य प्रवृत्तिसिद्धेर्व्यर्था(था)विधिकथनं नियोगकथनवत्। तथापि विधेर्वाक्यार्थत्वे नियोगस्यापि वाक्यार्थत्वं कुतो न

भवेत्। घटादिवत् पदार्थान्तरत्वेनाप्रतिभासनान्नियोज्यमानविषयनियोक्तृधर्मत्वेन चानवस्थानान्न नियोगो वाक्यार्थ इति चेत्, तदितरत्रापि समानम्, विधेरपि घटादिवत् पदार्थान्तरत्वेनाप्रतिभासनात्, विधाप्य मानविषयविधायकधर्मत्वेनानवस्थितेश्च, यथैव हि नियोज्यस्य पुंसो धर्मे नियोगेऽननुष्ठेयता, नियोगस्य सिद्धत्वात् अन्यथा तदनुष्ठानोपरमाभावानुषङ्गात्, कस्यचिद्रूपस्यासिद्धस्याभावात्, असिद्धरूपतायां वाऽनियोज्यत्वम्, विरोधाद्वन्ध्यासुतवत्, सिद्धरूपेण नियोज्यत्वे तस्यैवार्थरूपेण वा नियोज्यता यामेकस्य पुरुषस्य सिद्धासिद्धरूपसङ्करान्नियोज्येतरत्वविभागासिद्धिः, तद्रूपासङ्करे वा भेदप्रसङ्गादात्मनः सिद्धासिद्धरूपयोः सम्बन्धाभावोऽनुपकारात्, उपकारकल्पनायामात्मनस्तदुपकार्यत्वे नित्यत्वहानिः, तयोरात्मोपकार्यत्वे सिद्धरूपस्य सर्वथोपकार्यत्वव्याघातः, असिद्धरूपस्याप्युपकार्यत्वे गगनकुसुमादेरुप कार्यतानुषङ्गः, सिद्धासिद्धरूपयोरपि कथञ्चिदसिद्धरूपोपगमे प्रकृतपर्यनुयोगानिवृत्तेरनवस्थानुषङ्गाद्वस्तुपा लम्भः, तथा विधाप्यमानस्य पुरुषस्य धर्मे विधावपि सिद्धस्य पुंसो दर्शनश्रवणानुमननध्यानविधानविरोधः, तद्विधाने वा सर्वदा तदनुपरतिप्रसक्तिः, दर्शनादिरूपेण तस्यासिद्धौ विधानव्याघातः कूर्मरोमादिवत्, सिद्धरूपेण विधाप्यमानस्य विधाने तस्यैवासिद्धरूपेण चाविधाने सिद्धासिद्धरूपसङ्कराद्विधाप्येतरत्वविभा गासिद्धिः, तद्रूपासङ्करे वा भेदप्रसङ्गादात्मनः सिद्धासिद्धरूपयोस्तत्सम्बन्धाभावादिदोषासङ्गस्याविशेषः। तथा विषयस्य योगलक्षणस्य धर्मे नियोगे तस्याऽपरिनिष्पन्नत्वात् स्वरूपाभावाद्वाक्येन प्रत्येतुमशक्यत्वस्य

विधावपि विषयधर्मे समानत्वात्कुतो विषयधर्मो विधिः। पुरुषस्यैव विषयतयावभासमानस्य विषयत्वात्तस्य च परिनिष्पन्नत्वान्न तद्धर्मस्य विधेरसम्भव इति चेत्, तर्हि यजनाश्रयस्य द्रव्यादेः सिद्धत्वात्तस्य च विषयस्यात्मत्वात् तद्धर्मो नियोगोऽपि न सिद्ध्येत्? येन रूपेण विषयो विद्यते तेन तद्धर्मो नियोगोऽपीति, तदनुष्ठानाभाव विधिविषयो येन रूपेणास्ति तेन तद्धर्मस्य विधेः कथमनुष्ठानम्?, येनांशेन नास्ति तेनानुष्ठानमिति चेत्, तत एव विधिताभियोगेऽपि समानम्। कथमसन्नियोगोऽनुष्ठीयते अप्रतीयमानत्वात् खरविषाणवदिति चेत्, नियोगोऽपि तथास्तु। नन्वनुष्ठेरपि नानुष्ठेयः। प्रतीयमानत्वादनुष्ठेयतया चासिद्धत्वादनुष्ठेयो विधिरिति चेत्, अनुष्ठेयता च यदि प्रतिभातायतयैव नियोगोऽवतिष्ठते, न प्रतीयमानतया, तस्याः सकलवस्तुसाधारणत्वात्, तर्हि विधिरपि न प्रतीयमानतया प्रतिष्ठामनुभवति, किन्तु विधीयमानतया, सा चेदनुभूता कोऽन्यो नियोगो यस्यानुष्ठितिरिति चेत्, कोऽन्यो विधिर्नाम यस्य विधानमुपनिषद्वाक्यादनुकर्ण्यते। ननु प्रष्टव्यादिवाक्ये नात्मदर्शनादिकं विहितं ममेति प्रतीतेरप्रतिक्षयाद्दो विधिः कथमपाक्रियते, किमिदानीमग्निहोत्रादिवाक्येन यागादिविषये नियुक्तोऽहमिति प्रतीतिर्न विद्यते येन नियोगः प्रतिक्षिप्यते, सा प्रतीतिरप्रमाणमिति चेत्, तत एव विधिप्रतीतिः कथमप्रमाणं न स्यात्, विधिप्रतीतेः पुरुषदोषरहितवेदवचनेन जनितत्वादिति चेत्, नियोगप्रतीतिरप्यप्रमाण मा भूत्, सर्वथाप्यविशेषात्। तथापि नियोगस्य विषयधर्मस्यासम्भवे विधेरपि तद्धर्मस्य न सम्भवः। शब्दस्य विधायकस्य धर्मो विधिरित्यपि न निश्चेतुं शक्यम्, नियोगस्यापि नियो

पृगन्धधर्मस्य प्रतिघाताभावानुपपत्तेः। शब्दस्य सिद्धरूपस्यातद्धर्मो नियोगः कथमसिद्धो येनासौ सम्पाद्यते। कस्यचिदित्यपि न मन्तव्यम्, विधिसम्पादनविरोधात्, तस्यापि सिद्धोपनिषद्वाक्यधर्मस्याविशेषात्। मसिद्धस्यापि सम्पादने पुनःपुनस्तत्सम्पादनप्रवृत्त्यनुपरमात्। कथमुपनिषद्वाक्यस्य प्रमाणता, तदपूर्वार्थ ताविरहात्स्मृतिवत्, तस्य वा प्रमाणत्वे नियोगवाक्य प्रमाणमस्तु, विशेषाभावात्। किञ्च तद्विधिविषय वाक्य गुणभावेन प्रधानभावेन वा विधौ प्रमाण स्यात्? यदि गुणभावेन, तदाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिरपि भवतु, गुणभावेन विधिविषयत्वस्य भावात्, तत्र भट्टमतानुसारिभिर्भावना(याः)प्राधान्येनो पगमात्, प्राभाकरैश्च नियोगगोचरत्वस्य प्रधानस्याङ्गीकरणात्। तौ च भावनानियोगौ नासद्विषयौ प्रवर्तेते प्रतिपद्येते वा, सर्वथाप्यसतो प्रतीतौ वा शशविषाणादेरपि तदनुषक्तेः, सद्रूपतया च तयोर्विधिना न्तरीयकत्वसिद्धेः सिद्धं गुणभावेन विधिविषयत्वं वाक्यस्य, इति नाप्रमाणतापत्तिर्येन कर्मकाण्ड स्य पारमार्थिकता न भवेत्। प्रधानभावेन विधिविषयं चोदनावाक्यं प्रमाणमिति चायुक्तम्, विधे सत्यत्वे द्वैतावतारात्। तदसत्यत्वे प्राधान्याऽयोगात्। तथा हि यो योऽसत्यः स स न प्रधानभावम नुभवति, यथा तदविद्याविलासः, तथा चासत्यो विधिरिति न प्रधानभावेन तद्विषयत्वोपपत्तिः। स्या मतम्, न सम्यगवधारितं विधेः स्वरूपं भवता, तस्यैव यतो व्यवस्थितत्वात्, प्रतिभाससामान्याद्धि पृथग् विधिः कार्यतया न प्रतीयते घटादिवत्, प्रेरकतया च नाध्यवसीयते वचनादिवत्, कर्मकरणसाधनतया

हि तत्प्रतीतौ कार्यताप्रेरकतावस्थयो युक्तो नान्यथा । किंतर्हि ! द्रष्टव्यो रेऽयमात्मा श्रोतव्योऽनुमन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिशब्दश्रवणावस्थान्तरविलक्षणेन प्रेरितोऽहमिति जाताकूतेनाकारेण स्वयमात्मैव प्रतिभाति, स एव विधिरित्युच्यते, तस्य च ज्ञान विषयतया स्वरूपमधितिष्ठतीति प्रधानभावविभावना विधेर्न विहन्यते, तथाविधवेदवाक्यादात्मन एव विधायकतया प्रतिभासनात्, तद्दर्शनश्रवणानुमननध्या नरूपस्य विधीयमानतयाऽनुभवात्, तथा च स्वयमात्मानं द्रष्टुं श्रोतुमनुमन्तुं ध्यातुं वा प्रवर्त्तते, तथा प्रवृत्त्यसम्भवे ह्यात्मनः प्रेरितोऽहमित्यवगतिरप्रामाणिकी स्यात्, ततो नासत्यो विधिर्येन प्रधानता तस्य विरुद्ध्यते नापि सत्यत्वे द्वैतसिद्धिः, आत्मस्वरूपव्यतिरेकेण तदभावात्, तस्यैकस्यैव तथाप्रतिभासनादिति । तदप्यसत्यम्, नियोगाविधायकस्यार्थस्यापि निश्चयात्मकतया प्रतीयमानत्वात्, तथा हि नियोगस्तावदमिहोत्रादिवाक्यादिव द्रष्टव्योऽरेऽयमात्मेत्यादिवचनादपि प्रतीयत एव, नियुक्तोऽहमनेन वाक्येनेति निरवशेषो योगः प्रतिभाति, मनागप्ययोगाशङ्कानयनाराद्यद्यकर्तव्यतासम्प्रत्ययात्, कथमन्यथा तद्वाक्यश्रवणादस्य प्रवृत्तिरुपपद्यते, मेघध्वन्यादेरपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । किञ्च वाक्याद् द्रष्टव्योऽरेऽयमात्मेत्यादेरात्मद्रष्टव्यताविधिविधिस्तवद्रष्टव्यतादिव्यवच्छेदरहितो यदीष्यते तदा न कस्यचित्प्रवृत्ति हेतुः, प्रतिनियतविषयविधिनान्तरीयकत्वात्प्रेक्षावत्प्रवृत्ते, तस्य चातद्विषयपरिहाराविनाभावित्वात्, कर्त्तव्य इति यथा, न हि कटे कर्त्तव्यताविधिरतद्व्यवच्छेदमन्तरेण व्यवहारमार्गमवतारयितुं शक्यः ।

परपरिहारसहितो विधिः शब्दार्थ इति चेत्, तर्हि विधिप्रतिषेधात्मकः शब्दार्थ इति कुतो विध्येकान्तवादस्य प्रतिष्ठा, प्रतिषेधैकान्तवादवत् । स्यान्मतम्, परपरिहारस्य गुणीभूतत्वाद्विधेरेव प्रवृत्त्यङ्गत्वेन प्राधान्याद्विधिः शब्दार्थ इति। कथमिदानीं शुद्धकार्यादिरूपनियोगव्यवस्थितिर्न स्यात्? कार्यस्यैव शुद्धस्य प्रवृत्त्यङ्गतया प्रधानस्योपपत्तेः, नियोज्यादेस्तत्रापि गुणीभावात् । तद्वत्प्रेरणादिस्वभावनियोगवादिनां प्रेरणादौ प्रधानताभिप्रायात् तदितरस्य सतोऽपि गुणभावाध्यवसायाद्युक्तो नियोगः शब्दार्थः । शुद्धकार्यप्रेरणादिषु स्वाभिप्रायात् कस्यचित्प्रधानभावेऽपि पराभिप्रायात्प्रधानत्वाभावात् तदन्यतरस्यापि स्वभावस्याव्यवस्थितेर्नैकस्यापि शब्दार्थत्वमिति चेत्, तर्हि पुरुषाद्वैतवाद्यभिप्रायवशाद्विधेः प्रधानत्वेऽपि ताथागतमताश्रयणादप्रधानताघटनात् सोऽपि न प्रतिष्ठामापद्येत, विप्रतिपत्तिसद्भावाविशेषात् । स्यान्मतिरेषा ते, विधेरेव सर्वत्र प्रधानता, प्रवृत्त्यङ्गत्वोपपत्तेः, न पुनः प्रतिषेधस्य, प्रवृत्त्यङ्गत्वानुपपत्तेः, कश्चित्प्रवर्तितुकामो हि सदसद्विधिमन्वेषते, तत्र पररूपप्रतिषेधान्वेषणे परिनिष्ठानुपपत्तेः, पररूपाणामानन्त्यात् कश्चित्प्रवर्तितुमशक्यत्वम्, नहि पररूपं न तावत्स्वयमप्रतिपद्य क्रमशः प्रतिषेद्धुं शक्यम्, प्रतिषेधस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात्, नापि प्रतिपद्य, तत्प्रतिपत्तेरपि पररूपप्रतिषेधापेक्षत्वात्, तस्यापि च प्रतिपन्नस्यैव प्रतिषेधेऽनवस्थानुषङ्गात्, युगपत्सकलपररूपप्रतिषेधे परस्पराश्रयानुषङ्गात्, सिद्धे सकलपररूपप्रतिषेधे प्रतिपित्सितविधिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्परिहारेण तत्प्रतिपत्तिपूर्वकसकलपररूपप्रतिषेधसिद्धिरिति ।

तदेतदनालोचिताभिधानं मण्डनमिश्रस्य, सर्वथा विधेरपि प्रवृत्त्यङ्गतानुपपत्तेः, सर्वो हीष्टे वस्तुनि प्रवर्तितुमना जनोऽनिष्टपरिहारं तत्रान्वेषते, अन्यथानिष्टेऽपि प्रवृत्तौ समीहितव्याघातप्रसक्तेः, अनिष्टप्रतिषेधश्च प्रत्यक्षादिवत् कुतश्चिद्वाक्यादपि शक्यः प्रतिपत्तुम्, केवलविधिप्रतिपत्तेरेवान्यप्रतिषेधप्रतिपत्तिरूपत्वात् केवलभूतलप्रतिपत्तेरेव घटाभावप्रतिपत्तिसिद्धेः, न च प्रतिपत्ता किञ्चिदुपलभमानः पररूपैः सङ्कीर्णमुपलभते, यतः प्रमाणान्तरात्तत्प्रतिषेधः साध्यते, न च सर्वथा तैरसङ्कीर्णमेव, सदाद्यात्मनापि तत्सङ्करे तस्यासत्त्वप्रसङ्गात्, परस्मात्कथञ्चिद्व्यावृत्त्यव्यावृत्त्यात्मकं च कुतश्चित्प्रमाणादुपलभमानोऽर्थी परव्यावृत्तिद्वारेण वा प्रवर्तते विधिद्वारेण वेति विधेरिवान्यापोहस्यापि प्रवृत्त्यङ्गत्वोपपत्तेर्न विधेरेव प्राधान्यम्, विधावेव प्रत्यक्षमुपनिषद्वाक्यं चेति नियमस्यासम्भवात्, अन्यथा ततो विधाववद्यविधायिविधानानुषङ्गात्। सोऽयमविद्याविवेकसन्मात्रं कुतश्चित्प्रतीयन्नेव न निषेद्धृ प्रत्यक्षमन्यद्वेति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः ? कथं वा प्रत्यक्षादेर्निषेद्धृत्वस्याभावं प्रतीयात् ? यतस्तत्प्रतिपत्तिस्तस्यैवाभावविषयत्वसिद्धेः। प्रत्यक्षादेर्विधातृत्वप्रतिपत्तिरेव निषेद्धृत्वाभावप्रतिपत्तिरिति चेत्, तर्हि सिद्धं भावाभावविषयत्वं तस्येति न परोदितो विधिर्वाक्यार्थः सिद्ध्यति, नियोगस्यैव वाक्यार्थस्योपपत्तेः प्रभाकरमतसिद्धिः। स एव वाक्यार्थोऽस्त्वित्ययुक्तम्, धात्वर्थवन्नियोगस्य परोपवर्णितस्वरूपस्य वाक्यार्थतया प्रतीत्यभावात्, सर्वत्र भावनाया एव वाक्यार्थत्वप्रतीतेः। सा हि द्विधा; शब्दभावनाऽर्थभा

यथा च– 'शब्दात्मभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः। इयं त्वन्यैव सर्वार्था सर्वाख्यातेषु विद्यते॥ १॥" इति वचनात्। तत्र शब्दभावना शब्दव्यापारः, शब्देन हि पुरुषव्यापारो भाव्यते, पुरुषव्यापारेण धात्वर्थो, धात्वर्थेन फलमिति। न चैवं पुरुषव्यापारे शब्दव्यापारवद्धात्वर्थे च पुरुषव्यापारवत् फले धात्वर्थो भावनाऽनुमन्यते, तस्य शुद्धस्य स भावरूपतया विधिरूपत्वप्रसङ्गात्। तदुक्तम्।–" स भावो भावलिङ्ग स्यामसंपृक्त तु कारकैः। धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते॥ १॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते। सा सत्ता सा महानात्मा यामाहुस्त्वतलादयः॥ २॥" इति च, प्रतिषिद्धश्चैवंविधो विधिवादो नियोगवादिभिर्येति नास्माकमत्यातितरामादरः। अथ ततोऽन्यो धात्वर्थः, सोऽपि न प्रत्ययार्थशून्यः कृतभिद्वाक्यात्प्रतीयते, तदुपाधित्वेन तस्य ततः सम्प्रत्ययात्। प्रत्ययार्थस्तत्र प्रतिभासमानोऽपि न प्रधानं, कर्मादिविषयन्यत्यापि भावादिति चेत्, तर्हि धात्वर्थो यजनादिः प्रधानं मा भूत् प्रत्ययान्तरेऽपि भावात् प्रकृतप्रत्ययापायेऽपीति समानं पश्यामः। यदि पुनः क्रिया सकलव्यापिनी धात्वर्थः सर्वधातुषु भावात्, तदा सैव भावना किं नेष्यते, सर्वार्थेषु सद्भावात्। यथैव हि जुहुयाज्जुहोतु होतव्यमिति लिङादयः क्रियां हवनावच्छिन्नां प्रतिपादयन्ति, तथा सर्वाख्यातप्रत्यया अपि, पचति पपाच पक्ष्यतीति पचनावच्छिन्नायाः क्रियाया एव प्रतिपत्तेः, पाकं करोति चकार करिष्यतीति, तथा च लिङादिप्रत्ययप्रत्याय्यः करोत्यर्थ एव वाक्यार्थ इत्यायातम्, स च भावनास्वभाव एवेति न धात्वर्थ एव वाक्यार्थतया प्रतीयते। नापि कार्यादिरूपो

नियोग । ननु शब्दव्यापाररूपो नियोगः प्रतीयत एव, शब्दो हि स्वव्यापारस्य पुरुषव्यापारकरणलक्ष
णस्य प्रतिपादको, न पुनः कारकः, शब्दादुच्चरितान्नियुक्तोऽहमनेनेति प्रतिपत्तॄणां प्रतिपत्तेरन्यथानुपपत्ते
रिति चेत्, तर्हि भावनैव नियोग इति शब्दान्तरेणोक्ता स्यात्। तदुक्तम्, "शब्दादुच्चरितादस्मा नियुक्तो
गम्यते नरैः । भावनातः परः को वा नियोगः परिकल्प्यताम्॥१॥" इति। स्यान्मतम्। यदि शब्दव्यापारो
भावना कथमगृहीतसङ्केतो नैव गच्छति नियुक्तोऽहमनेनेति, स्वभावतस्तस्य नियोजकत्वात्, सङ्केतग्रहण
स्यानुपयोगित्वादिति, तदसमीचीनमेव, सङ्केतस्य तथाऽवगतौ सहकारित्वात्, सामग्री जनिका नैकं कारण
मिति प्रसिद्धः। ननु च सङ्केतसामग्री न प्रेरणे भावनायां वा व्याप्रियते, अर्थवेदने तस्याः प्रवृत्ते, अर्थ
प्रतीतौ पुरुषस्य स्वयमेव तत्र तदर्थितया प्रवृत्ते, इदं कुर्विति प्रवणाद्वेषणयोरेव हि प्रतीतिः, तत्प्रतीतौ
नियुक्तस्याप्रतिपत्तः, नियुक्तत्वं च नाम कार्ये व्यापारितत्वम्, कार्ये व्यापृततामवस्थां प्रतिपद्य
नियोजको नियुङ्क्ते, सा च तस्य भाविन्यवस्था न स्वरूपेण साक्षात्कर्तुं शक्या, स्वरूपसाक्षात्करणे
हि सर्वं तदैव सिद्धमिति न नियोगः स्यात्सफलः, तत प्रयोजको पाच्यमानप्रतीतिक एव। तदुक्तम्,
"यथा प्रयोजकस्तत्र पाच्यमानप्रतीतिकः। प्रयोज्योऽपि तथैव स्यादुच्छब्दो मुख्यार्थवाचकः ॥ १ ॥"
यथैव हि प्रयोजकस्य शब्दस्य प्रयोज्येन पुरुषेण स्वव्यापारशून्यमात्मान प्रतीयता प्रयोजकत्वप्रतीतिर्वा
च्यमाना निरालम्बना तथा प्रयोज्यत्वप्रतीतिरपि तेनैव स्वव्यापाराविष्टमात्मानमप्रतीयता पाच्यते ।

शब्दात् सा प्रतीतिरिति च न युक्तम्, तस्य बुद्ध्यर्थख्यापनत्वात्, सोऽपि हि शब्दो बुद्ध्यर्थमेवख्याप
यति एवं मया प्रतिपादितमेव मया प्रतिपन्नमिति द्वयोरपि प्रतिपादकप्रतिपाद्ययोरध्यवसायात्। पौरुषेय
वचनादि मयैव तावत्प्रतिपन्नमस्य तु वक्तुरयमभिप्रायो भवतु मा वाभूदिति प्रतिपत्ताऽध्यवस्यति। अपौरु-
षेयादपि शब्दादेवमयमर्थो मया प्रतिपन्नोऽस्य भवतु मा वा भूदिति वक्तृव्यापारविषयो योऽर्थः पौरुषेय-
शब्दस्य यो वा बुद्धौ प्रकाशतेऽर्थः अपौरुषेयस्याभिमतशब्दस्य तत्र प्रामाण्यं न पुनर्बाह्यार्थतत्त्वनिबन्धनम्।
तदुक्तम्, "वक्तृव्यापारविषयो योऽर्थो बुद्धौ प्रकाशते। प्रामाण्यं तत्र शब्दस्य नार्थतत्त्वनिबन्धनम्॥१॥" इति
वचनात्। ततो विवक्षारूढ एवार्थो वाक्यस्य, न पुनर्भावनेति प्रज्ञाकरः। सोऽपि न परीक्षकः, प्रत्यक्षादिव
वा शब्दादर्थप्रतीतिसिद्धेः। यथैव हि प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तृप्रणिधानसामग्रीसव्यपेक्षात्प्रत्यक्षार्थप्रतिपत्तिस्तथा
संकेतसामग्रीसापेक्षादेव शब्दाच्छब्दार्थप्रतिपत्तिः सकलजनप्रसिद्धा, अन्यथा ततो बहिरर्थे प्रतिपत्तिप्रवृ
त्तिप्राप्त्ययोगात्। न चार्थवेदनादेवार्थे पुरुषस्यार्थिनः स्वयमेव प्रवृत्तेः शब्दोऽप्रवर्तक इत्यपि वक्तुं युक्तम्,
प्रत्यक्षादध्यक्षप्रवर्तकत्वप्रसङ्गात्, तदर्थेऽपि प्रवृत्ताभिलाषादेव प्रवृत्तेः। परम्परया प्रत्यक्षादि प्रवर्त-
कमिति चेत्, तथा वचनमपि प्रवर्तकमस्तु, विशेषाभावात्। यथा च प्रत्यक्षस्य सलिलादिरर्थः, तस्य तत्र
प्रतीतेः, तथा वाक्यस्य भावना प्रेरणा वा, तस्यैव तत्र प्रतीतेरबाध्यमानत्वात्। नन्वेवं कुर्विति वचनात्कार्य
व्यापारितत्वं पुरुषस्य नियुक्तत्वम्, न च कार्ये व्यापृततावस्था भाविनी तेन साक्षात्कर्तुं शक्या, तस्सा

क्षात्करण नियोगस्याफलत्वप्रसङ्गात्। ततो बाध्यमानैव तत्प्रतीतिरिति। तदेतदसमञ्जसमालक्ष्यते, अन्य
त्रापि समानत्वात्। प्रत्यक्षस्य हि प्रवर्तकत्व प्रवृत्तिविषयोपदर्शकत्वमुच्यते। प्रवृत्तिविषयश्चार्थक्रियाकारी
सलिलादिः। सा च तस्यार्थक्रियाकारिता भाविनी न साधनावभासिना वेदनेन साक्षात्कर्तुं शक्या
तत्साक्षात्करणे प्रवृत्तिवैफल्यात्। ततोऽध्यक्षस्य प्रवर्तकस्य बाध्यमानप्रतीतिकं कथमेवेति न शक्य वक्तुम्।
यदि पुनरर्थक्रियाकारिताऽनागतापि साधनावभासिनि वेदने प्रतिभातैव—एकत्वाध्यवसायात् तदा शब्दा
दपि पुरुषस्य कार्यव्यापृतता तत एव प्रतिभातैवेति किं नानुमन्यते। तथा सति मुख्यात्स्वार्थः शब्दस्य
स्यादिति चेत्तथापि प्रत्यक्षस्य मुख्यमध्यवसितोऽर्थः किम भवति। ततो निरालम्बनमेव प्रत्यक्ष न
स्यात्। परमार्थतः प्रत्यक्षमपि न प्रवर्तकम्, स्वरूपस्य स्वतो गतेः संवेदनाद्वैतस्य वा सिद्धिरिति
चेत् पुरुषाद्वैतस्य कुतो न सिद्धिः ? तस्य नित्यसर्वगतस्यैकस्य संवित्त्यऽभावादिति चेत्, क्षणिक
निरंशस्यैकस्य संवित्तिः किं कस्यचित्कदाचिदस्ति ? यतस्तत्सिद्धिरेव स्यात्। ततः पुरुषाद्वैतवत्स
वेदनाद्वैतस्य सर्वथा व्यवस्थापयितुमशक्तेर्भेदवादे च प्रत्यक्षस्य प्रवर्तकत्वायोगात्क्रियाभिन्नात्मक
वस्तु प्रातीतिकमभ्युपगन्तव्यम्, विरोधादेर्भिन्नप्रमाणेनोत्सारितत्वात्। भेदस्याभेदस्य वा सांवृतत्वे
सर्वथार्थक्रियाविरोधात्। तथा च शब्दात्कार्यव्यापृततायाः व्यक्तिरूपेण भाविन्या अपि शक्ति
रूपेण पुरुषस्य सतः कथंचिदभिन्नाया शब्दज्ञाने तथैव प्रतिभासनेऽपि न नियोगो निष्फलः

स्यात् प्रत्यक्षतः सलिलादौ प्रवृत्तिवत् । तत्र हि सलिलादेरर्थक्रियायोग्यताप्रतिभासनेऽपि व्यक्तमर्थ क्रियानुभवाभावात्तदर्थप्रवर्तनं प्रतिपत्तुः सफलतामियर्ति नान्यथा । एवं शब्दात्मनः कार्यव्यापृतता योग्यताप्रतिपत्तावपि व्यक्तकार्यव्यापृततानुभवाभावात् पुरुषस्य नियोगः सफलतामियात् तथा प्रतीतेरेव बाध्यत्वसिद्धेः । ततो न विवक्षारूढ एव शब्दस्यार्थः प्रमाणबलाबलमित्युक्तं युक्तः सन्मात्र विधिवत् । यदप्युक्तम्, नियोगो यदि शब्दभावनारूपो वाक्यार्थस्तथा सति देवदत्तः पचेदिति कर्तुरनभिधानात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीये' ति तृतीया प्राप्नोति । कर्तुरभिधाने त्वनभिहिताधिकारात्तिङैव चोक्तत्वान्न भवतीति । तदप्ययुक्तं, भावनाविशेषणत्वेन कर्तुः प्रतिपादनात् । भावना हि करोत्यर्थः । स च देवदत्तकर्तृकः प्रतिभाति । पचेद्देवदत्तः पाकं कुर्यादिति पाकावच्छिन्नायाः करणक्रियाया देवदत्तकर्तृकायाः प्रतीतेः, सकृदेव विशेषणविशेष्ययोः प्रतिभासाविरोधात् । नीलोत्पलादिवत् । ततो नेदं प्रज्ञाकरवचश्चारु । "क्रमप्रतीतिरेवं स्यात् प्रथमं भावनागतिः । तत्सामर्थ्यात्तु नः पश्चाद्यतः कर्ता प्रतीयते" इति । यदप्यवादि द्विवचनबहुवचने च प्राप्नुतः एकस्याद्व्यापारस्य । अथ कारकभेदात् स्वव्यापारभेदो भविष्यति क्रियते कटो देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिति महदसमञ्जसं स्यात् । तथा हि, "एकस्मात्कर्मणः प्राप्तं क्रियैकत्वं तथाभिधः । कर्तृभेदाद्विधीत्थं च किं कर्तव्यं विचक्षणै" रिति । तदप्यसत्यम्, प्रतीतिविरोधात् । प्रतीयते हि धात्वर्थस्य भेदादेकवचनं देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामास्यते । स च धात्वर्थो न नियोगः, नियोगस्य

प्रत्ययार्थत्वात्। स च धात्वर्थातिरिक्त कर्तृसाध्यः। तस्य कर्तृभेदाभेदेव इति। ततः कथं कृतः इति
द्विवचनम्। धात्वर्थस्तु शुद्धो न कारकभेदापेक्षी। स्यादाकूतम्। "सम्बन्धाद्यदि तद्भेदो धात्वर्थस्याप्यसौ
भवेत्। सोपि निर्वर्त्य एवेति तद्भेदेनैव भिद्यताम्"॥ अस्माकं तु, "विवक्षापरतन्त्रत्वाद्भेदाभेदव्यवस्थितेः।
लाभिधानात्कारकस्य सर्वमेतत्समञ्जसम्॥ क्रिया कर्तुः कर्मणश्च भेदेन हि विवक्ष्यते"॥ सा यदा लकारे
णाभिधीयते न कर्ता, तदा कर्तरि तृतीया भवति। यदा कर्ताभिधीयते तदा प्रथमार्थत्वात्प्रथमा भवति।
क्रियते महात्मना, करोति महात्मेति। तदेतदपि पक्षपातमात्रम्। सौगतस्य भेदाभेदयोर्वस्तुरूपयोः
प्रतीतिसिद्धत्वेन तद्विवक्षावशात् तथा व्यवहारस्य पारमार्थिकत्वोपपत्तेः ततो युक्ता शब्दव्यापाररूपा
शब्दभावना, पुरुषव्यापाररूपाऽर्थभावना च। तत्र हि कर्तृव्यापारस्तिङा प्रतिपाद्यते। स एव च भावना।
तथा चाह, भावार्थाः कर्मशब्दाः। भावन भावो ण्यन्ताद्युप्रत्ययः। तथा च सति भावनैवासौ। भावना
च कर्तृव्यापारः स चोदितः स्वव्यापारे प्रवर्तते इति। नियोगस्य च तच्छेषत्वादप्रधानत्वादवाक्यार्थत्वम्।
नियोगविशिष्टत्वाच्च भावनायास्तथा प्रतिपादने नियमेन प्रवर्त्तते। कथं चासौ कर्ता स्वव्यापार प्रतीयन्नेव
प्रवर्तते अन्यथा स्वव्यापारे एव न चोदितो भवेत्। स्यान्मतम्, "व्यापार एव मम किमवश्यमिति मन्यते।
फलं विनैव नैव चेत् सफलाधिगमः कुत" इति। तदप्यसमीक्षिताभिधानम्, अग्निष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम
इत्यादिविधिवाक्यसामर्थ्यादेव पुरुषेण तथा मम एव व्यापार इति प्रत्येतुं शक्यत्वात्। ममेद कर्तव्यमिति

फलमपश्यन् कथ मन्येतीति चेत् प्रत्यक्षतः कथ मन्येति, फलयोग्यतायाः प्रतीतेरिति चेद्यागयावपि तत एव तथा मन्येतु । फलस्यातीन्द्रियत्वात्कथ तद्योग्यता स्वव्यापारस्य कर्त्रा प्रतीयते इति चेत् प्रत्यक्षविषयस्य कथम् ? प्रतिपत्तुरभ्याससामर्थ्यात्प्रत्यक्षस्य विषये फलयोग्यतानिश्चय इति चेत् तत एव च कर्तुः स्वव्यापारे तद्योग्यतानिश्चयोस्तु, सर्वथा विशेषाभावात् । यदप्यवादि प्रज्ञाकरेण " यजते पचतीत्यत्र भावना न प्रतीयते । यज्यादयर्थातिरेकेण तस्या वाक्यार्थता कुतः ? ॥ पाकं करोति यागं च यदि भेदः प्रतीयते । एव सत्यन्वयस्या स्याद्वसमञ्जसताकरी " ॥ करोति यागं स्वव्यापारं निष्पादयति यागनिष्पत्तिं निर्वर्त्तयति व्यपदेशा एते यथाकथञ्चिद्भेदपरिकल्पनपुरस्सराः । नैतेभ्योस्ति पदार्थतत्त्वव्यवस्थेति । शिलापुत्रकस्य शरीरमिति भेदव्यवहारो भेदमन्तरेणापि दृश्यते । " यथा द्विजस्य व्यापारो याग इत्यभिधीयते । ततः परा पुनरेषा करोतीति न हि क्रिया ॥ यदि क्रिया च द्रव्यस्य विशेषायपरा न हि । सामानाधिकरण्येन वेदयत्तया गतेः ॥ " इति तदपि न परीक्षाक्षमम् । " यजते पचतीत्यत्र भावनायाः प्रतीतितः । यजाद्यर्थातिरेकेण युक्ता वाक्यार्थता तत ॥ पाकं करोति यागं चेत्येवं भेदेऽवभासिते । काऽन्वयस्या मयेतत्र तत्प्रतीत्यनुसारिणाम् " ॥ यजते पाकं करोतीति हि यथा प्रतिपत्तिस्तथा स्वव्यापारं निष्पादयतीत्यपि सैव प्रतिपत्तिः स्वव्यापारशब्देन यागस्याभिधानात्, निष्पादयतीत्यनेन तु करोतीति प्रतीते । यागं करोति स्वव्यापारं निष्पादयतीति मार्थभेदः यागनिष्पत्तिं निर्वर्त्तयतीत्यत्रापि याग

निष्पत्तिर्याग एव । निर्वर्तनं करणमेव । ततो यागं करोतीति प्रतीतं स्यात् । ततो नैते व्यपदेशा यथाकथञ्चिद्भेदपरिकल्पनपुरस्सराः, प्रतीयमानकरोत्यर्थविषयत्वात् । यागं करोति विवक्षात्येवमादिव्यपदेशवत् । ततो युक्तैवैतेभ्यः पदार्थतत्त्वव्यवस्था, अनवस्थानवतारात् । अथ यजते यागं करोति यागक्रियां करोतीत्येवमनवस्थोच्यते तर्हि स्वरूपं संवेदयते स्वरूपसंवेदनं संवेदयते इत्यप्यनवस्था स्यात् । अथ स्वरूपं वेदयते इत्यनेनैव स्वरूपसंवेदनप्रतिपत्तेः स्वरूपसंवेदनं संवेदयते इत्यादि निरर्थकत्वादयुक्तं, तर्हि यागं करोतीत्यनेनैव यागावच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्तेर्यागक्रियां करोतीत्यादिवचनमनर्थकमेव व्यवच्छेद्याभावात् । यजते इत्यनेनैव यागावच्छिन्नक्रियाप्रतीतेर्यागं करोतीत्यपि वचनमनर्थकमिति चेत्सत्यं यदि तद्वचनादेव तथा प्रत्येति । यस्तु न प्रत्येति । तं प्रति विशेषणविशेष्यभेदकथनपरत्वात् तथाभिधानस्य नानर्थक्यम् । शिलापुत्रकस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादिभेदव्यवहारा अपि न कथञ्चिद्भेदमन्तरेण प्रवर्तन्ते, गौणत्वप्रसङ्गात् । शिलापुत्रकस्य, राहोरित्युच्यमाने हि किमिह सन्देहः । तद्व्यवच्छित्तये शरीरं, शिर इत्यभिधानमन्यस्य कार्यविकल्पव्यवच्छेदकमुपपन्नम् । तस्मिंश्च सति कस्येति संशयः स्यात् । तदपोहनाय शिलापुत्रकस्य राहोरित्यभिधानं श्रेयः, अवस्थातृतोः कथञ्चिद्भेदात् । शरीरं हि शिलापुत्रकस्यावस्था अवयवोपचयलक्षणावस्थान्तरव्यापृता । शिलापुत्रकः पुनरवस्थाता, खण्डाद्यवस्थान्तरेष्वपि प्रतीतेः । एतेन राहुरवस्थाता शिरोवस्थायाः कथितः । सांवृतोऽवस्थाता, अवस्थाव्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति चेन्न, उभयासत्त्वात् ।

भवत्यातुरसत्त्वे सांभूतत्वे चावस्थायाः सत्त्वाऽसांभूतत्वविरोधात् स्वपुरूपसौरभवत् कृत्रिमफणिस्फटा
विषय। ततो वस्तुस्वभावाश्रय एव यागं करोतीति व्यपदेशः, सत्यप्रतीतिकत्वात्। संविदमनुभवतीत्यादि
व्यपदेशवत्। "तथा द्रव्यस्य व्यापारो याग इत्यभिधीयते। ततः परा च निर्बाधा करोतीति क्रियेष्यते॥
यदि क्रियापि भावस्याऽविशेषादपरैव हि। सामानाधिकरण्येन देवदत्ततया गतेः"॥ द्विजो हि व्यापृतेतरा
वस्थानुपाती स एवायमित्येकत्वप्रत्यवमर्शवशाश्रितात्मा परमार्थोऽस्त्येकः। यागस्तु तद्व्यापारः प्रागभूत्वा
भवन् पुनरपगच्छन्ननित्यतामात्मसात्कुर्वन् भेदप्रत्ययविषयस्ततोऽपर एव, कथञ्चिद्भिन्नधर्माध्यासात्। तथा
यागेतरव्यापारव्यापिनी करोतीति क्रियानुस्यूतप्रत्ययवेद्या तद्विपरीतात्मनो यागादर्थान्तरभूता सर्व
थाप्यप्रतिक्षेपार्हाऽनुभूयते, यजते यागं करोति देवदत्त इति समानाधिकरणतया देवदत्तेन सहावगतेः।
सर्वथा तदैक्ये तद्विरोधात् पचतस्त्वात्मवत्। किं करोति देवदत्तः ? यजति पचतीति प्रश्नोत्तरदर्शनात्
करोतीति निश्चितेऽपि यज्यादिषु सन्देहाच्च। तथा हि, यस्मिन्निश्चीयमानेऽपि यन्न निश्चीयते ततस्तत् कथञ्चि
दन्यत्। यथान्यवेदे निश्चीयमानेऽप्यनिश्चीयमाना बुद्धिः। करोतीति निश्चीयमानेऽप्यनिश्चीयमानश्च यज्या
दिरिति। स्यान्मतम्, "करोत्यर्थयज्याद्यर्थौ विभिन्नौ यदि तत्त्वतः। अन्यत्सन्दिग्धमन्यस्य कथने दुर्घटः
क्रमः"॥ न हि करोतीति क्रियातो विभिन्नायां यज्यादिक्रियायां सन्देहे ततोऽन्यत्र करोत्यर्थे निश्चिते प्रश्नः
श्रेयान्, अनिश्चिते एव प्रश्नस्य साधीयस्त्वात्। ततः करोत्यर्थयज्याद्यर्थयोस्तादात्म्यमेष्टव्यम्

तत्रैवप्रश्नोत्तरदर्शनादिति । तदेतदनुपपन्नम्, करोत्यर्थस्य सामान्यरूपत्वात्, तद्विशेषरूपत्वाच्च यज्यादेः ।
सामान्यविशेषयोश्च कथञ्चिद्भेदोपगमात् । सन्दिग्धस्यैव कथनात् । प्रश्नोत्तरक्रमस्य दुर्घटत्वाघटनात् ।
तन्मतेनैकान्ते एव तस्य दुर्घटत्वात् । स्याद्वाकूत ते, । " न सामान्य विशेषेण विना किञ्चित्प्रतीयते । सामा-
-न्याक्षिप्यमाणस्य न हि नामाऽप्रतीतता " ॥ केवलसामान्यप्रतीतौ हि विशेषांशे सन्देह इत्ययुक्तम्,
तस्याऽप्रतीतत्वात् । घटप्रतीतौ हिमवदादिवत् । अथ सामान्येन विशेष आक्षिप्यते । तथा सति सोपि
प्रतीत एवेति कथं संशयः ? न हि प्रतीतस्याप्यपर आक्षेपः । अथ प्रतीत एवासौ सामान्येन न तु विशेषेण,
तस्य सामान्यरूपेणाक्षेपात् । ननु तदेव सामान्यमाक्षेपकं तदेवाक्षेप्यमिति कथमेतत् ? न च सामा-
न्यादपरं सामान्यमाक्षेप्यम् । तथा सति ततोऽप्यपरं ततोऽप्यपरमित्यनवस्था । ननु सामान्यप्रत्यक्षाद्विशे-
षाऽप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयो युक्त एव, न त्वनुपलम्भमात्रमेव युक्तः सामान्येनानुपलम्भप्रमा-
णवादिनः । अथोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भमात्रमेव नानुपलब्धिमात्रात् तथानुपलब्धेरेव संशयः व्यर्थमे-
तत्सामान्यप्रत्यक्षादिति । यदि सामान्यप्रत्यक्षतायामप्युपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिर्न स्यात् । स्यात्संशयः ।
अथोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भ एव न सम्भवति सामान्यप्रत्यक्षतायाम् । एवं तर्हि सैवानुपलब्धिलक्षण-
प्राप्तस्यानुपलब्धिः संशयहेतुरिति प्राप्तः, विशेषस्मृतेरिति च व्यर्थम् । न हि विशेषस्मृतिव्यतिरेकेणापरः
संशयः, उभयांशावलम्बिस्मृतिरूपत्वात्संशयस्य । दृश्यते च कन्याकुब्जादिषु सामान्यप्रत्यक्षतामन्त-

रेणापि प्रथमतरमेव स्मरणात् संशयः। तस्मात्करोतीति तदेव यज्ञादिकमनियमेन प्रतीयमान सामान्यतो दृष्टानुमानात्सामान्यम् । तदेतदपि प्रज्ञापराधविजृम्भितं प्रज्ञाकरस्य, करोत्यर्थसामान्यस्यानध्यवसाये पर्यायपर्यविशेषानवगतावेव तत्संशयोपगमात्। न च सामान्येऽध्यवसिते ततोऽन्यत्र, विशेषेणाध्यवसिते संशीतावतिप्रसङ्गः, सामान्यविशेषयोः कथञ्चिदभेदात्, । हिमवद्घटादीनां तु परस्परमत्यन्तभेदात् । एकत्र निश्चयेऽपि नानवगततदन्यतमे संशीतिर्यतोऽतिप्रसङ्गः स्यात् । नापि सामान्येनाक्षिप्ते तद्विशेषसंशयोपगमोऽस्ति यतस्तदाक्षेपपक्षनिक्षिप्तदोषोपक्षेपः । न चैवमनभिमततद्विशेषेष्वविशेषेण संशयोऽनुषक्तिः, स्मरणविषये एव विशेषेऽनेकत्र संशयप्रतीतेः । सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशय इति वचनात्। सामान्ये ह्युपलभ्यमाने तदविनाभाविनो विशेषस्यानुपलम्भेऽपि नाभावः सिद्ध्यति, तदभावे तस्याप्यभावप्रसङ्गात्। तदुक्तम्, " निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छशविषाणवत् । सामान्यरहितत्वाच्च विशेषस्तद्वदेव हि " ॥ न चैव विशेषेऽस्यानुपलम्भेऽपि संशयः, स्मृतिनिरपेक्षत्वप्रसङ्गात्। विशेषस्मृतिरेव संशय इति चेन्न, सा व्यसाधनव्याप्तिस्मृतेरपि संशयत्वप्रसङ्गात्। सर्वसाधनानां समर्पितसाध्यव्याप्तिकस्यापत्तेस्तत्स्मृतेरचलितत्वाच्च संशयत्वमिति चेत्तर्हि चलिता प्रतीतिः संशयः। सा चोभयविशेषस्मृत्युत्तरकालभाविनी, तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्। न पुनर्विशेषस्मृतिरेव सामान्योपलब्धिवत्। तदुभयाधावलम्बिनी स्मृतिः संशीतिरित्यपि फल्गुभाषितम् तदविचलनेऽपि संशीतिप्रसङ्गात्। सामान्याप्रत्यक्ष

तासामपि कन्याकुब्जादिषु प्रथमतरमेव स्मरणात्, संशयदर्शनाच्च सामान्योपलम्भः संशयहेतुरिति चेन्न, असिद्धत्वात्। तथापि हि प्रासादादिसन्निवेशविशेषविषयः संशयः कन्याकुब्जनगरसामान्योपलम्भेन गुरुस्मरणेन, सर्वथानुपलम्भे संशयविरोधात् सर्वथोपलम्भवत्। योऽपि तद्भावाभावविषयः संशयः सोऽपि नगरादिसामान्योपलम्भपूर्वक एव। नगरादिकं सामान्यतस्तावत्प्रसिद्धम्। कन्याकुब्जादिनामकं तु नवस्ति किं वा नासीत्सुभगांवायलम्भिनः प्रत्ययस्योत्पत्तेर्न च नगरस्य नाम न किञ्चिदिति वक्तुं शक्यम्, प्रत्यासत्तिविशेषस्य प्रासादादिसमूहस्य नगरस्योपवर्णनात्। तत्रानुस्यूतप्रत्ययहेतोर्नगरत्वसामान्यस्य सिद्धस्तदनुपलम्भपूर्वकस्तद्विशेषे संशयो न विरुध्यत एव। ततः करोत्यर्थसामान्योपलम्भात्तद्विशेषस्य उपादानस्यानुपलब्धेरनेकविशेषस्मरणाच्च युक्तस्तत्र सन्देहः। न हि तदेव पञ्चादिकमनियमेन करोतीत्युपसर्तुं शक्यम्। करोत्यर्थसामान्यासम्भवे सत्त्वसामान्यासम्भवे घटादिकमियासीत्यनियमेन परास्तुपसर्तुं शक्यम्। परसामान्येषु पुनः सामान्यमित्यनियमेनोपलम्भो गौण एव, सामान्येषु सामान्यान्तरासम्भवात्। तदसम्भवे वानवस्थाप्रसङ्गात्। न चैव सर्वत्र सामान्यमन्तरेणैवानियतप्रत्ययो गौण इति वक्तुं शक्यम्, मुख्याभावे गौणस्यानुपपत्तेः। विकल्पबुद्धौ प्रतिभासमानः सामान्याकारो मुख्यः स्वलक्षणेषु पुनरारोप्यमाणो गौण इति चेन्न, विशेषाकारस्यापि तत्र गौणत्वप्रसङ्गात्। शक्यं हि वक्तुम्, प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासमानो विशेषाकारो मुख्यो, बहिः स्वलक्षणेषु स चाध्यारोप्यमाणो गौण इति। नन्वेवमपि

ज्ञानविशेषाः परमार्थतः सन्तः सिद्धाः ? बहिरर्थविशेषास्तु न वास्तवा इति विज्ञानवादिमतमायातं तर्हि, विज्ञानसामान्यं वस्तुभूतं न बहिरर्थसामान्यमिति सामान्यविशेषात्मकं विज्ञानं परमार्थसदायातं न क्षणिकविज्ञानस्वलक्षणवादिमतम् । विकल्पविज्ञानेपि न वास्तवः सामान्याकारः, तस्यान्यापोहविषयोपपादितत्वात् । संवेदनस्वरूपस्यैवासाधारणस्य परमार्थसत्त्वादिति चेन्न, विपर्ययस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वात् । संवेदनेपि नासाधारणाकारः पारमार्थिकः, तस्याभावविषयोपनिबन्धनत्वात् संवेदनसामान्यस्यैव वास्तवत्वादिति वदतोऽन्यस्यापि निवारयितुमशक्यत्वात् । न वस्तुभूतं संवित्सामान्यम्, वृत्तिविकल्पानवस्थादिदोषानुषङ्गात् । बहिरर्थसामान्यवत् । इति चेत्तर्हि न संविद्विशेषः परमार्थः सन्, विचार्यमाणायोगाद्बहिरर्थविशेषवदित्यप्यन्यो ब्रूयात् । तथा च तस्याऽप्यसिद्धो हेतुरित्युभयत्र समानं दूषणम् । साधनविकलं निदर्शनमित्यपि न चोद्यम्, समानत्वात् । संवित्स्वलक्षणाद्वैतोपगमात् सिद्धसाधनमिति चेत्, संवित्सामान्याद्वैतोपगमात्परस्यापि सिद्धसाधनं कुतो न भवेत् ? संवित्सामान्याद्वैतं प्रतीतिविरुद्धम्, विशेषसंविदभावे जातुचिदसंवेदनादिति चेत् संवित्स्वलक्षणाद्वैतमपि तर्हि प्रतीतिविरुद्धमेव, संवित्सामान्यसंवेदनाभावे तद्विशेषसंवेदनस्य सकृदप्यभावात् । सर्वाक्षेपसमाधीनां समानत्वात् । ततो निर्बाधप्रतीतिवशाद्विशेषव्यवस्थायां सामान्यव्यवस्थाऽस्तु सुघटैव । अन्तःसंवेदनेषु तद्वद्बहिरर्थेषु च सामान्यविशेषव्यवस्थोररीकर्तुं युक्ता, निर्बाधप्रतीतिसिद्धत्वाविशेषात् । एतेनैतदपि प्रत्याख्यातं

यदुक्तं धर्मकीर्त्तिना, "अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रवेदनात्। सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेः—" इति। तदप्यनुद्भवस्य वस्तुमात्रस्य निर्विषयोपाधिस्वरूपस्य सिद्धेरेवमात्रस्याप्रतिष्ठितत्वात्, सर्वदा परिच्छिन्नाश्च भेदाभेदात्मनो वस्तुनः प्रतिभासनात्। न चैतौ भेदाभेदौ विपक्षामात्रदर्शिनो सर्वत्र तत्सङ्करप्रसङ्गात्, येनात्मना भेदव्यवस्था तेनैवाभेदव्यवस्थितिः स्यात्, तद्विपक्षाया निरङ्कुशा स्यात्। पूर्ववासनाप्रतिनियमाद्विपक्षायाः प्रतिनियमसिद्धेर्न तद्व्यापारेवाभेदव्यवस्थितौ सङ्करप्रसङ्ग इति चेत्, कुतस्तद्वासनाप्रतिनियमः? प्रबोधकप्रत्ययप्रतिनियमादिति चेत्-तदनियमे तदनियमप्रसङ्गात्। पूर्वपूर्ववासनाप्रतिनियमात्प्रकृतवासनाप्रतिनियम इति चेत्, तस्याः सविकल्पव्यभिचारे वस्तुस्वभावतापत्तेः। तदागितव्यभिचारे भेदाभेदव्यवस्थितेरपि व्यभिचारप्रसक्तेः कुतो न तत्सङ्करप्रसक्तिः? सुदूरमपि गत्वा वस्तुस्वभावावलम्बनादेव तत्परिहारमिच्छता वस्तुस्वभावावेव भेदाभेदौ परेणाभ्युपगन्तव्यौ। ततो यदभिन्नं साधारणं वस्तुस्वरूपं तदेव सामान्यं सिद्धम्। न पुनरन्यापोहमात्रं विकल्पबुद्धिपरिनिष्ठितम्, यतः करोति, सामान्यं गवयादिविशेषव्यापि वास्तवं न भवेत्। तदुपलम्भेपि च विशेषे सन्देहो नुपलभ्यमानेपि स्मृतिविषये न स्यात्। ननु च स्थाणुपुरुषयोर्विशेषपरमूर्ध्वतासामान्यं गवयादिविशेषव्यतिरिक्तं च करोति सामान्यं न वास्तवमस्ति, बुद्ध्यभेदात्। न हि बुद्धिभेदमन्तरेण पदार्थभेदव्यवस्थितिः, अतिप्रसङ्गात्। तदुक्तम्, "न भेदाद्भिन्नमस्त्यन्यत्सामान्यं बुद्ध्यभेदतः। बुद्ध्याकारस्य भेदेन पदार्थस्य

यिभिद्यत " ति । तदेतदसदेव, सामान्यभेदयोर्बुद्धिभेदस्य सिद्धत्वात् । सामान्यबुद्धिर्हि तावदनुगताकारा विशेषबुद्धिः पुनर्व्यावृत्ताकारानुभूयते, दूरादूर्ध्वतासामान्यमेव च प्रतिभाति न स्थाणुपुरुषविशेषौ, तत्र सन्देहात् । तद्विशेषपरिहारेण प्रतिभासनमेव सामान्यस्य ततो व्यतिरेकावभासनम्, एतावन्मात्रलक्षणत्वात्तद्व्यतिरेकस्य । यदप्युक्तम्, " ताभ्यां तद्व्यतिरेकश्चेत् किन्न दूरेऽवभासनम् । दूरेऽवभासमानस्य सन्निधानेऽतिभासन " मित्येतदप्ययुक्तम्, विशेषेऽपि समानत्वात् । सोऽपि हि यदि सामान्याद्व्यतिरिक्तस्तदा दूरे वस्तुनः स्वरूपे सामान्ये प्रतिभासमाने किन्न प्रतिभासते ? न हीन्द्रधनुषि नीले रूपे प्रतिचकासति पीतादिरूपं दूराच्च प्रतिचकास्ति । अथ निकटदेशसामग्रीविशेषप्रतिभासस्य जनिका न दूरदेशावर्तिनां प्रतिपत्तॄणामिति न विशेषप्रतिभासनं, तर्हि सामान्यप्रतिभासस्य जनिका दूरदेशसामग्री क्वचिन्निकटदेशावर्तिनां नास्ति । ततो न निकटे तत्प्रतिभासनमिति समः समाधिः । अस्ति च निकटे सामान्यस्य प्रतिभासनं स्पष्टं विशेषप्रतिभासनवत् । यादृशं तु दूरे तस्याऽस्पष्टप्रतिभासनं तादृशं न निकटे विशेषप्रतिभासनवदेव । विशेषो हि यथा दूरादस्पष्टः प्रतिभाति न तथा सन्निधाने, स्वसामग्र्यभावात् । अत एव च न सामान्यस्य प्रतिभासने विशेषेष्वप्रतिभासमानेष्वऽस्पष्टप्रतिभासव्यवहारः, प्रतिभासमानरूपे एव सामान्ये विशेषे वा अस्पष्टव्यवहारदर्शनात् । न ह्यप्रतिभासितान्यप्रतिभासिता वा कस्यचिदस्पष्टप्रतिभासिता । किं तर्हि ? कुतश्चिद्दूरादेःकारणकलापादस्पष्ट

ज्ञानस्योत्पत्तिरर्थेऽस्पष्टता, विषयिधर्मस्य विषयेषूपचारात्। संवेदनस्यैव ह्यस्पष्टता धर्मः स्पष्टतावत्। तस्या विषयधर्मत्वे सर्वदा तथाप्रतिभासप्रसङ्गात् कुतः प्रतिभासपरावृत्तिः स्यात्? न चास्पष्टं संवेदनं निर्विषयमेव, संवादकत्वात्, स्पष्टसंवेदनवत्। क्वचिद्विसंवाददर्शनात्, सर्वत्र विसंवादे, स्पष्टसंवेदनेऽपि तत्प्रसङ्गात्। ततो नैतत्साधु, बुद्धिरेवातदाकारा सती उत्पद्यते यदा तदाऽस्पष्टप्रतीभासव्यवहारो जगन्मत इति, अन्यरूपावभासे तद्व्यवहारप्रसक्तेः। न च मीमांसकानां सामान्य विशेषेभ्यो भिन्नमेव वाऽभिन्नमेव वा, तस्य कथञ्चित्ततो भिन्नाभिन्नात्मनः प्रतीतेः। प्रमाणसिद्धे च सामान्यविशेषात्मनि जात्यन्तरे वस्तुनि तद्ग्राहिणो ज्ञानस्य सामान्यविशेषात्मकत्वोपपत्तेर्न काचिद्बुद्धिरविशेषाकारा सर्वथास्ति, नाप्यसामान्याकारा सर्वथोभयाकारायास्तस्याः प्रतीतेः। न चार्थाकारा बुद्धिः, तस्या निराकारत्वात्, तत्र प्रतिभासमानस्याकारस्यार्थधर्मत्वात्। न च निराकारत्वे संवेदनस्य प्रतिकर्मव्यवस्था ततो विरुध्यते, प्रतिनियतसामग्रीवशात् प्रतिनियतार्थव्यवच्छेदकतया तस्योत्पत्तेः प्रतिकर्मव्यवस्थानसिद्धेः साकारज्ञानवादिनामपि तथाभ्युपगमस्यावश्यम्भावित्वात्। अन्यथा सकलसमानाकारव्यवस्थापकत्वापत्तेः संवेदनस्य तदसिद्धेः। ततोऽसामान्याकारा बुद्धिः सामान्यावभासिनी कुतश्चिदस्पष्टा कस्मिंश्चिद्वस्तुन्यविशेषाकारा च विशेषावभासिनीति दूरे सामान्यस्य प्रतिभासोऽस्पष्टः स्याद्विशेषस्य च कस्यचित्, सकलविशेषरहितस्य सामान्यस्य प्रतिभासासंभवात्। न चोर्ध्वतासामान्ये विशेषे च प्रतिनियतदेशस्थापरे

यिभिरान" ति । तदेतदसदेव, सामान्यभेदयोर्बुद्धिभेदस्य सिद्धत्वात् । सामान्यबुद्धिर्हि तावदनुगताकारा
विशेषबुद्धिः पुनर्व्यावृत्ताकारानुभूयते, दूरादूर्ध्वतासामान्यमेव च प्रतिभाति न स्थाणुपुरुषविशेषौ, तत्र
सन्देहात् । तद्विशेषपरिहारेण प्रतिभासनमेव सामान्यस्य ततो व्यतिरेकावभासनम्, एतावन्मात्रलक्ष
णत्वात्तद्व्यतिरेकस्य । यदप्युक्तम्, "ताभ्यां तद्व्यतिरेकश्चेत् किमदूरेऽवभासनम् । दूरेऽवभासमानस्य सन्नि
धानेऽतिभासन" मित्येतदप्युक्तम्, विशेषेऽपि समानत्वात् । सोऽपि हि यदि सामान्याद्व्यतिरिक्तस्तदा
दूरे वस्तुनः स्वरूपे सामान्ये प्रतिभासमाने किन्न प्रतिभासते ? न हीन्द्रधनुषि नीले रूपे प्रति
चकासति पीतादिरूपं दूरान्न प्रतिचकास्ति । अथ निकटदेशसामग्रीविशेषप्रतिभासस्य जनिका न
दूरदेशवर्तिना प्रतिपत्तॄणामिति न विशेषप्रतिभासनं, तर्हि सामान्यप्रतिभासस्य जनिका दूरदेश
सामग्री काचिन्निकटदेशवर्तिनां नास्ति । ततो न निकटे तत्प्रतिभासनमिति समः समाधिः ।
अस्ति च निकटे सामान्यस्य प्रतिभासनं स्पष्टं विशेषप्रतिभासनवत् । यादृशं तु दूरे तस्याऽस्पष्ट
प्रतिभासनं तादृशं न निकटे विशेषप्रतिभासनवदेव । विशेषो हि यथा दूरादस्पष्टः प्रतिभाति न
तथा सन्निधाने, स्वसामग्र्यभावात् । अत एव च न सामान्यस्य प्रतिभासने विशेषेऽप्रतिभासमानस्व-
रूपाप्रतिभासव्यवहारः, प्रतिभासमानरूपे एव सामान्ये विशेषे वा अस्पष्टव्यवहारदर्शनात् । न ह्यप्रति
भासितान्यप्रतिभासिता वा अस्पष्टविषयप्रतिभासिता । किं तर्हि ? कुतश्चिद्दूरादेः कारणकलापादस्पष्ट

ग्रामरणोपरिशरोंदयस्पष्टता, निपतितमस्य विपर्ययप्रकारात् । संवेदनस्यैव स्वस्पष्टता धर्मः स्पष्टतावत् । तस्या विषयधर्मत्वे सर्वथा तथाप्रतिभासप्रसङ्गात् कुत प्रतिभासपरावृत्तिः स्यात् ? न चास्पष्ट संवेदन निर्विषयमेव, संवादकत्वात्, स्पष्टसंवेदनवत् । कश्चिद्विसंवादप्रदर्शनात्, सर्वत्र विसंवादे, स्पष्टसंवेदनेऽपि तत्प्रसङ्गात् । ततो नैतत्साधु, बुद्धिरेयातथाकारा तत्र उत्पद्यते यथा तथाऽस्पष्टप्रतीभासव्यवहारो ऽगम्यत इति, चन्द्रद्वयादिप्रतिभासे तद्व्यवहारप्रसङ्गः । न च मीमांसकानां सामान्यं विशेषेभ्यो भिन्नमेव सर्वभिन्नमेव वा, तस्य कथञ्चित्ततो भिन्नाभिन्नात्मन प्रतीतेः । प्रमाणसिद्धे च सामान्यविशेषात्मनि जात्यन्तरे वस्तुनि तद्ग्राहिणो ज्ञानस्य सामान्यविशेषात्मकत्वोपपत्तेर्न काचिद्बुद्धिरविशेषाकारा सर्वथास्ति, नाम सामान्याकारा सपदोभयाकारायास्तस्याः प्रतीतेः । न चार्थाकारा बुद्धिः, तस्या निराकारत्वात् तत्र प्रतिभासमानस्याकारस्यार्थधर्मत्वात् । न च निराकारत्वे संवेदनस्य प्रतिकर्मव्यवस्था ततो विकल्प्यते, प्रतिनियतसामग्रीवशात् प्रतिनियतार्थव्यवच्छेदकतया तस्योत्पत्तेः प्रतिकर्मव्यवस्थानसिद्धेः साकारज्ञानपादिनामपि तथाभ्युपगमस्यावश्यंभावित्वात् । अन्यथा सकलसमानाकारव्यवस्थापकत्वाभावप्रसङ्गात् संवेदनस्य तदसिद्धेः । ततोऽसामान्याकारा बुद्धिः सामान्यावभासिनी कुतश्चिदस्पष्टा कस्मिंश्चिद्वस्तुन्यविशेपाकारा च विशेषावभासिनीति दूरे सामान्यस्य प्रतिभासोऽस्पष्टः स्याद्विशेषस्य च कल्पयितु, सकलविशेषरहितस्य सामान्यस्य प्रतिभासासंभवात् । न चोर्ध्वतासामान्ये विशेषे च प्रतिनियतरूपत्वावी

प्रतिभासमान स्थाणुपुरुषविशेषयो सन्देहानुपपत्तिः, तयोरप्रतिभासनात्। तत्प्रतिभासनसामर्थ्यभावा-
द्यनुस्मरणे सति सन्देहघटनात्। तद्वदत्रापि यजतीत्यादिक्रियाविशेषाप्रतिभासने करोतीतिक्रियासामा
न्यस्य प्रतिनियतदेशादिरूपस्य प्रतिभासने युक्तः सन्देहः किं करोतीति। तथा प्रश्ने च पचति यजते
इत्यादि प्रतिवचनं न घटेत, कथञ्चित्पृष्टस्यैव प्रतिपादनात्। एवं यजनादिक्रियाविशेषाणां साधारणरूपा
करोतीति क्रिया कथञ्चित्ततो व्यतिरेकेणोपलभ्यमाना कर्तृव्यापाररूपार्थभावना विभाव्यते एव, शब्द
व्यापाररूपशब्दभावनावत् सकलबाधकरहितत्वनिर्णयात्। सैव च वाक्यार्थो न पुनर्नियोगोऽन्यापोहादि
वत्। इति भट्टसम्प्रदाय एव संवादकः सिद्धः। कार्ये चार्थे चोदनायाः प्रामाण्य तत एव न स्वरूपे, तत्र
बाधकसद्भावात्। सर्ववेदान्तवादनिराकरणाच्च भट्टस्य कश्चिदपि प्रतिघात इति कश्चित्। अत्र प्रतिवि
धीयते। यत्तावदुक्तं, शब्दव्यापारः शब्दभावनेति। तत्र शब्दात्तद्व्यापारोऽनर्थान्तरभूतोऽर्थान्तरभूतो वा
स्यात्? यद्यनर्थान्तरभूतस्तदा कथमभिधेय? शब्दस्य स्यात्मवत्। न ह्येकस्यानंशस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादक
भावो युक्तः संवेद्यसंवेदकभाववत्। स्वेष्टविपर्यासेन तद्भावापत्तेः, प्रतिनियमहेत्वभावात्। तत्कल्पपरिकल्प-
नया प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव तस्य सांवृतत्वप्रसङ्गात्। स्वरूपमपि शब्दः श्रोत्रेण गमयति बहिरर्थवत्
स्वव्यापारेण। ततस्तस्य प्रतिपादक इति चेत्, न, रूपादीनामपि स्वरूपप्रतिपादकत्वप्रसङ्गात्। तेऽपि हि
स्व स्व स्वभावं चक्षुरादिविनिर्गमयन्ति, चक्षुरादीनां स्वातन्त्र्येण तत्र प्रवर्तनात् तत्प्रयोज्यत्वात् तेषां

च रूपादीनां निमित्तमात्रेण प्रयोजकत्वात् स्वयमधीयानानां कारीषाग्न्यादिवत्। अथ रूपादयः
प्रकाश्या एव ततोऽर्थान्तरभूतानां चक्षुरादीनां प्रकाशकादीनां सद्भावादिति मतम्। तथैव शब्दस्वरूप
प्रकाश्यमस्तु, ततोऽन्यस्य श्रोत्रस्य प्रकाशकस्य भावात्। सत्यमेतत्, इन्द्रियबुद्धेर्विषयभावमनुभवन् प्रकाश्य
एव शब्दो रूपादिवत्। प्रतिपादकस्तु स्वरूपे शाब्दीं बुद्धिमुपजनयन्नभिधीयते इति चेत्, न, तत्र वाच्यवाचक-
भावस्य चाभावात्। तस्य द्विष्ठत्वेनैकत्रानवस्थितेः। यदि पुनरर्थान्तरभूत एव शब्दात्तद्व्यापार इति
मतं तदा स शब्देन प्रतिपाद्यमानो व्यापारान्तरेण प्रतिपाद्यते चेत्तर्हि तद्वाच्यः स्यात्। तद्व्यापारान्तरं
तु भावनानुपपद्यते। तदपि यदि शब्दादर्थान्तरं तदा तद्वाच्य व्यापारान्तरेण स्यात्। तत्तु भावनेत्यपरा
परभाव्यभावनापरिकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गः। अथ वाक्यात्तद्व्यापारः कथञ्चिदनर्थान्तरम् विष्वग्भावे
नानुपलभ्यमानत्वात् कुण्डादेर्बदरादिवत्। कथञ्चिदर्थान्तरं च विरुद्धधर्माध्यासात्, तदनुत्पादेऽप्युत्पादात्तद
विनाशेऽपि च विनाशादाकाशादि घटादिवदिति मतम्। तदाप्युभयदोषानुषङ्गः। स्यान्मतम्, अग्निष्टोमादि
वाक्यमुपलभ्यमान पुरुषव्यापारस्य साधकमिदमित्यनुभवाद्वाक्यस्य एव तद्व्यापारो भावना वाक्यस्य
विषयतां समश्नुते, तथा प्रतीतेः। अन्यथा सर्वत्र विषयविषयिभावसंभावनाविरोधात्। संवेदनमपि हि
मयतां स्वव्यापारं विषयीकुर्वन् तदनर्थान्तरभूतमर्थान्तरभूतं कथञ्चिदुभयस्वभावं वा संवेदयेत्, गत्यन्त-
राभावात्। प्रथमपक्षे न संवेद्यसंवेदकभावः, संवेदनतद्व्यापारयोः सर्वथानर्थान्तरत्वाद्वाक्यतद्व्यापारयोः

प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाववत्। द्वितीयपक्षेऽपि न तयोस्तद्भावः अनवस्थानुषङ्गादुक्तत्। तृतीयपक्षे तु तदनुभ
यथोपमसकलभुवन कृत संवेद्यसंवेदकभावः सिध्यत् अथ स्वार्थसंवेदनव्यापारविशिष्टं संवेदनमबाधमनु
भूयमानं विकल्पशतेनाप्यशक्यनिराकरणं संवेद्यसंवेदकभावं साधयतीत्यभिधाने परस्यापि शब्दः
स्वव्यापारविशिष्टः पुरुषव्यापारं भावयतीत्यबाधप्रतीतिसद्भावाद्वाक्यव्यापारो भावना वाक्यस्य विषयो
व्यवतिष्ठते एवेति। तदनुपपन्नम्, वैषम्यात्। संवेदनेन हि संवेद्यमानः स्वात्माऽर्थो वा तस्य विषयो न पुनः
संवेदकः स्वात्मा तत्संवेद्यस्येऽन्यस्य संवेदनस्यात्मनः संवेदकस्योपपत्तेराकाङ्क्षापरिक्षयादनवस्थानवतारात्।
वाक्येन तु भाव्यमानः पुरुषव्यापारो न तस्य विषयः। स्वव्यापारस्तु भावकत्वलक्षणो भाव
नाख्यो विषयोऽभ्युपगम्यते इति मनागपि न साम्यम्, तथाप्रतीत्यभावाच्च। न हि कश्चिद्वाक्यश्रवणा
देव प्रत्येति स्वव्यापारेणानेन वाक्येन मम प्रतिपादित इति। किं तर्हि? जात्यादिविशिष्टोऽर्थः क्रियारूपोऽनेन
प्रकाशित इति प्रतीतिः, सर्वेण वाक्येन क्रियाया एव कर्मादिविशेषणविशिष्टायाः प्रकाशनात्। देवदत्त
गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यादिवत्। सैवाभ्याजनादिरूपावच्छिन्ना क्रिया भावना, अभ्याज अभ्याजनं
कुर्विति प्रतीतिरिति चेत्, तस्याः पुरुषस्थत्वेन तत्प्रत्यायकस्य वाक्यस्य भावनारूपत्वायोगात्। तथा च कथमि
दमभिहितं, "शब्दात्मभावनामाहु-रन्यामेव लिङादयः" इति। यदप्युक्तम्, अर्थभावना पुरुषव्यापारलक्षणा
वाक्यार्थ इति तदप्ययुक्तम्, नियोगस्य वाक्यार्थत्वप्रसङ्गात्। नियुक्तोऽहमनेन वाक्येन यागादाविति

प्रतिपत्तु प्रतीतेः । दृष्टस्तादृशो नियोगो भावनास्वभावः शुद्धकार्यादिरूपस्यैव नियोगस्य निराकरणा
विति चेत्, न, तस्यापि प्रधानभावार्पितस्य करोत्यर्थादिविशेषणस्य वाक्यार्थस्योपपत्तेः । निरपेक्षस्य तु
करोत्यर्थस्यापि वाक्यार्थस्यानुपपत्तेः । न च करोत्यर्थ एव वाक्यार्थ इति युक्तम्, यज्याद्यर्थस्यापि
वाक्यार्थतयानुभवात् । करोतिसामान्यस्य सकलयज्यादिक्रियाविशेषव्यापिनो नित्यत्वाच्छब्दार्थत्वम्,
"नित्या शब्दार्थसम्बन्धा" इति वचनात् । न पुनर्यज्यादिक्रियाविशेषास्तेषामनित्यत्वादशब्दार्थत्वाच्च
वनात् । इति चेत्, न, यज्यादिक्रियासामान्यस्य सकलयज्यादिक्रियाविशेषव्यापिनो नित्यत्वाच्छब्दार्थत्वा
विरोधात्, सर्वक्रियाव्यापित्वात्करोतिसामान्यं शब्दार्थ इति चेत्, तर्हि सत्तासामान्यं शब्दार्थोऽस्तु, करोता
वपि तस्य सद्भावात् । महाक्रियासामान्यव्यवस्थितिरूपत्वात् । यथैव हि पचति पाकं करोति, यजते याग
करोतीति प्रतीतिस्तथा पचति पाचको भवति, यजते याजको भवति, करोतीति कारको भवतीत्यपि
प्रत्ययोऽस्ति । ततः करोतीतरार्थव्यापित्वाद्भवत्यर्थस्यैव शब्दार्थस्य युक्तमुत्पश्यामः । स्यान्मतं " निर्व्यापा
रेऽपि वस्तुनि भवत्यर्थस्य प्रतीतेर्न क्रियास्वभावस्य, निष्क्रियेषु गुणादिषु भवनाऽभावप्रसङ्गात् " इति
चेत्, न, करोत्यर्थेऽपि समानत्वात् । परिस्पन्दात्मकव्यापाररहितेऽपि करोत्यर्थस्य भावात्, तिष्ठति स्थानं करो
तीति प्रतीतेः, गुणादिषु च करोत्यर्थाभावे सर्वथा कारकत्वायोगादवस्तुत्वप्रसक्तेः । तत एव करोत्यर्थो
व्यापकः, सति सर्वत्र भावात् । अन्यथा तस्याऽकारकत्वेनावस्तुत्वात् सत्त्वविरोधात् । भवनक्रियेत्या

दित्यपदादर्शनाच सत्ता करोत्यर्थविशेषणमेव। करोत्यर्थस्यैव सर्वत्र भावान्याद्याख्यातार्थत्वम्। इति चेत्, न, तस्य नित्यस्यैकस्यानंशस्य सर्वगतस्य सर्वथा विचार्यमाणस्यासम्भवात्। नित्यं करोत्यर्थसामान्यं प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्छब्दवदिति चेत्, न, हेतोर्विरुद्धत्वात्, कथञ्चिन्नित्यस्येष्टविरुद्धस्य साधनात्, सर्वथा नित्यस्य प्रत्यभिज्ञानायोगात्, तदेवेदमिति पूर्वोत्तरपर्यायव्यापिन्येकत्र प्रत्ययस्योत्पत्तेः, पौर्वापर्यरहिते भवतीति ? पूर्वापरस्वरूपयोरतीतवर्तमानयोस्तदित्यतीतपरामर्शिना स्मरणेनेदमिति वर्तमानोल्लेखिना प्रत्यक्षेण च विषयीक्रियमाणयोः परस्पर भेदात्। करोतिसामान्यादेकस्मात्तयोः कथञ्चिदभेदप्रतीतिरिति चेत्, सिद्धं तस्य कथञ्चिदनित्यत्वम्, अनित्यस्वधर्माव्यतिरेकात्। न ह्यनित्यादभिन्नं नित्यमेव युक्तमनित्यस्यापि तथा नित्यत्व क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधाच्च। तदभिन्नं सामान्यं, ... तत्र ... करोतीति स्वप्रत्ययविशेषाद्वेकं करोतिसामान्यं सिद्धमिति स्वप्रत्ययविशेषादेकसत्तासामान्यवदिति चेत् तथा स्वप्रत्ययाविशेषस्यासिद्धत्वात्। प्रतिकरोत्यर्थव्यक्ति करोतीति प्रत्ययस्य विशेषात् प्रतिसद्व्यक्ति सदितिप्रत्ययवत्। तद्व्यक्तिविषयो विशेषप्रत्यय इति चेत्, नहि ता व्यक्तयः सामान्यात्सर्वथा यदि भिन्नाः प्रतिपाद्यन्ते तदा यौगमतप्रवेशो मीमांसकस्य। अथ कथञ्चित् दभिन्नास्ता भिन्नं सामान्यस्य विशेषप्रत्ययविषयत्वं विशेषप्रत्ययविषयत्वेन विकल्पेन कथञ्चिदपि

मस्य सामान्यस्य विशेषप्रत्ययविषयत्वोपपत्तेर्विशेषस्यात्मवत्। ततोऽनेकमेव करोतिसामान्य सत्तासामा
न्यवत्। माप्यनंशं, कथञ्चित्सांशत्वप्रतीतेः, सांशेभ्यो विशेषेभ्योनर्थान्तरभूतस्य सांशत्वोपपत्तेस्तत्स्वा
त्मवत्। तथा न सर्वगतं तत्सामान्यं, व्यक्त्यन्तरालेऽनुपलभ्यमानत्वात्। तत्रानभिव्यक्तत्वात्तस्यानुप
लम्भ इति चेत्, तत एव व्यक्तिस्वात्मनोपि तत्रानुपलम्भोस्तु। तस्य तत्र सद्भावावेदकप्रमाणाभावादसत्त्वा
देवानुपलम्भ इति चेत्, सामान्यस्यापि विशेषाभावादसत्त्वादेवानुपलम्भोस्तु, व्यक्त्यन्तराले तस्यापि
सद्भावावेदकप्रमाणाभावात् प्रत्यक्षतस्तथानुभवात खरविषाणादिवत्। व्यक्त्यन्तरालेऽस्ति सामान्य,
युगपद्भिन्नदेशस्वाधारवृत्तित्वे सत्येकत्वाद्वंशादिवदित्यनुमानात्तत्र तत्सद्भावसिद्धिरिति चेत्, न, हेतोः प्रति
वाद्यसिद्धत्वात्। न हि भिन्नदेशासु व्यक्तिषु सामान्यमेकं यथा स्थूणादिषु वंशादिरिति प्रतीयते, यतो
युगपद्भिन्नदेशस्वाधारवृत्तित्वे सत्येकत्वं तस्य सिध्यत् स्वाधारान्तरालेऽस्तित्वं साधयेत्, प्रतिव्यक्ति सदृश
परिणामलक्षणस्य सामान्यस्य भेदाद्विसदृशपरिणामलक्षणविशेषवत्। यथैव हि काश्चिद्व्यक्तिरुपलभ्यमाना
व्यक्त्यन्तराद्विशिष्टा विसदृशपरिणामदर्शनादवतिष्ठते तथा सदृशपरिणामदर्शनात्कयाचित्केनचित्समानम
वसीयते इति निर्बाधमव, तेनायं समानः सोऽनेन समान इति समानप्रत्ययात्। ननु पूर्वमननुभूतव्यक्त्यन्त
रस्यैकव्यक्तिदर्शने समानप्रत्ययः कस्मान्न भवति?, तत्र सदृशपरिणामस्य भावादिति चेत्, तथापि विशिष्ट
प्रतीतिः कस्मान्न भवति? वैसादृश्यस्य भावात्। परापेक्षत्वाद्विशिष्टप्रतीतेरिति चेत्, तत एव तत्र समान

प्रत्ययोऽपि मा भूत्। न हि स परापेक्षो न भवति, परापेक्षामन्तरेण कस्यचित्कदाचिदप्यभावात् द्वित्वादिप्रत्ययवद्ध्रस्वादिप्रत्ययवद्वा। द्विविधो हि वस्तुधर्मः परापेक्षः परानपेक्षश्च वर्णादिवत् स्थौल्यादिवच्च। ननु च सादृश्ये सामान्ये च पर्याये गौरिति प्रत्ययः कथं शबलं दृष्ट्वा धवलं पश्यतो घटेतेति चेत्, एकत्वोपचारादिति ब्रूमः। द्विविधं ह्येकत्वं मुख्यमुपचरितं चेति। मुख्यमात्मादिद्रव्य। सादृश्ये तूपचरितमिति। मुख्ये तु तथैकत्वे तेन समानोऽयमिति प्रत्ययः कथमुपपद्येत? तयोरेकसामान्ययोगादिति चेत्, न, सामान्यवन्तावेतावितिप्रत्ययप्रसङ्गात्। अभेदोपचारे तु सामान्यतद्वतोः सामान्यमिति प्रत्ययः स्यात्। न तेन समानोऽयमिति। यष्टिसहचरितः पुरुषो यष्टिरिति यथा, यष्टिपुरुषयोरभेदोपचारात्। मृन्मये गवि सत्यगव्यवहारो गोसादृश्यस्य सामान्यस्य भावाद्गोत्वजातिप्रसङ्ग इति चेत्, न, सत्यगव्यवहारहेतोः सादृश्यस्य तत्राभावात् तत्रापि तस्य सत्यत्वप्रसङ्गात्। भावगव्यादिभिः स्थापनागवादेः सादृश्यमात्रं तु गवादिमात्रव्यवहारकारणं तदेकजातित्वनिबन्धनमनुरुध्यते एव सत्त्वादिसादृश्यवत्। ततो न मीमांसकाभ्युपगतस्वभावं करोतिसामान्यमुपपद्यते यत्सकलयज्यादिक्रियाविशेषव्यापिकर्तृव्यापाररूपं भावनाख्यां प्रतिपद्यमानं वाक्येन विषयीक्रियेत। प्रतिनियतक्रियागतस्य तु करोतिसामान्यस्य शब्दविषयत्वे यज्यादिसामान्यस्य कथं तद्विनिवार्येत; येन तदपि वाक्यार्थो न स्यात्। तदेवं भावना वाक्यार्थसम्प्रदायो न श्रेयान्, बाधकसद्भावान्नियोगादिवाक्यार्थसम्प्रदायवत्। इति श्रुतिसम्प्रदायावलम्बिनां मतेऽत्र एव न

कश्चित्सर्वज्ञ इत्ययुक्तं, श्रुतेरविशेषात्प्रमाणतापत्तेः । इति सूक्तं " यथैव हि सुगतादयः परस्परविरु-
द्धक्षणिकनित्याद्येकान्तसमयाभिधायिनः सर्वे न सर्वदर्शिन इति न कश्चित्सर्वज्ञस्तथा श्रुतयोपि परस्परवि
रुद्धकार्यार्थस्वरूपार्थाभिधायिन्यः सर्वा न प्रमाणभूताः " इति न काचिदपि श्रुतिः प्रमाणं स्यात्। न हि
कार्येऽर्थे श्रुतिरपौरुषेयी, न पुनः स्वरूपे, येनापौरुषेयत्वात्तदन्यतरश्रुतिजनितमेव ज्ञानं प्रमाणं दोषवर्जितैः
कारणैर्जनितत्वादुपपद्येत । बाधवर्जितत्वं तु नैकत्राप्यस्ति हिंसाद्यभिधायिनः " श्वेतमजमालभेत
भूतिकाम " इत्यादेः " सभन हन्यात् " इत्यादेरिव धर्मे प्रमाणत्वानुपपत्तेः, पुरुषाद्वैताभिधायिनश्च " सर्वं
खल्विदं ब्रह्म" इत्यादेः "सर्वं प्रधानमेव" इत्यादेरिव स्वविषये प्रमाणत्वायोगात्। अपूर्वार्थत्वं पुनः सर्वस्याः
श्रुतेरविशिष्टं, प्रमाणान्तराप्रतिपन्ने धर्मादौ परब्रह्मादौ च प्रवृत्तेः । न च काचिच्छ्रुतिः स्वयं स्वार्थं प्रतिपा
दयत्यन्यव्यवच्छेदेन कार्ये एवार्थेऽहं प्रमाणं न स्वरूपे; स्वरूपे एव वा न कार्येऽर्थे सर्वथेत्यविशेषः सिद्धः।
ननु च " पदानि तावल्लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि तेष्वेव वेदे, तेषामध्याहारादिभिरर्थस्यापरिकल्पनीयत्वा
दपरिभाषितव्यत्वाच । सति सम्भवे लौकिकपदार्थसम्बन्ध विज्ञानभूतपूर्वं काव्यादिवाक्यार्थमवबुध्यमानो
दृष्टः । तद्वच्छ्रुतिवाक्यार्थमपि कश्चित्स्वयमेवाश्रुतपूर्वमवबोद्धुमर्हतीति युक्तं श्रुतेः स्वयमेवान्यव्यवच्छेदेन
स्वार्थप्रतिपादनम् " इति कश्चित्, सोपि न परीक्षाचतुरः, सर्वस्याः श्रुतेस्तथाभावाविशेषात् । न च
भावनैव नियोग एव वा लौकिकवाक्यस्यार्थः शक्यः प्रतिष्ठापयितुं, येन वैदिकवाक्यस्यापि स एवार्थः

स्यात्। नापि सन्मात्रविधिरेव कस्यचित् वाक्यस्यार्थः शक्यप्रतिष्ठो, येन श्रुतिवाक्यस्यापि स एवार्थोऽन्य योगव्यवच्छेदेन स्यात्, तत्रानेकबाधकोपन्यासात्। ततः सुगतादिवच्छ्रुतयोऽपि न प्रमाणमित्यायातम्। तथेष्टस्याव्यवरोध इत्येकेषामप्रमाणिकैवेष्टिः। न कश्चित्तीर्थकरः प्रमाणं, नापि समयो वेदोऽन्यो वा तर्कः, परस्पर विरोधात्। "तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम्। धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥१॥" इति वचनात्। कश्चित् देवतारूपो गुरुर्बृहस्पतिर्भवेत् संवादकः, प्रत्यक्ष सिद्धपृथिव्यादितत्त्वोपदेशात्। इति प्रत्यक्षमेकमिच्छन्ति ये, तेषां लौकायतिकानामिष्टिरप्रमाणिकैव, प्रत्यक्ष ततस्तदभावस्थापनासम्भवात्। न खलु प्रत्यक्षं सर्वज्ञप्रमाणान्तराभावविषयम्, अतिप्रसङ्गात्। सर्वज्ञस्य हि मुनेः प्रमाणान्तरस्य च वेदाद्यागमस्यानुमानस्य च तर्कादेस्याभावं यदि किञ्चिद्व्यवस्थापयेत्, तथाभव समानत्वात्, तदा पुरुषान्तरादिप्रत्यक्षान्तराणामप्यभावं तदेव गमयेत् तद्विषयाणां च क्ष्मादीनाम्। इत्यति-प्रसङ्गः स्वयमिष्टस्य बृहस्पत्यादिप्रत्यक्षस्यापि, विषयस्याभावसिद्धेः। अथ प्रत्यक्षान्तरं स्वयमात्मानं व्यवस्था पयति पृथिव्यादिस्वविषयं च, तत्र प्रवर्तनात्। अतो न तदभावप्रसङ्ग इति मतं तर्हि सर्वज्ञोऽपि स्वसंवेदनादात्मानं स्वर्गापूर्वादिविषयं च व्यवस्थापयतीति कथं तदभावसिद्धिः? प्रमाणान्तरस्य च तद्वच नस्य हेतुवादरूपस्याहेतुवादरूपस्य च स एव व्यवस्थापकः स्यादिति कुतस्तदभावसिद्धिः? सर्वज्ञः स्वय रव्यवस्थापकोऽस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्, स्वप्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः प्रत्यक्षान्तरं स्वपरविषयमस्तीत्यत्र

किं प्रमाणम् ? तथा प्रसिद्धिरन्यत्रापीति न प्रत्यक्षं तदभावावेदकम्, अतिप्रसङ्गस्य दुष्परिहारत्वात्।
नानुमानम्, असिद्धेः। प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणम्, अगौणत्वात्प्रमाणस्य अनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभः,
सामान्ये सिद्धसाधनाद् विशेषेऽनुगमाभावात् सर्वत्र विरुद्धाव्यभिचारिणः सम्भवात्। इति स्वयमनुमान
निराकुर्वन्ननुमानादेव सर्वज्ञप्रमाणान्तराभावं स्वपक्षस्याप्रतीतीति कथमनुन्मत्तः ? प्रतिपत्तुः प्रसिद्धं हि
प्रमाणं स्वप्रमेयस्य निश्चायकं, नाप्रसिद्धम्, अतिप्रसङ्गादेव। परप्रसिद्धमनुमानं सर्वज्ञप्रमाणान्तराभाव
प्रसाधकमिति चेत्, तत् परस्य प्रमाणतः सिद्धं प्रमाणमन्तरेण वा ? यदि प्रमाणतः सिद्धं नाऽनात्मसिद्धं
नाम, परस्येवात्मनोऽपि वादिनः सिद्धत्वात् प्रमाणसिद्धस्य सर्वेषामविप्रतिपत्तिविषयत्वाद्, अन्यथातिप्र
सङ्गात्, प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणसिद्धस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वापत्तेरनात्मसिद्धत्वप्रसङ्गात्। ततो यत्परस्य
प्रमाणतः सिद्धं तथार्थकस्यात्मसिद्धम्। यथा प्रत्यक्षम्। प्रमाणसिद्धं च परस्यानुमानम्। तस्मान्नानात्म
सिद्धम्। अन्यथा परस्यापि न सिद्ध्येत्, अतिप्रसङ्गादेव। तथा हि, यत् प्रमाणमन्तरेण सिद्धं
तत्परस्यापि न सिद्धम्। यथा तदनभिमततत्त्वम्। प्रमाणमन्तरेण सिद्धं च परस्यानुमानम्। तन्न सिद्धं
स्वयमनभिमततत्त्वसिद्धिप्रसङ्गात्। तदिमे स्वयमेकेन प्रमाणेन सर्वं सर्वज्ञरहितं पुरुषसमूहं संविदन्त
न्यात्मानं निरस्यन्तीति व्याहतमेतत्, अतिप्रसङ्गादेव। स्वयमनिष्टं अतीन्द्रियप्रत्यक्षमेषां स्यात्, इन्द्रि
यप्रत्यक्षेण सर्वज्ञरहितस्य पुरुषसमूहस्य संवेदनानुपपत्तेः प्रमाणान्तराभावस्यैव प्रमाणान्तरमन्तरेण। इति

सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य सर्वज्ञस्याभावं प्रत्यक्षतः संविदन् स्वयं सर्वज्ञः स्यात्। तथा सति व्याहतमेतत् सर्वज्ञप्रमाणान्तराभाववचनं चार्वाकस्य। प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना वा व्याहतमस्य देशकालनरान्तरप्रत्यक्षाणां स्वयं प्रत्यक्षतः प्रामाण्यस्य साधने सर्वसाक्षात्कारित्वप्रसङ्गात्, संवादकत्वादिलिङ्गजनितानुमानात्तत्साधने अनुमानप्रामाण्यसिद्धिप्रसक्तेः परस्य प्रसिद्धेनानुमानेन तत्प्रमाणताव्यवस्थापने स्वस्यापि तत्सिद्धेरनिवार्यत्वात्। अन्यथा परस्यापि तदप्रसिद्धेः कुतः प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं न पुनरन्यदिति व्यवस्था स्यात्?॥

तथैतत्त्यादयोऽपि इत्यकेषामप्रमाणिकैवेष्टिः। एके हि तत्त्वोपप्लववादिनः सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतत्त्वं प्रमेयतत्त्वं चोपप्लुतमेवेच्छन्ति। तेषां प्रमाणरहितैव तदेष्टिः सर्वमनुपप्लुतमेवेतीष्टेर्न विशिष्यते। न खलु प्रत्यक्षं सर्वज्ञप्रमाणान्तराभावविषयम्, अतिप्रसङ्गात्। नानुमानम्, असिद्धेः। सर्वं हि प्रत्यक्षमनुमेयमत्यन्तपरोक्षं च वस्तु आमनन्तीति सर्वज्ञानि प्रमाणान्तराणि प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणविशेषाः। तेषामभावं स्वयमसिद्धं प्रत्यक्षमनुमानं वा कथं व्यवस्थापयेद्यतस्तद्विषयं स्यात्? तथा सति सर्वं प्रमाणं सर्वस्य स्वेष्टतत्त्वविषयं भवेदिति कुतस्तत्त्वोपप्लवः? परस्य सिद्धं प्रमाणं तदभावविषयमिति चेत्, तत् परस्य प्रमाणतः सिद्धं प्रमाणमन्तरेण वा?, यदि प्रमाणतः सिद्धं नानात्मसिद्धं नाम, प्रमाणसिद्धस्यानानात्मनां वाविप्रतिपत्तिवादिनां सिद्धस्याविशेषात्। अन्यथा परस्यापि न सिद्ध्येत्, प्रमाणमन्तरेण सिद्धस्यासिद्धस्याविशेषात्। तदिमे तत्त्वोपप्लववादिनः स्वयमेकेन केनचिदपि प्रमाणेन स्वप्रसिद्धेन वा सकल-

तत्परिच्छेदकप्रमाणविशेषरहितं सर्वं पुरुषसमूहं संविदन्तः एवास्मान् निरस्यन्तीति व्याहतमेतत्, तथा
तत्त्वोपप्लववादित्वव्याघातात्। ननु मानुपप्लुततत्त्ववादिनोऽपि प्रमाणतत्त्वं प्रमेयतत्त्वं च प्रमाणतः सिद्ध्येत्
प्रमाणमन्तरेण वा? प्रमाणतश्चेत्तदपि प्रमाणान्तरतः सिद्ध्येदित्यनवस्थानात्कुतः प्रमाणतत्त्वव्यवस्था?
यदि पुनः प्रथमं प्रमाणं द्वितीयस्य व्यवस्थापकं द्वितीयं तु प्रथमस्येष्यते तदेतरेतराश्रयणादेकस्यापि
व्यवस्था। स्वतः प्रमाणस्य प्रामाण्यव्यवस्थितेरयमदोष इति चेत्, न, सर्वप्रवादिनां तत्र विप्रतिपत्त्यभाव
प्रसङ्गात्। कुतश्चित्प्रमाणात्तद्विप्रतिपत्तिनिराकरणे तत्रापि प्रमाणान्तरात् विप्रतिपत्तिनिराकरणेन भाव्य
मित्यनवस्थानमप्रतिहतप्रसरमेव। परस्परं विप्रतिपत्तिनिराकरणे चान्योन्यसंश्रयणं दुरुत्तरम्। प्रमाणम
न्तरेण तु प्रमाणादितत्त्वं यदि सिद्ध्येत्तदा तदुपप्लवव्यवस्थापि तथा दुःशक्या निराकर्तुम्। स्यान्मतम्।
"विचारोत्तरकाले प्रमाणादितत्त्वव्यवस्थितिः। विचारस्तु यथाकथञ्चित्क्रियमाणो नोपालम्भमर्हति, सर्वथा
वचनाभावप्रसङ्गात्" इति। एवं तर्हि तत्त्वोपप्लववादिनामपि विचारादुत्तरकाले तत्त्वोपप्लवव्यवस्था तथैवास्तु
सर्वथा विशेषाभावात्। एवं च तत्र प्रमाणतत्त्वमेव तावद्विचार्यते, कथं प्रमाणस्य प्रामाण्यम्?
किमदुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वेन, बाधारहितत्वेन, प्रवृत्तिसामर्थ्येनान्यथा वा? यद्यदुष्टकारकसन्दोहोत्पा
द्यत्वेन तदा सैव कारकाणामदुष्टता कुतोऽवसीयते? न तावत्प्रत्यक्षान्नयनकुशलादेः संवेदनकारणस्याती
न्द्रियस्यादुष्टतायाः प्रत्यक्षीकर्तुमशक्तेः। नानुमानात्, तदविनाभाविलिङ्गाभावात्। विज्ञानं तत्कार्य

लिङ्गमिति चेत्, न, विज्ञानसामान्यस्य तदव्यभिचारित्वाभावात्। प्रमाणभूतं विज्ञानं तल्लिङ्गमिति चेत् कुतस्तस्य प्रमाणभूतत्वावसाय ? तददुष्टकारणारब्धत्वादिति चेत्, सोयमन्योन्याश्रयः। सिद्धे विज्ञानस्य प्रमाणभूतत्वे निर्दोषकारणारब्धत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रमाणभूतत्वसिद्धिरिति। किञ्च चक्षुरादिकारणानां गुणदोषाश्रयत्वे तदुपजनितसंवेदने दोषाशङ्कानिवृत्तिर्न स्यात् गुणदोषाश्रयपुरुषवचनजनितवेदनवत्। गुणाश्रयतयैव तन्निश्चये तदुत्थविज्ञाने दोषाशङ्कानिवृत्तौ पुंसोपि कस्यचिद्गुणाश्रयत्वेनैव निर्णये तद्वचनजनितवेदने दोषाशङ्कानिवृत्तेः किमपौरुषेयशब्दसमर्थनायासेन ? अथ पुरुषस्य गुणाधिकरणत्वमेवाशक्यनिश्चय, परचेतोवृत्तीनां दुरन्वयत्वात् तद्व्यापारादेः साङ्कर्यदर्शनात्, निर्गुणस्यापि गुणवत इव व्यापारादिसंभवादुपपद्यते तर्हि चक्षुरादीनामप्यतीन्द्रियत्वात्तत्कार्यसाङ्कर्योपलब्धेः कुतो गुणाश्रयत्वनियमनिश्चयः शक्यः कर्तुम् ? कस्यचिदपौरुषेयस्यापि च ग्रहोपरागादेः शुक्लवस्त्रादौ पीतज्ञानहेतोरुपलक्षणादवस्यापौरुषेयस्यापि मिथ्याज्ञानहेतुत्वसंभावनायां कथमिव निःशङ्कं याज्ञिकानां तज्जनितवचने प्रामाण्यनिश्चयः ? ततो नादुष्टकारकजन्यत्वेन कस्यचित्प्रमाणता। नापि बाधानुत्पत्त्या, मिथ्याज्ञानेपि स्वकारणवैकल्याद्बाधकस्यानुत्पत्तिसंभवात् प्रमाणत्वप्रसक्तेः। अथ यथार्थग्रहणनिबन्धना बाधानुत्पत्तिरप्रमाणाऽसंभविनी प्रमाणत्वसाधिनीति मत, कुतस्तस्याः सत्यार्थग्रहणनिबन्धनत्वनिश्चयः ? संविदः प्रमाणत्वनिश्चयादिति चेत् परस्पराश्रयः। सति प्रमाणत्वनिश्चये संवेदनस्य यथार्थग्रहणनिबन्धनबाधानुत्पत्तिनिर्णयस्तस्मिंश्च

मति प्रमाणत्वनिश्चय इति । अन्यत्र प्रमाणत्वनिश्चये किमेतया बाधानुत्पत्त्या ? न च बाधानुत्पत्तेर्यथा
र्थग्रहणनिश्चयः स्वत एव निश्चीयते सन्देहाभावप्रसङ्गात् । दृश्यते च सन्देहः, किं यथार्थग्रहणा
द्योऽत्र बाधानुत्पत्तिराहोस्वित्स्वकारणवैकल्यादित्युभयसंस्पर्शिप्रत्ययोत्पत्तेः क्वचिद्दूरे मरीचिकायां जलज्ञाने
स्वकारणवैकल्याद्बाधकप्रत्ययानुत्पत्तिप्रसिद्धेरभ्यासदेशे तत्कारणसाकल्याद्बाधकज्ञानोत्पादात् । किञ्चार्थ
संवेदनानन्तरमेव बाधानुत्पत्तिस्तत्प्रामाण्यं व्यवस्थापयेत् सर्वदा वा ? न तावत्प्रथमविकल्पः संभवति,
मिथ्याज्ञानेऽपि कियत्कालं बाधानुत्पत्तिदर्शनात् । सर्वदा बाधानुत्पत्तेः संविदि प्रामाण्यनिश्चयश्चेत्, न,
तस्याः प्रत्येतुमशक्यत्वात्, संवत्सरादिविकल्पेनापि बाधोत्पत्तिदर्शनात् । चिरतरकालं बाधस्यानुत्पत्ता
वपि स्वकारणवैकल्यात् कालान्तरेऽप्यसौ नोत्पत्स्यते इति कुतो निश्चयनीयः ? क्वचित्तु मिथ्याज्ञाने तज्ज
न्मन्यपि बाधा नोपजायते, स्वहेतुवैकल्यात् । न चैतावता तत्प्रामाण्यम् । किञ्च क्वचिद्देशे स्थितस्य
बाधानुत्पत्तिः प्रतिपत्तुः सर्वत्र चार्थसंविदि प्रामाण्यहेतुः ? न तावत्प्रथमः पक्षः, कस्यचिन्मिथ्याबोध
स्यापि प्रमाणत्वापत्तेः । नापि द्वितीयः, कस्यचिद्दूरे स्थितस्य बाधानुत्पत्तावपि समीपे बाधोत्पत्तिप्रतीतेः
सर्वत्र बाधास्थितस्य बाधानुत्पत्तिसन्देहात् । समीपे बाधानुत्पत्तावपि दूरे बाधोत्पत्तिसम्भावनाच्च । किञ्च
कस्यचिद्बाधानुत्पत्तिः सर्वस्य वा ? न तावत् कस्यचिद्बाधानुत्पत्तिः संविदि प्रामाण्यहेतुः, विपर्ययेऽपि भावात् ।
मरीचिकायां तोयज्ञाने देशान्तरगमनाविना बाधानुत्पत्तावपि प्रमाणत्वाभावात् । सर्वस्य बाधानुत्पत्ति

र्थसंवदने प्रामाण्यकारणमिति चेत्, न, तस्याः किञ्चिज्ज्ञैरवसातुमशक्तेः, शक्तौ वा तस्य सर्वज्ञस्याप्तेरसर्वज्ञव्यवहाराभावप्रसङ्गात् सर्वदेशकालपुरुषापेक्षया बाधकाभावनिर्णयस्यान्यथानुपपत्तेः। इति न बाधारहितत्वेन संवेदनस्य प्रामाण्यम्। नापि प्रवृत्तिसामर्थ्येन, अनवस्थाप्रसक्तेः। प्रवृत्तिसामर्थ्यं हि फलेनाभिसम्बन्धः सजातीयज्ञानोत्पत्तिर्वा? यदि फलेनाभिसम्बन्धः सोऽवगतोऽनवगतो वा संविदः प्रामाण्य गमयेत्? न तावदनवगतः, अतिप्रसङ्गात्। सोऽवगतश्चेत् तत एव प्रमाणादन्यतो वा? न तावत्तत एव, परस्पराश्रयानुषङ्गात्। सति फलेनाभिसम्बन्धस्यावगमे तस्य प्रमाणत्वनिश्चयात् तस्मिंश्च सति तेन तदवगमात्। अन्यतः प्रमाणात्सोऽवगत इति चेत्तदन्यत्प्रमाणं कुतः प्रामाण्यव्यवस्थामास्तिघ्नुते? प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति चेत् तदपि प्रवृत्तिसामर्थ्यं यदि फलेनाभिसम्बन्धस्तदावगतोऽनवगतो वा संविदः प्रामाण्य गमयेदित्यादि पुनरावर्तत इति चक्रकप्रसङ्गः। एतेन सजातीयज्ञानोत्पत्तिः प्रवृत्तिसामर्थ्यं संवित्प्रामाण्यस्यावगमक प्रतिपादितं, सजातीयज्ञानस्य प्रथमज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चये परस्पराश्रयस्याविशेषात्, प्रमाणान्तरात्तत्प्रामाण्यनिर्णयेऽनवस्थानुषङ्गात्। प्रवृत्तिश्च प्रतिपत्तुः प्रमेयदेशोपसर्पणं प्रमेयस्य प्रतिपत्तौ स्यादप्रतिपत्तौ वा? न तावदप्रतिपत्तौ, सर्वत्र सर्वस्य प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। तत्प्रतिपत्तौ चेत्, निश्चितप्रामाण्यात् संवेदनात्तत्प्रतिपत्तिरनिश्चितप्रामाण्याद्वा? प्रथमपक्षे परस्पराश्रयणमेव, सति प्रवर्तकस्य संवेदनस्य प्रामाण्यनिश्चये ततः प्रमेयप्रतिपत्तिः, तस्यां च प्रमेयप्रतिपत्तौ प्रवृत्तेः सामर्थ्यात्तत्प्रामाण्यनिश्चयात्। प्रमाणान्तरात्तत्प्रतिपत्तौ

गोनवस्थापरिकरः । द्वितीयपक्षे तु प्रामाण्यनिश्चयानर्थक्यं,
प्रथमसंवेदनस्य वैयर्थ्यं, स एव च — स्वयमनिश्चितप्रामाण्यादेव संवेदनात्प्रमेयप्रतिपत्तिप्रवृत्तिसिद्धेः । सथापात्प्रवृत्तिपर्यभावदोष इति चेत्
किमर्थमिदानीं प्रमाणपरीक्षणम् ? लोकवृत्तानुवादार्थमिति चेत्, तर्हि लोकवृत्तं कुतो निर्विवादं प्रसिद्ध
गस्यानुवादार्थं प्रमाणशास्त्रप्रणयनम् ? न तावत्स्वत एव, प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमा
णमिति परतः प्रामाण्यानुवादविरोधात् । स्वतः प्रसिद्धं हि प्रमाणप्रमेयरूपं लोकवृत्तं तथैवानुवदितुं युक्तं
नान्यथा, अतिप्रसङ्गात् । यथानूद्यतेऽस्माभिस्तथैव लोकवृत्तं प्रसिद्धं स्वत इति चेत्, न, स्वतः सर्वप्रमाणानां
प्रामाण्यमित्यन्यैर्लोकवृत्तस्यानुवादात् तथैव प्रसिद्धिप्रसङ्गात् । स मिथ्यानुवाद इति चेत्, तथापि मिथ्या
नुवादः कुतो न भवेत् ? तथा लोकवृत्तस्य प्रसिद्धत्वादिति चेत्, परोऽप्येवं ब्रूयात् । तथैव लोकवृत्तस्य
प्रसिद्धस्य तथानुवादस्य सत्यस्य तत्सम्यक्त्वाच्च तथैव लोकवृत्तस्य प्रसिद्धत्वमितीतरेतराश्रयत्वमप्युभयोः
समानम् । तथा लोकवृत्तान्तरात्तस्य प्रसिद्धौ पुनरनवस्था दुर्निवारैव । इति न प्रवृत्तिसामर्थ्यात्संविदः
प्रामाण्यनिश्चयानुवादो युक्तः । ततो न प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यं व्यवतिष्ठते । नाप्यविसंवादित्वेन,
तदविसंवादस्यार्थक्रियास्थितिलक्षणस्यानवगतस्य प्रामाण्यव्यवस्थाहेतुत्वायोगात् । तस्यावगतस्य तद्धे
तुत्वे कुतस्तदवगमस्य प्रामाण्यम् ? संवादान्तरादिति चेत्, न, तदवगमस्यापि संवादान्तरात्प्रामाण्यनिर्णये
नवस्थाप्रसङ्गात् । अथार्थक्रियास्थितिलक्षणाऽविसंवादज्ञानस्याभ्यासदशायां स्वतः प्रामाण्यसिद्धेरदोषः ।

र्थसंवेदने प्रामाण्यकारणमिति चेत्, न, तस्याः किञ्चिज्ज्ञैर्ज्ञातुमशक्तेः, शक्तौ वा तस्य सर्वज्ञत्वापत्तेरसर्वज्ञ व्यवहाराभावप्रसङ्गात् सर्वदेशकालपुरुषापेक्षया बाधकाभावनिर्णयस्यान्यथानुपपत्तेः। इति न बाधारहितत्वेन संवेदनस्य प्रामाण्यम्। नापि प्रवृत्तिसामर्थ्येन, अनवस्थाप्रसक्तेः। प्रवृत्तिसामर्थ्यं हि फलेनाभिसम्बन्धः सजातीयज्ञानोत्पत्तिर्वा? यदि फलेनाभिसम्बन्धः सोऽवगतोऽनवगतो वा संविदः प्रामाण्यं गमयेत्? न तावदनवगतः, अतिप्रसङ्गात्। सोऽवगतश्चेत् तत एव प्रमाणादन्यतो वा? न तावत्तत एव, परस्पराश्रयानुषङ्गात्। सति फलेनाभिसम्बन्धस्यावगमे तस्य प्रमाणत्वनिश्चयात् तस्मिंश्च सति तेन तदवगमात्। अन्यतः प्रमाणात्सोऽवगत इति चेत्तदन्यत्प्रमाणं कुतः प्रामाण्यव्यवस्थामास्तिघ्नुते? प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति चेत् तदपि प्रवृत्तिसामर्थ्यं यदि फलेनाभिसम्बन्धस्तदावगतोऽनवगतो वा संविदः प्रामाण्यं गमयतीत्यादि पुनरावर्तत इति चक्रकप्रसङ्गः। एतेन सजातीयज्ञानोत्पत्तिः प्रवृत्तिसामर्थ्यं संवित्प्रामाण्यस्यागमकं प्रतिपादितं, सजातीयज्ञानस्य प्रथमज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चये परस्पराश्रयस्याविशेषात्, प्रमाणान्तरात्तत्प्रामाण्यनिर्णयेऽनवस्थानुषङ्गात्। प्रवृत्तिश्च प्रतिपत्तुः प्रमेयदेशोपसर्पणं प्रमेयस्य प्रतिपत्तौ स्यादप्रतिपत्तौ वा? न तावदप्रतिपत्तौ, सर्वत्र सर्वस्य प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। तत्प्रतिपत्तौ चेत्, निश्चितप्रामाण्यात् संवेदनात्तत्प्रतिपत्तिरनिश्चितप्रामाण्याद्वा? प्रथमपक्षे परस्पराश्रयणमेव, सति प्रवर्तकस्य संवेदनस्य प्रामाण्यनिश्चये ततः प्रमेयप्रतिपत्तिः, तस्यां च प्रमेयप्रतिपत्तौ प्रवृत्तेः सामर्थ्यात्तत्प्रामाण्यनिश्चयात्। प्रमाणान्तरात्तत्प्रतिपत्तौ

प्रथमसंवेदनस्य वैफल्य, स एव न पर्यनुयोगोऽनवस्थापत्तिकरः। द्वितीयपक्षे तु प्रामाण्यनिश्चयानर्थक्य, स्वयमनिश्चितप्रामाण्यादेव संवेदनात्प्रमेयप्रतिपत्तिप्रवृत्तिसिद्धेः। संवादात्प्रवृत्तिदर्शनाददोष इति चेत् किमर्थमिदानीं प्रमाणपरीक्षणम्? लोकवृत्तानुवादार्थमिति चेत्, तर्हि लोकवृत्तं कुतो निर्विवादं प्रसिद्ध यस्यानुवादार्थं प्रमाणशास्त्रप्रणयनम्? न तावत्स्वत एव, प्रमाणतोऽप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमिति परतः प्रामाण्यानुवादविरोधात्। स्वतः प्रसिद्धं हि प्रमाणप्रमेयरूपं लोकवृत्तं तथैवानुवदितुं युक्तं नान्यथा, अतिप्रसङ्गात्। यथाभ्युपगतैरस्माभिस्तथैव लोकवृत्तं प्रसिद्धं स्वत इति चेत्, न, स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यसिद्धेर्लोकवृत्तस्यानुवादात् तथैव प्रसिद्धिप्रसङ्गात्। स मिथ्यानुवाद इति चेत्, तथापि मिथ्यानुवादः कुतो न भवेत्? तथा लोकवृत्तस्य प्रसिद्धत्वादिति चेत्, परोऽप्येवं ब्रूयात्। तथैव लोकवृत्तस्य प्रसिद्धत्वे तथानुवादस्य सत्यत्वं तत्सत्यत्वाच्च तथैव लोकवृत्तस्य प्रसिद्धत्वमितीतरेतराश्रयत्वमप्युभयोः समानम्। तथा लोकवृत्तान्तरादस्य प्रसिद्धौ पुनरनवस्था दुर्निवारैव। इति न प्रवृत्तिसामर्थ्यात्संविदः प्रामाण्यनिश्चयानुवादो युक्तः। ततो न प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यं व्यवतिष्ठते। नाप्यविसंवादित्वेन, तदविसंवादस्यार्थक्रियास्थितिलक्षणस्यानवगतस्य प्रामाण्यव्यवस्थाहेतुत्वायोगात्। तस्यावगतस्य तद्धेतुत्वे कुतस्तदवगमस्य प्रामाण्यम्? संवादान्तरादिति चेत्, न, तदवगमस्यापि संवादान्तरात्प्रामाण्यनिर्णयेऽनवस्थाप्रसङ्गात्। अथार्थक्रियास्थितिलक्षणाऽविसंवादज्ञानस्याभ्यासदशायां स्वतः प्रामाण्यसिद्धेरदोषः।

कोऽयमभ्यासो नाम ? भूयः संवेदने सद्भावानुभवनमिति चेत् तज्जातीयेऽतज्जातीये वा ? तत्रातज्जातीये न तावदेकत्र संवेदने भूयः सद्भावानुभवनं सम्भवति क्षणिकवादिनः। सन्तानापेक्षया सम्भवतीति चेत्, न, सन्तानस्यावस्तुत्वात्तदपेक्षानुपपत्तेः। वस्तुत्वे वा तस्यापि क्षणिकत्वसिद्धेः कुतस्तदपेक्षया सोऽभ्यासः ? सन्तानस्याक्षणिकत्वे वा यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकमिति न सिद्ध्येत्। तज्जातीये भूयः सद्भावानुभवनमिति चेत्, न, जातिनिराकरणवादिनः कस्यचित्तज्जातीयस्यानुपपत्तेः। अन्यापोहलक्षणया जात्या कस्यचित्तज्जातीयत्वमुपपन्नमेवेति चेत्, न, अन्यापोहस्यावस्तुरूपत्वात्, तस्य वस्तुरूपत्वे वा जातित्वविरोधात् स्वलक्षणस्यासाधारणस्य वस्तुत्वोपगमात्। तदेवं सामान्यतः प्रमाणलक्षणानुपपत्तौ विशेषेणापि प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपपत्तेर्न प्रमाणत्वं विचार्यमाणं व्यवतिष्ठते। तदव्यवस्थितौ कुतः प्रमेयतत्त्वव्यवस्थेति विचारात्तत्त्वोपप्लवव्यवस्थितिः। इत्येतदपि सर्वमसारं, तत्त्वोपप्लवस्यापि विचार्यमाणस्यैवमव्यवस्थितेरनुपप्लुततत्त्वसिद्धिनिराकरणायोगात्। अथ "तत्त्वोपप्लवः सर्वथा न विचार्यः, तस्योपप्लुतत्वादेव विचारासहत्वादन्यथानुपप्लुततत्त्वसिद्धिप्रसङ्गात्। केवलं तत्त्ववादिभिरभ्युपगतस्य प्रमाणप्रमेयतत्त्वस्य विचाराक्षमत्वात्तत्त्वोपप्लवसिद्धिः" इति मतं, तदपि फल्गुप्रायं, यथातत्त्वमविचारितत्वात्। न ह्यदुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वेन संवेदनस्य प्रमाणत्वं स्याद्वादिभिर्व्यवस्थाप्यते, बाधारहितत्वमात्रेण वा। नापि प्रवृत्तिसामर्थ्येनान्यथा वा, प्रतिपादितदोषोपनिपातात्। किं तर्हि ? सुनिश्चितासम्भवद्बाधकत्वेन।

न चैव स्वार्थव्यवसायात्मनो ज्ञानस्य दुरवबोधम्। सकलदेशकालपुरुषापेक्षया सुष्ठु निश्चितमसम्भवद्बा
धकत्वं हि प्रमाणस्याभ्यस्तविषये स्वत एवावसीयते, स्वरूपवत्। अनभ्यस्तविषये तु परत इति नानवस्थे
तरेतराश्रयदोषोपनिपातः। स्वार्थव्यवसायात्मकत्वमेव हि सुनिश्चितासम्भवद्बाधकत्वम्। तथाभ्यासद
शायां न परतः प्रमाणात्साध्यते, येनानवस्था स्यात्, परस्पराश्रयो वा, तस्य स्वत एव सिद्धत्वात्।
तथानभ्यासदशायामपि परतः स्वयंसिद्धप्रामाण्याद्वेदनात् पूर्वस्य तथाभावसिद्धेः कुतोनवस्थादिदोषाव
काशः?, कश्चिदभ्यासानभ्यासौ तु प्रतिपत्तुरदृष्टविशेषवशाद्देशकालादिविशेषवशाच्च भवन्तौ सम्प्रतीतावेव,
यथावरणक्षयोपशममात्मनः सकृदसकृद्वा स्वार्थसंवेदनेऽभ्यासोपपत्तेः। स्वार्थव्यवसायावरणोदये वाऽसंवे
दने सकृत्संवेदने वा संवेदनपौनःपुन्येपि वाऽनभ्यासघटनात्। पूर्वापरस्वभावत्यागोपादानान्वितस्वभाव
स्थितिलक्षणत्वेनात्मनः परिणामिनोभ्यासानभ्यासाविरोधात्। सर्वथा क्षणिकस्य नित्यस्य वा प्रतिपत्तुस्त
दनुपपत्तेरभीष्टत्वात्। नन्विदं सुनिश्चितासम्भवद्बाधकत्वं संवेदनस्य कथमसर्वज्ञो ज्ञातुं समर्थ इति चेत्, सर्वत्र
सर्वदा सर्वस्य सर्वं संवेदनमसुनिश्चितासम्भवद्बाधकमित्यप्यसकलज्ञः कथं जानीयात्? तत एव तथापो
स्त्विति चेत्, सोपि तथाभावेतरविषयः सर्वस्य सर्वदा सर्वत्रेति कथमसर्वज्ञः शक्नोत्यवबोद्धुम्? स्वसंवेदने
तथावबोधात्सर्वत्र तथावबोध इति चेत्, तर्ह्यनुमानमायातं विवादाध्यासितं संवेदनं सुनिश्चितासम्भवद्बा
धकत्वेतराभ्यां सन्दिग्धं, संवेदनत्वादस्मत्संवेदनवदिति। तत्र यदि सुनिश्चितासंभवद्बाधकं सिद्धं

तदा तत्रैव साधनस्य व्यभिचारः । अथ न तथा सिद्धं, कथं साध्यसिद्धिनिबन्धनम् ? अतिप्रसङ्गात् ।
स्वसंवेदन च प्रतिपत्तुः किञ्चित् क्वचित् कदाचित् सुनिश्चितासम्भवद्बाधकं किञ्चित्तद्विपरीत प्रसिद्धं न वा ?
यदि न प्रसिद्धं, कथ सन्देहः ? क्वचिदप्रसिद्धोभयविशेषस्य तत्सामान्यदर्शनेनैव तत्परामर्शिप्रत्ययस्य
सन्देहस्यासम्भवात् भवनसवर्द्धितोत्थितमात्रस्य तादृश स्थाणुपुरुषविषयसन्देहवत् । यदि पुनस्तदुभयं
प्रसिद्धं तदा स्वतः परतो वा ? अभ्यासदशायां स्वतोऽनभ्यासदशायां परत एवेति चेत् सिद्धमफलङ्क
शासम, सर्वस्य संवेदनस्य स्यात्स्वतः स्यात्परतः प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्यवस्थानात्, अन्यथा कस्यचि
वस्तानुपशक्तेः । एतेन तत्त्वोपप्लववादिनः किमदुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वेन बाधकानुत्पत्त्या प्रवृत्तिसाम
न्यथा वेत्यादिविकल्पसन्दोहहेतुकप्रमाणानुपपत्तिः प्रकाशिता, स्वयमन्यत्रान्यथा कथञ्चित्प्रतिपत्त
यस्य पुनः क्वचित्तत्परामर्शिसंशयप्रत्ययायोगात् । कथञ्चिददुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वादिविशे
तिपत्तौ तु कुतस्तत्त्वोपप्लवसिद्धिः ? पराभ्युपगमात्तत्प्रतिपत्तेरदोष इति चेत्, स तर्हि पराभ्युपगमो
यदि प्रमाणात्प्रतिपन्नः स्वयं तदा कथ प्रमाणप्रमेयतत्त्वोपप्लवः ? पराभ्युपगमान्तरात्तत्प्रतिपत्तौ तदपि परा
भ्युपगमान्तरमन्यस्मात् पराभ्युपगमान्तरात्प्रतिपत्तव्यमित्यनवस्था । पराभ्युपगमं च स्वयं प्रतीयमेव न
मीति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः ? स्वयमप्रतीयंस्तु पराभ्युपगमं ततः किञ्चित्प्रत्येतीति ब्रुवाणोऽयं, सोऽयं
यदपि स्वयं निर्णीतमनाश्रयन् कश्चिद्विचारणायां व्याप्रियत इति न बुध्यामहे किञ्चिन्निर्णीतमाश्रित्य

विचारस्यानिर्णीतेर्वे प्रवृत्तेः । सर्वविप्रतिपत्तौ तु क्वचिद्विचारणानवतारात् । तदुक्तं “ किञ्चिन्निर्णीत
माश्रित्य विचारोऽन्यत्र वर्तते । सर्वविप्रतिपत्तौ तु क्वचिन्नास्ति विचारणा ” ॥ १ ॥ इति । ततः सूक्तं, तत्त्वो
पप्लववादिनः स्वयमेकेन प्रमाणेन स्वप्रसिद्धेन परप्रसिद्धेन वा विचारोत्तरकालमपि प्रमाणतत्त्वं प्रमेयतत्त्वं
सोऽप्यत्र सवित्त एवात्मानं निरस्यन्तीति व्याहतिः ।

तदत्र कारिकाव्याख्यानमनवद्यमवतिष्ठते । तीर्थच्छेदसम्प्रदायानां तथा सर्वमवगतमिच्छतामाप्तता नास्ति, परस्परविरुद्धाभिधानात्, एकानेकप्रमाणवादिनां स्वप्रमाणव्याप्तेरिति । एकप्रमाणवादिनो हि सच्चनाद्वैतावलम्बिनश्चित्राद्वैताश्रयिणः परब्रह्मशब्दाद्वैतवादिनश्च सुगतादयो यथा तीर्थच्छेदसम्प्रदाया स्तथा प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति वदन्तोऽपि चार्वाकाः, परमागमनिराकरणसमर्थत्वात् । यथा च कपिलाद योऽनेकप्रमाणवादिनस्तीर्थच्छेदसम्प्रदायास्तथा तत्त्वोपप्लववादिनोऽपि, तैरेकस्यापि प्रमाणस्यानभिधानात्, नैकप्रमाणवादिनोऽनेकप्रमाणवादिन इति व्याख्यानात् । तथा सर्वमाप्तागमपदार्थजातमवगतमिच्छन्तो व्यनेकप्रमाणवादिनो वैनयिकास्तीर्थच्छेदसम्प्रदायाः । तेषामशेषाणामाप्तता नास्ति, परस्परविरुद्धयो र्थयोरभिधानात् ।

तत्र सच्चनाद्वैतानुसारिणः स्वपक्षसाधनस्य परपक्षदूषणस्य वा सविकल्पद्वैतविरुद्धस्याभिधानं, तथा द्वैतप्रसिद्धेः । संवृत्त्या तदुपगमे न परमार्थतः सविकल्पद्वैतसिद्धिः, अतिप्रसङ्गात् । एतेन चित्राद्वैतपर

तदा तेनैव साधनस्य व्यभिचारः। अथ न तथा सिद्धं, कथं साध्यसिद्धिनिबन्धनम्? अतिप्रसङ्गात्। स्वप्रवचनं च प्रतिपत्तुः किञ्चित् क्वचित् कथञ्चित् सुनिश्चितासम्भवद्बाधकं किञ्चित्तद्विपरीतं प्रसिद्धं न वा? यदि न प्रसिद्धं, कथं सन्देहः? क्वचित्प्रसिद्धोभयविशेषस्य तत्सामान्यदर्शनेनैव तत्परामर्शिप्रत्ययस्य सन्देहस्यासम्भवाद्भवनसपर्दितोत्थितमात्रस्य तादृशः स्थाणुपुरुषविषयसन्देहवत्। यदि पुनस्तदुभयं प्रसिद्धं तदा स्वतः परतो वा? अभ्यासदशायां स्वतोऽनभ्यासदशायां परत एवेति चेत् सिद्धमकलङ्क-शासनं, सकलस्य संवेदनस्य स्यात्स्वतः स्यात्परतः प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्यवस्थानात्, अन्यथा कस्यचित् व्याप्तुमशक्तेः। एतेन तत्त्वोपप्लववादिनः किमदुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वेन बाधकानुत्पत्त्या प्रवृत्तिसामर्थ्येनान्यथा वेत्यादिविकल्पसन्दोहहेतुकमनानुपपत्तिः प्रकाशिता, स्वयमन्यथान्यथा कथञ्चिदप्रतिपत्तद्विकल्पस्य पुनः कस्यचित्तत्परामर्शिसंशयप्रत्ययायोगात्। कस्यचित्कदाचिददुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वादिविशेषाप्रतिपत्तौ तु कुतस्तत्त्वोपप्लवसिद्धिः? पराभ्युपगमात्तत्प्रतिपत्तेरदोष इति चेत्, स तर्हि पराभ्युपगमो यदि प्रमाणात्प्रतिपन्नः स्वयं तदा कथं प्रमाणप्रमेयतत्त्वोपप्लवः? पराभ्युपगमान्तरात्तत्प्रतिपत्तौ तदपि पराभ्युपगमान्तरमन्यस्मात् पराभ्युपगमान्तरात्प्रतिपत्तव्यमित्यनवस्था। पराभ्युपगमं च स्वयं प्रतीयन्नेव न प्रत्येमीति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः? स्वयमप्रतीयंस्तु पराभ्युपगमं ततः किञ्चित्प्रत्येतीति दुरवबोधं, सोऽयं किञ्चिदपि स्वयं निर्णीतमनाश्रयन् कथञ्चिद्विचारणायां व्यापृत इति न बुध्यामहे, किञ्चिन्निर्णीतमाश्रित्य

विचारस्यानिर्णीतार्थ प्रवृत्तेः । सम्यग्निर्णीते तु कस्यचिद्विचारणामवतारात् । तदुक्तं 'किञ्चिन्निर्णीत
मार्थिन विचारोऽत्र गतम् । सर्वथानिर्णीते तु कस्यचिन्नास्ति विचारणा ॥१॥ इति । ततः सूक्तं तयो
गमकवादिनः स्वयमेकेन प्रमाणेन स्वयमसिद्धेन परमसिद्धेन वा विचारोत्तरकालमपि प्रमाणतत्त्वं प्रमेयतत्त्वं
चोपप्लुतं संविरम्य तयात्मानं निरस्यन्तीति व्याहतिः ।

नन्वेवं कारिकाव्याख्यानमनवद्यमवतिष्ठते । तीर्थच्छेदसम्प्रदायानां तथा सर्वमवगतमिच्छतामाप्तता
नास्ति, परस्परविरुद्धाभिधानात् एकानेकप्रमाणवादिनां स्वप्रमाण्याप्तेरिति । एकप्रमाणवादिनो हि
स्ववचनाद्वैतावलम्बिनभिन्नाद्वैताभाषिणः परब्रह्मवाद्यद्वैतभाषिणश्च सुगतादयो यथा तीर्थच्छेदसम्प्रदाया
स्तथा प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति वदन्तोऽपि चार्वाकाः, परमागमनिराकरणसमयत्वात् । यथा च कपिलाद
योऽनेकप्रमाणवादिनस्तीर्थच्छेदसम्प्रदायास्तथा तत्त्वोपप्लववादिनोऽपि, तैरेकस्यापि प्रमाणस्यानभिधानात्,
मैकप्रमाणवादिनोऽनेकप्रमाणवादिन इति व्याख्यानात् । तथा सर्वमाप्तागमपदार्थजातमवगतमिच्छन्तो
ऽनेकप्रमाणवादिनो वैनयिकास्तीर्थच्छेदसम्प्रदायाः । तेषामशेषाणामाप्तता नास्ति, परस्परविरुद्धयो
रथयोरभिधानात् ।

तत्र स्ववचनाद्वैतानुसारिणः स्वपक्षसाधनस्य परपक्षदूषणस्य वा संविदद्वैतविरुद्धस्याभिधानं, तथा
द्वैतप्रसिद्धेः । संवृत्त्या तदुपगमे न परमार्थतः संविदद्वैतसिद्धिः, अतिप्रसङ्गात् । एतेन चित्राद्वैतपर

तदा तेनैव साधनस्य व्यभिचारः । अथ न तथा सिद्धं, कथं साध्यसिद्धिनिबन्धनम्? अतिप्रसङ्गात्। स्वसंवेदनं च प्रतिपत्तुः किंचित् क्वचित् कदाचित् सुनिश्चितासम्भवद्बाधकं किंचित्तद्विपरीतं प्रसिद्धं न वा? यदि न प्रसिद्धं, कथं सन्देहः? कस्यचिदप्रसिद्धोभयविशेषस्य तत्सामान्यदर्शनेनैव तत्परामर्शिप्रत्ययस्य सन्देहस्यासम्भवात् भवनसंवर्धितोत्थितमात्रस्य तादृशः स्थाणुपुरुषविषयसन्देहवत्। यदि पुनस्तदुभयं प्रसिद्धं तदा स्वतः परतो वा? अभ्यासदशायां स्वतोऽनभ्यासदशायां परत एवेति चेत् सिद्धमकलङ्कशासनं, सर्वस्य संवेदनस्य स्यात्स्वतः स्यात्परतः प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्यवस्थानात्, अन्यथा कस्यचिद्व्यवस्थातुमशक्तेः । एतेन तत्त्वोपप्लववादिनः किमदुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वेन बाधकानुत्पत्त्या प्रवृत्तिसामर्थ्येनान्यथा वेत्यादिविकल्पसन्दोहहेतुकप्रमाणानुपपत्तिः प्रकाशिता, स्वयमन्यत्रान्यथा कथंचित्प्रतिपन्नद्विकल्पस्य पुनः क्वचित्तत्परामर्शिसंशयप्रत्ययायोगात्। कस्यचित्क्वाचित्कदुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वादिविशेषाप्रतिपत्तौ तु कुतस्तत्त्वोपप्लवसिद्धिः? पराभ्युपगमात्तत्प्रतिपत्तेरदोष इति चेत्, स तर्हि पराभ्युपगमो यदि प्रमाणात्प्रतिपन्नः स्वयं तदा कथं प्रमाणप्रमेयतत्त्वोपप्लवः? पराभ्युपगमान्तरात्तत्प्रतिपत्तौ तदपि पराभ्युपगमान्तरमन्यस्मात् पराभ्युपगमान्तरात्प्रतिपत्तव्यमित्यनवस्था। पराभ्युपगमं च स्वयं प्रतीयन्नेव न प्रत्येमीति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः? स्वयमप्रतीयंस्तु पराभ्युपगमं ततः किंचित्प्रत्येतीति दुरवबोधं, सोयं किंचिदपि स्वयं निर्णीतमनाश्रयन् कस्यचिद्विचारणायां व्याप्रियत इति न बुध्यामहे, किंचिन्निर्णीतमाश्रित्य

विरोधात् । तत्र सिद्धो हेतुः परस्परविरोधत इति तीर्थकृत्समयानां सर्वेषामाप्तत्वाऽभावं साधयति । यदि पुनः सर्वज्ञादीनां स्वतः प्रमितिसिद्धेः प्रमाणान्तरतः स्वपरपक्षसाधनदूषणवचनाभावाच्च परस्परविरुद्धाभिधानं स्वसंवेद्यैकप्रमाणवादिनां, नापीन्द्रियजप्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनां, प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षत एव सिद्धेः, अनुमानादिप्रामाण्याभावस्यापि तत एव प्रसिद्धेः प्रमाणान्तराप्रसङ्गात्, तथानेकप्रमाणवादिनामपि स्वोपगमप्रमाणसम्यग्निगमस्य स्वत एव सिद्धेः प्रमाणान्तरस्योहस्याप्रसङ्गाच्च विरुद्धाभिधानं सम्भवतीति मतं तदपि न यथार्थमस्ति, स्वप्रमाव्यावृत्तेरन्यथानैकान्तिकत्वात् । न हि सर्वज्ञेनान्यत्र वा स्वस्य स्वेनैव प्रमा सम्भवति, निरवस्थानप्रमाणप्रमेयस्वभावव्यावृत्तौ प्रमाया व्यावृत्तेस्तद्व्यावृत्तौ प्रमात्रापि स्वभावान्यायोरैकान्तिकत्वाभावात् प्रमात्राद्यनेकस्वभावस्यैकसंवेदनस्यानेकान्तात्मनोनुमननात्, संवित् स्वयं स्वेन स्वं संवेद्यत इति प्रतीतेः । नापीन्द्रियजप्रत्यक्षे स्वप्रमा घटते, भूतवादिभिस्तस्यास्वसंविदितत्त्वोपगमात् । इति सिद्धा तत्र स्वप्रमाया व्यावृत्तिः ततो न प्रत्यक्षत एव प्रमाणेतरसामान्यस्थित्यादिः । तद्व्यावृत्तौ वा स्वार्थव्यवसायात्मकत्वसिद्धेः स्याद्वादाश्रयणादैकान्तिकत्वाभावादनेकान्तिकत्वम् । एतेनानेकप्रमाणवादिनामेकस्मिन् प्रमाणे स्वप्रमाव्यावृत्तिर्व्याख्याता । तद्व्यावृत्तौ वानैकान्तिकत्वप्रसक्तिः, अनेकप्रमाणात्मकस्वार्थव्यवसायात्मकानेकप्रमाणसिद्धेः । तत्त्वोपप्लववादिनां तु तत्त्वोपप्लवे स्वप्रमाया व्यावृत्तिः सिद्धैव । तद्व्यावृत्तौ तत्त्वोपप्लवैकान्तिकत्वाभावप्रसक्तिश्च । ततो नैतेषामाप्तता । किञ्च सर्वप्रमाण

प्रमाणावलम्बिनां परस्परविरुद्धाभिधानं प्रतिवर्णितम्। प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति वदतां प्रमाणेतरसामा न्यव्यवस्थापनस्य संवादेतरस्वभावलिङ्गजानुमाननिबन्धनस्य परचित्तावबोधस्य च व्यापारादिकार्यलिङ्गो त्थानुमाननिमित्तस्य परलोकादिप्रतिषेधस्य चानुपलब्धिलिङ्गोद्भूतानुमानहेतुकस्य प्रत्यक्षैकप्रमाणविरुद्धस्या भिधानं प्रतिपत्तव्यं, तथा प्रमाणान्तरसिद्धेः। परोपगमात्तत्स्वीकरणे स्वयं प्रमाणेतरसामान्यादिव्यव स्थानुपपत्तेः कुतः प्रत्यक्षैकप्रमाणवादः, अतिप्रसङ्गात्। तथानेकप्रमाणवादिनां कपिलकणभक्षाक्षपाद जैमिनिमतानुसारिणां स्वोपगतप्रमाणसंख्यानियमविरुद्धस्य सामस्त्येन साध्यसाधनसम्बन्धप्रमाणस्याभि धानं बोद्धव्यं, प्रमाणान्तरस्योहस्य सिद्धेः। यावान्कश्चिद्धूमः स सर्वोऽप्यग्निजन्मा अनग्निजन्मा वा न भव तीति प्रतिपत्तौ न प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यं, तस्य सन्निहितविषयप्रतिपत्तिफलत्वात्। नाप्यनुमानस्य, अनवस्था नात्, व्याप्तेरप्यपरानुमानगम्यत्वात्। इति वैशेषिकस्योहः प्रमाणान्तरमनिच्छतोऽप्यायातम्। एतेन सौग तस्य प्रमाणान्तरमापादितम्। तथागमस्यापि व्याप्तिग्रहणेऽनधिकारात्कापिलस्योहः प्रमाणं नैयायिकस्य च तथोपमानस्याप्यसमर्थत्वात् प्राभाकरस्य चार्थापत्तेरप्यनुमानवत्तत्राव्यापारात्तन्मतानुसारिणश्चाभाव स्यापि तत्रानधिकृतत्वात्। तदेकमपि प्रमाणमनभ्युपगच्छतां तत्त्वोपप्लवावलम्बिनामनेकप्रमाणवादिनां त त्त्वोपप्लवोपगमस्य प्रमाणसिद्ध्यविनाभाविनः सकलतत्त्वोपप्लवविरुद्धस्याभिधानमवगन्तव्यम्। वैनयिकानां तु प्रथमप्रगतमिच्छतां परस्परविरुद्धाभिधाने विरुद्धसर्वेषां प्रसिद्धमेव, सुगतमतोपगमे कपिलादिमतस्य

विरोधात् । ननु भिन्ना हेतुः परस्परविरोधत इति तीर्थकृत्समयानां सर्वेषामाप्ताऽभावं साधयति । यदि पुन मतिरज्ञानादीनां स्वतः प्रमितिसिद्धे प्रमाणान्तरेण स्वपरपक्षसाधनदूषणवचनाभावात् परस्परविरुद्धाभिधानं स्वसंवेदनैकप्रमाणवादिनां, नातीन्द्रियजप्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनां, प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षत एव सिद्धः, अनुमानादिप्रामाण्याभावस्यापि तत एव प्रसिद्धेः प्रमाणान्तराप्रसङ्गात्, तथानेकप्रमाणवादिनामपि स्वोपगतप्रमाणसंख्यानियमस्य स्वत एव सिद्धेः प्रमाणान्तरस्योत्तरस्याप्रसङ्गात् विरुद्धाभिधानं समयगीति मत तदापि न सर्वमासमस्ति स्वप्रमाणव्यावृत्तेरन्यथानैकान्तिकत्वात् । न हि संवित्तेरन्यत्र या स्वप्रमाणप्रमेयस्य भावरूपाद्वयाद् प्रमात्रा व्यावृत्तोऽस्ति तद्व्यावृत्तौ प्रमात्रापि स्य स्वतैव प्रमा समयति, निरंशस्यात्मप्रमाणप्रमेयस्य भावरूपात् प्रमात्रामनेकरूपमायस्यैकसंवेदनस्यानेकान्तात्मनोऽनुमननात्, संवित्क्षभावाद्वाद्यैकान्तिकत्वाभावात् प्रमात्रामनेकरूपमायस्यैकसंवेदनस्य स्वप्रमा घटते, भूतयादिभिस्तस्यास्य संविदिस्वग स्वत स्व संवेदयत इति प्रतीतेः । नापीन्द्रियजप्रत्यक्षे स्वप्रमा व्यावृत्ति तत्तो न प्रत्यक्षत एव प्रमाणेतरसामान्यस्थित्यादिः । तस्योपगमात् । इति सिद्धा तत्र स्वप्रमाणा व्यावृत्ति स्याद्वादाश्रयणादैकान्तिकत्वाभावादनैकान्तिकत्वम् । एते तदुक्तावृत्तौ या स्वार्थव्यवसायात्मकत्वसिद्धे स्याद्वादाश्रयणादैकान्तिकत्वप्रसक्तिः, नानेकप्रमाणवादिनामनेकस्मिन् प्रमाणे स्वप्रमाणव्यावृत्तिर्नोपपाता । तदुक्तावृत्तौ चानैकान्तिकत्वप्रसक्तिः, अनेकप्रमाणात्मकस्यार्थव्यवसायात्मकानेकप्रमाणसिद्धेः । तस्योपगमवादिनां तु तस्योपगमे स्वप्रमाणा व्यावृत्ति सिद्धैव । तदुक्तावृत्तौ तस्योपगमेऽनैकान्तिकत्वाभावप्रसक्तिश्च । ततो नैतेषामाप्तता । किञ्च सर्वप्रमाण

प्रमाणवादिनां परस्परविरुद्धाभिधानं प्रतिवर्णितम्। प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति वदतां प्रमाणेतरसामा न्यव्यवस्थापनस्य स्वभावलिङ्गजानुमाननिबन्धनस्य परचित्तावबोधस्य च व्यापारादिकार्यलिङ्गो त्थानुमाननिमित्तस्य परलोकादिप्रतिषेधस्य चानुपलब्धिलिङ्गोत्थानुमानहेतुकस्य प्रत्यक्षैकप्रमाणविरुद्धस्या- भिधानं प्रतिपत्तव्यं, तथा प्रमाणान्तरसिद्धेः। परोपगमात्तत्स्वीकरणे स्वयं प्रमाणेतरसामान्यादिव्यव स्थानुपपत्तेः कुतः प्रत्यक्षैकप्रमाणवादः, अतिप्रसङ्गात्। तथानेकप्रमाणवादिनां कपिलकणभक्षाक्षपाद जैमिनिमतानुसारिणां स्वोपगतप्रमाणसंख्यानियमविरुद्धस्य सामस्त्येन साध्यसाधनसम्बन्धज्ञानस्याभि धानं बोद्धव्यं, प्रमाणान्तरस्योहस्य सिद्धेः। यावान्कश्चिद्धूमः स सर्वोऽप्यग्निजन्माऽनग्निजन्मा वा न भव तीति प्रतिपत्तौ न प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यं, तस्य सन्निहितविषयप्रतिपत्तिफलत्वात्। नाप्यनुमानस्य, अनवस्था- नात्, तद्व्याप्तेरप्यपरानुमानगम्यत्वात्। इति वैशेषिकस्योहः प्रमाणान्तरमनिच्छतोऽप्यायातम्। एतेन सौग तस्य प्रमाणान्तरमापादितम्। तथागमस्यापि व्याप्तिग्रहणेऽनधिकारात्कापिलस्योहः प्रमाणं नैयायिकस्य च तत्रोपमानस्याप्यसमर्थत्वात् प्राभाकरस्य चार्थापत्तेरप्यनुमानवत्तत्राव्यापाराद्भाट्टमतानुसारिणश्चाभाव स्यापि तत्रानधिकृतत्वात्। तदेकमपि प्रमाणमनभ्युपगच्छतां तत्त्वोपप्लववादावलम्बिनामनेकप्रमाणवादिनां च स्वपक्षोपगमस्य प्रमाणसिद्धस्य विना भाविनः सकलतत्त्वोपप्लवविरुद्धस्याभिधानमवगन्तव्यम्। वैनयिकानां तु सर्वमतगतमिच्छतां परस्परविरुद्धाभिधानं विरुद्धमवेदनं प्रसिद्धमेव, सुगतमतोपगमे कपिलादिमतस्य

भगवान् कथञ्चिदनित्यपि निष्कलस्य प्रवृत्तो गौणत्वमसद्भावात् । ननु च ' परमात्मा साक्षाद्वस्तु जानाति न्द्रियसंस्कारानुरोधत एव जानीयादन्यथा तद्वचनस्य प्रत्यक्षत्वविरोधात् । न चेन्द्रियसंस्काराः सकृत्सर्वा र्थेषु ज्ञानमुपजनयितुमलं, सम्बद्धवर्तमानार्थविषयत्वात् " सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिभिः " इति नात् । ततो न स एव, भाव्यतीतासम्बद्धार्थज्ञानाभावापत्तेरपि भावात् ' इति न मन्तव्यं, लब्ध्युपयोगसंस्काराणामत्यये " इति वचनात् । लब्ध्युपयोगौ हीन्द्रियं, " लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् " इति वचनात् । तयोः संस्काराः स्मार्थधारणा' । तेषामत्यये सति स एव स्यात् । ' कुतः पुनर्भावेन्द्रियसंस्काराणा मत्यये सति स एव स्यात्तु द्रव्येन्द्रियाणामत्यये, अतीन्द्रियप्रत्यक्षतोऽशेषार्थसाक्षात्कारित्वोपगमात् ' इत्यपि न शङ्कनीयं भावेन्द्रियाणामावरणनिबन्धनत्वात् । कार्त्स्न्यतो ज्ञानावरणसंक्षये हि भगवानती न्द्रियप्रत्यक्षभाक् सिद्धः । न च सकलावरणसंक्षये भावेन्द्रियाणामावरणनिबन्धनानां संभवः—कारणाभावे कार्यानुपपत्तेः । ननु चावरणक्षयोपशमनिबन्धनत्वाद्भावेन्द्रियाणां कथमावरणनिबन्धनत्वमिति चेद् देश घातिज्ञानावरणस्पर्धकोदये सति सर्वघातिज्ञानावरणस्पर्धकानामुदयाभावे सदवस्थायां च तेषां भावात् वरणनिबन्धनत्वसिद्धेरचोद्यमेतत् । न कश्चिदप्रभूतसीन्द्रियप्रत्यक्षभागुपलब्धो यतो भगवांस्तथा संभाव्यते इत्यपि न शङ्का श्रेयसी, तस्य भवभूतो प्रभुत्वात् । न हि भवप्रभुत्साम्ये दृष्टो धर्मः सकलभवप्रभुत्वप्रभौ सम्भावयितुं शक्यः, तस्य संसारिजनप्रकृतिम[illegible] । तत्र च सुनिर्णीतासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वा

विनिश्चयेरितरथा समप्रतिपत्तेः । ये तावदेकं नित्य प्रमाणं स्वभावमेवाभावाद्ब्रुवन्ति तेषां सर्वप्रमाणविनि वृत्तिः यदनन्तमनित्य प्रतिक्षणं स्वभावमेवावाचक्षते तेषामपि प्रत्यक्षादिप्रमाणानां नित्यैकान्तादितरेणैव प्रकारेण कथञ्चित्स्यान्नित्यात्मकत्वेन समप्रतिपत्तेः । ततो नैतेषां नित्यानित्यैकान्तप्रमाणवादिना तीर्थकृत्त्व मप्यनागमता । किञ्च यागक्षयुद्धीच्छापुरुषस्वाविक कश्चिदनाविलक्षानं निराकरोति न पुनस्तत्प्रतिषेधवा दिषु तथपि परमगहनमनत् । तथा हि । तीर्थच्छेदसम्प्रदायास्तथैकान्तवादिनो नाऽन्नाविलज्ञाना अविशि- ष्टयागक्षयुद्धीच्छादिमत्त्वादविशिष्टपुरुषस्यावेर्वा रथ्यापुरुषवत् । इति नैतेषामाप्तता । तत्प्रतिषेधवादिनां पुनः स्याद्वादिनां नातः कश्चिदविशिष्टयागादिमानविशिष्टपुरुषो वा, तस्य युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्त्वेना भ्युपगतत्वात्, करणक्रमव्यवधानात्यतिवर्तिबुद्धित्वात्, दृष्टान्तरहितत्वाद्विशुद्धपुरुषातिशयत्वादिति । यथा यागादिकं निर्दोषज्ञाननिराकरणसमर्थं न तथा स्याद्वादन्यायवेदिभिरभिद्रूयमाने भगवतीति परमगहनमे तत्, अयुक्तिशास्त्रविषयगोचरस्यावकलङ्कधिषणाधिगम्यत्वात् । इत्य सिद्धं सुनिश्चितासम्भवद्बाधकप्रमा णत्वम् । तेन कः परमात्मा विदेव तदभ्युपयोगसंस्काराणामावरणनिबन्धनानामत्यये भवभृतां प्रभुः । सकलस्याद्वादन्यायविद्विषामाप्तप्रतिक्षेपप्रकारेण हि स्याद्वादिन एवास्याप्रतिक्षेपार्हत्वेन सुनिश्चितासम्भव द्बाधकप्रमाणस्य सिद्ध्यति । तेनैव कारिकापास्तुरीयपादो व्याख्यायते । कः परमात्मा, पराऽत्यन्तिकी मा लक्ष्मीरस्यापि विग्रहात् । विदेव स एव न पुनः कथञ्चिदप्यतः, चिदिति शाब्दस्य सुकपदरूपा-

श्रयणात् कथञ्चिदनित्यत्वेपि विरुद्धस्य प्रवृत्तौ गौणत्वमसत्त्वात्। ननु च 'परमात्मा साक्षाद्भवतु नानभि-
न्द्रियसंस्कारानुरोधत एव जानीयान्नान्यथा तच्चेतनस्य प्रत्यक्षत्वविरोधात्। न चेन्द्रियसंस्काराः सकृत्सर्वा-
र्थेषु ज्ञानमुपजनयितुमलं, सम्बद्धवर्तमानार्थविषयत्वात् "सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिभिः" इति
वचनात्। ततो न स एव, भाव्यतीतासम्बद्धाद्यशेषज्ञानाभावप्रसङ्गस्यापि भावात्' इति न मन्तव्यं,
'लब्ध्युपयोगसंस्काराणामत्यये" इति वचनात्। लब्ध्युपयोगौ हीन्द्रियं, "लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम्" इति
वचनात्। तयोः संस्काराः स्वार्थधारणा। तेषामत्यये सति स एव स्यात्। 'कुतः पुनर्भावेन्द्रियसंस्काराणा-
मत्यये सति स एव स्यान्न तु द्रव्येन्द्रियाणामत्यये, अतीन्द्रियप्रत्यक्षतोऽशेषार्थसाक्षात्कारित्वोपगमात्,'
इत्यपि न शङ्कनीयं, भावेन्द्रियाणामावरणनिबन्धनत्वात्। कार्त्स्न्यतो ज्ञानावरणसंक्षये हि भगवानती-
न्द्रियप्रत्यक्षभाक् सिद्धः। न च सकलावरणसंक्षये भावेन्द्रियाणामावरणनिबन्धनानां सम्भवः—कारणाभावे
कार्यानुपपत्तेः। ननु चावरणक्षयोपशमनिबन्धनत्वाद्भावेन्द्रियाणां कथमावरणनिबन्धनत्वमिति चेत् देश-
घातिज्ञानावरणस्पर्द्धकोदये सति सर्वघातिज्ञानावरणस्पर्द्धकानामुदयाभावे सदवस्थायां च तेषां भावाद-
वरणनिबन्धनत्वसिद्धेरदोषमेतत्। न कश्चिद्भवभृदतीन्द्रियप्रत्यक्षभागुपलब्धो यतो भगवांस्तथा संभाव्यते
इत्यपि न शङ्का श्रेयसी, तस्य भवभृतां प्रभुत्वात्। न हि भवभृत्साम्ये दृष्टो धर्मः सकलभवभृत्प्रभौ
सम्भावयितुं शक्यः, तस्य संसारिजनप्रकृतिमभ्यतीतत्वात्। ननु च सुनिर्णीतासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वा-

तथाविधो भवभृतां प्रभुः साध्यते । तथासिद्ध, सुनिश्चितासम्भवत्साधकप्रमाणत्वस्य तद्बाधकस्य सद्भा यात् । न हि तत्साधकं प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमान, तदेकदेशस्य लिङ्गस्यादर्शनात् । तदुक्तं " सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः । दृष्टो न चैकदेशोस्ति लिङ्गं वा योनुमापयेत्" ॥ १ ॥ इति । आगमोपि न ताव न्नित्यः सर्वज्ञस्य प्रतिपादकोस्ति, तस्य कार्ये एवार्थे प्रामाण्यात् स्वरूपेपि प्रामाण्येतिप्रसङ्गात् । स सर्ववित् स लोकविदित्यादेर्हिरण्यगर्भः सर्वज्ञ इत्यादेश्चागमस्य नित्यस्य कर्मार्थवादप्रधानत्वात् तात्पर्यसंभवा दन्यार्थप्रधानैर्वचनैरन्यस्य सर्वज्ञस्य विधानासंभवात् । पूर्वं कुतश्चिदप्रसिद्धस्य तैरनुवादायोगात् । अनादे रागमस्यादिमत्सर्वज्ञप्रतिपादनविरोधाच्च । नाप्यनित्यस्तत्प्रणीत एवागमस्तस्य प्रकाशको युक्तः, परस्परा श्रयप्रसङ्गात् । नरान्तरप्रणीतस्तु न प्रमाणभूतः सिद्धो यतः सर्वज्ञप्रतिपत्तिः स्यात् । अप्रसर्वज्ञप्रणीताच्च वचनान्मूलवर्जितात् सर्वज्ञप्रतिपत्तौ स्ववचनास्किमस्तत्प्रतिपत्तिरविशेषात् । तदुक्तं " न चागमविधिः कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधकः । न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्प्यते ॥ १ ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते । न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ २ ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् । कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽज्ञैः प्रतीयते । प्रकल्प्येत कथं सिद्धि रन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ ४ ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता । कथं तदुभयं सिद्ध्येत् सिद्धमूला न्तरादृते ॥ ५ ॥ असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात्किं न जानते ॥ ६ ॥ "

इति । चोदनामपि तदन्यस्य साधकं नानाप्रकारस्य जगति कस्यचिदुपलम्भाभावात् । नागमोक्तं सर्वज्ञसदृशं
कश्चिदपि पश्याम सम्प्रति । उपमानेन सदृशं जानीयाम ततो वचनम् ॥ १ ॥ इति । नार्थापत्तिरपि सर्वज्ञस्य
साधिका तदुत्थापकस्यार्थस्यान्यथानुपपद्यमानस्याभावात् । धर्माद्युपदेशस्य बहुजनपरिगृहीतस्यान्यथा
त्वात् । तथा चोक्तम् "उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्माधर्मादिगोचरः । अन्यथाप्युपपद्येत सर्वज्ञो यदि नाभवत्
॥ १ ॥ बुद्धादयो ह्यवेदज्ञास्तेषां वेदादसम्भवः । उपदेशः कृतोऽतस्तैर्व्यामोहादेव केवलात् ॥ २ ॥ ये तु
मन्वादयः सिद्धाः प्राधान्येन त्रयीविदाम् । त्रयीविदाश्रितग्रन्थास्ते वेदप्रभवोक्तयः ॥ ३ ॥" इति । न च प्रमाणा
न्तरं तदुपलम्भकं सर्वज्ञस्य साधकमस्ति । मा भूदस्मदपेक्षयेदानीन्तनानामस्मदादिजनानां सर्वज्ञस्य साधकं
प्रत्यक्षादन्यतमं देशान्तरकालान्तरवर्तिनां केषाञ्चिद्भविष्यतीति नाशङ्कनीयं "यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जाती
यार्थदर्शनम् । दृष्टं सम्प्रति लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥ १ ॥" इति वचनात् । तथा हि । विवादाध्यासि
ते देशे काले च प्रत्यक्षादिप्रमाणमस्मदपेक्षयेदानीन्तनप्रत्यक्षादिप्रमाणसजातीयार्थग्राहकं भवति तद्विजातीय
रसाद्यर्थग्राहकं वा न भवति, प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वादस्मदपेक्षयेदानीन्तनप्रत्यक्षादिप्रमाणवत् । ननु च यथा
मिन्द्रियादि नियतं प्रत्यक्षादि सर्वज्ञार्थासाधकं दृष्टं तथाभूतमेव देशान्तरे कालान्तरे च तादृशा
पतेऽन्यथाभूतं वा ?, तथाभूतं चेत् सिद्धसाधनम् । अन्यथाभूतं चेदप्रसिद्धो हि हेतुः जगतो
मत्कारणकत्वे साध्ये सन्निवेशादिविशिष्टत्ववत् । इति चेत्तदसत्, तथाभूतस्यैव तथा साधनात् सिद्धसा

गमकस्याप्यभावात् अन्यादृशस्याप्यभावात् । तथा हि । विवादापन्न प्रत्यक्षादिप्रमाणमिन्द्रियादिसामग्रीविशेषानपेक्षं न भवति, प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वात् प्रसिद्धप्रत्यक्षादिप्रमाणवत् । न गृध्रवराहपिपीलिकादिप्रत्यक्षेण प्रतिनियतदेशविशेषानपेक्षिणा नक्तंचरप्रत्यक्षेण चालोकानपेक्षिणानेकान्तः, तत्रापि तदनुमानातिशयेन जैमिन्याद्यागमार्थातिशयेन वा तस्यातीन्द्रियादिप्रतिपादनसामग्रीविशेषमन्तरेणासंभवात् स्वार्थानतिलङ्घनात्मतयातीन्द्रियानुमेयाद्यर्थाधिपत्यात् । तथा चोक्तं "यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् । दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥ १ ॥ येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधादिभिर्नराः । स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ २ ॥ प्राज्ञोऽपि हि नरः सूक्ष्मानर्थान् द्रष्टुं क्षमोऽपि सन् । स्वजातीरनतिक्रामन्नतिशेते परान्नरान् ॥ ३ ॥ एकशास्त्रविचारेषु दृश्यतेऽतिशयो महान् । न तु शास्त्रान्तरज्ञानं तन्मात्रेणैव लभ्यते ॥ ४ ॥ ज्ञात्वा व्याकरणं दूरं बुद्धिः शब्दापशब्दयोः । प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये ॥ ५ ॥ ज्योतिर्विच्च प्रकृष्टोऽपि चन्द्रार्कग्रहणादिषु । न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञातुमर्हति ॥ ६ ॥ तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि । न स्वर्गदेवतापूर्वप्रत्यक्षीकरणे क्षमः ॥ ७ ॥ दशहस्तान्तरं व्योम्नि यो नामोत्प्लुत्य गच्छति । न योजनमसौ गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ॥ ८ ॥" इति । न चाप्रत्यक्षादिविजातीयातीन्द्रियप्रत्यक्षादिसंभावना यतः प्रमाणत्वस्याव्यभिचारिता साधनस्य स्यात् । पुरुषविशेषस्य तत्सद्भावमात्रसंभाव्य

व्यभिचारित्वमपेति चेत्, न, तस्यासिद्धत्वात्, साधकाभावात्सकलपुरुषाणां विप्रकृष्टार्थसाक्षात्कारित्वा
नुपपत्तेरिति । तदेतत्समन्तपरीक्षिताभिधानं मीमांसकस्य । न हि सर्वज्ञस्य निराकृतेः प्राक् सुनिश्चि
तासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वं सिद्धं येन परं प्रत्ययतिष्ठत । नापि बाधकासम्भवात्परं प्रत्यक्षादेरपि विश्वा
सनिबन्धनमस्ति । तत्प्रकृतेऽपि सिद्धं यदि तत्सत्तां न साधयेत् सर्वत्राप्यविशेषात्तदभावे दर्शनं नाव
वनमतिशतेऽनाश्वासाद्विभ्रमवत् । स्यान्मतम् " न सिद्धस्सर्वज्ञस्य निराकरणात्पूर्वं सुनिश्चितासम्भ
वद्बाधकप्रमाणत्वं, स्वप्रत्यक्षस्य सर्वज्ञान्तरप्रत्यक्षस्य च तत्साधकस्य सम्भवात्, परोपदेशलिङ्गाक्षानपे
क्षाऽविनाभाव्यशेषसूक्ष्माद्यर्थप्रतिपादकतद्वचनविशेषात्मकलिङ्गजनितानुमानस्य च तत्साधकस्य सद्भावावेदना
द्विप्रकर्षणविप्रकर्ष न तदुत्पत्तोनितस्य तत्साधकत्वेन सिद्धेः । निराकरणादुत्तरकालं तु सिद्धमेव " इति ।
तदपि स्वमनोरथमात्रं, सर्वज्ञनिराकृतेरयोगात् सर्वथा बाधकाभावात् । समुपलम्भकप्रमाणपञ्चकनिवृत्ति
लक्षणं बाधकानुपलम्भनं सर्वज्ञस्य बाधकमिति चेत्, न, तस्य स्वसम्बन्धिनः परचेतोवृत्तिविशेषादिना
व्यभिचारात्, सर्वसम्बन्धिनोऽसिद्धत्वात् । तदुक्तं तत्त्वार्थश्लोकवार्त्तिके । " स्वसम्बन्धि यदीदं स्यात्
व्यभिचारात्, सर्वसम्बन्धिनोऽसिद्धत्वात् । तदुक्तं तत्त्वार्थश्लोकवार्त्तिके । " स्वसम्बन्धि यदीदं स्याद्
भिचारि पयोनिधेः । अम्भः कुम्भादिसंख्यानैः सद्भिरज्ञायमानकैः ॥ १ ॥ सर्वसम्बन्धि तद्बोद्धुं किञ्चिद्बोधैर्न
वादवत् । सर्ववोऽसि चेत्कश्चित्तद्बोद्धा किं निषिध्यते ॥ २ ॥ सर्वसम्बन्धि सर्वज्ञज्ञापकानुपलम्भनम् ।
न मधुरादिभिर्यत्प्रत्यक्षत्वावदष्टवत् ॥ ३ ॥ नानुमानादलिङ्गत्वात् कार्याद्युपमागतिः । सर्वज्ञस्यान्यथा

भावाभावस्यानुपपत्तितः ॥ ४ ॥ सर्वप्रमातृसम्बन्धिप्रत्यक्षादिनिवारणात्। केवलागमगम्यस्य च कथं मीमां सकस्य न ॥ ॥ कार्येऽर्थे चोदनाज्ञानं प्रमाणं यस्य सम्मतम्। तस्य स्वरूपसत्तायां तदियातिप्रसज्यते ॥ ६ ॥ सर्वज्ञानस्वरूपस्य भावोऽभावप्रमाणतः। साध्यते येन, न, तस्यापि सर्वत्राप्यप्रवृत्तितः ॥ ७ ॥ गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा तत्प्रतियोगिनम्। मानसं नास्तिताज्ञानं येषामक्षानपेक्षया ॥ ८ ॥ तेषामशेषसर्वज्ञाने स्मृते तज्ज्ञापके क्षणे। जायते नास्तिताज्ञानं मानसं तत्र नान्यथा ॥ ९ ॥ न चाशेषनरज्ञानं सकृत्साक्षा त्कृतेतरम्। न चक्रमात्तत्र मानमस्त्यन्यत्रानपेक्षितः ॥ १० ॥ यथा च पश्चिदेकत्र भवेत्तत्रास्तितागतिः। नैवान्यत्र यथा नास्ति येन सर्वत्र नास्तिता ॥ ११ ॥ प्रमाणान्तरतोऽप्येषां न सर्वत्रपरमतः। तद्विज्ञानविरति वस्यात् सर्वोऽपीति विज्ञानात् ॥ १२ ॥ तज्ज्ञापकोपलम्भोऽपि सिद्धः पूर्वं न जातुचित्। यस्य स्मृतौ प्रजायेत नास्तिताज्ञानमाञ्जसम् ॥ १३ ॥ परोपगमतः सिद्धः स चेत्, नास्तीति साध्यते। व्याघातस्तत्प्रमाणस्य योऽन्य सिद्धो न सोऽन्यथा ॥ १४ ॥ नन्वेवं सर्वथैकान्ताः परोपगमतः कथम्। सिद्धो निषिध्यते जैनैरिति चोद्यं न धीमताम् ॥ १५ ॥ प्रतीतेऽनन्तधर्मात्मन्यर्थे स्वयमबाधिते। को दोषः सुनयैस्तत्रैकान्तोपप्लवसाधने ॥ १६ ॥ अनेकान्ते हि विज्ञानमेकान्तानुपलम्भनम्। तद्विधिस्तन्निषेधश्च मतो नैवान्यथा गतिः ॥ १७ ॥ नैवं सर्वत्र सर्वज्ञापकानुपलम्भनम्। सिद्धं सर्वज्ञनास्तित्वं येन तत्र निषिध्यते ॥ १८ ॥" इति। तदेवं प्रसिद्धं बाधकानुपलम्भनं सर्वज्ञस्य च बाधकमिति सिद्धं मुनिभिन्नार्थमर्थसाधकप्रमाणत्वमेव साधनम्।

तथा हि। अस्ति सर्वज्ञः सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिवत्। प्रत्यक्षादेस्तावद्विश्वासनिबन्धन
बाधकासंभव एव सुनिश्चितः। न ततोऽपरं सवादकत्व प्रवृत्तिसामर्थ्यमदुष्टकारणजन्यत्वं वा, तस्य तत्रैव
बाधकासंभव एव सुनिश्चितः। न ततोऽपर सवादकत्व प्रवृत्तिसामर्थ्यमदुष्टकारणजन्यत्वं वा, तस्य तत्रैव
द्वयंभावादिति। प्रत्यक्षादिप्रमाणमुदाहरणं, वादिप्रतिवादिनो प्रसिद्धत्वात् साध्यसाधनधर्मोपिफलत्वात्।
सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वं स्याद्विषमानश्चेति सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमिद साधन न मन्तव्य,
विपक्षे बाधकसद्भावात्। तथा हि। यदसत्तत्र सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणम्। यथा मरीचिकायां तोय
सम्भवद्बाधकप्रमाण, मेरुमूर्धनि मोदकादिकं च सन्दिग्धासंभवद्बाधकम्। सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणश्च
सर्वज्ञः। इति प्रकृते सर्वज्ञे सिद्धमपि साधनं यदि सत्तां न साधयेत्तदा दर्शनं नादर्शनमतिशयीत, अनाश्वासात्
स्वभावादिविभ्रमवत्, तस्य सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वस्याभावे सर्वत्र दर्शने दर्शनाभासे च विशेषाभा
वात्। "साधकबाधकप्रमाणभावात्सर्वज्ञे संशयोऽस्त्विति अयुक्तं, यस्मात्साधकबाधकप्रमाणयोर्निर्णयात् भावा
भावयोरविप्रतिपत्तिरनिर्णयादारेका स्यात्। साधकनिर्णयात्तत्सत्तायामविप्रतिपत्तिर्बाधकनिर्णयात्त्वसत्ता
याम्। उभयनिर्णयस्तु न संभवत्येव क्वचित्, व्याघातात् साधकबाधकाभावनिर्णयवत्। साधकानिर्णया
त्पुनः सत्तायामारेका स्याद्बाधकानिर्णयादसत्तायामिति विपश्चितामभिमतो न्यायः। ततो भवभृतां प्रभो
सुनिश्चितासम्भवद्बाधकप्रमाणत्व सत्तायाः साधक सिद्ध्येत् सुनिश्चितासंभवत्साधकप्रमाणत्व व्यावर्त्तय
त्येव, विरोधात्। नैवमेतत्तत्र सिध्यति येन सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वस्य व्यावर्तकं स्यात्। ततः

सिद्धो भवभृतां प्रभुः सर्वज्ञ एव। न खलु ज्ञस्वभावस्य कश्चिदगोचरोऽस्ति यन्न क्रमेत, तत्स्वभावान्तरप्रतिषेधात्। कुतः पुनस्तस्याज्ञस्वलक्षणस्वभावान्तरप्रतिषेधः सिद्धो यतोऽसौ ज्ञस्वभाव एव स्यात्? सर्वश्चार्थस्तस्य विषयः स्यात्? ततस्तत् क्रमेतैव? इति चेत्, चोदनाबलाद्भूताद्यशेषार्थज्ञानान्यथानुपपत्तेः। सोऽयं चोदना हि भूतमवन्तं भविष्यन्तं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयितुमलं पुरुषविशेषानिति स्वयं प्रतीयन् सकलार्थज्ञानस्वभावतामात्मनो न प्रत्येतीति कथं स्वस्थः? तच्च न ज्ञानमात्मनो भिन्नमेव मीमांसकस्य कथञ्चिदभेदोपगमादन्यथा मतान्तरप्रसङ्गात्। ततो नाज्ञस्वभावः पुरुषः कश्चिदपि विषये, सर्वविषये, चोदनाज्ञानोत्पत्तेर्विकल्पज्ञानोत्पत्तेर्वा सर्वत्र तदनुपपत्तौ विधिप्रतिषेधविचारघटनात्। कथमेवं कस्यचित्कश्चिदज्ञानं स्यादिति चेत्, उच्यते। चेतनस्य सतः सम्बन्धान्तरं मोहोदयकारणकं मदिरादिवत्। तत्कुतः सिद्धम्? विवादाध्यासितो जीवस्य मोहोदयः सम्बन्धान्तरकारणको मोहोदयत्वान्मदिराकारणकमोहोदयवदित्यनुमानात्। यत्तत्सम्बन्धान्तरं तदात्मनो ज्ञानावरणादि कर्मेति। तदभावे साकल्येन विगतव्यामोहः सर्वमतीतानागतवर्तमानं पश्यति प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरकिञ्चित्करत्वात्। कथं पुनर्ज्ञानावरणादिसम्बन्धान्तरस्याभावे साकल्येन विगतव्यामोहः स्यादतः सर्वमतीतानागतवर्तमानानन्तार्थव्यञ्जनपर्यायात्मकं जीवादितत्त्वं साक्षात्कुर्वीतेति चेत्, इमे ब्रूमहे। यद्यस्मिन् सत्येव भवति तत्तदभावे न भवत्येव। यथाग्नेरभावे धूमः। सम्बन्धान्तरे सत्येव भवति चात्मनो व्यामोहस्तस्मात्तदभावे स न भवतीति निश्चीयते। देशकालस्व

प्रत्यासन्नमेव पश्यद्विरतव्यामोहोऽपि सर्वात्मना, न पुनर्विप्रकृष्टमित्ययुक्तं, प्रत्यासत्तेर्ज्ञानाकारणत्वा द्विप्रकर्षस्य चाज्ञानानिबन्धनत्वात्, तद्भावेऽपि ज्ञानाज्ञानयोर्मायाभयनतारकाञ्जनचन्द्रार्कादिविषय। सा योग्यतासद्भावेतराभ्यां कचिद्भावे योग्यतैव ज्ञानकारणं, प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरकिंचित्करत्वात्। सा पुनर्योग्यता देशतः कार्त्स्न्यतो वा व्यामोहविगमस्तत्प्रतिबन्धिकर्मक्षयोपशमक्षयलक्षणः। इति साकल्येन विरतव्यामोहः सर्वं पश्यत्येव। तदुक्तं "ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादसति प्रतिबन्धने। दाह्येऽग्निर्दाहको न स्यादसति प्रतिबन्धने ॥ १ ॥" इति। अत एवाक्षानपेक्षाञ्जनादिसंस्कृतचक्षुषो यथालोकानपेक्षा। अत एव। कुत एव? साकल्येन विरतव्यामोहत्वादेव सर्वदर्शनादेव वा। यो हि देशतो विरतव्यामोहः किंचिदेवास्फुटं पश्यति वा तस्यैवाक्षापेक्षा लक्ष्यते न पुनस्तद्विलक्षणस्य प्रक्षीणसकलव्यामोहस्य सर्वदर्शिनः, सर्वज्ञत्वविरोधात्। न हि सर्वार्थैः सकृदक्षसम्बन्धः संभवति साक्षात्परम्परया वा। ननु चावधिमनःपर्ययज्ञानिनोर्देशतो विरतव्यामोहयोरसर्वदर्शनयोः कथमक्षानपेक्षा सलक्षणीया? तदावरणक्षयोपशमातिशयवशात्स्वविषये परिस्फुटत्वादिति ब्रूमः। न चैवं साकल्येन विरतव्यामोहत्वस्य सर्वदर्शनस्य चानैकान्तिकत्वं शङ्कनीयं, विपक्षेऽक्षापेक्षे मतिश्रुतज्ञाने तदसंभवात्। अवधिमनःपर्ययज्ञाने तदसंभवात् पक्षाव्यापकत्वादहेतुत्वमिति चेत्, न, सकलप्रत्यक्षस्यैव पक्षत्ववचनात्, तत्र चास्य हेतोः सद्भावात्, विकलप्रत्यक्षस्यावधिमनःपर्ययाख्यस्यापक्षीकरणात्। न चास्मदादिप्रत्यक्षेऽक्षापेक्षोपलक्षणात्सकलवि

सिद्धो भवभृतां प्रभुः सर्वज्ञ एव। न खलु ज्ञस्वभावस्य कश्चिदगोचरोस्ति यन्न क्रमेत, तत्स्वभावान्तरप्रतिषेधात्। कुतः पुनस्तस्याज्ञत्वलक्षणस्वभावान्तरप्रतिषेधः सिद्धो यतोसौ ज्ञस्वभाव एव स्यात्? सर्वस्यार्थस्तस्य विषयः स्यात्? ततस्तं क्रमेतैव? इति चेत्, चोदनाबलाद्भूताद्यशेषार्थज्ञानान्यथानुपपत्तेः। सोयं चोदना हि भूतमवन्तं भविष्यन्तं विप्रकृष्टमित्येवजातीयकमर्थमवगमयितुमलं पुरुषविशेषानिति स्वयं प्रतीयन् सकलार्थज्ञस्वभावतामात्मनो न प्रत्येतीति कथं स्वस्थः? तच न ज्ञानमात्मनो भिन्नमेव मीमांसकस्य कथञ्चिदभेदोपगमादन्यथा मतान्तरप्रसङ्गात्। ततो नाज्ञस्वभावः पुरुषः कश्चिदपि विषये, सर्वविषये, चोदनाज्ञानोत्पत्तेर्विकल्पज्ञानोत्पत्तवा सर्वत्र तदनुपपत्तौ विधिप्रतिषेधविचारघटनात्। कथमेव कस्यचित्कश्चिदज्ञानं स्यादिति चेत्, उच्यते। चेतनस्य सतः सम्बन्ध्यन्तरं मोहोदयकारणकं मदिरादिवत्। तत्कुतः सिद्धम्? विवादाध्यासितो जीवस्य मोहोदयः सम्बन्ध्यन्तरकारणको मोहोदयत्वान्मदिराकारणकमोहोदयवदित्यनुमानात्। यत्तत्सम्बन्ध्यन्तरं तदात्मनो ज्ञानावरणादि कर्मेति। तदभावे साकल्येन विगतव्यामोहः सर्वमतीतानागतवर्तमानं पश्यति प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरकिञ्चित्करत्वात्। कथं पुनर्ज्ञानावरणादिसम्बन्ध्यन्तरस्याभावे साकल्येन विगतव्यामोहः स्याद्यतः सर्वमतीतानागतवर्तमानानन्तार्थव्यञ्जनपर्यायात्मकं जीवादितत्त्वं साक्षात्कुर्वीतेति चेत्, इमे ब्रूमहे। यद्यस्मिन् सत्येव भवति तत्तदभावे न भवत्येव। यथाग्नेरभावे धूमः। सम्बन्ध्यन्तरे सत्येव भवति चात्मनो व्यामोहस्तस्मात्तदभावे स न भवतीति निश्चीयते। देशकालस्व-

प्रत्यासन्नमेव पश्यद्विरतव्यामोहोऽपि सर्वात्मना, न पुनर्विप्रकृष्टमित्ययुक्तं, प्रत्यासत्तेर्ज्ञानाकारणत्वा
त्रिप्रकर्षस्य चाज्ञानानिबन्धनत्वात्, तदभावेऽपि ज्ञानाज्ञानयोरभावान्नयनतारकाञ्जनचन्द्रार्कादिविषय।
योग्यतासमापेतराभ्यां कश्चिद्भावे योग्यतैव ज्ञानकारणं, प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरकिंचित्करत्वात्। सा
पुनर्योग्यता देशतः कार्त्स्न्यतो वा व्यामोहविगमस्तत्प्रतिबन्धिकर्मक्षयोपशमक्षयलक्षणः। इति साक
ल्येन विरतव्यामोहः सर्वं पश्यत्येव। तदुक्तं "ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादसति प्रतिबन्धने। दाह्येऽग्निर्दा
हको न स्यादसति प्रतिबन्धने॥१॥" इति। अत एवाक्षानपेक्षाऽञ्जनादिसंस्कृतचक्षुषो यथालोकान
पेक्षा। अत एव। कुत एव? साकल्येन विरतव्यामोहत्वादेव सर्वदर्शनादेव वा। यो हि देशतो विरत
व्यामोहः किंचिदेवास्फुटं पश्यति वा तस्यैवाक्षापेक्षा लक्ष्यते न पुनस्तद्विलक्षणस्य प्रक्षीणसकलव्यामोह
स्य सर्वदर्शिनः, सर्वसत्त्वविरोधात्। न हि सर्वार्थैः सकृदक्षसम्बन्धः सम्भवति साक्षात्परम्परया वा।
ननु चावधिमनःपर्ययज्ञानिनोर्देशतो विरतव्यामोहयोरसर्वदर्शनयोः कथमक्षानपेक्षा सलक्षणीया? तदा
वरणक्षयोपशमातिशयवशात्स्वविषये परिस्फुटत्वादिति ब्रूमः। न चैवं साकल्येन विरतव्यामोहत्वस्य सर्व
दर्शनस्य चानैकान्तिकत्वं शङ्कनीयं, विपक्षेऽक्षापेक्षे मतिश्रुतज्ञाने तदसंभवात्। अवधिमनःपर्ययज्ञाने
तदसंभवात् पक्षाव्यापकत्वादहेतुत्वमिति चेत्, न, सकलप्रत्यक्षस्यैव पक्षत्ववचनात्, तत्र चास्य हेतोः सद्भा
वात्, विकलप्रत्यक्षस्यावधिमनःपर्ययरूपस्यापक्षीकरणात्। न चास्मदादिप्रत्यक्षेऽक्षापेक्षोपलक्षणात्सकलवि

सिद्धो भवभृतां प्रभुः सर्वज्ञ एव । न खलु ज्ञस्वभावस्य कश्चिदगोचरोऽस्ति यन्न क्रमेत, तत्स्वभावान्तरप्रतिषेधात् । कुतः पुनस्तस्याज्ञस्वलक्षणस्वभावान्तरप्रतिषेधः सिद्धो यतोऽसौ ज्ञस्वभाव एव स्यात् ? सर्वश्चार्थस्तस्य विषयः स्यात् ? ततस्तं क्रमेतैव ? इति चेत्, चोदनाबलाद्भूताद्यशेषार्थज्ञानान्यथानुपपत्तेः। सोऽयं चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयितुमलं पुरुषविशेषानिति स्वयं प्रतीयन् सकलार्थज्ञानस्वभावतामात्मनो न प्रत्येतीति कथं स्वस्थः ? तच्च न ज्ञानमात्मनो भिन्नमेव मीमांसकस्य कथञ्चिदभेदोपगमादन्यथा मतान्तरप्रसङ्गात् । ततो नाज्ञस्वभावः पुरुषः कश्चिदपि विषये, सर्वविषये, चोदनाज्ञानोत्पत्तेर्विकल्पज्ञानोत्पत्तेर्वा सर्वत्र तदनुपपत्तौ विधिप्रतिषेधविचाराघटनात् । कथमेवं कस्यचित्कश्चिदज्ञानं स्यादिति चेत्, उच्यते । चेतनस्य सतः सम्बन्ध्यन्तरं मोहोदयकारणकं मदिरादिवत् । तत्कुतः सिद्धम् ? विवादाध्यासितो जीवस्य मोहोदयः सम्बन्ध्यन्तरकारणको मोहोदयत्वान्मदिराकारणकमोहोदयवदित्यनुमानात् । यत्तत्सम्बन्ध्यन्तरं तदात्मनो ज्ञानावरणादि कर्मेति । तदभावे साकल्येन विगतव्यामोहः सर्वमतीतानागतवर्तमानं पश्यति प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरकिञ्चित्करत्वात् । कथं पुनर्ज्ञानावरणादिसम्बन्ध्यन्तरस्याभावे साकल्येन विगतव्यामोहः स्याद्यतः सर्वमतीतानागतवर्तमानानन्तार्थव्यञ्जनपर्यायात्मकं जीवादितत्त्वं साक्षात्कुर्वीतेति चेत्, इमे ब्रूमहे । यदस्मिन् सत्येव भवति तत्तदभावे न भवत्येव । यथाग्नेरभावे धूमः । सम्बन्ध्यन्तरे सत्येव भवति चायमात्मनो व्यामोहस्तस्मात्तदभावे स न भवतीति निश्चीयते । देशकालान्तर

प्रत्यासन्नमेव पश्यद्भिरतव्यामोहोऽपि सर्वात्मना, न पुनर्विप्रकृष्टमित्ययुक्तं, प्रत्यासत्तेर्ज्ञानाकारणत्वा द्भूमरूपस्य चाज्ञानानिबन्धनत्वात्, तद्भावेऽपि ज्ञानाज्ञानयोरभावाद्गगनतारकाञ्जनचन्द्रार्कादिविषय। योग्यतासद्भावेतराभ्यां कचिद्भावे योग्यतैव ज्ञानकारणं, प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरकिञ्चित्करत्वात्। सा पुनर्योग्यता देशतः कार्त्स्न्यतो वा व्यामोहविगमस्तत्प्रतिबन्धिकर्मक्षयोपशमक्षयलक्षणः। इति साकल्येन विरतव्यामोहः सर्वं पश्यत्येव। तदुक्तं "ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादसति प्रतिबन्धने। दाह्येऽग्निर्दाहको न स्यादसति प्रतिबन्धने॥ १॥" इति। अत एवाक्षानपेक्षाऽञ्जनादिसंस्कृतचक्षुषो यथालोकाऽनपेक्षा। अत एव। कुत एव? साकल्येन विरतव्यामोहत्वादेव सर्वदर्शनादेव वा। यो हि देशतो विरतव्यामोहः किञ्चिदेवास्फुटं पश्यति वा तस्यैवाक्षापेक्षा लक्ष्यते न पुनस्तद्विलक्षणस्य प्रक्षीणसकलव्यामोहस्य सर्वदर्शिनः, सर्वज्ञत्वविरोधात्। न हि सर्वार्थैः सकृदक्षसम्बन्धः संभवति साक्षात्परम्परया वा। ननु चावधिमनःपर्ययज्ञानिनोर्देशतो विरतव्यामोहयोरसर्वदर्शनयोः कथमक्षानपेक्षा सलक्षणीया? तदावरणक्षयोपशमातिशयवशात्स्वविषये परिस्फुटत्वादिति ब्रूमः। न चैवं साकल्येन विरतव्यामोहत्वस्य सर्वदर्शनस्य वानैकान्तिकत्वं शङ्कनीयं, विपक्षेऽक्षापेक्षे मतिश्रुतज्ञाने तदसम्भवात्। अवधिमनःपर्ययज्ञाने तदसम्भवात् पक्षाव्यापकत्वाद्धेतुत्वमिति चेत्, न, सकलप्रत्यक्षस्यैव पक्षत्ववचनात्, तत्र चास्य हेतोः सद्भावात्, विकलप्रत्यक्षस्यावधिमनःपर्ययाख्यस्यापक्षीकरणात्। न चास्मदादिप्रत्यक्षेऽक्षापेक्षोपलक्षणात्सकलवि

त्मत्वभेपि सात्स्यवेति वक्तुं शक्यम् अञ्जनादिभिरसंस्कृतचक्षुषोऽस्मदादेरालोकापेक्षोपलक्षणात् तत्सं-स्कृतचक्षुषोपि कस्यचिदालोकापेक्षाप्रसङ्गात्। नक्तंचराणामालोकापायेपि रूपदर्शनप्रसिद्धेर्नालोको नियत कारण प्रत्यक्षस्येति चेत्, तर्हि सत्यस्वप्रज्ञानस्येक्षणिकादिज्ञानस्य च स्पष्टस्य चक्षुराद्यनपेक्षस्य प्रसिद्धेरक्षमपि नियतं प्रत्यक्षकारणं मा भूत्। ततो यथाञ्जनादिसंस्कृतचक्षुषामालोकानपेक्षा स्फुट रूपेक्षणे तथा साकल्येन विरतव्यामोहस्य सर्वसाक्षात्करणेऽक्षानपेक्षा। इति करणक्रमव्यवधानातिवर्तिसकलप्रत्यक्षो भवभूतां गुरुः प्रसिद्धस्त्वमेव।

यतश्चासौ न देवागमादिविभूतिमत्त्वादप्यास्मं यद्दिरपि दिव्यसत्यविग्रहादिमहोदयाश्रयत्वाद्वा महान्, नापि तीर्थकृत्त्वमात्रात्, यतश्च तीर्थच्छेदसम्प्रदायोपि वैदिको नियोगभावनादिसम्प्रदायो न सर्वज्ञः प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिसम्प्रदायस्तत्त्वोपप्लववादिसम्प्रदायो वा सर्वाक्षयादो वा न प्रमाणभूतो व्यवतिष्ठते, ततः सुनिश्चितासम्भवद्बाधकप्रमाणो भगवन् भवानेव भवभृतां प्रभुरात्यन्तिकदोषावरणहान्या साक्षात्प्र-युक्ताशेषतत्त्वार्थत्वेन च मुनिभिः सूत्रकारादिभिरभिष्टूयते। इति समन्तभद्राचार्यैर्निरूपिते सति कुतस्तावदात्यन्तिकी दोषावरणहानिर्भवति विनिश्चितेति भगवता पर्यनुयुक्ता इवाचार्याः प्राहुः।—

परस्परविरुद्धसमयाभिधायिन इति भाष्ये हेतुधर्मे विशेषणं, परस्परविरुद्धसमयाभिधायित्वात् सर्वे सर्वदर्शिन

पत्र १४ पृष्ठ १ पंक्ति १४।

इत्यर्थः । न कस्यचिदिति सुगतादिकं पक्षीकृत्य महत्त्वे साध्ये तीर्थंकरत्वहेतोः कपिलादिना व्यभिचारादित्यर्थः । †नैव भयदित्यापातमिति कास्येति शेषः । ‡अत एवेत्यादि, लब्धावकाशस्य मीमांसकस्य शङ्केयं §श्रुतेरेवेति, अपौरुषेयत्वेन तस्याः प्रमाजनकत्वनिश्चयात् पौरुषेयत्वे भ्रमादिसम्भवादप्रामाण्यशङ्काया अनिरासादिति भावः, ‖इत्यपर इति मीमांसकः शङ्कत इत्यर्थः । तस्यापि निराकरणमाशुत्थाऽनयैव कारिकयेत्याशयवानाह–' न प्रत्यपीयमेवेत्यादि, ¶भावना यदीति, *वाक्यार्थो विधिवाक्यार्थः, अत्र भावना वाक्यार्थो भाट्टानां, नियोग प्राभाकराणां, ^कार्येऽर्थे इति, व्योत्पत्तिरात विधिप्रत्ययघटितवाक्यार्थज्ञानम्, ‡स्वरूपे कार्यत्वानुपरक्ते । अत्र हि कार्यान्वितशक्तिवादिनः प्रवृत्तौ कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तौ हेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात् तज्ज्ञानमेव तथाऽवधारयंस्तत्रस्थस्तन्निर्वाहिकां कार्यत्वान्विते शब्दत्वावच्छेदेन शक्तिं कल्पयति, तदनु चावापोद्वापाभ्यां घटादिपदे शक्तिग्राहकल्पनानुरोधात्कार्यान्वितघटादावेव तां कल्पयति न तु केवलघटादावेव, आद्यव्युत्पत्तिविरोधादिति, कार्यताबोधकपदसमभिव्याहाराभावे सर्वं वाक्यं मूकमेव, व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहात्, न च सर्वस्य पदस्य कार्यान्विते शक्तेस्तद्बोधकपदासमभिव्याहारो दुर्वचः, शक्तिर्द्विविधाऽनुभाविका स्मारिका च, आद्या कार्यत्वान्विते, द्वितीया च ज्ञातामिति व्यवस्थितेः, तथा च घटादिपदात्कार्यत्वानुपस्थितेर्न तदन्वयबोधः, कार्यत्वान्वयबोधे तदुपस्थितेरपि हेतुत्वादिति

* पत्र १४ पृ २ पं २ । † पत्र १४ पृ २ पं २ । ‡ प १४ पृ २ पं ३ । § पत्र १४ पृ २ पं ३ । ‖ पत्र १४ पृ २ पं ३ ।
¶ पत्र १४ पृ २ पं ७ । + पत्र १४ पृ २ पं ७ । * पत्र १४ पृ २ पं ८ । ^ पत्र १४ पृ २ पं ८ । ‡ पत्र १४ पृ २ पं ८ ।

नार्थवादस्य प्रामाण्यमित्याहुः, तच्च, आवापोद्वापाभ्यां लाघवात् घटादिमात्र एव घटादिपदशक्तिग्रहात् कार्यत्वान्वयस्यचान्य-
सम्भवात् प्रथमं शब्दत्वावच्छेदेन कार्यत्वान्वितशक्तिग्रहेऽपि यदा कार्यत्वस्यान्यलभ्यत्वोपस्थितिस्तदा सर्वत्र त्यागेन शुद्धघ
टादौ घटादिपदशक्तिग्रहो नित्याह प्रथमग्रहकल्पनायामरमग्रहकल्पनया लाघवतर्कसधीचीनया बाधात्। अत एव स्वरूपपर
शब्दादिभ्योऽनुभवसिद्धोऽन्वयानुभव उपपद्यते तथासंसर्गाग्रहमात्रेण व्यवहारस्वीकारेऽन्यत्रापि तथोपपत्तौ शब्दप्रामाण्यप्रसक्ता
ज्ञाप अन्यमानापत्तिरिति नैयायिकादयः। ‘*द्रव्योऽभिवितिं’ अत्र कार्यान्वितव्युत्पत्तीयबोधे कार्यविषयकत्वेन स्वरूपव्यु-
समीचबोधे च स्वरूपविषयकत्वेन वाक्यस्य प्रामाण्यमिति स्याद्वादाभयपे एकान्तपक्षद्वयनिरासो द्रष्टव्यः। कुब्जशक्तिवादस्तु
भवस्य मयावते व्युत्पत्तिद्वयस्य एव सङ्गच्छते, अन्यपार्थवादेऽपि शक्तिग्रहाधीनकार्यत्वोपस्थितेः शाब्दबोध तदग्रपेक्षयौन्य
प्रमहात्, नयविशेषाधीने तु प्रामाण्याप्रामाण्ये तत्र तत्रापेक्षिकत्वादेवानिरुद्धे इति दिक्। †लिङादिभ्रस्यपार्थ इति, आदिना
सारतम्यग्रहणम्। मन्यनिरपेक्षो नियोगकत्वादिनाऽविशिष्टस्तस्यान्यलभ्यत्वेन तदन्वयभाविन विधिशब्दस्याप्रतिपादनात्।
अभ्यग प्राभाकराणां मूलभक्रिया—‘ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्येष्टसाधनं याग इति तावदर्थः, प्रकृत इष्टस्य स्व
र्गस्य साधनताया याग विधिना बोधयितुमशक्यत्वात्, आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गं प्रति साक्षात् साधनताया
बाधितत्वात्, परम्परया तत्साधनत्वस्य च परम्पराघटकापूर्वानुपस्थित्यैवानुपस्थितेः, कार्यत्वमपि नात्र विधिना बोधयितुं
पक्षपम्। योग्यताभावात्, शाब्दे च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वात्, प्रकृते हि कामिकार्यत्वान्वये इष्टसाधनत्वमन्वयप्रयोजकं रूपं

* पत्र १४ पृ. २ पं ८। † पत्र १४ पृ ९ पं ११।

योग्यता, तच्च शुद्धमिति, तस्मात्कार्यमपूर्वमेव विध्यर्थस्तस्मिन् यागस्य विषयतयाऽन्वयः, कार्यत्वेन कार्यसामान्य एव शक्तिग्रहेऽपि च योग्यताबलादपूर्वस्यैवलाभः, नहि यागविषयकमन्यत् कार्यं सम्भवति, स्वर्गानादिकं सम्भवतीति चेत्, न। तत्र स्वर्गकामस्यान्वयासम्भवात्, स हि नियोज्यनियोजकभावलक्षणस्तत्र स्वर्गकामो नियोज्यः, कार्यं च नियोजक नियोजकत्वं च तत्कर्मिकार्यतया प्रतीयमानत्वम्, तत्र चान्वयप्रयोजकं काम्यसाधनत्वम्, न च काम्यस्वर्गसाधनत्वं यागविषयकज्ञानादौ सम्भवतीति योग्यताबलाद् यागविषयक कार्यं स्वर्गकामीयं स्वर्गकामो यागविषयककार्यवानित्येव वाक्यार्थो भवन् योग्यतयाऽपूर्वमालम्बते। एवं च काम्ये लब्धशक्तिर्लिङ् नित्यनिषेधविधिस्थलेऽप्यपूर्वमाह—

'लोकं च वचेति' स्यादापूर्वे तात्पर्याभावात् कार्यत्वे लक्षणेति, शुद्धप्रेरणादयो नियोगा एकदेशिनां प्रान्तानां वा मते, तत्र शुद्धा प्रेरणा नियोग इति पक्षे प्रेरणाया नियोज्यतारूपत्वात् यागनिरूपितनियोज्यतावान् स्वर्गकाम इत्य यमाद्यो बोधः, ततो नियोज्यन नियोजकाक्षेपात् यागविषयक स्वर्गकामीयं नियोजकमित्यौपादानिकोऽपूर्वविषयो द्वितीय इत्यादि बोध्यम्। प्रेरणासहितं कार्यं नियोग इति पक्षे प्रेरणा नियोजकत्वं तद्विशिष्टे कार्ये लिङः शक्तिः, तत्र कार्ये यागस्य विषयतया नियोजकत्वे चैकदेशेऽपि स्वर्गकामस्य निरूपकतया व्युत्पत्तिविशेषादन्वय इति द्रष्टव्यम्। तुर्यः पक्षोऽप्यनयैव दिशा व्याख्येयः। एवं प्रेरणाविशेष्यकानुभवानुरोधाद्भेदः ४, *कार्यस्यैवापूर्वस्य सम्बन्धितया तत्स्वरूपा शब्दप्रमाणनिष्ठमप्यु †पचारत आरोप्यमाणं ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वमिव विषयनिष्ठतया ‡प्रवर्त्तकत्वं नियोग इति पञ्चमः, सप्त पक्षस्यापि

पत्र १९ पृ १ पं ४। † पत्र १५ पृ १ पं ४। ‡ पत्र १५ पृ १ पं ४।

द्वेष्यकानियोगानुभवानुरोधेन कार्यप्रेरणयो *सम्बन्धो नियोगः कल्प्यत इति पष्ठः, विशेषणविशेष्यभावे विनिगमका-भावात् स्वात्मप्रयोगानुभूयमानत्वाच्च तेषां कार्यप्रेरणासम्बन्धानां †समुदायो नियोगः सम्बन्धविशु घरिकल्पनाविति सप्तमः, ‡तदुभयस्वभावविनिर्मुक्तो घटादिवत्कार्यत्वाद्यनादिवद्भेदकत्वाच्च कार्यप्रेरणोभयस्वभावरहितो मघास्मेव नियोगस्तद्विषयस्यैवास्याविशेषस्य वेदपरूपात् प्रतीतेरसम्बन्धमेव हि वाक्यमसम्बन्ध एव च वाक्यार्थ इति सिद्धान्तादित्यष्टमः §यन्त्रारूढा दृष्टान्ततया यत्र स यन्त्रारूढो विषयारूढत्वाभिमानो नियोग इत्यर्थः । अत्र चाऽऽरूढस्तोऽभिमाने च लिङाद्य किं, आत्मत्वे निरूपितत्वेन विषयस्य, तस्य च स्वरूपसम्बन्धेनाभिमाने, तस्य च समवायेन कामित्यन्वय इति यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र यागारूढत्वाभिमानवान् स्वर्गकाम इति बोधइति नवमः, ¶भोग्यरूपो नियोगइति दशमः । अत्र लिङो भोग्ये शक्तिस्तस्य भोगसम्बन्धेन स्वर्गकामान्वितस्य तादात्म्येन यागेऽन्वय इति स्वर्गकामभोग्यो याग इति बोधः, यद्यपि भोग्यत्वं फलनिष्ठं तथापि विषयनिष्ठतया तज्ज्ञानं प्रवर्तकमित्येतत्प्रकारानुसरणम् १० । ‖पुरुष एव नियोग इत्येकादशः, अत्र कार्यत्वेन रूपेण कार्यविशिष्टत्वेन कार्यविशिष्टे वा शक्तेः स्वर्गकामो यागकार्यो यागकार्यविशिष्ट इति वा बोधः । +किञ्च नियोगः सप्रकारोऽपीत्यादि निमित्तप्रामाण्यकृताविशेषितनियोगाश्रयपक्षे दोषः, अन्यथा नियोगातिरिक्तविधिवाक्यार्थवादेऽप्येतत्पक्षद्वय कल्पनानविशेषपर्याप्यभिक्ष्यतामयपेन वैतद्दोषाभिधानमिति द्रष्टव्यम् । अभ्रान्तमयूखी नियोगहेतुत्वे न दोष इत्याशयवान्

* पत्र १५ पृ. १ पं ५। † पत्र १५ पृ १ पं ७। ‡ पत्र १५ पृ १ पं ८। § पत्र १५ पृ १ पं ९। ¶ पत्र १५ पृ १ पं १०। ‖ पत्र १५ पृ. १ पं १२। + पत्र १६ पृ २ पं ११।

ग्रहते–' तेषामित्यादि, ' तेषां ताथागतादीनाम्, अभ्रान्तत्वस्य प्रत्यक्षविशेषणत्वे नियोगप्रामाण्यस्य सर्वप्रवृत्त्यभिक्षेपे तस्या अभ्रान्तत्वं सर्वं प्रत्यक्षिशिष्ट बलादापततीति पुरुषविशेषणत्वं साध्यम्, तत्र च नोक्तदोषोद्धारः, परस्परापेक्षया द्वयोरपि भ्रान्तत्वादिरपाश्रयतानुत्तरपाति—"परेषामपीत्यादि' न च वेदप्रामाण्यांशमात्रेऽभ्रान्तत्वोपादानाद्दोषो गुरूणामिव वेदान्तिनो नियोगस्य प्रवर्तकत्वप्रसङ्गात्, यत्किञ्चित्पुरुषवेदप्रामाण्यविकल्पकृतदोषस्य दुरुद्धरत्वाच, तदा फलार्थितैव प्रवर्तिका न नियोगइति। यद्यपि फलार्थितामात्रान्न प्रवृत्तिः, किन्तु फलार्थितया समभिव्याहृतत्वसम्पन्नौ तत्साधनताज्ञानात् यागादौ चिकीर्षाद्वाराप्रवृत्तिस्तत्साधनता च साक्षात्साधिता सती परम्परयैव सुखेति तद्घटकापूर्वोपस्थितिस्त्वयं सुखकार्यरूप नियोगे लिङः शक्तिकल्पनाभियोगस्य प्रवर्तकत्वमावश्यकम्, तथाऽपि लिङः शक्तिर्न कार्यत्वविशिष्टे गौरवात्, किन्तु कार्यत्व एव लाघवात्, एवं हि लिङ्पदत्वेनैव कार्यत्वानुभावकता ननु लौकिकलिङ्पदत्वेनेति, न च यागेऽन्वय-प्रयोजकेष्टसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानासम्भवात् स्वर्गकामकार्यत्वान्वयबोधासम्भवः, अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य मेकानन्वयितायेऽपि सत्त्वेन योग्यतात्वनिरासादेकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवत्त्वस्यैव योग्यतात्वव्यवस्थापनात्, तस्य च ज्ञान संशयनिश्चयसाधारणं हेतुरिति यागे स्वर्गकामकार्यत्वसंशयसम्भवात् कथं न योग्यताज्ञानम्। न चेष्टसाधनत्वमपि लिङा बोधयितुमशक्यं, रूपवान्मेत्र इत्यत्र रूपपदेन नीलत्वादीन्भुवस्य रूपसामान्यस्यैव साक्षात्परम्परात्वभुवस्य साधनतासामान्यस्य लिङा बोधने बाधकाभावात्, न चैकविशेषाभे शाब्दसामान्यज्ञानस्य तदितरविशेषप्रकारतानियतत्वात् घटेन जल-

माहर यत्र च्छिद्रभाव छिद्रतरत्वेन घटमानयेत् प्रकृते साधारणधर्म परम्परात्वप्रकारक ज्ञानमाभयमीय तच न सम्भवति इतरानुपस्थितिरित्यपि शङ्कनीयम्, घटेन जलमाहरेत्यत्र योग्यतया वस्तुतश्छिद्रेतरघटान्वयेऽपि छिद्रेतरत्वेनानन्वयाद्वयोपस्था- पकपदाभावात् मानाभावेन लक्षणानाभयणात्, अस्तु वा प्रकृतेऽपि साधारणान्यसाधनत्वप्रकारेणान्वयो नीलघटे रूपवान् घट इत्यत्र रूपस्य नीलतरत्वेन। तथचमपि क्वचिदनुपपद्यविधिनापूर्वोपस्थितये नियोग आश्रीयेतेति नियोगदर्पणं योग्यम्। विधिर्विधिरिति अलौकिकमात्रस्वरूपविधिविदित्यर्थः। स्वप्रमाणादेव प्राभाकराभिमतनियोगाभावाच्छ्रोतॄणां प्रवृत्तेस्तस्य वाक्या- र्थत्वायोगात्, प्रवर्तकविधेस्तु वाक्यार्थत्वं काममनुमन्यामहे एव, यतस्तत्र व्यवस्थित एव प्रेरणानियोज्यवर्जितनियोगा भ्युपगन्तॄणां प्रत्यक्षनियोगपक्षदूषणानि घटन्ते। तत्र यस्य बुद्धिः प्रवृत्तिजननीमिच्छां धत्ते सोऽभिधेयविधिः, तज्ज्ञापकमभि पायकविधिः, तदुक्तमुदयनाचार्यैः "प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र, सा चेच्छातो यतश्च सा। तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽ- थवा ॥१॥" इति, प्रवृत्तिजननी चेच्छा कृतिसाध्यत्वप्रकारिका, तज्जननी च तादृशी धीः, न तु कृत्यसाध्यस्वप्रकारकज्ञानाभाव मवतु, गौरवात् मयदा चिकीर्षोत्पत्त्यापत्तेश्च, अतः कृतिसाध्यत्वमय विषयः, न च कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वे मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिः, स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्, "काम्ये हि यागपाकादौ कामना स्याद्विशेषणम्" ततश्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य मानताभावात् कार्यताज्ञानं प्रवर्तकम्, न च

तृप्तस्य क्षुधाभावे भोजने न प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात्, नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषणम्, तेन

पत्र १०२ पं २।

शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिसम्भव , यथा नित्ये शौचादिमत्त्वप्रतिसन्धानजन्यमन्यत्रेष्टसाधनताज्ञान जन्यमिष्टसाधनताज्ञानकालीनं वा कार्यताज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः, प्रवृत्तिसामान्ये च कार्यताज्ञानमिति न दोषः, न चैवं लाघवाद् बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानमेव हेतुरस्त्विति वाच्यम्, नित्ये तदभावात्, साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधे-नेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपद् ज्ञातुमशक्यत्वाच्च, साध्यत्वं ह्यसिद्धस्य धर्मः साधनत्वं च सिद्धस्येति कालभेदादेवोभयग्रहसम्भवादिति प्राभाकरमतानुसारिणः। जरन्नैयायिकास्तु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानमेव लाघवात् प्रवर्तकं नत्विष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानादि, गौरवात् । न च फलाभावान्नित्ये इष्टसाधनताज्ञानासम्भव', नित्येऽपि यद्वा फलश्रुतेर्यत्रापि न फलश्रुतिस्तत्रापि विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गस्य प्रत्यवायपरिहारस्य वा फलस्य कल्पनात्, न चैवं कामनाधीनकर्तव्यत्वेन नित्ये नित्यत्वहानिः, यवकरणे प्रत्यवायस्तस्यैव नित्यत्वात्, न चैव कामनाया अधिकारविशेषणत्वात् तदभावेऽशुचेरिधानधिकारिणो नित्येऽप्रवृत्तौ प्रत्यवायानापत्तिः, कामनेतरयावदधिकारघटकस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वकल्पनात् , न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः, एकस्मिन् पाके ओदनसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयो' सर्वसिद्धत्वेन तयोरविरोधात्, अन्यथा परस्येष्टसाधनताज्ञानकालीनकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाभ्युपगमानुपपत्तेः, विध्यर्थोऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वमेव, कलञ्जभक्षणे इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वसत्त्वेऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावात् 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इति विध्यर्थनिषेधोपपत्तिरित्याहुः। नव्यास्तु विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावाद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादित्रये पृथगेव शक्तिः, कारणतापि प्रत्येकज्ञानत्वेनैव, वस्तुतः कृतिसाध्यताधीत्वेनैव चिकीर्षां प्रति हेतुत्वम्, इष्टसाधन

कस्यापि सुखादौ चिकीर्षोत्पत्तेरिष्टत्वात्, मण्डलीकरणादौ चोपायेच्छासामान्यसामग्र्यभावेनैव तदभावात्, का पुनः सेति चेत्, इष्टसाधनताज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं चेत्याहुः । केचित्त्विष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः । न तु कृतिसाध्यत्वमपि, यागादौ सर्वत्र लोकत एव तस्यावगम्यमानत्वेनानन्यलभ्यत्वात्, अत एव प्रवृत्तिकारणमिष्टसाधनताज्ञानमेव न तु कृतिसाध्यताज्ञानमपि, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं च न हेतुः । प्रवृत्तौ कारणसद्भावेन द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावेनान्यथासिद्धत्वात्, आस्तिकस्य गुरुस्त्र्यागम्यागमनादौ नरकसाधनताज्ञानदशायामप्युत्कटेच्छया द्वेषाभावकालीनप्रवृत्तौ व्यभिचाराच्च, न चोत्कटरागेण नरकसाधनत्वज्ञानमेव कस्यचित् जन्यत इति वक्तुम्, आस्तिकत्वव्याघातात् तस्य समानविषयतया द्वेषप्रतिबन्धकत्वेन एव साधनाच । तदुक्तं मण्डनमिश्रैः—"पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः । प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥१॥" इत्याहुः, परे तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकम्, अनागतस्य तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, किन्तु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद् दृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसन्धाय तत्र प्रवर्तते प्रेक्षावान्, यथा ओदनकामस्य तत्साधनज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यस्तादृशश्चाहमिति प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्तत इत्याहुः, तन्न, स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्रेकादिना सम्भोगादिप्रवृत्तौ च तदभावात्, इदं तु बोध्यम्, इदानीमिष्टसाधनतादिज्ञानं प्रवर्तकम्, तेन भाविपौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः, तदानीं कृतिसाध्यत्वाभावात्, तृप्तस्य च भोजने न प्रवृत्तिः, तदानीमिष्टसाधनत्वाभावादिति । उदयनाचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः, पाकं कुर्यादित्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्वात्, लिङस्तत्रेच्छावाचित्वे क्लृप्तत्वात्, एवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतयाप्तेष्ट इत्यर्थः, तदमाप्तेष्टत्वेन स्वेष्टसा-

धनत्वाद्यनुमाय तत्र प्रवर्तते प्रेक्षावान्, फलत्रयमवधार्य तदभावान्न प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधिरेव तावद् गर्भ इव कुमार्याः पुंयोगे मानमित्याहुः । वयं तु ब्रूमः—कार्यादिरूपनियोगस्येष्टसाधनत्वादेर्वा लिङर्थस्य-मित्यत्र नास्माकमेकान्तः शब्दशक्तेर्विचित्रत्वात् यथाव्युत्पत्ति जायमानस्य विचित्रबोधस्य च लाघवमात्रेणानपवदनीयत्वात्, प्रवृत्तिहेतुता तदर्थज्ञानानां तद्विषयकवीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमजनकत्वेनैव प्रतिजनकत्वेनेव घटं प्रति दण्डस्यान्यं प्रती त्यायन्यथासिद्धौ फलाननुगुणस्वरूपान्यविशेषणप्रक्षेपगौरवेण प्रकृते तदभावात्, इत्थं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखा जनकेष्टसाधनत्वस्यैव प्रवृत्त्युपपत्ति, विष्यर्थज्ञानेऽपि तत्रालस्यबोधप्रतिबन्धेन वीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमानिष्पत्तेः, इत्थमेव चावि-रतसम्यग्दृष्ट्यादेः शक्यविरत्यादौ प्रवृत्त्यभावोपपत्तिः, तत्र तस्य बलवदनिष्टहेतुताज्ञानेबलवत्वे चाऽभ्युपगम्यमाने सम्यक्त्व क्षतिरेव, विपर्ययस्य मिथ्यात्वलक्षणत्वात्, अत एव भद्रालोः शक्यविरत्याद्यभावोपपत्तये चारित्रमोहनीयं कर्म कल्प्यत इत्यन्यत्र विस्तरः । *नन्वेवं नियोगनिराकरणेऽपीत्यादिना नियोगस्य वाक्यार्थत्वं निराकृत्य भावनायास्तत्त्वसाधनायोग्यत्वं भाट्टं प्रति तर्हि विधिरेव वाक्यार्थोऽस्तु न भावनेत्यन्तरा बल्गतो वेदान्तिनो मतं सौगतनयाश्रयणेन दूषयति । †परमब्रह्मणो विधिरेवे त्यादि, अधिकरणस्वरूपस्याभावस्येत्यर्थः, तस्य चेति स्वरूपविधेरित्यर्थः, सामान्यैकप्राप्यत्वादन्यापोहवादे न विरोध इति भावः । ‡विधिवादिनोऽपीति, तत्रापि सद्द्वैतेनातद्व्यावृत्तेरभावात्मिकाया अस्पर्शादित्यर्थः, §प्रतिभाससमानाधिक रणत्वेनेति, भातीतिक्रियासमानाधिकरणत्वेनेत्यर्थ, तथा चाय प्रयोगः, अन्यापोढः प्रतिभासान्तः प्रविष्टः भातीतिक्रियासमा

पत्र १८ पृ १ पं ३ । † पत्र १८ प २ पं १ । ‡ पत्र १८ पृ २ पं ३ । § पत्र १८ पृ २ पं ४ ।

नाधिकरणत्वात् मानस्वरूपवदिति, §परमब्रह्मत्वेनेति तथा चोपनिषद्वाक्यादेर्ब्रह्मत्वेन प्रतिभासाद्भेदो वाक्यत्वादिना च भेद इति रूपभेदाच्च विरोध इत्यर्थः। सम्यक् तत्त्वसंवेद्यतान्यथानुपपत्तेरिति, प्रतिपादकादिभ्यो भिन्नस्य एव ह्युपनिषद्वाक्यस्य मत्स्वेच्छया तथा भोग्यस्य चन तदाकारतया संविषता स्यात्, अन्यथा तु सांविभासत्वेन साधारम्येन प्रतिभासो न स्यादित्यर्थः। †भग्नभासस्यस्यापि सुप्रसिद्धत्वादिति, ननु प्रतिभासस्य सुप्रसिद्धतया न प्रतिभासाद्वैतबाधा प्रतिभासस्य प्रतिभासकमतयैव साक्षिकस्वार्थसन्निध्यात्वेन प्रतिभासमात्रस्यैव सत्यत्वसिद्धेः, नहि मिथ्याहिः सुप्रसिद्धोऽपि सत्यरज्जुरूपाधिष्ठानं बाधत इति, प्रपञ्चप्रतिभासोऽपि च बाधकविषयेण, यदा च विधिवदधीतवेदान्तस्यासम्भावनाविपरीतभावनास्य विधदोषदूषितस्याध्यारोपापवादन्यायेनाचार्योपदेशसमनन्तरमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात् ब्रह्म ब्रह्माऽस्मीत्यखण्डाकारा माधास्काररूपान्तःकरणवृत्तिरुदेति, शब्दजन्यज्ञानस्यापि विषयापरोक्षत्वेनापरोक्षत्वसम्भवात्, दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानवत्, ज्ञानस्य परोक्षापरोक्षत्वयोः करणभेदस्यानियामकत्वात्, एकस्मादेव मनसः सुखादिविषयापरोक्षज्ञानस्यातीतार्थस्मृतः परोक्षायाश्चोत्पादात् तदा सा वृत्तिः प्रत्यक्चैतन्यस्यासा मूलज्ञानं बाधित्वा दग्धे धनानलवत् स्वयमुपशाम्यति, तदैव तत्प्रतिबिम्बितं चैतन्यमपि, केवलब्रह्ममात्रमवशिष्यते, दर्पणाभाव मुखस्येवोपाधिविलये उपहितस्य स्वरूपमात्रावस्थानस्वभावत्वादिति सिद्धं प्रतिभासाद्वैतेन व्यवहारदशायामनिर्वचनीयप्रतिभासस्य प्रतीतावपि परमार्थदशायां तददृष्टेरिति चेत्, न, बाधार्थस्यापारमार्थिकत्वे तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानविषयताया अपि ब्रह्मण्यसत्त्वेन तत्प्रत्यक्षज्ञाननिश्चयस्ययोगात्, ज्ञानाज्ञानयोः समानाश्रय

§ पत्र १८ पृ २ पं ११। पत्र १९ पृ १ पं १। † पत्र १९ पृ १ पं ११।

विषयकत्वेन नाश्यनाशकभावात्, किं चानिर्वचनीयानां घटादिपदार्थानामभ्युपगमापेक्षया सत्यतदभ्युपगम एव श्रेयान्, अन्यथा जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषाभावमनिर्वचनीयविश्वस्यापि कल्पनापत्तेः प्रतिनियतकार्यकारणभावोच्छेदप्रसङ्गात्, किञ्च प्रतिभासाद्वैते यस्य मोक्षव्यवस्थैव दुर्घटा, निर्बीजकल्पनामूलानामज्ञानतत्कार्याणामसत्त्वात्, सत्त्वे वा तन्निवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात्, तन्निवृत्तेरसत्त्वे मुक्तेः सदाविद्यामयत्वापत्तेः, सत्यत्वे द्वितीयसत्त्वेनाद्वैतव्याघातापत्तेः, अनिर्वचनीयत्वे प्रपञ्चानुगमापत्तेः, सत्यासत्यानिर्वचनीयातिरिक्तप्रकाराभावे च तस्य जात्यन्तरत्वे स्याद्वादाभ्युपगमापत्तेः, तेनैव च सर्वनिषेधिऽद्वैतकुसृष्टिकष्टस्यानादरणीयत्वात्, न च यथाविस्मृतस्वरूपस्यावज्ञाननिवृत्तेरदोषः, तस्य शाश्वतत्वेन संसारदशायां मुक्तत्वापत्तेः, न तत्कालोपलक्षितात्मनोऽपि परिणामित्वं विना मुक्तत्वं युक्तम्, उपलक्ष्यताया अपि कूटस्थेऽसम्भवादिति यत्किञ्चिदेतत्, तदिदमभिप्रेत्याहुः—

सर्वत्र प्रसिद्धं मुक्तिस्वरूपमनूद्य श्रीहरिभद्राचार्याः—

" परिणामिन्यात्मनि सति, तत्पूर्वानिवास्यमेतदखिलं स्यात् । अर्थान्तरे च तत्त्वेऽविद्यादौ वस्तु सत्येव ॥ १ ॥
पुरुषाद्वैत तु यदा, भवति विशिष्टश्च बोधमात्रं वा । भवभवविगमविभेद—स्तदा कथं युज्यते मुख्यः ॥ २ ॥
अग्निजलभूमयो यद्, परितापकरा भवेऽनुभवसिद्धाः । रागादयश्च रौद्रा असत्प्रवृत्त्यास्पदं लोके ॥ ३ ॥
परिकल्पिता यदि ततो, न सन्ति तत्त्वेन कथममी स्युरिति । परिकल्पिते च तत्त्वे, भवभवविगमौ कथं युक्तौ ॥ ४ ॥
परिकल्पनापि चैषा, हन्त विकल्पात्मिका न सम्भवति । तन्मात्र एव तत्त्वे यदि वा भावो न जात्वस्याः ॥५॥ " इति

पत्र २२ पृ १ ५ ७ ।

अधिकं भस्तृमानेकान्तव्यवस्थायाम्, ' परव्यापृतिद्वारेण चेत्यादि,' ननु पुरोवर्तिनीष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञान त्वेनैव लाघवात् प्रवर्तकत्वा नत्वनिष्टतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानत्वेन गौरवादिति विधेः प्रामाण्ये विनिगमकमस्तीति चेत्, न, मतद्व्यावृत्तिप्रकारकज्ञानादपि बहूनां प्रवृत्तेस्तद्व्यावृत्तिविध्यन्यतरनिष्ठप्रकारताविशेषस्यैव प्रवर्तकतावच्छेदकत्वौचित्यात्, अस्तु वा द्व्याधाकारताविलक्षणरजताधाकारताशालिज्ञानत्वेन रजताधाकारप्रवृत्तौ हेतुत्वम्, रजताद्याकारतैव चारव्यत्तमिभाया कारता, तयदाकारतास्वभेदाय व्यवहारभेदः, वस्तुतो विधिज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽपि निष्कम्पप्रवृत्त्यर्थमतद्व्यावृत्तिविषयत्वध्रौव्यम्, तत्संसर्गतयैव निषपत्वमन्यथेरिति नैकतरपक्षपातो युक्त इति दिक्। *विधात्रेवेति, एतेन "आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं, न निषेद्धृ विपश्चितः। नैकत्वे आगमस्तेन, प्रत्यक्षेण प्रबाध्यते ॥१॥" इति मण्डनमिश्रोक्तमपास्तम्, वस्तुनो विधिनिषेधोभयांशसंवलितत्वेन विध्यंश इव निषेधांशेऽपि प्रत्यक्षव्यापारानुपरमात्। अथ निर्विकल्पकरूपमेव प्रत्यक्षप्रमाणं स्वीक्रियते न सविकल्पकम्, तस्य जात्यादियोजनात्मकत्वेन स्मृतिप्रायत्वात्, तच्च भावस्यैव भवति नाभावस्य, तस्य सविकल्पकैकवेद्यत्वस्वीकारादिति विधात्रेव प्रत्यक्षमिति वचनं नाचतुरस्रमिति चेत्, न, अभावः सविकल्पकैकवेद्य इति सिद्धान्तस्य निर्युक्तिकत्वात्, इन्द्रियसन्निकर्षतालाघवस्याभावस्यापि निर्विकल्पकसिद्धेः, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः प्रतियोगिविशेषिताभावप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमित्यत्र मानाभावात्, अन्यथा सप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न एव लौकिकप्रत्यासत्तिसम्बन्धेनेन्द्रियत्वेन हेतुताया युक्तत्वात्-भावानिर्विकल्पकस्याप्युच्छेदापत्तेः, नेत्याप्रकारकप्रत्यक्षमात्राय प्रथमहेतुताया एव युक्तत्वमिति चेत्, न, न नेत्या-

पत्र २२ पृ १ पं ८।

कारकप्रत्यक्षवारणाय द्वितीयहेतुवाचा एव युक्तत्वात्, किञ्चिदस्तीति प्रयोगाच्च नेतीदमेवेति चेत्, घटत्वमिदं दृश्यत इति प्रयोगाभेत्यपि किं नेष्टम्? भावत्वेनाखण्डोपाधिना भावस्येवाभावत्वेनाखण्डोपाधिनाऽभावस्यापि प्रत्यक्षोपगमे बाधकाभावात्, नञुल्लेखस्य तु प्रतियोगिवाचकपदनिपतत्वेनासार्वत्रिकत्वात्, अभावज्ञानस्य प्रतियोगिधीसापेक्षत्वात् घटत्वावच्छिन्नप्रकारतान्यप्रकारतानिरूपिताभावविषयताकप्रत्यक्षे घटादिधियो हेतुत्वाभ्युपगमात् निर्विकल्पकमभाव इत्याकारकप्रत्यक्षं च जायते ईदृशप्रत्यक्षस्य निखिलप्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् तस्य चासम्भवादिति चेत्, न, तथाप्यभावस्य निर्विकल्पकापत्तेः, लाघवाय घटपटोभयाभावप्रत्यक्षनिर्वाहाय च घटादिधियो घटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिरूपिताभावविषयताकप्रत्यक्ष एव हेतुत्वौचित्येन केवलाभावनिर्विकल्पकस्य वारयितुमशक्यत्वात्, यदि चाभावलौकिकप्रत्यक्षस्य घटत्वाद्यन्यतमविशिष्टविषयकत्वनियमात् विशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्रीमात्रात् कार्यानुत्पत्तेर्नाभावनिर्विकल्पकं नेत्याकारकप्रत्यक्षं वा विशेषणज्ञानादिरूपविशेषसामग्र्यभावादिति विभाव्यते, तदा द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षस्यापि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपर्यायविशिष्टविषयकत्वनियमाद्वस्तुमात्रस्य सविकल्पकैकवेद्यत्वमस्तु, यदि च शुद्धब्रह्मणि निर्विकल्पकविषयत्वमेव तत्त्वमसीत्यादिवाक्यादपि शुद्धब्रह्ममयाऽखण्डप्रमेयपदशक्तिग्रहेण निर्विकल्पकशाब्दबोधोपपत्तिरिति विभाव्यते तदा द्रव्यार्थादेशात् सर्वत्र विशेषविनिर्मोकेण निर्विकल्पकपदशक्तिग्रहसम्भवात् सर्वस्यैव निर्विकल्पकैकवेद्यमस्त्विति निर्विकल्पसविकल्पकतयाऽपि पदार्थानामनेकान्त एव श्रेयान्। तदुक्तं पुरुषद्रव्यमाश्रित्य सम्मतौ–"सवियप्पणिव्वियप्पं, इय पुरिसं जो भणेज्ज अवियप्पं। सवियप्पमेव वा णिच्छएण ण स णिच्छिओ समए ॥ १ ॥" त्ति तथा च सर्वप्रमाणानां निर्विकल्पकादेशाद्विधायकत्वं सविकल्पकादेशाच्च निषेधकत्वमिति

तुल्यौ विधिनिषेधाविति मन्तव्यम्, अधिकमेतदर्थं नयामृततरङ्गिण्यां प्रतिपादितमस्माभिरिति तत एवावगन्तव्यम्। नियोगस्यैवेत्याद्यारभ्य भावनावाक्यार्थत्वसाधनोपक्रमो माथुरस्य, †शब्दात्मेति, शब्दात्मभावनां शब्दनिष्ठप्रवर्तनालक्षणाम्, †अन्याम् आख्यातसामान्यार्थभिधाम्, †इयं तु पचतीत्यादौ दृश्यमाना भावना तु, †अन्यैव तत, †सर्वार्था आख्यातसामान्यलक्ष्या, अत एव †सर्वाख्यातेषु वर्तते वाचकत्वेन, ‡शब्देन हीति, तथा च फलान्वितधात्वर्थान्वितार्थ-भावनाजनकत्वं शब्दभावनात्वमित्यर्थः, §तन्मात्रमिति, अत्र स्थाने, अन्यत्र "सम्बन्धिभेदात् सत्तैव, भिद्यमाना गवादिषु। जातिरित्युच्यते तस्यां, सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः॥१॥" इति कारिकाऽस्ति, तदर्थो गवादिशब्दानां महासत्तावाचित्वम्, गोत्वा-दस्तु प्रयोगोपाधितया लाभ इति। एवं च सर्वशब्दाविशेष इति मञ्जूषाकारिकया कारकासम्पृक्तस्य शुद्धस्य भावस्य धात्वर्थत्वं प्रतिपाद्यते, ॥तामिति, तां सत्ताम्, ¶महानात्मा इदं मम, यां त्वतलादयो भावप्रत्यया आहुरिति, तेषां खलु सत्तासामान्यमर्थः, घटपटादिपुरुषत्वादीनां च प्रकृतिजन्यबोधप्रकारो धर्मो घटत्वादिः, न चैवं घटत्वत्वस्यापि वाच्यत्वापत्तौ गौरवम्, तत्तद्व्यक्तिविशिष्टमहासत्ताया एव घटत्वपटत्वादिरूपत्वेनात्र लघुगुरुविचारानवकाशात्, अत एव वार्तिककारे-णास्य भावस्त्वतलाविति यत्र यस्य गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलावित्युक्तम्, यस्य गुणस्य विशेषणस्य भावात्तमपहाय द्रव्ये विशेषे शब्दनिवेशः शब्दप्रवृत्तिस्तस्मिन् वाच्ये त्वतलाविति तदर्थः, तथा च रूपादिशब्देभ्यो जातौ

पत्र २१ पृ १ पं १२। † पत्र २१ पृ २ पं १। ‡ पत्र २१ पृ २ पं २। § पत्र २१ पृ २ पं ४।
॥ पत्र २१ पृ २ पं ५। ¶ पत्र २१ पृ २ पं ६।

प्रत्ययः, रूपादिशब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात्, पचादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वेन तेभ्यः क्रियायाः प्रत्ययः, संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमते च संसर्ग इत्यादिव्यवस्था सूपपादा, यद्वा " सर्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषां सम्प्रत्ययः, संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमते च संसर्ग इत्यादिव्यवस्था सूपपादा, यद्वा " सर्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषां भाव " इति वार्तिके पक्षान्तरोक्तेः भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्तन्त इति भावाः स्वेन स्वरूपेणार्थेन भवन्ति प्रवर्तन्तेऽस्यः स तेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमिति तद्धर्मावच्छिन्नोऽपि त्वप्रत्ययार्थः, अर्थवच्छब्दस्यापि प्रत्यये प्रकारत्वात्, अतएव घटपदवाच्यत्वादीनां घटपदवाच्यत्वेनैव बोधस्य सर्वसिद्धत्वात्, घटत्वादिना शाब्दबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वात्, अतएव घटत्वादीनां घटत्वादिविशिष्टपदा घटत्वादिप्रकारकबोधाभावेन विशेषणज्ञानाभावात् घटत्वविशिष्टादौ शक्तिग्रहासम्भवेन पदजन्यघटत्वादिविशिष्टपदार्थोपस्थितेरभावात्, प्रमेयत्वानिरूपणसम्भवेऽन्ये संस्कार प्रमेयत्वादि गोपदवाच्यघटत्वमात्रप्रकारकस्वशक्तिजनकबोधकत्वाद्घटस्य बोधस्थितेरभावात्, प्रमेयत्वानिरूपणसम्भवेऽन्ये संस्कार प्रमेयत्वादि तादृशसंस्कारहेतुत्वाकल्पकत्वेन वस्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा स्वप्रकारकस्मरणस्यापि तद्धेऽन्याप्रकारकघटप्रकारकस्मरणे तादृशसंस्कारहेतुत्वाकल्पकत्वेन वस्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा स्वप्रकारकस्मरणस्यापि जातित्वेन घटत्वप्रकारकसंस्कारादपि जातित्वादि गोपदवाच्यो घट इति स्मरणापत्तेः, न च प्रमेयाभाववदित्याकारकज्ञानात् जातित्वेन घटत्वप्रकारकसंस्कारादपि जातित्वादि गोपदवाच्यो घट इति स्मरणापत्तेः ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः घटत्वघटत्वादिप्रकारको संसर्गविषया घटत्वघटत्वादिस्वरूपप्रतियोगित्वलक्षणसम्बन्धविषयकात् ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः घटत्वघटत्वादिप्रकारको मानसानुभवः सुलभ इत्यपि वक्तुं शक्यम्, सांसर्गिकज्ञानस्य सार्वदयापत्तिभयेनोपनायकत्वानभ्युपगमात्, एतेन यत्र यत्र मानसानुभवः सुलभ इत्यपि वक्तुं शक्यम्, सांसर्गिकज्ञानस्य सार्वदयापत्तिभयेनोपनायकत्वानभ्युपगमात्, एतेन यत्र यत्र रघुदेवोक्तमप्यपास्तम्, तस्मादर्थवच्छब्द घटत्वादिसम्बन्धेन घटादिभ्रमो जातः तत्र तथाविधशक्तिग्रहोपपादनं सुकरमिति रघुदेवोक्तमप्यपास्तम्, तस्मादर्थवच्छब्द घटत्वादिसम्बन्धेन घटादिभ्रमो जातः तत्र तथाविधशक्तिग्रहोपपादनं सुकरमिति घटादिपदं येत्युभय शक्यतावच्छेदकम्, तत्र जातिप्रकारकः स्यापि शक्यतावच्छेदकत्वं युक्तम्, घटादिपदेष्वपि घटत्वादिकं घटादिपदं येत्युभय शक्यतावच्छेदकम्, तत्र जातिप्रकारकः स्यापि शक्यतावच्छेदकत्वं युक्तम्, घटादिपदेष्वपि घटत्वादिकं निश्चित्यागृहीतशक्तिकेभ्यः किञ्चि त्प्रकारो विशिष्यापेक्षितः, तत्प्रकारकस्त्वदं पदं क्वचिच्छक्तमिति सामान्यत एवेति निश्चित्यागृहीतशक्तिकेभ्यः किञ्चि त्प्रकारो विशिष्यापेक्षितः, तत्प्रकारकस्त्वदं पदं क्वचिच्छक्तमिति सामान्यत एवेति

वाक्यरेवैव शाब्दबोध इति दिक् । किं मेच्यत इति, (२२ २ ११) आख्यातार्थतयेति शेषः, तथा च लिङादीति, अत्र क्रियामात्रमर्थभावना, लिङादिनिष्ठा प्रवर्तना तु किं कथं केनेत्यंशत्रयवती शब्दभावनेति विशेषः । तदुक्तम्, " लिङो अभिधा सैव तु शब्दभावना, भाव्यं तु तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । सम्बन्धबोधः करणं तदीयं, प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते " ॥१॥ इति । ननु चेत्याद्यारभ्य प्रज्ञाकर इत्यन्तो (२४ १ ७) पुरुषाकार एव नियोगो भावना वा लिङाद्यर्थो न तु भाव इति सौगतस्य पूर्वपक्षः, सोऽपि न परीक्षक इत्यादिना प्रत्ययवच्छब्दस्य मुख्यमर्थप्राप्तिर्न प्रवर्तकत्वं च, अन्यथा तस्यापि धर्म स्यादित्यनेनान्यथासिद्धेः, भावीष्टसाधनताया पुरुषस्य बोधमत्र मुख्यत्वादित्यादिग्रन्थेन्या समिरासः । भावना विशेषणत्वेनेति, (२४ २ ७) तथा च भावनान्वययोग्ये कर्मत्वादानपरुद्धप्रधमान्तपदोपस्थाप्ये लिङर्थसंख्यान्वय इति कर्तृमतमसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामेवाभिहितानभिहिताधिकारीयव्यवस्थेति नानुपपत्तिरिति भावः । भावनैक्यात्-द्विवचनबहुवचनाप्राप्तेर्नेत्यमावदोपस्याप्येतदेव समाधानं द्रष्टव्यम्, भावनान्वयिनो द्वित्वादिना द्विवचनाद्युपपत्तेः । तस्य कर्तृमदाद् भेद इति, (२५ २ ७) तस्य प्रत्ययार्थस्य स्वान्वययोग्यभेदाद् भिन्नसंख्यान्वितवदन्वयित्वमित्यर्थः । न कारकभेदाद् भेदीति, (२६ १ १) न संख्याभेदाभयकारकान्वयित्वेन भिन्नस्वरूप इत्यर्थः । आख्यातार्थसंख्यान्व विकारकस्याख्यातेनैव सर्व भाव्यत्वादिति भावः । तथा च चैत्रमैत्राभ्यामास्यत इत्यत्राख्यातार्थसंख्यायाः कारकानन्वित स्वान्वयिन्याधेनोत्सर्गिकमवचनम्, धात्वर्थे स्वव्युत्पत्तेरेव न तदन्वयः, आर्थन्यायेन कथंचिच तदन्वयस्वीकारेऽपि सम्प्रदायविरुद्धत्वादेव न द्वित्वादिविषयया द्विवचनादिकमिति मन्तव्यम्, कारकरूपमभ्याद्यादिरूपमेव द्वित्वादिकमाख्यातार्थ

शयनादिना नियोगे प्रतिपादय इत्यत्र प्रत्यवतिष्ठते सौगतः स्याद्वाकूत सम्बन्धात् पदीस्याविना, (२६ १ २) सम्बन्धात् भिन्नकारकसम्बन्धात्, तत्रैव क्रियाभेदः, धात्वर्थस्यापीति, (२६ १ २) चैत्रमैत्राभ्यामास्यत इत्यत्र कर्तृद्वयसम्बन्धेन धात्वर्थेऽपि द्वित्वात् द्विवचनापत्तिरिति भावः, स्वमते उपपत्तिमाह सौगतः, अस्माकं त्विति, (२६ १ २) भेदेन हि विवक्ष्यत इति, (२६ १ २) कर्तृभिन्नत्वेन विवक्षिता सती कर्माभिन्नत्वेन विवक्षाभावीकृते कर्माभिन्नत्वेन विवक्षिता न कर्तृभिन्नत्वेन नियतामिति कर्मकर्त्रभिधानानभिधाननियम इति भावः । पारमार्थिकस्योपपत्तेरिति, (२६ १ २) तथा च भावनान्वयिनि सङ्ख्यान्वयाद्यभिधानानभिधानव्यवस्था पारमार्थिक्येव युक्ता, अन्यथोभयविवक्षानिमित्तस्य युगपदेकत्रासम्भवेनौदनः पच्यते स्वयमेवेत्यादिकर्मकर्तृप्रयोगोच्छेदापत्तेः, अतस्कर्मादिभेदविषया व्यवस्थोपपादने सकर्मकाकर्मकप्रयोगादेरपि यादृच्छिकत्वापत्तेः । पारमार्थिके तु सकलस्वरूपेऽप्यर्थे नेच्छाधीनोऽयः, किन्तर्थप्रयोजनाद्यधीनेच्छेति न व्यवस्थापत्तिरित्यादि द्रष्टव्यम् । स्याद्वाकूत ते (२८ १ २) इत्याद्यारम्य प्रभाकरमतम्, ननु सामान्यप्रत्यक्षादि स्यादि (२८ १ ८) संशयकारणोपपादनं भाट्टस्य तदसहमानस्य, न त्वनुपलम्भात् (२८ १ ०) इत्यादिरुक्तिः प्राभाकरस्य, अभाव एवेति, (२८ १ ९) अभावप्रमाणजन्या प्रमैवेत्यर्थः, सामान्येनेति, (२८ १ ९) योग्या योग्यानुपलम्भविकल्पत्रयौदासीन्येनानुपलम्भमात्रं प्रमाणमिति वादिन इत्यर्थः । तथानुपलब्धेरेव, (२८ १ १०) अनुपलब्धित्वसमानाधानुपलब्धेरेव, पिशाचादीनामिव संशयो भवत्वित्यर्थः, न स्यादिति अभावनिश्चयकारिणीति शेषः, स्यात् संशय इति (२८ १ १०) नियतसामग्र्यभावेन सम्भूतसामग्रीकत्वादित्यर्थः, सामान्यप्रत्यक्षतायामिति

(२८ । १२) तदभिमतया विशेषस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः । 'युक्तस्तत्र सन्देह इति' (२९ । ८) उक्तरीत्या सामान्यप्रत्यक्षात् विशेषाप्रत्यक्षादनेकविशेषस्मरणाच्च संशय इति प्रागुक्तार्थस्य निर्व्यूढत्वादिति भावः । अत्र सामान्यप्रत्यक्षं धर्मिज्ञानविषया विशेषाप्रत्यक्षं विशेषादर्शनविषयाऽनेकविशेषस्मरणं च कोटिद्वयोपस्थितिविधया संशयकारणमिति मन्तव्यम् । ननु कोट्योर्विरोधज्ञानमपि संशयकारणमस्ति तत्कुतो नोत्कीर्तितमिति चेत्, सत्यम्, संशये तदभिकरणावृत्तित्वरूपो विरोधो न प्रकारस्तथा सति तस्य तदभावव्याप्तिपर्यवसायित्वेन तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयरूपसंशयप्रतिबन्धकत्वात्तद्भानस्य च कार्यसहभावेन हेतुत्वात् संशयमात्रस्य दुर्लभत्वापत्तेः, न च तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं तदभावाऽप्रकारकत्वघटितम्, गौरवात्, अन्यथा वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् वह्निव्याप्यवान् पर्वत इति परामर्शात् पर्वतो वह्निमान् तदभावव्याप्यवांश्चेति संशयरूपाया अनुमितेर्दुर्वारत्वापत्तेः, किन्तूक्तविरोधः संशये संसर्गतया भासते, तस्य च पूर्वमुपस्थितिनैरपेक्ष्यवेति विरोधज्ञानस्य संशयहेतुत्वोत्कीर्तनायोगात् । किञ्च विरोधाविषयकैकधर्मिकत्वात्तत्तदभावप्रकारकज्ञानेऽपि संशयव्यवहारात् अन्यथा तस्य संशयान्यत्वे ततो निश्चयकार्योपत्तेः, संशये न विरोधविषयकत्वस्यार्थोऽपीत्यलं तत्र तज्ज्ञानहेतुत्वशङ्कया । एतेन तद्वत्ताप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वरूपस्य विरोधस्यापि प्रकारतया संसर्गतया च संशये भानमपास्तम् । अपास्तं च तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमेकं तदभावव्याप्तिप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिर्णयविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वेन पुरुषत्वव्याप्यं करादि करादिमानयमिति ज्ञानद्वयादपि पुरुषत्वसन्देहनिरासे, अपरं च तदभावव्याप्यतिरिक्तभिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारताशालिनिर्णयत्वेन,

पुरुषत्वव्याप्यवानयमिति ज्ञानादपि पुरुषत्वसन्देहनिवृत्तेः, एवं च संशये कोटचंशे विरुद्धत्वकोटितावच्छेदकयोरेकत्र द्वयमिति रीत्या मानोपगमाच्चोपदर्शितप्रतिबन्धकतावच्छेदककुक्ष्या चतुरानाक्रान्तत्वेनानुपपत्तेरभाव इति रघुदेवोक्तमपि, तदभावव्या रीत्या मानोपगमाच्चोपदर्शितप्रतिबन्धकतावच्छेदककुक्ष्या तदभावव्याप्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वनिवेश एव साधवाय, अन्यथैकत्र द्वयमिति व्यतिरिक्तनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वापत्त्या तदभावव्याप्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वनिवेश एव साधवाय, अन्यथैकत्र द्वयमिति रीत्या तदभावव्याप्तिकरत्वावगाहिनो विशेषदर्शनस्य तद्व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरिति दिक्। अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा। इत्यत्रापि स्थाणुत्वतदभावपुरुषत्वतदभावरूपकोटिचतुष्टयमादायैव संशयः स्वीक्रियते सामान्यवाक्यादिवपदार्थधर्मिणः स्थाणुपुरुषपदाभ्यां स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्वाकारद्वयेन चाभावद्वयस्योपस्थितेः, केवलं स नव्यमते शाब्दः, जीर्णनैयायिकमते सोपनयसहकारेण मानस इति विशेष इति नानुपपत्तिः, अन्य त्वेकधर्मिणि विरुद्धनानाधर्मप्रकारकज्ञानं संशय इति संशयलक्षणं मुक्त, तन्मते स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येवं द्विकोटिक एव संशयः, विरोधज्ञानं च तन्मते संशयकारणमिति मन्तव्यम्, तल्लक्षणा धर्मिधर्मितावच्छेदकनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकत्वेन विरुद्धत्वेन नानाधर्मप्रकारकत्वम्, तेन द्रव्यत्वतो वह्नितदभाववन्तौ चेत्यादेः घटो द्रव्यं पृथिवी चेत्यादेश्च निरासः, एकधर्मिकविरुद्धनानाप्रकारकज्ञान विस्तारः सुगतादिव स्वतन्त्रतद्रूपवत्त्वादेर्घटो द्रव्यं पृथिवी चेत्यादेश्च निरासः, एवं संशयत्वशून्यज्ञानस्वरूप स्वरूपं कोटिद्वयविशेषमानससामग्रीसमाधाधीन संशयत्वं नीलघटत्ववत् कार्यतावच्छेदकम्, एवं संशयत्वशून्यज्ञानस्वरूप निश्चयत्वमपि नीलत्वशून्यघटत्ववदेवेति दीधितिकृतः, न चैवं धर्मिज्ञानमन्तरेण निश्चयवत् संशयोऽपि स्यादिति वाच्यम्, सति धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे इष्टत्वात्, क्वचिद्धर्मिज्ञानस्य धर्मीन्द्रियसन्निकर्षविघटैवोपयोगात्, कोटद्युपस्थितेरपि विशेषणज्ञानमुद्रया विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्न एवापेक्षा, विशेषणज्ञानादपि तु तत्कोटीन्द्रियसन्निकर्ष एवापेक्षितो, नतु

यदत्र तज्ज्ञानमपि, संशयोत्तरमिममय निश्चयापत्तिरपि निश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नोत्पत्तेरापादयितुमश-
क्यत्वादेव न भवतीति तदाशयः, अस्मत्सिद्धान्ते तु तादृशमपि संशयत्वं निश्चयत्वं च विजातीयविजातीयक्षयोपशमज-
न्यतावच्छेदकमवश्यं स्वीकर्तव्यम्, चक्षुर्विषयादिषु निमित्तानिमित्तयोरपि पाठात् मत्यादिमतीनां च कारणभेदप्रतिनिय-
तानामेव परिगणनात्, अन्यथाऽसंख्यभेदापत्तेः, अर्थसमाजग्रस्तस्य च धर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्रमाणाभाव एव
बीजं परैरपि स्वीक्रियते, अन्यथा स्वसामानाधिकरण्यघटितकविशेषणतोभयसम्बन्धावच्छिन्नदुरितनिष्ठप्रतियोगितावच्छेद-
कताकभेदवद्दुरितध्वंसत्वमपि तत्त्वज्ञानकार्यतावच्छेदकं न स्यात्, तत्र तत्र तथाविधकार्यकारणभावग्राहकस्य तमवेस्यावि
वेदादेरिवात्र चक्षुरादिग्रहस्य प्रमाणस्य सत्त्वाभावस्येवेति तादृशस्यापि संशयत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वं निराबाधमिति।
यदि च निश्चयसंशययोरवधारणत्वानवधारणत्वे विषयते अनुभवसिद्धे तदा तयोरेव कार्यतावच्छेदकत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः।
'समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय' इति गौतमीयं सूत्रम्, समानो
ऽनेकश्च तत्कोटिद्वयमात्रकोटिमतां यो धर्मस्तदुपपत्तेर्धर्मिणि तद्ग्रहणात्, विप्रतिपत्तेर्विरुद्धकोटिद्वयप्रतिपादकवाक्यात् नित्यो
नवेत्यादिवाक्यात्, उपलब्धेरनुपलब्धेश्च व्यवस्था तद्विषयौ भावाभावौ तयोरव्यवस्थाऽनियामकं सपक्षविपक्षव्यावृत्तधर्मवत्ता-
ज्ञानं यतोऽसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानादिति यावत्, विशिष्यते व्यावर्त्यते विशेषदर्शनविषयो यस्मात् स विशेषो विशेषादर्शनं तद-
पेक्ष इति, एतावता कारणमुक्तं, लक्षणमाह—'विमर्श इति' एकधर्मिकविरुद्धोभयप्रकारकं ज्ञानमिति तदर्थः, भाष्यकारस्तु
समानः कोटिद्वयसहचरितो धर्मः, अनेकधर्मोऽसाधारणधर्मः, उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्था तत्कोटिकज्ञानस्य तदभावकोटिक-

ज्ञानस्य च मद्विषयकत्वानवधारणे प्रामाण्यसंशय इति यावदित्यादि, तदिह करोत्यर्थभावनारूपधर्मिज्ञानाद्विशेषादर्शनात् यज्यर्थं तदितरकोटिद्वयोपस्थितेश्च विशेषसंशयाद् युक्तो विशेषप्रश्न इति बोध्यम्। तत्र स्वलक्षणेषु, विज्ञानवादिमतमापातमिति, (२९ २ १) तावतापि सौगतपक्षो न क्षीयत इति भावः। परमार्थसदायातमिति, (२९ २ २) अनिच्छतोऽपि योगाचारस्येति शेषः, विकल्पबुद्धौ प्रतिभासमानस्य सामान्याकारस्य मुख्यताया: स्वयमेवाभ्युपगमात्तस्य च ज्ञानसामग्रीमात्रप्रभवस्य निर्विकल्पकेऽपि युक्तत्वाद्विशेषरूपताया अपि च बहिरर्थे गौणत्वे च ज्ञानमात्र एव तत्त्वतो विभान्तत्वादिति हृदयम्। विपर्ययस्यापीति, (२९ २ ४) अनुभूयमानेऽनुगतव्यावृत्ताकारद्वयेऽन्यतरासत्यत्वे विनिगमकाभावादिति निष्कर्षः। विचार्यमाणायोगादिति (२९ २ ७) किं स्यात् सा चित्रैकस्यामित्यादियुक्तेरिति भावः। एतेन प्रायान्तरायातां सर्वेषां सामान्यविशेषात्मकतासाधनेन, भेदाप्रतिसिद्धेः विकल्पागोचरत्वात्। भेदमात्रस्येति, (२९ २ १४) अनुगतरूपावगाहिनि ज्ञानेऽन्ततस्तदाश्रयतयैव भेदावगाहनादिति भाव। सामान्यग्रहण एवानुमानव्यापारो व्यक्तिस्त्वाक्षेपतो लभ्यत इति तु न चक्तु युक्तम्, आक्षेपस्याप्यनुमानत्वात्, अनुमितौ सामान्यविषयताप्रवादस्तु व्यापकतानवच्छेदकतदवृत्त्यकिलरूपम व्यापकालवगाहित्वात् अत्यक्षपृथिव्यादिवास्यविषयिताभावाद्वा समर्थनीयः। ताभ्यामिति, (३० २ ४) ताभ्यां स्थाणुपुरुषाभ्यां विशेषाभ्यां, तस्योर्द्ध्वतासामान्यस्य, व्यतिरेके भेदश्चेत्, किं न दूरे व्यक्तिमात्रप्रतिप चकद्दूरत्वधर्ति देशेऽवभासनं स्यात्, विशेषाद् सामान्यस्य भेदे एकभासकसामग्र्यभावेऽपरतद्भावस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः। इदाप चाचाद्-दूरेऽवभासमानस्याऽस्पष्टाकारस्य सामान्यस्य सन्निधानअतिशयेन भासन स्यात्। यद्दूरेऽस्पष्टमनुभूयते तत्समीपेऽत्यस्पष्टं

भावात् अस्पष्ट विशेषस्यास्पष्टताया एव सम्भवादिति भावः। निरवच्छिन्नाप्रत्वादिप्रकारताशास्याप्रामिमस्पक्षे निकटवे यशपितावहेतुत्वं दूरत्वशपितावर्गा प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, अस्तु वा सामान्यविशेषसाधारण्येनास्पष्टतास्यविषयताविशेषस म्बन्धेन भावात्कारस्यावच्छिन्न दूरत्वस्य स्पष्टाख्यविषयताविशेषसम्बन्धेन तदवच्छिन्ने च सन्निधानस्य हेतुत्वम्, तथैव विस्वविशिष्टविषयस्य तादृप्येणैव वा तथामिति नोक्तदोषसर्ग इत्यभिप्रायवान् समाधत्ते-एतदप्ययुक्त विशेषेऽपि समानस्याविस्यापिना (२० २ ५)। कुतश्चिद् दृष्टेस्यादि, (२० २. १४) इदं कारणं दूरत्वादि भवष्टमस्पष्टयो पक्षमः न चैवं व्यभिचारः, दूरत्वादिदोषस्थलेऽप्यस्पष्टयोपक्षमस्यैवाभ्युपगमात्, तत्त्वावच्छिन्ने च तथत्वप्रत्यक्षेत्रकाल भावानामेकत्रवृत्तिकमस्पेन हेतुत्वे दोषाभावादिति दिक्। सवाचकत्वादिति (२१ १ २) संवादकत्वस्य च सविषयकत्वेन व्याप्तत्वादिति भावः। 'तथा च कथमिदमवतिष्ठत इत्यादि (२२ ७ १२) यदि च विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येष पाचतुष्टयसाधारणी प्रवर्त्तनैव शब्दभावना, विधिः प्रेरण भृत्यस्य निकृष्टादेः, निमन्त्रणमावश्यकप्रेरणा, आमन्त्रणं कामचा रानुज्ञा, अध्येषणा सत्कारपूर्वो व्यापारः, एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्त्तनात्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवात्, आह च "अस्ति प्रवर्त्तनारूप-मनुस्यूतं चतुर्ष्वपि। तत्रैव लिङ् विधातव्यः, किं भेदस्य विवक्षया ॥१॥ न्यायव्युत्पादनाय वा, प्रपञ्चार्थमथापि वा ॥ विध्यादीनामुपादानं, चतुर्णामादितः कृतम् ॥ २ ॥" इति, प्रवर्त्तना च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदको धर्मः, स चेष्टसाधनत्वादिरिति विभाव्यते-तथा नामान्तरेण क्षिप्यप्याप्योत्पादनाकृत न कश्चिदन्यो नैयायिकमताद्विशेष इति मन्तव्यम्। परापेक्षामन्तरेण क्वचित् कथाचिदप्यभावादिति, (२४ २ १) अत्र तस्यति योजनीयम्। तस्य

समानप्रत्ययप्रत्ययस्य । नन्विदमयुक्तम्, घटोऽयमित्यादौ घटत्वादिसमानपरिणामप्रत्यक्षस्य परापेक्षामन्तरेणैव सर्वानुभवसिद्धत्वात्, न च सामान्यप्रकारकप्रत्यक्षे परापेक्षत्वनियमोऽपि वक्तुं युक्तः, घटत्वं सामान्यमिति प्रतीतेरतथात्वादिति चेत्, सत्यम् सामान्यीयविशेषणतासम्बन्धेन सामान्यप्रकारकप्रत्यक्षे तथा नियमे दोषाभावात्, घटत्वं सामान्यमित्यत्र तु सामान्यस्य तादात्म्येनैव प्रकारत्वात्, वैसदृश्येऽपीत्थमेव परापेक्षत्वनियमोपपत्तेः, परापेक्षस्यापि कथञ्चिदनपेक्षत्वं तु न दूषणम्, किन्तु स्याद्वादसाधकत्वाद् भूषणमेव, एतेन सामान्यबोधो न परापेक्षो न वा वैसदृश्यबोधः, किन्तु तद् व्यवहार इत्ययमपि नयोऽनुगृहीतो भवतीत्यादि विभावनीयं सुधीभिः ।

कथं शबल इत्यपि, (३४ २ ३) शबलेन समानो धवल इति प्रत्यये सामान्यपदार्थस्य तन्निष्ठत्वे सति तद्वृत्तिधर्मस्वरूपत्वेन भेदगर्भत्वात् भेदप्रत्ययस्य चाभेदज्ञानविरोधित्वादिति भावः । एकत्वोपचारादिति, उपचरितमेकत्वं तज्जातीयाभेदरूपमाश्रित्येत्यर्थः । तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदवत्ताबुद्धिर्हि तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाववत्ताबुद्धिं विरुणद्धि न तु तज्जातित्वावच्छिन्नभेदाभाववत्ताबुद्धिमित्येव न विरोध इत्यर्थः । न चैवं वा काचिज्जातिमादायातिप्रसङ्गो, विशेष्यतावच्छेदकतया व्यक्तावच्छेदकजात्यवच्छिन्नभेदाभावाश्रयणेनानतिप्रसङ्गात्, यद्वैकत्वस्य शबलधवलवृत्तिसमानपरिणामगताभेदस्योपचारे धर्मिण्यध्यारोपमाश्रित्येत्यर्थः । न चैवमत्रापि सादृश्यान्तरमादायातिप्रसङ्गः, 'आरोपे सती'त्यादिन्यायेन सादृश्यान्तरेणाभेदाध्यारोपायोगादिति मन्तव्यम् । मुख्यमात्मादिद्रव्य इति, (३४ २ ४) मुख्यं स्कन्धपरिणामकृतमेकत्वमात्मादिषु द्रव्येष्वित्यर्थः । सादृश्य तूपचरितमिति (३४ २ ४) प्रथमपक्षे सादृश्यपदस्य सादृश्यनिमित्तमित्यर्थः । द्वितीयपक्षे

सादृश्यमित्यर्थः । कथमुपपद्येतेति, (३४ २ ५) मुख्यैकत्वस्य परानपेक्षत्वात् स एवायं गौरित्यत्र तदाश्रयणे शबलेन समानो धवल इति प्रत्ययो नोपपद्येतैवेत्यर्थः । तयोरेकसामान्ययोगादिति, (३४ २ ५) एतदनन्तरं तेन समानो ऽयमिति प्रत्यय उपपद्येतैवेत्यनुषञ्जनीयम्, तयोः शबलधवलयोर्गोत्वरूपैकसामान्यसम्बन्धे धवले शबलभिन्नत्वशबलवृत्तिगो-त्वसामान्यरूपधर्मग्रहे उक्तविशिष्टबुद्धेर्नानुपपत्तिरित्यर्थः । इत्थं तटस्थेनाक्षेपसमाधाने कृते बाधकप्रसङ्गमाह–इति चेदि त्यादिना, (३४ २ ५) सामान्यवन्तावितिं (३४ २ ५) मुख्यैकत्वग्रहे भिन्नत्वेनाभिव्यञ्जकापेक्षाधीसत्त्वे सम् शलम्बनस्यैव सम्भूतसामग्रीकत्वादित्यर्थः । न चैवं घटवद्भूतलमित्यत्रापि सयुक्ते घटभूतले इत्यस्यापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि घटध्वंसादृश्यकतैकस्यानाश्रयतो तदापत्तेरिष्टत्वात्, तदाश्रयणे तु धर्मिगतसम्बन्ध्यपुरस्कारेणैव तदन्यथविषयाधी नयोधोपपत्तेरिति ध्येयम् । ननूभयत्रैकत्वाश्रयणेऽपि स एवायं गौरिति धीकाले तेन समानोऽयमिति कथं न स्यात्, तत्राह धर्मैक्योपचारे त्विति (३४ २ ६) सामान्यमिति सम्प्रत्ययः स्यादिति (३४ २ ६) सामान्यान्तर्निर्गिरयं कृत्वा तदेकत्वप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । न तेन समानोऽयमिति (३४ २ ६) तत्समानत्वबुद्धेस्तदेकत्वबुद्धिजनन एवोपधीयत्वादिति भावः । तस्यगतयेत्यादि, (३४ २ ८) तथा च मातस्थापनाद्विगोभ्यवहारहेतुसादृश्यरूपाणां गोत्वानां भिन्नत्वाभ्युपगमाच्च दोषः । एकत्वव्यवहारश्च तेषु गोत्वत्वेनानुगमय्यैवोपपादनीयः । अत एव मुख्यस्वर्णत्वादिना सौवर्णत् कुम्भकारस्वर्णकारवस्त्रकर्तृसाविवन्यतावच्छेदकतया घटत्वमपि नानैवैकत्वव्यवहारश्च तत्र कथञ्चित्सौसादृश्यादिनेति परैरपि स्वीक्रियते । तदेकजातित्वनियन्धनमिति (३४ २ १०) तेन मातगमादिनैका मातिर्येस्य स्थापनागमादेस्त

चप्रयोजकमित्यर्थः । तथा च गोपदशक्यतावच्छेदकं निक्षेपचतुष्टयानुगतगोत्वमेकं तद्व्याप्यानि च भावगोत्वादीनि नानेति निष्कर्षः । इदं तु चोद्यम्, एकानेकत्वेनानुभूयमाने वस्तुनि च यदंशे एकत्वावच्छेदकः स एव द्रव्यं य एव चानेकत्वावच्छेदकः स एव पर्याय इति द्रव्यार्थिकनयेनोर्ध्वतासामान्यस्येव, तिर्यक्सामान्यस्याप्येकत्वस्याविशेषेण ग्रहणात् कथं वाचो युक्तिरात्मादिद्रव्य मुख्यमेकत्वं सामान्ये तूपचरितमिति, विपर्ययस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्, आत्मादिद्रव्यस्याप्येकग्रहणगृहीतासंख्येयप्रदेशात्मकत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात्, सामान्यस्य व्यञ्जनपर्यायरूपत्वाच्च मुख्यमेकत्वमिति चेत्, एवं सति सर्वत्र शब्दानुगम एव स्यादर्थानुगमः, तथा चानुभूयमानार्थानुगताकारानुपपत्तिः । किञ्चैवमृजुसूत्रनयेनात्मादिरपि प्रतिसमयमङ्गुरार्थपर्यायात्मा कथं मुख्यैकतामनुभवेत, नयान्तरेण तु मुख्यमेकत्वमुभयत्राविशिष्टम्, अस्खलितप्रतीतरेव तत्र मानत्वात्, अनुगतप्रतीतिविषयो हि सामान्यं व्यावृत्तिप्रत्ययविषयश्च विशेष इति, अनुगतप्रत्ययोऽपि चोर्ध्वतासामान्यानालम्बनस्तिर्यक्सामान्यमेवालम्बते, विषये मेव धियां विशेषा इति न्यायात्, अन्यथा साकारवादापातात्, स्वरूपास्तित्वमन्यदवस्पर्शे न सहत इति चेत्, अल्पकालस्पर्शमपि कथं सहतामिति स्मरन्तु देवानुप्रियाः, सौत्रान्तिकवैभाषिकसिद्धान्तपद्धतेः स्वतो व्यावृत्तिमतां पदार्थानां कथञ्चिदनुगतधीजननैकशक्ति ज्वरहरणैकशक्तिरिव गुडूच्यादीनां सामान्यमिति मते तु तुल्यन्यायेन विशेषस्यापि व्यावृत्तिधीजननशक्तिरूपत्वेन तदुभयाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, तदतिरिक्तद्रव्याभावेन द्रव्यार्थतया प्रत्यक्षत्वस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मादेकत्वमनेकत्वं च सामान्यविशेषयोर्द्रव्यपर्यायापेक्षं स्वस्वग्राहकनयापेक्षया मुख्यमेवेति दिक् । येन सदपि वाक्यार्थो न स्यादिति, (३४ २ १३) ननु यज्यादि सामान्यस्य शब्दार्थतां वयं न वारयामः, किन्तु धात्वर्थत्वेनान्यलभ्यतया लिङर्थतामेव, अत एव धर्मिकल्पनात इति न्यायात्

पूर्वकल्पनापेक्षया यागादेः फलकालपर्यन्तं स्थायित्वमेव युक्तं, यागोत्तरकाले इदानीं न यजेयमिति प्रतीतेर्व्यापारकालावच्छिन्न समवेतत्वस्यैव यागादिप्रत्ययहेतुत्वकल्पनेनोपपत्तेरियुक्तिरपि प्रत्युक्ता, यत्नाद्यर्थस्य लिङर्थव्यापारेऽन्वितस्यैवानुभवावाप्त्यां भावनाया अप्रतिक्षेपात् । न च सर्वत्र व्यापाररूपा भावना नाख्यातस्यार्थः, किन्तु धातोरेवेति वैयाकरणमतमेव युक्तं, प्राधान्येन प्रतीयमानव्यापारस्य धात्वर्थतायाः प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वादिति चेत्, "अत्रा दुरत्यातुवयोच्छलन्तो, नवीनवैयाकरणाः समुक्तीः । धम्यार्थमुक्तौ वयमेव दक्षा इत्यान्तरं दर्पमितोऽगिरन्तः ॥ १ ॥" यदप्युक्तं 'प्रकृतिप्रत्ययौ' इत्यादिन्यायात् व्यापारो न धात्वर्थ इति तदयुक्तं, तस्य न्यायस्य प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधे तदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावमूलत्वात्, स एव च न सम्भवति, पक्वानित्यत्र पाकं कृतवानिति विवरणात्, पाकस्य कर्मकारकस्य क्तवतुप्रत्ययार्थे कर्तृकारकेऽन्वयात् । न च "सम्बन्धमात्रमुक्तं च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः । तदेकांशनिविष्टे तु व्यापारेऽस्या न विघात ॥१॥" इति भट्टपादोक्तरीत्या सम्बन्धसामान्येन कारकाणामन्वयो वक्तुं शक्यः, क्रियात्वस्यैव कारकान्वयितावच्छेदकत्वेनान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वलक्षणयोग्यताविरहात्, तस्मात् क्रियारूपा भावना धात्वर्थ एव, 'भूवादयो धातवः' इति सूत्रे प्रभृतिप्रकारवाचकादिशब्दप्रयोगेन द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिणा भूवाप्रभृतयो वा सदृशा धातव इत्यर्थलाभात्, क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वस्यैव धातुलक्षणत्वपर्यवसानात्, अत्र क्रियावाचके हिरुक्पृथगनानेत्यादावतिव्याप्ति-वारणाय विशेष्यं, वा इत्यस्य तादृश्यस्येऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषणं, वा इत्यस्य धातुस्याव्ययमध्ये पाठस्तादृशस्यैव भ्वादिगणेऽपि पाठात्, न "च यतिगन्धनार्थनिर्देशो नियामकस्तस्यार्थानादेशनादिति" भाष्यपर्यालोचनया धातूनामनेकार्थत्वेन नियमस्या

पुनरुक्तत्वलाभात्, क्रियात्वं च व्यापारत्वं, न तु भावत्वम्, अन्योन्याश्रयात्, न चान्यतमत्वं धातुत्वं, भूवादय इति सूत्रवै
यर्थ्यापत्तेः, न च सनादीन् फलांशानन्यतमत्वेनादाय तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वमेव लक्षणमुच्यतामिति वाच्यम्,
तदन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विकल्पयतीति प्रयोगानुसारेण प्रवेशप्रसङ्गात् तदर्थकचकारेऽतिव्याप्तेरिति वाच्यम्, क्रियावाच
कत्व एव हि धातोः स्वर्गमग्निष्टोमयाजीत्यादौ कर्मणि करणोपपदे कर्तरि च ण्यत् णिनिप्रत्ययोपपत्तिः, विना क्रियां कारकस्या
सम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसम्भवात्। न च गम्यमानक्रियामादाय कारकयोग इति मञ्जरीविदुक्ता, आख्यातस्थलेऽपि
तदापत्तौ भावनायास्तदर्थत्वप्रवादस्य तपस्वलाञ्छितत्वप्रसङ्गात्, एतेन प्रकृते लिङ्गसङ्ख्यान्वयानुरोधात् कर्तुर्वाच्यत्वप्रसङ्गात्
तेनाक्षेपाद्भावनाप्रत्ययः सुघट इत्यपास्तम्। एवं सत्याख्यातेऽपि संख्यान्वयानुरोधेन कर्तुर्वाच्यत्वप्रसङ्गात्, किञ्चैवं नत्वेमिमो
नत्वमिमो हरिणा त्रातो हरित्रात इत्यादौ "कर्तृकरणे कृता बहुलमिति" समासो न स्यात्, पुरुषो राज्ञो, भार्या देवदत्तस्येत्या
दाविवासामर्थ्यात्, न च दध्योदनो गुडधाना इत्यादाविवात्राप्याक्षिप्तक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यम्, तत्र विध्यानर्थक्यादगत्या
तथा स्वीकारेऽपि नत्वमित्यादौ साक्षात्तदर्थान्वये बाधकाभावात्। किञ्च भावनायास्तिङर्थत्वे भावयति घटमिति वद्भवति
घटमित्यपि स्यात् धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात्, न चाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न
द्वितीयेति वाच्यम्, आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वरूपत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेणेत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृतापत्तौ
तृतीयानापत्तेर्ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृतापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मत्वानापत्तेः। तथा च ग्रामाय
गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यपि न स्यात्, "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीति," गत्यर्थकर्मण्येव चतुर्थीवि

धानात्, अपि च फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो गमनवानिति प्रतीत्यापत्तिः संयोगाश्रयत्वात्, फलानुत्पाददशायां व्यापार सत्त्वे पाके पचतीत्यनापत्तिर्व्यापारविरमे पाके पचति इत्यापत्तिश्च, न च भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वाभा नुपपत्तिः कर्तरि कृदित्यत एव तल्लाभे विशेषानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः । अथ कथं फलव्यापारयोर्द्वयोरपि धातुतो लाभ इति चेद्, फले व्यापारे च सम्बन्धः शक्तिद्वयकल्पनात्, पचतीत्यादौ फले विक्लित्त्यादि, व्यापारो भावनाभिधासाध्यत्वेनाभिधी-यमाना क्रिया, यदाह वाक्यपदीये "यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते" ॥१॥ इति । न च साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः, पचति पाकः करोति कृतिरित्यादौ क्रियान्तराकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात् । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपस्य साध्यत्वस्यासत्त्वरूपस्य धातुप्रतिपाद्यत्वकल्पनात्, तदिदमभिप्रेत्योक्तं वाक्यप दीये "असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते" इति, न चैवं घञन्तेऽपि धातुना तल्लाभापत्तिः, इष्टत्वात्, तत्र प्रकृतिप्रत्यय भ्याम्यां यस्य मृगो धावतीत्यादौ तिङन्ताभ्यामिव साध्यसाधनावस्थयोरभिधानात्, तत्र साध्यत्वं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थाप कतावच्छेदकरूपवत्त्वं, साधनत्वं च कारकत्वेनान्वयित्वमिति, न च घञन्ते धातुना साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः । ओदनस्य पाक इति कर्मषष्ठ्या मानत्वात् । न च पचतीत्यप्यावृतक्रियान्वयात् षष्ठी, कर्तृकर्मणोः कृतीति कृदन्तेन योग एव तद्विधानात्, नलोकाव्ययेत्यादिना तदेवयोगे निषेधाच्च । अथ कारकाणां भावनायामेवान्वय इति नियमे ओदनस्य पाक इत्यत्र कर्मषष्ठी भावनाया धातुवाच्यत्वं साधयतु तत्रैव तु किं मानमिति चेत्, विशेष्यतया कारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थिति र्हेतुरिति कार्यकारणभाव एवेत्यवेहि, तदुक्तं "सम्बोधनान्तं कृत्वोर्थः, कारकं प्रथमो मतिः । धातुसम्बन्धाधिकार-निष्पन्नम

साधुत्वमष्टकस्यास्य, क्रियपैवावधार्यताम् ॥२॥ " इति, एव समस्तनञ् ॥ १ ॥ तथा यस्य च भावेन, षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् । स्कारिकाद्यर्थो यथा सम्बोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः, त्वं भूरि देवदत्तेत्यादौ निपातानुरोधात्, " समानवाक्ये निघातयु- ष्मदस्मदादेशा " इत्यनेन समानवाक्य एव नियमात्, पचति भवतीत्यादौ धातुमात्राद्विरीत्यैकवाक्यतासत्त्वादेव निघातस्वीकारात् ॥ १ ॥ कृत्तोऽर्थे , क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति विहितः, क्रियायामन्वेति, क्रियाया अभ्यावृत्तिः पुनर्- पुनर्जन्म यस्मिन् योऽस्य इति तदर्थात् क्रियायोगे तत्साधुतोक्तेः ॥ २ ॥ तथा कारकं करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः कारकशब्दस्य क्रियापरत्वात्, ॥ ३ ॥ प्रथमो वतिः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति विहितः, तत्र यत्तुल्यं सा क्रिया यदि स्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥ धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नं " धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः " इत्यधिकृत्य तेषां विधानात् ॥ ५ ॥ असमस्तः समासायोग्यो नञ् प्रसज्यप्रतिषेधीय इत्यर्थः । न च तस्य क्रियान्वये मानाभावः न त्वं पचसि न युवां पचथ इ- त्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः, घटो नास्तीत्यत्राप्यस्तित्वाभावस्यैव बोधात्, भूतले न घट इत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहारेणैव तथा बोधकल्पनात्, प्रकारतासम्बन्धेन नञर्थविशेष्यकबोधे धात्वन्यभावनोपस्थितेर्हेतुताया एव युक्तत्वात्, ॥ ६ ॥ 'यस्य च भावेन भावलक्षणं' 'षष्ठी चानादरे' इति सूत्रद्वयेन विहितमपि क्रियायामेवान्वेति, पूर्वत्र भावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानादुत्तरत्र च प्रकरणत्वस्यार्थतो लाभादिति ॥ ७-८ ॥ स च भावनाख्यो व्यापारः पचतीत्यादौ फूत्कारत्वाधःसन्तापनत्वयत्नत्वादितत्प्रभेदरूपेण भाव्यः, तत्तद्रूपसमकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्, न च नानार्थतापत्तिः, तदादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेः शक्यतावच्छेदकानुगमकस्य सत्त्वात्, आख्याते क्रियैकत्वस्यापि तेनैव व्यवस्थितेः, पञ्चाक्षय

पचीय "गुणीभूतैरवयवैः, समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते"॥१॥ इति, आख्यातस्य च फलाश्रये व्यापाराश्रये च शक्तिः, तत्र फलाश्रयः कर्म, व्यापाराश्रयः कर्ता, शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं, शक्तिविशेषरूपं, न तु फलादिगर्भं, फलादेर्धातुलभ्यत्वात्। मानञ्च तत्र 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रमेव, अत्र हि चकारात् कर्तरि कृदिति सूत्रोक्तं कर्तरीत्यनुकृष्य बोधकतारूपां तिबादिशक्तिं तत्स्थानिभूते लकारे प्रकल्प्य तस्य कर्मकर्तृविषयविधानात्, न च दर्शनान्तरीयपरीक्षा व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात् लकारविधिः स्यादिति शङ्कनीयम्। तद्वदेव कृतामपि कर्तृकर्मवाचकत्वापत्तेः कर्तरि कृदित्यस्य लः कर्मणीत्यनेन तुल्ययोगक्षेमत्वात्, अपि च मीमांसकानां कृतामिवाख्यातानामपि कर्तृवाचकत्वमस्तु भावनायामावेदने एव लाभः, घटमानयेत्यादावाक्षेपितव्यक्तेरपि तस्याः प्राधान्योपपत्तेः। पचतीत्यादौ भावनाया विवरणदर्शनात् वाच्यत्वमिति चेत्, न, पाकानुकूलव्यापारवतः कर्तुरपि विवरणविषयत्वाविशेषात्, न च कर्तुर्विवरणं तात्पर्यविषयं पाकं करोतीत्यत्राख्यातार्थकर्मत्वविवरणवदितरेतरान्वये समानवाच्यविवरणमपेक्षेति न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम्। भावनायां तुल्यत्वात्, किं च पचति देवदत्त इत्यत्राभेदान्वयदर्शनात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकं पक्ता देवदत्त इत्यत्रेव, नामार्थयोर्हि समानविभक्तिकत्वं नियामकं तच्चमाथाभात्र स इति वाच्यम्। सोमेन यजेत स्तोकं पचति राजपुरुष इत्यादावप्यभेदबोधानापत्तेः। न च कर्तरि लक्षणया सामानाधिकरण्यं, पिनाकपाण्यादिमौमिकानामपि शून्यवादिलक्षणा-नापत्तेरभ्यासाधिकरणोपेक्षापत्तेरिति दिक्। अत्र फले व्यापारः प्रधानं, तिङर्थाः कर्तृकर्मसंख्याकाला विशेषणानि, तत्रापि कर्तृकर्मणी व्यापारफलयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथा

चाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रत्यासत्त्याऽन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति फलितं, नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुहेतुमद्भावो वाच्यः, सोऽपि चन्द्र इव प्रथमाय चान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुहेतुमद्भावो वाच्य प्रथमाय यथान्वयादाख्यातार्थानन्वयादिवरविशेषणस्वतत्पर्यायविषयत्वघटितो वाच्य मुखं दृश्यते देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रेमार्थयोराख्यातार्थानन्वयः स्पष्टः, अतीतमा इत्यपि गौरवमिति मन्तव्यम् । कालस्तु व्यापारे विशेषणं, न तु संख्यावत् कर्तृकर्मणोस्तदन्वयः स्पष्टः, अतीतमा पनाके कर्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च, नापि फले तदन्वयः, फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पस्यतीत्यापत्तेश्च, न चामयावजीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः, यत्नस्याज्ञानादप्रयो गात्, किञ्चिच्चेष्टादिनाऽवगतौ चायमुत्तिष्ठति नतु शक्नोत्युत्थातुमिति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्, इत्थं च तिङर्थो विशेषणमेव प्रधानं तु भावनैवति स्थितम् । यदि चाख्यातार्थप्राधान्यं स्यात् तदा देवदत्तादिभिः समभेदान्वयात् प्रथमान्तार्थस्य प्राधान्यापत्तिस्तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात्, प्रथमान्तार्थमृगस्य धावनक्रियाविशेष्यस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः, न चैवमप्रथमासामानाधिकरण्याच्छत्रुप्रसङ्गः, तथापि द्वितीयाया दुर्वार स्वेनाकाङ्क्षस्यैवासम्भवापत्तेः, न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्यम्, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । एवं च भावनाप्रका रकबोधे प्रथमान्तपदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तमयुक्तम् । किं त्वाख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्यो पस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया हेतुः, भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु धात्वर्थभावनोपस्थितिरेव हेतुः, पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादावुत्पादिति कल्पनीयम् । इत्थं च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यत इत्यत्रैकाश्रयिका या

तिर्यग् विलोकयति सद्यः । अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥१॥" इत्यादावेककर्तृकानेक-
क्रियाणां प्रत्येकं प्राधान्ये बहुवाक्यभेदापत्तावपि निष्कासयतः क्रमेलकागमन्यायपातात् । न चात्र नवपरिणयनव्यभिचरितं
कर्तृत्वेनावच्छिन्न एको व्यापारोऽस्त्यनुभूयते वा, एकस्यानेकक्रियासम्बन्धघटितदीपकोदाहरणतयैवास्याभिहितत्वात्, न
चात्रोदाहरणाकाङ्क्षया तत एककर्तृकत्वसम्बन्धेन क्रियाणां परस्परमन्वयः, स्वाभाविकक्रियान्तराकाङ्क्षाविषयतावच्छेदकरूप-
वत्त्वाच्च न क्रियासमभिव्याहारेऽपि वाक्यभेददोष उद्धर्तुं शक्यः, विनिगमनाविरहेण प्रत्येकं क्रियाप्राधान्यापत्तेस्तद-
वस्थत्वात् सर्वक्रियाणामाख्यातार्थकारैकरूपमिति न्यायेनैकस्मिन् कर्तर्यन्वयवाद एव हि तस्योद्धर्तुं शक्यत्वात् । यत्र-
त्रापि निपातानुरोधादेकक्रियाया एव प्राधान्यम्, अन्यासां साधनत्वापेक्षमाणत्वं "तिङतिङः" इति सूत्रयता तिङन्तानाम-
प्येकवाक्यत्वस्वीकारात्, "एकतिङ् वाक्यम्" इत्यस्य वार्तिकस्य चैकतिङ्विशेष्यकं वाक्यमित्यभिप्रायादिति, तन्न, निपातकृतं
प्राधान्यमपि कुत्रचित् विनिगन्तुमशक्यत्वात्, चरमपठितत्वस्यापि पश्य मृगो धावतीत्यत्रैव व्यभिचारादस्यार्थस्य स्वगृह-
परिभाषामात्रत्वाच्च, अन्यथा निपाते क्रियाप्राधान्यं तत्सत्त्वे च स इत्यन्योन्याश्रयस्य दुर्वारत्वात्, किञ्च साध्यसाधनवर्तितया
क्रिययोः परस्परमन्वयस्वीकारे पाकेन भुङ्क्ते इत्यर्थे पचति भुङ्क्ते इत्यादेरपि प्रसङ्गः, पठन् गच्छतीत्यर्थे पठति गच्छतीत्यादे-
रपि च, मम त्वाख्यातस्य सार्वविधेयकशाब्दबोध एव हेतुत्वाभावं प्रसङ्गः । किञ्च धात्वर्थप्राधान्याभ्युपगमे धात्वर्थस्य
विशेष्यकशाब्दबोधजनकसामग्र्या धात्वर्थ एव संख्याबोधकस्य सामान्यस्य भावमात्रे तत्त्वात् कर्तृकर्मणोर्नामार्थे संख्यान-
न्वयप्रसङ्ग इति न किञ्चिदेतत्–" शब्दसाधननिकषैस्य परगतां, प्राग् जयो भवतु सम्बरवेदिनाम् । अर्थमाधिगमयन्मे पुन–र्योग

एव निपुणं प्रगल्भते ॥ १ ॥ सर्वथोपशमनेकान्तवादमवलम्बमानैः पुनरस्माभिः सर्वमेवोपपादयितुं शक्यम्, व्यवहारनयानु सारिणां नैयायिकानां नामार्थविशेष्यकस्यैव शब्दनयानुसारिणां शाब्दिकानां भावप्रधानमाख्यातमिति वदतां भावर्थविशेष्य कस्यापि बोधस्य जायमानस्य शब्दमात्रेण निराकर्तुमशक्यत्वात्, नयव्युत्पत्तिवैचित्र्याधीनस्य फलीभूतशाब्दबोधवैचित्र्यस्य दृष्टेष्टाविरुद्धत्वात्, अत एवानुलोमप्रतिलोमक्रमेण तत्प्रकारचैत्रिव्यमानमपि व्याख्यातम्। इत्थं तण्डुलं पचति चैत्र इत्यत्रैव कर्मकक्रियाफलाश्रयत्वेन तण्डुलमुख्यविशेष्यकोऽपि बोधः स्यादिति चेत्, तथा व्युत्पत्तस्य स्यादेव अत्र शाब्दानुशासनमूलव्युत्पन्नयव्युत्पत्त्यधीनो बोध उदेश्य इति नायं प्रसङ्गः। पचतीत्यत्र विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्याधःसन्तापनादेः प्रातिस्विकरूपतासम्बन्धेन च भावनात्वेन नयव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् क्रिया मानम्, साध्यत्वस्य च व्यापारे फलस्यानुकूलता रूपसंसर्गावच्छेदकतयैव मानं, साध्यत्वावच्छिन्नानुकूलताया एव संसर्गत्वोपगमात्, तस्य च साध्यत्वस्य क्रियमाणं कृतमिति नये सिद्धत्वरूपसाध्यत्वेनान्यनये च शुद्धसाध्यत्वेन मानमित्यन्यदेतत्। घटो नश्यतीत्यत्रापि प्रत्यार्थत्वनियामक सम्बन्धेन घटाभिमानकस्य सहकृतमेदादिरूपनाशानुकूलव्यापारस्य मानं, घटं आनातीत्यत्राप्यनेनैव सम्बन्धेन घटप्रत्यु स्वविषयाकाररूपव्यापारमानम्, यद्, भूपणसारकृतोक्त जानातीत्यत्रावरणभङ्गावच्छिन्नबोधव्यापार एवार्थोऽतीतानागत सत्यपि ज्ञानजन्यस्यावरणभङ्गस्यासम्भवात्वादतीतो घटो ज्ञायत इत्याद्यनतीतघटादेस्तदाश्रयता च विषयताया इव नैया यिकानां सत्कार्यसिद्धान्ताश्रयेति, तदापातरमणीयं, नैयायिकसाङ्ख्ययोः परस्परपरामर्शोपहतत्वात्, भेदाभेदसदसत्कार्या भ्युपगन्तृस्याद्वादवादिमार्गाश्रयणं विना च अयोधमग्नः, अत एव शब्दानां निष्पत्तिं प्रति यावत्कृत्य 'सिद्धिः स्याद्वादात्' इति

तिर्यग् विलोकयति सपः । अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥१॥" इत्यादावेककर्तृकनिराकांक्षानेक-क्रियायां प्रत्येकं प्राधान्ये चतुर्वाक्यभेदापत्तावपि निष्प्रत्यूहः क्रमेणैकवाक्यतागमन्यायपातात् । न चात्र नवपरिणयवध्वाभिन्नकर्तृकत्वेनाद्यनुकूल एको व्यापारोऽस्त्यनुभूयते वा, एकस्यानेकक्रियासम्बन्धघटितदीपकमेवात्र रसपर्यवसानायाभिहितत्वात्, न चाभोल्याभ्यासवशया तत्र एककर्तृकत्वसम्बन्धेन क्रियाणां परस्परमन्वयः, स्वाभाविकक्रियान्तराकाङ्क्षाविषयतानवच्छेदकरूपत्वाच्च न क्रियास्वभाव इत्युक्तायनेऽपि वाक्यभेददोष उद्धर्तुं शक्यः, विनिगमनाविरहेण प्रत्येकं क्रियाप्राधान्यापत्तेस्तदवस्थत्वात् सर्वक्रियाणामास्यासार्वभौमरीत्या इयमिति न्यायेनैकस्मिन् कर्त्रर्थेऽन्वयव्यापार एव हि तयोरुद्धर्तुं शक्यत्वात् । यत्त्वत्रापि निपातानुरोधादेकक्रियाया एव प्राधान्यम्, अन्यासां साधनस्यैवैकवाक्यत्वं "तिङतिङः" इति सूत्रयता तिङन्तानामप्येकवाक्यत्वस्वीकारात्, "एकतिङ्वाक्यम्" इत्यस्य वार्तिकस्य चैकतिङ्विशेष्यकं वाक्यमित्यभिप्रायादिति, तन्न, निपातकृतं प्राधान्यमपि कुत्रेति विनिगन्तुमशक्यत्वात्, चरमपठितस्यापि पश्य मृगो धावतीत्यत्रैव व्यभिचारादस्यार्थस्य त्यागस्य परिमाणमात्रत्वात्, अन्यथा निपाते क्रियाप्राधान्यं तत्सत्त्वे च स इत्यन्योन्याश्रयस्य दुर्वारत्वात्, किञ्च साध्यसाधनवर्तिक्रिययोः परस्परमन्वयस्वीकारे पाकेन भूयत इत्यर्थे पचति भूयत इत्यादेरपि प्रसङ्गः, पठन् गच्छतीत्यर्थे पठति गच्छतीत्यादेरपि च, मम स्वावाक्यात्तस्य सार्वविशेषकशाब्दबोध एव हेतुत्वाभावं प्रसङ्गः । किञ्च धात्वर्थप्राधान्याभ्युपगमे धात्वर्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्वाशयाया आत्वर्थ एव संख्याबोधकत्वसामान्यस्य मानससे प्रसक्त्वात् कर्तृकर्मोभयोरनभावे संख्यान्वयप्रसङ्ग इति न किञ्चिदेतत्–" यस्यसाधनिकपेव वस्यान्तां, प्राग् यपो मयत धात्वर्थेविनाम् । अर्थसाधिमसमर्थने पुन–र्थीम

एव निपुणं प्रगल्भते ॥ १ ॥ मधशोपशमनेऽनन्तधावमपलम्भमानैः पुनरस्माभिः सर्वमेवोपपादयितुं शक्यम्, व्यवहारनयानु-
सारिणा नैयायिकानां नामाख्यविशेष्यकस्यैव शब्दनयानुसारिणां शाब्दिकानां भावप्रधानमाख्यातमिति वदतां भावमर्थविशेष्य-
कस्यापि बोधस्य जायमानस्य वाक्यमात्रेण निराकर्तुमशक्यत्वात्, नयव्युत्पत्तिवैचित्र्याधीनस्य फलीभूतशाब्दबोधवैचित्र्यस्य
प्रमाणसमर्थितत्वात्, अत एवानुलोमप्रतिलोमक्रमेण सप्तप्रकारवैचित्र्यमानमपि व्याख्यातम्। इत्थं तण्डुलं पचति चैत्र
इत्यत्र चैत्रकर्तृकक्रियाफलाश्रयत्वेन तण्डुलमुख्यविशेष्यकोऽपि बोधः स्यादिति चेत्, तथा व्युत्पन्नस्य स्यादेव, अत्र
पानुभामनपूनशब्दनयव्युत्पत्त्यधीनो बोध उदेश्य इति नायं प्रसङ्गः। पचतीत्यत्र विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्याधःसन्तापनादेः
प्रातिस्विकरूपमासण्डेन च भावनात्वेन नयव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् द्विधा मानम्, साध्यत्वस्य च व्यापारे फलस्यानुकूलता-
रूपसंसर्गावच्छेदकतयैव मानं, साध्यतावच्छिन्नानुकूलताया एव संसर्गत्वोपगमात्, तस्य च साध्यत्वस्य क्रियमाणं कृतमिति
नय मिश्रत्वापन्नसाध्यतत्त्वेनान्यनये च शुद्धसाध्यत्वत्वेन मानमित्यन्यदेतत्। घटो नश्यतीत्यत्रापि प्रत्यार्थत्वनियामक
सम्बन्धेन घटाभिधायकस्य महातभेदादिरूपनाशानुकूलव्यापारस्य मानं, घटं जानातीत्यत्राप्यनेनैव सम्बन्धेन घटवृत्त्यु-
त्पत्तिक्षेपाकाररूपव्यापारमानम्, परं, भूषणसारकृतोक्तं जानातीत्यत्रावरणभङ्गावच्छिन्नबोधव्यापार एवार्थोऽतीतानागत
स्थलेऽपि ज्ञानजन्यत्वस्यावरणभङ्गस्याव्यक्तत्वादतीतो घटो ज्ञायत इत्यादावतीतघटादेस्तदाश्रयता च विषयताया इव नैया-
यिकानां तत्कार्यमिथ्यावादेति, तदापाततरमणीयं, नैयायिकशाब्दिकयोः परस्परपरामर्शोपहतत्वात्, भेदाभेदसदसत्कार्या-
भ्युपगन्तृस्याद्वादमार्गाश्रयणं विना च अबोधप्रवृत्तेः, अत एव शब्दानां निष्पत्तिं ज्ञप्तिं चाधिकृत्य 'सिद्धिः स्याद्वादादि'ति

मेतन्मयास्यार्थं स्याद्भावेनाविरोधमाह ।।१।। क्वेऽ बलत्तरङ्गमनु निमज्जनोन्मज्जने, सृजन्ति निजपर्ययाः प्रतिकलं पदार्थे पृथक् ।
विमृश्य भवनावधिं क इव तद्विवेके प्रभुः, स एव हि विमृश्यते विशदकेवलज्ञानवत् ।।२।।" सधनं इन्त्यादिस्याद्वेरिवेति
(२५ १ ६) तृष्णामूलकहिंसाविषयकत्वेनोभयोरविशेषादित्यर्थः, धर्मे इति धर्मे वाच्ये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशे
वैयर्थ्यं, प्रमाणस्यानुपपत्तेरिति (२५ १ ६) "न हिंस्यात् सर्वभूतानीति" सामान्यवचनविरोधादित्यर्थः । न च
सामान्यशास्त्रतो विशेषशास्त्रस्य बलवत्त्वात् हिंसात्वेऽप्यतः पूर्वं हिंसात्वसामानाधिकरण्येन पापजनकत्वप्रहेऽनन्तरं विशेषशास्त्र-
पर्यालोचनायां तदतिरिक्तहिंसात्वेन तत्कल्पनत इति न विरोध इति वाच्यम् । सर्वपदसमभिव्याहारेण हिंसात्वावच्छेदेनैव
सामान्यवचनतः पापजनकत्वलाभात्, अर्थान्तरार्थमाश्रितेऽपि विशेषविधावुत्सर्गनिषेधोक्तदोषपरिहारार्थैकोक्त इव
शास्त्रविधौ, तस्मात् तृष्णामूलकहिंसात्वावच्छेदेनैव सामान्यनिषेधपर्यवसानान्मूलत्वाग्रहेऽन यागादिविषयस्तद्विरोधित्वादप्रमाणमेव,
तदेकवाक्यतया निषिद्धोऽपि वेद इति मन्तव्यम् । यत्तु प्रतिपदोक्तफलत्यागेन विविदिषार्थतया कर्मकाण्डस्यापि
प्रामाण्यमिति वेदान्तिपक्षमिश्रमुच्यते, तदज्ञानविलसितं, भिन्नाधिकारविहिते कर्मणि तत्त्याज्यापरप्रवेशाभ्यां विविदिषार्थतया
समिद्धः, अन्यथाऽभिचारोद्देशेन वेदविहितं श्येनयागमपि विविदिषार्थतया किमिति नाद्रियेरन् । तदवदाम " वेदोक्तत्वान्म
न तुल्या, कर्मपक्षोऽपि दोषिनः । मतपक्ष इतीच्छन्तः, श्येनमार्गं त्यजन्ति किम् ।। १ ।। भिन्नोद्देशेन विहितं, कर्म
कर्मसपापकम् ।। स्वाश्रमिणामधिकारे च, पुत्रेष्ट्यादिवदिष्यताम् ।।२।।" इति, मत्स्यपिकमेतदर्थं लताप्रां स्फुटीकृतमस्माभिरिति
विशदार्थिना तत एवावधार्यम् । अपूर्वार्थत्वं पुनरिति (२५, १ ७) लोकप्रमाणविषयार्थत्वं पुनरित्यर्थः तेनार्थमति

पादकत्वेन मीमांसैव प्रमाणं नोपनिषदिति स्थितं यथा, उपनिषदोऽप्यपूर्वपरमब्रह्मप्रतिपादकत्वेनाविशेषात्, येऽपि कविशेष प्रस्य च पदपाठमात्रत्वादित्युक्तं भवति, स एवार्थः स्यादिति (३५. १ १४) लोके वेदे च व्युत्पत्तेस्तुल्यत्वा दिति भावः। ये तु प्राभाकरा वेदस्यापौरुषेयतया वक्तृज्ञानानुमानानवकाशात् संसर्गे शब्दस्यैव साक्षात्त्वेन प्रामाण्यमा सिषत, लोके त्वनुमानत एव वक्तृज्ञानोपसर्जनतया संसर्गस्य सिद्धेरनुवादकतामात्रं वाक्यस्येति निर्णीतवन्तः, तेषां लोक वेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेनान्वितामिधानं प्रसाधयतां तत्प्रत्यायतप्रतिपादकत्वस्य लोकेऽप्यविशेषादर्धजरतीयन्यायापातः, तदुक्त "निर्णीतवक्तृकेषांस्यादि, प्रागेवार्थस्य निर्णये। व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥१॥" इति, यावती हि वेदे सामग्री तावत्येव लोके भवन्ती कथमिव नार्थमवगमयेत्, लिङ्गं तु परिपूर्णमप्यवगतमपेक्षणीयव्याप्तिस्मृतिविलम्बात् किं निर्णेतुं प्रगल्भताम्, अन्वयस्य प्रागेव प्रतीतेरनुवादकपक्षप्रक्षेपात्। न च लोके वक्तुराप्तत्वनिश्चयोऽपेक्षणीय इति वाच्यं, तस्यार्थप्रत्ययविलम्बः, लोकेऽप्याप्तोक्तत्वानिश्चयेऽप्यर्थप्रतीतेस्तस्य तदहेतुत्वात्, कथमन्यथा पदानुकारेण पठ्यमानेषु मन्वादिवाक्येष्वपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्यार्थप्रत्ययः, न चासौ भ्रमः, पौरुषेयत्वनिश्चयेऽपि तदबाधात्। न चानाप्तोक्तत्वशङ्कानिरासद्वारेव तदुपयोगः स च क्वचिदपौरुषेयत्वनिश्चयात् क्वचिदाप्तोक्तत्वावधारणादिति न दोष इति वाच्यम्, एवं ह्यपौरुषेयत्वस्याप्रतीतौ संदेहे वा वेदो न किञ्चिदभिदध्यात् इत्याप्तोक्तत्वनिश्चयोत्तरकालं लोक इव वेदेऽप्यपौरुषेय त्वनिश्चयोत्तरकालमनुमानप्रवृत्तावनुवादकत्वाविशेषापत्तेर्दुरुद्धरत्वात्। तदुक्तमुदयनाचार्यैः कुसुमाञ्जलौ "व्यस्तपु एवाद्यैः, स्मारितत्वात्पदैरमी। अन्विता इति निर्णीते, वेदस्यापि न तत् कुतः॥१॥" इति, अमी पदार्था, तदनुवादकत्वम्,

तस्मादियं प्राभाकरस्य कल्पनाऽज्ञानमूलैवेति मन्तव्यम् । ततः सुगतादिष्वपीति (२५–२–२) यथा सुगतादयः परस्परवि रुद्धभाषित्वेन न प्रमाणं तथा श्रुतयोऽपि नानावादिविप्रतिपत्तिकवलितार्थाभिधायित्वान्न प्रमाणमित्यर्थः । प्रामाण्यं चात्र प्रमाऽयोगव्यवच्छेदरूपं ग्राह्यम्, अन्यथा प्रमात्वाभिमते सुगतादौ तदभिधेयेऽप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेरिति स्मर्तव्यम् । चार्वाक-मतमुत्थापयितुमाह भाष्यकृत् तथेत्यस्यादित्यादि (२५–२–३) तद् व्याचष्टे इयत्कं नापि समय (२५–२–३) इत्यादि, अवेक्षतारूप इति (२५–२–५) चार्वाकमतप्रवर्तकमनुष्यरूप इत्यर्थः । प्रत्यक्षमेकमिच्छन्ति च इति (२५–२–६) तथा च भाष्ये एकेषामित्यत्र एकं प्रमाणमिच्छन्तीत्येकेषां चार्वाकाणामिति व्याख्येयमित्यर्थः । दृष्टिः प्रतिज्ञा, अभावसिद्धेरिति (२५–२–१०) अभावप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रमाणान्तरस्येति (२५–२–१२) प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणस्येत्यर्थः । तद्दूषणस्य (२५ २ १२) सर्वज्ञवचनस्य, हेतुवादरूपस्य (२५-२ १२) हेतुमात्रार्थविषयस्य, अहेतुवादरूपस्य (२५ २ १२) आज्ञामात्रार्थ विषयस्य, स एव सर्वज्ञ एव, अतिप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वादिति, (२६–१–१) यथा च प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्-प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानरूपायास्तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकस्वरूपाया वा योग्यताया अभावात् योग्यानुप लम्भप्रमाणस्य न प्रसरः तदभावग्राहकं, तत्सहकृतस्यैव तस्य तदभावग्राहकत्वनियमादिति फलितम्, न चासत एव सर्वज्ञादेः प्रमाणान्तरस्य चाऽभासासिद्धस्याभावः शशशृङ्गस्येव प्रत्यक्षतः सुज्ञान इति वक्तुं शक्यम्, अनुपलम्भकाले आभासोपलम्भ कसामग्र्या अभावात्, तत्काले चानुपलम्भाभावात् तस्याशक्यनिषेधत्वात् । तदुक्तं " दृष्टोपलम्भसामग्री, शशशृङ्गादियोग्यता । न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति, नास्ति सानुपलम्भने ॥१॥" इति, शशशृङ्गं नास्तीत्यस्य च शशे शृङ्गाभावोऽस्तीत्येवार्थ इति बोध्यम्,

भाष्ये-असिद्धेरिति प्रमाणत्वेन बाधसिद्धेरित्यर्थः। तामेव प्रदर्शयन् वादिनो विरुद्धमापित्सयभ्युपगमयति प्रत्यक्षमित्या विना (३६-१-२) गौणत्वात् प्रमाणस्येति (३६-१-२) प्रमाणस्य अनुमानप्रमाणस्य, गौणत्वाल्लौकिकप्रामाण्यव्य हारविषयत्वेनोपचरितत्वादित्यर्थः। दुर्लभ इति (३६-१-२) उपचरितस्य मुख्यकार्याकारित्वादित्यर्थ, नहि गंगात्वेनो पचरितं तीरं स्नानावगाहनादिकार्यं साधयति, सामान्य इत्यादि (३६-१-३) धूमेन वह्निसामान्ये साध्ये सिद्धसाधन वह्निमात्रस्य सिद्धत्वात्, पर्वतीयवह्नेरन्यस्यासिद्धेः विशेष्ये पर्वतीयवह्नौ साध्येऽनुगमाभावो व्याप्त्यभावो, यत्र धूमस्तत्र पर्वती-यवह्निरित्येवमनुगमस्य दुर्ग्रहत्वात्, सर्वत्र सामान्ये विशेषे वा साध्ये विरुद्धव्यभिचारित्वम्, पक्षे साध्याभावव्याप्तिस्वसंशयेन तत्संशयापादकस्य चाप्रतिष्ठत्वात्तस्मात् व्याप्तेरगमकत्वान्नानुमानं प्रमाणमित्याशयः। न च व्याप्त्या सामान्यसिद्धिः पक्षधर्म तया च विशेषसिद्धिरिति न दोष इत्यपि वक्तु शक्यम्, पित्रोर्ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मण्यतानुमानात् पक्षधर्मतया अनवस्थितादिति भावः। सवादकत्वापीति (३६-२-३) यद्यपि देशकालनरान्तरप्रत्यक्षाणि प्रमाणानि संवादकत्वात् मत्प्रत्यक्षवदित्यनु मानं कर्तुमशक्यम्, सार्वत्र्यापत्त्या पक्षप्रसिद्धेरसम्भवात्, तथापि स्वप्रत्यक्षदृष्टान्तेन संवादकत्वलिङ्गेन प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन प्रामाण्यसाधने तात्पर्यं द्रष्टव्यम्, ननु संवादकत्वादिलिङ्गेन प्रामाण्यानुमितावपि नानुमानप्रामाण्यसिद्धिस्तस्याः पक्षागृहीतासंसर्गकार्थस्मृतिरूपाया उत्कटकोटिकसंशयरूपाया वा सम्भावनाया अनतिरिक्तत्वात्, क्वचिन्निर्विकल्पकप्र ष्टमाविसविकल्पकस्य व्यवहारहेतुत्वेऽप्यन्यत्र बहुधः सम्भावनाया एव तथात्वात्, तयैव सर्वोपपत्तेः, अनुमानेऽपि च संवादाभिमानात् प्रामाण्यसम्भावनायां न दोषः, अनादिवासनामूलकभ्रमविपर्ययादिविकल्पव्युदासायाप्यधमूलकत्वं

विकल्पविशेषत्वम्, विकल्पापरस्थित एव वा संवादो ग्राह्यः, अभ्यासमूलकस्याप्यन्यान्तरस्य सविकल्पकस्य च सम्भवात्, तथा च परमत्यक्षादेः संवादकत्वेन प्रामाण्यसम्भावना युक्तैव, स्वाप्यक्षस्यापि निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावगाहित्वस्वविषयस्वप्रामाण्यावगाहित्वानां स्वरूपतः स्वभावत्वेन, तद्रूपेण तु सम्भावनाविषयत्वेन, असद्विषयस्याभावव्याप्त्येन सद्विषयत्वेन सन्मात्रावलम्बनत्वस्य स्वप्रकाशत्वव्याप्त्येन प्रकाशत्वेन स्वाविषयत्वस्यानवस्थापादकपरग्राह्यत्वशून्यत्वे सति ग्राह्यत्वेन प्रामाण्यस्यापि स्वग्राह्यत्वस्य तथा तथा सम्भावनाविषयत्वात्, न चैवं तेषां रूपाभासत्वापत्तिः, स्वरूपातिरिक्तत्वे इष्टत्वात्, नहि निर्विकल्पक सन्मात्रावलम्बनमित्याविद्युवेस्तन्मते प्रमात्वम्, अयं घट इत्यादिधियामपि प्रमात्वापत्तेः, इत्येवं वस्तुतः प्रत्यक्षमेव प्रमाणं, सम्भावनारूपव्यवहारात्त्वनुमानादिकमपीति चार्वाकमतमुपपद्यत इति चेत्, न स्वरूपतो निर्विकल्पकग्राह्यत्वस्य तद्रूपेण सम्भावनाभावत्वस्य च भेदाभेदात्मकत्वस्यानभ्युपगमं विनानुपपत्तेः, व्यक्तेरिव जात्यादेरपि परमार्थसत्त्वेन सविकल्पकस्यापि सन्मात्रावलम्बनत्वात् अनुमिनोमीति विलक्षणप्रतीतिसिद्धप्रमान्तरजनकत्वेनानुमानस्यापि प्रमाणान्तरतायामान्यत्र व्यवस्थापितत्वादिति दिक् । शून्यवादिमतमुत्थाप्य दूषयति भाष्यकृत्–तथेष्टत्वादित्यादिना (२१–२–६) तथेष्टत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रमेयं च सर्वमुपप्लुतमेवेतीष्टत्वान्न दोषः, इति, इयम्, एकेषां प्रत्यक्षापुच्छेद इत्येवं शून्यमिच्छन्ति ये तेषाम्, अप्रमाणिकैषाप्रमाणसिद्धैव, दृष्टिः प्रतिज्ञा, सर्वमुपप्लुतमिति वचनमात्रात् स्वोपप्लवसिद्धौ सर्वमनुपप्लुतमिति वचनात् तदनुपप्लवस्यापि सिद्ध्यापत्तेरिति तदर्थः, इष्टौ न विशिष्यत (१६–२–७) इत्यनन्तरं वाक्यमात्रेणेति शेषः, स्वपक्षसिद्धमिति (२१–२–१) शून्यवादस्य निरस्तत्वादिति भावः । तथासतीति (१९–२–१०) परच्छेन्द्रियप्रत्यक्षादेः प्रमाणान्तराभाव

प्रारम्भे मतीत्यत्र, स्वेष्टतस्यचिपर्यं भवेदिति (२६ २ ११) अन्याभिमतवस्त्वाभावे स्वप्रत्यक्षानुमानयोरिव प्रवृत्तेरित्यर्थः, माध्यमिक एव शङ्कते ननु चेत्यादि (२७-१-२) ज्ञानप्रामाण्यस्य दुर्ग्रहत्वादगृहीतप्रामाण्यकं ज्ञानं नानुपप्लुततत्त्वं साधयेदिति प्रश्नकार्थः, स्वतः प्रमाणस्येति (२७-१-५) स्वप्रकाशमहिम्ना स्वेन स्वात्मेव प्रामाण्यमपि गृह्यत इति गुरुमतमाभिप्रायं पूर्वपक्षः। सर्वप्रवादिनामिति (२७-१-५) स्वस्वज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यग्रहे सर्वे प्रवादाः सत्याः स्युरिति भावः। अपि च ज्ञानेन स्वतः स्वप्रामाण्यग्रहे ज्ञानप्रामाण्यसंशय एवोच्छिद्येत, ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयाभिधिवे च संशयायोगात्तद्ग्रहे धर्मिज्ञानाभावाद्, समानधर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयहेतुत्वावधारणादित्यपि द्रष्टव्यम्। ननु प्रवृत्तिमात्रे न ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयो हेतुः, अनभ्यासदशायां प्रामाण्यसन्देहादपि प्रवृत्तिदर्शनात्, प्रामाण्यज्ञानत्वेनैव प्रवृत्तिहेतुत्वात्, प्रवर्तकज्ञानऽगृहीताप्रामाण्यकत्वनिवेशश्चौन्ये तदहेतुत्वाच्च, प्रामाण्यनिश्चयस्याभ्यासहेतुसंशयापगमार्थमेवोपयोगात्। न च संशयात् प्रवृत्तौ प्रेक्षावत्त्वहानिः, इष्टत्वात्, प्रेक्षावरणक्षयोपशमस्य सर्वदा सर्वेषामभावेन विना सर्वज्ञं क्वचित्क्वाचित्कस्यचिदेव प्रेक्षावत्त्वव्यवहारात्। तदुक्तं–"प्रेक्षावत्ता पुनर्ज्ञेया, क्वापि कस्यचित् क्वचित्। अप्रेक्षाकारिताऽप्येवमन्यथाक्षेपवेदिनः ॥ १ ॥" इति, यत्तु सकम्पत्वनिष्कम्पत्वे प्रवृत्तिगतजाती प्रामाण्यसंशयनिश्चयजन्यतावच्छेदिके इति, तत् न, अंशे प्रामाण्यसंशयनिश्चयात्मकज्ञानजन्यप्रवृत्तौ तयोरांशिकत्वेन जातित्वासिद्धेः, अभ्यथाहिशोत्तरत्वसम्बन्धेन संशयनिश्चयविशिष्टत्वयोरेव सकम्पनिष्कम्पपदार्थत्वात्, यदिह प्रामाण्यसंशयादेव विचारे प्रवृत्तिर्भवतु तदुत्तरं परीक्षया प्रामाण्यनिश्चयादनुपप्लुततत्त्वसिद्धिः स्यादित्याशयवान् शङ्कते स्यान्मत विचारोत्तरकालमित्यादि (२७-१-८) एवं

संशयादिविपरीतोर्वं साधकाप्रामाण्यसम्भावनया तत्त्वोपप्लवोऽपि शब्दसाधन इत्यादयमस्तत्त्वोपप्लववादी स्वमत समाधत्ते एव तर्हीत्यादि (२७-१-१०) विचार्यत (२७-१-११) इति, तदधीनप्रमेयतत्त्वसम्भवनाय विचारासहत्वेनोभीयत इत्यर्थः। नयनकुशलादेरिति, (२७-१-१३) इन्द्रियावरणक्षयोपशमादेरित्यर्थः। तदविनाभाविलिङ्गाभावात्, (२७-१-१४) तस्यादुष्टस्याविनाभाविलिङ्गाभावात्, तत्कार्यं (२७-१-१५) नयनकुशलतादिकार्यम्, लिङ्गमित्यत्रादुष्टताया इत्यनुषञ्जनीयम्, उपघातकत्वासम्बन्धो व्याप्यतावच्छेदको विशेषणताविशेषण व्यापकतावच्छेदक इति बोध्यम्। तदव्यभिचारित्वाभावादिति (२७-२-१) ज्ञानमात्रस्योपघातकत्वासम्बन्धेन दुष्कारणत्वकेऽपि सत्त्वात् व्यभिचारा दित्यर्थः, प्रमात्वतच्छेदेनादुष्कारणारब्धत्वव्याप्तिस्वीकारे गुणवत्कारणारब्धत्वव्याप्तिरपि स्यात्, तथा च वेदे गुणवत्पुरुष प्रणीतत्वस्य बलादापत्तेः, तत्रापौरुषेयत्वमनोरथोऽपि तव न पूर्येतेति मीमांसकं प्रत्याह तत्त्वोपप्लववादी किञ्चेत्यादिना (२७-२-३) नापि बाधानुत्पत्त्येति (२७-२-११) प्रामाण्य गृह्यत इत्यनेन योगः, नापि प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति (२८-२-३) अत्रापि प्रामाण्यं गृह्यत इति योजनीयम्। फलेन जलप्राप्त्यादिलक्षणेन, अभिसम्बन्ध उपधेयोपधायकभावः, तस्याः संविदः, तस्मिंश्च संविदः प्रमाणत्वनिश्चये च सति, तदवगमात् फलाभिसम्बन्धावगमात्, पुनरावर्तत इति चक्रकमिति (२८-२-९) अन्यतः प्रमाणात् फलाभिसम्बन्धावगमे तत्प्रामाण्यस्य पूर्वज्ञानेन सिद्धावन्योन्याश्रयः फलाभिसम्बन्धान्तरोपजीविप्रमाणान्तराश्रयणे च पुनः पुनर्दोषापत्तिरित्येवात्र चक्रकं बोध्यम्, ननु तृतीयापेक्षामात्रम्, यथा प्रवर्तकज्ञानप्रामाण्यनिश्चयात् प्रवृत्तिः प्रवृत्तेरर्थक्रियानिश्चयस्ततश्च प्रवर्तकज्ञानप्रामाण्यनिश्चय इत्येवं चक्रकं योजनीयम्। पुनरावृत्त्य

मिधानं चैतदार्थाय। अद्योष इति (३९-१-२) अनवस्थादोषो नेत्यर्थः। किमर्थमिति (३९-१-३) प्रामाण्यपरीक्षणं विनाऽपि प्रवृत्तेर्भावित्वादित्यर्थः। लोकवृत्तानुवादार्थमिति (३९-१-३) प्रेक्षावल्लोकाचारानुरोधार्थमित्यर्थः, तथा च प्रेक्षावत्प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुत्वात् तदावश्यकत्वमिति लभ्यते, तर्हि लोकवृत्तमित्यादि (३९-१-३) तथा च प्रामाण्यपरीक्षणं मदिष्टसाधन प्रेक्षावदाचारविषयत्वादित्यादौ प्रेक्षावत्पदार्थाभ्रान्तत्वघटकप्रामाण्यज्ञापकान्वेषणे प्रागुक्तदोषजालोपनिपातो दुर्निवार इति प्रघट्टकार्थः। नाप्यविसंवादित्वेनेति (३९-१-११) एतेनान्यथा वेति पक्षो व्याख्यातः, एतच सौगताभिमतं प्रामाण्यं तत्त्वोपप्लववादिना दूष्यत इति बोध्यम्। तदव्यवस्थितौ (३९-२-८) प्रमाणतत्त्वाव्यवस्थितौ, कुत इति (३९-२-८) प्रमाणतत्त्वव्यवस्थाधीनत्वात् प्रमेयतत्त्वव्यवस्थितेरिति भावः। विचारादित्यतः (३९-२-९) पूर्वं तस्मादित्यध्याहार्यम्। तस्मात्प्रमाणतत्त्वप्रमेयतत्त्वाव्यवस्थानाद्विचारोत्तरं तत्त्वोपप्लवः सिद्ध्यतीत्यर्थः, एवं निर्गठिते तत्त्वोपप्लववादिपूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह स्याद्वादी इत्येतदपि सर्वमसारमित्यादि (३९-२-९) किं तर्हि सुनिश्चितासम्भवद्बाधकत्वेनेति (३९-२-१५) ननु किमिदं प्रामाण्यज्ञापकाभिधानम् उत स्वरूपाभिधानं, नाद्यो ज्ञापकत्वस्येवादुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वादेरपि त्यागायोगात्, ज्ञानधर्मत्वेनाव्याप्तज्ञानव्यासकाले ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य व्यवहारान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्व्यवसायाच सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात्, स्वाश्रितपाऽप्यस्त्वज्ञानगृहीतेन तेन तज्जातीयत्वलिङ्गाच तद्द्वारा पूर्वज्ञानप्रामाण्यग्रहसाम्ये एकतरपक्षपातायोगाच, अत एव न द्वितीयोऽपि, स्वप्रकाशमहिम्ना स्वस्येवोक्तस्य सर्वस्य प्रामाण्यस्यापि स्वधर्मत्वेन ग्रहाविशेषात्, स्वधर्मोऽपि योग्य एव ग्राह्यो नायोग्यः, अन्यथा स्वर्गप्रापणशक्तेरपि ग्रहप्रस

ज्ञादिस्पर्शीन्द्रियादुष्टत्वादिघटितादुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वादेस्त्याग इति चेत्, सर्वस्मिन्नपि संविदिव्यक्तमर्मसम्मतप्रामाण्यकत्वमपि प्रामाण्यं स्वन्यताम् तस्य स्वप्रकाशमहिमा स्वाश्रयग्राह्यत्वादिति चेत्, अत्रायमस्माकमाकूतमन्यः, "ज्ञानस्य प्रमेयाव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम्, तदितरत्त्वप्रामाण्यमिति" प्रमाजनकत्वं प्रामाण्यं भ्रमजनकत्वमप्रामाण्यमित्येतदर्थः। अर्थाव्यभिचारित्वोक्तावनुमानादिवाग्निज्ञाने धूमपरामर्शेऽव्याप्तेरर्थाव्यभिचारित्वपदस्थाने प्रमेयपदमभिपिप्रायाचार्याणामत्रैव स्वारस्यात्, धूमस्याग्न्यव्यभिचारित्वेऽपि प्रमेयाग्न्यव्यभिचारित्वस्याग्निप्रमाव्यभिचारेणैवोक्तिसम्भवात्, अव्यभिचारित्वपदेन नियतत्वस्य साधारणकारणत्वव्यपाय सिद्धत्वपूर्ववर्तित्वयोराक्षेपतो लाभात्, जनकत्वं च योग्यव्यक्तान्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानादिसध्रीचीनप्रत्यक्षगम्यं परैरप्युपगम्यत एवेति, प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्याप्रमाजनकत्वरूपाप्रामाण्यस्य चाभ्यासे स्वाश्रयग्राह्यत्वम्, अनभ्यासे च परतो ग्राह्यत्वमपि सर्वम्, प्रामाण्यग्राहकं च परं स्वाश्रयातिरिक्तं संवादकज्ञानमेव, कारणगुणबाधकाभावज्ञानयोरप्यपेक्षितत्वात्। न चात्र समानजातीयभिन्नजातीयैकसन्तानभिन्नसन्तानविकल्पकृतदोषोपनिपातः, उभयस्वीकारात्, देवदत्तघटज्ञाने समानजातीयस्य यज्ञदत्तघटज्ञानस्य, प्रथममरुजलज्ञाने भिन्नजातीयस्योत्तरकालभाविस्नानपानावगाहनाद्यर्थक्रियाज्ञानस्यैकसन्तानत्वेऽप्यन्धकारकृतापिहितालोकप्रथमकुम्भज्ञाने निरस्ततिमिरालोकप्रभवकुम्भज्ञानस्य भिन्नसन्ताने च समानजातीयकुम्भज्ञानस्योक्तस्य संवादकत्वस्वीकारात्, एकसन्तानेऽभिन्नविषये संवादसंवादकभावाविरोधस्य च मन्दप्रबलसामग्रीसमुत्पाद्यत्वेन निरासात्, यथा च संवादत्वनियामकस्य वैशिष्ट्येन संवादकज्ञानं यत्र वर्तते तत्र प्रामाण्यनिश्चयोत्पत्तिरित्येवं नियमाच्च तज्जातीयत्वपरामर्शोऽविकल्पनापेक्षः, संवादकत्वव्याप्तिज्ञानाद्यपेक्षानपेक्षाविचारस्यापि तत्र क्षयोपशमाद्यपेक्षितत्वात्,

एवं च प्रकृतग्रन्थेऽपि सुनिश्चितासम्भवद्बाधकत्वं सुनिश्चितो बाधकाभावस्तेन संवादकज्ञानवदुपलक्ष्यत इति तेनैव यथोक्तमा माण्यग्रह इत्यत्र तात्पर्यम् । क्वचिदभ्यासानभ्यासौ स्वितित (४०—१—६) यथा चाभ्यासानभ्यासावदृष्टविशेषप्रयोज्यौ जातिविशेषावेव ज्ञानगतौ, विषयगतत्वं तु तयोरुपचारादिति मन्तव्यम्, तदिदमाह—"तदादृष्टनिमित्तानां, वैचित्र्यादिह देहि नाम् । जायते क्वचिदभ्यासोऽनभ्यासो वा कथंचन ॥ १ ॥" इति, ननु कूटस्थनित्यस्यात्मनोऽभ्यासानभ्यासस्वभावत्वं कथं घटतेति साशङ्कायामाह पूर्वापरेत्यादि (४०—१—८) परिणामित्वादात्मन उभयस्वभावत्वं न दुर्घटम्, कूट स्थनित्यभुवेर्नयविशेषविषयत्वादात्मन्यद्रव्यत्वस्य परिणामित्वव्याप्यत्वकल्पनापेक्षया द्रव्यत्वस्यैव तत्कल्पने लाघवात्, अहं बालो भूत्वा युवा जात इत्याद्यनुभवस्य सार्वजनीनस्य तत्साधकस्य जागरूकत्वाच्चेति भावः । सर्वस्य संवेदनस्य स्यात् स्वतः स्यात्परत (४०—२—६) इति, अत्र पद्ये "कतिपयकमानुस्मा नीरावसिक्तमुदि भ्रमात्, धुरि सुमहतो बीजाबीजे विदन्ति कृषीवलाः । तदनु कलिताद् साधर्म्याधद्धिषामनुमिन्वते, तदुपरि परिस्पष्टाभ्यासाद् विनाप्यनुमाश्रयम् ॥१॥ तथाभ्यासे स्वतो ध्येयं, प्रामाण्यमितरत्तथा । अनभ्यासे तु परतो, ह्यसौ पन्थो यथोचितः" इति ॥ २ ॥ ये तु नैयायिकमीमांसका विशेष्यावृत्त्यप्र कारकत्वादिकं नानाविधं प्रकृत्यनौपाधिकं प्रामाण्यमवगमय्य व्यवहारोपयोगिनस्तद्वति तत्प्रकारकत्वस्यैव ज्ञानगतप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वपरतस्त्वयोर्विविधं विप्रतिपद्यन्ते, तेषामियं विप्रतिपत्तिः, ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं नवेति, अत्र सकलानुगतस्यैकस्य प्रामाण्यस्याभावाद् घटज्ञानप्रामाण्यस्य घटज्ञानग्राहकेणाग्रहात् घटत्ववति घटत्वप्रकार कत्वादिकं तदप्रामाण्याग्राहकत्वाभयग्रहत्वव्यापकविषयताकं नवेति तदर्थः । प्रमेयत्वादिना व्यापकतया अतिप्रसञ्जकत्वात्

ज्ञप्तिस्वतीन्द्रियायुक्त्वादिघटितायुष्कारकसन्देहोत्पादकत्वादेस्त्याग इति चेत्, तर्हि सन्निकृष्टसर्वेन्द्रियकत्वगर्भमशक्यग्रहत्वमपि प्रामाण्यं त्यज्यताम्, तस्य स्वग्रहकसामग्र्या स्वाश्रयग्राह्यत्वादिति चेत्, अत्रायमस्माकमाकूतम्, "ज्ञानस्य प्रमेयाव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम्, तदितरत्वमप्रामाण्यमिति" प्रमाजनकत्वं प्रामाण्यं भ्रमजनकत्वमप्रामाण्यमित्येतदर्थः। अव्यभिचारित्वोक्तावद्भुतत्वादिताग्निज्ञाने धूमपरामर्शेऽव्याप्तेर्वारणायार्थकत्वाने प्रमेयपदमभिधित्सतामाचार्याणामत्रैव स्वारस्यात्, धूमस्याग्न्यव्यभिचारित्वेऽपि प्रमेयाग्न्यव्यभिचारित्वस्याग्निप्रमाव्यभिचारपैतोक्तिसम्भवात्, अव्यभिचारित्वपदेन नियतत्वस्य साधारणकारणान्यथासिद्धत्वपूर्ववर्तित्वयोराक्षेपतो लाभात्, जनकत्वं च योग्यव्यक्त्यन्वयव्यतिरेकसहचाराद्यनादिसध्रीचीन प्रत्यक्षमर्थं परैरभ्युपगम्यत एवेति, प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्याप्रमाजनकत्वरूपाप्रामाण्यस्य चाभ्यासे स्वाश्रयग्राह्यत्वम्, अनभ्यासे च परतो ग्राह्यत्वमविरुद्धं, प्रामाण्यग्राहकं च परं स्वाश्रयातिरिक्तं संवादकज्ञानमेव, कारणगुणबाधकाभावज्ञानयोरन्यथासिद्धत्वात्। न चात्र समानजातीयभिन्नजातीयैकसन्तानभिन्नसन्तानविकल्पकृतदोषोपनिपातः, उभयस्वीकारात्, देव दत्तघटज्ञाने समानजातीयस्य यज्ञदत्तघटज्ञानस्य, प्रथममयूरवचनज्ञाने भिन्नजातीयस्योत्तरकालकमाधिज्ञानपानापगाहनार्थ क्रियाज्ञानस्यैकसन्तानगतेऽन्यकर्तृकपिपासाऽलोकप्रमयज्ञन्यमज्ञाने निखिलमिरालोकप्रमयज्ञन्यज्ञानस्य भिन्नसन्ताने च समान जातीयज्ञन्यज्ञानस्योक्तस्य संवादकत्वस्वीकारात्, एकसन्तानेऽपि भिन्नविषये संवादसंवादकभावाविक्षेपस्य च मन्त्रप्रबलसामग्री समुत्पादकत्वेन निरासात्, तथा च संवादत्वनियामकस्य परिशेषेण संवादकज्ञान यत्र वर्तते तत्र प्रामाण्यनिश्चयोत्पत्तिरित्येवं नियमात् तज्जातीयत्वपरामर्शाविकल्पनाक्षेपः, संवादकत्वव्याप्तिज्ञानापेक्षानपेक्षाविचारस्यापि तत्र क्षयोपशमसमुत्प्रेक्षितत्वात्,

एवं च प्रकृतग्रन्थेऽपि सुनिश्चितासम्भवद्बाधकत्वं ज्ञानिमता ... स्तेन संवादकज्ञानवचोपलक्ष्यत इति तेनैव पयोऽम्भा
माण्यग्रह इत्यत्र तात्पर्यम् । कथंचिदभ्यासानभ्यासौ स्थितिः (४०-१-६) तथा चारुपासानभ्यासापरदृष्टविशेषप्रयोज्यौ
जातिविशेषावेव ज्ञानगतौ, विषयगतत्वं तु तयोरुपचारादिति मन्तव्यम्, तदिदमाह—"मृद्वादिनिमित्तानां, वैचित्र्यादिह देहि
नाम् । जायते क्वचिदभ्यासोऽनभ्यासो वा कथंचन ॥ १ ॥" इति, ननु कूटस्थनित्यस्यात्मनोऽभ्यासानभ्यासस्वभावत्वं
कथं घटतेति साङ्ख्यपार्श्वपरामाह पूर्वापरेत्यादि (४०-१-८) परिणामित्वादात्मन उभयस्वभावत्वं न दुर्घटम्, कूट
स्थनित्यमुक्तेर्नयविशेषविषयत्वादात्मान्यद्रव्यत्वस्य परिणामित्वव्याप्यत्वकल्पनापेक्षया द्रव्यत्वस्यैव तत्कल्पने लाघवात्, अर्द
ताको भूत्वा पुनः जात इत्याद्यनुभवस्य सार्वजनीनस्य तत्साधकस्य जागरूकत्वादेवेति भावः । सर्वस्य सचेतनस्य स्यात्
स्पतः स्यात्परत (४०-२-६) इति, अत्र पद्ये "कतिपयकमालुसा नीरागरसिकमपि भ्रमात्, धुरि सुमहतो वीजाधीके विदन्ति
कुपीयसाः। तदनु कस्मिंश्चित् सामर्थ्यादिधामनुमिन्वते, तदुपरि परिस्पष्टाभ्यासात् विनाप्यनुमाश्रयम् ॥१॥ तथाभ्यासे स्वतो येयं,
प्रामाण्यमितरथा । अनभ्यासे तु परतो, ज्ञप्तौ यत्नो यथोचितः " इति ॥ २ ॥ ये तु नैयायिकमीमांसका विशेष्यावृत्त्यम-
कारकत्वादिक नानाविधं प्रवृत्त्यनौपयिकं प्रामाण्यमवमत्य व्यवहारोपयोगिनस्तत्प्रति तत्प्रकारकत्वस्यैव ज्ञानगतप्रामाण्यस्य
स्वतस्त्वपरतस्त्वयोर्विविधं विप्रतिपद्य, तेषामिदं विप्रतिपत्तिः, ज्ञानप्रामाण्यं तत्प्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं
नवेति, अत्र सकलानुगतस्यैकस्य प्रामाण्यस्याभावात् पटज्ञानप्रामाण्यस्य पटज्ञानग्राहकेणाग्रहात् घटत्ववति घटत्वप्रकार-
कत्वादिके तत्प्रामाण्याग्राहकस्याभयप्रकारस्याप ... नवेति तदर्थः । प्रमेयत्वादिना व्यापकतया मतिमस्तकत्वात्

पूर्वाभ्यासप्रसङ्गः, सिद्धिप्रतिबन्धकस्याबनन्तरं सर्वत्रानुभूयमानानुमितेरुच्छेदप्रसङ्गश्च । न च द्वितीयानुव्यवसायादिना ज्ञानावच्छेदकत्वेनोक्तप्रामाण्यग्रहेऽपि स्वातन्त्र्येण तदग्रहात् स्वातन्त्र्येण तद्ग्रहायानुमानाभ्युपगमावश्यकमिति वाच्यम्, अनुव्यवसाये स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याप्रकारकतायाः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यग्रहेऽनुव्यवसायसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैवोपपत्तेः तत्प्रकारकाऽन्यस्तज्ञानप्रामाण्यग्रहे तथोपस्थितिविशेषहेतुत्वे लाघवमित्यपसिद्धान्ततमेव युक्तम् । किञ्च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न-तत्प्रकारकत्वमात्रमपि न प्रामाण्यं, संशयस्यापि तथात्वे तदभावाप्रकारकत्वस्याप्यधिकस्य देयत्वात्, अन्यथैतद्दोषे प्रमात्वेन भ्रमस्याप्यभ्यासवर्णनीयत्वप्रसङ्गात् तद्घटितस्य च प्रामाण्यस्य ग्रहे स्वतस्त्वपरतस्त्वयोरप्रामाण्यतुल्यकक्षत्वं युक्तिमत्, अपि च प्रामाण्यज्ञाने निश्चितास्यो मतिज्ञानविशेषः, स च प्रामाण्यघटकयावत्पदार्थोपयोगादभ्यासास्पदाभासाच्चेति ज्ञाने स्वत एव, अन्यत्र तु परतोऽनुमानादिनेत्यनुद्भवद्भूतसन्देहोत्पादसामग्र्यापि प्रामाण्यस्य ज्ञप्तिस्त्वदीयाशालिनो नानुपपन्ना, अस्तु वा सर्वत्र सदा बाधकाभावपर्यालोचनया प्रामाण्यादि उभयात्मकमेव ज्ञानम्, एकत्रापि ज्ञाने तद्विषयत्वावच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वज्ञाना जन्यत्वयोरस्यां परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वयोरविरोधात्, यावद्विषयापेक्षयैव प्रमितिभेदस्य तत्र तत्रोपपादितत्वादीदृशविज्ञानजन्येऽपाये च यावद्विषये एकोपयोगत्वपर्याप्तिमज्ज्ञानजन्यत्वेनैव प्रत्यक्षत्वव्यवस्थितेरित्यधिकं मत्कृत-न्यायबिन्द्वादेरवसेयम् । कुतस्तत्त्वोपप्लवसिद्धिरिति (४०-२-१०) यत्र प्रमितस्यैवान्यत्रारोपसम्भवादिति भावः । पराभ्युपगममात्रा दिति (४०-२-१०) परोपगतप्रमाणाजन्तिविकल्पादिरूपः, सर्वमवगतमिच्छतामिति (४१-२-५) वैनयिकानामि त्यर्थः, सर्वमिच्छन्तीति सर्वेपरस्तेषामिति व्युत्पत्तिसारस्यादेरुदर्कलाभः, नैकप्रमाणवादिन इत्यादि (४१-१-१०)

नैकमपि प्रमाणं वदन्तीत्येवंशीला अनेकप्रमाणवादिन इत्यर्थः पथ्या इति पदसमर्थसमासोऽयं, तेनास्मात्तत्त्वोपप्लववादिलाभः सत्त्व इति द्रष्टव्यम् । तथाद्वैतमसिद्धेरिति (४१–१–१२) स्वपक्षसाधने परपक्षदूषणे सति द्वैतप्रसिद्धेर्वस्तुतापातादि स्यथः । संवृत्स्येति (४१–१–१४) संवृतिरविद्या तयेत्यर्थः । न परमार्थेन इति (४१ १ १४) आविद्यकप्रमाणस्य पारमार्थि अद्वैतसाधनाक्षमत्वादित्यर्थः । परमप्यापीति, आदिना (४१–१–१४) सम्भवपरिग्रहः, प्रमाणेतरेत्यादिना (४१–२–१) समाधलिङ्गकार्यलिङ्गानुपलब्धिलिङ्गकानुमानत्रयविषयस्य चार्वाकाभिमतस्य प्रत्यक्षैकप्रमाणाभ्युपगमविरुद्धस्योत्कीर्ण नम्, यथोक्तवदभ्युपगमे प्रमाणान्तरस्यानुमानरूपस्य सिद्धेः प्रसङ्गात्, स्वयमिति (४१–२–४) परोपगमस्य स्वं प्रत्य प्रमाणत्वादिति भावः । अतिप्रसङ्गादिति (४१–२–५) अनुमानत्रयाभ्युपगन्तुरपि चार्वाकस्यैकप्रमाणवादित्वोक्तौ वैशेषि कादीनामपि तथात्वप्रसङ्गादित्यर्थः । यावान् कश्चिदिति (४१–२–७) अग्निजन्मेत्यनन्तरं भवतीत्युत्तरत्र केवलमनुपल अनीयम्, अनग्निजन्मेत्यनन्तरं न भवतीति योजनीयम्, चाकारो भिन्नक्रमस्तदुत्तरं योजनीयस्तेनान्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रतिप द्रष्टव्यम्। स्वाकारद्वयप्रदर्शितं भवति, यथा श्रुते त्वग्निजन्मानग्निजन्मान्यतरतादात्म्याभयत्वनिषेधप्रतीतिरनुपपत्त्या प्रसज्येतेति द्रष्टव्यम्। नन्वत्र व्याप्तिप्रतिपत्तेरेव प्रत्यक्षाकरणकप्रमितित्वेन वैलक्षण्यं साधनीयं तत्करणत्वेनोहस्य प्रमाणान्तरत्वसिद्धेः, तत्प्रदर्शनं च यावान् कश्चिद्धूमः स सर्वो वह्नौ सत्येव भवति तस्मिन्नसति न भवतीत्येतावन्मात्रेणैव भवतीति व्यर्थं जन्मपदमिति चेत्, न, धूमोऽस्तु वह्निर्माऽस्त्वित्यप्रयोजकत्वशङ्कानिरासद्वारा धूमो यदि वह्निव्याप्यो न स्यात् वह्निजन्यो न स्यादिति विचारपरिकरस्यैवो- हस्य व्याप्तिप्रमापकत्वसम्भवात् तादृशविचारोपनयनार्थं जन्मपदोपादानात्, एतेन प्रथमं धूमस्यानुपलम्भ एकस्तदनन्तरमपेक्ष

पत्राभ्यासप्रसङ्गः, सिद्धिप्रतिबन्धकस्याबनन्तरं सर्वानुव्यवसायानुमितेरुच्छेदप्रसङ्गश्च । न च द्वितीयानुव्यवसायादिना ज्ञानावच्छेदकत्वपोक्षप्रामाण्यग्रहेऽपि स्वातन्त्र्येण तद्ग्रहात् स्वातन्त्र्येण तद्ग्रहायानुमानाभयनमावश्यकमिति वाच्यम्, अनुव्यवसाये स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याप्रकारकतायाः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यग्रहेऽनुव्यवसायसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैवोपपत्तेः तस्यैवाऽभ्यस्तज्ञानप्रामाण्यग्रहे क्षयोपशमविशेषहेतुत्वे लाघवमित्यस्मन्मतमेव युक्तम् । किञ्च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न तत्प्रकारकत्वमात्रमपि न प्रामाण्यं, संशयस्यापूर्वं तत्माधाप्रकारकत्वस्याप्यधिकस्य देयत्वात्, अन्यथेदंतांशे प्रमाणत्वेन प्रमाप्यमाणवर्णनीयत्वप्रसङ्गात् तद्घटितस्य च प्रामाण्यस्य ग्रहौ स्वतस्त्वपरतस्त्वयोरप्रामाण्यतुल्यकक्षत्वं युक्तिमत्, अपि च प्रामाण्यज्ञानं निश्चितरूपा मतिज्ञानविशेषः, स च प्रामाण्यघटकपावत्पदार्थोपयोगादभ्यासाभ्यासास्तत्त्वति ज्ञाने स्वत एव, अन्यत्र तु परतोऽनुमानादिनेत्यनुत्कारकसन्दोहोत्पादस्यादेरपि प्रामाण्यस्य ज्ञप्तिस्तद्वीशालिनां नानुपपन्ना, अस्तु वा सर्वत्र सर्वदा बाधकाभावपर्यालोचनपर्वा प्रामाण्यांशे उपात्मकमेव ज्ञानम्, एकत्रापि ज्ञाने तदविषयत्वावच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वज्ञाना बच्चात्स्यां परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वयोरविरोधात्, बाधविषयापेक्षयैव प्रमितिमेतस्य तत्र तत्रोपपादितत्वादीदृशविज्ञानजन्येऽपाये च बाधविषये एवोपयोगसपर्याप्तिमतिमप्रमाणानाजन्यत्वेनैव प्रत्यक्षत्वव्यवस्थितेरित्यधिकं मत्कृत–न्यायबिन्दुप्रावेरवसेयम् । कृतसाम्योपम्भवसिद्धिरिति (४०–२–१०) एकत्र प्रमितस्यैवान्यत्रारोपसम्भवादिति भावः । पराभ्युपगममात्रा पिति (४०–२–१०) परोपगतप्रमाणानिविकल्पादित्यर्थः, सर्वमवगतमिच्छतामिति (४१–१–५) वैनयिकानामि त्यर्थः, सर्वमिच्छन्तीति सर्वेषस्तेषामिति व्युत्पत्तिसारस्यात्तेरर्थलाभः, नैकप्रमाणवादिन इत्यादि (४१–१–१०)

नैकमपि प्रमाणं वदन्तीत्येवंशीला अनेकप्रमाणवादिन इत्यर्थः पक्षा इति षदसमर्थसमासोऽयं, तेनास्मात्तत्त्वोपप्लववादिलाभः
महत्त इति द्रष्टव्यम् । तथाद्वैतमसिद्धेरिति (४१-१-१३) स्वपक्षसाधने परपक्षदूषणे सति द्वैतप्रसिद्धेर्वादापातादि-
त्यर्थः । संवृत्येति (४१-१-१४) संवृतिरविद्या तयेत्यर्थः । न परमार्थत इति (४१ १ १४) आविद्यकप्रमाणस्य पारमार्थि-
कत्वसाधनासमर्थत्वादित्यर्थः । परप्रमाणादीति, आदिना (४१-१-१४) ग्रन्थमध्यपरिग्रहः, प्रमाणेतरेत्यादिना (४१-२-१)
स्वभावलिङ्गककार्यलिङ्गकानुपलब्धिलिङ्गकानुमानत्रयविषयस्य चार्वाकाभिमतस्य प्रत्यक्षैकप्रमाणाभ्युपगमविरुद्धस्योत्कीर्त-
नम्, तथोक्तवदभ्युपगमे प्रमाणान्तरस्यानुमानरूपस्य सिद्धः प्रसङ्गात्, स्वयमिति (४१-२-४) परोपगमस्य स्वं प्रत्य-
प्रमाणत्वादिति भावः । अतिप्रसङ्गादिति (४१-२-५) अनुमानत्रयाभ्युपगन्तुरपि चार्वाकस्यैकप्रमाणवादित्वोक्तौ वैशेषि-
कादीनामपि तथात्वप्रसङ्गादित्यर्थः । यावान् कश्चिदिति (४१-२-७) अग्निजन्मेत्यनन्तरं भवतीत्युत्तरस्य कथकमनुपल-
सनीयम्, अनग्निजन्मेत्यनन्तरं न भवतीति योजनीयम्, चकारो भिन्नक्रमस्त्वदुक्तं योजनीयस्तेनान्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रतिप-
त्याकारः प्रदर्शितं भवति, यथा मते स्वभिजन्मानग्निजन्मान्यतरतादात्म्याश्रयत्वनियमप्रतीतिस्तु रम्या प्रसज्येतेति द्रष्टव्यम् ।
नन्वत्र व्याप्तिप्रतिपत्तेरेव प्रत्यक्षाद्यकरणकप्रमितित्वेन वैलक्षण्यं साधनीयं तत्करणस्येनोक्तस्य प्रमाणान्तरस्य सिद्धेः, तत्प्रदर्शने च
यावान् कश्चिद्धूमः स सर्वो वह्नौ सत्येव भवति तस्मिन्नसति न भवतीत्येतावन्मात्रमेव भवतीति व्यर्थं जन्मपदमिति चेत्, न,
धूमोऽस्तु वह्निर्मास्त्वित्यप्रयोजकत्वशङ्कानिरासद्वारा धूमो यदि वह्निव्याप्यो न स्यात् वह्निजन्यो न स्यादिति विचारपरिमितस्यैवो-
दस्य व्याप्तिप्रमापकत्वसम्भवात् तादृशविचारोपयनार्थं जन्मपदोपादानात्, एतेन प्रथमं धूमस्यानुपलम्भ एकक्षणानन्तरमकस्य

सम्भवतो धूमस्याप्युपलम्भद्वयं पश्चादग्नेरनुपलम्भोऽनन्तरं धूमस्याप्यनुपलम्भ इति द्वावनुपलम्भाविति प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकेन धूमाग्निसम्बन्धावगतौ तदविनाभावनियमोऽन्यथा नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा तस्य स्यात्, तदुक्तं "धूमाधीर्वह्निविज्ञानं, धूमज्ञानमधी-स्तयोः। प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामिति पञ्चभिरन्वयः ॥१॥" इति, स्वभावहेतौ तु तत्प्रतीतिर्विपक्षे बाधकानुमानात्, अनुपलब्धिस्तु स्वभावहेतावन्तर्भवतीति न व्याप्तिग्रहाय भूयोदर्शनप्रमाणापेक्षेति मायाधनबौद्धमतं निरस्तम्, कार्ये हेतौ प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकस्य व्याप्तिग्रहविषयत्वायोगात्, उपलम्भानुपलम्भस्वभावस्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य सन्निहितमात्रविषयतया सर्वोपसंहारेण व्याप्त्यग्राहकत्वात्, व्यभिचारशङ्कया विपक्षबाधकान्वेषणेऽप्यक्षमत्वात्, ततः स्वभावहेतावपि तदयोगात्, प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो विकल्पस्यापि प्रत्यक्षगृहीतमात्राध्यवसायित्वादधिकाध्यवसायित्वे प्रमाणान्तरस्य दुर्निवारत्वात् विपक्षे बाधकानुमानेऽप्यविनाभावग्रहार्थम-नुमानान्तराद्यपेक्षायामनवस्थानादिति । यदपि व्यभिचारादर्शनभूयस्सहचारदर्शनसहकृतं प्रत्यक्षमेव व्याप्तिग्रहे क्षममिति किं तदर्थं प्रमाणान्तरकल्पनेनेति नैयायिकैरभ्युपगम्यते, तदपि तुच्छं, व्याप्तेः प्रत्यक्षाविषयत्वे सहकारिसहस्रसमवहितेनापि तेन तद्ग्रहायोगात्, प्रत्यक्षविषयत्वे च प्रथमत एव तद्ग्रहप्रसङ्गात्, धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वादिरूपाया स्तस्याः स्वरूपतः सहचारदर्शनादिव्यङ्ग्यतया अपि वक्तुमशक्यत्वात्, व्याप्तित्वेन तस्योपगमस्याप्यतिरिक्तत्वानभ्युपगमे ऽपार्थत्वात्, अतिरिक्तव्याप्तिस्वीकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्तव्याप्त्या यत्प्रमितिवैलक्षण्येनोक्तः प्रमाणान्तरं न सिध्येत्, न च धूमत्वादिरूपाया अपि व्याप्तेर्व्यापकसामानाधिकरण्यविशिष्टत्वेन ग्रहे सहचारदर्शनाद्यपेक्षेत्यपि वक्तुं युक्तम्, एवं सति दण्ड विशिष्टस्यादिना पुरुषग्रहेऽपि दण्डादेर्हेतुतापत्तेः, न च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानहेतुत्वमर्यादयेष्टापत्तिः, विशेषस्य चिन्त्यमानत्वात्,

किं चैव सन्निहितव्यक्तिविषयव्याप्तेर्यथाकथञ्चित्प्रतीतावपि समस्तवह्निव्यक्तिनिरूपितसमस्तधूमव्यक्तिनिष्ठव्याप्तेः कथं भानं, न कश्चित् प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्येव दीधितिकृता निष्कर्षकरणादिति चेत्, तर्हि व्याप्तिज्ञानानुमितिस्मरणादिकार्यकारणभावे रूपविशेषो निविशते न तु धर्मिविशेषोऽपीति महानसीयवह्निनिरूपितव्याप्तिमत्त्वेन ज्ञातादपि धूमाद्वह्नित्वेन पर्वते वह्न्यनुमितेरेकत्र व्यक्तौ धूमत्वेन व्याप्तिग्रहेऽन्यत्र तथा स्मरणस्य च नानुपपत्तिः, तद्रूपावच्छिन्नेन तेन सामानाधिकरण्यं तद्रूपावच्छिन्नवन्निरूपिता व्याप्तिरित्यभिधाने त्वनन्तहेतुहेतुमद्भावापत्तिः, गन्धत्वादिनैकगन्धादिसामानाधिकरण्यस्य पृथिवीत्वादौ ज्ञानादेन रूपेणापरत्र गन्धाद्यनुमितेरनापत्तिश्चेति साभिप्रायः, ओमिति चेत्, सोऽयं गुरुभिप्रायः, रूपविशेषस्येव धर्मिविशेषस्यापि निवेशे सर्वत्र नियमतो यावद्धर्मिविषयकत्वापत्तेः, सामान्यरूपेणैव व्याप्तिग्रहे क्वचिदपि विशेषव्याप्तिग्रहानापत्तेः, विशेषव्याप्तीनामेवावश्याभ्युपेयानां वह्निव्याप्तित्वेनानुगमीकृतानां सामान्यव्याप्तित्वाभ्युपगमौचित्यात् एकविशेषव्याप्तिज्ञानाद्विना हेतुविशेषणं सामान्यरूपेणाप्यन्यविशेषविषयानुमितेरनभ्युपगमात्, तस्मात् सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहार्थमवश्यमूहः स्वीकर्तव्यः। अथ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलवह्निधूमव्यक्त्युपस्थितौ सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहो विनाप्यूहं न दुर्घट इति चेत्, न। करितुरगरथपदातिविशेषप्रत्ययानन्तरं सेनाख्यसामान्यप्रत्ययस्येव सामान्यप्रत्ययानन्तरं तदाश्रययावद्विशेषप्रत्यक्षस्याप्यूहैकसाध्यत्वेन सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तौ मानाभावात्। अत्रावसरे तर्करसिकजनमनःप्रसत्तये सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिमेव मनाग् मीमांसामहे, तत्र सामान्यधर्मज्ञानानन्तरं यावत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षो

इत्थं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेः प्रत्यक्षहेतुतां कल्पयन्ति नैयायिकाः, सा च ज्ञायमानं सामान्यं, सामान्यज्ञानं वा, ज्ञानं च तदिन्द्रियसम्बन्धं प्राप्तं, स्मरणरूपस्य चित्तन्द्रियादिजन्यस्य च ज्ञानस्योत्तरकाले यावत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षानुदयात्, तथा च घटत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यघटादिविषयताशालिचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषप्रकारीभूतघटत्वत्वादिना घटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वादिना वा हेतुता कल्प्यते, द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय घटत्वादिप्रकारता-निरूपितत्वं विशेष्यतायां निवेशितम्। ज्ञानेऽपि घटत्वप्रकारकत्वनिवेशे तु घटत्वनिर्विकल्पकोत्तरोत्पन्ने सन्निकृष्टघटादौ घटत्वप्र-कारके द्रव्यत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्ये चाक्षुषप्रत्यक्षे व्यभिचार इत्यतस्तत्त्यक्तम्, न च तत्रासन्निकृष्टघटादिरपि घटत्वमाने चाक्षुषमात्रापर्यवसाने लौकिकान्यविषयविशेष्यतासत्त्वात् यथोक्तेनाप्यनिर्वाह इति शङ्कनीयम्। घटत्वसामान्यलक्षणा कारणविरहादेव तत्रासन्निकृष्टघटे घटत्वभानासम्भवात्, तदवृत्ति विशेषणज्ञानादिमात्रेण घटत्वप्रकारकबुद्धेर्जनयितुमशक्यत्वात्, घटत्वसामान्यलक्षणायाः पृथग्ज्ञानात्मकज्ञानलक्षणातः पृथग्लौकिकसन्निकर्षान्यसमविशेषसामग्रीसहकृतविशेषणज्ञानादीनामेव तत्र तज्जनकत्वात्, यथोक्तस्थले तादृशविशेषसामग्रीविरहेणोत्पादनासम्भवात्, जातित्वादिना घटत्वविशेष्यकस्मरणानन्तरं यत्र द्रव्यत्वप्रकारकघटविशेष्यकचाक्षुषं तदुत्तरोत्पन्नद्रव्यप्रत्यक्षे घटत्वस्य प्रकारतया भानं नेष्यत एवेति नानुपपत्तिः, एवमिह घटे घटत्वमिति चाक्षुषानन्तरोत्पन्नद्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुषोत्तरद्रव्यत्वसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्थलेऽपि द्रष्टव्यम्। लौकिकान्यत्वस्य विशेष्यतायां निवेशान्निर्विकल्पाद्युत्तरोत्पन्नलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः, न च यावत् घटविशेष्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिनिवेशावश्यकत्वात् किं लौकिकान्यत्वनिवेशेनेति वाच्यम्, तन्निवेशेऽपि

ज्ञापकविरहेणैव यावद्घटभानापत्तौ तन्निवेशे प्रयोजनविरहात्, व्यभिचारवारणाय घटत्वव्यापकविशेष्यताकत्वरू-
पयावद्घटविशेष्यकत्वापेक्षया लघोर्लौकिकान्यत्वस्यैव निवेशौचित्यात्, तथा च घटादिरूपसामान्यलक्षणस्थले यावच
स्वाश्रयविषयकलौकिकस्यापि सम्भवेन तन्निवेशप्रयोजनाच्च, मुख्यत्वनिवेशात् घटत्वादिप्रकारकस्मरणादिजन्यघटोपनीतभा-
नादौ न व्यभिचारः, बहिरिन्द्रियजन्ये उपनीतभाने उपनीतस्य विशेषणतयैव भानान्मुख्यत्वस्य च प्रकारतान्यत्वारम-
कत्वात्, घटत्वादिविषयकनिर्विकल्पकानन्तरं यावद्घटप्रत्यक्षानुदयात् कारणतावच्छेदककोटौ प्रकारत्वनिवेशः,
एकसम्बन्धेन सामान्यप्रकारकज्ञानादन्यसम्बन्धेन सामान्याश्रयप्रत्यक्षापत्तिवारणाय तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयप्रत्यक्षहेतुतायां
तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता निवेशनीया । अत्र प्रथमकल्पे कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिः समवायादि, कार्यतावच्छेदक-
प्रत्यासत्तिश्च विषयता, घटादिविषयविषयतात्वेन सम्बन्धत्वाभ्युपगमान्न समूहालम्बने व्यभिचारः । एकपुरुषीयसामान्य-
ज्ञानादन्यपुरुषीयसामान्याश्रयप्रत्यक्षवारणाय ज्ञानांशे तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यम्, इत्थं च पुरुषभेदेनापि कारणताभेदः,
द्वितीयकल्पे कार्यस्य कारणस्य च समवाय एव प्रत्यासत्तिरतो नैकपुरुषीयसामान्यज्ञानादन्यस्य सामान्याश्रयप्रत्यक्षप्रसङ्गः ।
अत एतत्कल्पे पुरुषभेदेन कारणताभेदाभावात्पूर्वकल्पापेक्षया लाघवं, न चात्र सामान्यानां विशिष्य निवेशनीयतया गौरवं
मत्पक्षे तु लौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति प्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषादिसर्वत्रैकहेतुताकल्पनये-
वोपपत्तौ न सामान्यभेदेन कारणताभेद इति लाघवम्, पुरुषापेक्षया च विषयाणां बहुतरतया सामान्यभेदेन कारणताभेद-
कल्पनस्यैव पुरुषभेदेन कारणताभेदकल्पनापेक्षया गुरुत्वादिति वाच्यम्, सामान्यधर्माणां विशिष्यानिवेशे द्रव्यत्वप्रकारक-

चाक्षुषादिस्थले घटत्वादिनिर्विकल्पकसत्त्वे तदुत्तरद्रव्यत्वमानप्रतिबन्धकीभूतदोषादिसत्त्वे घटत्वादिना यावद्घटमानापत्तेः,
प्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषादिमतो द्रव्यत्वादेरेव यावद्घटेषु सत्त्वात्, न चेष्टापत्तिः, सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यल-
क्षणया जननेन द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्य द्रव्यत्वसामान्यलक्षणयाऽजननात्। अथ ज्ञायमानसामान्यप्रत्यासत्तिमतेऽपि स्वप्रका
रकचाक्षुषादिमत्तापितरूपात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्येव सामान्यस्य हेतुता कल्पनीयेति न गुरुभेदेन कारणताया गुरुत्वगौरवमिति चेत्,
न, तथापि घटत्वादिरूपेण सामान्यस्य हेतुतया वाच्यतया घटेतरावृत्तित्वविशिष्टयावद्घटवृत्तित्वरूपघटत्वत्वादिनिवेश
प्रयुक्तगौरवस्यावश्यकपरिहारत्वात्, मन्मते तु स्वरूपत एव घटत्वनिवेशात्, न च घटत्वादीनामाश्रयतया घटत्वादिनैव
हेतुता न तु घटत्वत्वादिनेति वाच्यम् तथा सति द्रव्यत्वादीनामपि तादृशकारणतावच्छेदकाक्रान्ततया तज्ज्ञानप्रतियोगिकदशायां
तत्प्रकारकचाक्षुषात् घटत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तेः, न च घटादिसामान्यलक्षणास्थले सामान्यहेतुताया वाचकमात्रस्य तत्र स्वरूपतो
घटत्वादीनामेव कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाभावादिति वाच्यम्, घटनाशादिदशायामपि तदाश्रयप्रत्यक्षोदयात्तत्रापि परम्परा
सम्बन्धेन घटत्वादीनामेव प्रत्यासत्तितायास्त्वया वाच्यत्वात्, परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानविरहदशायामपि साक्षात्
सम्बन्धेन घटप्रकारकज्ञानाघटाश्रयज्ञानोदये तज्ज्ञानाश्रया घटादेरेव प्रकारतया मानोपगमे तु तस्यातीतत्वदशोत्पत्ता
ज्ञाने व्यभिचारात्, सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमागतम्, एतन्मत एव लौकिकचाक्षुषस्य विशेष्यतानिरूपितप्रकारता
सम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति प्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वादिना हेतुताकल्पनेन सामान्यभेदे न हेतुताभेदोऽपि, मतान्तरे
उक्तसम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति तादात्म्येन चाक्षुषत्वेन हेतुत्वेऽनन्तचाक्षुषाणां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवम्, अत्र च चाक्षुषत्वस्या

तेनैव तथात्वे तापनमिति ग्राह्यम्, न चोक्तसम्बन्धेन चाक्षुषाधिकरणे तदव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन प्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषरूपकारणाभावात्कथं तत्र तदुत्पत्तिस्तत्कालस्यातीतनिष्ठप्रकारतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानरूपकारणाधिकरणतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया अधिकरणासम्बद्धकालस्याप्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा ज्ञानेच्छादीनां विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावविलयप्रसङ्गात्, अथवा प्रकृतस्थलेऽवच्छेदकत्वमनन्तर्भाव्य यत्र प्रदेशे यत्क्षणाव्यवहित पूर्वक्षणवृत्तिचाक्षुषादिरूपं कारणं प्रकारतासम्बन्धेन वर्तते तत्र तद्क्षणवृत्तिचाक्षुषादिरूपं कार्यं प्रकारतासम्बन्धेनोत्पद्यत इत्येव सामग्र्याप्तिरभ्युपगम्यत इति नानुपपत्तिः। अथ विनश्यदवस्थसन्निकर्षजन्यसामान्यप्रकारकचाक्षुषानन्तरं सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषापत्तिः, स्वाश्रयविशेष्यतानिरूपितसामान्यप्रकारकत्वसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगविशिष्टचाक्षुषत्वा दिनात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या स्वाश्रयविशेष्यतानिरूपितत्वसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगविशिष्टप्रकारतात्मकविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या चाक्षुषत्वादिना च हेतुत्वेऽपि यत्र धूलीपटलादिविशेष्यकधूमत्वादिप्रकारकभ्रमो दोषनाशश्च युगपत्तत्र तदुत्तरयावद्धूमप्रत्यक्षापत्तिः तद्वत्सामान्याश्रयीभूतस्वाश्रयविशेष्यतानिरूपिततत्सामान्यप्रकारताकत्वसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगादिविशिष्टचाक्षुषत्वादिना समानाधिकरणवृत्तित्वस्वाश्रयविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगादिविशिष्टप्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वादिना वा हेतुत्वकल्पने तु धूलीपटलादिविशेष्यकधूमत्वादिभ्रमादोषादिसत्त्वकालेऽपि यावद्धूमत्वाश्रयप्रत्यक्षानुदयप्रसङ्गः दोषादिवैशिष्ट्यं निवेश्य हेतुतान्तरकल्पने तु व्यभिचारवारणमशक्यमिति चेत्, न, सामान्यप्रत्यासत्त्या सामान्यप्रकारता निरूपितलौकिकविशेष्यताशून्यचाक्षुषादीनां कुत्राप्यजननात् तादृशविशेष्यताशालिचाक्षुषसामग्रीसहकारेणैव सामान्य

प्रस्यामत्तः फलजनकत्वाभ्युपगमेनोपदर्शितापत्त्यसम्भवात्, मानसस्थले च सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुता, अस्यापि विशेषविधिभ्यत्वसमावेशत्, कार्यतावच्छेदकं च तादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरमानसत्वम्, अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन यत्र घटत्वादिविशिष्टघटज्ञानोत्तरम् सम्बन्धान्तरेण तत्प्रकारकज्ञानात् घट इत्याकारकोपनीतभाने तत्र न व्यभिचारः, मानसे उपनीतस्य घटाद्यपरिच्छेदपि मानारम्भकविशेष्यतानिवेशेन व्यभिचारवारणं तु कर्तुमशक्यम्, मानसस्थले च सामान्यप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्री नापेक्षिता, घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले मानसस्यैवानुदयादिति "सामान्यलक्षणामेवं गौतमीया अमापयन् । तत्रोचेः प्रतिजानीते पक्षिन्यायविशारदः ॥ १ ॥ सामान्यलक्षणा युक्तिरियं-युक्तिरितीयता । व्यवहारकामयिम्यक्तिरिमां भित्त्वा विधीयते" ॥ २ ॥ इति, तत्र तत्तत्सम्बन्धेनैकत्र घटे घटत्वस्यैकघटवृत्तिघटत्वस्य च ज्ञानात् घटत्ववत्तया यावद्घटानां यावद्घटवृत्तितया घटत्वस्य च प्रतिपत्तिदर्शनात् तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारतानिरूपितघटविषयताकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वविषयताकज्ञानत्वेन कारणता कल्प्यते उक्तं च विशेषग्राहकस्य सामान्यव्यापकविषयताकग्रहपर्यवसायकविचारत्वे प्रमाणानुग्राहकस्योहस्य प्रमाणफलत्वेनैव फलस्यैव न पृथक् तत्फलानुभावनं, न तु प्रागुक्तनैयायिकोक्तरूपेण कारणत्वं, घटत्वादिविशिष्टप्रकारकज्ञानासम्भवात्, कार्यतावच्छेदके लौकिकप्रत्यक्षत्वादावनेनेन्द्रियभेदेन कारणताभेदाभावेन च लाघवात्, तत्तत्सम्बन्धादिविचारसमीचीन एव हि स स धर्मो यावत्स्वाश्रयं ग्राहयति, अत एवास्यादिपदार्थस्थलायभेदेनाशेषधर्मकोडीकृतप्रत्यक्षः स्वसमयसिद्धः सम्पद्यते, किञ्च तत्तत्सम्बन्धेन तत्तद्घटस्य तत्सामान्यसाक्षात्कारे न सामान्यप्रकारकज्ञानादपि तेन सम्बन्धेन यावद्घटावगाहः, प्रकृतसम्बन्धेन घटत्वं न

घटसामान्यमिति प्रकृते तदसत्त्वभासाधम्यप्रत्यक्षं विचाराधीन इति विचारकधीतत्वात् सामान्यप्रत्यासत्तेरस्वभावत्वं, वस्तु-
तस्तस्या यावदाश्रयभाने द्वित्वादावपेक्षाबुद्धेरिव वैजात्येनैव हेतुत्वमुचितमिति तस्या पक्षोद्धारकत्वं प्रमाणान्तरत्वं च युक्तिमत्,
एतेन, स्मरणादिसाधारणसामान्यविषयकज्ञानत्वेनैव हेतुता सामान्यप्रकारकप्रत्यक्षत्वेन कार्यता, स्मरणादिकालेऽपि सामान्या-
श्रयप्रत्यक्षमिष्टमेव, सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषादौ सामान्यप्रकारकलौकिकचाक्षुषसामग्र्या आवश्यकत्वात् द्वितीयपक्षे सामा
न्यप्रकारकचाक्षुषोत्पत्त्या तृतीयपक्षे यावत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षस्य भवतोऽप्यावश्यकत्वात् सामान्यप्रकारकत्वेन कारणत्वमनावश्य
द्वितीयपक्षे तद्बुद्ध्युत्पादाभ्युपगमे मतिविरहात्, एवं निर्विकल्पोत्तरमपि यावत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षमिष्टमेव । द्वितीयपक्षे
विशिष्टबुद्ध्युत्पत्त्या तृतीयपक्षे तद्बुद्ध्युत्पादाभ्युपगमस्य भवतोऽप्यावश्यकत्वात्, न च सामान्यविषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वे विषयतात्वेन
प्रकारतावच्छिन्नतादीनामवच्छेदकत्वापेक्षया प्रकारतात्वेन प्रकारतामात्रस्यैव तथात्वमुचितमिति वाच्यम्, सामान्यप्रकारक-
ज्ञानत्वेन हेतुत्वे लौकिके उपनीतभाने च व्यभिचारवारणाय लौकिकजन्यबुद्धित्वविशेष्यतायाः कार्यतावच्छेदककोटौ दाने
गौरवात्, तदपेक्षया कारणतावच्छेदककोटौ विषयतात्वेन निवेशस्यैवोचितत्वादित्यादि नवीनोक्तमप्यपास्तम्, निर्विकल्पकस्या
विचारकत्वेनाप्रत्यासत्तित्वात् सामान्यविषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वायोगात्, एकसम्बन्धेन सामान्यविषयकज्ञानात् सम्बन्धान्तरेण
सामान्याश्रयप्रत्यक्षाभ्युपगमस्यानुभवविरुद्धत्वेन तद्वारणाय सम्बन्धविशेषावच्छिन्नविषयतानिवेशगौरव्य निर्विकल्पकप्रत्या
योगाच्च, किञ्च निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वे घटत्वप्रत्यक्षकाले द्रव्यत्वसत्त्वादीनामपि प्रत्यक्षस्यापद्यनीयत्वात्, घटत्वनिर्वि
कल्पकद्वितीयपक्षे यावद्घटप्रत्यक्षवत् यावद्द्रव्यप्रत्यक्षस्य यावत्सत्प्रत्यक्षस्य चापत्तिः, सा चानिष्टेति, यस्य यावत्सामा

न्यत्वं द्रव्यमात्रवृत्तित्वेनोच्यते तदुपज्ञानानां घटद्रव्यत्वप्रविषयविषयिस्वभावात्मिका प्रतिपत्त्या, न चेद् एवं तदा ज्ञायमानात् सामा न्यात् यावद्घटाभयस्यैव ज्ञायमानविशेषात् यावद्घटाभिन्नस्यापि प्रत्यक्षाद्यभ्युपगमेन सामान्यलक्षणापत्तिक्षेपलक्षणापि बलात्प्रत्यासत्तिपदवीमासादयेत्, न च तत्र विशेषस्य सामान्यनाममात्रकरणेनापि निस्तारः, पर्यवसानपर्युत्क्रान्तानामर्थानां यथोक्तं युक्तिबाधेन स्वलक्षणमात्रविश्रान्तप्रतीतौ प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनापत्तेः। एवं घटाद्यर्थेऽपि भेदाभेदादिविचारे निर्विकल्पपर्यवसाने द्रष्टव्यम्। उक्तव्यापारोपगमे तु न कुत्रापीदृशस्थले विचारणीयमस्ति। अत्र फलीभूतबोधापलापे तु सामान्यप्रत्यासत्तिकल्पनोऽपीयत्करापदश्च इति ध्येयम्। इदमप्यत्र वदन्ति, निर्विकल्पकसाधारणसामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमते ज्ञानप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वे मानाभावः। घटे नास्ति सुरभि चन्दनमित्यादौ घटसौरभादीनां घटत्वसौरभत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिबलादेव मानोपपत्तेः। न च सामान्यप्रत्यासत्त्या फलजनने किञ्चिदंशे सामान्यप्रकारकज्ञानसामग्र्यन्तरस्यापेक्षितत्वादुपदर्शितस्थले च घटांशे घटत्वप्रकारकज्ञानसामग्र्यन्तरविरहेण कथं घटत्वादिसामान्यलक्षणया घटादिज्ञानं जननीयमिति वाच्यम्, तत्र सामान्यज्ञानविषया घटादिप्रकारकप्रत्यक्षजनकघटादिज्ञानघटितोपनीतभानसामग्र्या एव सत्त्वात्। ज्ञानलक्षणायाः पृथग्घेतुत्व एव विवादात् घटसामान्यलक्षणाया अपि च प्रकृतघटत्वादिसामान्यलक्षणातिरिक्ततया सामग्र्यन्तरानुपपत्तेः, घटत्वसौरभत्वादिसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेर्धर्मन्यूनावच्छेदकमोटायपि घटत्वसौरभत्वादिविषयता निषिध्यते ननु तदाश्रयविषयतेति तद्धर्मविषयकज्ञानाभावेन तथा तज्ज्ञानानिर्वाहाच्च तदंशमपि ज्ञानलक्षणा कल्प्यते, न च रजतत्वादिना शुक्त्या उपनीतमानानुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः पृथक्कारणत्वकल्पनमावश्यकं, तत्र शुक्तित्वविधर्मज्ञानाभावेन सामान्यलक्षणात्वस्य

निमाद्यादिति वाच्यम्, रजतत्वसामान्यलक्षणाया रजतत्वाश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुत्वेऽपि शुक्तेरपि वैज्ञानिकसम्बन्धेन रजतत्वा-
श्रयत्वात् तद्बलादेव तज्ज्ञानोपपत्तेः, वस्तुतो दोषादिरूपकारणबलादेव तत्र शुक्तिभानमिति न तदनुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतु-
ताकल्पनं, न चैवं रजतत्वज्ञाने शुक्तेर्भानेऽपि दोषादिबलाद्घटादेरुपनीतभानापत्तिः, दोषस्य फलबलकल्प्यतया फलाभावेन
तत्र दोषाकल्पनात् । न च ज्ञानलक्षणायाः पृथग्हेतुत्वे घटत्वविशेष्यकज्ञानदशायां घटज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि घटत्वादिना घटादि-
मुख्यविशेष्यकभानसोपनीतभानापत्तिः, घटत्वादिसामान्यलक्षणायाः किञ्चिदंशे घटत्वादिप्रकारकज्ञानसामग्र्यन्तरसहकृताया
एव फलहेतुत्वेन तत्र तदन्यज्ञानमादायेष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । एवमपि लौकिकान्यतद्विषयताशालिज्ञानत्वा-
वच्छिन्नंप्रति तद्विषयकज्ञानत्वेनैकहेतुताकल्पनेनैवोपपत्तौ ज्ञानप्रत्यासत्तिसामान्यप्रत्यासत्त्योः पृथक्कारणत्वे मानाभावात्, न च
सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यातीतसामान्याश्रयप्रत्यक्षे व्यभिचारः, अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे तदभावात्, न
च घटत्वांशे लौकिकस्याप्यनुपघटमानस्य लौकिकान्यघटत्वविषयताशून्यत्वेन तत्र घटत्वादिज्ञानस्य पृथग्घेतुत्वकल्पनमाव-
श्यकम् एककारणतया निर्वाहाभावादिति वाच्यम् । तत्र घटत्वांशे द्विविधविषयतास्वीकारे दोषाभावात् अव्यवहितोत्तरत्व
निवेशेनैव लौकिकज्ञाने व्यभिचाराभावेन लौकिकान्यत्वानिवेशाच्च, न चातीतव्यक्तिभानाय सामान्याश्रयविषयतामन्तर्भाव्य
सामान्यज्ञानस्य हेतुत्वान्तरमावश्यकमिति वक्तव्यम्, सामान्यज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ सामान्याश्रयविषयताया अनिवेशेऽपि
तद्विषयकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावजन्यतावच्छेदककोटौ तद्वत्सामान्याश्रयविषयतानिवेशात् तद्बलादेव
सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य निखिलसामान्याश्रयविषयकत्वोपपत्तेः, न च सामान्यज्ञानशून्यकालेऽपि तादृशकारणबला

पदापत्तिः, तदन्यफलस्य सामान्यज्ञानजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया सामान्यज्ञानं विना तदापत्त्यसम्भवादिति, अत्राप्ययमस्माकं मनीषोन्मेषः, यावत्सामान्याश्रयज्ञाने बाधाभावसामान्यज्ञानयोर्नियमतः सहकारित्वे कल्पनीये सर्वत्र प्रमाणे बाधाभावग्रहस्य- प्रेक्षिणि तदपेक्षा स्यात्, न चैवमभ्युपगमः, किन्तु सर्वप्रमाणानां सामान्यविषयत्वमुत्सर्गतः स्वसामग्रीमहिम्नायातमित्येवाभ्युपगम इति । तस्मात् सामान्यज्ञानं यथैकव्यक्तिविषये स्याद्बाधाभावेन यावद्व्यक्तिविषयं स्यादित्युदारसङ्क्रमेण यावत्सामान्याश्रय ज्ञानमङ्गीकर्तुं युक्तम्, तेनैव व्याप्तिग्रहयोग्यताग्रहादिज्ञानानां सामान्यविषयत्वादनुमितिशाब्दादीनां सामान्यविषयत्व सङ्गतेर्व्याप्तिज्ञानादीनां सर्वानुग्राहकत्वकल्पनापेक्षया तत्कल्पनस्यापि लाघवात्, एवं सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं न परमतेऽपि सामान्यज्ञानजन्यतावच्छेदकं, ईश्वरप्रत्यक्षोपगमेन तत्र व्यभिचारात्, किन्तु सामान्याश्रयजन्यप्रत्यक्षत्वमिति, तदपेक्षया सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वमेव तथा लाघवादित्यस्मन्मतमेव न्याय्य इति बोध्यम्, यावत्सामान्याश्रयमूर्तं विना बाधाभावमात्रेण तादृशज्ञानोपगमे तु नियमेन सर्वत्रानन्तपर्यायमानापत्तिः, एतेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पक्षतावच्छेदकव्यापकविध- यताकत्वं बाधाभावमात्रादित्यपि निरस्तम्, उक्तव्यापारानुसारेणैव तत्र नियतविषयमानादन्यथातिप्रसङ्गात्परामर्शेऽपि तज्ज्ञाने कारणस्य मृग्यत्वादिति दिक् । एतेन यदि च तत्प्रत्यक्षविषयतायाः कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन सन्निकर्षाश्रयत्वनियतत्वं प्रामाणिकं तदा ज्ञानप्रत्यासत्तिसामान्यप्रत्यासत्त्योः पृथक्कार्यकारणभावकल्पनमावश्यकं, तथाहि—एतन्मते सामान्यलक्षणायाः स्वविषयीभूततत्सामान्यसम्प्रत्यासत्त्या ज्ञानत्वेन तत्सामान्याश्रयवृत्तिविषयतया प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने हेतुता कल्प्या, तथा च घटो नास्ति सुरभि चन्दनमित्यादौ घटत्वसौरभत्वादिविषमज्ञानाभावेन सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानानुपपत्तेर्लौकिकजन्यविषयतया

प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने विषयतया ज्ञानत्वेन ज्ञानप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वकल्पनमावश्यकम्, न च निर्विकल्पकसाधारणप्रत्यासत्तिमते सामा न्यलक्षणाया हेतुत्वे तत्पुरुषीयत्वं न निवेश्यते, विशेषणज्ञानविरहेणैवान्यदीयघटज्ञानात् घटत्वेन घटप्रत्यक्षवारणसम्भ वात्, इत्थं च घटो नास्तीत्यादावन्यत्र ईश्वरीयघटत्वादिप्रकारकज्ञानादेवोपपत्तौ किं ज्ञानप्रत्यासत्तिकल्पनया, सामान्य ज्ञानहेतुतायां तत्पुरुषीयत्वादिनिवेशे व्यभिचारविरहेण सामान्यप्रकारकत्वस्य अन्यथासिद्धेरकार्यतावच्छेदकत्वात्, सामान्यप्र त्यासत्तिजन्ये घटत्वादौ घटत्वादिप्रकारकसामान्यधर्मप्रकारकत्वेऽपि दोषाभावादिति वाच्यम्, सामान्यलक्षणाया: फलजनने तावत्सामान्यप्रकारकप्रत्यक्षजनकतासम्बन्धस्य सहकारित्वाभ्युपगमादुपदर्शितस्थले घटत्वादिप्रकारकसामान्यप्रकारकप्रत्यक्ष नकसामग्रीविरहेण घटत्वादिमानस्य सामान्यलक्षणयाऽनुपपत्तेर्ज्ञानलक्षणाया: पृथक्कारणत्वावश्यकत्वात्, इत्थमेव घटोप स्थितिशून्यकाले घटत्वविशेष्यकज्ञानाच्च घटत्वेन घटप्रत्यक्षविशेष्यकं मानसमित्युपपद्यते, यत्तु उपदर्शितनियमानुरोधेन विषयतया प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने स्वविषयधर्मवत्त्वसम्बन्धेन विषयतासम्बन्धेन वा ईश्वरज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेनैकमेव हेतुत्वं, न चैवं घटत्वज्ञानदशायां तदनाश्रयप्रत्यक्षापत्ति:, घटत्वेन तज्ज्ञानस्य दोषविरहेणानापत्ते:, सति दोषे चेष्टत्वात्, तदनाश्रय घटत्वाद्यात्मवृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानस्य च साध्यविशेषज्ञानसाध्यस्य तद्विरहेणैवायोगादिति, तन्न, उपदर्शितैकहेतुहेतुमद्भावे घटत्वाद्यात्म कयत्किञ्चिद्विशेषणज्ञानसहकृतस्यैव सामान्यज्ञानस्य फलव्याप्यत्वेन यत्किञ्चित्सामान्यज्ञानदशायां प्रमेयमात्रे विषयतया प्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वात्, सामान्यभेदेन विशिष्य हेतुत्वे च तत्सामान्यज्ञानात्तदनाश्रयप्रत्यक्षानापत्ते:, ईश्वरीयप्रमेयत्वादिसा मान्यज्ञानाद्यज्ञानशून्यस्य च यत्किञ्चिद्व्यतिरेकिसामान्यज्ञानतो निखिलविषयकप्रत्यक्षापत्तेश्च, प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाया:

त्वप्रमेयत्वादिरूपविशेषणज्ञानस्यैव सहकारित्वेन निरसनीयत्वादिति, घटत्वादिना यत्किञ्चिद्धर्मिभासकलौकिकसन्नि-कर्षादिशून्यकाले घटत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षानुदयाय घटत्वसामान्यधर्मप्रकारेण यत्किञ्चिद्धर्मिविषयकप्रत्यक्षजनकसामग्र्यन्तरस्य सामान्यलक्षणासहकारित्वं स्वीकरणीयम्, तच्च लौकिकप्रत्यक्षसामग्री उपनीतभानसामग्री च, तयोश्च प्रत्येकं सहकारिता वोध्या, सा च तदन्यतावच्छेदकसमानाधिकरणमन्यतावच्छेदकत्वरूपा, न चैवं कश्चिदापत्तिः सम्भवति, यतः तत्तद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूता यावन्तो धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नस्योभयात्मकसामग्र्यास्तदभावच्छिन्नाभावकत्वात्, घटत्वाश्रयस्य यस्य कस्यापि लौकिकसामग्र्युपनीतभानसामग्र्योरसत्त्वेऽपि तादृशसामग्र्येव नास्ति, घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्य घटत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालित्वया घटत्वादिनोपनीतयत्किञ्चिद्धर्मिविषयतया च द्विविधत्वात्, यत्किञ्चिद्विशेषणेन प्रथमोपादाने तद्भिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्योभयात्मकलौकिकसन्निकर्षादिरन्त्यस्य चोपादाने तद्भिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नोपनायकज्ञानादरभावेन तत्र तद्घटितत्वाद्व्यक्तोभाभाव इति न कश्चिदनुपपत्तिः। अथ घटो नास्ति सुरभि चन्दनमित्यादौ चाक्षुषघटसौरभादिभानापत्तिः, चाक्षुषघटादिविषयकप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नापत्तेः कर्तुमशक्यत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदको चाक्षुषघटविषयकप्रत्यक्षत्वव्यापकानुभवस्यात्, घटत्वेन यत्किञ्चिद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीदशायां यावन्तो घटा भासन्ते न तु घटो नास्तीत्यादावित्यत्र नियामकस्याभावस्य वक्तव्यत्वादिति चेत्, न। घटत्वादिप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यताशालिप्रत्यक्षत्वस्य घटत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात्, तदवच्छिन्नफलस्य बहिरिन्द्रियजस्य मानसस्य वा द्विविधस्यापि घट इत्या

प्रकारकस्यैवोपगमात्, यत्तु घटत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताया घटत्वज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशाद् घटो नास्ती-
त्यादौ घटांशे लौकिकसन्निकर्षघटितसामग्र्यभावान्नोक्तापत्तिः, ज्ञातघटादिज्ञाने च ज्ञानलक्षणात एवेति, तदसत्, घटत्वादिप्र-
कारतानिरूपितलौकिकविषयताया जन्यतावच्छेदककोटौ निवेशने सामान्यलक्षणाजन्यघटादिमानसासङ्ग्रहात्, अथ सामान्य-
घटितसामग्रीव्याप्तौ घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यादेस्तादृशसामग्रीत्वेन घटचक्षुःसंयोगत्वादिना वा न निवेशः, तादृ-
शधर्माणां कारणतानवच्छेदकत्वात्, कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य सामग्रीव्याप्तिमध्ये निवेशनेनातिप्रसङ्गवारणे सर्वमत-
सिद्धघटत्वादिकार्यकारणभावविलयप्रसङ्गात्, तथा चालोकसंयोगावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वादिनैव लौकिकप्रत्यक्षादिहेतवः सामग्री-
व्याप्तिमध्ये निवेशनीया इति तादृशचक्षुःसंयोगादिसमवहितं घटत्वादिज्ञानं यदा यत्र कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या तदव्यव-
हितोत्तरक्षणे तत्र कार्यमित्येतादृशी सामग्रीव्याप्तिः स्वीकार्या, तत्र चक्षुःसंयोगादिसमवहितत्वमेकक्षणवृत्तित्वसम्बन्धेन,
नत्वेकदेशवृत्तित्वसम्बन्धेन, स्वविषयीभूतसामान्याश्रयत्वप्रत्यासत्त्या सामान्यज्ञानहेतुतामते तादृशसम्बन्धेन घटत्वज्ञानादीनां
घटचक्षुःसंयोगादिसमानदेशतासम्भवेऽपि पटादौ घटत्वादिभ्रमजनकदोषकाले घटत्वादिज्ञानेन यावद्घटादिचाक्षुषजननादे-
कदेशवृत्तित्वनिवेशासम्भवात्, एवं च दोषाभावेऽपि पटादिचक्षुःसंयोगमादाय चक्षुःसंयोगादिकालवृत्तित्वविशिष्टसामा-
न्यज्ञानमहिम्ना घटत्वादिज्ञानकार्योत्पत्तिः, घटचक्षुःसंयोगदशायां व्यभिचारेण सामग्रीव्याप्तौ दोषनिवेशस्याप्यसम्भवादिति
चेत्, न। बाधाभावादिघटितसामग्रीव्याप्तावप्यस्य दोषस्य तुल्यत्वात्, तत्रापि घटाभावादिप्रकारकचाक्षुषनिश्चयाभावादि-
घटितसामग्रीव्याप्तौ सन्निकर्षादीनां घटचक्षुःसंयोगत्वादिना निवेशासम्भवाच्चक्षुःसंयोगत्वादिनैव तेषां निवेशनीयतया पटा-

ऽपि चक्षुःसंयोगादिस्थले विनश्य घटचक्षुःसंयोगादिकं तज्जन्यतावच्छेदकीभूतघटादिप्रकारकचाक्षुषत्वापत्तेः । अथ तत्तद्घटादिविषयितासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन घटज्ञानसाधारणज्ञानत्वेन हेतुता कल्प्यते, तथा च घटवृत्तिविषयत्वसमवायादिरूपकार्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टचक्षुःसंयोगाधारत्वकविषयवृत्तिसामग्रीसमवहितघटमात्रचाक्षुषापत्तेः पटचाक्षुषत्वादिरूपकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यत्वमभ्युपेयते, चक्षुःसंयोगादीनां च पटवृत्तिविषयतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्येऽपि तत्समवहितबाधाभावादिविरहात् पटचाक्षुषापत्तिरिति चेन्, तुल्यं मतेऽपि, न च पटे घटत्वभ्रमजनकदोषसध्रीचीनघटचक्षुःसंयोगकाले घटत्वसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोदयात् घटादिवृत्तिविषयतासमवायघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टचक्षुःसंयोगाधारत्वकसामग्रीसमवहितघटत्वज्ञानस्यापि व्याप्याव्यापकत्वोपगमध्रौव्यात् दोषादिविरहकालेऽपि ततो घटत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्तिः, तादृशस्थले दोषस्यापि निवेशात्, न चैवं घटत्वात्मकसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिघटितसामग्रीव्याप्तिरेव घटपटादिभेदेनानन्त्यात् गौरवमिति वाच्यं, तादृशगौरवस्य गत्यन्तराभावेनाकिञ्चित्करत्वात्, यद्वा, स्ववृत्तिप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टघटत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालित्वप्रत्यक्षप्रागभावत्वेन घटत्वादिप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यताशालिमानसान्यप्रत्यक्षं प्रति हेतुतामभिप्रेत्यासम्भवाकल्पने, घटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय मुख्यविशेष्यतया घट इत्याकारकमानसे च तद्वारणाय मानसान्यत्वस्य निवेशः । तादृशसम्बन्धेन कृतिविशिष्टभोक्तृप्रागभावः प्रतियोग्यव्यवहितप्राक्क्षण एव वर्तते इति नातिप्रसङ्गः, इत्थं चैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशप्रागभावविशिष्टघटत्वज्ञानत्वाद्यवच्छेदेन फलनिरूपितैककार्यतापत्तिरेवाभ्युपगत इति न गौरवमित्यादि

निरस्तम्, तथात्वस्य विषयतायाः प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन सन्निकर्षाश्रयत्वनियमस्य चक्षुरप्राप्यकारितावादिभिरस्माभिर नभ्युपगमात्, तदनुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तेः धूमप्रकारकत्वे मानाभावात्, घटत्वादिप्रकारतानिरूपितधूमस्य विशेष्यताशालि प्रत्यक्षत्वस्य घटत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकत्वे यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यत्र तादात्म्येन व्याप्तिग्रहोच्छेदापत्ते, धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमानुपसर्जनीभूतसकलधूमप्रकारयोगाद्धूमव्यक्तीनां च पृथगननुगतत्वेन ज्ञायमानधूमसामान्यलक्षणया सकलधूमस्योपस्थित्ययोगात्, परम्परासम्बन्धेन धूमत्वसामान्यभानस्वीकारे च यो धूमस्तद्वानिति प्रयोगापत्तेः, न च प्रत्यक्षत्वे सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदके कार्याकार्यवृत्तित्वादिस्याप्रसिद्धत्वमेव, तस्मात् सामान्यावच्छिन्नविशेषविषयकप्रत्यक्षत्वादौ सामान्यावच्छिन्नविशेषालम्बनस्य विशेषावच्छिन्नसामान्यविषयकप्रत्यक्षत्वादौ विशेषावच्छिन्नसामान्यालम्बनस्योभयस्य हेतुत्वमवश्यमेष्टव्यमिति, तत एव कार्यसिद्धौ किं सामान्यघटितसामग्र्यासौ घटत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यादेर्दोषविशेषादेरुपनीतभानसामग्र्यादेश्च निवेशेनाप्रामाणिकगौरवकारिणा, स्ववृत्तिप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनस्यादिविकल्पे तु लाघवात् घटत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति स्ववृत्तिप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन कृतिविशिष्टप्रागभावस्य स्वप्रतियोग्युपयोगसम्बन्धेनैव हेतुत्वमुचितमतो मानसान्यत्वादेः कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशेन, सामान्यात्मकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावेऽपि सामान्येनोत्सर्गतो यावद्विशेषाश्रयेण भवितव्यमित्यूहकाले यावत्सामान्याश्रयज्ञानस्य सर्वसिद्धत्वात्, वस्तुत उक्त इत्यादिप्रतीतिसिद्धवैजात्यशालिज्ञाने स्वप्रयोज्यविजातीयोपयोगसम्बन्धेन सामान्यप्रत्यासत्त्यादिस्थानीयसत्वद्विचाराणां हेतुत्वान्न काचिदनुपपत्तिः, घटादौ चरमसंयोगस्येव ज्ञाने विजातीयोपयोगस्य चरमकारणत्वात्, अन्यहेतूनां सहकारकत्वेनैव हेतुत्वोपगमादिति, इत्य चैतदपर्यं तत्तद्विचार

फलीभूतधूमैवनिष्ठमभ्युपगन्तव्यम्, यतः सर्वोपसंहारेण व्याप्त्यादिग्रहः, नो चेत्, सामान्यप्रत्यासत्त्या यावद्धूमोपस्थित्यभ्युपगमेऽपि वाच्यत्वेनोपस्थितिः कुतः, नहि धूमत्वमेव धूमनिष्ठं वाच्यत्वं, धूमवान् वाच्यवानित्यनयोरविशेषप्रसङ्गात्, तथा च यावान् धूमस्तावान् वह्निजन्मस्वर्थप्रतिपत्तये ऊहप्रमाणमेव शरणं, सामान्यव्यभिचारानुपस्थितिसहकारेण विशेषसहचारज्ञानस्य यावद्धूमो यावत्साध्यव्याप्तिनिश्चायकत्वमपि तस्येन ग्रहं विनाऽसम्भवदुक्तिकं, तदूहे चोहप्रमाणं विना नान्यस्य व्यापार इत्याद्यन्यदपि विभावनीयमवहितमानसैः, " सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिप्रत्यर्थिनिर्वचनात् । एवमूहप्रमाणस्य राज्यं निष्कण्टकं स्थितम् " ॥ १ ॥ अथ प्रकृतम्, एवं तीर्थकृत्समयानां परस्परविरोधेन प्रमाजनकत्वात्तस्याभावं प्रसाध्य स्वस्य शासनस्याविरोधाभ्युपगमेऽपि प्रमाजनकत्वाभावेन तं प्रसाधयितुमाह–' यदि पुनरित्यादिना ' (४२–१–१) संविदद्वैतादीनामिति (४२–१–२) अत्रादिपदेन चित्राद्वैतपरमब्रह्माद्वैतशब्दब्रह्माद्वैतपरिग्रहः, अन्यत्र चेति (४२–१–६) चित्राद्वैतादिपक्षे चेत्यर्थः, ' निरंशत्वादिति ' (४२–१–७) अंशरहितस्यैकस्य ग्राह्यग्राहकभावाभावेन न स्वेनैव स्वप्रमेयेत्यर्थः । स्वप्रकाशत्वात्तत्र प्रमात्वं सेत्स्यतीत्यत आह–' प्रमाणेत्यादि ' (४२–१–७) तथा च प्रमात्वव्यापकप्रमाणप्रमेयत्वभावाभावे तत्र प्रमात्वाभाव इति भावः । व्याप्याभावाभावे व्यापकाभावादनेकान्तसिद्धौ परमतभङ्गप्रसङ्ग इत्याह–' तदव्याप्यत्वादिति ' (४२–१–७) तस्याः प्रमाया अव्याप्यत्वाभावनिषेधे, ऐकान्तिकत्वाभावादिति (४२–१–८) अनेकान्तप्रसङ्गादित्यर्थः, तथा च " नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति, तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्, स्वयं सैवावतिष्ठते " ॥ १ ॥ इति धर्मकीर्त्युक्तं विप्लवतेति भावः । परं प्रति प्रसञ्जितमैकान्तिकत्वाभावं स्वाधर्म्येणापि साधयि

तुमाह–' प्रमात्रादीति ' (४२–१–८) तथा च प्रमात्राद्यनेकस्वभावत्वेनानेकान्तात्मनोऽनेकान्तात्मकत्वाद्याभ्यन्तरार्थ ग्राहकत्वेनानुभूयमानस्य प्रमाणस्य बलात् संविदद्वैताद्येकान्ताभावसिद्धिरिति भावः । ' भूतवादिभिरिति ' (४२–१–९) भूतवादिभिश्चार्वाकैस्तस्याः स्वप्रमायाः स्वसंविदितस्योपगमात्, तत्पक्षे च निरंशत्वेन स्वेनैव स्वप्रमायोगात्, प्रमाणप्रमेयस्व-भावस्याप्रवृत्तौ च प्रमाया व्याप्तेरित्यर्थः । तदाह–इति सिद्धा तत्र स्वप्रमाया व्यावृत्तिरिति (४२–१–१०) कश्चित्तु तस्येन्द्रियजप्रत्यक्षस्यास्वसंविदितस्योपगमादिति व्याचष्टे, हेतुं च तत्र भूतचतुष्टयोत्पन्नत्वादिति पूरयति, तदनेकग्रन्थविरुद्ध, चार्वाकमते उत्पत्तिपक्षेऽभिव्यक्तिपक्षे वा ज्ञानस्य स्वसंविदितताया एवानेकग्रन्थसिद्धत्वात्, ' कारणगुणा ही ' त्यादिन्यायस्तु भूतचैतन्यमेवोच्छिन्द्यात्, न तु तस्यास्वसंविदितत्वं साधयेदिति तदभ्युपगमानुकूल एव, न च मदिरादिदृष्टान्तेन संयोगजन्ता नचादेऽस्य न्यायस्याबाधोऽपीति यत्किञ्चिदेतत्, एतेन (४२–१–११) चार्वाकमतनिराकरणे स्याद्वादाश्रयणपर्यवसानेन, तेषां सर्वप्रमाणविनिवृत्तिरिति, करणफलभावेनाप्यन्ततः स्वभावभेदध्रौव्यादित्यर्थः । तेषामपीत्यनन्तरं सर्वप्रमाणविनिवृत्ति रित्यनुषज्यते । एकोपयोगरूपेणानन्वये कारणफलभावस्यैवाभावादिति भावः; सर्वेषामेकान्तवादिनां प्रमाणलक्षणानुपपत्तौ साधारणमेकं हेतुमाह–' प्रत्यक्षादीत्यादि '(४२–२–२) ' चागक्षेत्यादि ' भाष्यं–चागक्षगुरुदीक्षागुरुत्वादिक (४२–२–४) कर्तृ, क्वचित् एकान्तवादिभिरभिमते, सर्वेषु वादिषूत्स्वेऽप्यपकर्षद्योतकमेकवचनम्, अनाविलज्ञानं (४२–२–४) निरावरणज्ञानं, निराकरोषि, अनुमितिनिश्चयाभावप्रतियोगि करोषि, तत्र तदभावमनुमापयतीत्यर्थः, अविक्षि-प्तागादेरेव तदभिमतत्वसिद्धत्वात्तस्य च निरावरणज्ञानाभावव्याप्यत्वादिति भावः । न पुनस्तत्प्रतिषेधवादिषु (४२–२–४)

एकान्तनिराकरणनादिषु जैनाभिमतेषु सर्वेषु भावेष्वस्तेऽप्युत्कर्षद्योतकं वपुवचन, तथा षागादिकमनाविलज्ञानं निराकरोति, सिद्धिरस्य तस्य जैनाभिमतसर्वज्ञसिद्धिस्वात्, तस्य षानाभिलज्ञानव्याप्यत्वादिति भावः । इति एतत्, परमगहनं (४२-२-५) दुर्बोधम्, अतात्पर्यज्ञानामिति शेषः । तात्पर्यज्ञास्तु ' षागद्वेषादि ' धर्मिभेदेन विशिष्टाविशिष्टपरतया योजयन्त आत्मावच्युरस्यार्थस्यैकवाक्यतां च समर्थयन्तो न गहनमनुप्रविशन्तीति ध्येयम् । अत्र चैकान्तवादित्वावच्छेदे नाविशिष्टरागादिनाऽनाविलज्ञानाभावः साध्यमानस्तदभिमते सर्वज्ञेऽपि सिद्ध्यत्यनेकान्तवादित्वसामानाधिकरण्येन च विशिष्टरागादिना साध्यमानमनाविलज्ञानं जैनाभिमतसर्वज्ञे सिद्ध्यति भक्तामादिरूपा सर्वज्ञप्रसिद्धिर्युष्करस्यादित्यभिप्रायवताम् विवृणोति-' तथाहीत्यादि ' (४२-२-५) भाष्ये कः परमात्मेति (४२-२-११) तात्पर्यविवरणम्, आत्मत्वस्यैवैकपद पक्षतावच्छेदकत्वात् । चिदेवेति (४२-२-११) घटो नील एवेत्यत्रेव सर्वावच्छेदेन विशेषणसम्बन्धस्यैवकारार्थत्वात्, सर्वविषयावच्छिन्नज्ञानवानित्यर्थः । लब्ध्युपयोगेत्यादि (४२-२-११) तत्वे नियामकाभिधानं भवभृतां (भवतां) प्रभुरिति (४२-२-११) भवं यन्तीति क्विपि भवतो भवभृतस्तेषां गुरुः प्रभुरिति कारिकावयवव्युत्पत्तिस्वारस्यादुक्तं द्रष्टव्यम् । चिदेव स एवेति (४२-२-१४) एतावताऽऽत्मत्वव्यापकत्वावच्छेद एव सम्यते, न तु सर्वावच्छेदेन ज्ञत्वमिति तद्धामार्थिना मरुन्नव्याख्यैवानुसरणीया । चिदिति शब्दस्य (४२-२-१४) त्यायमिधानं तु प्रौढ्यैवेति मन्तव्यम्, चिच्छब्दस्य केवल ज्ञाने मुख्यत्वेनयविशेषोपमर्दं विनाऽप्रवृत्तात्, फलितार्थलाभे प्रकारस्य चोक्तत्वात्, इन्द्रियसंस्कारानुरोधेन चबेति (४२ १ २) इन्द्रियव्यापारानुसारेणैवेत्यर्थः । इन्द्रियव्यापारश्च शब्दे रूपे रसगन्धस्पर्शेषु च स्पष्टताऽस्पष्टतादस्पष्टतारूपो द्रष्टव्यः । अन्यथा

विषयाप्रतिपत्तेरस्पृष्टता चाभिमुख्योपलक्षणमिति नातिप्रसङ्गः, तयोः संस्कारा (४२–१–६) लब्ध्युपयोगयोः संस्काराः, अन्यज नकभावसम्बन्धे षष्ठी, संस्कारशब्दार्थो न स्वरूपार्थप्रमोन्मुखता, तस्या उपयोगरूपत्वेन तदजन्यत्वादित्यतो व्याचष्टे, स्वार्थधा रणा इति (४२–१–६) लब्ध्युपयोगजन्यस्मृतिजनकधारणारूपा इत्यर्थः । तेषां लब्ध्युपयोगसंस्काराणाम्, अत्यये अभावे सति स एव स्यादिति (४२–१–६) किञ्चित्प्रत्यक्षत्वनियामकलब्ध्युपयोगसंस्काराभावे सत्यर्थत एव सर्वज्ञः स्यात्, तज्ज्ञाने इन्द्रि याजन्ये प्रत्यक्षत्व चातीन्द्रियत्वादेवाविरुद्धम्, व्यवहारप्रत्यक्षत्वे इन्द्रियजन्यत्वव्याप्यप्रत्यक्षत्वे इन्द्रियाद्यजन्यत्वस्यापि प्रयोजकत्वादिति भावः । न च प्रत्यक्षत्वमेवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकं लाघवादितीन्द्रियसंस्काराभावेऽतीन्द्रियप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वक्तव्यम्, परेणापीश्वरप्रत्यक्षव्याप्त्यर्थं प्रत्यक्षनिष्ठवैजात्यस्यैवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वोपगमादस्माकं तत्र केवलज्ञानव्याप्य क्षयोपशमे दोषाभावात् । अत एव न मतिज्ञानावरणक्षये क्षायिकमतिज्ञानापत्तिः, भावेन्द्रियसंस्काररूपकेवलेतरप्रत्यक्ष स्यावच्छिन्नसामग्र्यभावात् सामान्यसामग्रीसहकृताया एव विशेषसामग्र्याः फलोपधायकत्वात्, तदिदमाह–'कुतःपुनरि त्यादि' (४२–१–८) न च सकलावरणसक्षय (४२–१–९) इति, तथा च सकलावरणसंक्षयाविनाभूतो भावेन्द्रियाभाव एवार्थवशसिद्धमतीन्द्रियं सर्वविषयकं प्रत्यक्षमनुमापयतीति भावः । 'देशघातीत्यादि' (४२–१–१०) इहार्थे सम्प्र दायः–देशघातिनीनां मतिज्ञानावरणादिप्रकृतीनां द्विविधानि रसस्पर्द्धकानि भवन्ति सर्वघातीनि देशघातीनि च, कानि तानीति चेत्, यानि चतुःस्थानकानि त्रिस्थानकानि च, तानि सर्वाणि सर्वघातीन्येव, यानि पुनर्द्विस्थानकानि तानि मिश्राणि कानि चित्सर्वघातीनि कानिचित् देशघातीनीत्यर्थः । यान्येकस्थानकानि तानि तु देशघातीन्येव, तदुक्तं—" चउतिट्ठाणरसाइं,

सव्वघाईंधि दुवि फड्डाई । दुट्ठाणियाणि मीसाणि, देसघाईंमि सेसाणि ॥ १ ॥ " त्ति, तत्र सर्वघातिरसस्पर्द्धकेषु परिणामवि शेषेण देशघातितया परिणमितेषु क्षायोपशमिका अवस्थाविशेषाः प्रादुर्भवन्ति, तदाह–निहएसु सव्वघाईरसेसु फड्डेसु देसघा ईणं । जीवस्स गुणा जायंति ओहिमणचक्खुमाईया ॥ १ ॥ " एवं चाऔदयिकभावानुविद्धः क्षायोपशमिकभावः प्राप्तः, अनन्तानु बन्ध्यादिसर्वघातिमोहप्रकृतीनां त्वस्तु मध्योऽपि सर्वघातिप्रकृतित्वसामान्याच्चांशेनापि देशघातित्वया परिणमनमशक्यमिति तासौदयिकभावाननुविद्ध एव विपाकोदयविष्कम्भकरणात्मा क्षायोपशमिको भावो भवति, केवलज्ञानकेवलदर्शनावरणीययोस्तु विपाकोदयविष्कम्भोऽप्ययोग्यत्वमनन्यगत्या कल्प्यते, अन्यथा तयोः क्षयोपशमप्रसङ्गात्, अधिकं मत्कृतज्ञानबिन्दौ । तदेवं भावेन्द्रियेष्वौदयिकभावानुविद्धस्य क्षयोपशमस्य हेतुत्वाच्चेषामावरणनिबन्धनत्वसिद्धिरावरणक्षयोपशमत्वेन क्षीणोपशान्ता-वरणत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहस्याप्येवदर्थसाधित्वात्, यदि चैवमौपशमिकक्षायिकादिभावस्थलेऽतिप्रसङ्ग इति, तदाऽस्तु तावत् क्षयोपशमघटकं क्षयभागं परित्यज्यावरणविपाकविपाकोदयविष्कम्भस्यैव स्वसंपादितोदयसम्बन्धेन हेतुता, उपशमात् क्षयोपशमविशेषस्य प्रदेशानुभवेनैवाभिधानावेन ताहे नद्यमित्येनेव भावेन्द्रिये क्षीणोपशान्तावरणत्वेन न हेतुत्व मित्युक्तावपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्, मीमांसक प्रत्यवतिष्ठते–' ननु चेत्यादि ' (४१–१–१४) नहि तत् साधक प्र त्यक्ष सत्त्वमस्तीति (४२–२–१) प्रत्यक्षस्य तावत्प्रतिनियतासन्नरूपादिगोचरचारित्वेन परसन्तानवर्तिसंवेदनवेदनमात्रेऽपि न शक्तिः, किं पुनरतीतानागतवर्तमानसमस्तान्तरितादिसमस्तसकलपदार्थसाक्षात्कारिसंवेदनशालिपुरुषविशेषपरिच्छेदे, विशेषा ग्रहणे विशिष्टाग्रहणादिति भावः । ' तदेकदेशस्येति ' (४१–२–२) स एकदेश आश्रयो यस्य तस्येत्यर्थः, यद्वा तस्य धर्मिणः

सर्वज्ञस्यैकदेशो धर्मस्तद्रूपस्येत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे 'दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वेति' वक्ष्यमाणसामानाधिकरण्योपपत्ति रिति ध्येयम्। तत्र मम्यगमकसमवायमभ्याश्रित्यैकदेशो ग्राह्य इति रत्नाकरे स्पष्टम्। अनिश्चितपक्षधर्मत्वस्य हेतोरगमकत्वा दनिश्चिते च धर्मिणि हेतोः पक्षधर्मत्वनिश्चयस्य कर्तुमशक्यत्वान्न केनापि लिङ्गेन सर्वज्ञानुमानं भवतीत्यर्थः। 'अतिप्रस ङ्गादिति' (४१–२–४) असाधूनि निमज्जन्तीत्यादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः। कर्मार्थवादप्रधानत्वादिति हिरण्यगर्भ प्रकृत्य स सर्वविदित्याद्यभिधानस्य कर्मकाम्यफलीभूतहिरण्यगर्भस्तुतिमात्रपरत्वादित्यर्थः, तात्पर्यासम्भवादित्यनन्तर (४१–२–५) यथाभुत इति शेषः। 'आदिमदित्यादि' (४१–२–७) अनादिनित्यागमो यदि सर्वज्ञमादिमन्तं प्रतिपादयति तदा स किमभूत् भवति भविष्यति वा कल्पत्रयेऽपि विरोध एवेति भावः। न च मन्त्रार्थवादानामिति (४३–२–१०) वेदो द्विविधो मन्त्रब्राह्मणभेदात्, तत्र ये वेदभागाः प्रयोगसमवेतमर्थं प्रकाशयन्तः स्वोच्चारणमात्रेण साध्यकर्मापि विनियुज्य न्तेऽभियुक्तयाज्ञिकैश्च मन्त्रत्वेन समाख्यायन्ते ते मन्त्रास्ते च ऋग्यजुःसामभेदेन त्रिप्रकाराः, अवशिष्टो भागो ब्राह्मणं, तच्च विध्यर्थवादभेदात् द्विधा, तत्र विधिर्लिङादिगर्भो वाक्यसन्दर्भः, अर्थवादः स्तुतिनिन्दाभेदात् द्विविधः, चोदनाशेषस्य तत्सामान्य लक्षणं, स पुनरर्थवादो द्विविधोऽपि त्रिविधः, तदुक्तं–" विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते। भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवा दस्त्रिधा मतः" ॥१॥ इति, तदिह मन्त्रार्थवादानां यथाभुते तात्पर्यं नावकल्प्यते, किन्तु न्यायप्राप्त एवेति नोक्तार्थवादात् सर्वज्ञसिद्धिरिति व्यक्तोऽर्थः। स्यादाशङ्का धर्माद्युपदेशकरणान्यथानुपपत्त्या सर्वज्ञसिद्धिर्भविष्यति, तत्र विकल्पद्वयमुपतिष्ठते, को नामात्र धर्माद्युपदेशोऽन्यथानुपपद्यमानो वाच्यः, सौगतादिसम्बन्धी त्रयीविरसम्बन्धी वा, नाद्यः, व्यामोहादेव बौद्धादीनां

सव्वघाईम्मि इति कश्चार्थः । दुट्ठाणियाणि मीसाणि, देसघाईम्मि सेसाणि ॥ १ ॥ " त्ति, तत्र सर्वघातिरसस्पर्धकेषु परिणामवि-
शेषेण देशघातितया परिणमितेषु क्षायोपशमिका अवध्यादिगुणाः प्रादुष्यन्ति, तदाह—निहएसु सव्वघाईरसेसु फड्डेसु देसघा
ईण । जीवस्स गुणा जायंति ओहिमणचक्खुमाईआ ॥ १ ॥ " एवं चात्रौदयिकभावानुविद्धः क्षायोपशमिकभावः प्राप्तः, अनन्तानु-
बन्ध्यादिसर्वघातिमोहप्रकृतीनां रसस्तु सर्वोऽपि सर्वघातिप्रकृतिस्वाभाव्यात्कदाचिदंशेनापि देशघातितया परिणमनमशक्यमिति
तासौदयिकभावाननुविद्ध एव विपाकोदयविष्कम्भकरूपस्तासां क्षायोपशमिको भावो भवति, केवलज्ञानकेवलदर्शनावरणीययोस्तु
विपाकोदयविष्कम्भेऽप्ययोग्यस्यमनन्यगत्या कल्प्यते, अन्यथा तयोः क्षयोपशमप्रसङ्गात्, अधिकं मत्कृतज्ञानबिन्दौ ।
तदेवं भावेन्द्रियेष्वौदयिकभावानुविद्धस्य क्षयोपशमस्य हेतुत्वा येषामावरणनिबन्धनत्वसिद्धिरावरणक्षयोपशमत्वेन क्षीणोपशान्ता
वरणत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहस्याप्येवदर्थसाधित्वात्, यदि चैवमौपशमिकक्षायिकभावस्थलेऽतिप्रसङ्ग इति,
तदाऽस्तु लाघवात् क्षयोपशमपटके क्षयमात्रं परित्यज्यावरणविपाकविपाकोदयविष्कम्भत्वेन स्वसंवलितोदयसम्बन्धेन हेतुता,
उपशमात् क्षयोपशमविशेषस्य प्रदेशानुभवेनैवाभिधानापेन वादे नष्टभग्नित्वेनैव भावेन्द्रिये क्षीणोपशान्तावरणत्वेन न हेतुत्व
मित्युक्तावपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्, मीमांसक शरयवतिष्ठते–' ननु चेत्यादि ' (४१–१–१४) नहि तत् साधक म
न दक्षिः, किं पुनरतीतानागतवर्तमानसूक्ष्मान्तरितादिस्वभावसकलपदार्थसाक्षात्कारिसंवेदनशक्तिपुरुषविशेषपरिच्छेदे, विशेषा
ग्रहणे विशिष्टग्रहणाद्विति भावः । ' यदेकदेशस्येति ' (४१–२–२) स पक्षेश आश्रयो यस्य तस्येत्यर्थः, यथा तस्य धर्मिणः

सुकेन विधिवाधमानत्वेन प्रामाण्यनिश्चये इदं साधकत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । तद्बाधकासम्भवाख्यं विधातनिबन्धनम्, प्रकृतेऽपि (४५-१-४) सर्वज्ञेऽपि, तदभावे (४५-१-४) बाधकासम्भवाभावे, मासिद्धयत् मा प्रापद्, तद्बाधकमेव प्रदर्शयन्नाह-सम्भवस्येति (४५-२-२) अभावप्रमाणवादिमतमभ्युपगन्तस्य पूर्वविप्रतिपत्तिमाह-न तु प्रामाण्यं प्रत्ययं प्रकारः, तस्याभावप्र माणानभ्युपगन्तृत्वादिति द्रष्टव्यम् । अयं सर्वज्ञग्राहकप्रमाणाभावः स्वसम्बन्धी सर्वसम्बन्धी वा तदभावसाधक उपेयः । आद्य आह-सर्वज्ञाप्यमवृत्तित (४५-२-३) इति, स्वसम्बन्धिनस्तस्य स्वमात्रविश्रान्तत्वान्न सर्वत्र सर्वज्ञाभावसाधकत्वमिति भावः । अन्त्ये त्वाह-'गृहीत्वेत्यादि' (४५-२-३) तथा च सर्वसम्बन्धिनः सर्वज्ञग्राहकप्रमाणाभावस्य दुर्ज्ञानत्वान्न प्रकृता भावसाधकत्वमिति भावः । परोपगमत (४५-२-९) इति, स सर्वज्ञः (४५-२-१०) परोपगमतः (४५-२-१०) परसिद्धान्तेन सिद्धो नास्तीति यदि साध्यते मीमांसकेन, तदा स परोपगमः प्रमाणमप्रमाणं वेति विकल्पद्वयमुपतिष्ठते, आद्य आह-'तस्येति' तस्य परोपगमस्य प्रमाणत्वे स्याद्वादस्तत्स्वभावग्राहकस्य प्रमाणसिद्धस्यार्थस्य निषेद्धुमशक्यत्वादिति भावः । अन्त्ये आह-'अन्यथेति' अन्यथा (४५-२-१०) परोपगमस्याप्रमाणत्वे, स सर्वज्ञः, अन्योन्यवादिप्रतिवादिनोः सिद्धो न वादिन एवासिद्धत्वात्, तथा च तस्य नास्तित्वमनुमानेन साधयितुमशक्यम्, धर्मिहेत्वादीनां उभयवादिसिद्धा वक्तव्या इति समयबन्धादिति भावः । अत्राह मीमांसकः-'नन्वेवमिति' (४५-२-१०) एवं परप्रमाणमात्रसिद्धस्यानिषेध्यत्वे, सर्वथैकान्तः परोपगमसिद्धः (४५-२-१०) कथं जैनैर्निषिध्यते ? अत्रोत्तरम्, इति धीमतां न चोद्य (४५-२-१०) न प्रष्टव्यम्, यतोऽनन्तधर्मात्मन्यर्थे प्रमाणाबाधिते सिद्धे तत्रैकान्ताभावसाधने न दोषः, अनेकान्तात्मकज्ञानस्यैवैकान्तानुपलम्भ-

धर्माद्युपदेशोपपत्तेरिति मन्यम्। अन्ते त्वाह–'धर्माद्युपदेशस्येति' (४४–१–३) त्रयीवित्सम्बन्धी धर्माद्युपदेशोऽन्यथाऽपि सार्वज्ञ्याभावेऽपि महाजनपरिग्रहेणैवोपपद्यत इति भावः। 'उपदेशो ही' त्यादि (४४–१–४) कारिका पूर्वपक्षपरा, मुख्यादयो ही (४४–१–८) त्यादिकारिकाद्वयं विकल्पद्वयसमाधानपरम्, तत्र ये त्विति (४४–१–८) अस्या अयमर्थः। ये तु मन्वादयस्त्रयी विदां मध्ये प्राधान्येन सिद्धाः, कीदृशा इत्याह–त्रयीविद्भिराश्रितो ग्र न्थः स्मृत्यादिरूपो येषां कर्तृणां ते तथा ते मन्वादयो वेदप्रम योक्तया (४४–२–६) साङ्गमीमांसाध्ययनसमाप्त्यादिवत्सुत्पत्तिविशेषसध्रीचीनपदार्थानुसन्धानप्रमपच्छद्धर्माद्युपदेशा इत्यर्थः, यथा च तदुपदेशस्य वेदार्थविवेकेनान्यथोपपद्यमानत्वाच्च सर्वज्ञगमकत्वमित्यर्थः, 'न च गृध्रेत्यादि' (४४–२–२) गृध्राणां चक्षुःप्रत्यक्षेण वराहाणां श्रोत्रप्रत्यक्षेण पिपीलिकानां च घ्राणप्रत्यक्षेणेत्यर्थः, नक्तञ्चरप्रत्यक्षेण (४४–२–३) पूर्ववित्ता ठमूषकतस्करादिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः, प्रत्यक्षादीत्यादिनाऽनुमानादेरपि साध्ये सद्भावात् तत्र व्यभिचारसम्भवप्रदर्शनायाह 'कास्या पनादीति' (४४–२–३) तस्यापीति (४४–२–४) उक्तप्रत्यक्षादेरपीत्यर्थः। एव चेन्द्रियाद्यघटितसामग्रीजन्यत्वनिवे घस्य साध्यत्वात्तदान्तरविशेषेणापि सामान्यसामग्र्यनुप्रवेशनाच्च व्यभिचार इति भावः। ननु सर्वमिदं प्रत्यक्षमात्रस्येन्द्रियजन्यत्वसिद्धावुपपद्यते तदेव नास्ति चैन्द्रियकप्रत्यक्षस्य चक्षुरिन्द्रियस्य हेतुत्वादत आह–'न च दृष्टेत्यादि' (४४–२–१२) प्रत्य क्षत्वावच्छिन्न एव साधकेनेन्द्रियस्य हेतुत्वादिन्द्रियजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वस्य कल्पने गौरवादातीन्द्रियप्रत्यक्षसम्भावनेत्यर्थः। 'त्रिविधप्रकृष्टेति' (४५–१–१) त्रिः समापदेशकालैर्विप्रकृष्टा इत्यर्थविशेषणेनापि, बाधकासम्भवादिति (४५–१–२) यद्यपि साधकप्रामाण्यग्राहकत्वं बाधकासम्भवस्य व्यवस्थितं न तु स्वातन्त्र्येण साधकत्वं, तथापि व्यवहारादेः साधकस्य प्रद्रा-

मुखेन क्षिपिस्तायमानस्यानेन प्रामाण्यनिश्चये एवं साधकत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । तद्बाधकासम्भवाश्च विश्वासनिबन्धनम्, प्रकृतेऽपि (४५-१-४) सर्वज्ञेऽपि, तदभावे (४५-१-४) बाधकासम्भवाभावे, मासिद्धयत् मा प्रापत्, तज्ज्ञापकोप लम्भस्येति (४५-२-३) प्रमाणप्रमाणवादिभङ्गमध्यपन्यस्य दूषयितुमाह—न तु प्रामाकरे प्रत्यये सकल, तस्याभावप्र माणानभ्युपगन्तृत्वादिति प्रष्टव्यम् । अयं सर्वज्ञग्राहकप्रमाणाभावः स्वसम्बन्धी सर्वसम्बन्धी वा तदभावसाधक उपेयः । आद्य आह—सर्वत्राप्यप्रवृत्तित (४५-२-१) इति, स्वसम्बन्धिनस्तस्य स्वमात्रविश्रान्तत्वान्न सर्वत्र सर्वज्ञाभावसाधकत्वमिति भावः । अन्त्ये त्वाह—'गृहीत्वेत्यादि' (४५-२-३) तथा च सर्वसम्बन्धिनः सर्वज्ञग्राहकप्रमाणाभावस्य दुर्ज्ञानत्वान्न प्रकृता भावसाधकत्वमिति भावः । परोपगमत (४५-२-९) इति, स सर्वज्ञः (४५-२-१०) परोपगमतः (४५-२-१०) परसिद्धान्तेन सिद्धो नास्तीति यदि साध्यते मीमांसकेन, तदा स परोपगमः प्रमाणमप्रमाणं वेति विकल्पद्वयमुपतिष्ठते, आद्य आह—'तस्येति' तस्य परोपगमस्य प्रमाणत्वे व्याघातस्तद्भावग्राहकस्य प्रमाणसिद्धस्यार्थस्य निषेद्धुमशक्यत्वादिति भावः । अन्त्ये आह—'अन्यथेति' अन्यथा (४५-२-१०) परोपगमस्याप्रमाणत्वे, स सर्वज्ञः, अन्योन्यथाविप्रतिपादिनोः सिद्धो न धादिन एवासिद्धत्वात्, तथा च तस्य नास्तित्वमनुमानेन साधयितुमशक्यम्, धर्मिहेतुदृष्टान्ता उभयवादिसिद्धा यत्तम्या इति समयवन्यायादिति भावः । अत्राह मीमांसकः—'नन्वेवमिति' (४५-२-१०) एवं परप्रमाणमात्रसिद्धस्यानिषेध्यत्वे, सर्वथै कान्तः परोपगमसिद्धः (४५-२-१०) कथं जैनैर्निषिध्यते ! अत्रोत्तरम्, इति भीमतां न चोद्य (४५-२-१०) न लम्भत . यतोऽनन्तधर्मात्मन्यर्थे प्रमाणाबाधिते सिद्धे तत्रैकान्ताभावसाधने न दोषः, अनेकान्तात्मकवस्तुन एवैकान्तानुपलम्भ

धर्माद्युपदेशोपपत्तेरिति गम्यम् । अन्ये त्वाह–'धर्माद्युपदेशस्येति' (४४–१–३) त्रयीवित्सम्बन्धी धर्माद्युपदेशोऽन्यथाऽपि सार्वज्ञ्याभावेऽपि महाजनपरिग्रहेणैवोपपद्यत इति भावः । 'उपदेशो हि' इत्यादि (४४–१–४) कारिका पूर्वपक्षपरा, बुद्धादयो ह्री (४४–१–८) त्यादिकारिकाद्वयं विकल्पद्वयसमाधानपरम्, तत्र ये त्विति (४४–१–८) अस्या अयमर्थः । ये तु मन्वादयस्त्रयी-विदां मध्ये प्राधान्येन सिद्धाः, कीदृशा इत्याह–त्रयीविद्भिराश्रिता ग्रन्थाः स्मृत्यादिरूपा येषां कर्तॄणां ते तथा ते मन्वादयो वेदप्रम-णोक्ततया (४४–१–६) साङ्गमीमांसाध्ययनसमासादितव्युत्पत्तिविशेषसध्रीचीनवेदार्थानुसन्धानप्रभवधर्माद्युपदेशा इत्यर्थः, तथा च तदुपदेशस्य वेदार्थविवेकेनान्यथोपपद्यमानत्वाच्च सर्वज्ञगमकत्वमित्यर्थः, 'न च गृध्रेत्यादि' (४४–२–२) गृध्राणां चक्षुःप्रत्यक्षेण वराहाणां श्रोत्रप्रत्यक्षेण पिपीलिकानां च घ्राणप्रत्यक्षेणेत्यर्थः, नक्तञ्चरप्रत्यक्षेण (४४–२–३) घूकविडा-लतस्करादिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः, प्रत्यक्षादीत्यादिनाऽनुमानादेरपि साध्ये सद्भावात् तत्र व्यभिचारसम्भवप्रदर्शनायाह 'कास्था पनादीति' (४४–२–३) तस्यापीति (४४–२–४) उक्तप्रत्यक्षादेरपीत्यर्थः । एवं चेन्द्रियाद्यघटितसामग्रीजन्यत्वानिवे-शस्य साध्यत्वादवान्तरविशेषेणापि सामान्यसामग्र्यनुपस्थानाच्च व्यभिचार इति भावः । ननु सर्वमिदं प्रत्यक्षमात्रस्येन्द्रिय-जन्यत्वासिद्धावुपपद्यते तदेव नास्ति चैन्द्रियकप्रत्यक्ष एवेन्द्रियस्य हेतुत्वादत आह–'न च दृष्टेत्यादि' (४४–२–१२) प्रत्य-क्षत्वावच्छिन्न एव लाघवेनेन्द्रियस्य हेतुत्वादिन्द्रियजन्यतावच्छेदकजात्यन्तरकल्पने गौरवाभावादतीन्द्रियप्रत्यक्षसम्भावनेत्यर्थः । 'त्रिविप्रकृष्टेति' (४५–१–१) त्रिभिः स्वभावदेशकालैर्विप्रकृष्टा इत्यर्थविशेषणेनापि, बाधकासम्भवादिति (४५–१–२) यद्यप्येवं साधकप्रामाण्यप्राबल्ये बाधकासम्भवस्य व्यवतिष्ठते न तु स्वातन्त्र्येण साधकत्वं, तथापि व्यवहारादेः साधकस्य सद्भा-

नुरोधेनात्मन एव चोपांशस्य प्रकाशस्य प्रध्वांसस्य चाक्षेपविज्ञानाभावरूपस्याप्रकाशस्य प्रसक्तौ चाप्रचयस्यापामपि मामहं न जानामीत्यात्मनि कर्तरि भासमाने तदज्ञानानुभवेन द्विरूपतया अनपह्नवनीयत्वादित्याशयवान् शङ्कते–' कुतः पुनरित्यादि' (४९-२-२) यतोऽसावित्यादि क्रमेणैवेत्यन्त (४९-२-२) अज्ञत्वस्वभावप्रतिषेधफलप्रदर्शनम्, अज्ञानस्वभावाभ्युपगमे तद्विषयानाक्रमयसम्भवात् तं सर्वमर्थं क्रमेणैवेत्यस्यानुपपत्तेः । स एव च प्रतिषेधः कुतः स्वभावत्वेऽपि साधकस्याभिहितत्वादिति प्रश्नार्थः । चोदनाज्ञान एव त्वयाऽशेषविषयत्वोपगमात् तदृष्टान्तेनात्मनः सर्वज्ञत्वस्वभावसिद्धौ तद्विप्रतिषेधाभावस्वभावत्वं कल्पनीयम्, मां न जानामीत्यस्य विशेषज्ञानाभावपरत्वेनाप्युपपत्तेः, रूपिद्रव्येऽरूपस्येव चिद्द्रव्येऽप्रकाशस्य प्रध्वांसस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्, एतेन वेदान्तिनां भावरूपाज्ञानवादोऽपि निरस्तः, तादृशस्यापि तस्य ज्ञानविरुद्धत्वात्, समवायतदितरप्रत्यासत्तिभ्यां ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधनिराकरणे च कर्मण एवाज्ञाननामपर्यवसानात्, कर्मकृतेन चाज्ञानेन विधिपर्येन त्रैकालिकस्यात्मनो ज्ञस्वाभाव्यस्याप्रतिघातादित्युपरभन्वार्थः । ' कथमेवमिति ' (४९-२-७) सर्वज्ञस्वभावत्वेऽत्मनः कदाचिदप्यज्ञानोदयो दुर्घट इत्ययं प्रश्नः । मिथ्यात्वमोहनीयकर्मोदयसध्रीचीनकेवलज्ञानावरणप्रतिबद्धाशेषज्ञस्वभावस्वप्रतिपन्थकज्ञानावरणकर्मोदयमहिम्ना तत्सिद्धिरित्याशयेनोत्तरमाह–उच्यन्त इत्यादिना, सम्बन्ध्यन्तर (४९-२-८) क्षीरनीरन्यायेन साभिन स्वसम्बन्धि, मोहोदयकारणक (४९-२-८) मोहोदयकारणं, कप्रत्ययः स्वार्थे, पञ्चमीतो पृष्टाज्ञानकारणाभासानुपरवैकल्यापत्तेः, वक्ष्यमाणानुमानविरोधाच्चेति द्रष्टव्यम् । 'अनन्तार्थव्यञ्जनपर्यायात्मकमिति' (४९ २-१२) अत्रार्थव्यञ्जनपर्यायलक्षणविवेकार्थमयं श्लोकः " स्थूलो व्यञ्जनपर्यायो, वा गम्यो नश्वरः स्थिरः । सूक्ष्मः प्रतिक्षणध्वंसी,

स्वेनानेकान्तात्मतायां विधिरूपतायामेकान्तात्मतायां च निषेधरूपत्वात्, अत एव गगनादौ शशशृङ्गादिज्ञानस्यैव शशशृङ्गाद्यनुपलम्भरूपत्वे शशशृङ्गाभावप्रसिद्धिः सम्बन्धेऽनुयोगित्वप्रतियोगित्वादेर्वैज्ञानिकस्य वस्तुसाधकत्वात्, इष्यते च विशिष्टज्ञानविरहेऽपि विशिष्ट धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता परैरपि, तदविशिष्टापि षष्ठीयत्वमुभयसंयोगसम्बन्धावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमे न काचिद् नुपपत्तिः, वैज्ञानिकसम्बन्धेन षष्ठीयत्वस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्विशिष्टनिषेधव्यवहारे परं विशिष्टप्रतियोगिप्रतिपत्तये विक-ल्परूपा सम्बन्धप्रसिद्धिरपेक्ष्यते, एतेन भावाभावो न समप्रतियोगिकः, किन्तु तत्प्रकार इत्ययमपि नयपक्षोऽनुगृहीतो भवति, सर्वत्र सर्वाभावानुपलम्भे च नेयं गतिः, सर्वत्र किञ्चिज्ज्ञानस्यैव तद्रूपत्वात्, तस्य चात्यन्तमसम्भवादिति सर्वं सुस्थम्। साध कानिर्णयादिति (४१-१-११) साधकत्वप्रकारकनिश्चयाभावात् सत्तायां बाधकत्वप्रकारकनिश्चयाभावात्सत्तायामनुत्क-टकोटिकत्वे चोत्कटकोटिकारेका स्यादित्यर्थः। न साधकानिश्चयात् वा बाधकानिश्चयात् संशयः, किन्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशया दित्यन्ये, प्रकृतज्ञानेऽगृहीतप्रामाण्यकत्वस्यावश्यवेद्यत्वात् गृहीताप्रामाण्यकस्य संशयकत्वत्वं, न तु प्रामाण्यसंशयाद्धर्मसंशय इत्यपरे। ननु भवन्मते भगवान् सर्वज्ञ एवेति कोऽयं विधिः स्वपरमतप्राप्तमीदृक्प्रतिपादनत्वेनैव भगवत्प्रसिद्धेरन भिमतकीटसंख्यादिपरिज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्कायामाह भाष्यकृत् 'न चास्तीति' (४१-२-१) तथा च ज्ञानस्य सर्वविषयकत्वमात्मनश्च सर्वविषयकज्ञानवत्त्वं स्वभाव एवेत्याविर्भूतस्वभावे भगवत्यसौ सर्वज्ञत्वसिद्धौ पर्यवसानीयमिति भावः। यं न लभेत (४१-२-१) यं नाधिगच्छेत्। तत्स्वभावान्तरनिषेधात् (४१-२-१) ज्ञस्वस्वभावनिषेधात्, नन्वज्ञ स्वभावस्यात्मनः स्वभाव एव, ज्ञानाज्ञानोभयरूपस्यैवात्मनो भट्टैः स्वीकारात्, तत्स्वभावत्वस्यात्र न किञ्चिद्वैचित्र्यमिति परामर्शा-

पुरोधेनात्मन एव बोधांशस्य प्रकाशस्य ग्रन्थांशस्य चाक्षेपविज्ञानाभावरूपस्याप्रकाशस्य प्रसूतौ बाधकत्वायामपि मामहं न जानामीत्यात्मनि कर्तरि भासमाने तदज्ञानानुभवेन द्विरूपतया अनपह्नवनीयत्वादित्याशयवान् सङ्गते–' कुतः पुनरि त्यादि' (४६–२–२) यतोऽसावित्यादि कमेतैवेत्यन्तं (४६–२–२) अज्ञत्वस्वभावप्रतिषेधफलप्रदर्शनम्, अज्ञानस्वभावा भ्युपगमे तद्विषयानाक्रमणसम्भवात् तं सर्वमर्थं क्रमेतैवेत्यस्यानुपपत्तेः । स एव च प्रतिषेधः कुतः स्वभावद्वयेऽपि साधकस्या भिहितत्वादिति प्रभार्थः । बोधनाज्ञान एव स्वपाऽऽक्षेपविषयत्वोपगमात् तद्दृष्टान्तेनात्मनः सर्वज्ञत्वस्वभावसिद्धौ तद्विप्रति षेधाभावस्वभावत्वे कल्पनीयम्, मां न जानामीत्यस्य विशेषज्ञानाभावपरत्वेनाप्युपपत्तेः, रूपिद्रव्येऽरूपत्वेन चिद्रूपेऽप्रकाश स्य ग्रन्थांशस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्, एतेन वेदान्तिनां भावरूपाज्ञानवादोऽपि निरस्तः, तादृशस्यापि तस्य ज्ञानविरुद्धत्वात्, प्रभवायतदितरप्रत्यासत्तिभ्यां ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधनिराकरणे च कर्मण एवाज्ञाननामपर्यवसानात्, कर्मकृतेन चाज्ञानेन चिद्वि वर्तेन त्रैकालिकस्यात्मनो ज्ञस्वाभाव्यस्याप्रतिघातादित्युपरतन्त्यार्थः । ' कथमेवमिति ' (४६–२–७) सर्वज्ञस्वभावत्वे चात्मनः कदाचिदप्यज्ञानोदयो दुर्घट इत्ययं प्रश्नः । मिथ्यात्वमोहनीयकर्मोदयसध्रीचीनकेवलज्ञानावरणप्रतिबद्धाशेषज्ञस्वभाव स्वप्रतिबन्धकज्ञानावरणकर्मोदयमहिम्ना तत्सिद्धिरित्याशयेनोत्तरमाह–उच्यन्त इत्यादिना, सम्बन्ध्यन्तरं (४६–२–८) क्षीरनीरन्यायेन स्वमिश्रं स्वसम्बन्धि, मोहोदयकारणक (४६–२–८) मोहोदयकारणं, कप्रत्ययः स्वार्थे, बहुव्रीहौ प्रृथाज्ञान- कारणाभासाद्युपरवैफल्यापत्तेः, वक्ष्यमाणानुमानविरोधाच्चेति द्रष्टव्यम् । 'अनन्तार्थव्यञ्जनपर्यायात्मकमिति' (४६ २ १२) अभार्थव्यञ्जनपर्यायलक्षणविवेकार्थमयं श्लोकः " स्थूलो व्यञ्जनपर्यायो, वा गम्यो नश्वरः स्थिरः । सूक्ष्मः प्रतिक्षणध्वंसी,

पर्यायपार्थसंग्रहः ॥१॥" इति, तारकाञ्जनवदिति (४७-१-२) तारका अञ्जनं च तारकाञ्जने ते इव तद्वदिति समासः। 'सा
पुनर्योग्यतेति' (४७-१-३) नन्वेवं द्रव्यचाक्षुषादौ तत्तद्विषयककर्मक्षयोपशमस्यापि हेतुता वाच्या, तद्धेतुता च चाक्षु-
षसन्निकर्षादेरेवेति तद्धेतोरित्यादिन्यायेन प्रत्यक्षे इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वं युक्तमिति चेत्, न। तत्रापि तद्धेतोरित्यादि
न्यायस्य सुलभत्वेनान्तरङ्गप्रत्यासत्तेः क्षयोपशमहेतुतायामेव विनिगमकत्वात्, एतेन स्थैर्यपक्षे विषयनिष्ठाया योग्यताया अप-
[illegible] नयनसन्निकर्षस्याहेतुत्वे भित्त्याद्यावृतस्य चाक्षुषापत्तिरित्यादिकमपास्तम्, आवृतचाक्षुषजनकक्षयोपशमवतां तदापत्तेरिष्ट-
त्वात्, अनावृतचाक्षुषे चावरणेनैव क्षयोपशमप्रतिबन्धात्, अपरेषां तु दिव्याञ्जनादिसंस्कृतचक्षुषामनुभूयमानमित्याद्यावृतचाक्षु-
षानुपपत्तिः, तत्र चाक्षुषस्यापलापे च घटादिज्ञानेऽपि तदपलापप्रसङ्गो विकल्पज्ञानस्य सर्वस्य समानत्वाया एव युक्तत्वात्,
किञ्च प्रत्यासत्तिहेतुतावादिना नेत्राञ्जनसूक्ष्मतारकादिप्रत्यक्षस्य प्रत्यासत्त्यतिदूरत्वयोर्दोषत्वं वाच्यम्, आदर्शसान्मुख्याञ्जना-
दिसन्निधाने च अभ्यस्यतत्त्वाय तद्विषये तदभावविशिष्टत्वतयाऽऽसत्त्यतिदूरत्वाभावस्य चाक्षुषहेतुत्वं वाच्यमित्यतिगौरवं, मम तु
क्षयोपशमे विशिष्य हेतुता, चाक्षुषत्वे तु विलक्षणक्षयोपशमत्वेनैव समानविषयत्वप्रत्यासत्त्येति लाघवं, किञ्चेन्द्रियप्रत्यासत्तेरपि
क्षयोपशमापायकत्वयैव प्रत्यक्षहेतुता वाच्या, असंख्येयसमयप्रविष्टानामेव पुद्गलानां ग्रहणयोग्यतायाः पारमर्षेऽभिधानात्,
सहस्रसमन्वये दोषानुभवेन तस्य च यौक्तिकत्वात् सहस्रस्येयैव समये क्षयोपशमपुरस्कारेण सिद्धेः, तथा च योग्येन्द्रियविषयसम्ब-
न्धानन्तर्येनापि क्षयोपशमहेतुत्वेनानुगमय्य प्रत्यक्षहेतुत्वं वक्तुं विलक्षणक्षयोपशमत्वेनैव हेतुतायां किं लाघवं नोद्भाव्यते, एतेन
तुरगादौ वेगेन गच्छतो युगपदनेकदेशसन्निकर्षेऽपि क्वचिदेव प्रतिनियतधर्मप्रकारकग्रहो नान्यत्रेति नियमाय [illegible]सन्निकर्ष-

विषयमात्रारम्यादीनां विशेष्यप्रत्यक्षसामग्रीत्वेनानुगतानां हेतुत्वमित्यपि व्याख्यातम्। तत्रौपचारिकत्वासम्भवेन विलक्षणक्षयोपशमवत्त्वस्यैव सामग्रीपदार्थत्वात्, तस्या यावत्कारणरूपत्वेऽतीतानागतवृत्तिविषयचक्षुःसन्निकर्षाभावे चाक्षुषानुपपत्तेः, एतेनैव तद्व्यक्तिविषयकचाक्षुषे तद्व्यक्तिचक्षुःसंयोगत्वेनैव व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षानुरोधेन कारणता कल्प्यते तत एव तद्व्यक्तिवृत्तिगुणकर्माभावचाक्षुषनिर्वाहाच्चक्षुःसंयुक्तसमवायादिप्रत्यासत्त्यकल्पनलाघवादिति नवीननैयायिकोक्तमप्यपास्तं, सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्याऽसन्निकृष्टतद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षवारणाय तद्व्यक्तिनिष्ठलौकिकविषयताशालित्वस्य कार्यतावच्छेदककोटावश्यनिवेशनीयतया तद्व्यक्तिनिष्ठायास्तद्गतगुणकर्माभावादिनिष्ठायाश्च लौकिकविषयताया नियमाय तत्र प्रत्यासत्तिविशेषस्य मम तत्स्थाने क्षयोपशमविशेषस्य च हेतुताया आवश्यकत्वात्। किञ्च व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य घटाकाशसंयोगादेर्गुरुत्वादिवद्योग्यत्वादेव न प्रत्यक्षं, चक्षुःसंयुक्ततत्संयुक्तघटपटसंयोगाप्रत्यक्षत्वस्य तु नोक्तकार्यकारणभावादपि निर्वाहः, संयोगादिप्रत्यक्षस्य यावदाश्रयविषयकत्वनियमोक्तावपि परस्परानवच्छेदकावच्छेदेन घटचक्षुःसंयोगपटचक्षुःसंयोगोभयसत्त्वे घटपटसंयोगादिप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वात्, स्वावच्छेदकावच्छिन्नघटवृत्तिपटसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन घटचक्षुःसंयोगविशिष्टपटचक्षुःसंयोगत्वादिना तद्धेतुत्वे तु विनिगमनाविरहादनन्तकार्यकारणभावापत्तेः महागौरवं, तस्माद्द्रव्यसमवेतान्यावृत्तिप्रत्यक्षे व्याप्यवृत्तेरप्यवच्छेदकस्वीकारे वा द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न एव चक्षुःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिरूपकत्वस्य प्रत्यासत्तित्वं परस्य वक्तुमुचितमिति यत्किञ्चिदेतत्, वस्तुतो द्रव्यविषयकचाक्षुषस्य सामग्र्यैव न तद्वृत्तिगुणकर्माभावप्रत्यक्षनिर्वाहो, द्रव्याविषयकस्यापि परमाणुवाय्वोर्महत्त्वरूपाभावचाक्षुषस्य परैरभ्युपगमा

घटचाक्षुषादिचाक्षुषस्यापि तैरभ्युपगन्तुं शक्यत्वादिति, ग्रन्थार्थमनुपादेः सार्वत्रिकत्वेऽपि यथायथं तत्तच्चाक्षुषविशेषे क्षयोपशमविशेषस्य हेतुत्वमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा नियतधर्मोल्लेखानुपपत्तेः, तथा च प्रत्यासत्तीनां विशिष्य हेतुत्वमनतिप्रयोजनं, चाक्षुषत्वावच्छिन्ने चक्षुरभिमुखस्यैकस्यैव प्रत्यासत्तिस्थानेऽभिषेक्तुमौचित्यादित्यस्मत्सम्प्रदायानुगतो नवीनः पन्थाः। एतेन घटचक्षुःसंयोगादेर्विशिष्य प्रत्यासत्तिकल्पनपरिहाराय व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वं कल्पनीयम्, तत्र कारणतावच्छेदकं कार्यतावच्छेदकं पर्याप्तिसम्बन्धेन, कारणतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः स्वावच्छिन्नाधारतावत्ता चाक्षुषत्वे, कारणतावच्छेदकः स्वविषयताविषयिता, कार्यतावच्छेदकत्वावच्छेदकः स्वावच्छिन्नाधेयतावच्चाक्षुषत्वं, कार्यतावच्छेदकसम्बन्धो विशेष्यतेति नाननुगमादित्यादि नवीनतरोक्तमप्यपास्तं, सति क्षयोपशमविशेषे यावदाश्रयप्रत्यक्षोत्पत्तिकाल एव द्वित्वसंयोगादिप्रत्यक्षोपगमेन तस्य हेतुत्वे मानाभावात् द्रव्यत्वात्यन्ताभावचाक्षुषे चाक्षुषान्यसमवेतत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेनैव घटाभावसंयोगाद्यप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः, इत्थमेव कतिपयाश्रयपदार्थपर्याप्तद्वित्वत्रित्वादिप्रत्यक्षस्यैकरूपप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले मिलित्वा द्वित्वत्वस्य योग्यता। किञ्च संयोगत्वादिना पर्याप्तिमत्प्रत्यक्षे न यावदाश्रयप्रत्यक्षं हेतुः, किन्तु घटादिप्रकारकसंयोगादिप्रत्यक्षे, तत्र च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रयैव घटादिज्ञानस्य हेतुत्वाच्च यावदाश्रयप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वम्, अन्यथा घटपटोभयाभावप्रत्यक्षादौ यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेनापि हेतुतापत्तेरिति विना क्षयोपशमानुसरणं न कुत्राप्युपपत्तिरिति परस्परमनुन चेयम्, अधिकमस्मत्कृतस्याद्वादरहस्य-स्याद्वादकल्पलतादौ, सत्त्वमेवैतत् प्रतिबन्धककर्मक्षयोपशमवशत एव प्रत्यक्षजननयोग्यतेति। साकल्येन निरस्तव्यामोहः सर्वं पश्यत्येवेति, ज्ञो ज्ञेये (४०-१-५) इति संग्रहकारिका अन-

मर्थः । यथा सर्वदायवादकत्वं यदेः स्वभावो मतिसम्बद्धकरतलस्वापवादस्तु ततः प्रतिबन्धकद्रव्यस्वभा सर्वक्रियावभासित्वं चि दात्मनः स्वभाव एव, छद्मस्थे तस्प्रतिबन्धस्तु प्रतिपन्थ इव इति, सकलावरणगमेऽर्थसिद्धमेव भगवतः सर्वज्ञत्वमिति । अत एवाक्षानपेक्षेति (४७-१-९) भाष्यप्रतीके मवमूलमनोरिति योजनीयम्, तदावरणेति (४७-१-१०) अक्षापेक्षा हि ज्ञाने विषयसद्दत्वार्थं तथावधिमनःपर्याययोः क्षयोपशमातिशयादेवेति तयोस्तदनपेक्षत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। स्वविषये परिस्फुट स्वादितिति सूक्ष्म इति (४७-१-११) तथा च प्रत्यक्षत्वे स्पष्टतैव प्रयोजिका, सा च द्विविधा, सकलस्पष्टता देशस्पष्टता च, आद्याया मावरणक्षयः प्रयोजकः, द्वितीयायां च क्वचिदिन्द्रिय क्वचिद्गुणविशेषः, मतिश्रुतयोः परोक्षत्वनये तु गुणविशेष एवेति मन्तव्यम्॥

एवं सति प्रकृतेऽप्रयोजकत्व स्यादक्षापेक्षत्वेऽपि गुणविशेषादविस्पष्टत्वसम्भवादित्याशङ्कय समाधत्ते—न चैव साकल्ये नेत्यादिना (४७-१-११) एवमवधिज्ञानमनःपर्यायज्ञानयोरक्षानपेक्षत्वे सत्साधर्म्येण केवलज्ञानस्य तथात्वप्राप्तौ भगवज्ज्ञस्य साकल्येन विरलव्यामोहत्वात् सर्वदर्शनत्वाद्या यथैवं तथैव यथाऽस्मदादिप्रत्यक्षमिति व्यतिरेकिणि हेतोरनैकान्तिकत्वमप्रयोजकत्वं न शङ्कनीयम्, इत्यत आह—'विपक्षइति' (४७-१-१२) अवधीति च, उभाभ्यामक्षापेक्षत्वस्य स्पष्टता प्रयोजकत्वं सम्भितं भवति, तथा चाक्षापेक्षत्वं देशस्पष्टत्वेऽपि न प्रयोजकं किं पुनः सर्वसाहत्वइति, हेतुसत्त्वे साध्यासत्त्वे प्रकृते सर्वसद्दत्वानुपपत्तिर्बाधकस्तर्क इति नाप्रयोजकत्वमिति भावः। न चापेक्षत्वेऽपि गुणविशेषान् सर्वस्पष्टत्वोपपत्तिः केवलज्ञानोत्पाद प्रागुक्तस्यैव लाघवादिन्द्रियसंस्कारनाशकत्वेन तस्य सद्भिस्वत्वादिति द्रष्टव्यम्, विकलप्रत्यक्षस्येति (४७-१ १४) पारमार्थिक प्रत्यक्षमात्रस्य पक्षीकरणे तु भागासिद्धतयाऽस्याहेतुत्वं स्यादेवेत्यर्थः। तर्हि सत्यत्वम (४७-२-३) इति, नन्वेवं स्वाभ्यान-

विषय चक्षुराद्यनपेक्षायां चाक्षुषादौ व्यपेक्षानियमभङ्गः, कथमिति चेत्, सत्यं पश्यामीत्यनुभवानुरोधेन स्पष्टविशेषेऽपि चाक्षुषत्वसिद्धेस्तत्र च चक्षुराद्यपेक्षाव्यतिरेकस्य स्पष्टत्वादित्यवेहि, पश्यामीत्यभिलापे विषयताविशेष एव प्रयोजको ननु चाक्षुषत्वं जातिः, स च चक्षुःसन्निकर्षप्रयोज्यो दोषविशेषप्रयोज्यश्चेति न दोष इति चेत्, न, सत्यत्वस्य स्पष्टविशेषणस्याभिधानेन दोषविशेषप्रयोज्यत्वाप्रसक्तेः तादृशविषयताविशेषावच्छिन्नेऽनुगतक्षयोपशमविशेषस्यैव हेतुत्वेनालोकचक्षुरादीनामप्रयोजकतया एव युक्तत्वात् द्रव्यचक्षुर्व्यापाराभावेऽपि भावचाक्षुषस्य 'पंचिंदिओ य बउलो' इत्यादिदृष्टान्तसिद्धत्वेनापसिद्धान्तापातादिति दिक्।

दोषावरणयोर्हानिर्निःशेषास्त्यतिशायनात् । क्वचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरन्तर्मलक्षयः ॥ ४ ॥

दोषावरणसामान्ययोर्हानिः प्रसिद्धत्वाद्धर्मित्वं न विरुध्यते । तत्प्रसिद्धिः पुनरस्मदादिषु देशतो निर्दोषत्वस्य ज्ञानादेश्च कार्यस्य निश्चयानुमानस्येव, अन्यथा तदनुपपत्तेः । सा क्वचिन्निःशेषास्तीति साध्यते, तादृशप्रतिवादिनोरत्र विप्रतिपत्तेः । अतिशायनादिति हेतुः । कनकपाषाणादौ किट्टकालिकादिबहिरन्तर्मलक्षयो यथेति दृष्टान्तः, प्रसिद्धत्वात् । स हि कनकपाषाणादौ प्रकृष्यमाणो दृष्टो निःशेषः । तद्वद्दोषावरणहानिरपि प्रकृष्यमाणाऽस्मदादिषु प्रतीता सती क्वचिन्निःशेषाऽस्तीति सिध्यति । कः पुनर्दोषो नामावरणाद्भिन्नस्वभाव इति चेत्, उच्यते । वचनसामर्थ्यादज्ञानादिर्दोषः स्वपरपरिणामहेतुः । न हि दोष एवावरणमिति प्रतिपादने कारिकायां दोषावरणयोरिति द्विवचनं समर्थम्, ततस्तत्सामर्थ्यादावरणात्पौद्गलिकज्ञानावरणादिकर्मणो भिन्नस्वभाव एवाज्ञानादिरभ्यूह्यते । तद्धेतुः पुनरावरणं कर्म जीवस्य पूर्वस्वपरिणामश्च । स्वपरिणामहेतुक एवाज्ञानादिरित्ययुक्तं, तस्य कादाचित्कत्वविरोधात्स्वाभाविकत्वापत्तेः परपरिणामहेतुक एवेत्यपि न व्यवतिष्ठते, मुक्तात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गात्, सर्वस्य कार्यस्योपादानसहकारिसामग्रीजन्यतयोपगमात्तथा प्रतीतेश्च । तथा च दोषो

जीवस्य स्वपरपरिणामहेतुका, सर्वसाम्यापपाकनात्। नन्वेवं निःशेषावरणहानौ दोषहानेः सामर्थ्यसिद्धत्वाद्दोषहानौ चावरणहानेरन्यथ
रहानिरेव निःशेषस्य साध्येति चेत्, न, दोषावरणयोर्जीवपुद्गलपरिणामयोरन्योन्यकार्यकारणभावज्ञापनार्थत्वादुभयहानेर्निःशेषत्वसाध
नस्य। दोषो हि तावदज्ञानं ज्ञानावरणस्योदये जीवस्य स्यात्, अदर्शनं दर्शनावरणस्य, मिथ्यात्वं दर्शनमोहस्य, विविधमचारित्रमनेकप्रका
रचारित्रमोहस्य, अदानशीलत्वादिर्दानाद्यन्तरायस्येति, तथा ज्ञानदर्शनावरणे तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायाऽऽसादनोपघातेभ्यो जीवमात्स
वत्, केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादाद्दर्शनमोहः, कषायोदयात्तीव्रपरिणामाच्चारित्रमोह, विघ्नकरणादन्तराय इति तत्त्वार्थे प्ररूपणात्।
समर्थयिष्यते चायं कार्यकारणभावो दोषावरणयोः "कामादिप्रभवश्चित्रः कर्मबन्धानुरूपतः" इत्यत्र। अथ दोष एवाविद्यातृष्णाख्य
मभेवसोऽन्यारितद्यसमोद्भूतः संसारहेतुर्नावरणं पौद्गलिकं, तेन मूर्तिमता चित्तस्यामूर्तस्यावरणायोगादिति वस्तो चौरादिभिरक्षमावरण
मवर्णं, मूर्तिमतापि मदिरादिना चित्तस्यामूर्तस्यावरणदर्शनात्, तत्सम्बन्धादिभ्रमसद्भावदर्शनादन्यथा तदनुपपत्तेः। मदिरादिनेन्द्रियाण्येवाभि-
भूयन्ते इति चेत्, न, तेषामचेतनत्वे तदावरणासंभवात् आत्मादिविभ्रमायोगात्। चेतनत्वे तेषाममूर्तत्वेपि मूर्तिमताऽऽवरणमायातमिति
मावेणात्र चिन्तितम्। ततो दोषहानिवदावरणहानिरपि निःशेषा कस्यचित्साध्या, तदावरणस्य दोषादन्यस्य मूर्तिमतः प्रसिद्धेः। अथ
एव कोऽसौ निःशेषदोषावरणनिवृत्तेः सिद्धसाध्यत्वेनसमीक्षिताभिधानं, साध्यापरिज्ञानात्। प्रध्वंसाभावो हि दोषावरणयोः साध्यो
न पुनरत्यन्ताभावः, तस्याभिद्धत्वात्, सदात्मनो मुक्तिप्रसङ्गात्। नापीतरेतराभावः, तस्य प्रसिद्धत्वात्, दोषावरणयोरनात्मत्वादात्मन-
श्चादोषावरणस्वभावत्वात्। प्रागभावोऽपि न साध्यत्वेन एव, प्रागविद्यमानस्य दोषावरणस्य स्वकारणादात्मनि प्रादुर्भावाभ्युपगमात्।
न च कोऽसौ दोषावरणयोः प्रध्वंसाभाव संभवति, तस्य भूत्वाऽभवनलक्षणत्वात् तयोस्तथात्यन्तमभावात्। तत्, न, सिद्धसाध्यता। नन्वेवं,

रोगावस्थोदानेरचिन्तापनाभिव्यञ्जनाया शास्त्राणां पुरेऽपि किम परिभवः स्याद्विशेषाभावात्तोऽनैकान्तिको हेतुरित्यपि विपक्षविर्द,
चैतन्यादिगुणस्याभून्। तदात्मना पृथिव्यादेरभिमतत्वात्। ननु च पृथिव्यादौ तदात्मना चेतनादिगुणमध्यंसाभावस्याभावाद् मुख्यत्व
व्यापरवस्त्वेभ्यानिधानमिराप्यमवबोधयितुमिष्यते पृथिव्यादौ मुख्ये पृथिवीकायिकादिभिरात्मभिः शरीरत्वेन गृहीते स्वायुषः
धारणस्य चेतनादिगुणस्य व्याप्ते। तदात्मना सम्प्रदायरूपत्वेन स्पर्शादिभिरभिमतत्वात्, " न हि न कश्चिदपुद्गलोऽस्ति नो न जीवे
नाभिनिर्दिष्टपुंसि परस्परमनिरूपणात्मकत्वे, एतस्मिन्नपि पानक्रियमत्वात्, बहुभ्यमत्वमत्वापि रोगादेविनिवृत्तिनिर्देशात्। स्वा
मतं हे व्यापारव्याहारादिविशेषस्यानुपलम्भमवसायादयं मोक्षो विशेषयति—यस्मात् मृतशरीरे चैतन्यं ' व्यापारव्याहार-
कारविशेषानुपलब्धेः, कार्यविशेषानुपलम्भात् कारणविशेषाभावाविनाभावित्वात्, धान्यादिभूमानुपलम्भस्य तदात्मकत्वान्नादि-
तद्भावाभावाविनाभावित्वात्। यथा मासवान् रोगो व्याधिः, स्पर्शादिविशेषानुपलब्धेः, भूतमहाविशेषो, चेष्टाविशेषानुपलब्धेः। तस्माद्दे
गनाम्यमूलत्वाद्विगमसंस्तरणमाक्षमचैतन्यरोगादिभवविशेषाणां क्षेत्रानां तद्विशेषोपपत्तिः ' इति, तदेकत्वपिण्डात्मो तदात्मना
चेतनादिगुणस्याभावेऽपि गमनम्। मास्त्वत्र भावादिविभिन्नात्मो पृथिवीचेतनादिगुणः, व्यापारव्याहारविशेषस्यानुपलब्धेरिति समय-
कालातीतप्राणविनोदो विशेषयति। स्याद्वादमूले हे, 'व्यापारादिविशेषस्यानुपलब्धेरत्यन्तमाक्षमचेतनादिगुणस्यानुपलब्धेरपि तन्मन-
मागमप्रमेयनादिव्यापारवत्तोऽनेन तदात्मना नश्यत्वमिति' इति, तदुपनयनं, व्यापारागमनोऽकार्यकमागमवशात् शरीरिणां चेतना-
देरनुभवात्, संमते वा प्रतीतिविरोधात्। ततः कार्यविशेषानुपलब्धेः तदात्मना चेतनादिगुणस्याभूतिः। पृथिव्यादेः सिद्धत्वेन,

मृतशरीरादौ चैतन्यव्यापारादिनिवृत्तिवत् । यदि पुनरयं निर्बन्धः सर्वत्र विप्रकर्षिणामभावासिद्धेस्तथा स्वभावदेशकालविप्रकर्षिणामभावा व्याप्तेरसिद्धेर्न कश्चिद्धेतुः । तत्र शौद्धोदनिशिष्यकाणामनात्मनीनमेतत्, अनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । न हि जैमिनीयमतानुसारिणो विप्र- कर्षिणामर्थानामभावासिद्धिमनुमन्यन्ते, वेदे कर्त्रभावासिद्धिप्रसङ्गात् सर्वज्ञाभावसाधनविरोधाच्च । ते तामनुमन्यमाना वा शौद्धोद- निशिष्यका एव । न चैषामेतदात्मनीनं, अनुमानोच्छेदस्य दुर्निवारत्वात्, साध्यसाधनयोर्व्याप्त्यसिद्धेः । परोपगमाद्व्याप्तिसिद्धेर्नानुमानो- च्छेद इति चेत् न, तस्यापि परोपगमान्तरात्सिद्धावनवस्थाप्रसङ्गात् तस्यानुमानात्सिद्धौ परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । प्रसिद्धेऽनुमाने ततः परोपग- मस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ च ततो व्याप्तिसिद्धेरनुमानप्रसिद्धिरिति । ततो न मेचकवर्णं (?) निर्बन्ध सर्वात्मना चेतनादिगुणव्यावृत्तिः पृथिव्यादेर्न सिद्ध्यत्येवेति । तदसिद्धौ च न दृष्टान्ता हेतोर्व्यभिचारः, तस्याः सपक्षत्वात् । तथा हि । यस्य हानिरतिशयवती तस्य क्वचिन्निरवशेषात्मना व्यावृत्तिः यथा बुद्ध्यादिगुणस्यात्मनः । तथा च दोषावरणयोर्हानिरतिशयवती क्वचिन्निवर्तयितुमर्हति सकलकलङ्कमिति कथमकलङ्कसिद्धिर्न स्यात् । ननु च यदि प्रध्वंसाभावो हानिस्तदा सा पौद्गलिकस्य ज्ञानावरणादेः कर्मद्रव्यस्य न संभवत्येव, नित्यत्वात्, तत्पर्यायस्य तु ज्ञाना- वरणत्वपर्यायहानौ वा कर्मद्रव्यस्यापि हानिप्रसङ्गः, तस्य तदविनाभावात् । तदपि क्वचित् पुनः प्रादुर्भावान्न निरवशेषा हानिः स्यात् । निरवशेषकर्मपर्यायहानौ वा कर्मद्रव्यस्यापि हानिप्रसङ्गः, तस्य तदविनाभावात् । तथा च निरन्वयविनाशप्रसिद्धेरत्यासादिद्रव्याभावप्रसङ्ग इति कश्चित्, सोऽप्यनवबुद्धसिद्धान्त एव । यस्मात्, मणेर्मलादेर्व्यावृत्तिः क्षयः, सा च व्यावृत्तिरेव, सतोऽत्यन्तविनाशानुपपत्तेः । तादृगात्मनोऽपि कर्मणो निवृत्तौ परिशुद्धिः । प्रध्वंसाभावो हि क्षयो हानिरिहाभिप्रेता । सा च व्यावृत्तिरेव, मणेः कनकपाषाणाद्य मलस्य किट्टादेर्वा । न पुनरत्यन्तविनाशः । स हि द्रव्यस्य वा स्यात्पर्यायस्य वा ? न तावद्द्रव्यस्य, नित्यत्वात् । नापि पर्यायस्य, द्रव्यरूपेण ध्रौव्यात् । तथा हि । विवादापन्नं मण्यादौ मलादि पर्यायार्थतया नश्वरमपि द्रव्यार्थतया ध्रुव, सत्त्वान्यथानु-

पगमः। तदपेक्षया व्यभिचार इति चेत् न, तस्य द्रव्यतया ध्रौव्याभ्युपगमात्। विद्युत्प्रदीपादिभिरनेकान्त इत्ययुक्तं, तेषामपि द्रव्यत्वतो भ्रुवत्वात् अन्यथैकान्ते सर्वथार्थक्रियाविरोधस्याभिधानात्। ततो यादृशी सर्वधर्माधर्मद्रव्याणां मुक्तिरात्मनः परिशुद्धिस्तादृशी जीवस्य कर्मणो निर्वृत्तिः। तस्यां च सत्यामात्यन्तिकी शुद्धिः सम्भाव्यते, सकलकर्मपर्यायविनाशेऽपि कर्मद्रव्यस्याविनाशात्, तस्याकर्मपर्यायात्मकत्वतया परिणमनात् सकलद्रव्यस्य सकलरूपपर्यायतया निवृत्तावप्यसकलरूपपर्यायाधिष्ठतया परिणमनात्। एतेन शुष्कः प्रध्वंसाभाव सर्वत्र मरणाद्यात्मनः कार्योत्पादस्यैव पूर्वाकारक्षयरूपत्वप्रतीतेः। समर्थयिष्यते चैतत् "कार्योत्पादः क्षयो हेतोर्नियमात्" इत्यत्र। तेन मणेः वैलक्षण्येन मलक्षयैकान्त्यम्। कर्मणोऽपि वैकल्यमात्मवैकल्यमस्त्येव ततो नातिप्रसज्यते। द्रव्यार्थतया पुनरात्मन्यप्यविनाशात् पर्यायात्मना परिणामप्राप्त पर्यायार्थतया परिशुद्धेऽपि सिद्धान्ताविरोधात्। ननु च यथा कर्मद्रव्यस्य कर्मत्वस्वभावपर्यायनिवृत्तावप्यकर्मात्मकपर्याय-रूपतयावस्थानं तथात्मनो बुद्धिपर्यायतया निवृत्तावप्यबुद्धिरूपपर्यायतयावस्थानात् सिद्धान्तविरोध एवेत्यतिप्रसज्यते इति चेत्, न वैषम्यात्। कर्मद्रव्यं हि पुद्गलद्रव्यम्, तदात्मनि पारतन्त्र्यं कुर्वत् कर्मत्वपरिणामस्वरूपं, तदकर्मत्वपरिणामेनावस्थाने, रूपादिमत्त्वसामान्यल-क्षणत्वात् पुद्गलद्रव्यस्य कर्मत्वलक्षणत्वाभावादविरुद्धमभिधीयते। बुद्धिद्रव्यं तु जीवः। तस्य बुद्धिः पर्यायः। तत् सामान्यं लक्षणम् "उपयोगो लक्षणम्" इति वचनात्। न च लक्षणाभावे लक्ष्यमवतिष्ठते, तस्य तल्लक्षणत्वमसत्येनाबुद्धिपर्यायात्मकत्वेनावस्थाने जीवस्य निर्लक्षणो बुद्धिपरिणामेऽप्यविरुद्धं स्यात्। कस्यैवमज्ञानादेर्दोषस्य पर्यायार्थतया हानिर्निःशेषा सिद्धेति प्रतिपत्तव्यम पुनर्द्रव्यार्थतया बुद्धि वत्। ततो दोषसामान्यस्यात्यन्तिकस्याभावान्न निर्दोषत्वसिद्धिरित्यपरः। सोऽप्यतत्त्वज्ञ एव यतः प्रतिपक्ष एवात्मनामागन्तुको मलः परिक्षयी स्वनिर्ह्रासनिमित्तविवर्धनवशात्। द्विविधो ह्यात्मनः परिणामः स्वाभाविक आगन्तुकश्च। तत्र स्वाभाविकोऽनन्तज्ञानादिरात्मस्वरूपत्वात्

मलः पुनरज्ञानादिरागन्तुकः, कर्मोदयनिमित्तकत्वात् । स चात्मनः प्रतिपक्ष एव । ततः परिक्षयी । तथा हि । यो यत्रागन्तुकः स तत्र स्वनिर्ह्रासनिमित्तविवर्धनवशात्परिक्षयी । यथा जात्यहेम्नि ताम्रादिमिश्रणकृतः कालिमादिः । आगन्तुकश्चात्मन्यज्ञानादिर्मलः इति स्वभावहेतुः । न तावदयमसिद्धः । कथम् ? यो यत्र कादाचित्कः स तत्रागन्तुकः । यथा स्फटिकाश्मनि लोहिताद्याकारः । कादाचित्कश्चात्मनि दोष इति । न चेदं कादाचित्कत्वमसिद्धं, सम्यग्ज्ञानादिगुणाविर्भावदशायामात्मनि दोषानुपपत्तेः । ततः प्राक्तनसद्भावाद्गुणाविर्भूतदशायामपि तिरोहितदोषस्य सद्भावान्न कादाचित्कत्वं, सातत्यसिद्धेरिति चेत्, न, गुणस्याप्येवं सातत्यप्रसङ्गात् । तथा च तिरस्यगमोद्वेवर्तमानकालेऽपि चेदाविर्भावप्रसङ्गः । ज्ञानाज्ञानयोः परस्परविरुद्धत्वादेकत्रैकदा न प्रसङ्ग इति चेत्, तत एव सकलगुणदोषयोरेकत्रैकदा प्रसङ्गो मा भूत् । पुनर्दोषस्याविर्भावदर्शनाद्गुणकालेऽपि सत्तामात्रसिद्धिरिति चेत्, तर्हि गुणस्यापि पुनराविर्भावदर्शनाद्दोषकालेऽपि सत्तामात्रसिद्धिः, सर्वथा विशेषाभावात् । तथा चात्मनो दोषस्वभावत्वसिद्धिवद्गुणस्वभावत्वसिद्धिः कुतो निवार्येत ? । विरोधादिति चेत्, दोषस्वभावत्वसिद्धिरेव निवार्यतां, तस्य गुणस्वभावत्वसिद्धेः । कुतः सेति ? चेत्, दोषस्वभावत्वसिद्धिः, कुतः ?, संसारित्वान्यथानुपपत्तेरिति चेत्, तत्संसारित्वं सर्वस्यात्मनो यद्यनादित्वं, तदा प्रतिवादिनोऽसिद्धं, प्रमाणतो मुक्तिसिद्धेः । कुत इति चेत्, इमे प्रवदामः । क्वचिदात्मनि संसारोऽत्यन्तं निवर्तते तत्कारणात्यन्तनिवृत्त्यन्यथानुपपत्तेः । संसारकारणं हि मिथ्यादर्शनादिकमुभयप्रसिद्धं क्वचिदत्यन्तनिवृत्तिमत्, तद्विरोधिसम्यग्दर्शनादिपरमप्रकर्षसद्भावात् । यत्र यद्विरोधिपरमप्रकर्षसद्भावस्तत्र तदत्यन्तनिवृत्तिमद्भवति, यथा चक्षुषि तिमिरादि । नेत्रमुदाहरणं साध्यसाधनधर्मविकलं, कस्यचिच्चक्षुषि तिमिरादेरत्यन्तनिवृत्तिमत्त्वप्रसिद्धेस्तद्विरोधिविशिष्टाञ्जनादिपरमप्रकर्षसद्भावसिद्धेश्च निर्विवादकत्वात् । कथं मिथ्यादर्शनादिविरोधि सम्यग्दर्शनादि निश्चीयते इति चेत्, तदुत्कर्षे तदपकर्षदर्शनात् । यदि प्रकृष्यमाणं

पद्यते। तदनेन व्यभिचार इति चेत्, न, तस्य द्रव्यतया ध्रौव्याभ्युपगमात्। विद्युत्प्रदीपादिभिरनेकान्त इत्ययुक्तं, तेषामपि द्रव्यत्वतो
ध्रुवत्वात् सर्वथैकान्ते सर्वथार्थक्रियाविरोधस्याभिधानात्। ततो यादृशी मणेर्मलक्षयोद्भवविशुद्धिः परिशुद्धिस्तादृशी जीवस्य कर्मणो
निवृत्तिर्मणेः। तस्यां च सत्यामात्यन्तिकी शुद्धिः सम्भाव्यते सकलकर्मपर्यायविनाशेपि कर्मद्रव्यस्याविनाशात् तस्याकर्मपर्यायात्मन्वतया
परिणमनात्, मलद्रव्यस्य मलरूपपर्यायतया निवृत्तावप्यमलात्मकपर्यायाविष्टतया परिणमनवत्। यथैव हि मणेः मलसामान्य सर्वत्र
प्रत्यास्मात्, कार्पासादस्तेन पूर्वाकारस्य परसरूपत्वप्रतीतेः। प्रसर्पिष्यते चैतत् " कार्योत्पादः क्षयो हेतोर्नियमात् " इत्यत्र। तेन मणेः
कैवल्यमेव मलरहितैकत्वम्। कर्मणोपि कैवल्यमात्मकैवल्यमस्त्येव ततो नातिप्रसज्यते। द्रव्यार्थतया पुद्गलस्यानन्तविनाशात्सर्वात्मना
परिणामसद्भावात्, पर्यायार्थतया परिणतेपि सिद्धान्ताविरोधात्। ननु च यथा कर्मद्रव्यस्य कर्मत्वभावपर्यायनिवृत्तावप्यकर्मात्मकपर्याय-
रूपतयावस्थानं तथात्मनो बुद्धिपर्यायतया निवृत्तावप्यबुद्धिरूपपर्यायतयावस्थानात् सिद्धान्तविरोध एवैतदिमसज्यते इति चेत्, न वैधर्म्यात्।
कर्मद्रव्यं हि पुद्गलद्रव्यम्, तस्यात्मनि पारतन्त्र्यं कुर्वतः कर्मत्वपरिणामस्यकर्मणोऽकर्मत्वपरिणामेनावस्थानं, रूपादिमत्त्वसामान्यल-
क्षणत्वात्पुद्गलद्रव्यस्य कर्मत्वलक्षणत्वाभावादविरोधमभिधीयते। बुद्धिद्रव्यं तु जीवः। तस्य बुद्धिः पर्यायः। तत् सामान्यं लक्षणम्,
"उपयोगो लक्षणम्" इति वचनात्। न च लक्षणाभावे लक्ष्यमवतिष्ठते, तस्य तल्लक्षणत्वप्रसक्तेर्येनाबुद्धिपर्यायात्मकतयावस्थाने जीवस्य
सिद्धेष्वपि बुद्धिपरिणतेर्व्याविरुद्धं स्यात्। नन्वेवमज्ञानाद्यौपशमिकस्य पर्यायार्थतया क्षायिकैर्निरपेक्ष सिद्धस्यावरणस्य पुनर्द्रव्यार्थतया बुद्धि-
यत्। ततो दोषसामान्यस्यात्मस्वभावस्यापि नियमेन निर्दोषत्वसिद्धिरित्यपरः, सोप्यतस्तत्र एव यतः प्रतिपक्ष एवात्मनामागन्तुको मलः परिणामी
स्वामिप्रायनिमित्तविवर्तनवशात् द्विविधो ह्यात्मनः परिणामः स्वाभाविक आगन्तुकश्च। तत्र स्वाभाविकोऽनन्तज्ञानादिरात्मस्वरूपत्वात्,

मता पुनरज्ञानादिरागन्तुकः, कर्मोदयनिमित्तकत्वात् । स चात्मनः प्रतिपक्ष एव । ततः परिक्षयी । तथा हि । यो यत्रागन्तुकः स तत्र स्वनिर्ह्रासनिमित्तविवर्धनवशात्परिक्षयी । यथा जात्यहेम्नि ताम्रादिनिमित्तकृतः कालिकादिः । आगन्तुकश्चात्मन्यज्ञानादिर्मलः, इति स्वभावहेतुः । न तावदयमसिद्धः । कथम् ? यो यत्र कादाचित्कः स तत्रागन्तुकः । यथा स्फटिकाश्मनि लोहिताद्याकारः । कादाचित्कश्चात्मनि दोष इति । न चेदं कादाचित्कत्वमसिद्धं, सम्यग्ज्ञानादिगुणाविर्भावदशायामात्मनि दोषाद्यनुपपत्तेः । ततः प्राक्तत्सद्भावाद्गुणाविर्भूतिदशायामपि विरोधिदोषस्य सद्भावान्न कादाचित्कत्वं, सातत्यसिद्धेरिति चेत्, न, गुणस्याप्येवं सातत्यप्रसङ्गात् । तथा च स्थिरस्वगमोर्देर्थार्थज्ञानकालेपि चेतनाभावप्रसङ्गः । ज्ञानाज्ञानयोः परस्परविरुद्धत्वादेकत्रैकदा न प्रसङ्ग इति चेत्, तत एव सम्यग्गुणदोषयोरेकत्रैकदा प्रसङ्गो मा भूत् । पुनर्दोषस्याविर्भावदर्शनाद्गुणकालेपि सत्तामात्रसिद्धिरिति चेत्, तर्हि गुणस्यापि पुनराविर्भूतिदर्शनाद्दोषकालेपि सत्तामात्रसिद्धिः, सर्वथा विशेषाभावात् । तथा चात्मनो दोषस्वभावत्वसिद्धिवद्गुणस्वभावत्वसिद्धिः कुतो निवार्येत ? । विरोधादिति चेत् दोषस्वभावत्वसिद्धिरेव निवार्यतां, तस्य गुणस्वभावत्वसिद्धेः । कुतः सेति ? चेत्, दोषस्वभावत्वसिद्धिः कुतः ?, संसारित्वान्यथानुपपत्तेरिति चेत्, तत्संसारित्वं सर्वस्यात्मनो यथानाद्यनन्तं, तथा प्रतिवादिनोऽसिद्धं, प्रमाणतो मुक्तिसिद्धेः । कुत इति चेत्, इमे प्रवदामः । कचिदात्मनि संसारोऽत्यन्तं निवर्तते तत्कारणात्यन्तनिवृत्त्यन्यथानुपपत्तेः । संसारकारणं हि मिथ्यादर्शनादित्रयमप्रसिद्धं कचिदत्यन्तनिवृत्तिमत् तद्विरोधिसम्यग्दर्शनादिपरमप्रकर्षसद्भावात् । यत्र यद्विरोधिपरमप्रकर्षसद्भावस्तत्र तदत्यन्तनिवृत्तिमद्भवति, यथा चक्षुषि तिमिरादि । नेदमुदाहरणं साध्यसाधनधर्मविकलं, कस्यचिच्चक्षुषि तिमिरादेरत्यन्तनिवृत्तिमत्त्वप्रसिद्धेस्तद्विरोधिविशिष्टाञ्जनादिपरमप्रकर्षसद्भावसिद्धेश्च निर्विवादकत्वात् । कथं मिथ्यादर्शनादिविरोधि सम्यग्दर्शनादि निश्चीयते इति चेत्, तत्प्रकर्षे तदपकर्षदर्शनात् । यदि प्रकृष्यमाणं

प्रकर्षेति तत् तद्विरोधि सिद्धम्। यथोष्णस्पर्शः प्रकृष्यमाणः शीतस्पर्शमपकर्षंस्तद्विरोधी। मिथ्यादर्शनादिकमपकर्षति च प्रकृष्यमाणं कश्चित्सम्यग्दर्शनादि तत् तद्विरोधि। कथं पुनः सम्यग्दर्शनादेः कश्चित्परमप्रकर्षसद्भावः सिद्ध इति चेत्, प्रकृष्यमाणत्वात्। यदि प्रकृष्यमाणं तत्कश्चित्परमप्रकर्षसद्भावसमाक्रान्तम्। यथा नभसि परिमाणम्। प्रकृष्यमाणं च सम्यग्दर्शनादि। तस्मात्परमप्रकर्षसद्भावभाक्। परत्वापरत्वाभ्यां व्यभिचार इति चेत् न, तयोरपि सपर्यन्तजगद्व्यापिनोः परमप्रकर्षसद्भावभाक्त्वसिद्धेः। न चापर्यन्तं जगदिति वक्तुं शक्यं विशिष्टसंनिवेशत्वात्पर्वतवत्। यत्पुनरपर्यन्तं तन्न विशिष्टसंनिवेशं सिद्धं, यथा व्योम। विशिष्टसंनिवेशं च जगत् तस्मात्सर्वदा सपर्यन्तमिति निगदितमन्यत्र। संसारेणानैकान्त इति चेत् न, तस्याप्यभव्यजीवेषु परमप्रकर्षसद्भावसिद्धौ प्रकृष्यमाणत्वेन प्रसिद्धेः। एतेन मिथ्यादर्शनादिभिर्व्यभिचारः प्रत्याख्यातः, तेषामप्यभव्येषु परमप्रकर्षसद्भावात्। ततो नानैकान्तिकं प्रकृष्यमाणत्वं परमप्रकर्षसद्भावे साध्ये। नापि विरुद्धं, सर्वथा विपक्षाद्व्यावृत्तः। इति कश्चिन्मिथ्यादर्शनादिविरोधि सम्यग्दर्शनादि परमप्रकर्षसद्भावं साधयति। स च सिध्यन्मिथ्यादर्शनादेरत्यन्तनिवृत्तिं गमयति। सा च गम्यमाना स्वकार्यसंसारात्यन्तनिवृत्तिं निश्चाययति। यासौ संसारस्यात्यन्तनिवृत्तिः सा मुक्तिरिति। तदन्यथानुपपत्तेरात्मनो ज्ञानादिगुणस्वभावत्वसिद्धेर्न दोषस्वभावत्वसिद्धिः, विरोधात्। प्रसिद्धायां कश्चिदात्मनि निःश्रेयसप्राप्तौ गुणस्वभावतायामभव्यादावपि तन्निर्णयः, जीवत्वान्यथानुपपत्तेः, प्रसिद्धे च सर्वस्मिन्नात्मनि ज्ञानादिगुणस्वभावत्वे दोषस्वभावत्वासिद्धेः सिद्धं दोषस्य कादाचित्कत्वमागन्तुकत्वं साधयति। ततः स एव परिणामी स्वनिर्ह्रासनिमित्तविवर्धनवशादिति गुणस्वभावस्यापि दोषनिर्ह्रासनिमित्तस्य सम्यग्दर्शनादेर्विशेषेण वर्धनप्रसाधनात्। इत्यागन्तुकस्य द्रव्यकर्मणो दोषस्य च भावकर्मणो मूलत इव मत्तोऽस्यात्यन्तनिवृत्तिसिद्धेः कर्मभूभृतां भेत्ता मोक्षमार्गस्य प्रणेता क्षोदक्षमः समवतिष्ठते विश्वतत्त्वानां ज्ञाता च।

ननु निरस्तोपप्लवः सन्नात्मा कथमकलङ्कोऽपि विप्रकर्षिणमर्थं प्रत्यक्षीकुर्यात् । नहि नयनं निरस्तोपप्लवं विगलितिमिरादिक मङ्गुलस्थमपि देशकालस्वभावविप्रकर्षभाजमर्थं प्रत्यक्षीकुर्वत् मतीतं, स्वयोग्यस्यैवार्थस्य तेन प्रत्यक्षीकरणदर्शनात् । निरस्तमहोपरागा गुपप्लवोऽपि दिवसकरः भविष्यपनपदमकलङ्कम स्वयोग्यानेव वर्तमानार्थान् प्रकाशयन्नुपलभ्यो, नातीतानागतानर्थानयोग्यानिति वीतोऽपि निरस्तरागादिभावकर्मोपप्लवः सन् विगलितज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मासमकलङ्कोऽपि च कथं विप्रकृष्टमर्थमशेषं प्रत्यक्षीकर्तुं प्रभुः ? गुणरत्ना मकमपि न चोदनाप्रामाण्यप्रतिष्ठाविधायी, धर्मादौ तस्या एव प्रामाण्यप्रसिध्येः, मुख्यामनस्त्वत्राप्रमाणत्वात्, तस्यानन्यादि समावपरिणामेऽपि धर्मज्ञत्वाभावात्प्रतिपेध्यत्वात्, तदुक्तं, " धर्मज्ञत्वनिषेधस्तु केवलोऽत्रोपयुज्यते । सर्वमन्यद्विजानंस्तु पुरुषः केन नार्यते ॥ १ ॥ " इति यत्नमिव स्तोतुः मनाविष्टपिधीर्यथा भगवन्तं प्रत्याहुः ।—

अतिशयवतीत्वात्, या हानिरति 'दोषावरणयोरिति' (८८–२–६) दोषावरणयोर्हानिः क्वचिदात्मनि निःशेषा भवति । अत्रातिशायिनी सा क्वचिन्निःशेषा भवति यथा कनकपाषाणादौ किट्टकालिकादिबहिरन्तर्मलक्षानिरिति प्रयोगोऽत्र द्रष्टव्यः । अत्रातिशायिनीत्वमाश्रयभेदव्यापारप्रयुक्तात्पात्पतरतमतरप्रतियोगिकत्वं, निःशेषत्वं च स्वसमानाधिकरणस्वप्रतियोगिजातीयप्रा गभावासमानकालीनत्वम्, अतो न जातिरूपातिशयपक्षकिर्सकमावसम्भवप्रयुक्तदोषावकाशः । यदि चैवमपि साध्यहेत्वोर्व्यधिकरणत्वमुत्प्रेक्षते, तदा दोषावरणहानित्वं पक्षीकृत्य तत्र निरुक्तातिशयितत्वव्याप्तत्वेन निःशेषत्वव्याप्तत्वसाधने तात्पर्यं द्रष्टव्यम् । देशतो निर्दोषस्येति (८८–२–७) यद्यपि देशतो दोषहानेर्देशतो निर्दोषत्वं न कार्यम्, अभेदे कार्यकारणभावविरोधात्, तथापि तदुपलक्षिता देशतः शुद्धिः स्वानुभवसाक्षिका कार्यत्वेन द्रष्टव्या । 'स्वपरिणामहेतुक एवेत्यादि' (८८–२–१३) अत्राज्ञानादि

व्यपरिणाममात्रहेतुको न भवति कादाचित्कत्वात्, व्यतिरेके जीवत्ववत्, परपरिणाममात्रहेतुके न भवति जीवधर्मत्वात्, व्यति-
रेके ज्ञीरत्ववत्, स्वपरपरिणामहेतुको भवति कार्यत्वात् माषपाकवदित्यनुमानत्रयं द्रष्टव्यम्। प्रथमे कादाचित्कत्वे न काळघस्य
भावप्रतियोगित्वं, स्वपरिणाममात्रहेतुके भव्यत्वे सत्त्वेन व्यतिरेकव्याप्तौ व्यभिचारात्, किन्त्वभूत्वा भावित्वं, विशेषणभागसन्त-
स्यवच्छेदकत्वं वा तत्, व्यतिरेके दृष्टान्तीभूतस्य जीवत्वस्य च व्यञ्जनपर्यायतया स्वरूपतोऽहेतुकत्वेऽपि शुद्धद्रव्यार्थाभिम-
तार्थपर्यायमेवनिरूपित स्वपरिणाममात्रहेतुकत्वं, तत्र कार्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वेनोपस्थित एव विवक्षित इति नार्थपर्याया-
न्तरेऽतिप्रसङ्गः। द्वितीयेऽप्यनयैव रीत्या परपरिणाममात्रहेतुकत्वं परामिष्टः पारिणामिकभावत्वे मुक्तात्मनस्तत्प्रसङ्गो
विपर्यये बाधक उक्तो न पक्षता। तृतीये कार्यत्वस्योत्पत्तिमत्त्वादित्यर्थः, तेन जीवत्वादौ न व्यभिचारो नित्यत्वेनाप्रति
यत्वानित्यामेदारोपप्रयुक्तकार्यत्वानित्यस्याप्रयोजकत्वादिति ध्येयम्। 'साध्यापरिज्ञानादिति' (८९-१-११) तदेवपरानु-
मितिविषयापरिज्ञानादित्यर्थः, साध्या तदेवपरानुमितिविषयः तस्य दोषावरणात्यन्ताभावस्य अनिष्टत्वात् मुक्तित्वेनानाभि-
मतत्वात्, तस्य मुक्तित्वे सर्वात्मनो मुक्तिप्रसङ्गात् (८९-१-१२) त्रैकालिकव्यावर्तकतादात्म्यपरिणामनिषेधरत्यन्ताभावत्वात्
दोषावरणयोस्तादात्म्यपरिणामस्य चात्मनि नित्यनिषेधत्वादिति भाव। यद्यप्यावरणतादात्म्यमात्मनो नित्यनिषेधमभ्युपगन्तुं श-
क्यम्, भिन्नद्रव्यत्वात्, दोषतादात्म्यन्तु न तत्कालानवच्छिन्नतया तादात्म्यस्यात्यन्यवर्जनीयत्वात्, तथाप्येकत्वेऽप्युभयाभावात्म-
प्रतियोगेनात्मनोदयपरिणतिरूपत्रोपाभिप्रायेण वेदमभिधानमिति मन्तव्यम्। तत एव प्रसिद्धत्वादेव, तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह प्रागभि-
प्रमानस्यात्यादि (८०-१-१३) प्रध्वंसाभावे साध्ये न सिद्धसाध्यतेत्युपसर्जयति यत्र सोऽप्यनाभिव्याप्तिः (८९-१-१४

शरीरत्वेन गृहीत इति (८९-२-१) अभ्युपगमापायं इत्यादि सम्मत्युक्तरीत्या शरीरात्मनोः कथञ्चिदेकत्वेन तयैव लोकलोकोत्तरानुभवसिद्धत्वेन चात्मगृहीतत्वके पृथिव्यादिशरीरे मुक्त्याविनिर्मोक्षध्वंसस्य युक्तियुक्तत्वादिति भावः। नहि प्रतियोगिसमवायिदेश एव ध्वंसप्रागभावौ स्त इति नैयायिकवचन भद्रान्तमर्हं, समवायिकारणनाशजन्यद्रव्यनाशस्य निरधिकरणत्वापत्तेः, न च समवायिकारणसमवायिकारणमेव तत्राधिकरणं, तथात्वस्यलेऽप्यधिकरणचिन्तायां परमाणुविश्रामापत्तेः, घटत्वापत्तेः, न च समवायिकारणसमवायिकारणमेव तत्राधिकरणं, तथात्वस्थलेऽप्यधिकरणचिन्तायां परमाणुविश्रामापत्तेः, घटगतस्य च तस्य यथा प्रतीतिसम्बन्धविशेषेण स्थूलावयवनिष्ठताभ्युपगमे किमपरमधिकरणान्तरेण, येन तत्र तद्रूपाप्रतीति सिद्धावप्यपलप्येतेति दिक्। आकरमहानिर्न साध्या द्रव्यार्थपर्यायार्थविकल्पानुपपत्तेरित्याशयवानाह पूर्वपक्षे 'ननु च यदी स्यादि' (९०-१-९) स्वसमानाधिकरणस्वप्रतियोगिजातीयप्रागभावासमानकालीनत्वविशेषणमादावरकत्वावच्छिन्नध्वंसस्य वा साध्यत्वाच्च दोषइत्यभिप्रायवान् सिद्धान्तयति सोऽप्यनवधुक्तस्व (९०-१-११) इत्यादिना, सकलकर्मपर्यायनाशस्य कर्मत्वविशिष्टद्रव्यनाशनियतत्वेऽपि तदुपलक्षितद्रव्यनाशानियतत्वाच्च निरन्वयनाशापत्तिरित्याह-' सकलकर्मेत्यादि ' (९०-२-३) ननु कर्मपर्यायत्वावच्छिन्ने कर्मद्रव्यत्वेनाकर्मपर्यायत्वावच्छिन्ने चाकर्मद्रव्यत्वेन हेतुत्वात् कथं मुक्तौ कर्मद्रव्यस्या कर्मपर्यायाक्रान्ततया परिणमनमिति चेत्, न। पुद्गलद्रव्यस्यैवावस्थाविशेषेण कर्माकर्मात्मकतया परिणमनादन्योन्याभावस्याप्यव्याप्तित्वादुभयरूपतोपपत्तेः, नन्वेवं जीवद्रव्यमपि निःक्षेपितजीवपर्यायमजीवपर्यायानाददानमजीवद्रव्यं स्यात्, तद्द्रव्यस्य तदन्यद्रव्यपर्यायपरिणमनाभावव्याप्यत्वोपगमे च कर्मद्रव्यमप्यकर्मपर्यायपरिणामि न स्यादिति चेत्, न जीवाजीवपरिणामयोः प्रदेशविरोधस्य कर्माकर्मपरिणामयोश्च कालविरोधस्य सिद्धान्तसिद्धत्वेनोक्तप्रतिबन्ध्ययोगात् द्रव्यत्वसाक्षात्

व्याप्यत्वात्यवच्छेदेन नियतपर्यायारम्भवादो, न तु तदवान्तरत्वास्यवच्छेदेनेति परमार्थः । युक्त चैतत्, परेषां मन्यपृथिवीत्वा पर्याप्तिमे पृथिवीत्वादिना हेतुत्वे गौरवादित्यादि विपश्चितमन्यत्र । एतेनोत्तरपर्यायस्यैव पूर्वपर्यायध्वंसत्वेन, तुल्यः पट्ट दार्वीभिन्नत्वेनाभिमतः, ततो नातिप्रसङ्गः (१०-२-९) इति कर्मवैकल्येऽप्यात्मकैवल्यवद्बुद्धिवैकल्येऽप्यात्मकैवल्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गो नापद्यते स्वलक्षणीभूतनिःशेषपर्यायवैकल्यस्यासाध्यत्वात्सत्त्वादेवेति भाव' । न च लक्षणाभाव (१०-२-११) इत्यादि, तथा च बुद्धिपर्यायः स्वाश्रयद्रव्ये निःशेषतो हीयते पर्यायत्वादित्यत्र स्वलक्षणतावच्छेदकानवच्छि स्वस्योपाधेः सत्त्वादप्रयोजकत्वमिति भावः । यद्यपि कर्मपर्यायत्वमपि कर्मद्रव्यलक्षणतावच्छेदकमेव, तथापि द्रव्यविभागक्षेपा व्यवच्छिन्नलक्ष्यतानिरूपितलक्षणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमुपाधिरित्यत्र तात्पर्यम् । 'न पुनर्द्रव्यार्थतयेति' (१०-२-१२) द्रव्यार्थतया हानेरतद्द्रव्यस्वरूपत्वादिति भावः । कादाचित्कस्यात्मनि योग (११-१-४) इति, तथा च कादाचि त्कत्वाज्ज्ञानादेर्दोषस्य द्रव्यार्थतया हानिरविरुद्धेति, सा चास्मदुक्तविशेषणद्वयेन भावनीया । कादाचित्कत्वं च यद्यपि तत्त्वमस्ति स्वलक्षणत्वव्याघातात्, वस्तुतः शुद्धद्रव्यार्थतया हानिरप्रसिद्धैव, आदिद्रव्यार्थतया त्वज्ञानस्येव सुखादेरपि हानेः पर्यायार्थतापर्यवसन्नत्वाच्च दोषानाहत्वं, केवलज्ञानस्यापि 'जे एगं जाणइ' इत्यादिग्रन्थेन भवस्थकेवलिपर्यायतया हानेः सम्म त्यादिसिद्धत्वेनाप्रसिद्धान्तगन्धस्याप्यभावात्, केवलं प्रचारतः पर्यायार्थतयाऽज्ञानादेर्हानिर्न तु सुखादेः, तत्र च भवीत्यमसुखा- द्यपेक्षया द्रव्यार्थत्वमुप्पत्तस्त्वेवादान् स्वमतप्रसिद्धो विवेकः शिरोमणिना गुणदोषस्य सात्वर्य त्वनुपदमेव निराकरिष्यत

इति सर्वमनवद्यम् । जीवस्यान्यथानुपपत्तेरिति (११–२–११) जीवस्य सतोऽधर्मादेरध्यावरणत्वादावरणेन च सतामेव ज्ञानादिगुणानामभिभवस्य कर्तुं शक्यत्वादधर्मादेरपि ज्ञानादिगुणस्वभावत्वमेवेत्यर्थः । यद्यप्यधर्माद्यावात्मनि गुणदोषेण यस्समानत्वमविरुद्धं, परेषामवयविगुणेऽवयवगुणस्येवास्माकं विभावगुणपर्याये स्वभावगुणपर्यायस्य हेतुत्वसम्भवात्, सुखादस्य त्वाद्वक्तास्यच्छेदकभेदेन चोभयसमावेशस्याप्यविरोधादात्माष्टकनिर्देशकपारमर्षस्याप्येतदर्थानुकूलत्वात् तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायानुसारिणीयमुक्तिरिति ध्येयम् ।

सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा । अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ ५ ॥

सूक्ष्माः स्वभावविप्रकर्षिणोऽर्थाः परमाण्वादयः, अन्तरिताः कालविप्रकर्षिणो रामादयो, दूरास्तु देशविप्रकर्षिणो हिमवदादयस्ते कस्यचित्प्रत्यक्षा, अनुमेयत्वादग्न्यादिरित्येवं सर्वज्ञस्य सम्यक् स्थितिः स्यात् । अथ मतमेतत् "सूक्ष्मादयोऽर्था यथाभूताः कस्यचित्प्रत्यक्षा, अनुमेयत्वेन साध्यन्तेऽन्यथाभूता वा ? यथाभूताश्चेत्सिद्धसाध्यता, सूक्ष्माणां सदृक्षत्वा भिन्नदेशाभावी-त्वात्ता त्वादृशभूता एव तदनुमेयत्वेन साध्यन्तेऽन्यथाभूता वा ? यथाभूताश्चेत्सिद्धसाध्यता, ... अन्यथाभूतानां तु कस्यचित्प्रत्यक्षत्वसाधने नामन्तरितानां च प्रपितामहादीनां दूरार्थानां च हिमवदादीनां कस्यचित्प्रत्यक्षत्वप्रसिद्धेः । अन्यथाभूतानां तु कस्यचित्प्रत्यक्षत्वसाधने अनुमेयत्वादित्यप्रयोजको हेतुः, क्ष्माधरादीनां बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये सन्निवेशविशिष्टत्वादिवत् । धर्म्यसिद्धिश्च, परमाण्वादीनामप्रसिद्ध स्यात्" इति तदयुक्तं, विचाराध्यासितानां सूक्ष्माद्यर्थानां कस्यचित्प्रत्यक्षत्वेन साध्यत्वात्प्रसिद्धं साध्यमिति वचनात् । धर्म्यादयो हि कस्यचित्प्रत्यक्षत्वेन वादिप्रतिवादिनोर्विचारापन्नास्ते एव कस्यचित्प्रत्यक्षा इति साधयितुं युक्ता न पुनरन्ये । न चैवं धर्म्यसिद्धिः, धर्म्यादीनामसर्वज्ञवादिनोऽपि धार्मिकस्य सिद्धत्वात् । नन्वेवं भूधरादीनां धीमद्धेतुकतया विवादापन्नानां तथा साध्यत्वे कथमप्रयोजको

हेतुः सन्निवेशविशिष्टत्वादिरिति चेत्, स्वभावभेदात्। यादृशमभिनवभवनादिषु सन्निवेशविशिष्टत्वमभ्यासदर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकं धीम-
ज्जुष्टेन व्याप्तं प्रतिपन्नं तादृशमेव जीर्णप्रासादादिषूपलभ्यमाने धीमत्पूर्वकत्वस्य प्रयोजकं स्यात्, नान्यादृशं भूधरादिषु प्रतीयमानम-
कृतबुद्धिजनकमिति स्वयं मीमांसकैरभिधानात्। नैवमनुमेयत्वं, तस्य स्वभावभेदाभावात्। न हि साध्याविनाभावनियमनिश्चयैकलक्षण-
लिङ्गजनितज्ञानविषयत्वमनुमेयत्वमग्न्यादौ धर्मादौ च भिद्यते, येन किञ्चित्प्रयोजकमपरमप्रयोजकमिति विभागोऽवतरेत्। स्व-
भावकालदेशविप्रकर्षिणामनुमेयत्वमसिद्धमित्यनुमानमुत्सारयति यावान् कश्चिद्भावः स सर्वः क्षणिक इत्यादिव्याप्तेरसिद्धौ प्रकृतोपसं-
हारायोगाद्विप्रकर्षिणामनुमितेरनर्थकत्वात् सत्त्वादेरनित्यत्वादिना व्याप्तिसिद्धावपि सिद्धमनुमेयत्वमनयथेनेति न किञ्चिदेतत्
पश्यामः। स्वाभिमतं "केचिद्धर्माः प्रत्यक्षाः, यथा घटादयः, केचिदनुमेया ये कदाचित्कश्चित् प्रत्यक्षप्रतिपन्नाविनाभाविलिङ्गाः, केचिदा-
गममात्रगम्याः सर्वदा स्वभावादिविप्रकर्षिणो धर्मादयः तेषां सर्वप्रमाणसम्भिन्नप्रत्यक्षादिगोचरत्वायोगात्। तदुक्तं "सर्वप्रमाणसम्ब-
न्धप्रत्यक्षादिनिवारणात्। केवलागमगम्यत्वं लप्स्यते पुण्यपापयोः" ॥१॥ इति। "ततो धर्मादीनामनुमेयत्वमसिद्धमनुपपन्नमपि नानुमा-
नमुत्सारयति, तस्यानुमेयेऽर्थे व्यवस्थानात्" इति परास्तम्, धर्मादीनामप्यनित्यत्वादिस्वभावतयाऽनुमेयत्वोपपत्तेः। तथा हि। यावान्क-
श्चिद्भावः पर्यायात्मा स सर्वोऽनेकक्षणस्थायितयाऽभिन्नो यथा घटस्तथा च धर्मादिरिति मीमांसकैरपि क्वचित् पर्यायत्वादेरनित्य-
त्वेन व्याप्तिः साधनीया, तदसिद्धौ प्रकृतेऽपि धर्मादौ पर्यायश्च धर्मादिरित्युपसंहारायोगात्। कथं चायं स्वभावादिविप्रकर्षिणामनुमेय-
त्वमसिद्धमभिदधानः सुगतादीनामविप्रकर्षिणामनुमितेरनर्थकत्वं परिहरेत्? अन्यत्रविप्रकर्षिणामनुमितेरभिप्रेतत्वाददोष इति चेत्, न पुनरिय-
मनुमितिः स्यात्? कदाचिद्विप्रकर्षिणामन्यदा देशादिविप्रकृष्टानां प्रतिपन्नाविनाभाविलिङ्गानामनुमितिरितिचेत्, कथमेवं प्रत्यक्षत्व

"प्राप्ते सर्वेऽनुमानानवगच्छति बुद्धिम्" इति । धर्मोपपत्तेर्बुद्धिप्रतिपत्तेरदोष इति चेत्, धर्मीविप्र-
प्राया बुद्धेरनुमाने, तव इदं चोद्यमेव ! "प्राप्ते सर्वेऽनुमानानवगच्छति बुद्धिम्" इति । धर्मापत्तेर्बुद्धिप्रतिपत्तेरदोष इति चेत्, धर्मिविप्र-
तिपत्तिरपि तव एवास्तु । यथैव हि मतिरर्थपरिच्छित्त्यन्यथानुपपत्तेर्बुद्धिप्रतिपत्तिस्तथा मेयाप्रत्यक्षाभावान्यथानुपपत्त्या धर्मधर्मिविप्रति-
पत्तिरपि युक्ता भवितुम् । मेयप्रत्यक्षाभावेरन्यथानुपपत्तेः मीमांसार्थापत्तिरिति चेत्, न, तदुत्पत्तौ दृष्टकारणव्यभिचारादृष्टकारणमतिपत्तेः,
रूपादिज्ञानादिभिर्व्यक्षप्रतिपत्तिवत् । न चार्थापत्तिरनुमानादन्यैव, अनुमानस्यैवार्थापत्तिरिति नामकरणात् । ततो युक्तार्थः सम्यग्
मकर्षिणोऽनुमेयत्वसिद्धौ धर्मादेरपि तत्सिद्धिः । ये तु तथागतादयः सत्त्वकृतकत्वादेरनित्यत्वादिना व्याप्तिमिच्छन्ति तेषां सिद्धमनुमे
यत्वमनवयवेनेति न किञ्चिदाद्यमसर्वज्ञवादिना सर्वज्ञवादिनो च, स्वभावादिविप्रकृष्टेष्वर्थेष्वनुमेयत्वस्यव्यवस्थितेः । एतेनास्यन्तपरोक्षेष्व-
र्थेष्वनुमेयत्वाभावादागमसिद्धमनुमेयत्वमित्येतदपि प्रत्याख्यातं, तेषामपि कथञ्चिदनेकान्तात्मकत्वादिस्वभावतयानुमेयत्वसिद्धेः । अथ
चानुमेयत्वं श्रुतज्ञानाधिगम्यत्वं हेतुः, मतेरनुमानाभिधेयत्वात्, अनुमेयाः सूक्ष्माद्यर्था इति व्याख्यानान्मतिपूर्वज्ञानस्य श्रुतत्वात्,
"श्रुतं मतिपूर्वम्" इति वचनात्, न चैतदसिद्धं, प्रतिवादिनोपि, सर्वस्य श्रुतज्ञानाधिगम्यस्योपगमात् । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं
सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयितुमलमिति स्वयमभिधानात् । तदुक्तं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके "सूक्ष्माद्यर्थोपि चा
ध्यक्षः कस्यचित्सकलः स्फुटम् । श्रुतज्ञानाधिगम्यत्वान्नदीद्वीपादिदेशवत् ॥ १ ॥ न हेतोः सर्वथैकान्तैरनेकान्तः कथञ्चन । श्रुतज्ञानाभि-
गम्यत्वात्तेषां दृष्टेष्टबाधनात् ॥२॥ स्यानन्त्रयादिसंवादि श्रुतज्ञानं हि वक्ष्यते । तेनाधिगम्यमानत्वं सिद्धं सर्वत्र वस्तुनि ॥ ३ ॥" इति ।
तयोऽनुमेयाः सूक्ष्माद्यर्थाः कस्यचित्प्रत्यक्षाः सिद्धा एव । तेऽनुमेया, न कस्यचित्प्रत्यक्षाश्च स्युः, किं व्याहन्यते ? इति समानमन्या-
दीनाम् । अन्यादयोऽनुमेयाः स्युः कस्यचित्प्रत्यक्षाश्च न स्युरिति । तथा चानुमानोच्छेदः स्यात्, सर्वानुमानेष्वपाक्रमस्य समानत्वात् ।

शक्यं हि वक्तुं पूर्वम् अपि स्यादिमिन्न स्यादिति । तदभ्युपगमेऽस्मदपेक्षविज्ञानव्यक्तिभिरव्ययं किं कल्पयेत् प्रमाणतया परमप्रमाणतया न विशिष्टेवम्, तथा नैवतया वा अवश्यमभ्युपगन्तुमर्हति । प्रत्यक्षं प्रमाणमविसंवादित्वादनुमानादिकमप्रमाणं, विसंवादित्वादिति सद्भावेऽनुमानस्य अवश्यमविसंवादित्वेन प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति व्यवतिष्ठते । ततोऽनुमानमिच्छता चार्वाकेनेव लौकायतिकेनापि प्रसिद्धाविनाभावनियमनिश्चयलक्षणादनुमेयत्वाद्धेतोः सूक्ष्माद्यर्थानां कस्यचित्प्रत्यक्षत्वसिद्धिरेषितव्या । स्यान्मतं, बाधितविषयोऽयं हेतुरनुमानेन पक्षस्य बाधनात् । तथा हि । न कश्चित् सूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारी, प्रमेयत्वात्सत्त्वाद्वस्तुत्वात्पुरुषवदिति । न चेदं साधनमसिद्धं व्यभिचारि वा, प्रत्यक्षाद्यविसंवादित्वात् । तदुक्तं " प्रत्यक्षाद्यविसंवादि प्रमेयत्वादि यस्य तु । सद्भाववारणे शक्तं को नु तं कल्पयिष्यति "॥ १ ॥ इति । तदप्यसम्यक् तत एव कस्यचित्सूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारित्वसिद्धेः । सूक्ष्माद्यर्थाः कस्यचित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात्सत्त्वाद्वस्तुत्वात्स्फटिकादिवत् । अनुमेयेनास्मत्परोक्षेण चार्थेन व्यभिचार इति चेत्, न, तस्य पक्षीकरणात् । तथेयं प्रमेयत्वसत्त्वादिरेव हेतुरस्मत्पुण्यादि न कर्तुं भगवान् प्रतिषेधुमर्हति संस्थापयितुं वा, सूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारिपुरुषस्यैव सुनिश्चितासंभवद्बाधकत्वादस्तित्वसिद्धेरबाधितविषयत्वादपि परोक्तहेतुव्यभिचारस्य प्रकृतहेतोः पोषणात् । ननु च सर्वज्ञस्यास्तित्वे साध्ये सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वं हेतुः सर्वज्ञस्वभावधर्मो भवेदसिद्धः । को हि नाम सर्वज्ञाभावधर्मं हेतुमिच्छन् सपक्षमेव नेच्छेत् । सर्वज्ञाभावधर्मोऽपि विरुद्धः, ततः सर्वज्ञनास्तित्वस्यैव सिद्धेः । सर्वज्ञभावाभावधर्मोऽव्यभिचारी, सपक्षविपक्षयोर्वृत्तेः ? तदुक्तम् " असिद्धो भावधर्मश्चेद्व्यभिचार्युभयाश्रयः । विरुद्धो धर्मोऽभावस्य स सत्ता साधयेत्कथम् " ॥१॥ इति । धर्मिण्यसिद्धसत्ताके भावाभावोभयधर्माणामसिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्वात्कथं सकलविदस्तित्वसिद्धिरिति तदप्यसत्यं, तेषां मिथ्यात्वस्य धर्मित्वमात्रं न व्यपयति । स हि तावदेवं सौगतमतमाश्रित्य तथाऽऽभाः प्रवक्ष्यः ।

शब्दानित्यत्वसाधनेऽपि कृतकत्वादावयं विकल्पः किं न स्यादिति । शब्दे हि धर्मिणि, कृतकत्वादिहेतुर्यद्यनित्यशब्दधर्मस्तदाऽसिद्धः । को नामानित्यशब्दधर्मं हेतुमिच्छन्ननित्यशब्दमेव नेच्छेत् ? अथ नित्यशब्दधर्मस्तदा विरुद्धः, साध्यविरुद्धसाधनात् । अथोभय-धर्मस्तदा व्यभिचारी, सपक्षेतरयोर्वर्तमानत्वात् । इति सर्वानुमानोच्छेदः, क्वचित्पावकादौ साध्ये धूमवत्त्वादावपि विकल्पस्यास्य समानत्वात् । विमत्यधिकरणभावापन्नविनाशधर्मिधर्मत्वे कृतकत्वादेरसंभवद्बाधकत्वादेरपि सन्दिग्धसद्भावधर्मिधर्मत्वं सिद्धं बोद्धव्यम् । ननु च शब्दादेर्धर्मिणः शब्दत्वादिना प्रसिद्धसत्ताकस्य सन्दिग्धानित्यत्वादिसाध्यधर्मकस्य धर्मो हेतुः कृतकत्वादिरिति युक्तं, सर्वथाप्यसिद्धसत्ताकस्य तु सर्वज्ञस्य कथं विवादापन्नसद्भावधर्मकस्य धर्मो हेतुरसंभवद्बाधकत्वादिर्युज्यते, प्रसिद्धो धर्मी प्रसिद्धधर्मविशेषणविशिष्टतया स्वयं साध्यत्वेनेप्सितः पक्ष इति वचनात्, कथञ्चिदप्यप्रसिद्धस्य धर्मित्वायोगात् । इति कश्चित्, सोऽपि यदि सकलदेशकालवर्तिनं शब्दं धर्मिणमाचक्षीत तदा कथं प्रसिद्धो धर्मीति ब्रूयात् ? तस्याप्रसिद्धत्वात् । परोपगमात्प्रसिद्धः शब्दः प्रसिद्धो धर्मीति चेत्, स्वाभ्युपगमात्सर्वज्ञः प्रसिद्धो धर्मी किन्न भवेद्धेतुधर्मवत् । परं प्रति समर्थित एव हेतुधर्मः साध्यसाधन इति चेत् धर्म्यपि परं प्रति समर्थित एवास्तु, विशेषाभावात् ? किञ्च सर्वथा प्रसिद्धसत्ताको धर्मी कथञ्चिद्वा ? सर्वथा चेत्, शब्दादिरपि धर्मी न स्यात् तस्याप्रसिद्धसाध्यधर्मोपाधिसत्ताकत्वात् । कथञ्चित्प्रसिद्धसत्ताकः शब्दादिर्धर्मीति चेत् । सर्वज्ञः कथं धर्मी न स्यात् ? प्रसिद्धात्मत्वादिविशेषणसत्ताकस्याप्रसिद्धसर्वज्ञत्वोपाधिसत्ताकस्य च धर्मिणोऽभ्युपगमे सर्वथा नाप्रसिद्धसत्ताकत्वं, कथञ्चित्प्रसिद्धसत्ताकत्वात् । स्याद्वादिनो हि कश्चिदात्मा सर्वज्ञोऽस्तीति पक्षप्रयोगमापद्यते, नान्यथा । ततोऽयमनुपालम्भमानो धर्मिस्वभावं न लक्षयत्येव, महत्त्वानुमाने सर्वज्ञस्य धर्मित्वावचनात् । सूक्ष्मादयोऽर्था एव तत्र धर्मिणः प्रसिद्धा अनुमानादप्रसिद्धसत्ताका एव, परमाण्वादीनामपि

प्रमाणसिद्धत्वेन बाध्यमानत्वात् । ननु सूक्ष्मादयोऽर्थाः किमिन्द्रियप्रत्यक्षेण कस्यचित्प्रत्यक्षाः साध्या उतातीन्द्रियप्रत्यक्षेण ? प्रथमपक्षे- ऽनुमानविरोधः यथा सूक्ष्माद्यर्था न कस्यचिदिन्द्रियज्ञानविषयाः, सर्वेन्द्रियसम्बन्धरहितत्वात् । ये तु कस्यचिदिन्द्रियज्ञानविषया- स्ते न सर्वथेन्द्रियसम्बन्धरहिता दृष्टाः । यथा घटादयः । सर्वेन्द्रियसम्बन्धरहिताश्च सूक्ष्माद्यर्थास्तस्मान्न कस्यचिदिन्द्रियज्ञान- विषया' इति केवलव्यतिरेकिणाऽनुमानेन बाध्यमानत्वात् । न च सर्वेन्द्रियसम्बन्धरहितत्वमसिद्धं, साक्षात्परमाणुधर्मादीनामिन्द्रि- यसम्बन्धाभावात् । तथा हि । न कस्यचिदिन्द्रियं साक्षात्परमाण्वादिभिः सम्बध्यते, इन्द्रियत्वादस्मदादीन्द्रियवत् । योगजधर्मानुगृही- तमिन्द्रियं योगिनस्तैः साक्षात्सम्बध्यत इति चेत्, कोऽयमिन्द्रियस्य योगजधर्मानुग्रहो नाम ? स्वविषये प्रवर्तमानस्यातिशयाधानमिति चेत्, तदसंभव एव, परमाण्वादौ स्वयमिन्द्रियस्य प्रवर्तनाभावात्, प्रवर्तने वा योगजधर्मानुग्रहस्य वैयर्थ्यात् । तत्र प्रवर्तने वा योगजधर्मानुग्रहस्य वैयर्थ्यात् । तद्यथेन्द्रियस्य परमाण्वा- दिषु प्रवृत्तौ परस्पराश्रयप्रसङ्गः । सतीन्द्रियस्य योगजधर्मानुग्रहे परमाण्वादिषु प्रवृत्तिः सत्यां च तस्यां योगजधर्मानुग्रह इति । परमा- ण्वादिष्विन्द्रियस्य प्रवृत्तौ सहकारित्वं योगजधर्मानुग्रह इति चेत्, न, स्वविषयातिक्रमेण तस्य तत्र तदनुग्रहायोगात्, अन्यथा कस्यचिदे- कस्येन्द्रियस्य सकलरसादिषु प्रवृत्तौ तदनुग्रहप्रसङ्गात् । दृष्टविरोधाभावमिति चेत् । समानमन्यत्र । यथैव हि चक्षुरादीनि प्रतिनियतरूपा- दिविषयाणि दृष्टानि नातिनियतसकलरूपादिविषयाणि, यथोपलब्धिसम्बन्धप्रमाणानि महत्त्वोपेतानि पृथिव्यादिद्रव्याणि तत्समवेतरूपादीनि चक्षुरादीन्द्रियगोचरतया प्रसिद्धानि, न पुनः परमाण्वादीनि । समाधिविशेषोत्थधर्ममाहात्म्यात् दृष्टातिक्रमेण परमाण्वादिषु चक्षुरादीनि प्रवर्तन्ते न पुनः रसादिष्वेकमिन्द्रियम्, इति न किंचिद्विशेषव्यवस्थानिबन्धनमन्यत्र व्यामोहात् । एतेन परम्परया परमाण्वादिष्विन्द्रिय- सम्बन्धः प्रतिव्यूढः, संयोगाभावे संयुक्तसमवायादीनामसंभवात् । श्रोत्रे शब्दस्य समवायासंभवे तद्गतेन समवेतसमवायासंभवात् ।

यदि पुनरक्रमेणाप्यकरणं योगजधर्मानुगृहीतं युगपत्सकलसूक्ष्माद्यर्थविषयमिष्यते तदापि दृष्टातिक्रम एव मनसो युगपदनेकत्र विषये प्रवृत्त्यदर्शनात् । तत्र दृष्टातिक्रमेष्टौ वा स्वयमात्मैव समाधिविशेषोत्थधर्मविशेषवशादन्तःकरणनिरपेक्षः साक्षात् सूक्ष्माद्यर्थान् पश्यतु किमिन्द्रियेणान्तःकरणेन ? तथा च नेन्द्रियज्ञानेन कस्यचित्प्रत्यक्षाः सूक्ष्माद्यर्थाः संसाध्यन्ते । अतीन्द्रियप्रत्यक्षेण कस्यचित्प्रत्यक्षाः साध्यन्ते इति व्यर्थमसिद्धविशेषणः पक्षः, कस्यचिदतीन्द्रियज्ञानप्रत्यक्षत्वस्याप्रसिद्धेः सांख्यं प्रति विनाशी शब्द इत्यादिवत् । साध्यशून्यश्च दृष्टान्तः स्यादग्न्यादेरतीन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वाभावात् । इति केचित्तेपि न सम्यग्वादिनः, सूक्ष्माद्यर्थानामिन्द्रियप्रत्यक्षेण कस्यचित्प्रत्यक्षत्वासाधनात्तत्पक्षनिक्षिप्तदोषानवतारात् । तथा साधयतां स्याद्वादिभिरपि तद्दोषसमर्थनात् । नाप्यतीन्द्रियप्रत्यक्षेण कस्यचित्प्रत्यक्षत्वं साध्यते येनाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः साध्यशून्यश्च दृष्टान्तः स्यात्, प्रत्यक्षसामान्येन कस्यचित्सूक्ष्माद्यर्थप्रत्यक्षत्वसाधनात् । प्रसिद्धे च सूक्ष्माद्यर्थानां सामान्यतः कस्यचित्प्रत्यक्षत्वे सर्वज्ञस्य सम्यक्सिद्ध्युपपत्तेस्तत्प्रत्यक्षस्येन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षस्य सिध्यत्येव । तथा हि । योगिप्रत्यक्षमिन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षं, सूक्ष्माद्यर्थविषयत्वात् । यन्नेन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षं तन्न सूक्ष्माद्यर्थविषयं दृष्टं, यथास्मदादिप्रत्यक्षम् । सूक्ष्माद्यर्थविषयं च योगिनः प्रत्यक्षं सिद्धं, तस्मादिन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षम् । नावधिमनःपर्ययप्रत्यक्षाभ्यां हेतुर्व्यभिचारी, तयोरपीन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षत्वसिद्धेः । ननु च कस्येदं सूक्ष्माद्यर्थप्रत्यक्षत्वं साध्यते ? अर्हतोऽनर्हतः सामान्यात्मनो वा ? यदि विप्रकृष्टार्थप्रत्यक्षत्वमर्हतः साध्यते पक्षदोषोऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । तत एव व्याप्तिर्न सिध्यात् । अनर्हतश्चेदनिष्टानुषङ्गोपि । कः पुनः सामान्यात्मा तदुभयव्यतिरेकेण यस्य विवक्षितार्थप्रत्यक्षत्वम् । इत्येतद्विकल्पजालं शब्दानित्यत्वेपि समानं, न केवलं सूक्ष्मादिसाक्षात्करणस्य प्रतिषेधने संशीतौ वा । तदयमनुमानमुद्रां भिनत्ति । न कश्चित्सूक्ष्मादिसाक्षात्कारी, पुरुषत्वादेः, रथ्यापुरुषवत् । विवादापन्नः पुरुषः

सूक्ष्मादिमाप्तसाक्षात्कारित्वेन संशयित एव विप्रकृष्टस्वभावत्वात् पिशाचादिवत्। इति सूक्ष्मादिसाक्षात्करणस्य प्रतिषेधने संदीग्धो वा वापरिहं विकल्पजाल समानं सिद्धमेव। स हि तत्र प्रतिषेधं सत्त्वं वा साधयन् किमर्हतः साधयेदनर्हतः सामान्यात्मनो वा? यद्यर्हतस्तदेवमसि द्धेरनन्यस्यसम्यत्वविधाननिषेधात्। कः पुनः सामान्यात्मा वक्तुमनभ्यविशेषेण यस्य विवक्षितार्थसत्त्वप्रतिषेधसत्त्वे साध्येते? इति। तदप्युभयसिद्धत्वमापनेऽपि समानमेवविकल्पजालम्। तथा हि। अयं शब्दानां नित्यत्वं साधयन् सर्वगतानां साधयेदसर्वगतानां वा सामान्यात्मनो वा? यद्येषां नित्यत्वमव्यभिचारिणा सर्वगतानां यदि साधयति स्यादप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इतरस्यानिष्ट्यनुपपत्तः। कीदृक् पुनः सामान्यं नाम वक्तुमपरोक्षसम्प्रतिपत्तय कस्येव? सर्वगतत्वसाधनेऽपि समानम्। तद्धि धर्माणाममूर्तानां साधयेन्मूर्तानां वा उभयसामान्यात्मनो वा? यद्यमूर्तानां सर्वगतत्वं साधयेत्तदाऽप्रसिद्धविशेषणता पक्षस्य। अथ मूर्तानामनिष्ट्यनुपपत्तः कीदृक् पुनः सामान्यं नाम वक्तुमपरोक्षसम्प्रतिपत्तय कस्येव? सर्वगतेतरसामान्यात्मन इव मूर्तेतरसामान्यात्मनोऽसम्भवाद्धर्मेषु। तदेवमनुमानमुद्रा सर्वेव विनश्यतीति मानुमानविचारणामपिरता स्यात्। अविवक्षितविशेषस्य पक्षीकरणे समः समाधिरित्यप्यमविच्छिन्नमिथ्याविकल्पौघः। यथैव हि शब्दस्याविवक्षितसर्वगतत्वासर्वगतत्वविशेषस्याव्यभिचारिहेतुना नित्यत्वे साध्ये न कश्चिद्दोषः स्यात्, तथाविवक्षितमूर्तेतरविशेषस्य सर्वत्रोपलम्भसामान्यव्यभिचारिणा सर्वगतत्वे तथैवाविवक्षितार्हदनर्हद्विशेषस्य कस्यचित्पुरुषस्य विप्रकृष्टार्थसाक्षात्करणेऽपि साध्येऽनुमेयत्वादिहेतुना न कश्चिद्दोषः प्रत्यासोऽप्ययमविच्छिन्नमिथ्याविकल्पौघेन प्रकृतसाधनामविषम्यिमतः तेषाममविच्छिन्नत्वात् साधनमात्रे इव सम्यक्साधनेऽपि स्यादिप्रसङ्गात्। ततो निरवद्यमिदं साधनं कस्यचित्सूक्ष्मादिसाक्षात्कारित्वं भावयति।

नन्वस्तु नामैवं कस्यचित्कर्मभूयस्त्वेऽपि नित्यमिव विश्ववस्तुसाक्षात्कारित्वं, प्रमाणसद्भावात्। स तु परमात्मैवेति क्व नियमो यतोऽयमेव महानमितगुणो भगवानिति व्यवसितामनुमानपुरस्सरं भगवतो विशेषसर्वज्ञत्वपर्यनुयोगे सर्वाचार्याः प्राहुः ॥ ५ ॥

यथाऽन्यादिरिति (९४-१-८) तथा च कारिकायाम् 'अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिः' इत्यत्राग्न्यादिरित्यतः प्राग् यथेत्यध्याहृत्य योजनीयम्, अन्यथा दृष्टान्तोपानुपपत्तेरिति ध्येयम्, तस्य स्वभावभेदाभावादिति (९४-२-३) यद्यपि स्वभावभेदाभावेऽप्यनुकूलतर्कान्तराभावेऽप्रयोजकत्वशङ्कादिसव्यभिचारसंशयोऽनुमितिं प्रतिबध्नीयात्, स्वभावभेदेऽपि च क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन कारणत्वनिरूपणालाघवतर्कानवतारेणाप्रयोजकत्वमिति नैयायिकैरिष्यते तथा च प्रकृतेऽनुकूलतर्काभावादप्रयोजकत्वं स्यादिति वक्तुं शक्यं शङ्कितुम्, तथापि प्रकृते निरुपाधिसहचारस्यैवानुकूलतर्कस्य सत्त्वादप्रयोजकत्वमित्यत्र तात्पर्यं द्रष्टव्यम्। ईश्वरसाधकानुमानखण्डनं तु मीमांसकेन कार्यत्वावच्छिन्ने कर्तृत्वेन हेतुतारूपानुकूलतर्कखण्डनेनैव विधेयम्, घटादौ कुलालादेर्विशिष्यहेतुत्वावश्यकत्वे सामान्यतः कार्यत्वावच्छिन्ने कर्तृत्वेन हेतुत्वे मानाभावात्, 'यद्विशेषयोः' इत्यादिन्यायस्य निर्युक्तिकत्वादन्यथा करणस्याप्येकस्य सिद्ध्यापत्तेः, यत्तु घटत्वावच्छिन्नेऽपि न कुलालत्वादिना कुलालादिकृतित्वादिना वा हेतुत्वं खण्डघटाद्युत्पत्तिकाले कुलालादिकृतेरसत्त्वात् किन्तु कर्तृत्वेन कृतित्वेन वेतीश्वरसिद्धिरिति दीधितिकृतोक्तं तदयुक्तं,कुलालादिकृतेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन तत्कालेऽपि सत्त्वात्,वैशेषिकनये श्यामघटादिनाशोत्तरं रक्तघटाद्युत्पत्तिकाले आरम्भकपरमाणुद्वयसंयोगस्य शुक्लादिनाशेऽपि पूर्वसंयोगादिध्वंसानामुत्तरसंयोगादौ कालोपाधितयाऽपि जनकत्वात्, तत्कालेऽपि कुलालादिकृतेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगेन विद्यमानत्वाविरोधादन्यथा दण्डादिहेतुताया अपि

दुपगम्यात्, पत्रावयच्छिन्ने विज्ञाधीयहृतित्वेन शब्दत्वेन वा हेतुत्वे सम्भवति व्यापकधर्मेण कृतित्वेन कृतिमत्त्वेन वा हेतुत्वायो मागति दिक्। हेत्वासिद्धिपरिहर्तुमाह भाष्यकृत्–'स्वभावेत्यादि' इत्यनुमानमुत्सारयतीति (०४–२–८) इति यद् मनुमानमात्रमुच्छेदयतीत्यर्थः, अत्रानुमानोत्सारकत्वम् अनुमानप्रमाणं तत्र यद्यपि हेतवादेर्नित्यसिद्धस्य हेतोस्तथापि 'सपि ज्ञाय हि' इतिन्यायानुसरणाददोषः, पावानिति तथा च मीमांसकस्यापि पर्यायत्वादिना धर्मादिरनेकधनास्थायित्वरूप धर्मिकस्यानुमितौ सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्राहकस्यावश्यानुसरणीयत्वात्तस्य चानुमानरूपत्वाद्विप्रकर्षिणामननुमेयत्वे सामान्य व्याप्तिमूलकमनुमित्यनुपपत्तिरित्यर्थः। अविप्रकर्षिणामिति ' आनर्थक्यादिति प्रत्ययादिना सिद्धौ तस्यां तत्प्रतिपत्त्ये नानुमितेरभ्यासवत्त्वादित्यर्थः। तथा चाप्रत्यक्षीभूतसाध्यहेतुव्यक्तिकव्याप्तिमूलानुमितेरप्यनुपपत्तिरित्यनुमानमात्रोच्छेदो व्यक्त एव तद्रूपेण विप्रकर्षिणामप्यवश्यमनुमेयत्वमभ्युपगन्तव्यमिति नासिद्धता हेतोरित्याह–' सत्त्वादिनेति ' इतः पूर्वं तथा चेति शेषः। हेतुद्वयस्यानिष्टप्रसङ्गे योजितत्वेनेष्टसिद्धिर्हेतोरित्यमेव तत्राभावान्यथा हेत्वाकाङ्क्षानुपरमापत्तेरिति ध्येयम्। अनपायेनेति (१४–२–१) अपरत्येनेत्यर्थः। इतो सतो धर्मादीनामिति (०४–२–९) आगमेकगम्यानां धर्मादिपदार्थानामनुमेयत्वासिद्धप्रत्यापत्तिरनुमानमात्रोच्छेदकस्य प्रवृत्तस्थितेऽनुमेयेऽर्थानुमानप्रवृत्तेरसम्भवित्वादित्यर्थः। तथाह, तस्यानुमेयेऽर्थे व्यवस्थानादिति (०४–२–१०) तस्यानुमानस्य, व्यवस्थानाद्भ्यासत्वात्। 'एतेनेत्यादि' एतेन विप्रकर्षिणामनुमेयत्वव्यवस्थापनेन, भागासिद्धमिति (११–१–७) यद्यपि विप्रकर्षिणामेवार्थानां पक्षत्वे भागा सिद्धत्वमप्रसक्तमिति तन्निषेधोऽयुक्तः। 'मनसैव प्रतिपित्सत' इति न्यायात्तथापि पदार्थस्वापच्छेदेन प्रत्ययत्वमापन्ने

ऽयमाक्षेपपरिहारमतुरस्र इति मन्तव्यम् । अनुमयन्तद्वयोरर्थान्तरेणाप्युभयवादिसिद्धतो प्रदर्शयन्नज्ञानासिद्धिं परिजिहीर्षुराह 'अथवाऽनुमेयत्व' (९५-१-८) मित्यादि, न हेतोरिति (९५-१-११) सर्वथैकान्तेषु श्रुतज्ञानाधिगम्यत्वमस्ति प्रत्यक्षत्वं च नास्तीति हेतोर्व्यभिचारित्व नोद्भावनीयम् । यतस्तथा दृष्टेष्टाबाधितत्वमस्ति अबाधितश्रुतज्ञानविषयत्वं च हेतुर्विवक्षितः स च श्रुतज्ञानविषय नास्तीति, एतेन 'अत्यन्तासत्यपि' इत्यन्यायेन शाब्दबोधविषये शशशृङ्गादावपि न व्यभिचार इत्युक्तं भवति, स्थानत्रयाविसंवादि (१२) सूक्ष्मान्तरितदूरस्थलत्रयेऽपि विसंवादरहितम्, अप्रयोजकत्वशङ्कानिरासपरस्तेऽनुमेया इत्यादि र्मोऽप्यष्टसहस्रीग्रन्थस्तत्र बीजं निरुपाधिसहचार एव ज्ञानं क्वचिदाश्रितं गुणत्वादित्याद्यनुमानसहस्रे तस्यैव तर्कस्य सम्भवाद्बाध कादिरपि तस्यैवोपजीव्यत्वादिति ध्येयम् । यत्र (९१-२-८) सर्वज्ञे साध्ये, तं सर्वज्ञम्, कथमिति न कथञ्चिद् त्ययः । न चोक्तदिशा सत्प्रतिपक्षानवतारादत्र हेत्वाभासत्वमित्यपि शङ्कनीयम् । एकत्र साध्यतदभावसाधकहेतुद्वयोपनिपात एव तदभिधानात्, सूक्ष्माद्यर्थानां प्रत्यक्षत्वे साध्ये तदभावसाधकहेत्वनुत्थानात् सूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारिणोऽसिद्धौ तन्नास्ति त्वसाधकस्य चाश्रयाऽसिद्धत्वादिति भावः । दिग्नागमतमालम्ब्य शङ्कते । 'ननु च सर्वज्ञस्येत्यादि (९५ २-१०)' अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादयं विकल्पो नाश्रयणीय इत्याशयवाननुसरयति स हि तावदेवमित्यादिना न सम्भ व्यत (९५-२-१४) इति न साक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्याश्रयो भवतीत्यर्थः । तेन च कश्चित् सम्बन्धमादाय न बाधः प्रवर्तनाभावादप्यचाक्षुषादिजनकविलक्षणचक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारजननाभावादित्यर्थः । 'किमिन्द्रियेणेवान्तःकरणे- नेति' (९७-२-३) साक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रतीन्द्रियत्वेनेव जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेनापि हेतुत्वाभावाद्

योगजधर्मानुगृहीतात्मन एव साक्षात् धर्माधर्मदर्शित्वौचित्यादिति भावः । न च भक्त्यादिजन्यतावच्छेदिका योगजजन्यताव-
च्छेदिका च तत्त्वज्ञाननिष्ठा मानसत्वव्याप्या जातिः कल्प्यत इति योगिज्ञानं मानसमेवेत्यपि वक्तुं युक्तम् । मानससाम
ग्र्याः सर्वापेक्षया दुर्बलत्वेन चाक्षुषादिसामग्रीकाले तदनुत्पत्त्यापत्तेर्योगितरत्वस्य तत्त्वज्ञानेतरत्वस्यापि चाक्षुषसामग्र्यादिप्रतिबध्य
तावच्छेदककोटौ दाने च महागौरवात्, किञ्चैवं योगजधर्मानुग्रहस्य योगिन आत्मनि सदा सत्त्वेन तत्त्वज्ञानेतरज्ञानस्य कदाप्य
नुत्पत्तिप्रसङ्गस्तथा चापसिद्धान्तः परेषां ध्यानस्तैमित्यदशायामेव तत्त्वज्ञानस्यान्यदा च योगिनां चाक्षुषादिज्ञानस्याभ्युप
गमात्, एतेन योगान्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया समानीतजातिविशेषवतां सुखदुःखानामिव तत्त्वज्ञानेतरज्ञानप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकतया समानीतजातिविशेषवतः समाधिविशेषस्योपजकत्वकल्पोऽपि निरस्तः, अन्यथा चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां
तदुपेक्षकत्वकल्पनापेक्षया सर्वेन्द्रियजज्ञानमात्रप्रतिबन्धकत्वकल्पन एव लाघवात्, एवं च योगजधर्मानुगृहीतात्मन एव
साक्षात् धर्माधर्मदर्शित्वमिति जैनाभ्युपगम एव श्रेयान् सकलफलस्फुरादिस्थ्युपपत्तेः । एवं हि तत्तदात्मसाक्षात्कारे तत्त्व-
दात्मत्वे स्वात्मपरहितोपज्ञाने च समाधिविशेषत्वेन हेतुत्वे न गौरवं सर्वविषयकत्वस्य केवलज्ञाने स्वभावमहिम्नैव सिद्धेस्तस्य
कस्यचिदपि कार्यतानवच्छेदकत्वात् निखिलवास्यत्वे निरवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वं तु न समाधिविशेषजन्यतावच्छेदकम्,
प्रमानादिविषयासंग्रहात्, निरवच्छिन्ननिखिलविशेषविषयताकज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे विनिगमकाभावाच्चेति दिक्
'प्रत्यक्षसामान्येनेति' (१७-१-७) न चैवं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षविषयतया धर्माधर्मयोः सिद्धसा-
धनम्, तदनभ्युपगमात्, तदनभ्युपगमे वा प्रत्यक्षविशेषणं देयमिति न दोष इत्यभिप्रायः । यदि च भङ्गानुमाने धर्माधर्मतया

प्रत्यक्षत्वेन सिद्धसाधनमुद्देश्यासिद्धिर्वा विशेष्यप्रत्यक्षत्वे तु साध्ये व्याप्त्यग्रहः । अनुमितमात्रनष्टेऽर्थे विधिष्यप्रत्यक्षत्वस्य सिद्धेरप्रयोजकत्वं चेति विभाव्यते तदा प्रत्यक्षत्वं सर्वांशनिरावरणत्वमपि किञ्चिदंशनिरावरणत्वमपि तत्वादालोकत्ववत् व्यतिरेके घटत्वादिवदित्यादिना सर्वविषयकज्ञानवत्पुरुषधौरेयसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यमिति दिक् ॥ ५ ॥

स त्वमेवासि निर्दोषो युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् । अविरोधो यदिष्टं ते प्रसिद्धेन न बाध्यते ॥ ६ ॥

दोषास्तावदज्ञानरागद्वेषादय उक्ताः । निष्क्रान्तो दोषेभ्यो निर्दोषः । प्रमाणबलात्सिद्धः सर्वज्ञो वीतरागश्च सामान्यतो यः स त्वमेवार्हन् युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्त्वात् । यो यत्र युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् स तत्र निर्दोषो दृष्टो, यथा क्वचिद्व्याध्युपशमे भिषग्वरः । युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् च भगवान् मुक्तिसंसारतत्कारणेषु तस्मान्निर्दोष इति निश्चयः । युक्तिशास्त्राभ्यामविरोधः कुतो भगवतः सिद्धो ऽनवद्येनेति चेद्यस्मादिष्टं मोक्षादिकं ते प्रसिद्धेन प्रमाणेन न बाध्यते । तथा हि । यत्र यस्याभिमतं तत्त्वं प्रमाणेन न बाध्यते स तत्र युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् । यथा रोगस्वास्थ्यतत्कारणतत्त्वे भिषग्वर । न बाध्यते च प्रमाणेन भगवतोऽभिमतं मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वम् तस्मात्तत्र त्वं युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् । इति विषयस्य युक्तिशास्त्राविरोधित्वसिद्धेर्विषयिण्या भगवद्वाचो युक्तिशास्त्राविरोधित्वसाधनम् । कथमत्र कारिकायामनुपात्तो भिषग्वरो दृष्टान्तः कथ्यते इति चेत् स्वयं ग्रन्थकारेणान्यत्राभिधानात्, "त्वं शम्भवः संभवतर्षरोगैः सन्तप्यमानस्य जनस्य लोके । आसीरिहाकस्मिक एव वैद्यो वैद्यो यथा नाथ रुजां प्रशान्त्यै" ॥ १ ॥ इति स्तोत्रप्रसिद्धेः । इह दृष्टान्तवचनं तु संक्षेपोपन्यासान्न विरुध्यते, अन्यथानुपपन्नत्वनियमैकलक्षणप्राधान्यप्रदर्शनार्थं वा । तत्र भगवतोऽभिमतं मोक्षतत्त्वं तावन्न प्रमाणेन बाध्यते, प्रत्यक्षस्य तद्बाधकस्यायोगात् । नास्ति कस्यचिन्मोक्षः, सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकाविषयत्वात् कूर्मरोमादिव

रित्यनुमानेन न बाध्यते इति चेत् न, मोक्षस्यानुमानादागमाच्च प्रसिद्धप्रामाण्यान्निश्चितत्वस्य व्यवस्थापनात्[1] कथंचिद्दोषावरणक्षयस्यैवानन्तज्ञानादिस्वरूपलाभलक्षणस्यानुमानागमप्रसिद्धस्य मोक्षत्वात्, "बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः" इति वचनात्। तत एव नागमेनापि मोक्षतत्त्वं बाध्यते, तस्य तत्प्रख्यापकत्वप्रसिद्धेः। तथा मोक्षकारणतत्त्वमपि न प्रमाणेन विरुध्यते प्रत्यक्षतोऽकारणकमोक्षप्रतिपत्तेरभावात्तेन तद्बाधनायोगात्। नानुमानेनापि तद्बाधनं ततो मोक्षस्य कारणवत्त्वसिद्धेः। सकारणको मोक्षः, प्रतिनियतकालादित्वात् पटादिवत्। तस्याकारणकत्वे सर्वदा सर्वत्र सर्वस्य सद्भावानुषङ्गः परापेक्षारहितत्वादिति, नागमेनापि मोक्षकारणतत्त्वं बाध्यते तस्य तत्प्रकाशकत्वात् "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" इति वचनात्। तथा संसारतत्त्वमपि न प्रसिद्धेन बाध्यते, प्रत्यक्षस्य संसाराभावासिद्धेस्तस्य तद्बाधकत्वाघटनात्। स्वोपात्तकर्मवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः। स न प्रत्यक्षविषयो येन प्रत्यक्षं तं बाधेत। अनुमानं तद्बाधकमिति चेत् न, तदभावविषयलिङ्गाभावात्। गर्भादिमरणपर्यन्तचैतन्यविशिष्टकायात्मनः पुरुषस्य जन्मनः पूर्वं मरणाच्चोत्तरं नास्ति भवान्तरम् अनुपलब्धेः खपुष्पवत्, इत्यनुपलम्भः संसाराभावसाधकः संसारतत्त्वबाधक इति चेत्, न तस्यासिद्धेः। प्राणिनामाद्यचैतन्यं चैतन्योपादानकारणकं, चिद्विवर्तत्वान्मध्यचैतन्यविवर्तवत्। तथाऽन्त्यचैतन्यपरिणामश्चैतन्यकार्यः तत एव तद्वत्। इत्यनुमानेन पूर्वोत्तरभवोपलम्भात् पूर्वोत्तरसंसारतत्त्वसिद्धेः। गोमयादेरचेतनादचेतनस्य कृम्यादेरुत्पत्तिदर्शनात्तेन व्यभिचारी हेतुरिति चेत् न, तस्यापि पक्षीकरणात्। कृम्यादिशरीरस्याचेतनस्यैव गोमयादेः सम्मूर्छनं, न पुनः कृम्यादिचैतन्यविवर्तस्य, तस्य पूर्वचैतन्यविवर्तादेवोत्पत्तिप्रतिज्ञानात्। तज्जिनचरमचित्तेन चित्तान्तरानुपादानेन व्यभिचारः साधनस्येत्यपि मनोरथमात्रं, तस्य प्रमाणतोऽप्रसिद्धत्वात्

१ दोषावरणयोर्हानिरित्याद्यनुमानादिना

निरन्वयक्षणक्षयस्य प्रतिक्षेपात् । ननु च यथायं पश्चिमोऽग्निररणिनिर्मथनोत्थोऽनग्निपूर्वको दृष्टः परस्त्वग्निपूर्वक एव, तथाद्यं चैतन्यं कायाकारपरिणतभूतेभ्यो भविष्यति, परं तु चैतन्यपूर्वकं, विरोधाभावात् । इति कस्यचिदभ्युपगमस्थितिः स्वपक्षघातिनी जातिरेव, पिष्टमर्दत्वस्य हेतोः साध्येन व्याप्तेरखण्डनात् । प्रथमपश्चिमाग्नेरनग्न्युपादानत्वे सजातीयानामप्यनलानामुपादानत्वोपपत्तेः पृथिव्यादिभूतचतुष्टयस्य तत्त्वान्तरभावविरोधः । तथा हि । येषां परस्परमुपादानोपादेयभावस्तेषां न तत्त्वान्तरत्वम् । यथा क्षितिविवर्तानाम् । परस्परमुपादानोपादेयभावश्च पृथिव्यादीनाम् । इत्येकमेव पुद्गलतत्त्वं पृथिव्यादिविवर्तमवतिष्ठेत । अथ सलिलादीनां न परस्परमुपादानोपादेयभावः, सहकारिभावोपगमात् । कथमपावकोपादानः प्रथमः पश्चिमपावकः प्रसिद्धो यतस्तद्वच्चेतनपूर्वकं प्रथमचैतन्यं प्रसज्येत ? यथैव हि प्रथमाविर्भूतपावकादेस्तिरोहितपावकान्तरादिपूर्वकत्वं तथा गर्भचैतन्यस्याविर्भूतस्वभावस्य तिरोहितचैतन्यपूर्वकत्वमिति किम व्यवस्था स्यात् ? स्यान्मतं, सहकारिमात्रादेव प्रथमपश्चिमाग्नेरुपजननोपगमात्तिरोहितान्याग्न्यन्तरोपादानत्वमसिद्धमिति, तदसत्, अनुपादानस्य कस्यचिदुपजननादर्शनात् । अन्त्यपितुरादेरुपादानादर्शनाद्दोष इति चेत्, न, तस्यापि सोपादान एव, कार्यत्वात्, पटादिवदित्यनुमानात्तस्यादृष्टोपादानस्यापि सोपादानत्वस्य साधनात् । नन्वस्तु सर्वोऽग्निरग्न्यन्तरोपादान एव सर्वस्य सजातीयोपादानत्वव्यवस्थितेः । चेतनस्य तु चेतनान्तरोपादानत्वनियमो न युक्तः, तस्य भूतोपादानत्वघटनात् भूतचेतनयोः सजातीयत्वात्तत्त्वान्तरत्वासिद्धेरिति चेत्, न, तयोर्भिन्नलक्षणत्वात्तत्त्वान्तरत्वोपपत्तेः तोयपावकयोरपि तत एव परैस्तत्त्वान्तरत्वसाधनात् । तथा हि । तत्त्वान्तरं भूताच्चैतन्यं, तद्विलक्षणत्वान्यथानुपपत्तेः । न चायमसिद्धो हेतुः क्षित्यादिभूतेभ्यो रूपादिसामान्यलक्षणेभ्यः स्वसंवेदनलक्षणस्य चैतन्यस्य तद्विलक्षणत्वप्रसिद्धेः । न हि भूतानि स्वसंवेदनलक्षणानि, अस्मदाद्यनेकप्रतिपत्तृप्रत्यक्षत्वात् । यत्पुनः स्वसंवेदनलक्षणं तन्न तथा प्रतीतं, यथा

ज्ञानम् । यथा च सूक्तानि तस्मात् स्वसंवेदनप्रत्यक्षमपि । अनेकयोगिप्रत्यक्षेण सुखादिसंवेदनेन व्यभिचारी हेतुरिति न शङ्कनीयम् तस्य तादिभत्त्वात् । ज्ञानस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वमसिद्धमिति चेत्, न बहिरर्थपरिच्छेदकत्वान्यथानुपपत्त्या तस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वसिद्धेः । यो ह्यस्वसंवेदनप्रत्यक्षः स न बहिरर्थस्य परिच्छेदको दृष्टो यथा घटादिरिति विपक्षे बाधकप्रमाणसद्भावात्सिद्धा हेतोरन्यथानुपपत्तिः । प्रदीपादिनानेकान्त इति चेत्, न, तस्य जडत्वेन बहिरर्थपरिच्छेदकत्वासम्भवात् बहिरर्थपरिच्छेदकज्ञानोत्पत्तिकारणत्वात्तु प्रदीपादेर्बहिः प्रभृतेरिव परिच्छेदकत्वोपचारात् । न चोपचरितेनार्थपरिच्छेदकत्वेन प्रदीपादिना मुख्यस्यार्थपरिच्छेदकत्वस्य हेतोर्व्यभिचारचोदनं विचारचतुरचेतसां कर्तुमुचितम् अतिप्रसङ्गात् । स्वरूपमात्रपरिच्छेदनव्यापृते सुखादिज्ञाने बहिरर्थपरिच्छेदकत्वाभावात्स्वव्यापको हेतुरिति चेत् न, तस्यापि स्वतो बहिर्भूतसुखादिपरिच्छेदकत्वाद्बहिरर्थपरिच्छेदकत्वसिद्धेः कुम्भादिवेदनस्यापि सर्वथा स्वबहिर्भूतार्थपरिच्छेदकत्वानुपपत्तेः सदात्मना कुम्भादेः संवेदनादभेदप्रतीतेः, अन्यथा तदसत्त्वप्रसङ्गात् । कथञ्चित्स्वबहिर्भूतत्वं तु सुखादिसंवेदनात्सुखादेरपि प्रतीतमेव, सुखादितत्संवेदनयोः कार्यकारणभावादिभेदस्य व्यवस्थितेः । तर्हि घटादिज्ञानवत् सुखादिज्ञानस्यापि स्वबहिर्भूतार्थपरिच्छेदकत्वात्तदन्यस्य विज्ञानस्यासम्भवात्किं स्वस्य संवेदकं ज्ञानं स्यादिति चेत्, न, तस्यैव घटादिसुखादिज्ञानस्य स्वरूपसंवेदकत्वस्य सतः परसंवेदकत्वोपगमात् स्वसंवेदनसिद्धेः, अपरस्यानवस्थापादकत्वात् सर्वसंवेदनस्य । स्वात्मनि क्रियाविरोधान्न स्वरूपसंवेदकं ज्ञानमिति चेत् का पुनः क्रिया स्वात्मनि विरुध्यते ? न तावद्धात्वर्थलक्षणा, भवनादिक्रियायाः क्रियादिष्वभावप्रसङ्गात् । परिस्पन्दात्मिका क्रिया स्वात्मनि विरुद्धेति चेत्, का पुनः क्रियायाः स्वात्मा ? क्रियात्मैवेति चेत् कथं तस्यास्तत्र विरोधः ? स्वरूपस्य विरोधकत्वायोगात् । अन्यथा सर्वभावानां स्वरूपविरोधान्निःस्वरूपतानुषङ्गात् । विरोधस्य द्विष्ठत्वाच्च न क्रियायाः स्वात्मनि

विरोधः । क्रियावत्यात्मा क्रियायाः स्वात्मन्येव चेत्कथं तत्र विरोधः, ? क्रियावत्येव सर्वस्याः क्रियायाः प्रतीतेरविरोधसिद्धेः । अथ क्रिया, करणं निष्पादनं स्वात्मनि विरुद्धमित्यभिमतं तर्हि न ज्ञानं स्वरूपं निष्पादयतीत्युच्यते येन विरोधः स्यात् । इत्यसिद्धः स्वात्मनि क्रियाविरोधः स्वकारणविशेषादभिव्यज्यमानस्य ज्ञानस्य स्वपरप्रकाशनरूपत्वात् प्रदीपस्य स्वपरोद्योतनरूपत्ववत् । यथैव हि रूपज्ञानोत्पत्तौ प्रदीपः सहकारित्वाच्चक्षुषो रूपस्योद्योतकः कथ्यते तथा स्वरूपज्ञानोत्पत्तौ तस्य सहकारित्वात्स्वरूपोद्योतकोपि । तथा ज्ञानं स्वपररूपयोः परिच्छेदकम् तत्राज्ञाननिवृत्तिहेतुत्वान्यथानुपपत्तेः । इत्यविरुद्धं पश्यामः स्वसंवेदनमन्यथास्य कथम भूताद्यन्यमतीति भिन्नलक्षणत्वं तयोः सिद्धमेव । तच्च सिध्यत्तत्त्वान्तरत्वं साधयति, तथाऽसजातीयत्वम् । तयोरुपादानोपादेयभावाभाव तयोरसजातीयत्वात् । यदेवं भूतचैतन्ययोर्नास्त्युपादानोपादेयभावो, विभिन्नलक्षणत्वात् । इति व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, उपादानो पादेयभावव्यापकस्य सजातीयत्वविशेषस्य विरुद्धेन तत्त्वान्तरभावेन व्याप्ताद्विभिन्नलक्षणत्वात्प्रतिषेध्याभावसाधनात् । ननु सजातीय-त्वविशेषस्योपादानोपादेयभावव्यापकत्वमसिद्धम्, विजातीयत्वाभिमतयोः पयःपावकयोः सत्त्वादिना सजातीययोरपि तदनुपगमात् कथञ्चिद्विजातीययोरपि मृत्पिण्डघटाकारयोः पार्थिवत्वादिना विशिष्टसामान्येन सजातीययोरुपादानोपादेयभावसिद्धेः । कथं तर्हि सजातीयत्वविशेषस्य तत्त्वान्तरभावेन विरोध इति चेत्तत्त्वान्तरभूतयोस्तदनुपलम्भात्, पूर्वाकारापरित्यागाऽजहद्वृत्तोत्तराकारान्वयप्रत्ययविषयस्योपादानत्वप्रतीतेः, परित्यक्तपूर्वाकारेण द्रव्येणात्मसात्क्रियमाणोत्तराकारस्योपादेयत्वनिर्णीतान्यथातिप्रसङ्गात् । कथं तत्त्वान्तरभावेन भिन्नलक्षणत्वं व्याप्तमिति चेत्, तदभावेनुपपद्यमानत्वात् । किण्वादिमदिरादिपरिणामयोस्तत्त्वान्तरभावेपि भिन्नलक्षणत्वस्य दर्शनात्तस्य तेनाव्याप्तिरिति चेत्, न, तयोर्भिन्नलक्षणत्वासिद्धेः, किण्वादेरपि मदजननशक्तिसम्भवान्मदिरादिपरिणामवत् । सर्वथा

मदजननशक्तिविकलत्वे हि किण्वादेर्मदिरापरिणामस्याप्यभावप्रसङ्गः । नन्वेवं भूतात्मतत्त्वयोरपि भिन्नलक्षणत्वं मा भूत्, कथान्तरपरिणतभूतविशेषाभावात् प्रागपि क्षित्यादिभूतानां चैतन्यशक्तिसद्भावात्तथा तदवस्थायामपि चैतन्योद्भूतिविरोधादिति न मन्तव्यमेवम् चेतनस्यानाद्यनन्तत्वप्रसिद्धेरात्मादिमध्यमविभ्रमविधानात् । न चैवं चैतन्यं भूतविवर्तः, क्षित्यादितत्त्वस्यापि तद्विवर्तत्वप्रसङ्गात् अनाद्यनन्तत्वाविशेषात् । ततो भिन्नलक्षणत्वं तत्त्वान्तरत्वेन व्याप्तं भूतचैतन्ययोस्तत्त्वान्तरत्वं साधयत्येव । इति चैतन्यपरिणामोपादानं पूर्वचैतन्यपरिणामः प्राणिनामस्त्यचैतन्योपादेयस्य जन्मान्तरादिचैतन्यपरिणामः सिद्धः । पूर्वभवपरित्यागेन भवान्तरपरिग्रह एव च संसारः । इति प्रसिद्धेन प्रमाणेन संसारवत्त्वं न बाध्यते, नानुमानेन, नाप्यागमेन, तस्य तत्प्रतिपादकतया श्रुतेः "संसारिणस्त्रसस्थावराः" इति वचनात् । तथा संसारोपायवत्त्वमपि न प्रसिद्धेन बाध्यते, प्रत्यक्षस्य तदबाधकत्वात् । निर्हेतुकः संसारोऽनाद्यनन्तत्वादाकाशवदित्यनुमानेन बाध्यते इति चेत्, न, पर्यायार्थादेशात्संसारस्यानाद्यनन्तत्वासिद्धेः दृष्टान्तस्यापि साध्यसाधनविकलत्वात्, द्रव्यार्थापेक्षया तु तस्य तथासाधने सिद्धसाध्यतापत्तेः । सुखदुःखादिभावविवर्तनलक्षणस्य संसारस्य द्रव्यक्षेत्रकालभावभवविशेषहेतुकत्वप्रतीतेश्च नाहेतुकसंसारसाधनानुमानमनवद्यम् । इति न किञ्चिदनुमानं संसारोपायवत्त्वस्य बाधकम् । नाप्यागमः, तस्य तत्साधकत्वात् " मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः" इति वचनात्, बन्धहेतूनामेव संसारहेतुत्वात् । तदेवं मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वं भगवतोऽभिमतं प्रसिद्धेन प्रमाणेन युक्तिशास्त्राभ्यामबाध्यं सिध्यत्त्वयो युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्त्वं साधयति, तच्च निर्दोषत्वम् । इति त्वमेव स सर्वज्ञो वीतरागश्च स्तोतुं युक्तो मादृश इत्युच्यते । विप्रकर्ष्यपि भिन्नलक्षणसम्बन्धित्वादिना कथञ्चित्सत्त्वं सोऽत्र भवानर्हन्नेव । द्रव्यपर्यायात्मकमर्थसमासतस्सम्बन्धित्वेन विप्रकर्षि परमाण्वादिकम् । तथा वर्तमानमप्यस्मदादिप्रत्यक्षा कालो-

तीतोऽनागतश्च तत्सम्बन्धित्वेन रावणशङ्खचक्रवर्त्यादिः । तथा स्वर्गनरकादयोऽस्मादृशामप्रत्यक्षा देशविप्रकृष्टत्वेन मकराकरादि । यदि
प्रत्यक्षपरम्परानिबन्धिना स्वभावकालदेशविप्रकर्षिणोऽपि कस्यचित्प्रत्यक्षा साधितम् । सोऽत्र भगवानर्हन्नेव, न पुनः कपिलादय इति ।
एतत्कुतो निश्चितमिति चेत्, अन्येषां न्यायागमविरुद्धभाषित्वात् । ये न्यायागमविरुद्धभाषिणस्ते न निर्दोषा यथा दुर्वैद्यादयः, तथा
चाम्ये कपिलादय इत्यनुमानान्न्यायागमाविरुद्धभाषिण एव भगवतोऽर्हतो निर्दोषत्वमवसीयते । न चात्र न्यायागमविरुद्धभाषित्वं कपिला-
दीनामसिद्धं, तदभिमतस्य मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वस्य प्रसिद्धेन प्रमाणेन बाधनात् । तत्र कपिलस्य तावत् "स्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थान-
मात्मनो मोक्षः" इत्यभिमतं प्रमाणेन बाध्यते, चैतन्यविशेषेऽनन्तज्ञानादौ स्वरूपेऽवस्थानस्य मोक्षत्वसाधनात् । न ह्यनन्तज्ञानादिकमात्म-
नोऽस्वरूपं, सर्वज्ञत्वादिविरोधात् । प्रधानस्य सर्वज्ञत्वादि स्वरूपं, नात्मन इति चेत् न, तस्याचेतनत्वादाकाशवत् । ज्ञानादेरप्यचेतनत्वा-
दचेतनप्रधानस्वभावत्वं युक्तमेवेति चेत्, कुतस्तदचेतनत्वसिद्धिः ? अचेतना ज्ञानादय उत्पत्तिमत्त्वात् घटादिवदित्यनुमानादिति चेत्, न,
हेतोरनुभवेन व्यभिचारात्, तस्य चेतनत्वेऽप्युत्पत्तिमत्त्वात् । कथमुत्पत्तिमाननुभव इति चेत्, परापेक्षत्वात् बुद्ध्यादिवत् । परापेक्षोऽसौ
बुद्ध्यध्यवसायापेक्षत्वात् ' बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते " इति वचनात् । बुद्ध्यध्यवसितार्थानपेक्षत्वेऽनुभवस्य सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य
पुंसोऽनुभवप्रसङ्गात् । सर्वस्य सर्वदर्शित्वापत्तेस्तदुपायानुष्ठानवैयर्थ्यमेव स्यात् । यदि पुनरनुभवसामान्यमात्मनो नित्यमनुत्पत्तिमदेवेति
मतं तदा ज्ञानादिसामान्यमपि नित्यत्वादनुत्पत्तिमदचेतनत्वसिद्धौ हेतुः । ज्ञानादिविशेषाणामुत्पत्तिमत्त्वादसिद्ध इति चेत्, तर्ह्यनुभवविशे-
षाणामप्युत्पत्तिमत्त्वात्तैर्व्यभिचारोऽसौ कथं न स्यात् ? नानुभवस्य विशेषाः सन्तीति चायुक्तं, वस्तुत्वविरोधात् । तथा हि । नानुभवो
वस्तु, सकलविशेषरहितत्वात् खरविषाणवत् । सात्मनानेकान्तः, तस्यापि सामान्यविशेषात्मकत्वादन्यथा तद्वदवस्तुत्वापत्तेः । कालात्य-

व्यपदिश्यार्थं हेतुः, ज्ञानादीनां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वाच्चेतनत्वप्रसिद्धेरध्यक्षबाधितपक्षानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । अथ चेतनसंसर्गादचेतनस्यापि ज्ञानादेश्चेतनत्वप्रतीतिः प्रत्यक्षतो भ्रान्तैव । तदुक्तं "तस्मात्तत्संसर्गादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्" इति । तदप्यपरीक्षिताभिधानं, शरीरादेरपि चेतनत्वप्रतीतिप्रसङ्गाच्चेतनसंसर्गाविशेषात् । शरीरादसंभवी बुद्ध्यादेरात्मना संसर्गविशेषोऽस्तीति चेत् स कोऽन्योऽन्यत्र कथं चित्तादात्म्यात् तद्दृष्टकर्मकृतत्वादिविशेषस्य शरीरादावपि भावात् । ततो नाचेतना ज्ञानादयः स्वसंविदितत्वात् अनुभववत् । स्वसंविदितास्ते परसंवेदनान्यथानुपपत्तेः इति प्रतिपादितप्रायम् । तथा चात्मस्वभावा ज्ञानादयः, चेतनत्वात्, अनुभववदेव । इति न चैतन्यमात्रेऽवस्थानं मोक्षः अनन्तज्ञानादिचैतन्यविशेषे चावस्थानस्य मोक्षत्वप्रतीतेः । "एतेन बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदादात्मत्वमात्रेऽवस्थानं मुक्तिः" इति कणभक्षाक्षपादमतं प्रमाणेन बाधितमुपदर्शितं, पुंसोऽनन्तज्ञानादिस्वरूपत्वसाधनात्, स्वरूपोपलब्धेरेव मुक्तित्वसिद्धेः । स्यान्मतं "न बुद्ध्यादयः पुंसः स्वरूपं ततो भिन्नत्वात्, अर्थान्तरवत् । ततो भिन्नास्ते विरुद्धधर्माधिकरणत्वाद्घटादिवत् । विरुद्धधर्माधिकरणत्वं पुनस्तेषामुत्पादविनाशधर्मकत्वादात्मनोऽनुत्पादाविनाशधर्मकत्वात्प्रसिद्धम्" इति तदयुक्तं, विरुद्धधर्माधिकरणत्वेऽपि सर्वथा भेदासिद्धेर्मेचकज्ञानवदाभरवत् । एकं हि मेचकज्ञानमनेकं तदाकारो नीलादिप्रतिभासविशेषः इत्येकत्वानेकत्वविरुद्धधर्माधिकरणत्वेऽपि मेचकज्ञानतत्प्रतिभासविशेषयोर्न भेदोऽभ्युपगम्यते, मेचकज्ञानत्वविरोधात् । यदि पुनर्युगपदनेकार्थग्राहि मेचकज्ञानमेकमेव न तत्रानेकप्रतिभासविशेषसम्भवो यतो विरुद्धधर्माधिकरणत्वमभेदेऽपि स्यादिति मतं तदापि तदेकमनेकया शक्त्यानेकमर्थं युगपद् गृह्णाति किं चैकया ? यद्यनेकया तदैकमनेकशक्त्यात्मकमिति स एव विरुद्धधर्माध्यासः । ततोऽनेकशक्तेरनेकत्वधर्माधारभूताया एकत्वात् तस्य चैकत्वधर्माधारत्वाभेदेऽत्र विरुद्धधर्माध्यास इति चेत्, कथमनेका शक्तिस्तस्येति व्यपदिश्यते ? ततो भेदाद्धर्मान्तरवत् । सम्बन्धादिति चेत्, तर्हि तदनेकया शक्त्या संबन्धमा-

मनेकेन रूपेण कथमनेकरूपं न स्यात्? तस्याप्यनेकरूपस्य ततोऽन्यत्वात्तदेकमेवेति चेत्, कथं तत्तस्येति व्यपदेष्टव्यम्? सम्बन्धादिति चेत्, स एव दोषोऽनिष्ठश्च पर्यनुयोगोऽनवस्थानात्। यदि पुनरेकेनैव रूपेणानेकया ज्ञप्त्या संबध्यते तदानेकविशेषणत्वविरोधः। पीतग्रहणशक्त्या हि येन स्वभावेन संबध्यते तेनैव नीलादिग्रहणशक्त्या चेत् पीतग्राहित्वविशेषणमेव मेचकज्ञाने स्यात् नीलादिग्राहित्वविशेषणमिति पीतज्ञानमेव स्यात् न तु मेचकज्ञानम्। यद्येकया शक्त्यानेकमर्थं गृह्णातीति द्वितीयविकल्पः समाश्रीयते तदापि सर्वार्थग्रहणप्रसङ्गः। पीतग्रहणशक्त्या ह्येकया यथा नीलादिग्रहणं तथातीतानागतवर्तमानाशेषपदार्थग्रहणमपि केन निवार्येत? अथ न पीतग्रहणशक्त्या नीलग्रहणशक्त्या वा पीतनीलाद्यनेकार्थग्राहि मेचकज्ञानमिष्यते। किं तर्हि? नीलपीताद्यनेकार्थग्रहणशक्त्यैकयैवेति मतं तदा न कार्यभेदः कारणशक्तिभेदव्यवस्थाहेतुः स्यादिति तदेकहेतुकं विश्वस्य वैश्वरूप्यं प्रसज्येत। तथा चानेककारणप्रतिवर्णनं सर्वकार्योत्पत्तौ विरुध्यते। तदभ्युपगच्छता मेचकज्ञानमनेकार्थग्राहि नानाशक्त्यात्मकमुररीकर्तव्यम्। तेन च विरुद्धधर्माधिकरणेनैकेन प्रकृतहेतोरनैकान्तिकत्वात् ज्ञानादीनामात्मनो भेदैकान्तसिद्धिर्येनात्मा ज्ञानाद्यात्मको न भवेत्। निराकरिष्यमाणत्वाच्च सर्वथा गुणगुणिनोरन्यतैकान्तस्य, न ज्ञानादयो गुणाः सर्वथात्मनो भिन्नाः शक्याः प्रतिपादयितुं यतोऽशेषविशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तिर्व्यवतिष्ठेत। ननु च धर्माधर्मयोस्तावन्निवृत्तिरात्यन्तिकी मुक्तौ प्रतिपत्तव्या, अन्यथा तदनुपपत्तेः। तन्निवृत्तौ च तत्फलसुखादिनिवृत्तिरवश्यंभाविनी निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यनुपपत्तेः। मुक्तस्य मनोऽन्तःकरणसंयोगाभावे वा न तत्कार्यस्य बुद्ध्यादेरुत्पत्तिः। इत्यशेषविशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तौ सिद्धस्त्वेवेति केचित् तेऽप्यदृष्टहेतुकानां बुद्ध्यादीनामात्मान्तःकरणसंयोगजानां च मुक्तौ निवृत्तिं ब्रुवाणा न निवार्यन्ते। कर्मक्षयहेतुकयोस्तु प्रशमसुखानन्तज्ञानयोर्निवृत्तिमाचक्षाणास्ते न स्वस्थाः प्रमाणविरोधात्। ततः कथञ्चिद्बुद्ध्यादिविशेषगुणानां निवृत्तिः कथञ्चिदनिवृत्तिर्मुक्तौ व्यवति

ध्वे । न चैवं सिद्धान्तविरोधः "बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः" इत्यनुवर्तमाने "औपशमिकादिभव्यत्वानां चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः" इति सूत्रसद्भावात् । तत्रौपशमिकक्षायोपशमिकौदयिकपारिणामिकभावानां दर्शनज्ञानगत्यादीनां भव्यत्वस्य च विप्रमोक्षो मोक्ष इत्यभिधानस्याभ्युपगमे विशेषगुणनिवृत्तिरिष्टा, "अन्यत्र केवलज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्य" इति वचनात् न्तज्ञानदर्शनसिद्धत्वसम्यक्त्वानाममनिवृत्तिश्चेति युक्तं तथा वचनम् । कथमेवमनन्तसुखसद्भावो मुक्तौ सिद्ध्येदिति चेत्, सिद्धत्ववचनात् । सकलदुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी हि भगवतः सिद्धत्वम् । सैव चानन्तप्रशमसुखम् । इति सांसारिकसुखनिवृत्तिरपि मुक्तौ न विरुध्यते । अनन्तसुखमेव मुक्तस्य, न सांसारिकमिति "आत्यन्तिकस्वभावाभिव्यक्तिर्मोक्ष" इत्यपरः सोपि युक्त्यागमाभ्यां बाध्यते । तदनन्तं सुखं मुक्तौ पुंसः संवेद्यमानमसंवेद्यमानं वा ? संवेद्यं चेत्, तत्संवेदनस्यानन्तस्य सिद्धिः, अन्यथानन्तस्य सुखस्य सदा संवेद्यत्वविरोधात् । यदि पुनरसंवेद्यमेव तत्, तदा कथं सुखं नाम ? सातसंवेदनस्य सुखत्वप्रतीतेः । स्यान्मतं ते, अभ्युपगम्यते एवानन्तसुखसंवेदनं परमात्मनः । केवलं बाह्यार्थानां ज्ञानं नोपेयते तस्येति तदप्येवं सम्प्रधार्यम्, किं बाह्यार्थाभावाद्बाह्यार्थसंवेदनाभावो मुक्तस्येन्द्रियाभावाद्वा ? प्रथमपक्षे सुखस्यापि संवेदनं मुक्तस्य न स्यात्, तस्यापि बाह्यार्थत्वभावात् । सुखवादिना हि बाह्यार्थाभावो यथाभ्युपगम्यते तथा सुखाभावोपि अन्यथा द्वैतप्रसङ्गात् । अथ द्वैतवादकमिनो सतोपि बाह्यार्थस्येन्द्रियाभावादसंवेदनं मुक्तस्येति मतं तदप्यसंगतं तत एव सुखसंवेदनाभावप्रसङ्गात् । अथान्तःकरणाभावेपि मुक्तस्यातीन्द्रियसंवेदनेन सुखसंवेदनमिष्यते तर्हि बाह्यार्थसंवेदनमस्तु तस्यातीन्द्रियज्ञानेनैवेति मन्यतां, सर्वथा विशेषाभावात् । ये तु "...स्वभावोत्पत्तिर्मोक्ष" इत्याचक्षते तेषामपि मोक्षतत्त्वं युक्त्यागमाभ्युपायेन न बाध्यते प्रदीपनिर्वाणोपमा ... त्वयेति व्यपदिश्यते ? ततो नैरात्म्यान्तरवत् । "चानोप्यनुपपत्तेः निरन्वयक्षणभयैकान्ताभ्यु

पापेन च मायाम्बु[illegible] न स्यात् ? तस्मादनेकरूपस्य ततोऽन्यस्यापेक्षमेवेति ये तिमिरमीर्षितं न्यायागमविरुद्धम् । तत्त्वज्ञानमात्रं न परनिःश्रेयसकारणं, प्रकर्षपर्यन्तो[illegible] अपि परमेकेन [illegible] मिथ्याज्ञानवत् । न तावदिहासिद्धो हेतुः, सर्वज्ञानामपि कपिलादीनां स्वयं प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तस्यापि ज्ञानस्य शरीरेण सहावस्थानोपगमात् । साक्षात्सकलार्थज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं शरीराभावे कुतोऽयमाप्तस्योपदेशः प्रवर्तेत ? अशरीरस्याप्तस्योपदेशकरणविरोधादाकाशवत् । तस्यानुत्पन्ननिःशेषार्थज्ञानस्योपदेश इति चेत्, न, तस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गादनिर्वृत्तेरन्यास्मान(रथ्या)पुरुषोपदेशवत् । यदि पुनः शरीरान्वयानुत्पत्तिर्निःश्रेयसं न गृहीतशरीरनिवृत्तिः । तस्य साक्षात्सकलतत्त्वज्ञानं कारणं न तु गृहीतशरीरनिवृत्तेः, फलोपभोगाद्युपगमात् । तत्र पूर्वोपात्तशरीरेण सहावतिष्ठमानावस्थाज्ञानाप्तस्योपदेशो युक्त इति मतं तदा हेतुः सिद्धोऽभ्युपगतत्वात् । स च परनिःश्रेयसाऽकारणत्वं तत्त्वज्ञानस्य साधयत्येव, भाविशरीरस्येवोपात्तशरीरस्यापि निवृत्तौ परनिःश्रेयसत्वात्, तस्य च तदपेक्ष्यमाणत्वात् । फलोपभोगक्षयोपात्तकर्मक्षयापेक्षं तत्त्वज्ञानं परनिःश्रेयसकारणमित्यप्यनालोचिताभिधानं, फलोपभोगस्यौपक्रमिकानौपक्रमिकविकल्पानतिक्रमात् । तस्यौपक्रमिकत्वे ध्रुवस्युपक्रमोऽन्यत्र तपोविशेषात् । इति तत्त्वज्ञानतपोद्वितयहेतुकं परनिःश्रेयसमायातम् । समाधिविशेषादुपात्ताशेषकर्मफलोपभोगोपगमाददोष इति चेत्, कः पुनरसौ समाधिविशेषः ? स्थिरीभूतं ज्ञानमेव स इति चेत्, तदुत्पत्तौ परनिःश्रेयसस्य भावे स एवाप्तस्योपदेशाभावः । सकलतत्त्वज्ञानस्यास्थैर्यावस्थायामसमाधिरूपस्योत्पत्तौ युक्तोऽयं योगिनस्तस्योपदेश इति चेत्, न, सकलतत्त्वज्ञानस्यास्थैर्यविरोधात्तस्य कदाचिच्चलनानुपपत्तेः अक्रमस्यापि यथा स्वरसंचरणाभावात्, अन्यथा सकलतत्त्वज्ञानत्वासमवायसमवादिज्ञानवत् । अथ तस्योपदेशदशायां योगिनोऽपि ज्ञानं विनेयजनप्रतिबोधाय व्याजिघ्यासमस्थिरमसमाधिरूपं पश्चान्निवृत्तसकलव्यापारं स्थिरं समाधिव्यपदेशमास्कन्दतीत्युच्यते तर्हि

समाधिश्चारित्रमिति नाममात्रं भिद्यते नार्थः तत्त्वज्ञानाद्द्वेषाज्ञाननिवृत्तिलक्षणस्य परमोपेक्षालक्षणस्य समुच्छिन्नक्रियाऽ-
प्रतिपातिपरमशुक्लध्यानस्य तपोऽतिशयस्य समाधिव्यपदेशकरणात्। तथा चारित्रसहितं तत्त्वज्ञानमन्त्यभूततत्त्वार्थश्रद्धाने परनिःश्रेयस
मनिच्छतामपि कपिलादीनामागमे व्यवस्थितम्। ततो न्यायविरुद्धं सर्वथैकान्तवादिनां ज्ञानमेव मोक्षकारणत्वम्। स्वागमविरुद्धं च,
सर्वेषामागमे प्रव्रज्याद्यनुष्ठानस्य सकलदोषोपरमस्य च बाह्यस्याभ्यन्तरस्य च चारित्रस्य मोक्षकारणस्याभिधानात्। तथा संसारतत्त्व
चान्येषां न्यायागमविरुद्धम्। तथा हि। नास्ति नित्यस्यैकान्तस्य कस्यचित्संसारः विक्रियानुपपत्तेः। इति न्यायविरोधः।
सर्वथैकान्ते तदागमविरोधश्च स्वयं पुरुषस्य संसाराभाववचनात्, गुणानां संसारोपपत्तेः परेषां सभूत्या संसारव्यवस्थितेः।
तथा संसारकारणतत्त्वं चान्येषां न्यायागमविरुद्धम्। तद्धि मिथ्याज्ञानमात्रं नैकरीकृतम्। न च तत्कारणः संसारः, तन्निवृत्ता-
वपि संसारानिवृत्तेः। यन्निवृत्तावपि यन्न निवर्तते न तत्तन्मात्रकारणम्। यथा तक्षादिनिवृत्तावप्यनिवर्तमानं देवगृहादि न तन्मात्र
कारणम्। मिथ्याज्ञाननिवृत्तावप्यनिवर्तमानश्च संसारः। तस्मान्न मिथ्याज्ञानमात्रकारणक इति। अत्र न हेतुरसिद्धः, सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ
मिथ्याज्ञाननिवृत्तावपि दोषानिवृत्तौ संसारानिवृत्तेः स्वयमभिधानात्। दोषाणां संसारकारणस्यानेकस्यागमस्वीकरणाच्च तन्मात्रं संसार
कारणत्वं न्यायागमविरुद्धं सिद्धम्। तदेवमन्येषां न्यायागमविरुद्धभाषित्वात्सर्वथैव युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् सर्वज्ञो वीतरागश्च निश्ची
यते। ततः स एव सकलशास्त्रार्थो मेधावतां संस्तुत्यः। ये त्वाहुः 'सतोऽपि यथार्थदर्शिनो वीतरागस्येच्छया निर्मातुमशक्यस्य तत्कार्यस्य
व्यापारादेस्तदभिप्रायरहितस्यापि दर्शनात् सरागाणामपि वीतरागवच्चेष्टमानानामनिवारणाच्च कस्यचित् न रागसेवा इति विप्लवः
संभवति' इति तेषामपि, विचित्राभिसन्धितया व्यापारव्याहारादिसाङ्कर्येण कस्यचिन्निश्चयानिर्णयेपि धर्मधर्म्यादिविशेषेषु ज्ञानवतोपि

विसंवादात् क पुनराभासे कर्मेभहि ? न हि ज्ञानवतो वीतरागात्सुरुपादिसंभवात् कश्चित्संभवति सुगतादावन्यनाभासप्रसङ्गात् यस्य कपिलादिभ्यो विशेषेष्टेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च व्यापारव्याहाराकारविशेषाणां तत्र साङ्कर्यं सिद्ध्यति, विचित्राभिसन्धितानुपपत्तेः, यस्मिः पृथग्जने रागादिमत्यपि प्रसिद्धेः प्रक्षीणदोषे भगवति निवृत्तेः अस्य यथार्थमविपादनाभिप्रायतानिश्चयात् । कुतश्चायं सर्वस्य विचित्राभिप्रायतामदृष्टां व्यापारादिसाङ्कर्येऽपि निश्चिनुयात् ? शरीरित्वादेर्हेतोः स्यात्समीचेति चेत्, तत एव सुगतस्यासर्वज्ञत्वमि-त्यनोस्तु । तत्रास्य हेतोः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वान्न तन्निश्चयः । शरीरी च स्यात्सर्वज्ञश्च, विरोधाभावात्, विज्ञानप्रकर्षे शरीरापच-योऽदर्शनादिति चेत्, तत एव सर्वज्ञस्य विचित्राभिप्रायतानिश्चयोऽपि मा भूत्, तत्रापि मोक्षहेतोः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वाविशेषात् । सोऽयं विचित्रव्यापारादिकार्यदर्शनादसर्वज्ञस्य विचित्राभिसन्धितां निश्चिनोति, न पुनः कस्यचिद्वचनादिकार्यातिशयनिश्चयात् सर्वज्ञत्वमपीति स्वमिति कथमनुन्मत्तः ? कैवल्यमात्रस्य सन्तानान्तरस्य सन्तानक्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादेर्विप्रकृष्टस्येष्टेः ? विप्रकृष्टस्वभावस्याविशेषात्, चेष्टादेरकारणव्यतिरिक्तस्य चेतनादेर्वा विशेषस्य प्रमाणभूतस्य जगद्धितैषिणः शास्तुस्तायिनः शोभनं गतस्य सम्पूर्णं वा गतस्य पुनरनावृत्त्या सुष्ठु वा गतस्य विशेषस्येष्टेः ? सर्वत्रानाश्वासाविशेषात् । न चैवं वादिनः किञ्चिदनुमानं नाम, निरसिस धीनामपि चतुर्थं कार्यस्वभा वानियमोपलम्भात्, सति काष्ठादिसामग्रीविशेषे कश्चिदुपलभ्यस्य तदभावे प्रायसानुपलभ्यस्य मण्यादिकारणकलापेऽपि संभवात् । यथा तीयो यतः संस्थितस्त्वावीचावाटगति दुर्लभनियमतायां धूमधूमकेत्वादीनामपि व्याप्यव्यापकभावः कथमिव निर्णीयेत ? धूमः क्षिप्त पात्वादिति क्वचाद्भूतादेरपि कश्चिदेव दर्शनात् प्रमाणतां किमिव निश्चिनुयात् चेतः स्यात् ? सर्वसरप्रसंसयैकान्तवादिना विलम्बमर्कानामिव स्वमहत्त्वमक्षमम् । ननु च काष्ठादिसामग्रीजन्योऽग्निर्यादृशो दृष्टो न तादृशो मण्यादिसामग्रीप्रभव इति यथाऽवीयो यतो दृष्टः स तादृ

समाधिधारित्वमिति नाममात्रं भिद्यते नार्थः, तत्त्वज्ञानाद्शेषाज्ञाननिवृत्तिलक्षणस्य परमोपेक्षालक्षणस्य समुच्छिन्नक्रियाऽ-प्रतिपातिपरमशुक्लध्यानस्य तपोविशेषस्य समाधिव्यपदेशकरणात्। तथा चारित्रसहितं तत्त्वज्ञानमव्यवहितं तत्त्वार्थश्रद्धानं परनिःश्रेयस-मभिव्यक्तमपि कपिलमीमांसके व्यवस्थितम्। ततो न्यायविरुद्धं सर्वथैकान्तवादिनो ज्ञानमेव मोक्षकारणत्वम्। स्वागमविरुद्धं च सर्वेषामागमे ज्ञानस्याप्यनुष्ठानस्य सकलदोषोपरमस्य च वाक्यस्याभ्यन्तरस्य च चारित्रस्य मोक्षकारणत्ववचनात्। तथा संसारतत्त्वं चाप्येषां न्यायागमविरुद्धम्। तथा हि। नास्ति नित्यत्वैकान्ते कस्यचित्संसारः, विक्रियानुपपत्तेः। इति न्यायविरोधः। सर्वथैकान्ते तदागमविरोधश्च स्वयं पुरुषस्य संसाराभाववचनात्, गुणानां संसारोपपत्तेः परेषां सर्वस्या संसारव्यवस्थितेः। तथा संसारकारणतत्त्वं चाप्येषां न्यायागमविरुद्धम्। तद्धि मिथ्याज्ञानमात्रं तैरङ्गीकृतम्। न च तत्कारणः संसारः, तन्निवृत्तावपि संसारानिवृत्तेः। यन्निवृत्तावपि यन्न निवर्तते न तत्तस्य कारणम्। यथा यवादिनिवृत्तावप्यनिवर्तमानं हेमगृहादि न तन्मात्र-कारणम्। मिथ्याज्ञाननिवृत्तावप्यनिवर्तमानश्च संसारः। तस्मान्न मिथ्याज्ञानमात्रकारणक इति। अत्र न हेतुरसिद्धः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ मिथ्याज्ञाननिवृत्तावपि दोषानिवृत्तौ संसारानिवृत्तेः स्वयमभिधानात्। दोषाणां संसारकारणत्वस्यैवागमस्वीकरणाच्च तन्मात्रं संसार-कारणत्वं न्यायागमविरुद्धं सिद्धम्। तदेवमन्येषां न्यायागमविरुद्धाभिधायित्वेन मुक्तिसाक्षाद्विरोधित्वात् सर्वज्ञो वीतरागश्च मिथ्यी-त्वे। ततः स एव सकलज्ञाता मेधावी संस्तुतः। ये त्वाहुः ‘सतोऽपि यथार्थदर्शिनो वीतरागस्येच्छया निःशेषमर्थवत्कार्यस्य व्यापारेऽस्याभिधायकवीतरागोऽपि दर्शनात् सरागाणामपि वीतरागवच्चेष्टमानानामनिवारणात् कस्यचित् स एवैवाप्त इति निर्णेतुं संभवति’ इति तेषामपि, विचित्राभिसन्धितया व्यापारव्याहारादिमात्रेण कस्यचिद्व्यक्तिरूपाभिनिर्णये चैवमर्थक्याद्विशेषेऽपि, ज्ञानवतोऽपि

विसंवादात् क्व पुनराश्वासं लभेमहि ? न हि मानवतो वीतरागात्सुगतादिव्यवहारः कश्चित्संभवति सुगतादावप्यनाश्वासप्रसङ्गात् तस्य कपिलादिभ्यो विशेषहेतोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च व्यापारव्याहाराकारविशेषाणां तत्र साङ्कर्ये सिध्यति, विचित्राभिसन्धितानुपपत्तेः, तस्याः पृथग्जने रागादिमत्यपि प्रसिद्धेः प्रक्षीणदोषे भगवति निवृत्तेः तस्य यथार्थप्रतिपादनाभिप्रायतानियमात् । कुतस्तर्हि सर्वस्य विचित्राभिप्रायतामदृश्यां व्यापारादिसाङ्कर्येण निश्चिनुमः ? शरीरित्वादेर्हेतोः स्वात्मनीवेति चेत्, तत एव सुगतस्यासर्वज्ञत्वनिश्चयोऽस्तु । तत्रास्य हेतोः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वान्न तन्निश्चयः । शरीरी च स्यात्सर्वज्ञश्च, विरोधाभावात्, विज्ञानप्रकर्षे शरीराद्यपकर्षादर्शनादिति चेत्, तत एव सर्वज्ञस्य विचित्राभिप्रायतानिश्चयोऽपि मा भूत्, तत्रापि मोक्षहेतोः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वाविशेषात् । सोऽयं विचित्रव्यापारादिकार्यदर्शनात्सर्वस्य विचित्राभिसन्धितां निश्चिनोति, न पुनः कस्यचिद्वचनादिकार्यातिशयनिश्चयात् सर्वज्ञत्वाद्यतिशयमिति कथमनुन्मत्तः ? केनचिदस्य सन्तानान्तरस्वसन्तानक्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादेर्विशेषस्येष्टेः ? विभ्रमस्वभावस्याविशेषात्, येन चेतनाकारस्यैतस्य वेदनाद्वेदनस्य वा विशेषस्य प्रमाणभूतस्य जगद्धितैषिणः शास्तुः सुगतस्य शोभनं गतस्य सम्पूर्णं वा गतस्य पुनरनावृत्त्या दुष्टं वा गतस्य विशेषस्येष्टेः ? सर्वत्रानाश्वासाविशेषात् । न चैष वादिनः किञ्चिदनुमानं नाम, निरभिसन्धीनामपि बहुलं कार्यस्वभावानियमोपलम्भात्, सति काष्ठादिसामग्रीविशेषे क्वचिदुपलब्धस्य तदभावे भावतोऽनुपलब्धस्य मण्यादिकारणकलापेऽपि संभवात् । यथातीतो यतः संप्रेक्षितस्वभावीयावृत्तिगति दुर्लभनियमतायां धूमधूमध्वजादीनामपि व्याप्यव्यापकभावः कथमिव निर्णीयेत ?, धूमः शिंशपात्वादिति व्याप्त्यादेरपि क्वचिदेव दर्शनात् प्रमाणतो किमिव निःशङ्कं चेतः स्यात् ? तदेवमदृष्टसहस्रैकव्यभिचारिणो विदग्धमर्कटानामिव स्वभावानुमानम् । ननु च 'काष्ठादिसामग्रीजन्योऽग्निर्यादृशो दृष्टो न तादृशो मण्यादिसामग्रीप्रभवः इति सजातीयो यतो दृष्टः स ताद

ज्ञातेन न पुनरन्यादृशापि यतो धूमपावकयोरन्योन्यव्याप्यव्यापकभावो न निर्णीयते, तथा यादृशं धूमवं वह्नित्वेन व्याप्तं तादृशं न व्याप्त्येन, यतः शिंशपात्ववृक्षत्वयोरपि व्याप्यव्यापकभावनियमो दुर्लभः स्यात् इति कश्चित्सोपि मतीतेरपलापकः, कार्यस्य तादृशतया प्रतीयमान स्यापि कारणविशेषाविशुद्धिदर्शनात् । यत्नतः परीक्षितं कार्यं कारणं नातिवर्तते इति चेत्, सुवं प्रस्तुतं, व्यापारादिविनिवेशस्यापि किञ्चि-ज्ज्ञरागादिमदसंसर्गिणो यत्नतः परीक्षितस्य भगवति ज्ञानाधिविधानविशुद्धिसिद्धेः । यत्नेन यत्नतः परीक्षितं व्याप्यं व्यापकं नातिवर्तते इति युक्तापि सुवं प्रस्तुतमित्युक्तं वेदितव्यं, पुरुषविशेषत्वादेः स्वभावस्य व्याप्यस्य सर्वज्ञत्वव्यापकस्वभावानतिक्रमसिद्धेस्तद्विरोधात् । तयोर्व्यभिचारपरागमो नानुमानस्येत्यनुकूलमाचरति । यन्नतरमितो धूमादिकमपि परीक्षितुमशक्यास्ततो धूमध्वजादिष्वपि व्यभिचार दर्शनात् । प्रमाणविषयतया तु सर्वत्र परीक्षासमानो यथा धूमादि पावकादिकं न व्यभिचरति तथा व्यापारव्याहारकारविशेषः कपिलादिना गतिशयमपीत्यनुकूलमाचरणम् । एवं युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्त्वं, भगवतोऽर्हत एव सर्वज्ञत्वं साधयतीत्यभिधाय परेषां तत् युक्तिशास्त्रासम्भव प्रापकप्रमाणस्यभावसेन सर्वज्ञत्वं बाधयति नान्येषामविरोध इत्यादिना सूचयति, स्यादिति शेषः, यत्नन्मादविरोधः युक्तिशास्त्रे मवद्व्यापकप्रमाणत्वं त्वय्येव तस्मात्त्वमेव स इत्यभिधानसम्बन्धात् । स यत्नाविरोधः पुनः सिद्ध इत्यादेकार्यो यदिदं ते प्रसिद्धेन न बाध्यते इत्यभिधानात् । तथेदं मतं नागममनुपपद्यते, निराकरणपादोपि कश्चिदविप्रतिषेधात् । न पुनरिच्छाविपर्यासमिदं, प्रक्षीणमोहे भगवति मोहपर्यायात्मिकाया इच्छाया संभवाभावात् । तथा हि । नेच्छा सर्वविदः शासनप्रकाशननिमित्तं, प्रणष्टमोहत्वात् । यस्येच्छा शासनप्रकाशननिमित्तं न स प्रणष्टमोहो यथा किञ्चिज्ज्ञः । प्रणष्टमोहश्च सर्वविन्मामपतः सापितरतस्मान्न तस्येच्छा शासनप्रकाशननिमित्तम् । इति केवलव्यतिरेकी हेतुर्निराकरणार्थं साधयति, अव्यभिचारात् । न सर्वविदिच्छामन्तरेण यदि वक्तृत्वात् भरमतादिवत्, इत्यनेन

निराकृतत्वात्तो विमतिविषेध इति चेत्, नायं नियमोऽस्ति। तदनभ्युपगमे को दोष इति चेत्, नियमाभ्युपगमे सुषुप्त्यादावपि निरभिप्रायप्रवृत्तिर्न स्यात्। न हि सुषुप्तो गोत्रस्खलनादौ वाग्व्यापारादिहेतुरिच्छास्ति। प्रतिसंविदिताकारेच्छा तदा संभवन्ती पुनः स्मर्येत पाश्चात्यान्तरवत्। न अप्रतिसंविदिताकारेच्छा संभवति न पश्चान्न स्मर्यते। पूर्वकालभाविनीच्छा तदा वागादिप्रवृत्तिहेतुरप्रतिसंविदिताकाराऽनुमेया सम्भवत्येवेति चेत्, किं पुनस्तदनुमानम्? विवादाध्यासिता वागादिप्रवृत्तिरिच्छापूर्विका, वागादिप्रवृत्तित्वात्, प्रसिद्धेच्छापूर्वकवागादिप्रवृत्तिवदिति चेत्, न हेतोरप्रयोजकत्वात्। यथाभूतस्य हि जाग्रतोऽनन्यमनसो वा वागादिप्रवृत्तिरिच्छापूर्विका प्रतिपन्ना देशान्तरे कालान्तरे च तथाभूतस्यैव तत्प्रवृत्तिरिच्छापूर्विका साधयितुं शक्या, न पुनरन्यादृशा, अतिप्रसङ्गात्। न च सुषुप्तस्यान्यमनस्कस्य वा तत्प्रवृत्तिरिच्छापूर्वकत्वेन व्याप्ताऽवगता, तदवगतेरसंभवात्। सा हि स्वसन्ताने तावन्न संभवति, सुषुप्त्यादिविरोधात्। सुषुप्तोऽन्यमनस्कश्च प्रवृत्तिमिच्छापूर्विकामवगच्छति (स्वपिति) चेति व्याहतमेतत्। पश्चादुत्थितोऽवगच्छतीति चेत्, इदमपि तादृगेव। स्वयमसुषुप्तोऽनन्यमनाश्च सुषुप्ताऽन्यमनस्कप्रवृत्तिमिच्छापूर्वकत्वेन व्याप्तामवगच्छतीति ब्रुवाणः कथमप्रतिहतवचनपथः स्वस्थैराश्रीयते? तदनुमानात्तदवगतेरदोष इति चेत्, न, अनवस्थाप्रसङ्गात्, तदनुमानस्यापि व्याप्तिप्रतिपत्तिपुरस्सरत्वात् तद्व्याप्तेरप्यनुमानान्तरापेक्षत्वात्, सुदूरमपि गत्वा प्रत्यक्षतस्तद्व्याप्तिप्रतिपत्तेरघटनात्। एतेन सन्तानान्तरे तद्व्याप्तेरवगतिरपास्ता, अनुमानात्तदवगतावनवस्थानाविशेषात्, प्रत्यक्षतस्तदवगतेरसम्भवाच्च। इति नानुमेया सुषुप्त्यादाविच्छास्ति तत्काले पूर्वकाले वा, तदनुमानस्यानुदयात्। तथा च सर्वज्ञप्रवृत्तेरिच्छापूर्वकत्वे साध्ये वक्तृत्वादेर्हेतोः सुषुप्त्यादिना व्यभिचारात् तदनियम एव। ततश्चैतन्यकरणपाटवयोरेव साधकतमत्वम्। ननु च सत्यपि चैतन्ये करणपाटवे च वचनप्रवृत्तेरदर्शनाद्विवक्षापि तत्सहकारिकारणमपेक्ष्यत एवेति चेत्, सहकारिकारणान्तरं न वै नियतमपेक्षणीयं, नक्तञ्चरादेः संस्कृतचक्षुषो

चाऽनपेक्षितालोकसन्निधेः रूपोपलम्भात् । न चैवं संनिकर्षपाटवयोरप्यभावे विषयग्रहणमात्रस्यापि प्रवृत्तिः प्रसज्यते, संनिकर्ष-
देशस्थे यथाविषयं वाग्वृत्तेरभावात् । न हि तयोर्नेत्रस्य ज्ञानपरिणामाभावे तथात्मानविषयत्वो सत्यामपि ग्रहणप्रवृत्तिर्दृश्यते,
करणपाटवस्य चाभावे स्वप्नज्ञानोत्पादनं, चाक्षुषत्वादेरपि तत्प्रसङ्गात् । ततश्चैतन्यं करणपाटवं च वाचो हेतुरेव नियमतो न विवक्षा,
विवक्षामन्तरेणापि सुषुप्त्यादौ वाग्दर्शनात् । न च दोषजातिस्तद्धेतुर्यतस्तां वाचं नातिवर्तेत, तत्प्रकर्षापकर्षानुविधानाभावानुषङ्गादिना । न
हि यथा बुद्धेः शक्तेश्च प्रकर्षे वाचः प्रकर्षोऽपकर्षे चापकर्षः प्रतीयते तथा दोषजातेरपि, तत्प्रकर्षे वाचोपकर्षात् तदपकर्षे एव तत्प्र-
कर्षात् यतो वक्तुर्दोषजातिरनुमीयेत । सत्यपि च रागादिदोषे कस्यचिद्बुद्धेर्यथार्थव्यवसायित्वादिगुणस्य सद्भावात् सत्यवाक्प्रवृत्तेरुपल-
म्भात् कस्यचित्तु वीतरागद्वेषस्यापि बुद्धेरयथार्थव्यवसायित्वादिदोषस्य भावे वितथवचनस्य दर्शनादिज्ञानगुणदोषाभ्यामेव वाग्वृत्तेर्गुण-
दोषवत्ता व्यवतिष्ठते, न पुनर्विवक्षातो दोषजातेर्वा । तदुक्तं 'विज्ञानगुणदोषाभ्यां वाग्वृत्तेर्गुणदोषता । वाञ्छन्तो वा न वक्तारः शास्त्राणां
मन्दबुद्धयः ॥ १ ॥" इति । ततः साधूपदिष्टं 'तदेतत् सर्वं शासनमुपपद्यते' इति । तदसिद्धेन न बाध्यते । प्रमाणतः सिद्धं प्रसिद्धम् ।
परेण कस्यचिदागमनं युक्तम् । विशेषणमेतत्परमतापेक्षम्, प्रसिद्धेनाप्यनित्यत्वाद्येकान्तधर्मेण बाधाऽसम्भवात् । तदनेकान्तशासनस्य
प्रत्यक्षतः सिद्धोऽस्त्यनित्यत्वधर्मो बाधकः, सर्वथा नित्यत्वादिधर्मवत् । अनुमानात्सिद्धो बाधक इति चेत्, नैवं प्रमाणात्प्रतिबन्धासिद्धेरभ्यु-
पगमात् । न खलु परेषां प्रत्यक्षमतिपूर्वयोः साध्यसाधनयोः साकल्येन व्याप्तिं प्रति समर्थम्, अविचारकत्वात्संनिहितविषयत्वाच्च ।
अस्मदादिप्रत्यक्षं हि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिमात्रे परैरभ्युपगम्यते, न योगिप्रत्यक्षम्, अनुमानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, योगिप्रत्यक्षेण देशतः
कार्त्स्न्येन वा निरवशेषसाध्यसाधनव्यक्तिसाक्षात्करणे समारोपस्याप्यभावात् तद्व्यवच्छेदनार्थमप्यनुमानोपयोगायोगात् । तच्च निर्विकल्पकमिव

सविकल्पकमपि न विचारकं पूर्वापरपरामर्शशून्यत्वादभिलापसंसर्गरहितत्वात् । सन्निहितविषयं च, देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थागोचरत्वात् । ततः साकल्येन व्याप्तिग्रहणसमर्थम् । न चानुमानम् अनवस्थानुषङ्गात् । व्याप्तिग्राहिणोऽनुमानस्यापि व्याप्तिग्रहणपुरस्सरत्वात् व्याप्तेरप्यनुमानान्तरापेक्षत्वात् । क्वचिदप्यवस्थानाभावात् । एवमप्रसिद्धव्याप्तिकं च कथमनुमानमेकान्तवादिनामनित्यत्वाद्येकान्तधर्मस्य साधकं येन प्रमाणसिद्धः सर्वथैकान्तोऽनेकान्तशासनस्य बाधकः स्यात् ? स्याद्वादिनां तु परोक्षान्तर्भाविना तर्केण सम्बन्धो व्यवतिष्ठेत । तस्य विचारकत्वात्, प्रत्यक्षानुपलम्भसहकारिणो मतिज्ञानविशेषपरोक्षतर्कज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषादुपजायमानस्य यावान्कश्चिद्धूमः स सर्वोऽप्यग्निजन्माऽनग्निजन्मा वा न भवतीति शब्दयोजनासहितपरामर्शोऽस्मत्कालत्रयवर्तिसाध्यसाधनव्यक्तिविषयत्वाच्च व्याप्तिं प्रति समर्थत्वात्, प्रत्यक्षवद्व्याप्तिग्रहणपूर्वकत्वाभावादनुमानान्तरानपेक्षत्वादनवस्थानुषङ्गात्, संवादकत्वेन समारोपव्यवच्छेदकत्वेन च प्रमाणत्वात् । तदप्रमाणत्वे न लैङ्गिकं प्रमाणमिति शेषः, समारोपव्यवच्छेदाविशेषात् तर्केण सम्बन्धस्याधिगमे समारोपविरोधात् । न हि निर्विकल्पकोऽधिगमोऽस्ति यतस्तत्र समारोपोऽपि स्यात् । किं तर्हि ? अधिगमोऽपि व्यवसायात्मैव, तदनुत्पत्तौ सतोऽपि दर्शनस्य साधनान्तरापेक्षया सन्निधानाऽभेदात् सुषुप्तचैतन्यवत् । सन्निधानं हीन्द्रियार्थसन्निकर्षः । तत्स्वयमप्रमाणमाख्यत् तथागतः, साधनान्तरापेक्षित्वात् तस्यार्थपरिच्छित्तौ । तत एव दर्शनस्याप्रमाणत्वं, सुषुप्तचैतन्यवत् स्वयं संशयविपर्यासानध्यवसायाव्यवच्छेदकत्वात् । तद्व्यवच्छेदिनो निश्चयस्य जननात्प्रमाणं दर्शनमिति चेत्, तत एव सन्निकर्षः प्रमाणमस्तु । तस्यासाधकतमत्वान्न प्रमाणत्वमिति चेत्, कुतस्तस्यासाधकतमत्वम् ? अचेतनत्वाद्घटादिवदिति चेत्, दर्शनस्याप्यसाधकतमत्वं चेतनत्वात्सुषुप्तचैतन्यवत्किं न स्यात् ? यस्य भावेऽर्थः परिच्छिन्नो व्यवह्रियतेऽभावे चाऽपरिच्छिन्नस्तद्दर्शनं साधकतममिति चेत्, सन्निकर्षः साधकतमोऽस्तु, भावाभावयोस्तद्वत्ता साधकतमत्वमिति वचनात्।

वाऽनपेक्षिताकोकसन्निधेः रूपोपलम्भात् । न चैवं विवक्षाकरणपाटवयोरप्यभावे विवक्षामात्रात्कस्यचिद्वचनप्रवृत्तिः प्रसज्यते, सविकरण-
वैकल्ये यथाविवक्षं वागवृत्तेरभावात् । न हि सम्यग्ज्ञानं शास्त्रपरिज्ञानाभावे तथाख्यानविभ्रमायां सत्यामपि तद्वचनप्रवृत्तिर्दृश्यते,
करणपाटवस्य चाभावे स्पष्टप्रयोगारम्भे वाक्प्रकारेरपि तत्प्रसङ्गात् । तदमेवन्यं करणपाटवं च वाचो हेतुरेव नियमतो, न विवक्षा,
विवक्षासम्बन्धेऽपि सुषुप्त्यादौ तद्दर्शनात् । न च दोषजातिस्तद्धेतुर्यतस्तां वाचो नातिवर्तेत तत्प्रकर्षापकर्षानुविधानाभावानुषङ्गादिवत् । न
हि यथा बुद्धेः शक्तेश्च प्रकर्षे वाण्याः प्रकर्षोऽपकर्षे चाऽपकर्षः प्रतीयते, तथा दोषजातेरपि, तत्प्रकर्षे वाचोऽपकर्षात् तदपकर्षे एव तत्प्र-
कर्षात् यतो वक्तुर्दोषजातिरनुमीयेत । सत्यपि च रागादिदोषे कस्यचिद्बुद्धेर्यथार्थव्यवसायित्वादिगुणस्य सद्भावात्, सत्यवाक्प्रवृत्तेरुपल-
म्भात्, कस्यचित्तु वीतरागद्वेषस्यापि मुनेरयथार्थाध्यवसायित्वादिदोषस्य भावे वितथवचनस्य दर्शनाद्विज्ञानगुणदोषाभ्यामेव वाग्वृत्तेर्गुण-
दोषवत्ता व्यवतिष्ठते, न पुनर्विवक्षातो दोषजातेर्वा । तदुक्तं “विज्ञानगुणदोषाभ्यां वाग्वृत्तेर्गुणदोषता । वाञ्छन्तो वा न वक्तारः शास्त्राणां
मन्दबुद्धयः ॥ १ ॥” इति । ततः साधूक्तं ‘सर्वज्ञं मतं शासनमुपपद्यते’ इति । तदसिद्धेन न बाध्यते । प्रमाणतः सिद्धं प्रसिद्धम् ।
तदेव कस्यचिद्वचनं युक्तम् । विशेषणमेतत्परमतापेक्षम्, अप्रसिद्धेनाप्यनित्यत्वादेरन्यधर्मेण बाधाऽकल्पनात् । न ह्यनेकान्तशासनस्य
प्रत्यक्षतः सिद्धोऽस्त्यनित्यत्वधर्मो बाधकः, सर्वथा नित्यत्वादिधर्मवत् । अनुमानात्सिद्धो बाधक इति चेत् नैवं प्रमाणात्प्रतिबन्धसिद्धेरभ्यु-
पगमात् । न खलु परेषां प्रत्यक्षमभिमतयोः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिं साकल्येन व्याप्तिं प्रति समर्थम्, अविचारकत्वात्सन्निहितविषयत्वाच्च ।
असन्निहितस्य हि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिमपि परैरभ्युपगन्तव्यम् न योगिप्रत्यक्षम् अनुमानमेवास्य प्रसङ्गात् योगिप्रत्यक्षेण चेत्तदः
प्रत्यक्षतो वा निरवशेषसाध्यसाधनव्याप्तिसाक्षात्करणे समारोपस्याप्यभावात् तदर्थमनुमानोपयोगायोगात् । तत्र निर्विकल्पकमिव

मविकल्पकमपि न विचारकं पूर्वापरपरामर्शशून्यत्वादभिलापसंसर्गरहितत्वात् । सन्निहितविषयं च देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थागोचर त्वात् । तन्न प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणसमर्थम् । न चानुमानम् अनवस्थानुषङ्गात् । व्याप्तिग्राहिणोनुमानस्यापि व्याप्तिग्रहणपुरस्सरत्वात् तद्व्याप्तेरप्यनुमानान्तरापेक्षत्वात् । क्वचिदवस्थानाभावात् । एवमप्रसिद्धव्याप्तिकं च कथमनुमानमेकान्तवादिनामनित्यत्वाद्येकान्तधर्मस्य साधकं येन प्रमाणसिद्धः सर्वथैकान्तोऽनेकान्तशासनस्य बाधकः स्यात् ? स्याद्वादिनां तु परोक्षान्तर्भाविना तर्केण सम्बन्धो व्यवतिष्ठेत । तस्य विचारकत्वात् प्रत्यक्षानुपलम्भसहकारिणो मतिज्ञानविशेषपरोक्षतर्कज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषादुपजायमानस्य यावान् कश्चिद्धूमः स सर्वोप्यग्निजन्माऽनग्निजन्मा वा न भवतीति सकलयोजनासहितपरामर्शात्मकत्वात्त्रिकालगोचरसाध्यसाधनव्याप्तिविषयत्वाच्च व्याप्तिं प्रति समर्थत्वात्, प्रत्यक्षवद् व्याप्तिग्रहणपूर्वकत्वाभावादनुमानान्तरानपेक्षत्वादनवस्थानानुषङ्गात्, स्वार्थकत्वेन समारोपव्यवच्छेदकत्वेन च प्रमाणत्वात् । तदप्रमाणत्वे न लैङ्गिकं प्रमाणमिति शेषः, समारोपव्यवच्छेदाविशेषात् तर्कवत् । अवग्रहस्याधिगमे समारोपविरोधात् । न हि निर्विकल्पकोधिगमोस्ति यतस्तत्र समारोपोपि स्यात् । किं तर्हि ? अधिगमोपि व्यवसायात्मैव, तदनुत्पत्तौ सतोपि दर्शनस्य साधकतमत्वापेक्षया सन्निधानाऽभेदात् सुषुप्तचैतन्यवत् । सन्निधानं हीन्द्रियार्थसन्निकर्षः । ततस्तदप्रमाणमास्थेयं तथागतैः, साधनान्तरापेक्षित्वात् तस्यार्थपरिच्छित्तौ । तत एव दर्शनस्याप्रमाणत्वं, सुषुप्तचैतन्यवत् स्वयं संशयविपर्यासानध्यवसायाव्यवच्छेदकत्वात् । तद्व्यवच्छेदिनो निश्चयस्य जनकत्वात् दर्शनमिति चेत्, तत एव सन्निकर्षः प्रमाणमस्तु । तस्यासाधकतमत्वान्न प्रमाणत्वमिति चेत्, कुतस्तस्यासाधकतमत्वम् ? अचेतनत्वाद्घटादिवदिति चेत् दर्शनस्याप्यसाधकतमत्वं चेतनस्यापि सुषुप्तचैतन्यवत्किं न स्यात् ? यस्य भावेर्थः परिच्छिन्नो व्यवहितश्चाभावे चाऽपरिच्छिन्नस्तद्दर्शनं साधकतममिति चेत्, सन्निकर्षः साधकतमोस्तु, भावाभावयोस्तद्वत्ता साधकतमत्वमिति वचनात् ।

चाऽप्रत्येक्षिणामेकसभिभो रूपोपलम्भात् । न चैव संविरकरणपाटवयोरभावे विवक्षामात्रात्स्वपिन्दपनप्रवृत्तिः प्रसज्यते, संवित्करण-
वैकल्ये यथाविवक्षं वाक्प्रवृत्तेरभावात् । न हि अपटुतोर्यथावत् शास्त्रपरिज्ञानाभावे तथाव्यानविवक्षायां सत्यामपि व्याख्यानमुपदिष्टं स्यात्,
करणपाटवस्य चाभावे स्पष्टशब्दोच्चारणं वाङ्मूकादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मादेतयोः करणपाटवं च वाचो हेतुरेव नियमतो, न विवक्षा,
विवक्षामन्तरेणापि सुषुप्त्यादौ तद्दर्शनात् । न च दोषजातिस्तद्धेतुर्यतस्तां वाणी नातिवर्तेत, वक्तृकर्षापकर्षानुविधानाभावात्बाहुल्यादिवत् । न
हि यथा बुद्धेः शब्दस्य प्रकर्षे वाच्याः प्रकर्षोऽपकर्षे चाऽपकर्षः प्रतीयते तथा दोषजातेरपि, तत्प्रकर्षे वाचोपकर्षात् तदपकर्षे एव तत्प्र-
कर्षात् यतो वक्तुर्दोषजातिरनुमीयेत । सत्यपि च रागादिदोषे कस्यचित्पुरुषस्यार्थव्यवसायित्वादिगुणस्य सद्भावात्, सत्यवाक्प्रवृत्तेरुपल-
म्भात्, कस्यचित्तु वीतरागद्वेषस्यापि बुद्धेरयथार्थाध्यवसायित्वादिदोषस्य भावे वितथवचनस्य दर्शनाद्विज्ञानगुणदोषाभ्यामेव वाक्प्रवृत्तेर्गुण-
दोषवत्ता व्यवतिष्ठते, न पुनर्विवक्षातो दोषजातेर्वा । तदुक्तं "विज्ञानगुणदोषाभ्यां वाग्वृत्तेर्गुणदोषता । वाञ्छन्तो वा न वक्तारः शास्त्राणां
मन्दबुद्धयः ॥ १ ॥" इति । ततः साधूक्तमिति 'तवेदं मतं शासनमुपपद्यते' इति । तदसिद्धेन न बाध्यते । प्रमाणतः सिद्धं प्रसिद्धम् ।
तदेव कस्यचिद्बाधनं युक्तम् । विरोधमेवतरमतापेक्षम्, असिद्धेनाप्यनित्यत्वादेकान्तधर्मेण बाधाऽकल्पनात् । न ह्यनेकान्तशासनस्य
प्रत्यक्षतः सिद्धोऽस्त्यनित्यत्वधर्मो बाधकः, सर्वथा नित्यत्वादिधर्मवत् । अनुमानात्सिद्धो बाधक इति चेत्, सर्वं प्रमाणात्प्रतिबन्धसिद्धेरभ्यु-
पगमात् । न खलु परेषां प्रत्यक्षमतिसूक्ष्मतो अयमत्र सद्भावबोधो साकल्येन व्याप्तिं प्रति समर्थम्, अविचारकत्वात्सन्निहितविषयत्वाच्च ।
अस्मदादिप्रत्यक्षं हि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिमादौ परैरभ्युपगन्तव्यं, न योगिप्रत्यक्षम्, अनुमानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् योगिप्रत्यक्षेण देशतः

इह दृष्टान्तावचन स्विति (१००–१–११) हेतुर्यद्यपि हेतुधर्मविशेषप्रमरिम्णैव इतरहेतुमत्त्वावलाभात् तथापि दृष्टान्तलाभे शाब्दसामग्री न व्याप्रियत इत्याक्षेपात् तल्लाभः सम्प्राप्याहारात शाब्दबोधे प्रवेश इति संक्षेपाच विरुध्यत इत्यनेनोच्यत इति विभावनीयं सुधीभिः। 'अन्यथानुपपन्नस्येत्यादि' (१००–१–१२) पक्षधर्मत्वादिपञ्चरूपोपपन्न एव हेतुरिति नैयायिकाः त्रिरूपोपपन्न इति सौगताः। अन्यथानुपपन्नैकलक्षणो हेतुरिति जैना इति विभागात् स्वाभीष्टचरमपक्षप्राधान्यं स्फोटयितुमित्यर्थः, चिद्विवर्तत्वात् (१००–२–१०) विसदृशाप्तकार्यत्वादिच्छादीनामपि चिदनुस्यूतत्वेन चैतन्योपादानकारणकत्वस्याभीष्टत्वादित्यर्थः। पूर्वचिद्व्याप्तक्षणोपमर्देनोत्तरचिद्व्याप्तक्षणोत्पत्तेः, परस्परं तेषामुपादानोपादेयभावस्य चार्वाकेणाभ्युपगमात्, न चैवंभूतोपादेयचैतन्यभावे भूतानामपि चिद्विवर्तत्वादायचैतन्यस्य भूतात्मकचैतन्योपादेयत्वेनार्थान्तरत्वम्, अचाक्षिप्तभूते घटादौ चैतन्याव्यभिचारेन चिद्विवर्तत्वेन भूतव्याप्त्यधीनैव प्रकृतोपपादनसम्भवात्, तस्य च तस्य विषयालोकमनस्कारादीनां परस्परसहभावनैयत्येऽपि नियतोपादानस्याभ्युपगमश्च दुष्कराभ्युपगममिति दिक्। जातिरेव (१०१ १ २) असदुत्तरमेव, अर्थान्तरत्वेन निग्रहस्थानमेव वा प्रकृतानुमानप्रतिकूलानभिधानेन परस्यैव पराजयादिति भावः। तत्त्वान्तरभावविरोध इति (१०१ १ ४) अत्र तत्त्वान्तरत्वं भिन्नपदार्थविभाजकोपाध्यवच्छिन्नत्वम्, पृथिव्यादिविवर्तमिति (१०१ १ ५) पृथिव्यादिः पृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नो विवर्तः पर्यायो यस्य तथा, 'अनुपादानस्येति' (१०१–१–८) तथा च जन्यपृथिवीत्वाद्यवच्छिन्ने पृथिवीत्वादिना समवायिकारणत्वं नैयायिकाद्यभ्युपगतमकामेनापि चार्वाकेणावश्यमाश्रयणीयमित्यर्थः। स्याद्वादिना तु तादात्म्येन पृथिवीत्वाद्यवच्छिन्ने स्वध्वंसत्वसम्बन्धेन पृथिवीत्वादीना हेतुत्वं वाच्यम्, विभागजातोत्पत्तिस्थलेऽपि द्व्यणुका

न हि सन्निकर्षस्य भावे भावकत्वमभावेऽभावकत्वमर्थपरिच्छित्तेरप्रतीतम्। भाव्यर्थेनान्यत् परिच्छिन्नत्वं, तत्परिच्छित्त्युत्पत्तेः। परिच्छित्ति-रूपत्मा येन परिच्छिद्योऽर्थ उच्यते। अथ निर्विकल्पकरूपो सत्त्वाभर्थस्य परिच्छित्तिनिमित्तात्मकार्थपरिच्छेदव्यवहारहेतुत्वमपाये भास न्याय। अतस्तत्र साधकतमत्वमिति तथाप्युक्ते तदपि न समीचीनं, सन्निकर्षस्येव तदुत्पत्तेर्विरोधात्। कथमचेतनात्सन्निकर्षाच्चेतनस्यार्थे निश्चयस्योत्पत्तिर्न विरुध्यते इति चेत् तथापि कथमचेतनादिन्द्रियादेर्विकल्पदर्शनस्य चेतनस्योत्पत्तिर्विरुद्धा? चेतनात्मनस्कारादिसन्निधानसहकारिणो दर्शनस्योत्पत्तिरिति चेत् तर्हि चेतनात्मनः सन्निकर्षसहकारिणोऽर्थनिश्चयोत्पत्तिरपि कथं विरुध्यते? यतः सर्वस्यैव साधात्म्योऽधिगमो न भवेत्। स च साकल्येन साध्यसाधनसम्बन्धगोचरो तर्क इति प्रमाणं तर्कः, स्वार्थाधिगमफलत्वात् समारोपव्यवच्छेदकत्वात्संवादकत्वाच्चानुमानादिवत्। ततः स्याद्वादिनां व्याप्तिसिद्धेरस्त्यनुमानं, न पुनरेकान्तवादिनां, तद्योगुमानसिद्धेन सर्वैकान्तेनाने-कान्तस्य बाधाकत्वस्य स्यात्। इत्यप्रमाणसिद्धमपि बाधा कल्पनीयैव परैः, अन्यथा समवनियमापदनात्। तथा सति सूक्तं "परमता पेक्षे विपर्ययं प्रमितम न बाध्यते" ॥ इति। एतेन यदुक्तं भट्टेन "नरः कोऽप्यस्ति सर्वज्ञः स तु सर्वज्ञ इत्यपि। साधनं यत्प्रयुज्येत प्रतिज्ञामात्रमेव तत् ॥ १ ॥ सिसाधयिषितो योऽर्थः सोऽनया नाभिधीयते। यत्तूच्यते न तत्सिद्धौ किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ॥ २ ॥ यदी-यागमसत्यत्वसिद्धौ सर्वज्ञतोच्यते। न सा सर्वज्ञसामान्यसिद्धिमात्रेण लभ्यते ॥ ३ ॥ यावद्बुद्धो न सर्वज्ञस्तावत्तद्वचनं मृषा। यत्र क्वचन सर्वज्ञे सिद्धे तत्सत्यता कुतः ॥ ४ ॥ अन्यस्मिन् हि सर्वज्ञे वचसोऽन्यस्य सत्यता। सामानाधिकरण्ये हि तयोरङ्गाङ्गिता भवेत् ॥ ५ ॥" इति तन्निरस्तं भगवतोऽर्हत एव युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्त्वेन सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वेन च सर्वज्ञत्ववीतरागत्वसाधनात् तदसत्यमेव महान् मोक्षमार्गस्य प्रणेता मान्यः कपिलादिः। यस्मात्—

इह दृष्टान्तावचनं स्थिति (१००-१-११) हेतुर्यद्यपि हेतुगर्भविशेषणमहिम्नैव हेतुहेतुमद्भावलाभात् तथापि दृष्टान्तलाभे शाब्दसामग्री न व्याप्रियत इत्याक्षेपात् तल्लाभः शब्दाप्यासहाराय शाब्दबोधे प्रवेश इति संक्षेपाय विरुच्यत इत्यनेनोच्यत इति विभावनीयं सुधीभिः । 'अन्यथानुपपन्नत्वेत्यादि' (१००-१-१३) पक्षधर्मत्वादिपञ्चरूपोपपन्न एव हेतुरिति नैयायिकाः त्रिरूपोपपन्न इति सौगताः । अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुरिति जैना इति विभागात् स्वाभीष्टपरमपक्षप्राधान्यं स्फोटयितुमित्यर्थः, चिद्विवर्तत्वात् (१००-२-१) चित्तमात्रकार्यत्वादिच्छादीनामपि चिदनुस्यूतत्वेन चैतन्योपादानकारणकत्वस्याभीष्टत्वादित्यर्थः । पूर्वचिदभ्यासक्रमोपगमेनोत्तरचिदभ्यासक्रमोऽस्यथे, परस्परं तेषामुपादानोपादेयभावस्य चार्वाकेणाभ्युपगमात्, न चैवंभूतोपादेयचैतन्यवादे भूतानामपि चिद्विवर्तत्वादाद्यचैतन्यस्य भूतसमकचैतन्योपादेयत्वेनार्थान्तरत्वम्, अवशिष्टभूते घटादौ चैतन्यावच्छेदेन चिद्विवर्तत्वेन भूतव्याप्त्यैनैव प्रकृतोपादानसम्भवात्, तत्त्वं च तस्य विषयालोकमनस्कारादीनां परस्परसहभावनैयत्येऽपि नियतोपादानत्वाभ्युपगमवच्च दुष्कराभ्युपगममिति दिक् । जातिरेव (१०१ १ २) असदुत्तरमेव, अर्थान्तरत्वेन निग्रहस्थानमेव वा प्रकृतानुमानप्रतिकूलानभिधानेन परस्यैव पराजयादिति भावः । तत्त्वान्तरभावविरोध इति (१०१ १ ४) अत्र तत्त्वान्तरत्वं भिन्नपदार्थविभाजकोपाध्यवच्छिन्नत्वम्, पृथिव्यादिविवर्तमिति (१०१ १ ५) पृथिव्यादिः पृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नो विवर्तः पर्यायो यस्य तथा, 'अनुपादानस्येति' (१०१-१-८) तथा च जन्यपृथिवीत्वाद्यवच्छिन्ने पृथिवीत्वादिना समवायिकारणत्वं नैयायिकाद्यभ्युपगतमकामेनापि चार्वाकेणावश्यमाश्रयणीयमित्यर्थः । स्याद्वादिना तु तादात्म्येन पृथिवीत्वाद्यवच्छिन्ने स्वध्वंसत्वसम्बन्धेन पृथिवीत्वादीनां हेतुत्वं वाच्यम्, विभागजातोत्पत्तिस्थलेऽपि द्व्यणुका

दिग्धर्मरूपाया एव परमाणूस्तयो स्वीकारादिति युक्तं पश्यामः। 'शब्दादिरिति' (१ १-१-९) अनेनानुमानेन शब्दस्य भाषावर्गणोपादानत्वं विपुद्गलादेमान्याद्युपादानत्वं साधनीयमिति भावः। तयोर्भिन्नलक्षणत्वादिति (१०१-१-१२) भिन्नं लक्षणं तयोर्बहिरन्तर्मुखतया च प्रतीयमानत्वमेवेति द्रष्टव्यम्। तत एव भिन्नलक्षणत्वादेव सदाद्–अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति अस्मदादिभिस्त्वसत्त्वादिति असदादिनेकप्रतिपत्तृप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। तेन ज्ञाने न व्यभिचारः, घटादिवदिति न चैवं पटादावेव पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यसिद्धेरनुमानवैफल्यमिति शङ्कनीयम्। पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यत्रेव प्रकृते पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धेरभ्युपगमेन तदवैफल्यमित्यभिप्रायात्, न चोपचरितेति (१०१-२-५) अन्यथोपचरितधूमेन वाष्पादिना वह्न्यादेरपि व्यभिचारविप्लवोऽपि सकर्मकर्मारुन्तुदः स्यादिति भावः। स्वतो परिच्छिन्नेति यथा च प्रकृते बहिरर्थमयं स्वाभिन्नपरमेवेति भावः। स्वाभिन्नत्वमपि न स्वप्रतियोगिकभेदवत्त्वमात्रं परिच्छिन्न यावदिष्टत्वयोः, आद्ये स्वाभिन्नेन स्वभेदप्रसङ्गात्, अन्त्ये च क्वापि तदप्रसिद्धेः सत्त्वादिना भेदस्य कुम्भादावप्यभावात्, किन्तु स्वनिष्ठज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम्, तच्च सुखादिसंवेदनापेक्षया सुखादावपि सिद्धम्, इति न तत्र बहिरर्थपरिच्छेदकत्वासिद्धिरित्याशयेनाह 'कुम्भादिवेदनस्यापीति (१०१-२-७) सुखादीति' सुखादेः कारणं सातवेदनीयकर्मोदयादिः, तत्संवेदनस्य कारणं च ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिः, इत्येवं कारणभेदादप्यनयोर्भेदो न केवलमास्वादनपरिच्छेदाकाररूपलक्षणभेदादिति भावः। 'तस्यैवेति' (१०१ २ १०) विषयनिर्मुक्तज्ञानानुभवाभावात्तदुपरक्तस्यैव तस्य स्वांशे स्वसंवेदकत्वं विषयांशे च परसंवेदकत्वमविरुद्धमिति भावः। अविरुद्धं पश्याम (१०२-१-५) इति ननु रूपमेतदविरुद्धं

प्रत्यक्षविषयताया इन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यत्वेन ज्ञाने सन्निकृष्टघटाद्यर्थविषयस्योपपत्तावपि स्वविषयतानुपपत्तेः स्वविषयतायाः प्रत्यक्षत्वनियतताया अभ्युपगमाभावात्तस्याः प्रयोजकाभावादिति चेत्, न। प्रत्यक्षविषयतामात्रस्येन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यत्वे मानाभावादसन्निकृष्टे वस्तुनि प्रत्यक्षविषयतायास्तत्र तत्रोपपादितत्वाच्छुक्तिसन्निकर्षेऽपि रजतविषयकप्रत्यक्षस्य सार्वजनीनत्वाच्चे न्द्रियसन्निकर्षघटादेरपि प्रत्यक्षविषयताप्रयोजकत्वाभ्युपगमे च तादात्म्येन ज्ञानस्यापि तत्त्वं किमिति न रोचयेः। ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽनवस्थानात् ज्ञानमानसत्वे चाक्षुषादिसामग्र्यादेः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनलाघवाच्च स्वसंवेद्यताया एव गुरुत्वादिति दिक्। 'विजातीयत्वाभिमतयोरिति' (१०२-१-९) सत्त्वादिना सजातीययोरपि जलानलयोर्जलत्वानलत्वाभ्यां विजातीययोर्यथा नोपादानोपादेयभावश्चार्वाकैरभ्युपगम्यते, तथाऽस्माभिर्भूतचैतन्ययोरिति साक्षात्पदविशेषस्योपादानोपादेयभावप्रयोजकत्वं चाभासमिति भावः। 'पार्थिवत्वादिनेति' (१०२ १ १०) नन्वेवं घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्ने कपालत्वतन्तुत्वादिना हेतुत्वं न स्यादिति चेत्, न। तथाहेतुत्वेऽपि ययोरुपादानोपादेयभावस्तयोः पदार्थविभाजकोपाधिना साक्षात्त्वमिति नियमस्याभङ्गात्। साक्षात्पदविशेषेण नियतारम्भस्य सुव्यवस्थितत्वात्, केचित्तु नास्त्येव पटत्वाद्यवच्छिन्ने तन्तुत्वादिना हेतुत्वमत एव त्वपि द्वितन्तुकपटादेस्तन्त्वन्तरसंयोगे पटोत्पत्तिर्घटते, एकैकतन्तुसंयोगे द्वितन्तुकादेर्नाशे त्रितन्तुकाद्युत्पत्तौ, पुनरेकैकतन्तुवियोगे त्रितन्तुकादिनाशे द्वितन्तुकाद्युत्पत्तिरिति कल्पनाया गौरवमासादितस्याहुः—'तदयुक्तम्, अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तथाहेतुत्वसिद्धेः त्रितन्तुकपटादेरपि तन्त्वादेवोत्पत्तिस्वीकारात् युगपत्तन्तुत्रयादिसंयोगे तन्त्वोरेव तदुत्पत्तेर्दर्शनात्, द्वितन्तुकादिक्रमेणोत्पन्नचतुरादितन्तुकपटस्य द्वितन्तुकासमवायिकारणसंयोगनाशाद् द्वितन्तुकादिनाशक्रमेण नाशोऽन्तरा पुन

द्वितन्तुकादिक्रमेणोत्पत्तिरिति तथापि कल्पनागौरवसाम्ये तन्तौ पट इति प्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेः, नहि पटे पट इति कश्चित् प्रत्येति, अत एव तन्त्वाकाशसंयोगत्वेन पटाकाशादिविभागादिसंयोगत्वेन हेतुहेतुमद्भावानुपपत्तिरित्यन्ये। एतेन तन्तुभ्यां तदारब्धद्वित न्तुकपटेन च तन्त्वन्तरयोगे त्रितन्तुकोत्पत्तिरेवं चतुरणुकादेरपीत्यारभ्यारम्भवादो युक्त इत्यप्यपास्तम्। अपरे तु क्रियमाणं कृतमिति नयानुसारिणस्तन्तुसंयोगत्वेनैव पटोत्पत्तिव्याप्यत्वमिच्छन्त आद्यतन्तुद्वयसंयोगकालादेवानवरतमवान्तरनानापटो त्पत्तिमरमतन्तुसंयोगकाले च महापटोत्पत्तिरिति तन्तुत्वेन पटहेतुत्वेऽपि द्वितन्तुकादिपटचतन्तुद्वयादावेव तन्त्वन्तरादियोगा दन्तुकपटाद्युत्पत्तिं स्वीकुर्वते, न च द्रव्यवति द्रव्योत्पत्त्यस्वीकारे उत्पन्नद्वितन्तुकपटस्य पुनरुत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम्, तस्य नष्टत्वात् तयोः संयोगान्तराजनकत्वात् द्वितन्तुकपटस्तु तदा नोत्पद्यते तत्संयोगान्तरविरहात्। अन्यथा प्रथमं तथापि मद्वितन्तुकोत्पत्तिः, एवं च दशतन्तुकादेश्चरमतन्तुसंयोगवियोगक्रमेण नाशे नवतन्तुकाद्युपलब्धिर्निराबाधा, प्रथमत आगमक्रमेण नाशे चास्तु तथैव दशतन्तुकनाशानन्तरं नवतन्तुकोत्पत्तिर्दशतन्तुकोत्पत्तिकाल एव वा चरमतन्तुपर्यन्ते द्वितीय मादाय नवतन्तुकोत्पत्तिः, न चैवं प्रतिलोमक्रमेणानन्तपटकल्पनापत्तिर्द्वितीयमादाय नवतन्तुकस्येव तृतीयमादायाप्यतन्तुकस्यापि सम्भवादिति वाच्यम्। यत्सत्त्वाप्रे स्वीक्रियते तस्यैव मया प्रथमतः स्वीकारान्नवतन्तुकादौ दशतन्तुकादिध्वंसस्य हेतुत्वे माना भावादन्यत्र प्रागभावाभावेनैव तद्विरहोपपत्तेः, न च व्यक्तिस्थानीयापत्तिविरहाद्द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्य कारणत्वेनानतिप्रसङ्गे नत्वपर्यवसानमात्रकल्पनेनेति वाच्यम्, तदवच्छेदेन तत्त्वेन पटादिमत्त्वापि तन्तुत्वस्यापचेर्दीर्घतन्त्वादौ चतुर्युग्माच रोग। अस्तु वा द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्य जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्ने हेतुत्वं कर्मणः संयोग इव तथापि स्वाश्रयैकदेशावच्छिन्न

साद्वितन्तुकादिमति त्रितन्तुकाद्युत्पत्तिर्निराबाधैव स्वोत्पत्त्यव्याप्यद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वोपगमे तु द्वितन्तुकादिमति त
त्वन्तरादियोगादेकतन्तुकोत्पत्तेर्दुर्वारत्वापत्तेरित्याहुः॥ क्षमाश्रमणपूज्यपादानुसारिणस्तु चरमतन्तुसंयोगकाल एव क्रिय
मार्णं कृतमिति नयेन पटोत्पत्तिं स्वीकुर्वते, तत्प्राक्कालीनकार्यकोटिषु पटधीस्तु पटगताभिलाषोत्कर्षदोषाधयुक्तं घटमाश्रित्य
महाभाष्ये-" पइसमयकज्जकोडीणिरवेक्खो घडगयाहिलासो सि। पइसमयकज्जकोडिं धूलमइ घडमि लाए
सि ॥१॥" त्ति, एवं चैकः पट इत्यादेर्बोधस्य लोके शास्त्रे च व्यवहारस्य चोपपत्तिः, नहि नाना पटाः प्रतीयन्ते व्यवह्रियन्ते
न च चाक्षुषीभूततत्संयोगाद्यवच्छेदेन प्राप्यापनन्तरसंयोगानुपलब्ध्यादिवन् , साक्ष्यादित्रयाणानापटाद्यनुपलब्ध्युपपत्तिः, उभयत्रै
कयुक्त्यभावात्, महापटकाले द्वितन्तुकादेः स्वीकारे तन्त्वाकाशसंयोगादिवोऽनन्तद्वितन्तुकाकाशसंयोगादेर्द्वितन्तुकत्रितन्तुकादेः
परस्परकर्मजसंयोगद्वित्वत्रित्वादेर्वाप्याद्यनन्तसंयोगादेश्च कल्पनामपेक्ष्य तेषां नाशस्य क्वचिदन्येषां कल्पनस्यैव च लाघवे
नौचित्यात्, तन्त्वारम्भे द्रव्याभावस्य तु निरवच्छिन्नविशेषणतया हेतुत्वाद्देशावच्छेदेन पटाद्यभावसत्त्वेऽपि न दोषः। चक्षुरा
दिव्यवहारस्त्वेकस्मिन् हस्तयुगादिव्यवहारवदुपपादनीयः। एकतन्तुकाद्युत्पत्त्यनापत्तिस्तु निर्द्रव्यद्रव्यस्य विजातीयसंयोगेन
सन्यद्रव्यहेतुत्वादित्याहुः॥ 'सर्वेऽप्येते नयवादा वस्तुत 'एगसमयंमि एगदवियस्स च हुमा वि हुंति उप्पाया' इत्यादिपर्यालोचनया
संयोगविभागमानन्त्योत्पादतावभाक्षकिम्मीरितधौव्यैकस्वभावस्यस्त्वभ्युपगमादापेक्षिकानापेक्षिकनानापटपरिणामारम्भकतन्तूत्पा
दाभ्युपगमात्स्मार्क न काप्यनुपपत्तिः, एकस्मिन् पटे हस्तादिभेदेन नानापटव्यवहारस्यापि स्कन्धदेशप्रदेशकरूपद्रव्यविभागेनै
वोपपत्तेरुपादानता तु तत्र व्यवहारतस्तन्तुत्वादिना निश्चयतस्तुशक्तिविशेषेणेति तन्वोरिव द्वितन्त्वादेरपि न पटानुत्पत्तिः इत्थं च

पार्थिवत्वाविलाम्बुपादानोपादेयभावो नियतारम्भनपेऽन्यथा तु शक्तिविशेषेण जलादिपरमाणोरपि पार्थिवारम्भस्य बहुलमुप लम्भात्, पुद्गलपर्यायत्वावच्छिन्ने पुद्गलद्रव्यत्वेनोपादानोपादेयभावस्तु कल्पनीयोऽन्यथाऽसमानजातीयद्रव्यपर्यायमनुष्यादौ पुद्गलान्तर्विशेषानुपलम्भापत्तेः, इत्थमपि च चिदचितोर्मिथोपादानोपादेयत्वमप्यावृतमप्यासज्यपृथिवीधर्मत्वादिति दिक् । ' पूर्वाकारेति ' (१०२-१-११) द्रव्यार्थिकनयेनात्र देवादिपर्यायध्वंसविशिष्टात्मत्वेन तद्व्यवहितोत्तरपर्यायत्वेनोपादा-नोपादेयभावः, पर्यायार्थिकनयेन तु स्वध्वंसत्वसमनन्तर देवादिपर्यायस्य मनुष्यादिपर्यायत्वावच्छिन्ने तादात्म्येनेति विशेषो द्रष्टव्यः । तस्य तेनाव्याप्तिरिति भिन्नलक्षणत्वस्य तत्त्वान्तरभावेन सह व्याप्यव्यापकभावाभावइत्यर्थः । ' भवजननश क्तिसद्भावादिति ' (१०२-१-१४) तथा च सामान्यविशेषेण भिन्नलक्षणत्वविरोधादित्यर्थः । ' इष्टप्रतिष्ठानादिति ' (१०२-२-३) चैतन्यलक्षणस्यान्वयिन आत्मद्रव्यस्यैव सिद्धेर्विरामभ माधर्वनन्यायात्तस्य भूतनामकरणेऽपि चरस्वव्यापा तादित्यर्थः । तद्विधर्मत्वमसङ्गादिति (१०२-२-३) सामान्यविशेषस्य विनिगमकस्यानभ्युपगमादित्यर्थः । कादा चित्कत्वादितो न विधर्मत्वं भविष्यतीत्यत आह-' अनाद्यनन्तत्वाविशेषादिति ' भूतचैतन्ययोरित्यर्थः । तथा चेच्छा मात्रेणोपादानोपादेयभावाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इति भावः । ' चैतन्यविशेष इति ' (१०२-१-६) अनावृतसर्वविष यकचैतन्य इत्यर्थः । न च कूटस्थनित्यात्मश्रुतिश्चैतन्यविशेषावस्थानाभ्युपगमविरोधिनीनिर्धर्मकत्वस्य कूटस्थपदार्थत्वे चित्स्व धर्मस्याप्युच्छेदापत्तेस्तस्याभयाभिभावव्याख्यात्मकत्वेऽनन्तविशेषाणामपि तथात्वसम्भवात् सामान्यप्रतिज्ञाव्याघाताभि-प्रायत्वस्यापि च कार्यचिन्तनविशेषैवोपपत्तेरिति, अनुमयेन (१०३-१-९) पुद्गलनिष्ठप्रतिबिम्बादतबिम्बचैतन्यलक्षणेनेत्यर्थः ।

बुद्ध्यध्यवसित (१०३-१-१०) बुद्धिप्रतिबिम्बितम्, चेतयते (१०३-१-१०) निमिनोति, तदुपायानुष्ठानवैयर्थ्यमेव स्यादिति (१०३-१-११) सर्वमुक्त्योपायानां ध्यानमौनाचरणादीनां निरर्थकतैव स्यादित्यर्थः॥ 'स कोऽन्य इति' (१०३-२-२) एवेन दर्पणे मुखप्रतिबिम्बस्थानीयो सुखाकारमिति पुष्पोपरागो मुखरक्तवासंसर्गस्थानीयो घट इत्यादिर्विषयोपरागो बिम्बच-लनावेशस्थानीयः करोमीति व्यापारावेश इत्यंशत्रयकल्पनमपास्तम्। सम्बन्धसामान्यस्यातिप्रसञ्जकत्वात् सम्बन्धविशेषस्य च तादात्म्यातिरिक्तस्य युक्तिरिक्तत्वादमूर्तस्यात्मनः प्रतिबिम्बादिकल्पनाया बालक्रीडाप्रायत्वादिति द्रष्टव्यम्। न निषा पेन्त इति (१०४-१-१४) न च ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्न एवान्तःकरणादिहेतुत्वात् मुक्तौ तदजन्यज्ञानाद्यनुपपत्तिरिति वक्तुं युक्तम्, परैरपीश्वरज्ञानादिव्याप्तये जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ दानात् तस्य च ध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वात्, ध्वंसाप्रति योगिज्ञानादीनां मुक्तावनुपपत्त्यभावात्, न च जन्यत्वेन ज्ञानादीनां मुक्तावपि ध्वंस आवश्यक इति वाच्यम्। जन्यत्वेन ध्वंसहेतुत्वे मानाभावात् प्रतियोगिनो विशिष्य हेतुत्वेऽपि मुक्तज्ञानादीनां ध्वंसाहेतुत्वकल्पन एव लाघवात्, नचोपयोगस्य संसारदशा यामन्तर्मुहूर्तविकल्पनाश्यत्वदर्शना मुक्तावपि कालाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम्। केवलज्ञानादीनां काठानाश्यत्वस्य तदुपयोग क्षायिकत्वे च प्रवाहतस्तदानन्त्यस्य सिद्धान्तसिद्धत्वादित्याद्यधिकमस्मत्कृतन्यायालोकादौ, अन्यत्र केवलेस्यापि (१०४-२-२) विशेषनिषेधस्य क्षेपास्यनुमाफलकत्वादौपशमिकादिभावमध्यपतितस्य चारित्रादेः क्षायिकभावस्यापि सिद्धिसमये नाश इत्यस्माद्वचनाल्लभ्यते यो यः क्षायिको भावः स स नाशाप्रतियोगीति नियमस्यानेनैवानिरासात्, केवलसम्यक्त्वाद्यन्य भवमात्रनाशेऽयोगिगुणस्थानचरमसमयस्य हेतुत्वात् क्षायिको भावः साद्यनन्त एवेति तु मतान्तरम्, तदाश्रयणे तु सिद्धा-

नाग्यपि चारित्रं भवस्थेव परं न भवे सिद्धो नो चारित्री नो अचारित्री चारित्रलब्धिवचनात् मनःपर्यायपर्यन्तानि चत्वारि ज्ञानानि भवनयेत्यादिसिद्धान्तवचनाजुपष्टम्भ इत्येतन्मात्रया प्रबन्धेनोपपादितमस्माभिरध्यात्ममतपरीक्षायामिति तत एवावगन्तव्यम् । तथा वचनं (१०४-२-६) कथञ्चिद्विशेषगुणनिरूपणनिरूपितवचनम्, कथमेवमिति, अनन्तसुखस्य कण्ठतोऽनभिधानादयं प्रश्नः । 'सिद्धस्वचथमादिति' तथा च सिद्धत्वेनाक्षेपादनन्ताम इति भावः । 'सैव चेति' (१०४-२-६) आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव चेत्यर्थः अभावस्य भावान्तरस्वरूपत्वादिति भावः । यद्यप्येवं दुःखनिवृत्तसुखपरिणाममात्रेऽतिप्रसङ्गः तथाप्युपस्थितदुःखकारणनिवृत्त्यादेः सुखहेतुत्वस्य लोकसाक्षसिद्धत्वात् तदत्यन्तनिवृत्त्यादिजन्यमनन्तसुखं मोक्षे सिद्धयतीत्यत्र तात्पर्यम् । तथाहुः श्रीहरिभद्राचार्याः ॥ "कर्म सवस्तु तह सयवारि सवत्थसयभिच्छायं । तपविसमजोगपभवीहिं होइ तयो अणंतगु(णि)-य ॥१॥ ति, वाचकचक्रवर्तिनोऽप्याहुः ॥ "देहमनोवृत्तिभ्यां भवतः शारीरमानसे दुःखे । तदभावस्तदभावे, सिद्धं सिद्धस्य सिद्धिसुखम् ॥१॥ इति । अथान्यत्र सत्तुषपादिज्ञानादेव सुखोत्पादवर्शनात् स्वरूपसत्या अत्यन्तदुःखनिवृत्तेरनन्तसुखहेतुत्वमयुक्त

● सिवसुहविसिक्खणाम् ॥ रागाइया य जं कम्मुरया भावियो इह नेया । कम्मीओ परमत्था इच्छाभिच्छेच्चम्मो य तहा ॥२॥ अणुरयसिद्धं एवं नाडममाणं य रोगिणो भवरं । गम्भाइ इयरेण तहा सम्ममिणं चिंतियव्वं तु ॥३॥ पढे अपि तत्रैव । ण य सम्वण्णू वि इमं, उवमाभावा कहेइ परिफुडिउ । ण य तिहुयणे वि इरिसं, सिद्धसुहस्सावरं अत्थि ॥१॥ इति धर्मसंग्रहणी ॥ जह नाम कोइ मिच्छो नगरगुणे बहुगुणे वियाणंतो । न चयइ परिकहेउं उवमाए तहिं असंतीए ॥१॥ इय सव्वकामगुणियं पुरिसो भोत्तूण भोयणं कोइ । तण्हाछुहाविमुक्को अच्छिज्ज जहा अमियतित्तो ॥ २ ॥ इत्यावश्यकम् ॥

मिति चेद्, न। मूर्च्छाद्यवस्थायामप्युपजायमानदुःखनिवृत्तेरेव सुखहेतुत्वात्तस्याश्च मुक्तावप्यव्याहतत्वात्, तथापि सिद्धत्वमष्टकर्म क्षयजनितः साद्यनन्तः पारिणामिको भावः, सिद्धिसुखं च वेदनीयकर्मक्षयजनितम्, इति कथं भावो मुक्तिः सिद्धत्वमेवान न्तसुखमिति समनियतत्वेन चैक्याभ्युपगमे सिद्धगुणाष्टकोपवर्णकग्रन्थाघात इति सिद्धत्वग्रहणेऽप्यनन्तसुखाग्रहणान्न्यूनत्वदोषः प्रकृतस्यापरिहृत एवेति चेन्नैवम्, सिद्धत्वेनानन्तं सुखमुपलक्ष्यत इति न न्यूनत्वमित्यत्र तात्पर्यात्, अन्यत्रोपलक्षणत्वेनाविवक्षाया च प्रकर्तुः स्वतन्त्रेच्छत्वस्यैव परमत्वात्, अत एवोक्तं कण्ठरवेण विहितसहृदयाल्हादाः क्षमाश्रमणपादाः, " तत्तोदईमा- इआ भवर्ण च विविहपए समय। सम्मत्तनाणदंसणसुहसिद्धत्ताइ मोक्खे ॥१॥" इति, इत्यपर इति (१०४-२-७) तौतातित इत्यर्थः। तदाहुरुदयनाचार्याः "नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः" इति तौतातिता इति, सोऽपीति, मुक्त्यागमबा- धक तौतातितस्य, सुखमात्रस्यादृष्टजन्यत्वेन नित्यसुखे मानाभावादात्मरूपस्यैव सुखस्योपगमे तन्नित्यतया सुखनित्यत्वे संसारदशायामप्यात्माभिन्नतदभिव्यक्तौ मुक्तिप्रसंगाद्दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव नित्यसुखत्वप्रकारकाभिव्यक्तिहेतुत्वे विशेषणासिद्धया तस्याश्रमवनकल्पापत्तेरस्यार्थस्य निष्कर्षे नित्यस्य सुखस्याभिव्यक्तिर्नित्या वा सुखाभिव्यक्तिर्मोक्ष इत्यनुच्छिद्यमानसुखज्ञानधा रात्मकमोक्षवादिवीथीनिःक्रान्तत्वस्यैव पर्यायाद्विशेषपेशलमतिप्रपञ्चितस्य साम्राज्यापत्तेः, ग्रन्थादिदृष्टे तु साद्यनन्तं सुखं तादृशी तदभिव्यक्तिश्चेत्युभयमपि मुक्तौ प्रामाणिकम्, तदाह, ' तदनन्तं सुखमित्यादि ' (१०४-२-७) सातसंवेदनस्येति (१०४-२-९) सुखमात्रस्य स्वसंवेदनव्याप्यसाक्षात्त्वनियमेनासंवेद्यमानस्य सुखत्वविरोधादित्यर्थः। ते वेदान्तिनः, परमा त्मन इति (१०४-२-९) तस्यैव सच्चिदानन्दरूपत्वेन श्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः। एवं सम्प्रधार्यम् (१०४-२-१०) एवं विचार

णीयम्। 'अन्यथा द्वैतप्रसङ्गादिति' (१०४-२-१२) सूत्रं यत्र येऽपुमयस्य वाग्रूपत्वादित्यर्थः। अथास्तुसम्यग्दर्शिरेव सूत्रं यत्रेति न द्वैतप्रसङ्ग इति यदि विभाव्यते, तदाऽश्वबुद्ध्याद्यपाऽनन्तगुणात्मस्वभावापस्थितिरूपमुक्तिवादेऽपि न द्वैतप्रसङ्गो भवि ष्यतीति सन्तोष्टव्यम्, मन्यतामिति (१०४-२-१४) योगधर्ममहिम्ना वातस्य सर्वविषयकज्ञानस्य नाशकाभावेनाकालमनुवृत्ते रित्यर्थः। न च तपोविशेषफलं सार्वज्ञ्यं शापानुग्रहादिसामर्थ्यवत् कस्यचिदेव, मुक्तिस्तु सर्वस्य नित्यसत्यचिदानन्दस्वरूपेण स्यपि चक्र युक्तम्। सार्वज्ञस्यात्मस्वभावतया व्यवस्थापितत्वात्तत्प्रतिबन्धककर्मक्षयस्य सर्वमुक्तसाधारणत्वात्तपोविशेषस्यापि प्रशस्तपर्यिना सार्वज्ञ्यसिद्धये क्रियमाणत्वाभावेति दिक्। सौगतमतमुपन्यस्य दूषयति येऽपीत्यादिना (१०४-२-१४) 'प्रदीपेत्यादि' (१०५-१-१) प्रदीपनिर्वाणोपमं ज्ञानस्य निर्वाणमित्येतन्मतं यथा युक्त्याभ्युपायेन च बाध्यते पूर्व- क्षणात उत्तरक्षणस्यप्रादुर्भावस्तदर्थिप्रवृत्त्यौपयिकयुक्तिवाधाभावस्य निर्हेतुकत्वाभ्युपगमेन कारणबाधाच्च तथा "निराश्रयचित्तसन्तत्या नोत्पत्तिर्मुक्तिः" इति मतमपि भावनानाश्रयविधानां बन्धमोक्षसामानाधिकरण्यानुरोधार्थमेकद्रव्यान्वयाभ्यपगमेनयत्वे केवल पर्यायोऽन्यक्रमस्यनुकूलयुक्तिवाधादाभयचित्तध्वंसरूपायास्तस्या निर्हेतुकत्वेनाभ्युपायबाधाच्च, तथा च मोक्षः पुरुषार्थो न स्यात् अनाश्रयचित्तक्षणेष्वेकं जातिमङ्गीकृत्य तदवच्छिन्ने परमाश्रयचित्तक्षणस्य हेतुत्वे स्वैकैकक्षणस्य कार्यकारणकोटिमध्यप्रवेशे विनिगमनाभावस्तत्क्षणस्य पूर्वापरतानियमे प्रकृष्यमाणम तादृशक्षणेऽयं कार्यकारणभावो व्यावहारिकस्त्वन्य एवेति न मोक्षार्थे मायासूनवीयक्षाणसिद्धदीक्षादिप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न। चिदात्मनः परिणामित्वमविद्यादिसम्बन्धाच्यमर्यान्तरं योग सामर्थ्यनाश्यं तन्मुक्तियोग्यता च व्यवहारतो मोक्षार्थिप्रवृत्तेः कथमप्यपन्नात्वचितयोपगमे च स्याद्वादिमतस्यैव साम्रा

न्यादित्यधिकं समर्थितमनेकान्तव्यवस्थायामस्माभिः । 'शरीरेणेति' (१०५-१-३) शरीरनिवृत्तिरूपे मोक्षे शरीरसद्भावस्थितत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वायोगादित्यर्थः । साक्षादिति (१०५-१-४) साक्षात्काररूपम् अपरोक्षमिथ्याज्ञानेऽपरोक्षतत्त्वज्ञानस्यैव नाशकत्वादिन्दोषादौ तथा दर्शनादिति भावः । शरीराभावे (१०५-१-५) इति साक्षात्तत्त्वज्ञानस्य शरीरनिवृत्तिरूपमोक्षहेतुत्वे तदुत्पत्त्यनन्तरं तदभावस्य प्रसक्तापत्तेरिति भावः । ननु तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तिद्वारा शरीरान्तरानुत्पत्तौ कारणता । तथा च न्यायसूत्रं द्वितीयं "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति । न चोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य यावच्छरीरस्थिति नोपदेशविरोध इत्याशङ्क्य दूषयितुमाह, यदि पुनरित्यादिना (१०५-१-६) उपात्तशरीरस्यापीति (१०५-१-९) एकविंशतिभेदभिन्नदुःखनिवृत्तेरेव नैयायिकसाम्प्रदायिकैर्मोक्षत्वाभिधानादुक्तवचनस्य चार्थसिद्धक्रमाभिधानपरत्वादिति भावः । वस्तुतो "सुखदुःखध्वंसविशेषो मुक्तिः, इत्यप्युक्तमप्ययुक्तम्, उत्पन्नानुत्पन्नदुःखविकल्पग्रासेन तस्या अपुरुषार्थत्वादुत्पन्नस्य स्वत एव नाशादनुत्पन्नस्य च नाशयितुमशक्यत्वात्, न च परमदुःखमुत्पाद्यत्वज्ञानं समाश्रयतीति न मुक्तेरपुरुषार्थत्वमित्यपि युक्तम्, दुःखे प्रवृत्तेः कथमपि कस्याप्ययोगात्मत्वस्यार्थसमाजसिद्धत्वेन कार्यतावच्छेदकत्वात् सुखान्तमुक्तेरसम्भवप्रसङ्गाच्चेति दिक् । तथा चारित्रसहितमिति (१०५-२-३) ननु केवलज्ञानस्यैव यथाख्यातचारित्रस्य परनिःश्रेयसरूपफलजनने विलम्बस्तुल्य एव परमशुक्लध्यानरूपसमाधेरविलम्बेन तदुत्पत्त्युपगमे च तस्यैव परनिःश्रेयसहेतुत्वमुच्यतां किं ज्ञानचारित्रयोस्तत्कल्पनयेति चेत् न, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामागमाच्च ज्ञानचारित्रयोः परनिःश्रेयसहेतुत्वसिद्धावुक्तसमाधेर्द्वारत्वकल्पनेनाविरोधात्, न च मिथ्याज्ञानवासनाया संसार

पीयम् । 'अन्यथा द्वैतप्रसङ्गादिति' (१०४–२–१२) सुखं प्रत्य चेत्सुखस्य आत्मरूपत्वादित्यर्थः । अथात्मसुखस्याविरेव सुख
प्रवेति न द्वैतप्रसङ्ग इति यदि विभाव्यते, तदाऽत्वुभ्यात्स्याऽनन्तगुणात्मस्वभावावस्थितिरूपमुक्तिवादेऽपि न द्वैतप्रसङ्गो भवि
ष्यतीति सन्तोष्टव्यम्, अन्यतामिति (१०४–२–१४) योगधर्ममहिम्ना जातस्य सर्वविषयकज्ञानस्य नाशकाभावेनाकालमनुवर्त्ते-
रित्यर्थः । न च तपोविशेषफलं सार्वज्ञ्यं शापानुग्रहादिसामर्थ्यवत् कस्यचिदेव, मुक्तिस्तु सर्वस्य नित्यसत्यचिदानन्दस्वरूपत्वे
स्यापि मर्त्तु युक्तम् । सार्वज्ञस्यात्मस्वभावताया व्यवस्थापितत्वात्तत्प्रतिबन्धककर्मक्षयस्य सर्वमुक्तसाधारणत्वात्तपोविशेषस्यापि
प्रत्याससर्विना सार्वज्ञ्यसिद्धये क्रियमाणत्वाच्चेति दिक् । सौगतमतमुपन्यस्य दूषयति येऽपीत्यादिना (१०४–२–१४)
' प्रदीपेत्यादि ' (१०५–१–१) प्रदीपनिर्वाणोपमं शान्तस्य निर्वाणमित्येतन्मतं यथा पुरुषार्थ्युपायेन च साध्यते पूर्व-
पस्थाव उत्कृष्टमात्मप्राप्तेस्तदर्थिप्रवृत्त्यौपयिकयुक्तिबाधाभावस्य निर्हेतुकत्वाभ्युपगमेन कारणबाधात् तथा "निराश्रयचित्तसन्ता
नोत्पत्तिर्मुक्तिः" इति मतमपि आश्रयानाश्रयचित्तानां सन्तमोक्षसामानाधिकरण्यानुरोधार्थमेकत्र्यान्वयाश्रयत्वावश्यकत्वे केवल
पर्यायोरेकत्वपक्षप्रत्यनुकूलयुक्तिबाधाश्रयचित्तध्वंसरूपायास्तस्या निर्हेतुकत्वेनाभ्युपायबाधात्, तथा च मोक्षः पुरुषार्थो न स्यात्
अनाश्रयचित्तवन्मेयं मातिमङ्गीकृत्य तदवच्छिन्ने परमाश्रयचित्तक्षणस्य हेतुत्वे स्वैकक्षणस्य कार्यकारणकोटिमप्रवेशे
विनिगमनाभावस्तत्क्षणस पूर्वदृष्टानिमये प्रत्यक्षाभावम् तात्त्विकोऽयं कार्यकारणभावो व्यावहारिकस्त्वन्य एवेति न मोक्षार्थ
माघास्त्रमवीयमाशसिद्धदीक्षादिप्रत्यानुपपत्तिरिति चेत्, न । चिदात्मनः परिणामित्वमविद्यादिसम्बन्धाच्यमर्यान्तरं योग-
सामर्थ्येनाप्यं तन्मुक्तियोग्यता च व्यवहारतो मोक्षार्थिप्रवृत्तेः कथमप्यघटनात्वमितयोपगमे च स्याद्वादिमतस्यैव साम्रा

व्यापारादिसांकर्याभावस्तद्विशेषाच्चाविशेषः सर्वेऽपि सिद्धस्येवेति पपत्तेरिति (१०६-१-२) यथा च विचित्राभिसन्धित्वाभावाद् व्यापारादिसांकर्याभावस्तद्विशेषाच्चाविशेषः (१०६-१-३) तत्र (१०६-१-५) सुगतेऽस्य शरीरित्वादः, भावः। नन्वसिद्धमेतद्विपरीतव्याप्तेरत आह, 'कृतमायमिति' (१०६-१-३) अप्रयोजकत्वाद्विव्यभिचारसंशयास्कन्दितत्वादित्यर्थः। अप्रयोजकत्व- सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् (१०६-१-५) अप्रयोजकत्वाद्विव्यभिचारसंशयास्कन्दितत्वादित्यर्थः। प्रतिबन्ध्या समाधत्ते, 'तत एवेत्यादि' धीविरिपक्षबाधकतर्काभावप्रचिकट्यिषयाऽऽह, विज्ञानमकर्ष इति (१०६-१-५) प्रतिबन्ध्या समाधत्ते, दुर्बलबलवदनुमानयोरविशेषापत्तेः प्रतिवादिनमाक्षिपति- (१०६-१-६) सत एवाप्रयोजकत्वाद्विव्यभिचारसंशयादेव, दुर्बलबलवदनुमानयोरविशेषापत्तेः (१०६-१-८) उन्मत्त एवेत्यर्थः। आक्षेपान्तरमाह, कैम 'सोऽयमित्यादि' (१०६-१-७) कथमनुन्मत्त इति (१०६-१-८) स्वभिभयबद्धादिसन्ताने, यथा स्वस धर्म्यापेत्यादि' कैमर्थक्याच्च किमर्थाय, सन्तानान्तरे (१०६-१-८) स्वभिभयबद्धादिसन्ताने, तथा स्वस न्ताने क्षणक्षयस्य स्वर्गप्रापणशक्त्यादेश्च दानादिधर्माभिमततया, विशेषस्येष्टिः प्रतिज्ञा, सर्वज्ञत्वाद्यविशेष इव तत्र विप्रकृष्टस्वभावत्वस्याविशेषात्, तथापि संशयसम्भवात् तत एव चित्रज्ञानस्य ज्ञानाद्वैतस्य वा विशेष्यस्य कथमिष्टि' कथं वा प्रमाणभूतत्वादिना सुगतगतस्य विशेषस्योऽपि स्वाभ्युपगमविरुद्धमेतदखिलमिति भावः, प्रमाणभूतस्येत्यादिना (१०६- १-९) 'प्रमाणभूताय जगद्धितैषिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने' इति सुगतस्योत्प्रतीकोत्कीर्तने कर्त शक्तिकत्वा, कश्चित् सामान्ये विशेषव्यभिचारदर्शनात् विशेषहेतावपि तद् दृष्टान्तोपष्टम्भेन व्यभिचारसंशयोद्भावनेऽनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्याह, 'न चैव वादिन इति' (१०६-१-१०) निरभिसन्धीनामित्यनन्तरम् अनुमानानामिति विपरिणतस्यानुषङ्गः, निर्गतोऽ भिसन्धिर्विशेषाभिप्रायो येभ्यस्तेषामनुमानानां पक्षधर्मत्वादीनां ज्ञायमानलिङ्गानामपि, बहुल भूमा, कार्यस्य भावानियमस्य

हेतुत्वात्तद्विरोधित्वज्ञानस्यैवोक्तसमाधिद्वारामुक्तिहेतुत्वमिति वाच्यम् । उक्तसमाधिरपि मुक्तिहेतुत्वकालान्तरभावित्वेन तत्रापि कर्मनिर्जराद्वारा ज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पनीये तुल्यत्वेन ज्ञानकर्मणोस्तुल्यवत् समुच्चयपक्षोपगमेन ज्ञानवच्चारित्रस्यापि हेतुताया अपर्वनीयत्वात् । न च "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन" इति वचनात् सञ्चितकर्मनाशे ज्ञानमेव कारणं प्रारब्धनाशस्तु भोगादेव, क्रियमाणं तु योगिकर्ममिथ्याज्ञानवासनाभावाभावादनुत्पादकमिति न क्वापि चारित्रोपयोग इति वक्तनीयम्, ज्ञानाग्निरित्यादेर्ज्ञानस्तुतिमात्रपरत्वात्, सद्योपायस्यस्ये ज्ञानचारित्रयोः स्वस्वजन्यकर्मनाशे पृथग्धेतुत्वावश्यकत्वाद्विना चारित्र व्यापारमौपक्रमिककर्मोपभोगस्य कथमप्यनुपपत्तेः, सम्मतमाप्यमर्थः, "तमुक्तस्य यथा धर्मं यथा शास्त्रस्य कालिका । नश्यति क्रियया पुंसः पुद्गलस्य तथा मलम्" ॥१॥ इत्यादि वाशिष्ठग्रन्थादिनापि, नयवादास्तु तपःसंयमज्ञानानां मुक्तिहेतुत्वे भिन्नभिन्नरूपतयैव व्यवतिष्ठन्ते, तथा च पारमर्षम् । "तपसंजमो अणुमओ निग्गंथं पवयणं च ववहारे । सद्दुज्जुसुयाणं पुण निव्वाणं संजमो चेव" ॥१॥ अलमतिविस्तरेण, गुणानां (१०५–२–७) महदादिपरिणामानाम्, संसारोपपत्तेः (१०५–२–७) संसारसम्भवदर्शनात्, परेषां (१०५–२–८) सांख्यानाम् संवृत्त्या (१०५–२–८)उपचारमात्रेण, तत्कारणः (१०५–२–८) तन्मात्रकारणकः, तेन नोपक्रमोपसंहारविरोधः, कारणं चात्रोपादानरूपं ग्राह्यं तेन न वस्त्वभावव्याप्त्यनुपपत्तिः, सिद्धान्ते मिथ्यात्वाद्यविरत्यादिनानार्थसारोपादानाम्युपगमेऽपि तदविशिष्टात्मनः कारणस्यैकस्याभ्युपगमाद्, पर्यायार्थतया नानोपादानत्वस्य द्रव्यार्थतयैकोपादानत्वस्य चाविरोधादिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये कैमर्थक्येति (१०६–१–२) मत्वर्थीयाया किमर्थेऽस्यर्थः । विशेषैर्विशेषणमेव द्रष्टव्यम् । तत्र सुमतादौ, साङ्कर्यम् (१०६–१–४) अन्यत्र परिदृष्टवार्तीयत्वम्, विविधाभिसन्निपाताद्

'अप्रतिसंविदिताकारेत्यादि' (१०७-१-३) इच्छायाः स्वसमानाधिकरणज्ञानविषयत्वनियमेनाज्ञातत्वसम्भव इत्यर्थः। नियमो तदनियम एवेति (१०७-१-११) वामादिप्रवृत्तेरिच्छापूर्वकत्वानियम एवेत्यर्थः। ननु वचनमात्रे विवक्षाया हेतुत्वाद्यभिप्रायो मविष्यतीत्यत आह, 'ततश्चैतन्येत्यादि' (१०७-१-१२) चैतन्यकरणपाटवे वाग्वचने प्रतिनियतो हेतुः, विवक्षा तु कण्ठाद्य मिघातजनकप्रवृत्तिजनकेच्छाजनकेष्टसाधनताज्ञानविषयस्येष्टतासम्भावनार्थं क्वचिदुपयुज्यमाना न नियतहेतुर्वचनहेतोः कण्ठा घमिघातस्य विनापीच्छां गोत्रस्खलनादावदृष्टविशेषादुपपत्तेस्तद्वदेव वीतरागस्याप्यनाकूतभावस्तीर्थकरनामकर्मोदयसामर्थ्या दुपपत्तेरिति निगर्वः। ननु शुभभावनाकृतवाग्दोषमहिम्नैव दर्शनादोषमावेऽभिप्रेतत्वं साधना च न निर्दोषस्य सर्वस्य तदुपपत्ति रित्याशङ्क्याह भाष्यकृद्, 'नचेत्यादि' (१०७-२-४) वाक्प्रकर्षापकर्षयोर्दोषजातिप्रकर्षापकर्षानुविधायित्वाभ तस्यास्त हेतुत्वमिति भावः। वाञ्छन्तो वेति (१०७-२-८) वा शब्दोऽप्यर्थः, वक्तुमित्यध्याहार्यम्। तथा च वक्तुं वाञ्छन्तोऽपि मन्दबुद्धयः शास्त्राणां वक्तारो न भवन्तीति विवक्षावचनेन नियतहेतुरिति निर्व्यूढं भाष्ये, वाचनमिति (१०७-२-१०) करणे नट् वाचकमित्यर्थः। परमतापेक्षमिति (१०७-२-१०) परमतत्वस्य वस्तुतः प्रसिद्धत्वाभावादित्यर्थः। परमतप्रसिद्धेनैका न्तनित्यत्वादिना स्याद्दृष्टमनेकान्ततत्त्वं न बाध्यते तत्प्रसिद्धेरप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वात्, स्वदिष्टतत्त्वे च विपर्यये व्याघात दण्डभयेनैव विरोधिशङ्कानुत्थानादिति निर्गलितोऽर्थः, 'तद्व्यवच्छेदनार्थमपीति' (१०७-२-१४) अयमर्थः हि सल क्षणविषयत्वेन प्रमाण्यम्, अनुमानं तु समारोपव्यवच्छेदकत्वेन च योगिप्रत्यक्षस्यानुमानमूलव्याप्तिग्राहकत्वाभ्युपगमे तत एव समारोपनिवृत्तौ क्वचिदनुमानप्रमाणप्रवर्तेतेत्यपेरर्थः, 'पूर्वापरेति (१०८-१-१) पूर्वं कारणमपरं कार्यं तयोः परामर्शस्तज्ज्ञान

(१०६-१-१०) कार्यस्वभावप्रतिबद्धस्यास्य भावस्योपलम्भादन्यत्र तादृगनुमानसद्भावेऽप्यनाश्वासप्रसङ्गादित्यर्थः। दुर्लभमवि नियमतायां विजातीययोर्लम्भेऽकाष्ठजातीयादपि वह्निजातीयदर्शनादित्यर्थः, कथमिव निर्णीयेतेति (१०६-१-१२) अथ द्विजातीयादपि धूमजातीयसम्भावनादित्यर्थः, वृक्षः शिंशपात्वादिति इत्यपि कथमिव निर्णीयेतेति योजनीयम्। व्यतेति (१०६-१-१५) धूमादेर्व्यभिचारित्वेन तज्जातीयतया शिंशपायामपि वृक्षत्वव्यभिचारसंशयसम्भवादित्यर्थः 'भवद्भिरिति' भवद्भिर्वस्तुन्येकान्ततः संशयवादिना सौगतानामित्यर्थः। सोऽपि प्रतीतेरपलापकः (१०६-२-२) सोऽपि सौगतः प्रतीयमानापलापकारी, कार्यस्येति कार्यस्य वह्न्यादेः, तादृशतया वह्नित्वादिनैकजातीयतया, प्रतीयमानस्यापि ज्ञायमानस्यापि, कारणविशेषस्य काष्ठादेः, व्यतिवृत्तेरतिक्रमस्य, दर्शनात्, ननु काष्ठादिजन्यतावच्छेदकतया वह्नौ वैजात्यं कल्पयिष्यते तदपरिच्छेदादेव कारणविशेषोऽनुमास्यत इत्येवं न प्रतीत्यपलापो विशेषापरिज्ञानं तु पुरुषदोषो न तु वस्तुदोष इति नानुपपत्तिरिति मनसि कृत्वाह भाष्यकृद् यत्नत इत्यादि, यत्नतः परीक्षित (१०६-२-३) इत्येवंरूपा विशेषे पर्यवसायितम्, कार्यं कारणं नातिवर्तते (१०६-२-३) कारणव्यभिचारशङ्कास्पदं न भवतीत्यर्थः। स्तुत प्रस्तुतमिति (१०६-२-३) अस्माभिः प्रकृतं त्वयाऽभीष्टत्वेन स्तुतिविषयीकृतमित्यर्थः। अनतिवृत्तिरव्यभिचारः, (१०६-२-४) उपवर्ण्यत इति (१०६-२-११) अत्यन्तविरस्कृताप्यप्यनिर्मासेत्यर्थः। अनिर्वचनीयप्रभावास्त्वत्वं व्यञ्जयम्, कस्यचिद्विप्रतिपत्तेर्वाचिदिति सुप्रसादो निराकरणोऽभिमानेनोपलम्भादित्यर्थः। पुनः स्मर्यतेति (१०७-१-२) इष्टानुभवस्येष्टास्मृतौ हेतुत्वादित्यर्थः। न च सर्वत्रे सुतो रिथतेन तस्मात्सुप्रख्यापनाकृतप्रयत्नोद्भुत प्रतिसंविधित्साकारेच्छा नास्तीति भावः। तर्हि भावतया सा यदा भविष्यतीत्याशङ्क्याह-

मेव न पुनरेकात्मकं, सुखवेदनाद्याकारमाकारान्तरमेवबोधनाकारस्य विज्ञानसाम्यत्वात् चित्ररूपधर्माध्यासस्यान्यत्वसाधनत्वात् अन्यथा चित्रस्यैकत्वमसङ्गात् इति चेत्, चित्रज्ञानस्याप्येकात्मकत्वाभावप्रसङ्गात् पीताकारसंवेदनस्य नीलाद्याकारसंवेदनादन्यत्वात् यद् विरुद्धधर्माध्यासात्। यदि पुनरशक्यविवेचनत्वात्पीताद्याकारसंवेदनमेकात्मकमुररीक्रियते तदा सुखादिसंवेदनेन कोऽपराधः कृतः ? तस्याप्यशक्यविवेचनत्वादेकात्मकत्वोपपत्तेः पीताद्याकाराणामिव सुखाद्याकाराणां चैतन्यान्तरं नेतुमशक्यविवेचनत्वसद्भावात्। तदे-कात्मकमेव सुखादिचैतन्यं न पुनरसंकीर्णविक्षेपात्मकमित्यपि न मन्तव्यम् चित्रज्ञानस्याप्यसंकीर्णविक्षेपात्मकत्वाभावप्रसङ्गात्। तथा च सति न तच्चित्रमेकज्ञानवत्। चित्रज्ञाने पीताद्याकारप्रतिभासस्याविरोधोपकल्पितत्वादेकात्मकत्वमेव वास्तवमिति चेत्, कथमेकाने-काकारयोः प्रतिभासाविशेषेऽपि वास्तवेतरत्वमविवेकः ? एकाकारस्यानेकाकारेण विरोधात्तस्यावास्तवत्वे कथमेकाकारस्यैवावास्तवत्वं न स्यात् ? स्वप्नज्ञानेऽनेकाकारस्यावास्तवस्य प्रसिद्धेश्चित्रज्ञानेऽपि तस्यावास्तवत्वं युक्तं कल्पयितुमिति चेत्, केशाद्येकाकारस्याप्यवास्तवत्वसि-द्धेस्तत्रावास्तवत्वं कथमयुक्तम् ? पीताद्याकारस्य संवेदनाद्भेदेनैकत्वविरोधाद्भेदे प्रतिभासासम्भवात्, प्रतिभासे वा संवेदनान्तरस्यापत्ते-रवास्तवत्वमेवेति चेत् तत एकाकारस्यावास्तवत्वमस्तु तस्यापि पीताद्याकारप्रतिभासेभ्योऽनर्थान्तरतायामेकत्वविरोधादर्थान्तरतायां संविद्रूपाभावात् संविदो वा ज्ञानान्तरत्वमसंकीर्णविक्षेपाभावात्। ततो न चित्रज्ञानेऽनेकाकारप्रतिभासस्यैव भेदापत्तेरवास्तवत्वं शक्यं कल्पयितुम्, येनेदमेवाभिधीयमानं शोभेत ‘किं स्यात्सा चित्रतैकस्यां न स्यात्तस्यां मतावपि। यदीदं स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम्” ॥१॥ इति। पुनरिदमपि, “किं नु स्यादेकता न स्यात्तस्यां चित्रमतावपि। यदीदं रोचते बुद्ध्यै चित्रायै तत्र के वयम्” ॥२॥ इति। ननु चैकस्यां मतौ चित्रतापायेऽपि संवेदनमात्रस्य भावात् स्वरूपस्य स्वतो गतिर्विरुद्ध्यते। संवेदनमात्रस्य त्वपाये सा विरुद्ध्येतेति चेत्, न,

पूर्वकान्वयव्यतिरेकाविधानं तथानुपपत्त्यादेरुपयोगापरिमितत्वात्, अभिलापसंसर्गरहितत्वाच्छब्दाविषयत्वात्, विचा रस्य च प्रातिस्विकव्यापारपरिषये वस्त्वाभ्यभेदेनैव पर्यवसानादिति भावः। प्रत्यक्षानुपलम्भसहकारिण (१०८-१-५) इति प्रत्यक्षं यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयसहचारग्रहणम्, अनुपलम्भो यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्तीति व्यतिरेकसहचारग्रहणं तौ सह कारिणौ यस्य स तथा तस्येत्यर्थः। 'यतस्तथेति' (१०८-१-९) तत्प्रकारकज्ञानस्यैव तदभावप्रकारकज्ञानविरोधित्वेन निर्वि- कल्पकस्य च तथात्वेन समारोपाविरोधित्वादित्यर्थः। सन्निधानादेवात् (१०८-१-१०) सन्निधानतुल्यत्वात्, भावाभाव योरिति (१०८-१-१४) पक्षभावे पक्षभावः पक्षभावे च पक्षभावत्वं प्रति तस्य साधकत्वमस्त्वित्यर्थः ॥६॥ संविदद्वैतवाद्याद-

त्वन्मतामृतबाह्यानां सर्वथैकान्तवादिनाम् । आप्ताभिमानदग्धानां स्वेष्टं दृष्टेन बाध्यते ॥७॥

त्वन्मतमनेकान्तात्मकं वस्तु तत्त्वज्ञानं च । तदेवामृतम्, अमृतस्य मोक्षस्य कारणत्वात् सर्वथा निर्वाणस्येव परितोषकारित्वाच्च । ततो बाह्याः सर्वथैकान्ताग्रहाभिनिवेशिनश्च वादिनः । ते चाप्ताभिमानदग्धा एव विसंवादकत्वेन वस्तुतोऽनाप्तत्वात्समाप्ता इत्यभिमा- मानेन स्वरूपालम्भ्याविरुत्वारग्धा इव दग्धा इति समाभिधानत्वात्, तेषां स्वेष्टस्य सर्वथैकान्तस्य दृष्टबाधनात् । अनेकान्तात्मकव स्तुसाधकत्वं बहिरन्तश्च सकलजगत्साक्षीभूतं विपक्षे प्रत्यक्षविरोधकत्वमनेन कथयति । सर्वथैकान्तविरोधस्यानेकान्तात्मकवस्तुसा धकत्वकथनत्वात्, बहिरिवान्तरपि तत्त्वस्यानेकान्तात्मकतया सकलैस्सकलत्वविप्राणिभिरनुभवनात् सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाण त्वसिद्धेः । न हि किञ्चिद्रूपान्तरविकलं सदसन्नित्यानित्याद्येकान्तरूपं संवेदनमन्यद्वा संपश्यामो यथात्र प्रतिभासते, चित्रज्ञानवत्कथ चिदसदीर्घविशेषात्मनः सुखादिचैतन्यस्य सर्वसंवेदनात्मनः स्वलक्षणस्य च प्रेपणात् । स्वात्मवत् " सुखादिचैतन्यमसंदिग्धविशेषात्मक-

मेव न पुनरेकमर्थं सुखादेरन्याकारतानाकारत्वमेवबोधनाकारस्य विज्ञानस्यासम्भवात्, विरुद्धधर्माध्यासस्यान्यत्वसाधनत्वात्, अन्यथा विश्वस्यैकत्वप्रसङ्गात् इति तदसत्, चित्रज्ञानस्याप्येकात्मकत्वाभावप्रसङ्गात् पीताद्याकारसंवेदनस्य नीलाद्याकारसंवेदनादन्यत्वात्, तत्र विरुद्धधर्माध्यासात्। यदि पुनरन्यत्वविवेचनस्यात्पीताद्याकारसंवेदनमेकात्मकमुररीक्रियते तदा सुखादिसंवेदनेन कोऽपराधः कृतः ? नरत्वाद्यन्यत्वविवेचनस्याद्वैतस्यात्मकत्वोपपत्तेः, पीताद्याकाराणामिव सुखाद्याकाराणां वेदनान्तरं नैतस्मात्स्यापि विवेचनत्वसद्भावात्। यदि-ज्ञानमेव सुखादिवेदनं न पुनरसङ्कीर्णविशेषात्मकमित्यपि न मन्तव्यं चित्रज्ञानस्याप्यसङ्कीर्णविशेषात्मकत्वाभावप्रसङ्गात्। यथा च यदि न चित्रमेकज्ञानवत्। चित्रज्ञाने पीताद्याकारप्रतिभासस्याविशेषकल्पितत्वादेकात्मकत्वमेव वास्तवमिति चेत्, कथमेकज्ञाने कल्पनयोः प्रतिभासाविशेषेऽपि वास्तवेतरत्वप्रविवेकः ? एकाकारस्यानेकाकारेण विरोधादवास्तवत्वे कथमेकाकारस्यैवावास्तवत्वं न स्यात् ? स्वप्नज्ञानेऽनेकाकारस्यावास्तवस्य प्रसिद्धेश्चित्रज्ञानेऽपि तथाभावकल्पनं युक्तं कस्यचिदिति चेत्, केशादावेकाकारस्याप्यवास्तवत्वसि समन्वयाभासत्वं कथमयुक्तम् ? पीताद्याकारस्य संवेदनात्मनेऽनेकत्वविरोधात्तेन प्रतिभासासम्भवात्, प्रतिभासे वा संवेदनान्तरस्यापत्ते स्वालम्बनमेवेति चेत्, तत एवैकाकारस्यावास्तवत्वमस्तु, तस्यापि पीताद्याकारप्रतिभासेभ्योऽन्योन्यान्तराणामेकत्वविरोधात्सोऽन्तराणां गतिरसम्भवात्, गतिर्वा ज्ञानान्तरप्रसक्तेर्विशेषाभावात्। ततो न चित्रज्ञानेऽनेकाकारप्रतिभासस्यैव भेदाभ्युपगमस्तत्वं शक्यं कल्पयितुम्, येनेदमेवाभिधीयमानं शोभेत "किं स्यात्सा चित्रतैकस्यां न स्यात्तस्यां मतावपि। यदीदं स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम्" ॥१॥ इति। पुनरिदमपि, 'किं नु स्यादेकता न स्यात्तस्यां चित्रमतावपि। यदीदं रोचते बुद्ध्यै चित्रायै तत्र के वयम्" ॥२॥ इति। ननु भेदाभेदौ मतौ चित्रज्ञानेऽपि संवेदनमात्रस्य भावाभ्यां स्वरूपस्य स्वतो गतिर्विनिरस्यते। संवेदनमात्रस्य स्वभावे सा विरुद्ध्येतेति चेत्, न,

तस्यापेक्षि मनागपि तादात्म्याभावाविशेषात् । अन्यथैकनीलवेदनस्यापि प्रतिपरमाणु भेदाभ्युपगमे नैकेन परस्परं भिन्नैर्भवितव्यम् । नैकनीलपरमाणुसंवेदनस्याप्येवं नैकवेदनसंवित्त्यात्मरूपभेदाविशेषेण भवितव्यम् । येषां कारादिसंवेदनत्रयस्यापि प्रत्येकमपरस्वभावस्वरूपतया संवेदनत्रयेण इति परस्परवेदनत्रयकल्पनादनवस्थानात् कथमेकवेदनसिद्धिः संविदद्वैतवादिनाम् । कथिदप्येकात्मकस्याभ्युपगमे च कुतो नानात्मकत्वम् ? वस्तुन्येकस्मिन्नेकरूपस्यापेक्ष्यानेकत्वस्यानुपपत्तेः । कथिदेकत्वोपगमे वा कथं चित्रज्ञानमेकमभिवर्ण्यं ? चित्राकारतापायेऽपि तस्य सम्भवात् । इति कश्चित्, सोऽप्यनेकान्तपूर्वपक्षी, यथा सति चित्रज्ञाने संवित्त्याकारैकत्वस्य पीताकारस्य नीलाकारस्य च सङ्करमिश्रौ परस्परापेक्षयानेकत्वसिद्धेरनेकत्वैकत्वाभ्युपगमात्तस्यानेकाकारस्य चित्रज्ञानसामान्ये अनेकात्मकत्वसमर्थने निदर्शनत्वोपपत्तेः । स्यान्मतं, सुखादीनां चैतन्यं व्यापकं भवत् किमेकेन स्वभावेन भवत्यनेकेन स्वभावेन वा ? यद्येकेन तदा तेषामेकत्वप्रसक्तिः । अथानेकेन तदा सोऽप्यनेकस्वभावः परेणानेकेन स्वभावेन व्यापनीय इत्यनवस्था । अथैकदेशेन तदात्मना सुखादिरूपेणान्येन स्वात्मन्येव तदनेकेन स्वभावेन स्वात्मीयेनैव युक्तं स्यात् । तत्र च सैवानवस्था । न च गत्यन्तरमस्ति येन सुखादिव्याप्येकं चैतन्यं सिद्ध्यतीति । चित्रविज्ञानेऽपि समानम् । तस्य पीताद्याकारव्यापिनः स्वयं संवेद्यमान दोष इति चेत्, सुखादिव्यापिनश्चैतन्यस्य नाद्यप्येष च स्वयं संवेद्यमानत्वमुपालम्भः स्यात् ? न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । न च सुखादीनां चेतनव्यापकत्वसंवेदनं मानम्, अचेतनत्वमात्रिमत्वाभावात् । अचेतनाः सुखादयः, उत्पत्तिमत्त्वात्, घटादिवदित्यनुमानं सुखादिचेतनस्वभावेतीति चेत्, न, तस्य प्रत्यक्षबाधितविषयत्वात्, चिरमभिव्याप्यमानेषु सुखादीनां स्वसंवेदनप्रत्यक्षे सर्वेषामवभासनात् । अनुमानविरुद्धश्च पक्षः । तथा हि । चेतनाः सुखादयः, स्वसंवेद्यत्वात् पुरुषवत् । पुरुषसंसर्गोपचारा स्वसंवेद्यत्वासिद्धिः संवेद्यत्वमसिद्धमिति चेत्, न

सातुभिरस्वसंवेद्यत्वाऽप्रतीतेस्तथा वक्तुमशक्तेः, अन्यथा पुरुषस्य स्वसंवेद्यसुखादिसंबन्धात्स्वसंवेद्यत्वं न स्याद् इति यवतो निवारयितुमश-
क्यत्वात्, चैतन्यविशेषेण हेतोर्व्यभिचाराविचारणाच, न ततोऽचेतनत्वसिद्धिः, सुखादीनाम् । न चैषां चेतनत्वसाधनेऽप्यसिद्धाद्याः स्या-
न्त्यत्वात्, चैतन्यविशेषेण हेतोर्व्यभिचारविचारणाच, न ततोऽचेतनत्वसिद्धिः सम्यगौपशमिकादिभावानां सुखादीनामात्मविनिमयपर्यायार्थादेशादेव सुखादीनां
ज्ञानिनां मतस्यैव, चैतन्यजीवद्रव्यार्थादेशाच्चेतनत्वप्रसिद्धेः, सम्यगौपशमिकादिभावानां सुखादीनाम् ज्ञानाभिन्नहेतुकत्वाद्विज्ञानान्तरवदिति चेत्, न, सर्वथा विज्ञानाभिन्न
ज्ञानदर्शनाम्नायस्य वचनात् । तथापि ज्ञानात्मकाः सुखादयो, ज्ञानाभिन्नहेतुकत्वाद्विज्ञानान्तरवदिति चेत्, न, सर्वथा विज्ञानाभिन्न
हेतुकत्वासिद्धत्वात्, सुखादीनां सद्वेद्योदयादिनिमित्तत्वाद्विज्ञानस्य ज्ञानावरणान्तरायक्षयोपशमादिनिबन्धनत्वात् । कथञ्चिद्विज्ञानाभिन्न
हेतुकत्वं तु रूपालोकादिभिरनैकान्तिकं, यथैव हि ततो विज्ञानस्योत्पत्तिस्तथा रूपालोकादिभ्यश्चान्तरोत्पत्तिरपीति परैः स्वयमभिधानात् ।
वरेवेन यदप्यभि "तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः । तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम्" ॥१॥ इति तदपास्तं, सुखादीनां
विज्ञानरूपत्वासिद्धेः । "सुखमाह्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् । शक्तिः क्रियानुमेया स्याद्यूनः कान्तासमागमे" ॥१॥ इति वचना-
तद्रूपाः सुखादय इति । अतद्रूपाणां तद्रूपोपादानत्वे सर्वस्य सर्वोपादानत्वप्रसक्तिः । न च सुखादयो विज्ञानाभिन्नोपादानाः स्युः ।
विज्ञानाभिन्नसहकारित्वं तु यथा सुखादीनां तथा रूपादीनामपि । इति तदस्त्वेषां विज्ञानात्मकत्वसाधने रूपादीनामपि तथात्वसाधनं
स्यात् । तदुक्तं "तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः । तद्रूपादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम्" ॥१॥ इति । यदि पुनरिन्द्रियहेतुकत्वं
विज्ञानाभिन्नहेतुकत्वमित्यभिधीयते, तदपि न सुखादीनां ज्ञानत्वं साधयति, द्रव्येन्द्रियादिनिमित्तैर्व्यभिचारात् । इति नैकान्ततो ज्ञाना-
त्मकाः सुखादयो, द्रव्यार्थत एव तेषां चेतनत्वोपपत्तेः, चेतनद्रव्यादात्मनोऽनर्थान्तरभूतानामचेतनत्वविरोधात् । एतेन ज्ञानपर्यायान्तर
भूतत्वात्सुखादीनामचेतनत्वमेवेति वदन्तोऽपास्ताः, मत्येतव्याः, चेतनादात्मनोऽपर्यायान्तरत्वेन कथञ्चिच्चेतनत्वसिद्धेः । आत्मनश्चेतनत्वम

सिद्धमिति चेत् न, तस्य प्रत्यक्षप्रसिद्धत्वात् । तथात्मा चेतनः, प्रमातृत्वात्, यस्त्वचेतनः स न प्रमाता, यथा घटादिः, प्रमाता चात्मा, तस्माच्चेतन इत्यनुमानाच्च तत्सिद्धम् । प्रमितिसमवायाच्चेतनासमवायाद्वात्मनि चेतनत्वसाधने सिद्धसाध्यतेति चेत्, न स्वयं सामान्यतश्चेतनत्वसाधनात् तदभावे चेतनाविशेषप्रमितिसमवायायोगात्पटादिवत् कथञ्चित्तादात्म्यस्यैव समवायस्य साधनात् । चेतनाद्यात्मनः कथमभिन्नाः सुखादयो भिन्नप्रतिभासविरोधादिति चेत्, न तत्र सर्वथा भिन्नप्रतिभासस्यासिद्धत्वात्, कथञ्चिद्भिन्नप्रतिभासस्य कथञ्चिदभेदेनाविरोधात्, चित्रज्ञानवदेव सुखाद्यात्मनः पुरुषस्यैकस्य घटनात्, सर्वेषामेकानेकात्मकाभिन्नज्ञानस्येष्टत्वात् । तत्सिद्धं चित्रज्ञानवत्कथञ्चित्सङ्कीर्णविशेषैकात्मनः सुखादिचैतन्यस्य प्रेक्षणं तथा धर्मसंस्थानाद्यात्मनः स्कन्धस्य च । न हि वर्णादीनामेव प्रेक्षणं प्रत्यक्षबुद्धौ, न पुनः स्कन्धस्यैकस्येति वक्तुमुपपन्नं सर्वाभावप्रसङ्गात्, स्कन्धव्यतिरेकेण वर्णादीनामनुपलम्भात् स्कन्धस्यैवासत्त्वात् । अथ 'प्रत्यासन्नासंसृष्टा रूपादिपरमाणवः प्रत्यक्षाः, तेषां स्वकारणसामग्रीवशात्प्रत्यक्षसविकल्पसमर्थानामेवोत्पत्तेः, स्कन्धस्यापि तत एव परेषां प्रत्यक्षतोपपत्तेरन्यथा सर्वस्कन्धानां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् स्कन्धत्वाविशेषात् । तदविशेषेऽपि केषाञ्चित्प्रत्यक्षत्वे परेषामप्रत्यक्षत्वमात्वे पिशाचशरीरादीनां तथा स्वकारणादुत्पत्तेः परमाणूनामपि केषाञ्चित्प्रत्यक्षत्वमन्येषामप्रत्यक्षत्वं तत एवास्तु, किमवयविपरिकल्पनया ? तस्याऽमूल्यदानक्रयित्वात् । स हि प्रत्यक्षे स्वात्मानं न समर्पयति प्रत्यक्षतां च स्वीकर्तुमिच्छतीत्यमूल्यदानक्रयी, विकल्पबुद्धावेव तस्य प्रतिभासनादिभावेमानस्य सर्वथानुपपन्नत्वात् इति मतं तदप्यसंगतमेव, प्रत्यासन्नासंसृष्टपरमाणूनां तथात्वेन कस्यचित्कदाचिदप्रतिभासनात् प्रत्यक्षतानुपपत्तेः स्कन्धस्यैव स्फुटमध्यक्षे प्रभासनात् तथा निश्चयनाच्च प्रत्यक्षत्वघटनात् । न च परमाणुवत्सर्वे स्कन्धाः समपरिमाणा एव, येन केषाञ्चित्प्रत्यक्षत्वे सर्वेषां प्रत्यक्षत्वसमापत्तिः स्यात् अणुमहत्त्वादिपरिणामभेदेन तेषामदृश्येतरस्वभावभेदप्रसिद्धेः । न

नायममूर्त्तस्थानकथी प्रत्यक्षे स्वसमर्थनेन प्रत्यक्षतास्वीकरणात्, सर्वथा विचार्यमाणस्यापि घटनात् । विचारयिष्यते चैतदुत्तरत्र ।

अपरः प्राह, स्कन्ध एव न वर्णादयस्ततोऽन्ये सन्ति, तस्यैव चक्षुरादिकरणभेदाद्वर्णादिभेदप्रतिभासनात्, किञ्चिदङ्गुलिपिहित नयनभेदाद्दीपकलिकाभेदप्रतिभासनवदिति तदप्यसम्यक्, सर्वथाप्यद्वैतप्रसङ्गात् । स्कन्धो हि वस्तु सत्येकः, न प्रत्यासत्यस्ततोऽर्थान्तरभूताः सन्ति, कल्पनाभेदादनेकप्रतिभासनादिति । न चैतद्युक्तमिति निवेदयिष्यते । तदभिन्नज्ञानवच्च केवलं सुखाद्याकारसमन्वितस्य प्रेक्षणं सिद्धम् । किं तर्हि ? वर्णसंस्थानाद्यात्मनः स्कन्धस्यापि । ततः सूक्तं न हि किञ्चिद्रूपान्तरविकलं सर्वैकान्तरूपमसर्वैकान्तरूपं वा, नित्यैकान्तरूपमनित्यैकान्तरूपं वा, अद्वैतैकान्तरूपं द्वैतैकान्तरूपं वा, संवेदनमन्यदन्यस्मिन्नयुक्तिमत्त्व संपश्यामो, यथा प्रतिज्ञायते सर्वथैकान्तवादिभिरिति । सामान्यविशेषैकात्मनः संवित्तिरेकान्तस्यानुपलब्धिर्वा सर्वतः सिद्धा चक्षुरादिमतामनादिवासनाद्वयकल्पनामस्तक्रम प्रतीति किं नः प्रमाणान्तरेण । न तावत्सामान्यैकान्तस्योपलब्धिर्विशेषस्याप्युपलब्धेः । नापि विशेषैकान्तस्य, सामान्यस्यापीक्षणात् । न सामान्यविशेषैकान्तयोरेव परस्परनिरपेक्षयोः, एकात्मनोऽप्युपलक्षणात् । न चैकात्मन एव सामान्यविशेषैकात्मनः, ततो व्यात्मन्तरस्य संवित्तेः । सर्वं हि वस्तु सामान्यं विशेषापेक्षया विशेषः सामान्यापेक्षया वाऽपोद्धारकल्पनायां, स्वरूपेण तु सामान्यविशेषात्मकमेकम् । तस्य संवित्तिश्चक्षुरादिमतामनादिवासनास्वक्रमपवि, चक्षुरादिविकल्पनामेव तत्संभवात् । एकान्तस्यानुपलब्धिर्वा तामसत्वमपवि नन एव । तथा हि । नास्ति सर्वथैकान्तः, सपक्षानेकान्तोपलब्धेरिति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः, नास्ति सर्वथैकान्तोऽनुपलब्धेरिति स्वभावानुपलब्धिर्वा सर्वतमधुरादेः संवेदनासिद्धाऽप्यवसीयते । ननु च 'सर्वथैकान्तस्य कस्यचित्कदाचिदुपलब्धौ न सर्वत्र सर्वदा प्रतिषेधः सिद्ध्येत् । तस्यानुपलब्धौ नानेकान्तेन विरोधः, सत एव कस्यचित्केनचिद्विरोधप्रतीतेः । प्रतिषेधश्च न स्यात्, तत एव ।' इति कश्चि

सिद्धमिति चेत् न, तस्य प्रत्यक्षप्रसिद्धत्वात्। तथात्मा चेतनः, प्रमातृत्वात्, यस्त्वचेतनः स न प्रमाता, यथा घटादिः, प्रमाता चात्मा,
तस्माच्चेतन इत्यनुमानाच्च तत्सिद्धम्। प्रमितिस्वभावचेतनासमवायादात्मनि चेतनत्वसाधने सिद्धसाध्यतेति चेत्, न स्वयं सामान्यत-
श्चेतनत्वसाधनात् तत्समवाये चेतनाविशेषप्रमितिसमवायायोगप्रसङ्गात्, कथञ्चित्तादात्म्यस्यैव समवायस्य साधनात्। चेतनाद्या-
त्मनः कथमभिन्नाः सुखादयो भिन्नप्रतिभासविरोधादिति चेत् न, तत्र सर्वथा भिन्नप्रतिभासस्यासिद्धत्वात् कथञ्चिद्भिन्नप्रतिभासस्य
कथञ्चिद्भेदाविरोधात् चित्रज्ञानवदेव सुखाद्यात्मनः पुरुषस्यैकस्य घटनात्, सर्वेषामेकानेकात्मकमभिन्नज्ञानस्येष्टत्वात्। तत्सिद्धं चित्रज्ञा-
नवदसङ्कीर्णविशेषैकात्मनः सुखादिचैतन्यस्य प्रेक्षणं तथा वर्णसंस्थानाद्यात्मनः स्कन्धस्य च। न हि वर्णादीनामेव प्रेक्षणं प्रत्यक्ष-
बुद्धौ, न पुनः स्कन्धस्यैकस्येति वक्तुमुपपन्नं, सर्वाग्रहणप्रसङ्गात्, स्कन्धव्यतिरेकेण वर्णादीनामनुपलम्भात् स्कन्धस्यैवासत्त्वात्।
यच्च 'प्रत्यासन्नासंसृष्टरूपादिपरमाणवः प्रत्यक्षाः, तेषां स्वकारणसामग्रीवशात्प्रत्यक्षज्ञानजननसमर्थानामेवोत्पत्तेः, स्कन्धस्यापि तत एव
परेषां प्रत्यक्षतोपपत्तेरन्यथा सर्वस्कन्धानां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, स्कन्धत्वाविशेषात्। तदविशेषेऽपि केषाञ्चित्प्रत्यक्षत्वे परेषामप्रत्यक्षस्वभा-
वत्त्वे पिशाचशरीरादीनां तथा स्वकारणादुत्पत्तेः परमाणूनामपि केषाञ्चित्प्रत्यक्षत्वमन्येषामप्रत्यक्षत्वं तत एवास्तु, किमनया विपरिकल्पनया!
तस्याऽमूर्त्यसाधकसिद्धत्वात्। स हि प्रत्यक्षे स्वाकारं न समर्पयति प्रत्यक्षतां च स्वीकर्तुमिच्छतीत्यपूर्वराजकल्पी, विकल्पबुद्ध्यैव तस्य
प्रतिभासनाद्विपर्यस्यमानस्य सर्वथानुपपन्नत्वात्' इति मत तदप्यसंगतमेव, प्रत्यासन्नासंसृष्टपरमाणूनां तदाकारेण कस्यचित्कदाचिद्विभ्रमप्रमा-
णत्वात् प्रत्यक्षतानुपपत्तेः, स्कन्धस्यैव स्फुटमभ्रान्तेऽवभासनात् तथा निश्चयनाच्च प्रत्यक्षस्य घटनात्। न च परमाणुवत्सर्वे स्कन्धाः समप-
रिमाणा एव, येन केषाञ्चित्प्रत्यक्षत्वे सर्वेषां प्रत्यक्षत्वसमापत्तिः स्यात् अणुमहत्त्वादिपरिमाणभेदेन तेषामदृश्येतरस्वभावभेदप्रसिद्धेः। न

वाद कर्त्रीति। तावतैवैकस्यैवोत्पत्तेरपर्यनुयोज्यमविचारणे पक्षादिवचनं वा निग्रहस्थानमिति। न युक्तम्। कुत इति चेत्,
साधनसामर्थ्येन विपक्षव्यावृत्तिलक्षणेन पक्षं प्रसाधयतः। केवलं वचनाधिक्योपालम्भव्याजेन पराजयाधिकरणप्राप्तिः स्वयं निराकृतपक्षेण
प्रतिपक्षिणा जयप्राप्तेरिति वचनात्। यथोक्तेन हि साधनसामर्थ्येन स्वपक्षं साधयतः साधुरिति सभ्यसमक्षं जय एवेति युक्तं, न केवलं
वचनाधिक्योपालम्भमात्रेण पराजयाधिकरणप्राप्तिः सापीयसी स्वसाध्यं प्रसाध्य नृत्यतोऽपि दोषाभावाल्लोकवत्। सा च स्वयं निरा-
कृतपक्षेण प्रतिवादिना जयप्राप्तेरपि न युक्तं, यतो निराकृतपक्षस्यैव पराजयप्राप्तियोग्यत्वमित्यवलोकवदेव। यदि पुनः स्वपक्षमसाध-
यतो वादिनो वचनाधिक्येन प्रतिवादी पराजयप्राप्तिं लभेत् तदा स्वपक्षं साधयन्नसाधयन्वा? प्रथमपक्षे स्वपक्षसिद्ध्यैव परस्य परा-
जितत्वाद्वचनाधिक्योद्भावनमनर्थकं, तस्मिन् सत्यपि पक्षसिद्धिमन्तरेण जयायोगात्। द्वितीयपक्षे तु युगपद्वादिप्रतिवादिनोः पराजयप्र-
सङ्गो जयप्रसङ्गो वा स्वपक्षसिद्धेरभावाविशेषात्। स्यान्मतं 'न स्वपक्षसिद्ध्यसिद्धिनिबन्धनौ जयपराजयौ तयोर्ज्ञानाज्ञाननिबन्धन-
त्वात्। तत्र साधर्म्यवचने वैधर्म्यवचनेऽपि वादिनः प्रतिपत्तौ तदुभयवचनात्साधनवचनसामर्थ्याज्ञानं वादिनः स्यादेव। प्रतिवादिनस्तु
तदुक्तवचनाख्यानम्। अतस्तयोरुक्तौ यथोक्तौ जयपराजयौ कथमयुक्तौ स्याताम्?' इति, तदपि न परीक्षाक्षमं वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रति-
पक्षपरिग्रहवैयर्थ्यप्रसङ्गात् कस्यचिदेकस्यापि पक्षे ज्ञानाज्ञानयोः सम्भवात्। न हि सद्भावो निश्चितस्यानिश्चितस्य वा ज्ञानाज्ञानपरीक्षा-
यामेकस्य तद्विज्ञानमपरस्य तदविज्ञानं जयस्य पराजयस्य वा निबन्धनं न सम्भवति साधनसामर्थ्यज्ञानाज्ञानवत्। युगपत्साधनसा-
मर्थ्यज्ञाने च वादिप्रतिवादिनोः कस्य जयः पराजयो वा स्यात्? तदविशेषात्। न कस्यचिदिति चेत्, तर्हि साधनवादिनो वचनाधि-
क्यकारिणो यथा साधनसामर्थ्यज्ञानं तथा प्रतिवादिनोऽपि वचनाधिक्यदोषोद्भावनात् तस्य तद्दोषमात्रे ज्ञानसिद्धेः। न हि यो यद्दोषं

तद्रूपत्, सर्वथैकान्तस्याप्यारोपमात्रस्य प्रतिषेधसाधनात् तद्विपक्षोपलम्भसिद्धेस्तस्यभावानुपलम्भसिद्धेश्च स्वयमन्यथा प्रत्यक्षिद्धमि-
ष्टतत्त्वप्रतिषेधायोगादिष्टतत्त्वनियमानुपपत्तेः अथवा प्रत्यक्षमेव सामान्यविशेषात्मकमनेकं वस्तु विभ्रमसर्वथैकान्तप्रतीतिं प्रतिषेधयतीति
किं नः प्रमाणान्तरेणानुमानेनानुपलम्भलिङ्गेन समर्थनापेक्षेण ? प्रमाणमन्तरेणैवाभिमतत्त्वविधिप्रतिषेधप्रसिद्धेः । न हि दृष्टाज्येष्ठं गरि
ष्ठमिष्टं, तदभावे प्रमाणान्तरप्रवृत्तेः समारोपविच्छेदविशेषात् । ननु च दृष्टं प्रत्यक्षमिष्टं पुनरनुमानादि प्रमाणम् । तत्र यथा दृष्टं ज्येष्ठम्,
अनुमानादेस्तत्पूर्वकत्वात्, तथानुमानादपि प्रत्यक्षात्, तस्यापि तत्पूर्वकत्वात्, क्वचिदनुमानादपुरःसरस्यैव प्रत्यक्षस्य प्रवृत्त्युपलक्षणत्वात् ।
यथा च “दृष्टमविसंवादकत्वाद्गरिष्ठमिष्टम् तथेष्टमपि दृष्टात्,” तदविशेषात् । ततः कथं दृष्टमिष्टाज्ज्येष्ठं गरिष्ठं च व्यवतिष्ठते, न पुनरिष्टं
दृष्टमिति न चोद्यमनवद्यं, दृष्टस्य लिङ्गलिङ्गिविषयस्याभावेऽनुमानादेः प्रमाणान्तरस्याप्रवृत्तेः अनुमानान्तराल्लिङ्गलिङ्गिप्रतिपत्तावनवस्थाप्रसङ्गात्,
प्रत्यक्षस्यैव निमित्तस्य प्रमाणपुरःसरत्वप्रसिद्धेर्ज्येष्ठत्वोपपत्तेः प्रत्यक्षस्यानुमानादिना विनैव प्रवृत्तेरनुमानादेर्दृष्टपुरःसरत्वाभावात्, तथो
ज्येष्ठत्वायोगात्, दृष्टस्यैव चेष्टाद्गरिष्ठत्वात् समारोपविच्छेदविशेषात् । न हि यादृशो दृष्टात्समारोपविच्छेदो विशेषविषये प्रतिनियता-
कारोऽनुभवः यादृशस्तादृशोऽनुमानादेः, तेन सामान्यतः समारोपस्य व्यवच्छेदनात्, दृष्टस्यान्वयव्यतिरेकयोः समग्रमेवप्रदर्शनात्
त्वाच्च गरिष्ठत्वसिद्धेः । प्रत्यक्षमेव हि क्वचिदर्थे सामान्यविशेषात्मकस्यान्वयस्य विधिरूपस्य सर्वथैकान्तव्यतिरेकस्य च प्रतिषेधरूपस्य
स्वभावभेदप्रदर्शनप्रकारमनुपलभ्यते साक्षात् न पुनरनुमानादि तस्य सामान्यतस्तत्प्रदर्शनप्रयोजकत्वात् । किमर्थं पुनरर्हतस्तेऽस्य
प्रसिद्धेऽनावाचनं भगवतोर्हतः परमात्मत्वं चाभिधाय सर्वथैकान्तस्य दृष्टेन बाधनं स्वमतसम्मतस्य, कपिलादीनां परमात्मत्वाभावं च
सामर्थ्यलभ्यमपि प्रतीति मन्यतया इति चेत्, अनेकान्तैकान्तयोरुपलम्भानुपलम्भयोरेकत्वप्रदर्शनार्थं तावदुभयथाऽऽ प्रमाणान्तरप्रतिक्षेपार्थं वा

नाद् धर्मकीर्तिः, साधर्म्यवैधर्म्ययोरन्यतरेणार्थगतावुभयप्रतिपादनं पक्षादिवचनं वा निग्रहस्थानमिति । न तद्युक्तम् । कुत इति चेत्, साधनसामर्थ्येन विपक्षव्यावृत्तिलक्षणेन पक्षं प्रसाधयतः केवलं वचनाधिक्योपालम्भमात्रेण पराजयाधिकरणप्राप्तेः स्वयं निराकृतपक्षेण प्रतिपक्षिणा लब्धजयेति वचनात् । यथोक्तेन हि साधनसामर्थ्येन स्वपक्षं साधयतः साधुवादिनः सभ्यसमक्षं जय इत्येव युक्तं न केवलं वचनाधिक्योपालम्भमात्रेण पराजयाधिकरणप्राप्तिः साधीयसी स्वसाध्यं प्रसाध्य तूष्णीम्भवतोऽपि दोषाभावाल्लोकवत् । सा च स्वयं निराकृतपक्षेण प्रतिवादिना लब्धजयेनेत्यपि न युक्तं, परेण निराकृतपक्षस्यैव पराजयप्राप्तियोग्यत्वनिश्चयाल्लोकवदेव । यदि पुनः स्वपक्षमसाधयतो वादिनो वचनाधिक्येन प्रतिवादी पराजयप्राप्तिं लभेत् तदा स्वपक्षं साधयतोऽसाधयतो वा ?, प्रथमपक्षे स्वपक्षसिद्ध्यैव परस्य पराजितत्वाद्वचनाधिक्योद्भावनमनर्थकं, तस्मिन् सत्यपि पक्षसिद्धिमन्तरेण जयायोगात् । द्वितीयपक्षे तु युगपद्वादिप्रतिवादिनोः पराजयसङ्गो जयसङ्गो वा, स्वपक्षसिद्धेरभावाविशेषात् । स्यान्मतं न स्वपक्षसिद्ध्यसिद्धिनिबन्धनौ जयपराजयौ, तयोर्ज्ञानाज्ञाननिबन्धनत्वात् । तत्र साधर्म्यवचने वैधर्म्यवचनेऽपि वादिनः प्रतिपत्तौ तदुभयवचनासामर्थ्यवचनसामर्थ्याज्ञानं वादिनः ख्यापनेन । प्रतिवादिनस्तु तदुपालम्भनसामर्थ्यज्ञानम् । अवश्यमेवमुक्तौ तयोर्जयपराजयौ कथमयुक्तौ स्याताम् ? इति, तदपि न परीक्षाक्षमं वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवैयर्थ्यप्रसङ्गात् कयोरेकस्यापि पक्षे ज्ञानाज्ञानयोः सम्भवात् । न हि शब्दादौ नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य वा ज्ञानाज्ञानपरीक्षायामेकस्य तद्विज्ञानमपरस्य तदविज्ञानं जयस्य पराजयस्य वा निबन्धनं न सम्भवति साधनसामर्थ्यज्ञानाज्ञानाभावात् । युगपत्साधनसामर्थ्यज्ञाने च वादिप्रतिवादिनोः कस्य जयः पराजयो वा स्यात् ? तदविशेषात् । न कस्यचिदिति चेत्, तर्हि साधनवादिनो वचनाधिक्यकारिणो यथा साधनसामर्थ्याज्ञानं तथा प्रतिवादिनोऽपि वचनाधिक्यदोषोद्भावनात् तस्य तद्दोषमात्रे ज्ञानसिद्धेः । न हि यो यद्दोषं

तयो न ज्ञानाज्ञानमात्रनिबन्धनौ जयपराजयौ सम्बभ्यवत्तौ, पक्षोक्तिदोषोपनिपातात् । स्वपक्षसिद्ध्यसिद्धिनिबन्धनौ तु तौ निर वद्यौ, पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवैयर्थ्याभावात् कस्यचित्कुतश्चित्स्वपक्षसिद्धौ सुस्थिताया परस्य पक्षसिद्धेरसंभवात् सकृज्जयपराजययो-रसंभवः । न हि वादिना साध्याविनाभावनियमलक्षणेन हेतुना स्वपक्षसिद्धौ विधातुं शक्यायामपि प्रतिज्ञोदाहरणादिवचनमनर्थकम् तत्रार्थ प्रकल्प्यते, वादिनावादिनस्ततः प्रतिपक्षासिद्धेः, प्रतिपाद्यस्यानुरोधस्तत्प्रयोगात्तत्प्रतिपत्तिविशेषस्य प्रयोजनस्य सद्भावात् । एतेन स्वपक्ष मपि हेतोर्विरुद्धतोद्भावनादेव प्रतिवादिनः स्वपक्षसिद्धौ सत्यामपि दोषान्तरानुद्भावनं तस्य पराजयाय प्रकल्प्यते, तत एव । सिद्धौ कृतायामपि परपक्षनिराकरण, तस्मिन्वा स्वपक्षसाधनाभिमाने च वादिप्रतिवादिनोर्जयपराजयप्रतिबन्धकमिति प्रतिपादितं बोद्धव्यम् । तदेवं साधर्म्यवैधर्म्ययोरन्यतरेणार्थगतौ तदुभयवचनं वादिनो निग्रहाधिकरणमित्ययुक्तं च व्यवस्थितम् । प्रतिज्ञादिवचनं निग्रहस्थान मित्येतत्कथमयुक्तमिति चेत्, उच्यते । प्रतिज्ञानुपयोगे शास्त्रादिष्वपि नाभिधीयेत, विशेषाभावात् । न हि शास्त्रे प्रतिज्ञा नाभिधीयते एव विरुद्धोऽयं हेतुरसिद्धोऽयमित्यादिप्रतिज्ञापना-भनियतकथायां वा, अभिरत्र भूयात्, प्रयोगं शिंशपात्वादित्यादिवचनानां शास्त्रे दर्शनात्, विरुद्धोऽयं हेतुरसिद्धोऽयमित्यादिप्रतिज्ञापना-नामनियतकथायां प्रयोगात् । परानुग्रहप्रवृत्तानां शास्त्रकाराणां प्रतिपाद्यावबोधनाधीनधियां शास्त्रादौ प्रतिज्ञाप्रयोगो युक्तिमानेव, न तथा गिस्वादस्येति चेत्, वादेपि सोस्तु, तत्रापि तेषां तादृशत्वात्, वादेऽपि विजिगीषुप्रतिपादनायाचार्याणां प्रवृत्तेः । नियतकथायां प्रतिज्ञाया न प्रयोगो युक्तः, तद्विषयस्यार्थात्प्रम्यमानस्याभिगमनादिति चेत्, तत एव शास्त्रादिष्वपि । न हि तत्र जिगीषवो न प्रतिपाद्याः प्रतिज्ञादि विषयो वा सामर्थ्येन गम्यते । शास्त्रादावजिगीषूणामपि प्रतिपाद्यत्वात् प्रतिज्ञादेरप्रयोगे केषाञ्चिन्मन्दधियां प्रकृतार्थाप्रतिपत्तेर्गम्यमा नस्य विषयस्यापि प्रयोगः, तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वादिति चेत्, जिगीषवः किमु मन्दमतयो न सन्ति ? येन तथा तेषामप्रतिपद्यमानानां प्रतिपत्तये

प्रतिज्ञादिप्रयोगो न स्यात् इति विशेषाभावादेव तावती वादे च प्रतिज्ञादेरभिधानमनभिधानं चाभ्युपगन्तव्यमविशेषेणैव । ननु च प्रतिज्ञायाः प्रयोगेऽपि हेत्वादिवचनमन्तरेण साध्याप्रसिद्धेर्व्यर्था प्रतिज्ञा हेत्वादिवचनादेव च साध्यप्रसिद्धेर्निगमनादिवदकिञ्चित्कर मेवेति कश्चित् सोऽपि यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकं, यथा घटः, संश्च शब्द इति त्रिलक्षणं हेतुमभिधाय यदि समर्थयते, कथमिव सन्धानविरोधे ?, स्वहेतुसमर्थनमन्तरेण तदभिधानेऽपि तदर्थाप्रतिपत्तेः । तदर्थप्रतिपत्तौ समर्थनं वा निगमनादिकं कथमतिरिच्येत ?, अकिञ्चित्करत्वा- विशेषात् यतः पराजयो न भवेत्, तावतागतस्य हेत्वाद्यभिधाने तत्समर्थनाभिधाने वा । हेत्वाद्यनभिधाने कस्य समर्थनमिति चेत्, तथा सन्धाया अनभिधाने क्व हेत्वादि प्रवर्तताम् ? गम्यमाने प्रतिज्ञाविषये प्रवर्तत इति चेत्, गम्यमानस्य हेत्वादेः समर्थनमस्तु । गम्यमानस्यापि हेत्वादेर्मन्दप्रतिपत्त्यर्थं वचनमिति चेत्, तथा सन्धावचने कोऽपरितोषः ?, स्यान्मतं, समर्थनं नाम हेतोः साध्येन व्याप्तिं प्रसाध्य धर्मिणि भावसाधनम् । यथा यत्सत् कृतकं वा तत्सर्वमनित्यं यथा घटादिः, सन् कृतको वा शब्द इति । सन् कृतको वा शब्दः, यश्चैवं स सर्वो नश्वरो यथा घटादिरिति वा, प्रयोगक्रमनियमाभावादिष्टार्थसिद्धेरन्यथाविशेषात्, प्राक् तस्य धर्मिणि प्रसाध्य साध- नस्य पश्चादपि साध्येन व्याप्तिप्रसाधनस्याविरोधात् । व्याप्तिप्रसाधनं पुनर्विपर्यये बाधकप्रमाणोपदर्शनम् । यदि पुनः सर्वं सत्कृतकं वा प्रतिक्षणविनाशि न स्यादित्येवं क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । अर्थक्रियासामर्थ्यं सत्त्वलक्षणमतो व्यावृत्तमित्यसत्त्वमेव तस्मात् । सर्वसामर्थ्योपाख्याविरहलक्षणं हि निरूपाख्यमिति । एवं साधनस्य साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणमुपदर्शने विरोधाभावात्तस्य विपक्षे भिन्ने दृष्टान्तदर्शनेऽपि सन् कृतको वा स्यादित्यस्याऽस्य विनिवृत्तिरेव शङ्कयाः । ततो व्यतिरेकस्य सन्देहादनैकान्तिको हेत्वाभासः स्यात् । न चार्थ- प्रमाणाद् व्यावृत्तिः, विप्रकृष्टेष्वर्थेष्वदर्शनस्याभावासाधनात्, अर्थान्तरेणैव सतामपि केषाञ्चिदनुपलम्भसम्भवात् । साध्ये पुनः

प्रमाणम् । यस्य क्रमयौगपद्याभ्यां न योगो, न तस्य कश्चित्सामर्थ्यम् । अस्ति चाक्षणिके सः । इति प्रवर्तमानमसामर्थ्यमनयोर्व्यापकमपाक-
रोति । तेन यत्सत्कृतकं वा तदनित्यमेवेति सिध्यति । तावता च साधनधर्ममात्रान्वयः साध्यधर्मस्य स्वभावहेतुलक्षणं सिद्धं भवति ।
अन्वयदर्शनमप्रमाणं ततः क्रमयौगपद्यायोगस्यैवासामर्थ्येन व्याप्तिसिद्धेः पूर्वस्यापि हेतोः सत्त्वादेर्व्याप्तिसिद्धिः । पुनरिहापि
साधनोपगमेऽनवस्थाप्रसङ्ग इति न चोद्यम्, प्रकृतस्याभावसाधनस्यादर्शनस्य प्रमाणत्वाप्रतिषेधात् । यदसौ विपर्यये साधयति हेतोः
साध्यविपर्यये सत्यपि विरुद्धमनुपस्थानाद्बाधकं प्रमाणमुच्यते । एवं हि स हेतुः साध्याभावेऽसन् सिध्येदपि यत्र प्रमाणवता स्वविष-
येन बाध्येत । अन्यथा तत्रास्य बाधकासिद्धौ संशयो दुर्निवारः । न च सर्वानुपलब्धिमात्रस्य बाधिका, दृश्यानुपलब्धेरेव तद्बाधक-
त्वात् । तत्र सामर्थ्यं क्रमाक्रमयोगेन व्याप्तं सिद्धं, प्रकारान्तरासंभवात् । तेन व्यापकधर्मानुपलब्धिरक्षणिके सामर्थ्यं बाधत इति क्रमयौ-
गपद्यायोगस्य सामर्थ्याभावेन व्याप्तिसिद्धेर्नानवस्थाप्रसङ्ग इति स्वभावहेतोः समर्थनम् । कार्यहेतोरपि, यत्कार्यं लिङ्गं कारणसाधनायो-
पादीयते तस्य तेन कार्यकारणभावप्रदर्शनं प्रमाणाभ्याम् । यदैवमस्मिन् सति भवति सत्स्वपि तदन्येषु समर्थेषु तद्धेतुषु, तदभावे न
भवतीति । एवं ह्यस्यासन्दिग्धं तत्कार्यत्वं समर्थितं भवति । अन्यथा केवलं तदभावे न भवतीत्युपदर्शनेऽन्यस्यापि तत्राभावे सन्दिग्ध-
मस्य सामर्थ्यं स्यात्, अन्यत्र समर्थं, तदभावे तन्न भूतमिति सहाया प्रतिनियतस्वभावात् । यतनिपुणो पुनर्निपुणो यदभ्यासवारो
मातृविवाहोचितदेशजन्मनः पिण्डखर्जूरस्य देशान्तरेषु मातृविवाहाभावेऽभाववत् एवं समर्थितं तस्य कार्यं सिध्यति । सिद्धे स्वसंभवेन
तत्संभवं साधयति, कार्यस्य कारणाव्यभिचारात् । व्यभिचारे च स्वकारणैः सर्वकार्याणां सङ्करो न्याय इति । अनुपलब्धेरपि समर्थनं,
प्रतिपत्तुरुपलम्भलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिसाधने, तादृशस्यैवानुपलब्धेरसद्व्यवहारसिद्धेः, अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य प्रतिपत्तुः प्रत्यक्षोप

धर्मिनिवृत्तावप्यभावासिद्धेः । तथोपलब्धिलक्षणप्राप्तिः स्वभावविशेषः कारणान्तरसाकल्यं च स्वभावविशेषः । यत्र त्रिविधेन विप्रक-
र्षेण विप्रकृष्टं घटादिस्वरूपप्रतिभासविवेकेन प्रतिपत्तृप्रत्यक्षप्रतिभासिरूपं स तादृशः सत्स्वन्येषूपलम्भकारणेषु यथानुपलभ्यमानोऽसद्व्यव-
हारविषयः । ततोऽन्यथा सति स्थिते संशयः । अत्रापि सर्वैरेवंविधस्यासद्व्यवहारविषयः । इति व्याप्तिः, कस्यचित्सतोऽभ्युपगमेऽ-
न्यस्य प्रत्यक्षताविक्षेपात् । न ह्येवंविधस्यासत्त्वानभ्युपगमेऽन्यत्र तस्य योगः । न ह्येवंविधस्य सतः सत्स्वन्येषूपलम्भकारणेष्वनुपलब्धिः ।
अनुपलभ्यमाने सतीदं नास्तीत्येतावन्मात्रनिमित्तोऽयमसद्व्यवहारः, अन्यस्य तन्निमित्तस्याभावादिति । तदेवं त्रिविधस्य हेतोः समर्थनं
न रूपान्तरं, विपक्षव्यावृत्तिरूपत्वात्, तृतीयस्यैव रूपस्यासपक्षासत्त्वलक्षणस्यैवं प्रतिपादनात् । तद्वचने साधनाङ्गस्य त्रिरूपलिङ्गस्या
वचनात्साधनाङ्गवचन निग्रहाधिकरणं प्रसज्येत । निगमनादेस्तु हेतुरूपातिरिक्तत्वादभिधानमनर्थकं, त्रिरूपहेतुना साध्यार्थप्रतिपत्तेर्वि-
हितत्वात् । ततो निगमनादीनामविशेषे एव समर्थनमिति । तदेतदपि स्वदर्शनानुरागमात्रं सौगतस्य निगमनादेरपि साधनावयवत्वात्,
प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति परैरभिधानात्, निगमनस्योपनयस्य वा वचनस्यैवावचने न्यूनाख्यस्य निग्रहस्थानस्य
प्रसक्तेः, हीनमन्यतमेनापि न्यूनमिति वचनात् । यदि पुनः साधनावयवत्वेऽपि निगमनादेर्वचनमयुक्तं, हेत्वादिनैवार्थप्रत्यायनादिति
मतं तदा समर्थनस्य हेतुरूपत्वेऽपि त्रिरूपहेतुप्रयोगादेव साध्यप्रसिद्धेस्तदभिधानमनर्थकं कथं न भवेत् ? यतः समर्थनं निगमनादीमिव
नीव । हेतोर्विपक्षव्यावृत्तिसाधनलक्षणस्य समर्थनस्यावचने रूपान्तरत्वेऽपि गमकत्वासम्भवात् निगमनाद्यवचनेऽपि गमकत्वोपपत्ते
समर्थने निगमनादीनविशेषोऽपि चेत् न, एवं हेतोः पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वयोर्द्विरूपत्वापायापत्तेः, अन्यथानुपपन्नत्वस्यैव तथाभूतस्य
रत्वसिद्धेः तस्यैव समर्थनरूपत्वात्, प्रधाने एव हेतोः प्रयोजकत्वरूपस्य भावात्, पक्षधर्मत्वाभियोगे चाविनाभावसाधनाङ्गवचनस्य निग्रहस्थान-

स्वप्रसक्तेः। प्रतिपाद्यानुरोधतः पक्षधर्मत्वादिवचनाम निग्रहप्राप्तिरिति चेत्, तथा निगमनादिवचनमात्रपि सा मा भूत्, सर्वथातिव्यास
स्यात्। यदि पुनरयं निर्बन्धः प्रतिपाद्यानुरोधतोऽप्यतिरिक्तवचनमसाधनाङ्गवचनं निग्रहस्थानमिति तदा सत्त्वमात्रेण नश्वरत्वसिद्ध्यनुरू
तिमत्त्वकृतकत्वादिवचनमतिरिक्तविशेषणोपादानात् कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वादिषु च कस्यचिदेकस्यासाधनाङ्गवचनं पराजयाय
प्रभवेत्। कश्चित्पक्षधर्मत्वप्रदर्शनं, सन्न शब्द इत्यविगानात्। यस्य निरुपाधि सत्त्वं प्रसिद्धं तं प्रति शुद्धः स्वभावहेतुः प्रयुज्यते,
यथा नश्वरः शब्दः सत्त्वादिति। यस्य समर्थोऽन्तरभूतविशेषणं सत्त्वं प्रसिद्धं तं प्रति सोऽन्तर्योऽन्तरभूतविशेषण एवोत्पत्तिमत्त्वादिति। यस्य
पुनरर्थान्तरभूतविशेषणं सत्त्वं संप्रसिद्धं तं प्रत्यर्थान्तरभूतविशेषण एव कृतकत्वादिति, "अपेक्षितपरव्यापारो हि भावः कृतक" इति
वचनात्। तथा कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यादिषु च स्वार्थिकस्य कमलकस्याभिधानमपि तादृशस्यमसिद्धत्वानुसारिणं प्रति नाति-
रिक्तमुच्यते, अन्यथाप्रयोगे तदपरितोषात्। तथा च यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकं यथा घट इतीयता शब्देऽप्यविगानेन सत्त्वप्रतिपत्तावपि संश्च
शब्द इति पक्षधर्मप्रदर्शनं नातिरिक्तवचनं, तदन्तरेण तत्प्रतिपत्तुमशक्यं प्रति तद्वचनाद्वक्तव्यं प्रति तद्वचनात्, "विदुषां वाच्यो
हेतुरेव हि केवलः" इति वचनात्त पराजयाय कस्यचिदभवेत्, इति यदन्यः सौगताः प्रतिपाद्यानुरोधस्य साधर्म्यवचनेऽपि वैधर्म्य-
वचनं तद्वचनेऽपि च साधर्म्यवचनं पक्षादिवचनं वा नेच्छन्तीति किमपि महत्सुखम्। तथा तदिष्टौ वा तद्वचनं निग्रहाधिकरणमित्य
युक्तमेव व्यवतिष्ठते। किञ्च कश्चित्पक्षधर्मत्वप्रदर्शनं संश्च शब्द इत्यविगानात्, त्रिलक्षणवचनसमर्थनं च असाधनाङ्गवचनमपजय-
प्राप्तिरिति व्याहतं, संश्च शब्द इति वचनमन्तरेणापि शब्दे सत्त्वप्रतीतेस्तस्य निग्रहस्थानत्वप्रसङ्गात्। प्रतिज्ञावचनवत्साधनाङ्गत्वात्
स्थानिग्रहस्थानत्वे वा संगरवचनादेरप्यपजयप्राप्तिविरोधात्पक्षधर्मप्रदर्शनमसाध

सर्वेषां च तदन्यतरेणापि निग्रहवचनस्य साधनाङ्गस्यासिद्धौ प्रतिवादिवचनस्य साधनाङ्गत्वसिद्धेरन्यथा तस्य प्रतिवादिवचनवदप्रय-प्रातिभिन्नवचनत्वप्रसक्तेः । ततस्तत्प्रमहति परिजिगीषता गम्यमानस्यापि वचनं नासाधनाङ्गवचनं वादिनो निग्रहाधिकरणमिति प्रतिपत्तव्यम् । अन्योन्यप्रस्तुतस्यापि नास्त्यप्रतिबोधस्य ह्यपक्षप्रपञ्चरूपस्य वा निग्रहाधिकरणत्वं न स्यादिति चेत्, एवमेतत् । तथान्यस्यापि प्रस्तुतेतरस्य वादिनोऽभिहितस्य स्वपक्षसाधनतो विजयासंभवाभिग्रहस्थानमयुक्तम् । स्वपक्षं साधयतस्तु तस्मिन्नेव विजयसंभवादितरस्य प्रत्यवस्थानेऽप्रस्तुतादिवचनं निग्रहस्थानम् । साधनाङ्गस्यावचनं वादिनो निग्रहस्थानं, स्वेष्टसाधनवचनमभ्युपगम्याऽप्रतिभया तूष्णीभावादिसम्पन्नेन प्रयुक्तम् । प्रतिवादिनोऽप्यदोषोद्भावने दोषस्याप्युद्भावनं चानेन प्रयुक्तम्, न्यायस्य समानत्वात् । किमेवं वादिना कर्तव्यमिति चेत् विजिगीषुणोभयं कर्तव्यं स्वपरपक्षसाधनदूषणम् । ततः किमिति चेत् अनयोरन्यतरेणासिद्धानैकान्तिकवचनेऽपि वस्तुपरिसमाप्तिः कस्यचित्स्वपक्षसिद्धेरभावात् । कथं तर्हि वादपरिसमाप्तिर्वादिप्रतिवादिनोरिति चेत्, निराकृतावस्थापितविपक्षस्वपक्षयोरेव जयेतरव्यवस्था, नान्यथा । तदुक्तम् । " स्वपक्षसिद्धिरेकस्य निग्रहोऽन्यस्य वादिनः । नासाधनाङ्गवचनं नादोषोद्भावनं द्वयोः ॥ १ ॥ " इति । तथा तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकेऽप्युक्तम् " स्वपक्षसिद्धिपर्यन्ता शास्त्रीयार्थविचारणा । वस्त्वाश्रयत्वतो यद्वल्लौकिकार्थविचारणा ॥ १ ॥ " इति । इति दर्शयन्नुपसंहार ग्रन्थकारः श्रीस्वामिसमन्तभद्राचार्यः । " स त्वमेवासि निर्दोषः " इति, ' त्वन्मतामृतबाह्यानाम् ", इत्यादि च गम्यमानस्यापि वचने दोषाभावात् ॥ ७ ॥ ननु च सर्वथैकान्तवादिनामपि दृष्टाऽदृष्टस्य अन्येषां परपक्षस्य च प्रसिद्धेरासत्त्वोपपत्तेर्भवत्त्वं किं नः सुगतिमित्याशङ्कायामिदमाहुः—

चित्रज्ञानं इत्यादि (११७-१-९) किं स्यादिति (११७-१-१२) सान्द्रप्रपमाना चित्रता नीलपीताद्याकार

(११७-१-१२) किं पुनरर्थ इत्यपेक्षायां । यदीदं भेदेनैकस्यां व्यक्तौ किं स्यात् । फलितमाह, न स्यात् तस्यां मतावपि (११७-१-१२) किं पुनरर्थ इत्यपेक्षायां । यदीदं नानाकारभ्रमजनकत्वं स्वयमनाद्यविद्योपकल्पितेभ्योऽर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयं विचारका भवामः । न केवलाविद्यावि- तासनिबन्धो विचारस्यावसरत्वादिति भावः । 'किञ्चिदिति' तस्यां चित्रमतावपि (११७-१-१४) नु इति वितर्के एकत्वा कि स्यात्, फलितमाह, न स्यादनेकाकारविरोधादिति भावः । यदीदमनेकाकारविरुद्धैकत्वभ्रमजनकत्वं चित्रार्थे बुद्धये रोचते तत्र के वयं विचारका न केवल पर्यायार्थविरोधिद्रव्यार्थविद्यैकान्तस्य संवृत्युपकल्पितस्य विचारापरावर्तनीयत्वादिति भावः । कथितैकधेयनेति (११७-२ ३) नानेकत्वविषयकापेक्षाबुद्धयेवानेकत्वस्योत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा एतत्पक्षद्वयविचारोऽस्मत्कृ तनयामृततरङ्गिणीतोऽवसेयः । 'तथा सतीति' (११७-२ ५) अनेकत्वप्रयोजकापेक्षाबुद्धिहेतुत्वे नैकत्वसाधने संविदाकारवत् पीताद्याकारे प्रत्येकमेकत्वसिद्धौ तत्समूहाश्रयानेकचैतन्यदृष्टान्तेनैकत्राप्यनेकाकारसिद्धेरित्यर्थः । अन्तरिति (११७-२ ६) पञ्चम- समन्वय अन्वयस्तस्येत्यर्थः । नन्वनेकचैतन्यव्यापानेकाकारस्य चित्रज्ञानस्य दृष्टान्तत्वोक्तिरसङ्गतानेकाकाराणां स्वाश्रयाश्रित स्वरूपसंवलना(क्रिया)या एव चित्रत्वव्यवहारप्रयोजकत्वादिति चेत्, न, अत्र व्यवहारस्यासाध्यत्वात्कथञ्चिदेकानेकात्मकत्वस्यैव तत्त्वात्, हेतोश्च तत्र तथाबुद्धेरेवोपन्यासात्, सा च यथापेक्षया तथा साध्यमपीत्यदोषात्, नानाश्रयेषु नानाकारकचित्रत्व व्यवहारोऽपि सामान्यविषयोपपद्यत एवेत्यमेव पृथिव्यादौ नानारूपवत्त्वस्य धान्यराशौ च नानाधान्यत्वस्य व्यवहारो नानु पपन्न इति दिग् । चित्राद्वैतवादी संवेदनाद्वैतवादिनं प्रत्याह-'स्यान्मतमिति' (११७-२-७) 'तथानेकेनेति'(११७-२-९) एकदेशवचनादेवानेकत्वआशीयत्वस्य च सिद्धेरित्यर्थः । चित्रज्ञानप्रतिबन्ध्येवैतत् समाधत्ते, तदेतदित्यादि (११७-२ १०) अथ

न्छिभपीतायानेकाकारस्वभावमिवानवच्छिन्नसुखाकारस्वभावं ज्ञानमनुभूयमानं तयवाकाराणां व्याप्यवृत्तित्वमव्याप्यवृत्तित्वं च गृहय केनापि निषेद्धुं शक्यमिति भावः । अस्वसंवेद्यस्याप्रतीतेरिति (११८-१-१) सुखादीनामिति सम्बन्धः । 'चैतन्यविशेषेणेति' (११८-१-२) अनुभवेनेत्यर्थः । तस्योत्पत्तिमत्त्वाच्चैतन्यज्ञयमत्वाच, चैतन्यजीवद्रव्यार्थविशाविति (११८-१-२) चैतन्याभिन्नजीवद्रव्याभिन्नत्वेनार्पणादित्यर्थः । न चैवं ज्ञानमात्मैवात्मा तु ज्ञानद्वारा ज्ञानमन्यद्वारा त्वन्यदिति वचनात्, ज्ञानभिन्नसुखादिभिन्नजीवद्रव्याभिन्नत्वेनार्पणात् ज्ञानमप्यज्ञानं स्यादिति प्रष्टुनीयम् । ज्ञानभिन्नत्वेनार्पितस्य परम्परयापि ज्ञानेऽभेदार्पणानौचित्यात् परमभावग्राहकनयेन ज्ञानाभिन्नत्वस्यैवात्मनि प्रसिद्धेश्च, अतद्रूपाणा-(११८-१-९) मित्याद्यभिधानं सुखादीनां विज्ञानाभिन्नहेतुकत्वं मनुष्यते सौगतेन तत्किमुपादानापेक्षयोत सहकार्यपेक्षयेति विकल्पद्वय मनसि कृत्येति मन्तव्यम् । एवं सर्वथा कथञ्चित्पक्षाभ्यां यद्यपसम्पत्यापि तस्यैवं विचरणमिति न पौनरुक्त्यम्, व्यभिचारादिति (११८-१-१२) द्रव्येन्द्रियानिन्द्रियोपादेयपरिणाम एवेत्यर्थः । प्रत्येतव्या इति (११८-१-१४) नैयायिकादय इति शेषः । अनुमानं च तेषां सुखादयोऽचेतना ज्ञानभिन्नत्वात् घटवदिति द्रष्टव्यम् । अत्राचेतनत्वं यदि ज्ञानभिन्नत्वं तदा हेतुसाध्ययोरविशेषः । यदि च चैतन्यात् प्रविभक्तप्रदेशत्वरूपं तदा कठास्यपापसिद्धो हेतुरिति सुखस्य ज्ञानादन्यस्वरूपो भेदः प्रविभक्तप्रदेशस्वरूपमेवाभावभेदस्यनेकान्त एव श्रेयान् । अथ सुखस्य ज्ञानभिन्नत्व एव चन्दनादिविषयकत्वं युक्तं सुखोत्पत्त्यनन्तरं चन्दनादिज्ञानं कल्पयित्वा तदुपनीतमानात्मकसुखानुभवाभ्युपगमस्य मानससामग्रीविच्छेदेन निर्युक्तिकत्वात् । न च चन्दनसुखमनुभवामीत्यत्र चन्दनादिमत्ताविच्छेदको जातिविशेष एव सुखस्योपरि भासते । न तु चन्दनमिति वाच्यम् । तस्य सुखना-

दिजन्यतावच्छेदकतया तदुभयजन्ये शाब्दपादुभयजन्यतावच्छेदकात्मान्तराभ्युपगमे च तदवच्छिन्नोत्पत्तिकाले प्रत्येकजन्यकार्ये प्रसङ्गात् तत्कार्ये तदितरसन्निधानस्य प्रतिबन्धकत्वादिकल्पने च महागौरवादिति चेत्, न, एवं सति सुखस्य सविषयकत्वसिद्धावपीच्छाद्वेषयोरिव ज्ञानाभिन्नत्वे मानाभावात्, न च सुखस्य सविषयकत्वे विषयता द्विविधा प्रतिपत्त्यनुबन्धिनी व्यापारानुबन्धिनी च, प्रतिपत्तिस्वनिरूपकत्वं प्रतिपत्त्यनुबन्धिनीत्वम्, स्वजन्यप्रवृत्तिविषयिनिरूपितत्वं व्यापारानुबन्धिनीत्वम्, आद्या ज्ञाने द्वितीया च इच्छादाविति विभागव्याघातप्रसङ्ग इति वाच्यम्, प्राचीनैरेवैतस्य निर्युक्तिकविभागस्याभ्युपगमात्प्राचीनैरिच्छाद्वेषादेरपि सविषयकत्वस्वीकारेण तथानभ्युपगमात्, युक्तं चैतत् विशिष्टबुद्धौ विषयितया विशेषणवत्त्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ च विशेषणतावच्छेदकमावाप्रकारकत्वे सति प्रकारितया विशेषणतावच्छेदकवत्त्वेन हेतुत्वौचित्यात्, न चैवं संशयेऽप्यनुभवपूर्वसंस्कारादिशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्यापत्तिः संस्कारजन्यतत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे उद्बोधकस्य हेतुत्वात्, न चैवमपि सामान्यकार्यापत्तिः संस्कारासन्नतत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि तत्तद्विशेषणज्ञानादीनां विशिष्यहेतुत्वात्, न चैवं सामान्यहेतुत्वं विफलम्, यत्रात्मनि शरीरे वा तादृशानुभवपूर्वसंस्कारस्तत्र तत्साफल्यात्, एतेन दण्डो रक्तो नवेति संशयाद्दण्डो रक्तो भवत्वितीच्छास्वीकारे रक्तदण्डवान् चैत्र इत्यादेरापत्तिरित्यप्यपास्तम् । स्वविशिष्टविशिष्यकारणतायाः कल्पनात् सामान्यहेतुतायामुक्तरीत्यैव साफल्यात् एवं च चन्दनादिविषयकसुखादेव तद्ज्ञाने चन्दनादिभानं सुघटम्, वैषयिकं च सुखं विषयावच्छिन्नाह्लादनत्वाख्यविषयताकं विषयातीतं च निरवच्छिन्नाह्लादनत्वाख्यविषयताकमित्यनयोः परिमितापरिमितत्वाभ्यां भेदः । अथ सुखस्य भिन्नज्ञानमात्रत्वकल्पने गौरवात् स्वप्रकाशत्वमेव युक्तम्, तथ [illegible]मिति चेत्, न । स्वप्रकाशत्वं विनापि तस्य

साक्षिमास्यतयैव यावत्सत्त्वं प्रत्यक्षोपपत्तेः, तत्त्वं च वेदान्तिनां साक्षिण्यध्यस्तत्वम् अस्माकं च येननत्र्यामिभत्वम्। न चैवमात्मत्त्वयोग्यधर्मेऽपि प्रत्यक्षत्वापत्तिः, प्रत्यार्थसवेद्यत्वास्पर्यापार्थतया स्वात्मविषयकमानसे तत्तदात्मविषयकमानसे वा विजातीयात्ममनःसंयोगस्य तत्तदात्ममनःसंयोगस्य वा विषयतया सुखादिप्रत्यक्षे च तादात्म्येन सुखादीनां हेतुत्वाद्वदोष इति दिग्। असंकीर्णविशेषैकात्मनः (११८—२—६) प्रतिस्वमित्थसुखदुःखहर्षविषादाद्यनेकगुणामिभैकत्र्यस्य स्कन्धस्य चेति अत्र प्रेक्षण सिद्धिमित्यनेन सम्बध्येत, तत एव (८) स्वसामग्रीवशात् प्रत्यक्षसंविजननसमर्थस्योत्पत्तेरेव, परेषां (९) स्याद्वादिनां, तस्या (११) अवयविनः, तथात्वेन (१२) परमाणुत्वेन, अणुमहत्त्वादीति, (१४) तथा च महत्त्वमेव स्कन्धस्य योग्यता तदभावादेव परमाणूनामयोग्यतेति भावः। अतिशयिताणुत्वस्यैव योग्यत्वस्वीकारे तु परमाण्वच्छेदेनेन्द्रियसन्निकर्षेऽपि घटादिप्रत्यक्षापत्तिरिति बोध्यम्। संयोगविशेषभावसम्पन्नत्वासिद्धिं च पुरस्तान्निर्णेष्यामः। अस्तु नाम स्कन्धानामणुमहत्त्वादिना रूपेतरसमावत्ता तथापि तेषां विकल्पमुद्रापनमासनावत्स्तुत्वमित्याशङ्कायामाह 'न न्याय्यमिति, प्रत्यक्षतास्वीकरणादिति'(११९ १ १) "यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणतेति" वचनाभीलाषेण इव स्कन्धेऽपि विकल्पबीजननात्र दर्शनमाभाम्यस्य प्रसभ स्वीकारणादिति भावः। 'चक्षुरादीति' (२) चक्षुरादिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वादिनैव रूपादिमेदव्यवहारसम्भवादिति भावः। 'सत्तादीति' (३) सत्ताद्वैतद्रव्याद्वैतमप्रामाणिकमनुपपद्यमानपर्यायापत्तौ सर्वशून्यतापत्तेरिति भावः। 'न तावदिति' (८) आद्यौ निषेधौ पदार्थत्वावच्छेदेन तृतीयः पदार्थत्वसामानाधिकरण्येन, चतुर्थः पदार्थत्वावच्छेदेन, जात्यन्तरस्येति (९) जात्यन्तरत्वं च नृसिंहन्यायेन गुडशुण्ठीन्यायेन

अप्यारोप्यमाणस्येति) (११०–२–१)
बोधयारमकत्वयोभयदोषापहारितया वा भावनीयम् । तस्यमशश्यमस्मत्कृतनयरहस्ये, अ
न नाप्रसिद्धस्यारोपोऽप्ययुक्तः कश्चित् प्रसिद्धस्यैव कश्चिदारोपादिति चेत्, न । सर्वथात्वेनैकान्तस्य प्रसिद्धस्यैवारोपात्तया
निषेधस्य युक्तिसिद्धत्वात्, व्युत्पादयिष्यते च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽदिरभाव उपरिष्टादिति मा त्वरिष्ठाः, अति
रिक्ताभावमनङ्गीकृत्याह, अथवेति (२) प्रयासमन्तरेणेति (३) अनेकान्तविधिनैव प्रत्यक्षसिद्धेन सर्वथैकान्तनिषेधव्यवहार
सिद्धेर्नाप्रसिद्धनिषेधोपपादनार्थं कश्चिदस्माकं प्रयास इति भावः । एवं चोक्तविधिनिषेधव्यवहारजनकत्वेन वस्तुन एव भावाभावो
भयरूपत्वादभावव्यवहारस्यैव सप्रतियोगिकत्वादभावप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धस्थले वक्तुमशक्यत्वेऽपि न कोऽपि दोष इति मन्त
व्यम् । ननु प्रत्यक्षादनुमानादेर्बलवत्त्वात्तदपेक्षा भविष्यतीत्यत आह भाष्यकृत्, 'नचेति' (११९–२–३) दृष्टमनुमानादिप्र
माणम्, दृष्टात् प्रत्यक्षात्, ज्येष्ठमुपजीव्यत्वेनोत्थम्, गरिष्ठं च समारोपविक्षेपव्यवच्छेदकत्वेन बलवत्, तदभावे (४) प्रत्यक्षा
भावे, प्रमाणान्तरस्यानुमानादेरप्रवृत्तेरप्रसरो, समारोपविच्छेदस्य च विक्षेपादपुनरुत्थानरूपविशेषदर्शनात् । कश्चिद-
नुमानानुत्तरकालमिति (११९–२–५) पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनन्तरं पर्वतवह्न्योश्चक्षुःसन्निधाने यथा प्रत्यक्षस्यानु
त्पत्तेस्तत्र च विशेषज्ञानतयोक्तानुमितेरुपयोगादिति भावः । 'प्रत्यक्षस्येत्यादि' (८) तथा चानुमानत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोप
जीवकत्वादनुमानादेः सकाशात् प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वम्, प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन चानुमानाद्यनुपजीवकत्वादनुमानादेः प्रत्यक्षात् कनि
ष्ठत्वमिति भावः । नन्वनुमानत्वावच्छेदेनापि न प्रत्यक्षोपजीवकत्वमस्ति स्मरणानुमानादिना व्याप्तिस्मृतिलिङ्गज्ञानाद्यो
प्रत्यक्षव्यापाराद्दर्शनादिति चेत्, न, । तत्रापि परम्परयाऽनुभवपदज्ञानाद्यपेक्षायां प्रत्यक्षानुसरणावश्यकत्वात्, ज्ञानकारणकप्रत्य

धमात्रे स्वार्थप्रत्यक्षोपजीवकत्वाभ्युपगमिधाराप, न चाप्यर्थप्रवृत्तिजनकानुमानस्याप्यद्वारा प्रत्यक्षमात्रे हेतुत्वादविशेषोऽव्याहार त्वविशेषणनिवेशनेन तद्दोषनिरासादिति बोध्यम्। 'नहि यादृशा इति' (११९-२-९) अनुमानादेः सामान्यविषय त्वात् सामान्यविषयकसमारोपनिरासनापि पुनस्तावर्तिवातीविविशेषविषयः स सम्यक् निरोद्धुं शक्यते, प्रत्यक्षस्य तु विशे षविषयत्वात् तत्समारोपोऽपि संभव इत्येवं समारोपविच्छेदविशेष्यहेतुत्वेन प्रत्यक्षस्येतरप्रमाणेभ्यो गरिष्ठत्वं भावनीयम्। स्वरूपतः समारोपविच्छेदविशेषेण तस्य गरिष्ठत्वं भावयित्वा व्यवहारतस्तेन तद्दर्शयितुमाह, 'दृष्टस्येत्यादि' (११९ २ १०) यदि स्मोति, प्रत्यक्षमेव हीत्यादि (११), 'स्वभावेति' (१२) स्वभावमेवप्रवर्धनमेव प्रयोजनं यस्य तथा, न चानेकान्ताय त्तसाधनमार्हतानां नोपपद्यतेत्यपि कथोपमाशङ्कनीयम्, अनेकान्तविषयप्रत्यक्षप्रामाण्य एव विप्रतिपन्नान् प्रति हेतुवादर मिकन् प्रत्येव वा हेतुवादेन तत्साधनस्य तत्र तत्रोपपादितत्वादिति दिग्, 'दोषाभावादिति (१२०-१-४) न धैकमविरोधेच्छेद् एव स्यादिति शङ्कनीयम्, स्वसाध्यसिद्धिप्रतिकूलस्वसाध्यसाधकातिरिक्तवचनस्यैवाधिकलक्षणत्वात्, 'परे गेति' (५) प्रतिवादिकृतस्वपक्षनिराकरणस्य परपराजयाप्रयोजकत्वात्परपक्षमात्रनिराकरणे चाधिक्यस्यापक्षपातित्वादुभय पक्षनिराकरणे च तुल्यवदुभयोः पराजयप्रसङ्गादित्यर्थः। एतदेवाह-' यदि पुनरित्यादिना (९)। साधनवचनसा मप्याज्ञानमिति (९) अन्यतरवचनसामर्थ्याज्ञाने उभयप्रयोगानुसरणासम्भवादर्थान्तरज्ञानसिद्धेरित्यर्थः। तदुक्तम् यतो वादिनः (१०) साधनवचनासामर्थ्याज्ञाने प्रकटयतः, तज्ज्ञाने (१०) वादिनिष्ठाज्ञानाविच्छेदकोक्तसामर्थ्यज्ञानम्

एकस्येति (१२०–१–१२) तथा च साध्यविपयविशिष्टज्ञानाज्ञानाभ्यामेव जयपराजयसिद्धेः किं साधनसामर्थ्यज्ञानाज्ञानाभ्याम्, नचायं समीचीनसाधनज्ञानवानयं चासम्यग्ज्ञानवानित्येतावत्तस्योपयोगेन भ्रमप्रमादिरूपा जयपराजयव्यक्तिर्न भवतीति, न च तदुपकल्पितं ज्ञानसिद्धेरेव जयपराजयप्रयोजकम्, अननुगतत्वसाहेतुत्वात्, पक्षसिद्ध्यसिद्ध्योरनुगतयोरेव तयोर्भवत्यादिति भावः। तदोपकल्पितं ज्ञानसिद्धेरिति (१४) जयः पराजयो वा स्यादित्यनेन योगः, वादिनः पक्षसिद्ध्या जयो वचनाधिक्यप्रयुक्तसाध माग्रे ज्ञानसिद्धेरिति (१४) जयः पराजयो वा स्यादित्यनेन योगः, वादिनः पक्षसिद्ध्या जयो वचनाधिक्यप्रयुक्तसाध नसामर्थ्याज्ञानात्पराजयः, प्रतिवादिनश्च दोषज्ञानाज्जयो गुणाज्ञानाच्च पराजयः स्यादित्यर्थः। न जयः पराजयो वा स्यादिति (१२०–२–१) परस्परविप्रतिषेधादित्यर्थः। समयबन्धाविघटकत्वादधिकं पराजयाधिकरणमित्याशङ्कते स्यान्मत मित्यादिना (२), समयबन्धेऽपि साधनदूषणाभिमाने एवोपक्रान्ते न स्वाधिकानधिकोद्भावने इति नायं पन्थाः प्रामाणिक इत्याशयवान् समाधत्ते तदप्यपेशलमित्यादिना (३), साधयेदिति साधनस्वरूपाज्ञानमिति (४) शेषः। तद्दूषण (५) इति, वचनाधिक्यं वचनेयत्ताव्याप्यमिति तज्ज्ञानात्सैव सिद्ध्यतु न तु साधनस्वरूपाज्ञानं तस्य तद्व्याप्यत्वादिति भावः। क्लिष्टमित्यनन्तरं यतस्त्वयाभ्युपगतं तत इति शेषः। अनर्थकस्यापीति (१०) अनिष्टसाधकत्वेन द्वेषविषयस्यापीत्यर्थः, वचनाधिक्यमात्रमिति (१०) मात्रपदेनोद्भावननिरासः, क्लिष्यत इति (१०) तथा च क्लिष्टोद्भावनेन पराजयः साध्य त इत्यर्थः। अपोद्भावनमिति (११) एकसाधनस्य साधनान्तरादुपकत्वादिति भावः। भवान् सौगतः, पक्षधर्मेव विति (१४) भावप्रधाननिर्देशात्पक्षधर्मत्ववदित्यर्थः। तदुभयस्यापीति (१४), सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिरूपसाधर्म्यवैधर्म्योभ यस्यापीत्यर्थः। त्रिरूपत्वप्रतिज्ञानादिति (१४) अबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोः प्रामाण्यमात्रसाधारण्येन हेतुरूपत्वा

नभ्युपगमादित्यर्थः । 'सुस्थिताविति' (१२१-१-२) बहुव्रीहिणा सुस्थितायामित्यर्थः । प्रसक्तेरिति (२) वादुकोक्तौ विरुद्धत्वाद्युद्भावन एव कृतार्थत्वाभिमाने सतो जयः स्वपरिगृहीतपक्षासिद्धौ च पराजय इत्येतदुभयं स्यादित्यर्थः । प्रतिपत्ति-विशेषप्रयोजनभेदात् पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवैयर्थ्यं व्यतिरेकेण प्ररूपयितुमाह 'नहीत्यादि(३)' तद्विघातहेतुत्वात् (४) स्वपक्ष-सिद्धिप्रतिपक्षसिद्ध्यननुकूलत्वात् 'प्रतिपाद्येत्यादि' (४) व्याप्त्यभिधानमात्राद् यस्य न साध्यसिद्धिस्तं प्रति प्रतिज्ञादिवचन-मप्यदुष्टं पुरुषविशेषं प्रत्यसिद्धस्येव ततः सिद्धेरित्थमेव प्रतिपाद्याद्याशयानुरूपप्रतिपत्तिविशेषसिद्धये पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः कथाया-मदुष्ट इति भावः । अत एव पञ्चावयवप्रयोगेऽपि यस्य न कण्टकोद्धारं विना साध्यप्रतिपत्तिस्तं प्रति दशावयवप्रयोगोऽपि कीर्ण नैयायिकैः स्वीक्रियत इति मन्तव्यम् । तत्रापि (११) वादेऽपि, तेषां वादकथानाम्, तादृशत्वात् प्रतिपाद्यविबोधनार्थं व्याप्तत्वात्, तत्र (१२) शास्त्रादौ, जिगीषवो न हि न प्रतिपाद्या (१२) न बोधनीयाः किन्तु प्रतिपाद्या एव, शास्त्रारूप-व्याख्यानमेव तत्र शिष्याणां विजिगीषुतया अपि सम्भवात्, यथा यथा वादं वादेन वर्धे तथा तथा पक्षमर्थं तदुभयं वा क्षमे इत्यादेः केशिमपेशिसम्बन्धे प्रसिद्धत्वादिति भावः । जिगीषुमात्रप्रतिपाद्यत्वे प्रतिज्ञाया अप्रयोगः स्यादित्यत्राह, 'शास्त्रा-दावित्यादि' (११) न स्यादिति (१२१-२-१) इत्यनन्तरं विभाव्यते तदेतद्विशेषा, कथमिवेति (१) किंरूपो, इत्यस्य प्रयोगः सम्यगुदाहरणोद्धृतया "आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्" इत्यत्र, कथं स यामतिपोते (२), न युक्तमेवेत्यर्थः । तावतार्थप्रतिपत्तावित्यादि(४), यथाऽस्माकं प्रतिज्ञानियमनाद्विवचनमधिकवचनस्याभिग्रहस्थाने स्वयं प्रतिपाद्यते तथा तथापि हेतोः समर्थनमधिकवचनस्याभिग्रहस्थानमापाति, साध्यसिद्धेर्विपक्षव्यावृत्तिलक्षणहेतोरेव भावादित्यर्थः । गम्यमान

इति (६) हेत्व नयित्वेन तात्पर्यविषयो गम्यमानः प्रतिज्ञार्थ एव हेत्वर्थेनान्वयीभविष्यतीति किं प्रतिज्ञावच्नोपन्यासेनेत्यर्थः। तथास धायघन इति (७) प्राञ्ची दीधितिन्यायादित्यर्थः। 'समर्थन नामेत्यादि (७)' ततो निगमनादीनतिरोल गय समर्थनमिति शेषेणान्वयः। 'साध्येनेत्यादि(७)' साध्येन सह व्याप्तिमत्तया प्रदर्शितस्यहेतोः, धर्मिणी भावसा धन (८) धार्मिणि साधितस्य हेतोः साध्येन सह व्याप्तिमत्ताप्रदर्शनमित्यत्र विना पौर्वापर्यं न कश्चिद्विशेषः, सः (९) क्रमयौग पद्यासत्वः, तावता (१२२-१-२) विपर्यये बाधकप्रमाणोपदर्शनेन, साधनधर्ममात्रान्वयः (२) बाधस्साधनाभयाभित्वं, अदर्शनमप्रमाणम् (३), अदर्शनमात्र क्षणिकत्वाभावस्य न साधकमित्यर्थः। अस्यैवायोगस्यैव, तेनेति (७) तेन कार मेन, अर्थस्य क्रमयौगपद्यलक्षणव्यापकधर्मानुपलम्भो नित्ये सत्त्वं बाधत इति सम्बन्धेन क्रमयौगपद्याभावस्य व्याप्तिः सिद्ध्यति बाधकप्रमाणेन च स्यात्सुपपन्नबाधाविना न विपर्ययपक्षेति नानुमानान्तरापेक्षयानवस्थेति भावः। प्रमाणाभ्यां (९) प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम्, तद्धेतुष्विति (९)। ननु प्रकृतहेतुत्वग्राहे स्वहेतुत्वग्राहकापेक्षायामात्माश्रयोऽन्यहेतुत्वग्राहकापेक्षायाम न्योन्याश्रयादिकमिति। तद्धेतुष्वित्ययुक्तमभिधानमिति चेत्, न। समूहान्वयव्यतिरेकाभ्यां समूहे कारणत्वग्राहे तदितरगृहीत तत्कार्यकारणताकसमूहसत्त्वे यद्व्यतिरेकेऽवश्यं कार्यव्यतिरेकस्तावत्समूहसत्त्वे तत्सत्त्वे चावश्यं तत्कार्यसत्त्वमित्यन्वयव्य तिरेकयोर्ग्रहस्य विशिष्य तत्कारणत्वग्राहकत्वे दोषाभावात्। यत्तु, तत्तव्याप्याभिमाता यावतीषु व्यक्तिषु सतीषु तव्यापार यदवच्छिन्नाधिकरणक्षणोत्तर क्षणे यदवच्छिन्नाधिकरणत्वं तदवच्छिन्नं प्रति तदेव जनकत्वम्, आकाशाभावकाले रासभादेर्घटादावुभयसत्त्वात् सतीष्वेवेत्य-

न्त्वम्, इत्थं च यावतां सत्त्वे तत्समाधिकरणक्षणोत्पत्तेः पटसत्त्वं तावतां सत्त्वे तं विना पटासत्त्वं नास्तीति नातिप्रसङ्गः, घट समवधानकालीनयावद्व्यक्तिनिष्ठत्वस्यादिसमकालेऽसत्त्वस्यासम्भवात् विभासितस्यान्तम्, यत्तु मङ्गलाभावरूपविघ्नहेतुमतिमङ्गल-तद्व्याप्येतरयावद्विघ्नहेतुसमवधानकाले मङ्गलसत्त्वस्यासम्भवात् स्वाभावमभिभासितस्यापि विशेषणीयमिति, तन्न, स्वस्वव्या-प्येतरयावद्व्यक्तिसत्त्वे मङ्गलसत्त्वे विघ्नध्वंसमनवच्छिन्नावत्त्वे मङ्गलासत्त्वे विघ्नप्रागभावाभावस्य सत्त्वेन तद्विशेषणानौचित्यात्, न च स्वस्वव्याप्येतरयावद्विघ्नहेतुत्वेन निवेश इति, तन्न, यावतां सत्त्वे दण्डसत्त्वे पटसत्त्वं यावतां सत्त्वे दण्डासत्त्वे पटासत्त्व-स्यासम्भवात्, घटप्रागभावोत्पत्तिकालीनोदासीनानन्तसंयोगविभागतदवच्छिन्नादिभिन्नत्वाभावात्, यावत्पदस्येच्छोपनीततया यत्तत्त्वे तत्समाधिप्रसङ्गात्, चक्रादियावत्सत्त्वे तत्समसत्त्वे दण्डसमवधाने घटसत्त्वापदसमवधाने पटासत्त्वात्, तस्माद् यावत्समूहसत्त्वे सव्यापारत्वसत्त्वेऽपि समवधानेऽवश्यं कार्यं तावत्समूहसत्त्वे सव्यापारपदव्यतिरेके चावश्यं कार्यव्यतिरेकस्त-स्य साधनमित्येवं योगक्षेमसाधारण्या कारणताया लक्षणं वाच्यम्, भवति हि चक्रादिसमूहसत्त्वे सव्यापारदण्डसत्त्वेऽपि समवधाने घटसत्त्वं सव्यापारदण्डव्यतिरेके घटव्यतिरेकस्तथा मङ्गलाभावेतरविघ्नहेतुसमूहसत्त्वे मङ्गलसत्त्वे विघ्नप्रागभावस्वभावे तदभावः। तत्सापेक्षितसमवायोग्यसमवायादिसमूहसत्त्वे सव्यापारप्राथमिकसत्त्वेऽपि समवधाने दुःखप्रागभावसत्त्वं सव्यापारप्राथमिकाभावे दुःख-प्रागभावाभाव इति, इत्थं च समूहान्वयव्यतिरेकज्ञानान्तरं प्रत्येकान्वयव्यतिरेकज्ञानस्य प्रत्येककारणताग्राहकत्वं नाप्रामाणिक-मिति निर्मूलम्। एतच्चिन्तने (११) मङ्गलकारणनिरूपणे, यद्यप्यासंवादः साहचर्यमात्रं न तु नियमः, कारणतालक्षणे च नियमः प्रविष्ट इति नातिप्रसङ्ग इति भावः। विधिनेति (१२९–२–१) वेदबोधितसमाचारमित्यर्थः। समाप्त्यनुकूलकर्मतिमास-

विवेकेनेति(१२९-२ २)नास्त्यासरूपं प्रतिभासो यत्र तद्विवेकेनेति व्युत्पत्त्याऽयोग्यभेदेनेत्यर्थः। तेन प्रतियोगिप्रतियोगिभ्याम्वे तरयावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानरूपकारणान्तरसाकल्यरूपायां योग्यतायां प्राचीनाभिमतायामपरितुष्यन्नवीनसौगतः प्रति-योगिनः स्वरूपयोग्यतामविशेषयन् योग्यताया अननुगतत्वमाह, यत्परस्यापि व्यवस्थापकत्वसम्भवात्, तथा चात्र विचारयन्ति नैयायिकाः। केय योग्यानुपलब्धिरिन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया अभावग्रहे सहकारिणी, न तावद् योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुप लब्धिर्जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रहापत्तेः स्तम्भे पिशाचभेदग्रहानापत्तेश्च, नापि योग्येऽधिकरणे प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः सा, भूतले पिशाचात्यन्ताभावग्रहापत्तेः, परमाणौ महत्त्वाभावग्रहानापत्तेश्च, न चात्यन्ताभावग्रहे योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिरन्योन्या भावग्रहे च योग्येऽधिकरणे प्रतियोगितादात्म्यानुपलब्धिः सहकारिणीत्यपि साम्प्रतम्, जलपरमाणौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहा पत्तेः, परमाणौ महत्त्वभेदग्रहस्य चाचाक्षुषत्वरूपभेदग्रहस्यानापत्तेश्चेष्टापत्तेश्चानुभवविरोधेन कर्तुमशक्यत्वादिति चेत्, योग्य सहकारिसम्पन्नानुपलब्धिः कारणम्, अत एवान्धकारे न घटाभावग्रहश्चक्षुषः तत्रालोकादिकरणसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् न च जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहः योग्यसन्निकर्षाभावात्, इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वोद्भूतरूपवद्विशेषणताया एव पृथिवीत्वाभावग्रहे योग्यसन्निकर्षत्वात्, उद्भूतरूपाभावग्रहे त्विन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्ववद्विशेषणता योग्यः सन्निकर्षोऽतो मनसि न तद्ग्रहो भवति, भवति च महति वायौ, एवमन्यत्रापि सन्निकर्षयोग्यता कार्यवशादुन्नेया, पिशाचात्यन्ताभावस्त्वयोग्यत्वादेव न गृह्यते, का पुन-रत्यन्ताभावस्य योग्यता योग्यमात्रप्रतियोगिके योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, एष च घटत्वाभावो न घटत्वत्वेन न वा जातित्वादीना प्रत्यक्षो घटत्वत्वजातित्वादेरतीन्द्रियघटितत्वादिति सर्वथैवाप्रत्यक्ष इति दीधितिकृतः। तच्चक्राक्रिरत्वेन घटत्वाद

भावो नाप्रत्यक्षत्वव्यतिरिक्त घटत्वादितादात्म्यरूपं वेत्यन्ये, भावप्रत्यक्षप्रत्यये तु विशुद्धभावापि तज्जन्यत्वाभावनियमोऽपि हेतुरित्याप्तम् । एवमनया दिशा सौगतेनापि विविधा योग्यताऽस्यमाभवीयेत्यभिप्रायः । ततोऽन्ययेति (२) उक्तान्यप्रकारेण योग्यताभावे सिद्धे(२)ऽनुपलब्धिलक्षणे सति संशयोऽसद्व्यवहारविषयत्वस्य भवति । अभावप्रत्यक्षजनकत्वेनाभिमताया योग्यानुपलब्धेरेवासद्व्यवहारविषयत्वनिश्चायकत्वादिति भावः। एवंविधस्य (४) उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य, सतोऽनुपलभ्यमानस्य, अन्यत्र(४) उक्तातिरिक्तस्थले, तस्य (४) असद्व्यवहारविषयत्वस्य, असपक्षासत्त्वलक्षणस्य (६) विपक्षव्यावृत्तिलक्षणस्य, तद्वचने (१) समर्थनावचने, सन्दरस्यैव (९) प्रतिज्ञाया इव, हेतुरूपस्यापायापत्तेरिति (१२) यद्व्यतिरेकेऽनुमितिजनकत्वा वच्छेदकावच्छिन्नहेतुज्ञानव्यतिरेकस्तस्यैव हेतुरूपत्वेन विपक्षव्यावृत्ततया हेत्वभिधानरूपसमर्थनस्यैव हेतुरूपत्वासिद्धेरित्यर्थः। तदाह, अन्यथानुपपन्नस्यस्यैवेत्यादि(१३)प्रतिपाद्यानुरोधत इति (१२२ । १)प्रतिपाद्याशयानुरोध्यसाधनाङ्गवचनस्यै वापि न निग्रहस्थानत्वेन गणनादित्याशयः। प्रतिपाद्यानुरोधतोऽपीति (२) गौरवेणोक्तविशेषणदानमनिष्टन्त्व इति भावः। कि-मपि महाद्भुतमिति (११)ग्रन्थप्रसिद्धिपरितोषप्रतिपाद्यपानुरोधादिप्रयोजनवशात् कृतकत्वादित्यादौ कृत्स्नयोद्गारे सत्त्वमा-त्रेण नयरत्नमिवाप्युक्तविभ्रमकृतकत्वादित्याद्गारे चाधिकनिग्रहस्थानममन्यमानाः अन्यतरेण सिद्धौ दृष्टान्तान्तरपक्षादिवचने च, तदिष्यन्तो भवन्त्येव हि परीक्षकाणामाश्चर्यकल्पतरव इति भावः। एतेन पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादिति हेतुप्रयोगो न विधेयः। किन्तु धूमादित्येवेति मन्यमानात्तुर्यमपास्तम् । यथा यत्परितोषद्वयमयोपपत्तेर्भावप्रत्ययार्थसम्बन्धवत्वे हेत्वन्तरभावात्, न च हेत्वन्तरयोगेऽर्थाधिक्यमपीत्युपपादितमधस्तात्, नापि नीलधूमादित्यत्र व्यर्थविशेषणत्ववद् धूमादित्यस्य स्थाने धूमभावभावादिति

प्रयोगे व्यर्थविशेष्यत्वमपि दूषणमभ्युपयन्ति तान्प्रिका इति दिग्। तद्विधौ (११) समर्थनाभ्युपगमे तद्दूषणं निगमनादि प्रयोगे व्यर्थविशेष्य ... इन्द्रियपक्षविपर्यय- वचनम्, एष (१२२ २-३) असाधनाङ्गवचनस्य निग्रहाधिकरणत्वाभावे, प्रावचालक्षणप्ररूपणस्य (२) इन्द्रियपक्षविपर्यय- प्रकमानसधर्मोपदर्शनरूपप्रावसापतनोपन्यासस्य, तत्सिद्धयेव (४) स्वपक्षसिद्धेव, अनेन स्वपक्षसिद्ध्यसिद्ध्योरेव जयपराजय प्रयोजकत्वस्थापनेन, साधनासाधनाङ्गोक्त्यनुक्त्योः साक्षात्येन निग्रहस्थानत्वासिद्धेरित्यर्थः। स्वपक्षपरपक्षसाधनदूष णमिति (७) स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं चेत्यर्थः। अन्यतरेण (७) वादिना प्रतिवादिना वा, कृत्यमिति (८) यस्यैव न पक्षसिद्धिस्तं प्रत्येव जल्पव्यापारानुपरमादित्यर्थः ॥ ७ ॥

कुशलाकुशलं कर्म परलोकश्च न क्वचित्। एकान्तग्रहरक्तेषु नाथ स्वपरवैरिषु ॥ ८ ॥

कायवाङ्मनःक्रिया कर्म त्रिविधो योग आस्रवः। तद् द्विविधं कुशलाकुशलभेदात्, "कायवाङ्मनःकर्म योगः," "स आस्रवः," "शुभः पुण्यस्याऽशुभः पापस्य" (तत्त्वार्थ अ० ६) इति वचनात्। प्रेत्यभावः परलोकः। तद्धेतुर्धर्मोऽधर्मश्च, कारणे कार्योपचारात्। तत्स्वाभि भे वसादिपरिग्रहः। एतत्सर्वमेकान्तग्रहरक्तेष्वनित्यैकान्ताद्यभिनिवेशपरवशीकृतेषु मध्ये न कश्चित्संभवति, तेषां स्ववैरित्वात् तत्स्वोपघातादि ... तत्सम्बन्धः परलो- कम्। स्ववैरिणस्ते, परवैरित्वाच्च। किं पुनः स्वो को वा परः? पुण्यं पापं च कर्म तत्फलं कुशलमकुशलं च स्वम् तत्सम्बन्धः परलो- कश्च। परः पुनरनेकान्तः, तस्य तैरनिष्टत्वात्। तद्वैरित्वं तु तेषाम्। तत्प्रतिषेधाभिधानात्। तस्य च ... तस्य सर्वमेकान्तवादिभिरिष्टत्वात्। परः पुनरनेकान्तः, तस्य तैरनिष्टत्वात्। वैरित्वं तु तेषाम्। तत्प्रतिषेधाभिधानात्। तस्य वैरित्वं साधयति, यस्मात् कर्मफलसम्बन्धपरलोकादिकमेकान्तवादिनो प्रायेणेष्टं तदनेकान्तप्रतिषेधेन बाध्यते। ननु च शून्यवादिभि वैरित्वं साधयति, यस्मात् ... न, तैरपि संवृत्या प्रायेणेष्टत्वात्। कथं पुनरनेकान्तप्रति- क्षेपात्कर्मादिभिन्न तस्यानिष्टत्वात्कथं सर्वेषामेकान्तवादिनां तदिष्टमिति चेत्, न, तैरपि संवृत्या प्रायेणेष्टत्वात्।

सामर्थ्यभरस्यानेकस्वभावत्वप्रसङ्गात् । क्रमवर्तिन एकस्मात्कारणस्वभावादभेदवतो विचित्रकार्यपरम्परोत्पत्तौ कूटस्थेपि किं न स्यात् क्रमशः कार्यो-
त्पत्ति ? तस्यापि तथाविधैकस्वभावत्वात् । कथमत्रोत्पत्तिर्नाम ? तत्र समानः पर्यनुयोगः सदसतोरनुत्पत्तेर्नित्यखपुष्पवत् । नित्यं
स्यात् । ततः पुनर्गुणान्तराधानमनेकं क्रमशोप्यनुभवतः किं विरुध्येत ? । नन्वेकत्वं विरुध्यते । स हि गुणान्तराधानमनेकं क्रम
शोनुभवन् यदेकेन स्वभावेनानुभवेत्तदा तस्यैकस्वभावतापत्तिः, अन्यथा निर्गुणत्वप्रसङ्गात् । तदनुभवनस्य नियमायोगात् । अथाने
कस्वभावेन तदनुभवेत्तदा कथमेकस्वभावता तस्य । अनेकस्वभावस्य ततो भेदात्तस्यैकरूपत्वे कुतोयमस्यानेकस्वभावः ? संबन्धा
न्तरस्य च । इति कश्चित् । सोपि एकस्वभावत्वादी, स्वयमभिमतस्यैकस्य ज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाकारवैरूप्यविरोधप्रसङ्गात्, तत्पर्यनुयोग
स्याविशेषात् । अथ तस्यापि न वस्तुतो ग्राह्यग्राहकाकारवैरूप्यानभ्युपगमेपि संविदितज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाकारविवेकं परोक्षं
विभ्रमतोपि प्रत्यक्षता, न पुनः परोक्षता ततो वैरूप्यं तत्पर्यनुयोगयोग्यं भवेदिति चेत्, न, तथा सकलप्रतिभासनाद्यभावत्वात्,
ग्राह्यग्राहकाकारप्रस्तावेव सर्वदा वेदनस्यानुभवात् । ततः संवेदनमेकमनेकं प्रत्यक्षपरोक्षाकारौ बिभ्राणं सामर्थ्यप्राप्तमेव, अन्यथा
गृह्यमाणविशेषविभ्रमनिषेधात् । ग्राह्यग्राहकाकारशून्यतया हि शून्यम् । संवेदनमात्रमुप(पत्र)वतस्तत्संवित्तिरुपपद्यते न पुनः संविन्मात्रमध्यवसायरूप
वर्णयते, विभ्रमनिषेधासंवेद्यासिद्धेः प्रमाणमात्रप्रसक्तेः । तदयं योगाचारः मीमांसको वा सर्वथा एकं संवित्तेर्न वानिष्टमत्र अन्य-

स्थायि कारणे तस्मिन्नपि कार्यं कुर्वदभ्युपगच्छन् क्रमोत्पत्तिमुपगच्छति सकलजगदेकक्षणोत्पत्तिप्रसङ्गात्। कालान्तरे कार्यं कुर्वत्कारणं
क्षणिकमभ्युपगच्छतां नायं दोष इति चेत् न तेषामपि कारणस्य कार्यकालप्राप्तौ क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गात् तत्प्राप्त्यभावात्तत्त्वे व्यतीक-
कल्पनाविशेषेण दृष्टान्तनिराकरणात्। यथैव हि कूटस्थपरिणामित्वात् क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियासमर्थमपि व्यतीककल्पनया क्रमा
क्रमागमाक्रमपर्यवसायी कृतमभ्युपगम्यते नित्यैकान्तवादिभिः साङ्ख्यादिभिस्तथा क्षणिकमपि स्वसत्ताक्षणात्पूर्वं पश्चाच्चास्यन्तम
सत्त्वादर्थक्रियायामसामर्थ्ये सत्यपि संवृत्या क्रमाक्रमवृत्तिकार्यमात्रां निर्वर्तयदुररीक्रियते क्षणिकवादिभिः इति कूटस्थाद्यनति
शायनं क्षणिकस्य नियमेन। ताः सुगतादिसमस्तभ्रान्तमतिभिः कुशलापर्युपासितैकान्तमहत्त्वेऽपि ति, परस्परनिरपेक्षपक्षद्वये
समानत्वमित्याभ्यां भेदाभेदवादिनोऽपि तत्संभवादेकान्तवादिवादिवत्। तदेवं सर्वैकान्तवादिनां दृष्टेष्टविरुद्धभाषित्वात्तथावधिविरोधा
पत्तेर्भगवत एव निर्दोषपत्वात्तदुपपत्तेस्त्वमेव भगवन्नर्हन् सर्वज्ञो वीतरागश्च युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्त्वेन निर्दोषतया निश्चितो महामुनिभिस्तत्त्वार्थ-
शासनारम्भे इत्युक्तम्, तत्सिद्धिनिबन्धनत्वादिति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कारे व्यासतः समर्थितं प्रतिपत्तव्यम् ॥८॥ ननु च भाव एव
पदार्थानामिति निश्चये दृष्टेष्टविरोधाभावप्रवादिनो निर्दोषत्वसिद्धेराप्तत्वोपपत्तेः सुगतादयोऽस्त्वपि भगवत्पर्यनुयोगे सतीत्याहुः—
'संवृत्यति' (१३० १ १४) अविषयेत्यर्थः। सा च व्यवहारवादिनां वेदान्तिनां मतेऽनिर्वचनीयं कर्मोपपादयति, सौग
तानां तु वैनाशिकमेव, दृष्टिसृष्टिवादे तु वेदान्तिनां माध्यमिकानां च न कश्चिद्विशेषो दण्डघटादेर्यागस्वर्गादेश्च कार्यकारणभा
वस्य स्वाभिकार्यकारणभावतुल्यत्वात् केवलमेके वाङ्मात्रेण वेदप्रामाण्यं स्वीकुर्वते प्रमाधिष्ठानसत्यत्वं च, अन्ये तु न तदपी
त्येतावानेव विशेष इति बोध्यं सुधीभिः। युक्त्या वाचं दर्शयित्वाऽनुभवेन वाचं प्रदर्शयति, यदि चेत्यादि, (१३०–२–२)

तस्यापि स्वरूपयोगेन (४) स्वरूपेण सत्त्वे पररूपेण चाऽसत्त्वेऽनुभव एव साक्षीति भावः । न च प्रसिद्धेन पररूपेणासत्त्वमनु भूयतां न तु वन्ध्यापुत्रादिवदप्रसिद्धेनेति न यथिकल्पकान्तस्य स्वरूपेण सत्त्वे पररूपेणानेकान्तेनासत्त्वानुरोधादनेकान्ताभ्युपग मापत्तिरिति शङ्कनीयम् । स्थिरपक्षे च पर्यायमित्यादौ क्षणिकपक्षेऽपि चित्रज्ञानादौ भेदाभेदाद्यनेकान्तस्यानुभवसिद्धत्वेनासत्त्वा रोपविषयतयाऽपि तदुनिवारत्वस्यात्र तात्पर्यात्,एतेनासत्त्वस्यातिसिद्धेनानेकान्तरूपेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वादिना आरोपेऽपि न वस्तुसिद्धिरित्यपास्तम् । अनाश्रय (५) एकान्ताश्रयनिरासात् , तत (५) एकान्तनिरासात्, अनुष्ठान तपश्च र्यादि, एकान्तवादिनामिति शेषः । अभिमतरूपाघातकृत् स्वर्गापवर्गफलनिराकरिष्णुः स्यात्, सर्वेकान्ते दोषं दर्शयन्नसदे कान्तस्य व्याप्यतामाविष्कर्तुं पूर्वपक्षी ननु चेत्यादिना(९), क्रमेण इत्यादि पञ्चान्तग्रन्थस्य माभूत् (७) इत्यनेनान्वयः, सर्वथा सतस्तथघटनादिति (७) हेतुः । तथघटनाज्जन्माघटनात्, सर्वथासत्त्वं चाक्षणावस्थानुत्पत्त्यभावव्याप्यत्वेन दृष्टम् , ततस्तथात्वे उत्पत्तिर्न घटत इति भावः, कर्मविपाकात् (७) अपत्याभर्तृवित्तपशुस्वर्गादिकर्मणः, तत्त्वज्ञानाद्वेः (७) आत्मसाक्षात्कारादेः, आदिनामिथ्याज्ञाननिरासपरिग्रहः, तत्त्वज्ञानमपादिः कारणं यस्मादिति वा, वाक्ये मतद्वयाभिप्रायस्सर्वः, केचित् स्वाङ्ग कर्मण एव मुक्तिमिच्छन्ति, अपरे च तत्त्वज्ञानादेवेति । तस्य (८) कर्मादेः, ततः (८) कायादिव्यापारादेः, प्रागसत (८) इति, कार णादि (८) । उभयत्र भवसंस्कृत्ययोः । प्रतीत्यप्रतिभासानुपरमप्रसङ्गादिति, (९), असतो निरुपाख्येन पदार्थत्वभाव मतयोरसत्त्वानुत्पन्नत्वप्रभोग्यादिति भावः । तेषां (१२) प्रतीत्यविभासानाम्, अभावैकान्ते (११-१-१) माध्यमिकमते

दर्त एव योगाचारसौत्रान्तिकमतयोरप्यतिदिशति भाष्यकृत्—न केवलमित्यादि । न केवलं स्वभावनैरात्म्ये तस्योप-
दर्शितः योगाचारस्यान्वयादि माध्यमिकमते (२) स्वभावशून्यस्य पदार्थस्य घटनान्तरोक्तो दोषः । किन्त्वन्यतत्त्ववादिनो योगाचारस्यान्वयादि-
त्वानादिनः सौत्रान्तिकस्य च मते, निरन्वयसत्त्वेऽपि क्षणस्थितिमात्रनिरन्वयसत्त्वाङ्गीकारेऽप्ययं दोषस्तदवस्थ एवेत्य
र्थः । 'कार्यकालमिति' (५) कारणस्य कार्यसद्भावव्याप्यतायाः सामग्र्याश्च स्वकाले कार्योत्पत्तिव्याप्यतायाः न्या
यत्वात् व्यवहितोत्तरक्षणप्रवेशे गौरवादिति भावः । प्रसङ्गादिति (६) न चेष्टापत्तिः, सव्येतरगोविषाणयोः कार्यकारणभा
वस्य सर्वैरनभ्युपगमादिति भावः । तत्कारणत्वसाधनात्तत्र (७) कार्येऽकारणत्वसाधनात्, अन्यकार्यवदन्यकार्य इव,
सत्य वा प्रकृतकार्यस्य, तत्कार्यत्वसिद्धेः प्रकृतकारणाकार्यत्वसिद्धेः । तद्वत्( ) अन्यकार्यस्येव, तदनन्तरं सामग्रीप्रविष्टस्य
व्यवहितोत्तरक्षणे, सम्भवति समीचीनतया घटते, एककारणस्य कार्योत्पत्त्यव्याप्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत्राप्यव्यवहितत्वम
नतिप्रयोजनमित्यभिप्रेत्याह भाष्यकृत्, 'कालान्तरेऽपीति' (८) त्वन्यतो यदव्यवहितस्वभावः पूर्वमासीत्पश्चादुत्पत्तौ तु
कारणकार्यशरीरघटकत्वमयं वाच्ये, अन्यथा समानक्षणवर्तिनां सर्वेषां कार्यकारणत्वप्रसङ्गादित्याशयवानाह, 'कालान्तरेऽ
पीति (८),' इत्युपलक्षणं स्वभावस्यापि कालान्तरीयत्वाव्यवधाने हेतुतायाः प्रकारेणाभ्युपगमादिति द्रष्टव्यम्। एवमभ्युपगमे
क्षणिकत्वसाधकयुक्तिर्विरुध्यत इति दूषणमाह, समर्थे सत्य भवत इत्यादि (९),कालनियमकल्पनायामिति(११)यत्काले
यज्जननसमर्थं यदस्काले तत्सदुत्पत्तिरिति स्वभावकल्पनायां बौद्धेन क्रियमाणायामित्यर्थः । समानः परिहार इति (११)
स्थिरपक्षेऽपि कारणान्तरसाहित्येनैव कार्योत्पादकत्वस्वभावस्य कारणे कल्पनेन समर्थासमर्थत्वाभ्यां भेदाभावादित्यर्थः । न

च करणान्तरमाहित्यमभ्रर्पोपपायकत्वस्वमावस्य कल्पने यथा गळेपादिकया कारणं कारणान्तरमभ्युपनयेदिति परेण वक्तु शक्यम् । क्षणान्तरं कार्यमनकस्वस्वमावाभ्युपगमे गळेपादिकया कालान्तरमभ्युपनयेदित्यस्याभ्ळपादिभिरपि वक्तुं शक्यत्वा न्मृषिकालर्विपरिकारादेः क्षणान्तरे कार्योत्पादकत्वेष्टिभ्यापाधात् तथपूपटकस्य स्वमावपरिपाकत्वोकरणुभयत्र तौल्यादिति द्रष्टव्यम् । एतदेवाह वृत्तिकृत्, यथैव इत्यादि(११), तस्यापि तथाविधैकस्वभावस्यादिति(१३१-२-२)यथा क्षणिक-स्याकमिकनानाकार्यकरणैकस्वभावत्व तथा स्थायिकस्यापि क्रमिकनानाकार्यकरणैकस्वभावत्वमविरुद्धमिति भावः। अत्र नित्ये, कथमुत्पत्तिर्येति योऽयं पर्यनुयोगः, तत्र क्षणिकपक्षे, समानः एकान्तपक्षे दोषस्यानेकान्तपक्षे च परिहारस्योभयत्रावि शेषात्, मदेकान्ते कथंचित् कार्योत्पत्तिसम्भवमाह भाष्यकृत्, अत्रैकस्याविरोधसुक्राम्य संवेदनमवित्यन्या प्रपञ्चेन परिहरति वृत्तिकृत् नन्वेकस्य विरुध्यत इत्यादिना (४) प्रकृतपर्यनुयोगस्याविशेषादिति एवं सांख्यं प्रति सौगतेन दत्तं तत्सौ गतस्याप्यापाति यतस्तन्मते संवेदनं ग्राह्यग्राहकाकारवैरूप्यमनुभवदेकेन स्वभावेनानुभवदनेकेन वा, आद्ये ग्राह्यग्राहका कारयोरेकत्वापत्तिः, अन्त्येऽनेकस्वभावता कथमेकस्वभावस्य संवेदनादाकारद्वयमिषयोपगमे चास्य तदिति व्यपदेशः कुतः, मत्र चापत्, स सम्बन्धस्तदेतुरेकेन स्वभावेनानेकेन वा, अत्राप्युत्तरं पूर्ववदिति दुरुधरानवस्थातरङ्गिणीति सत्यसंविदपक्षेऽप्ये कस्यानेकत्वेनाविरोधबलात्रापातयति भाष्यकृत्, क्षणस्थायिन इत्यादि (९) कस्यचित् सत्यसंविन्मात्रस्य, अनभ्यु-पगमेऽपीत्यनन्तरं तपत इति शेषः । विवेकम् (९) अभावम्, परोक्षम् अनुमानविषयम्, विज्ञानस्य(१०)स्वरूपसम्बन्धेन कोटीकरणं, सामर्थ्यप्रासेर्युक्तिसिद्धत्वात्, संवेदनैकस्य क्षणिकज्ञानाद्वैतस्य, मनु ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तयापि संवेद

नस्य प्रत्यक्षेणाभावस्याधिकरणरूपस्याविषयीकृते संविद्रूपतयेति(१०), उपपत्ति 'तथेत्यादि'(११), तथा ग्राह्यग्राहकाकार
विविक्तक्षणिकज्ञानस्येन, सकृदप्येकवारमपि, अप्रतिभासनात् प्रमाणीतयत् वेदान्त्यभिमतसकलप्रपञ्चविनिर्मुक्तपरब्रह्मवत्,
तेऽपि हि प्रपञ्चरहितब्रह्मविषयं विचारसाध्यं महावाक्यजन्यं प्रत्यक्षं स्वीकुर्वत एव धर्मोऽत्युत्कर्षपरमकाष्ठाप्राप्ते शून्यप्रत्यक्षमिति
माया। अद्वैतप्रत्यक्षं मिथ्या क्षणिकज्ञानाद्वैतप्रत्यक्षं सत्यमिति तु स्ववासनामात्रम्, कुतस्यानतिशायित्वमिति(१२२ १-२)
य एव नित्यैकान्तपक्षे दोषास्त एव क्षणिकपक्षेऽपीति भावः। किञ्च करणाक्रमयोस्तज्जातीयस्य सतः सहकारिलाभालाभौ तन्त्रमि
त्यभ्युपगमे क्षणिकत्वं सिध्येत्, स चेत्कार्यव्यापिरूपस्तद्यं तावनादृश्य कारणगतपेक्षास्यकल्पनमप्रामाणिकमन्यथा कार
मयस्कार्येऽपि किञ्चिद्वैलक्षण्यं स्यात्, यद्वा कारणापेक्षा स्यात्तु दृष्टमात्रीयस्येति यद्वा न नियतप्रत्यक्षसिद्धिरेव चाक्षुषेरपि
धूमसम्भावनया गतं कार्यलिङ्गकेन सङ्कीर्यते च कारणगता कुर्वद्रूपत्वाख्या विधिरूपा व्यावृत्तिरूपा वा जातिर्दुर्ज्ञत्वाद्विना
परस्परपरिहारस्थयोश्च समावेशे मोत्ताश्वत्वयोरपि तथाभावप्रसङ्ग इति गतमनुपलम्भलिङ्गकेनापि क्वचिदपि विरोधासिद्धेस्ततो
विषये चाक्षुमाभावात् स्वभावहेतुरप्यपास्तः। अथास्ति तथा हि वृक्षजनकपत्रकाम्पाद्यन्तर्भूता शिंशपासामग्री सा वृक्षत्वस-
विषस्य भवन्ती स्वकारणमेवातिपत्तेदिति चेत्, तर्हि शिंशपासामग्र्यन्तर्भूता चलत्वादिसामग्री शाखातिपत्य चलरूपता भवन्ती
स्वकारणमेवातिपत्तेदिति तुल्यम्, नोदनाद्यागन्तुकनिबन्धन चलत्वं न तद्विशेषमात्राधीनमिति चेत्, यदि नोदनादयः स्वभा
प्रभूतास्तदा तद्विशेषा एव, अथास्वभावभूतास्ततः सहकारिण एव, तथा च तास्तानासाद्य निर्विशेषैव शिंशपा चलस्वभावस्य
मारमत इति कुतः क्षणिकत्वसिद्धिः, स्वभावभूता एवागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशाक्षपन्तीति चेत्, तर्हि वृक्षसामग्र्यामागन्तुकसह

पर्यनुप्रवेशादेव शिंशपापि जायत इति न कश्चिद्विशेषः । एवमेतत्, किन्तु शिंशपाजनकास्तरुसामग्रीमुपादायैव चलनखन कास्तु न तामेव किन्तु मूर्छमात्रं समादर्शनाविति चेत्, तर्हि शिंशपाया वृक्षविशेषत्वाविशेषे कौतस्कुतोऽयं फल प्रत्येकान्वाने-कान्तविशेषः । तत्तत्सहकारिमायाभावकृतः स इति चेत्, तर्वासामितसहकारिमोऽसहरूपा अपि केचित्सहकारिणोऽनी दृशास्तु न तथेति तथा तादृग्वेति न कश्चिद्विशेष इति स्यादिति कृत्वा क्षणिकत्वं चैतन्यात्म्युगमे च कुतोऽनुमानवार्ता माभू दनुमानमिति चेत्, तर्हि तेन विना कुतस्तत्सिद्धयेत्, न हि क्षणिकत्वे प्रत्यक्षमस्ति तथानिश्चयाभावात्, गृहीतनिश्चित एवार्थे तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथातिप्रसङ्गादिति कृत्वा चोक्तमुक्तिस्तवादुदयनाचार्यैः—" न चैतात्म्यं विना तत्स्याच्च तत्सिद्धनु मा भवेत् ॥ न विना तेन तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विनेति ॥ १ ॥ " ॥ ८ ॥

भावैकान्ते पदार्थानामभावानामपह्नवात् । सर्वात्मकमनाद्यन्तमस्वरूपमतावकम् ॥ ९ ॥

पदार्थाः प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि । "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥१॥" इति वचनात् । तेषामस्तित्वमेवेति निश्चयो भावैकान्तः । तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने सर्वेषामितरेतराभावादीनामभावानामपह्नवः स्यात् । तथा सर्वात्मकत्वादिप्रसङ्गः । तत्र व्यक्ताव्यक्तयोरन्योन्याभावस्यापह्नवे व्यक्ताव्यक्तयोरपि सर्वात्मकत्वम् । तथा च । "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥१॥" इति व्यक्ताव्यक्तलक्षणभेदकथनविरोधः । प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्याभावनिह्नवे प्रकृतेः पुरुषात्मकत्वे सर्वात्मकत्वमेव । तथा च "त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि । व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥१॥" इति तद्भेदकथनमव्याघातः । प्रागभावस्यापह्नवे महदहङ्कारादे

विकारस्यानादित्वप्रसङ्गात्। तथा च "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥१॥" इति
सृष्टिक्रमकथनं विप्रतिषिध्यते। प्रध्वंसाभावस्यापह्नवे तस्यानन्तत्वप्रसङ्गात्, पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि पञ्चसु तन्मात्रेषु लीयन्ते—
पृथिव्या गन्धरूपरसस्पर्शशब्दतन्मात्रेषु प्रवेशात्, सलिलस्य रसादिषु, तेजसो रूपादिषु, वायोः स्पर्शशब्दतन्मात्रयोः, आकाशस्य शब्द-
तन्मात्रेऽनुप्रवेशात् तन्मात्राणां च पञ्चानां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च मनसा सह षोडशकस्य गणस्याहङ्कारेऽन्तर्भावस्तस्य च महति
महतः प्रकृताविति संहारनिवेदनमतिव्याकुलं स्यात्। ततः सर्वमसद्रूपं, स्वेनासाधारणेन रूपेण कस्यचित्तत्त्वस्य व्यवस्थानाघटनात्।
तत्र 'सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः। चोदितो दधि खादेति किमुष्ट्रं नाभिधावति ॥१॥" इति दूषणासञ्जनमबाधकं मतम्, न तत्र भग-
वतोक्तः कथञ्चिद्भावापह्नवाभावात्। ननु च व्यक्ताव्यक्तयोरितरेतराभावस्य तत्त्वभावस्य प्रकृतिपुरुषयोरत्यन्ताभावस्य च तद्रूपस्य
महदहङ्कारादीनां प्रागभावस्य च स्वकारणत्वभावस्य महाभूतादीनां प्रध्वंसाभावस्य च स्वान्तर्भावाभावस्वरूपस्य सांख्यैरभ्युपगमाद्भावाभा-
वात्मप्रसिद्धेः कथं सर्वात्मकत्वादिदोष इति चेत्, न, तथा भावैकान्तविरोधात् सर्वस्य भावाभावात्मकत्वप्रसक्तेः। न हि वयमपि भावा-
दर्थान्तरमेवाभावं संगिरामहे, तस्य नीरूपत्वप्रसङ्गात्, नास्तीति प्रत्ययजनकस्वरूपसद्भावाद्भावस्य नीरूपत्वाभावोपगमे तस्य भावस्वभा-
वत्वसिद्धेः प्रत्ययाभिधानविषयस्यार्थक्रियाकारिणः पदार्थस्य भावस्वभावत्वप्रतिज्ञानात्, नास्तित्वस्य वस्तुधर्मत्वादस्तित्ववत्। वस्तुनोऽ-
स्तीति प्रत्ययविषयो हि पर्यायोऽस्तित्वं, नास्तीति प्रत्ययविषयस्तु नास्तित्वम्। भिन्नयोः सद्द्रव्यैकान्तपक्षे सर्वात्मकत्वादिदोषानुषङ्गः कथं
परिहर्तुं शक्यः ?, सर्वविवर्तात्मकस्यैकस्यानाद्यनन्तस्य प्रधानस्येष्टत्वात् तद्व्यतिरेकेण सकलविशेषाणां तत्त्वतोऽसम्भवादसिद्धसाधनमिति
चेत् न, प्रकृतिपुरुषयोरपि विशेषाभावप्रसङ्गात्, सत्ताव्यतिरेकेण तयोरप्रतिभासनात्सत्ताद्वैतप्रसङ्गात्। तथैवास्तु, चेतनेतरविशेषाणाम

विपोपकम्पितत्वादिति चेत् कुतः पुनर्विद्येपानपहृतीव ? न बाधकत्वस्मात्, बाध विपायवत्वनियमात्, विक्षेपप्रतिषेधे प्रयुक्तयोगात् । नाप्यनुमानागमाद्यः तस्यापि प्रतिबन्धस्वासिद्धेः अन्यथा प्रसङ्गस्यापि प्रतिषेधकस्यप्रसङ्गात् स्वयं न कृवभिन्नमभावत्वं विक्षेपान- पहृते । किं तर्हि ? तत्साधनव्यभिचारात् । वस्तुविभेदसाधनवादिना हि न करणभेदस्यसाधने प्रयोक्तव्यम्, वस्त्वभेदवादिनं प्रत्यसि- द्धत्वात् । नापि विरुद्धमाभ्यासः, तत एव । किं तर्हि ? संवित्तिभेदसभेदाभ्युपगमस्याभेदः प्रत्यक्षस्येव । स पुनरभेदेऽप्यात्मनः स्वच्छः प्रतिभासनात् व्यभिचारी । ननु ग्राह्यात्मनः स्वच्छः प्रतिभासनस्य विभाग्यत्वाव्यवस्थस्यैकस्याभ तेन व्यभिचारः । तदुक्तम्, "अ- विभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥१॥" इति चेत्, तदन्यत्रापि विभ्रमाभावे कोऽपाने विवे- कम् । सर्वं हि प्रतुम्, संवित्तिभेदस्य कृविभिन्नविषपुर्विभ्रम एव वस्तुतः संविन्मात्रस्याऽस्य व्यवस्थितेः । 'यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो नरः । सङ्कीर्णमिव मात्राभिर्भिन्नाभिरभिमन्यते ॥१॥ तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमविद्यया । कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रप- श्यति ॥२८' इति वचनात् । तथा चासिद्धं विक्षेपसाधने न साध्यसाधनायालम् । नैवं वस्तुपरिज्ञानप्रतिभासभेदस्याभ्युपगमात्परिभ्यपदेशमात् ग्राह्यग्राहकसंवित्तिवत् । वस्तुपरिज्ञानप्रतिभासभेदोऽप्यसिद्ध एवाभेदवादिन इति चेत्, ग्राह्यग्राहकसंवित्तिप्रतिभासभेदोऽपि भेदवादिनः कि- मेकत्र ज्ञानात्मनि सिद्धः ?, स्यादस्य सिद्ध इति चेत्, समः समाधिः । सोऽपीतरेतराभावमस्यानभ्युपगमस्याभेदं साधयेदस्य इतरेतराभाव- विकल्पोऽपि क्वचनपाठो न स्याद्यथोऽप्रतिविकल्पनात् । यथोऽस्मित्यसो भावस्वभावभेदं स्वसाध्यमर्थमन्तरेणैव भावात् व्यभिचारित्वादप्र- यायो न पुनरितरेतराभावमात्रम इतरेतरमप्यवस्थम्, तस्य भावाभावयोरभेदे भेदेऽपीतरेतराभावमात्रेण व्यभिचारात् । न हि वस्तुव्यति- रिक्तमभावम्, अभावस्यार्थविरपवस्थात् । प्रमाणप्रमाणविरुद्धं मप्रस्येव, तत्पेन्द्रियैः संयुक्तविशेषणपदार्थसम्बन्धात्, यथाभावविशिष्टं भूतले

गृहामीति प्रत्यवासिति चेत्, न तस्य भूतकालिभावविषयत्वात्। अभावदृष्टौ हि तदवसायकारणाभावादभावदर्शनमनवसरं प्राप्नोति कथमो-
न्यपररूपाभावप्रतिपत्तावेवोपक्षीणशक्तिकत्वप्रसङ्गात्। प्रत्यक्षस्य कचिदभावविषया स्मर्यमाणस्य घटस्याभावप्रतिपत्तौ तदपररूपस्यान्य
स्यात्सर्वमात्मत्वं भावदर्शनावसरकारणमिति चेत्, न, प्रत्यक्षस्य स्मरणानपेक्षत्वात्, तस्य स्मृत्यपेक्षायामपूर्वार्थसाक्षात्कारित्वविरोधात्।
प्रत्यक्षं किन्तु स्मरणनिरपेक्षं योगिप्रत्यक्षवत्। किन्तु स्मरणापेक्षं सुरासिसाधसमार्थव्यवसायवत्। कचिदभावप्रत्यक्षं स्मरणमिर
पेक्षं, योगिनोऽभावप्रत्यक्षं यथा। कचिदभावप्रत्यक्षं पुनः प्रतिषेध्यस्मरणापेक्षमेव, तथाप्रतीतेः इति चेत्, न, स्मरणापेक्षस्य विकल्प
ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वविरोधादनुमानादिवत्। प्रत्यक्षस्य सकलकल्पनाविषयत्वात्स्मृत्यपेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्, स्मृतेः पूर्वानुभवापेक्षत्वात्
योऽनुभवस्याप्यपरस्मृत्यपेक्षत्वात्, सुदूरमपि गत्वा कस्यचिदनुभवस्य स्मृतिनिरपेक्षत्वे प्रकृतानुभवस्यापि स्मृतिसापेक्षत्वकल्पनावैय-
र्थ्यात्। न च स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषया कथञ्चिदप्यपूर्वार्थे ज्ञानमुपजनयितुमलम्, तस्यास्तत्समत्वमिज्ञानमात्रजननसामर्थ्यप्रतीतेरस्ति
सजातीयार्थेऽपि स्मृतेः सादृश्यप्रत्यभिज्ञानजनकत्वसिद्धेः। पूर्वानुभूते घटे स्मृतिस्ततो विजातीयेऽर्थान्तरे तदभावे विज्ञानमुपजनयतीति
शिलाप्लवं च प्रतीतम्पर जडात्मनः। ततः स्मृतिनिरपेक्षमेव सर्वं प्रत्यक्षम्। तच यथाभावविषयं स्यात्तथा भावदर्शनमनवसरमेव,
तत्कारणाभावात्। "प्रतिपत्तुर्भोक्तृरिच्छा भावदर्शनकारणम्" इत्यपि न सम्यक्, पुरुषेच्छामपेक्षस्याप्रत्यक्षस्य, सत्यामपि घटस्थित्या
तद्विकल्पे प्रदेशे दर्शनाभावात्तस्यामपि सति घटे दर्शनसद्भावात्। इति न प्रत्यक्षमभावं प्रत्येति, तस्य सन्मात्रविषयत्वात्तत्रैव प्रमाणत्वो-
पपत्तेरप्यभिधानात्। सकलशक्तिविरहलक्षणस्य निरुपाख्यस्य स्वभावकार्ययोरभावात्कुतस्तत्प्रमितिः स्याद्नुमानिकी ? न हि निरुपा
ख्यस्य स्वभावः कश्चिदस्ति भवति, भावस्वभावत्वप्रसङ्गात्। नापि कार्यं, तत एव। इति कुतः स्वभावात्कार्याद्वा हेतोस्तत्प्रमितिः ? अनुप-

कश्चि पुनस्तस्यासिद्धिमेव व्यवस्थापयेत् इति ततोपि न तत्प्रमितिः । भावानामनुपलम्भेस्तत्प्रमितिरित्यपि न सम्यक्, ततो भावान्त-
रस्वभावस्यैवाभावस्यावभासनात् । एतेन विरोधिलिङ्गात्तिरुपाख्यस्याभावस्य प्रमितिरपास्ता । सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकनिवृत्तेस्तत्प्रमि-
तिरित्यपि मिथ्या तस्या अपि निरुपाख्यत्वे क्वचित्प्रमितिजननासंभवात्, आत्मनः सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकरूपत्वेनापरिणामस्य प्रस
ज्यप्रतिषेधरूपस्य प्रमाणत्वविरोधात् । यदि पुनरन्यवस्तुविज्ञानरूपा तन्निवृत्तिस्तदा न ततो निरुपाख्यस्य प्रमितिः, वस्त्वन्तररूपस्यै-
वाभावस्य सिद्धेः । न च प्रकारान्तरमस्ति किंचित् । इति कुतस्तत्प्रमितिः ?, या भूमिरुपाख्यस्याभावस्य प्रमाणतोऽन्यतो वा प्रमा
त्यनिपतितस्यापि न तदाद्वैतस्य सिद्धिः, वस्तुनानात्वस्यैव ततः परिच्छित्तेरिति परतः तस्यापि वस्तुनो नानात्वं पुरुषादिकार्यना-
नात्वाद्गमीयेत, नान्यथा, अतिप्रसङ्गात् । तदपि व्यभिचारीव, विपक्षेपि भावात् । यथा हि स्वभावाभेदेपि विविधकर्मता दृष्टा पुरु-
षेणार्थोपनिबद्धदृष्टिविषयभूपवत् । न होकत्र सर्वव्यापिपक्षे युगपदुपनिबद्धदृष्टीनां भेदकत्वमानां विविधं कर्म पुरुषमपेक्ष्यसुखादि
धर्ममभिन्नम्, येन तस्य स्वभावाभेदेपि विविधकर्मता न भवेत् । शक्तिनानात्वं प्रसवविशेषात् । स चेद् व्यभिचारी, कुतस्तद्गतिः ?
गस्यापि शक्तिनानात्वोपगमात् सुखादिः प्रसवविशेषो व्यभिचारीति चेत्, न, अनवस्थाप्रसङ्गात्, नवैक्यादिविषयैकत्वमपि पुरुषा-
दिकार्यनानात्वाच्छक्तिनानात्वप्रसङ्गात् तथा तत्कत्वमपि । इति सुदूरमपि गत्वा सुखादिप्रसवविशेषस्यापेक्षेपि शक्तिनानात्वाभावे कथं
मसौ व्यभिचारी स्यात् ? इति कुतो वस्तुनानात्वगतिः ? केवलमविद्या स्वभावैकस्वभावस्यात्मैवानाऽऽत्मनि परत्र वा सतः स्वयमसती
मिथ्याव्यवहारपरवीमुपनयति, ततः प्रपञ्चिनो भिन्नसंतत्या दृश्या विकल्पैरन्यथा वा इति तदाद्वैतवादी विशेषानपह्नुवीत तद्
पारिस्वभाव्यं द्रव्यादिपदार्थानां वा निरुपाख्याभावानामिव, परमार्थतः प्रत्यक्षस्यानुमितिकल्पनमुभयानुभयरूपत्वादिविशेषाणामेपि

साधनव्यभिचारात्, सोऽपि प्रतिभासकार्याद्यभेदेऽपि कस्यचिदेकत्वं साधयतीति साध्यसाधनयोरभेदे किं केन कृतं स्यात्?, पक्षविप-
क्षादेरभावात्। कस्यचिद्धि सम्भाव्यतेऽस्य परमाणुस्वभावी एकत्वं प्रतिभासमानात्कार्यात्स्वभावाद्वा साधयेदन्यतो वा?, तत्र साधनं
साध्यादभिन्नमेव अन्यथा द्वैतप्रसङ्गात्। साध्यसाधनयोरभेदे च किमेकत्वं केन प्रतिभासकारिणा निर्णीतं स्यात्, पक्षस्य विपक्षस्य
सपक्षस्य चाभावात्। साध्यधर्माधारतया हि प्रसिद्धो धर्मी पक्षः। स च सर्वेषामर्थानां धर्मिणामप्रसिद्धौ कुतोऽन्यस्तेन साध्यधर्मस्य
धर्मान्तरस्यासंभवे कथं प्रसिध्येताम्? विपक्षश्च तद्विलक्षणस्ततोऽन्यो वा नाद्वैतवादिनोऽस्ति। तथा सपक्षश्च साध्यधर्माविनाभूतसाधन-
प्रतानच्छसम्य दूरोत्सारित एव। तत्सिद्धौ वा भेदवादप्रसिद्धिः। पराभ्युपगमात्पक्षादिप्रसिद्धेरदोष इति चेत्, न, स्वपरविभागासिद्धौ
पराभ्युपगमस्याप्यसिद्धेः। एतेन यदुक्तं, सर्वेऽर्थाः प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभाससमानाधिकरणतयाऽवभासमानत्वात् प्रतिभासस्व-
रूपवदिति प्रमाणं तस्य साधनं तदपि प्रत्याख्यातम्। आम्नायात्तत्सिद्धिरित्यप्यसम्भाव्यम्, तस्यापि साध्यादभेदे साधनत्वायोगात्।
ततः साध्यसाधनयोरभेदे किं सर्वाद्वैतं केनानुमानेनागमेन प्रत्यक्षेण वा प्रमाणेन साधितं स्यात्, पक्षसपक्षविपक्षाणामभावस्येन्द्रि-
यार्थानुमानागमप्रत्यक्षप्रमाणात्मकप्रमाणकारणस्याभावाभेदेव तत्कथं स्यात्। न क्वचित्साधना साध्यसिद्धिः, अतिप्रसङ्गात्। साधनं
हि प्रमाणं साध्यते निश्चीयतेऽनेनेति। तद्रहिता न साध्यस्य प्रमेयस्य सिद्धिः, शून्यवादिसिद्धिप्रसङ्गात्। स्वरूपस्य स्वतो गतिरिति तु
संविदद्वैतवादिनोऽपि समानम्। किं बहुना, सर्वस्य स्वेष्टतत्त्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावेऽपि व्यवतिष्ठेत, स्वरूपस्य स्वतो गतेः। इत्यपि
प्रसक्त एव, पुरुषाद्वैतवदनेकान्तवादस्यापि सिद्धेः, संविदद्वैतवदनेकसंवेदनस्यापि सिद्धेः। इति न सर्वाद्वैत निष्पर्यायं शक्यमभ्युप-
गन्तुम्। विचारयिष्यते चैतत् प्रपञ्चतोऽग्रे। तदलमतिप्रसङ्गेन। ततो भावा एव नानात्मान इति भावैकान्तोऽभ्युपगन्तव्यः। तत्र

च सर्वात्मकत्वविरोधात्तथा परिहर्तुमशक्यः ॥ ९ ॥

'भावैकान्ते इति' (१३४-२-९) भावैकान्तेऽस्तित्वमेवेत्यभ्युपगमे, अभावानाम्, (१०) अन्योन्याभावात्यन्ताभावप्रागभावप्रध्वंसाभावानाम्, प्रकृतेः पुरुषात्मकत्व इति (१२) प्रकृतौ पुरुषत्वात्यन्ताभावानभ्युपगमे पुरुषत्वस्य प्रसङ्गात्तत्त्वादिरित्यर्थः। तथा भावैकान्तविरोधात् (१३५-१-९) तथाभ्युपगमे भावैकान्तप्रतिज्ञाया विरोधापत्तेरित्यर्थः। नीरूपस्वभावात् (१०) निःस्वभावत्वप्रसङ्गात्, नास्तित्वस्य च वस्तुधर्मस्याविति (११) धर्मश्च धर्म्यभिन्न एवेति नाभावोऽतिरिक्त इति भावः। भेदाभेदपक्षाभ्युपगमे तत्त्वेन भेदाभावे च तद्रूपित्वेन प्रतीतेरविरोधोऽन्यथा भावधर्मोऽप्यतिरिच्येत, एतेन भूतलस्य घटाभावत्वे भूतले घटाभाव इति प्रतीतिर्न स्यात्, सा हि भूतले भूतलमिति धीरित्यपास्तम्। अभेदेऽपि घटाभावत्वेनाधेयतया भूतलत्वेन चाधारतया एव तथाप्रतीतिस्वीकारात्, न चाभावस्याधिकरणात्मकत्वे दुःखध्वंसस्यात्मरूपत्वेनासाध्यतापत्तिरित्यपि दूषणमस्मान् प्रतिसौगतमते आत्मनोऽपि परिणामित्वेन कथञ्चित् साध्यताया इष्टत्वादिति दिग्, सर्वविषयतात्मकस्य (१२) निखिलसांवृतभावाधिष्ठानस्य, तत्त्वत इति (१३) संवृत्या परं तत्त्वं न निषिध्यत इति भावः। 'अन्यथेति' (१३५-२-२) अनुमानमागमप्रमाणं वा न प्रतिपक्षं प्रमाणस्याभिर्विकल्पकप्रत्यक्षसिद्धस्यानुमानादिति भावः। तस्य (२) कारणभेदस्य, असिद्धत्वात् (४) स्वप्नज्ञानवदिति भावः। तत एव (४) अभेदवादिनं प्रत्यसिद्धत्वादेव, स संविन्मिर्भासभेदः, ज्ञानाकारमति भासनात् (४) इत्यभाविपा तत्तत्रिवान्तःकरणादिभेदो हेतुभ्यः संवेदनाद्वैतवादी वदते, मन्यतेति (५) तदेतत्पाद, तदन्यत्रापीति (६) तत्तर्हि, अन्यत्रापि स्वप्नादेरपि, विभ्रमाभावे (६) विभ्रमो नास्तीत्यभ्युपगमे, विरोधस्मा

घन (९) संविन्मिर्मासमेदरूपं, साधनाय मेदसाधनाय, तथैकं यथाऽज्ञानसत्वायां प्रमाणमावाच्चक्षुरादिसामप्रतिभासस्य यो मेदस्तद्वशात्सदेवो, रूपादिव्यपदेशभाग् भवति, यथा मेदवादिन एकमेव ज्ञानं प्राह्यप्राहकाकारं मनिसामकमात्र तथ रूपादिसद्धीपीनोऽविद्याविलास इत्यर्थः। 'योऽपीत्यादि' (११) एकमेव यथाऽभ्युपगच्छतोऽद्वैतवादिनो यथा घटादिविकल्पोऽसत्यस्वभेदरेखाभावप्रत्ययोऽपीति न ततो भावस्वभावभेदसिद्धिरित्यर्थः। अभेदेऽपि (१२) अभेदस्य प्रामाणिकत्वेऽपि, भूतलादिभावविषयत्वाच्च भूतलादिभावविषयत्वादित्यर्थः। कीदृशं तर्हि भूतलमिति चेत्, यादृशं तव घटाभावाधिकरणम्, उभयमपि पृच्छाम इति चेत्, पृच्छन्तु तावदेतत्स्वमनुभवं भवन्तः। भूतलस्वरूपत्वे घटाभावस्य घटागमनकालेऽपि तदपरावृत्ते स्तदुपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, न। तदा तव कालघटितस्येव मम देशघटितस्याभावसम्बन्धस्यापगमकल्पने दोषाभावात्, एवं सति कालविशेषघटितस्य चेव भूतादेरेव घटादिव्यवहारोपपत्तौ गतं घटादिनाऽपीति चेत्, नैवं प्रत्यार्थे इष्टत्वात्, पर्यायनये च घटादेरभावादेभावेरभ्युपगमस्य दोषानावहत्वादिति। क्रमतोऽनन्तरूपा भावप्रतिपत्ताद्येवेति (१२६-१-१) क्रमेणानन्त्यसंख्यघटपटाद्यभावग्रहण एवेत्यर्थः। यद्यप्यनन्तानामभावानां प्रत्यासत्यविशेषादेकदैव ग्रहणोपपत्तेः क्रमत इत्ययुक्तम्, तथाऽप्यभावग्रहसामग्र्यविच्छेदाधारादिकग्रहसोलम्यापेक्षयेत्यदुक्तिरिति सर्वम्यम्। ननु केवलाभावप्रत्यक्षाभ्युपगमे स्यादयं दोषः सावकाशः, स एव चास्माकं नास्ति, अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वस्वीकारात्स्यदापित्वे न चाभावग्रहस्यापित्त्वमिति, यदैव न प्रतियोगिज्ञानं तदाऽभावग्रहान्वर्भावग्रहस्यालम्यापसरत्वमित्याशङ्क्याभावग्रहे प्रतियोगिग्रहहेतुत्वं खण्डयमाह यथचिरप्रतिपक्षेत्यादिना (२), ततः स्मृतिनिरपेक्षमेव सर्वं प्रत्यक्षमिति, (१२६-१-१०)

न च स्मृतित्वेन स्मृतिजन्यत्वस्य प्रत्यक्षसामान्याव्याप्तेऽपि विशेषणज्ञानत्वेन तज्जन्यतया अव्याप्त्याभावं दोष इति वाच्-
नीयम् । विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति वा विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वे मानाभावात्, विशेषणेन्द्रिय-
सन्निकर्षसंसर्गाग्रहादिनैव तद्विशिष्टप्रत्यक्षोपपत्तेः सुरभिचन्दनमित्यादेश्चाकरे प्रत्यभिज्ञानतयैवोपपादितत्वादिति दिक् । तच्च
घटाभावविषयत्वादिति (१०) घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावविषयताकप्रत्यक्षे घटादिज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानवि-
धया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया वा हेतुत्वेऽपि भूतलाभावदर्शनस्य सदा सम्भूतसामग्रीकत्वादिति भावः । न चाभाव-
दर्शनस्याप्यधिकरणादिभावविषयकत्वात्तस्य तदभावदर्शने सति भावदर्शनस्यानवसरमात्रत्वमिति वाच्यम् । अधिकरणमित्यत्रा-
भावज्ञानस्य सङ्कलनात्मकत्वेन प्रथममभावाग्रहादिघटिताभावोपयोगेनाभावप्रत्यक्षस्यैवाविर्भूतौ तस्यां भावसंयोजनानुपपत्ति-
रित्यत्र तात्पर्यात्, " अभावबुद्धौ प्रतियोगिबुद्धेः, भावोऽत्र यत्कारणतां वदन्ति ॥ तत्तत्त्वसिद्धान्तविमर्दपूर्वं
स्वतन्त्रयुक्त्या परिभावयामः ॥१॥ न्यायाम्बुधिर्वीचितिकारयुक्ति—कल्लोलकोलाहलघुर्णिताङ्गः ॥ तस्यापि पारं
न यत्र समर्थः । किन्नाम धीमत्प्रतिभाम्बुवाहः ॥२॥ " अत्र प्रतियोगिज्ञानशून्यकालेऽनेनाभावाकारकप्रतियोग्यभिन्न-
त्वाभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपगच्छन्ति नवीनाः तन्मतेनाभावज्ञानत्वं तत्प्रत्यक्षत्वं वा प्रतियोगिज्ञानकार्य-
तावच्छेदकम्, प्रमेयत्वादिनाऽभावज्ञानस्याभावत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्यासत्त्वे च व्यभिचारात्, नापि सामान्यतोऽभावलौ-
किकप्रत्यक्षत्वं प्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकम्, घटज्ञानकाले पटाभावादिलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्त्यसम्भवप्रसङ्गात्, नापि घटत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावादिलौकिकप्रत्यक्षत्वं घटज्ञानादिकार्यतावच्छेदकम्, द्रव्यत्वादिना घटादिज्ञानोत्तरमपि घटाद्यभावलौ-

किकप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वात्, न च पटत्वविषयकघटज्ञानत्वेन तादृशहेतुत्वानुपपत्तिः, घटपटत्वनिर्विकल्पकोत्तरं तत्समूहा-
लम्बनोत्तरं च तथाविधाभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वात्, किन्तु घटत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकम्,
पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकमिति बोध्यम्। नन्वेवमपि घटत्वेन पटभ्रमदशायां घट
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारा, न चेष्टापत्तिः, तथाविधाभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोग्यंशे पटत्ववैशिष्ट्य-
भ्रमजनकीभूतदोषस्य तदाऽसत्त्वेन घटत्वेन पटाविषयकतया घटत्वेन घटज्ञानासत्त्वेन तद्विषयकत्वाच्च नेत्याकारकप्रत्यक्षप
र्यवसन्नत्वेनेष्टापत्त्यसम्भवात्। न च तथाविधप्रत्यक्षं प्रति घटत्वावच्छिन्नघटविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वाभोक्तापत्तिः, तथा
विधदोषदशायां घटत्वेन घटज्ञानसत्त्वे तादृशाभावांशे घटत्वेन पटावगाहिनो भ्रमात्मकप्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः, न च तादृशफलोप
धाये घटत्वेन पटज्ञानस्यापि पृथग्घेतुत्वं कल्पनीयम्, तादृशज्ञानेन फलजनने तथाविधदोषस्य सहकारित्वकल्पनाच्च न पूर्व-
प्रदर्शितापत्तिरिति वाच्यम्, अनन्तकार्यकारणभावकल्पनापत्तिदोषानुद्धारादिति चेत्, न। प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात्।
यत्तु घटत्वेन पटादिज्ञानस्थले घटाभावांशे घटत्वेन पटमानजनकीभूतदोषस्य तादात्म्यसम्बन्धरूपस्य नियमतः सत्त्वाच्च ताद
शज्ञानदशायां नैत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिरिति तमानन्तवत्वसम्बन्धादीनां दोषत्वे प्रमाणाभावात्कल्पने गौरवाच्च, अथ त-
थापि तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वेन न हेतुहेतुमद्भावः, समनिय
तसंख्यापरिमाणाद्यभावानामैक्येन संख्यादिज्ञानोत्तरोत्पन्नसंख्यात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षस्य परिमाण
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयतया परिमाणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षे परिमाणत्वावच्छिन्नवि-

चयवाघातिप्रज्ञानहेतुतायां व्यभिचारात्, परिमाणत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नपरिमाणनिष्ठविषयतानिरूपितामाव विषयतालौकिकप्रत्यक्ष एव तद्धेतुत्वकल्पने तु धीधितिकृदुक्तरीत्याऽभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादयैव गतार्थत्वेन प्रतियोगि ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमप्रसक्तमिति चेत्, न। समनियताभावानां भिन्नत्वाभ्युपगमे दोषाभावात्परिमाणत्वावच्छिन्नप्रति- योगिताकत्वेऽरूपत्वाभिन्नावच्छिन्नज्ञानत्वेन हेतुत्वाच दोषः, अत एव प्राचां घटत्वत्वाभावादेर्घटादित्वागमावत्वस्य ध्वंस प्रतियोगित्वेऽप्येकत्वे मत्समत्वमित्यपरे, वस्तुतो घटत्वेन घटपटज्ञानयोर्दोषान्वयीयानन्वयिताभ्यां पृथक्कारणत्वस्य प्रागुक्त त्वात्सर्वपदावच्छेदकत्वेनरूपविशेषपरत्वादानावश्यकत्वात्समनियताभावमत्यक्षस्थले न व्यभिचारः। इत्थमेव लघुधर्मेऽभा- वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवे गुरौ तदभावेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानोत्तरं घटत्वावच्छिन्नप्रतियो गितासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावविषयताशालिनः कम्बुग्रीवादिमानास्तीत्याकारकस्य प्रत्यक्ष- स्योपपत्तिः, घटत्वावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे घटत्वावच्छिन्नविषयताशालिन इव कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नविषयताशालिनोऽपि ज्ञानस्य हेतुत्वात्कार्ये स्वान्यवतिरेकरस्यैव च व्यभिचारवारकत्वात्, कम्बुग्रीवादिमभिन्नकम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रति योगिताकमावेनैव च तत्र प्रामाण्याप्रामाण्योभयव्यवस्था भवेत्, अन्ये तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानस्थले कम्बुत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानस्यावश्यकत्वात् तदुत्तरं कम्बुत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षाभ्युपगमेन तदभा वांशेन तेन सम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमदभावात्वात् कम्बुग्रीवादिमानास्तीति प्रमत्स्वीकाराभावानुपपत्तिरित्याहुः। न च तथापि तेनरूपप्रकारकज्ञाने विना जायमाने द्रव्यत्वादिना तेनःसामान्याभावरूपतमःप्रत्यक्षे तथाविधाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तेज

त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानहेतुतायां व्यभिचार इति वाच्यम्, तेजस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठाभावत्वावच्छिन्नतो क्तिमविषयताशालिमत्यक्षत्वस्य तेजस्त्वप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, अथायं कार्यकारणभावप्रपञ्चः प्रतियोगिज्ञान शून्यकाले नेत्याकारकप्रतियोग्यमिभिन्नाभावप्रत्यक्षापत्तिवारणाय, सैव च कुत्रचाभावप्रत्यक्षप्रसिद्धा तदापत्तेरयोगादिति चेत्, न, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतावलात्प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले घटाभावादावभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नापत्तौ क्रियमाणायां फलतः प्रतियोग्यमिभिन्ननेत्याकारकाभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तिसम्भवात्। अथ तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षे तादृशज्ञानत्वेन प्रतियोगिज्ञानहेतुत्वकल्पनेऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावो न घटीय इत्याकारकाभावबुद्धिवशायां घटज्ञान काले घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने आपाद्यमाने फलतो नेत्याकारकापत्तिसम्भवः, तदा प्रतियो गितासंसर्गेण घटमानप्रतियन्धकस्य तथाविधबाधज्ञानस्य सत्त्वेनाभावांशे तत्संसर्गकघटादिविषयकप्रत्यक्षोत्पत्त्यसम्भवादिति, तन्न, तदानीमप्येकत्र द्वयमिति रीत्या घटाभावत्वोभयमभावांशे विषयीकुर्वाणस्य घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्य सम्भवेन प्रति योग्यमिभिन्नाभावप्रत्यक्षस्यासम्भवात्। यदि बाधबुद्धिज्ञानकाले निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्याप्यनुत्पत्त्या प्रतियोगितास म्बन्धेन घटो नाभाववृत्तिरित्यबुद्धित्वज्ञानकाले घटादिरूपप्रतियोगिज्ञानबलात्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यापत्तौ क्रियमाणायां फलतो नेत्याकारकापत्तिः सम्भवतीति मन्यते, तदा दोषबलात् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितया स्वरूपनिरूपकत्वसम्बन्धेन घटविशि ष्टाभावप्रत्यक्षाभ्युपगमाभावानुपपत्तिः। यत्त्वभावो न घटीय इति बाधबुद्धेरेवासम्भवोऽत्राभावे प्रतियोगितया घटवैशिष्ट्या वगाहित्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति, तन्न, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधारतासंसर्गकबुद्धेरेव प्रतिबध्य

स्यात् प्रतियोगितया घटबुद्धेः साम्राज्यात्, न हि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधारतया गगनाद्यभाववत्तानिर्णयेऽपि संयोगमात्रेण गगनादिमत्ताबुद्धिरनुदय इति। यद्यपि एके धर्मधर्मितावच्छेदकीकृत्य विरुद्धभावोभयप्रकारकनिर्णयानभ्युपगमात् शुद्धप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभाववत्तारूपबाधस्यैव प्रकृते शरणीकरणीयत्वेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावनिर्णयेऽपि शुद्धप्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे घटविषयकस्य घटो नास्तीत्याकारकस्याभावप्रत्ययस्योत्पत्तौ बाधकाभावेन प्रतियोग्यमिश्रिताभावलौकिकप्रत्यक्षापत्त्यसम्भवः, तदुक्तं—'पदार्थमात्राणां तद्वत्तामपि सामान्यतः प्रतियोगिवैशिष्ट्यधीसम्भवादिति', सामान्यत इत्यस्य शुद्धप्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यर्थ इति, तदपि न क्षोदक्षमम्, तादृशनिर्णयासम्भवेऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेन घटोऽस्तीति ज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य जागरूकतया तथाविधज्ञानकाले नेत्याकारकघटाभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तेर्विनोपदर्शितप्रकारं मन्मतेऽपि दुर्वारत्वादिति ध्येयम्। अथ भूतलादौ संयोगसमवायघटप्रकारकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानदशायां तत्र संयोगसमवायादियावत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय समानविशेष्यतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपस्य हेतुत्वं कल्प्यत इति तत एव प्रतियोग्यमिश्रिताभावलौकिकप्रत्यक्षवारणात् किं तत्र प्रतियोगिज्ञानहेतुतयेति चेत्, न, तस्य येन तदारोपनियामकत्वेनाभावबुद्धौ सम्बन्धनियमोपपत्त्यारोपहेतुतायां मानाभावात्, अस्तु वा तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षे तत्सम्बन्धवत्ताज्ञानं हेतुः, न तु तेन सम्बन्धेन तदारोपोऽपि, गौरवात्, तथा च प्रतियोग्यमिश्रिताभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय प्रतियोगिज्ञानहेतुताऽऽवश्यकीति। अस्तु वाऽभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यारोपहेतुता तथापि तत्र

कारणतावच्छेदककोटौ प्रतियोगितावच्छेदकविषयतानिवेशे मानाभावाद्द्रव्यत्वेन घटस्य संयोगेनारोपस्थले घटत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावांशे द्रव्यत्वेन घटप्रतियोगिकत्वभ्रमजनकदोषाभावे नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदक प्रकारकज्ञानस्य पृथग्घेतुत्वमावश्यकम्, प्रतियोग्यारोपजनकतावच्छेदककोटौ प्रतियोगितावच्छेदकविषयतानिवेशे सम्बन्धभेदे नानन्तकारणतावच्छेदकगौरवप्रसंगात्, दीधितिकृतस्तु प्रतियोग्यंशे विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यस्य विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति विषयताशालिनोऽभावप्रत्ययस्यानभ्युपगमेनेन्द्रियसम्बन्धविशेषणतायाः फलजनने घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्य बुद्धिं प्रति हेतुत्वेन तत्त्वस्य घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य सहकारित्वस्वीकारेणैव नेत्याकारकप्रत्यक्षवारणस्य सम्भवतयाऽभावबुद्धिं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पन निरर्थकमेवेत्याहुः ॥ तत्रेदं चिन्त्यते ॥ अभावप्रत्यक्षे जननीये इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायां घटत्वावच्छि- घटत्वप्रकारकज्ञानस्येव पटत्वप्रकारकज्ञानस्यापि सहकारित्वं स्वीकरणीयम्, अन्यथेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताबलात्पटत्वावच्छि- भावाभावप्रत्यक्षस्य पटत्वप्रकारकज्ञानशून्यकालेऽप्युत्पत्त्यापत्तेः, तथा च पटत्वप्रकारज्ञानसत्त्वे इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतारूपका रणबलात् घटाभावप्रत्यक्षापत्तिः, न चेष्टापत्तिः, तदा घटाभावांशे पटभ्रमजनकदोषाभावेन पटस्य घटज्ञानासत्त्वे च घटत्वाभावेन नेत्याकारकप्रत्यक्षपर्यवसानात्, न च घटाभावादिनिष्ठेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानि रूपिताऽभावनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षहेतुत्वे तस्यां घटत्वप्रकारकज्ञानस्य सहकारित्वान्नोपदर्शितापत्तिः, न च पटत्व प्रकारकपटज्ञानकाले घटाभावांशे तज्ज्ञानजनकीभूतदोषसत्त्वे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिर्घटाभावनिष्ठ विशेषणतायाः फलजनने घटत्वप्रकारकज्ञानतत्प्रतिबन्धदोषादीनामपि सहकारित्वादिति वाच्यम्, विषयभेदेनेन्द्रियसम्बद्धविशेष-

वतायाः कारणताधिक्यप्रसङ्गात् । न च प्रतियोगिज्ञानहेतुतामतेऽपि विषयभेदेनेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः कारणतावैजात्यं विना न निस्तारः, पूर्वोपदर्शितापत्तेस्तन्मतेऽपि सम्भवादिति वाच्यम् । तन्मते लौकिकविषयतासम्बन्धेनाभावप्रत्यक्षं प्रति स्वप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनेनानुपपत्तेरभावात् उक्तसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्येन ज्ञानविशिष्टाया एकस्या अपरस्याश्च तथादोषविशिष्टाया इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया अभावलौकिकप्रत्यक्षनियामकत्वे घटत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वे घटाभावसन्निकर्षे आद्यायाः । घटत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वे घटाभावांशे घटभ्रमजनकदोषसत्त्वे च द्वितीयायाः सम्पत्त्या अभावलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तेस्तदसत्त्वे च तदनुत्पत्तेरिति । स्यादेतत्, नव्यमतेऽपि विषयभेदेनेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया न कारणताभिन्ना तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसन्निकर्षे तदन्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव तदभावांशे तत्प्रकारकभ्रमजनकत्वोपपत्त्याभ्युपगमेन घटत्वप्रकारकज्ञानकाले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतारूपकारणसत्त्वेऽभावभ्रमस्य घटाभावे आपत्तेरिष्टापत्तिपरिहरणीयत्वात्, तदा दोषधौव्येण घटाभावांशे घटभ्रमासम्भवस्यैव तस्य स्वीकारादिति, मैवम्, तथापि नव्यैरिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः तत्प्रकारिताघटत्वप्रकारकज्ञानत्वादिना नानाविधा स्वीकार्या, प्राचीनैस्तूपदर्शितसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैवेति प्राचीनमत एव लाघवात्, एवं चाभावलौकिकप्रत्यक्षजनकसामग्र्यामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायामेकज्ञानघटितस्वोपदर्शितसम्बन्धघटितस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव घटत्वप्रकारकज्ञानादीनां निवेशः कर्तव्यो न तु प्रातिस्विकरूपेणेत्यपि प्राचीनमते लाघवं द्रष्टव्यम् । वस्तुतो नव्यमते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यात्मनिष्ठसमवायप्रत्यासत्त्येन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाश्च विषयनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धेन हेतुत्वं कल्प्यत इति तयोः कारणतावच्छेदकसम्बन्धयोर्वैयधिकरण्येनैकदा सत्त्वे घटत्वप्रकारकज्ञानकाले

पुरुषान्तरीयेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासत्त्वे पुरुषान्तरीयाभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरिति, तच्च, एतदात्मसमवेतज्ञानादिप्रत्यक्षेतरात्मा-
न्तरे आपत्तिवारणाय तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति तदात्मत्वेन तादात्म्येन हेतुत्वकल्पनात् तादात्म्यसमवायघटितसामानाधि-
करण्येन एतदात्मविशिष्टं यद् घटत्वप्रकारकज्ञानम्, एककालीनत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टा यैतत्पुरुषीयेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता तैतै-
तत्पुरुषीयाभावलौकिकप्रत्यक्षनियामिकेति सामग्र्यास्त्वभ्युपगमे दोषाभावात्। इदन्तु स्यात्, नव्यमते घटत्वप्रकारकज्ञान-
काले घटाभावेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासत्त्वे भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीविरहबलादात्मनि घटत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभा-
वनिष्ठविषयताशालिप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारा घटाभावलौकिकसन्निकर्षशून्यकाले तथाविधसामग्र्यभावरूपकारणबलात् तत्प्रत्यक्षोत्पत्ति-
वारणाय तादृशसामग्र्यभावेन फले जननीये तथाविधसन्निकर्षस्य सहकारित्वकल्पनात् तदानीमेककालीनत्वसम्बन्धेन तादृश-
सन्निकर्षादिविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावरूपायाः सामग्र्या असत्त्वात्, तथा च घटाभावज्ञप्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति
तादात्म्येन घटाभावहेतुतामनायत्या कल्पयित्वा तादात्म्यप्रतियोगिताघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटाभावविशिष्टा येन्द्रि-
यसम्बद्धविशेषणता तद्विशिष्टतथाविधविरोधिसामग्र्यभावरूपायाः सामग्र्या एवात्मनि घटाभावप्रत्यक्षोत्पत्तौ नियामकत्वमभ्यु-
पगन्तव्यमिति महागौरवम्। प्रतियोगिज्ञानहेतुतामते तु लौकिकविषयतयाऽभावप्रत्यक्षं स्वप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादुक्तसम्बन्धप्रतियोगिताघटितसामानाधिकरण्येन ज्ञानविशिष्टेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताभावा-
देवोक्तस्थले नाभावप्रत्यक्षं घटाभावे, तथा च विषयतासम्बन्धेनाभावप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीसहकारेणैव समवायेन तदुत्पादक-
सामग्र्याः कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वान्नोक्तापत्तिरिति घटाभावादिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्र्यामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायां विशिष्यानन्त

विषयतेषित्वानियमाच्चाभावसमिति । अत्र ब्रूमः । एवं सति घटत्वेन घटज्ञानात्घटाभावसन्निकर्षे घटत्वेन घटाभावज्ञानं न स्यादिति घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावविषयताशालिप्रत्यक्षमेव घटज्ञानकार्यतावच्छेदकं वाच्यमिति तज्ज्ञानात्केवलाभावप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्निवारैव, न च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिताभावविषयताकप्रत्यक्षे घटादिविषयो हेतुस्तथाभावांशे निर्विकल्पकमभाव इत्याकारकप्रत्यक्षं च जायते निखिलप्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेऽस्य प्रत्यक्षस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानेऽसम्भवात्, भावप्रतियोगिज्ञानस्य चासम्भवादभावत्वांशे निर्विकल्पकं स्वभावांशे यत्किञ्चित्प्रतियोगिवैशिष्ट्यविषयकत्वात् यत्किञ्चित्प्रतियोगिमीसाम्यमेवेति नानुपपत्तिः, इदंत्वेन तमः प्रत्यक्षं त्वनुपपन्नमभावांशे निर्विकल्पकमत् भावत्प्रतियोगिमीकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति वाच्यम् । केवलाभावत्वनिर्विकल्पकापत्तेरभावाद्भावांशेऽपि निर्विकल्पकस्याभाव इत्याकारकप्रत्यक्षस्य चोच्छेदापत्तेः, निखिलविशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकाक्रान्तस्य यत्किञ्चिद्विशेषणज्ञानेऽसम्भवात् । किञ्चैवं घटपटोभयाभावप्रत्यक्षे मतिरिति लाघवात् घटादिविषयो घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारत्वनिरूपिताभावविषयत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात्केवलस्य भावप्रत्यक्षस्येवाभावप्रत्यक्षस्य नानुपपत्तिः । एतेनाभावलौकिकप्रत्यक्षस्य घटत्वाद्यन्यतमविशिष्टविषयकत्वनियमाद्विशेषणसामग्री विना सामान्यसामग्रीमात्रात्कार्यानुत्पत्तेर्नाभावनिर्विकल्पकं नेत्याकारकप्रत्यक्षं चेत्यप्यपास्तम् । भावलौकिकप्रत्यक्षेऽपि तथा नियमापत्तेः, केवलभावप्रत्यक्षानुभवानुरोधात् प्रत्यक्षे तथा नियमानाभ्युपगमे च केवलाभावप्रत्यक्षानुभवाद्भावप्रत्यक्षेऽपि तथा नियमो न भवेदयः । सप्तास्तयोः केवलसमप्रतियोगिकं नियमानुरोधेन सविकल्पकनिर्विकल्पकोभयसाधारणत्वस्य व्यापकत्वं तु प्रभुत्वादितमधस्त्वादिति नैकतरपक्षपातो युक्तः ॥ भत्वभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतियो-

गिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया फले जननीये घटत्वप्रकारकज्ञानस्य सहकारित्वमसम्भवि, ययोः कार्य तावच्छेदकयोः परस्परं व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेव परस्परं सहकारित्वस्वीकारात्, अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतियोगि-ज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनपक्षे तु घटादिनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठाभावत्वावच्छिन्नविषयताशालि प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति घटमात्रनिष्ठधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्प्यते तथा च घटत्वादिप्रकारकज्ञानेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतयोः कार्यतावच्छेदकयोः परस्परव्याप्यव्यापकभावेन ताभ्यां फले जननीये परस्परसहकारित्वस्य यौक्तिकत्वादिति, तदसत्, ययोः कार्यतावच्छेदकयोः परस्परं व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेकेन फलेन जननीयेऽन्यस्य सहकारित्वं कल्प्यत इत्यत्र मानाभावात्, ययोः कार्यतावच्छेदकयोः सामानाधिकरण्यं तयोरेकेन फले जननीयेऽन्यस्य सहकारित्वमित्यस्यैव स्वीकारादुक्तयुक्त्या प्रतियोगिज्ञानहेतुत्वासिद्धेः, तथाया असधारणाया केवलाया धर्मिमात्रसामग्र्यैव भावात्, घटाद्युपरक्ततद्व्यवहार एव घटादिज्ञानस्य हेतुत्वेन व्यवहारस्यैव सप्रतियोगिकत्वसिद्धिरिति दिग्। "भवर्दितोऽप्य प्रतियोग्यभावधीहेतुकार्यस्वविचारभूमा॥ अस्मिन्ननेकान्तमतिप्रवेशात् पक्षेऽबाधका कापि न पक्षपातः ॥१॥ अथ प्रकृतम्, अभाव भावभिन्नमनुपारमम्। अनुपलब्धेः (१२६ १ १४) अभावानुपलब्धेः, व्यवस्थापयेत् (१२६-२ १) प्रतिपद्येति शेषः। अथ भासनादिति (२) तद्भूतलमेव घटाभाव इत्येवं सार्वजनीनानुभवाद्धर्मिकल्पनात इत्यादिन्यायाबाधेति भावः। 'वस्त्वन्तररूपस्यैवेति' (४) अन्यवस्तुनिज्ञानस्यान्यवस्तुविषयत्वादिति भावः। नन्वेवं घटवदन्यभूतलं घटाभाव इति प्राप्तं तथा चान्यतान्योन्याभावस्य भिन्नतायामतिरिक्ताभावसिद्धिरिति चेत्, न, कालभेदेन वस्तुतो घटवदन्यस्य भूतलस्य तत्कालावच्छिन्नतादा

स्यमनम्य येन यद्यमाबम्यवहारहेतुत्वाभ्युपगमे तदसिद्धेः, अस्तु वा भावत्वसम्भावस्वमसम्भोपाधिर्घटादिनिरूपिताभावत्वेन भूतलादेरपि च योग्यानुपलम्भिसहकृतचक्षुरादिप्रतियोगिज्ञानादि च हेतुः, तथाज्ञानाच्च तथाव्यवहारः, इत्थं च विक्षेपकता विमत्यासपक्ष्यनाक्षापनमपीत्यस्मदेकपरिशीलितः पन्थाः। ततः (१२७-२-६) प्रत्यक्षतोऽन्यतो वा प्रमाणात्, अपरः (७) सत्याद्वैतवादी, व्यभिचारेण (७) सन्दिग्धव्यभिचारेण, विपक्षेऽपि (७) वस्तुनः एकत्वेऽपि, मायाकुम्भादिकार्यनानात्वस्येति योगः। विविधकर्मेति (८) पटुमीपुतरस्तत्, विविधकार्यकारित्वेस्यर्थः। भाष्ये शक्तिनानात्व (९) एकस्यापि नर्तक्यादिजनस्य शक्तिभेदोऽस्ति, कुतः, प्रसवविशेषात् (१०) नानाकुम्भादिकार्यदर्शनात्, तत्र सत्याद्वैतवादाह—स (१०) प्रसवविशेषो वस्तुनानात्वेन व्यभिचारी नेव (१०), कुतस्तद्गतिः (१०) शक्तिनानात्वसिद्धिस्ततो यत्किञ्चिदेतदित्यर्थः। वृत्तौ, तस्यापि (११) एकनर्तकीक्षणस्यापि, प्रसवविशेषो (१०) कुम्भादिकार्यविक्षेपोऽव्यभिचारीत्यध्याहारप्रक्षेपेण व्याख्येयम्। 'नर्तक्यादीति' (११) कार्यभेदनियतकारणतामेदस्य शक्तिभेदप्रयुक्तत्वाभ्युपगमे समनियतशक्तीनां प्रत्येकमपि कुम्भादिनानाकार्यकारित्वस्य यत्नादापातादेकैकशक्तावपि कार्यान्तरापत्तौ तत्रापि तत्स्वीकारे दुस्तरानवस्थानदीति भावः। वस्तुनानात्वाभावे कुतस्तद्व्यवहार इत्यत्राह सत्याद्वैतवादी 'केवलमिति' (१२) सत्याद्वैतवादेऽप्यविद्याकल्पितैर्हि शक्तिभेदैर्वस्तुनानात्वं व्यवह्रियताम्, न तु वास्तवं तत्, अत एव सौगतसांख्यादिकल्पितस्कन्धपञ्चकप्रकृतिप्रभृतितत्त्वाविविक्त्या अपि तदुपवर्णनवासनाजनकाविद्यामूला नाद्वैततत्त्वं बाधन्त इति हृदयम्। साधनव्यभिचारात् (१२७-१-१) इतिविशेषादेर्वस्तुनः कूटस्थत्वेऽप्यविद्यामहिम्ना सम्भवात् सर्वविक्षेपसाधनानां सन्दिग्धव्यभिचारित्वादिति भावः। सत्याद्वैत

वादिनं दूषयति भाष्यकृत्–'सोऽपि हीत्यादि' (१३७–१–१) एतद्विवृणोति वृत्तिकृत् कस्यचिदित्यादि, (२) अद्वैते साध्यसाधनयोरविशेषाच्च इत्थमित्थं किञ्चित् सिध्येत् व्यवहाराद्भेदमुपगम्य सम्प्रतिभासनाद्विना मध्येकत्वसाधने च व्याव हारिकमेवैकत्वं सिध्येत्, न तु तात्त्विकं तत्प्रतिपत्तिलिङ्गाभावात्, अपेक्षाकल्पितत्वस्य च भेदवदभेदेऽपि व्यावहारिकत्वपर्यव सायकत्वादिति तात्पर्यार्थः। एतेन यदुच्यते प्रत्यक्षेणानुभूयमानस्य प्रतिभासस्य प्रागभावप्रध्वंसनानात्वादिकल्पने गौरवात्तत्प्र माभिरस्यसत्यैकत्वसिद्धिरिति तन्निरस्तम्। प्रमाणं विना लाघवमात्रेणार्थासिद्धेः अन्यथा सच्चिदानन्दब्रह्मणोऽपि कल्पने गौरवा च्छून्यज्ञानकल्पने लाघवदृष्टिं वदन् माध्यमिक एव विजयेत, अनुभवश्च प्रतिभासस्य वैलक्षण्य एव साक्षी चित्रज्ञानदृष्टान्तेन नानात्वे चेति नानैकान्तं विहायाद्वैतपक्षः श्रेयान्। नन्वेकत्वे तत्त्वमसीत्यादिवेदवाक्यस्य प्रमाणराजस्य सत्त्वादत्र लाघवतर्कः सहायो भविष्यतीत्याशङ्कायामाह–' आम्नायादित्यादि '(८) आम्नायात् वेदात्, नैवं तत्कृतं स्यात् (१०) प्रमाण पक्षत्वं निर्णीतं न स्यात्। प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधिते ब्रह्मैकत्वे वेदोऽपि न यद्भाषते इत्यर्थवादरूपतां स्वीकुर्वन्त्यो माध्यस्थ मेवालम्बत इत्यर्थः। एतेन तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्योऽनुभवः शुद्धसत्त्वं ब्रह्माहमस्मीति प्रत्यक्षस्य क्षणिकत्वेऽपि प्रमाण बाधकेरितिदिक्। तदेवं वेदान्तिनोऽद्वैतपक्षदूषणेन नानाभावैकान्तं स्वीकारयित्वा तत्रोक्तं दूषणमनुपसंहरति, ततो भावा एवेत्यादि ' (१३७–१–१४) ॥ ९ ॥

संप्रति पराभेव प्रसङ्गेन प्रागभावप्रध्वंसाभावनिह्नववादिनं प्रति दूषणमुपदर्शयन्तः कारिकामाहुः।—

कार्यद्रव्यमनादि स्यात् प्रागभावस्य निह्नवे। प्रध्वंसस्य च धर्मस्य प्रच्यवेऽनन्ततां व्रजेत् ॥ १० ॥

कार्यस्यात्मलाभात्प्रागभवनं प्रागभावः । स च तस्य प्रागनन्तरपरिणाम एवेत्येके तेषां तत्पूर्वानादिपरिणामसन्ततौ कार्यसद्भाव-
प्रसङ्गः । तदितरेतराभावरूपस्य तदभावस्योपगमाददोष इति चेत्, तदनन्तरपरिणामेपि तत एव कार्यस्याभावसिद्धेः किमर्थः प्राग-
भावः परिकल्प्यते ? कार्यस्य प्रागभावाभावस्वभावत्वाद्धि कार्यमिति चेत्, कथमेवं कार्योत्पूर्वपर्यायेषु एकैकेषु तत्पूर्वोत्तरासिद्धपरिणामेषु
कार्यस्वभावत्वं न प्रसज्येत ? प्रागभावाभावस्वभावत्वाविशेषेपि कश्चिदेवेष्टः पर्यायः कार्यं न पुनरितरे परिणामा इत्यभिनि-
वेशमात्रम् । स्याद्वादिनां 'अव्यवहितप्रागनन्तरपर्यायस्तस्य प्रागभावः । तस्यैव प्रध्वंसः कार्यं व्यवस्थितम् । न पुनरितरेतराभावो येन तत्पूर्वो-
त्तरसमस्तपर्यायाणां घटत्वं प्रसज्येत । न च तेषां प्रागभावप्रध्वंसरूपतास्ति तदितरेतराभावरूपतोपगमात्' इति, तदेतदपि सुगतमता-
नुसरणम् स्याद्वादिनामायातम्, स्वमतविरोधात् । प्रागभावो ह्यनादिरिति स्वमतम् । तत्र घटस्य पूर्वानन्तरपर्यायमात्रप्रागभावस्यो-
पगमे विरुध्यते । द्रव्यार्थादेशादनादिः प्रागभावोभिमत इति चेत्, किमिदानीं मृदादिद्रव्यं प्रागभावः ?, तथोपगमे कथं प्रागभावाभाव-
स्वभावता घटस्य घटेत ? द्रव्यस्याभावासंभवात् । तत एव न कदाचिद् घटस्योत्पत्तिः स्यात् । यदि पुनः पूर्वपर्यायाः सर्वेप्यनादि-
सन्ततयो घटस्य प्रागभावोऽनादिरिति मतम्, तदापि प्रागनन्तरपर्यायनिवृत्ताविव तत्पूर्वपर्यायनिवृत्तावपि घटस्योत्पत्तिप्रसङ्गः । तथा सति
घटस्यानादित्वं पूर्वपर्यायनिवृत्तिसन्ततेरप्यनादित्वात् । ननु च न प्रागनन्तरपर्यायः प्रागभावो घटस्य, नापि मृदादिद्रव्यमात्रम्, न च
तत्पूर्वसमस्तपर्यायसन्ततिः । किं तर्हि ? द्रव्यपर्यायात्मा प्रागभावः । स च स्यादनादिः स्यात्सादिरिति स्याद्वादिदर्शनं निराकुलमेवेति
चेत्, न पक्षद्वयभाविदोषोपनिपातोपपत्तेः । द्रव्यरूपतया तावदनादित्वे प्रागभावस्यानन्तत्वप्रसक्तेः सर्वदा कार्यानुत्पत्तिः स्यात् । पर्या-
यरूपतया च सादित्वे प्रागभावात्पूर्वमप्युत्पत्तिः पश्चादिव कथं निवार्येत ? न च गत्यन्तरमस्ति । ततो न भावस्वभावः प्रागभावः, तस्य

भावत्रित्वमत्यन्ताभावविशेषप्रसिद्धेः' इत्याहे । तेऽपि न समीचीनवाचः, सर्वथा भावविलक्षणस्याभावस्य ग्राहकप्रमाणाभावात् । स्यात् च
प्रागासीद् घट इति प्रत्ययोऽसद्विषयः, सत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् । यत्तु सद्विषयः, स न सत्प्रत्ययविलक्षणो, यथा सद्द्रव्यमित्यादिप्रत्ययः,
सत्प्रत्ययविलक्षणश्चायं, तस्मादसद्विषयः' इत्यनुमानं प्रागभावस्य ग्राहकमिति चेत्, न, प्रागभावादौ नास्ति ,प्रध्वंसाभावादिरिति प्रत्ययेन
व्यभिचारात् । तस्याप्यसद्विषयत्वान्न दोष इति चेत्, न, अभावान्तराभावप्रसङ्गात् । स्यान्मतम्, भावे भूभागादौ नास्ति कुम्भादिरिति प्रत्ययो
मुख्याभावविषयः, प्रागभावादौ नास्ति प्रध्वंसादिरित्युपचरिताभावविषयः । ततो नाभावानवस्थेति, तदप्ययुक्तम्, परमार्थेन प्रागभावा
दीनां साङ्कर्यप्रसङ्गात् । न गुणपरिच्छेनाभावेन परस्परमभावानां व्यतिरेकः सिध्येत्, सर्वत्र मुख्याभावपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यद
प्युक्तम्, न भावस्वभावाः प्रागभावादिः, सर्वथा भावविशेषणत्वादिति, तदपि न सम्यगनुमानम्, हेतोः पक्षाव्यापकत्वात्, न प्रागभावः
प्रध्वंसादिविशेषेणभावविशेषणस्य प्रागभावस्य प्रसिद्धेः, गुणादिना व्यभिचाराच्च, तस्य सर्वथा भावविशेषणत्वेऽपि भावस्वभावत्वात् ।
रूपं पटस्येत्यादिव्यवहारेण गुणस्य स्वतन्त्रस्यापि प्रतीतेर्न सर्वथा भावविशेषणत्वमस्येति चेत्, तर्ह्यभावस्य स्वतन्त्रस्यापि स्वरूप-
प्रतीतेः स्वभावविशेषणत्वं मा सिधत् । सामर्थ्यात्तद्विशेष्यस्य इत्यादेः, संप्रत्ययात्सदा भावविशेषणमेवाभाव इति चेत्, तथैव गुणादेः
सन्ततं भावविशेषणमस्तु, तद्विशेष्यस्य द्रव्यस्य सामर्थ्याद्गम्यमानत्वात् । किञ्च प्रागभावः सादिः सान्तः परिकल्प्यते सादिरनन्तो
वाऽनादिरनन्तो वाऽनादिः सान्तो वा ? प्रथमे विकल्पे प्रागभावात्पूर्वं घटस्योपलब्धिप्रसङ्गः, तद्विरोधिनः प्रागभावस्याभावात् । द्वितीये
प्रागभावकाले घटस्यानुपलब्धिप्रसक्तिः, तस्यानन्तत्वात् । तृतीये तु सदानुपलब्धिः । चतुर्थे पुनर्घटोत्पत्तौ प्रागभावस्याभावे घटोपल-
ब्धिवत्सर्वकार्योपलब्धिः स्यात्, सर्वकार्याणामुत्पत्स्यमानानां प्रागभावस्यैकत्वात् । यावन्ति कार्याणि तावन्तस्तत्प्रागभावाः । तत्रैकस्य प्राग-

भावस्य विनाशेऽपि घटोत्पत्त्यसमानकालीनप्रागभावानामविनाशात् घटोपलम्भः सर्वकार्योपलब्धिरिति चेत्, तर्हि अन्त्याः प्रागभावास्ते स्वतन्त्रा भावतन्त्रा वा ?, स्वतन्त्राश्चेत्कथं न भावस्वभावाः काभरिचन्, भावतन्त्राश्चेत्किमुत्पन्नभावतन्त्रा उत्पत्स्यमानभावतन्त्रा वा ?, न तावदादि-विकल्पः समुत्पन्नभावकाले तत्प्रागभावविनाशात् । द्वितीयविकल्पोऽपि न श्रेयान्, प्रागभावकाले स्वयमलब्धमुत्पत्स्यमानभावानां तदा तन्त्रताऽयोगात्, अन्यथा प्रध्वंसाभावस्यापि प्रध्वस्तपदार्थतन्त्रत्वापत्तेः । न चानुत्पन्नः प्रध्वस्तो वाऽर्थः कस्यचिदाश्रयो नाम, अतिप्रसङ्गात् । यदि पुनरेक एव प्रागभावो विशेषणभेदाद्भिन्न उपचर्यते घटस्य प्रागभावः पटादेर्वेति । तयोरुत्पन्नपदार्थविशेषणतया तस्य विनाशेऽनुत्पत्स्यमानार्थविशेषणत्वेनाविनाशादित्यत्वमपीति मतम्, तदा प्रागभावादिचतुष्टयकल्पनापि मा भूत्, सर्वत्रैकस्यैवाभावस्य वि-शेषणभेदादवस्थाभेदस्य चोपपत्तेः । कार्यस्यैव पूर्वेण कालेन विशिष्टोऽर्थः प्रागभावः, परेण विशिष्टः प्रध्वंसाभावः, नान्यार्थविशिष्टः स एव चेतरेतराभावः, कालत्रयेऽप्यसम्भवनानारूपभावविशेषणोऽत्यन्ताभावः स्यात्, प्रत्ययभेदस्यापि तथोपपत्तेः । सर्वथैकत्वेऽपि द्रव्यादिवि-शेषणभेदादनेकसम्प्रत्ययवत् । यथैव हि सत्त्वस्यापि विशेषाद्विशेषणभिन्नाभावादेकत्वं सत्तायामिष्टं भवद्भिस्तथैवासत्त्वस्यापि विशेषाद्विशेषणभिन्नाभावादसत्तायामप्येकत्वमस्तु । अथ प्रागासीदित्यादिप्रत्ययविशेषात्सत्ता चतुर्भेदेष्यते, तर्हि प्रागासीत्प्रागुत्पत्स्यति सम्प्रत्यस्तीति काल-भेदेन, पाटलिपुत्रेऽस्ति चित्रकूटेऽस्तीति देशभेदेन, घटोऽस्ति पटोऽस्तीति द्रव्यभेदेन, रूपमस्ति रसोऽस्तीति गुणभेदेन, प्रसारणमस्ति गम-नमस्तीति कर्मभेदेन च प्रत्ययविशेषसद्भावात् प्राक्सत्तादयः सत्ताभेदाः किन्न नेष्यन्ते ? । अथ प्रत्ययविशेषाद्विशेषणान्येव भिद्यन्ते, तस्य तन्निमित्तत्वात्, न तु सत्ता । ततः सैवैकेति मतम्, तर्हि तत एवाभावभेदोऽपि मा भूत्, सर्वथा विशेषाभावात् । न चैकोऽप्यभाव-श्चित्रादिविषयपटसम्पादिव्यतिरेकेण प्रत्यक्षतः प्रतिभासते । केवलं यथा गुणविकल्पतया लोकः रुपिन्यादिभूतलगुणपरिचयमेव प्रागभावा-

दिविकल्पमात्रत्वात्प्रागभावादिव्यवहारं प्रवर्तयति द्रव्यादिविकल्पमात्राद् द्रव्यादिव्यवहारवत्, प्रमाणादिप्रकल्पादिरूपकल्पादिविकल्प-
मात्राद्व्यवहारवच्च। ततो न प्रागभावः कश्चिदिह प्रतीयते प्रध्वंसाभावादिवत्। इति प्रागभावादिनिह्नवं कृत्वा पृथिव्यादिकार्यद्रव्यमभ्युप-
गच्छन्नार्वाकोऽनेनोपालभ्यते, न पुनः सांख्योऽन्यो वा, तस्य कार्यद्रव्यानभ्युपगमात्, तिरोभावाविर्भाववत्परिणामोपगमेऽपि भावस्वभाव-
प्रागभावाद्यभ्युपगमस्यापि सद्भावात्। तत्र प्रागभावस्य प्रसिद्धस्याप्यपकल्पने निह्नवः। तस्मिन्निह्नूयमाने कार्यद्रव्यं पृथिव्यादिकमनादि
स्यात्। प्रध्वंसस्य च धर्मस्य स्वभावस्य प्रच्यवोऽपलापः। तस्मिन्निषीयमाने तदनन्ततां प्रव्रजेत्। न चानाद्यनन्तं पृथिव्यादिकं प्रागभावाद्य-
पह्नवादिनाभ्युपगन्तुं शक्यते, स्वमतविरोधात्तोकायतिकस्याप्रसिद्धत्वात्। कथं पुनः प्रागभावः प्रसिद्धः, यथोक्तदूषणविषयतया व्यवस्थि-
ताभावादिति चेत्, न, स्याद्वादिभिरभीष्टे प्रागभावे यथोक्तदूषणानवकाशात्, नैयायिकादिभिरभिमतस्य तु तस्य तैरपि निराकरणात्।
ऋजुसूत्रनयार्पणाद्धि प्रागभावस्तावत्कार्यस्योपादानपरिणाम एव पूर्वोऽनन्तरात्मा। न च तस्मिन् पूर्वानादिपरिणामसन्ततौ कार्यसद्भावप्रसङ्गः,
प्रागभावविनाशस्य कार्यरूपतोपगमात्, "कार्योत्पादः क्षयो हेतोः" इति वक्ष्यमाणत्वात्। प्रागभावतत्प्रागभावादेस्तु पूर्वपूर्वपरिणामस्य
सन्तत्यानादेर्विवक्षितकार्यरूपत्वाभावात्। न च तत्रास्येतरेतराभावः परिकल्प्यते, येन तत्पक्षोपक्षिप्तदूषणावतारः स्यात्। नाप्येवं प्रागभाव-
स्यानादित्वविरोधः, प्रागभावतत्प्रागभावादेः प्रागभावसन्तानस्यानादित्वोपगमात्। न चात्र सन्तानिभ्यस्तत्त्वान्यत्वपक्षयोः सन्तानो
दूषणार्हः, पूर्वपूर्वप्रागभावात्मकभावक्षणानामेवापरामृष्टभेदानां सन्तानत्वाभिप्रायात्। सन्तानिक्षणापेक्षया तु प्रागभावस्यानादित्वाभा-
वेऽपि न दोषः, तथा ऋजुसूत्रनयस्येष्टत्वात्। तथास्मिन्पक्षे पूर्वपर्यायाः सर्वेऽप्यनादिसंततयो घटस्य प्रागभाव इति वचनेऽपि न प्रागन-
न्तरपर्यायमिवृत्ताविव तत्पूर्वपर्यायनिवृत्तावपि घटस्योत्पत्तिप्रसङ्गः, येन तस्यानादित्वं पूर्वपर्यायनिवृत्तिसंततेरप्यनादित्वादापाद्यते, घटात्पू-

तेषामनन्तानामशेषाणामपि तथागमाभावरूपाणामभावे घटोत्पत्त्यनुपपत्तेः, प्रागनन्तरपरिणामनिवृत्तौ तदनन्तरप्रागभावनिवृत्तावपि तदनन्तरप्राग-
भावस्य निवृत्तिसिद्धेर्घटोत्पत्तिप्रसङ्गासंभवात् । व्यवहारनयापेक्षया तु मृत्पिण्डस्य घटस्य प्रागभाव इति वचनेपि प्रागभावाभावस्याभावता
घटस्य न दुर्घटा यतो द्रव्यस्याभावासंभवान्न मृद्विकल्पपरिवर्तस्य स्यात् । कार्यपरिहतस्य पूर्वकालविशिष्टस्य मृत्पिण्डस्य घटाभि
प्रायभावरूपस्योपगमात्, तस्य च कार्योत्पत्तौ विनाशसिद्धेः, पर्यायविनाशमन्तरेण कार्यसिद्धिघटनेऽप्ययोगात्, कार्योत्पत्तेरेवो
पादानक्षयरूपत्वात् । यथा, समानपर्यायाश्रयपर्यायाभावः प्रागभाव इत्यभिधानेपि नोभयपक्षोपक्षिप्तदोषानुषङ्गः,
प्रागभावस्य द्रव्यरूपत्वेन पर्यायरूपताप्रसङ्गनिरूपणात् । न च नानात्वेऽपि तदभावः सिध्यति, अन्यथा संसारस्यानादित्वेपि
पर्यन्तस्यासिद्धेः, अन्यथा कस्यचिन्मुक्त्यनुपपत्तेः । नापि प्रान्तस्य प्राप्तिरनन्ता, मुक्तस्य संसारस्य सान्तत्वेप्यनादित्वप्रसिद्धेः । यतो
न, सर्वत्र कार्योत्पत्तिः पूर्वमनुत्पत्तिर्वा, घटस्य पुनर्निवृत्तिः स्यात् । यतो सादेरभाव एव प्रागभावः । स चैकानेकस्वभावो, भावपरे
पेक्षि च योऽनवस्थानेकस्यैवान्वयव्यभावी दोषोऽप्रकाशं लभते । न च, स्वस्वभावे प्रागभावे प्रमाप्रसीत्कार्यमिति पर्यायस्वभावप्रत्ययो विकल्पते,
प्रध्वंसस्य भावान्तररूपत्वात् तत्र च व्यक्तिस्वभावस्याविरोधात्, व्यक्तिरिक्तमूर्तेः, भवनप्रसिद्धप्रसङ्गात् । तथैवं, प्रसिद्धस्यैव, प्राग-
भावस्यापूर्वं निश्चयः । घटस्य प्रध्वंसाभाव एव भविष्य इति चेत्, प्रध्वंसाभावापेक्षायामिति ब्रूमः । तत्र ऋजुसूत्रनयापेक्षया प्रध्वंसादुपादेयक्षण-
स्योपमर्दनस्य प्रध्वंसः । न चैवं, ऋजुसूत्रनये प्रध्वंसाभावस्यानुपलम्भनं, घटादेः प्रध्वंसेन, कारणस्य कार्योपमर्दनप्रसङ्गाभावात्,
उपादानोपमर्दनस्यैव कार्योत्पादस्वरूपत्वात्, प्रागभावप्रध्वंसयोरुपादानोपादेयरूपयोरुपगमस्यास्याप्यत्रोपमर्दनेन प्रध्वंसस्यासंभवात् । कथ-
मभावयोरुपादानोपादेयभाव इति चेत्, भावयोः कथम् ? भावरूपे एव, तस्यासंभवप्रमाणप्रसिद्धमिति प्रागभावेऽपीति चेत्, यदि प्रागभावे कार

पात्मनि, पूर्वसमयवर्तिनि सति प्रध्वंसस्य कार्यात्मना स्वरूपलाभोपपत्तेस्तयोरुपादानोपादेयभावोऽस्तु, तुच्छयोरेवाभावयोस्तद्भावविरोधात्।
तथा, स्वपदार्थनप्रवेशान्तरादिद्रव्यं घटोत्तरकालवर्ति घटाकारविकलं घटप्रध्वंसः। स चानन्तः समवतिष्ठते। तेन घटात् पूर्वकालवर्ति मृदा-
दिद्रव्यं घटस्य प्रागभाव एव, न पुनः प्रध्वंसः, तथा घटाकारमपि तत्तस्य प्रध्वंसो मा भूत्, घटाकारविकलमिति विशेषणात्। नन्वेवं घटो-
त्तरकालवर्तिघटाकारविकलसन्तानान्तरमृदादिकमपि तद्घटप्रध्वंसः स्यादिति चेत्, न, द्रव्यग्रहणात्। वर्तमानपर्यायात्मकरूपमेव हि मृदा
दिकं तद्द्रव्यमन्वयीष्यते, न पुनः सन्तानान्तरं, तस्य स्वपर्यायमेवातीतमनागतं वा प्रत्यन्वयिनस्तद्द्रव्यत्वविरोधात्। तदेवं प्रसिद्धः प्रध्वंसो
घटधर्मः। तस्य प्रध्वंसोऽनन्त एव चार्वाकस्य। तस्मिंश्च कार्यद्रव्यं पृथिव्यादिकमनन्ततां प्रत्येतीति समन्तभद्रस्वामिनामभिप्रायः। इति
प्रागभावस्वरूपेण चापाद्यते, कपिलमतानुसारिणां प्रागभावानभ्युपगमे पटादेरनादित्वप्रसङ्गात् पुरुषव्यापारानर्थक्यं स्यात्। न च पुरुष-
व्यापारमन्तरेण घटादि समवुपलभ्यते जातुचित्, इति कार्यद्रव्यं तदापादनीयम्। तत्र प्रागभावस्य निह्नवेऽनादि स्यादिति सूक्तं दूषणम्,
व्यापारस्यानुपलम्भवत्प्रसङ्गोपपत्तेः। एतेन मीमांसकानां शब्दस्य प्रागभावानभ्युपगमेऽनादित्वप्रसङ्गात् पुरुषव्यापारानर्थक्यं स्यादित्युक्तं
प्रतिपत्तव्यम्। शब्दस्याभिव्यक्तौ पुरुषव्यापारस्योपयोगान्नानर्थक्यमिति चेत्, न, तत प्राक् सदावेदकप्रमाणाभावादभिव्यक्तिकल्पनानुपपत्तेः।
कण्ठादेर्हि समभ्यकारणध्वनेः प्रदीपव्यापारात्पूर्वं सद्भावावेदकप्रमाणस्य स्पर्शनप्रत्यक्षादेः संभवादुपपन्ना प्रदीपेनाभिव्यक्तिकल्पना, न
पुनः शब्दस्य, तदभावात्। प्रत्यभिज्ञानादेस्तद्भावावेदकस्य प्रमाणस्य भावात्तदोष इति चेत्, न, तस्य विरुद्धत्वात्, शब्दस्याभिव्यक्तेः पूर्वं
सर्वथा सत्त्वात्साध्याविपरीतेन कथञ्चित्सत्त्वेन व्याप्तत्वादन्यथा प्रत्यभिज्ञायमानत्वानुपपत्तेः। ततोऽभिव्यक्त्यपरिकल्पनात् शब्दस्या-
भिव्यक्तिकल्पना युक्ता। एतेन कुम्भकारादिव्यापारात् घटाद्यभिव्यक्तिकल्पना प्रत्युक्ता। कल्पयित्वापि तदभिव्यक्तिं तस्याः प्रागभावोऽपी

कर्तव्या । तथा हि । यथा शब्दस्य वाय्वादिभिरभिव्यक्तिः प्रागसती क्रियते, न पुनः शब्द एवेति स्वरुचिविरचितदर्शनप्रदर्शनमात्रम् । ननु च मीमांसकैः शब्दस्यापौरुषेयत्वप्रदर्शनायासौ प्रागसन् क्रियते । तदभिव्यक्तिस्तु पौरुषेयी । सा प्रागसती क्रियते इति कथं स्वरुचिविरचितस्य दर्शनस्य प्रदर्शनमात्रम्, प्रमाणशक्तिविरचितस्य तथादर्शनस्य प्रदर्शनादिति चेत्, न, शब्दवदभिप्रायस्तदभिव्यक्तेरप्यपौरुषेयत्वात् । तस्याः पौरुषेयत्वात्प्रागसत्त्वे तदभिन्नस्य शब्दस्यापि तत एव प्रागसत्त्वमनुमन्यताम्, विशेषाभावात् । शब्दाद्भिन्नैवाभिव्यक्तिरिति चेत्, सा यदि श्रवणज्ञानोत्पत्तिः सैव कथं प्रागसती यत्नतः कर्तव्या ? तस्याः प्रागसत्त्वे शब्दस्याश्रावणत्वापत्तेर्नित्यत्वविरोधः, प्रागश्रावणत्वस्वभा-वत्यागेनोत्तरश्रावणत्वस्वभावोत्पत्तेः कथञ्चिदनित्यत्वमन्तरेणानुपपत्तेः । अथ श्रवणज्ञानोत्पत्तेरभावेऽपि पूर्वं शब्दस्य श्रावणत्वमेवेष्टम्, किमनया श्रवणज्ञानोत्पत्त्याभिव्यक्त्या ? स्यान्मतम्, न शब्दधर्मः श्रवणज्ञानोत्पत्तिः, तस्याः कर्मत्वक्रियात्वाभावात् । किं तर्हि ? पुरुष-स्वभावः, कर्तृत्वक्रियात्वादिति, तदप्ययुक्तम्, कर्तृत्वतस्याः प्राक्सत्त्वापत्तेरविशेषात्तद्व्यापारानर्थक्यात् । श्रवणज्ञानोत्पत्तियोग्यता शब्दस्या-भिव्यक्तिरिति चेत्, तर्हि योग्यताया समानधर्मः । योग्यतापि हि यदि शब्दधर्मत्वाच्छब्दादभिन्ना, तदा कथं तत्संती पुरुषप्रयत्नेन क्रियेत ? अथ शब्दाद्भिन्ना श्रोत्रस्वभावत्वात्तस्या इति मतिः, तथापि न सा प्रागसती श्रोत्रस्य प्रमोदेशस्थस्य सर्वदा सत्त्वात् तत्स्वभावभूताया योग्यतायाः प्रागपि सत्त्वात् । एतेनात्मधर्मो योग्यता शब्दाद्भिन्नेति निरस्तम्, नित्यत्वादात्मनः प्रागसत्त्वासम्भवात् । अथ भिन्नाभिन्ना श्र-वणज्ञानोत्पत्तियोग्यता चाभिव्यक्तिः शब्दादिति मतम्, तदप्यसत्यम्, पक्षद्वयोक्तदोषानुषङ्गात्, सर्वदा तस्याः प्रागभावायोगात्, तद्योगे वा शब्दवदेव श्रोत्रप्रमात्रोरपि प्रागसत्त्वोः प्रयत्नेन करणप्रसङ्गात्, अन्यथा स्वरुचिविरचितदर्शनप्रदर्शनमात्रप्रसक्तेः । आवरणविगमोऽभिव्यक्ति-रिति चेत्, तदावरणविगमः प्रागभिन्नभूत् ?, भूतो वा किं यत्नेन ?, विशेषस्याधानमभिव्यक्तिरिति चेत्, ननु विशेषाधानमपि तादात्म्य कर्मेत-

दुष्करत्वात् प्रमाणाभावाच्च । आवरणविगमविशेषाधानयोर्हि शब्दपुरुषभोक्त्रोर्यां स्वरूपत्वे तेषां याज्ञिकैरपि नित्यत्वोपगमात् कथं प्रागभावः संभवेत् ?, संभवे वा प्रसक्तकार्यत्वप्रसङ्गः अभिव्यक्तिवत् । पुरुषप्रयत्नेन अभिव्यक्तिः प्रागसती क्रियते, न पुनस्तत्स्वरूपं शब्दः पुरुषः भोक्ता चेति स्वरुचिविरचितदर्शनप्रदर्शनमात्रम् । एवं हि कपिलमतानुसारिणां घटादेरभिव्यक्तिः प्रागसती चक्रदण्डादिभिः क्रियते न पुनर्घटादिरित्यपि शक्यं प्रदर्शयितुम् । यतोऽत्र न कश्चिद्विशेषहेतुस्तस्मादयमो व्यञ्जकाः, न पुनः कारकाः अपीति, ते वा घटादेः कारकाः, न पुनः शब्दस्य ताल्वादयोऽपीति । न हि व्यञ्जकव्यापृतिर्नियमेन व्यङ्ग्यं सन्निधापयति । सन्निधापयति च ताल्वादिव्यापृतिर्नियमेन शब्दम् । ततो नासौ ताल्वादीनां व्यञ्जकत्वं प्रदीपादीनां घटादिवत् । नायं दोषः, सर्वगतत्वाद्वर्णानाम्, इत्यपि वार्तम्, प्रमाणप्रमेयत्वाभावात्, अन्यत्रापि तथाभावानुषङ्गात् । शक्यं हि वक्तुम्, घटादीनां सर्वगतत्वाच्चक्रादिव्यापारानियमेनोपलब्धिरिति । इत्यतः दोषोऽयं कापिलानामिति चेत्, न, कारकव्यापारेऽपि चोद्याभिवृत्तेः, चक्रादीन्यपि कारणानि स्वव्यापारेण नियमेन सन्निधापकान्यभिव्यञ्जकानि भवन्तु, तेषां सर्वगतत्वादेवेति चोद्यस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात् । एतेनानवस्था प्रत्युक्ता । स्वव्यापारोत्पादने हि कारणानां व्यापारान्तराणि कल्पनीयानि तथा चतुरुत्पादनेऽपीत्यनवस्था स्यात्, न पुनः स्वव्यापाराभिव्यक्तौ, तत्सन्निधिमात्रादेव तत्सिद्धेः अन्यथा व्यञ्जककारकयोरविशेषप्रसङ्गात् । कारणव्यापाराणां च कारणेभ्यो भेदैकान्तो वा स्यादभेदैकान्तो वा ?, तत्रैकान्ते तद्योगानुपयोगः, तद्वतेतिकर्तव्यतास्थानात् । व्यवहारिणामभिमतकार्यसंपादनमेव हीतिकर्तव्यता । तस्याः स्थाने यदि व्यापारेभ्य एवैकान्ततो भिन्नेभ्यो भावानुवेधता किं व्यापारवताऽन्वसाध्यम्, यतस्तस्योपयोगः कश्चिदुपपद्यते ?, ततो व्यापाराणामभेदैकान्तेऽभिव्यक्तिवत्प्रसङ्गस्तद्वत इव व्यापाराणां सर्वदा सद्भावः । तेषां प्रागभावे वा व्यापाराः प्रागसन्तः क्रियन्ते, न पुनस्तदव्यतिरेकिणोऽपि तद्वन्त इति स्वरुचि

विरचितधर्मेत्यवसर्जनमात्रम् । एतेनावस्था प्रत्युक्ता । तद्विशेषैकान्ते तद्दोषोऽनुपयोगः, तावतैव विवक्षितव्यवस्थाभावात् । अभेदैकान्ते पूर्वो
प्रसङ्गः । परिणामेष्वेव पर्यनुयोगः । परिणामिनो प्रधानस्य परिणामा महदादयोऽत्यन्तभिन्ना वा सुरभिन्ना वा ?, कथञ्चिद्भेदाभ्युपगमे
स्याद्वादानुसरणप्रसङ्गात् । तत्र परिणामानां तदभिन्नानां क्रमशो वृत्तिर्मा भूत्, परिणामिनोऽक्रमत्वात् । ततो भिन्नानां व्यपदेशोपि
मा भूत्, प्रधानस्यैते परिणामा इति सम्बन्धासिद्धेरनुपकारकत्वात् । न हि नित्यं प्रधानं परिणामानामुपकारकम्, तस्य क्रमयौगपद्या
भ्यामुपकारकत्वायोगात् । नापि परिणामेभ्यस्तस्योपकारः, तस्य तद्धर्मत्वेनानित्यत्वापत्तेः । तैस्तस्योपकारेपि सर्वे समानमनवस्था
च । तावन्तो हि परिणामास्त्वनन्तत्वस्योपकारस्वरूपास्ततो यदि भिन्नास्तदा तस्येति व्यपदेशोपि मा भूत्, सम्बन्धासिद्धेरनुपकार
कत्वात् । तावतस्तैरुपकारैरुपकारान्तरेपि स एव पर्यनुयोग इत्यनवस्था । ततस्ते यदभिन्नास्तदा तावन्त्यः प्रधानं भिद्येत, ते वा
प्रधानैकरूपतां प्रतिपद्येरन् । इति प्रधानस्योपकाराणां चावस्थानासंभवादनवस्था । तस्या भोग्याभावे पुंसो भोक्तृत्वाभावादभावः स्यात्,
तस्य तत्स्वभावत्वात् । ततः प्रकृतिपुरुषयोरवस्थानासंभवादनवस्था । इति च कपिलमतानुसरणेनापि प्रधानादिप्रमाणाभावो यदादी
नामपि तत्प्रकृतिभिन्नत्वात् सुखं कल्पयितुम्, सर्वथा प्रागभावाभावे तदभिव्यक्तेरप्यनादित्वप्रसङ्गात्कार्यद्रव्यवत् । ननु कार्यद्रव्यप्रसिद्धे
रपि प्रमाणम्, कथमनादि प्रत्यभिज्ञानाद्यपाक्रियते इति चेत्, प्रमाणबलात्प्रवृत्तं द्रव्यस्यापाय तथाभिधानावरोधः । कथं कार्यत्वमापाद्यते प्राग
भावाभ्युपगमवादिनं प्रतीति चेत् अयं घटादिकम्, अपेक्षितपरव्यापारत्वात्, यत्तु न कार्यं तन्न तथा दृष्टम् यथा गगनम्, तथा च
घटादिकम्, तस्मात्कार्यमित्यनुमानात् । न चायमसिद्धं साधनम्, कादाचित्कत्वात् तस्मानपेक्षितपरव्यापारत्वे कादाचित्कत्वविरोधात्
पत् । तदाविर्भावस्य कादाचित्कत्वादपेक्षितपरव्यापारत्वं, न तु घटादेरिति चेत् कोऽयमाविर्भावो नाम ? प्रागनुपलब्धस्य

व्यापाराद्युपलम्भ इति चेत्, स तर्हि प्रागसन् कारकैः क्रियते न पुनर्घटादिरिति वचनविभवमात्रम्। अथ तस्यापि प्राग्विरोहितस्य सत एव कारकैराविर्भावमात्रमिष्यते, तर्हि तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्यत्राविर्भावनिमित्तमनवस्थानान्न कदाचित् घटादेराविर्भावः स्यात्। अथाविर्भावस्योपलम्भरूपस्य तद्रूपाविर्भावान्तरानपेक्षत्वात् प्रकाशस्य प्रकाशान्तरानपेक्षस्वभावस्येति चेत्, तर्हि तस्य कारकाद्य-समसमोऽभ्युपगन्तव्यः, ततः कार्यमाविर्भाव इति। तावद्घटादिकमपि, अपेक्षितपरव्यापारत्वाविशेषापातासमञ्जसे। न तदभ्यासमनाम-स्योपलम्भः शक्यः कर्तुम्, सर्वथातिप्रसङ्गात्। तदेवं प्रधानपरिणामतयापीष्टं घटादिकं कार्यद्रव्यमापाद्यते। यस्य च प्रागभावापह्नवेऽनादित्वमसङ्गात्कारकव्यापारानर्थक्यं स्यादिति सूक्तं दूषणम्। प्राग्विरोभावस्योपगमे वा स एव प्रागभावः सिद्धः, तस्य तिरोभाव इति नामान्तरकरणे दोषाभावादुत्पादस्याविर्भाव इति नामान्तरकरणवत्। ततो न मीमांसकस्य सांख्यमतानुसरणं युक्तम्, सर्वथा शब्दस्य प्रागभावानभ्युपगमेऽनादित्वप्रसङ्गात् पुरुषव्यापारानर्थक्यस्य समर्थनात्। तथा विनाशानभ्युपगमे तस्य किं दूषणम्? स्यावरणत्वमिति चेत्, नैतत्सारम्, तदात्मानमखण्डयतः कस्यचिदावरणत्वायोगात्। तिरोधायकस्य कस्यचिद्वायुविशेषस्य शब्दात्मानं खण्डयत एवावरणत्वे स्वभावभेदप्रसङ्गः, आवृतानावृतस्वभावयोरभेदानुपपत्तेः। तयोरभेदे वा शब्दस्य श्रुतिरश्रुतिर्वैकान्ततः प्रसज्येत, पुरुषव्यापारात्पूर्वमश्रुतिस्तदनन्तरं श्रुतिरिति विभागानुपपत्तेः। स्यान्मतम्, यथा घटादेरात्मानमखण्डयतामन्धकारस्यावरणं तथा शब्दस्यापीति, तदसत्, तस्यापि तेनात्मखण्डनोपगमात्, दृश्यस्वभावस्य खण्डनाद्भस्मसदावरणत्वसिद्धेः, सर्वस्य परिणामित्वसाधनात्। तमसापि घटादेरखण्डने पूर्ववदुपलब्धिः किं न भवितुमर्हति, तस्य तेनोपलम्भयताप्यखण्डनात्। ननु च पुरुषव्यापारात्प्राक् पश्चाच्च शब्दस्याखण्डितस्वभावत्वेपि नैकान्ततः श्रुतिः, सहकारिकारणापेक्षत्वात्, स्वविज्ञानोत्पादने तच्छ्रुतेरपि तदेकत्वे संभवादिति चेत्, तर्हि किमयं शब्दः स्वविषयसंवि-

यितव्ये समर्थोऽसमर्थो वा ? स्वसंवित्युत्पत्तौ कारणान्तरापेक्षा मा भूत् तत्करणसमर्थस्य । अन्यथा स्वयमसमर्थस्य सहकारीन्द्रियम-
भोभिव्यञ्जकव्यापारलक्षणं किमस्यासामर्थ्यं खण्डयत्याहोस्विन्नेति पक्षद्वितयम् । तत्सामर्थ्यमखण्डयदपकिञ्चित्करं किं सहकारिकारण
स्यात् ? तत्खण्डने वा स्वभावहानिरव्यतिरेकात् व्यतिरेके व्यपदेशानुपपत्तिः । इति पूर्ववत्सर्वम्, सामर्थ्यासामर्थ्ययोः परस्परमनुपकार
स्याविशेषात् । समस्य हि तत्सामर्थ्येनोपकारः क्रियमाणस्तस्मादभिन्नश्चेत्, स एव कृतः स्यादिति नित्यत्वहानिः । भिन्नश्चेत्सम्ब
न्धासिद्धिः, अनुपकारात् । तदुपकारान्तरे वा स एव पर्यनुयोग इत्यनवस्था प्रधानस्यपरिणामव्यतिरेकपक्षवत् । किञ्च वर्णाः सर्वे
नित्यसर्वगतास्तद्विपरीता वा ?, न तावद्द्वितीयः पक्षः, अनभ्युपगमात् । प्रथमपक्षे तु वर्णानां व्यापित्वाभिन्नत्वात् क्रमश्रुतिरनुपपन्नैव
देशकालकृतक्रमासंभवात् । तदभिव्यक्तिप्रतिनियमात्तेषां क्रमश्रुतिरिति चेत् न, अस्मिन्नपि पक्षे समानकरणानां तादात्म्यसमभिव्यक्तिनि-
बन्धयोगात् सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां संकुला श्रुतिः स्यात् । समानं हि करणं वर्णानां श्रुतौ श्रोत्रं, नीलपीतादीनां रूपविशेषाणां दृष्टौ चक्षु
र्वत् । ततस्तेषामेकव्यञ्जकव्यापारेऽपि समानदेशकालानां कथमभिव्यक्तिनियमो नीलादिवत् ? क्वचिदेकत्रैकदापि च सर्ववर्णाभिव्यक्तौ
सर्वत्र सर्वेषामभिव्यक्तिस्तेषां स्वरूपेणाभिव्यक्तत्वात् तत्स्वरूपस्य च व्यापिनित्यत्वात् । अन्यथास्य त्वभिव्यक्तौ वर्णानां प्रत्येकखण्डशात्मभेदाद्वैव
प्रत्येकं प्रत्येकमनेकव्यापत्तिरेकमनेकात्मकत्वप्रसङ्गो वा । सर्वात्मनाभिव्यक्तौ सर्वदेशकालव्यापिनः सति तेषामभिव्यक्तत्वात् कथं
सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां सङ्कुला श्रुतिर्न स्यात्? क्रमश्रुतिर्वा न भवेत् । ननु यथासमोपादानकारणानामभिन्नदेशकालानां समानकारणाना-
श्रुत्यादपि तद्देशकालवर्तिसकलपुरुषाणामविकलसहकारिणां कथं न संकुला श्रुतिः स्यात्, क्रमश्रुतिर्वा न विरुध्येत ? इति चेत् अत्रो-
च्यते, यथोत्पत्तिमतोस्तत्कारणकार्ययोः क्रमात्प्रतिनियतस्य परिणामिनो क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योर्न विप्रतिपत्तिं पश्यामः । यथाभेदेऽपि हि

सम्भवानामारम्भकपुद्गले तदेकद्रव्यवर्तिन्युपादाने सहकारिणि च परिदृष्टे ताल्वादिकरणे वक्तृविज्ञानस्य वर्णोत्पत्तौ सहकारिकारणस्याऽक्रमेणापि ... पुद्गलस्य क्रममपेक्ष्य क्रमोत्पत्तौ परिणामिनो न किञ्चिद्विरुद्धं पश्यामः, कारणक्रमानुविधायित्वात्सर्वत्र कार्यक्रमस्य, क्रमवत्परिणामिनामेव तथाविरोधदर्शनात्। नापि श्रोत्रविज्ञानस्य क्रमवत्कार्यस्य क्रममपेक्ष्य वर्णक्रमप्रतिपत्तौ किञ्चिद्विरुद्धं पश्यामः, प्रमाणक्रमानुविधायित्वात् तत्क्रमसम्भूतप्रमितिक्रमस्य सततमपरिणामिनामेवात्मना तद्विरोधनिर्णयात्। तत्र संकुला श्रुतिः स्याद्व्यापिनो प्रसज्येत। सर्वगतानामेव वर्णानां क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योरन्यथानुपपत्त्या न सर्वगता वर्णाः, नापि नित्याः प्रत्येतव्याः। ननु च नित्या क्रमो दुष्करः स्यात्। ततः क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योरन्यथानुपपत्त्या न सर्वगता वर्णाः, नापि नित्याः प्रत्येतव्याः। ननु च नित्या वर्णाः प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेत्, अभिव्यञ्जकव्यञ्जनानेकत्वादिषु प्रत्यभिज्ञानादिकस्तो हेतुः। एतेन बुद्धिकर्मभ्यामव्यभिचारी च हेतुरुक्तः बुद्धिकर्मभ्यां व्यभिचार इत्यभिधानात्। ननु बुद्धिकर्मणोरपि नित्यत्वोपगमाभावे दोषः, ते अपि नित्ये इति वचनात्, तथोपगमे विरोधाभावादिति चेत्, तर्हि एकत्वेपि किमिदानीमनेकं स्यात्? तथा बुद्ध्येकत्वेपि न किञ्चिदनेकं स्यादित्यपि प्रति पत्तव्यम् सर्ववर्णैकत्वप्रसङ्गात्। शक्यं हि वक्तुम्, अभिव्यञ्जकभेदादेकस्य वर्णस्य नानात्वप्रतीतिः, कपिलस्यापि विरोधे तदन्यत्राप्यविरोधः कुतः?, यथैव हि नानादेशजलपात्रविम्बितस्य चन्द्रस्यानेकत्वप्रतीतावपि परमार्थतश्चन्द्रैकत्वं तथैव नानादेशव्यञ्जकभेदात्प्रकाराविकल्पे नानात्वप्रतीतावपि वर्णैकत्वमिति वदतः कः प्रतिघातः? प्रत्यक्षविरोधो वर्णैकत्ववचने स्यात् पुनः क्रियाद्येकत्ववचने चाक्षिकस्येति कुतो विभागः सिध्येत्?, ततो वर्णाद्वैतमनिष्टता न करणाव्यापारादिक्रियैका वक्तव्या, येन शब्दस्य नित्यत्वसाधने प्रत्यभिज्ञाने विरुद्धं न स्यात्। तदयं ताल्वादिव्यापारजनितभावत्वस्वभावं परित्यज्य विपरीतस्वभावमासादयन्नपि नित्यश्चेत्, न किञ्चिदनित्यम्। तदेवमकारादिवर्णविशेषगत्यामेक एवेत्यपि निरस्तम्, युगपद्भिन्नदेशस्वभावोपलम्भेऽभेदाविरोधात्। नानुमानेकान्त इति चेत्, न, तस्य सकृद्भिन्नदेशतयोप

ध्यानादपि भिन्नस्वभावबोधोपलम्भाभावात् प्रत्यासन्नेतरदेशसमवितपृथगन्यतो रसादेवरूपादिभिन्नस्वभावबोधोपलम्भमानेनैकपादपेन व्यभिचार इति चेत्, न, तस्य भिन्नदेशत्वानुपलम्भेः। नयनादरणविशेषवशाद्धकरिभ्र(?)देशस्वभावबोधोपलम्भमानेन चन्द्रद्वयेन व्यभिचार इति चेत्, न भ्रान्तोपलम्भेनाभ्रान्तोपलम्भस्य व्यभिचारचोदनायामतिप्रसङ्गात् सर्वहेतूनामव्यभिचारासंभवात्। न च चन्द्रस्यापि सकृद्भिन्नदेशस्वभावतयोपलम्भो भ्रान्तः, सर्वदा बाधकाभावात्। युगपत्प्रतिनियतदेशसमवधारणस्य तत्त्वविरोधकत्वे न कश्चिदनेकत्वसिद्धिः। स एवायमाकार इति प्रत्यवमर्शोपकरणदेशान्तरेऽप्याकारादिक्रियाविशेषस्याभेदकत्वमस्तु स एवायमाकारादिरिति प्रत्यवमर्शात्। तथा सर्वस्यार्थविशेषस्यापि न हि कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञानमात्रेण न स्यादर्थवत्। तदेकत्वविशेषबुद्धेरभिव्यञ्जकोऽवृत्तप्रवृत्तौ सर्वं समञ्जसं प्रेक्षामहे सर्वस्याकारादेरपि देशादिविशेषबुद्धेरभिव्यञ्जकोऽवृत्तप्रवृत्तेः कथं युक्तत्वात्। तदेवैषां पुद्गलानां करणाभिघातोपनिपाते भावनस्वभावः शब्दः पूर्वापरकोट्योरसत् प्रकाशान्तरीयको घटादिवदिति प्रतिपत्तव्यम् न पुनः प्राक् पश्चाच्च सन्नेवापौरुषेय इति। तस्य प्रागभावप्रध्वंसस्यापि न सिद्धान्तविरोधादिति चेत्, न गन्धपरमाणुभिर्व्यभिचारात्। पुद्गलपर्यायत्वस्य गन्धपरमाणूनामदृश्यत्वात् रसेनमिति चेत्, शब्दपुद्गला-

नामपि [illegible] भूत। अथ मतमेतत् [illegible] [illegible] इति [illegible] गन्धत्वात् [illegible]
[illegible] तत्रापुद्गल[illegible] न [illegible] सर्वथा। तत एव [illegible] तस्मा भूत। [illegible]
[illegible] विचारमनाः इति चेत् न, गन्धपरमाणूनामपि [illegible] ततो गन्धाद्यवयवपरिणत[illegible] [illegible]
[illegible] चेत् नहि [illegible]परमाणूनामपि [illegible] विप्रतिपत्तिः? तत एव न [illegible] गन्धपरमाणुवत् तेषां [illegible]
[illegible]। [illegible] स्यादिति चेत् गन्धपरमाणूनामपि तदनुपलम्भात्। [illegible] इति चेत् [illegible]
[illegible]। [illegible] इति चेत् न [illegible]

मित्यपि घ्राणपूरणप्रसङ्गात् गन्धपरिणामाविशेषात्, नन्वेकश्रोत्रप्रदेशायोग्यदेशस्थितैरपि श्रोत्रान्तरैः शब्दस्याग्रहणप्रसङ्ग इति चेत्, न
एकघ्राणप्रदेशात्मविषयान्तराणां योग्यदेशस्थानामपि गन्धस्याग्रहणप्रसङ्गात्। गन्धपरमाणूनां सदृशपरिणामभाजां समन्ततः प्रसर्पणात्तद्दोष
इति चेत्, तर्हि शब्दपरमाणूनामपि समानपरिणामभृतां नानादिक्तया विसर्पणात्स दोषो मा भूत्। शब्दस्यागमनादीनामदृष्टानामपि कल्पना-
प्रसङ्ग इति चेत्, गन्धपरमाणूनामपि प्रमेयो प्रतिनियतविशेषान्यथानुपपत्त्या निश्चयनादागमनादीनामदृष्टपरिकल्पनेति चेत्, शब्दपुद्गलानामपि
यथा यत्र यदा यावतां प्रतिपत्तॄणामुपलब्धिस्तथा तत्र तदा तावतामुपलब्धियोग्यपरिणामविशेषोपगमात्। तदेवं शब्दस्य पुद्गलस्वभावत्वे
स्पर्शेनाभिसारविक्षेपप्रतिघातकर्णपूरणैकश्रोत्रप्रदेशापगमाश्चो गन्धपरमाणुवत्प्रतिविधानतयोपेक्षामर्हति। ननु च न पुद्गलस्वभावः शब्दः,
अस्पर्शत्वात्, सुखादिवत्, इति बाधकसद्भावान्न पुद्गलस्वभावत्वं शब्दस्येति चेत्, न, हेतोरसिद्धत्वात्, यतः कर्णशष्कुल्यां कटकटायमानस्य
प्रायशः प्रतिघातहेतोर्भेद्यमनुपघातिनः शब्दस्य प्रसिद्धिरस्पर्शत्वकल्पनामसङ्गमयति। ननु च न पुद्गलस्वभावः शब्दः, निश्छिद्रप्रवे-
मार्गान्तरतो निर्गमवत्, तत्र बाधकः प्रवेशात्स्वभावकार्यवेदनादेव दर्शनात्, यस्तु पुद्गलस्वभावो, न तस्यैवंदर्शनं, यथा लोष्ठादेः,
तथादर्शनं च शब्दस्य, ततो न पुद्गलस्वभावत्वमिति चेत्, न, पुद्गलस्वभावत्वेपि तथाविरोधात्। तस्य हि निश्छिद्रनिर्गमनादयः
सूक्ष्मस्वभावत्वात् स्नेहादिस्पर्शादिवन्न विरुध्येरन्। कथमन्यथा पिहितपात्रकलशाभ्यन्तरात्स्नेहकाले बहिर्निर्गमनं स्निग्धताविशेषदर्शं
नानुमीयेत? कथं वा पिहितनिश्छिद्रघटवर्तिसलिलाभ्यन्तरनिहितसान्तःशीतस्पर्शोपलम्भात्सलिलप्रवेशोऽनुमीयेत? तदभेदनादिकं
वा तस्य निश्छिद्रत्वेपि सम्भाव्यमनुमीयेत?, ततो निश्छिद्रनिर्गमनादिः स्नेहादिस्पर्शादिभिर्व्यभिचारी, न सम्यग्घेतुर्यतः शब्दस्य पुद्गलस्व
भावत्वं प्रतिषिध्येत, तस्य पुद्गलस्वभावत्वनिर्णयात्सर्वथाप्यविरोधात्। ततो वलजनितवर्णोपयोगात्मा श्रावणमन्यस्वभावः प्राक् पश्चादपि

ुरुमन्तं नास्तीति तावतैव ध्वनिपरिणामः सर्वैरभ्युपगन्तव्यः, तत्र सकलकालकलाव्यापित्वे मध्यवर्त्यात् पश्चात् भावमस्य भाव
मसङ्गात् प्रमलनविवर्तपर्यायात्मकत्वायोगात् । तस्मात्प्रध्वंसाभावप्रतिक्षेपे कौटस्थ्ये क्रमयौगपद्याभ्यां साकारसनाद्यर्थक्रिया
यायर्थवतीति विरूपाभिमतमिमाव ' श्रीस्वामिसमन्तभद्राचार्याणाम् " प्राक्प्रध्वंसाभावप्रतिक्षेपस्य कौटस्थ्येन व्याप्तत्वात्, तस्य च
मथोमध्यामावेन, तत्र तदिरोधात् । तस्यापि स्वाकारज्ञानार्थक्रियाव्यावर्तनेन, तस्य च विरूपाभतत्वेन, सर्वेषामर्थक्रियाकारिणः सकल
ागिकस्तेभ्यो निष्कम्यत्वात् । स्याद्वादृतम्, धर्मीणामानुपूर्व्यपौरुषेयीष्वपि, तस्मा एव प्राक्प्रध्वंसाभावानभ्युपगमात् । ततो नोपाक्रम्या
पानिति, तदप्युक्तं, वर्णव्यतिरेकानुपूर्व्यसंभवात् । कथञ्चित्क्रमसतामपि तदानुपूर्वीकल्पनां विस्तरेण प्रतिक्षेप्स्यामः, " वक्त
ज्याते " इत्यत्र तत्प्रतिक्षेपविस्तारवचनात् । तदिह पर्याप्तम्, तदभावेन सर्वथा प्राक्प्रध्वंसाभावनिह्नवे प्रमाणागोचरत्वदूषणगणप्रस
स्य परिहरणासंभवात् ॥ १० ॥

कार्यसद्भावप्रसङ्ग इति (१४४–२–१) कार्यध्वंसतत्प्रागभावानाधारकालस्य कार्यवत्त्वव्याप्यत्वादिति भावः । तत्र
२) अनन्तरपूर्वक्षणेषु, इतरेतराभावरूपस्य (२) कार्यमेवरूपस्य, नाय दोष इति(२)इदानीमतत्त्वेन इतिप्रतीत्या तथात्व
स्यैव तदभिन्नकार्याणां सौगतनये तादात्म्येनैव कालव्यतिरेकोपगमात् कार्यभिन्नक्षणे कार्यत्वस्यापादयितुमशक्यत्वादिति
ावः । किमर्थमि[ह]ति (२) अभावव्यवहारस्य भेदत एव सिद्धेरिति भावः । कार्यांचिति (२) कार्यान्यवहितपूर्वक्षणमिवेष्वि
र्थः । कार्यप्रागभावाभावत्वमात्रं न कार्यसत्त्वभावव्याप्यं किन्तु प्रागभावध्वंसत्वं ध्वंसोऽपि चान्यवहितोत्तरक्षण एवाति
क्षणेषु घटादिव्यवहारस्य सद्भावकार्योत्पत्तिरोधादिति न कोऽपि दोष इत्याशयवान् प्रवदते, ' स्याद्वादकृतमिति ' (५)

असिमभ्युपगमे जैन्याः प्रक्रियाया विरोधः स्यादिति दूषणमाह, ' तदेतदपीत्यादि ' (६) 'द्रव्यार्थादेशादिति' (८) सौगतैश्च पर्यायार्थमात्रादेशः स्वीक्रियत इति न तत्प्रक्रियानुसरणेनोभयनयवादिनो जैनस्य सिद्धान्तव्याकोप इति भावः। प्रागभावाभावस्य भावता (८) घटप्रागभावध्वंसरूपता, तद्द्रव्यस्य (९) मृद्द्रव्यस्य, अभावासम्भवात् (९) घटोत्पत्तिक्षणे ध्वंसासम्भवात्, तत एव (९) घटस्य मृद्द्रव्यरूपघटप्रागभावध्वंसत्वाभावादेव, न जातुचिदिति (९) घटोत्पत्तेर्घटप्रागभावध्वंसोत्पत्तिनियतत्वादिति भावः। यदि पुनरिति (९) क्षणेषु पूर्वपर्यायेषु घटप्रागभावस्वभावकल्पने लाघवात्तद्व्यक्तित्वादिना तेषां सादित्वेऽपि घटप्रागभावत्वेनानादित्वेऽपि विरोधाभावादेवेति भावः। 'तथापीति' (१०) न च घटप्रागभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसस्य घटोत्पत्तिव्याप्यत्वादयं दोष इति शङ्कनीयम्। ध्वंसस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावात्, एकघटवति घटान्तरप्रागभावसत्त्वेन तदसम्भवाच्च, एतेन यावद्घटप्रागभावध्वंसवत्त्वं घटोत्पत्तिव्याप्यमित्यपि निरस्तम्, असम्भवात्। न च यावत्तद्घटप्रागभावध्वंसवत्त्वं तद्घटोत्पत्तिव्याप्यमित्यपि वक्तुं युक्तम्, गौरवात्, तत्त्वविशेषे व्याप्तिविरहाभावाच्च ॥ द्रव्यपर्याययोरिति (१२) प्राक्तनपर्यायेषु मृद्द्रव्ये च घटप्रागभावत्वं व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः, प्रत्येकमवृत्तेः समुदायावृत्तित्वनियमात् प्रागभावत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वध्रौव्ये तदादाय दूषणमाह ' नैवमप्युभयेत्यादि '(१२)॥ न च पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकतद्घटप्रागभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्घटप्रागभावाभावस्य तद्घटोत्पत्तिव्याप्यत्वादयं दोष इति वाच्यम्। एवं सति घटप्रागभावत्ववत् घटत्वघटध्वंसत्वादेरपि द्रव्यपर्यायोभयपर्याप्तत्वापत्तेरतीन्द्रियवृत्तित्वेनाप्रत्यक्षत्वापत्तेश्च, एतेन विशिष्टद्रव्यप्रागभाववादोऽपि निरस्तः।

विशेषणानुगमेनानुगतव्यवहारासम्भवाच्च। तदिदमाह न च गत्यन्तरमस्तीति (१४) ॥ उपसंहरति 'ततो नेति' (१४) ततो द्रव्यपर्यायात्मसामान्यस्य भावस्याभावः प्रागभावः (१४)॥ ' हेत्वन्तरमाह–भावविलक्षणत्वादिति भावधर्मपर्यायस्सिद्धः, तत्र हेतुमाह–भाव(पदार्थ)विशेषणत्वसिद्धेरिति नियमतो भावविशेषणतया प्रतीयमानत्वादित्यर्थः। अन्ये नैयायिका एवं ब्रुवते, तान् दूषयति–तेऽपीति ' (१७५–१–१) प्राग् नासीद् घट इति (२) प्रागभावप्रतियोगित्वप्रकारकघटविशेष्यकप्रत्ययसिद्धः। एतेन प्रागभावप्रतियोगिनोऽज्ञातस्य मानार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनं प्राचां नैयायिकानामपास्तम्। घटविशेष्यकप्रागभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रत्ययोपगमे दोषाभावात्, विद्युदादाविवात्र विनश्यदव स्थाविषयकप्रत्यक्षस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पककमेव सामग्रीविशेषादेवमेव वा स्वीकर्तुं शक्यत्वात्। प्रतियोगिस्वरूपस्यापि प्रति योगिस्वरूपस्य योग्यतानुपलब्धिविषयस्य तथाभिव्यञ्जकत्वेनानतिप्रसङ्गाच्च, यैरपि परमकारणसामग्रीव्यवधानत्वं प्रागभावस्य प्रतिपाद्यते, तैरपि चाण्डकारणकलापानन्तरं कार्योत्पादो दृष्टत्वाच्चतुर्धैव व्यञ्जकत्वानुपेयमुक्तसामग्र्याः स्वरूपसत्याः स्वरूपेण ज्ञातायां वा व्यञ्जकत्वेऽतिप्रसङ्गात्, व्याप्यत्वेन ज्ञातायास्तत्कल्पकौ प्रागभावानुभवविरोधोपपत्तेः, तत्प्रत्यक्षानवकाशात्, तदवच्छिन्नविषयस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वेन घटत्वस्वजनकत्वं कल्पनीयमिति, विषयसन्निकर्षादेः कार्यसहभावेन हेतुत्वे चरमसामग्रीकाल एव प्रागभावस्योपगमे तु प्राग् नासीद् घट इति कथमप्युपपादयितुमशक्यम्। तथा घटप्रागभाव आसीदिति सर्वस्याप्यनुपपत्तेः, तथा भविष्यतीत्याकारप्रत्ययं च शिरोमणिनैव दूषितम्, 'भविष्यत्त्वं हि न वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम्, यो भाविन्यपि भविष्यतीतिप्रत्ययप्रसङ्गात्। किन्तूत्तरस्मिन् भविष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वात् वर्तमानप्रागभावप्रतियो-

ग्धुत्पत्तिकत्वं वर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वा, न चेदमप्यप्रयुत्पत्तेरतीन्द्रियत्वादित्यादिना," इत्यनुमानमिति। (२) यद्यपि प्रागभावप्राहकं प्राग् नासीत् घट इति प्रत्यक्षमेव पक्षीकर्तुमुपपद्यते तथापि तस्य भावाभावविषयत्वसंशये उक्तानुमानाभ्यवप्रामाण्यमिति तात्पर्यम्। चरमसामग्र्या हेतुना प्रागभावोऽनुमीयत एवेति केचित्, तदसत्, अनुयोगितावच्छेदकरूपप्रागभावत्वादेः स्वपितद्प्रतीतौ ताद्रूप्येणानुमानासम्भवादिति दीधितिकारः, प्राग् नासीदिति प्रत्यक्षमुत्पद्यमानघटाकारपरिणतमृद्द्रव्यविषयमेव, प्रागभावादेरभावस्याधिकरणस्वरूपस्यैव स्वीकारात्मकास्तीतिप्रत्ययबलेनातिरिक्ताभावस्वीकारेऽभावेऽप्यभावान्तरापत्तावनिष्टप्रसङ्गादित्याशयवानाहेति चेत्, नेत्यादि। उपचरिताभावविषय (५) इत्यभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणातिरेकादित्यर्थः। ननूपचरितेनाभावेनेत्यादि (६) त्वन्मत इति शेषः। अस्मन्मते त्वधिकरणात्मकाभावेनैव सर्वत्रोपपत्तेर्नानाधिकरणस्वरूपत्वेऽपि गौरवाभावादतिरिक्ताभावकल्पनानर्थक्यमिष्टमेव, त्वया नानाधिकरणेष्वभावस्य तादात्म्यातिरिक्तः सम्बन्धः कल्पनीयः, मया तु तादात्म्यमिति तवैव गौरवात्। हेत्वन्तरबीजमुपन्यस्य दूषयति—यदप्युक्तमित्यादिना (६)॥ सामर्थ्यादिति (१०) अभिलापाभावेऽपि विशिष्टज्ञानसामग्रीबललभ्यत्वादित्यर्थः। एतद् गुणादावपि तुल्यमित्याह—'तद्विरोध्यस्येति' (१०) सविकल्पकनिर्विकल्पकस्यानेकान्तस्तु भावित एव प्राक्। अतिरिक्तोऽपि प्रागभावो लाघवादेक एव कल्पनीयः प्रतियोगिभेदेनाभावभेदे मानाभावादिति पक्षं परिगृह्य तस्यानादिसान्तत्वं दूषयितुमुपक्रमते—किञ्च प्रागभाव (११) इत्यादिना, अनन्ताः प्रागभावा इति पक्षमुपन्यस्य दूषयति—'यावन्तीत्यादि' (१४) स्वतन्त्रा (१७५-२-१) अन्यानाश्रिताः, भावतत्त्वा (२) भावाश्रिताः, कालादिवदिति कालाकाशदिगादीनां हि स्वतन्त्राणां भावत्वं

तद्वत् स्वकप्रत्ते प्रागभावस्य भावत्वं स्यादिति भावः । न चानुत्पन्न इत्यादि (४) ॥ अत्रेदं चिन्त्यम्, अनुत्पन्नः प्रध्वस्तो वा प्रागभावस्य ध्वंसस्य च नाश्रयोऽभ्युपगम्यते, किन्तु प्रतियोग्यपेक्षयानभ्युपगतोपालम्भोऽयम्, प्रतियोगित्वं च तयोः स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपं ज्ञानविषयतावदेवोपपद्यत इति । 'यदि पुनरेक एवेति' (५) देशकालयोर्विशेष्यहेतुत्वेनानतिप्रसङ्गात् तत्कार्यनियमाय तयस्त्राभावो न कल्पनीयः, किन्तु व्यवहारार्थम्, स चैकत्वेऽपि विशेषणभेदात्कृमत्त्वोपचारेण निर्वहतीत्यर्थः । कार्यस्यैवेति (७) पूर्वकालावच्छिन्नप्रतियोगितया घटविशिष्टोऽभावो घटप्रागभावः १ । उत्तरकालावच्छिन्नप्रतियोगितया तादृशः स घटध्वंसः २ । तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितया तादृशः स इतरेतराभावः ३ । तादात्म्येतरसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितया तादृशः सोऽत्यन्ताभाव इत्यर्थः ४ । प्रत्ययभेदस्यापि तथोपपत्तेरिति (८) न चैवं स्नेहप्रतियोगिकाभावस्यैव गन्धप्रतियोगिकत्वात् पृथिव्यां न स्नेह इति वत् न गन्ध इति व्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टाधारताभेदस्वीकारेणोपपत्तेः, तत्र स्नेहप्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नाधारतासत्त्वेऽपि गन्धप्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नाधारताभावात्, समवायैकत्ववादेऽपि रूपवद्रूपत्वादिविविक्तव्यवहारस्येत्थमेवोपपत्तेः, सर्वैकत्वप्रतिबन्ध्याऽभावैकत्वं सिध्यतीति दृष्टान्तद्वारेणाह—सत्तैकत्वेऽपीत्यादिना (८) ॥ न तु सत्तेति (१२) विशेषणभेदेन विशिष्टसत्ताभेदवदाधारताभेदाद्वा प्रतिनियतभेद व्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः । इयमेव रीतिरभावेऽप्यनुसर्तव्येत्याह तर्हि तत एवेति (१२) अस्त्वेवमेक एवाभावस्तत्राह—न चैकोऽप्यभाव इत्यादि(१३) ॥ द्रव्यादीत्यादि (१४१–१–१) यथा वैशेषिको लोको द्रव्यादिषट्पदार्थविकल्पमात्रा द्रव्यादिव्यवहारं प्रवर्तयति, यथा वा प्रमाणादिषोडशपदार्थवादी नैयायिकः, प्रकृतिमहदादिपञ्चविंशतिपदार्थवादी साङ्ख्यः,

रूपादिस्कन्धपञ्चकवादी सौगतश्च तथाविकल्पात् तद्व्यवहारं प्रवर्त्तयति–यथा गतानुगतिको लोको विषयनिरपेक्षमेव विकल्प
मात्रात् प्रागभावादिव्यवहारमित्यर्थः । ततो नेत्यादि (१४१–१–२) प्रमाणेन न प्रतीयत इत्यर्थः । असत्स्वभावात्मा प्रती
यमानस्त्वयं शशविषाणवत् प्रेक्षावतामुपालम्भपात्रतामनुभवतीति हृदयम् । न पुनः साङ्ख्योऽन्यो वेति (२) साङ्ख्यः कापिलो,
योगादिरन्यः, साङ्ख्यस्यानुपालम्भपात्रत्वे हेतुमाह–तस्येति, उपचरितकार्यद्रव्याभ्युपगममभिप्रेत्याह–' तिरोभावे
त्यादि (२) भावस्य भावेत्यादि' (२) तथा च न, साङ्ख्यस्य सर्वथा प्रागभावपक्षयोऽसत्स्वभावातिविषयतोपगमस्यैव तदर्थ
त्वादिति भावः । अन्यस्य योगादेरनुपालम्भपात्रत्वे तु व्यक्त्या प्रागभावस्वीकार एव हेतुर्द्रष्टव्यः, तैरपीति (७) न्यायवादि
भिरपीत्यर्थः । अपिना नैयायिकैकदेशिभिरपि तन्निराकरणं सूच्यते, तथा च दीधितिकृन्मतानुसारिणः, ननु प्रागभावे किं
मानं ? न तावत् प्रत्यक्षम्, असिद्धेः । घटो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययस्य वर्तमानकालानन्तरकालोत्पत्तिकत्वविषयत्वात्, नाप्यनु
मानम्, अप्रयोजकत्वात्, न च घटादिकार्यधारावारणाय प्रागभावसिद्धिः, कार्यद्रव्यत्वावच्छिन्ने समवायेन द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्य
हेतुत्वेनैव तद्वारणात्, न चाव्याप्यवृत्तेः कार्यस्य द्वितीयक्षणे उत्पत्त्यापत्तिः, समानावच्छेदकतया तत्र भावस्य हेतुत्वात्, न
च संयोगादेः प्रदेशनियमः स्वसमवायीनाधारप्रागभावप्रादेशिकत्वादिति प्रागभावसिद्धिः, तद्देशावच्छेदेन हेतुत्वेनैव तन्नियमात्,
न च तथापि निर्विकल्पकस्य चतुर्थक्षणे उत्पत्तिवारणाय तत्रोत्तरज्ञानाभावस्य कारणत्वं वक्तव्यम्, तथा च लाघवात्प्रागभा
वस्य तत्त्वमुचितमिति वाच्यम्, तन्निर्विकल्पककालोत्पत्तिकव्यक्त्यादेरेव तत्र प्रतिबन्धकत्वात्तत्सम्बन्धतदभावस्य च तद्धेतु
त्वात्तत्तो निर्विकल्पकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् तादृशप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तादृशप्रत्यक्षोत्पादनियमान्निर्विकल्पकापत्तिरेव

तदा तत्क्षणे प्रागभावस्य नाशत्वं स्यादिति भावः । न चानुत्पन्न इत्यादि (४) ॥ अत्रेदं चिन्त्यम्, अनुत्पन्नः प्रध्वस्तो वा प्रागभावस्य ध्वंसस्य च नाशयोऽभ्युपगम्यते, किन्तु प्रतियोग्येवेत्यनभ्युपगतोपालम्भोऽयम्, प्रतियोगित्वं च तयोः स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपं ज्ञानविषयतापदेशोपपद्यत इति । 'यदि पुनरेक एवेति' (५) देशकालयोर्विशेष्याद्युत्वेनानतिप्रसङ्गात् तस्यर्धनियमाय तत्तप्रागभावो न कल्पनीयः, किन्तु व्यवहारार्थम्, स चैकत्वेऽपि विशेषणभेदाद्भिन्नस्योपचारेण निर्वहतीत्यर्थः । व्याचष्टेयति (७) पूर्वकालावच्छिन्नप्रतियोगितया घटविशिष्टोऽभावो घटप्रागभावः १ । उत्तरकालावच्छिन्नप्रतियोगितया तादृशः स घटध्वंसः २ । तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितया तादृशः स इतरेतराभावः ३ । तादात्म्येतरसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितया तादृशः सोऽत्यन्ताभाव इत्यर्थः ४ । प्रत्ययभेदस्यापि तथोपपत्तेरिति (८) न चैव स्नेहप्रतियोगिकाभावस्यैव च जलप्रतियोगिकत्वात् पृथिव्यां न स्नेह इति वत् गन्ध इति व्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टाधारतामेवस्वीकारे दोषाभावः, तत्र स्नेहप्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नाधारताविरहेऽपि गन्धप्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नाधारताभावात्, समवायैकत्ववादेऽपि रूपसमीरूपत्वादिविशिष्टव्यवहारस्येत्थमेवोपपत्तः, सर्वैकस्यप्रतिपन्नाभावैकत्वं सिद्धमिति दृष्टान्तयतोऽपाह—सत्तैकत्वेऽपीत्यादिना (८) ॥ ननु सत्तेति (१२) विशेषणभेदेन विशिष्टसत्ताभेदाश्च तदाधारताभेदाश्च प्रतिनियतभेद व्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः । इयमेव रीतिरभावेऽप्यनुसर्तव्येत्याह तर्हि तत एवेति (१३) प्रत्येकमेक एवाभावस्तत्राह—न चैकोऽभाव इत्यादि(१३) ॥ द्रव्यादीत्यादि (१५६-१-१) यथा वैशेषिको लोकः द्रव्यादिषट्पदार्थविकल्पनाभावादित्यव्यवहारं मन्यते, यथा वा प्रमाणादिषोडशपदार्थवादी नैयायिकः, प्रकृतिमहदादिपञ्चविंशतिपदार्थवादी सांख्यः,

रूपादिस्कन्धपञ्चकरूपाणी सौगतश्च तत्क्षणिकत्वात्तपूर्व्यवहारं प्रवर्तयति—तथा गतानुगतिको लोको विषयमिरपेक्षमेव विकल्प-
मात्रात् प्रागभावादिव्यवहारमित्यर्थः । ततो नेत्यादि (१५६–१–२) प्रमाणेन च प्रवीणत इत्यर्थः । अतद्रूपारम्भा प्रती
पमानस्वरूप [illegible] रोभावपातनामनुभवतीति इत्यर्थम् । न पुनः सामग्रीजन्यो नेति (२) तद्रूपः कापिलो,
योगादिरन्या, तद्रूपस्य [illegible] पालम्भपातत्वे हेतुमाह—तरूपेति, उपचरितकार्यप्रवणानुपपत्तिकरणात्—' तिरोभावे
स्यादि (२) भावस्य भावेत्यादि '(२) तथा च न, तद्रूपस्य सर्वथा प्रागभावापह्नवोऽसत्त्वपातिनिगतोपगमरवेन तस्य
स्यादिति भावः । अन्यस्य यौगादेरुपालम्भपातत्वे तु व्यवस्था प्रागभावस्वीकारं एव हेतुर्वक्तव्यः, निरूपितेति (७) स्याद्वादि-
भिरपीत्यर्थः । अपि ना नैयायिकैरपेक्षिभिरपि तन्निराकरणं पुनरपि, तथा च धीभित्तिकृत्यानामनुसारिणः, ननु प्रागभावे किं
माने ? न तावत् प्रत्यक्षम्, अक्षिसं । घटो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययस्य भविष्यत्कालो । तत्कारणोत्पत्तिमत्त्वविषयत्वात्, नानुमा-
मानम्, अप्रयोजकत्वात्, न च घटादिकार्यस्यासार्वत्रिकत्वाय प्रागभावसिद्धिः, कार्यद्रव्यस्य तन्नियामके सामग्र्याभावेन प्रसक्त्यानिराकरणं
हेतुत्वेनैव तदुपपत्तेः, न चाप्याप्यत्वे कार्यस्य द्वितीयक्षणे उत्पत्त्यापत्तिः, सामान्यतोऽतस्तया तत्र भावस्य हेतुत्वात्, न
च संयोगादेः प्रदेशनियमाः समवायी तत्र प्रागभावमपेक्षिकत्वादिति प्रागभावसिद्धिः, तत्प्रदेशादिविशेषतन्त्रेनैव तन्नियमात्,
न च तथापि निर्विकल्पकस्य चतुर्थक्षणे उत्पत्तिप्रसङ्गाय ततोऽन्यस्याभावस्य कारणत्वं वक्तव्यम्, तथा च तत्पूर्वसामग्री-
यस्य तदनुपपत्तिमिति वाच्यम्, तन्निर्विकल्पककालोत्पत्तिकल्पने तस्य प्रागभावेन तत्र प्रतिबन्धकत्वात् स्वजन्यत्वाभावस्य च सत्त्वेव
स्वात्मस्तत्पो निर्विकल्पकस्यस्य कार्यतानवच्छेदकतया प्रागभावासमवधानदशायां तारतम्यस्य धीत्पत्तिनियामकीभूतकारणभावेन

दुर्घटा, सामग्र्याः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतया एव स्वीकारात् । अथ तथापि स्वतन्तुषु भाविनः पटस्य द्वित्
रादितन्तुषु संयुक्तेषूत्पत्तिः स्यात्, सामग्रीसत्त्वात्, न च प्रागभावस्यापि सत्त्वात्तथापि तदनुत्पत्तिर्दुर्घटा, तत्प्रागभाव
व्याप्यचरमसंयोगत्वेन हेतुत्वादिति चेत्, न, कतिपयसंयोगेष्वतीतेष्वनागतेषु वा तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तत्पटव्याप्यचरम
संयोगत्वेनैव हेतुत्वसम्भवाच्च, वस्तुतः सामग्र्याः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिव्याप्यतया एवोपगमात्तदा द्वित्रादि
तन्तुकपटस्यैवोत्पत्तेः स्वतन्तुकपटस्यापादकाभावो व्यक्तिस्थानीयापत्तिविरहात्, तर्हि तत्पटत्वावच्छिन्ने किं नियाम
कम्, सामान्यतः तत्तत्कारणतावच्छेदकतन्तुतत्संयोगादितादृशनियामकत्वमेव हेतुत्वमिति चेत्, तर्हि प्रागभावस्वीकारेऽपि
तत्त्वं दुर्वारम्, तद्रूपेण तदान्यथासिद्धत्वमिति चेत्, तदेति किंफलम्, तर्हि जन्यसत्त्वेन सत्त्वेन हेतुहेतुमद्भावेनैव निर्वाहोऽ-
स्त्विति चेत्, न । तन्तुत्वादिना कारणत्वबुद्धिव्यपदेशयोरप्रामाण्यापत्तेश्च, किञ्चाकस्मिकत्वं तदवच्छिन्नसामग्र्यनिश्चये यदा
तत्सत्त्वेऽवश्यं पटोत्पत्तिरित्यनिश्चयः, इत्थं च प्रवृत्तिरपि दुर्घटा । तादृशनिश्चय एव कृतिसाध्यताधीसम्भवात्, तत्पटत्वाव
च्छिन्नस्याकस्मिकत्वं स्थितम्, तद्धर्मावच्छिन्नसामग्रीसत्त्वेऽपि तथानियमायोगात् तद्धर्मावच्छिन्ने प्रवृत्त्यभावाच्च, किञ्च विशे
षान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यव्यभिचारानिर्णयात्तु तन्तुविशेषान्तरानुपस्थितिदशायामप्रतिसन्धानदशायां सामान्यत एव
हेतुहेतुमद्भावग्रहात् प्रागभावादेव न विशेषकार्यकारणभावसिद्धिः । व्यक्तिस्थानीयापत्तिसत्त्वेऽपि च तदा स्वतन्तुकमुत्प
त्तिर्विविधचरमसंयोगहेतुत्वादेवोपपद्यते । अथास्तु फलनियमचरमसंयोगहेतुत्वात्तथापि तेषां नियमाय प्रागभावसिद्धिः, तत्तत्
तन्तूनां तत्संयोगानां च विशिष्य हेतुत्वे गौरवात् व्यभिचाराच्च तत्प्रागभावस्यैव लाघवात्पटहेतुत्वात्, किञ्च यत्र यत-

तन्तुरूपटस्य मध्येऽवयवसंयोगनाशात्मकतत्तन्तुकपटद्वयोत्पत्तिस्तत्र तयोः कालनियमस्य तत्तत्तन्तुकनाशहेतुत्वेनैव सिद्धौ देशनियमाय प्रागभावसिद्धिरिति चेत्, न। तत्र चरमसंयोगतत्तन्तुकनाशयोः समानाधिकरणान्यतमत्वविशेषसंसर्गेण हेतुत्वादेव देशनियमस्यापि सम्भवात्। न च यत्र युगपदुत्पन्नैः तत्तत्तन्तुसंयोगैः पट आरभ्यते तत्र चरमसंयोगानामपि तत्तत्त्वेन हेतुत्वे गौरवात् प्रागभावसिद्धिः, तत्रापि तावत्संयोगमात्रवृत्तिजात्या द्रव्यारम्भकतावच्छेदकजात्यैव वा तत्कालावच्छिन्ना न्यतमत्वसंसर्गेण हेतुत्वात्। न च बुद्धिविशेषेण विनिगमकाभावः, तस्य प्रत्यक्षजन्यत्वादिरूपतया निर्णयाभावाभिमतान्यमि चारकस्य संयोगस्यैव हेतुत्वात्। स्यादेतत्, व्यक्तिस्थानीयापत्तिसत्त्वे बहूनां तन्तूनां युगपदुत्पन्नानन्तसंयोगादुत्पन्नपटस्य नानासंयोगनाशाभावात् पुनस्तेषामेव तन्तूनां संयोगान्तरात्पटान्तरोत्पत्तिकाले उत्पत्तिवारणाय प्रागभावसिद्धिः, उपरपटस्तु प्राग् नोत्पद्यते पूर्वपटध्वंसस्यापि तद्धेतुत्वात्। न च प्राक्तनपटे बहुत्वविशेषस्य हेतुत्वान्न दोषो नव्यनये तद्बहुत्वस्याग्रेऽपि सत्त्वादीश्वरानन्तमात्रतनपटोत्पत्तिवारणाय कार्यस्यावच्छिन्ने प्रागभावत्वेन हेतुत्वस्यैकस्यैवोचितत्वात्, आकाशादुदासीन मादाय बहुत्वस्य हेतुतापत्तेरेवेति चेत्, न, ईश्वरीयोपादानप्रत्यक्षादेस्तत्कालावच्छिन्नतत्पटावच्छिन्नविशेष्यतया हेतुत्वेऽनु पपत्त्यभावात्॥ वस्तुतस्तत्कालावच्छिन्नतत्पटहेतुतत्संयोगाभावकूटस्यान्यतमाय एक एव कालदेशनियामक इति नूतनः पन्था इति दिक्॥ अत्र तत्कालावच्छिन्नतद्देशस्वरूपायास्तयामन्यतायाः एव तत्कार्यदेशकालनियामकत्वम्, न च वि- निगमकाभावः, सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तेर्विनिगमकत्वादित्यस्मदीयाः॥ प्रागभावतत्प्रागभावादेस्स्थिति (९) पटस्य प्रागभावः क्व तस्य कोशस्य स्यासस्यापि मृत्पिण्ड एव परमाणौ विभ्रान्तिः, तत्परम्परानाधारघटध्वंसप

घटगगनाधारकमन्तरस्य घटघाटस्याप, न घटादिशब्दस्य घन्यथा, घटप्रागभावघ्वंसयरमेव घटत्वमिति तु निसभागस न्यायनुगमाद्यसाद्रित इति कगुरप्रयोगजीवीभ्यव्यवहारानुसृता पन्थाः ॥ तत्र (१०) पूर्वपूर्वपरिणामसन्तानो, अस्य (१०) प्रागभावस्य पूरणावतारः (१०) पूर्वोत्तरपर्यायाणां घटारम्भकस्यप्रसङ्गरूपः, सन्तानस्याभिप्रायादिति (१२) अगृहीतभेद प्रागवयवेरेकस्थानादिप्रागभावव्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं सन्तानस्य साम्यत्वात् साम्यसमेव प्रागभावैकत्वानादित्यादि स्यादित्यत्राह—घटपरिणाम सन्तानिभ्यापेक्षया स्थिति (१२) पूर्वपूर्वपर्यायाणां घटप्रागभावस्वेऽपि यावदभिव्यक्तेर्घटोत्प भागभावे आरम्भकः, यदपूर्वमानादाराधये च चामलक्षणेऽप्युत्तरकालपदार्थस्य प्रागभावगर्भत्वेऽन्योन्याश्रय इति नाम्नम् । कामविशेषावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन मृद्द्रव्यादेव प्रागभावव्यवहारोपपत्तेः, सम्बन्धस्य च प्रागनुपस्थितस्यैव संसर्ग तया गीकरणात्, एवं कालविशेषघटितसम्बन्धेन मृदादिद्रव्यादेव घटादिव्यवहारोपपत्तौ घटादिद्रव्यमपि नातिरिच्येत, न मिती गताद्यनन्तसामान्याभावरीति चेत्, न, मृदादिद्रव्यात् घटादिद्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञानादिना भिन्नसकलस्थायित्वेन सिद्धस्य एपगनुभूयमानत्वेन च मानसाकल्पनात्, प्रागभावादेस्तु तथा पृथगननुभूयमानत्वेनापारमार्थस्वरूपस्वकल्पनात्, इत्यमेव घनादिक्षेत्रविशिष्टमृदादिद्रव्यरूपत्वे घटादिप्रागभावस्य कार्योत्पत्तौ विशिष्टयोगो द्रष्टव्यः । कामविशेषपरिज्ञानसम्बन्धेन गता 'तस्य चेति' (१४६–२–७)

विद्रव्यरूपत्वे च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स इति तथ्यम् । पर्यायरूपतयापीति (९) नानारूपा नुगतस्य प्रागभावपर्यायस्यैकस्यापि कल्पनादित्यर्थः । यद्यप्यनुगतगुणपर्यायाधारतया प्रत्यभिज्ञानविषयतया च न तदेकत्वं सिध्यति, तथापि घटादौ घटप्रागभावादेरेकस्यैव हेतुत्वे लाघवात्तस्यैकत्वसिद्धिरिति परमार्थः । अनेकत्वेऽपि कथञ्चि देकत्वं स्याद्वादघटनविरुद्धमेव शरीरादिदृष्टान्तेन घटस्यति, स चैकानेकस्वभाव इत्यादि (८) ॥ कारणस्येति (१२) नहि कपालमालारूपघटकार्यनाशे घटकारणं जायते, विपरीतव्याप्तेरभावात्, न च तदभावे घटोत्पत्तिरापादयितुं शक्यत इत्यर्थः । मृदादिद्रव्यमिति (१४७-१-२) घटप्रध्वंसे व्यवहारहेतुता तु न घटोत्तरकालभाविघटाकारविकलघट द्रव्यत्वेन, उत्तरत्वस्य ध्वंसगर्भतयात्माश्रयादिदोषापत्तेः, किन्तु स्वोत्तरकालभावित्वस्याकारविकलत्वस्य द्रव्यस्यैतदुभयसम्बन्धेन तत्तद्घटविशिष्टमृदादित्वेन चेति बोध्यम् । प्रमाणार्पणया घटविशिष्टत्वेन स्वोत्तरकालावच्छिन्नत्वपरिभाषितस्वद्रव्यत्वसम्बन्धेन तत्तद्घटविशिष्टमृदादित्वेन चेति बोध्यम् । प्रमाणार्पणया तु प्रध्वंसो द्रव्यपर्यायात्मैकानेकस्वभावश्चेति प्रागवदेव द्रष्टव्यम् । कार्यद्रव्यं तथापादनीयमिति (८) पुरुषव्यापार नान्तरीयकत्वेन घटादेः कार्यद्रव्यत्वं साधनीयमित्यर्थः । ततश्च प्रागभावाप्रतियोगित्वेन तस्यानादित्वमापादनीयम् । घटा दिकार्यद्रव्यं यदि प्रागभावाप्रतियोगि स्यादनादि स्यादित्येवमिति बोध्यम् । तदाह–' तथेत्यादि ' कार्यस्यानादित्वयोरुभ योरापादने तु प्रागभावनिह्नवस्य न कथमपि सामर्थ्यमित्येवं व्याख्यातम् । ' आपाद्यस्यापीति ' (९) स्वतन्त्रानुमानवत् प्रसङ्गापादनस्यापि प्रतिवादिद्रूपकत्वसामर्थ्यादिति बोध्यम् । अतिदिशति एतेनेति (९) ॥ तस्य विरुद्धत्वादिति (१२) शब्दोऽभिव्यक्तेः प्राक् सन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यत्र सर्वथा प्राक् सत्ताया एव साध्यत्वा

पाटिसरीवेन कथञ्चिद् तस्मेत न [illegible]

साख्यमतेऽप्येवमविरिमति । 'गतेनेति' (१५) [illegible]

स्वाऽपीति (१४)' [illegible] (१५ ५ ६) [illegible]

एवपि [illegible] (२) [illegible] (१५ ९) [illegible]

सर्वस्यास्थिरत्वाभिप्रायाभावात् [illegible] (४) [illegible]

सर्वेष [illegible]

यनिमित्तघटनाशोत्पादेष [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (५) [illegible]

[illegible], किन्तु [illegible]

[illegible] (६) ॥ [illegible] (७) [illegible]

[illegible] (७) [illegible]

णामेऽप्येष पर्यनुयोगस्तुल्य इति (१४८–२–२) अवस्था कालकृतो विशेषः, परिणामस्तु सत एव अवेक्षपरिमाणाविनाप्यथा माव इति विशेषः। तस्य (५) प्रधानस्य, तत्कार्यस्येन (५) उपकारकार्यस्येन, उपकार्यत्वस्य कार्यत्वविशेषत्वादित्यर्थः। भाष्ये 'सर्वं समानमिति' (५) परिणामभेदाभेदपक्षद्वयमित्यर्थः, तदाह वृत्तिकृत्। 'यावन्तो हीत्यादि' (६)॥ तस्यामिति ( ) तस्यां (८) प्रधानस्योपकाराणां चाऽनवस्थायाम्, भोग्यस्य प्रकृतिमहदादेरभावे, पुंसो भोक्तृत्वाभावात् भावः स्यात् (८)। तस्य (९) भोक्तृत्वस्य, तल्लक्षणत्वात् (९) भोग्यसद्भावनियतत्वात्, अवस्थानाभावात् (९) स्वरूपासिद्धेः। तर्हि तस्य कारणात्मतामोऽभ्युपगन्तव्य इति (१४९–१–३), तस्याविर्भावस्य, न चैवं तदाविर्भावस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादित्यर्थः। आत्मलाभे (४) उत्पत्तौ, सदेवं सांख्यमतस्यायुक्तत्वात् शब्दस्य नित्यत्वसमर्थनाय तदनुसरणं मीमांसकस्य न न्याय्यमित्युपसंहरति 'ततो नेत्यादि' (७)॥ किं कृतमश्रवणमिति (८) शब्दस्य स्वाभिकपदैःभाषणकारणस्यासत्त्व स्य सत्त्वादित्यर्थः। 'तिरोधायकस्येत्यादि (९)' प्रौढिवादोऽयम्॥ वस्तुतः शब्दश्रावणप्रतिबन्धकवायुविशेषकल्पनागौर वमेन दूषणं बोध्यम्। किञ्चैवं कत्वखत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतावच्छेदिका अपि जातयो वायुसंयोगेषु कल्पनीयास्ताश्च परस्परं कोलाहलस्थलीयवायुसंयोगे संकीर्यन्ते, तदा कत्वाद्येकतरप्रकारकप्रत्यक्षस्याप्यभावादिति जातिरूपो विशेषो दुर्वचः, तथाच वायूनामन्यथमत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे चोदासीनप्रवेशाप्रवेशाभ्यां विनिगमनाविरह इति न किञ्चिदेतत्। ननु कोलाहले तथा च विना कत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे हेतुत्वमपेक्ष्य विजातीयनिमित्तपवनसंयोगहेतुत्वमेव ज्यायः। तथा च विना कत्वादिप्रकारणाय दोषाभावानां कत्वादिप्रत्यक्षे हेतुत्वमपेक्ष्य विजातीयनिमित्तपवनसंयोगाभावकृतमश्रवणं भविष्यतीति नानुपपत्तिः, प्रत्युत शब्दभागमात्रस्य ध्वानभ्युपगमेऽपि शब्दस्य विजातीयनिमित्तपवनसंयोगाभावकृतमश्रवणं भविष्यतीति नानुपपत्तिः, प्रत्युत शब्दभागमात्रस्य

माकल्पनलाघवेनोपपत्तिरेवेत्याशङ्क्याह–' ननु चेत्यादि ' (१३) तदभुतिरपीत्यत्र नैकान्तत इति योजनीयम् । तद्विकल्पे सम्भवादिति ( ) सहकारिकारणविकल्पेऽभुते: सम्भवादित्यर्थः । तर्हि किमयमित्यादि (१४) ॥ योग्यशब्दसत्वे इन्द्रियमनोव्यापारसाद्गुण्ये तत् प्रत्यक्षं स्यादेव निमित्तपवनसंयोगस्य ग्राहसन्निधानमात्रेण गन्ध इव शब्दे कर्णसन्निधानमात्रेणोपकारित्वात् विशिष्य शब्दप्रत्यक्षहेतुत्वे मानाभावादित्यर्थः । अत एवात्र नैयायिको मीमांसकं पर्यनुयुङ्क्ते, त्वया चैत्रादेः स्वीयमैत्रस्थकारादिककारादेः प्रत्यक्षे चैत्रादिकर्णावच्छिन्नानां विजातीयसंयोगानां कारणत्वं वाच्यमित्यविशेषेऽपि मम त्वन्येषु त्वया चैत्रादिककारादौ विजातीयवायुसंयोगो हेतुस्तत्तुल्यीयनिखिलशब्दप्रत्यक्षे च तत्तुल्यीयकर्णावच्छिन्नसमवाय इति कथं न लाघवमिति, अस्मन्मते तु वायो वायुः प्रापको न तु कारको व्यञ्जको वेति तदुपनीतशब्दस्य श्रोत्रेण संयोगप्रत्यासत्त्यैव प्रत्यक्षशब्दविषयकभावने श्रोत्रसंयोगस्यैवैकहेतुत्वेन सत्कोपपत्तावतिलाघवमिति भवेयम् । असामर्थ्यसम्बन्धेऽभ्यभ्युपगमे सकृदा श्रुतिः स्यात् क्रमश्रुतिश्च विरुध्येत । कार्यत्वे तु वक्तृमोत्पविज्ञानयोः क्रमवृत्त्यपेक्षया क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योरविरोध इत्याह–किश्च वर्णा इत्यादिना (१४९–२–५)ततः क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योरन्यथानुपपत्त्या न सर्वगता वर्णा नापि नित्या इत्यन्तेन ॥ (१५०–१–५) ननु चैत्रादिककारादिप्रत्यक्षे विजातीयनिमित्तपवनसंयोगहेतुत्वाभावानुपपत्तिरिति चेत्, न, उक्तोपपत्तात्, किञ्च शब्दस्याकार्यत्वपक्षे तत्र चैत्रीयत्वादेरेवासिद्धिः, चैत्रजन्यत्वमेव हि चैत्रीयत्वं स्वाश्रयजन्यतावच्छेदसम्बन्धेन चैत्रत्वमेव वा, एवं च शब्दविशेषादवक्तृविशेषानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । न च चैत्रहस्तामिव्यक्तिविषयत्वमेव चैत्रीयत्वं,

मैत्रशब्दस्यापि चैत्रकर्णागतस्य चैत्रेणाभिव्यक्तेः । न च चैत्रीयताल्वादिव्यापारजन्याभिव्यक्तिविषयत्वं तत्, शब्दत्वाव्याप्ति-प्रसङ्गात्, नापि शब्दत्वे सतीतिविशेषणान्नातिप्रसङ्गः, एतावदप्रतिसन्धानेऽपि चैत्रीयोऽयं शब्द इत्यनुभवात्, न चैवं चैत्री यत्वं जातिरेव न तु चैत्रजन्यत्वादिकमपीति तद्विषयोऽनुभवो न शब्दधर्मत्वपक्षपातीति वाच्यम् । तारत्वजातेरपि चैत्रजन्य तावच्छेदकत्वेन सिद्धौ तस्य तद्व्याप्यत्वादिति दिक् । नन्वनुमानाच्छब्दनित्यत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्कते 'ननु चेत्यादि' (५) तदुपयति भाष्यकृत् 'क्षणिकेष्वेवेति (६)' नर्तक्याः कर्माशुतारादिषु क्षणमधुरेष्वेव तदेवेदं करणं स एवायमङ्गहार इति प्रत्यभिज्ञानदर्शनान्नित्यत्वविरुद्धक्षणिकत्वेन व्याप्तं प्रत्यभिज्ञानं नित्यत्वे साध्ये विरुद्ध सामान्यदोषान्नैकत्रैवैकत्वविषयकत्वेन तत् प्रतिनियमादित्यर्थः । ऋजुसूत्रनयमाश्रित्य चेदं मीमांसकं प्रति दूषणमिति स्याद्वादिनो नापसिद्धान्तो, नानानयमये भगवत्प्रवचने क्वचित् कस्यचिदाश्रयणे दोषाभावादिति मन्तव्यम् । दोषस्थलान्तरमाह ' एतेनेति ' (६) क्षणिकाभि युक्तिभिर्हेतोर्व्यभिचार इत्यर्थः, इत्यभिधानादिति (७) ग्रन्थान्तर इति शेषः । विरुद्धत्वेऽपि व्यभिचाराभिधानं च दोषसाङ्कर्यसम्भवादविरुद्धम्, युक्तिकथयोरप्येकत्वाभ विरुद्धत्वमित्याशङ्कते-'नन्विति' (७) ॥ अतिप्रसङ्गभेदद्वयकं युक्तमिति परिहरति किंचैकत्वेऽपीत्यादि (८)॥ शब्दानित्यत्वमुपसंहरति, तदयमिति (१२)॥ सर्ववर्णैकत्वनिरासादकारादिवर्णस्यैकत्व मपि नास्तीत्याह-'तदेवमिति (१२)॥' देशभेदः शुकसारिकाद्याश्रयभेदात्, स्वभावभेदश्च तारमन्द्रादिभेदाद्द्रष्टव्यः । 'युगप त्प्रतिनियतेति' (१५०-२-४) ननु तारं त्वादयो वायुगता एवाकारादावारोप्यन्त इति न तेऽकारादिभेदकाः स्युरिति चेन्नैवं, एव सत्यत्वादेरपि वायुधर्मत्वापत्तौ शब्दस्यैक्यप्रसङ्गात्तदेव शब्दस्यापि वायुधर्मत्वापत्तौ शब्दमात्रस्य दृगजलाञ्जलित्वप्रस

शाब्दत्वनञापत्तेनोपपत्तिरपेत्याशंक्याह–' ननु चेत्यादि ' (१३) तदभुतिरपीत्यत्र नैकान्तत इति योजनीयम् । तच्छ्रिकण्ठे सन्मतादिति ( ) सहकारिकारणविकलेऽश्रुतेः सन्मतादित्यर्थः । तर्हि किमयमित्यादि (१४) ॥ योग्यशब्दसत्वे इन्द्रियमनोव्यापारसाद्गुण्ये तत् प्रत्यक्षं स्यादेव निमित्तपवनसंयोगस्य श्रावणसन्निधानमात्रेण गन्ध इव शब्दे कर्णसन्निधानमात्रेणोपकारित्वात् विशिष्य शब्दप्रत्यक्षहेतुत्वे मानाभावादित्यर्थः । अत एवात्र नैयायिको मीमांसकं पर्यनुयुङ्क्ते, त्वया शब्देऽन्वया चैत्रादिककारादेः प्रत्यक्षे चैत्रादिकर्णावच्छिन्नानां विजातीयसंयोगानां कारणत्वं वाच्यमित्यतिगौरवं मम त्व धर्म्येऽन्वया चैत्रादिककारादौ विजातीयवायुसंयोगो हेतुस्तत्कुम्भीपनिसिद्धशब्दप्रत्यक्षे च तत्कुम्भीकर्णावच्छिन्नसमवाय इति धर्मं न लाघवमिति, अस्मन्मते तु वायो वायुः व्यापके ननु कारको व्यञ्जको वेति तदुपनीतशब्दस्य श्रोत्रेण संयोगसम्बन्धेन ग्रहणाच्छब्दविषयकभावे श्रोत्रसंयोगत्वेनैकहेतुतयैव सकलोपपत्तावतिलाघवमिति भवेयम् । असामर्थ्यसम्बन्धेऽसामर्थ्यस्य व्यतिरेकव्यतिरेकपर्यस्तु परिणामपर्यवसानवदेव प्राचीनमतपथानुरोधिभिरनुसन्धेयः । धर्माणां नित्यत्वसर्वगतत्वाभ्युपगमे सहसा श्रुतिः स्यात् क्रमश्रुतिम विरुध्येत । कार्यत्वे तु तस्य श्रोत्रविज्ञानयोः क्रमरूपपेक्षया क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योरविरोध इत्याह–किञ्च वर्णा इत्यादिना (१४९–२–५) ततः क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योरन्यथानुपपत्त्या न सर्वगता वर्णा नापि नित्या इत्यन्तेन ॥ (१५०–१–५) ननु चैत्रादिककारादिप्रत्यक्षे विजातीयनिमित्तपवनसंयोगहेतुत्वाभावानुपपत्तिरिति चेत्, न, तत्कोपत्वात्, किञ्च शब्दस्याकर्णत्वपक्षे तत्र चैत्रीयत्वादेरेवासिद्धिः, चैत्रजन्यत्वमेव हि चैत्रीयत्वं स्यात्तज्जन्यतावच्छेदकसम्बन्धेन चैत्रसमवेतत्वं वा, एवं च शब्दविशेषाद्वक्तृविशेषानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । न च चैत्ररूपाभिव्यक्तिविषयत्वमेव चैत्रीयत्वं,

चैत्रशब्दस्यापि चैत्ररूपागतस्य चैत्रस्याभिव्यक्तेः । न च चैत्रीयत्वाभ्यामाविभ्यापारमन्यामिव्यक्तिविषयत्वं तत्, शब्दत्वापत्ति-
प्रमाणात्, नापि शब्दत्वे प्रतीतिविशेषप्रसङ्गनातिप्रसङ्गः, एतावदप्रतिसम्पादनेऽपि चैत्रीयोऽयं शब्द इत्यनुभवात्, न चैवं चैत्री
पदं जातिरेव न तु चैत्रजन्यत्वादिकमपीति वह्निपोऽनुभवो न शब्दकार्यत्वपक्षपातीति भाव्यम् । तादृशभावेऽपि चैत्रजन्य
तावच्छेदकत्वमेव मिथो यस्य तथात्वादिति दिक् । नन्वनुमानाद्धर्मनित्यत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य 'ननु चेत्यादि' (५)
तद्दूषयति भाष्यकृत् 'क्षणिकेष्वेवेति (६)' नर्थक्या कर्माङ्गत्वादिषु धर्ममन्त्रेष्वेव तदेतदेव फलं स एतावन्मात्रप्रकार इति
प्रत्यभिज्ञानदर्शनाभिरपत्यविलक्षयभिकत्वेन व्याप्तं प्रत्यभिज्ञानं निरस्तत्वे साध्ये विरुद्धं तादृशदोषादनेकधैवैकस्याविषयकत्वेन पाद्
प्रतीतिनियमादित्यर्थः । ऋजुसूत्रनयमाश्रित्य चेदं मीमांसकं प्रति दूषणमिति स्याद्वादिनो नापरिभ्रान्तो, नानानयमये
भगवत्प्रवचने क्वचित् कस्यचिदाश्रयणे दोषाभावादिति मन्तव्यम् । दोषस्थानान्तरमाह 'एतेनेति' (६) क्षणिकाभि
बुद्धिभिर्वैशेष्यमिचार इत्यर्थः, इत्यभिधानादिति (७) क्षणान्तर इति शेषः । विरुद्धत्वेऽपि व्यभिचाराभिधाने च
दोषसाङ्कर्यसम्भवादविरुद्धम्, बुद्धिकर्मणोरप्येकस्याभ विरुद्धत्वमित्याशङ्क्ते–'नन्वियमि' (७) ॥ अतिप्रसङ्गाभेदमुक्तं युक्तमिति
परिहरति किंचैकस्येऽपीत्यादि (८)॥ शब्दानित्यत्वमुपसंहरति, तदयमिति (१२)॥ सर्वपर्यैकस्यनिरासादकारादिपर्यस्यैकत्व
मपि नास्तीत्याह–'तदेवमिति (१३)॥' देशभेदः शब्दसारिक्रियाभयभेदात्, स्वभावभेदश्च तारमन्दादिभेदाद्भण्याः । 'युगप
स्प्रतिनियतेति' (१५०–२–४) ननु तार स्वादयो वायुगता एवाकारादावारोप्यन्त इति न तेऽकारादिभेदकाः स्युरिति चेन्नैवं,
एवं सत्यतारादेरपि वायुधर्मत्वापत्तौ शब्दस्यैक्यप्रसङ्गात्तद्देष शब्दस्यापि वायुधर्मत्वापत्तौ शब्दमात्रस्य दृगजलाञ्जलित्वप्रस

ाय। ननु तर्हि तारमन्द्रस्तुकसारिकाचैत्रादिप्रभवभेदेनैव शब्दनानात्वं तारादिस्त्वकार एक एवेति चेदथाह–स एवाय मकार इतीत्यादि, (४)॥ 'नहीति' (६) नहि कश्चित्केनचित्स्वरूपेण कश्चिदपि प्रत्ययमर्थे एकत्वप्रत्ययो न स्यात्, किन्तु स्यादेव, तथा च सर्वस्यैकत्वं स्यादर्थपतिरित्यर्थः। यद्यैकत्वे विशेषबुद्धेः प्रकारः कः स्यादथाह–'तच्छेदेत्यादि' (९) तच्छेदविशेषा वर्णमनभिनोऽप्रधाना विशेषाः कल्पिता अकारादयस्तत्प्रत्ययस्वरूपासनायाः, यदिदमकारादेरेकत्वेऽपि तत्त्वमित्याह–'सर्वस्याकारादेरपीत्यादि' (६)॥ प्रयत्नानन्तरीयको प्रयत्नजन्यः, शब्दस्य कार्यत्वे पुद्गलपर्यायत्वे मानिशापविमाशङ्कते 'ननु शब्दस्येत्यादि' (९) ॥ आपायापादकयोर्व्याप्यमानामेयमित्युपदर्शयति नेत्यादिना (१०) उभयत्र दर्शनाभावप्रयोजकयोरस्पष्टमुपदर्शयति–गन्धपरमाणूनामित्यादिना (१०)॥ नास्याऽरूपत्वमनियतमिति पुनराय इय प्रतिबन्धोपदर्शयितुमाह–अथ मतमेतदित्यादिना (११) ॥ प्रतिबन्धिरनुत्तरमिति। महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपा मानमरूपत्वप्रयोजकमपत्र तुल्यमुपदर्शयति–अथ तस्येत्यादिना, ( ) प्रसङ्गान्तरमपि गन्धद्रव्यदृष्टान्तेनैव निराकरणेन योजनीयम्। 'गन्धपरमाणूनामपीति' (१३) अत्राप्यागमनादीनामदृष्टानां परिकल्पनाप्रसङ्ग इति सम्बन्धनीयम्। गन्धपुद्गलानामपि (४) इत्यत्रापि प्रतिपत्तिविशेषान्यथानुपपत्त्येत्यादि प्राक्तनं योजनीयम्। नन्वेवं पुद्गलपर्यायत्वेन यौगपारेन च वर्णस्य नित्यत्वं माभूदानुपूर्वी त्वपौरुषेयी नित्या भविष्यतीत्यापादयते–'स्यादाकृतमिति' (१५१–२–४)॥ शब्दपरमाणुप्रतिघातोऽपीति (१४), कुड्यादिनास्त्येवेति। मानुपूर्व्या वर्णाभिव्यक्तिरिक्तस्यागस्या अपि न नित्यत्वमित्यभिप्रायवानाह–तदप्ययुक्तमिति (१) ॥ एतेन वैयाकर

आनुपूर्वीनिरासेन निष्कृष्टतद्रूपवाक्यस्फोटस्यापि निरासात्, अन्येषां तदभि
गानां निरयस्फोटवादोऽपि निरस्तः । शाब्दिकमणयकर्म
युक्तेरप्यनारब्धत्वात्, यदाहि—" स्फोटवादमपवादवर्जितं, सत्वरं प्रकटयिष्यता मया । पदवाक्ययोरखण्डौ ५ तौ ।
कामणं, प्रक्रिया पटुधिया प्रदर्श्यते ॥१॥ वर्ण १ पद २ वाक्य ३ स्फोटाः, पचति राम इत्यादि प्रयुज्यमाने साधुशब्दे
जातिस्फोटत्रयमित्यष्टौ स्फोटाः ८ स्मृतास्तदुत्तमे ॥२॥ तत्र १ वर्णस्फोटः, ये त्वाहुः प्रयोगान्तर्गतास्तिबादयो न वाचकास्तेषां बहुत्वेन शक्त्यान-
न्तर्गतानां तिप्सिप्मिप्सर्वादीनां वाचकत्वादिना सिद्धवति, किन्तु तैः स्मृता लकारादयः स्थानिन एव वाच
न्त्यापत्तेः, एवं पक्षे प्रवेत्याद्यावादेशभूवलुगादेरभावरूपस्य बोधकत्वासम्भवाच्च । आदेशानां तु भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात्, लः
काः, लत्वस्य जातिरूपतया शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यादव्यभिचाराच्च, तान् प्रत्युच्यते व्यवस्थातः प्रयोगान्तर्गता
धर्ममीत्याद्यनुशासनानुगुण्याच्च, न चादेशेष्वर्थबोधकमनुशासनमुपलभामहे इति, तस्य भ्रमत्वे मानाभा
वाचका न तु स्मृताः, पचतीत्यादौ लकारमविदुषां बोधात्, न च तेषां तिङ्विषये शक्तिभ्रमाद्बोधः, कः शक्तः को नेति व्यवस्थानापत्तेश्च,
वात्, आदेशिनामपि तथैवाकल्पेः स्वेच्छानुरोधेन भिन्नभिन्नानामभ्युपगमात्, युक्तं तेषां शक्तत्वं तथा चादेशिस्मर
सर्वेषां शक्तत्वे गौरवव्यभिचारो दुरुद्धरौ । आदेशानां प्रयोगान्तर्गततया नियतत्वात् स च श्रूयमाणतिङादिष्वेवेति त एव वाचका
नकल्पना नेति लाघवं, व्यवहृतेरपि, व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः । तादृशबोधे पचतीति समभिव्याहारोऽपि कार
इत्यर्थः । तद्धेतुन्यायतोऽपि लकारस्य बोधकत्वे मूल इत्यतोऽपि बोधः स्यात्, अन्यथा लकारस्य वाचकत्व समभिव्याहारस्य
नमिति चेत्, तदोरन्यकत्वादस्तु तादृशसमभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः,

ग्राप। मस्तु तर्हि तारमन्द्रशुकसारिकापैत्रादिप्रभवभेदेनैव शब्दनानात्वं तारादिस्त्वकार एक एवेति चेपत्राह—स एवाय मकार इतीत्यादि, (४)॥ 'नहीति' (६) नहि कश्चित्केनचित्सारूप्येन कथिसपमि प्रत्ययमर्थे एकत्वप्रत्ययो न स्यात्, किन्तु स्यादेव, तथा च सर्वस्यैकस्य स्यादर्थवदित्यर्थः। वर्णकत्वे विशेषबुद्धेः प्रकारः कः स्यादपत्राह—'तच्छेदेत्यादि' (६) तच्छेदविशेषा वर्णसम्बन्धिनोऽप्रधाना विशेषाः कल्पिता अकारादयस्तत्प्रबुद्धेस्तद्वासनायाः, तदिदमकारादेकत्वेऽपि तुल्यमित्याह—'सर्वस्यामकारादेरपीत्यादि' (६)॥ प्रयत्नानन्तरीयको प्रयत्नजन्यः, शब्दस्य कार्यत्वे पुद्गलपर्यायत्वे नानित्यपत्तिमाशङ्कते 'ननु शब्दस्येत्यादि' (९) ॥ बाधायाधायकभावोऽप्यत्रिसमभावभेदमित्युपरयति नेत्यादिना (१०) उभयत्र दर्शनाभावप्रयोजकत्वौल्यमुपदर्शयति—गन्धपरमाणूनामित्यादिना (१०)॥ बात्याऽस्यत्वमनियतमिति पुनराद्य इव प्रतिबन्धोपरचित्तमाह—अथ मतमेतदित्यादिना (११) ॥ प्रतिबन्धिरमुत्तरमिति। महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपा माथमस्यत्वप्रयोजकमुभयत्र तुल्यबदुपदर्शयति—अथ तस्येत्यादिना, ( ) प्रसङ्गान्तरमपि गन्धद्रव्यदृष्टान्तेनैव निराकर्तेति—शब्दपरमाणूनामित्यादिना (१५१–१–२), शब्दपरमाणुप्रतिघातोऽपीति (१४), कुड्यादिनाऽस्येवेति दृष्टेन योजनीयम् । 'गन्धपरमाणूनामपीति' (१३) अत्राप्यागमनादीनामदृष्टानां परिकल्पनाप्रसङ्ग इति सम्बन्धनीयम्। शब्दपुद्गलानामपि(४) इत्यत्रापि प्रतिपत्तिविधेयान्यथानुपपत्त्येत्यादि प्राकर्न योजनीयम्। नन्वेवं पुद्गलपर्यायत्वेन पौर्वापर्येन च वर्णस्य नित्यत्वं माभूत्तदानुपूर्वी त्वयोक्तेयी नित्या भविष्यतीत्याशङ्कते—'स्यादाकृतमिति' (१५१–२–४)॥ आनुपूर्व्या वर्णाव्यतिरिक्तत्वात्तस्या अपि न नित्यत्वमित्यभिप्रायवानाह—तदप्ययुक्तमिति (६) ॥ एतेन वैयाकर-

णानां नित्यस्फोटवादोऽपि निरस्तः । आनुपूर्व्यानेरासेन भिन्नकृत्पपादमस्फोटस्यापि … त्व कल्पना तदभि-
युक्तैरप्यनादृतत्वात्, तथाहि—" स्फोटवादमपवादवर्जितं, सत्वरं प्रकटयितुमुद्यता मया । शाब्दिकक्रमणवाक्कर्म-
कामण, प्रक्रिया पटुधिया प्रपञ्च्यते ॥१॥ वर्ण १ पद २ वाक्य ३ स्फोटाः, पदवाक्ययोरखण्डकौ ५ तौ ।
जातिस्फोटत्रयमित्यष्टौ स्फोटाः ८ स्फुटतास्तपूर्तयः ॥२॥ तत्र १ वर्णस्फोटः, यद्यपि राम इत्यादि प्रयुज्यमाने साधुशब्दे
अन्तर्गतानां तिङ्विसर्गादीनां वाचकत्वादिना सिद्ध्यति, ये स्थानुः प्रयोगान्तर्गतास्तिबादयो न वाचकास्तेषां बहुत्वेन शक्यत्वान-
न्त्यापत्तेः, यथांचके आदेशादावादेशभूतलुगादेरभावरूपस्य बोधकत्वासम्भवाच्च । किन्तु ते स्थानी लकारादयः सावयव वाच-
का, तस्य आदिरूपतया वस्त्वधावच्छेदकत्वौचित्याद्व्यभिचाराच्च, आदेशानां तु भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात्, ला-
कर्मणीत्याद्यनुशासनानुगुण्याच्च, न चादेशस्पर्शबोधकमनुशासनमुपलभामह इति, तान् प्रत्युच्यते व्यवस्थातः प्रयोगान्तर्गता
वाचका न तु स्थानिनः, पचतीत्यादौ लकारमविदुषां बोधात्, न च तेषां तिङ्विषये शक्तिभ्रमाद्बोधः, तस्य भ्रमत्वे मानाभा-
वात्, आदेशिनामपि तद्वैयाकरणैः स्वेच्छानुरोधेन भिन्नभिन्नानामभ्युपगमात्, कः स्थानी को नेति व्यवस्थानापत्तेश्च,
सर्वेषां वाचकत्वे गौरवं व्यभिचारी दुर्वारौ । आदेशानां प्रयोगान्तर्गततया नियतत्वात् युक्तं तेषां वाचकत्वं तथा चादेशिस्मर-
णकल्पना मति लाघवं, व्यवहृतेऽपि, व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः । स च श्रूयमाणतिबादिष्वेवेति त एव वाचका
इत्यर्थः । तद्धेतुन्यायतोऽपि लकारस्य बोधकत्वे भूल इत्यतोऽपि बोधः स्यात्, शाब्दबोधे पचतीति समभिव्याहारोऽपि कार-
णमिति चेत्, वर्णानामपि वाचकत्वं तु तादृशसमभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः, अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं समभिव्याहारस्य

कारणत्वं चेत्कृप्तमर्थं कल्प्यमिति गौरवं स्यात् । तथा च तादृशवर्णसमभिव्याहारस्य तादृशसमभिव्याहृता वर्णा वेत्यत्र विनिगम नाभावात् प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचकाः सिध्यन्ति, कल्पितैः प्रकृत्यादिभिर्वाचकत्वव्यवस्थायोऽपि तेषां वचनसिद्धिः, आदेशानां वाचकत्व एव हि विकल्पेन भावनायामानत्यादिना कर्तरि शक्तिरित्युपपद्यते विभागः, न च शानजादौ कर्तुर्लकारार्थः, आश्रयः शानच इत्यस्तु " कर्तरि कृत् " इत्यनुशासनादिति वाच्यम् । स्थान्यर्थेन निराकाङ्क्षतया शानजादौ कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः, अन्यथा घञादावपि तदापत्तेः, न च देवदत्तः पचमान इति सामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानचः कर्ता वाच्यः स्यादिति वाच्यम्, पचतितरां मैत्रः पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिष्वपि तद्दर्शनादिति दिक् १ ॥ एवं वर्णस्फोटे सिद्धे पदस्फोटोऽपि २ सिद्ध एव, समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकतायाः सिद्धिध्रौव्यात्, प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात्, प्रत्येकवर्णानामर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वापत्तौ " नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य " इत्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ नलोपापत्तेश्च, एतच्चरमवर्ण एव वाचकत्वं धनिकस्यनौमित्यात्, तस्य व्यासज्यवृत्तित्वे मानाभावात्, पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्काराश्चरमवर्णार्थधीजनने सहकारिण इति न तु मात्रोपारभावर्थधीः, " सुप्तिङन्तं पदम् " इति पदेऽपि घटेनेत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य स्थानिसमुदायादेश इव दुर्ज्ञानत्वात्पदस्फोटः स्वीकार्यः २ ॥ एवं हरेऽव विष्णो चेत्यादौ प्रत्येकपदज्ञानेऽपि समुदायशक्तिमानाच्छाब्दबोधोदयाद्वाक्यस्फोटोऽपि ३ सिद्ध एव । वस्तुतः पदैः पदार्थबोधो वाक्येन वाक्यार्थबोध इति पदशक्तिः पदेष्विव वाक्यशक्तिर्वाक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यवस्थितौ । अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ विपरीतव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसङ्गात्, तत्रैव घटकर्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तरकर्मत्ववाचकविभ

त्तेस्तत आनयनार्थकधातोस्तत आख्यातस्य समभिव्याहारः कारणमिति कार्यकारणभावज्ञानमपि हेतुरिति चेत्, तर्हि सिद्धो वाक्यस्फोटः २, घटादिपदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानस्येव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात्, अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशब्दवृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात्। वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इति चेत्, अन्विताभिधानवादे पदेऽपि कथम्, अन्वयस्यापूर्वत्वात्। यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे ग्रहाऽन्वयांशे चाज्ञातोपयुज्यत इति कुब्जशक्तिवादः, तदा ममापि वाक्यशक्तिरज्ञातैवोपयुज्यत इति वादाभ्युपगमस्तुल्यः, अन्विते पदशक्तिग्रहो वृद्धव्यवहारदर्शनसहकृतेन मनसा चेत्, वाक्येऽपि तुल्यमेतत्, अत एव सर्वत्र वाक्यार्थो लक्ष्य इति मान्याः। वस्तुतः समुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं शक्तिग्रहस्तदनन्तरमावापोद्वापाभ्यां प्रत्येकं तद्ग्रह इत्युपजीव्यत्वाद्वाक्यस्फोट आश्रयणीयः। न च पदत्वं वाक्यत्वं वा दुर्वचम्, चरमवर्णप्रत्यक्षसमयेऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितपूर्ववर्णवत्त्वरूपस्य तस्य सुवचत्वात्, वाक्यं पदं चाखण्डमेव, न तु वर्णसमूहोऽनन्तवर्णकल्पने मानाभावाच्चवर्णोत्पादकत्वाभिमतवायुसंयोगनिष्ठवैजात्यमादायैव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात्, उक्तं हि देवताधिकरणे भामत्यां, तारत्वादि वायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यत इति। न चैवं वाचकोऽपि वायुसंयोग एव स्यात्, प्रत्यक्षोपलभ्यककारादेरेव तत्त्वस्यानुभविकत्वात्। तथा च तदेवेदं पदं तदेवेदं वाक्यमित्यादिधियाऽखण्डस्फोटः सिद्ध्यति। एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गातिव्यतिरेकेण स्फोटाननुभवात् श्रूयमाणवर्णानामेव वाचकत्वमित्यपास्तम्। तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात्, उक्तवायुसंयोगानां मध्ये केषांचित् गत्वेन केषांचिदौत्वेन केषांचिद्विसर्गत्वेनाभिव्यञ्जकत्वाद्दानुपपत्तिः, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घटत्वस्य टकारे ग्रहादेतादृशपदज्ञानकारणताया

वाचकत्वं चेत्तुभयं कल्प्यमिति गौरवं स्यात् । तथा च तत्तद्वर्णसमभिव्याहारस्तादृशसमभिव्याहृता वर्णा वेत्यत्र विनिगमनाभावात् प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचकाः सिध्यन्ति, प्रकृतिप्रत्ययोः कल्पितवाचकत्वव्यवस्थातोऽपि तेषां तत्त्वसिद्धिः, आदेशानां वाचकत्व एव हि विकरणेन भवनापाचनत्वादिना कर्तरि शक्तिरित्युपपद्यते विभागः, न च शानजादौ कर्तिर्लकारार्थः, आश्रयः शानजर्थ इत्यस्तु “ कर्तरि कृत् ” इत्यनुशासनादिति वाच्यम् । स्वान्यर्थेन निराकांक्षतया शानजादौ कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः, अन्यथा घञादावपि तदापत्तेः, न च देवदत्तः पचमान इति सामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानचः कर्ता वाच्यः स्यादिति वाच्यम्, पचतिरूपं चैत्रः पचतिकल्पं चैत्र इत्यादिष्वपि तद्दर्शनादिति दिक् १ ॥ एवं वर्णस्फोटे सिद्धे पदस्फोटोऽपि २ सिद्ध एव, समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकतायाः सिद्धिध्रौव्यात्, प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात्, प्रत्येकवर्णानामर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वापत्तौ “ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ” इत्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ नलोपापत्तेश्च, एतच्चरमवर्ण एव वाचकत्वं शक्तिकल्पनौचित्यात्, तस्या व्यासज्यवृत्तित्वे मानाभावात्, पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतचरमवर्णस्यैवार्थधीजनकत्वे सहकारित्व इति न तन्मात्रोच्चारणादर्थधीः, “ सुप्तिङन्तं पदम् ” इति पक्षेऽपि घटेनेत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य वचनसाधिसमुदायादेश इव दुर्ज्ञानत्वात्पदस्फोटः स्वीकार्यः २॥ एवं हरेव विष्णो वेत्यादौ प्रत्येकपदज्ञानेऽपि समुदायशक्तिज्ञानात्सम्यग्बोधोदयाद्वाक्यस्फोटोऽपि ३ सिद्ध एव । वस्तुतः पदैः पदार्थावबोधो वाक्येन वाक्यार्थावबोध इति पदार्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थशक्तिर्वाक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यवस्थितौ । अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रो विपरीतव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसङ्गात्, तत्रैव घटकर्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तरकर्मत्ववाचकविभ-

सेत्न ज्ञानपदार्थरूपत्वेनाक आनुपूर्व्यस्य समभिव्याहारः कारणाभावे कार्यकारणभावज्ञानमपि हेतुरिति चेत्, नहि सिद्धो
वाचकस्फोटः २ पदादिपदार्थबोधे योग्यतारूपपदशक्तिज्ञानस्यैव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकता
रूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात्, अर्थोपस्थापकज्ञानविषयत्वस्य शक्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात्। वाक्यार्थस्या
पूर्वत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इति चेत्, अन्विताभिधानवादे पदेऽपि कथम्, अन्वयस्यापूर्वत्वात्। यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे
मात्रान्वयांशे चायातोपयुज्यत इति कुम्भशक्तिवादः, तदा ममापि वाक्यशक्तिरन्वयांशेऽप्युपयुज्यत इति वादाभ्युपगमस्तुल्यः,
अन्ते पदशक्तिग्रहो व्यवहारस्मनसारूत्वेन मनसा चेत्, वाक्येऽपि तुल्यमेतत्, अत एव सर्वत्र वाक्यार्थो लभ्य इति
मान्या। वस्तुतः समुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं शक्तिग्रहस्तदनन्तरमवापोद्वापाभ्यां प्रत्येकं पदग्रह इत्युपजीव्यत्वाद्वा
स्फोट आश्रयणीयः। न च पदत्वं वाक्यत्वं वा दुर्वचम्, चरमवर्णप्रत्यक्षसमयेऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितपूर्वपूर्ववर्णवत्त्वरू
पस्य तस्य सुवचत्वात्, वाक्यं पदं वा खण्डमेव, न तु वर्णसमूहोऽनन्तवर्णकल्पने मानाभावात् वर्णोत्पादकत्वाभिमतवायुसंयो
गनिष्ठवैजात्यमादायैव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात्, उक्तं हि देवताधिकरणे भामत्यां, तारत्वादि वायुनिष्ठं
वर्णेष्वारोप्यत इति। न चैवं वाचकोऽपि वायुसंयोग एव स्यात्, प्रत्यक्षोपलभ्यककारादेरेव तस्यानुभविकत्वात्। तथा च तदेवेदं
पदं तदेवेदं वाक्यमित्यादिप्रत्यभिज्ञाविषयोऽखण्डस्फोटः सिद्ध्यति। एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटाननुभवात्
श्रूयमाणवर्णानामेव वाचकत्वमित्यपास्तम्। तेषां स्फोटातिरिक्तसत्त्वाभावात्, उक्तवायुसंयोगानां मध्ये केषांचिद् गत्वेन केषांचिदौ
त्वेन केषांचिद्विसर्गत्वेनाभिव्यञ्जकत्वायोगानुपपत्तिः, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घटत्वस्य टकारे महादेवाद्यपदज्ञानकारणतायां

यस्य तत्र पश्चादप्युपयोगाविशेषात् तेनैन्द्रियज्ञानव्यपायेपि सामान्यव्यवसायः स्यात्, तस्य प्रागिवाव्यवसायात् तदन्तरेणापि दर्शने ममायं गौरिति निर्णयः स्यात् यः प्रागभवतो पुर्वोक्तयोगाविशेषतः। स पश्चादपि तेनाभ्यासापायेपि कल्पना ॥१॥ इति प्रतिपादनात्। तदेवं न दर्शनात् व्यवसायः संभवति येन दर्शनस्य स्वालम्बनसमनन्तरप्रत्ययजन्मतत्सारूप्याविशेषेपि स्वविषयप्रतिनियमं सिध्येत्। किञ्च सौगतानामनभिलाप्यस्य विशेषस्यानुभवे कथमभिलाप्यस्य स्मृतिः ? अत्यन्तभेदात् स्वलक्षणात्सामान्यस्य, सह्यविन्ध्यवत्। न हि सह्यस्यानुभवे विन्ध्यस्य स्मृतिर्युक्ता। विषयसामान्यमात्रैकत्वाध्यवसायाद्विशेषस्यानुभवे सामान्ये स्मृतिर्युक्तेति चेत्, कुतस्तयोरेकत्वाध्यवसायः ? न तावदध्यक्षात् तस्य सामान्याविषयत्वात्, नापि तत्पृष्ठभाविनो विकल्पादनुमानाद्वा, तस्य विशेषाविषयत्वात् अनुभवविषयस्य च कस्यचिदप्यपरस्यानभ्युपगमात्। तदन्यतरविषयेण तयोरेकत्वाध्यवसायेऽतिप्रसङ्गात्, त्रिविप्रकृष्टयोरप्येकत्वाध्यवसायोऽप्रामाण्यसम्भवेव। किं च सह्यार्थयोः संबन्धसामान्यमविकल्पे कथमर्थमात्रं पश्यन् सम्यगनुस्मरेत् शब्दं अन्यत् तदर्थं वा ? यतोयं व्यवसायः सौगतस्य सिध्येत्। न हि सह्यमात्रं पश्यन् विन्ध्यस्य स्मरेत्। स्यान्मतं सह्यस्य विकल्पेन तद्गत सिद्धसंबन्धोपगमात् तस्य च दर्शनैकत्वाध्यवसायादिशेषस्यानुभवेपि शब्दं तदर्थं वा विकल्पं स्मर्तुमीष्टे व्यवहारी, मनुष्यवर्षनात् इति तदसम्यक्, कुतश्चिदपि दर्शनविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायासंभवस्योक्तत्वात्। ततः स्वत एव व्यवसायात्मकत्वमभ्युपगन्तव्यं प्रत्यक्षस्य, न पुनरभिलापसंस्कारनियोजनापेक्षया। चक्षुरादिज्ञानस्य व्यवसायात्मकत्वाभावे दृष्टसजातीयस्मृतिर्न स्यात्, दानहिंसाविरतिचेतसां स्वर्गादिफलजननसामर्थ्यसंवेदनवत् क्षणक्षयानुभववद्वा। व्यवसायात्मनो मानसप्रत्यक्षाद् दृष्टसजातीयस्मृतिरिति चेत् न अव्यवसायात्मनोऽक्षज्ञानात् समनन्तरप्रत्ययात्स्वयं व्यवसायात्मनो मनोविज्ञानस्योत्पत्तिविरोधादिकल्पनात् निर्विकल्पात्म

प्रत्यक्षमानसप्रत्यक्षस्याभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासाभावात्। अभ्यवसायात्मनोभ्यक्षज्ञानादभ्यक्षविशेषसहकारिणः स्यादुत्पत्तिरिति चेत्, कथमेवमक्षज्ञानस्य स्वयं व्यवसायात्मन एवाभ्यक्षविशेषादुत्पत्तिर्नेष्यते ? तेन नीलादेर्व्यवसाये तत्क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादेरपि व्यवसितिमेवमक्षज्ञानस्य स्वयं व्यवसायात्मकमिष्टमिति चेत्, तत एव मानसप्रत्यक्षमपि व्यवसायात्मकं मा भूत्। तस्य क्षणक्षयादिविषयत्वाभावादसमानप्रामाण्यात्मकमक्षज्ञान व्यवसायात्मकमिष्टमिति चेत्, तत एवाक्षज्ञानस्यापि तन्मा भूत्। तथा सति नीलादेः क्षणक्षयादिरन्यः स्यात् तद्व्यवसायेप्यव्यवसायात् तद्वदस्माधितमिति चेत् तत एवाक्षज्ञानस्यापि तन्मा भूत्। ... स्वर्गप्रापणादिविपर्ययेति चेत्, यदि मानसप्रत्यक्षेणापि नीलादिव्यवसायेपि क्षणक्षयादेरव्यवसायात्ततो भेदोस्तु तद्वदेव, सर्वथा विशेषाभावात्। कथमिदमक्षज्ञानस्य व्यवसायात्मकत्वे तु मानसप्रत्यक्षकल्पनापि न स्यात् प्रयोजनाभावात्, तत्प्रयोजनस्याक्षज्ञानादेव सिद्धेः। एतेनाव्यवसायात्मकमपि मानसप्रत्यक्षं कल्पयन् प्रतिक्षिप्तः। ननु 'निर्विकल्पकादप्यक्षज्ञानादभ्यासप्रकरणबुद्धिपाटवार्थित्वसादृश्यसजातीये स्मृतिर्युक्ता, सविकल्पकप्रत्यक्षादपि तदभावे तदनुपपत्तेः, प्रतिपाद्यानुपन्यस्तसकलवर्णपदादिवत् श्रोतुः प्रसादिसंस्कारात्। न हि सविकल्पकप्रत्यक्षेण तद्व्यवसायेपि कस्यचिदभ्यासाद्यभावे पुनस्तत्स्मृतिर्नियमतः सिद्धा, यतः सविकल्पकत्वमकल्पन प्रत्यक्षस्य कल्प्यते।' इति कश्चित् सोप्यप्रज्ञाकर एव, सर्वैकस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य कस्यचिदभ्यासादीनामितरेषां च सहकारियोगात्। तदभ्यव्यापृत्या तत्र तयोस्तु इति चेत्, न, स्वयमसत्स्वभावस्य तदन्यव्यावृत्तिसंभवे पावकस्याशीतत्वादिव्यावृत्तिप्रसङ्गात् तत्स्वभावस्य तदन्यव्यावृत्तिकल्पने फलाभावात्, प्रतिनियतवस्तुस्वभावस्यैवान्यव्यावृत्तिरूपत्वात्। सविकल्पकप्रत्यक्षज्ञानवादिनां स्वेषामवग्रहेहावायज्ञानानन्यभ्यासात्मकान्यपरेषामभ्यासात्मकं धारणाज्ञानं प्रत्यक्षम्। तेषां तदभावे परोपन्यस्तसकलवर्णपदादिव्यवहारित्रयसद्भावेपि न स्मृतिः। तत्सद्भावे तु स्यादेव, सर्वत्र यथासंस्कारं स्मृत्यभ्युपगमात् कस्यचिदभिलापसंस्कारादभिलापस्मृतिवत्।

प्रत्यक्षेऽभिलापसंस्कारविच्छेदे उत्तरविकल्पाभिलापसंयोजनं यत् सामान्यमभिलाप्यं स्यात् । प्रत्यक्षगृहीतमेव हि स्वलक्षणमन्यव्यावृत्तं साधारणाकारतया प्रतिभासमानं सामान्यं विकल्पाभिलापयोजनेनाभिलप्यमभिप्रेतं । न च प्रत्यक्षस्मृतिप्रतिभासभेदाद्विषयस्य भावाभेदाभावः सकृदेकार्थोपनिबद्धदर्शनप्रत्यासन्नदूरपुरुषज्ञानविषयवत् । यथा हि सकृदेकस्मिन्नर्थे पादपाद्युपनिबद्धदर्शनयोः प्रत्या-सन्नविप्रकृष्टपुरुषयोर्ज्ञानयोर्विपरीतत्वे स्पष्टास्पष्टप्रतिभासभेदेऽपि स्वभावभेदः पादपस्य तस्यैकस्याप्रतिक्रमात्, तथैव ग्राहको प्रत्यक्षस्मृतिप्रतिभासयोर्भेदेऽपि स्पष्टमन्दतया न तद्विषयस्य भेदः, स्वलक्षणस्यैकस्वभावत्वाभ्युपगमात् । तथा च अन्यप्रतिभासिनि स्वलक्षणे यथार्थो शब्दविकल्पविषये तत्संकेतव्यवहारनियमकल्पनायामपि कथञ्चिदभिधेयत्वं वस्तुनः सिद्धम् । इत्यलं प्रसङ्गेन, रूपादिस्वलक्षणे सर्वथाऽवाच्यत्वमेव तदिति प्रमाणस्य प्रत्यक्षस्याभावात्परपक्षस्य प्रमाणतो समर्थनात् रूपाद्यर्थस्य कथञ्चिदभिधेय-त्वेऽभिलाप्यत्वस्यापि साधनात् प्रकृतार्थपरिसमाप्तौ प्रसङ्गस्य निष्प्रयोजनत्वात् पर्याप्तं प्रसङ्गेन । तस्मादवाच्यतैकान्ते यदवाच्यमित्य-भिधानं तदसमञ्जसं स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवचनविरोधात् तदप्यसद्, वचसः सद्भूतार्थमिति प्रतिपादनात् । यथैव हि स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यवाच्यतैकान्ते वस्तुमात्रं तथा प्रत्यक्षं कल्पनापोढमित्यपि प्रत्यक्षेऽभिलापसंसर्गाभावे विकल्पानुत्पत्तिप्रसङ्गस्य निवेदितत्वात् तदभावे सविकल्पस्यासिद्धेः ।

अवाच्यतैकान्त इत्यपि—अवाच्यतैकान्त इत्यादिना (१७२-२-३) [मूल], अवाच्यशब्देनाप्यवाच्यतापत्तेः सर्वथा अवाच्यत्वं नास्तीत्यर्थः । स्वलक्षणानिर्देश्यत्वादिप्रतिपादकवचनवत् सर्वमवाच्यं तत्त्वमित्यस्य नानुपपत्तिरित्याशङ्कते—स्वलक्ष-णमित्यादिना (८) ॥ एवमसिद्धनामिदं साधनतो महातार्किकस्यापत्तिरित्याह भाष्यकृत्—तदप्यसदित्यादिना, (७)

यदसतः (१७२–२–७) अप्रसिद्धस्य, समुदाहृत (८) माने क्रमस्यपात् समुदाहरणं निदर्शनमिति यावत्, तदप्यसद्
अयुक्तम्, सिद्धेन साध्यस्यव्यवसापनस्यैवोदाहरणप्रयोजनत्वादिति भावः । तदाह वृत्तिकृत् 'सिद्धेरित्यादि' (८) अनिर्देश्य
धर्मेणापि कश्चित् सामान्यरूप स्वलक्षण निर्दिश्यते, न तु वास्तिकम्, अर्थस्य शब्दाविषयत्वात्, सामान्य एव तत्संकेत
प्रवृत्तेरित्यादि शङ्कते–अथेत्यादि, (९) एवमर्थस्यावाच्यत्वेऽज्ञेयत्वमपि स्यादित्याह 'तर्हीति' (११) ॥ यदि पुनरिति
(१४) स्वलक्षणरूपविषयसामर्थ्योदुत्पन्नत्वान्निर्विकल्पकदर्शने प्रतिभासमाने स्वलक्षणरूपोऽर्थः प्रतिभासत इति युक्त मत
मित्यर्थः । नैवम्, ज्ञानजनकत्वेन ज्ञानभास्यत्वनियमे मानाभावादित्याह तदप्यसम्यगित्यादिना (१४) ॥ करणवाक्ये
रपि (१४) इन्द्रियनिष्ठज्ञानजननयकरपि, ज्ञाने तज्जन्यत्वं न तद्भासकत्वनियतं किन्तु तदाकारानुकारित्वमित्याशङ्कते ' विष
याकारेत्यादि ' (१७२–१–१) तत्रापि तज्जन्यत्वमेव नियामकमित्यतिप्रसङ्ग एवेत्याह भाष्ये ' तर्हीति ' (२) तज्ज
न्यताविशेषस्तदाकारानुकरणनियामकोऽस्त्वित्यत्र शङ्कते 'तद्दर्शनस्येति' (२) एवं सति तदुपादेयतारूप एष विशेष
आश्रीयतां स्वविषयविषयकत्वरूपसंबाधार्थसमनन्तरप्रत्ययजन्यताया एवाभ्यर्हितत्वात्, तथा चार्थविषयतोच्छेद इत्यभि
प्रायवानाह ' स्वोपादानेति ' (३) विषयोपादानोभयप्रत्ययत्वेऽप्याकारानुकरणस्य ज्ञाने नियमत उपादानविषयत्वापत्ति
रित्याह–'विषयस्येत्यादि' (३) ॥ वर्णादेः (५) रूपादेः, तद्वदुपादानवत्, प्रत्यक्षस्य (७) नीलादिदर्शनस्य, अध्य
वसायहेतुत्वात् (७) नामजातियोजनात्मकप्रत्ययहेतुत्वात्, यद्यप्येवं नीलाध्यवसायहेतुत्वेन दर्शनस्य नीलविषयत्वं तत्त्वेन च
नीलाध्यवसायहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयः स्फुट एवोपदर्श्यते, तथाप्यभिलापशून्यत्वेन नाध्यवसायहेतुता रूपादिवदिति स्फुटतरं

रूपमाह—तत्राभिलापसंसर्गादिना (८)॥ विकल्पजननशक्तेरविकल्पकत्वेऽपि प्रदर्शने स्वीकारपर्यन्त तद्धेतुत्वे दोषा भाव इत्यभिप्रायवानाह—यदि पुनरिति (१०) तस्याः यत्क रूपाद्यसाधारण्यादविकल्पकोऽध्यवसायविरुद्ध रूपमित्याह—तथापि (११) तादृशो विकल्परहितस्य, तद्रूपसमीपादेः कमलोत्पादिवत्, विकल्पस्येति(१२) नहि एतेऽनुपपन्नं नामे त्यर्थः। एतेऽपि कारणसामग्र्या स्यादित्याह-प्रत्यक्षवदित्यादि (१२) प्रत्यक्षदर्शनवत्, तस्य सविकल्पकस्य, स्वोपादान सजातीयस्यादिति (१७१ २ १) प्रत्यक्षलक्षणस्वकीयोपादानसजातीयत्वाद्विकल्पस्येत्यर्थः। मुद्राभ्यानं पृच्छति—कथमिदानी मिति(१)॥ मुद्राभेनैवोत्तरयति-'न कथमपीति' सविकल्पादिदर्शने वास्यादियोजन विकल्पे न कथमप्युपपद्यत दीर्घकालिकत्वा द्युपयोगस्येत्यर्थः। एतदेव प्रपञ्चयति—तथाहीत्यादिना (१)॥ ततो (६) विकल्पात्, मनोराज्यादीति (७) वासनाविशेष प्रभवविकल्पसमानविषयत्वे निर्विकल्पस्याभ्युपगम्यमाने मनोराज्यादिविकल्पसमानविषयस्यापि दर्शनस्य प्रसङ्गादित्यर्थः, तत एव (८) तदुत्पत्त्यसाहेतोरेव, 'अभिधीयतामिति' रूपादिविषय(यो)त्पत्तत्वेन रूपादिशब्दविषयत्वतद्विकल्पस्य समनन्तरप्र त्ययोत्पन्नत्वेन तद्विषयत्वस्य न्यायप्राप्तत्वादिति भावः। व्यतिरेके प्रतिपत्तिमाह अन्यथेति (८), तद्बलात् (९) विकल्पबलात्, प्रत्यक्षबुद्धे (९) निर्विकल्पकदर्शनस्यापि, अभिलापसंसर्गोऽपि नामविषयकत्वमपि, तद्रूपादिविकल्पवत्, तद्विकल्पस्य (९) निर्विकल्पकस्याभिमतमानस्वकीयसम्प्रार्थविकल्पस्य, 'अनुमीयेतेति (१०)' रूपादिकमभिलापसंसर्गवत् शब्दादिविषयक ज्ञानाविषयत्वात्तद्बुद्धिविकल्पादिवदिति प्रयोगस्य सुकरत्वादिति भाव । किञ्चाविकल्पाद्यवाभ्युपगमे स्मरणानुपपत्तिरपि सौगतस्येत्याह-न च सौगत इत्यादि (११)॥ तत्सदृशामिति मध्यार्थदर्शनेन संस्कारोद्बोधसौलभ्यार्थमुक्तम्, तथामविमो

पास्मरणात् (११) पूर्वप्रतिपन्ननामास्मरणात्, न च नामविनिर्मुक्तमेव स्मरणं भविष्यतीति शङ्कनीयम्, तस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः, 'नैवेति' (१७३-२-११) इदमस्य नामेति न प्रतिपद्यत इत्यर्थः। तदप्रतिपत्तौ तेन नाम्ना न तद्वाच्यं योजयति इदमेतस्य वाच्यमिति, ततो नाध्यवस्यति (१२) तदेतदिति शब्देन नाभिलपितुं शक्नोतीत्यर्थः, तदादिशब्दस्यत्वादिनाऽनुगतस्य तद्घटत्वादेरिव तद्घटादिनाम्नोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वात्, एवं च न क्वचिद्विकल्पः शाब्दज्ञानं वाच्यतासम्बन्धेन नामविषयम ध्यक्षपृष्ठभाविज्ञानं वा शब्दो वा तज्जन्यजनकान्यतमः सम्भवेदिति विकल्पाभिधानस्य जगत आपत्ति। ननु नामग्रहणं तावत् पटुकरणस्य श्रोत्रेन्द्रियादेव सम्पद्यते, ततोऽर्थज्ञानं च व्युत्पन्नस्य वक्त्रभिप्रायावच्छेदकत्वेनानुमितिरूपमेवेति नोक्तापत्तिरित्याशङ्कते-'ननु चेति' नामसंश्रयस्येत्यत्र (१३) नाम संश्रयः कारणमस्येति बहुव्रीहिः, दूषयति-तत्रापीत्यादिना (१४)॥ तत्रापि विकल्पयोग्रहस्योरपि, अध्यवसायासम्भवात् (१४) तत्त्वेन निश्चयासम्भवादित्यर्थः। तदेतन्नाम्नोः सह स्मृतिपथे योजनासम्भवमाशङ्कते-ननु चेत्यादिना, (१७४-१-१) दूषयति-'तस्यापीति'॥ नन्वश्वविकल्पकाले गोविकल्प इदन्त्वावच्छिन्ने तादात्म्येनाश्वज्ञानस्य तादात्म्येन गोज्ञानप्रतिबन्धकत्वादेव माभूत्, दृश्यमानघटनाम्नोः स्मृतिस्तु समूहालम्बनरूपा बाधाभावात्कुतस्त्वी केन वार्यतामित्यस्वरसादाह-'नाममात्रेऽपीत्यादि' (६) नकारादीनां नकारेकारलकारानुस्वाराणामानुपूर्वीग्रहोपायश्च निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानपक्षे न शोभते, तत्पूर्वभाविसविकल्पकज्ञानं च नामयोजनापेक्षमिति नामग्रहे तदपेक्षायामन्योन्याश्रयादिदोषा दुर्निवारा इति द्रष्टव्यम्। सविकल्पकनिश्चयमात्रस्य नामयोजनापेक्षत्वे दोषान्तरमाह किञ्चेत्यादिना, (८)॥ तदयमशाब्दमिति, (१७४-२-३) अशाब्द शब्दयोजनारहितं, व्यवस्यन्निश्चिन्वन्, व्यवस्येन्निश्चिनुयात्,

सामान्येऽपि स्वलक्षणस्यप्रत्यक्षविरोधमुपपादयति—' स्वेनेत्यादि ' (६) सामान्यविशेषात्मन (११) इति केवलस्य विशेषस्य गवादित्वेनानुपलक्षणात्तत्र प्रत्यक्षयोगादिति भावः। तदुक्तं वाक्यपदीये "गोः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौरिति," गोत्वसामान्यक्रोडीकृता व्यक्तिर्गोव्यवहारहेतुरित्येतदर्थः, सामान्यविशेषउभयाकारस्य गोः स्वरूपेण तथात्वमिति तु न्यायः, अभेदस्तुल्यत्वम्, (१२)॥ एकस्मादित्यादिना (११) वापृथक्त्वमभिहितमिति विशेषः, तदभिन्नं (१२) सामान्याभिन्नम्, इतीत्यनन्तरं सौगतमतमिति शेषः, कथमुपपत्तिमत् (१३) कथं प्रमाणोपपन्नम्, जात्यन्तरं (१४) पानकरसन्यायेन सङ्कलनात्मकं, न व्यपदिश्येत (१७५-१-२) नार्थविग्रहरूपतया गृह्णीयात्, नाभिलापेन योजयेत् (३) ईरिताभिलापवैशिष्ट्येन नापयात्, श्रुतज्ञानेति (३) श्रुतज्ञानजनितसंस्कारमात्रोपनीतशब्दप्रकारकज्ञानविषयस्य श्रुतनिश्रितमतिज्ञानविषयत्वोपपत्तेरित्यर्थः। "अर्थाभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेया" इति वचनात् घटत्वेनैव घटनाम्नोर्मतिज्ञानेऽभेदभानं नाम्नः सविकल्पकसामग्रीप्राप्ततया प्रातिस्विकरूपेण वा तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तिस्वरूपतयाया इव नामतद्वयपेक्षयापि नामतद्वयवानामेव स्वरूपतः तत्र प्रकारत्वसम्भवात्, घटोऽयमित्यपायधारणोत्तरं घटनामकत्वेन घटपदवाच्यत्वेन श्रुतज्ञानोदयश्रोत्रमते तु यथाश्रुत एवार्थ, एतत् स्वसमयरहस्यमस्मत्कृतज्ञानबिन्दुप्रकरणादितोऽवसेयम्। स्मार्तशब्दानुयोजनापेक्षत्वे प्रत्यक्षस्याविशेषिते प्रति यत्सौगतेन दूषणं दत्त, तत् प्रत्यावर्तेतेति वक्तुमुपक्रमते—'प्रत्यक्ष(ज्ञान)स्येत्यादि' (४) स (४) प्रत्यक्षज्ञानपरिणतोऽर्थः, व्यवहितो भवेत् (५) स्मार्तेन शब्दानुयोजनेनान्तरितः स्यात् तथा च स्मृतिसामग्र्या बलवत्त्वात्—त्सामान्यप्रत्यक्षं न स्यादेव, तस्मात्—'तद्विमिश्रेति' (४) कारिकाया अपराद्धस्याप्यर्थशब्दस्य प्रत्यक्षपरत्वे नानुपपत्तिरि

त्याह–'अथशब्देनेति' (११) यद्यपि प्रागजनकस्यार्थस्य स्मार्थसम्बन्धानुयोजनानन्तरं साभिलापप्रज्ञाभिव्यञ्जकत्वमेवेत्यादि (१७५–१–१२)॥ रूपान्तरं शब्दार्थतयाविन प्रभि धर्मकीर्तिना इष तदपि तं प्रत्यापर्यंत एवेत्याह–यथा चेत्यादिना अध्यवसायः सम्भवति, (१७५–२–२) निश्चयकार्यं सिध्यति, स्यादसम्भवेनेत्यादि (३) अध्यक्षमूलकाध्यक्षे योजनीयम् । स्वविषयप्रतिनियमः सिद्ध्येत्, (३) न तु विकल्पवक्रिअविषयत्वं स्यादित्यर्थः। अपि च विशेषसामान्ययोर्दर्शन स्मृतिविषयत्वनियमे स्मृत्यनुभवयोः समानविषयत्वनियमभङ्गप्रसङ्गः स्यादित्याह 'किञ्चेत्यादिना' (४)॥ विशेषसामान्य गोरिति' (५) तथा च घटत्वेन सह गृहीताभेदघटविषयकज्ञानत्वेन घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मृतौ हेतुत्वाच्च दोष इति भावः। विप्रकृष्टेतरयोरिति (७) स्वभावदेशकालान्यतरविप्रकृष्टतदविप्रकृष्टयोरित्यर्थ । अस्याभाविकत्व (८) इति, 'विकल्प्येनेति' (९) दृश्यविषयवस्तुत्व इत्यर्थः । 'कथमिति' (८) अपरसम्बन्धिस्मारकैकसम्बन्धिज्ञानासिद्धेरित्यर्थः, विकल्पोत्पत्तौ तदुपहितस्याप्युत्पत्तिरिति मते मिथो विकल्पेन सामान्यादिना शब्दस्य सम्बन्ध इति भावः । अभिधानजा त्यादियोजनापेक्षया (१२) अभिधानजात्याद्युपस्थितिकल्पनामपेक्ष्य, कथञ्चित् व्यवसायात्मकत्वाभावेऽपायथा स्यात्मना घटत्वादिप्रकारकपरिणामाभावे, 'दानेति' (१३) निश्चयत्वेन स्मृत्यहेतुत्वे दानाद्यनुभवे वस्तुतस्तदात्मकस्वर्ग प्रापणशक्तिक्षणक्षयानुभवात्तत्स्मृतिः स्यात्, सा च न जायते ततो निर्विकल्पकघटादिदर्शनस्वीकारे तज्जातीयस्मृतिर्न स्यादिति भाष्यार्थः। 'उत्पत्तिविरोधादिति' (१४) अन्यवसायस्य व्यवसायोपादानत्वायोगादित्यर्थ, कारणभावाभुक्त्वा स्वरूप भावमाह–'निर्विकल्प(रूपात्मक)कत्वादिति' (१४) मानसप्रत्यक्षेणापि हि निर्विकल्पकेनैव भाव्यम्, अन्यत्र प्रत्यक्षयोग्य

तामावात्र चाभिलापसंसर्गयोग्यतायाः शब्दवाच्यतायाः प्रतिमासाभावात्कथं निश्चयत्वं नाम आत्मादिमोक्षनात्मकस्यैव तस्यादिति भावः। सहकारिशक्तिविशेषेणैव प्रतिनियमो भविष्यतीत्याशङ्कते–अन्यथसायात्मनोऽपीत्यादि, (१७६–१–१) एवं सति सन्नाहकस्वतापवात् सप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवादृष्टविशेषजन्यतावच्छेदकमस्तु अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो दर्शनेऽपि तदन्तरापाये क्वचित्कश्चिदेव प्रकार इति नियमार्थं तत्सप्रकारकप्रत्यक्षत्वं तदद्दृष्टजन्यतावच्छेदकमिष्येत वा कल्प्यताम्, इत्थं हि सप्रकारकमानसत्वस्यैवादृष्टविशेषजन्यतावच्छेदकत्वपक्षे घटादिचाक्षुषात् घटादिव्यवहारेऽन्तरा नियमतो घटत्वादिप्रकारकमानसकल्पनाप्रयुक्तं यद् गौरवं तत्परिहृतं भवति। न च यत्र स्थाने त्वया सविकल्पकं चाक्षुषादि कल्पनीयम्, तत्र मया मानसमेवेति न गौरवम्, प्रत्युत सविकल्पके चाक्षुषत्वादिकल्पनालाघवमेवेति वाच्यम्, तथापि घटत्वादिना घटं पश्यामीत्यादौ चाक्षुषत्वादिना मानसावगाहित्वांशे भ्रमकल्पनायां गौरवात् सविकल्पके चाक्षुषत्वाद्यभावकल्पनापेक्षया चाक्षुषत्वादिकल्पनाया एव युक्तत्वादित्यभिप्रायवान् शङ्कितारमाक्षिपति–'किमेयमिति' (१७६–१–२)॥ तेनेति (२) तेन स्वयं व्यवसायात्मकत्वेनाभिधानेन, नीलादेर्व्यवसाये (२) निश्चये, 'तत्क्षणक्षयेति' (२) तत्र यः क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादिधर्मस्तस्य। निर्विकल्पकादपि सजातीयस्मृत्युत्पत्तौ प्रकारान्तरमाशङ्कते–ननु निर्विकल्पकादपीत्यादि, (७)॥ तदभावे (८) अभ्यासाद्यभावे, तदनु(पप)त्पत्तेः (८) सजातीयस्मृत्यनुत्पत्तेः, प्रतिया(पा)श्रुप पस्तेत्यादि, आद्येऽनभ्यासोऽस्मृतौ हेतुः, द्वितीयेऽर्थित्वाभावादिरिति बोध्यम्, सोऽप्यभ्यासकर एवेति, (१०) उक्तवादिनः प्रज्ञाकरस्योपहासोऽयम्, सर्वथैकस्वभावस्य (१०) क्षणिकदर्शनैकस्वभावस्य, इतरेषां च (१०) प्रकरणादीनाम्, सकृदुपयोगात् (११) एकदाऽसम्म-

वात्, क्षमिकावग्रहादिसत्त्वपरिणामवदेकोपयोगवादे स्वावग्रहादिदशायामनभ्यस्तत्वादिनाऽस्मारकत्वे धारणादशायां तस्य स्वप्रकरणप्राप्तस्वपटुत्वेऽस्त्वयोगात् स्मारकत्वमुपपद्यत इत्यर्थाल्लभ्यते, भूयस्त्वेनाभ्यासत्वं स्वप्रयोजकम्, शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायेन भूयसोऽपि दर्शनस्य निश्चयकार्यकारित्वायोगादिति द्रष्टव्यम्, तदन्यव्यावृत्त्या (१७६ १ ११) अनभ्यासादि व्यावृत्त्या, तत्र (११) प्रकृते, सद्योगोऽभ्यासादिसम्बन्धः, 'स्वयमिति' अतत्स्वभावस्य तदन्यव्यावृत्तिविकल्पने चाव कस्य (११) वीतस्वभावरहितस्यावीतव्यावृत्तिः स्याच्च चैषमस्ति ततस्तदन्यव्यावृत्त्यवच्छेदकस्तत्स्वभावोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य इति किन्त्वन्यव्यावृत्तिविकल्पनेनेति भावः । सविकल्पकेत्यादि, (१२) ये धारणाज्ञानमभ्यासात्मकमवग्रहादिभ्यः पृथ गिच्छन्ति तेषां जैनानां धारणाभावादेव प्रतिभाप्युपन्यस्तवर्णादावस्मृत्युपपत्तिरिति भाव । यथा संस्कारमिति (१४) न हि यावद्धारितं तावत्स्मर्यते, ननु कथमेतदुपपद्यते, धारणानन्यसाधारणविषयकसंस्कारसत्त्वे यथाधारणमेव स्मृत्युत्पत्तेः सम्भवात्, न च यावदंशे उद्बोधकसम्पत्तिस्तावदंश एव संस्कारेण स्मृतिजननादुक्तोपपत्तिः, उद्बोधकस्य सामान्यत एव हेतुत्वाद्विशिष्य तस्य स्मृतिहेतुत्वे तत एवातिप्रसङ्गादनुभवादेरपि स्मृतिहेतुत्वानापत्तेरिति चेत्, सत्यम्, परिणामवादे आंशिकोद्बोधकसमवधा नतद्भावाभ्यामसम्बद्धसंस्कारध्वंसे सम्बद्धसंस्कारोत्पत्त्याऽननुगतसंस्कारसामान्यसत्त्वे चानुपपत्तेरभावात्, तत्रापि संस्कारसामान्य स्यानुभवव्यापारस्यावश्यकत्वात्, इत्थमेव 'चउदसपुव्वी मणुओ देसूणे त न संभरइ सव्वं । देसम्मि होइ भयणा' इत्यादि प्रवचनोक्तं सङ्गच्छते, एकजन्मप्रत्ययकर्मणा द्वादशाङ्गार्थविषयसमूहालम्बनसंस्कारस्य देशे सङ्कुचितस्यैवोत्पादना दित्यादिकं प्रतिपादितमात्मख्यातावस्माभिः । इत्थमेव रोगकालादिनाप्यांशिकसंस्कारनाशोपपत्तिः, तत्र सम्बद्धसंस्कारो-

स्मारस्यैवासम्भवसंस्कारनाशत्वेन तस्यार्थसिद्धत्वात्, एतच संस्कारस्य सविषयकत्वपक्ष एव युज्यते, तत्तद्योगादीनां तत्तत्पुरुषीय संस्कारत्पुनर्विषयसंस्कारहेतुत्वेनैव तदुपपत्त्यापनात् । न च तत्र भूयः संस्कारमध्ये कतिपयनाशोपगमानुपपत्तिः, घटपटाद्यनुभवावसानस्थले घटत्वादिनानासंस्कारकल्पने गौरवात्, चित्रकठिनसंस्कारेभ्यो विशिष्टस्मृत्यनुपपत्तेश्च, यत्तु संस्कारस्य निर्विषयकत्वे घटांशे उपधारमध्यमूतत्वं घटपटान्यपेतिनिचयानुपटांशेऽपि स्मृतिप्रसङ्ग, स्वजन्यभावनाया घटांश स्मृत्यनुरोधेन स्वीकारात्, सर्वांशापेक्षाजन्यानन्तसंस्कारकल्पनाभयेनोपेक्षान्यत्वेन संस्कारस्यावच्छिन्न एव हेतुत्वादिति, तद् सत्, आंशिकोपेक्षाभेदानां स्मृतिहेतुतावच्छेदके सर्वांशोपेक्षाभेदानां च भावनाहेतुतावच्छेदके प्रवेशनैव सामञ्जस्यात्, न चास्मिन् मते द्विधोपेक्षाभेदप्रवेश गौरवम् । यतो भावनात्वावच्छिन्न सर्वांशे उपेक्षामात्रभेदविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वेन स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति च भावनात्वेनैक एव हेतुहेतुमद्भावः, तदंशे आंशिकोपेक्षाभेदविशिष्टतद्भिन्नप्रकारप्रकारकनियतत्वेन तादृशस्मृतित्वेन स्मृतावेव चान्ये हेतुहेतुमद्भावाः, अन्यमते त्वनुभवसंस्कारयोः स्मृतिसंस्कारयोश्च नानाहेतुहेतुमद्भावाः कल्पनीया इति तत्रैव गौरवात्, घटत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताभ्यामानामिविशेष्यत्वाद्याकारतायाः "स्मारणे नायं दृष्टः" इत्यागमस्वारस्येनाभ्युपगमाः स्वीकार आकारतामस्य धन स्मृतित्वावच्छिन्न संस्कारत्वावच्छिन्ने चैक एव धारणात्वेन हेतुहेतुमद्भावोऽस्ति चोपेक्षारूपं धारणामात्रं न स्वीक्रियत एतामभासोपयोगस्यैवोपधात्वात्, संग्रहेऽपि न धारणात्वम्, धारणा मीत्यनुभवेन संशयस्थानुपपत्त्यैव तस्य मिद्धत्वादिस्थुपधान्यस्मन्नयापत्त्यपोः कारणतावच्छेदक प्रवेशप्रयुक्त तयोर्विशेषण विशेष्यभाव विनिगमनाविरहाद्नन्तकार्यकारणभावकल्पनाप्रयुक्तं च गौरवं परिहृतं भवति, अनुमित्यादिस्थले च मानस्यैव

धारणया स्मृतित्वजनकतावच्छेदकस्य धारणात्वस्य चाक्षुषाद्यवगृहीते स्पर्शादिना धारिते पूर्वदृष्टस्याद्युपलक्षितविलक्षणतया विषयकस्मृत्यनुपपत्तेः चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यवारणाय चाक्षुषत्वादिव्याप्यचतुर्विधजातिरूपस्य प्रत्यक्षतुरीयभेदव्यापिताया एवा भियुक्तैरुक्तत्वात्, यदि चाक्षुषाद्युपयोगस्थलेऽपि समनन्तरोत्पद्यमानसोपयोगगतधारणयैव स्मृतिरिष्यते, तदाऽस्तु सर्वत्र मानसत्वव्याप्यमेकमेव धारणात्वम्, अवग्रहत्वादिवद्विषयताविशेषरूपस्य तु तस्याः अन्यधारणाया एव प्रत्यक्षतुरीयभेदस्या भ्युपगमादनुमित्यादिविषयित्वमपि तस्य न दोषावहमित्यस्मदेकपरिशीलितः पन्थाः। केचित्तु समानाकारफलस्य भावनाना-शकत्वाद्भावनायाः सविषयकत्वसिद्धिः, न च फलं स्वस्य नाश्यम्, तथा च तद्व्यक्तित्वेन भावनानाशकत्वं युक्तमिति तद्भावनान्यचरमफलस्यैव तद्भावनानाशकत्वमस्त्विति वाच्यम्, अनुभवत्वेन तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतेः प्रतियोगितया तादृश भावनानाशे हेतुत्वस्यानुगतत्वात्, न च तत्पुरुषीयभावनासामान्यनाशं प्रत्येव तत्पुरुषीयचरमस्मृतिव्यक्तेस्तत्त्वेन चरमस्मृति-मात्रस्य वैजात्येन हेतुत्वमस्त्विति वाच्यम्। एवं सति अनिवोपेक्षात्मकचरमस्मृतिकानामपि भावनानां सत्त्वोपगमे तेभ्यः स्मृत्युत्पत्तेः प्रसङ्गादित्याहुः। यत्तु तत्तद्विषयकोपेक्षाज्ञानस्य तत्संशयस्य च तत्तद्विषयकभावनाप्रतिबन्धकत्वाद्भावनायाः सविषयकत्वमिति महाचार्यैरुक्तं तच्चिन्त्यम्, उपेक्षात्मकचाक्षुषज्ञानोत्तरानुपेक्षात्मकस्पार्शनज्ञानस्थले संशयकालीनसाध्यानु-मितिस्थले च संस्कारानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, तत्रानुपेक्षात्मकतादृशज्ञानस्योत्तेजकत्वकल्पने च गौरवात्, नैयायिकैकदेशिनस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यविषयित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वाद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्मृत्यर्थं विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकभावनासिद्धिः, न च शाब्दप्रत्यक्षं प्रति तथाहेतुता, प्रत्यक्षस्य निरुक्तविषयिताऽन्यप्रत्यक्षत्वनिवेशे गौरवात्, एतेन

..

तत्सम्बन्धाभाववान् कुम्भ इति ज्ञानसंविषयत्वव्याप्यवान् कुम्भ इति परामर्शाद् दण्डो रक्तो न वेति संशयकालेऽपि रक्तदण्डवान् कुम्भ इत्यनुमित्यापत्तेश्च, तदुद्बोधकाभावविशिष्टभावनात्वाभावविशेषणनिवेशाच्च न दण्डो रक्त इत्यनुद्बुद्धभावनातो निरुक्तानुमित्युपनीयमानापत्तिः, न चैवं गौरवम्, इयतैव भावनायाः स्मृतिहेतुत्वनिर्वाहात्, उद्बोधकानां विशिष्य स्मृतिहेतुत्वाकल्पनेन लाघवावकाशात्, तदुद्बोधकाभावविशिष्टभावनात्वाभावविशिष्टीयस्वरूपसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे तु न गौरवदूषणावकाशोऽपि, सम्बन्धगौरवस्यादोषत्वादित्याहुः । अविच्युतिस्मृतिवासनानामधारणधारणात्वावच्छिन्ने समानविषयकत्वेनाधायहेतुत्वात् संस्कारसमविषयकत्वसिद्धिरित्यादिकमपि ज्ञानबिन्द्वादौ विवेचितमस्माभिरिति विस्तरार्थिना तत एवावधार्यम् । क्वचिदिति (१७९-१-१४) गृहीतशक्तिकेन शब्देनोद्बोधितार्थसंस्कारेणार्थस्मृतिवदर्थादृष्टार्थेऽपि रोहतरामभिलापसंस्कारस्य तेऽभिलापस्मृतेरपि सम्भवादित्यर्थः, कुम्भ इति (१७९-२-१) प्रत्यक्षादभिलापसंस्कारानुद्बोधे स्मृतिरूपतद्योजनानुपपत्तेः सामान्यमभिलाप्यं न स्यादित्यर्थः, विशेषाद् सामान्यस्य नात्यन्तमतिरिक्तत्वं, किन्तु तस्यापि भासाद् तत्प्रतिभासस्येति स्पष्टप्रतिभासवेलायां स्वलक्षणस्य शब्दात्मकमन्यप्रतिभासाविषयकत्वेऽपि तद्योग्यतया कथञ्चिदभिधेयत्वं तस्याबाधितमस्ति, निष्कृष्टार्थमाह—तत्र [न च] ग्राहकेत्यादि (२) व्याख्यानग्रन्थः॥ तस्मादवाच्यतैकान्त इति (८) वेदान्त्यभिमतप्रपञ्चावाच्यत्वपक्षखण्डनमिदम्, स्वरूपानिर्देश्यत्ववचनादिविरोधोपदर्शनं तु दृष्टान्तपरम्, बौद्धैः सर्वैकान्तस्यैव स्वरूपतोऽभ्युपगमात्, अनिर्वाच्यत्ववचनमात्रेण परेषां प्रपञ्चेऽपि तेषां तत्र सर्वैकान्तपक्षानिवृत्तेः । अथ वेदान्तिमते प्रपञ्चानिर्वाच्यत्वैकान्तः कथं वाच्यौपाख्यैकान्तेऽवाच्यशब्देनापि वाच्यत्वं न स्यादिति दूषणस्य यौगिकपक्ष एव लब्धावसर

रम्, प्रपञ्चप्रविलापनरूपब्रह्मविलक्षणरूपानिर्वाच्यपदार्थोपगमे स्वस्यादृष्टमस्वात्, रज्जुसर्पादावनिर्वचनीयस्यस्येवानिर्वचनी यायास्परत्वस्याप्यनन्ततः प्रपञ्चे वस्तु प्रत्यत्वादिति चेत्, न, अबाध्यत्वेऽनिर्वचनीयत्वस्वीकारे तन्मिथ्यात्वेन बाध्यत्वस्यैव मत्यस्य प्रसङ्गात् तस्य च कथञ्चिद्भावे कथञ्चिद्वाच्यत्वानुप्रवेशेनानेकान्तस्यैव साम्राज्यात्, निरुक्तसत्त्वस्यापि कथ ञ्चिद्र भावेन सर्वथा सत्यत्वविरोधित्वाभावात्, अन्यथा "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति" श्रुत्या ब्रह्म णोऽप्यवाच्यत्वामननीयत्वाभ्यामसत्त्वप्रसङ्गात्, वाग्मनोजन्यवृत्तिभ्याप्यत्वेऽपि तत्प्रयुक्तफलाव्याप्यत्वात् ब्रह्मणो वाच्य त्वाव्याप्यत्वे मननीयत्वामननीयत्वे चोपपद्येते, 'तदेव मनसानुद्रष्टव्यम् यन्मनसा न मनुते' इत्यादिश्रुतिस्वारस्या दिति चेत्, आयातोऽसि मार्गेण । एवं हि कथञ्चिद्वाच्यत्वामननीयत्वयोरेव प्रमाणसिद्धेः । तद्वदेव साम्यो प्रपञ्चेऽपि सर्वथा सत्यत्वप्रतिक्षेपस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अथ प्रमाणराज एव प्रपञ्चस्य सर्वथाऽनिर्वचनीयत्वं प्रमाणम सर्वथा सत्यत्व मात्रपतीति न वयं तदाज्ञातिक्रमे प्रभविष्याम इति चेत्, न । तस्य सानुपयुक्तसत्ताप्रतिक्षेपिद्वर्जुष्ट्वानुगृहीतद्वारसद्रव्य मात्राद्रिमद्रव्यपरूपस्यानतात्पर्यावबोध दोपलवस्याप्यभावात्, ईदृक्तात्पर्यमपुरस्कृत्य प्रवृत्तो वेदान्तदुर्णयो वसन्तराज एव न प्रमाणराज इति वय मानीमः ॥१३॥

तदेवं स्वाभिसमन्तभद्रभानवः स्फुटतरविशदस्वरूपन्यायागमस्तिमिरपदस्थितसमस्तभावैकान्तादिपरमतस्वान्तसन्ततयोपि परारम्भनिराकरणसमर्थनाथच जयमानिशया भगवतातेन किं पुनर्मे शासन प्रसिद्धन न बाध्यते इति स्पष्टं पृष्टा इवाहुः ।—

कथञ्चित्ते सदेवेष्टं कथञ्चिदसदेव तत् । तथोभयमवाच्यं च नययोगान्न सर्वथा ॥ १४ ॥

कथमात्मस्वरूपमेव कथञ्चिदसद्रूपमेव वस्तुप्रमाणात्प्रमेयमेवेदं ते शासनमिति समुदीर्यते 'प्रश्नवशादेकत्र वस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधकल्पना सप्तभङ्गी इति वचनात् । नययोगादिति वचनान्नयवाक्यानि सप्तैवेति दर्शयन्ति, ततोऽन्यस्य भङ्गस्यासंभवात् । तत्संयोगजभङ्गस्यापि कस्यचित्तत्रैवान्तर्भावात्, कस्यचित्तु पुनरुक्तत्वात् । विधिकल्पनाया एव सत्यत्वात् तदेकमेव वाक्यमिति न मन्तव्यं प्रतिषेधकल्पनायाः सत्यत्वव्यवस्थापनात् । विध्येकान्तस्य निराकरणात् । प्रतिषेधकल्पनैव सत्येत्यपि न सम्यक् अभावैकान्तस्य निराकरणात् । तदपेक्षयापि नैकमेव वाक्यं युक्तम् । सदर्थप्रतिपादनाय विधिवाक्यमसदर्थकथनार्थं तु प्रतिषेधवाक्यमिति वाक्यद्वयमेव सदसद्वर्गस्तत्त्वमिति वचनात्, प्रमेयान्तरस्य सम्प्रतिपक्षस्यासंभवादिति च न चेतसि विधेयं प्रधानभावार्पितसदसदात्मनो वस्तुनः प्रधानभूतैकधर्मात्मकाद्वस्तुनोऽन्यत्वसिद्धेः, सत्त्ववचनेनैवासत्त्ववचनेनैव वा सदसत्त्वयोः क्रमार्पितयोः प्रतिपादयितुमशक्तेः । सदसदुभयविषयं वाक्यत्रयमेवेति चायुक्तं, सहोभयवाक्यस्यावक्तव्यत्वविषयस्य व्यवस्थितेः । तथापि वाक्यचतुष्टयमेवेति चायुक्तं, सदसदुभयावक्तव्यत्वविषयस्य वाक्यान्तरत्रयस्यापि भावात्—विधिकल्पना (१), प्रतिषेधकल्पना (२), क्रमतो विधिप्रतिषेध-कल्पना (३) सहविधिप्रतिषेधकल्पना च (४), विधिकल्पना सहविधिप्रतिषेधकल्पना च (५), प्रतिषेधकल्पना सहविधिप्रतिषेधकल्पना च (६) क्रमाक्रमाभ्यां विधिप्रतिषेधकल्पना (७) च सप्तभङ्गीति व्याख्यानात् । न चैवं प्रत्यक्षादिविरुद्धविधिप्रतिषेधकल्पनापि सप्तभङ्गी स्यादिति शक्यं वक्तुम्, अविरोधेनेति वचनात् । नानावस्त्वाश्रयविधिप्रतिषेधकल्पनासप्तभङ्ग्यपि प्रसज्यते इति च न चिन्त्यम् एकत्र वस्तुनीति वचनात् । नन्वेकत्रापि जीवादिवस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्मसद्भावात्तत्कल्पनानन्तभङ्गी स्यादिति चेत्, न अनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामिष्टत्वात् तत्रैकत्वानेकत्वादिकल्पनयापि सप्तानामेव भङ्गानामुपपत्तेः प्रतिपाद्यप्रश्नानां

यावन्तमेव संभवात्, प्रश्नवशादेव सप्तभङ्गीति नियमवचनात्। सप्तविध एव तत्र प्रश्नः कुत इति चेत्, सप्तविधजिज्ञासाघटनात्।
सापि सप्तविधा कुत इति चेत्, सप्तधा संशयोत्पत्तेः। सप्तधैव संशयः कथमिति चेत्, तद्विषयवस्तुधर्मसप्तविधत्वात्। तत्र सत्त्वं वस्तु-
धर्मः, तदनुपगमे वस्तुनो वस्तुत्वायोगात् खरविषाणादिवत्। तथा कथञ्चिदसत्त्वं, स्वरूपादिभिरिव पररूपादिभिरपि वस्तुनोऽसत्त्वा-
निष्टौ प्रतिनियतस्वरूपाभावाद्वस्तुप्रतिनियमविरोधात्। एतेन क्रमार्पितोभयत्वादीनां वस्तुधर्मत्वं प्रतिपादितं, तदभावे क्रमेण सदसत्त्व
विकल्पशब्दव्यवहारस्य विरोधात्, सहावक्तव्यचतुर्थधर्मत्वविकल्पशब्दव्यवहारस्य चासत्त्वप्रसङ्गात्। न चामी व्यवहारा निर्विषया
एव, वस्तुप्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्राप्तिनिश्चयात् तथाविधरूपादिव्यवहारवत्। तस्यापि निर्विषयत्वे सकलप्रत्यक्षादिव्यवहारापह्नवात् कथञ्चि
विरुद्धव्यवस्था स्यात्। ननु च प्रथमद्वितीयधर्मवत् प्रथमतृतीयादिधर्माणां क्रमेतरार्पितानां धर्मान्तरत्वसिद्धेर्न सप्तविधधर्मनियमः
सिध्येदिति चेत्, न, क्रमार्पितयोः प्रथमतृतीयधर्मयोर्धर्मान्तरत्वेनाप्रतीतेः, सत्त्वद्वयस्यासंभवात्, विवक्षितस्वरूपादिना सत्त्वस्यैकत्वात्।
तदन्यस्वरूपादिना सत्त्वस्य द्वितीयस्य संभवेऽपि विशेषापेक्षात्मविपक्षभूतासत्त्वस्यापि परस्य भावात् परधर्मसप्तकसिद्धेः सप्तभङ्ग्यन्तर
सिद्धेः कथमुपालम्भः? एतेन द्वितीयतृतीयधर्मयोः क्रमार्पितयोर्धर्मान्तरत्वमप्रातीतिकं व्याख्यातम्। प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयचतुर्थयोस्तु
तीयचतुर्थयोश्च सहितयोः कथं धर्मान्तरत्वमेव स्यादिति चेत्, चतुर्थेऽवक्तव्यत्वधर्मे सत्त्वासत्त्वयोरपरामर्शात्। न हि सहार्पितयोस्त
योरवक्तव्यशब्देनाभिधानम्। किं तर्हि? तथार्पितयोस्तयोः सर्वथा वक्तुमशक्तेरवक्तव्यत्वस्य धर्मान्तरस्य तेन प्रतिपादनमिष्यते। न
च तेन सहितस्य सत्त्वस्यासत्त्वस्योभयस्य वाऽप्रतीतिर्धर्मान्तरत्वासिद्धिर्वा, प्रथमे भङ्गे सत्त्वस्य प्रधानभावेन प्रतीतेः, द्वितीये पुनरस
त्वस्य, तृतीये क्रमार्पितयोः सत्त्वासत्त्वयोः, चतुर्थेऽवक्तव्यत्वस्य, पञ्चमे सत्त्वसहितस्य, षष्ठे पुनरसत्त्वोपेतस्य, सप्तमे क्रमवदक्रमप्रयुक्त-

स्य तत्र ज्ञेयधर्मेशुपभावाभ्यवसायात् । स्यान्मतम् अनन्तधर्मात्मकस्य धर्मान्तरेऽपि वस्तुनि सकलस्वभावत्वादपि धर्मान्तरस्य भावाद्ध्यमस्य कथं मस्तीव एव धर्मः मप्तमङ्गीविषयः स्यात् इति तदयुक्तं, सत्त्वादिभिरभिधीयमानस्य धनन्तस्यस्य प्रसिद्धेः सामान्येन सकलस्वभावापि विशेषेण तदन्यतासामवधारणात् । भवतु वा सकलस्वभावधर्मस्यापोऽपेक्षया सिद्धिः । तथापि नाम्नो विधिप्रतिषेधकल्पनाविषयाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामिव सप्तमङ्गस्यान्तरस्य प्रवृत्तेर्न तद्विषयत्वमविषयस्य नियमविघातोऽस्ति, तत्तन्निमित्तधर्मान्तरात् सप्तधैव न स्यात् चतुर्जिज्ञासा वा तन्निमित्तः प्रश्नो वा वस्तुन्येकत्र सप्तविधवाक्यनियमहेतुः । इति सूक्तं गत्वादिधर्मविषया गौः सप्तभङ्गी । नाप स्याद्वादत्मकत्वा भिन्नी स्याद्वचनार्थस्य कथञ्चिच्छब्देन प्रतिपादनात्, तेनानेकान्तस्य द्योतनेन वाचकेन वा तस्याः प्रतिभेदान्तात्मकत्वोपपत्तेः । न चैवं स्यात्पदप्रयोगविच्छन्नेनैवानेकान्तस्य प्रतिपादनात्सत्त्वादिवचनमनर्थकमाशङ्कनीयं ततः सामान्यतोऽनेकान्तस्य प्रतिपत्तावपि विशे- षार्थिना विशेषस्यानुप्रयोगात् सामान्यतो(न्येनो)क्तमेव विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यो वृक्षः न्यग्रोध इति यथेति वचनात् । तेन कथंचित् स्यात्पदमात्रे सत्यपि नेनोक्तस्य कथञ्चित्स्यादेव द्योतनात्, तेनानुद्योतने सर्वथैकान्तानुषङ्गादनेकान्तप्रतिप तेरयोगात् एवकारावच्छेदे विवक्षितार्थप्रतिपत्तिवत् । मन्वनुक्तोऽपि कथञ्चिच्छब्दः सामर्थ्यात्प्रतीयते सर्वत्रैवकारवदिति चेन् न प्रया जकस्य स्याद्वादन्यायाकौशले प्रतिपाद्यानां तत्प्रतीतेरवचनस्य कथंचिदपि भावात् । तत्कौशले वा तदप्रयोगोऽभीष्ट एव सर्वस्यानेका न्तात्मनो वस्तुनः प्रमाणात् साधने सर्वं सत्त्वादिवचनेऽपि स्यात्पदं सर्वत्रैवसामर्थ्यतः प्रतीयते । इति प्रयोगोऽस्मत्र प्रतिपक्षप्रयोगान्त- स्याम् । ननु च जीवादिद्रव्यं यदेव कथञ्चित्सत्त्वसिद्धं, तदेवासत्त्वादिविशेषव्यतिरेकेण तत्त्वानुपलम्भात्, कथञ्चित्स्वरूपादिभिः सत्, न तथाऽसत्त्वादेरन्योन्यं स्वरूपाव्यतिरेकेणात्मनो जीवान्तरत्वस्यान्यस्यापि सम्भावनेऽप्रमाणात् । तथा च यदेव सत्त्वं विषयविषयसन्निपातमात्रापो

स्थितिरितसमोदितं तदेव समसंस्थानादिसामान्याकारेणावगृहीतं पुनः प्रतिनियतविशेषाकारेणेहितं तदेवाकाङ्क्षितविशेषाकारेणावेतं पुनः कालान्तरस्मृतिहेतुतयावधारितं, तदेव कालान्तरे तदित्याकारेण स्मृतं पुनस्तदेवेदमित्याकारेण प्रत्यभिज्ञातं, ततो यदिदं कार्य-कृतमिति सर्वत्र सर्वदेति तर्कितं तदस्तदर्थावबोधनाभिनिमुखं, तदेव च प्रयोजनतया विकल्पनिरूपणया वा परार्थं स्वार्थं वा मुक्तमित्यनुसन्धानप्रत्ययस्तदेक एव दृष्टाऽवगृहीतेहितेत्यनुसन्धानबुद्धिरपि न कथिदास्पदं लभेत । तथाविधवासनाप्रबोधाद् संभावबोधप्रसिद्धिरिति चेत्, साऽनुसंधानवासना यद्यनुसन्धीयमानदर्शनादिभ्यो भिन्ना यथा संतानान्तरे दर्शनादिभ्यो भिन्ना स्वसं-तानेपि नानुसंधानबोधमुत्पादयेत् अविशेषात् । तदभिन्ना चेत्, तावता भिन्नेव, न हि भिन्नादभिन्नमभिन्नं नामेति स्वयमभिधानात् । तथा च तत्प्रबोधात्कथं दर्शनादिष्वेकमनुसन्धानज्ञानमुत्पद्येत ? यदि पुनस्तेभ्यः कथञ्चिदभिन्ना वासनानुमन्यते तदेतत्स्वदा अहमहमिकयात्मा चिदर्थानुभवमनादिनिधनः स्वसंवेदनप्रत्यक्षः सर्वलोकानां कथंचिच्चित्रविचित्रक्षणे नीलादिविविधविशेषनिर्भासस्वभावात्ममूर्तान् परस्परतो विविक्तान्सहक्रमभाविनो गुणपर्यायानात्मसात्कुर्वन् सम्येव सिद्धः, तस्यैव वासनेति नामान्तरकरणात् । तदेकत्वाभावे नीलादिविशेषनियतदर्शनानासंतानसंवेदनक्षणवच्चित्रसंवेदनं न स्यात् । क्रमवृत्तिसुखादीनामिव दर्शनादीनामेकसंतानविषयत्वा-दनुसंधानमभिन्नमिव घनत्वमनुमतमिति चेत्, तर्हि संततिरात्मैव । तथा क्रमवृत्तीनां सुखादीनां मतिश्रुतादीनां वा तादात्म्यविगमैकान्ते संततिरनेकपुरुषवत् स्यात् । सुखादिमत्यादीनां नैरन्तर्योद्भवमिथःकार्यकारणभावाद्यस्वभावभावावपरासत्त्वभेदानामेका संततिः, न पुनरनेकपुरुषे तदभावादिति चेत्, तर्हि नैरन्तर्यादिरविशेषात्संतानव्यतिकरोपि किम स्यात् ? न हि नियामकः कश्चिद्विशेषः, अन्यथा भेदपरिणामात् । संतानिनां भेदपरिणाम एव नाभेदपरिणामः, संकरप्रसङ्गादिति चेत्, न, येनात्मना तेषामभेदस्तेन सांकर्यचेतनत्वा-

विना संकरस्येष्टत्वात् तेषामसंकरे दृष्टविषयाविविक्तप्रतिपत्तेरयोगात्। अस्ति च सैकत्रापि विषये यत्र मे दृष्टिः प्रागभूत्तत्रैव विचारो
ऽयं मयाश्रितो वर्तते अहमेव च दृष्टवानस्मि संप्रति विचारयामीमाम् वर्ते नान्य इति क्रमवत्प्रतिपत्तिरबाधा। ततो जीवः सन्नेव।
एवं च यथैकत्र समस्तव्यवहारसिद्धिरसत्स्वभावसंकरपरिणामस्तथैव सर्वत्र चेतनाचेतनेषु, संप्रत्यतीतानागतेषु, सत्स्वभावादिष्यते॥
ततः कथञ्चित्स्वरूपेणेदं जीवादि तत्त्वं सत्स्वभावकमभावात्। यदि सर्वेव सर्वं जीवादिवस्तु, न पुनरसदिति चेत्, न सर्वपदार्थानां
परस्परमसंकरप्रतिपत्तेरसत्त्वस्यापि सिद्धेः, जीवाजीवप्रभेदानां स्वस्वभावव्यवस्थितेरन्यथानुपपत्तेः। न केवलं जीवाजीवप्रभेदाः सजाती
यविजातीयव्यावृत्तिलक्षणाः किन्तु पुद्गलप्रभेदेऽपि घटपटप्रमाणमारब्धयोः सितादिनिर्भासात्परमाणुसंचितयोरपि, परस्परपरिहारस्थितिलक्षण-
त्वादन्यथा सुखदुःखावलोकनाभावापेक्षोऽस्त्वत् सर्वथा परस्परमव्यावृत्तानां प्रत्यक्षमारम्भकसितादिनिर्भासात्मकपरमाणुसंचितीनामेकप
रमाणुस्वरूपतापत्तेः। न चैकपरमाणुः स्थूलतया सप्रत्ययाय तावलोकयितुं शक्यः, प्रमाणप्रसङ्गात्। तथा च सकलचेतनेतरक्षणपरिणा
मस्वविशेषाः परस्परविविक्तस्वभावाः सिद्धाः स्वस्वभावस्य स्वभावान्तरेण मिश्रणाभावात्। यदन्योन्याभावमात्रं जगत्। अन्यथा
सर्वैकत्वप्रसङ्गात् तथान्यस्य विशेषापेक्षणाप्रभावो वा, स्वतन्त्रस्य तस्य क्वचिदप्रतिभासनात्। तदिदमसदेव कश्चित्। सर्वथा
भावाऽभावोभयात्मकमेव जगदस्तु तत्र भावस्याभावस्य च प्रमाणसिद्धत्वात् प्रतिषेध्यमसमञ्जसत्वादित्यपरः सोऽपि न तत्त्ववित्
तदुत्पत्तिविज्ञानात्। न हि भावाभावैकान्तयोर्निरपेक्षयोपसङ्गीकरणं युक्तं, सर्वथास्ति सर्वथा नास्तीति विप्रतिषेधात्। तथा कथ-
ञ्चित्सदसदात्मकं द्रव्यपर्यायनयापेक्षया। द्रव्यनयापेक्षयैव सर्वं सत् पर्यायनयापेक्षयैव च सर्वमसदात्मकं विपर्यये तथैवासं
भवात्। न हि द्रव्यनयापेक्षया सर्वमसत् संभवति, नापि पर्यायनयापेक्षया सर्वं सत् प्रतीतिविरोधात्। भावाभावस्वभावरहितं

तदिदमप्ययमेव वस्तु पुरुभिरपि न सारं सर्वथा आत्मान्तरकल्पनायां वा तदनभिसम्बन्धविशेषप्रतिपत्तेरत्यन्ताभावप्रसङ्गात्। न चासा वक्ति यदसदुभयात्मके वस्तुनि स्वरूपादिभिः सत्त्वस्य पररूपादिभिरसत्त्वस्य च तदंशस्य विशेषप्रतिपत्तिनिबन्धनस्य सुनयप्रतीति निमित्तस्य प्रसिद्धः दधिगुडचातुर्जातकादिद्रव्योद्भवे पानके तदंशद्रव्यादिविशेषप्रतिपत्तिवत्। न चैवं आत्यन्तरमेवोभयात्मकमिति युक्तं वक्तुं, तदयोभयरूपत्वे वा जात्यन्तरप्रतिपत्तेरयोगात् पानकवदेव। न हि तत्र दध्यादय एव न पुनर्जात्यन्तरं पानकमित्यभि-धातुमुचितं, पानकमिदं सुस्वादु सुरभीति संप्रत्ययात्। तद्वस्तुनि न सदादंश एव प्रतीतिविषयः, तदंशिनो जात्यन्तरस्य प्रतीत्य भावात्। तथा पानकस्यापि दोषानुषङ्गः। येनात्मना सत्त्वं तेनासत्त्वस्याभ्युपगमे येन चासत्त्वं तेन कथञ्चित्सत्त्वानुमनने पुनः प्रत्येकमुभयरूपोपगमात्तदवस्था स्यात्। तथानभ्युपगमे नोभयस्वभावमशेषमिति ते प्रतिज्ञाविरोधः। येनात्मना सत्त्वं तेनैवासत्त्वे विरोधो वैयधिकरण्यं वा शीतोष्णस्पर्शविशेषवत्। संकरव्यतिकरौ च, युगपदेकत्र सत्त्वासत्त्वयोः प्रसक्तः। परस्परविषयगमनाच संशयश्च, कथं सत्त्वं कथं चासत्त्वं वस्तुनीति निश्चयानुत्पत्तेः। अत एवाप्रतिपत्तिरभावश्चानुपज्यते। ततः प्रतिपादितदोषान् परिजिहीर्षुभिः सर्वं वस्तु तदिदं स्यादुभयं, न पुनः सर्वथा, स्यात्कारेण जात्यन्तरत्वस्यापि स्वीकरणात्। सदस्तीति न भणामि, नास्तीति च न भणामि, यदपि च भणामि तदपि न भणामीति दर्शनमस्त्विति कश्चित्, सोऽपि पापीयान्। तथाहि। सन्नावेतराभ्यामनभिलापे वस्तुनः, कथमं मूकत्वं जगतः स्यात्, विधिप्रतिषेधव्यवहारायोगात्। न हि सर्वात्मनानभिलाप्यस्वभावं बुद्धिरध्यवस्यति। न चानध्यवसेयं प्रमेयं नाम, गृहीतस्यापि तादृशस्यागृहीतकल्पत्वात्। मूर्च्छाचैतन्यवदिति। न हि निर्वि कल्पकदर्शनप्रतिभासि वस्तु व्यवतिष्ठेत येनानभिलप्यमपि तत् पश्येत्। "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्ध

भिन्नामाति सर्वं शब्दे प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती। न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥ २ ॥" इति दर्शनान्तरमप्यनालोचितवस्तु सर्वात्मनाभिधेयत्वेऽपि प्रत्यक्षेतराविशेषप्रसङ्गात्। चक्षुरादिसामग्रीसामर्थ्यात्प्रत्यक्षेतरयोर्विशेष इति चेत्, न प्रत्यक्षादिव शब्दादेरपि वस्तुविशेषप्रतिपत्तेरविशेषसिद्धेः प्रत्यक्षगोचरविषयस्य शब्दागोचरत्वेऽनभिधेयत्वापत्तेः। प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षगोचरत्वात्तस्याप्यभिधेयत्वमेवेति चेत् तथैवानुमानागमज्ञानाभासप्रत्यक्षविषयत्वमस्तु। ततश्च प्रत्यक्षेतरयोः स्वविषयविशेष-प्रतिभासित्वसिद्धेरविशेषप्रसङ्गः। तयोर्विशेषे तदात्मकत्वप्रत्ययोर्भेदप्रसङ्गात्कुतः शब्दाद्वैतसिद्धिः? स्यान्मतम् वस्तुन एव शब्दः प्रतिभासित्वसिद्धेरविशेषप्रसङ्गः। तयोर्विशेषे तदात्मकत्वप्रत्ययोर्भेदप्रसङ्गात् पीतेतरोपाधेः स्फटिकस्य पीतेतर केवलं प्रत्यक्षोपाधिः स्पष्टविशेषप्रतिभासात्मकः शब्दानुपाधिः पुनरस्पष्टसामान्यावभासात्मकः पीतेतरोपाधेः स्फटिकस्य पीतेतर प्रतिभासित्ववत्" इति तदसत् प्रत्यक्षेतरोपाधीनामपि शब्दात्मकत्वे भेदासिद्धेः, तदनात्मकत्वे शब्दाद्वैतव्याघातात्, तेषामवस्तुत्वे स्पष्टेतरप्रतिभासभेदनिबन्धनत्वविरोधात्। तत्प्रतिभासस्याप्यभेदे स एव प्रत्यक्षेतराविशेषप्रसङ्गः। तथाऽनभिधेयत्वेऽपि सत्येतरयोरभेदः स्यात् सत्यासत्यसर्वप्रत्ययविषय क्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादित्यादेरिव वाक्यस्य सत्यवत् क्षणिकमेव, नित्ये क्रमाक्रमा-भ्यामर्थक्रियानुपपत्तेरित्यादेरपि वाक्यस्यासत्यत्वप्रसङ्गादिपर्यवसानुपपत्तेः सर्वेषामर्थसंस्पर्शित्वाविशेषात्, कस्यचिदनुमानवाक्यस्य कथञ्चिदर्थसंस्पर्शित्वे सर्वथानभिधेयत्वविरोधात्। सोऽयं सौगतः स्वपक्षविपक्षयोस्तत्त्वातत्त्वप्रदर्शनाय परिकल्पितलक्षणम् वस्तु सर्वथा नमिधेयं प्रतिजानातीति किमप्येतदत्यद्भुतं सर्वथाभिधेयरहितेनानुमानवाक्येन सत्यत्वासत्यत्वप्रदर्शनस्य प्रणेतुमशक्तेः साध्या-भिधानात्पक्षोक्तिः पारम्पर्येण साध्यकम्। शक्यस्य मूलकं हेतुवचोऽशक्यमपि स्वयम् ॥१॥ इति वचनात्। स्वयं तत्त्वतो वस्तुसिद्धिमुप-जीवति न तदाप्यतो वेति स्वरुचिविरचितमनवस्थानुपपत्तेः, वस्तुनोऽनुमानवाक्यवाच्यतानुपजीवन तत्त्वतया। सिद्धेरुपजीवनासंभ

यात्, अनभिमतप्रतिवादिवचनादपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् स्वाभिधेयरहितादपि स्ववचनात्तत्सिद्धिरुपनीयते न पुनः परवचनादिति चेत्, अनभिमतप्रतिवादिवचनादपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात्। न पुन परवचनमिति स्वदर्शनानुरागमात्रं, न तु परीक्षाप्रधानं 'सर्वस्य वचसो कथमप्यवरमानासंभवात्। यद्वचन वस्तुदर्शनवंशमभवं, न पुन परवचनमिति स्वदर्शनानुरागमात्रं, न तु परीक्षाप्रधानं 'सर्वस्य वचसो कथमप्यवरमानासंभवात्। ततो न सर्वथाभिधेयं वस्तुतत्त्वं, नाप्यनभिधेयं वाचकसद्भावात्। किं तर्हि? कथञ्चिद्वाच्यमेव तथेष्टं, विवक्षानियतत्वाविशेषात्। ततो न सर्वथाभिधेयं वस्तुतत्त्वं, नाप्यनभिधेयं वाचकसद्भावात्। किं तर्हि? कथञ्चिद्वाच्यमेव तथेष्टं, विवक्षानियतत्वाविशेषात्। तथा च स्यात्कथञ्चित्सदवाच्यमेव, सर्ववाच्यसतोऽनभिधेयत्वधर्मोऽव्यवस्थितेः कथ कथञ्चिद्रूपरसादेव, कथञ्चिद्रसादेव कथञ्चिदुभयमेवेति। तथा च स्यात्कथञ्चित्सदवाच्यमेव, सर्ववाच्यसतोऽनभिधेयत्वधर्मोऽव्यवस्थितेः कथ कथञ्चिद्रूपरसादेव, कथञ्चिद्रसादेव कथञ्चिदुभयमेवेति। कथञ्चित्सदसद्वाच्यमेव, स्वरूपपर भिन्नमवाच्यमेव, सर्वथापि सतोऽनभिलाप्यत्वस्वभावासंभवात् तदभिलाप्यत्वस्यापि सद्भावात्, कथञ्चित्सदसद्वाच्यमेव, स्वरूपपर रूपाभ्यां सदसदात्मन एवावाच्यत्वधर्मप्रसिद्धेरित्यपि भङ्गत्रयं समुचितमाचार्यैः, 'अवक्तव्योत्तराः शेषास्त्रयो भङ्गाः स्वहेतुत' इत्यभे स्वर्णं समर्थनात्, इह तत्प्रतिज्ञातस्य सिद्धप्रतिज्ञातस्य समर्थनाघटनात् कस्यचित्प्रतिज्ञातस्य सामर्थ्याद्गम्यमानस्यापि प्रतिज्ञातस्योप- पत्तेः। इति सार्थीयसी सप्तभङ्गीप्रतिज्ञा, तथा नैगमादिनययोगात् ॥ १४ ॥ तत्रप्रथमद्वितीयभङ्गयोस्तावन्नययोगमुपदर्शयन्ति स्वामिनः।

इत्येतैर्नयरूपणैर्मतभिदामत्तेभघण्टारण—त्कारैरस्तसमस्तवादितुरगैः किं कर्णकोलाहलैः॥ यत्तु प्रस्तुत वस्तुबोधनविधौ धत्ते निराकाङ्क्षतां, ब्रूमो मानमनन्तबोधगदित तत्सप्तभङ्ग्यात्मकम् ॥१॥ 'प्रश्नवशादिति' (१८२ २ १) एकत्र वस्तुनि सत्त्वासत्त्वादिसप्तधर्मप्रकारकशाब्दबोधजनकतापर्याप्त्यधिकरण वाक्यं सप्तभङ्गीति लक्षणतात्पर्यम्, विरोधस्फूर्तौ वाक्यस्याबोधकत्वेनैवाविरोधेनेत्यस्य गतार्थत्वात्, प्रश्नस्य च क्वाचित्कत्वाच्छिष्यजिज्ञासयैव क्वचिद्गुरोर्जिज्ञा पयिषयैव सप्तभङ्गीप्रयोगसङ्गतेः प्रश्नवशादित्यस्यापि लक्षणेऽप्रवेशात्, नानावस्तुनि सत्त्वासत्त्वादिबोधकवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणा यैकत्र वस्तुनीति, एकत्र रूपरसादिधर्मसप्तकबोधकेऽतिप्रसङ्गवारणाय सत्त्वासत्त्वादीति, खण्डवाक्ये तद्वारणाय पर्याप्तिः, प्रमाण

सप्तमाद्वितीयप्रथमसप्तमभङ्ग्या अपि लभ्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिः, भयपोगादिति (१८२-२-२) पञ्चमप्रथनात् प्रमाणनयसप्तभङ्ग्योः पृथक् पृथक् लक्षणे तु सकलादेशत्वविकलादेशत्वे विशेषणे देये, एकत्र वस्तुन्येकपर्यायनिरूपितविधिनिषेधकल्पनामूलसप्तधर्मप्रकारकबोधजनकवाक्यपर्याप्तिकत्वं वाक्यं सप्तभङ्गी, धर्मिणो देशकालमेवैकधर्मिणश्च वचनान्तरतया परमपदार्थीत्या वस्तुभेदसम्भवेऽपि एकीभूतबोधे सप्तधर्मप्रकारबोधेऽन्यतापा सप्तत्वाभाव्याप्तिरित्यपि केचित्। 'एतेनेत्यादि' (१८२ १ ४) एतेन सत्त्वासत्त्वयोर्वस्तुधर्मत्वप्रतिपादनेन, क्रमार्पितोभयत्वापीमां (४) क्रमार्पितसदसदुभयत्वसहार्पितावक्तव्यत्वयोस्तुधरधर्मप्रयस्य वेत्यर्थः। अथ सदसत्त्वाभ्यां, सत्त्वासत्त्वयोः प्रकारान्तोभयस्योपस्थितेः सदसदुभयत्वं तृतीयभङ्गविषयः केवलसत्त्वासत्त्वयोरतिरिक्तं प्रतीतिकमस्तु, न तेनापि विशिष्टत्वमेवोभयत्वम्, अविशिष्टयोरपि घोत्राभ्यत्वयोरुभयत्वप्रसङ्गात्, उभयत्वभेदे च कथञ्चिदुभयभेदोऽप्यवर्जनीय एवेति, क्रमार्पितत्वं तत्र क्वोपयुज्यते, क्रमिकशाब्दबोधप्रयोज्याविषयविषयत्वरूपस्य तस्य पदार्थानुपस्थितेर्वस्तुधर्मापटकत्वादेवि चेत्, न, एकत्वेन गृहीते उभयत्वप्रत्ययस्य भाक्तोभयत्वावभासित्वात्। तत्र च क्रमार्पितत्वस्यापत्यैवकत्वापत्तस्ययस्य च बोधकेन वाचकेन वा स्यात्स्वेन सम्भवादनुपपत्त्यभावात्, अनुभूयते च स्यात् सन् स्यादसंश्च घटइति यस्मात् क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वोभयधर्मवन्तमहं घटं जानामीति। एतेन सहावक्तव्यत्वादयोऽपि व्याख्याताः। तदन्यतरावच्छेदेन सिद्धानां तेषां धर्माणां दूरापास्तत्वात्, न च सहार्पितत्वं नावक्तव्यत्वापच्छेदकमेकैकपदादुभयबोधो वाच्यतामित्याकारकेच्छाविषयत्वरूपस्य तस्य बाधिते इच्छाऽजुदयेनाप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्। पुत्रनाम्न्येऽपि इच्छायाः मातुरविक्लत्वेन अबाधितार्थकेऽपीच्छोदयात्, न चैवं भ्रमविषयस्यापि सिद्धतापत्तिः, धर्मिपुरस्कारकाप्रति-

योगित्वेन कथञ्चिद्विषयभेदस्येष्टत्वात्, संशयत्वाकारसम्पादकताकारायाः शुक्तेरेव प्रमालम्बनत्वस्याकरसिद्धत्वात्, भ्रम
पापस्य च दुष्टकारणप्रभवत्वादिनैव सिद्धः, तदुपरागेणासज्ज्ञानस्य च भ्रमे न्यायटीकाकृतोऽप्यभिमतत्वात्, तावन्मात्रेणा
मरम्यावेरभावादित्यादिकं व्युत्पादितं लतायामस्माभिः ॥ वस्तुतो जिज्ञासा भङ्गप्रयोजिका, न तु क्वचिदपि भङ्गे विषयाव
च्छेदिका, स्वद्रव्यादीनामेव तत्तत्स्वामिप्रुकैकत्वात्, तथा च चालनीयन्यायेन स्वद्रव्यपरद्रव्यचतुष्टयाभ्यां तृतीयः, सह
द्वितन्यायेन च ताभ्यां तुरीयः, विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां किमपि न वाच्यमिति यत्, इत्थमेव घटत्वपटत्वाभ्यां घटपटौ स्त
इति वाक्यस्य तात्पर्यभेदेन प्रामाण्यमप्रामाण्यं च सङ्गच्छते । सेयं भङ्गानां स्वरूपयोजनात्मिका एवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।
वस्थितिरिति (१८३-१-६) वस्तुनः क्रमार्पितोभयादेः प्रतिपत्तिदर्शनेन, प्रश्नविरामिलापादिव्यवहारः, प्राप्तिस्थलम्भोपदिशा
क्रिया, तासां निषेधादिसंवादात्, द्वितीयस्येति (९) न हि द्रव्यादिसत्त्वातिरिक्तं सत्त्वमेकं नाम नैयायिकादिमत
मिदं सामान्यमस्मत्सिद्धान्तेऽस्ति, लोकैस्तु प्रतीयते, तस्य चानर्पितस्यैकत्वेऽपि विशिष्यार्पितस्य द्वितीयस्याप्यविरोध एवेति
भावः, तत्र च प्रतिपक्षासत्त्वेन सप्तमस्यान्तरसम्भवात् प्रकृतसप्तसङ्ख्याभावस्तृतीयसंयोगेन भङ्गान्तरापत्तिरिति विशदयति-
' विरोधादेशादिति ' (९) ॥ प्रथमचतुर्थयोरिति (१०) तत्रापि सत्त्वादिद्वयप्रतीतेरित्यर्थः, सहार्पिताभ्यां सत्त्वासत्त्वा
भ्यामवक्तव्यत्वस्य धर्मान्तरस्यैवारम्भात्तेन सह सत्त्वादिसंयोगेऽपि नानुपपत्तिः संयोगजविषयासङ्करादित्याह–' चतुर्थे '
(११) इत्यादि ॥ विशेषेणेति (१८३-२-२) वक्तव्यत्वस्य कथंतागर्भत्वेन विशिष्य विभक्तत्वात्छन्दानुगममात्रस्या
प्रयोजकत्वात्, सत्त्वादिना वक्तव्यत्वस्य सत्त्वादिसमनियतत्वेन निराकाङ्क्षतया भङ्गान्तरानारम्भकत्वात्, अन्यथाऽसङ्कि

सत्त्वादिनापि सत्त्वान्तराद्यपत्तेरिति भावः। ननु स्याच्छब्दलाञ्छितैर्वाक्यैः सप्तभङ्गीप्रयोगो युक्त इति तत्र तत्र श्रूयते स च ग्रन्थे नोक्त इति कथं न न्यूनत्वमत आह–' सा चेति ' (१८१-२-५) सा चोक्तसप्तभङ्गी, स्याद्वाद एव यदयुक्तं तद्गर्भिणी, प्रयुक्तं विध्यादिविषयनिरासकत्वं, गर्भिणीत्यत्र गर्भपदेन च स्याच्छब्दस्य गम्यागम्यसाधारणत्वमभिव्यज्यते–' स्या च्छब्दस्येति ' [स्याद्योतनार्थस्येति] (४) तथा च ग्रन्थे कथञ्चिच्छब्देनैव स्याच्छब्दस्य गतार्थत्वात्र न्यूनत्वमिति भावः। ' न चैवमित्यादि ' (६) एव कथञ्चिच्छब्दस्यानेकान्तवाचकत्वे, अनेकान्तस्य (७) नित्यानित्याद्यनेकधर्मात्मकवस्तुनः, अनर्थकमिति (७) सत्त्वासत्त्वादिधर्मद्वयकत्वस्याप्यनेकान्तशब्दार्थकुक्षिप्रविष्टत्वादनेकान्तपदादेव तद्बोधोपपत्तेरिति भावः। ततः सामान्यतोऽनेकान्तस्येत्यादि (७) स्यात्पदादनेकान्तपदाद्वा एकान्तबुद्धिविघटनबुद्धिविशेषविषयतावच्छेद कत्वेनैवानन्तधर्मघटितसप्तभङ्गीबोधेऽपि प्रातिस्विकरूपेण तद्बोधनार्थं विशेषप्रयोगोऽवश्यमाश्रयणीयो, यथा वृक्ष इत्युक्ते वृक्षत्वेन न्यग्रोधबोधेऽपि न्यग्रोधत्वेन तद्बोधार्थं विशेषप्रयोग आश्रीयत इति। तेनोक्तस्य (१) सदादिशब्देनोक्तस्य, स्वरूपचतुष्टयादिना सत्त्वादिविशिष्टवस्तुनः। कथञ्चिच्छब्देन द्योतनात् (९) तात्पर्यस्फोरणात्। तेन कथञ्चिच्छब्देनानुद्योतने विशिष्टविषयत्वे तात्पर्यास्फोरणे सर्वथैकान्तशङ्काया अपच्छेदकास्फुरणादप्यपच्छेदेनानेकान्तप्रतिपत्तेरधिकृतायाः अयोगात्, एवकारश्रवणे विवक्षितार्थस्य सदादयोगव्यवच्छेदादिरूपस्याप्रतिपत्तिवत्। अथ स्याच्छब्दो द्योतको वाचको वेत्यत्र कः पक्षः श्रेयानिति चेत्, अत्र वैयाकरणाः, प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम्, वैषम्ये बीजाभावात्, येन हेतुना प्रादीनां द्योतकत्वं तेनैव निपातानामपि तत्त्वसिद्धेः, तथाहि अनुभवतीत्यादावनुभवनादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः,

मर्त्तीम्यगापि गदागमायन:, नाममर्गोप:, तथा मस्यप्रकृत्ययतया तत्रारूपात्वार्थानन्वयप्रसङ्गम्, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वि
गन्तार्पेतायतरम्भृगत: प्रकृत्यन्तर्गतस्यादारनुमतात्रिमर्तात्यापत्तम्, नापि विशिष्टार्थो, गौरवादिति, धातोरेव विधमान
नान्निमगरस्यात्मनुमरनार्थो तथापमगरस्य च अत्र मात्यपग्राहकत्वं, तदेव हि द्योतकत्वमुच्यते, तथाविधेनापि तुल्यम्, चैत्र
चित्र पश्यन्तीत्यादौ (चैत्र) मार्गपरिगिष्ट पश्यपरलस्यम्, इत्यत्रम्दस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वात्, किञ्चोपास्येते हरिहरा
विप्रवारामनाया उपमगायरमे आग्यानोऽपासनारूपफलशायकत्वाभावात् स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपं सक
मरूरे न स्यादिति मत' कमलकारानापत्ति: विशिष्टार्थत्वे तु गौरवमिति धात्वर्थत्वपर्यवसाने तत्तात्पर्यग्राहकत्वेन यथोपस
गण्य धानम्य मिदं यथा गाधाक्रियमन्तर्भूयत उरीक्रियते शिव इत्यादावपि धातोस्तदर्थे कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्त
रपरायकत्वं मान्यमिति तथान्यप्रग्राहकतया निपातानां मिदं प्रादितुल्यतया द्योतकत्वम्। अथ साक्षात्कारादिर्निपातार्थोऽस्तु,
"गाथा शृण्वन्तु पयो" इति बोधस्यरमात्, नदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु, सकर्मकत्वमपि स्वस्ययुक्तनिपातान्यतरार्थक
मरूपधिकरणव्यापारवाचित्वमिति तर्क साथकमम्तीति चेन्, न। नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासम्भवान्निपातार्थधात्व
पयोरागस्पैगयोगान् प्र पया मण्डल' पचतीत्यत्रापि कमतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति बोध्यम्। किञ्च प्रादीनां
वाचकत्वे भूयान् प्रपश्च: धीरनो निमय इति यत् भूयान् प्र कीरनो निरिति स्यादिति पद्यापाद्यते तथा निपातानां वाचकत्वेऽपि
ओमन' मयूरपो द्रष्टव्य इति यत् नामनय द्रष्टव्य इति स्यादित्युभयथा द्योतकत्वे युक्तिस्तुल्या, किञ्च "निपातानां वाच
कत्वे कार्यकारणपयो न स्यात्। "नरेकैरिवोवीस्पानुद्धरिष्यन् रमानिय ॥१॥" इत्यत्र हि उसत्तसङ्घ: नरै रमसप्ताकुदीर्या

नुद्दिश्यमित्यर्थः। न चोत्सादिशब्दानां तत्तदर्थपरत्वे इवशब्दस्य च द्योतकत्वे सम्भवत्येव, अन्यथा प्रत्ययानामप्रकृत्यर्थान्वि तस्वार्थबोधकत्वविरोधे इवशब्दस्य साहश्यार्थकतया तद्योगे तृतीयाया असम्भवात्, सम्भवे वा भवनप्रसङ्गादुक्तस्योपपत्तौ वानन्वयप्रसङ्गाच। एवं "वागर्थाविव सम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे" इत्यत्र वागर्थयोर्वन्दिकर्मत्वाभावाच्चतुर्थीद्वितीयानन्वयप्रसङ्ग, इवार्थे कर्मत्वबोधकत्वमयोग्यम। अथ निपातस्यावाचकत्वेऽप्राज्ञः इत्यादौ पूर्वपदस्यानर्थकत्वेन तत्पुरुषलक्षणोत्तरपदार्थप्राधान्यानापत्तिरिति चेत्, न। तत्र द्योत्यमर्थमादायैवार्थवत्त्वेन निपातस्य प्रातिपदिकत्वात्, अस्तु वा निपातस्यानर्थकत्वेऽपि वार्त्तिकमत्र तथैव कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातस्य चेति युक्तं निपातानां द्योतकत्वम्, "उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्" ॥१॥ इति श्लोकाच्चोपसर्गपदं निपातस्य धातुपदं च पदान्तरस्योपलक्षणमिति बोध्यम्। यत्तु बोधकतारूपशक्तेरबाधान्निपातानां तत्तदर्थवाचकत्वमेवास्तु। अन्यथा घटवीत्यादौ धात्वरेव घटविशिष्टघटनाया लक्षणास्वीकारे तात्पर्यग्राहकतया विभक्त्यादेरपि द्योतकत्वोपगमापत्तेः, एवं च धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधोऽभ्युपगम इति समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदेनान्वयबोध इत्यपि च निपातातिरिक्तविषयं कल्पनीयम्। न तु नैयायिकोक्तरीत्या प्रादिचादिवैषम्यम्, निपातस्यानर्थकत्वाद् विधिवैयर्थ्योद्धाराय केषांचिद् द्योतकत्वे केषाञ्चिद्वाचकत्वे स्वीकार्ये, चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वक्तुरपि वचनस्य पिपासुमयत्वस्वात्, सर्वेषामनर्थकानां पादपूरणमात्रार्थमुपादानां सङ्ग्रहाय वार्त्तिकारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वाच। किञ्च केवलचकाशब्दात् समुच्चयबोधाभावकारणमन्वये च उक्तोभयाधिकार एव समुच्चयस्य वाचकत्वे न द्योतकः, अपि च द्योतकत्वे पदान्तराणां

तत्र २ शक्तिः कस्या, चकारादेः द्योतकस्य इत्यतिगौरवं स्यादिति समन्वयाधिकरणे स्थितम्, तदयमकस्मात् पीतामृता नामिव निपातानां द्योतकत्ववाचकत्वयोरनेकान्तोद्गारः । अस्माकं तु सदापीतानेकान्तामृतानाम् "अनेकमेकात्मकमेव वाच्यं द्व्यात्मकं वाचकमप्यवश्यम्" इत्यादिवादिनां पदमात्रमेव वाक्यार्थे द्योतकं वाक्यमेव च वाचकमिति निपाते क इव विशेषोऽन्यत्र संज्ञाकरणात् । न च वाक्यार्थस्यैव प्रवृत्त्यङ्गत्वे वाक्यस्यैव च बोधकत्वे पदशक्तिग्रहानुपयोगः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यशक्तिग्रह एव तदुपयोगात्, पदसमुदायात्मकस्य वाक्यस्य बोधकताविधया तु पदानां तत्त्वमयत्नसिद्धमेव, स्वातन्त्र्येण तु नेति सङ्गिरामहे । यत्तु पदानि स्वार्थप्रतिपादनमात्रेण निवृत्तव्यापाराणि न वाक्यार्थबोधक्षमाणि, आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावच्छिन्नानां पदार्थानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थविदकत्वप्रतिपत्तेः, तथाहि श्वेतरूपं पश्यतो हेषाशब्दं खुरशब्दं च शृण्वतः श्वेतोऽश्वो धावतीति बुद्धिर्भवति, इयं च नाध्यक्षानुमित्यादिरूपेति शाब्द्येव, करणं च तत्र तत्तत्पदार्थस्मरणमेव, तदुक्तं "पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ॥ खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥१॥" इति, सिद्धं पदार्थानां शब्दप्रमाणान्तर्गतत्वम्, तदुक्तं "प्रत्यक्षादिपरिच्छिन्नपदार्थप्रत्ययोद्भवः ॥ वाक्यार्थप्रत्ययः सोऽपि, शब्दादेव विभिद्यते ॥ १ ॥" इति । अपि च कविकाव्यमूलज्ञानं न मानसं, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्, नाप्यनुमितिः, व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विना जायमानत्वात् । किन्तु शाब्दबुद्धिः, तत्र कारणं च न पदज्ञानम्, असत्त्वात्, किन्तु चिन्तोद्बुद्धसंस्कारजन्यतत्तत्स्मरणमिति, सिद्धं (द्धः) पदार्थः प्रमाणतया, यत्र चापचारान्मानसाद्व्यग्रस्यापि पदानि पदार्थानावधारयति, तत्र न भवति वाक्यार्थप्रत्यय इति व्यतिरेकबलादपि पदार्था एव वाक्यार्थविदका इति निर्व्यूढमिति भाट्टैकदेशिमतम्, तदसत्,

प्रथमव्यवहाराद्वाक्याभिधाने पदानामेव शक्तिकल्पनात्, पदार्थे पृथक्शक्तिकल्पने मानाभावात्, वाक्यमूलज्ञानस्य च चन्द्रमतलात्स्वादिस्मृत्युपनीतस्य मानसत्वात्, ईदृशि स्थले मनसो बहिःस्वातन्त्र्यस्याप्यभ्युपगमात्, येतोऽयो यावती विधिपथ स्वप्रमानः येयोऽयं वाक्यस्य हेत्वासुरविशेषकर्तृस्वादिस्यनुमितिरूपाया शब्दबोधरूपस्यबरूपाया वा सम्भवात्, भवीतत्वाविना पदार्थानां स्मृतौ शाब्दबुद्धौ चाऽहेतुत्वात् पदार्थस्मृतेर्व्यापारस्याभ प्रमाणत्वमिति नैयायिकाः, यत्तु पदार्थ स्मृतिमात्रस्य शाब्दबुद्धिहेतुत्वे घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादिपदजन्यपदार्थोपस्थितावतिप्रसङ्गः, निराकाङ्क्षपदासन्यस्मृते स्वभावे तु गौरवमिति साकाङ्क्षपदज्ञानमेव करण पदार्थस्मृतिस्तु व्यापार इति नैयायिकैरुक्तम्, तदयुक्तम्, साकाङ्क्षपदार्थस्मृतेरेव करणोपयमबच्छिन्नत्वेन करणत्वौचित्यात्, यत्र चापचारादित्यादि च यदुक्तम्, तदविचारासहम्, मानसादपचारात्पदार्थानवग मेन वाक्यार्थप्रतीत्यभावासिद्धेरुपरतमनसो विशिष्टपदसमुदायरूपवाक्यस्यैवानवगमाभिमयरूपस्य तदवगमस्यान्त्यपदप्रतिप त्तिकाले स्वार्थविशिष्टपूर्वपूर्वपदपरामर्शस्याविलम्बेन वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकत्वात्, इतरथोपेक्षारूपस्य यादृशपदार्थोपस्थितियत् नादरणीयत्वात्, यदुक्तं—'सम्मतिमुखो' पूर्वपदानुविद्धं चान्त्यपदं यदा वाक्यं पूर्वपदानि च स्वाभिधेयविशिष्टतयाऽन्त्यपद प्रतिपत्तिकाले परामृश्यमानानि वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकानि, तदा पदार्थानवगमे वाक्यस्यैव स्वार्थाभिसम्बद्धतयाऽनवगमात् कथं ततो वाक्यार्थप्रतीतिर्भवेदिति, अयमिह निष्कर्षः, यावती व्युत्पत्तिः शाब्दबोधे हेतुस्तावद्व्युत्पत्तिसम्बन्धेन स्वार्थ-विशिष्टवाक्यज्ञानं धारणारूपमेकोपयोगप्रविष्टपदकदम्बविषयं तत्तादेवानुपूर्वीपर्यायेण सर्वत्र प्रत्यर्थं तात्पर्यवशाद्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति रीत्या वा कथञ्चिदेकानेकात्मकवाक्यार्थधियं जनयति, पदार्थोपस्थितिद्वारत्वे

कथमप्यनुपपत्तेः, घटमानयतीत्यादौ घटादिपदज्ञानाधीनघटादिस्मृतेरमादिपदज्ञानाधीनकर्मत्वादिस्मृतिकाले नाशात् । घटादि स्मृतेरेवामादिपदविषयत्वे स्वव्यवधानेन कर्मत्वादिस्मृतेः घटीयं कर्मत्वमिति बोधसम्भवेऽपि तत्काले घटादिस्मृतिनाशादानय नादिबोधासम्भवात्, सर्वेषां पदानां समूहालम्बनस्मृतौ सर्वेवार्थस्मृत्या खले कपोतन्यायेन सर्वत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव शाब्दबोध इत्युपाध्यायमतस्य तु मिश्रैरेव दूषितत्वात्, यत्र विशेषणानां न परस्परमन्वयसम्भवस्तत्रैव चैत्रः स्थाल्यां गेहे काष्ठेनौदनं पचति गच्छति जानाति चेष्टते चेत्यादौ समूहालम्बनस्मृत्यपेक्षाऽन्यत्र त्ववान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्यार्थबोधः, यथा वाक्यार्थकर्मके कुलकादौ, नहि कुलकादावित्युवाचेत्यादावित्यादिपदोपस्थाप्यवाक्यार्थानुपस्थि तावन्वयबोधः, न च तदुपस्थितिरवान्तरवाक्यार्थबोधं विना, न चैवं कथं पञ्चाध्याय्यात्मकमहावाक्यार्थबोधस्याप्युपपत्तिः, न ह्यध्ययनेन तावदेकदा ज्ञायते, किन्तु दिने दिने किञ्चित्, अत एव सम्यगवधानासमर्थः स्वल्पं स्वल्पमुच्चार्य बोधनया बोध्यते, घटमानयेत्यादौ स्वनियमः सामग्रीद्वयस्यापि पृथक् पृथक् स्वक्षमत्वादिति मिश्रमतस्याप्यनिर्धारणेनैव हतत्वात्, अवान्तरवाक्यार्थबोधासाधारण्येन पदमन्यपदार्थोपस्थितित्वेन नियतद्वारस्याभावात्, अनियतोपस्थितेस्तु पदार्थज्ञानोद्बुद्धसं स्कारप्रभवपदोपस्थितावतिप्रसक्तत्वात्, यथासम्भवं गृहीतव्युत्पत्तिकवाक्यज्ञानादेव निपतैकानेकात्मकवाक्यार्थप्रतीतेः सार्व जनीनायाः स्वीकर्तुमुचितत्वात्, "वाक्यार्थे बोधक एव पदमात्र व्यवस्थितम् ॥ निपाते स्फुटता तस्य केवलस्या प्रयोगतः ॥१॥" इति भावनीयं सुधीभिः । वाचकत्वद्योतकत्वयोरनेकान्तस्तु सर्वत्र 'सिद्धिः स्याद्वादात्' इति हैमसूत्र सिद्ध एव, प्रकृते च "स वाचको विशेषाणां स च तद्द्योतकोऽथवा" इति वाक्यपदीयमपि साक्षीति किमतिविस्तरेण ।

प्रपञ्चतोऽन्यत्वेनेति, (१८३–२–१२) एकत्वप्रयोगे घटो नील एवेत्यत्र सर्वावयवावच्छिन्ननीलत्वं समेवेत्यतः सर्वधर्मावच्छिन्न-सत्त्वप्रतीतौ तदपवादाय नियतावच्छेदकस्योपस्थानं स्यात्तत्प्रयोगद्वैध्ये साधारणः प्रयोगो शुक्लोऽन्यथा तु घटः सम्भवति निरव धारणप्रयोगोपि स्फुटत्वस्य सामग्र्यादिजनुष्यानच्छिन्नसत्स्वरूपस्य प्रकारस्योपाधानुपपत्तिरित्यत्राप्यनेकान्त एव भेदानित्यादि रूपित्यर्थः। निरूपितं चैतदस्माभिरनेकान्तव्यवस्थायामिति तत एवावगन्तव्यम्। अभिनिबुद्धम्, (१८४-१ ६) अनुमितम्, शब्दयोजनया (३) परार्थस्वप्रयोगेष, विकल्पनिरूपणया (२) स्वाभिप्रायप्रतिबन्धोपस्थितया, धारणो यस्तमेव स्वभूतानुसन्धानमेवाभिप्रायेण, इत्यनुसन्धानमत्ययमेवेत्यपीति (४) यथोक्तानुसन्धानविषय एकोऽर्थस्तथाऽनेक एव द्रव्येष्वप्यनुसन्धानविषय आत्मापि, अन्ययोपपत्तिप्रत्ययनिर्विषयत्वापत्तेरित्यर्थः 'तावद्वेति' (६) तावत्प्रकारैः। तदेकस्याभावे (९) चित्रज्ञानेऽप्यनुभूयमानैकत्वापलापे, 'नीलादीति' (१०) नीलादिविशेषेषु नियमतो नियतो दर्शनस्वभावो येषां ते तथा, नानासंवेदनविषयाः नीलादिमात्रविषयकज्ञानानीति यावत्, तद्वत् तेष्विव, चित्रसवेदनविषयज्ञाने नानारूपसमुदायज्ञाने न स्यात्, विषयिताख्यसम्बन्धेन स्वाश्रये तेन प्रतीतरूपसामानाधिकरण्येन नीलत्वविशिष्ट नीलत्वादिनैव ज्ञाने चित्रत्वव्यवहारादित्यर्थः। अनुसन्धानमननमतिबन्धनत्वमिति (११) अनुसन्धानमेकत्वप्रत्यय एव, मननं ज्ञानं तन्निबन्धनत्वं तत्कारणत्वमित्यर्थः। तादात्म्यविगमैकान्ते (११) भेदैकान्ते अपरामृष्टभेदानाम्(१२) अगृहीतभेदानाम्, सन्तानरूपतिरेकोऽपि (१३) भिन्नसन्तानवर्तित्वमपि, चित्रप्रतिपत्तेरयोगादिति (१८५ २ १) भेद उपलक्षितामेवस्येव तद्विषयत्वादित्यर्थः। व्याप्यव्यापिभ्यापिस्वभावे दर्शयित्वाऽव्याप्यवृत्ति तं दर्शयति 'किन्निवति' (१) स्तिरत

वीति ' (१८४-२ ६) सितादयो ये निर्भासा ज्ञानाकारास्तथांशपरमाणूनामवयवाणूनां संविषयस्ता अपि परस्परव्यावृत्तिलक्षणा इति व्याख्येयम्। परस्परविविक्तता[त्मा]त्मन इति (९) अव्याहृतस्य वस्तुनो विशेषणमिदम्, तत्र(१०) वगति, अन्वयस्य (१०) सर्वथैकत्वस्य, विशेषापेक्ष(णा)त्वा (१०) वस्तुतो व्यावृत्तिनिरूपणाधीननिश्चयविषयत्वात्, निरूपर्यायम् (१२) अव्यछेदकमेदरहितम्, 'तदंशेति' (१८५ १ १) सदंशौ सत्त्वासत्त्वे, चातुर्जातकम् (३) एलालवगनागकेसरतमालपत्राणि, पानकरसास्यन्तरत्वमेव सर्वथोभयरूपत्वादिकमुत्स्पतीत्याह 'सर्वथेत्यादि' (४) प्रत्येकमिति (७) सत्त्वोपाधावपि केनचिद् मेणोभयात्मकतायास्तत्रापि धर्मान्तरेण तथायाः स्वीकारेऽनवस्थेत्यर्थः। तथाऽनभ्युपगमे (७) धर्मान्तरे उभयरूपतानत्यये, तत्रैव व्यभिचारात्, नोभयस्वभावमशेष सिद्धमिति ते (७) उभयस्वभावमेवाशेषमिति प्रतिज्ञाया विरोध इत्यर्थः। स्यात्कारेणेति ' (१०) स्यादुभयमित्यत्र स्यात्कारेण सत्त्वासत्त्वावच्छेदकधर्मयोरेव परामर्शाज्जात्यन्तरत्वस्यार्थसिद्धत्वादिति भावः। अर्थसिद्धत्वं च तस्योत्तरकालिकमानसबोधात् चोत्यतावच्छेदककुक्षिप्रविष्टत्वादित्यन्यदेतत्। अनध्यवसेयम् (१३) अभिलापोपरक्तनिश्चयाविषयः, मूर्च्छाचैतन्यवदिति (१३) मूर्च्छाचैतन्यगृहीतवदित्यर्थः। यथा मूर्च्छाचैतन्यगृहीतमप्यगृहीतकल्पं तथाऽभिलापानुपरागेण गृहीतमप्यगृहीतकल्पमित्यर्थः। न सोऽस्तीत्यादिनोक्तं (१४) वक्तव्यैकान्तमपि प्रतिक्षिपति ' सर्वात्मनेत्यादि ' (१८५–२–२) सामान्यरूपेणेव विशेषरूपेणापीति सर्वात्मनेत्यस्यार्थः। शब्दागोचरत्वेऽनभिधेयत्वापत्तेरिति (३) शब्दगोचरत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाधापत्तेस्तदभ्युपगमस्यायुक्तत्वादित्यर्थः, बाधयाध्यक्षविषयो न शब्दविषय इति स्फुट एव, प्रत्यक्षविषये प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वमादायाबाधमाशङ्कते 'प्रत्यक्षात्मके

त्यादि' (४) तथा मत्यनुमानादिशब्दवाच्यत्वात्तत्र स्पष्टत्वास्पष्टत्वसङ्करे ज्ञानसङ्करः स्यादित्याह 'तयैवेत्यादि' (४) विषयनिष्ठत्वो न प्रत्यक्षेतरविशेषः, किन्तु स्वकारणभेदकृत इत्यत्राह 'तयोरिति' (५) तयोः प्रत्यक्षेतरयोः, विशेषे कुतश्चिदभ्युपगम्यमाने, तदात्मकयोः (५) प्रत्यक्षेतरशब्दयोर्भेदात्, भाष्याद्वैतसिद्धिः कुतो (५) न कुतश्चिदिति प्रतिज्ञार्थनिर्णायकः । उपाधिभेदाभाव दोष इत्याशङ्कते स्यान्मतमित्यादिना, (५) एतत् नुपपत्ति-मवसवित्यादिना, (७) प्रत्यक्षेतरोपाधीनामित्यत्र प्रत्यक्षं चेतरश्चोपाधिभेदेति द्वन्द्वः कार्यः, तेन बहुवचनोपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । पक्षान्तरे प्रत्यक्षोक्त दूषणप्रसक्त्यैकान्तपक्षेऽपि सममित्युपदर्शयति तथानभिधेयत्वेऽपीत्यादिना, (८) 'साध्याभिधाना दित्यादि' (१२) साध्याभिधानात्, पक्षोक्तिः, (११) साध्यविशिष्टधर्मिण उक्तिः, पारम्पर्येणापि नास्ति (१२) नानुमितिजननसमर्था, पक्षमात्रस्य तद्धेतुत्वात्, हेतुवचस्तु स्वयमनुमितिजननेऽशक्तमपि शक्तस्यानुमितिजननसमर्थस्य हेतोः सूचकम्, इत्थं च पारम्पर्येण हेतुवचनस्यानुमापकत्वमनुज्ञातम्, यत्र हि सूचकता ज्ञानजनकता, ज्ञान च बाधाभावात् प्रमारूपमित्यनिच्छताऽपि शब्दस्य प्रमापकत्वं तन्निर्णायाय बाधकस्य च बौद्धेनाभ्यपनीयमित्युक्तं भवति, सूचकत्वं तु ज्ञाना न्वेष्टरूपानुमापकत्वविषया स्वातन्त्र्येण वेत्स्य तदेतत्, अपरार्थकशब्दस्याङ्गत्वं प्रामाण्यपरीक्षायां बाधकस्यावश्यंभा वावश्यम्भिप्रायसम्भावनाजनकत्वेन शब्दस्यार्थसम्पर्क (फलं) तेन च बहुशो व्यवहारकरीत्यावयवे च प्रसिद्धानुमानका-र्यस्यापि सम्भावनयैवोपपत्तेः प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणप्रमाणक्षयाशाबाधात्मकतत्प्रयोजनो महापापासक्तः स्यादिति द्रष्टव्यम् ॥१४॥

अत्र प्रथमद्वितीयमतस्योत्तरपक्षयोगमुपक्षिपन्ति स्वामिनः ।—

सदेव सर्वं को नेच्छेत् स्वरूपादिचतुष्टयात् । असदेव विपर्यासान्न चेन्न व्यवतिष्ठते ॥ १५ ॥

सर्वं चेतनमचेतनं वा द्रव्यं पर्यायादि वा भ्रान्तमभ्रान्तं वा स्वयमिष्टमनिष्टं वा, सदेव स्वरूपादिचतुष्टयात् को नेच्छेत् ? असदेव पररूपादिचतुष्टयात् तद्विपर्ययात्को नेच्छेत् ? अपि तु लौकिकः परीक्षको वा स्याद्वादी सर्वथैकान्तवादी वा सचेतनस्तथैवेच्छेत्, प्रतीतेरपह्नोतुमशक्तेः । न च तथमेवं प्रतीयन्नपि कश्चिद्दुर्नयविपर्यासितमतिर्नेच्छेत् स न क्वचिदिष्टे तत्त्वे व्यवतिष्ठेत, स्वपररूपोपादानापोहनव्यवस्थापाद्यत्वाद्वस्तुनि वस्तुत्वस्य, स्वरूपादिव पररूपादपि सत्त्वे चेतनादेरचेतनादित्वप्रसङ्गात् तत्स्वात्मवत्, पररूपादिव स्वरूपादप्यसत्त्वे सर्वथा शून्यतापत्तेः, स्वद्रव्यादिव परद्रव्यादपि सत्त्वे द्रव्यप्रतिनियमविरोधात् । संयोगविभागादेरनेकद्रव्याश्रयत्वेऽपि तद्द्रव्यप्रतिनियमो न विरुध्यते एवेति चेत्, न, तस्यानेकद्रव्यगुणत्वेनानेकद्रव्यस्यैव स्वद्रव्यत्वात्, स्वानाश्रयद्रव्यान्तरस्य परद्रव्यत्वात् ततोऽपि सत्त्वे स्वाश्रयद्रव्यप्रतिनियमव्याघातस्य तदवस्थत्वात् । तथा परद्रव्यादिव स्वद्रव्यादपि कस्यचिदसत्त्वे सकलद्रव्यानाश्रयत्वप्रसङ्गादिति द्रव्याश्रयत्वविरोधात् । तथा स्वक्षेत्रादिव परक्षेत्रादपि सत्त्वे कस्यचित्प्रतिनियतक्षेत्रत्वाव्यवस्थितेः । परक्षेत्रादिव स्वक्षेत्रादपि चासत्त्वे निःक्षेत्रतापत्तेः । तथा स्वकालादिव परकालादपि सत्त्वे प्रतिनियतकालत्वाव्यवस्थानात् । परकालादिव स्वकालादप्यसत्त्वे सकलकालासंभवित्वप्रसङ्गात् क्व किं व्यवतिष्ठेत ? यतः सोऽयमिष्टतत्त्वव्यवस्था । नन्वेवं स्वरूपादीनां स्वरूपाद्यन्तरस्याभावात्कथं व्यवस्था स्यात्, भावे वानवस्थाप्रसङ्गात् । सुदूरमपि गत्वा स्वरूपाद्यन्तराभावेऽपि कस्यचिद्व्यवस्थायां किमनया प्रक्रियया स्वगृहमान्यया यथाप्रतीति वस्तुव्यवस्थोपपत्तेरिति कश्चित्, सोऽपि वस्तुस्वरूपपरीक्षानभिज्ञो, वस्तुप्रतीतेरेव तथा प्ररूपयितुमुपक्रान्तत्वात् । अन्यथा नानानिरङ्कुशविप्रतिपत्तीनां निवारयितुमशक्यत्वात् । वस्तुनो हि यथैवाबाधिता प्रतीतिस्तथैव स्वरूपं, न च ततोऽन्यथैव

प्रतीयते येन स्वरूपान्तरमपेक्ष्येत । तथा प्रतीतौ वा तदुपगमेऽपि नानवस्था यत्राप्रतिपत्तिस्तत्र व्यवस्थोपपत्तेः । तत्र जीवस्य तावत्सा-
मान्येनोपयोगः स्वरूपं, तस्य तल्लक्षणत्वात् "उपयोगो लक्षणम्" इति वचनात् । तदन्योऽनुपयोगः पररूपम् । ताभ्यां सदसत्त्वे
प्रतीयेते । तदुपयोगस्यापि विशेषतो ज्ञानस्य साकारव्यवसायः स्वरूपम् । दर्शनस्यानाकारग्रहणं स्वरूपम् । ज्ञानस्यापि परोक्ष-
स्यावैशद्यं स्वरूपम् । प्रत्यक्षस्य वैशद्यं स्वरूपम् । दर्शनस्यापि चक्षुरचक्षुर्निमित्तस्य चक्षुराद्यालोचनं स्वरूपम् । अवधिदर्शनस्यावध्या-
लोचनं स्वरूपम् । परोक्षस्यापि मतिज्ञानस्येन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं साकारग्रहणं स्वरूपम् । अनिन्द्रियमात्रनिमित्तं श्रुतस्य स्वरूपम् ।
प्रत्यक्षस्यापि विकलस्यावधिमनःपर्ययलक्षणस्य मनोऽक्षानपेक्षं स्पष्टस्वार्थग्रहणं स्वरूपम् । सकलप्रत्यक्षस्य सर्वद्रव्यपर्यायसाक्षात्करणं
स्वरूपम् । ततोऽन्यत् सर्वं तु पररूपम् । ताभ्यां सदसत्त्वे प्रतिपत्तव्ये । एवमुत्तरोत्तरविशेषाणामपि स्वपररूपे तद्विद्भिरभ्यूह्ये, तद्वि-
शेषमतिविशेषाणामनन्तत्वात् । द्रव्यक्षेत्रकालभावविशेषाणामनेनैव प्रतिद्रव्यपर्यायं स्वपररूपे प्रतिपादिते । ननु च जीवादिद्रव्याणां
षण्णामपि किं स्वद्रव्यं किं वा परद्रव्यम् ? यतः सदसत्त्वे व्यवतिष्ठेते, द्रव्यान्तरस्यासंभवादिति चेन्न, तेषामपि शुद्धं सद्द्रव्यमपेक्ष्य
सत्त्वस्य तदविषयमसद्भावमपेक्ष्यासत्त्वस्य च प्रतिज्ञोपपत्तेः । शुद्धद्रव्यस्य स्वपरद्रव्यव्यवस्था कथम् ? तस्य सकलद्रव्यक्षेत्रकाल-
भावात्मकत्वात् तद्व्यतिरेकेणान्यद्रव्याद्यभावादिति चेन्न सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावानपेक्ष्य सत्त्वस्य, तदभावमपेक्ष्यासत्त्वस्य च व्यव-
स्थितेः ' सत्ता सप्रतिपक्षा ' इति वचनात् । एतेन सकलक्षेत्रस्य नभसोऽनन्तकालस्य च सकलक्षेत्रकालात्मनः प्रतिनियत-
क्षेत्रकालात्मनाश्च स्वपररूपत्वं निश्चितम् । अतः सदसत्त्वव्यवस्था । स्वरूपादिचतुष्टयादिति "व्यस्ते कर्मण्युपसंख्यानात्" का । स्वरूपा-
दिचतुष्टयमपेक्ष्य को नेच्छेत्सदेव सर्वमित्यर्थः । एतेन विपर्यासादिति व्याख्यातम् । ननु स्वसत्त्वस्यैव परासत्त्वस्य प्रतीतेर्न वस्तुनि

स्वपररूपादिसत्त्वासत्त्वयोर्भेदो यतः प्रथमद्वितीयभङ्गौ घटेते, तदन्यतरेण गतार्थत्वात्, तदघटने च तृतीयादिभङ्गाभावात्कुतः सप्तभङ्गीति चेत्, न स्वपररूपादिचतुष्टयापेक्षया स्वरूपभेदात्सत्त्वासत्त्वयोरेकवस्तुनि भेदोपपत्तेः, तयोरभेदे स्वरूपादिचतुष्टयापेक्षयेव पररूपादिचतुष्टयापेक्षयापि सत्त्वप्रसङ्गात्, तदपेक्षयेव स्वरूपाद्यपेक्षयापि वाऽसत्त्वप्रसक्तेः । न चापेक्षाभेदात् क्वचिद्धर्मभेदप्रतीतिर्बाध्यते, सर्वस्यापेक्षिकस्याबाधितत्वे नीलनीलतरादेः सुखसुखतरापेक्षया चित्रे स्थूलत्वस्य मातुलिङ्गापेक्षया सूक्ष्मत्वस्य च प्रतीतेर्बाधकाभावात् । सर्वस्यापेक्षिकस्याबाधितत्वे नीलनीलतरादेः सुखसुखतराद्यापेक्षिकत्वेऽपि ... कुतस्तात्त्विकत्वं यतो न सविषयस्मरणेत्युक्त एव, तत्साधकबाधकाभावात् ।

ततः स्यात्सदसदात्मकाः पदार्थाः सर्वस्य सर्वाकारणात् । न हि घटादयो घटादिवत्क्षीराद्याहरणलक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति घटादिमाने वा । तदुभयात्मनि दृष्टान्तः सुलभः । सर्वप्रवादिनां स्वेष्टतत्त्वस्य स्वरूपेण सत्त्वेऽनिष्टरूपेणासत्त्वे च विवादाभावात् तस्यैव च दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । ननु चैकत्र वस्तुनि सत्त्वमसत्त्वं च युक्तिविरुद्धम्, परस्परविरुद्धयोर्धर्मयोरेकाधिकरणत्वायोगात्, शीतोष्णस्पर्शवदिति चेत्, न, तयोः कथञ्चिदर्पितयोर्विरुद्धत्वासिद्धेस्तथा प्रतिपत्तिसद्भावात् । ज्ञानेतरप्रत्यययोरेकवस्तुविषययोरेकारमसमरूपत्वप्रतीतेरिति चेत्, न, तयोः कथञ्चिदेकत्वमस्त्येव, विच्छेदानुपलब्धेः । न हि ज्ञानप्रत्यक्षवेदनयोरस्पष्टेतरप्रतिभासनस्वभावभेदोऽसिद्धः प्रतीत्यपह्नवप्रसङ्गात् । नापि तयोरेकवस्तुविषयत्वमेकद्रव्याश्रयत्वं चाऽसिद्धम्, तत्रानुसन्धानप्रत्ययसद्भावात्, यदेव मया श्रुतं तदेव दृश्यते च एवाहमपि स एव पश्यामीति प्रतीतेर्बाधकाभावात् । तयोर्द्रव्यात्मनैकत्वमस्त्येव, विच्छेदस्यानुपलम्भात् । ननूपादानोपादेयक्षणयोस्तद्भावादेवानुसंधानसिद्धेर्विच्छेदानुपलम्भेऽपि नैकत्वसिद्धिः, एकसन्तानत्वस्यैव सिद्धेः, आत्मद्रव्यस्याभावादिति चेत्, न, तदभावे तयोरुपादानोपादेयत्वानुपपत्तेः । उपादानस्य कार्यकालमात्मानं कथञ्चिदनयतश्चिरतरनिवृत्तापितादिवि...

११

पाश्चात्यपौरस्त्यानामपि स्वपरेष्टानुरूपत्वेनाद्यो स्वरूपैकत्वमस्त्येव । न च सन्मेवरविपाद्यनस्सर्वथा समानकालयोपादानोपादेययोर्वस्तुत्वानो विरुद्धत्वं, द्रव्यसामान्यापेक्षया तयोरैक्यत्वमिति मतत्वात् । विशेषापेक्षया तु नास्त्येव तादात्म्यैकत्वम् । न हि पौरस्त्यः पाश्चात्यः स्वभावः पाश्चात्यो वा पौरस्त्यः । नन्वेवमेकस्य मा भूत् पूर्वापरपरिणामानाम् क्रमस्यैवावस्थानात् क्रमस्य तद्विरुद्धत्वादिति न सम्यक्त्वम् यस्मात्तिरपेक्षस्तत्र क्रमोपि प्रतिभासविशेषवशात्मकस्यैव तदेकत्वात् क्रमः किम स्यात् ? प्रतिभासैकत्वेपि तदक्रमानुपगमे प्रतिभासविशेषवशात्क्रमः कथमभ्युपगमार्हः स्यात् ? सर्वस्य यथाप्रतिभासं वस्तुनः प्रतिष्ठानात् प्रतिभासमानयोः क्रमाक्रमयोर्विरोधानवतरणाद्विरोधस्य सहा(स्था)नुपलम्भलक्षणत्वात् । न च स्वरूपादिना वस्तुनः सत्त्वे तदैव पररूपादिभिरसत्त्वस्यानुपलम्भोस्ति येन सहानवस्थानलक्षणो विरोधः शीतोष्णस्पर्शविशेषवत्स्यात् परस्परपरिहारस्थितिलक्षणस्तु विरोधः सर्वैकत्रार्थफलाशो रूपरसयोरिव संभवतोरेव सत्त्वासत्त्वयोः स्यात् न पुनरसंभवतोः, संभवदसंभवतोर्वा । एतेन वध्यघातकभावोपि विरोधः फणिनकुलयोरिव बलवदबलवतोः प्रतीतः सत्त्वासत्त्वयोरसम्भावनीयः कथितः, तयोः समानबलत्वादित्येवमेव प्रपञ्चयिष्यते । तदेकानेकात्मकमक्रमक्रमात्मकमन्वयव्यतिरेकरूपं सामान्यविशेषात्मकं सदसत्परिणाम स्थित्युत्पत्तिविनाशात्मकं स्वप्रदेशनियतं स्वशरीरव्यापिनं त्रिकालगोचरमात्मानं परं वा कश्चित्साक्षात्करोति परोक्षयति वा केषाञ्चिद्विवेकव्यावृत्त्युद्भवत् यादृशं चैतन्यं सुखादिभेदं यस्तु सततोऽन्यतः सप्रतीकरितयतीनादिविषयत्वं बिभर्ति । अन्यथानवस्थानात् क्वचित्कर्मविरतिनियमः स्यात् । सर्वो हि लौकिकः परीक्षकश्च तावत् क्रमाक्रमात्मकमन्वयरूपं सामान्यात्मकं सत्परिणामं स्थित्यात्मकमात्मानं परं वा बहिरर्थसंस्थानान्तरार्थं द्रव्यापेक्षया साक्षात्करोति विप्रकृष्टादिना परोक्षयति वा भावापेक्षया पुनरनेकाकारं क्रमात्मकं व्यतिरेकरूपं विशेषात्मकमसत्परिणाममुत्पत्तिविनाशात्मकं

क्षेत्रापेक्षया स्वप्रदेशनियतं नियतमपतः स्वशरीरव्यापिनं व्यवहारनयतः, कालापेक्षया त्रिकालगोचरम् । कथं पुनरीदृशमात्मानं परं वा साक्षात्करोति कथं वा परोक्षयति द्रव्याद्यपेक्षयेति चेत् उच्यते । साक्षात्करणयोग्यद्रव्याद्यात्मना मुख्यतो व्यवहारतो वा विशदज्ञानेन साक्षात्करोति परोक्षज्ञानयोग्यद्रव्याद्यात्मना अनुमानादिप्रमाणेनाविशदेन परोक्षयति, 'प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं मुख्यसं व्यवहारतः । परोक्षं शेषविज्ञानं प्रमाणं इति संग्रहः ॥१॥' इति संक्षेपतः प्रत्यक्षपरोक्षद्वारेण वस्तुपरिच्छित्तौ व्यापारयचनात् । कथं तर्हि वेद्यादिविशेषव्यापारानुपपत्तिः पुरुषो दृष्टान्तः समः स्यादिति चेत् वेद्यमहत्कमविकारित्यमविभासात्मना स्वस्वपरिणामं साक्षात्कुर्वन् चित्ते कायात्मना च कुतश्चिदनुमिन्वन्नुपगृह्णन्वा परोक्षयन्, अविवेकान्मिथ्यामोहमतिविभासात्मना चासत्स्वपरिणामं कथञ्चित् साक्षात्कुर्वन् परोक्षयंश्च सम एव स दृष्टान्तः, तथा वैधर्म्याभावात् । ननु च वस्तु चैतन्यमेवैकमक्रमादिरूपं बिभर्ति, न पुनः सुखादिभेदमनेकाकारं क्रमात्मकं, सजातीयाचेतनवस्तुनो विजातीयाच्चाचेतनवस्तुनो विविक्तस्वरूपम्, तमेव वा बिभर्ति तादृक्, न पुनर्भेदत्वं तत्त्वतः, इत्यभ्युपगमयोरेकतरानवस्थानेऽन्यतरस्याप्यनवस्थानादुभयानवस्थितिप्रसङ्गात्, कथंचिदभ्युपगते रूपे कथंचिदसत्त्वाविप्रकारेण स्वाभ्युपगमादिप्रकारेण च नियमासंभवात् । सूक्तम् 'ईदृशं न चेत्, न व्यवतिष्ठते" इति । ॥ १० ॥

अथ स्वयमेव प्रतीयमपीति (१९२-१-४) तस्यासत्त्वोभयधर्मद्वयस्यैकत्रास्त्विति दोषः । अत्र स्वरूपं स्वभावः पररूपं परभाव इति, विशिष्टमादिपदग्राह्य द्रव्यादिमयमथ स्थितमिति तदाश्रित्याह 'स्वद्रव्यादिभेदेत्यादि' (६) ॥ तत्वयस्थत्वादिति (८) संयोगस्य स्वद्रव्यापेक्षास्तित्वाभावेऽप्य संयोगोऽनयोरेव द्रव्ययोर्नान्ययोरिति प्रतिनियमो व्याहन्यत एवेति दोषस्य प्रागुक्तानतिक्रायित्वादित्यर्थः, द्वयोस्तु विशेषोऽन्यासज्यवृत्तिधर्माणामस्तित्वे स्वसमवायिद्रव्यमात्रापेक्षा, व्यासज्यवृत्ति

धर्माणां तु स्वपर्याप्तिमद्व्याप्येवेति । अत एव तत्प्रमात्वमपि स्वपर्याप्तिमद्विशेष्यकत्वघटितमिति नैको द्वाविंत्यादेः प्रमात्वम्, तात्पर्यशुद्धिकाले धर्मद्वयावच्छेदेन हित्वपुद्धेः प्रमात्वं तु स्वाश्रयापेक्षया लोकोत्तरमिति न दोषः, लौकिकप्रमाप्रकारस्यैव भाग उचितत्वादिति दिग् । स्वरूपादौ स्वरूपाद्यन्तराभावात्कथं सत्त्वं, तद्भावे वा कथं नानवस्थेति नैयायिकादिः शङ्कते 'नन्वेव मित्यादिना '(१९२–१–११) ॥ स्वरूपादीनां धर्मिसत्त्वादिनियामकानां स्वसत्त्वादिनियामकत्वस्य धर्मिग्राहकमानेन स्वत एव सिद्धत्वात्तयविशेषस्य स्वरूपान्तरादिप्रश्नस्यापि जिज्ञासाधीनत्वात् यत्रैव न सा तत्रैव विश्रान्तेर्नानवस्थेति समाधत्ते– सोऽपीत्यादिना (१३) ॥ वस्तुनो हीति ' (१४) तथा च स्वरूपादिघटितमूर्तेरेव सत्त्वादेः प्रतीतेर्भेदनयेऽपि च यथा जिज्ञासं व्यवस्थानान्नानवस्थेति फलितम्, एतेन सत्त्वं नावच्छिन्नम्, अनवच्छिन्नस्यैव सत्तामहासामान्यस्य सर्वैः प्रतीयमानत्वात्, तत्र स्वरूपादेरवच्छेदकस्य कल्पने च तस्यापि सप्तभङ्गीनयेनानवस्थितत्वव्यवस्थार्थमप्यवच्छेदकान्तरमपेक्षणीयम् तथाप्यव्यवस्थितं प्रतिप्रतिपन्नचिन्त्यनवस्था दुरुद्धरेति न कथमपि सप्तभङ्गीक्रमेण ज्ञानबोधोपपत्तिरिति पशुपालमलपितमपास्तम् । अनर्पितरूपानवच्छिन्नत्वेऽप्यर्पितरूपावच्छिन्नस्य प्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्, केनचित्रूपेण स्वरूपादेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्व निर्णये चास्तित्वादिप्रकारे नवस्थाया अभावात्, अन्यथा शाखावच्छेदेन कपिसंयोगवत्त्वस्यापि दुरुपपादः स्यात्, सम्पूर्णो परमाण्वाद्यवच्छिन्ना वा शाखाऽनवच्छेदिकेति प्रते शाखात्वावच्छेदेनावच्छेदकत्वप्रहासम्भवात्, प्रतिनियतावयवावच्छिन्नता शाखेन तदवच्छेदकत्वस्य च दुर्ग्रहत्वादित्यादिकमुपपादितं गोपालमतप्रमापिन्यामनेकान्तव्यवस्थायामस्माभिरिति तत एव यथार्थम् । सत्त्वमपरत्वव्याप्तेः सर्वत्र सत्त्वसत्त्वव्यवस्थापकत्वनियमभङ्गमाशङ्कते–ननु चेत्यादिना (१९२–२–८) ॥ पण्णा

मपि (१९२-२-९) इति द्रव्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकमाह–द्रव्यत्वावच्छेदेन सत्त्वासत्त्वादिसप्तभङ्गीसाधने किं स्वद्रव्यं किं वा परम्, तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या परत्वस्य तदभावे स्वत्वस्य दुर्वचत्वान्न किञ्चिदित्यर्थः, तत्रापि शुद्धं द्रव्यं स्वं सत्त्वावच्छेदकम्, अशुद्धं च परमसत्त्वावच्छेदकम्, अशुद्धशुद्धत्वे च भेदाभेदप्रधानव्यवहारनिमित्तनयसाक्षिकावच्छेदोपाधिविशेषौ, प्रतिभासविशेषादपि तत्सिद्धेस्तद्भेदतादौ दर्शनादिति नानुपपत्तिरित्यभिप्रायवानाह–'न, तेषामपीत्यादि' (९)॥ तथापि शुद्धद्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिताकसप्तभङ्गीस्थले का गतिरित्याशङ्कते शुद्धद्रव्यस्येत्यादि (१०)॥ तत्रापि स्वद्रव्यपरद्रव्यशब्दाभ्यां व्यापकव्याप्यापकत्वोपलक्षणात्तदवच्छिन्नास्तित्वनास्तित्वादिघटितायाः सप्तभङ्ग्या नानुपपत्तिरित्याह–'सकलेत्यादि' (११)॥ उक्तप्रकारं शुद्धक्षेत्रकालयोरतिदिशति–'एतेनेति' (१२)॥ शुद्धभावस्तु शुद्धद्रव्येण गतार्थ एव, स्वरूपादिचतुष्टयादित्यत्र "ल्यब्लोपे पञ्चमी" इत्यभिप्रायमाविष्करोति–'स्वरूपादीत्यादि' (१३)॥ व्याख्यातमिति (१४)॥ विपर्यासादित्यत्रापि विपर्यासमपेक्ष्येत्येवार्थ इति भावः। आपेक्षिकस्य तुच्छत्वे बाधकमाह–'सर्वस्येत्यादि' (१९३-१-४)॥ यथा च भावानां परस्परमुत्कर्षापकर्षाभ्यामन्ततः षड्गुणहानिवृद्धिशालित्वेन भावाभावयोश्च परस्परवैलक्षण्येनापेक्षिकतया तुच्छत्वावस्थोपप्लवे मध्यमसंविन्मात्र विभान्ति स्यात्, सा च बहुधा दूषितेति व्यवहारतः केचिदर्था निरपेक्षाः केचिच्च सापेक्षा अनुभवबलेनैव श्रद्धेया, तथैव पदार्थवैचित्र्यस्य व्यवस्थितत्वात्, तदुक्तम् भावारहस्यप्रकरणे "ते[1] होंति परावेक्खा वंजयबहुदंसिणोऽवि ण य तुच्छा। विउमिणं वेचित्तं सरावकप्पूरगंधाणं ॥१॥" इति, तत्त्वतस्तु सामान्यरूपा सर्वे निरपेक्षा विशेषरूपा च सर्वे सापेक्षा

१ ते भवन्ति परापेक्षा व्यञ्जकबहुदर्शिन इति न च तुच्छाः। दृष्टमिदं वैचित्र्यं शरावकर्पूरगन्धयोः ॥ १ ॥

इति व्यापकोऽनेकान्त एव विजयते, व्यञ्जनपर्यायैः सदसत्त्वानामप्यर्थपर्यायैर्नैकत्वस्य प्रागसिद्धत्वात्, तदाह–प्रवचनोपनिषद्वेदी महावादी सिद्धसेनः—"परपज्जवेहिं असरिसगमेहिं णियमेण णिच्चमवि नत्थि। सरिसेहिं पि वंजणओ अत्थि ण पुण य पज्जाए॥१॥" इति, रूपत्रिदर्पितयोः (११२ १ ९) स्वपररूपाभ्यां विवक्षितयोः, तथाप्रतिपत्तिसद्भावाच (९) शाब्दयो स्तयोरेकाधिकरणसमीसद्भावात्, न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, भिन्नस्वभावयोरप्येकत्वं दृष्टान्तेन प्रसिद्धेनोपपादयति—शाब्देन रेखादि (१०) स्पष्टास्पष्टविषयतया भिन्नस्वभावत्वेन सिद्धयोः प्रत्यक्षशाब्दबोधयोरेकविषयत्वमेकद्रव्याश्रयत्वं चाविरुद्धं तथा सत्त्वासत्त्वयोरेकाश्रयत्वमपीति तात्पर्यार्थः। न चाप्यक्षशाब्दविषयत्वविरोधः कालभेदेन परिहरणीयः, एककालेऽपि मिश्रअविभो नीलधवलतरविषयत्वविरोधपरिहारस्य प्रतीत्यैकत्वसम्भवादिति प्रतिपत्तव्यम्। भावाभावयोर्निरोधस्यापि तत्तत्प्रतियोगिगर्भत्वेन विविच्य विभाव्यत्वात्यन्तरे वस्तुनि तदेकदेशयोः भावाभावयोरविरोधकल्पन एव लाघवमिति पुनरस्मदीयो मनीषोन्मेषो मपरहस्यादौ। विच्छेदानुपलम्भेऽपीति (११२-१३) अत्र सांख्यदोषादिति हेतुः। तद्भावे (१३) आत्मद्रव्याभावे, तयोः (१४) शाब्देतरप्रत्यययोः, कथञ्चिदुपादानोपादेयानुगतधर्मेण, तेन दध्युत्पत्तिकाले दुग्धस्वरूपेण दुग्धानन्वयात् योर्नोपादानोपादेयभावानुपपत्तिः। यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमित्यपक्षया च तदुपादेयमिति व्याप्तिरेव रुपी पत्ती। स्यात् परं विक्षेपः, परेषां समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणताशालित्वमुपादानकारणत्वम्, अस्माकं च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितस्वधर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नकारणताशालित्वं तदिति॥ व्यपदे

१ परपर्यायैरसदृशगमैर्नियमेन नित्यमपि नास्ति। सदृशैरपि व्यञ्जनतः अस्ति न पुनरर्थपर्यायैः॥ १॥

नानुपपत्तेः (१९३ २ १) अस्येदमिति परिणामपरिणामिभावसम्बन्धव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः । नाहशाम्, (१) उपादानोपादेयभूतानाम्, स्वरूपैकत्वम्, (१) एकद्रव्यतयाऽभेदः । अभेदे उपादानोपादेयभावविरोधमाशङ्क्य परिहरति—न चे (१) त्यादिना मननात्, (१९३ २ २) इत्यन्तेन, तदेव ग्रथयति—भाष्ये विशेषापेक्षया तु (२) इत्यादिना, विरोधस्य सहानुपलम्भलक्षणत्वादिति (१) एकज्ञानप्रविष्ट चक्षुर्ज्ञानविषयत्वमपरस्य विरोधो, न च क्रमाक्रमयोरयमस्ति, एकत्र पर्यायरूपेण क्रमज्ञानकाल एव द्रव्यरूपेणाक्रमस्य ज्ञायमानत्वादित्यर्थः । इत्यमेव सत्त्वासत्त्वयोरपि न विरोध इत्याह—न चेत्यादिना (६) ॥ सम्भवतोरेवेति (७) नियमागर्भभिन्नाधिकरणत्वं परस्परपरिहारस्थितिपदार्थ इत्यभिप्रायेणेदम्, भावाभावरूपत्वमेव परस्परपरिहारत्वमित्यर्थे तु तद्विरोधस्य विशिष्य विभान्तत्वादवच्छेदकभेदाश्रयणाद्वा परिहारः कार्य इति भावनीयम् । ननु तैस्तैः पर्यायैरात्मद्रव्यस्य साक्षात्करणे परोक्षीकरणे वा केशादिविवेकव्यामुग्धबुद्धिः पुरुषो दृष्टान्ततया भाष्यकृतोक्तः कथं सङ्गच्छते, भ्रमज्ञाने साध्य एव व्यामुग्धबुद्धेर्दृष्टान्तत्वसम्भवादित्याशङ्कते—कथ तर्हीति, (१९४-१-४) केशमशकादानुगतसामान्येन सर्वं साक्षात्कुर्वन् भेदरूपविवेकात्मना च परोक्षयन् तद्विषरूपेण चासत्त्व साक्षात्कुर्वन् परोक्षयन् वा पुरुषो दृष्टान्ततयोक्त इति न वैषम्यमित्याशयवान् समाधत्ते—केशेत्यादि (५) ॥ तथा च केशादौ विवेके चार्थापदीये व्यामुग्धा परावर्तमाना सामान्यविशेषाकारतया विशिष्यानिष्ठिता बुद्धिर्यस्य स इत्यक्षरार्थो वाच्यः । ननु चेति (७) निश्चये, न तु पूर्वपक्षे, तद्वस्त्वित्यादिना (७) वस्तुस्थितेरेव वक्ष्यमाणत्वात्, क्रमाक्रमोभयनियमसाधनान्यतरनियमखण्डनाभ्यां वस्तुव्यवस्थयैव । न चेत्, न, व्यवतिष्ठत (१९४-१-१०) इत्यस्य प्रकृतायाः समर्थयिष्यमाणत्वादिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

तदेवं प्रथमद्वितीयभङ्गौ निर्दिश्य तृतीयादिभङ्गान्निर्दिशन्नाह भगवान् ॥

क्रमार्पितद्वयाद् द्वैतं, सहावाच्यमशक्तितः । अवक्तव्योत्तराः शेषास्त्रयो भङ्गाः स्वहेतुतः ॥ १६ ॥

क्रमार्पितात्स्वपररूपादिचतुष्टयद्वयात्कथंचिदुभयमेवेति द्वैतं वस्तु, ताभ्यां सदसत्त्वाभ्यामितरस्यैव द्वैतस्यात्, स्वार्थक्रियापायो विधानाद्वैतस्य सिद्धेः । स्वपररूपादिचतुष्टयापेक्षया सह वक्तुमशक्तेरवाच्यं, तथाविधस्य पदस्य वाक्यस्य वा कस्यचिदभिधायक-त्वासंभवात् । सदसदुभयभङ्गास्त्ववक्तव्योत्तराः शेषाः पञ्चमषष्ठसप्तमाः चतुर्भ्योऽन्यत्वात् । ते च स्वहेतुवशाभिर्वेदितव्याः । तथा हि कथंचित्सदवक्तव्यमेव स्वरूपादिचतुष्टयापेक्षत्वे सति सह वक्तुमशक्तेः । कथंचिदसदवक्तव्यमेव पररूपादिचतुष्टयापेक्षत्वे सति सह वक्तुमशक्तेः । कथंचित्सदसदवक्तव्यमेव, स्वपररूपादिचतुष्टयापेक्षत्वे सति सह वक्तुमशक्तेः; सदसदुभयत्वधर्माव्यवस्थापाये वस्तुन्य-वक्तव्यत्वधर्मानुपपत्तेः । तेषां तत्र सदादिधर्मव्यवस्थायां केवलस्यावक्तव्यत्वस्य भङ्गस्य वचनाद्विरोधानवकाशः । ननु च क्रमार्पितद्वयात्तदेवं वस्तु, यत् स्वरूपादिव एव सत् पररूपादिव एवासत्, न पुनस्तद्विपर्ययादिति कुतोऽवसितमिति चेत् उच्यते स्वपररूपाद्यपेक्षं सदसदात्मकं वस्तु, न विपर्यासेन तथादर्शनात् । सकलजनसाक्षिकं हि स्वरूपादिचतुष्टयापेक्षया सत्त्वस्य पररूपादिचतुष्टयापेक्षया चासत्त्वस्य दर्शनं विपरीतप्रकारेण चादर्शनं वस्तुनीति तदात्मकतया तथैव वस्तु प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथा प्रमाणप्रमेयव्यवस्थानुपपत्तेः । कस्यचित्तथापि तज्जन्मतद्रूपाभ्यामग्रहणात् स्वानुपलम्भसम्प्रत्ययादिविकल्पं दर्शनं प्रमाणमितव्यम् । तथा हि । बुद्धिरियं यथा प्रत्यासत्त्या कस्यचिदेवाकारमनु-करोति तथा तमेवार्थं नियमेनोपलभेत नान्यथा पारम्पर्यपरिश्रमं परिहरेत् । ननु तज्जन्मतद्रूपतदध्यवसायेषु सत्सु नीलादौ दर्शनं प्रमाण-मुपगम्यते तदध्यवसायापाये तस्य प्रमाणत्वाप्रतीतेरिति चेत्, न तदभावेऽपि स्वानुपलम्भसम्प्रत्ययादिसद्भावेन प्रमाणत्वप्रसिद्धेः तज्जन्मादि

क्षुरादिभिर्व्यभिचारात्, तद्रूपस्य सन्तानान्तरसमानार्थविज्ञानेनानैकान्तात्, तल्लक्षणस्य समानार्थसमनन्तरप्रत्ययेनानैकान्तिकत्वात्, त्रिलक्षणस्यापि विभ्रमहेतुकविज्ञानैर्व्यभिचारात्, कामलाद्युपहतचक्षुषः शुक्ले शङ्खे पीताकारज्ञानोत्पत्तौ तद्रूपस्य तदाकाराध्यवसायिनोपि ज्ञानस्य तत्समनन्तरप्रत्यये प्रमाणत्वाभावात्। तदनभ्युपगमे स्वाभ्युपगमासिद्धेः किंसाधनः परमुपालभेत, स्वतोऽवश्यं दर्शनं नियतस्वविषयानुपलम्भव्यावृत्तिरूपं परं विषयानुपलम्भात्मकं न प्रमाणयेत्। न हि स्वयं प्रमाणानभ्युपगमे स्वार्थप्रतिपत्तिः। न चाप्रतिपन्नमर्थं परस्मै प्रतिपादयितुमीशः परमुपालब्धुं वा पराभ्युपगतस्यापि प्रमाणस्य प्रतिपत्तेरयोगात्, पराभ्युपगमान्तरापन्नविप्रतिपादनवस्थानप्रसङ्गात्। तदेकोपलम्भविषयः स्वपरलक्षणाभ्यां भावाभावात्मानं प्रसाधयति, तदभावे न प्रवर्तेत, नापि निवर्तेत, प्रमाणान्तरवत्। स्वस्यार्थस्य चैकस्यैवोपलम्भो हीतरस्यानुपलम्भः तस्य विधायक एवान्यस्य निषेधकः, तत्र प्रवर्तक एव वा परत्र निवर्तकः, इति तदेकोपलम्भनियमात्मकस्यैव प्रवृत्तिनिवृत्ती सिध्यतः। तदभावे सन्तानान्तरप्रमाणादिवत् प्रवर्तकाच्च कश्चित्प्रवर्तेत, निवर्तकाच्च न निवर्तेत, अप्रमाणात्प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा प्रमाणान्वेषणस्य वैयर्थ्योपत्तिप्रसङ्गात्। तत प्रमाणं प्रत्यक्षमन्यद्वा स्वार्थोपलम्भात्मना परार्थानुपलम्भात्मना च प्रमाणमिति सदसदात्मकं सिद्धम्। तद्वत्प्रमेयमपि। इति सर्वं वस्तु प्रमार्पितनयाद्द्वैतं को नेच्छेत्? सर्वस्य विप्रतिपत्तुमशक्तेरनिष्टस्यापि तथा संप्रत्ययात्। कथमवक्तव्यं सर्वमिति चेत्, उच्यते, निष्पर्यायं भावाभावाभिधानं नाशक्तैव विषयीकरोति, शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्, सर्वस्य पदस्यैकपदार्थविषयत्वप्रसिद्धेः, सदिति पदस्यासदविषयत्वात्, असदिति पदस्य च सदविषयत्वात्, अन्यथा तदन्यतरपदप्रयोगसंशयात्, गौरिति पदस्यापि दिगाद्यनेकार्थविषयतया प्रसिद्धस्य तत्त्वतोऽनेकत्वात्सादृश्योपचारादेव तस्यैकत्वेन व्यवहरणात्, अन्यथा सर्वस्यैकशब्दवाच्यत्वापत्ते, प्रत्येकमप्यनेकशब्दप्रयोग-

वेद्यत्वात्। यथैव हि शब्दभेदाद्ध्रुवोऽर्थभेदस्तथार्थभेदादपि शब्दभेदः सिद्ध एव, अन्यथा वाच्यवाचकनियमव्यवहारविलोपात्। एतेनै-
कस्य वाक्यस्य युगपदनेकार्थविषयत्वं प्रत्याख्यातम्, स्यात्सदसदेव सर्वं स्वपररूपादिचतुष्टयाभ्यामिति वाक्यस्यापि क्रमार्पितोभयध-
र्मविषयत्वयोरधीकृतत्वोपचारादेकवस्त्वभिधानात्। तत्रोभयप्राधान्यस्य क्रमशो विवक्षितस्य सदसच्छब्दाभ्यां प्रत्ययतो तद्वाच्ये वा
स्वपरार्थप्रधानाभ्यामभिधानाच्च न दोषः सर्वस्य वाक्यस्यैकक्रियाप्रधानतयैकार्थविषयत्वप्रसिद्धेः। सिद्धमेकार्थनिवेदनशक्तिस्वभावत्वं
शब्दस्य वचनसूचनसामर्थ्यविशेषानतिक्रमात्। सदिति शब्दस्य हि सत्त्वमात्रवचने सामर्थ्यविशेषो, नासत्त्वाद्यनेकधर्मवचने,
स्यादिति शब्दस्य च द्योतकस्यानेकान्तमात्रवचने सामर्थ्यविशेषो, न पुनरेकान्तवचने, तस्यैव द्योतकस्याविवक्षिताशेषधर्मसूचने
सामर्थ्यविशेषो न पुनर्विवक्षितार्थवचने, तद्वचनस्यान्यप्रयोगवैयर्थ्यप्रसक्तेः। न चैव विधिवचनसूचनसामर्थ्यविशेषमतिक्रम्य
प्रवर्तमानः शब्दः प्रतिपत्तृव्यवहारेषूपलभ्यते, यतो नियमतोऽर्थं भावाभावावभिदधीत। स्यान्मतं यथासङ्केतं शब्दस्य प्र-
वृत्तेर्नास्मात् सदसत्त्वधर्मयोः सङ्केतितः शब्दस्तद्वाचको न विरुध्यते संवादकत्वात् इति, तदयुक्तं, सङ्केतानुविधानेऽपि कर्तृकर्मणोः
शब्दप्रत्यययोरन्यतरव्यपदेशार्हत्वात्प्रयोगस्य प्रकल्पनवत्। न हि यथासौ शब्दोच्चारणे कर्तुः शक्तिस्तथा वस्त्वेकत्वनेऽप्यस्ति यथा वस्त्वेकत्वने
तथार्थशक्तिस्तथा शब्दप्रयोगेऽपीति शक्यं वक्तुम्। नापि यथा शब्दस्य कर्मणोऽन्यथा छेद्यत्वे शक्तिस्तथा वचनस्यास्ति यथा वा वचनस्य
तथाशक्तिस्तथा शब्दस्यापीति नियमः, क्वचिदेकस्यैव कर्तृकर्मणोः शक्त्योरन्यतयोश्च प्रतिनियतत्वा व्यवस्थितत्वात्। तथा शब्दस्यापि
सङ्केतस्यैकस्मिन्नेवार्थे प्रतिपादनशक्तिर्न पुनरनेकस्मिन् सङ्केतस्य तत्प्रतिबन्धापेक्षया तत्र प्रवृत्तेः। सेनावनादिशब्दस्यापि नानेकार्थे
प्रवृत्तिः, करितुरगरथपदातिप्रत्यासत्तिविशेषस्यैकस्य सेनाशब्देनाभिधानात् धवखदिरपलाशाद्याम्रकप्रत्यासत्तिविशेषस्यैकस्य वनशब्देनाभिधा-

धर्मप्रतिपादनपरत्वं प्रत्याख्यातम्। कथमेवं वृक्षाविति पदं द्वावर्थौ वृक्षा इति च बह्वर्थमुपपद्यते इति चेत्, केषांचिदेकशेषारम्भात्, परेषां स्वाभाविकत्वादभिधानस्येति संगिरामहे। तत्रैकशेषपक्षे द्वाभ्यामेव वृक्षशब्दाभ्यां वृक्षद्वयस्य, बहुभिरेव च वृक्षशब्दैर्बहूनां वृक्षाणाम भिधानादेकस्य शब्दस्य सकृदनेकार्थविषयत्वम्, द्विप्रभृतिशब्दयोः सारूप्यादभिधेयसाम्याच्चैकस्योपचारादेकशब्दप्रयोगोपपत्तेः। स्वाभाविकत्वे त्वभिधानस्य वृक्षशब्दो द्विबहुवचनान्तः स्वभावत एव स्वाभिधेयमर्थं द्वित्वबहुत्वविशिष्टमाचष्टे, तथा सामर्थ्यात्, अन्यथा तद्व्यवहारानुपपत्तेः। ननु च वृक्षा इति प्रत्ययवती प्रकृतिः पदम् तस्य वाच्यमनेकमेकं च स्याद्वादिभिरिष्यते, न पुनरेकमेव। तथा चोक्तम् 'अनेकमेकं च पदस्य वाच्यं वृक्षा इति प्रत्ययवत्प्रकृत्या' इति कश्चित् सोऽप्यत्र प्रष्टव्यः किमेकमनेकं च सकृत्प्रधानभावेन पदस्य वाच्यमाहोस्विद्गुणप्रधानभावेन? इति। न तावत्प्रथमः पक्षः। तथा प्रतीत्यभावात्। वृक्षद्रव्यं हि वृक्षत्वजातिद्वारेण वृक्षशब्दः प्रकाशयति, ततो लिङ्गं संख्यां चेति शाब्दी प्रतीतिः क्रमत एव। तदुक्तं "स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्। समवेतस्य तु वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तीश्च॥१॥" इति। प्रधानभावेन च वृक्षार्थः प्रतीयते, बहुत्वसंख्या तु गुणभावेनेति न कस्यचिद्विरोधः, प्रधानगुणभावपक्षस्यैवाभिमतत्वात्, स्यादिति निपातेनानेकस्य धर्मस्याकाङ्क्षणेनैकस्यैव प्रधानस्य गुणानपेक्षस्यापवदनात्,—सर्वस्य वाचकतत्त्वस्य गुणप्रधानार्थत्वात् वाच्यतत्त्वस्य च तथाभूतत्वात्। तदुक्तम् ' आकाङ्क्षिणः स्यादिति वै निपातो गुणानपेक्षे नियमेऽपवादः। गुणप्रधानार्थमिदं हि वाक्यं जिनस्य ते तद्द्विषतामपथ्यम्॥ १॥ " इति। नन्वेवं प्रधानभावेनाशेषधर्मात्मकस्य वस्तुनः प्रकाशकं प्रमाणवाक्यं कथमुपपद्येत, येन सकलादेशः प्रमाणाधीनः स्यादिति चेत्, कालादिभिरभेदेनाभेदोपचारेण च द्रव्यपर्यायनयार्पितेन सकलस्य वस्तुनः कथनादिति ब्रूमः। द्रव्यार्थिकनयात्तावदेकस्यैव द्रव्यस्यानन्तपर्यायात्मकस्यादेशः प्रमाणवाक्यं नानेकार्थम्, पर्यायनयाच्च सकल-

पर्यायाणां क्रमशैर्भिरभिधानानामशेषपर्यायानुपचारितमेकमेव वस्तु प्रमाणवाक्यस्य विषय इति न किंचिद्वाच्यं पदवदनेकार्थं
एकम् प्रधानभावेन विधात्मके संकेतसहस्रेणापि वाचकवाच्ययोः कर्तृकर्मणोः शक्त्यशक्त्योरनतिक्रमणादेतस्यास्कारणकार्यवदित्यव
धारणम् । अन्यथाऽवाच्यत्वादयः सप्तादिभङ्गा न भवेयुः । सर्वं हि वस्तु, रूपरसगन्धस्पर्शज्ञानशक्तियुक्तं स्वरूपादेव एव,
रसवत् रसज्ञानजननसमर्थो रसनो गन्धादिविषय ज्ञानादिज्ञानजननप्रत्युर्गमीभावि' इति न तस्यावाच्यत्वादसत्त्वाद्वाच्यत्वादयो
धर्मा स्युः अभावत्वादेव रसादिधर्मो न भवेयुः । यतो यावन्ति पररूपाणि तावन्त्येव प्रत्यात्म स्वभावान्तराणि, तथा परिणा
मात्, सप्तादीनामन्यथा स्वरूपायोगात् । यदि पुनर्मधुरादिविज्ञानोत्पादनाऽशक्त्यतिक्रमस्य सर्वदाऽसंभवाद्वाच्यत्वादयः सप्ता
दिधर्मा एव भावप्रदिज्ञानजननशक्त्यनतिक्रमाद्भूतवत्त्वादिवदिति मतं, तदा सप्तादिधर्मस्य सत्त्वाद्यपेक्षणप्रतिपादनशक्त्यनतिक्रमात्
प्रधानभावार्पितानेकधर्माभिधानाशक्त्यनतिक्रमात्र नानेकार्थे। सहस्रसंभवतीत्यनुमन्यताम् । स्यादवक्तव्यमेव सर्वं, युगपद्वक्तुमशक्तेरिति
मतमनुष्ठेयमुपपन्नम् । द्रव्यपर्यायौ व्यस्तसमस्तौ समाश्रित्य परसमयान्तव्यवस्थानम् । व्यस्ते द्रव्ये द्रव्यपर्यायौ समस्तौ सहार्पितौ
समाश्रित्य स्यादस्त्यवक्तव्यमेव सर्वमिति वाक्यस्य प्रवृत्तिः द्रव्याश्रयणे सर्वस्य सद्द्रव्यपर्यायाश्रयणे यथासंभवमवक्तव्यत्वस्य विध
विधानात् । तथा व्यस्तं पर्यायं समस्तौ द्रव्यपर्यायौ चाश्रित्य स्यान्नास्त्यवक्तव्यमेव सर्वमिति वचनव्यवहारः । व्यस्तौ क्रमार्पितौ
समस्तौ सहार्पितौ द्रव्यपर्यायौ समाश्रित्य स्यादस्तिनास्त्यवक्तव्यमेव सर्वमिति सम्प्रवृत्तिः । स्याद्वादन्यायप्रधाननिरवयवमेव परसमयान्तमस्य
व्यवस्थानात् । परमतापेक्षया तु सामान्यमन्यापि द्रव्यमाश्रित्य सदवक्तव्यमेव सामान्यमभूतं विशेषं पर्यायमाश्रित्यासदवक्तव्यं
माश्रित्यासदवक्तव्यमेव सामान्यविशेषौ परस्परमसम्बन्धिनौ द्रव्यपर्यायौ तत्तद्विधौ समाश्रित्य सदसदवक्तव्यमेवेति व्याख्यानागम

सङ्केतैरर्थाभावात् । यत्र वस्तु सत्सामान्यं कथं सदप्यवाच्यमिति चेत्, तस्य पराभ्युपगमात् सतोऽपि वचनानुपपत्तेः । न खलु सर्वात्मना सामान्यं वाच्यं, तत्प्रतिपत्तेरर्थक्रियां प्रत्यनुपयोगात् । न हि गोत्वं वाहदोहाद्युपयुज्यते, स्वविषयज्ञानमात्रेऽपि तस्याऽसामर्थ्यात् । व्यक्तिसहितस्य सामान्यस्य तत्र सामर्थ्येऽपि न प्रतिपन्नसकलव्यक्तिसहितस्य सामर्थ्यम्, असर्वज्ञस्य सकलव्यक्तिप्रतिपत्तेः सकृदसंभवात् । अप्रतिपन्नाशेषव्यक्तिभिः सहितस्य सामर्थ्ये पुनरेकव्यक्तेरपि ग्रहणे सामान्यज्ञानप्रसङ्गः । कतिपयव्यक्तिसहितस्य सामर्थ्ये तस्य ताभिरुपकारानुपकारविकल्पद्वयानतिक्रमः । प्रथमविकल्पे सामान्यस्य व्यक्तिकार्यत्वप्रसङ्गः, तदभिन्नस्योपकारस्य करणात् । ततो भिन्नस्य करणे व्यपदेशासिद्धिः । तत्कृतोपकारेणापि तस्योपकारान्तरकरणेऽनवस्थानम् । द्वितीयविकल्पे व्यक्तिसद्भाववैयर्थ्यम्, अकिञ्चित्करसहकारिविरहात् । सामान्येन सहैकज्ञाने व्यापारात्तद्व्यक्तीनां तत्सहकारित्वेऽपि किमालम्बनभावेन तत्र तासां व्यापारोऽधिपतित्वेन वा ? प्राच्यकल्पनायामेकानेकाकारं सामान्यविशेषज्ञानं स्यान्न पुनरेकसामान्यज्ञानं, स्वालम्बनानुरूपत्वात्तस्य तद्विज्ञानस्य । द्वितीयकल्पनायां तु व्यक्तीनामनधिगमेऽपि सामान्यज्ञानप्रसङ्गः । न हि रूपज्ञाने चक्षुषोऽधिगतस्याधिपतित्वेन व्यापारोऽस्त्यपूर्वस्य वा । सर्वथा नित्यस्य सामान्यस्य क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधाच्च न तस्य कस्याञ्चिदर्थक्रियायामुपयोगो, यतस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः स्यात् । ततो नार्थे कस्यचित्प्रवृत्तिरुपपद्येत । लक्षणया वृत्तिः कथञ्चित्तादात्म्ये न भवेत्, संबन्धान्तरासिद्धेः, कार्मुकादिवत् । न हि यथा कार्मुकपुरुषयोः संयोगः संबन्धः सिद्धस्तथा सामान्यविशेषयोरपि । न च समवायः पदार्थान्तरभूतः तत्प्रतीत्यभावात् । प्रतीयमानस्तु समवायः कथञ्चित्तादात्म्यमेव, अविष्वग्भावलक्षणत्वात्तस्य । इति लक्षणेन [illegible] सामान्ये [illegible] व्यवतिष्ठते । ततस्तत्रार्थक्रियार्थिनः प्रवृत्तिरसंबन्धान्नोपपद्येत, संयोगसमवायव्यतिरिक्तस्य संबन्धान्त-

रत्वासिद्धेः । विशेषमात्रमेवान्यतः संबन्धान्तरमिति चेत्, न तस्यापि स्वसंबन्धिभ्यामविशेषसंबन्धे संबन्धान्तरापेक्षणस्यानवस्था वानवस्थाप्रसङ्गात् तस्य कथंचित्स्वसंबन्धिभ्यां तादात्म्ये स्वसिद्धान्तविरोधात् । एतेनाविनाभावः संबन्धः प्रत्युक्तः । सामान्यविशेषयोः सामान्यविशेषभाव एव संबन्ध इत्यपि मिथ्या, कथंचित्तादात्म्ये तदनुपपत्तेः, सह्यविन्ध्यवत् । तत्र नित्यसर्वगतामूर्तैकरूपे सामान्ये सर्वथा व्यक्तिभ्यो भिन्नमन्यत्र वाच्यम् अर्थक्रियायां साक्षात्परम्परया वानुपयोगात् । तादृशोऽनुपलम्भात्तस्य-तोऽपि न सिध्येत् । न चार्थक्रियामपि सामान्यं वाच्यं नाम, अतिप्रसङ्गात् । तथापि तादात्म्येनानुवृत्त्यात्मना मन्तव्यम् । अन्यथा विशेषवत्स्वभावासंभवप्रसङ्गात्, विशेषाणां वा तद्वतो व्यावृत्तेः पर्यायसामान्ययोः परस्परं स्वाश्रयाच्च कथंचित्तादात्म्ये स्वरूपसंकरव्यतिकरसमावहानेरवस्थाभावाविशेषणात्, तदभावेऽवस्त्वप्रभाव इति सर्वाभावः प्रसज्येत । सामान्यवादिनो तदभ्युपगममात्रात्सर्व वस्त्वेकमेव सामान्यम् । तथा स्वलक्षणैकान्तवादिनो न स्वलक्षणं वाच्यं, तस्यानन्यापास्तवैतद्विषयत्वादनन्यापोहात्मकस्य वादायुक्तेमत्वात् । नान्यापोहः सर्ववाचो रूपस्य विकल्पस्य वा, स्वविषयविधिनिरपेक्षस्य तुच्छाभावेनान्यान्यापोहस्य शब्देन वस्तुमत्येविकल्पेन च निश्चयनायोगात् । साधनवचनमेव त्रिरूपलिङ्गप्रकाशकं, न ततोऽन्यद्वचनं नस्य विषयभावमपि संभावनया पक्षोपगमादिति चेत् न, तस्यान्यापोहमात्रार्थत्वात् अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां न वस्तु विधिनोच्यते इति वचनात् । सत्यपि च साधनवचनेन नित्यत्वसमारोपव्यवच्छेदे स्वलक्षणस्यानित्यत्वासिद्धौ साधनवचनानर्थक्यात् । न शब्दस्य परार्थानुमानरूपस्य विकल्पस्य वा स्वार्थानुमानरूपस्य सर्वथान्यापोहोऽर्थो भवताम् । यस्तावत्सर्वमनित्यं नित्ये व्यवच्छेदयोगव्यावृत्तिभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति तत्साधनवचनेन नित्यत्वसमारोपव्यवच्छेद एव स्वलक्षणस्यानित्यत्वसिद्धिः अतो न तस्यार्थवत्त्वमिति चेत् कथमिदं सर्वथान्यापोहार्थः समन्वीयते स्वलक्षणस्य-

ध्रुवस्य विधानात्। दृश्यविकल्प्ययोः स्वलक्षणसामान्ययोरेकत्वाध्यवसायात् तत्प्रणयस्य विधिः, न पुनर्वस्तुनः, सर्वथा विकल्पाभि-
धानयोर्वस्तुसंस्पर्शाभावादिति चेत्, न स्वलक्षणसामान्ययोरेकत्वाध्यवसायिना विकल्पेन स्वलक्षणस्याग्रहणात्, अगृहीतेन सह सामा
न्यस्यैकत्वाध्यवसायासंभवात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्। प्रत्यक्षतः प्रमितेन स्वलक्षणेन तस्यैकत्वाध्यवसानमिति चेत्, नन्वेवं विकल्पाभि
धानयोर्वस्तुसंस्पर्शाभावे स्वलक्षणदर्शनस्याकृतनिर्णयस्य वस्तुसन्निधेरविशेषात् किं केन प्रमितं स्यात्? न हि मिथ्याध्यवसायेन तस्य
व्यवस्थापनम् संशयविपर्यासकारिणापि दर्शनेन स्वलक्षणस्य प्रमितत्वप्रसङ्गात्। वस्तुसंस्पर्शाभावाविशेषेऽपि निर्णयस्य जनकं दर्शनं स्व
लक्षणस्य प्रमाणं, न पुनः संशयादेरिति यद्भाषमाणोऽज्ञानमात्मनो निवेदयति। ननु च निर्णयेन दर्शनविषयसमारोपस्य व्यवच्छेदाज्जनकं
दर्शनं प्रमाणं न तु संशयादेर्जनकं, तेन तद्व्यवच्छेदात्, असमारोपितांशे दर्शनस्य प्रामाण्यात् "कथिदृष्टेऽपि यज्ज्ञानं सामान्यार्थं विक-
ल्पकम्। असमारोपितान्यांशे तन्मात्रापोहगोचरम् ॥१॥" इति वचनान्नोक्तोपालम्भ इति चेत्, न, समारोपव्यवच्छेदविकल्पस्य स्वसं
वेदनव्यवस्थानेऽपि विकल्पान्तरापेक्षत्वप्रसङ्गाभीतादिस्वलक्षणदर्शनवन्निर्विकल्पकत्वाविशेषात्। वस्तुदर्शनसमारोपव्यवच्छेदयोरन्यतर
स्यापि स्वतत्त्वस्यापरिनिश्चिततदितरेतराश्रयदोषः। समारोपो हि येन व्यवच्छिद्यते स निश्चयः स्वरूपमनिश्चिन्वन्नपि यदि स्वतः परिनि
श्चापयेत्तदा वस्तुदर्शनमपि, विशेषाभावात्। तथा च किं निश्चयापेक्षया? वस्तुदर्शनस्य निश्चयापेक्षायां वा निश्चयस्वरूपसंवेदनस्यापि
निश्चयान्तरापेक्षणादनवस्था स्यात्। निश्चयाद्वस्तुदर्शनस्य परिनिश्चितौ वस्तुदर्शनाच्च निश्चयस्वरूपस्य परस्पराश्रयदोषः स्यात्। ततो न
विकल्पव्यवच्छेदस्य सर्वथाप्यपोहोऽर्थः। एतेनातत्कार्यकारणव्यावृत्तिरेकप्रत्यवमर्शाभिधानापेक्षार्थसाधने हेतुरत्यन्तभेदेऽपीन्द्रियादिवत्सत्त्व
दिवेतरगुडूच्यादिवच्च ज्वरोपशमनादाविति यदभिहितं, सर्वथा ततो वस्तुनि प्रवृत्त्ययोगात्। समयादर्शिनोऽपि कस्यचिदन्वयपुरुषाभिमान-

व्यवहारोऽतत्कार्यकारणव्यतिरिक्तमस्वात्मा गुडूच्यनुपाहरणप्रकृतीनि विपर्ययसवति तस्य वस्तुभूतार्थसादृश्यपरिणामसाधनत्वात्। न हि गुडूच्यादयो ज्वरोपशमनशक्तिसमानपरिणामाभावे ज्वरोपशमहेतवो न पुनर्दधित्रपुषादयोऽपीति सम्यग्व्यवस्थम्, चक्षुरादयो वा रूपज्ञानहेतवस्तज्जननशक्तिसमानपरिणामविरहिणोऽपि च पुना रसा(सना)दय इति निर्निबन्धना व्यवस्थिति। अतत्कार्यकारणव्यावृत्तिर्निबन्धना सेति चेत्, अथ तत्कारणकार्यजन्यजनकशक्तिसमानपरिणामाभावेऽपि केषांचित्तत्कारणकार्येभ्यो व्यावृत्तिः सिध्येदिति प्रकृतमुदाहरणमकीर्तिमकर्मनामव्यवहारिभस्तत्र तथासमानपरिणामहेतुकं साधयति ? इति विपर्ययसाधनमन्यापोहवादिनाम्। तथोमीपामन्यापोहसामान्यमसत्त्वकल्पमेव। एतेन स्वलक्षणान्यापोहत्वं सदसत्त्वकल्पमेव सौगतानामभ्युपगमेऽपि पूर्वमेव, स्वलक्षणस्य सतोऽप्यन्यापोहस्य वाच्योऽपि वस्तुमत्त्वस्वात्। इति परमतापेक्षया परममतानुसारेणम् ॥ ११ ॥

भाष्ये ' भिन्नलक्षणस्यापीति ' (१९६–२–१३) प्रकृतार्थितव्यापारतत्त्वधारणस्वरूपलक्षणत्रयस्यापीत्यर्थः। भिन्नमहेतुफलज्ञानैरिति भिन्ना हेतवो येषां साध्यानि यानि फलीभूतानि विज्ञानानि तैरित्यर्थः। इतौ स्वसमनन्तरप्रत्ययइति (१४) अंशे पीताद्याकारज्ञान इत्यर्थः। यद्यपि तत्र तस्य ज्ञानाकारांशे प्रमाणत्वमभ्यागतमेव, इतरांशे तु तदन्यामाभावेनाप्रामाण्यम्, तथापि तदन्यतद्रूपतद्व्यवसायानां प्रामाण्यप्रयोजकत्वे गौरवात्तद्व्यवसायित्वस्यैव लाघवात् प्रामाण्यप्रयोजकत्वं युक्तम्, इत्थं च दर्शनमात्रं न प्रमाणम्, किन्तु स्वपरस्वरूपानुगमव्यापृतस्वव्यवसायि ज्ञानमेवेति पक्षाङ्गीकारेण वस्तुमत्त्वसमर्थकं सौगतैरप्यपितव्यं तात्पर्यम्। तदनभ्युपगमे (१४) समनन्तरप्रत्ययप्रामाण्यानभ्युपगमे किं साधकः किंप्रमाणकः। तदेकोपलम्भनियमात् (१९७–१–२) तस्य दर्शनस्यैकोपलम्भे स्वलक्षणपरिच्छेदे संसर्गतया प्रकारतया वा

परत्वमप्यापत्तिप्रसङ्ग्यम्। अवक्तव्यत्वमङ्गमुपदर्शयितुमुपक्रमते—कथमवक्तव्यमित्यादिना (८), भाष्ये–निरूपयोर्पं (१९७-१-८) क्रमरहितम्, अभिधान वचनं, भावाभावौ, भङ्गस्येव परमार्थेनैव, न विषयीकरोति (९) वाक्य शक्तिस्वाभाव्यात् (९) एकं पदमेकया वृत्त्यैकमेवार्थं बोधयतीति स्वभावकल्पनादिति योजनार्थः, तदाह वृत्तिकृत्–सर्वस्ये त्यादि(९)॥ पदस्वभावं वाक्येऽप्यतिदिशति–'एतेनेति'(१२)॥उपचारादेवैकत्वाभि(धाना)मननादिति(१४)क्रमार्पितो भयविषयत्वं तत्र पदरूपस्यैकत्वं तु सामूहिकबुद्धिविषयतयेति न पदस्वभावभङ्ग इत्यर्थः। नन्वेवं तृतीयभङ्गो विलुप्येत, द्वाभ्यामेव तदर्थसिद्धेः, न च द्वयोर्भङ्गयोर्नैकवाक्यत्वं तृतीयस्य तु तदस्तीति विशेषः, अर्थैकत्वं विनैकवाक्यत्वस्यैवाभावात्। "अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्" इत्यनादिमीमांसाप्रसिद्धेः, न च वाक्यस्य तदंशस्य चोपचारादेवैकत्वाभिमननादत्र विशेषो वक्तुं शक्यः, उपचारवीजस्यैव विचारणीयत्वादित्यस्वरसादाह–'तदु(भो)भयप्राधान्यस्येति' ग्रन्थवृत्तौ (१४) तद्वाक्याद्वे (क्ये चे)ति (१४) वाक्यस्येवार्थस्याद्वन्द्ववृत्ताविव तृतीयभङ्गवाक्यादित्यर्थः, इदं च द्वन्द्ववृत्तौ यथा पदानां प्रधानैकत्वा नेकार्थ बोधकत्वं पदविषया वृत्तिविषया तु साहित्यसमाहारादिरूपेणोभयपदार्थप्राधान्यबोधकत्वं तथात्रापि पदवाक्यविषया नैकार्थ स्वभङ्ग इति प्रत्येकद्वयातिरिक्तोभयप्राधान्यरूपार्थभेदात्तृतीयभङ्गोऽतिरिच्यत एवेति सिद्धम्, उभयप्राधान्यं चोभयकर्तृकैकक्रिया प्राधान्यादित्याह–'सर्वस्येति' (१९७-२-१) अत्र च न हि क्रियारहितं वाक्यमस्ति, "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति वैयाकरण नये स्यात् सत्स्यादसदेव च सर्वमस्तीत्यतोऽस्तित्वाद्युक्ता भावना कथञ्चित् सदसदुभयसम्बन्धिपक्षाऽभिप्रेतेति वास्तवविशेष्यकः शाब्दो बोधो, न्यायनयेन च नामार्थविशेष्यक एव, क्रियारहितस्यापि वाक्यस्याभ्युपगमादिति विशेषः। इदं तु ध्येयम्। सम्भूयोच्चारण

तावच्छाब्दबोधकारण मणिकृतादिभिरपीष्यत एव, तत्र पदानां परस्परसाकाङ्क्षत्वैकमुख्यविशेष्यताकान्वयबोधतात्पर्यज्ञानमेकवा-
क्यविशेष्यताकान्वयबोधजनकत्वज्ञानं वा, एतज्ज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्यैव मानत्वात्, गङ्गायां घोष इत्यादौ
सम्भूयैकार्थबोधकत्वज्ञानानुरोधादेव लक्षणास्वीकारात्, अन्यथा गङ्गायां मत्स्यं तीरे घोष इति पदद्वयाध्याहारादेवोपपत्तौ लक्षणाया
अनतिप्रयोजनत्वापत्तेः, अत एव च दण्डी चैत्रो द्रव्यं नीलं घटमानयेत्यादौ चैत्रो न दण्डी घटो न नील इत्यादिवाक्यधीकाले
चैत्रो द्रव्यं घटमानयेत्यादिशाब्दबोधानुदयः, सम्भूयोच्चारितत्वेन गृहीतानामेकं विनाऽन्यस्याबोधकत्वात्, तत्पदानुपूर्वीज्ञानस्य
तात्पर्यविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वात्, तथा च तत्पदार्थसंसर्गविशिष्टभावनाया एकत्वादेकक्रियाप्रधानार्थत्वं
वाक्यत्वस्य तुल्यबलैकक्रियान्वयित्वाच्च तदुभयप्राधान्यस्य क्रमशो विवक्षितस्याभिधानं शाब्दिकनयाभयिणामस्माकं मते सम्भ-
वति, क्रमशो विवक्षितत्वं युगपत्प्रयोगत्वाप्योभयत्वैकभावनान्वयबोधेच्छाविषयत्वम्, न तु क्रमिकशाब्दबोधद्वयेच्छाविषय-
त्वमिति बोधविशेषोद्देशानुपूर्वीघटकस्य सार्थक्यमिति । वचनसूचनेति (१९७-२-२) वचन वाचकत्वम्, सूचन बोधकत्वम् ।
ननु सङ्केतापीनं शब्दज्ञानमिति सह सदसत्त्वयोः कस्यचिच्छब्दस्य सङ्केतकरणात् कुतो न तत्कबोधसम्भवात् कम्पत्वं
स्यादित्याशङ्कते—स्यान्मतमित्यादिना (५)॥ संज्ञाशब्दवदिति (६) यथा जैनेन्द्रव्याकरणे सदिति संज्ञाशब्दः
सङ्केतविशेषवशात् सदसानपयोस्तथा कश्चित्सह सदसत्त्वयोः कथं प्रतिपादको न स्यादित्यर्थः । तत्रापि प्रत्ययद्वयोस्तयोः क्रमेणैव
सम्भवात् वाचकत्वाकरवकर्षोऽम्बयोधकमेदेन भिन्नस्याभानार्थद्वयस्यैव एव बोध्यमेदे धर्म्यमेदकल्पनागुप्तचारेम तदकस्याभिधा
नाम प्रागुक्तसिद्धिरित्याह—तदयुक्तमित्यादि (६)॥ अन्यतरव्यपदेशार्हस्यादिति (७) उभयाराद्युभयप्राधान्यत्वाभ्युपगमेऽपि

तस्वजिज्ञासायामेकवरमकत्वस्यैव तत्र वक्तुमुचितत्वादित्यर्थः, 'सङ्केतस्येति' (१९७-२ १०) सङ्केतस्य तत्रार्थप्रतिपादने तच्छ- किम्पपेक्षायास्तच्छक्तिसमाश्रयणात्। प्रवृत्तेस्तस्यामेकार्थनियतत्वात् स्वातन्त्र्येण सङ्केतस्याहेतुत्वाभेकदेकस्याभुभयप्रतिपत्ति रित्यर्थः। सेनावनादिस्थले व्यभिचारमाशङ्क्य निराकरोति—सेनेत्यादिना (१०), अत्र यद्यपि प्रत्यासत्तिविशेषस्य सेनादिपदा र्थत्वे तदाश्रयालाभः, आश्रयात् सख्याभोपगमे जातिशक्तिवादापत्तिः, सेनादिपदेन प्रत्यासत्त्याऽऽश्रयस्यापि बोधोपगमे च एकं पदमेकमेवार्थं बोधयतीति नियमभङ्गात् सकृदुच्चरितमित्यादिन्यायाप्रामाण्यापत्तिः, तथापि सेनादिपदानां प्रत्यासत्तिविशेषस्य ववच्छावच्छेदकत्वात् सकृदुच्चरितमित्यत्र सकृदित्यस्यैकमेवेत्यस्यैकधर्मावच्छिन्नमेवेत्यर्थान्न कश्चिद्दोष इति भावनीयम्। अपरे तु सकृदुच्चरितमित्यत्र सकृदित्यस्यैक वृत्तिविषयमेवेत्यर्थः। सेनादिपदार्थोऽपि प्रत्यासत्तिविशेषाश्रय एक एव सेनादिपदेन बोध्यते, तदन्यबोधने तात्पर्यविरोधाश्रयणीया, अत एव नानार्थे श्लिष्टेऽनेककारकान्वितैकक्रियापदे घट पट चाऽऽनयेत्यादौ मुख्यलक्ष्योभयपरे च गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यादौ गङ्गादिपदे सकृदुच्चरिते एकदाऽनेकार्थतात्पर्यग्रहेऽपि नैकदोभयबोधः, किं त्वावृत्त्यैवेति तत्र वाक्यभेदव्यवहारः, एकानुसन्धानादेवोभयार्थबोधे तद्विरोधस्य सर्वैकवाक्यतासिद्धत्वादित्याहुः॥ एवं मते नराः पचन्तीत्यादावुभयत्रैव सरूपैकशेषः। ततश्च पृथगुच्चरितनानापदानामनुसन्धानान्नानार्थबोध, अक्षेणाक्ष पचतीत्यादौ तु पदभेदाच्च दोष इति मन्तव्यम्। चिन्तामणिकृतस्तु नात्रावृत्तिः, किं त्वेकदैवार्थबोधः, एकपदस्यैकानुसन्धाने उभयार्थतात्पर्य ग्रहस्य यौगपद्येन वा तदुग्रहस्यावृत्त्या निर्वाहासम्भवात्, सामान्यत उभयतात्पर्यग्रहे प्रथममस्यैव बोधो नान्यस्येति नियन्तुम शक्यत्वाच्च, गङ्गां पश्येत्यादावपि गङ्गापदस्य लक्ष्ये तात्पर्यग्रहे तस्यैव धीरित्यस्य निर्वाहाय नानार्थोपस्थितिकालीनैकार्थबोधे

तदितरार्थतात्पर्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनायां तु तद्‌र्थतात्पर्यज्ञानस्योत्तेजकत्व वाच्यम् । न चैव गौरवम्, प्रामाणिकस्य तस्यादोषत्वात्, वाक्यभेदस्तत्त्वमेवात्, तदुक्तम्, "अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्" इति, न चैकानुसन्धाने यौगपद्यान्तर्भावेन वा न वक्तुस्तात्पर्यम्, सकृदुच्चरित इत्यादिनियमेन वाधावतारादिति वाच्यम् । वाचितेऽपि क्वचिदिच्छोदयादिविशेषदर्शनस्यासार्वत्रिकत्वात् सकृदित्यस्य क्रियाविशेषणस्यैव विक्षेपदर्शनस्यैवाप्रयोगात्वेत्याहुः, एतन्मते तु प्रधानेकार्थसत्त्वायैतोक्तपदवाक्यस्यभावः समर्थनीयः । निष्कृष्टनयमनालोच्याशयतः प्रकृते—कथमेवमिति (१९७ २ १२) निष्कृष्टनये तु भूतपदार्थे भूतत्वावच्छिन्ने शक्यनात् द्वित्वस्य बहुवचनाच बहुत्वसाम्यपादनुपपत्तिरेव नास्तीति मन्तव्यम् । केषांचिदिति (१२) यैरेकशेषः स्वीक्रियते तन्मत इत्यर्थः, स चैकशेषः केषांचित् द्वन्द्वापवादः, न च द्वन्द्वः क्वचित् पदार्थभेदे क्वचिच्च पदार्थतावच्छेदकभेद इत्यत्र तद्विपत्यासम्भवो, न च प्रतिपाद्यभेद एवानुगतो द्वन्द्वनियामकः, एकघटाभिप्रायकघटपदद्वयेऽपि द्वन्द्वापत्तेः प्रतिपाद्यघटघटत्वयोर्भेदादिति वक्तव्यम् । एकपदप्रतिपाद्यस्यासामानाधिकरण्येनापरपदप्रतिपाद्यस्यावच्छिन्नभेदे एकपदजन्यप्रतिपत्तिविषयितात्वसामानाधिकरण्येनापरपदजन्यप्रतिपत्तिविषयितात्वावच्छिन्नभेदे वा द्वन्द्वप्रवृत्तेर्नियतत्वात्, घटादिस्यादावेकपदप्रतिपाद्येऽपरपदप्रतिपाद्यस्यावच्छिन्नभेदादिविशेष्यताभेदेन विषयिताभेदाद्वा तदुपपत्तेः, पदार्थतावच्छेदकभेदेऽपि विषयिताभेदादेव समवायेन गुणवतो विवक्षितया गुणत्ववतश्च बोधकयोर्गुणपदमिधेयपदयोर्धर्मयोश्च तथाविधपदयोर्द्वन्द्वो निरपवादः । गगनाकाशादिपदयोश्च शब्दरूपपदार्थतावच्छेदकस्यानुगतस्याभेदेऽपि न द्वन्द्वो विषयिताभेदादिति मन्तव्यम् । अन्येषां तु मते तद्वितादिवद्‌वृत्यन्तरमेव सः, न तु द्वन्द्वभेदः समासान्तरं वा, अतो चन्द्रमानादित्यत्र नपुंसकत्वस्यापद्यन्ततयाप्राप्तेरिति

बोध्यम् । परेषामिति (१२) ये नैकशेषमिच्छन्ति तन्मतेनेत्यर्थः, तदनिष्टेश्च ग्रन्थनियामकनिर्वचने विषयितास्थाने प्रकारिताया एव निवेशादेकार्थे तदसम्भवात्, वृक्षावित्यादौ प्रत्ययार्थद्वित्वान्वयस्य वृक्षपदार्थे एकत्वानवच्छेदेनैव सम्भवात्, तद्रूपैकशेषस्वीकारे तु तत्रैकत्वावच्छिन्ने द्वित्वबुद्धेः प्रमात्वायोगात् वृक्षत्वादेर्द्वित्वावच्छेदकत्वे त्वेकत्रापि वृक्षत्वेन द्वित्वधियः प्रमात्वापत्तेः, अत एवैकशेषसमभिव्याहारस्यैकशाब्दबोधजनकत्वे स्वभावशरणानुधावनम् । इत्थमेव हरी इत्यादावगृहीतभेदपदद्वयादेवार्थद्वयबोधाच्छाब्देन द्वित्वेन निर्वाह इति बोध्यम् । अनेकान्तमते भगवत्प्रवचने न्यायनयोपग्रहस्यापि क्वचिदुपयुक्तत्वे तु मणिकृन्मतमेवात्रादेयम्, तत्र च नापाततः एकार्थत्वे निर्भरः, किन्तु प्रधानैकार्थत्व इति सर्वं समञ्जसम् । एवं व्याख्याने ग्रन्थकारः स्याद्वादिसमयविरोधमाशङ्कते—ननु च वृक्षा इतीत्यादिना (११८ । २) एकानेकात्मकस्य प्रत्ययवत्प्रकृतिरूपपदवाच्यत्वेऽपि सकृदुच्चरितमित्यत्र बोधयतीत्यस्य प्रधानभावेन बोधयतीत्यर्थाभानुपपत्तिरित्याशयेन समाधत्ते सोऽप्येवं प्रष्टव्य इत्यादिना (३) ॥ स्वार्थमभिधायेति (५) शब्दो वृक्षादिशब्दः, स्वार्थं वृक्षत्वादिकम्, अभिधाय निरपेक्षो विभक्त्यपेक्षारहितः, समवेत समवायेन सम्बद्धम्, द्रव्यं वृक्षादिकम्, आह आक्षिपति, निराश्रयस्य वृक्षत्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । समवेतस्य तु (४) द्रव्यस्य वचने (६) समवेतद्रव्यकथनानन्तरमित्यर्थः, विभक्तीर्लिङ्गं सङ्ख्यां चाह—अयमर्थोपस्थितिक्रमः पदोपस्थितिक्रमानुरोधी, स्वमते तु दीर्घकालिकशाब्दबोधस्यार्थोपयोगघटक एवायं बोध्यः । क्रमिकावग्रहाद्यात्मनः प्रत्यक्षोपयोगस्येव क्रमिकसाकाङ्क्षपदार्थज्ञानात्मन एव शाब्दस्य वाक्यार्थोपयोगस्यैकस्याभ्युपगमात्, तदुक्तं सम्मतिवृत्तौ—गौर्गच्छतीति वाक्यप्रयोगे गोशब्दात् सामान्यविशेषात्मकं गवार्थं गच्छत्याद्यन्यतमक्रियासापेक्षं प्राक् प्रतिपाद्यते, गच्छतीत्येतस्माच्च तं

प्रतिनियतगामिक्रियावच्छिन्नमवगमयतीति—ततः क्रियावच्छिन्नः सामान्यविशेषात्मको वाक्यार्थो व्यवतिष्ठते, पदसमुदायात्म
कवाक्यपारपदार्थात्मकस्यैव तस्य प्रतीतेरिति, सचिद घटो पृथा इत्यतः प्रत्ययपत्या प्रकृत्या पृथक्त्ववाभपतिक्रम इत्यादि
विषयकमिथोपरिपिविपरितप एतावद्वादिमात्पिण्डेन लिङ्गस इत्यादिमकारको पृथविशेष्यकः शाब्दबोधो जन्य इति तत्र मिथो
ऽप्यतथा पृथस्य प्राधान्य क्रियत्पुत्वादिसङ्ख्यायास्तु विशेषणतया गौणत्वमिति प्राधान्येनैकार्थताश्रयकस्यमेवैकपदस्य निर्णय-
मित्याह—'प्रधानभावेन चेत्यादि' (११८ १-५) प्रधानगुणभावस्यैवाभिमतत्वादित्यनन्तरं द्वितीयपक्षस्त्वयुक्त एवेति पूरणी
यम्, नन्वेवं सर्वसम्बन्धस्य प्रधानैकार्थत्वे विशेषणवाचकसम्बन्धोच्छेदापत्तिरित्याशङ्कायामथयथदाथायामापत्तो विशेषणविशेष्ये
भमचारादिप्राधान्यमविरुद्धम्, वस्तुतः स्याच्छब्दोत्थापिताकाङ्क्षागुणापेक्षस्यैवैकप्रधानार्थत्वम्, तत्र स्वाभिमानन्तधर्मात्मक-
स्वरूपेण स्वाभयविभज्यत्वैकधर्मसमयकरणोपपादनं कृत्वा पदे वाक्ये चाविरुद्धमिति व्युत्पादयन्नाह—स्यादिति निपातेनेत्या
दिना (७)॥ गुणानपेक्षस्य (७) सदेवेत्यादिना गुणाकाङ्क्षारहितस्य, अपवचनाभिराकरणात्, तथाभूतत्वात् (८) गुण
प्रधानभूतत्वात्, उक्तार्थेऽभियुक्तसम्मतिमाह तदुक्तमित्यादिना (८) गुणानपेक्षे नियमे सदेव घट इत्यादिप्रयोगे, स्या-
दिति निपातो वै (८) नियतम्, अपवादः (९) नयरूपस्योत्सर्गस्य स्याद्वादेन बाधनात्, तथात् प्रकृतैकधर्मात्मकत्वस्यैव
वस्तुनः सिद्धेः, स्याद्वादात् प्रकृतेतरधर्मात्मकत्वबोधकस्याच्छब्दमहिम्नाऽनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनः सिद्धिसौभाग्यारोहात्,
तदाह—तर्हि (९) प्रकृत, जिनस्य रागादिशत्रुजेतुः, ते तव, वाक्यं गुणप्रधानार्थं प्रधानभावेन प्रकृतधर्मात्मकतया
गुणभावेन च तदितरधर्मरूपधर्मात्मकतया बोधकम्, तत एव रागादिदोषप्रस्तानामेकान्ताभिनिवेशवतामिवादिनां यथा तथा प्रसर

प्रकाशिका तव द्विषतां (९) परतीर्थिकानाम्, अपध्यम् (९) अदृष्टविषयत्वादिति स्तुतिकृदर्थः । ननु गुणप्रधानार्थमेव सर्वं वाक्यमित्यभ्युपगमे प्रधानभावेनाशेषधर्मात्मकवस्तुप्रतिपादकसकलादेश उच्छिद्येतेत्याशङ्कते–'नन्वेवमिति (१९८ १९)' प्रमाणवाक्यानां सर्वैः पदैर्मिलित्वा प्राधान्येनानन्तधर्मात्मकवस्तुबोधन एव तात्पर्यम्, वेदान्तवाक्यानामिवाखण्डब्रह्मबोधने, तथा च सादस्त्येव द्रव्यमित्यतः स्वेतरसकलधर्मात्मकत्वसम्बन्धेनास्तित्ववदेव द्रव्यमिति प्राथमिकबोधानन्तरं तस्मादनन्तधर्मात्मकमेव सर्वं वस्त्वित्यौपादानिकबोधः सकलादेशजन्यः स्वीक्रियते, स च द्रव्यार्थिकार्पणयाऽनुपचरितैकविशेष्यताकः पर्यायार्थिकार्पणया चोपचरितैकविशेष्यताक इति तात्पर्यमादाय तत्र न प्रधानैकार्थत्वव्याघातः, सकलादेशान्यार्थ एव गुणप्रधानभावेन बोधकत्वनियमस्य चरितार्थत्वात्, अत एव सकलादेशेऽनन्तत्वान्यधर्मानवच्छिन्नानन्तधर्मप्रकारतानिरूपितसकलवस्तुविषयताशालित्वेन केवलज्ञानतुल्यत्वोक्तिः सङ्गच्छत इत्याशयवान् समाधत्ते–कालादिभिरित्यादि (१०) ॥ अनुम"यतामिति, (१९८ २५) ननु कथमेतदनुमन्तव्यम्, "एकं द्विकं त्रिकं चापि चतुष्कं पञ्चकं तथा ॥ नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ १ ॥" इत्यादिनाऽनेकार्थवाचकतायाः पदानां शास्त्रसिद्धत्वात्, अत्रैकं जातिर्व्यक्तिर्विशिष्टं वा, द्विकं जातिव्यक्ती, त्रिकं लिङ्गसहिते ते, लिङ्गस्य शब्दधर्मस्यापि व्युत्पत्तिविशेषादुपचारेणार्थेऽन्वयः, चतुष्कं संख्यासहितानि तानि, पञ्चकं कारकसहितानि तानि, न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गादेः प्रत्ययवाच्यत्वमेव युक्तम्, तत एव तदुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावादिति शङ्कनीयम् । प्रत्ययवर्जिते दधि पश्येत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि लिङ्गादिबोधात् प्रकृतेरेव तद्वाचकत्वकल्पनात्, तथा लिङ्गानुशासनदर्शनाच्चेति चेत्, मैवम्, अव्यवस्थितत्वेनैतेषु पक्षेषु निर्भरस्य कर्तुमशक्यत्वात्, लिङ्गादेः

प्रथमपदार्थस्यापि प्रागसिद्धत्वात्, इत्थमेव "द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः" इति पक्षद्वयव्युत्पादक-
वाक्यपदीयोपपत्तेः, इत्थं चैतदर्थकयावन्मध्ये प्राधान्यमेकदेशस्यैवेति पदानां प्रधानैकार्थतानियमाभ्युपगम इति दिक्। ननु
तथापि यथा पुष्पवन्तपदेन चन्द्रसूर्ययोः प्राधान्येनोपस्थितिस्तथा केनापि पदेन तदन्यतरस्यापि स्वादिसमभिव्याहृतत्वं नानुभूयत
इति चेत्, नैवम्, "पुष्पवन्तौ पुष्पदन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ" इति कोशस्वरसादेकोपाधिमात्रमविना गृहीतनानार्थशक्ति-
कपुष्पवन्तादिपदे व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, अत्र पुष्पवन्तादिपदं चन्द्रे सूर्ये च शक्तमित्याकारकः शक्तिग्रहः, तत्कार्यतावच्छेदकं च
चन्द्रत्वप्रकारकत्वे सति सूर्यत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नम्, तादृशबोधत्वं च, चन्द्रसूर्योभयनिष्ठाया एकस्याः शक्तेश्चन्द्रत्वसूर्यत्वयो-
र्व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वास्वीकारात्, अत एवैकतरायोग्यताज्ञाने शक्त्या न बोधः, किन्तु लक्षणयेति नैयायिकसम्प्रदायः।
वस्तुतः पुष्पवन्तादिपदसमानाधीननानार्थानुभवे एकमात्रानुभवे वा तत्पदज्ञाने नानार्थानुभवजनननियमनिश्चयः कारणं प्रति-
बन्धकं वा, अत एव तात्पर्यनिश्चयविरहिणः कस्यापि चन्द्रत्वाद्येकमात्रबोधः, उभयधर्मावच्छेदेन शक्तिग्रहेऽप्युद्बोधकवशादेक-
धर्मावच्छिन्नमात्रस्मृतिसम्भवात् उभयधर्मावच्छिन्नस्मृतावपि योग्यतादिवशादेकधर्मावच्छिन्नस्य शाब्दबोधसम्भवाच्चेति, न
चापूर्वं चैतत्, इत्थं शक्यतावच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वानुपगमात्, तदुपगमे शक्तेरपि तथात्वापत्तेः, न वा शक्त्यैक्यम्,
गवादिपदेऽपि तदापत्तेः, सैन्धवादिपदमश्वे लवणे च शक्तमित्याकारकशक्तिग्रहस्याविशेषात्, अन्यथा तेनाश्वः शक्यो न लव-
णमित्यस्यापि चन्द्रत्वेन चन्द्रः शक्यो न सूर्य इत्यनेन तुल्यत्वात्, एकत्रैकतरधर्मावच्छिन्नस्यापि बोधोऽन्यत्र युगपदुभय
धर्मावच्छिन्नस्यैकस्य बोधकतया नोपपत्तेरधिककल्पनायां मानाभावादित्यपेके। चन्द्रसूर्यौ पुष्पवन्तपदजन्यैकबोधविषयौ भव

तामित्याकारिकैव शक्तिः "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ" इत्यादिकोशात्तथाभावात्, अत एव न चन्द्रसूर्यपर्यायता, नानार्थे गणनं वा, किन्तु चन्द्रत्वेन सूर्यशक्तितावच्छेदकतयोर्व्यासज्यवृत्तितया च चन्द्रत्वेन चन्द्रः शक्यः सूर्यत्वेन च सूर्य इत्यादिर्न धीः, किन्तु चन्द्रत्वेन सूर्यत्वेन च चन्द्रसूर्यौ शक्यावित्येवेति सम्प्रदायमतमेव युक्तमित्यपरे। एकोच्चारणान्तर्भावेन नानार्थशक्तिस्थलेऽपि न सर्वत्र व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रकारताक एव बोधः, पुष्पदन्तादिपदात्तथा बोधेऽपि तृतीयादेः करणत्वैकत्वादेः प्रातिस्विकरूपावच्छिन्नस्यैव नानार्थस्य बोधात्, तदुक्तं मिश्रैः, पुष्पदन्तादिपदे करणत्वैकत्वादिबोधकतृतीयादिपदे चैकोच्चारणेन तु नानार्थानुभवसननव्युत्पत्तिनियमादेकदैव नानार्थानुभवो नानुपपत्तिरिति, युक्तं चैतत्, तृतीयायास्तृतीयात्वेन करणत्वे एकवचनत्वेन चैकत्वे शक्तेः सामञ्जस्यैक्यसम्भवादिति वदन्ति। अतिरिक्तशक्तिपक्षे शक्यशक्ततावच्छेदकमेवाऽतृतीयादौ शक्तिः, पुष्पदन्तादिपदे तु व्यासज्यवृत्तिरेवैवेति युक्तम्। तदिह पुष्पदन्ततृतीयादिपदवत् सहार्पितसत्त्वासत्त्वोभयाश्रयबोधकं न किञ्चित्पदं व्युत्पादितमस्ति, प्रत्युत तथाजिज्ञासाया बाधितत्वज्ञाने तथाज्ञानस्य विपरीतव्युत्पत्त्या जायमानस्याप्यनिष्टत्वप्रतिसन्धानाच्च तदर्थं क्वचित् प्रामाणिकः पदप्रयोग इति तदाऽवक्तव्यत्वेन ज्ञानस्यैवेष्टत्वात्, तदर्थं तुरीयभङ्गाभिधानं साधु सङ्गच्छते। अत एवैकपदे बोधद्वय जायतामित्यादिस्थलेऽप्यवक्तव्यत्वाभिधानसाम्राज्यम्, बाधितेच्छाविषयत्वावच्छेदेनावक्तव्यत्वव्यवस्थापनात्, न चैवं तुरीयभङ्गेऽनुगतावच्छेदकानुपलम्भः, अननुगतानामपि तेषामुपलम्भे स्यात्कारस्यैव कल्पप्रसत्त्वात्, वस्तुत एकत्वावच्छिन्ने सहार्पितधर्मद्वयप्रकारकत्वितान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वादेवावक्तव्यत्वप्रयोगसङ्गतिः "नावर्दसणदुयाए दुवे अह" इत्यादिवत्, सत्त्वासत्त्वादिनोपचरितं द्विस्वभावाय प्रवृत्तायां सप्तभङ्ग्यामपि निरवच्छिन्ने सत्त्वासत्त्वे एव तदवच्छेदके, न तु

सहार्पितत्वविशिष्टे इति, प्रकृते तादृशावच्छेदेनान्वयनिर्णयीयत्वाभावबोधनाधिके स्यादवक्तव्यमित्यस्य प्रसङ्गाप्रामाण्यात् । एतेनैक-
धर्मावच्छिन्नसत्त्वासत्त्वोभयप्रकारकशाब्दबोधविषयत्वं न स्यादवक्तव्यत्वशब्दार्थः, प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धेरित्यपास्तम्,
सहार्पितसत्त्वासत्त्वोभयावच्छेदेन तृतीयभङ्गजन्यशाब्दबोधविषयत्वाभावस्यैव स्यादवक्तव्यपदार्थत्वात्, सहादिपदेन युगपत्त्वा
दिप्रतिपादनस्यैव सहार्पितसत्त्वासत्त्वोभयस्य युक्तिविषयतावच्छेदकत्वसम्भवे गृहीतशक्तिकेनापि पदद्वयमपि पृथक् सं-
स्कारमहिम्नोपस्थितौ शाब्दबोधविषयत्वात्, अव्याप्तिवारणाय शाब्दबोधे तृतीयभङ्गजन्यत्वोक्तिः । प्रातिस्विकधर्मानवच्छिन्न
प्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वं तदर्थः, विपरीतप्रकारकतज्जन्यशाब्दभ्रमे सत्त्वोभयधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकैकप्रकारता
निरूपितविशेष्यताशालित्वेन दोषाभावादिति सम्प्रदायपरिष्कृतः पन्थाः । एतेनैव भङ्गानां सप्तधर्मोपाधित्वमित्यत्रैव क्वचिदेकदा
द्वित्वस्याप्यविरोधात् सहादिपदेनैव शक्त्या लक्षणया वा सत्त्वादेरुपस्थितिसम्भवात् सहार्पितसत्त्वासत्त्वोभयप्रका-
रकशाब्दबोधसम्भवे मतमवक्तव्यत्वेनेति निरस्तम् । तृतीयभङ्गजन्यपदमहिम्नैव शक्त्येत्यस्याप्याक्षेपादिति दिक् । शेषं भङ्गत्रय-
व्यस्तसमस्ताव्ययपर्यायार्पणाहेतुकं सुबोधम् । 'स्याद्वादात्मपणे' (१९८-२-९) उक्तार्थानामेवास्य स्याद्वादतात्पर्यं प्रत्येव
मभ्यधादित्यर्थः । परमतापेक्षया त्विति (१०) पञ्चमयमत्र नैयायिकसौगतमताभिमतं व्याख्येयम् । परैरस्त्वेवलं सङ्गृह्यते
यथासत् पर सदसत् तत्सर्वमवक्तव्यमित्युरेवपरिषेयमात्रे तात्पर्यम्, भङ्गत्रयेऽप्युरूपस्य प्रसिद्धिः परमतात्, विशेषस्य जैना-
गमात्, योगानिमिः सदादिव्यवहारविपरीतमस्माभिरवक्तव्यस्य व्यवहारसौवमभ्यासत इत्यकलङ्कदेवानामाशयः । भाष्ये
'न खलु सर्वात्मनेति' (१२) अत्र सर्वात्मनेऽत्यस्य व्यक्त्यनवच्छेदकसरूपतावच्छेदकेत्यर्थः । किमाशङ्कमभावेनेति

(१९९–१–६) किंविषयविषयेत्यर्थः । अयं च वितर्को यतो व्यक्तिसामान्योभयविषयजनितेन ज्ञानेन नियमत उभयविषय तया भाव्यम्, ततः सामान्यज्ञाने विषयतयाऽव्यक्तीनामपि हेतुत्वौचित्यमित्याशयात्, तत्र (१९९–१–६) सामान्येन सहैकज्ञाने, तासां व्यक्तीनाम्, व्यापारः (७) कार्यजननाभिमुख्यम्, अधिपतित्वेन चेति आलम्बनभिन्नकारकत्वेन वेत्यर्थः । अनधिगमेऽपीति (८) न चेष्टापत्तिः, महत्त्वोद्भूतयोरप्रवेशलाघवेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्त चाक्षुषसमवायत्वेन परेषां हेतुत्वेन जातिचाक्षुषपूर्वं नियमतो व्यक्तिचाक्षुषकल्पनेन तस्याः कर्तुमशक्यत्वात्, नहि रूप ज्ञान इति, (८) यद्यप्यालम्बनत्वेन हेतुतापि नाधिगतत्वं प्रयोजयति, किन्तु सह ज्ञेयत्वमेव, तथापि ज्ञायमान ज्ञातमिति नयाश्रयणाददोषः । भाष्ये तल्लक्षण (तल्लिङ्गलक्षण) चेति (१०) तेन सामान्येन उभयाऽऽक्षेपोऽर्थाद्विशेषस्य, तथा शुक्तिः प्रवृत्तिर्विक्षेपे, कथञ्चित्तादात्म्येन कृता भवेत्, कार्मुकादिवत् (११) कार्मुकादेरिवेति व्यतिरेके दृष्टान्तः, सम्बन्धा न्तरा(स्या)सिद्धेः (१२) तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धासिद्धेरित्यक्षरार्थः । पुष्पो कथञ्चित्ता(दा)दात्म्ये तदनुपपत्ते रिति (१९९–२–२) यद्यपि कार्यकारणभावदैशिककालिकाधाराधेयभावादीनामतादात्म्येऽपि तत्सम्बन्धव्यवहारकारित्वं दृश्यते, तथापि तत्रापि तद्व्यवहारप्रयोजकशक्त्यात्मना कथञ्चित्तादात्म्याभ्युपगमाददोषः, केवलं सामान्यविशेषादि सम्बन्धविचारे बहुलमभेदव्यवहाराचेशात्मकं तादात्म्यमनुभूतो भेदः, पृथक्सम्बन्धित्वस्थले तु वैपरीत्यमिति विशेषो बोध्यः । तादृशसर्वथाव्यक्तिव्यतिरिक्तत्वेनाभ्युपगतस्य सामान्यस्य, सतापीत्यादि, (४) तादृशा व्यक्तिव्यतिरिक्तेन पराभ्युप गतेन सामान्येन, सतापि परदृशा विद्यमानेनापि, अन्यव्यावृत्त्यात्मना (४) स्वातिरिक्तसामान्यव्यावृत्तेन, भवि

तत्र (४) भाष्यम्, अन्यथेत्यनभ्युपगमे, विशेषवत् (५) अन्त्यविशेषस्येव सामान्यस्य, स्वभावहानिप्रसङ्गात् (१९९ १-५) यथा विशेषो विशेषान्तराद्व्यावर्तमानः स्वभावं जह्यात् तथा सामान्यमपि सामान्यान्तरादित्यर्थः। विशेषाणां वा तद्वत् सामान्यवत्, ततः सामान्याद्व्यावृत्तेः (५) प्रसङ्गादिति योजनीयम्, भाष्यप्रतीके तथा 'परापरेत्यादि' (') सामान्ययोर्मिथोऽव्यावृत्तौ तत् सङ्करात् संकीर्णसामान्यवतो विशेषस्येव तत्तोऽर्थमात्रस्याभावात् सर्वाभावोऽतिरि क्तसामान्यवादिना स्यादित्यर्थः। कल्प्यतां तर्हि सामान्यं सामान्यान्तराद् व्यावृत्तं विशेष इव विशेषान्तरात् स्वभावत एवेति चेत्, तर्हि द्रव्यत्वादेः स्वाश्रय एवेव सं प्रत्यनुगमकव्यावर्तकतया सामान्यविशेषता स्यात्, यथा च किमपराद्धं वस्तुना, येनातिरिक्तपदार्थद्वयानपेक्षतया तस्यैव तथा नेष्यते, द्रव्यत्वादिकमपि हि जातित्वादिनानुगत स्वरूपेण च व्या वृत्तमिष्यते, तद्वदाश्रय एव किं तथा न स्यात्। जातिषु जातिस्वीकारे कल्प्यमानानन्तभावेन तासामपीभूतास्वन्यान्यजाति स्वीकारेऽनवस्थापत्तेस्तासु जातित्वमुपाधिरेवानुगमको वाच्यः, द्रव्यादित्रये तु बाधाभावेन सामान्यपदार्थ एव तथेत्यनुम वरेणोपलभामह इति चेत्, तदनुभवं पृच्छन्तु भवन्तो जात्यादयोऽभावान्ता अनन्ताः पदार्थाः स्वभावादनुगच्छन्ति द्रव्या दयस्तु कविषयेऽतिरिक्तसामान्येनेत्यर्धजरतीयं त्वयाऽकस्मादेव कथमुपलब्धम्, अनवस्थायाम मूलमतिरिक्तजातिकल्पनैव, तदुपर्यन्यान्यजातिकल्पनावताराद्भुक्ताश्रयस्वभावकल्पनाकुठारेण च तदेव कुतो नोच्छिद्यते येनानवस्थापत्ती न भवेदिति त्रिम्। तस्यानन्त्याविस्मादि, (७) अत्र यथोक्तं हेतुहेतुमद्भावः, आनन्त्यात् सङ्केतकरणासकेः सङ्केताविषयत्वम्, ततः सर्वोपसंहारेण शक्तिग्रहायोगादनन्वयः, ततश्च शाब्दबोधादिरूपसम्यग्व्यवहारायोग इति। स्वविषयविविधिभिर

पेक्षस्येति (८) स्वस्य शब्दस्य विषयो यो विधिर्गोत्वादिस्तमिरपेक्षस्य तदसंसर्गीभूतस्येत्यर्थः, तत्सापेक्षो ऽन्यापोहस्तद्वि शिष्टबुद्धौ संसर्गतया भासमानो गुणीभावमवलम्बेतापि, नीलमिदमिति प्रतीतावनीलव्यावृत्तेस्तथानुभवात्, प्राधान्येन तु प्रति योगिनां दुर्ज्ञानत्वादप्रतीत इति भावः तदाह–विकल्पेन चेति, (१९९ २ ९) न च संसर्गांशे गुणतयाऽपि निश्चयो दुर्घटः, प्रकारांश इव संसर्गादि विपरीतसमारोपव्यवच्छेदकस्य निश्चयत्वव्यवस्थितेरिति बोध्यम्। साधनवचनमेवाभिधायकम्, तच्च विधिरूपं लिङ्गमेवाभिधत्ते, स्वपरत्वेन बुद्धिप्रतिबिम्बपरत्वेन वा तयोपपत्तेः, अन्यच्च वचनं सम्भावनामात्रकरमेवेत्यन्यापोह शक्त्या न कुतोऽपि शब्दाभिर्णय इति शङ्कते–साधनेत्यादिना (९) एवं सति तवापसिद्धान्तः स्यादित्याह न तस्यापीत्या दिना, (१०) एवं च स्वसिद्धान्तादेव परस्यान्यापोहार्थत्वं ध्रुवमित्युक्तं भवति, वस्तुतोऽसौ परसिद्धान्त एवायुक्तः, एवं सति शब्दाद्विपरीतसमारोपव्यवच्छेदसिद्धावप्युक्तेऽयविधिरूपार्थासिद्धेस्तदानर्थक्यादर्थतस्त्वसिद्धौ चेकमात्रार्थताव्याघातादित्याह– सत्यपि चेत्यादिना, (१४) दृश्यविकल्प्यैकत्वप्रहाधीन एव विधिप्रत्यय इति न तस्य शब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य तदेकत्वग्राहक- मेव खण्डयितुमुपक्रमते–दृश्यविकल्प्ययोरित्यादिना (१४)। किं केन प्रमितमिति (२००–१–३) विकल्पाभिधानयो वस्त्वविषयत्वादेव तदप्रमायकत्वाद्दर्शनस्य चानिश्चयरूपत्वेन तथ्यादिति भावः। नन्वेकसन्तत्यवच्छिन्नस्वाव्यवहितपूर्ववर्ति त्वसम्बन्धेन घटत्वावगाहिनिश्चयविशिष्टघटदर्शनत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकरिष्यते तत्राह–न हीति (२) घटत्वावगाहित्वमात्रेण निश्चयो न समनन्तरघटदर्शनप्रामाण्याङ्गम्, संशयविपर्ययसाधारण्यादित्यर्थः, वस्तुतोऽर्थक्रियाकारित्वरूप न तथा, अर्थक्रिया ऽव्यवहितमाक्काले दर्शनस्य प्रागनष्टस्याभावाद्विकल्पविशिष्टदर्शनत्वेन दर्शनविशिष्टविकल्पत्वेन वार्थक्रियाहेतुत्वमित्यत्र विनि

गमकप्रमाणात्मनोभिकार्या समिभिवत्तस्य विकल्पहेतुतया एव विनिगमकत्वात् । वस्तुतो रजतार्थिप्रवृत्तौ रजतविशेष्यक ज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वम्, न तु रजतत्वज्ञानविशिष्टरजतज्ञानत्वेन, रजतागृहीतासंसर्गकरजतत्वज्ञानत्वादिना वा गौरवादित्यन्यत्रास्माभिरुपपादनं मीमांसकं प्रति या युक्तिरुच्यते सात्राप्यनुसर्तव्य इति रजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकविकल्पस्यैव प्रमाण्यादर्श तदनन्तर्दर्शनप्रामाण्यप्रत्याश्रयेति भावनीयम् । वस्तुसंस्पर्शाभावे(वाचिशेषे) (२००-१-४)ऽपीति, एवंतुपरं निर्णयसंशययोरिति शेषः । ननु निर्णयस्य वस्तुस्वभिन्नत्वाविषयविषयकत्वरूपं प्रामाण्य दर्शनस्य मा सेत्सीत् तस्य दर्शनविषयसमारोपव्यवच्छेदकत्वे तु न विवाद इति तद्व्यवच्छिन्नसमारोपप्रतियोगिविषयकत्वेन दर्शनस्य प्रामाण्यं सेत्स्यतीत्याशङ्कते ' ननु चेति '(५) अर्थप्रह इव समारोपव्यवच्छेदेऽपि ज्ञानस्य न स्वातिरिक्तनिश्चयापेक्षा, अन्यथा स्वविषयकत्वेऽपि तत्संशयापत्तेः चालस्यादिदोषसहोपनिपातस्य दुर्निवारत्वादित्याशयवान् समाधत्ते-समारोपेत्यादिना (७) ' एतेन (१२) वस्तुदर्शनस्य स्वतः स्वरूपपरिनिष्ठितत्वव्यवस्थापनेन, अतस्कार्यकारणव्यावृत्तिः (१२) मनोव्यापारैः, एकप्रत्यवमर्शविज्ञानात् गौर्गौरित्याद्यनुमतानुसन्धानात्, एकार्थसाधने (१२) एकव्यवहारसम्पादने, अत्यन्तभेदेऽपीति तस्याः कल्पितत्वेनार्थाद्भेदासहिष्णुभेदेऽपीत्यर्थः । इन्द्रियादिवत् (१२) रूपादिज्ञाने चक्षुरादिवत्, ज्वरोपशमनादौ (१२) समुदिता इतरे दृष्टान्तस्य सौषधविशेषा यत्र तादृशा ये गुडूच्यादयस्तद्वदिति योजनीयम् । अन्वयव्यतिरेकानुविधानं हि हेतुहेतुमद्भावे प्रयोजकं न स्वभेदोऽपीति भावः । समयादर्शिनोऽपि (१३) अतत्कार्यव्यावृत्तौ सङ्केतादर्शिनोऽपि, दर्शनपदं ज्ञानमात्रोपलक्षणम्, अन्यपदुक्तमभिधानव्यवहारः (१४) अयं गौरयं

गौरित्याद्यभिलापास्मा व्यवहारः, अतत्कार्यकारणव्यतिरेकव्यपयस्यायाम् (१४) अतत्कार्यकरणव्यावृत्तेरेकार्थसाधनहेतुत्वनियमे, विपर्यासयति (१४) वैधर्म्यापादनेन विघटयतीति भाष्याक्षरार्थः। शृतौ तस्येति, (१४) तथा च गुडूच्यादेर्ज्वरोपशमनादौ वस्तुभूतशक्तिसमानपरिणामेन हेतुत्वम्, अन्यापोहस्य तु कल्पनामात्रनिर्मितत्वेन तदभावाम तथेति व्यक्तो विपर्यास इत्युक्त भवति, कर्कादिव्यक्तीनां (२००–२–४) कर्कादिविशेषाणाम्, अश्वादिप्रत्ययम् अश्वाद्यनुगतप्रत्ययम्, तथा समानपरिणामहेतुक (४) प्रतिनियतसमानपरिणामजन्यम्, साधयति (४) तथाविधव्याप्त्युपस्थापनात्। कर्कादिष्वश्वाद्यनुगतप्रत्ययः प्रतिनियतसमानपरिणामहेतुकः अनुगतकार्यत्वात् गुडूच्यादिप्रयुक्तज्वरनाशवदिति प्रयोगसम्भवादिति भावः। 'विपर्याससाधनमिति' (४) अतद्व्यावृत्तिहेतुकत्वसाधनायोपन्यस्तेन प्रकृतोदाहरणेन तद्विपरीतसमानपरिणामहेतुकत्वसाधनादिति भावः। ननु गुडूच्यादिषु शक्तिरूपः समानपरिणामः कारणतावच्छेदक इष्यते प्रकृते त्वनुगतप्रत्ययहेतुत्वं समानपरिणामे साध्यमित्यस्ति तथापि साधनवैषम्यमिति चेत्, न। शक्तिशक्तिमतोरभेदनये शक्तिमतो हेतुत्वे शक्तेरपि तथात्वेन तदभावात्, यद्वा कारणतावच्छेदकसाधारणं प्रयोजकत्वमादाय समानपरिणामप्रयोज्यत्वे साध्ये न कोऽपि दोष इति भावनीयम्। अमीषाम् अन्यापोहवादिनां (४) बौद्धानाम्, अन्यापोहसामान्यमसत् (५), अभावत्वेनाभिमतम्, अवक्तव्यमेव विधाराधमत्वात्, एव प्रत्येकमवक्तव्यत्वघटिते भङ्गद्वये समर्थिते क्रमार्पिताभ्यां तृतीयभङ्ग सुघट एवेत्याह–'एतेनेत्यादि' (५)। सौगतानामिति (५) तन्मते स्वलक्षणान्यापोहयोः सदसत्त्वेनाभिमतयोर्विवाददशायामवक्तव्यस्यापादयितुं शक्यत्वादित्यर्थः। तदाह–स्वलक्षणस्येत्यादि, अत्रेदं चिन्त्यम्। एव पराभिमतं सत्त्वमसत्त्व तदुभयं चोद्देश्यतावच्छेदकीकृत्यावक्तव्यत्वविधा-

नेन परमभङ्गत्रयसमर्थने चेदान्त्यमभिमतमवक्तव्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य तद्विधानमहत्त्वविधित्सयाऽष्टमोऽपि भङ्गः कुतो न भवेत्, सत्त्वसाम्येऽप्यधर्मभेदेन भङ्गान्तरस्य दुर्वारत्वात्, धर्मिवक्तव्यत्वमवक्तव्यावक्तव्यत्वं न भेदकमिति चेत्, न। परमतस्वमताभ्यामुद्देश्यविधेयभावस्यैव भेदकत्वात्, अन्यथा सदवक्तव्यत्वादिकमपि केवलावक्तव्यत्वभङ्गकुक्षौ प्रविश्य न भङ्गान्तरतामापद्येत, किं चैवमाद्यभङ्गचतुष्टयं शुद्धघटत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकमन्त्यभङ्गत्रयं च कल्पितसंघातावच्छिन्नधर्मिनिष्ठोद्देश्यताकमिति प्रकृतसप्तभङ्ग्येकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गः, प्रकारभेदेनैव तदेकवाक्यत्वस्याभियुक्तैरुक्तत्वात्, प्रकारश्च विधेयधर्मो योद्देश्यतावच्छेदकधर्मो वेति न कश्चिद्विशेषः, इत्थमेव शुद्धघटादिधर्मिकसप्तभङ्गीतो नीलघटादिधर्मिकायास्तस्या अविगानेन भेद इति, यदि च सत्त्वासत्त्वे वस्तुधर्मौ च मतकल्पितमुद्दिश्य पृथगेवावक्तव्यत्वं परमभङ्गत्रयेणाभिधीयत इति मतं तदा सावनं नित्यत्वानित्यत्वोभयादिकमाश्रित्य बहवोऽपि भङ्गाः प्रकृतपर्यायविधिनिषेधकल्पनामूलत्वाभावेनैकवाक्यत्वाभावश्च स्फुट एवेति परमतापेक्षया परमभङ्गत्रयं व्यवस्थितमित्यकलङ्कदेवोक्तिर्वार्त्तामात्रम्, किं स्वाद्यभङ्गद्वयधर्मकनिजपररूपयोः भङ्ग्यादिरूपया व्यवस्थापन एव नयभेदो मतभेदो वोपयुज्यते, तृतीयभङ्गस्यावक्तव्यत्वलक्षणस्ताभ्यां युगपदादिष्टाभ्यां तद्भेदादनेकमेव इत्येते त्रयो निरवयवद्रव्यविषयत्वात् सकलादेशरूपाः, सदसत्त्वसदवक्तव्यत्वाद्यश्चत्वारस्तु चरमाः सावयवद्रव्यविषयत्वाद्विकलादेशरूपाः, देशभेदं विनैकत्र तु क्रमेणापि सदसत्त्वविवक्षा सम्प्रदायविरुद्धत्वान्नोदेतीति न निरवयवद्रव्यविषयत्वमेषामित्यस्मदभिमतोक्तमेव युक्तमिति मन्तव्यम्। तदेतद्रहस्यं स्वसमयव्युत्पत्तिरसिकमनोविनोदाय सम्मतिगाथाभिरेव व्युत्पादयामः—"अत्थंतरभूएहि य णियएहि य दोहि समयमाईहिं। वयणविसेसाईयं दव्वमवत्तव्वयं पडइ ॥ १ ॥ अर्थान्तरभूत

पटादिर्भिन्नो घटादिः, ताभ्यां द्वाभ्यां सदसत्त्वं घटवस्तुनः प्रथमद्वितीयभङ्गनिमित्तं प्रधानगुणभावेन भवतीति सोपस्कारं व्याख्येयम् । ” समपमार्पिते इत्यनन्तरं तुर्गम्यः, द्वाभ्यामिति चानुवर्तते, समकमादिरादानं ययोस्ताभ्यां सहार्पिताभ्यां तु द्वाभ्यामित्यर्थः । वचनविशेषातीत वचनस्य विषयः शक्तिस्तमतीतमतिक्रान्तं सत् तथाविधवाचकाविषयीभूतमिति यावत्, द्रव्यं घटादि, अवक्तव्यम्, पतति अवक्तिभारा प्रवक्तव्यतावसरे स्थातु न शक्नोतीत्यर्थः । अवक्तव्यतां वा पततीति व्याख्येयम्, तथाहि द्वयोर्धर्मयोः प्राधान्येन गुणभावेन वा प्रतिपादने न किञ्चिच्छब्दः समर्थः, वृत्तौ द्वन्द्वस्यैवोभयपदप्रधानत्वात्, तस्य च द्रव्यवृत्तेः प्रकृतेऽनुपपत्तिसम्भवात्, गुणवृत्तेरपि गुणानां परार्थत्वेन प्राधान्याघटनात्, प्रत्येकमङ्गस्थले एकधर्मस्यैक धर्म्युपचारेण प्राधान्यसम्भवेऽपि विरुद्धत्वेन प्रतीयमानयोर्धर्मयोरेकधर्म्युपचारायोगात्, वाक्यस्यापि द्वयभिधार्थत्वेन तदनति शायित्वात्, न च केवलं पदं वाक्यं वा लोकप्रसिद्धं तथा, तस्यापि परस्परापेक्षद्रव्यादिविषयतया तथाभूतार्थप्रतिपादकत्वायो गात्, न च तौ सदिति शतृशानचोरिव सङ्केतितैकशब्दवाच्यत्वम्, विकल्पप्रभवशब्दवाच्यत्वप्रसङ्गात्, विकल्पानां च युगपद-प्रवृत्तेर्नैकदा तयोस्तद्वाच्यतासम्भव इति । एतेन सदादिपदप्रवृत्तिरपि निरस्ता । तत्रापि तथाविकल्पप्रभवेन तच्छब्देन क्रमेणै वानेकार्थाभिधानात्, एकवचनान्तस्याप्येकशेषस्य “जहा एगो पुरिसो तहा बहवे पुरिसा” इत्यागमसिद्धत्वात्, न च निजा-र्थान्तरैकत्वाभ्युपगमेऽप्यर्थस्य वाच्यता, तथाभूतस्यात्यन्तासत्त्वेनावाच्यत्वात्, न च घटत्वे घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते सिद्धेऽ-सम्भव एव तत्र पटार्थप्रतिषेध इति द्वितीयभङ्गानवकाशात् तृतीयोऽपि दूरापास्त इति शङ्कनीयम् । पटादेस्तत्राभावाभावे घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य घटत्वस्यैवासिद्धेः, प्रथमभङ्गोत्थापिताकाङ्क्षया द्वितीयभङ्गस्यावश्यप्रयोज्यत्वात्, तदुभयविषयसहार्प

नया तृतीयस्याप्यवक्तव्यत्वात् अथवा सर्वं सर्वात्मकमिति सांकर्यमसम्यगच्छेदाय यत्नविशेषो विधीयते, यत्र यस्य प्रती
त्यभावात् ॥१॥ यथा नाम–स्थापना–द्रव्य–भावभिमेषु विधित्सितविधित्सितप्रकारेण प्रथमद्वितीयौ ताभ्यां युगपदभिधातुम्,
तथाभिधेयपरिणामाभावात्, व्यतिरेके प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदो बाधकस्तर्कः, एवमग्रेऽपि, ॥२॥ अथवा स्वीकृतप्रतिनियतम
न्यरे तत्रैव नामादिके यः संस्थानादिस्वद्रव्यस्वरूपेण घटः, इतरेण चाघट इति प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदभिधातुमशक्तेरवाच्य ॥
३ ॥ यथा स्वीकृतप्रतिनियतसंस्थानादौ मध्यावस्था निजं रूपं कुशूलकपालादिलक्षणे पूर्वोत्तरावस्थे अर्थान्तररूपं ताभ्यां सत्त्वा
सत्त्वयोरायद्वितीयौ, युगपत्ताभ्यामभिधातुमसामर्थ्यादवाच्यस्तृतीयः ॥४॥ अथवा तस्मिन्नेव मध्यावस्थारूपे वर्तमाना-
वर्तमानक्षणरूपतया सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदनभिधेयत्वादवक्तव्यत्वात्स्यस्तृतीयः ॥५॥ यथा क्षणपरिण
विरूपे लोचनजप्रतिपत्तिविषयत्वाविषयत्वाभ्यां निजार्थान्तरभूताभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामाद्यद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽ-
वाच्यः ॥६॥ अथवा लोचनजप्रतिपत्तिविषये तस्मिन्नेव घटे घटशब्दवाच्यता निजं रूपं कुटशब्दाभिधेयत्वमर्थान्तररूपं ताभ्या
माद्यद्वितीयौ, सहार्पणया तृतीयः ॥७॥ अथवा घटशब्दाभिधेये तत्रैव घटे हेयोपादेयान्तरङ्गबहिरङ्गोपयोगानुपयोगरूपतया मद्
सत्त्वासत्त्वाभ्यामाद्यद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्यः ॥८॥ अथवा तत्रैवोपयोगेऽभिमतार्थावबोधकत्वानभिमतार्थानवबोधकत्वतः
सत्त्वासत्त्वाभ्यामाद्यद्वितीयौ, सहार्पणयाऽवाच्यः ॥९॥ अथवा सत्त्वमसत्त्वं चार्थान्तरभूतम्, निजं घटत्वम्, ताभ्यामाद्यद्वितीयौ,
क्रमेण ताभ्यां निर्दिष्टो घटोऽवक्तव्यो भवति, सत्त्वमभ्युपगम्य घटत्वविधाने सत्त्वस्य घटत्वेन व्याप्ततया घटस्य सर्वगतत्वापत्त्या
तथाभ्युपगमे प्रतिभासव्यवहारविलोपात्, असत्त्वमभ्युपगम्य घटत्वविधानेऽप्यभावमात्रस्य घटत्वप्रसक्तेः, घटत्वमभ्युपगम्य सत्त्वमसत्त्वं

धानेऽपि घटमात्रस्य सदसत्त्वे, पटादीनां प्रागभावादीनां चाभावप्रसक्तिरिति विशेषणविशेष्यभावलोपात् सदसद्भिरप्येव घटो ऽवाच्य एव, अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चिदवाच्यत्वान्न दोषः । न चानया रीत्या नीलोत्पलमित्यादावपि विशेषणविशेष्यभाव सम्भवनादवाच्यत्वप्रसङ्ग इति दूषणं देयम् । तत्रापि स्यात्पदमध्याहृत्यैव तत्तत्प्रतिनियमेन विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितेः, एकान्तपक्षे त्ववाच्यत्वस्वीकारादेव न च नीलोत्पलमित्यादेः सम्भवाभिप्रायेणैव प्रयोगाददोषः, तथापि नियमाभिप्रायेण स्यादवाच्यत्वाक्षतेः सम्भवनियमाभ्यां प्रथमद्वितीययोरेव भङ्गयोरारम्भे तृतीयाभ्यामवाच्यत्वाक्षतेरिति दिग् ॥१०॥ यद्वा व्यञ्जनपर्यायोऽर्थान्तरभूतस्तदविषयत्वादसत्त्वं, घटार्थपर्यायस्त्वन्यस्यापूर्वनिजः, ताभ्यामाद्यद्वितीयौ, अभेदेन ताभ्यां निर्देशेऽवक्तव्यः, अन्यतरमनूद्यान्यतरविधाने व्यवस्थितरूपविपर्यासेन व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, अनेकान्तपक्षे तु युगपदभिधातुमशक्यत्व स्यात् कथञ्चिदवक्तव्यः ॥११॥ यद्वा सत्त्वमर्थान्तरभूतम्, अन्त्यविशेषो निजः, तदुभयं प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयत्वादनन्वयाच्चावाच्यम्, प्रत्येकावक्तव्याभ्यां ताभ्यामादिष्टो घटोऽवक्तव्यः, अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चिदवक्तव्यः ॥१२॥ अथवा संस्तुतरूपाः रूपादयो घट इत्यत्र दर्शनेऽर्थान्तरभूता रूपादयः, निजं सन्तुतरूपम्, ताभ्यामादिष्टो घटोऽवक्तव्यः, अरूपादिभ्यावृत्त्या रूपादिभ्यवस्थायामरूपाद्यात्मकघटताया रूपादीनामवाच्यत्वात्, अरूपादिरूपत्वे च रूपादीनां तत्स्वरूपस्यैवाभावे के सन्तुतरूप तया विशेष्या ये घटरूपतामास्कन्देयुरित्येवमप्यवाच्यः । अनेकान्तवादे च कथञ्चिद्वाच्यः ॥१३॥ इयमेव रीतिरसन्तुतरूपा रूपादयो घट इति पक्षेऽपि भावनीया । तत्र रूपादीनामर्थान्तरभूतत्वादसन्तुतरूपत्वस्य च निजत्वात्ताभ्यामादिष्टस्यावक्तव्यतायाम प्राग्वद्विशेष्यलोपादेव सिद्धेः । कथञ्चित्पक्षस्य च जैनानां सर्वत्राप्यदुष्टत्वात् । पूर्वपक्षे रूपादिषु घटत्वं पर्याप्तमत्र

तु रूपादिमत्त्वेऽपि नाना तत्, कथञ्चित्सौ (स) सादृश्यादैकत्वव्यवहार इत्येवावान् विशेष इति सम्यगाभासः ॥१४॥ यदि वा रूपादयोऽर्थान्तरभूता मधुरौ नित्यत्वाभ्यामाविष्टो घटोऽभ्युपगम्यः, विना कल्पनाविशेषं भिन्नप्रतीतिविषये विशेषण विशेष्यभावाभावात्, अनेकान्ते तु कथञ्चिदेकाभ्यः ॥१५॥ अथवा घटोऽर्थान्तरभूत उपयोगस्तु नित्यत्वाभ्यामाविष्टोऽभ्य कल्प्यः । य उपयोगः स घट इत्युक्तौ उपयोगमात्रस्य घटत्वप्रसक्तेः, यो घटः स उपयोग इत्युक्तावुपयोगस्यार्थत्वप्रसक्ते-र्घटस्याव्याप्यत्वात्, अनेकान्ते तु कथञ्चिद्व्याप्यत्वे दोषाभावादिति दिग् ॥ १६ ॥ " भङ्गाः षोडश योगतर्कविदिमे भूयो विचारक्षमाः, साकल्येन च तैर्निपन्यत इदं भङ्गत्रयं वस्तुनि ॥ तेनैतान् सुधियो वदन्ति सकलादेशान् विपक्षावशा-देशस्यामिगुरुः परांस्तु विकलादेशाभिषेशात् गुरोः ॥ १ ॥ एतदन्यतरेणैव सप्तभङ्गीकथमिष्यते ॥ साम्यसाम्येन नैकस्य तत्त्वतः षोडशैव ताः ॥ २ ॥ इत्यर्थे कोटिशो भङ्गा निर्दिष्टा मल्लवादिना ॥ मूलसम्मतिटीकायामिद विस्मयावहम् ॥ ३ ॥ " एत एव सप्तभङ्गाः स्यात्पदलाञ्छनविरहिणोऽवधारणैकस्वभावा विषयाभावाद्दुर्नया भवन्ति । धर्मान्तरोपादानप्रतिषेधाकरणात्, स्वार्थमात्रप्रतिपादनपराः स्वात्ममहिम्ना विवक्षितैकधर्माः पारम्परा वा सुनया इति विभागः । एवं निरवयववाक्यात्मकं भङ्गत्रयं प्रतिपाद्य सावयववाक्यरूपं चतुर्थं भङ्गं प्रतिपादयितु माह—" अह देसो सब्भावे देसोऽसब्भावपज्जवे णियओ । तं दवियमत्थिणत्थिय आएसविसेसियं जम्हा ॥२॥" अथेति यदा देशो वस्तुनोऽवयवो धर्मो वा, सद्भावेऽस्तित्वे, नियतो विवक्षितः, देशश्चापरोऽसद्भावे नास्तित्वे, तदा तद्रूप्यमस्ति च नास्ति चेति युगपदेव द्वारेण वाच्यम् । अविरोधिधर्मकत्वसंस्पर्शयोगात् कामक्रोध इव देवदत्तः तदाह—यस्मादादेशविशेषितम्

उभयप्रधानावयमामेवेनार्पितं स्वाश्रयसमवायित्वरूपपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नधर्मद्वयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताकौपादानिक बोधेच्छाविषयीकृतमिति यावत्, यथाभूते घटपदस्य देशपरस्याद्रव्या प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताद्वयशालिन एव बोधस्य जननादौपादानिकबोधपर्यन्तमनुधावनम्, एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ उक्तन्यायेन पंचमभङ्गप्रदर्शनायाह–'सब्भावे आइट्ठो देसो, देसो य उभयहा जस्स। तं अत्थि अवत्तव्वं च होइ दवियं वियप्पवसा ॥३॥" सद्भावेऽस्तित्वे यस्य घटादेर्धर्मिणो देश आदिष्टो देशोऽपर उभयथाऽस्तित्वनास्तित्वप्रकाराभ्यामेकदैव विवक्षितः तद्द्रव्यमस्ति चावक्तव्यं च भवति, विकल्पवशादुक्तोभय धर्माक्रान्तदेशद्वारेण धर्मिणो विवक्षावशात्, तेन प्रथमतृतीयभङ्गसंयोगेनान्यथासिद्धिर्व्युदासः, केवलधर्मविवक्षाया देशाविशेषितद्रव्य एव सम्भवात्, देशद्वारा द्रव्ये उभयधर्मविवक्षाया एव युक्तत्वादिति बोध्यम् ॥ षष्ठं भङ्गं दर्शयितुमाह–'आइट्ठोऽसब्भावे देसो, देसो य उभयहा जस्स। तं णत्थि अवत्तव्वं च होइ दवियं वियप्पवसा ॥४॥' यस्य वस्तुनो देश एकोऽसत्त्वे नियतोऽपरश्च सत्त्वासत्त्वाभ्यां युगपदादिष्टस्तद्द्रव्यं तथा विकल्पवशान्नास्ति चावक्तव्यं च भवति, केवलद्वितीयतृतीयभङ्गव्युदासः प्राग्वद्भाव्यः॥ सप्तमं प्रदर्शयति–"सब्भावासब्भावे देसो, देसो य उभयहा जस्स। तं अत्थि णत्थि अवत्तव्वं च दवियं वियप्पवसा ॥ ५ ॥' यस्य देश एकः सद्भावेऽपरोऽसद्भावेऽन्यश्चोभयथा नियतस्तद्द्रव्यं तथा विकल्पवशादस्ति नास्त्यवक्तव्यं च भवति, विशिष्टविवक्षया केवलभङ्गत्रयव्युदासः ॥ न चाष्टमवचनविकल्पपरिकल्पनापि सम्भवदवतारा, तद्विभिन्नधर्माभावात्, सावयवात्मकस्य निरवयवात्मकस्य तद्विभिन्नस्य चतुर्थादिषु प्रथमादिषु चान्तर्भावात्, गत्यन्तरस्य चासत्त्वात्, न चावक्तव्यत्वस्यावक्तव्यत्वे नाष्टमेन भवितव्यम्, सम्प्रति यथामौलभङ्गजिज्ञासामूलजिज्ञासाविषयत्वेनावक्तव्यत्वाश्रयत्वेऽपि तद्विपर्ययेण वक्तव्यत्वाना

भयनात्, अत एवास्तव्यत्वसप्तमस्यामपि मौठभङ्गयोरप्यपिताकाङ्क्षाविषयस्यावक्तव्यत्वस्यान्यस्यैव तृतीयभङ्गे प्रवेशात्
न्यूनत्वमिति वदन्ति, तेन व्यवस्थितः सप्तविधो वचनमार्गः॥ अत्र नयविभागप्रदर्शनार्थमाह— एवं सत्तवियप्पो वयणपहो होइ
अत्थपज्जाए। वंजणपज्जाए पुण सवियप्पो णिव्वियप्पो य ॥४१॥' एवमुक्तप्रकारेण सप्तविकल्पः सप्तभेदो वचनपथः अर्थपर्ययवि-
षयनये संग्रहव्यवहारर्जुसूत्ररूपे भवति, तत्र प्रथमः संग्रहे सामान्यग्राहिणि, द्वितीयो व्यवहारे विशेषग्राहिणि, तृतीय
एव ऋजुसूत्रे वर्तमानक्षणग्राहिणि, पदद्वयस्यार्थवाच्या वर्तमानक्षणनियतत्वात्, चतुर्थः संग्रहव्यवहारयोः, पञ्चमः
संग्रहर्जुसूत्रयोः, षष्ठो व्यवहारर्जुसूत्रयोः, सप्तमः संग्रहव्यवहारर्जुसूत्रेषु॥ व्यञ्जनपर्याये विवक्षितवपुषा शब्दनये सवि-
कल्पः साम्प्रताख्यभेदे, पर्यायशब्दवाच्यताविकल्पसद्भावात्, निर्विकल्पः समभिरूढैवंभूतयोः, तयोः पर्यायभिन्नतामेव
भिन्नार्थत्वात्, तथा च स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यत्र घटपदेन वाचकघटपदवाच्यत्वावच्छिन्नो धर्म्युपादेयः, तस्य
फलतः प्रथमशब्दभेदे सत्त्वम्, द्वितीयतृतीययोरसत्त्वमिति भेदत्रयं सिध्यति 'सवियप्पणिव्वियप्पं' इत्यादि सिद्धसविक-
ल्पनिर्विकल्पकसप्तभङ्गयुपादाने प्रकृतसप्तभङ्गीमुपक्रम्य धर्मान्तरसप्तभङ्गीसम्पन्नेऽर्थान्तररूपनिरूपणप्रसङ्गादिरूपस्मा-
क्रमानेकान्तव्यवस्थायां समीचीनोन्मेषः। न च यथोक्तव्याख्यानेऽपि धर्मितावच्छेदकभेदात् सप्तभङ्गीभेदप्रसङ्ग आवश्यकः,
एकत्र धर्मिण्यस्यैकधर्मितावच्छेदकावच्छिन्न इत्येवार्थादिति शङ्कनीयम्, धर्मितावच्छेदकसमनियतधर्मावच्छिन्नविधे-
यतास्थले सप्तभङ्गीभेदाभावात्, अन्यथा कम्बुग्रीवादिमान् स्यादस्तीत्यादावपि घटविशेष्यकसप्तभङ्गीभेदापत्तेरिति विभाव-
नीयं सूरिभिः। साम्प्रतसमभिरूढैवंभूतान्यतमविषययोर्द्वयपद् मिश्रासत्या तृतीयः, प्रथमद्वितीयपदयोर्मध्ये चतुर्थः प्रथमद्वितीय

स्थितत्वादिति युक्तं पश्यामः। एतेन-"इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पन्नं णओ सद्दो" इतिनिर्युक्तिप्रतीके ऋजुसूत्रादिशेषितवस्तु ग्राहकस्य सप्तभङ्ग्यामाक्रान्ततया यन्महाभाष्याद्युपदर्शितं तदविरुद्धमित्युक्तं भवति, अवक्तव्यत्वातिरिक्तस्थले सत्त्वास त्त्वतया न्याय्यत्वात्तत्तदवच्छिन्नार्थग्राहित्वेन च शब्दनयस्यार्पणानर्पणयोरिति भावनीयम् ॥१॥ यद्वा व्यञ्जनपर्याये व्य ञ्जनपर्यायग्राहिणि समभिरूढनये एवंभूताख्ये देशप्रदेशकल्पनारहितासम्बद्धस्याभ्युपगमपरे देशाभिधेयपरं भङ्गत्रयानुपपत्त्यायोगादाद्येषु त्रिष्वपि स्थितेषु एकस्मिन्नभिधानेऽपरस्मिन्नपि परमिति न्यायेन पदप्रधानोपस्थितानामर्थानामिवार्थप्रधानोपस्थितानां पदानामपि शब्दबोधप्रवेशयोग्येऽवक्तव्यत्वभङ्गस्य मूलत एव लोपात् सविकल्पो व्यतिरेकसहितो निर्विकल्पश्च तद्रहितो वचनमार्ग इत्ये वमाद्यभङ्गद्वयमेवाभिप्रेत इति व्याख्येयम् ॥२॥ यद्वा व्यञ्जनपर्याये विशेषापेक्षया स्थूलव्यञ्जनपर्यायग्राहिणि व्यवहारकल्प मेवसङ्ग्रहपरे शब्दनये सविकल्पो निर्विकल्पश्चेत्याद्यभङ्गद्वयात्मक एव वचनमार्गः, येरूपादिभिरवक्तव्यं तैरसत्त्वस्यैवाभय मात्, इत्थमेव निरुक्तघटत्वपटत्वाभ्यामभावस्य केवलान्वयित्वप्रवादोपपत्तेः, तथा जिज्ञापयिषया गुरोरपि शिष्यं प्रति तृतीयभङ्ग स्थाने द्वितीयभङ्गस्यैव प्रयोगार्हत्वात्, आद्यभङ्गे सामान्यबुबोधयिषारूपतया भङ्गद्वय एव वाक्यपर्याप्तौ च संनिवृक्षारूपतया सप्तभिप्रायात्मकमहावाक्यापारवैचित्र्योपपत्तेर्महावाक्यावान्तरवाक्यरूपनिमित्तभेदात्, देशाभिधा भङ्गा अपि चात्र देशिनिष्ठतया संग्राह्याः, अन्यथैकवचनबहुवचनादिनाऽपि विभ्रमापत्तेरिति सर्वमनवद्यम् ॥ ३ ॥ "मतद्वयेऽपि व्याख्याता, सप्तभङ्गी मिमां मया। बुधाः। सुधावदास्वाद्य, सन्तु सौहित्यशालिनः ॥ १ ॥ अमुष्मिन्नेतावत्यखिलनयसम्मर्द गहने, महातर्के कस्य प्रभवति परिच्छेदयिषणा ॥ तथाप्यन्तः श्रीमन्नयविजयविज्ञाङ्घ्रिभजने, न भग्ना

भक्तिश्चेत्कथय किमसाध्यं मम सम्ने ! ॥ २ ॥" ॥ सप्तभङ्गीविमर्शः पूर्णः ॥

नन्वस्तित्वमेव वस्तुनः स्वरूपं, न पुनर्नास्तित्वं तस्य पररूपाश्रयत्वादन्यथातिप्रसङ्गादिति वदन्तं वादिनं प्रत्याहुराचार्याः ।

अस्तित्वं प्रतिषेध्येनाविनाभाव्येकधर्मिणि । विशेषणत्वात्साधर्म्यं यथा भेदविवक्षया ॥ १७ ॥

एको धर्मी जीवादिः । तत्रास्तित्वं नास्तित्वेन प्रतिषेध्येनाविनाभावि, न पुनर्भिन्नाधिकरणम्, विशेषणत्वात् । यथा हेतौ साधर्म्यं वैधर्म्येण भेदविवक्षया सर्वेषां हेतुवादिनां क्वचिदनुमानप्रयोगे प्रसिद्धम् । सर्वस्य नित्यत्वानित्यत्वादिसाधने हेतौ साधर्म्यस्य व्यतिरेकाविनाभाविनोऽसंभवादनुदाहरणमिति चेत्, न, तत्रापि तदुभयसद्भावात् । तथा हि । सर्वं नित्यमनित्यं वेति प्रतिज्ञायाऽभिप्रेत्य वा प्रमेयत्वादिहेतूपादानेपि व्यतिरेकोस्त्येव, प्रमेयत्वस्य वस्तुधर्मत्वात् । परिणामी जीवः कथंचिद्वा नापरिणामीति वा, सर्वं चेतनमचेतनं वा विवादापन्नं नित्यमनित्यं वा प्रतिज्ञाप्रयोगवादी प्रतिपाद्यानुरोधतः प्रतिज्ञाय, सौगतप्रतिपाद्याश्रयतोऽभिप्रेत्य वा प्रमेयत्वात् सत्त्वात् कृतकत्वादर्थक्रियाकारित्वादित्यादिहेतूनामुपादानेपि वादिप्रतिवादिप्रसिद्धेऽर्थेऽन्वयवत्खपुष्पादौ साध्यधर्मनिवृत्तौ साधनधर्मनिवृत्तिलक्षणो व्यतिरेकोस्त्येव । खपुष्पादयोपि तत्र व्यवहारमिच्छता प्रमेयाः प्रतिपत्तव्या इति न किंचिदसमाधानम् प्रमेयाभावस्यापि तथाभावानुपपत्ते वाच्यत्वासमसङ्गात् । न चैतद्विरुद्धम्, स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवत् । न हि स्वलक्षणस्यानिर्देश्यस्याप्यनिर्देश्यशब्देन निर्देशे विरोधोस्ति । नापि प्रत्यक्षं कल्पनापोढमपि कल्पनापोढत्वेन कल्पयतः किंचिद्विरुध्यते, सर्वथा तद्व्यवहारापह्नवप्रसङ्गात् । तथैव खपुष्पादयोऽप्रमेया इति व्यवहरतोपि न तेषामप्रमेयत्वं विरुध्यते, तत्प्रमितौ प्रमाणाभावात्प्रमेयाभाववत् । तदभावेपि खपुष्पादीनां प्रमेयत्वे प्रमेयाभावस्यापि प्रमेयत्वानुपपन्नः । तथा च प्रमेयत्वमावश्यकमा कथमाख्यायेत ? एतेन खपुष्पादयः प्रमेयाः शब्दयिकल्पविषयत्वा-

घटादिवदित्यनुमानं प्रत्युक्तम् हेतोः प्रमेयाभावेन व्यभिचारात्। प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रमीयमाणत्वात्प्रमेयाः खपुष्पादय इति चेत्, न,
असिद्धत्वात्साधनस्य। तथा हि। ते न प्रत्यक्षेण प्रमीयमाणाः तत्र स्वाकारानर्पकत्वात्। नाप्यनुमानेन, स्वभावकार्यप्रतिबन्धाभावात्।
स्वभावेन केनचिदपो प्रतिबन्धे निःस्वभावत्वविरोधात्, कार्येण च प्रतिबन्धेऽर्थक्रियाकारित्वप्रसंगात् सत्त्वात् खपुष्पादयो व्यवह्रि-
येरन्। स्वस्मिन् स्वाकारमनर्पयता स्वभावकार्यप्रतिबन्धाभावे प्रमेयत्वं प्रमाणान्तरमपऽपमाकर्षति। ततो विप्रतिषिद्धमेतत् खपुष्पादीनां
प्रमेयत्वम् प्रमाणाद्यभिधानविरोधात्। न च प्रमाणान्तरेणापि प्रमीयमाणास्ते, प्रमाणविषयत्वधर्मस्यानाश्रयत्वात्। अन्यथा वस्तुत्वापत्तेः
सदसद्रूपत्वानुपपत्तेरप्रसरायमाणः। न च स्वरूपप्रमेयाभ्यां तयोः, सर्वथा विधिनियमयोरेकान्तत्वासंभवात्। पुष्परहितं खमेव खे
पुष्पाभावः खतारक एव च विषाणरहिताः शशादिषु विषाणाभाव इत्येकविषयौ खपुष्पादिषु विषाणविधिनियमौ संभवत एवेति
चेत्, न, गगनशशादीनां भावाभावस्वभावभेदाद्विधिनियमोपलम्भात्, अन्यथानुपलम्भाभावात्। तथाविकल्पविशेषात्संकेतविशेषापेक्षादेकत्र
विषये विधिनियमयोः संभव इति चेत्, न, संकेतविशेषस्य वस्तुस्वभावविशेषनिबन्धनत्वात्। तत्स्वभावभेदाभावे च संकेतविशेषानुप-
पत्तेरभिधानप्रत्ययविशेषोऽपि मा भूत्तदन्यवत्। तन्वनित्यत्वाभावेऽपि पदार्थे व्यवहर्तृसंकेतविशेषादिच्छाभिधानप्रत्ययविशेषदर्शनात् वस्तु-
स्वभावभेदाभिसम्बन्धः संकेतविशेषः सिद्धः, ततो वस्तुस्वभावभेदाभावे संकेतविशेषानुपपत्तिः, ततोऽभिधानप्रत्ययविशेषश्च न स्यात्
खमस्ति, खपुष्पं नास्तीति, तस्यानादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितत्वात्, इति कश्चित्, सोऽप्यननुभूतवस्तुस्वभावः सम्यक्त्व सर्वार्थमपि-
पायम्प्रत्यक्षविषयप्रसिद्धेः, पदार्थस्य च सर्वस्य सर्वज्ञप्रत्यक्षत्वात्तच्छिन्नानभ्यासात् यथाच्छुन्नमाभावादभिधानप्रत्ययव्यवहारप्रसिद्धेः। कथमित्यथा-
र्थेऽनित्यत्वाभावेपीच्छाप्रत्यक्षत्वात्तच्छिन्नप्रमाणव्यवहर्तृसंकेतविशेषादिच्छाभिधानप्रत्ययविशेषसिद्धेर्वस्तुस्वभावभेदमभिसम्बन्ध एव संकेत-

विक्षेप इति न तदभावे भवितुमुत्सहते, यतः प्रत्ययविक्षेपः स्यात् । कथमन्यथा रज्जुरूपवस्तुन्यपि नास्तीति प्रत्ययो न भवेत् ? यथा च रज्जुरूपेऽप्यस्तीति प्रत्ययः कुतो न स्यात् ? तयोरन्यतरत्रोभावपि प्रत्ययौ कुतो न स्याताम् ? संकेतविक्षेपस्य सर्वथा वस्तुस्वभावभेदानपेक्षस्य संभवात् । प्रतिनियतश्च विधिनियमप्रत्ययविक्षेपः सकलबाधकविकलः संलक्ष्यते । ततो यावन्ति पररूपाणि प्रत्येकं तावन्त्य-स्तत्र परावृत्तिलक्षणाः स्वभावभेदाः प्रतिवस्तु प्रत्येतव्याः, स्वलक्षणमेवान्यापोह इति व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्, तस्य संबन्ध्यन्तरापेक्षत्वात् । न च संबन्ध्यन्तराणि स्वलक्षणस्य स्वरूपभूतान्येव, तेषां पररूपत्वात् अन्यथा तत्र परावृत्तेरनुपपत्तेः । पररूपाण्यपि यदि संबन्ध्यन्तराणि भावस्वभावभेदकानि न स्युस्तदा नित्यस्यापि क्रमभाविसंबन्ध्यन्तरेषु कार्यान्तरेषु क्रमशोऽर्थक्रिया न वै विप्रतिषिध्येत । शक्यं हि वक्तुम्, क्रमवर्तीनि कारणानि तत्तन्निर्वर्तनासमर्थानीति नित्यं स्वभावं न वै जहाति क्षणिकसामग्रीसन्निपतितैकवद्वत् । तदेवतत्र वक्तुं समर्थमेकं स्वभावमविचलितं बिभ्राणं सहकारिकारणानि स्वभावस्याभेदकानि नानाकार्यनिबन्धनानि क्रमापेक्षाणि प्रतीयन्ते इति । न चैवंपक्षे नियमसुदाहरणम्, क्षितिसुपवनबीजातपादिसामग्र्यामन्त्यक्षणप्राप्तानां सन्निपतितस्यैकक्षणस्य कारणस्य क्षेपेषु कारणेषु यथाङ्कुरादिकार्यनिर्वर्तनासमर्थेषु सत्स्वपि स्वभावभेदस्य क्षणिकवादिनः सिद्धत्वात् । तदिमेऽपि विधिप्रतिषेधाभ्यां संप्रतिपन्ना न प्रतिबन्धमतिवर्तन्ते वस्तुत एव । ततो न संवृतिसमुत्थव्यवहाराय भेदमाश्रित्य विद्यतीति युक्तम्, विधिप्रतिषेधसंबन्धरूपस्य भेदस्य स्वलक्षणलक्षणस्य साक्षात्प्रत्यक्षतोऽनुपलक्षणात्, तथानुमानादप्रतिपत्तेर्विधेः प्रतिषेधस्य चापाये व्यवहाराघटनात्, संवृतेरसमाश्रयस्य स्थितिविरोधात्, परमार्थत एव भावस्यानेकस्वभावस्य प्रतीतेः । तदनेकस्वभावाभावे विनिर्मोक्ष(स)संभवात्मनि परत्र चासंभविनमाकारमारोपयतीति युज्यते सर्वत्रासहायरूपानुपलम्भेः । आनुमितिभिरक्षरूपोपलम्भो हि नानारूपोपलब्धिः संवृतिरात्मनि

परस्मिन्नपि प्रमाणमन्तरं सर्वथैवेति युक्तं वक्तुम्, नान्यथा, अतिप्रसङ्गात्। यदि पुनरभावविषयोपादानस्थिकमस्यासतः स्वरूपानुपलब्धिरेव चैतन्यस्यैकान्तानुपलम्भनमिति मतम्, तदा 'शुभाशुभं सुमहदूर्ध्वं न दृश्यं पश्यति। यतु (न) दृश्यमानं तन्मात्रेव सुखदुःखम् ॥१॥ सर्वं शून्यं यतो नेह नानास्ति किञ्चन। आरामं तस्य पश्यन्ति न तं कश्चन पश्यति ॥ २ ॥" इत्यपि किन्न स्यात्? सर्वथाप्यविशेषात्। तदियं संवृतिः सामान्यसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावादिव्यवहारनिर्भासाभिमता स्वयमनेकरूपतां प्रतिक्षिपन्ती स्वसंतापयति तामन्तरेण सामान्यादिव्यवहारनिर्भासस्याप्यनुपपत्तेः तत्प्रत्यक्षापरोक्षतामनेकान्तात्मकत्वे वास्तवी साधर्म्यवैधर्म्यादिविविधविशेषेण विकल्पबुद्धेर्मिथ्यात्वं प्रतिजानन्तं प्रतिक्षिपत्येव संवृतेः स्वरूपेऽनेकान्तात्मकत्वं न तु ततोऽन्येषां भावानामिति विभावयितुमशक्तेः। ततो न कस्यचिदेकान्तवादिनः संभवति येन खपुष्पादयः प्रमेयाः स्युः। यस्तु नैरात्म्यवादी व्यावृत्तिरनात्मकैवेति, तस्य, वस्तुपरिज्ञानस्य निर्विषयतापातप्रसङ्गस्य स्वयमभ्युपगमविशेषात् निर्गमस्य भावस्वभावासंस्पर्शिनः सर्वथा वस्तुत्वापरिच्छेदादिति स्वमतमेवेति स्वयमेवाभ्युपपत्तेः। सोयं वस्तुराशिमानादवस्तुत्वमप्यवस्तुत्वकल्पितत्वसाध्यत्वेनाभ्युपगम्याहुरिति सर्वमानास्तिकामात्मक्षणः। कथमिदमेव वस्तुत्वमित्यमेवेति वा स्वयं प्रतिपत्तव्यम् वा प्रतिपादयेदिति समिकर्षं नास्त्येव। ततोऽयं भावः स्वभावमेवास्तित्वविधिप्रतिषेधविपर्याभिमानः प्रत्येकप्रमाणसमधिगतलक्षणः प्रतीयेत प्रमेयः, खपुष्पादयस्तु प्रमेया इति प्रमेयत्वादिहेतावपि व्यतिरेको विपक्षे एव। सर्वस्य परिणामित्वादौ साध्ये सपक्षेऽन्वयो न संभवत्येवेति चेत्, न, अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणस्य तथोपपत्तिरूपसाध्यस्य प्रत्यक्षादन्यथानुपपत्तिरूपव्यतिरेकवत्। न हि दृष्टान्तधर्मिण्येव साधर्म्यं वैधर्म्यं वा हेतोः प्रतिपत्तव्यमिति नियमो युक्तः सर्वस्य क्षणिकत्वादिसाधने सत्त्वादेर्हेतोरसमर्थत्वात्। यथैवं सर्वेण हेतौ साधर्म्यवैधर्म्याभावाभावानामापि प्रसिद्धसद्भावरूपं तथापरिज्ञेयत्वं स्वस्वविधेयत्वादिभावमादि

र्धर्मिणि, यथा साधर्म्यं भेदविवक्षया हवकस्यादौ, विशेषणं चास्तित्वं, ततः प्रतिषेध्यधर्ममविषमपि इत्यनुमानमनवद्यमवतिष्ठते, हेतोरसिद्धताद्यनुपपत्तेः, साध्यसाधनधर्मविकल्पस्याभावाच्च निदर्शनस्य, प्रत्यक्षादिविरोधाभावाच्च पक्षस्येति भविपत्तव्यम् ॥ १७ ॥

अथ प्रकृतं–'अस्तित्वमिति' (२१२ १ ३) अस्तित्वं प्रतिषेध्येन नास्तित्वेन, एकधर्मिण्यविनाभावीति साध्यम्, एककालेऽविनाभावेन सिद्धसाधनवारणार्थमेकधर्मिणीति, विशेषणत्वादिति (२) हेतुः। अस्तित्वनास्तित्वोभयघटितधर्मिविशे षणत्वादित्यर्थः। अन्यथा नीलत्वाद्युत्पलादिविशेषणे चैतन्ये च जीवविशेषणेऽनीलाचैतन्याविनाभावस्य धर्मिण्यप्रसिद्ध्या लोक रूपया व्यभिचारस्य साध्यस्वात्मरूपेण तदविनाभावस्य च साध्यसमत्वादिति ध्रष्टव्यम्। यत् स्वस्वेतरयदुभयघटितयद्धर्मिविशे षणं तत्र तेनाविनाभावि, यथान्वयव्यतिरेकव्याप्तिद्वयघटितव्याप्यविशेषणमन्वयव्याप्तिरूपं साधर्म्यं व्यतिरेकव्याप्तिरूपवैध र्म्येणाविनाभावीति, दृष्टान्तप्रदर्शनम्, भेदविवक्षयेति साधर्म्योपन्यासनियमार्थम्, बहिर्व्याप्तिरूपमेदविवक्षया हि साधर्म्यमुप न्यस्यते, अन्तर्व्याप्तिरूपाभेदविवक्षया तु वैधर्म्यमिति, साध्ये व्यतिरेकोऽस्त्येवेति (२१३–१–७) तथा चैतन्मते केवलान्वयी नास्त्येवेति भावः। 'सर्थैवेति' (१२) अप्रमेयत्वव्यवहारस्य प्रमाणसन्यज्ञानविषयत्वरूपप्रमेयत्वासाधकत्वादेवेत्यर्थः, न च व्यव हारेण मेयत्वसिद्धौ प्रमेयत्वसिद्धिर्मोघ्यम्, एतन्मते मेयत्वस्य प्रमेयत्वाव्याप्यत्वात्। अनादिविपरीतवासनाजन्यविकल्पविषये व्यभिचारादिति, सन्तः खपुष्पादयो व्यवहृतेरस्तिति (२१३–२–३) खपुष्पादिषु सत्त्वव्यवहारः प्रसज्येतेति भावः। विप्रतिषिद्धमेतदिति (४) साध्यप्रतीके किमित्याकाङ्क्षायामाह वृत्ति कृत् खपुष्पादीनां प्रमेयत्वमिति(४) खपुष्पं प्रमेयं चेति वचनं परस्परविरुद्धमित्यर्थः। कस्मादित्याह–प्रमाणद्वयनियमविरोधादिति (५) तर्हि प्रमाणान्तरेण तेषु प्रमेयत्वं

सेत्स्यतीत्याशङ्कायामाह—'न चेत्यादि' (५) न चात्यन्तासत्यपीत्यादिग्रन्थोक्तरीत्या खपुष्पाद्यसत्त्वादिना शाब्दप्रमावि
षयत्वाविरोधः, अवस्तुनि तत्सम्बन्धायोगात्, खपुष्पमसदित्यादेर्वाक्याच्छाब्दानिकसम्बन्धेन कथञ्चिद्विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति रीत्या
बोधोपपत्तावपि तस्याभयाभयविभावसम्बन्धेन भ्रमत्वधौव्यात् भ्रमस्य च वस्त्वसाधकत्वात्, वस्तुतः स्वरूपस्याभाववत् पुष्प
मित्येव तथास्त्वयीति भावः। आकाशाद्यात्मकस्वरूपं खपुष्पाद्यभाव इति न प्रतियोगिनः प्रमेयत्वव्याघात इति सौगतमत
माशङ्कते—'न च स्वलक्षणमेवेत्यादि' (२१२–२–६)॥ एकतानस्वासरूपयावेकाश्रयत्वासम्भवात्, तथा चास्य विकल्पस्य
पारम्पर्येणापि स्वलक्षणाविषयत्वान्न प्रामाण्यं प्रमाणं न वस्तुसिद्धिरित्युक्तं भवति, विधिनियमौ भावाभावौ, न्यमस्ति
तत्पूर्वं च नास्तीति (१२) निषेध्यप्रत्ययविशेषाकारप्रदर्शनम् 'तस्यानादीत्यादि' (१२) अनेन वस्तुस्वभावमेवनिबन्ध
नस्वनिषेधो दर्शितः। प्रधानगुणभावाविति (२१३–२–२) इन्द्रशब्दस्येन्द्रे प्रधानभावेन प्रवृत्तिरनिन्द्रे च गुणभावेनेत्यर्थः।
न चैवं सर्वत्र नानार्थत्वापत्तिः, इष्टत्वात्, व्यवहारविशेषस्य च क्षेत्रादिनियमितत्वेनानतिप्रसङ्गात्, अत एव न लक्षणोच्छेदः,
क्षेत्रादिनियमितलक्षणाभावे तदवकाशस्यापिरुद्धत्वादिति द्रष्टव्यम्॥ पररूपाणीति (२१४–१–३) पररूपाभावकानीत्यर्थः।
तेन पररूपावच्छिन्नाभावप्रयुक्तविकल्पसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा अपि सङ्गृहीता भवन्ति। स्वभावभेदा (४)
इति भावरूपभावस्य समावस्थायस्य च प्रतियोगितावच्छेदकरूपसम्बन्धादिभेदेन भिन्नत्वादित्यर्थः, यत्तु पररूपावच्छिन्नाभावो
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावनैव गतार्थ इति भवषेयमतस्, तद्भ्रमतार्थमेव, विनिगमकाभावात्मसीवितत्कल्पनाभ्रमकल्पनाया
उभयत्र तौल्यात्, भूतले घटत्वेन पटो नास्ति न तु पट इत्यस्यायोग्यतापत्तेश्च, घटस्यापि घटत्वसम्बन्धेन तदभावाभावेरि

स्थिरैक सत्तायाम् । अधिकरणस्वरूपाभावैकान्तवादं सौगतस्य निरस्यति–'स्वलक्षणमेवेत्यादि' (४) तस्यान्यापोहस्य, तस्य रूपान्तरापेक्षत्वात् (४) तस्य रूपान्तरनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्, तथा च सापेक्षनिरपेक्षत्वाभ्यां भेद आवश्यक इति भावः । तस्य रूपान्तराणां वस्तुस्वभावाभेदकत्वे क्षणिकत्वसाधकमूलयुक्तिविरोध इत्याह–यदीत्यादिना (५) कारणानि (७) सहकारिकारणानि, तत्तत्संनिधानात्मकानि (७) तत्तत्कार्योत्पादनस्वभावानि, इष्टापत्तिमाशङ्क्याह–'न चैवमिति' (९) अपि चमभित्यकारप्रश्लेषेण व्याख्येयम् 'स्वभावभेदस्येति' (१०) कुशूलनिहितबीजादङ्कुरो मुसबीजस्य क्षणिकत्वादिना भेदाभ्युपगमादित्यर्थः । प्रतियन्त्रमविनाभाव, वस्तुतः (११) परमार्थतः, भेद (११) स्वलक्षणं निरंशम्, न (२१४ १ १३) स्वलक्षणास्य भेदम्, तदनेकस्वभावाभावे (१३) तस्य वस्तुनोऽनेकस्वभावानभ्युपगमे, विनिर्भाससम्भवात् (१३) तस्य प्रतिनिर्भासवत्वात्, आत्मनि परत्र च (१३) विधौ प्रतिषेधे च, आदर्शयति (१४) संवृतिरिति शेषः। मुग्धायते (१४) इन्द्रजालायते, 'गुणानामिति' (२१४ २ २) गुणानां सत्त्वरजस्तमसाम्, सुमहदव्यापकं साम्यावस्थारूपम्, रूप न दृष्टिपथमृच्छति, (२) न दर्शनकर्मी भवति, तदव्याप्तचक्षुःसंयोगात्, यच दृष्टिपथप्राप्तं (२) ग्रामारामादि, तद्विकारित्वान्मायेवेन्द्रजालमिव, सुतुच्छक वाऽ मिथ्येति सांख्यमते व्याख्यानम्, वेदान्तिमते तु गुणानां नामरूपाख्यानाम्, सुमहत् तत्त्वाधिष्ठानत्वेन महत्तरम्, रूपमस्तित्वमात्रमानत्वप्रियत्वोपलक्षितमखण्डं ब्रह्म, न दृश्यतामायाति, पृथिव्याप्यत्वेऽपि तस्य फलाव्याप्यत्वादिति व्याख्येयं पूर्वार्द्धम्, उत्तरार्द्धं प्राग्वत् । आराम (२१४–२–३) भेदप्रपञ्चम्, तम् (३) अखण्डं पुण्यम्, व्यवहारनिर्भासान् (४) व्यवहारनिपातकान् भेदान्, व्यवस्थापयति (५) विरुद्धत्वेनावसादयति निराकरोतीत्यर्थः,

तामन्तरेण (५) अनेकरूपतां विना, सामान्यादिरूपप्रकारनिर्भासभूतः संवृतेरनुपपत्तेरिति योजनीयम्। संवृतेरनेकात्म-कत्वेऽभ्युपगते तद्दृष्टान्तेन भावानां स्वनिवारितमेवेत्याह—संवृतिरिति (५)॥ अशक्तेरिति, (७) अर्थक्रियाकारित्वे संवृते-र्मिथ्यात्वेनानेकसमानार्थतुल्योऽन्यतया दुर्वचत्वादिति भावः। प्रमेयाः स्युः (७) इत्यनन्तरमभावस्येनेति शेषः। एतदन्यतः (७) एतस्मादन्यतः, निर्णयस्याप्यात्मकस्येति (८) अतद्व्यावृत्त्यनवगाहितयाऽध्यवसायात्मन इत्यर्थः। निर्णयस्य (८) दर्शनोत्तरभाविनो विकल्पस्य ॥१७॥

भवतु तावदस्तित्वं जीवादौ नास्तित्वेनाविनाभावि। नास्तित्वं तु कथमस्तित्वाविनाभावि, खपुष्पादौ कथंचिदप्यस्तित्वासंभवा-दिति मन्यमानान्प्रत्याहुः।

नास्तित्वं प्रतिषेध्येनाविनाभाव्येकधर्मिणि। विशेषणत्वाद्वैधर्म्यं यथाऽभेदविवक्षया ॥ १८ ॥

कृतकत्वादौ हेतौ ह्यनित्यत्वादौ साधने सपक्षेण साधर्म्येणाविनाभावि विशेषणं विपक्षे वैधर्म्यमुदाहरणं प्रसिद्धं तावदत्र जीवादावेकधर्मिणि पररूपादिभिर्नास्तित्वं स्वरूपादिभिरस्तित्वेनाविनाभावि साधयत्येव, विशेषणत्वसाधनस्यानवद्यत्वात्, पक्षीकृते नास्तित्वे विशेषणत्वस्य भावादसिद्धत्वाभावात्, विपक्षे च स्वप्रतिषेध्याविनाभावरहिते क्वचिदप्यभावात् तथा तस्य विशेषणत्वानुपपत्तेरित्यसिद्धवि-रुद्धानैकान्तिकत्वदोषाभावात्, दृष्टान्तस्य च साध्यसाधनवैकल्यादिदोषासंभवात्, साधर्म्यस्येव हेतौ भेदविवक्षया, वैधर्म्यस्याभेदवि-वक्षयाऽविनाभावित्वनिश्चयात्, तत्र भेदविवक्षाभेदविवक्षयोः परमार्थसद्वस्तुनिबन्धनत्वात्। भेदाभेदविवक्षयोरवस्तुनिबन्धनत्वे विपर्यासोऽपि किं न स्यात्? अनित्यत्वसाधने कृतकत्वादिहेतौ पक्षादिभिर्भेदविवक्षा गगनादिभिरभेदविवक्षा हि विपर्यासः। स च

परैरेष्यते एव। तदिहो स्वकनित्यत्वसाधमारेवयोर्विपर्यासः स्यात्, विरुद्धत्वोपपत्तेः। सोयं द्रव्यस्यार्थः साधमस्यापि विवक्षत्वमुपपर्यस्यत्र भेदाभेदविषयोर्विपक्षेतरापेक्षयोर्वस्तुनिबन्धनत्वमुपगन्तुमर्हति। ततः समञ्जसमेतत्, यत्किञ्चिद्विशेषणं तत्सर्वमेकत्र प्रतिपक्षधर्मोविना भावि, यथा वैधर्म्यमभेदविवक्षया हेतौ, तथा च नास्तित्वं विशेषणमित्यनुमानम्, साध्यसद्भावे एव साधनस्य सद्भावनियमात्, अन्यथा व्यवहारसंकरप्रसङ्गात्, करभत्वस्य करभवदध्न्यपि सद्भावानुषङ्गात्, दधित्वस्य च दधीव करभेपि प्रसक्तेः। दधि खादेति चोदितः करभमभिधावेत्, करभाद्य दध्न्यपि नाभिधावेत्, अदधित्वस्याकरभत्वस्य च क्वचिदभावात्। इति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारः संकीर्येत, सर्वस्य सर्वथा सद्भावात्। यदि पुनर्दधनि स्वरूपेण दधित्व, न करभरूपेण, करभे च स्वरूपेण करभत्वं, न दधिरूपेण, तत एव प्रवृत्त्यादिव्यवहारसंकरः प्रसज्यतेति मतम्, तदा सिद्धं दधित्वमदधित्वेन प्रतिषेध्येनाविनाभावि, करभत्वं चाकरभत्वाविनाभावि, तद्वत् सर्वं विशेषणं स्वप्रतिषेध्येनाविनाभावि इति सिद्धान्ताऽनुपपत्तिः, विपक्षे बाधकसद्भावात्। न हि स्वेच्छाप्रकल्पितधर्मधर्मिण्यव स्थायी परमार्थावतारः स्यात् यतः सर्वं एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन बहिः सदसत्त्वमपेक्षते इति युक्तं भवेत्। तत्समीक्षिततत्त्वार्थैर्लोकप्रतीतिवशाद्भेदाभेदव्यवस्थितिस्तत्त्वप्रतिपत्तये समाश्रीयते इति प्राभाकरमिश्रापकल्पम्, मावस्वभावोपरोधात्सर्वत्र भेदाभेदव्यवस्थितेः, अन्यथा तत्त्वप्रतिपत्तेरयोगात्।

नास्तित्वमित्यादिकारिका (२१६-२-८) प्रागवृत्त्याऽध्येया, अभेदविवक्षया (८) अन्वयविवक्षया, व्यतिरेकव्याप्तिर्यथे त्रान्वयव्याप्त्यविनाभाविनी तथा नास्तित्वमस्तित्वेनेत्यर्थः। विपक्षेतरापेक्षयो (२१७-१ २) र्वस्तुसद्भेदाभेदापेक्षयोरित्यर्थः। हेतावपीति (३) साधर्म्येणाविनाभावीति शेषः। तथा च नास्तित्वं विशेषणमित्यस्तित्वेनाविनाभावीत्यर्थः, स्वरूपेणास्ति

१

त्वस्य पररूपेण नास्तित्वाविनाभावव्यतिरेके बाधकमाह अन्यथेत्यादि (२१७-१-३) 'सदा सिद्धमिति' (७) ननु कथमेवम्, यावता प्रवृत्तिविषयेऽनिष्टतावच्छेदकरूपावच्छिन्नज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात्करभत्वाभावो दधि प्रवृत्त्यङ्गत्वयोपयुज्यताम्, न तु करभरूपेण दधित्वाभाव इति चेत्, न, अनिष्टतावच्छेदकरूपसांकर्यज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन करभरूपेणादधित्वस्यापि दधि प्रवृत्त्यङ्गतया न्यायप्राप्तत्वात्, ननु च हेतोरन्यथानुपपत्तिसिद्धावपि धर्मधर्मिव्यवस्थायाः कल्पितत्वादनुमानस्यापि कल्पितत्वेन कथं सामञ्जस्यं स्यादित्याशङ्कायामाह 'स्याद्वादसिद्धान्ती भाष्ये, न हि स्वेच्छेत्यादि' (८) तथा च सर्वसिद्धस्याद्धर्मधर्मिभावो नाप्रामाणिक इति भावः। तदाह—यत इत्यादि (९), बुद्ध्यारूढेन (९) कल्पितेन, यदि सदसत्त्व (९) इत्यत्र स्वलक्षणा पव्यादिरूपम्, तदेवं परेषां भेदाभेदादिविरस्करणं शास्त्रोक्तितुल्यमित्याह भाष्यकृत् तत्समीक्षितेत्यादि (१०)॥ १८ ॥

ननु चास्तित्वं नास्तित्वं च विशेषणमेव न तु विशेष्यम्। ततो न साध्यसाधनधर्मयोः परमार्थसतोरधिकरणम्, येन प्रकृतमनुमानद्वयं वास्तवं धर्मधर्मिन्यायेन स्यादित्येके। न तत्सर्वथाभिलाप्यम्, वस्तुरूपस्यानभिलाप्यत्वादिति चान्ये। जीवादेर्वस्तुनोऽत्यन्तमर्थान्तरमेव तत् प्रतिभासभेदाद्घटपटवत्। न पुनरस्तित्वनास्तित्वात्मकं वस्तु, धर्मधर्मिसंकरप्रसङ्गादिति चापरे। तत्रत्याचार्याः प्राहुः।

विधेयप्रतिषेध्यात्मा विशेष्यः शब्दगोचरः । साध्यधर्मो यथा हेतुरहेतुश्चाप्यपेक्षया ॥ १९ ॥

विधेयमस्तित्वम्। प्रतिषेध्यं नास्तित्वम्। विधेयं च प्रतिषेध्यं च विधेयप्रतिषेध्ये। ते आत्मानौ स्वभावौ यस्य स विधेयप्रतिषेध्यात्मा, अर्थः सर्वो जीवादिरिति पक्षः। विशेष्यत्वादिति हेतुः विशेष्य इति हेतुनिर्देशात्, इष्टको राजमाना न मद्यपीता इति यथा।

साध्यो धर्मी, साध्यधर्माधारतया तस्य साध्यव्यपदेशात्, तथोपचारस्य दृष्टान्तधर्मिव्यवच्छेदार्थत्वात्। तस्य धर्मो विवादे ऽस्तित्व-
प्रत्यादिः। स यथा हेतुरनित्यत्वसाध्यापेक्षया, नित्यत्वसाध्यापेक्षया ऽहेतुश्च, गमकत्वागमकत्वयोगात्, तथा साध्याविनाभावेतरसम्भ-
वादिति द्रष्टव्यम्। इत्यनुमानात्स्वेतरात्मकः कश्चिज्जीवाद्यर्थः सिद्धस्येव। हेतोर्विशेष्यत्वस्यासिद्धिरिति चेत् न, विशेष्योऽसौ, शब्द-
गोचरत्वात् घटादिवदनुमानात्तस्य विशेष्यत्वहेतोः साधनात्। शब्दगोचरत्वमसिद्धमर्थस्येति चेत्, न, शब्दगोचरो जीवादि, विशेष्यत्वा-
द्घटादिरित्यनुमानात्तस्य साधनात्। न चैवमितरेतराश्रयदोषः, सर्वथानभिलाप्यवस्तुवादिनः प्रति शब्दगोचरत्वे साध्ये विशेष्यत्वस्य हेतु-
त्ववचनात्, सर्वथा ऽविशेष्यत्ववादिनः प्रति शब्दगोचरत्वस्य साधनत्वाभिधानात्, तदुभयासत्त्ववादिनस्तु प्रति वस्तुत्वस्योभय-
प्रसिद्धस्य हेतोः सामर्थ्यतः प्रयोगात्। विधेयप्रतिषेध्यात्मकत्वस्यापि तान्प्रति तत एव सिद्धिः। इति समासतः कारिकार्थः समवतिष्ठते। ननु
च प्रत्यक्षबुद्धौ वस्तु स्वलक्षणमेव प्रतिभाति, न पुनरस्तित्वादिविशेषणम्, तस्य सकलविकल्पविकलत्वात्, विकल्पबुद्धौ तद्व्यवहारप्रसिद्धे-
रिति चेत्, न, वस्तुनोऽस्तित्वाद्यनेकविकल्पात्मकस्य साक्षात्प्रतीतेः। किञ्चित्केनचिद्विशिष्टं गृह्यमाणं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धलोकस्थि-
तिसंकलनेन गृह्येत नान्यथेत्यभिनिवेशेऽपि वस्तुनो विधिप्रतिषेधस्वभावयोः प्रत्येकं दर्शनमवश्यंभावि, वस्तुन एव दर्शने, न तद्विधि-
प्रतिषेधस्वभावयोर्विशेषणयोरिति वक्तुमशक्यम्, सदसत्त्वस्वभावशून्यस्य स्वलक्षणस्य दर्शने तत्पृष्ठभाविविकल्पेनापि सदसत्त्वयोरध्यव-
सायायोगात्, पीतदर्शनपृष्ठभाविना विकल्पेन नीलस्याध्यवसायायोगवत्। ततो विधिप्रतिषेधात्मानौ विषयस्य सविकल्पकस्य सम-
मतौ, सर्वथा तस्य भेदाभावे सदिदमसदिदमिति प्रत्येकं दर्शनाभावानुषङ्गात्, तदनुपलम्भे नेदमिति विकल्पोत्पत्तिविरोधात्। ततः
सामान्यविशेषात्मकं वस्तु स्वलक्षणं, न पुनः सकलविकल्पातीतं विशेषमात्रं सामान्यमात्रं वा परस्परनिरपेक्षं, तदुभयं वा स्वलक्षणं,

तस्य तेन रूपेणाव्यवस्थितत्वात् सामान्यविशेषात्मन एव जात्यन्तरस्य वस्तुस्वरूपत्वात्, तेनैव कथ्यमानस्य स्वलक्षणत्वप्रसिद्धेः, सकलबाधकवैधुर्यात्। कः पुनर्विशेषणविशेष्ययोर्धर्मी स्यादाश्रयभूतः कश्च तयोस्तेन संबन्धो येन विशेषणविशेष्यभावः स्यादिति चेत्, उच्यते। अस्तित्वनास्तित्वयोर्धर्मी सामान्यम्। तत्र तादात्म्यलक्षणः संबन्धः, संबन्धान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गात्। तदेतत्सारं, नास्त्यादिमतामेवास्य संभवत्येवेति, तदभावे तथासंभवात् विशेष्यविशिष्टवस्तुग्रहणस्य, विशेषणं सत्त्वादिसामान्यं पूर्वं गृहीत्वा तदनन्तरं विशेष्यं गृह्णाति तदुभयसंबन्धं समवायं लोकस्थितिं च विशेषणविशेष्यव्यवहारनिबन्धनां, तदसत्संकल्पनेन सर्वं वस्तु इति प्रतीतिक्रमस्यैव दुर्घटत्वात्, विशेषणविशेष्यात्मकस्य सामान्यविशेषरूपस्य वस्तुनो जात्यन्तरस्य यथाक्षयोपशमं प्रत्यक्षे परोक्षे च विज्ञाने निर्बाधमनुभवाद्विपरीतस्य चाप्रतिपत्तेः। तथा सति नैकान्तेन दर्शनविकल्पाभिधानानां विषयभेदोऽस्ति कथंचित् विभासभेदेऽपि प्रभासभेदवत्पुरुषदर्शनवत्, प्रतिभासभेदाद्विषयभेदे योगीतरप्रत्यक्षयोरेकविषययोरपि भिन्नविषयत्वप्रसङ्गात्। एतेन धूमादिकृतकत्वादिसाध्यधर्मिधर्मस्य साध्येतरापेक्षया हेतुत्वाहेतुत्वविशेषणात्मकस्य निर्धर्मतयोपन्यस्तस्य प्रत्यक्षविषयत्वं निवेदितम्। यथा हि। धूमादयः कृतकत्वादयो वा कथंचिद्भिन्नाभिन्नयोर्विनाशेतरयोर्वा साधनेतरस्वभावाभ्यां साक्षात्क्रियेरन्, इतरथा विशेष्यप्रतिपत्ते नाम, नापि कृतकत्वादीनां विनश्वरत्वे साध्ये साधनत्वं सत्त्विनश्वरत्वसाधनत्वं च विशेषणमप्रतिपद्यमानो विशेष्यान्धूमादीन् प्रतिपत्सेद्धुमीशो यतोऽन्यादिविनश्वरत्वप्रादीन् साध्यानपि विशेष्यान्प्रतिपद्येत, प्रत्येति च तान् ततोऽवसर्वं साधारणमिति तदेतून् साध्येतरापेक्षायां सत्यां साधनेतरस्वभावाभ्यां तत्साक्षात्करणे विरोधाभावात्। अनपेक्षायां तु विरोधः स्वभिरेकत्र साध्ये हेतूनां

साधनस्येतरयोरनुपलम्भात्। यतश्चैव प्रसिद्धमुदाहरणं, वादिप्रतिवादिनोर्बुद्धिसाम्यात्, तस्मात्तदभिधेयं तद्विशेष्यम्, यथोत्पत्त्यादिर पेक्षया हेतुरहेतुश्च साध्येतरयोः, तथा च विमत्यधिकरणं सत्त्वाभिधेयत्वादि, तस्मात्साध्यसाधनधर्मविशेषणापेक्षया विशेष्यम्। इत्यनुमानारेकस्य विशेषणविशेष्यात्मकत्वविरोधनिरासः। यद्वा विशेष्यं तदभिलाप्यं, यथोत्पत्त्यादि, विशेष्यं चास्तित्वादिवस्तुरूपं, तस्मादभिलाप्यम्, इति वस्तुस्वरूपस्यानभिलाप्यत्वव्युदासः। यद्वा यत्तु वस्तुसर्वं विधेयप्रतिषेध्यात्मकं, यथोत्पत्त्यादिरपेक्षया हेतुरहेतुश्च साध्येतरयोः, तथा च विमत्यधिकरणं सत्त्वाभिधेयत्वादि। इत्यन्त्यदीपकं सर्वत्र योज्यं साधनं, यत्तु च जीवादि, तस्माद्विधेयप्रतिषे ध्यात्मकम्। इति स्याद्वादितत्त्वस्योभयात्मकत्वसाधनम् ॥ १९ ॥

माध्यसाधनधर्मयोः (२१७-२९) प्रतिषेध्याविनाभावित्वविशेषणत्वयोः, प्रकृत (९) पूर्वकारिकाद्वयप्रोक्तम्, द्वितीये तत्(१०) विशेष्यं, तृतीये तत्(११) अस्तित्वं नास्तित्वं च। हेतुनिर्देशादिति, (१४) हेतुगर्भविशेषणनिर्देशादित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह–गुरव (१४) इत्यादि, तत्रापि हि गुरव इति हेतुगर्भविशेषणमहिम्नैव गुरुत्वात्तदाज्ञा न मथनीया इति लभ्यते, तद्वत् प्रकृते विशेष्य इति हेतुगर्भो विशेषणनिर्देशो द्रष्टव्य इत्यर्थः। साध्यस्याग्न्यादेर्धर्मत्वं हेतोर्धूमादेर्दृष्टमिति प्रसिद्धार्थधाराद्विशेष परतया व्याचष्टे साध्यो धर्मीत्यादिना, (२१८ ११) धर्मी पक्षः पर्वतादिर्जीवादिर्वा। गमकत्वागमकत्वयोगादिति, (२) यथाऽनित्यत्वसाध्यापेक्षयोत्पत्तिमत्त्वं गमकत्वाद्धेतुर्नित्यत्वसाध्यापेक्षया चागमकत्वादहेतुस्तथा जीवादेर्दृष्टान्तीभूतस्यापेक्षया सत्त्वेतरात्मकत्वं सिद्ध्यतीति समुदायार्थः। अथ किमगमकत्वमहेतोः, न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वम्, अहेतुनापि हेतुत्वेन ज्ञानद् धारां पक्षे साध्यभ्रमजननात्, अव्याप्यपक्षधर्मादिना व्याप्यपक्षधर्मत्वादिना ज्ञातेन वस्तुतः साध्यप्रत्ययावगाहितया क्वचित्

साध्यप्रमाया अपि जननाच्, कदाचित्तज्जनकत्वस्य सद्धेतावपि सत्त्वात्, न चैतत्काले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वं तत्, न हि तुल्यबलज्ञानकाले पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिरिति वाच्यम्, सत्प्रतिपक्षस्थानकाले पक्षे साध्यविशिष्टप्रत्ययाजनकत्वमस्तीत्यनन्तरमसत्प्रतिपक्षदशायामपि हेतोरगमकत्वप्रसङ्गात्, तुल्यबलत्वस्यागमकत्वतुल्ययोगक्षेमत्वाच्च, नाप्येतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावस्तत्, एतत्कालीनत्वैतत्पक्षीयत्वयोर्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, सद्धेतोरेव कदाचित्तादृशप्रमाकरणत्वाभावेनागमकत्वापत्तेः, नाप्यनुमितिहेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं तत्, सद्धेतावपि कदाचिद् व्यभिचारित्वादिज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकस्य सम्भवात्, नाप्यनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वं तत्, सद्धेतौ च व्यभिचारादिभ्रमस्य प्रतिबन्धकस्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यम्, सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यबलत्वाभावेन तत्र भ्रमस्याप्रतिबन्धकत्वात्, नापि समीचीनसाध्यपक्षविषयानुमित्यजनकत्वं तत्, बाधविरुद्धासिद्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यसिद्धेः, वह्निमति बाष्पे धूमभ्रमादनुमितेः सत्यत्वाच्च, न चान्य एव वह्निस्तत्र भासते, मानाभावात्, तद्वह्नेरेव प्रत्यभिज्ञानात्, एकव्यक्तिके तदभावाच्च, न च साऽनुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ नियमतो लिङ्गभाने मानाभावात्, अथ यथा धूमलिङ्गे वह्निव्याप्यत्वमेव प्रतीयते तथा वह्नौ धूमलिङ्गव्यापकत्वमेवेत्यपीति साऽनुमितिरसत्येति चेत्, न, धूमलिङ्गस्यानुमितौ साध्यप्रकारकत्वेन तदभेदस्यासंसर्गत्वात्, वह्निव्याप्यालोके धूमारोपात्तत्रानुमितिस्तत्रासिद्धमेदेऽसत्यत्वाभावापत्तेश्च, आलोकव्यापके धूमव्यापकत्वमेवसाम्राज्यात्, एतेन परामृश्यमानलिङ्गव्यापकताभिमतीयत्वविशिष्टसंसर्गेण साध्यस्यानुमितौ भानाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। लिङ्गोपरिस्थितेनिश्चीयमानत्वेऽपि च दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यप्रमत्वता, अत एवार्धेऽन्वय-

प्रमवनबेरेव धूमव्यापकत्वाधद्रूपेण वह्रेरनुमितौ मानाभ्युपगमेऽपि न कूटलिङ्गजानुमितेरसत्यत्वम्, दैवात्तत्र धूमसत्त्वेन सत्य-
त्वादिति चेत्, अत्र वदन्ति, स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वमगमकत्वम्, भवति हि विरुद्धत्वादिज्ञानकालीनं लिङ्ग
पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकम्, विरुद्धत्वादीति पक्षविशेषणमहिम्ना तद्दशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वसिद्धिः, साध्यप्रत्ययाजनकत्व
साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूपविरहः, स च कदाचित् सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णेऽपीति स्वज्ञानकालीनत्वं विशेषणम्, स च न तादृशो
ऽन्यदा तज्ज्ञानरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावात्, स्वज्ञानकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वेन साध्यमप्यप्रवेशाद्विरुद्धत्वादेः स्वज्ञा
नविरहकाले विशिष्टाभावाच्च व्यभिचारित्वम्, न च कदाचिदजनकत्वादेः केवलान्वयित्वमादाय व्यर्थविशेषणता, विपक्षितसा-
ध्यस्यासार्वत्रिकत्वात्, न च सर्वो वह्निव्याप्यवान् वह्निमान् तत्त्वादित्यनुमानेन स तदभाववान् मेयत्वादित्यादिना सत्प्र
तिपक्षेण सर्वस्यैव सत्प्रतिपक्षितत्वात्तस्य सार्वत्रिकत्वमेवेति वाच्यम्। सर्वत्र सर्वस्यैवमवतारामावात्। यत्राऽनुमितिप्रतिब न्ध
कतावच्छेदकरूपवत्त्व तत्, तद्वत्त्व च तद्वर्तमानत्वमतो न सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णेऽतिप्रसङ्गः, तस्यासार्वत्रिकत्वाच्च न विरुद्धत्वादौ
व्यर्थविशेषणता, तच्च रूपं ज्ञाने विषयतयाऽनैकान्तिकत्वादिकमेवेत्यनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवत्त्वमगमकत्व
मिति पर्यवसितोऽर्थः, न च साध्याप्रसिद्ध्यव्यापकमिदमिति शङ्कनीयम्, स्वज्ञानदशायामिति वचनादेव तदसंभवत्वला
भात्, तस्याः शुद्धापार्थकमध्ये परिगणनेन हेत्वाभासेभ्यः पृथक्करणात्, नाय पन्थाः, एवं सति हेत्वाभासत्वमेवागमकत्व
मित्यस्य प्राप्तेः, सोपाधिकत्वादिना ज्ञातेऽगमकत्वव्यवहारानापत्तेः, किन्तु सर्वानुगतमखण्डमेव तत्, तथानैकान्तिकत्वादिना-
नुमीयते, सत्प्रतिपक्षविषये तदुत्तीर्णे च गमकागमकत्वसमावेशविरोधः स्याद्वादाभयणादेव निरसनीयः, अस्तु वा सत्प्रतिप

बोधीर्येऽप्यमकत्वस्य कालविशेषघटितस्वरूपसम्बन्धाभाव एव, घटानयनवाक्यार्थे भूतले घटाभावस्यैवेति युक्तम् ॥ अत्र चाहु-
र्दोषगमकत्वागमकत्वेन सदुत्तरत्वं, कालभेदेनां च स्वासाधकत्वासाधारण्येन परासाधकत्वासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदु-
त्तरत्वमिति विभागं वदन्ति तार्किकाः । न च विरुद्धत्वाविज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेरपि प्रतिबन्धे किमसाधकत्वानु-
मानेन, यद्यपि चाधुकदूषणावगतिः स विपरीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ हि दूषणमात्रमुद्भाव्यं, न त्वन्यत् साधनीय-
मर्थान्तरापत्तेरिति वाच्यम्, परेण चामनुमितिसाधनस्य प्रयोगः स्वसत्प्रतिपक्षेण स्थापनायामसाधकत्वसाधनेन च द्विधा
दूषणस्य व्यवस्थितेः, आद्यस्य दूषणमात्रभानादुपपत्तावपि द्वितीयस्य लिङ्गस्थापनं विनाऽसम्भवात्, यद्यप्यसाधकत्वानुमितिरना-
वश्यकी, तदभावेऽपि स्वपक्षसिद्धेस्तद्व्याघातकतया च परानुमितेः प्रतिबन्धकोपन्यास एवावश्यकः, तथापि दूषणस्य प्रकारा-
न्तरापेक्षायां कालिकस्तदुपन्यासः सामयिक इति निगर्वः । अथागमकत्वसाधने नियमतः पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात्, अन्यथा
न्यूनत्वापत्तिरिति चेत्, न । दूषणस्यासाधकत्वव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति तत्स्वधर्मतामात्रस्यैवोद्भाव्यत्वात्, अन्यथाऽऽकाङ्क्षि-
तविरोधिकमभिधानेनार्थान्तरापत्तेः । अथासाधकत्वव्याप्तिप्रतिसन्धानममकत्वेन तत्त्वम्, अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वरूप-
व्यत्वविषयस्यैव तत्र तन्त्रत्वात्, न चानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमनुमित्यभावनियतं यज्ज्ञानं तत्त्वम्, तथा च यत्र विरुद्ध-
त्वाविज्ञानं तत्रानुमित्यभाव इति व्याप्तिज्ञानमौव्यमिति वाच्यम्, अनुमित्यभावस्यासाधकतारूपत्वाभावात्, अनुमित्यभावप्र-
योजकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपस्यैव तथात्वव्याप्तेश्चाप्रतिसंहितत्वादिति चेत्, न । तद्रूपस्य विरुद्धत्वादिना सद्धारणीये-
ष्वेव व्याप्तिप्रतिसन्धानस्यामित्यत्र तात्पर्यात् । अत एव साध्यनियमे सत्यनुमित्साधीनतया पक्षतया तदनुमितिरिति प्रान्चिकाः ।

इत्येवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमानेऽपि व्याप्तिर्नाभिधेया, तस्या उभयसिद्धत्वादिति चेत्, न। कथादशायां समयबिषयतया एवोभयमकत्वाभ्यामुपस्थितिध्रौव्यात्, कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने तु तथानियमाभावात्तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापि कथासम्भवात्। यस्तु कथारम्भे साधकस्यासाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति, तं प्रति तद्भ्रमस्य प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव। तद्व्याप्त्युपगमनियतसमयबन्धे तु न पञ्चावयवप्रयोगयावत्तामभ्रतीति। वयं तु ब्रूमः, साधकत्वेऽसाधकत्वेऽन्यत्र चास्मेये ऽवयवप्रयोगः प्रतिपाद्यानुसारेणैव विधेयः, अत एवैकावयवाद्या दशावयवान्ता अधन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्ना कथा प्रसिद्धा, तथा चास्माकमाकरग्रन्थः। "लिङ्गं केवलमेव यत्र कथयन्त्येषा जघन्या कथा, दृष्टान्तादीन् यत्र निषेधयन्त्यवयवानेषा भवेन्मध्यमा॥ उत्कृष्टा दशभिर्भवेदवयवैः सा जल्पितैवेत्यमी, जैनैरेव विलोकिताः कृतधियां वादे त्रय' सत्पथाः॥ १॥" इति। यदा हि प्रतिपाद्यः क्षयोपशमविशेषाभिर्णीतपक्षो गृहीतव्याप्तिकश्च भवति, तदा तं प्रति हेतुप्रतिपादनमेव कार्यं, धूमोऽत्र दृश्यत इति, यदा त्वस्य नाद्यापि पक्षनिर्णयस्तदा तं प्रति पक्षोऽपि प्रयुज्यतेऽग्निरत्र धूमान्यथानुपपत्तेरिति, यः प्रतिबन्धग्राहिप्रमाणस्य न स्मरति तं प्रति दृष्टान्तोऽप्युपदिश्यतेऽग्निरत्र धूमाद्, यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानस इति, दार्ष्टान्तिके हेतुं योजयितुमजानानं प्रत्युपनयः, एवमपि साकाङ्क्षं प्रति निगमनं, पक्षादिस्वरूपविप्रतिपन्नं प्रति पक्षशुद्ध्यादयश्चेति, तत्केयं प्रक्रियाऽसाधकत्वानुमाने यथा विप्रतिपत्त्यवयवप्रयोगोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति, प्रतिपाद्यानुरोधेनैकावयवप्रयोगस्यापि सम्भवात्, अवयवान्तरैकवाक्यत्वादेस्तत्रार्थिकस्यैव सम्भवात्, पञ्चावयवैकवाक्यताया अपि यथाकथञ्चिदेव दीधित्यादावुक्तत्वात्, अवयवप्रयोगे स्याद्वादस्यैवाश्रयणीयत्वात्, तदिदमाहु—'अन्यथानुपपत्त्येक—लक्षणं लिङ्ग-

भिप्पते। प्रयोगपरिपाटी तु, प्रतिपाद्यानुसारतः ॥ १ ॥" इति, समयत्र योऽपि प्रसिद्धाप्रसिद्धी एवानुरूपवीति शिवम् ॥ सद्देवमपेक्षया गमकागमकस्यैकस्य हेतुत्वाहेतुत्वव्यवहारपेक्षया सत्त्वेतरात्मकत्व निर्मूलम्। प्रकृतं प्रस्तुमः—तद्वयिति (२१८-१-५) हेतुवदित्यर्थः, वस्तुत्वस्योभयप्रसिद्धस्येति (६) विशेषणविशेष्यभावविपर्यासादुभयप्रसिद्धस्य वस्तुत्वस्य हेतोरित्यर्थः। सामर्थ्यतः (७) पक्षदृष्टान्तवचनमप्युक्ताक्षेपात्, तान् प्रति (७) तदुभयासत्त्ववादिनः प्रति, तत एव (७) जीवादयो विधेयप्रतिषेध्यात्मा वस्तुत्वादित्यनुमानादेवेत्यर्थः। विकल्पबुद्धौ (८) सविकल्पकज्ञाने, तद्रूप्यव्यवहारप्रसिद्धेः (८) व्यवहारोपयिकत्वाकारोपलम्भात्, सांशस्य (९) विधिनिषेधविशेषणविशिष्टस्य, सविकल्पकस्य साधयत इति (१२) ज्ञानमात्रस्य विधिनिषेधान्यतमविशिष्टविषयकत्वनियमादित्यर्थः, यस्य (१२) स्वलक्षणस्य, भेदाभावे (१२) विशेषणोपरागाभावे, सामान्यम् (२१८-२ ३) ऊर्ध्वतासामान्यं विशेषादेशे घटादिद्रव्यम्, एतत् (४) प्रत्यक्षेण ग्रहणम्, असम्भवादित्यस्य (४) ग्रहणस्येत्यनेनान्वयः। इति प्रतीतिक्रमस्यैवेति (६) सौगतप्रयुक्तस्येति मन्यम्, निर्बाधम् (७) इत्यनन्तरमाविव एवेति शेषः। तद्विपरीतस्य (७) विशेषणविशेष्यभावादिशून्यस्य, जातुचिदप्रतीतेरिति (७) निर्विकल्पकस्य निरासादित्यर्थः, येन च तत् स्वीक्रियते तस्य सविकल्पकोत्पत्तिकाले तदापत्तिर्दुर्निवारा, न च निर्विकल्पकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादेवम्, तथाऽप्य वैवक्षाद् तदापत्तेः, निर्विकल्पके घटत्वपद् द्रव्यत्वपृथिवीत्वसत्त्वादीनामपि सम्भृतसामग्रीकतया भानाभ्युपगमे घटसविकल्पके नियमाद्यापद्धर्ममानापत्तेश्च, तदभिमतप्रकारकप्रत्यक्ष एव क्षयोपशमविशेषहेतुताकल्पने तु विशेषहेत्वभावादेव न निर्विकल्पकमिति दिग्। प्रत्यासन्नेतरपुरुषदर्शनवदिति, (८) अनेकपादप इति शेषः। एतेन (८) सामान्यविशेषात्मकवस्तुनः प्रत्यक्षस्-

प्रतिपादनेन, साध्यधर्मिधर्मस्य (२१८–२–९) पक्षस्य, तस्मादिति (२१९–१–१) यदभिधेय तद्विशेष्यमित्यनया व्याप्त्या यथा जीवादेर्धर्मित्वं तथाऽस्तित्वादिविशेषणस्यापि तदापादितं योज्यम् । अन्तदीपकं (५) अन्तस्थं सर्वत्रान्वयं प्रकाशयतीति हेतोः, सर्वत्र योज्य साधनमिति (५) धर्मिणं विविच्येत्यर्थः, तथाहि-यदभिधेय तद्विशेष्यमित्यत्रास्तित्वं धर्मि, यद्वा विशेष्यं तदभिलाप्यमित्यत्राभिधेयं धर्मि, यद्वा वस्तु तत्सर्वं विधेयप्रतिषेध्यात्मकमित्यत्र विमत्याधिकरणस्याभिधेयत्वा दिशब्देन लब्धं जीवादीति, तेषु धर्मिष्वभिधेयत्वविशेष्यत्ववस्तुत्वहेतवो योजनीयाः । निगमयति वस्तु चेति (५) ॥ १९ ॥

शेषभङ्गाः कथं नेतव्याः सूरिभिरित्याहुः ।—

शेषभङ्गाश्च नेतव्या यथोक्तनययोगत । न च कश्चिद्विरोधोस्ति मुनीन्द्र ! तव शासने ॥ २० ॥

स्यादस्ति स्यान्नास्तीति भङ्गद्वयमुपयुक्तम् । तदपेक्षया शेषत्वं भङ्गत्रयापेक्ष वा । विधेयप्रतिषेध्यात्मेत्यनेन तृतीयभङ्गस्य स्वप्रति षेध्येनाविनाभाविनोऽसाधने साधने चापेक्ष्यमाणे इत्यर्थः । यथोक्तनययोगत इति विशेषणत्वादीनाक्षिपति । तदनभिलाप्यादयोपि कथि-ञ्चित्सिन्ति प्रत्यनीकस्वभावाविनाभाविनः प्रतीयन्ते, विशेषणत्वादिभ्यः । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । यथैव हि वस्तुनोस्तित्वं नास्तित्व तदुभयं च प्रतिषेध्येन स्वप्रत्यनीकेनाविनाभावि विशेषणत्वाद्विशेष्यत्वाच्छब्दगोचरत्वाद्वस्तुत्वाच्च साधर्म्यवद्वैधर्म्यवत्कचिद्धेतौ हेतुत्वेतरत्वयच साध्यते, तथैव चाऽवक्तव्यत्वं वक्तव्यत्वेन प्राच्यभङ्गत्रयरूपेण, सदवक्तव्यत्वमसदवक्तव्यत्वेनासदवक्तव्यत्वमपि सदवक्तव्यत्वेन, सद सदवक्तव्यत्वमपि प्रथमपञ्चभङ्गात्मनानुभयावक्तव्यत्वेनाविनाभावि साधनीयम्, यथोक्तानां हेतूदाहरणरूपनयानां घटनात् । न चैवं सति किञ्चिद्विप्रतिषिद्धम्, धर्म्यवैव विरोधात् । अवक्तव्यत्वादेः स्वप्रत्यनीकस्वभावाविनाभावाभावप्रकारेणैव हि प्रत्यक्षादिविरोध सम्भव

यते यथा सकलमनुपलम्भात् । तदनेन "न च कश्चिद्विरोधोऽस्ति मुनीन्द्र तव शासने," अन्वयासमेभ्येव विरोधसाधनादिति व्याख्यातं प्रतिपत्तव्यम् ॥१०॥

असाधने साधने चापेक्ष्यमाण इत्यर्थ इति (२२२-१-९) विधेयप्रतिषेध्यासमकृतसाधनानपेक्षायां तृतीयादिभङ्ग-स्तोमस्य तदपेक्षायां च तुर्यादिभङ्गस्तोमस्य क्षेपत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः । पूर्वोक्तमुदाहरणमिति (१०) साधर्म्यं यथा वैधर्म्येण वैधर्म्यं च साधर्म्येणाविनाभावीत्यर्थः, अनुभयावक्तव्यस्त्वेनेति (१२) उभयावक्तव्यत्वरूपसप्तमभङ्गार्थपर्युदास शालिनेत्यर्थः । हेतूदाहरणरूपनयानां (१३) हेतूदाहरणस्वरूपविमर्शिनाम् ॥ २० ॥

साम्प्रतमव्यवस्थितानेकान्तात्मकं वस्तु सप्तभङ्गीविधिभागेऽर्थक्रियाकारि न पुनरन्यथेति स्वपरपक्षसाधनदूषणवचनमुपसंहरन्तः प्राहुः ।—

एवं विधिनिषेधाभ्यामनवस्थितमर्थकृत् । नेति चेन्न यथा कार्यं बहिरन्तरुपाधिभिः ॥ २१ ॥

एवं प्रतिपादितनीत्या सप्तभङ्गीविधौ विधिनिषेधाभ्यामनवस्थितं जीवादि वस्तु सर्वथासदेव चेत्(न्न)वस्थितमर्थकृत् कार्यकारि प्रतिपत्तव्यम् । नेति चेदेवं वस्तु परैरभ्युपगम्यते तर्हि 'यथाभ्युपगतं कार्यं बहिरन्तरुपाधिभिः' सहकार्युपादानकारणैर्निर्वर्त्यं तथा न स्यात् भावाद्येकान्ते सर्वथा कार्यमविशेषात् । तत पर्वेमध्याख्यानान्तरमुपलक्ष्यते । एवं प्रतिपक्षप्रतिक्षेपप्रकारेण विधिनिषेधाभ्याम-नवस्थितं कर्यचिद्विधिप्रतिषेधावस्थितमेवार्थकृत् नेति चेन्न यथा कार्यं (च) बहिरन्ता स्याद्युपाधिभिरनन्तविशेषणैर्विशिष्टम्, सर्वथा भिन्नं वस्तुनि सकलविशेषणावस्थितेः । सत्त्वाद्यन्यतममात्रे एव भङ्गे समवस्थितं कुतो नार्थकृदिति चेत्, उच्यते सप्तभङ्गीविधौ स्याद्वादे

विधिप्रतिषेधात्मकं समारब्धं वस्तु उत्पादात्मकमर्थक्रियाकारि, कथंचित्तत एव सामग्रीसन्निपातिनः स्वभावातिशयोत्पत्तेः, सुवर्णस्येव केयूरादिसंस्थानम् । सुवर्णं हि सुवर्णत्वादिद्रव्यार्थादेशात् सदेव केयूरादिसंस्थानपर्यायार्थादेशादसदिति तथापरिणमनशक्तिलक्षणायाः प्रतिविशिष्टान्तःसामग्र्याः सुवर्णकारकव्यापारादिलक्षणायाश्च बहिःसामग्र्याः सन्निपाते केयूरादिसंस्थानात्मनोत्पद्यते तथा सदसदात्मकमेवार्थकृत् । तदनीत्यादिवस्तु प्रत्येयम् । नेति चेदित्यादिनैकान्तेऽर्थक्रियां प्रतिक्षिपति । न तावत्सतः पुनरुत्पत्तिरस्ति, तत्कारणापेक्षानुपरमप्रसङ्गात् । न चानुत्पन्नस्य स्थितिविपत्ती, सर्वथाप्यसत्त्वात्खपुष्पवत् । नाप्यसतः सर्वथोत्पत्त्यादयस्तद्वत् । तस्मान्न सदेकान्तेऽसदेकान्ते चार्थक्रिया संभवति । यदि पुनः सामग्र्याः प्रागविद्यमानस्य जन्म स्यात् को दोषः स्यात् ? तन्निरन्वयविनाशेतरपक्षयोस्तदेकान्ताभावः प्रसज्येत । तथा निरन्वयविनाशे निष्कारणस्य सर्वथोत्पत्तिर्न स्यात् । न हि निराधारोत्पत्तिर्विपत्तिर्वा, क्रियारूपत्वात्स्थितिवत् । नैतत्सारं 'नोत्पत्त्यादिः क्रिया, क्षणिकस्य तदसंभवात् । ततोऽसिद्धो हेतुः' इति, प्रत्यक्षादिविरोधात् । प्रत्यक्षादिविरोधस्तावत् प्रादुर्भावादिमत्पदार्थपरिच्छित्तौ प्रतिभासनात् तद्युक्तं प्रादुर्भावविनाशावस्थानक्रियारहितसत्तामात्रोपगमस्य बाधनात् । अन्यथा तद्विशिष्टविकल्पोऽपि मा भूत् । न हि दण्डपुरुषसंबन्धादर्शने दण्डीति विकल्पः स्यात् । तथाविधपूर्ववासनाप्रबोधात्प्रादुर्भावाद्यदर्शनेऽपि तद्विशिष्टविकल्प इति चेत्, न, नीलसुखादेरदर्शनेऽपि तद्विकल्पप्रसक्तेः, तद्व्यवस्थापनविरोधात् । निरालम्बनविज्ञानमात्रोपगमेऽपि संतानान्तरस्वसंतानपूर्वापरक्षणाज्ञानेऽपि तद्विकल्पोत्पत्तौ कुतस्तद्व्यवस्था ? संवेदनाद्वैतोपगमेऽपि संवित्प्रतिभासाभावेऽपि तद्वासनावशात्संवित्स्वरूपप्रतिभाससंभवात्कथं स्वरूपस्य स्वतो गतिः सिध्येत् ? तत एव संवित्स्वरूपस्य तथावासनाभ्यासेन स्वतो गतौ स्वसंतानपूर्वापरक्षणसंतानान्तरबहिरर्थजन्मादिक्रियाविशेषाणां सतामेव दर्शनात्तद्विकल्पोत्पत्तिर्युक्ता । इति नोत्पत्त्यादीनां क्रियात्वमसिद्धं, यतस्तानि

याधारत्वप्रतिषेधो न सिध्येत् । ततो न गगनस्योत्पत्तिः संभवति । निरन्वयप्रविनाशे गगनस्य उत्पत्तिरित्ययमपि पक्षो न क्षेमङ्करः, स्याद्वादाभ्युपगमसद्भावात्, असत्कार्यवादविरोधात् । तत्र सूक्तं 'यद्येकान्तेन सतस्तदसतो वा नोत्पत्तुमर्हति, व्योमवन्ध्यासुतवत्' इति । न ह्येकान्तेन सद्व्योमोत्पत्तये नाप्येकान्तेनासत् वन्ध्यासुत इति न साध्यसाधनविकलमुदाहरणम् । कथमिदानीमनुत्पन्नस्य गगनस्य स्थितिरिति चेत्, न अनभ्युपगमात् सर्वथा गगनानुत्पादस्य । केवलमिह व्योम्नो द्रव्यनयापेक्षया परमसिद्धा योदाहरणे प्रतिपादितम्, ततो न पूर्वापरविरोधः पूर्वं सर्वथानुत्पत्तिमतः स्थितिप्रतिषेधसाधनात्, द्रव्यतोऽनुत्पद्यमानस्यैव स्थितिप्रवदनात् । ततो यदर्थक्रियाकारि तद्विधिप्रतिषेधकल्पनोपकल्पितसप्तभङ्गीविधौ समारूढं विध्येकान्तवादी मानवस्थितं, तदर्थेकान्ते सर्वथार्थक्रियाविरोधादिति सूरिमतम् । नन्वेवं सुनयार्पितस्य विधेयस्य निषेधांशस्य चार्थक्रियाकारित्वे तेन व्यभिचारी हेतुः, तस्य सप्तभङ्गीविधावसमारूढत्वादन्यथानवस्थानात्, तस्यानर्थक्रियाकारित्वे सुनयस्यावस्तुविषयत्वप्रसक्तेः, वस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वादिति कश्चित्, तदयुक्तम्, सुनयार्पितस्यापि विधेरनिराकृतप्रतिषेधस्यार्थक्रियाकारित्वादन्यथा दुर्नयार्पितत्वापत्तेः । न चासौ सप्तभङ्गीविधावसमारूढः, भङ्गान्तराप्रतिक्षेपात् । तथा च मन्तव्या नाम, विधावपि विध्यन्तरादिविकल्पनाऽभावात् । केवलं विधिभङ्गे नास्तित्वादिभङ्गान्तरगुणीभावाद्विधिप्राधान्यम्, प्रतिषेधभङ्गे चास्तित्वादिभङ्गान्तरगुणीभावस्य प्रतिषेधप्रधानतेति प्रमाणार्पितप्रधानरूपाक्षेपभङ्गात्मकवस्तुवाक्यमात्रपदवाक्यस्य विशेषः प्रतिपादितप्राय एव । यदप्याह 'जीवादिवस्तुनि सत्त्वद्वारेण प्रथमभङ्गात्मप्रतिपत्तौ द्वितीयादिभङ्गानामानर्थक्यम्, असत्त्वादिधर्माणामपि तदात्मनां तत एव प्रतिपत्तेः अन्यथा तेषां वस्तुनोऽन्यत्वापत्तेः, विरुद्धधर्माध्यासात् घटपिशाचवत् । तथा च तस्येति व्यपदेशाभावः, संबन्धाभावात् । सत्त्वादिधर्माणां धर्मिणा सहोपकार्योपकारकभावे धर्मिणोपकारो धर्माणां धर्मैर्वा धर्मिणः स्यात् ?, प्रथमपक्षे किमेकया शक्त्या धर्मी

धर्मानुपकुरुतेऽनेकया वा ? यद्येकया स्वात्मनोनन्यया धर्मी धर्माननुपकुरुते, तदैकधर्मद्वारेण नानाधर्मोपकारनिमित्तभूतशक्त्यात्मनो धर्मिणः प्रतिपत्तौ तदुपकार्यस्य सकलधर्मकलापस्य प्रतिपत्तेः सकलग्रहः स्यात्, उपकार्याप्रतीतौ तदुपकारकाप्रतीत्ययोगात्। यदेनानेकया स्वात्मनो-ऽनन्यया शक्त्या धर्मी धर्मानुपकरोतीति पक्षान्तरमपि प्रतिक्षिप्तम्। धर्मी धर्मैरुपक्रियते इत्यस्मिन्नपि पक्षे किमेकोपकार्यशक्त्यात्माऽनेको-पकार्यशक्त्यात्मा वेति पक्षद्वितयमप्यनेनैव निरस्तम् सकलधर्मकलापस्योपकारकस्याप्रतिपत्तौ तदुपकार्यशक्त्यात्मनो धर्मिणः प्रतिपत्त्य-घटनात् सकलनिश्चयस्याविशेषात्। तदुक्तं 'नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रहे। सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः ॥१॥ एकोपकारके ग्राह्ये नोपकारास्ततोऽपरे। दृष्टे यस्मिन्नदृष्टास्ते तद्ग्रहे सकलग्रहः ॥२॥" इति। यदि पुनर्धर्माणामुपकारिकाः शक्तय उप कार्याश्च धर्मिणो भिन्ना एव तदा ताभिस्तस्योपकारः क्रियते न वा तासां क्रियते न वेति पक्षद्वयम्। तत्र न तावदुत्तरः पक्षः, व्यपदेश विरोधात्। प्रथमपक्षे तु शक्तिभिः शक्तिमत उपकारेणार्थान्तरभूते स एव कृत स्यात्। तथा च न शक्तिमानसौ, तत्कार्यत्वात्। तदो-ऽर्थान्तरत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गः, तद्व्यपदेशसिद्ध्यर्थमुपकारान्तरपरिकल्पनात्। शक्तिमता शक्तीनामुपकारे शक्त्यन्तराणां कल्पनेऽनवस्थैव। तदकल्पने प्राच्यशक्तीनामप्यव्यवस्थितिः। इति न शक्तिशक्तिमद्व्यवहारः सिध्येत्। तदप्युक्तं "धर्मोपकारशक्तीनां भेदे तास्तस्य किं यदि ?। नोपकारस्ततस्तासां तथा स्यादनवस्थितिः ॥३॥" इति ॥ २१ ॥ तदपि सर्वमपाकुर्वन्त्यः सूरयः प्राहुः ॥

अव्यवस्थितानेकान्तात्मकं (२२२–२–७) परोक्तैकान्तव्यवस्थारहितम्, अव्यवस्थितपदस्यैकान्तव्यवस्थारहित त्वार्थत्वे तस्य कथञ्चिदवस्थितत्वाविनाभावित्वात्तल्लक्षणा यथागूरित्यत्रैवपर्युदासेन नञा कथञ्चिदवस्थितार्थपरतयापि व्याख्यानं घटत एवेत्याह तत्र प्रथमम् (१२) इत्यादिना, एकान्तव्यवस्थायां कुतो नार्थक्रियाकारित्वमिति शङ्कते—सत्स्वात्यन्तमे

त्यादिना (२२२-२-१४), सिद्धान्तयति उच्यत इत्यादिना, सौगता ब्रूते-यदि पुनरित्यादिना (२२१-१-६) स्यादित्यन्तेन, स्याद्वादुत्तरयति तन्निरन्वये (६) इत्यादिना, यस्य प्रागविद्यमानोत्पन्नस्य निरन्वयनाशाभ्युपगमे आद्यन्ते वेत्यादिन्यायात्सैकान्ततोऽभावः स्यात्, कथञ्चिद्विनाशरूपेतरपक्षाभ्युपगमे च कथमिदुत्पाद एवायतः सिद्धतीत्यसदेका न्तामावप्रसङ्गः स्फुट एवेति भावः । भाव्य तस्याः (७) सामग्र्याः, निरन्वयविनाशे (७) ऽभ्युपगम्यमाने, निष्का रणस्य सतः, (७) तथैवाभावसामग्रीस्थलविषयैव, उत्पत्तिर्न स्यात् (७), न च प्राक्काले कारणाभाव एव कार्याभाव प्रयोजके, लाघवव्यवहाराभ्यां यदा कारणाभावस्तदा कार्याभाव इत्येव " क्रियमाणं कृतमिति " नये व्याप्त्यभ्युपगमात्, कारणमिह परिणामि ग्राह्यं, तेन न दण्डादौ व्यभिचारः । न च धर्मेक्षेपे " तेणेह कज्जमाण " मित्यादिमहाभाष्यपर्या लोचनया कार्यस्य भिन्नकालस्थायिन एव प्रमाणव्यवहारानुगुणीवर्द्धमानस्याय विषय इति दिक् । न हि निराधारेति (७) तथा च यथा स्थितेः पूर्वक्षणव्याप्यस्थितिकत्वं तथोत्पत्तेरपि स्वपूर्वक्षणव्याप्योत्पत्तिकत्वमिति व्याप्तेर्नासदुत्पाद इति भावः । न च पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानस्वरूपा क्रियाऽभिधीयते, सा चोत्पत्त्यादिर्न सम्भवति, क्षणिकत्वात्क्षणिकक्रियास्वरू पस्य दुरधिगमत्वादित्यपि शङ्कनीयम् । उत्पत्तेर्विपत्तेर्वा स्थितिमद्वस्तुधर्मत्वेनैव क्रियात्वस्य प्रत्ययसिद्धत्वात्, " गुणभिन्न स्थितामेदः क्रमिकव्यापारसमूहः क्रिया " इति शाब्दिकाभिधानस्यापि द्रव्यार्थतयाऽभेदनय एव तत्प्रकल्पनामभ्यवसायिन एकान्तवादिरूपवधिरस्येव यजस्वप्रहारध्यायित्वादिसमभिप्रायपनाद्-नैतन्मन्तव्यमित्यादि (८), नैतन्मन्तव्यमित्यस्य यतो- ऽसिद्धो हेतुरित्यनन्तरमन्वय इति नासङ्गतिः ॥ अन्यथा (१०) प्रादुर्भावादेरनुपादिमुद्रायमतिभासमानत्वे, निरालम्बनमिदा

नमाद्योपगमेऽपि (२२३-१-११) योगाचाराभिमतबाह्यार्थनिरपेक्षसाकारज्ञानवादेऽपि, तद्विकल्पोत्पत्ताविति (१२), अनन्तरं स्वीक्रियमाणायामिति शेषः। कुतस्तद्व्यवस्था (१२) सन्तानान्तरस्वसन्तानपूर्वापरक्षणव्यवस्था, तदनुरोधेन तथा सत्त्वाङ्गीकारे चोत्पादादिविशिष्टज्ञानव्यवस्थानुरोधेनोत्पादादेरपि वास्तवस्य बलादेव सिद्ध्यति, संवेदनाद्वैतोपगमेऽपि (१२) माध्यमिकदृष्ट्या सन्तानान्तरस्वसन्तानाद्यन्तक्षणरहितमध्यमक्षणमात्रविश्रान्तज्ञानस्वीकारेऽपि, स्वतो गताविति, (१३) अभ्युपगम्यमानायामिति गम्यम्, निरन्वयमविनाश इति (२२३-२-१) सान्वयविनाशस्वीकार इत्यर्थः। कथमिदानी (३) मिति न चानुत्पन्नस्य स्थितिविपत्ती इति पूर्वमुक्तत्वादिति भावः। अन्यथानवस्थाना (७) विति सुनयार्पितस्यैकस्यैव भङ्गस्य सप्तभङ्गीत्वप्राप्तौ मर्यादालक्षणस्यावस्थानस्याभावादित्यर्थः, यद्वा विधावपि विध्यन्तरादिविकल्पप्रासादनवस्थानं बोध्यम्। न चासौ सप्तभङ्गीविधावसमारूढ (९) इति। यद्यपि सप्तभङ्गीविधिसमारूढत्वं सुनयार्पितत्वं वा नार्थक्रियाकारितावच्छेदकम्, तद्रूपज्ञानेऽपि पुरोवर्तिनीष्टतावच्छेदकरूपवैशिष्ट्यज्ञानादेव रजतादौ प्रवृत्तिदर्शनात्, नापि सप्तभङ्गीविधिसमारूढत्वनियतं रजतारजतोभयरूपत्वं तथा, “ सर्वस्योभयरूपत्वाविष्टानिष्टाव्यवस्थितौ ॥ अप्रवृत्तिनिश्चेष्टं जातं सर्वत्र ही जगत् ॥ १ ॥ इति मण्डनमिश्रकृतपूत्कारप्रत्युत्तरादानेन तस्यारण्यरुदितत्वप्रसङ्गात्। स्वरूपपररूपाभ्यामसङ्करोक्त्या तत्सङ्करनिवारणे च नियतैकरूपस्यैवार्थक्रियाकारितावच्छेदकत्वव्यवस्थितेः, तथापि सर्वस्य ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य तन्त्रत्वात् प्रवर्तकज्ञानाप्रामाण्यविघटनाय सप्तभङ्गीविधिसमारूढत्वमुपयुज्यत इति युक्तं पश्यामः। यद्यपि प्रामाण्येऽपि लोकसिद्धे तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रं तन्त्रम्, न तूक्तं सप्तभङ्गीविधिसमारूढत्वम्, तथापि लोके-

परप्रामाण्ये सप्तभङ्ग्योपन्यासपर्यालोचनावसरस्य तन्नयात् सर्वत्र तदाश्रयणं युक्तमिति तत्र तत्र व्यवस्थापितमस्माभि
रिति सर्वमवदातम् । 'नानोपाधीति' (२२७–१–६) नानोपाधीनां सत्त्वादिधर्माणामुपकाराङ्गभूता या शक्तिस्तदभिन्न
आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशस्य धर्मिणो ग्रहे, सर्वात्मना (६) धर्मिणा, उपकार्यस्य (६) धर्मकलापस्य, को भेदो
ऽनिश्चितः स्यात् (६) न कश्चिदित्यर्थः । एकस्य सत्त्वादिधर्मस्योपकारके धर्मिणि तस्मिन् दृष्टे सर्वे उपकारा दृष्टाः । ततो
ऽपरे उपकारा न सन्ति, ये तस्मिन् दृष्टे न दृष्टा इति, तद्ग्रहे एकोपकारकग्रहे, बलात् सर्वोपकार्यग्रहः स्यात् । 'धर्मो
पकारेत्यादि (१०)' धर्माणां या उपकारशक्तयस्तासां भेदेऽङ्गीक्रियमाणे, तास्तस्य धर्मिणः, किं स्युर्न स्युरित्यर्थः ।
यदि ततो (११) धर्मिणः सकाशात्, तासां धर्मोपकारशक्तीनाम्, उपकारो न, तथोपकारे च स्वीक्रियमाणे, उपकारश
क्तिपरम्पराकल्पनेनाव्यवस्थितिः (११) अनवस्था स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

धर्मे धर्मेन्य एवार्थो धर्मिणोनन्तधर्मणः । अङ्गित्वेन्यतमान्तस्य शेषान्तानां तदङ्गता ॥ २२ ॥

धर्मी तावदनन्तधर्मा धीवादिः, प्रमेयत्वान्यथानुपपत्तेः । ननु च धर्मेण व्यभिचारः तस्यानन्तधर्मत्वाभावेऽपि प्रमेयत्वसिद्धेः । तस्याप्यनन्तधर्मत्वे धर्मित्वप्रसङ्गान्न धर्मो नाम । तदभावे न धर्मीत्युभयाभावः । प्रमेयत्वस्य च साधनधर्मस्यानन्तधर्मशून्यत्वे तेनैवानेकान्त । तस्यानन्तधर्मत्वे धर्मित्वेन पक्षान्तःपातित्वान्न हेतुत्वम् । इत्युपालम्भो न श्रेयान्, धर्मस्यैव सर्वथा कस्यचिदसम्भवात्तेन व्यभिचाराभावात् साधनस्य । न हि स्वधर्म्यपेक्षया यो धर्मः सत्त्वादिः स एव स्वधर्मान्तरापेक्षो धर्मी न स्यात्, ततोऽनन्तधर्मा न भवेत् । न चैवमनवस्थानम्, अनादिनन्तत्वात् धर्मधर्मिस्वभावमेदव्यवहारस्य बीजाङ्कुरवदनवस्थासारत्वात् । न च धर्मिणो धीवादेरपोद्ध्रियमाणो धर्मः प्रमेयं, तस्य मय

विशेषविषयत्वात् प्रमाणविषयत्वात्। इति न तेनानेकान्तः। एतेन प्रमेयत्वस्य धर्मस्य नयविषयस्य भेदस्तेनाप्रमेयत्वाद्येन व्यभिचारो नि
रस्तः। प्रमाणविषयस्य तु प्रमेयत्वस्य हेतोः स्वधर्मापेक्षयानन्तधर्मत्वेन धर्मित्वात्पक्षत्वेपि न हेतुत्वव्याघातः, स्वपरानन्तधर्मत्वे साध्येऽन्य
थानुपपत्तिसद्भावात्। तथोनन्तधर्मा धर्मी सिद्धस्तथैव। तस्य धर्मे धर्मेऽस्तित्वादौ भिन्न एवार्थः प्रयोजनं विधानादिः प्रवृत्त्यादिर्वा तद
ज्ञानविच्छित्तिर्वा, न पुनरेक एव, येन प्रथमभङ्गादेवानन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनः प्रतिपत्तेः शेषधर्माणामानर्थक्यं प्रसज्येत। न च धर्मो
धर्मिणोऽर्थान्तरभूत एव, नाप्यनर्थान्तरमेव, येन तदभावविरूपणप्रसङ्गः, कथंचिद्भेदाभेदात्मकत्वाद्धर्मिधर्माणां तदात्मकवस्तुनो जात्यन्तर
त्वाच्चित्राकारैकसंवेदनवत्, तत्र विरोधादेरनवकाशात्। भेदव्यावृत्ते प्रधानत्वेऽस्तित्वादिषु धर्मेष्वन्यतमस्यान्यस्य धर्मस्य, शेषाणां
स्यात्कारसूचितान्यधर्माणां तदङ्गतया तद्गुणभावः, तथा प्रतिपत्तुर्विवक्षाप्रवृत्तेरर्थित्वविशेषात्। ततो भङ्गान्तरप्रयोगो युक्त एव, प्रति
धर्मं धर्मिणः कथंचित्स्वभावभेदोपपत्तेः। यदि पुनः प्रत्युपाधि परमार्थतः स्वभावभेदो न स्यात्तदा दृष्टेऽभिहिते वा प्रमाणान्तरमुपन्यन्तरं
वा निरर्थकं स्यात्, गृहीतग्रहणात् पुनरुक्तेश्च। तथा हि। साक्षादुपलम्भे क्षणिकत्वानुमानं स्वार्थं न स्यात्, धर्मिप्रतिपत्तौ
कस्यचिदप्रतिपन्नस्वभावस्य साध्यस्याभावात्, सर्वथा स्वभावाविशेषाभावात्। परार्थे चानुमाने वचनात्मकं न युज्येत, धर्मिवचनमा
त्रेणैव साध्यनिर्देशसिद्धेः, साधनधर्मोक्तिसिद्धेश्च। तद्वचने पुनरुक्तत्वप्रसङ्गः, तस्य स्वभावाविशेषाभावादेव। तस्माद्दृष्टस्य भावस्य दृष्ट
एवाखिलो गुणः। भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति साधनं संप्रवर्तते॥१॥ इत्येतदप्यनालोचितवचनमेव, दृष्टस्य स्वभावस्य स्वभावाविशेषाभावेऽखिल
गुणदर्शनस्य विरोधात्, धर्मिमात्रेप्यभ्रान्तौ साध्ये स्वभावे भ्रान्त्ययोगात् तद्भ्रान्तौ वा क्षणक्षयस्यापि भ्रान्तिप्रसक्तेः कुतः साधनं
संप्रवर्तेत यतोऽर्थनिश्चयः स्यात्? क्षणक्षयस्यादौ निश्चये कथमनित्यत्वादावनिश्चयः? स्वभावाविशेषप्रसङ्गात्, निश्चितानिश्चितयोरेक-

स्वभावत्वे सर्वथातिप्रसङ्गात् । सदुत्पत्तिकृतकत्वादेः प्रत्यनीकस्वभावविशेषाभावात् तावन्ति पररूपाणि तावन्त्यसत्त्वतो व्यावृत्तयः प्रत्येकमित्येषापि कल्पना मा भूत् । न हि किंचिदसदनुत्पत्तिमदकृतकादि वा वस्तुभूतमस्ति सौगतमतसिद्धं पररूपं यतो व्यावृत्तं परमार्थतोऽस्वभावभेदमपि प्रत्यासत्त्यनुरूपं सदुत्पत्तिकृतकत्वादिस्वभावभेदवत्परिकल्प्यते । परमार्थतोऽसदुपगमात्सिद्धमस्तीति चेत् न, तस्या-प्रमाणसिद्धत्वात् । कल्पनारोपितं तदस्तीति चेत्, कुतस्तत्कल्पनाप्रसूतिः ? अनादिविद्योदयादिति चेत् तत एव सत्त्वादिधर्मकल्पनास्तु किमसत्त्वादिव्यावृत्त्या ? सदेव किंचित्पुनर्भूतविधिस्वभावं निषेधप्राधान्यात्सदुच्यते, सदन्तरविविक्तस्य सत एवासत्त्वव्यपदेशात् । तथोत्पत्तिमदन्तरविविक्तमुत्पत्तिमदेव किंचिदनुत्पत्तिमत् कृतकान्तरविविक्तं कृतकमेवाकृतकम् वस्त्वन्तरविविक्तं वस्त्वेवावस्तु व्याव-हारिकजनैर्गृह्यते इति चेत्, न परमार्थतः सत्त्वादिवस्तुस्वभावभेदप्रसिद्धेः, निःस्वभावभेदवस्तुरूपाभ्युपगमविरोधात् । सतो हि स्वभावानां गुणप्रधानभावः स्यात् पारोक्षभावभ्यतः, न पुनरसतां प्रत्यक्षविषयादीनामविशेषात् । ततः परिकल्पितव्यावृत्त्या धर्मान्तरव्यवस्थापनं परिकल्पितमात्रम्, वस्तुस्वभावाभावप्रसङ्गात् । अवश्यं हि वक्तुम्, न किंचिद्वस्तु नामास्ति यस्यावस्तुव्यावृत्त्या व्यवहरणात् परिकल्पितव स्तुव्यावृत्त्या चावस्तुव्यवहारसिद्धेः । परस्पराश्रयणादेवमिति चेत् तर्हि कल्पितासत्त्वादिव्यावृत्त्या सत्त्वादव्यावृत्त्या चासत्त्वादिध-र्मपरिकल्पनमिच्छापि मा भूत् परस्पराश्रयणाविशेषात् । सदसत्तासामान्योरसदेतरादिकल्पनयोरनादेर्व्यवहारस्यैव परस्परापेक्षत्वात् परस्पराश्रयणम् धर्मधर्मिविकल्पस्तम्भानां स्वलक्षणाविषयत्वात् परिकल्पितत्वव्यावृत्तिविषयत्वसिद्धेरिति चेत्, न, तथेन्द्रियबुद्ध-योपि स्वलक्षणविषया मा भूवन् । केवलं व्यावृत्ति पश्येयुः, तदपेक्षे विकल्पायोगात्तद्विप्रसङ्गात् । तथैव हि नीले पीतादीनामव्यावृत्ताम यदि कस्योत्पत्तिर्नीलस्य ह्यन्यतमविकल्पस्यैवोत्पत्तिस्तथैवासत्त्वादिव्यावृत्तिमपश्यतस्तद्विकल्पोत्पत्तिर्मा भूत् स्वलक्षणदर्शनात्सत्त्वप्रमति-

ल्पोत्पत्तिरेवास्तु, न चैवं, तदन्यस्याभावादेव विकल्पोत्पत्तेः । यदि पुनरसत्त्वादिव्यावृत्तीनामदर्शनेऽपि तद्वासनाप्रबोधादेव तद्विक-ल्पोत्पत्तिरङ्गीक्रियते तदा नीलादिरूपादर्शनेऽपि तद्वासनासामर्थ्यादेव नीलादिविकल्पोत्पत्तेस्ततो नीलादिरूपव्यवस्था मा भूत् । तदस्तु-न्यादिव्यवस्थितिरपि कुतः संभाव्येत ? स्वसंवेदनव्यवस्था च तन्निश्चयोत्पत्तेर्दुर्घटैव । तदनुत्पत्तौ सुतरां तद्व्यवस्था स्वग्राह्यग्राहकाद्या-दिवद्ग्राह्याकारविवेकवत् । स्वरूपस्य स्वतो गतिरित्यपि तथा निश्चयानुत्पत्तौ न सिद्ध्येद्ग्राह्याकारादिवत् । ततः कथंचिन्निश्चयाद्वस्तुस्व-भावभेदव्यवस्थायां सत्त्वादिनिश्चयाद्वस्तुनि परमार्थतः सत्त्वादिधर्मभेदव्यवस्थितिरभ्युपगन्तव्या, अन्यथा कथंचिदपि व्यवस्थानासिद्धेः । परमार्थतः सत्त्वादिधर्मव्यवस्थितौ च सत्यां साधीयसी सत्त्वादिसप्तभङ्गी सुनयार्पितत्वात् ॥ २२ ॥

'धर्मस्यैवेति' (२२५ २ १२) द्रव्यभिन्नपदार्थान्तरीभूतधर्माभ्युपगम एव हि व्यभिचारः स्यात्, स तु नास्माकं विषयानुसारित्वाद्धर्मधर्मिभावस्येति नोक्तदोषोपनिपात इति भावः । 'न हीति' (१३) न चैवं सत्त्वादीनां प्रमेयत्वाद्यपेक्षया धर्मित्वे 'निर्गुणा गुणा' इति प्रवादो व्याहन्येतेति वाच्यम्, द्रव्यत्वनियामकसम्बन्धेन गुणे गुणाभावेऽपि सम्बन्धान्तरेण तदु-पगमे दोषाभावात् । न चाभेदैक्ये सम्बन्धाविशेषः, घटाभावे घटाभाव इति वत् घटे घट इति प्रतीत्यभावेन यथाप्रतीत्यभेदशक्ती-नामपि नानात्वोपगमादिति द्रष्टव्यम् । 'न चैवमिति' (१३) एष धर्मस्यानन्तधर्मप्रकारैर्धर्मित्वे धर्मिधर्मानन्तधर्म्यपेक्षया धर्मत्व इत्यर्थः । 'यत्नयत्वेति' (१४) भ्रमणकाले पटपस्य पूर्वभागो यथा भवत्यपरोऽपरश्च पूर्वस्तद्वदित्यर्थः, अभव्य संसारवद्वेति (१४) यथाऽभव्यस्य तदसंसारपर्यायैर्गृहीतमुक्तैर्नानवस्थितिस्तद्वदित्यर्थः, अनेन दृष्टान्तद्वयेन धर्मधर्मिभावा-नवस्थायाः प्रामाणिकत्वाददोषत्वमित्युक्तं भवति, धर्मिणो पृथक्ते धर्मे व्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति—न च धर्मिण (१४)

इति, तत्र ज्ञेयत्वेऽपि प्रमेयत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः । अनयैव रीत्या प्रमेयत्वेऽपि न व्यभिचारः, विशिष्टधर्मावच्छि-न्नाधिकरणताकाभावाभ्युपगमात्प्रमेयत्वविशिष्टप्रमेयत्वे प्रमेयत्वाभावात् व्यभिचारलक्षणे साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य योरकावच्छेद प्रवेशेन चानतिप्रसङ्गाभयरक्षया वैज्ञानिकसम्मन्यगर्भत्वाच्च तस्येत्यभिप्रायवानाह–'एतेनेति' (२२६ । १) शुद्धप्रमेयत्वस्य तु पक्षान्तर्भूतत्वादेव तत्र न व्यभिचार इत्याह–प्रमाणविषयस्य त्विति (२) इदमापाततः, निरुक्तरीत्या शुद्धेऽपि तत्राव्यभिचा-रादिति बोध्यम् । पक्षत्वेऽपि हेतुत्वाव्याहतौ प्रकारमाह–'स्वपरानन्तेत्यादि' (२) साध्यान्यथानुपपन्नत्वमेव हेतुत्वप्रयोजकम्, न तु पक्षबहिर्भूतत्वमपि, पृथिवीत्वस्यैव तादात्म्येन पृथिव्याः पृथिवीतरभेदहेतुत्वप्रसिद्धेरिति न कोऽपि दोष इति भावः । विधानादिः (२) अभिलापादिः, प्रवृत्त्यादिः (३) तद्व्यापारेच्छाप्रयोज्यप्रयत्नादिः, तज्ज्ञानविच्छित्तिः (४) संस्कार विशेषाधानम्, तद्गुणभावः (७) सामान्यस्य धर्मित्वे प्रकृतेतरानन्तधर्मात्मकत्वस्य संसर्गतया भानात् असंसर्गत्वेनाप्रधा-नत्वम्, सेतरानन्तधर्मसंवलितत्वेन प्रकृतधर्ममात्राभ्युपगमे तु विशेषणतया तेषामेवापोद्धारेण धर्मित्वविवक्षायां तु प्रकारतया व्यासमानत्वेनेति बोध्यम् । स च प्रतिपत्तृविवक्षाधीन इति तत्त्वम् । युक्त एवेति (७) प्रकारभेदेन प्रज्ञान्वयबोधस्य वैलक्ष-ण्यात् समन्वयबोधसमानाकारबोधवैधुर्येलक्षणाया आकाङ्क्षाया सत्त्वादिति भावः, तदाह–'प्रतिधर्ममिति' (७) स्वभाव भेदोपपत्तेरिति (८) "अर्थेनैव धियां विशेषः" इति न्यायात्, तथाप्रकारस्वभावभेदे सत्येव तथाप्रकारिस्वभावधानोपपत्तेरि-त्यर्थः । व्यतिरेके बाधकमाह–यदि पुनरित्यादिना (८), भ्रान्तैः (१२) भेदवासनाजनितभ्रमशालिभिः । 'विरोधादिति' (१३) एकधर्मिविषयकज्ञाने अनेकगुणाभेदविषयकत्वस्यैकस्य धर्मिण्यनेकगुणात्मकत्वस्य च विरोधप्रसक्त्यादिति भावः । वस्तुगत्याऽसि-

लगुणात्मकस्यैकस्य भावस्य तथापि तत्त्वेनादर्शनाच विरोध इत्याशङ्क्याह–'धर्मिमात्रेऽपीत्यादि' (२२६ १ १२) न हि सम्य
दर्शने धर्म्यंशेऽभ्रान्तत्वं क्षणिकत्वांशे च भ्रान्तत्वमिति तत्साधनाय प्रवृत्तिरिति चक्तुं युक्तम्, निरंशे वस्तुन्यांशिकभ्रमत्वप्रमात्व
योर्दुर्वचत्वादिति भावः। स्वभावातिशयप्रसङ्गा (१४) दिति ज्ञानाकारभेदस्यार्थाकारभेदनियतत्वादिति भावः। यद्यपि पदा
र्थस्य स्वतः स्वभावातिशयो नास्ति तथापि विजातीयभेदात् स्वभावातिशयो भविष्यतीत्याशङ्कायामाह भाष्यकृत्–सत्त्वुत्पत्ती
त्यादि (२२६ २ १)॥ तत एवेति (४) असत्त्वादिभ्यावृत्त्यपेक्षया लाघवात् सत्त्वादेरेवाविद्याविशेषजन्यत्वकल्पनौचित्यादिति
भावः। अत एव त्रिविध सत्त्वमौपनिषदानामिष्टमिति मन्तव्यम्। यदि च तत्त्वज्ञानदशायामपि सत्त्वाद्यनुभवाच तस्याऽऽ-
विषयत्वम्, तदाऽस्तु प्रमाणसिद्ध एवानन्तगुणात्मकस्वभावभेदो धर्मिणः, तत्तज्ज्ञानिमित्तयानुभवादिति बोध्यम्। सदन्तरेति
(५) सदन्तरं यद् घटवद्भूतलं ततो विविक्तस्य, केवलस्य भूतलस्य, असत्त्वव्यपदेशात् (५) घटाभावत्वेन व्यवहारादित्यर्थः,
तथा च शब्दाद्यात्मनाऽनुत्पत्तिमद् घटादि प्रसिद्धं तद्व्यावृत्त्योत्पत्तिमत्त्वं शब्दे सुवचमिति भावः। एवमग्रेऽप्यतद्व्यावृत्ति
प्रसिद्धिर्विशेषादेशेन वाच्या। निःस्वभावेति (७) निषेधस्य विध्यवच्छिन्नत्वाद्विधिस्वभावभेदाभावे निषेधस्वभावभेदस्य
दुरापास्तत्वादिति भावः। 'सतां हीति' (७) गुणप्रधानभावो हि वैवक्षिकः, विवक्षा च सत्येव वस्तुनि नासतीति विधेय
निषेधयोरन्यतरप्रधानगुणभाव उभयस्वभावभेदमेवाक्षिपतीति भाष्यप्रतीकार्थः। 'तद्व्यवहारस्येवेति' (११) व्यवहारा
न्योन्याश्रयप्रधानादित्यादोषः, यत्प्रतियोगिकत्वं यत्र नोपस्थितं तत्र विधामेण प्रत्यप्रतिव धात्रेति मन्तव्यम्। ततो
(२२७-१ २) नीलादिविकल्पोत्पत्तेः, तद्धत (२) नीलादिरूपव्यवस्थावत्, सुखादिव्यवस्थितिरपि कुतः सम्भाव्येत? (२)

न कुत्रचित्, अमतोऽपि मीमांसकैः सुखादेर्भासमानादिप्याव्यवहितासनावधाविकल्पोत्पत्तेः सम्भवादित्यर्थः । कुर्वदिपेति (२) स्वसंवेदनत्वप्रकारकनिश्चयस्याप्यव्यासशिपपकसम्भावनादित्यर्थः । तदनुत्पत्तौ सुतरामिति (२) स्वसंवेदनस्य प्रकारकनिश्चयाभावे तद्दशे दर्शनाभामाम्पस्य स्फुटत्वादिति भावः । स्वात्, स्वर्गमापणेत्यादि (२) ॥ २२ ॥

सम्प्रत्येकानेकत्वादिसप्तभङ्ग्यामपि तामेव प्रक्रियामतिदिशन्तः सूत्रमाहुः ।—

एकानेकविकल्पादावुत्तरत्रापि योजयेत् । प्रक्रियां भङ्गिनीमेनां नयैर्नयविशारद ॥ २३ ॥

स्यादेकमेव स्यादनेकमेवेति विकल्प आदिर्यस्य स एकानेकविकल्पादिः, तस्मिन्नुत्तरत्रापि स्याद्यवविशेषविचारेऽपि प्रक्रियामेनाम् स्यादित्यादि भङ्गिनी सप्तभङ्गात्मकां नयैर्यथोचितस्वरूपैर्योजयेत्—युक्तां प्रतिपादयेत् नयविशारदः स्याद्वादी, ततोऽन्यस्य तद्योजनेऽनधिकारात्। तथाहि । स्यादेकं द्रव्यनयापेक्षया । न हि सत्पर्यायनयापेक्षया सर्वथा वा सर्वमेकमेवेति युक्तम्, प्रमाणविरोधात् । ननु च सद्द्रव्य नयार्पणादपि जीवादिद्रव्यमेकैकम् एवैकं सिध्येत्, न तु नानाद्रव्यम्, प्रतीतिविरोधात्, तत्रैकत्वप्रत्यभिज्ञानाभावात् सर्वत्रैकत्वस्य तस्मात्प्रमाणसामान्यवादिप्रसङ्गादिति कश्चित् । तं प्रत्येके समादधते 'सदेव द्रव्यं सद्द्रव्यं, तद्विषयो नयः सङ्ग्रहः परमः । तदपेक्षया महासत्तावचनादरोष इति ॥१॥ अपरे तु ' सद्द्रव्यमेव नयः, नीयमानत्वात्तोऽ, तदपेक्षया सर्वमेक, जीवादीनां षण्णां तद्विकल्पे तानां चानन्त्यानन्तानां तत्पर्यायत्वात् ' एक द्रव्यमनन्तपर्यायम् ' इति संक्षेपतस्तस्योपदेशात् तस्य सर्वत्र सर्वदा विच्छेदानुपलम्भात् प्रतीतिविरोधाभावादेकत्वप्रत्यभिज्ञानस्यापि सर्वेषामभिज्ञापितस्य सर्वत्र भावात्, अभावस्यापि तत्पर्यायत्वात् किञ्चिद्गुणम् ' इति समादधते । ननु च जीवादयो विशेषाः परस्परं व्यावृत्तविवर्ताः कथमेकं द्रव्यं विरोधादिति चेत्, न कथंचिदेकत्वेन विरोधाभावात्

कथंचिदितिप्रतिभासात् । यद्यपि ते विशेषाः परस्परव्यावृत्तपरिणामाः कालादिभेदेपि सद्रूपाविशिष्टाश्चित्रज्ञानेनीलादिनिर्भासवत् ।
यथा हि चित्रप्रतिभासाप्येकैव बुद्धिः, बाह्यचित्रविलक्षणत्वात् । शक्यविवेचनं हि बाह्यचित्रमशक्यविवेचनाश्च बुद्धेर्नीलाद्याकारा इति
चित्रज्ञानमशक्यविवेचनं नीलादिनिर्भासभेदेप्येकमिष्यते, तथा जीवादिविशेषभेदेप्येकं द्रव्यम्, कालभेदेपि सद्रूपाशक्यविवेचनत्वात्,
सामान्य-विशेषेपि वा ततस्तेषां विवेचयितुमशक्तेराकारभेदवत्, ततस्तेषां कथंचित्कथंचिदपि विवेचने स्वरूपाभावप्रसङ्गात् ।
सद्रूपविवेचनासिद्धेः, विशेषसमवायवत्यागमाबाधितत्वात् सद्रूपाविवेचनेपि जीवादीनां नाभाव इति चेत्, न, तेषामपि सद्विवर्तत्वात्
अन्यथा प्रमेयत्वायोगादवस्तुत्वप्रसक्तेः, सर्वथा सत्त्वाद्भिन्नस्यासत्त्वनिर्णयात् । ततो जीवादिविशेषाः कालादिभेदेपि स्यादेकं द्रव्यम्,
सद्रूपाविशिष्टत्वान्नीलादिनिर्भासभेदेपि ज्ञानरूपाविशिष्टस्यादेकचित्रज्ञानवत् ॥ इति प्रथमो भङ्गः (१) ॥

तथा जीवादिविशेषाः स्यादनेकत्वमास्कन्दन्ति, भेदेन दर्शनात् संख्यासंख्यावद्वत् । न हि संख्यासंख्यावतोर्भेदेनादृष्टौ विशेष(षि)-
पविदे(षि)ष्यविकल्पः कुण्डलिवत् क्षीरोदकवत्तद्वेदिनि, यतः सौगतस्तयोरभेदं मन्येत । न च भेदैकान्ते तद्वृत्ताऽस्ति, व्यपदेशनिमित्ता-
भावात् । संख्यावानयं इति व्यपदेशनिमित्तं समवाय इति चेत्, न, तस्य कथंचित्तादात्म्यरूपत्वे भेदैकान्तासिद्धेर्वैशेषिकमतविरोधात् ।
पदार्थान्तरत्वे संख्यासंख्यावतोः समवाय इति व्यपदेशनिमित्ताभावः । विशेषणविशेष्यभावो व्यपदेशनिमित्तमिति चेत्, न, तस्यापि
ततो भेदे व्यपदेशनिमित्तान्तरापेक्षणात्पर्यनुयोगानिवृत्तेरनवस्थाप्रसङ्गाच्च । तस्मादयं कथंचिदेव संख्यासंख्यावतोः स्वभावभेदं पश्यति,
तद्विशिष्टविकल्पनात्कथंचिन्निर्णयेप्यन्यत्र संशयादर्भेदसाविपर्यदिति । तदेव सर्वं सिद्धं स्यादनेकम् ॥ इति द्वितीयो भङ्गः (२) ॥

क्रमार्पितद्वयात्स्यादुभयम् (३) ॥ सहावक्तव्यं, वक्तुमशक्तेः (४) ॥ स्यादेकावक्तव्यं, स्वलक्षणस्यैकस्य वक्तुमशक्यत्वात्

११

(५) ॥ स्यादनेकमवक्तव्यं, तस्यानेकस्यापि वक्तुमशक्तेः (६) ॥ तत एव स्यादुभयावक्तव्यम् (७) ॥ इति सप्तभङ्गीप्रक्रियायोजनमविशेषतवचनसामर्थ्यादवसीयते ॥ तत एव चैकत्वमेकधर्मिणि स्वप्रतिषेध्येनानेकत्वेनाविनाभावि विशेषणत्वाद्वैधर्म्याविनाभाविसाधर्म्यवद्धेतौ । अनेकत्वं स्वप्रतिषेध्येनैकत्वेनाविनाभावि विशेषणत्वात् साधर्म्याविनाभाविवैधर्म्यवद्धेतौ । एवं वक्तव्यत्वादयोऽपि स्वप्रतिषेध्येनाविनाभाविनो विशेषणत्वाद्विशेष्यत्वाच्छब्दगोचरत्वाद्वस्तुत्वाद्वा स्वसाध्येतरापेक्षया हेतुहेत्वाभासात्मकसाधनधर्मवदित्यपि नययोजनमविरुद्धमवबोद्धव्यम् । विशेषणत्वादेः साधनधर्मस्यापि स्वविशेष्यापेक्षया विशेषणस्य स्वप्रतिषेध्येनाविनाभावित्वसिद्धेर्न तेन विशेषणत्वादिहेतोर्व्यभिचारः । नापि विशेष्यत्वस्य, स्वविशेषणापेक्षया विशेष्यस्यापि स्वप्रतिषेध्येनाविनाभावित्वात् । शब्दगोचरत्वस्य च शब्दान्तरागोचरत्वस्य स्वप्रतिषेध्येनाविनाभावित्वात् वस्तुत्वधर्मस्य च वस्त्वंशत्वेन वस्तुस्वरूपस्य तत एव व्यभिचारित्वात् क्वापि न शङ्क्या, अनेकान्तवादिनां तथाप्रतीतेर्विरोधाभावात् । एवमेकत्वानेकत्वाभ्यामवतारितं सप्तभङ्गद्वयमारूढं जीवादिवस्तु, अर्थक्रियाकारित्वान्यथानुपपत्तेः । सर्वथैकान्ते क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधादित्यत्रापि योजनीयम् ॥ २२ ॥

प्रज्ञाधीशप्रपूज्योज्ज्वलगुणनिकरोद्भूतसत्कीर्तिसम्पद्-विद्यानन्दोदयायानवरतमखिलक्लेशनिर्णाशनाय ।
स्ताद्गौः सामन्तभद्री दिनकररुचिजित्सप्तभङ्गीविधीद्धा, भावाद्येकान्तचेतस्तिमिरनिरसनी वोऽकलङ्कप्रकाशा ॥१॥

इत्याप्तमीमांसालङ्कृतौ प्रथमः परिच्छेदः ॥

परम इति (...) ... तदभावेऽपि समूहबुद्धिकृतस्य सर्वद्रव्यगतैकत्वस्य न दुष्टत्वमित्युक्तं भवति । अत्र च कत्वस्य प्रत्यभिज्ञामात्रप्रमाणकत्वेऽपि तदभावेऽपि समूहबुद्धिकृतस्य सर्वद्रव्यगतैकत्वस्य न दुष्टत्वमित्युक्तं भवति । अत्र च व्यवहाररूपापेक्षाधीनत्वमेकत्वं तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नम्, समूहकृतं च तद्वृत्तिजात्यवच्छिन्नम्, प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसत्त्वे अन्यथा च धुवं सामान्यधर्मिणि प्रतीयते, सोऽयं सजातीयोऽयं सर्वो घट एकः सर्वमेकमित्यादिप्रयोगादिति विवेकः । अथ समूहबुद्धिकृतमेकत्वं कथं समूहबुद्धेर्विषयः स्यादिति चेत्, अनादित्वेनायं दोषः परिहरणीयः । पूर्वपूर्वसमूहबुद्धिकृतस्यैकत्व स्योत्तरोत्तरसमूहबुद्ध्या विषयीकरणसम्भवात् द्वित्वादिवदस्यैकत्वस्यापेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यत्वपक्षे तु नात्राशङ्कापदप्रसरोऽपि, यथा चैकत्वादिस्वादेः कथञ्चिदपेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यत्वं जन्यत्वं च तथा व्यवसापितमस्माभिर्नयामृततरङ्गिण्यां महता प्रबन्धेनेति तत एव तदवमन्तव्यम् । 'अपरे त्विति' (११) न परेऽपरे सङ्ग्रहनयमवलम्ब्याद्विपरिणामेन अद्वैता वेदान्तिन इत्यर्थः । तन्मत एव सकलभेदप्रपञ्चस्य बाधावधीभूतसद्रूपोपादानकत्वादिति ध्येयम् । स्याद्वादावष्टम्भे पुनरेतन्मतं न क्षोदक्षमम्, जीवादिभेदानां त्रैलक्षण्यान्वितत्वेन कथञ्चित्कार्यत्वे तदुपादाने सतीष्यमाणे तदन्तर्भावेनापि कार्यत्वस्य सदन्तरोपादानत्वस च कल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गादूर्ध्वतासामान्यस्यैकस्य सम्भवो भावेऽपि व्याप्त्या तद्योगात्, अन्यथा तस्य जीवाजीवोभया त्मकत्वेन तृतीयराशिप्रसङ्गात्, यदि चेदमेकत्वं न द्रव्यत्वापादकं किन्तु सर्वाधारत्वापादकमिति नोक्तदोष इति विभाव्यते, तदा प्राचीनमतस्यैवायं पुनः प्रसवः, बुद्धिप्रत्यासत्त्या नगरादिवदेकत्वेन विवक्षितस्य सद्द्रव्यस्य जीवादिभेदाधिष्ठानत्वोपपा दनात्, एवं सत्यनपेक्षितद्रव्यार्थिकनयाभिमतं वर्णनाहेतुः कालास्यमेव सद्द्रव्यमुपतिष्ठते, युक्त चैतत्, कालस्वरूपेश्वरवादिनये

सकलमेवोपादानत्वेन सकलस्वरूपस्य सद्रूपस्यैवास्योक्तौ सकलनयमये भगवत्प्रवचने दोषाभावात्, विशेषितं चैतदर्थं सकर्दनु सारिभ्यां तत्त्वार्थटीकायामस्माभिः ॥ कथञ्चिद्विशिष्टप्रतिभासात् (२२९ १ १) चौर्देकस्यानुविद्धमेदप्रतिभासादित्यर्थः । विशिष्यत इति विशिष्टं भेदः, उक्तमेव कथञ्चित्प्रतिभासं भाष्येण समर्थयन्नाह–'यद्यपीति' (२२९–१–१) यद्यपीत्युक्तो रूपसादिभेदेऽपीत्यत्र तथापीति गम्यम् । चाक्षुषविषयविलक्षणत्वात् (२) भावनानारूपभिन्नत्वात्, शाब्दविशेषणं दीति (१) भिन्नधर्मिकत्वादेकस्यापि च धर्मिणि स्फुटास्फुटैककमेवादित्यर्थः । अथास्यविशेषणतयेति (१) अस्फुटास्फुटैककस्यादि त्यर्थः । विवेचने (४) सत्त्वात् पृथक्कृत्य विषयये, सत्सामान्येति (४) परामिमतसामान्यादिपदार्थः । यथा हि परामिमतः सामान्यादिपदार्थः सत्तासामान्याभिन्नस्वरूपस्तथा सत्त्वादिविशिष्टो जीवादिः स्यादिति तत्त्वम् । सविशेषत्वात् (५) सविशेष त्वात्, विशेषे च सर्वथा सामान्यभेदस्यासम्भवादित्यर्थः । विशे(शि)ष्यविकल्पः (९) इदमेवदिदं चेदमिति विभक्त्य नियमः । व्यपदेशनिमित्ताभावः (११) पदार्थान्तरभूतस्य समवायस्यैकत्वेनाभ्युपगमात् सकलस्यावस्थेव सकलस्यासमवायो नान्यत्रेति नियामकाभावादित्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावः (११) आधाराधेयभावः, तथा च समवायस्यैकत्वेऽपि समवायसम्बन्धा-धिकरणतदाधारतया अतिरिक्तस्वाभावादिप्रसङ्ग इति भावः, तस्या अप्यतिरिक्तत्वे तत्सम्बन्धान्तरगवेषणयाऽनवस्था, अनति-रिक्तत्वे तु तादात्म्येन सम्बन्धतयाऽभ्युपगन्तव्यमिति प्रसज्यतानाद्यत्वस्यापीत्यादि (११)॥ अथ (१२) सौगतो वैशे षिको वा, वर्णरसादिवदिति (१३) यथैकत्र मातुलिङ्गे वर्णरसयोर्मेदेन सत्त्वमेकस्य निर्णयेऽप्यन्यस्य संशयात्तथा सकलस्या सकलस्याभावयोरित्यर्थः, क्रमार्पितद्वयात् स्यादुभयमित्यादि (१४) भङ्गयोजनं प्राग्वदुपयुज्य विधेयमिति भावः ॥ २२ ॥

विततविधिनिषेधैकत्वनैकत्वमार्ग–प्रसृतनयतरङ्गा सप्तभङ्गी भवन्ती ।
इयमुरुगमभङ्गीरक्षितवाक्प्रमोघा, जयति मुनिमराली सर्वतः सेव्यमाना ॥ १ ॥
परतर्कास्तु विसम्वदव्यसनितां व्यालोकनं विद्रुपद–
ग्रन्थानां सितवाससां च समये निःशङ्कसङ्कीर्त्तनम् ।
जानन्तु प्रतिवादिनः सहृदयाध्यानन्विनः सन्त्वितः, ।
सम्भाव्येति कृतो विनोदरसिकैरस्माभिरेषः श्रमः ॥ २ ॥

इति शाहिश्रीअकब्बरप्रदत्तजगद्गुरुविरुदधारकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यशिरःकोटीरहीर महोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतंसपण्डितश्रीलाभविजयगणिशिष्यमुख्यपण्डितश्रीजीतविजय गणिसतीर्थ्यालङ्कारपण्डितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे प्रथमः परिच्छेदः ॥

॥ अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे प्रथम परिच्छेद समाप्त ॥

॥ ॐ ॥

॥ आप्तमीमांसा—तत्त्वाष्टसवलिताष्टसहस्रीवृत्तिसमन्विताष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे—

॥ द्वितीयः परिच्छेदः ॥

भोतव्याष्टसहस्री श्रुतैः किमन्यैः सहस्रसंख्यानैः । विज्ञायते ययैव स्वसमयपरसमयसद्भावः ॥ १ ॥

अद्वैतैकान्तपक्षेपि दृष्टो भेदो विरुध्यते । कारकाणां क्रियायाश्च नैकं स्वस्मात्प्रजायते ॥ २४ ॥

सदाद्येकान्तेषु दोषोद्भावनमभिहितमाचार्यैः। केवलमद्वैतैकान्ताभ्युपगमात्, न तावदनेकान्तसिद्धिरिति चेत्, न, प्रत्यक्षादिविरोधात् । न हि कस्यचिदभ्युपगममात्रं प्रमाणसिद्धं क्रियाकारकभेदं प्रतिरुणद्धि, क्षणिकाभ्युपगमवत् । नन्विदमयुक्तमेव संलक्ष्यते । "अद्वैतैकान्तत्वं, प्राभ्यामिव द्वीतं, द्वीतमेव द्वैतं न द्वैतमद्वैतम्" इति व्याख्यानात् । तस्यैकान्तस्य वै वेदसन्निवेशः । तस्य पक्षः प्रतिज्ञाभ्युपगममात्रम् । तस्मिन्नपि दृष्टः साक्षात्कृतोऽनुमितश्च कारकाणां कर्त्रादीनां क्रियायाश्च स्थानगमनादिरूपाया निष्परिस्पन्दस्वभावाया परिस्पन्दरूपायाश्च भेदः प्रत्यक्षेणानुमानेन च विरुध्यते, तदभ्युपगममात्रस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धक्रियाकारकभेदप्रतिरोधित्वासंभवात् क्षणिकत्वाभ्युपगमवदिति तात्पर्यव्याख्यानमकलङ्कदेवानाम् ॥ न हि कारकभेदः प्रत्यक्षादिनाऽद्वैतेपि विरुध्यते, पावकस्यैकस्य युगपत्क्रमेण वा कर्तृत्वे करणत्वसमकत्वप्रतीतेः । क्रियानानात्वमप्येकस्य तथैव न प्रतिपिध्यते, देशाद्यपेक्षया गमनागमनयोः स्थानशयनयोर्वा सकृदपि निम

पात् । तदेकमपि परमार्थ सकलक्रियाकारकभेदात्मकत्वेन न विरोधमध्यास्ते, यथा प्रतिभासवैचित्र्येऽप्येकत्वाव्याघातात् चित्रज्ञानपरिस्प ष्टः, सोऽप्येवं मन्यताम् । क्रियाकारकभेदप्रपञ्चः किमजन्मा जन्मवान्वा ? न तावदजन्मा कादाचित्कत्वात्, यस्त्वजन्मा स न कादा चित्को यथाऽऽत्मा कादाचित्कश्चायं तस्मादजन्मेति बाधकसद्भावात् । जन्मवांश्चेत् कुतो जायते इति वक्तव्यम् ? परमपुरुषादेवेति चेत्, कथमद्वैतसिद्धिः ? कारणकार्ययोर्द्वैतसिद्धेः । क्रियादिकार्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वाददैतमेवेति चेत्, कथं स्वस्मादेव तस्य जन्म युज्यते ? कथं च कार्यात्मनस्तस्य ब्रह्मणोऽकार्यत्वम् ? यतो नित्यत्वं स्यात् । परस्माज्जायते इति चेत्, द्वैतसिद्धिः पुरुषात्परस्य क्रियाकारकभेदहेतोरभ्युपगमात् । परस्याप्यविद्यारूपत्वादकिंचिद्रूपस्य द्वितीयत्वायोगान्न द्वैतसिद्धिरिति चेत् कथमकिंचिद्रूपस्य कारणत्वम् ? कार्यस्याप्यकिंचिद्रूपत्वा द्दोष इति चेत् किमिदानीं वरविषाणाच्छशविषाणस्य जन्मास्ति ? नेति चेत् कथमविद्यात्मनः कारणादविद्यात्मककार्यस्योत्पत्तिः ? माहेन्द्रादिषु मायामयादेव पावकादेस्तथाविधधूमादिजन्मदर्शनाददोष इति चेत्, न, तत्रापि पावकधूमयोः सर्वथा मायामयत्वासिद्धेः । न हि तत्प्रतिभासयोर्मायारूपत्वम्, स्वसंवेदनसिद्धत्वात् । नापि बहिःसद्रूप्यादिरूपयोर्मायास्वभावत्वम्, व्यभिचारित्वाभावात् । तदि षेधाकारयोर्मायारूपत्वमिति चेत् न तद्व्यतिरिक्तवस्तुव्यतिरेकेण मायाया संभवाभावात् । तथा क्रियाकारकभेदप्रपञ्चाकारविविक्तपरब्रह्म प्रमाणविरुद्धं न शक्यं व्यवस्थापयितुं नैरात्म्यवत् क्रियाकारकभेदयोर्न स्वतो जायते परतो वा, अपि तु जायत एवेति सुषुप्तवत्, प्रतिपत्तुप्रायाभावात् स्वोक्तविरोधप्रसङ्गात् । न हि किंचित्स्वस्मात् परस्माद्वा जायमानं जन्मवदेव स्वाभिमतं वा, येन तथा प्रतिपत्तु- ष्यपरहितं सुषुप्तः सुषुप्तमित्यात्मानं मानयेत् । तस्मात्प्रत्यक्षविरुद्धं तत्र समञ्जसं यथा नैरात्म्यम् । विधीयते च तथैवाद्वैतं क्रियाकारक-

भेदप्रत्यक्षादिभिः । एकस्मिन्नपि क्रियाकारकभेदप्रत्ययप्रादेः संभवात् स्वप्नसंवेदनवत् कथमद्वैतं विरुद्धमिति चेत्, न, स्वप्नसंवेदनस्याप्यै भेदप्रत्यक्षादिभिः कस्ये तद्विरोधस्य व्यवस्थत्वात् । तत्रान्यदेव हि क्रियाविशेषसंवेदनं स्वप्नासमोत्थम् अन्यदेव च कारकविशेषसंवेदनं प्रत्यक्षमनुमानादि वा, न पुनरेकमेव तदेकतानासनामेवाभावप्रसङ्गात्, जाग्रद्दशायामिव स्वप्नादिदशायामपि पुंसोऽनेकस्यारमकस्य क्रियाकारकविशेषप्रति भासवैचित्र्यव्यवस्थितेः । कस्यचिदेकरूपस्यात्मगगनादेरप्यनेकान्तवादिनामनेकक्रियाकारकविशेषप्रतिभासात्मकत्वसिद्धेर्विरुद्धमेवत्प्र- लक्षणादिभिरद्वैतम् । न हि करोति कुम्भं कुम्भकारो दण्डादिना, भुङ्क्ते पाणिनौदनमित्यादिप्रत्यक्षं भ्रान्तम्, येनाद्वैतस्य विरोधकं न स्यात् । सर्वत्र क्रियाकारकादिरूपं कथंचिद्भिन्नम्, भिन्नप्रतिभासित्वान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानं वा नाना जीवा इत्यादिप्रवचनं वा न विभ्रमाक्रान्तम्, येनाद्वैतं न विरुन्ध्यात् । स्यादाकूतं 'विवादापन्नं प्रत्यक्षादि मिथ्यैव, भेदप्रतिभासित्वात् स्वप्नप्रत्यक्षादिवत्' इति, तदसत् । प्रकृतानुमाने पक्षहेतुदृष्टान्तभेदप्रतिभासस्याभिमिथ्यात्वे तेनैव हेतोर्व्यभिचारात्, तन्मिथ्यात्वे तस्मादनुमानात्साध्याप्रसिद्धेः । पराभ्युपगमात्पक्षादिभेदप्रतिभासस्याभिमिथ्यात्वे न दोष इति चेत्, न, स्वपराभ्युपगमभेदप्रतिभासेन व्यभिचारात् । तस्यापि पराभ्युपग मान्तरादमिथ्यात्वाद्दोषाभावे स एव तदेकप्रतिभासेन व्यभिचार इति न कश्चित्प्रत्यवतिष्ठेत । कश्चिदाह 'ब्रह्माद्वैतस्य संविन्मात्रस्य स्वतः सिद्धस्य क्रियाकारकभेदप्रत्यक्षादीनां बाधकस्य भावादेषां भ्रान्तत्वम्, ततो न तद्विरोधकत्वम्' इति, तदपि न साधीयः, तथा सति बाध्य- बाधकयोर्भेदात् द्वैतसिद्धिप्रसङ्गात् । न च परोपगममात्रादनयोर्बाध्यबाधकभावः, परमार्थतस्तदभावापत्तेः, प्रतिभासमात्रवत्प्रतिभास मात्रविशेषस्यापि सत्यत्वसिद्धेरनेकान्तव्यवस्थानात् । तदेकान्ततः पुरुषाद्वैतं प्रत्यक्षादिविरुद्धमेव ॥ २४ ॥

यत्तीर्थे विमले क्रियोत्थसगुणैः संसेविते साधुभिः, गच्छः स्वच्छतरस्तपाह्वय इह भासः प्रसिद्धिं पराम् ।

समार्यार्येपि यास्तामयकलत्तयैव मैत्रीपदे, तं श्रीवीरजिनेन्द्रमभतिहतानन्दाय वन्दामहे ॥ १ ॥
सप्तपोत्मेक्षयाऽऽकम्य-सम्मदायाभयान्मम ॥ स्याद्वादानुर्जैनतत्त्वानां विघ्न हरतु भारती ॥ २ ॥

अद्वैतैकान्तनिरासपूर्वमेकत्वपृथक्त्वसप्तभङ्गीसाधनायोपक्रमते-अद्वैतैकान्तपक्षेऽपीत्यादिना ॥ नन्विदमित्यादिर्भो-ऽयतात्पर्यार्थो वृत्तिकृतैव प्रकाश्यते, तेन मनुरक्षमार्थो, न तु पूर्वपक्षार्थः, तदुपमर्दामापादिति मन्तव्यम् । इदमद्वैतै-कान्तवापुकम्, तस्मिन्नपि स्याद्वाद्यावद्वैतस्वीकारेऽपि, क्रियाकारकभेदप्रतिभासो बाधितो भविष्यतीत्यत आह-' तव्यभ्युपगममात्रस्येति ' अद्वैताभ्युपगममात्राय तद्वापोऽन्यत्र बाधकं न पश्याम इत्यनाश्रितक्रियाकारकभेदप्रतिभासाद्वैतपक्षो मिथ्यैवेति भावः । पारमार्थिकेऽद्वैते औपाधिकः क्रियाकारकसम्बन्धभेदो न विरोधमावहतीत्याशङ्कते-न हीत्यादिना, अपरोऽद्वैतवादी, परमार्थतो भेदाभावे प्रपञ्चप्रपञ्चिनोः कार्यकारणभावो दुर्घट इति वक्तुमुपक्रमते-सोऽप्येष प्रपञ्चस्येत्यादिना ॥ कथमेति, न च कार्यं मद्यैव ब्रह्म च कार्यदशायां कार्यमन्यदा चाकार्यमित्येवमभेदेऽपि सुवर्णवद्विकारवत् कार्यकारणभाव इति वक्तव्यम् । एवं सति भेदाभेदवादप्रसङ्गात्, कार्यदशायामपि तदभिन्नत्वे कूटस्थत्वव्याघाताच, तर्हि प्रपञ्चोऽविद्याजन्मास्त्वित्याशङ्क्य निषेधति-परस्मादित्यादिना ॥ ' अकिञ्चिद्रूपस्येति ' अविद्याया असत्याया द्वितीयायाः कारणभूताया अभ्युपगमेऽपि सद्वैताभ्युपगमेपादित्यर्थः । माहेन्द्रादिविद्यादिति उशीरादिप्रभ्यप्रसिद्धेन्द्रजालादिकर्मसु, तद्विषयाकारयोरिति अतद्रूपयोरपि तद्रूपत्वेन प्रतीयमानयोरित्यर्थः । ' तद्विषयस्येति ' अन्यदेशेऽसम्भवात् सर्वथा मायामयत्वमिति भावः । प्रतिपत्त्युपायाभावादिति, न चाकस्माद्बोधोत्पत्तेरप्यदोषः, तद्वचनस्य " हेतु

भूतिनिषेधो न " इत्यादिना पञ्चभिर्विकल्पैरुपपनाविनिर्दूषितत्वात्, न चानुपाख्याद्युत्पत्तिपक्षोऽप्यः, साध्यावेनाविधा
विलासात् प्रपञ्चोत्पत्त्यभ्युपगमादिति वाच्यम्, अविद्यातत्कार्यस्यानुपाख्यत्वे तन्निवृत्तेरनात्मस्वरूपत्वेनानिर्मोक्षापातात्,
अतिरिक्तायास्तस्यास्तत्सम्बन्धस्य चात्मन्यभ्युपगमे तु मुक्तावपि द्वैतप्रसङ्गादिति न किञ्चिदवद्यम् । एकस्मिन्नपीति यथैक
स्मिन् स्वप्नज्ञाने गजतुरगादीनामनेकेषां प्रतिभासनं तथा परब्रह्मण्येकस्मिन् घटपटादिभेदानां मानमद्वैतपक्षेऽप्यविरुद्ध
मिति भावः । एकत्वे सर्वैकत्वे, तद्विरोधस्य क्रियाकारकभेदप्रत्यक्षादिविरोधस्य, अनेकशक्त्यात्मकस्येति अन्यथा
जाग्रत्स्वप्नविशेषस्य स्वभावान्तरविशेषस्य चानुपपत्तेरिति भावः । न च जाग्रत्स्वप्नारम्भकाज्ञानविशेषात् स्वप्नविशेषात्
म्भकतद्विशेषाच्च तदुपपत्तिर्मूलाज्ञाननिष्ठशक्तिविशेषाद्वेति वाच्यम्, तस्य कर्मतच्छक्त्यतिरिक्तत्वे मानाभावात्, तत्कार्य-
क्रियाकारकप्रतिभासभेदानामन्तःकरणधर्माणामात्मनि मानाभ्युपगमेऽन्यथाख्यात्यापत्तेः, आत्मनिष्ठानामनिर्वचनीयानां तेषा
मभ्युपगमेऽन्तःकरणात्माधारभेदेन तस्येतरविवेकस्य विना शपथं दुष्करत्वात्, विविधप्रतिभासादितदधिष्ठानन्तधर्मादिकल्प
नायां महागौरवेणात्मनिष्ठानामेव तेषां परिकल्पनौचित्यात्, आत्मनि कौटस्थ्यस्य ब्रह्माद्वैतस्य च विलुप्तधीर्यत्वादिति दिग् ।
अथैकस्य निरंशस्यात्माकाशादेरनेककारकाधालम्बनत्वं यथा तथा ब्रह्मणोऽपि भविष्यतीत्याशङ्कायामाह-' कस्यचि-
दित्यादि ' ॥ तथा चानेकान्तावलम्बनं विनात्माकाशादेरप्यनेककारकालम्बनत्वमयुक्तमिति न तद्दृष्टान्तेनाद्वैताधि
रोध इति सिद्धम् । क्रियाकारकभेदप्रतिभासस्य मिथ्यात्वाधेन नाद्वैतधीविरोध इत्याशङ्क्य निराकरोति–स्याद्वादकुसमित्या
दिना ॥ पराभ्युपगमादिति एवं हि तत्र प्रातिभासिकमभिथ्यात्वं सिद्धं साध्यते च पारमार्थिकं मिथ्यात्वमिति

न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ 'स एवेति' विशेषेऽनुगमाभावेन सामान्यत एव मिथ्यात्वस्य साध्यत्वादिति भावः। न च तस्य ज्ञाननाश्यत्वाद्येकको धर्मः परमार्थतो मिथ्यात्वमद्वैतसिद्धेः पूर्वं सिद्ध इति तत्साध्यत्वप्रस्थाशापि दुष्पदेति स्मर्तव्यम्। अद्वैतश्रुतेरेव महावाक्यजनितत्वेन निश्चितप्रामाण्यत्वात् क्रियाकारकभेदप्रतिभासविरोधिनी, न तु स तद्विरोधी, मन्दिग्धप्रामाण्यत्वेन दुर्बलत्वादिति कस्यचिन्मतमुत्थापयति–कश्चित्तु इत्यादिना ॥ तथापि साध्यसाधकबलादेव द्वैतसिद्धिः स्यादिति समाधत्ते–तदपि न साधीय इत्यादिना, एतेनात्मविषयकापरोक्षभ्रमनिरासकत्वेनात्माद्वैतापरोक्षमानमेव बलवत्, तच सकलभेदप्रपञ्चनाशकमिति तत्सिद्धौ द्वैतबाध इत्यप्यपास्तम्। आत्मसाक्षात्कारेण देहाद्यात्मभेदभ्रमनिरासे तज्जन्यस्यैव परमार्थता सिद्धेः। निर्विकल्पकस्य भ्रमाविरोधित्वेन सविकल्पात्मसाक्षात्काराभ्यये भ्रमो निर्धर्मकस्याप्यापातात्। किञ्च महावाक्यजन्यापरोक्षवृत्तिविषयतैव भ्रमो दुर्घटा निर्धर्मकस्वरूपतेरिति, कथं तदद्वैतपिणो बलवत्त्वम्, एतेन मिथ्याज्ञानबाध नानाधर्म्यं तत्प्रधानस्य वैजात्येनैव, न तु तत्र समानप्रकारकत्वमपि तत्पतिस्पृष्टत्वमपि न क्षतिरिति दिग्॥ २४ ॥

तथास्मिन्नद्वैतैकान्ते दूषणान्तरमुपदर्शयन्त आहुः ॥

कर्मद्वैतं फलद्वैतं लोकद्वैतं च नो भवेत्। विद्याऽविद्याद्वयं न स्याद्बन्धमोक्षद्वयं तथा ॥ २५ ॥

लौकिकं वैदिकं च कर्मेति वा कुशलमकुशलं च कमानुमानमिति वा पुण्यं पापं च कर्मेति वा कर्मद्वैतं न स्यात्। तत्फलमपि शुभं च भेदाभेदप्रत्ययं फलद्वैतं न स्यात् कारणाभावे कार्यस्यानुत्पत्तेः। तत एवेहलोकपरलोकलक्षणं लोकद्वैतं न स्यात्। कथा रीतिस्तथाविधप्रयोजनदर्शितत्वात्तदोष इति चेत्, न, धर्माधर्मद्वैतस्याभावे विद्याविद्याद्वयस्यापि असत्त्वमुपपन्नं। पूर्वाविरोधाच्चैव

विद्याविद्यादेर्बन्धमोक्षादेश्च, परमार्थतस्त्वसंभवात् “ न बन्धोऽस्ति न वै मोक्ष इत्येषा परमार्थता ” इति प्रवचनात् प्रतिभासमात्रस्य परमार्थ एव तात्त्विकत्वादिति चेत् न, नैरात्म्यस्यापि तात्त्विकत्वापत्तेस्तत्कल्पनाया नैष्फल्याविशेषात् । सर्वो हि प्रमाणमस्मीति स्वमनीषिकाभिरेवमन्यत्र किंचित्कल्पयितुमारभेत, अन्यथा तत्रापि प्रवर्तनायोगात्प्रेक्षापूर्वैः । तथाहि । पुण्यपापसुखदुःखेतरपर लोकविपरीतं च बन्धमोक्षविशेषरहितं प्रेक्षापूर्वकारिभिरनादरणीयम् । यथा नैरात्म्यदर्शनम् । तथा च प्रस्तुतम् । तस्मात्प्रेक्षापूर्वकारिभिरनादरणीयम् । इति न तद्विभासापि श्रेयसी ॥ २५ ॥

‘ नैरात्म्यस्यापीति ’ बौद्धसंमता तत्रापि स्वागमजन्यतत्त्वज्ञानविषयत्वाविशेषात्, नैष्फल्याविशेषादिति व्यवहारदशायामस्य भूपपत्ताया उभयमतेऽपि तुल्यत्वादिति तात्पर्यम् । ‘ यथा नैरात्म्यदर्शनमिति ’ न च प्रमाणगवेषणया प्रतिभासस्यापरोक्षोपस्थितत्वात्प्रत्यक्षस्योपाधिभिरेवोपपत्तेस्तस्य प्रागभावध्वंसप्रतियोगित्वकल्पने गौरवाभिस्यश्चिदात्मसिद्धिरेव नैरात्म्यसिद्धिमुपहन्तुं प्रगल्भत इति मधुसूदनसरस्वत्युक्तमपि चोद्यसमम्, प्रामाणिकस्य प्रतिभासस्य ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वकल्पनापेक्षया तत्प्रतियोगिताकल्पन एव लाघवात्, अज्ञातसत्त्वस्वीकारे गृहाद्बहिर्निर्गतस्य पुत्रादेरभावग्रहयोरात्मस्थापनादिप्रसङ्गस्य च नैरात्म्यवादे बौद्धस्येव दृष्टिसृष्टिवादे वेदान्तिनोऽपि वज्रलेपत्वात् । वस्तुतः स्वाभिकल्पघटादिकार्यकारणभावतुल्यत्वात् यागस्वर्गादिकार्यकारणभावानां वैदिककर्ममात्रेऽनाश्वासाद्वेदान्तधर्मभङ्गापत्तौ न क्वापि स्वोरस्ताडनाद्विरतिः । अथैवमुपहासदं दृष्टिसृष्टिवादं त्यक्त्वा व्यवहारवादं स्वीकुर्वन् वेदान्ती निर्दोषो भविष्यतीति चेत्, नैवम्, अव्यवहारिणस्तस्य केनापि व्यवहारिपङ्क्तावप्रवेशनात्, भाट्टस्तत्र तं प्रवेशयिष्यतीति चेत्, न, कर्मविधिबो-

यस्मादेवाम्नानामप्रामाण्यं यदुक्तं तेन तस्य दूरत एव वर्जनात्। आश्रयतां वा माध्यमत बलाद् व्यवहारतो वेदान्ती, तथापि सर्गनरकादेर्व्यावहारिकपदार्थस्याविद्याजन्यस्योपगमे तत्कस्याविद्यानाशे सर्गनरकादुष्कोदाभिदुःखसमुद्रं जगत् स्यात्, तत्कल्पितस्यान्यतरस्य सर्गनरकाद्यभ्युपगमे आपेक्षिकत्वेन तस्य प्रातिभासिकत्वमायातं, न व्यावहारिकत्वम्, मूलाज्ञानजन्य पापतत्पार्थनाशः सर्वसुखायेन, तद्विलासमन्यस्त्वन्यतरापीत्यदोष इत्यपि न चोद्यक्षमम्। एवं सत्यध्यारोपापवादक्रमेण प्रतिपुत्सं मोक्षोपायनानाशेन प्रतिपुत्सं समस्तवृत्तिभेदापत्तेरसमाधानात्, कथं चास्मिंस्तव व्यावहारिकपदार्थाभ्युपगमे वै पारमार्थिकत्वेन यष्टव्यो योगिनां नात्यन्तभ्रान्तत्वम्, योगिनः प्रत्यविद्याशक्तिविशेषेण तत्र प्रतिभाससत्त्वमेव सत्यत्व इति चेत्, न, यमिक वारिद्वैतत्वम्ये तत्र तद्दैत्यस्य वाच्यत्वात्, तथाऽप्यन्यं प्रति व्यावहारिके उभयप्रतिभासप्रसङ्गात्, तस्मादापेक्षिकत्वं मुधायो ज्ञानमात्रमभ्युपगम्य भेदमात्रमपह्नुवानो वेदान्ती माध्यमिकं नातिशेतीति सुनिश्चिता नः प्रतीतिः ॥ २५ ॥

स्यान्मतं 'न प्रमाणैः प्रमाणमननीकरणात् स्वमनीषिकाभिरारचितं, तस्मादनुमानप्रमाणात् प्रमाणात् सिद्धेः। तथा हि। यत्प्रतिभाससमानाधिकरणं तत्प्रतिभासान्तःप्रविष्टमेव। यथा प्रतिभासस्वरूपम्। प्रतिभाससमानाधिकरणं च सर्वम्। इति हेतोः पक्षधर्मसिद्धिः। न चायमसिद्धः सुखं प्रतिभासते रूपं प्रतिभासते इति सर्वत्र प्रतिभाससमानाधिकरणत्वस्य प्रतीतेरन्यथा सद्भावासिद्धेः। न प्रतिभासमानस्यापि सद्भावे सर्वस्य मनोरथसिद्धिप्रसङ्गान्न किंचित्सत्त्वं स्यात्। अथ प्रतिभासव्यतिरिक्तस्य प्रतिभास्यस्यार्थस्याभ्युपगमे चोपचारात्प्रतिभाससमानाधिकरणत्वव्यवस्थितेः प्रतिभासस्वरूपस्य मुख्यतोपपत्तेरसिद्धो हेतुरिति मतम्, तदप्यसम्यक् प्रतिभास्यप्रतिभासकयोरत्यन्तभेदानुपपत्तेः। प्रतिभासस्य हेतुत्वात्प्रतिभास्योऽर्थ इति चेत्, न, प्रतिभासमात्रस्याहेतुकत्वात्कस्यचित् हेतुत्वायोगात्। यदप्युक्तम्

प्रकाशात्मिकत्वात्, अन्यथा कथाचित्तदभावप्रसङ्गात्। प्रतिभासाभ्यन्तरत्वात्प्रतिभास्यत्वं भवतीति चेत् कुतस्तस्य प्रतिभासाभ्यन्तरत्वम् ? प्रतिभास्यत्वादिति चेत् परस्पराश्रयणम्। प्रतिभासाभ्यन्तरत्वयोग्यत्वादिति चेत् तर्हि प्रतिभासस्वरूपमेव प्रतिभास्यं, तस्यैव प्रतिभासाभ्यन्तरत्वोपपत्तेः, सर्वत्र प्रतिभासस्य स्वरूपाभ्यन्तरत्वात्। तथा च कथं विपक्षस्योपपत्तिरिति प्रतिभाससमानाधिकरणत्वं, यतोऽसिद्धो हेतुः स्यात्। तत एव नानैकान्तिको विरुद्धो वा, प्रतिभासान्तरप्रविष्टस्य कस्यचिदपि प्रतिभाससमानाधिकरणत्वायोगाद्धेतोर्विपक्षवृत्त्यभावात्। नाप्यसिद्धिरपि हेतोः शङ्कनीया, सर्वस्य धर्मिणः परमब्रह्म पक्षाश्रयत्वात् 'अतोऽपि प्रत्यक्षेण कस्य वस्त्वभिधीयते। प्रत्यक्षात्। नाश्रयासिद्धिरपि हेतोः शङ्कनीया, सर्वस्य धर्मिणः परब्रह्मण एवाश्रयत्वात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन। आरामं तस्य पश्यन्ति न तत्पश्यति कश्चन ॥१॥' इति श्रुतिव्याख्यानात्, ततोऽनन्यत्वाद्धेतोर्भवत्येवाद्वैतसिद्धिः। तथोपनिषद्वचनादपि 'सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात्, ततस्तद्भ्रान्तिनिराकरणात्" इति। तदेतत्प्रतिविधित्सवः प्राहुः—

हेतोरद्वैतसिद्धिश्चेद्द्वैतं स्याद्धेतुसाध्ययोः। हेतुना चेद्विना सिद्धिर्द्वैतं वाङ्मात्रतो न किम् ॥२६॥

ननु च प्रतिभाससमानाधिकरणत्वाद्धेतोः सर्वस्य प्रतिभासान्तःप्रविष्टत्वेन पुरुषाद्वैतसिद्धावपि न हेतुसाध्ययोर्द्वैतं भविष्यति, तादात्म्योपगमात्। न च तादात्म्ये साध्यसाधनयोस्तद्भावविरोधः, सत्त्वानित्यत्वयोरपि तथाभावविरोधानुषङ्गात्। कल्पनाभेदादिह साध्यसाधनधर्मभेदे प्रकृतानुमानेऽपि कल्पनाभेदोपकल्पितहेतुसाध्ययोस्तद्भावविधानात्, सर्वथा विशेषाभावादिति चेत्, न, सत्त्वानित्यत्वयोरपि कथंचित्तादात्म्यात् सर्वथा तादात्म्यासिद्धेः, तत्सिद्धौ साध्यसाधनभावविरोधात्। न चासिद्धमुदाहरणं नाम, अतिप्रसङ्गात्। ततो न हेतोरद्वैतसिद्धिः। हेतुना विनैवागममात्रात्तत्सिद्धिरिति चेत्, न, अद्वैतवचनागमयोर्द्वैतप्रसङ्गात्। यदि पुनरागमोऽप्यद्वयपुरुषस्वभाव एव न ततो व्यतिरिच्यते येन द्वैतमुपपद्यते इति मतम्, "ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्। छन्दांसि यस्य

यदीयं वस्तु वेत्ति स वेदवित् इति वचनात् तदा प्रत्यक्षवदागमस्याप्यसिद्धत्वं स्यात्, सर्वथाप्यसिद्धस्वभावस्य सिद्धत्वविरोधात् सिद्धासिद्धयोर्भेदप्रसक्तेः । तदेवं यदसिद्धं तत्र द्विवेद्युभिरविद्धितमिदासुमितो प्रतिपत्तव्यम् यथा दृष्टद्वैतान्तः तथा चासिद्धमद्वैतमिति । अत्र नासिद्धो हेतुः पुरुषाद्वैतस्यानुमानादागमाद्वा सिद्धस्यायोगात् । प्रतिभाससमानाधिकरणत्वानुमानात्तत्सिद्धिरिति चेत्, न, तस्य विरुद्धत्वात् प्रतिभासतद्विषयाभिमतयोः कथंचिद्भेदे सति समानाधिकरणत्वस्य प्रतीतेः सर्वथा प्रतिभासान्तःप्रविष्टत्वासाधनात् स्व विपक्षस । न हि द्रष्टा पत इत्यादावपि सर्वथा शुक्लद्रव्ययोस्तादात्म्ये सामानाधिकरण्यमस्ति, सर्वथाभेदवत्, प्रतिभासस्वरूपे प्रतिभासते इत्यत्रापि न प्रतिभासतत्स्वरूपयोर्भेदस्याप्यभावेऽपि सर्वथा तादात्म्यमस्ति प्रतिभासस्य साधारणासाधारणधर्माधिकरणस्य स्वरूपादसा धारणधर्मात्कथंचिद्भेदप्रसिद्धेरन्यथा तत्सामानाधिकरण्यायोगात्, सुवर्णं सुवर्णमिति यथा, तदविष्ट्यापत्तेः, तदेवं यत्प्रतिभाससमानाधि-करणं तत् प्रतिभासात्कथंचिद्भिन्नम्, यथा प्रतिभासस्वरूपं, प्रतिभाससमानाधिकरणं च सुखनीलादि सर्वमिति साध्यविपरीतसाधना-देतोर्नाद्वैतसिद्धिः । सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म इत्याद्यागमादपि द्वैतसिद्धिरेव स्यात्, सर्वस्य प्रसिद्धस्याप्रसिद्धेन ब्रह्मत्वेन विधानात्, सर्वथा प्रसिद्धस्य विधानायोगादप्रसिद्धवत् । कथितात्मज्ञो प्रसिद्धस्यैकात्म्यरूपस्य ब्रह्मत्वस्य सर्वास्वस्मदादिप्रमाभिमतेषु च विधानाद् द्वैतप्र पञ्चारोपव्यवच्छेदेऽपि तदागमाद्व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकसद्भावसिद्धेः कथमद्वैतसिद्धिः ? आत्मनस्य परब्रह्मस्वभावत्वेऽपि न तदद्वैत सिद्धिः, स्वभावस्वभाववतोस्तादात्म्यैकान्तानुपपत्तेः । स्वसंवेदनमेव पुरुषाद्वैतसाधनमिति चेत्, नैतदपि सारम्, जिगीषितपक्षदोषोपनि-पातात् । तथा हि । तत्सिद्धिर्येति साधनात्साध्यसाधनयोस्तावद् द्वैतं स्यात् । अन्यथाऽद्वैतमिदिद्विरुक्तसिद्धिः कथं न स्यात् ? स्वाभिमत प्रमाणादर्थसिद्धौ सर्वं सर्वस्य सिध्येत् । न हि स्वसंवेदनमपि साधनमात्मनोऽप्रत्यक्षेण साधनत्वविरोधात् अनुमानागमवत्तदप्यस्यैव

साधनत्वापत्तेः, प्रत्यक्षानुमानागमयोरिव स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्यापि साधनस्याभावात्, स्वतः सिद्ध मस्तीत्यभ्युपगमे द्वैतमपि स्वतः सकल-
साधनाभावेऽपि किं न सिध्येत्? तत्त्वोपप्लवमात्र वा? नैरात्म्यं वा? स्वाभिलापमात्राविशेषात्, सर्वस्य सर्वमनोरथसिद्धिरपि दुर्नि
वारा स्यात्। एतेनैतदपि प्रत्याख्यातं यदुक्तं बृहदारण्यकवार्तिके "आत्मापि सदिदं ब्रह्म मोहात्पारोक्ष्यदूषितम्। ब्रह्मापि स तथैवात्मा
सद्वितीयतयेक्ष्यते ॥ १ ॥ आत्मा ब्रह्मेति पारोक्ष्यसद्वितीयत्वबाधनात्। पुमर्थे निश्चितं शास्त्रमिति सिद्धं समीहितम् ॥ २ ॥" इति, मोह
स्याविद्यारूपस्याकिंचिद्रूपत्वे पारोक्ष्यदूषितत्वाघटनात् सद्वितीयत्वदर्शननिबन्धनत्वासंभवात् तस्य वस्तुरूपत्वे द्वैतसिद्धिप्रसक्तेस्तत एव पारो-
क्ष्यसद्वितीयत्वयोर्बोधनात्, पुमर्थे निश्चितं शास्त्रमित्येतस्यापि द्वैतसाधनत्वात्, शास्त्रपुमर्थयोर्भेदाभावे साध्यसाधनभावासंभवात् ॥ २६ ॥

तदभावानुपपत्तेः प्रतिभासस्वरूपाभावानुपपत्तेः, 'तर्हीति' प्रतिभासविषयतया अभेदनियतत्वादिति भावः। यदि
पुनरागमोऽपीति मृन्मयगजमानेऽपि मृज्ज्ञानवत् सर्वत्र ब्रह्ममानेन तद्विषयत्वेनैवागमज्ञानस्यापि सत्यत्वादिति भावः।
'ऊर्ध्वमूलमिति' ऊर्ध्वं शुद्धबुद्धस्वरूपावस्था मूलं यस्य स तथा तम्, अधोऽविद्याजन्यप्रपञ्चविशिष्टावस्था शाखा यस्य
स तथा तम्, असिद्धस्य स्यादिति विशिष्याज्ञानादित्यर्थः, सामान्यज्ञानं तु सन्देहाविरोधि, सर्वं ज्ञानं धर्म्यमविपर्ययं चेति
सन्देहस्याप्यन्ततः सम्भवादिति समर्थ्यम्, स्वविषयस्य प्रतिभासस्य, सर्वथा भेदवत् सर्वथा भेदपक्ष इव। कथञ्चिद्भेद-
पक्षसिद्धेरिति स्वरूपपदस्य विशेषपरत्वादिति भावः। साध्यस्यैव साधनस्यापत्तेर्भेदान्तर्भावात्, साधनस्य पृथक्सा
धनत्वेन विवक्षितस्याभावादित्यन्वयः। किं न सिध्येदिति, श्रुतेरद्वैतविषयिण्या इव द्वैतविषयिण्या अपि बहुश उपल
म्भादित्यर्थः। स्वस्याभ्युपगममात्रेण चान्योऽप्यतिप्रसङ्गो दुर्निवार इत्याह—तत्त्वोपप्लवमात्र वेत्यादिना, आत्मापीति

(स) तदिदं ब्रह्मापि तत्त्वेन वस्तुतोऽपरोक्षमपि मोहावशानात्, पारोक्ष्यदूषितं दोषप्रयोज्यपारोक्ष्याभिलापाक्रान्तम्, ईक्ष्यत इत्युत्तरक्रियान्वयः । तथैव स प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मापि ब्रह्माभिन्नोऽपि, मोहावशानात्, सद्वितीयतया भेदा क्रान्ततयेक्ष्यते । आत्मा ब्रह्मेति वेदान्तफलीभूतवस्तुज्ञाने सति भ्रान्त्यध्यस्तयोः पारोक्ष्यसद्वितीयत्वयोर्बाधने सति, शास्त्र पुमर्थं निश्चितं निश्चितपुमर्थं वाक्यम्, इति हेतोः, अज्ञाननिवृत्त्यैव कण्ठगतचामीकरोपलम्भन्यायेनोद्देश्यसिद्धेरित्यर्थः ॥२६॥

अद्वैतं न विना द्वैतादहेतुरिव हेतुना । संज्ञिनः प्रतिषेधो न प्रतिषेध्यादृते क्वचित् ॥ २७ ॥

कथं पुनर्हेतुना विनाऽहेतुरिवाद्वैतं द्वैतादिना न सिद्ध्यतीति निश्चितमिति चेत्, उच्यते अद्वैतसम्यः स्वाभिधेयप्रत्यनीकपरमार्थापेक्षो नञ्पूर्वशब्दपदत्वादहेत्वभिधानवदित्यनुमानात् । अनेकान्तशब्देन व्यभिचार इति चेत्, न, तस्यापि सम्यगेकान्तेन विनानुपपद्यमानत्वात् । एवमभावादिशब्देनापि न व्यभिचारः, तस्य भावादिनाऽविनाभावित्वात् । तथा नञ्पूर्वग्रहणात् केवलेन शब्देन व्यभिचारो निरस्तः, पदा-क्षेमाद्यग्रहणात् अक्षरविपर्यासादिशब्देन च न । ततो नात्र किंचिदतिप्रसज्यते, शाब्दो नञो वस्तुप्रतिषेधनिबन्धनत्वात् । न खर-विषाणविशेषणस्य नञः क्वचिद्वस्तुप्रतिषेधनिबन्धनत्वमुपलभ्यं, परान्यारोपितपदविशेषणस्यैव तथा प्रतीतेरखरविषाणमित्यादिवत् । अत एव सर्वत्र प्रतिषेध्याद्ते संज्ञिनः प्रतिषेधाभावः प्रत्येतव्यः । न हि खरविषाणं संज्ञि किंचिदस्ति येन तस्यापि सत एव कथंचित् प्रतिषेधः प्रसज्यते । ननु पुरुषाद्वैते परमार्थतः प्रतिषेध्यव्यवहारासंभवात् परोपगतस्य द्वैतस्य परप्रसिद्धत्वादेवानुमानादिरूपस्य भावः साध्यते न च स्वपरविभागोऽपि तात्त्विकः, तस्याविद्याविलासमात्रत्वात् ततो न कश्चिद्दोष इति चेत्, न, अविद्याया एव व्यवस्था-

पयितुमशक्तेः । ' ननु च न वस्तुभूतमपेक्ष्याऽविद्या व्यवस्थाप्यते, तस्यामवस्तुभूतायां प्रमाणव्यापारायोगात् । परमार्थविद्यावति अपि चारित्रे च विद्याया विरोधादानर्थक्याच्च नाविद्याऽस्त्येतस्यविद्यायामेव स्थित्वा प्रकल्पनात्, प्रमाणाधारायास्त्वविद्यायाः कथमप्ययोगात् । यदज्ञानुभवादविद्यास्तीति मनानुभूतिमतस्त एव प्रमाणोत्थविज्ञानबाधिता सा तद्बाधने तस्या अप्यासत्वप्रसङ्गात् । तथा प्रमाणविज्ञाते तदविद्याव्यवस्थानुपपत्तेर्याथासङ्गात् विज्ञातेपि सुतरां तद्बाधनादव्यवस्थानं, अबाधिताया दुर्भेद्यास्वायोगात् । न चाविद्याश्रयः कथंचिदविद्यां निरूपयितुमीशमन्धकारादिभ्रान्तिमिव आलितैमिरिक । तदुक्तं ' प्रमाऽविद्यावशिष्टं चेन्नतु दोषो महानयम् । निरये च विद्याया आनर्थक्यं प्रसज्यते ॥ १ ॥ नाऽविद्याऽस्त्येतस्यविद्यायामेव स्थित्वा प्रकल्प्यते । प्रमाधारा त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते ॥ २ ॥ यतोऽनुभवतोऽविद्या ममास्तीत्यनुभूतिमत् । अतो मानोत्थविज्ञानध्वस्ता सापयन्ययात्मना ॥ ३ ॥ प्रमाणमिविहिते बाधाबाधियेसु पपद्यते । नितरां चापि विज्ञाते मृषा धीर्नास्त्यबाधिता ॥ ४ ॥ अविद्यावानविद्यां तां न निरूपयितुं क्षमः । वस्तुभूतमतोऽपेक्ष्य नाविद्येति निरूप्यते ॥ ५ ॥ वस्तुनोऽन्यत्र मानानां व्याप्तिर्न हि युज्यते । अविद्या च न वस्त्विष्ट मानाघातासहिष्णुतः ॥ ६ ॥ अविद्याया अविद्यात्वे इदमेव च लक्षणम् । मानाघातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥ ७ ॥ " न चैवमप्रामाणिकायामविद्यायां कल्पनामात्रं कथं निरोपः, तस्याः संसारिणः स्वानुभवायमत्वात् द्वैतवादिन एव दृश्यादृश्यप्रपञ्चस्य प्रमाणबाधितस्य कल्पनायामनेकविधायां बहुविधदोषानुपङ्गात् । तदप्युक्तं " स्वपक्षे नु कल्प्यं स्यात् सर्वं मानविरोधि च । कल्प्याऽविद्यैव मत्पक्षे सा चानुभवसंभवा " ॥ १ ॥ इति कश्चित् सोपि न मेधावान्, सर्वप्रमाणातीतस्वभावायाः स्वयमविद्यायाः स्वीकरणात् । न हि मेधावान् सकलप्रमाणातिक्रान्तरूपामविद्यां विद्यां वा स्वीकुरुते । न च प्रमाणानामविद्याविषयत्वमयुक्तम्, विद्यावदविद्याया अपि कथंचिद्वस्तुत्वात् । तथा मिथ्यात्वप्रसङ्ग

इति चेत् न किंचिदनिष्टम्, यथा यत्राविसंवादकत्वमा तत्र प्रमाणतेत्यकलङ्कदेवैरभ्युपगमात्। बहिःप्रमेयापेक्षया तु कस्यचित्संवेदनस्यापि यावत् बाधकप्रमाणाभावस्तावत् कथमप्रमाणविषयः ? तद्बाधकं पुनरबाध्यमानत्वसाधकमेव प्रमाणमनुभूयते इति वस्तुस्वरूपमपेक्ष्यैवाविद्या निरूपणीया। न च कथंचिद्विद्याविद्यात्मनः प्रतिपत्तुरविद्यावत्त्वं विरुध्यते यतोऽयं महान् दोषः स्यात्। नाप्यविद्याशून्यस्य कथंचि द्विद्यान्वयत्वं प्रसज्यते, तस्यैकान्त सकलविद्यात्मकस्य भावात्। न चाविद्यायामेव स्थित्वाऽस्येयमविद्येति कल्प्यते, सर्वस्य विद्यावस्था- यामेवाविद्येतरविभागनिश्चयात् स्वप्नादविद्यावस्थायां तदभावात्। ततस्तावतारे(रै)वाविद्या युक्तिमती। यस्मादनुभवादविद्यायामनन्यस्मी मनुभवान्तरमा तत एव कथंचित् प्रमाणेतरविभागाऽप्यविद्या तद्विद्यापि सैवैकात्मना विरोधाभावात्। न चात्मनि कथंचिद्विद्यावि द्यावित्वेति नोपपद्यते बाधाऽविरोधात्। कथंचिद्विद्यातोऽपि वाऽविद्येति निश्चयं घटते, विविदात्मन एव तद्बाधकत्वविनिश्चितेः कथंचिद्वि विद्या सुवेदैवस्त्वसिद्धेः। न च कथंचिदविद्यायामेव नरस्यामविद्यां निरूपयितुमक्षमः सकलप्रेक्षावद्व्यवहारविक्षेपात्। यदपि प्रमा णाभासविष्णुत्वमसाधारणरूपमविद्यायास्तदपि प्रमाणसामर्थ्यादेव निश्चेतव्यम्। इति न प्रमाणाविकल्पा काचिदविद्या नाम यदभ्यु- पगमे प्रमाणाद्वैतं न विरुध्येत, द्वैतमविशेषो वा द्वैताविनाभावी न भवेत्। एतेन शब्दाद्वैतमपि निरस्तम्, विज्ञानाद्वैतवत्तस्यापि निगदित दोषविषयत्वसिद्धेः प्रक्रियामात्रभेदात् तद्व्यवस्थानुपपत्तेः, स्वपरपक्षसाधनबाधकप्रमाणाभावाविशेषात् सतः सिद्धयोगाद्ब्रह्मवादा स्तत्। इत्यलमतिप्रसङ्गिन्या संकथया, सर्वथैवाद्वैतस्य निराकरणात् ॥ २७ ॥

'स्वाभिधेयेति' स्वार्थप्रतियोगिप्रमाणाधीननिरूपण इत्यर्थः। केवलेन शब्देन घटादिना, घटांशेनेत्यादि, असम्भ वप्रकरणात् सतविषाणादिशब्दे नाभावेनास्य इत्यादावगतम् इत्यादिघटांशे च न व्यभिचारः, एकत्र विशेषणस्यान्यत्र च

विक्षेपस्याभावादित्यर्थः, ' परब्रह्मणीत्यादि ' अविद्यावति विद्याभावेनैव विद्याया विरोधः, तद्रहिते चाविद्यानिवृत्ति प्रयोजनाभावे विद्याया आनर्थक्यमित्यर्थः, ' अविद्यायामेवेति ' असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते इति वच नादित्यर्थः, ' ब्रह्माधारायाश्चेति ' ब्रह्माश्रयायामित्यर्थः, नहि स्वतः स्फुरद्रूपं ब्रह्म विद्याया आश्रयो भवितुमर्हति, दीप ज्योतिरिव तिमिरस्येति भावः, अस्तु तर्हि ब्रह्मविषया जीवाश्रयाऽविद्येति मतम्, तत्राह–' यतश्चेति ' यदैवाविद्याऽस्तीति जीवब्रह्मानुभूतिमकुरुते तदैव सा नश्यति, प्रमाणबाध्यस्वरूपत्वादस्या इत्यप्रामाणिकैवेयम् । अविज्ञात इति विक्षेपश्च ज्ञानाभावादित्यर्थः तदपाधनाद्विद्याया अबाधनात्, अव्यवस्थानमविद्याया इत्यर्थः । अबाधितायाः बुद्धेर्विद्यायाः, भूयात्स्यायोगादविद्यात्वस्य वस्तुमशक्यत्वात् । मानाघातासहिष्णुत्वं प्रमाणप्रवृत्त्यसहिष्णुत्वम्, स्वानुभवाश्रयत्वा दिति, अहं मां न जानामीत्यनुभवस्यैवानिर्वचनीयभावरूपाज्ञानसाधिस्वादिति भावः । कथञ्चिद्वस्तुत्वादिति पर्युदासा श्रयणस्यान्यथानुपपत्तेरिति भावः । तथा वस्तुत्वेऽविद्याया, यथा यत्रेति, स्वसंवेदनापेक्षया सर्वत्राविद्यायां विद्यात्वमि- ष्टमेवेत्यर्थः, न च कथञ्चिदिति कालमेदाद्विषयमेदाद्वैकत्राप्यात्मनि विद्यात्वेनाविद्यात्वमविरुद्धमिति भावः । तत्फ लस्य मतिज्ञानश्रुतज्ञानादिरूपपूर्वविद्याफलस्य, सकलविद्यालक्षणस्य केवलज्ञानस्वरूपस्य, तभिन्नफलत्वं त्विष्टमेव, तद्य परस्य ज्ञानरूपफलस्याभावात्, तदाहुः–श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादाः–" दोषपक्तिर्मतिज्ञानाच्च किञ्चिदपि केवलात् ॥ तमः- प्रचयनिःशेषविशुद्धिफलमेव तत् ॥ १ ॥ ' श्रीहरिभद्रसूरयस्त्वस्यापि परममुक्तिरूपफलमधिकृत्य परापरफलत्वं स्वी- चक्रुः । तदुक्तं षोडशप्रकरणे–" एतद्योगफलं तत्परापरं दृश्यते परमनेन ॥ तत्त्वं पदृष्ट्वा निवर्तते दर्शनाकाङ्क्षा

॥ १ ॥" इति कथञ्चित्प्रमाणोत्थेति ज्ञानेन विषयस्याबाधनादित्यर्थः । सैव कथञ्चिदित्येव, स्वसंवेदनविज्ञाना दित्यर्थः, कथञ्चिद्गुरुमतिप्रमेयापेक्षया, कथञ्चिद्बाधितताया इति मायाप्रमेयापेक्षयाऽबाधितताया अपि परिप्रमेयापेक्षया बाधिताया इत्यर्थः । अहं मां न जानामीति प्रतीतिश्च विशेषज्ञानाभावविषया, न भावरूपाज्ञानविषया, अन्यथाऽहमहं किमपि न जानामीति प्रतीत्या सर्वविषयज्ञानसिद्धेस्तदभिलापये सर्वविषयकं तत्त्वज्ञानमेष्टव्यम्, तच्च तवानिष्टमिति विपरीतसिद्ध्यापत्तेः, तस्मादज्ञाननिमित्तकप्रपञ्चप्रतिपादकमद्वैतदर्शनं प्रामाणिकं नाम । स्यादेतत्प्रपञ्चसत्यत्वनादेवामेवपर्यवसानेऽद्वैतसिद्धिर्भविष्यति, तथा च भीरुर्यः—कोऽसौ भेदो नाम? यदीयोऽद्वैतविरोधित्वमुच्यते, स हि स्वरूपं वा स्वावधितरेतराभावो वा धर्मान्तरं वा, नाद्यो भिन्नेऽभिन्नभ्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, भ्रान्त्यापि धर्मिस्वरूपावगाहनात्, न भ्रान्तत्वादेवाविषयविभ्रमानुपपत्तिः, तदुपादानाज्ञानाभावात्, मतस्मिन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभासार्थस्यैवात्र यथान्वयेनेष्टत्वात्, अत्रापि धर्मारोपोपगमे तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः, स्वरूपमेवाग्रहेऽभेदधर्मस्याप्यारोपत्वात् । नापि द्वितीयः, प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्, प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिविषयस्य भावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्ग्रहणकारणमतो नान्योन्याश्रय इति चेत्, न, वस्तुतोऽन्योन्याभावस्य कुम्भपटोभयप्रतियोगिकाभयत्वेन पटे निषिध्यमाने कुम्भस्यापि निषेधापत्तेः । प्रत्येकप्रतियोगिताभयतयोर्भिन्नत्वादेकस्य प्रतियोगिताभयतान्यतरनिरूपकत्वेऽन्यस्य तदपेक्षाभावान्न दोष इति चेत्, न, अन्योन्याभावाधिकरणप्रतियोगितया प्रतीतेरन्योन्याभावग्रहात् पूर्वमयोगाद्विशिष्टप्रतीतौ विशेषणप्रतीतेर्हेतुत्वात्, यस्य कस्यचित् प्रतियोगितयाऽधिकरणतया च प्रतीतेर्हेतुत्वात्, यत्र भिन्नेऽभेदभ्रमस्तत्रान्यपदस्थे भ्रमविषयस्य स्वाभावप्रतियोगित्वेन तदेवे

च धर्मिणः सत्त्वाधारतया प्रतीतावप्यन्योन्याभावप्रतीत्यनुपपत्तेः, प्रतियोगिबुद्धौ स्मृतिस्तस्य प्रयोजकत्वेऽपि योऽसौ तत्र नासीत् सोऽयमिति स्मर्यमाणाभावप्रतियोगित्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमेणोल्लिख्यमानस्यान्योन्याभावप्रतीत्यनुदयात्। दोषाभावोऽपि हेतुः स भ्रमोदाहरणे नास्तीति चेत्, न। पूर्वदृष्टस्मृतिमता ततो वस्तुगत्याऽन्यस्यैवानन्तरदृष्टस्य पूर्वदृष्टाभिन्नाभिमतयाऽनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतरेतराभावबुद्ध्यापत्तेः। दुष्यत एव तत्र स इति चेत्, न, पश्चात्तत्र संशयस्य दर्शनात्, विशेषधीरपि तत्र हेतुरिति चेत्, न, विशेषत्वस्यान्योन्याभावनिरूपण विना दुर्निरूपत्वात्। एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिर्वस्तुगत्या चाधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिर्हेतुरित्यपि निराकृतम्, भिन्नस्याभिन्नतया शुक्त्यादेः प्रतीयमानस्यान्योन्याभाववत्तया ग्रहणप्रसङ्गात्। नापि तृतीयः, अभावस्य निर्धर्मकत्वापक्षे तस्य विश्वाभिन्नत्वप्रसक्तौ विश्वस्याभावरूपत्वेन निर्धर्मकत्वयाऽन्योन्यभेदविरहेण ऐकरूप्यापत्तेः। अभावे धर्माभावात् स्वरूपमेव भेद इति चेत्, न। तस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन भेदत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, निष्प्रतियोगिकेनापि तेन सप्रतियोगिकव्यवहारजननाभ्युपगमे च प्रतियोगिनियमाभावात् स्वस्मादपि भेदव्यवहारोत्पत्तिप्रसङ्गात्। किञ्च धर्मान्तरं भेद इति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः, किं घटत्वादय एव भेदाः, उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्मः, आद्ये घटत्वादीनां सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः, भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात्, न च घटत्वादयस्तथा, पटाद्यनपेक्ष्य तेषां प्रतीतेः। यदा पटाद्यपेक्षया प्रतीयन्ते तदा भेदव्यवहारं कुर्वन्तीति चेत्, प्रतीतौ कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्यं, किं घटत्वादेरुत तद्धर्मस्य कस्यचित्, आद्ये पटाद्यपेक्षामन्तरेण कदापि घटत्वप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गो, न हि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणकं नाम, यथाविधामान्तरभाविभेदेन कारणभेदस्य

परिहार्यीकर्तुमशक्यत्वात्, साक्षात्कारवादिना सह परापरभावानुपपत्तेः, जात्योः परस्परं संकरभिन्नतामपि मते पञ्चम्याऽभिधानः प्रतिपाद्यमानः केन समन्वियात्, न तावद् घटत्वेन, तस्यावधिघटितत्वे तथैव घटं प्रतीत्यापत्तेः। तद्भेदेति चेत्, तर्हि द्वितीयो विकल्पः, तत्र च स एव सापेक्षप्रतिपत्तिर्भेदो ननु घटत्वादिः, घटत्वादेश्च स भेदः स्यात् तद्धर्मः स्यात्, घटादेस्तु भेदपर्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतम्, कथं च मिथोऽनुगतभेदव्यवहारः स्यात्, तथा सति वा किं न तैरेव सत्तादिव्यवहारोऽपि स्यात्। नापि द्वितीयोऽनभ्युपगमात्, सप्तपदार्थ्यनन्तर्भावप्रसङ्गात्। ननु घटत्वादय एव भेदो घटत्वादिज्ञानाविशेषेऽपि च प्रतियोगिभिज्ञानसहकारिवशाद्विचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति चेत्, न, व्यवहारसत्यत्वार्थं वास्तवार्थमतविशेषस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वे तत्रैव पर्यनुयोगानुवृत्तेः, अनन्तभेदपरम्पराभ्युपगमे च तत्क्रमभेदपदायां प्रतीत्यपर्यवसानात्, तद्युगपद्भेदतायामनन्तत्वात् दुःसाध्यतया कस्यचिदन्यभेदस्यान्यधीयतयाऽपि प्रहसम्भवादिना सर्वत्र प्रामाण्यानाश्वासप्रसङ्गात्। किञ्च घटत्वादेर्भेदत्वेऽभिभूतघटत्वादिसापेक्षप्रतिपत्तिकत्वायां घटत्ववत्पटत्वस्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयाऽवश्यं घटत्वादिनो घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षायामन्योन्याश्रयप्रसङ्गः। भेदरूपत्वे घटत्वादरवधिप्रतीत्यपेक्षा न तु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ, स्वरूपमात्रेण चावधित्वं तद् क्व एकमिति चेत्, भेदरूपता यदि तस्य स्वात्मैव, तदा स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ नावध्यपेक्षेति सत्यं वचनम्, अथ धर्मान्तरं, तदा स एव भेदोऽस्तु, कृत तद्रूपता घटत्वादेर्भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया। अस्तु स एव धर्मान्तरं भेद इति चेत्, न, दूषितत्वात्। अथास्तु स्वरूपादित्रयं भेद इति चेत्, न, तद्व्यवहारस्यैकाकारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तसिद्धौ प्रमाणत्वं, व्यभिचारात्, सामान्य

विशेषैरेव परसामान्यस्य बुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पनानुपपत्तेः । किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा, आद्येऽनवस्था, द्वितीये सद्भाव एव स्यात्, तद्धर्मिण्येव तत्प्रवेशात् । भेदस्वभावत्वात् स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सत्तेव सद्व्यवहारमिति चेत्, न, अस्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगित्वेन स्वाश्रयत्वेन चाङ्गीकारे स्वस्मादपि स्वस्य भेदप्रतीतिव्यवहारयोः प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न वयं स्वात्मा स्वाधिकरणं स्वावधिरित्यभ्युपगच्छामः, किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके तदाधारके वा स्वीकृतौ यौ बुद्धिव्यवहारावुत्पद्येते तावनवस्थाभयाद्धर्मान्तरमन्तरेणैव स्वभावभेदः करोतीति ब्रूम इति चेत्, यद्यन्यत्र स्वीकृतौ यौ बुद्धिव्यवहारावुत्पद्येते तावन्तरेणात्र विना धर्मान्तरमुत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात्, यस्य च स्वभावस्य बलेनेदृशी सा यादृशी प्रतीतिर्धर्मान्तरविषया तादृश्येवात्र विना धर्मान्तरमुत्पद्यत इति भ्रान्ता भवति, जायते स दोषः स्यात्, यथा सत्यरजते रजतत्वप्रतीती रजतत्वादुत्पन्ना विनापि धर्मान्तरमन्यत्रोत्पद्यत इति भ्रान्ता भवति, यस्य च सामर्थ्यादीदृशी जायते स दोष इत्युच्यते । तत्र रजतत्वं नास्ति अत्र धर्मिरूपोऽपि भेद एव समवलम्बनमिति चेत्, नैवम्, भिन्नप्रतीतिर्विशिष्टविषया भेदत्वाश्रयरूपोभयवस्तुविषयाऽन्यत्र यादृशी सत्याङ्गीकृता ततो मात्रयाऽप्यन्यूनार्थाया इह जायमानाया यदि द्वयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा गीर्वाणगुरुणापि दुर्निवारं भ्रान्तत्वम्, अथाङ्गीकुरुषे, तदाऽनवस्थाप्रसङ्गः । अथ तदुभयव्यतिरेकेणैवात्र सा सत्या, अन्यत्र तर्हि ततोऽन्यादृशविषया मिथ्या स्यादित्यलं पल्लवेन ॥ अत्रोच्यते—"श्रीहर्षं हर्षेस्त यत्वपवनेऽस्मिन् भेदस्य चेदस्य कटुर्विपाकः । अतन्निधानां भविता पितानैर्ब्रह्मस्तुतौ किं न कृतान्तकोपः ॥१॥" किं चैतेन भेदखण्डनेनाभिमतम्, किं भेदज्ञानमेव नास्ति, सदपि वा नित्यम्, अनित्यमपि वा निर्हेतुकम्, सहेतुकमपि वा निर्विषयम् सविषयमपि वा बाध्यमानविषयम्, तत्र प्रथमः सर्वतो विरोधादनुत्तरः, द्वितीयः सुषुप्त्यवस्थानुरोधादुपेक्षणीयः, तृती

योऽपि विरोधादेव हेयः, चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेव स्यान्यः । प्रथमपक्षचिन्तायां तु निरपेक्षस्वरूपाविषयत्वेऽपि आत्मन्यप-
रमस्य भेदस्य विभेदाभिर्ध्यधिकरणानुपपत्तिभिर्बाधनीयम् । इत्येवं धर्मधर्मिभावभर्मान्तरमेव भेद इत्यागतं तथा चानवस्थेति
चेत्, दर्शनस्वामिनः तदधिकरणस्वपत्पत्तम्, यस्य तु कृतस्यागः, न चानवस्था प्रतिभासमानमर्थं निवर्तयति, किन्तु
प्रमाणं परिहारयति, गन्ध, गन्धान्तरवत्, ये त्वस्यन्ताभावात्यन्ताभावः प्रतियोग्येव तदत्यन्ताभावस्तु प्रथमस्तुरीयश्चद्वितीय
एवेति नानवस्था, भेदभेदादिस्त्वधिक एव तत्रानवस्थाप्रमाणसिद्धत्वात् दोष इति वदन्ति, अन्यत्रेऽप्याकाङ्क्षाक्रमपर्यवसानात्
प्रतीतिपर्यवसानेन न दोषः । स्वरूपभेदपक्षेऽपि भिन्नत्वेन ज्ञानाभावाभावाभेदभ्रमानुपपत्तिः, सप्रत्यभिज्ञोभिरूपत्वदधि-
करणत्वेन भेदभाने च क्षयोपशमविशेषस्यैव हेतुत्वात्प्रतिप्रसङ्गेऽर्थित्वादिविशेषस्यापि तदाधान क्षयोपशमात्, तुल्ययोगक्षेमे
चैतन्यविशेषनिश्चिरमाणत्वस्यक्षेणापि, न मुपस्थितानामेव विशेषणानां मात्रगुणो चैतिष्यमन्न इति नियमः । अनुपस्थितानाम-
मपि पर्याप्यां प्रत्यक्षमाले प्रदृत्य तुल्यविशिष्टवैशिष्ट्यान्यासिद्धत्वात् उपस्थितानामप्यनपेक्षितानां विशिष्टबुद्ध्यजनकत्वाच्च ।
किञ्च भेदे प्रतिविशिष्टेऽभेदः सुतरां प्रतिक्षिप्तः स्यात्, भेदाभावरूपस्याभेदस्य भेदनिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात्, इत्थ च भेदेनाभे
देनापि ब्रह्मणो दुर्ग्रहत्वात्स्यानिर्वचनीयत्वं मन्यत्वं वा स्यादिति गतं वेदान्तिनो ब्रह्मीवानामभिज्ञानस्य ययाऽपि । पार्यन्ति-
कभेदमाने विकल्पासावाभावानुपपत्तिरिति चेत्, पार्यन्तिकभेदमानेऽपि तत्र एव सा मा भूत्, विचारसाम्यनिर्विकल्पकत्वस्यो-
भयत्र साम्यात् । अभेदो न भेदाभावः किन्तु तादात्म्यं प्रमेयमभिधेयमित्याद्युपयोगादिति चेत्, न, तदपि यदि धर्मिस्वरूपं
तदा स्वरूपतीत्याऽभिन्ने भेदभ्रमानुपपत्तेः, यदि चातिरिक्तम्, तदा तत्सम्बन्धभवेऽभेदेऽनवस्थानात्, अस्तु तर्हि भेदाभेदोभय-

शून्यं ग्राह्यं तत्त्वमिति चेत्, न, तस्य खपुष्पप्रायत्वात्, तद्ग्राहकत्वेनाभिमतस्य ज्ञानस्य सुषुप्तज्ञानतुल्यस्याप्रमाणत्वात्, सुषुप्तज्ञानमप्युत्थानानन्तरसत्यविकल्पदर्शनेन प्रमाणमिति चेत्, तर्हि स्वविषयविकल्पाजननात्ततोऽपि त्वदीयं ग्राह्यज्ञानं हीनतरमस्तु, तदभावे तस्यामेयविषयत्वं भेदविषयत्वं चेत्यत्र संशयानिवृत्तेः वेदान्तवासनामात्रेण तत्प्रामाण्ये पिटकत्रयादिवासनयाऽपि क्षणिकादिज्ञानमपि प्रमाणं स्यादिति न किञ्चिदेतत्, "यस्त्वपरान मण्डनहेतुरस्मिन्मते रते सद्दर्शनक्षतामम्। येषान्तवादेऽपि च शून्यवादे यथा भवन्तस्य विडम्बनं तत् ॥ १ ॥ एतोऽस्तयः स्यात्परसंकथानां स्याद्वादयूनः किल यस्मानेत्। यथाः सहन्ते रतियुद्धमेतम महायुद्ध परतीर्थिकानाम् ॥ २ ॥" प्रमाणैतदूप्यं सर्वादेतेऽप्यतिदिशति–'सर्वेतेनेत्यादि' ॥ २७ ॥

इत्यनैकान्त्यापवारणम् पृथक्त्वैकान्तानङ्गीकरणादिति मावनीयम्। यस्मात्,—

पृथक्त्वैकान्तपक्षेऽपि पृथक्त्वादपृथक् तु तौ। पृथक्त्वे न पृथक्त्वं स्यादनेकस्थो ह्यसौ गुणः ॥ २८ ॥

पृथगेव द्रव्यादिपदार्थाः प्रमाणादिपदार्थाश्च, पृथक्प्रत्ययविषयत्वात् सह्यविन्ध्यवदित्येकान्तः पृथक्त्वैकान्तः, सजातीयविजातीयव्यावृत्ता निरन्वयविनश्वरा बहिरन्तश्च परमाणवः इत्यभिनिवेशश्च। तत्र येषां पृथक्त्वगुणयोगात् पृथक् पदार्थाः इत्यागमस्ते एवं तावत्प्रष्टव्याः—किं पृथग्भूतपदार्थेभ्यः पृथक्त्वं गुणः पृथग्भूतोऽपृथग्भूतो वा ?, न तावदुत्तरः पक्षो गुणगुणिनोर्भेदोपगमात्। नापि प्रथमः पृथग्भूतपदार्थेभ्यः पृथक्त्वस्य पृथग्भावे तेषामपृथक्त्वप्रसङ्गात्। पृथक्त्वस्य तद्गुणत्वात् पृथगिति प्रत्ययस्य तदालम्बनत्वात् तेषामपृथक्त्वप्रसङ्ग इति चेत्, न, तस्य कथञ्चित्तादात्म्यापत्तेः पृथक्त्वैकान्तविरोधात्। तद्गुणगुणिनोरतादात्म्ये घटपटवद्व्यपदेशोऽपि मा

मूर्त संबन्धनिबन्धनान्तराभावात् । कर्मपिण्डयोस्सम्बन्धे हि तयोः संबन्धनिबन्धनम्, न चानयोस्तत्संभवति । समवायवृत्ति संभवतीति चेत् न, समवायस्य कर्मविषयविभागाभावपरत्वे प्रतिक्षेपात् । पृथक्त्वमन्यद्वा पृथग्भूतमनेकमनेकद्रव्येषु निष्पद्यतं वर्तते इति दुरवगाहम् । न ह्यनेकदेशस्थेषु हिमवद्विन्ध्यादिषु सम्भवेत् । परमाणुर्वर्तते इति संभवति । गगनादिरनन्तमपि वर्तते इति चेत् न, तस्यानन्तमंशादिवानंशत्वादिरेकस्य कस्यचिदपि भूयस्त्वाभावात् । तत्रैका युगपदनेकत्र वर्तते इत्यप्यसिद्धम्, तदनन्यपर्यायत्वाराधनात् स्वपर्यायेभ्योऽनन्यभेदासिद्धेश्च समवायवृत्त्यनुपपत्तेः । द्रव्यत्वादिसामान्यमपि नैकमनेकमनेकद्रव्यवृत्ति साध्यासिद्धम्, तस्यापि स्वाश्रयात्मकत्वया कथंचित्सांशत्वानेकत्वप्रतीतेः संयोगविभागपरत्वापरत्वान्यपि नानेकवृत्तीनि युगपदुपपद्यन्ते प्रतियोग्यादिसंयोगादि परिणामप्रतीतेः सादृश्योपचारादेकत्वव्यवहारात् । द्वित्वादिरनेकद्रव्यवृत्तिर्युगपन्नित्यप्रतीतिकम्, प्रतिव्यक्ति सङ्ख्यासंख्यापरिणामसिद्धेः कथितेऽत्र नयसिद्धौ पराभिमतापि तद्विशेषमतीत्ययोगात् तदविषयत्वात् । ततो न पृथक्त्वमनेकत्र युगपद्वर्तते गुणत्वाद्रूपादिवत् । न संयोगविभिरनैकान्त्यः, तेषामप्यनेकद्रव्यवृत्तीनां साध्यांशानामसिद्धेः । तदनेन पृथक्त्वैकान्तपक्षेऽपि पृथक्त्वपतः पृथक्त्वात् पृथक्त्वे तौ तद्वत्तावपृथगेव स्याताम् । तथा च न पृथक्त्वं नाम गुणः स्यात् पक्षत्र तद्वति तदभ्युपगमात् । अनेकस्थो यतो गुण इति कारिकाव्याख्यानं स्थितपक्षदूषणपरं प्रकाशितं प्रतिपत्तव्यम् ॥ २८ ॥

पृथक्त्वमन्यदेवेति अन्यद्गुणान्तरं १ अनेकस्थेऽप्यनेकदेशस्थेषु नानापदार्थेषु । न च पृथक्त्वं रूपादिवत् प्रत्याश्रयं भिन्नमेवेष्यत इत्ययमनभ्युपगतोपालम्भः परं प्रति प्रत्यक्षत्व इति वाच्यम् । द्वित्वादिपृथक्त्वादीनां परैः व्यासज्यवृत्तित्वस्यो पगमात्, एकपृथक्त्वस्य स्वाश्रये द्विपृथक्त्वादेरन्यत्र चैकपृथक्त्वस्यारम्भकत्वमोभयत्रारम्भकत्वस्वीकारात् 'प्रतियोग्या

वीति' आदिनानुयोगिपरिग्रहः। तथा च घटप्रतियोगिकत्वपटानुयोगिकत्वाभ्यां घटपटसंयोगयोर्भिन्नत्वम्, न त्वेकत्वम्, घटे
पटाभ्यवधानात्मनः पटे घटाभ्यवधानात्मनश्च संयोगस्यैकत्वायोगादित्युक्तं भवति, सादृश्योपचारादिति, तच्च घनीभूता
वृत्तिरेव च पर्याप्तिः, अन्यथा प्रत्येकावृत्तेः समुदायवृत्तित्वायोगात्, कथं चान्यतरकर्मजत्वमन्यतरकर्माभावजत्वमन्यतरकर्मजे
उभयकर्मजे च तत्तत्कर्मजत्वेन भेदकम्, अन्यथोभयकर्मजन्यतावच्छेदिकाया इव त्र्यकर्मादिजन्यतावच्छेदिकाया अपि जातेर
भ्युपगमप्रसङ्गात्, नो चेत्, कर्मत्रयस्थले उभयकर्मजसंयोगद्वयापत्तेः, एवमत्रेऽपि नानासंयोगस्वीकारे आदित एव किं न
तत्स्वीकारः। यदि च समवायिकारणभेदेऽपि संयोगाद्यैक्यं स्वीक्रियेत, तदा घटादौ यावदवयवरूपमप्येकं स्यादेकत्वप्रतीत्य
विशेषात्। यावदाश्रयबुद्धिसापेक्षत्वासापेक्षत्वाभ्यां विशेष इति चेत्, न, रूपादिप्रतीतेरप्याश्रये पर्याप्तत्वापर्याप्तत्वानवगाहने न
द्विविधरूपत्वादित्याद्यधिकं वादमालायां निरूपितमस्माभिः। 'द्वित्वादिरिति' एकत्वद्वयादिनैव द्वित्वादिबुद्धिव्यवहा
रोपपत्तेरिति भावः। तथा च न पृथक्त्वं नाम गुणः स्यादिति। नन्वत्रेदापत्तिः, नैयायिकमूर्धाभिषिक्तेन शिरोमणिमहाचार्येण
पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपस्यैव स्वीकारात्, तथा च तद्ग्रन्थः। पृथक्त्वमपि न गुणान्तरम्, अन्योन्याभावादेव तद्व्यवहा
रोपपत्तेः, पृथक्त्वप्रतीतिस्तु न सावधित्वालम्बना, मानाभावात्, घटात्पटः पृथगितरोऽन्यो भिन्नोऽर्थान्तरमित्यादौ तदवच्छिन्न
विशेष्ययोगे पञ्चम्यानुशासनिकीति अन्यारादित्यादिसूत्रेऽन्यपदं विशिष्य पृथगादिपरं न त्वन्योन्याभावविशिष्टबोधकपदसा-
मान्यपरमिति पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेऽपि घटात्पटः पृथगित्यस्येव घटाच्च पट इत्यस्य नापत्तिरित्येतदर्थं इति चेत्, सत्यम्,
पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेऽप्यमेवसंवलितत्वेन तदेकान्तायोग इत्यत्र ग्रन्थकृतस्तात्पर्यात्, वस्तुतो मूले वृक्षः कपिसंयोगी

न शक्यमिति प्रतीत्यनुरोधेनान्योन्याभावाभ्युपगमवादिनो दीधितिकृतो मते श्यामाद्रक्तो विधर्मा न तु पृथगिति प्रती त्यनुपपत्तेः पृथक्त्वं नान्योन्याभावः सम्पद्यते, किन्तु प्रविभक्तप्रदेशत्वम्, इत्यमेव तन्तुभ्यः पटो न पृथगित्यस्योपपत्तेः। न च श्यामाद्रक्तो विधर्मा न तु पृथगित्यत्र पृथक्त्वस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नभेदपरत्वानुपपत्तिः सम्भवति, प्रकारान्तरे तथाभावस्यातिप्रसक्तत्वात्, श्यामात् पटात् रक्तो पटो न पृथक्त्वं किन्तु पटादित्यत्र श्यामपटाप्रविभक्तपटाप्रविभक्तप्रदेशत्वापेक्षविशेष्यवाक्योपस्यस्मत्तुल्यप्रकारं विनानुपपत्तेरेति विचारणीयं सुधीभिः ॥ २८ ॥

सांप्रतं निरन्वयक्षणिकपक्षे दूषणमाविर्भावयितुमनसः सूरयः प्राहुः—

सतानः समुदायश्च साधर्म्यं च निरङ्कुशः । प्रेत्यभावश्च तत्सर्वं न स्यादेकत्वनिह्नवे ॥ २९ ॥

जीवादिद्रव्यैकत्वस्य निह्नवे संतानो न स्यात्प्रसंतानाभिमतवदन्वयात्। नवैकस्कन्धावयवानामेकत्वपरिणामापह्नवे समुदायो न स्यात्सामान्यसमुदायवत्। तथा सधर्मस्वामिमतानां सदृशपरिणामैकत्वापह्नवे साधर्म्यं न स्याद्विसदृशार्थवत्। मृत्वा पुनर्भवनं प्रेत्यभावः। सोपि न स्यादनवस्थानुभाव्यैकात्म्याऽपाकरणे नामास्मवत्। तत्सम्यादत्यभावि सर्वं न स्यादनुम्। न च तदभावः शक्यः प्रतिपादयितुम्, सकलजनप्रसिद्धस्यापेक्ष निराकृतत्वात्। ननु चापरापरोत्पादेषुः कार्यकारणभूता एव संतानः। स चैकत्वनिह्नवेपि घटते सर्वेष्वपि ये समानसंताने तेषामपि कार्यकारणयोः पृथक्त्वैकान्ते कार्यकालमात्मानमलभमानः कारणत्वासंभवादनुपपत्तेः कुतः संततिः? नतु कार्यकाले स्तोपि कारणत्वे तत्कारणस्यानभिमतस्य कार्यकालमात्मानं लभतः सर्वस्य तत्कारणत्वप्रसङ्गः। कार्योत्करेण प्रागसतः सद्भावादिरूपेण प्राक्पर्यकाले च सततत्कार्यस्योत्पत्तौ कारादिमत्त्वे विपाद्यमेदत्वपि किन्न स्यात्? गवादिविशिष्टीव तथापि तस्य

विनाशाकारणता प्रागभावस्य साध्यादित्यन्यथा सत्त्वस्य चाविशेषात् । तदुत्पत्तिकारणस्य दृष्टस्य चाभावात् तत्र न तस्यो-
त्पत्तिरिति वचने परेषामपि प्रागसत्त्वैकान्ताविशेषेऽपि कार्यस्य पूर्वं सति कारणे जन्म भवतीति न किंचिद्विप्रतिपद्यते, तदन्वयव्यति-
रेकानुविधाननिबन्धनत्वात् तत्कारणत्वस्य । न च निरन्वयविनाशेऽपि कार्यस्य कारणान्वयव्यतिरेकानुविधानमसंभाव्यम् कारणे सति
कारणे कार्यस्योत्पत्तेरसत्युत्पत्तेः प्रतीयमानत्वात् सर्वत्रापेक्षान्वयव्यतिरेकवत् । तदुक्तम् "अन्वयव्यतिरेकाद्यो यस्य दृष्टोऽनुवर्तकः । स्व-
भावस्तस्य तद्धेतुरतो भिन्नान्न संभवः ॥१॥" इति । ततोऽव्यभिचारेण कार्यकारणभूताः पूर्वापरासम्भेदाः क्षणाः संतानो युक्तः । इति कश्चित् ॥
सोऽपि न प्रतीत्यनुसारी तथा पुत्रपितामहादीनामप्येकसंतानत्वप्रसङ्गात् तेषामव्यभिचारेण कार्यकारणभूतत्वाविशेषात् । नियतविषो-
त्पादात्पूर्वं पुत्रपितृस्यापि संतानान्तरपितृकारणत्वाभावात् तेषामव्यभिचारी कार्यकारणभाव इति चेत्, न, यतः प्रभृति तेषां कार्य
कारणभावस्तत्प्रभृति तत्स्यात्व्यभिचारात्, अन्यथा पुत्रपितृस्यासर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । नाऽनन्तरेणान्वयव्यतिरेक कारणम्, नाकारणं विषय इति
वचनात् । स्यान्मतम्, तेषामभावप्रभावकत्वे सत्यव्यभिचारी कार्यकारणभावस्तेषामेकसंतानत्वोपगमान्न दोष इति चेत्, तदप्ययुक्तम्, सम
नन्तरप्रत्ययेनापि सह पुत्रपितृस्यैकसंतानतापत्तेः, तस्य पुत्रपितेनाभावकत्वे तस्यासर्वज्ञत्वापत्तेः । समनन्तरप्रत्ययस्य समन
न्तरत्वेन पुत्रपितेन सोऽकसंतानत्वमिति चेत्, कुतस्तस्य समनन्तरत्वम् ?, तस्याव्यभिचारिकारणत्वादिति चेत्, न, सर्वोषां तत्समन
न्तरत्वप्रसङ्गात् । एकसंतानत्वे सति कारणत्वादिति चेत्, सोऽयमन्योन्यसंश्रयः । सिद्धे समनन्तरप्रत्ययत्वे तस्यैकसंतानत्वेन कारणत्व
सिद्धिस्तत्सिद्धौ च समनन्तरप्रत्ययत्वसिद्धिरिति । स्याद्वादिनां कस्तर्ह्येकः संतान इति चेत्, पूर्वापरकालभाविनोरपि हेतुफलव्यपदेशभा-
जोरविच्छिन्नमनोरन्वयः संतानः । कथितमान्तरे नीलज्ञानादिनिर्भासचित्रैकसंवेदनवत्क्रमविवर्तरूपमेव भवितुमर्हतीति । न च साध्य-

विरुद्धं चित्रज्ञानमुदाहरणं तस्यैकत्वसिद्धेः । ‿ यथैकत्वकल्पनायां चित्रनिर्भासो मा भूत् पृथगर्थान्तरविषयानेकसंतानैकवत् । तत्र प्रत्यासत्तिविशेषः कथंचिदेकत्वात्कोऽन्यः स्यात् देशप्रत्यासत्तेः दीपादिप्रकाशादिभिर्व्यभिचारात् कालप्रत्यासत्तेरेकसमयवर्ति भिरश्वादिभिरनेकान्तात् भावप्रत्यासत्तेः समानगुणैरनेकपरमाणुभिरनैकान्तिकत्वात् द्रव्यप्रत्यासत्तिरेव परिशेषात् संभाव्यते । सा चैकद्रव्य तादात्म्यलक्षणत्वात्प्रत्यासत्तिविशेषः । इति कथंचिदेकत्वमेवैकत्वव्यवहारनिबन्धनं चित्रज्ञानस्य, अन्यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोरपि पृथक्त्वे न्यवप्रसङ्गात् । तयोः स्वभावभेदेऽपि सहोपलम्भनियमात्कथंचिदभेदाभ्युपगमे कथमेकसंतानसंवित्तौ समनन्तरोपलम्भनियमात्कथंचिदे कत्वं न स्यात् ? कालसमनन्तरोपलम्भनियमादेकसंतानत्वमेव स्यात्तत्समनन्तरोपलम्भनियमात् समुदायवत्, न पुनरनेकद्रव्यत्वमिति चेत्, न भवतां युगपत्संविन्मैकसंतानत्वापत्तेः कालसमनन्तरोपलम्भनियमस्य भावात् पदार्थानामपि च स्कन्धानामेकस्कन्धत्वप्रसङ्गात् भेदेऽसमनन्तरोपलम्भनियमस्य भावात् । प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनायां तत्र यथा प्रत्यासत्त्या संतान समुदायस्य तथैव कथंचिदेकत्वमस्तु । न हि तादृशी साधर्म्यसम्पत्प्रत्यासत्तिरुद्भवात् येन कालसमनन्तरोपलम्भनियमसाम्यादेकसंतानत्वं व्यवतिष्ठते देशसमनन्तरोपलम्भनिय मयुक्तं चैकस्कन्धत्वं समुदायत्वं युज्यते, तादृशः साधर्म्यस्यैकत्वनिह्नवेऽनुपपत्तेः कथंचिदेकत्वप्रत्यासत्तिसाधर्म्यस्य संतानान्तरेषु नाना समुदायेषु च दर्शनात् । एतेनैकसंतानत्वात् प्रेत्यभावव्यवहारकल्पनमपास्तं कथंचिदेकत्वापह्नवे तदयोगात् । कथमिह जन्मनो जन्मा- न्तरेणैकत्वं विरोधादिति चेत्, न, कथंचिदेकत्वे विरोधाभावात् । तथा प्रतिभासादेकज्ञाननिर्भासविशेषवत् । तथा हि । एकज्ञाननिर्भा- सविशेषाणां मिथः स्वभावभेदेऽपि यथैकत्वपरिणामः स्वभावतोऽनाद्यन्तस्तथा प्रेत्यभावादिषु संतानेऽन्वयः परमार्थैकत्वमात्मसत्त्वजीवादि व्यपदेशभाजनं स्वभावभेदमाक्रम्य स्थायिरूपमत्र वर्तत इति । न पुनरन्यत्र जीवान्तरे तेषामसत्त्वविवेकमत्वादिरोधवैधर्म्यविकल्पादीनां

मेचकज्ञाननिर्भासविशेषैरणकरणाभिरनुग्रहसाधिता ॥ २९ ॥

सन्तानो न स्यादिति मुक्तास्थानीयानां क्षणानां मालास्थानीयस्यानुगमकस्याभावादित्यर्थः । नानास्कन्धावय-
यवादिति, न च धान्यराशिवदुपपत्तिः, पुद्गलवादेकत्वादवयवमन्वकत्वस्यैकत्वस्य विलक्षणत्वात्, साधर्म्यं न स्यादिति,
तथा च समानपरिणामैकत्वमाश्रित्य सोऽयं शब्द इति प्रयोगो न स्यादित्यतो च तदुभयकत्वैक्यं समानपरिणामैक्यं चादाय
सोऽयमित्येव प्रयोगस्तद्द्रव्यकत्वाभिमोऽयं तज्जातीयोऽयमिति विषयद्वैविध्येऽपि प्रयोगैक्यादिति द्रष्टव्यम् ॥ 'सकलेत्यादि'
तथा च निरङ्कुशत्वं बाधारहितत्वं विशेषणं यथास्थितं विचारितं वा सर्वत्र योजनीयम्, तेन न तत् सर्वमित्यनेन सर्वत्र सत्वरा
मर्माद्यनुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ पूर्वं सतीति अव्यवहितप्राक्काले सामग्रीसत्त्वं कार्योत्पत्तिप्रयोजकं न तु कार्यस्य प्राक्सत्त्वमसत्त्वं
वेति भावः । 'स्वकाले इति' स्वाव्यवहितप्राक्काल इत्यर्थः, स्वदेशे सति कारणे यथा कार्यमुत्पद्यते तथा स्वकालेऽपीति देशि
कालिकव्याप्तिगर्भमेकं कारणत्वमिति भावः । 'तथा मुक्तेतरेति' अनुभवकाभावेन देशस्यापि क्षणत्वाद्दैशिककालिक-
व्याप्त्योरभेदपर्यवसानादित्यर्थः । 'सन्तानान्तरेत्यादि' सन्तानान्तरविषयकारणे साकारणे सन्ताने मुद्धचित्तस्यासर्व-
ज्ञत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अविरुद्धपात्मनोः पर्यायस्वरूपयोः, अन्वयः द्रव्यात्मनैकत्वम्, कथञ्चिदैक्यमेवेति नीलाद्यने
कनिर्भासपर्यायज्ञानात्मना तत्काले तदात्मद्रव्यपरिणामकत्वमैक्यमित्यर्थः । समनन्तरोपलम्भनियमादनुभवस्मरणयोरेकवि
षयस्पर्शनियमात्, कथञ्चिदैक्यं कथं न स्यादिति निश्चितैकप्रकारकं विशेषणानामैक्यं स्यादेवेत्यर्थः, कालसमनन्तरो
पलम्भनियमात् सादृश्यप्रत्यासत्तिमदनुभवनियमात्, देशासमनन्तरोपलम्भनियमाभेदप्रत्यासत्तिलक्षण

पिण्डानुभवनियमात्, पक्षानां विज्ञानवेदनार् क्षोत्स्कारकपलम्भानाम्, तथाति पूर्वोत्तरज्ञानयोरप्येकदेशवर्तिषु च परमाणु विस्तरो ॥ तादृशामेकसन्तानमात्रां ज्ञानक्षणानां परमाणूनां च, तादृश एकसन्तानत्वनियमनस्य ॥ २९ ॥

एवमस्यैकान्तपक्षे दूषणान्तरमुपदर्शयन्नाह—

सदात्मना च भिन्नं चेज्ज्ञानं ज्ञेयाद् द्विधाप्यसत् । ज्ञानाभावे कथं ज्ञेयं बहिरन्तश्च ते द्विषाम् ।३०।

सदात्मना सत्सामान्यात्मना भिन्नमेव ज्ञानं ज्ञेयादिति चेद् द्विधाप्यसदेव ज्ञानं ज्ञानस्यासत्त्वे ज्ञेयस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । ततो बहिरन्तश्च द्विविधमपि ज्ञेयं नाम त्वद्द्विषां प्रतीयेत । ननु सन्निवेशाद् भेदेऽपि ज्ञानस्य ज्ञेयाभासत्वप्रसक्तिः । सदन्तरत्वं तु न स्यात् घटादेरपि पटान्तरतामावत् । सत्सामान्यं पुनः सर्वेषु सन्निवेशेष्वसत्त्वव्यावृत्तिमात्रम् । न च सदात्मना कस्यचित्कथञ्चिद्भेदो वा विचार्यते तस्य वस्तुनिष्ठत्वात् सामान्यस्य चावस्तुत्वात् । सदात्मना व्यावृत्तस्य ज्ञानस्य ज्ञेयात्परमार्थसत्त्वाविरोधान्न भिन्नत्वम् इति चेत्, न, सत्सामान्यस्याभावे सादृश्ये वा सन्निवेशानामभावप्रसङ्गात् सादृश्यस्यापरत्वेन तत्सत्त्वव्यावृत्तेरपि वस्तु सभावसात्म्यया कल्पितव्यावृत्तावपि तदनुपपत्तेः । तथा हि । ज्ञानज्ञेययोरसद्व्यावृत्तिर्वास्तवी सन्निवेशत्वात् । यस्य तु न सा वास्तवी स न सन्निवेशो यथा वन्ध्यासुतः । सन्निवेशौ च ज्ञानज्ञेये । इति केवलव्यतिरेकी हेतुः । तथा यत्रासद्व्यावृत्तिर्वास्तवी तत्र सत्सामान्यं मत्सामान्यरहितेषु वन्ध्यासुतादिष्वसद्व्यावृत्तेरवास्तवत्वात्, इति वास्तवसत्सामान्यात्मना ज्ञानस्य ज्ञेयादभेदे सन्निवेशात्मनापि भेदः । तथा च ज्ञानमसत् मास्तु । तदभिन्नो विषयिणो विषयात्कथञ्चित्स्वभावभेदेऽपि सदात्मना तादात्म्यं बोधाकारस्येव रतम्, विशेषाभावात् । अन्यथा ज्ञानस्यासत्त्वेन कथमपि । तदभावे बहिरन्तश्च ज्ञेयमेव न स्यात् तदन्यत्वात् तस्य यथा

यमानवमुपामम्यः पृथक्स्वैकाम्यवार्या वायागवामां वैशेषिकमत् ॥ १० ॥

समुदायत्वमिव यस्य न, सवन्तरस्य स्थिति, यथस्यैकपटापेक्षयाऽन्यपटे पटान्तरत्वव्यवहारवत् मेयापेक्षया ज्ञाने सवन्तरत्वव्यवहारोऽपि सम्भवी तथापि प्रतिनियतप्रतियोगिसञ्ज्ञापकपदसमभिव्याहारामावादयं निषेधो द्रष्टव्यः। प्रागुद्दिष्टधर्मविशिष्टान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यान्वयितावच्छेदकमस्य चान्तरपदार्थत्वात्। वास्तवसत्सामान्यात्मनेति सत्सामान्यनिष्ठप्रतियोगितामिमज्ञेयनिष्ठप्रतियोगिताके मानाधिकरणके भेदोऽभ्युपगम्यमान इत्यर्थः। परैरपि हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वसामान्यविरोधित्वात् सामान्यरूपेण विशेषाभावो न स्वीक्रियते तथाऽस्माभिरपि सामान्यात्मना विशेषाभाव इति मन्तव्यम्। तथा चेति यावद्विशेषभेदस्य सामान्यभेदनियतत्वादिति भावः। तादात्म्यमित्यनन्तरमेष्टव्यमिति शेषः। सामान्यस्यावास्तवत्वे दोषान्तरं समुद्भावयितुमाह ॥ २० ॥ किञ्च,—

सामान्यार्था गिरोन्येषां विशेषो नाभिलप्यते। सामान्याभावतस्तेषां मृषैव सकला गिरः ॥ २१ ॥

सामान्यमेवार्थोऽभिधेयो यासां ताः सामान्यार्था गिरो भवतामिर्विशेषो नाभिलप्यते इत्यन्ये, तेषां मृषैव सकलाः स्वयं सत्यत्वेनाभिमता अपि गिरः स्युः, सामान्यस्य वास्तवत्वाभावात्। कुतः पुनः सामान्यस्यैवाभिधेयत्वमिति चेत्, विशेषाणामनन्त्यसमवत्वात्। न समस्ता विशेषा शक्याः संकेतयितुं ततो नाभिधीयेरन्, असंकेतितानभिधानात्। विशेषदर्शनमवग्रहणप्रतिभासनार्थसन्निधानापेक्षणात्। न हि स्वलक्षणे दर्शने यथा संकेतनिरपेक्षो विशेषः प्रतिभासते तथा शब्दमुखादपि, तस्याः स्वलक्षणसंनिपातानपेक्षत्वात्, तदपेक्षत्वेऽतीतानुत्पन्नादिषु शब्दवृत्तेरभावप्रसङ्गात्। यथैवं स्वलक्षणमनभिधेयं सामान्यमपरमुच्यते इति यस्तु

अभिधानस्य स्वाभिधानं मुक्त्वा विशेषस्यासंभवात् । न वै परमार्थैकतानत्वमभिधाननियमः, परमार्थैकतानत्वे शब्दानामभिनिबन्ध
न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु समयान्तरभेदिष्विति वचनात् । किं तूपादानविशेषादित्यपि वार्तम् अविकल्पेऽपि तथैव प्रसङ्गात् । शक्यं हि
वक्तुम् अविकल्पकप्रत्यक्षस्य न परमार्थैकतानत्वनियमो द्विचन्द्रादिदर्शनाभावप्रसङ्गात् किन्तूपादानस्य सवासनाविशेषस्य भेदात्
इति । तदेवमयथार्थसमर्थं वस्तु स्वरूपमयापनीयमेव विकल्पेनेवाविकल्पेनाप्यवधारयितुमशक्तेः । निर्विकल्पकस्यार्थसन्निधानान
पेक्षत्वादक्षजत्वात् परमार्थैकतानत्वमिति चेत्, न, तदसिद्धत्वात् । तथा हि । नायनमिन्द्रियज्ञानमर्थसन्निधानमपेक्षते विद्युदाभा
प्रसङ्गात् । नापि विशदात्मकत्वेन दूरेऽपि तथावभासप्रसङ्गापायाऽऽयात् । न हि यादृगेवार्थे निर्विकल्पकमिन्द्रियज्ञानम् न पुनर्दू
इति शक्यं वक्तुम्, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानाविशेषात् । दूरार्थेपीन्द्रियज्ञानं विशदात्मकत्वेन तत्रावैशद्यस्याक्षज्ञानान्तरवि
कल्पेन सहैकत्वाध्यारोपादेव प्रतीतेरिति चेत्, न, आसन्नार्थेऽपि तद्वैशद्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । न हि तत्राविकल्पानन्तरं चिरविकल्पस्यसं
त्वपि पुरोवर्तिन्यर्थेऽप्रमाणकविकल्पवैशद्यस्य तन्मुखनिबन्धनत्वाभावप्रसङ्गात् ' विमूढो लघुवृत्तेर्वा तयोरैक्यं व्यवस्यति " इति
वचनविरोधात् । यदि पुनरासन्नार्थे निर्विकल्पकस्य वैशद्यस्यात्मीयवैशद्येनानन्तरविकल्पावैशद्यस्याभिभवाद्वैशद्यप्रतिभासो न पुनर्दू
विप्रकर्षादिति मतम्, तदा पुरोवर्तिगोदर्शनवैशद्येनाश्वविकल्पावैशद्यस्याभिभूतिप्रसङ्गात् तत्र वैशद्यप्रतीतिः किं न स्यात् ? गोदर्शनभिन्नवि
षयत्वादश्वविकल्पस्य नैवमिति चेत् न नीलदर्शनविकल्पयोरपि भिन्नविषयत्वात्तद्वैशद्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । न हि तयोरभिन्नविषयत्वम्

स्वलक्षणसामान्ययोस्तद्विषययोर्भेदात् । तत्र दृश्यविकल्प्ययोरेकत्वाध्यवसायात्तीतविकल्पे वैशद्यप्रतिभास इति चेत्, न, तत एव दूरेऽपि वैशद्यप्रतिभासप्रसङ्गात् । स्यान्मतम् प्रत्यासन्नेऽर्थे विकल्पे दृश्यस्याध्यारोपाद्विकल्पवैशद्यं दूरे तु दृश्ये विकल्प्यस्याध्यारोपात् दर्शनावैशद्यं प्रतीयते व्यामिश्रिभ्रमात् इति, तदप्यसारम्, चन्द्रार्कादिष्वतिदूरे दृश्ये विकल्प्याध्यारोपादवैशद्यप्रतीतिप्रसङ्गात्, प्रत्यासन्नतरे च चक्षुषः करतलरेखादौ विकल्प्ये दृश्याध्यारोपाद्वैशद्यप्रसङ्गात् । यदि पुनरदृष्टविशेषवशाद् दृश्यविकल्प्ययोरेकत्वाध्यारोपविशेषेऽपि क्वचिद्वैशद्यमवैशद्यं च यथाप्रतीत्यभिधीयते तदा तत एवेन्द्रियजत्वाविशेषेऽपि क्वचिद्वैशद्यप्रतिभासोऽन्यत्रान्यथेति नैकान्तेन दर्शनस्य विशदात्मकत्वमर्थसन्निधानापेक्षस्य वा यतः परमार्थैकतानत्वानियमः स्यात्, न पुनः सम्यक्श्रुतस्योपादाननियमादिति । न सम्यक्श्रुतस्य वस्तुविषयत्वेऽप्युपादाननियमाविशेषः परार्थानुमानस्य वक्त्रभिप्रेतसमये त्रिरूपहेतुसूचितत्वादविसंवादादिवचनाद्विशेष इति चेत् न तथापि क्षणभङ्गादिसाधनवचनमप्यत्र न किंचित् सत्यं स्याद्वक्त्रभिप्रेतमात्रसूचितत्वात् प्रधानेश्वरादिसाधनवाक्यवत् । न हि वक्त्रभिप्रेतमात्रसूचितत्वाविशेषेऽपि क्षणभङ्गादिसाधनं प्रतिपक्षदूषणं वा सत्यं न पुनः प्रधानेश्वरादिसाधनमिति सम्यग्व्यवस्थम्, यतस्तदेव संवादि स्यात्, सर्वथा विशेषाभावात् । तदर्थप्रतिपादनाद्धि न क्षणभङ्गादिसाधनवचने विपक्षदूषणवचने वा सत्यम्, प्रसिद्धार्थीकरणवत् । ननु च व्याख्यातारः खल्वेवं विवेचयन्ति न व्यवहर्तारः । ते हि दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य यथेष्टं व्यवहरन्ति । क्षणभङ्गादिसाधनवचनमप्यत्र सत्यम्, न प्रधानेश्वरादिसाधनवाक्यम् । परमार्थतस्तु न किंचिद्वचनमवितथम् । इत्यभ्युपगमेऽपि दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकरणयोः कथंचिदप्यतादात्म्ये सत्यकार्यं सर्वथानवधारितरूपं ज्ञानादिचेतोपमाविषयवत् कथं संवीक्षितमितिवर्तेत ? निर्विकल्पकदर्शनात्तदध्यवसायासंभवात् विकल्पानां भावनामात्रविषयत्वात् । सोऽयमविकल्पेतरयोरर्थैकत्वविषयत्वमन्यत्र स्वांशमात्राव

क्षणिका विकल्पान्तरेण प्रत्येतीति सुपरिशोधमप्रो वेषात्मयिषः । न ह्यविकल्पेतरयोरर्थयोरेकार्थविषयत्वं विशेषेणासत्य नाभ्युपगम्य-
वेतररूपत्वं वा येन विकल्पान्तरेण प्रत्येति । तद्युक्तिविषयं युक्तम्, तस्य विकल्पसाधनार्थविषयेनुप्रवेशात् । स्वत एव विकल्पसंविदो
विषयि स्वलक्षणविषयोपि विकल्पः स्यात् । परतश्चेद्व्यवस्थानादप्रतिपत्तिः अतोर्थविकल्पोपि मा भूदित्यवकल्पं जगत् स्यात्,
स्वयमनिश्चयात्मनो विकल्पार्थनिश्चयानुपपत्तेः । न चार्थं परोक्षबुद्धिवादमविशेषे, सर्वार्थचिन्तनोपपत्तेरविशेषात् । यथैव ह्यप्रत्यक्षो
पलम्भस्य पर्यन्तेभिः प्रसिध्यति तथा स्वयमपि भिन्नतात्मोपलम्भस्यापि । स्वयमनिर्णीतेन नामात्मना बुद्धिरर्थं व्यवस्थापयतीति सुष्ठ
वर्णितं तत्त्वम् । न वै स्वरूपं पररूपं वा बुद्धिरध्यवस्यति निर्विकल्पत्वाद्भ्रान्तेः स्वप्नबुद्धिवदिति विभ्रमैकान्तवादिवचनम् । इत्यतो
भ्रान्तत्वं, बहिरन्यत्र सद्भावासिद्धेः । तत्प्रतिभासमानं हि बहिरर्थासत्त्वादेव, न पुनः स्वरूपासत्त्वात् । इदं तु विभ्रमैकान्तसंवेदनं
बहिरन्तरर्थासत्त्वादिति कथं न तद्विशेषे ? न चास्य स्वरूपसत्त्वं, तद्व्यवस्थानस्य विपक्षव्यवच्छेदेन प्रतिपत्तिपथमुपनेतुमशक्तेः ।
स्वपरसमावप्रतिपत्तिशून्येन स्वपरपक्षसाधनदूषणमप्यवस्थो प्रत्येतीति किमपि महाद्भुतम् । संवृत्या प्रत्येतीति चायुक्तम्, कथंचिदपि
परमार्थप्रतिपत्त्यभावे संवृतिप्रतिपत्त्ययोगात् परमार्थविपर्ययरूपत्वात्संवृतेः । अन्यथा परमार्थस्य संवृतिरिति नामकरणमात्रमवाधाकर
मेव परेषामनुषज्येत । सोयं संवृत्या विभ्रमैकान्तसाधनमविभ्रमदूषणं च प्रत्येतीति परमार्थतो न प्रत्येतीति उपेक्षणीयवचन एव ।
तमन्येऽप्यत्यनुमन्यन्ते इत्यचिन्त्यमनस्पतमतमोनिबन्धनमक्षयपर्यन्तगमनमिद्युक्तम् ॥ ११ ॥

किमेतस्यादिना, इत्यन्ये इति, अन्ये सौगताः, स्वयमिति अन्यगिरामसत्यत्वे इष्टापत्तिवारणाय अभिधेयस्वमि-
त्यनन्तरं युक्तिसिद्धमिति शेषो ग्रन्थः । 'समयान्तरमेवेप्सिति' तत्पक्षाप्रसिद्धेषु प्रधानेश्वरापर्येष्वपारमार्थिकेष्वि-

स्पर्शः । उपादानविशेषादितिपक्षविकल्पात् । प्रत्यासत्तेऽर्थ इति दर्शनविषयाध्यारोपाधिष्ठानविषयकत्वं विकल्पस्य वैशद्यं विकल्पविषयाध्यारोपाधिष्ठानविषयकत्वं च दर्शनस्यावैशद्यमित्यर्थः, यद्यप्यत्र दर्शनविकल्पयोरन्तराध्यारोपानवकाशः, औत्तर कालिकमारोपो धर्मिणं विना धर्मानुत्पत्तेरभित्तिचित्रायितः, तथापि सन्निकर्षविप्रकर्षकृतो भेदाग्रह एव वैशद्यावैशद्यव्यवहार हेतुः स्वरूपतो वैशद्यं तु सलक्षणविषमत्वेनेत्यत्र तात्पर्यम्, यथाप्रतीत्यभिधीयत इति तथा व्यवहारस्य तथा प्रतीति-साध्यत्वाक्षेपाग्रहस्य च विशिष्टज्ञानमात्रोच्छेदकत्वेन व्यवहारानन्त्यादिति भावः ॥ परमार्थैकतानत्वाद्वस्त्वेकावलम्बन त्वात्, नियमः स्याद्दर्शनेऽर्थप्रकाशकत्वस्येति गम्यम् । उपादाननियमाद्वासनाविशेषव्याप्तेः । भाष्ये प्रसिद्धालीकवच-नवदिति नदीतीरे मोदकराशयः सन्तीति विप्रतारकवचनवदित्यर्थः । ननु वक्त्रभिप्रायविषयकत्व तदवच्छेदकार्थानुमापकत्वं, तथा चैतानि पदानि वक्तृतात्पर्यविषयसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वा ग्रामस्याम दण्डेनेत्यादिपदवदित्यनु मानविषया शब्दप्रामाण्यं ताथागतानां न दुर्वचं काणादसौगतयोः प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयवादित्वात्, एवमपि वक्त्रभि प्रायसम्भावनामात्रहेतुतया शब्दप्रामाण्यप्रतिक्षेपे धूमादपि वह्निसम्भावनयैव प्रवृत्तिसम्भवादनुमानमात्रोच्छेदेन चार्वाकमत प्रवेशापत्तेरिति चेत्, नानुमितमसाक्षात्कृतं ध्रुवमिदं मयाऽवगतमिति प्रतीत्या शाब्द्याः प्रमाया अतिरिक्तत्वे तत्करणस्या-नुमानातिरिक्तत्वात्, व्युत्पत्तिज्ञानादेः स्वातन्त्र्येण शाब्दबोध एव हेतुत्वाच । विलक्षणानुमितावेव तद्धेतुत्वोपगमे च लिङ्ग ज्ञायमानस एव तद्धेतुत्वं किं न स्यात् येन शाब्दत्वे मानसत्वव्याप्य न भवेत्, व्याप्त्यप्रतिसन्धानेऽपि व्युत्पन्नस्य शब्दश्र वणेन शाब्दबोधाच नानुमानं शब्द इति दिक् । स्वांशमात्रावलम्बिनेति स्वमेवांशो भागस्तन्मात्रावलम्बिना परमार्थवि

न्तायां स्वरूपमात्रप्रतिपत्तेरर्थः । तदुक्तं 'न्यायविनिश्चयालङ्कारे' "स्वभावैकस्वभावोऽयं विकल्पस्तन्मते स्वतः । व्यापारादेः कथं नेन तहिरंशस्य वीक्षणम् ॥ १ ॥" इति । 'स्वत एवेति' स्वत एव स्वभावार्थस्य विकल्पज्ञानेन तथ व्यापारादेः कथं मेन तदिरंशस्य वीक्षणम् । प्रकारकत्वेन निर्णये चोपस्वरूपस्वतत्त्वमानेऽपि विकल्पः सप्रकारक स्यात्, न च त्रिपुटीप्रत्यक्षभावे इष्टापत्तिः, चोर्थादि निर्विकल्पकत्वेऽपि स्वात्मोभयव्यवहारमनकत्वेनैव स्वात्मविषयत्वव्यवस्थानात्, अन्यथाऽनुव्यवसायाकारपरम्परायामनवस्था पत्तेरित्यर्थः । विभ्रमैकान्तवादिवचनमिति विभ्रमैकान्तवादी माध्यमिको ग्राह्यांशे ग्राहकांशे च तस्य विभ्रमवादि त्वात्, वेदान्ती वा, विधाया अप्यविद्याकार्यत्वेन तेन भ्रान्तत्वोपगमादिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

एवं तर्हि मा भूत् पृथक्त्वैकान्तोऽनेकान्तपक्षत्वव्यवस्थापनत्वात् । तदुभयैकात्म्यं तु मेव इति मन्यमाने वादिनं सर्वथा वाऽवाच्यं तत्त्वमाविष्मानं प्रत्याह—

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् । अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥१२॥

अस्तित्वनास्तित्ववत् पृथक्त्वेतरपरस्परप्रत्यनीकस्वभावद्वयसंभवोऽपि मा भूद्विप्रतिषेधात् । न खलु सर्वात्मना विरुद्धधर्मयोः मोऽस्ति तयोरन्योन्यविधिप्रतिषेधलक्षणत्वाज्जन्माजन्मवत् । यथैव हि जन्माजन्मनोर्विधिरेव वस्तुत्वप्रतिषेधः स एव वा जन्माजन्मविधि रिति जन्माजन्मनोरन्योन्यविधिप्रतिषेधलक्षणत्वं तथा पृथक्त्वस्वभावविधिरेव सर्वैकत्वप्रतिषेधः स एव च तद्विधिः । इति कथमिव स्याद्वादमनिच्छतां विरुद्धधर्मोभयात्मकः समवेयात्स्तदुभयैकात्म्यं तत्त्वमेकान्तवादिनः स्वीकुर्युः । सर्वथानभिलाप्यत्वस्याभिधानेऽपि सर्वेक- त्वमवाच्यं तत्त्वमिति तद्याघातवे पूर्ववत् । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ १२ ॥

न त्वस्तीति सर्वात्मना विरुद्धयोरैकाधिकरण्यं नास्तीत्यर्थः । तथा च सर्वथा पृथक्त्वैकत्वयोर्न तत् कथञ्चित् पृथक्त्वैकत्वयोस्त्वविरोधात् सम्भवत्येवेति भावः । वन्ध्याया विधिरेव तादात्म्येनेति द्वयम् । तत्सुतप्रतिषेधः जनकतासम्बन्धेन सुताभाव इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ ३२ ॥

तदेवमेकत्वाद्येकान्तनिराकृतिसामर्थ्यात्तदनेकान्तव्यवस्थासिद्धावपि तत्रविप्रतिपत्तिविच्छेदार्थमन्यथाशङ्कापाकरणार्थं च तत्सप्तभङ्गी समाविर्भावयितुकामाः सूक्ष्मतत्त्वसमर्थं जीवादिवस्तुनः प्राहुः ।

अनपेक्षे पृथक्त्वैक्ये ह्यवस्तु द्वयहेतुतः । तदेवैक्यं पृथक्त्वं च स्वभेदैः साधनं यथा ॥ ३३ ॥

हि यस्मादवस्त्वेवानपेक्षे पृथक्त्वैक्ये–ऐक्यपृथक्त्वनिरपेक्षत्वाद्धेतुद्वयात् प्रतिपादिते प्राक् तस्मात्तदेवैक्यं पृथक्त्वं च जीवादिवस्तु कर्मभिरपेक्ष्य पृथक्त्वमस्य परहेतुद्वयापवसीयते । यथा साधनं सत्त्वादि पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वलक्षणैर्भेदैर्विशिष्टमेकं प्रसिद्धमुभयोः । तत्राप्यन्वयव्यतिरेकयोरनपेक्षयोरवस्तुरूपत्वात् साधनलक्षणत्वायोगात् सापेक्षयोरेव लक्षणत्वेन वस्तुस्वभावत्वसिद्धेः साध्यमुदाहरणस्य प्रतिपत्तव्यम् । किं पुनरनया कारिकया करोत्याचार्यः ? पूर्वमेवास्यार्थस्य गतत्वादिति चेत्, एकत्वपृथक्त्वे नैकान्ततः स्तः प्रत्यक्षादिविरोधादिति स्पष्टयति गतार्थस्याप्यनुमानविषयत्वप्रदर्शनात्स्पष्टत्वप्रसिद्धेः, प्रमाणसंप्लववादिनां गृहीतग्रहणस्याप्रमाणात् । तथा हि । पृथक्त्वैकत्वे तथाभूते न स्याताम्, एकत्वपृथक्त्वरहितत्वात्खपुष्पादिवत् । तथा हि । सर्वथा पृथक्त्वं नास्त्येव, एकत्वनिरपेक्षत्वात्खपुष्पवत् । सर्वथैकत्वं नास्ति पृथक्त्वनिरपेक्षत्वात्तद्वदिति । अत्र च हेतुद्वयमसिद्धं तदेकान्तवादिनां तथाभ्युपगमात् । नाप्यनैकान्तिकं विरुद्धं वा, विपक्षवृत्त्यभावात् । सापेक्षत्वे हि तदेवैक्यं पृथक्त्वमित्यविरुद्धं कथञ्चिज्जीवादिवस्तु

त्वसत्त्वादिभिरव्यभिचारित्वात् एव पुनः सर्वेषेति सिद्धान्यथानुपपत्तिः, सपक्षविपक्षयोर्भावाभावाभ्यां साधनवत्। न हि सपक्षे एव भावो विपक्षेऽभावविशेषो विपक्षेऽभाव एव वा सपक्षे भावानपेक्षः साधनवस्तुनो रूपं परेषां सिद्धं येन साध्यसाधनविधुरमुदाहरणं स्यात्। स्वभेदैर्वा संबंधलक्षणम्। न हि हेतुमभिप्रेत्य संबंधमात्रं पुरुषार्थं वा स्वीकुर्वतोऽपि चित्रसंवेदनं नीलादिनिर्भासैरव्यपदेश्यवेदनं वा ग्राह्यग्राहकाकारविवेकसंविदाकारैः परमाणुं वा देशकालस्वभावानभोऽतिराकारैर्विविधाकारैर्वा स्वभेदैः परस्परनिरपेक्षैर्विविक्तं वस्तु सिद्धं येनात्मसम्बन्धमनवद्यं न स्यात्। स्वारम्भकावयवैर्वा पटादिवत् भौतिकवर्णानाम्। सत्त्वादिभिः प्रधानस्य वा चापिधानाम्। स्वारब्धं हि साधनं स्वार्थक्रियायाः क्षीरपानरूपादिकायाः महत्तादिप्रवृत्तिरूपाया वा स्वविषयज्ञानजननस्वभावाया वा सिद्धमेव। तदन्तरेणापि पाठान्तरमिदं ननु संगृहीतं भवति, कारिकायां स्वभेदैः साधन यथेत्यत्र साधनशब्देन साधनसामान्यस्याभिधानात् स्वभेदशब्देन च तत्सामान्यस्य वचनात्। पक्षस्यैर्म विशेषस्याख्यानादिविशेषसिद्धेर्हेतुसमरः ॥ २२ ॥

कथञ्चिदेकत्वेऽप्यादि जीवादिवस्तु सापेक्षं तदेकं भवति कथञ्चिदेकत्वेन प्रतीयमानत्वात् सत्त्वादिसाधनवत्, तथा जीवादिवस्तु सापेक्षं पृथग् भवति कथञ्चित् पृथक्त्वेन प्रतीयमानत्वात् तद्वदेवेति हेतुद्वयं बोध्यम्। न च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं, सत्त्वादिहेतौ हेतुलक्षणपर्याक्षिप्तस्वरूपबुद्धिविषयत्वरूपस्याभेदस्यान्वयिस्वव्यतिरेकित्वापेक्षया तद्विषयकबुद्धिविषयत्वादि रूपभेदस्य च सर्वसम्मतिविषयत्वात्, न चाय भेदोऽकिञ्चित्करो, व्याप्तिलक्षणे हेतुस्वरूपस्येव भेदस्यान्येरपि प्रवेशात्, अन्यथाऽतिव्याप्तेरिति बोध्यम्। तदेव स्पष्टयति यथा साधनमित्यादिना, सिद्धान्यथानुपपत्तिरिति तथा च वस्तुत्वान्यथानुपपत्त्या कथञ्चिदेकं कथञ्चित् पृथक् च जीवादिवस्तु साधनीयं, विपक्षे बाधकस्य व्यवहारस्य एवेति नामयोजनान्तर्गतं, स्वभेदैः साधनं यथेति

द्दष्टान्तचतुष्टयप्रतिपादनपरे प्रतीके साधनपदं हेतुसंवेदनघटाद्यर्थविप्रधानपरतया भेदपदं च हेतुरूपनीलाद्याकारस्यारम्भकाव-
यवसत्त्वादिपरतया व्याचिख्यासुराह भाष्यकृत्—" सपक्षविपक्षयोरित्यादिना परस्परनिरपेक्षरूपविशिष्टे न वस्तुत्वमिति
व्यतिरेकं प्रद(र्श्य)र्शयित्वा परस्परसापेक्षरूपविशिष्ट एव तत्त्वमित्यन्वयं प्रदर्शयति—तादृश इत्यादिना वीरणादृष्टान्तादिकाया
इत्युत्तरयोरर्थक्रियाप्रदर्शनं सविषयज्ञानेत्यादयो। हेतुना स्वविषयज्ञानसाक्षाभिवृत्तिरूपस्य संवेदनेन चानुव्यवसायस्य जननादिति
बोध्यम्। स्वप्रकाशत्वात्संवेदनस्य न स्वविषयज्ञानजननलक्षणाऽप्यर्थक्रियेति चेत्, तर्हि व्यवहारजननलक्षणा साऽस्त्रियतां,
यथा कथञ्चिदर्थक्रियाकारित्वस्यैव वस्तुत्वव्यवस्थापकत्वादिति तत्त्वम्। भाष्ये तदन्तरेणापीति तत्प्रसिद्धसाधनम्,
अन्तरेण विनापि, इव तुरीयपादलक्षणं पाठान्तरम् एकपाठत्वेऽप्यावृत्त्यपेक्षया नानाप्रयोगरूपं बहूनां सत्स्वपीत भावे
स्वप्रत्ययात् सप्तमो यत्र तथा, सहार्थसप्तार्थके भवतीत्यर्थः। कारिकायामिति, अवयवावयविभावेन वृत्तित्वे सप्तमी ॥३३॥

ननु नैकत्वप्रत्ययाख्यपक्षत्वमस्त्ययाथ कथमेकत्वं पृथक्त्वं च वीतादीनामुपपन्नं तस्य निर्विषयत्वादित्याशङ्कायां तस्य सविषयत्वमा-
दर्शयितुमनसः स्वामिनः प्राहुः—

सत्सामान्यात्तु सर्वैक्य पृथग्द्रव्यादिभेदत । भेदाभेदविवक्षायामसाधारणहेतुवत् ॥ ३४ ॥

तु विशेषणे। तेन सत्सामान्यं विशेष्यमाश्रित्य सर्वेषां वीतादीनामैक्यमिति नैकत्वप्रत्ययो निर्विषयः, तस्य सत्सामान्यविषय-
त्वात्। पृथक् सर्वं वीतादि द्रव्यादिपदार्थभेदमाश्रित्यानुभूयते। ततो न पृथक्त्वप्रत्ययोऽपि निर्विषयः, तस्य द्रव्यादिभेदविषयत्वादिति
निवेदितं बोद्धव्यम्। हेतुरत्र ज्ञापकः कारकश्चोच्यते। स चासाधारणो यथाऽस्य प्रत्यादिभिर्विशेषेणेष्टत्वात्। स च यथा स्वभेदानां

पक्षधर्मत्वादीनां स्वारम्भकावयवादीनां वा भिन्नानां यथैव हेतुत्वेन घटत्वकम्बुग्रीवादित्वेन वा तद्भेदविवक्षायामेक एव तथा सर्वं विश्वाकाराभासितमिति व्याख्यातार्थैक्यकल्पनात् । कश्चिदाह, सर्वार्थानां समानपरिणामेऽपि कथमैक्यं तेषां स्वभावसाङ्कर्यानुपपत्तेः । न हि भावाः परस्परेणासमाने भिद्यन्ते भेदप्रतीतिविरोधात् । तेषामेककार्यकारणत्वात्तथा समानव्यवहारभाक्त्वेऽपि परमार्थतोऽसङ्कीर्णस्वभावत्वात् । तदुक्तं ' सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः । स्वभावपरभावाभ्यां यस्माद्व्यावृत्तिभागिनः ॥ १ ॥ तस्माद्यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः । जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥ २ ॥ ततो यो येन धर्मेण विशेषः संप्रतीयते । न स शक्यस्ततोऽन्येन, तेन भिन्ना व्यवस्थितिः ॥ ३ ॥ " इति । अत्राभिधीयते । नीलादिभेदानामैक्यं सर्वैकभेदस्य स्वभावविश्लेषाभावात् । न हि स्वभावविश्लेषाभावादृते नीलस्वरूपस्य संवेदनस्य वा कस्यचिदेकस्य स्वयमिष्टस्याप्येकत्वनिबन्धनं किंचिदस्ति । नापि सर्वथा भिन्नानामपि भावानां सत्सामान्यस्वभावेन विश्लेषोऽस्ति तथा विश्लेषाभावस्यानुभवात् । अन्यथैक सदन्वयस्तत् स्यात् । ततः समवाये सर्वमेकं सदविशेषादिति, सदात्मना सर्वभावानां परस्परमभिन्नत्वेऽपि साङ्कर्यप्रसक्तेः चित्रैकज्ञाननीलादिनिर्भासानां संविदात्मनैकत्वेऽपि साङ्कर्यप्रसक्तिवत् । नहि तेषामनेकत्वे चित्रज्ञानसिद्धिः सर्वथैकत्ववत् । तत एव न किंचिद् ज्ञानं चित्रसंवेदनाद्वैतोपगमादिति चेत् न तत्रापि वेद्याकारविवेकसंविदाकारयोः परोक्षप्रत्यक्षयोरेकसंवेदनत्वेऽपि साङ्कर्यानिष्टेरन्यथा संविदाकारस्यापि परोक्षत्वप्रसङ्गात् वेद्याकारविवेकवत् । तस्य वा प्रत्यक्षत्वे संविदाकारवत् स्यात् । न चैवं तद्विप्रतिपत्तिविरोधात् समारोपस्यापि सर्वथाप्यविज्ञेये कथंचिदसंभवाभिप्रायवत् । तस्यैव सतो द्रव्यादिभेदात् पृथक्त्वमुदाहरणं पूर्ववत् । तथा च बहिरन्तश्च भावानां सदात्मनैकत्वं द्रव्याद्यात्मना पृथक्त्वं च स्वस्वभावः सिद्धो न पुनरसाधारणं भिन्नं रूपम् । तेन च स्वस्वभावेन व्यवस्थितेः

स्वभावपरभावाभ्यां भावाः स्वभावेनानुवृत्तिव्यावृत्तिभागिनो, न पुनरेकान्ततो व्यावृत्तिभागिनः । तस्मादतो यतोऽमी व्यावृत्ति स्तन्निबन्धना भेदविषया एव प्रकल्प्यन्ते, न जातिविशेषाः, प्रतीतिविरोधात् । यतो यदनुवृत्तिस्ततस्ततो जातयः प्रकल्प्यन्ते, तासामेवानुवृत्तिप्रत्ययनिमित्तत्वात् । यतो यो येन धर्मेण विशेषोऽविशेषश्च संप्रतीयते न स तमतिवर्तते । तत्र भिन्नाऽभिन्ना च व्यवस्थितिः पदार्थानां, तथा प्रतीतेर्बाधकाभावात् । तथा स्थितमेतत् सत्तासामान्यविवक्षायां सर्वेषामैक्यम्, द्रव्यादिभेदविवक्षायां पृथक्त्वमेव, इतरस्याविवक्षायां गुणभावात् ॥ २४ ॥

उक्तमेव विवृणोति इत्यिङ्क्त्—स्वभेदैरित्यादिना, सत्सामान्यात्विति सर्वस्य वस्तुनः सत्त्वेनैक्यं द्रव्यादिभेदेन पार्थक्यं यथाऽसाधारणः भूस्थादिक्रयाऽभिहितः सन्नादिहेतुत्वहेतुत्वेनाभेदविवक्षयैकः पक्षधर्मत्वाद्यपेक्षया च पृथग्रूप इति । तथा चैकत्वं पृथक्त्वं च वैवक्षिकमेव ननु क्वचन विश्रिष्यविभान्तं द्रव्यार्थिकनयेनैकीकृतस्यैव पर्यायार्थिकनयेन पृथक्करणात्, तेन पृथक्कृतस्यैव चान्येनैकीकरणात्, सम्मतो द्रव्योपयोगस्यापभिमविकल्पनिर्वचनत्वोक्तेः, कार्यकारणभावप्रवाह पतितानां द्रव्यपर्यायाणां तत्र विभान्त्या सम्भवेऽपि सामान्यवस्त्वविभामात्, नीलादिस्वलक्षणज्ञानस्वलक्षणयोरपि रूपरसा विपर्यासित्वभिर्भासभेदेन पृथक्त्वेन सर्वैकत्वायोगात्, तदात्मनि तत्परभावौ च द्रव्यैक्येऽपि पर्यायविवक्षाप्रयुक्तद्रव्य विवक्षाया एव शरणत्वात्, देशप्रदेशकल्पनाविनिर्मुक्तवस्तुगोचरैर्भूतनयप्रवृत्तेरपि नयान्तराविवक्षाहेतुकत्वात्, द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकोभयप्रवृत्तेरपि सर्वत्र नियमस्य भजनामात्रेण च क्वचन तदपवादस्य शास्त्रसिद्धत्वात्, सर्वेषां नयानां स्वस्ववच-नीयसत्यत्वेऽपि च परविचारप्रवृत्तौ मोघत्वादित्यादिरहस्यं सहृदयैः स्वयं बोध्यम् । ज्ञापकः साध्यज्ञानजनकज्ञानविषयः,

कारकोऽन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्ती, जातिभेदा मनुष्यत्वादिरूपास्तुच्छा, तद्विशेषोपाधयस्तादृशास्तद्विशेषाभावाभिधानवि-
धयाः, यथाशुक्लेऽज्ञानादिः, तस्य ज्ञानधर्मस्य जातिभेदविशेषत्वानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । भिन्नं रूपं गुणान्तरं धर्मान्तरं वा, इतरस्यापि विवक्षायां गुणभावादिति गुणभावस्वप्रकारकबोधोद्देशेन वचनाभ्यासापत्यभेदसंसर्गप्रवेशमपरित्यज्य मानं, तत्र मूले चानन्तधर्मात्मके वस्तुन्येकोऽपि धर्मस्तदितरसकलधर्माभिन्नत्वादिविशिष्टसंसर्गेण भातीति व्युत्पत्तिः । नन्वेकत्वमभेदः पृथक्त्वं च भेदः साधनमेकं पक्षधर्मत्वादिना न भिद्यते किन्तु भिन्नप्रकारकप्रतीतिविषयो भवतीति दृष्टान्तावष्टम्भेन जीवादिवस्तुन्येकत्वपृथक्त्वयोरन्योन्यानुगमसाधनं युक्तिरिक्तमिति चेत्, न, धूमो वह्नौ धूमत्वेनैको हेतुः पक्षधर्मत्वादिरूपैः पृथग्भूतः, दण्डो घटे दण्डत्वेन हेतुर्द्रव्यत्वेन न हेतुरिति प्रतीत्या हेत्वाद्येकत्वपृथक्त्वयोर्भेदाभेदयोश्चान्योन्यानुगमसिद्धान्तदृष्टान्तेन जीवादिवस्तुनि तत्साधनस्य युक्तिप्रधानविधायित्वात् । न च द्रव्यत्वेन न हेतुरित्यत्र द्रव्यत्वानवच्छिन्नहेतुतावगमः, मूले वृक्षः संयोगी न शाखायामित्यत्रापि शाखानवच्छिन्नसंयोगप्रतियोगिकत्वापत्तेः, दण्डोऽप्ययं द्रव्यत्वेन न हेतुरित्यत्रागतेश्च । युक्तिसिद्धे च भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वे किमेतदपेक्षया भेदाभेदोभयावगाहिप्रतीतेरन्यविषयत्वकल्पनेन, न च द्रव्यत्वावच्छिन्नतादात्म्येन हेतुमति द्रव्यत्वेन हेतुभेदोऽप्यसम्भवीति वचनीयम् । तादात्म्येन तद्धेतुतावच्छेदकयोस्तदवच्छिन्नतावच्छेदकत्वनयच्छेदकभेदेन समनियताकारात् प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वेऽतिप्रसङ्गस्तु कथञ्चित् पक्षेणैव प्रतीत्यबाधया परिहरणीय इति दिग् ॥ २४ ॥

विधयाऽभिमतयोरुपपत्तात् तत्साध्यसाधनयोर्युक्तेति मन्यमानं प्रत्याह—

विवक्षा चाविवक्षा च विशेष्येऽनन्तधर्मिणि । सतो विशेषणस्यात्र नासतस्तैस्तदर्थिभिः ॥३५॥

विवक्ष्यते इति विशेषः विशेष्योऽर्थस्तावदनन्तधर्मा प्रागुक्तः । तत्र कस्यचिद्विशेषणस्यैकत्वस्य सत एव विवक्षा पृथक्त्वस्य च सत एव वा-क्रियते इति विशेषः विशेष्योऽर्थस्तावदनन्तधर्मा प्रागुक्तः, सर्वथा तत्र कस्यचिद्धर्मित्वानर्थित्वयोरसंभवात्, तस्य सकला-विवक्षा, न पुनरसतः क्रियते तैः प्रतिपत्तृभिरेकत्वपृथक्त्वाभ्यामर्थिभिः, सर्वथा तत्र कस्यचिद्विवक्षाविषयस्य समोऽत्यन्तासत्त्वे सर्वस्यासत्त्वं युक्तम्, कस्यचित् प्रत्यक्षविषयस्य वैकल्यादविसंवादकत्वात् तदविषयत्वात् । न हि कस्यचिद्विवक्षाविषयस्य सर्वथासत्त्वं, न पुनः सत्त्वप्रत्यक्षविषयस्येति चेत्, धर्मसत्त्व केशोण्डुकादेरसत्त्वे सर्वस्य प्रत्यक्षविषयस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षाभासविषयस्यासत्त्वं, न पुनः सत्त्वप्रत्यक्षविषयस्येति चेत्, न, विवक्षाविषयस्यासत्त्वमस्तु, सत्यविवक्षाविषयस्य तु मा भूत् । न कश्चिद्विवक्षा सत्या विकल्परूपत्वात्स्वप्नादिविकल्पवदिति चेत्, न, अस्यानुमानस्य सत्यत्वेऽनेनैव हेतोर्व्यभिचारात् तदसत्यत्वे साध्यासिद्धेः । यतोऽनुमानविकल्पादर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां न विसंवाद्यते, तद्विषयः कथमसन् भवेत् ? विसंवादे, तद्विषयः सन्नेवेति चेत्, यतो विवक्षाविशेषादर्थं विवक्षित्वा प्रवर्तमानो न विसंवाद्यते तद्विषयः कथमसन् भवेत् ? विसंवादे, तद्विषयः सन्नेवेति चेत्, न, सकलस्याभोऽयत्र वीतेनार्थस्वलक्षणेन व्यभिचारात् । सर्वस्य वस्तुनो वाच्यत्वाभावे विवक्षाविषयोऽसन्नेवान्यथा तदनुपपत्तेरिति चेत्, न, नामस्थापनादीनां च नामान्तराभावादन्वभामवस्यानुपङ्गात् तेषामविवक्षाविषयत्वेऽपि सत्त्वे कथमन्यदपि विवक्षाविषयत्वमिति चेत्, न, नामस्थापनादीनां च नामान्तराभावादनभिधेयत्वानुषङ्गात् तेषामविवक्षाविषयत्वेऽपि सत्त्वे कथमन्यदपि विवक्षाविषयत्वमिति चेत्, न, अन्य-विशेषणमविवक्षाविषयत्वे सत्येव न सिध्येत् ? तदेव विधिप्रतिषेधधर्मौ सतामेव विवक्षेतराभ्यां योगस्तदर्थिभिः क्रियेत, अन्य-विशेषणमविवक्षाविषयत्वे सत्येव न सिध्येत् ? तदेव विधिप्रतिषेधधर्मौ सतामेव विवक्षेतराभ्यां योगः समर्थितः, येन तदभावेऽपि स स्यात् । उपचारमात्रं तु स्यात् । कार्यविप्रपत्तेरभावात् न सर्वक्रियार्थिनिष्पत्तिमनपेक्ष्य विवक्षेतराभ्यां योगः समर्थितः, येन तदभावेऽपि स स्यात् । उपचारमात्रं तु स्यात् । न चाग्निर्माणवक इत्युपचारात्, पाकादावुपयुज्यते । ननु वाच्यत्वाप्तवर्ण एव विवक्षेतराभ्यां युज्यन्ते, न वस्तुस्वभावो, यतस्तयोः सविक-न चाग्निर्माणवक इत्युपचारात्, पाकादावुपयुज्यते । ननु वाच्यवाचकाभ्यामारोपादपि प्रवृत्तिरिति चेत्, न, अध्यारोपस्य विकल्प-त्वमिति चेत्, न, सम्यक्त्वो वस्तुनि प्रवृत्तिविरोधात्, व्यावृत्तिव्यावृत्तयोरेकत्वाध्यारोपादपि प्रवृत्तिरिति चेत्, न, अध्यारोपस्य विकल्प-

त्वेनार्थोपिचरत्वात् स्वाभिधेय व्यावृत्तेरेकत्वारोपणायोगात्। सामान्येनार्थोऽध्यारोपविकल्पविषय एवेति चेत्तदपि यदन्यव्यावृत्तिरूपं तदावृत्त्यैव व्यावृत्तेरेकत्वारोपात्कथं प्रवृत्तिः ? तामिच्छता वर्तेकेभ्यः परस्परव्यावृत्तयोपि परिणामविशेषा एषितव्याः ॥ ३५ ॥

विकल्परूपत्वादिति, न च पक्षाद्यपित्वेनासाधितत्वं, विवक्षाया मोहाभिव्यक्तचैतन्यरूपत्वेनास्य पक्षाद्यपित्वात्, मान्नो पर्यायिनाम्नः, तद्भागानां च पकारटकाराणाम्, उपचारमात्रं तु स्यादिति मुख्यार्थबाधे तद्योगत्वेऽपि प्रयोजनान्यतरसंपत्तेरेव वक्तृत्वादिति भावः। न चाग्निरित्यादि, ततः सतामेवार्थानामभिधिविवक्षेतराभ्यां योग इति निर्व्यूढम् ॥ ३५ ॥

योऽप्याह भेद एव परमार्थसमर्थानां नाभेदस्तस्य संवृतित्वात्तथा विरोधादिति। अभेद एव तात्त्विको भावानां न भेदस्तस्य समारोपितत्वादन्यथा विरोधानुपपत्तेरिति चापरः तौ प्रति सूरयः प्राहुः—

प्रमाणगोचरौ सन्तौ भेदाभेदौ न संवृती। तावेकत्राविरुद्धौ ते गुणमुख्यविवक्षया ॥ ३६ ॥

अभेदस्तात्त्विक एव न पुनः संवृतिविषयः प्रमाणगोचरत्वाद्भेदवत्। भेदः सन्नेव न पुनः संवृतिः प्रमाणगोचरत्वादभेदवत्। भेदाभेदौ सन्तावेव, न पुनः संवृती प्रमाणगोचरत्वात्स्वेष्टतत्त्ववदिति पक्षान्तरमाश्रितं लक्ष्यते, वस्तुमयसंवृतिवादिनोपि सकलधर्मविधुरत्वमसमञ्जसमस्य भावात्। न चात्र साध्यसाधनधर्मविकलमुदाहरणं, भेदाभेदवस्तुमयतामुभयैकान्तवादिभिर्वादिभिर्वाऽप्रसिद्धेः स्वाद्याभिधानात्। तदेकत्र वस्तुनि भेदाभेदौ परमार्थसन्तौ हे भगवन्तो न विरुद्धौ प्रमाणगोचरत्वात्स्वेष्टतत्त्ववत्। इति सामर्थ्यात् परस्परनिरपेक्षौ भेदाभेदौ विरुद्धावेव प्रमाणगोचरत्वमेकैकान्तादिवत् इति कारिकासामर्थ्यसम्प्रदायः। किं पुनः प्रमाणं तद्गोचरत्वमत्र हेतुरिति चेत्

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमनधिगतार्थाधिगमलक्षणत्वादित्यत्र वक्ष्यति । अधिगमो हि स्वार्थाकारव्यवसायः । स्वार्थाकारौ च कथंचिद्भेदाभेदौ, तदन्यतरापायेऽर्थक्रियानुपपत्तेस्तदेकान्ते सर्वथा तदयोगात् । तदेवं सति भेदमभेदं वा सान्योन्यरहितं विपरीतयति प्रमाणम् । न हि बहिरन्तर्वा स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं वा तथैवोपलभामहे यथैकान्तवादिभिराम्नायते । इति भेदैकान्ताभावेऽभेदैकान्तासत्त्वे च परस्परनिरपेक्षतदुभयैकान्तापाकरणेऽप्युभयैकान्तापसारणे च साम्ये समावानुपलब्धिः स्वयमुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तस्यानुपलम्भमात्रासिद्धेः । न चेयमसिद्धा सूक्ष्मस्थूलाकाराणां स्थूलसूक्ष्मस्वभावव्यतिरेकेण प्रत्यक्षादावप्रतिभासनात् । न हि प्रत्यक्षे स्वलक्षणं सूक्ष्मं परमाणुलक्षणं प्रतिभासते स्थूलस्य घटाद्यात्मनः प्रतिभासनात् । परमाणुष्वेवाभासमानेषु ततो प्रतिभासमानेषु कुतश्चिद्भ्रान्तिनिमित्तादात्मनि परत्र वाप्यसन्तमेव स्थूलाकारमादर्शयन्ती संवृतिस्तान् संवृणोति केशादिभ्रान्तिवदिति चेत्, नैवं, बहिरन्तश्च प्रत्यक्षस्याभ्रान्तत्वकल्पनापोढत्वाभावप्रसङ्गात्, संव्यवहारतः परमार्थतो वा प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तमिति लक्षणस्यासंभवदोषानुषङ्गात्, परमाणूनां चतुरस्रत्वस्थूलाकारप्रतिभासनात् । ते इमे परमाणवः प्रत्यक्षबुद्धावात्मानं च न समर्पयन्ति प्रत्यक्षतां च स्वीकर्तुमिच्छन्तीत्यमूल्यदानक्रयिणः स्वावयवभिन्नैकावयविवत् । न हि सोऽपि सूक्ष्मस्वावयवव्यतिरिक्तो महत्त्वोपेतः प्रत्यक्षे प्रतिभासते, कुण्डादिव्यतिरिक्तदध्यादिवत् । समवायात्तेभ्योऽनर्थान्तरमिव प्रतिभासते इति चेत्, न, अवयविप्रत्ययस्य सर्वेण भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । तथा चाव्यभिचारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमसंभवि स्यात् । न चैतेऽन्यथा अवयवावयविनौ समवायश्चावयवावयविनोरिति प्रत्याकारं प्रत्यक्षमनुभूयते कस्यापि, यतोऽसावप्यमूल्यदानक्रयी न स्यात्, प्रत्यक्षबुद्धावात्मानर्पणेन प्रत्यक्षतास्वीकरणाविशेषात् । तत एव परस्परभिन्नावयवावयविनामपि प्रत्यक्षे प्रतिभासनाभावमूल्यदानक्रयिणौ, समवायवत् । सर्वं वस्तु क्षणिकपरमाणुरूपं, सत्त्वात्, नित्यसूक्ष्मरूपे

क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेस्तद्योगादित्यनुमानेन स्वरूपमध्यवसीयते इति चेत्, न, अत्र हेतोर्विरुद्धत्वात् सत्त्वस्य कथंचिन्नित्या नित्यात्मकवस्तुन्येव व्याप्तत्वात् सर्वथा नित्याद्येकान्तरूपे क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् सत्त्वानुपपत्तेः समर्थनात्। एतेन सूक्ष्मेऽपि द्रव्यं सूक्ष्मपर्यायवदेव प्रतिभासते इति व्युदस्तम् तदनुमानस्यापि विरुद्धत्वाविशेषात् प्रत्यक्षबाधितविषयत्वाच्च हेतोरतीतकालत्वाभ्यवसितेः। अत एव नोपमानाद्यपि तत्प्रतिभासनमिति नासिद्धं सूक्ष्माद्येकान्तस्य प्रत्यक्षादुष्प्रतिभासनम्, यतस्तदविवेचने साम्ये स्वभावानुपलब्धिर्न सिध्येत्। तदविवेचने च सिद्धः सूक्ष्माद्येकान्तः। तत्र स्वभावान्तरस्य प्राधान्यविवक्षायामाकारान्तरस्य गुणभावः स्यात् घटोऽयं परमाणवो रूपादयो वेति। घटार्थिनो हि घटविवक्षायां घटः प्रधानं परमाणवोऽनुमेयाः, प्रत्यक्षाश्च रूपादयो गुणीभूताः, तदनर्थित्वादविवक्षाप्रसिद्धेः। तदर्थिनां तु तद्विवक्षायां त एव प्रधानं न पुनर्घटोऽवयवी तदविवक्षायाः संभवात्मयावदर्थित्वानुपपत्तेः। न च वस्तुनस्तस्याविशेषादविवक्षेयमर्थित्वमनर्थित्वं वा प्रसज्यते, तस्य तस्सत्तामात्रानिबन्धनत्वात्, मोहविशेषोदयोद्भवत्वात् वस्तुतस्त्वपि मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययनिमित्तत्वात्॥ तदेवं स्यादद्वैतं, स्यात् पृथक्त्वमिति मूलभङ्गद्वयं विधिप्रतिषेधकल्पनैकवस्तुन्यविरोधेन प्रमाणतानुपदर्शितम्। शेषभङ्गानां तु प्रक्रिया यथोदितनयविशेषवचनमात्र 'एकानेकविकल्पादावुत्तरत्रापि योजयेत्' इत्याद्यविशेषकारिकानिर्देशसामर्थ्यात्प्रपञ्चतो निश्चेतव्या ॥ ३६ ॥

अद्वैताद्यग्रहोग्रग्रहगहनविपन्निग्रहेऽलङ्घ्यवीर्याः, स्यात्कारामोघमन्त्रप्रणयनविधयः शुद्धसध्यानधीराः ॥
धन्यानामादधाना धृतिमधिवसतां मण्डलं जैनमग्र्यं, वाचः सामन्तभद्र्यो विदधतु विविधां सिद्धिमुद्भूतमुद्राः ॥२ ॥

॥ इत्याप्तमीमांसालङ्कृतौ द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

स्फारिकायां न संवृती इति, संवृतिपदस्य संवृतिविषये लाक्षणिकत्वात् सांवृतावित्यर्थः । अविरुद्धावित्यतः पूर्वं भवतु मिति शेषः । एकत्वाविरुद्धतया वचन एव गुणवस्त्वविवक्षया हेतुत्वसम्भवादित्यर्थः । न चेयमसिद्धेति एतेषु साध्येषु इयं स्वभावानुपलब्धिरसिद्धा न ॥ सूक्ष्मेत्यादिभाष्यम् सूक्ष्मस्थूलाकाराणामवयवावयविरूपाणां विषयाणां स्थूलसूक्ष्मस्वभाववव्यतिरेकेणावयव्यवयवस्वभावानुपरागेण, अत्यासन्नासंसृष्टेष्विति अयोग्यपरमाणुभ्यो योग्यपरमाणूनामुपलक्षणमेतत्, तेन वाय्वादेरचाक्षुषत्वमप्युपपादितं भवति, शक्तिविशेषमेवामूनां चाक्षुषादिजननयोग्यत्वादिति बोध्यम् । 'संवृणोतीति' तथा च घटशरावैकत्वप्रत्ययहेतुरनेकत्वप्रत्ययविषयकम् दोष एव संवृतिः, संवरणाभावान्वर्थस्य संज्ञाया इत्युक्तं भवति, कुण्डादिव्यतिरिक्तदध्यादिवदिति । यथा कुण्डादिभ्यतिरिक्तं दधि प्रतिभासते तथा स्वावयवव्यतिरिक्तोऽवयवी न प्रतिभासत इति व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् । अनर्थान्तरमिवेति तन्तव एव पट इत्यवयवभिन्नोऽप्यवयवी समवायसंयोगाद्भिन्नत्वेन भासत इत्यर्थः । 'प्रत्यक्षलक्षणमिति' "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" इत्यक्षपादसूत्रोक्तप्रत्यक्षलक्षणघटकमित्यर्थः । अत्र इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारिप्रत्यक्षमित्येतदेव लक्षणम्, अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकं चेत्येतावत् निर्विकल्पकत्वसविकल्पकत्वाभ्यां विभागपरमित्यादि व्यवस्थितं न्यायसिद्धान्तभाषायाम् । न चेत इति समवायाप्रत्यक्षत्वं च वैशेषिकैरपि स्वीक्रियते, तच्च न सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् समवायसंयोगान्यतरत्वमेवं सम्बन्धत्वं परित्यज्य संयोगप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति विपर्यासस्यादेव तत्प्रत्यक्षत्वं स स्वीकरणीयः, तत्सम्बन्धवत्सम्बन्धाक्षिप्रत्यक्षपरम्पराभिप्राय (भिया यस्य सुगमत्वम्, अन्यथा समवायस्य

सत्त्वे तत्प्रत्यक्षमिव तत्सम्बन्धतत्सम्बन्धपरम्पराऽपि प्रत्यक्षा स्यात्) प्रत्यक्षाद्याश्रितेति भाष्यस्थादिपदगृहीतानुमाना द्यावपि घटस्पर्शाकाराः स्वोपधर्मस्वभावव्यतिरेकेण न प्रतिभासन्त इति समर्थयितुमना आह-सर्वे घटस्पर्शादिना प्रत्यक्षपाश्रितेति अनपूर्वसाश्रितस्यैवाश्रयिनः प्रत्यक्षे मानादिस्पर्शः, गुणीभूता इति, यावत्स्वप्रदेशगुणपर्यायविशिष्ट तादात्म्यसंसर्गेणैवैतदविरुद्धे मानाम्युपगमादित्यर्थः । तदनर्थित्वादिति रूपादिपुरस्कारजिज्ञासाभावादित्यर्थः, तत्सद्भावे तु आमत एवैते रूपादयो घट इति प्रत्यवमिति भावः । यद्यपि विवक्षा शाब्दबोध एव प्रयोजिका, न प्रत्यक्षे, नापि विज्ञाता, पटादिप्रणोन्मीलितनयनस्य पुरःस्थितपटप्रत्यक्षानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, तथापि प्रधानगुणभावेन तथा तथाप्रत्यक्षे तदर्थित्वा विनियन्त्रितक्षयोपशमस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धिस्य हेतुत्वाभावानुपपत्तिरिति सर्वमनवद्यम् । शिष्टं सुगमम् ॥ २१ ॥

इत्येकत्वपृथक्त्वचिन्तनमयौ यौ शुक्लभेदावुभौ, तावु ममजल्पनिम्नजल्पयोः सादृश्यमन्विच्छतः ॥
उद्धृत्य द्रुतमस्तमोहविषमप्येभ्यो स्थितिस्वाभिधौ, स्याद्वादपदमप्यट एव हि निजा स्यागम्भस्ती सुधा ॥१॥

इति श्रीमदकब्बरसुरत्राणप्रदत्तजगद्गुरुबिरुदधारकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यमुख्यमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतंसपण्डितश्रीलाभविजयगणिशिष्याग्रेसरपण्डितश्रीजितविजयगणिसतीर्थ्यालंकारपण्डितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे द्वितीयः परिच्छेदः ॥

॥ अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

ॐ 卐 ॐ ॥ अथ तृतीय· परिच्छेद ॥ ॐ 卐 ॐ

नित्यत्वैकान्तपक्षेऽपि, विक्रिया नोपपद्यते । प्रागेव कारकाभाव', क्व प्रमाणं क्व तत्फलम् ॥ ३७ ॥

अष्टशती प्रथितार्था, साष्टसहस्री कृतापि संक्षेपात् ॥ विलसदकलङ्कधिषणैः, प्रपञ्चनिचितावबोद्धव्या ॥१॥

सदसदेकान्तयोः प्रतिषेधानन्तरं नित्यत्वैकान्तप्रतिक्षेप, प्रक्रम्यतेऽनेनेति तात्पर्यम् । तत्र नित्यत्वैकान्तः कूटस्थत्वाभिनिवेशः । तस्य पक्षः प्रतिज्ञानम् । तस्मिन्नपि विविधा क्रिया परिणामपरिस्पन्दलक्षणा नोपपद्यते । कार्योत्पत्तेः प्रागेव वस्तुसत्त्वे वा प्रागेव कारकाभावो नोपपद्यते इति कूटस्थः प्रागेव कारकः स्यादात्मा भोगस्य । अथ प्रागेव कारकाभावस्तदा विक्रियापि नोपपद्यते इति तत्कारकः स्यात् तदविशेषात् । सोऽस्त्वकारकोऽविक्रियोऽपि चेत्, क्वेदं प्रमाणं प्रमितिलक्षणं च तत्फलमुपपद्यते ? प्रमातुरभावे तत्कारकः स्यात् तदविशेषात् । सकलकार्योत्पत्तिरसंभवात् । न ह्यकारकः प्रमाता नाम, प्रमितिक्रियासाधकस्य कारकविशेषस्य स्वतन्त्रस्य प्रमातृत्वोपपत्तेः । कथमात्मसिद्धिः परस्य स्यात् ? खरविषाणादिसिद्धिप्रसङ्गात् । परिच्छित्तिविक्रियायोः सर्वथाप्यसाधनस्य सत्त्वासंभवावस्तुत्वापत्तेः । ननु चात्मनश्चेतनैवाभिक्रिया, न पुनः स्वव्यतिरिक्तकार्यस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा, तस्याः प्रधानहेतुत्वात् । न च चेतना पुंसोऽर्थान्तरमेव, तस्य तत्स्वरूपत्वात् "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्" इति वचनात् । न चानित्या चेतना, नित्यपुरुषस्वभावत्वात् साक्षित्वादिवत्, तस्या प्रधानस्वभावत्वे पुरुषस्य नावैचर्यात् तदनित्यत्वप्रसङ्गाच्च सुखादिवत् । न च नित्यायाश्चेतनायाः परस्यार्थक्रियात्वं विरुध्यते चास्य

वैरूप्याः क्रियायाः प्रतिपादयामासत्वात् । ततोऽर्थक्रियासमर्थत्वात्मनो वस्तुत्वमेव । न ह्यर्थक्रियाकारणस्यैव वस्तुत्वमर्थक्रि-
यायाः स्वयमवस्तुत्वापत्तेस्तदर्थक्रियान्तराभावादनवस्थानप्रसङ्गात् । स्वतोऽर्थक्रियाया वस्तुत्वभावत्वे पुरुषस्यापि स्वतः स्वरूपार्थ-
क्रियात्वभावस्याविरोधि वस्तुत्वमस्तु विक्रियाविरहेऽपि नित्यकारकस्यापि घटनात् । इति कश्चित्, सोऽपि न परीक्षाक्षमधिषणः, प्रमाण-
विरोधात् प्रत्यक्षतोऽनुमानादेर्वा नित्यार्थक्रियायाः क्वाचित्परिच्छेदात् । स्वसंवेदनमेव नित्यचेतनार्थक्रियां परिच्छिनत्तीति चेत्, न, तथा
तदनुत्पादस्यासमाधानात् । न हि दुरध्यवसितो चेतनो पुरुषः प्रेक्ष्यते, बुद्धिपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात्, सर्वस्य सर्वादेर्विषयस्य दुर-
ध्यवसायव्यवसितरपेक्ष पुंसा संवेदनसिद्धेः । स्यान्मतं न चेतना नाम विषयभूतार्थान्तरं पुंसोऽस्ति या दुरध्यवसीयते तस्यास्तत्स्व-
रूपत्वात् स्वतः प्रकाशनाय इति तदप्ययुक्तं तदर्थक्रियात्वायोगात् । न ह्यर्थक्रियावतः स्वरूपमेव सदावस्थाय्यर्थक्रिया प्रसिद्धास्ति
तस्याः पूर्वाकारपरित्यागेनोत्तराकारोपादानेन च क्वचित् परत्र वा प्रतीतेः । सोऽयं पूर्वापरस्वभावपरिहारावाप्तिलक्षणामर्थक्रियां कौट-
स्थ्येऽपि पुंसः कथमनुमन्यते ? सा ह्यर्थक्रियोत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा । न च प्रमाणसिद्धे सर्वथासौ प्रतीयते, तत्र कारकज्ञापकयोर्व्यापारासं-
भवात् । न हि पुरुषस्यार्थस्योत्पत्तिश्चेतनाक्रिया येन कारकहेतोरुपादानस्य सहकारिणो वा व्यापारस्तत्र भवेत् । तथोपगमे वा तस्या-
नित्यत्वानुषङ्गात् कुतः कौटस्थ्यसिद्धिः ? चेतना पुंसो ज्ञप्तिक्रियेत्यपि न युक्तं, यतस्तत्र ज्ञापकहेतोः प्रमातुः प्रमाणस्य च व्यापारः
स्यात् । स्यान्मतं 'न पुरुषस्य चेतनायाः क्रिया चेतनाख्योत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा । किं तर्हि ? स्वभाव एव तस्य सर्वदा तत्स्वभावत्वात्' इति
तदप्यसत्, पुंसः परिणामसिद्धिप्रसङ्गात्, परिणामविवर्तधर्मावस्थाविकाराणां स्वभावपर्यायत्वात् । ननु च स्थितस्य धर्मिणः पूर्वो-
त्तरविरोभावेनोत्पादविगमौ परिणामः । स कथं स्वभावपर्यायः ? सदावस्थितस्य स्वरूपस्य स्वभावत्वात् । यतोऽत्र विवर्तविकारा-

वस्थानां स्वभावपर्यायत्वं युक्तं, विवर्तादीनां कादाचित्कत्वात् । तत एव धर्मविशेषस्य न स्वभावपर्यायत्वम् । धर्मसामान्यस्यापि साधारण्यस्यासत्त्वमेव, तस्यानपायिनोऽसाधारणस्य स्वरूपस्य स्वभावत्वात् ।' इति कश्चित् सोऽपि न परीक्षकः, सततापरिस्थितस्यै-कान्ततः कस्यचित्स्वभावस्यासंभवात् । स हि न तावत्सकलप्रमाणेनापरिच्छिद्यमानः प्रतिज्ञातुमर्हति अतिप्रसङ्गात् । परिच्छिद्यमानस्तु पूर्वापरिच्छिद्यमानरूपतान्वयव्यतिरेकेण परिणामस्वभावानुसरणात् कथं न स्वभावः परिणाम एव स्यात्तत्स्वपर्यायो न स्यात् ? एतेन विवर्तादीनां स्वभावपर्यायत्वमुक्तं, तद्वत्स्वभावस्यापि कथंचित्कादाचित्कत्वसिद्धेः । धर्मसामान्यस्य तु यथा साधारणत्वं तथा स्वभावसामान्यस्यापि परिणामादिसामान्यवत् । ततः परिणामादिविशेषाणां स्वभावविशेषपर्यायत्वं परिणामादिसामान्यानां तु स्वभावसामान्यपर्यायता व्यवतिष्ठते । पूर्वोत्तराकारयोस्तिरोभावाविर्भावौ तु नाशोत्पादावेव नामान्तरेणोक्तौ, सर्वथा तदभावे स्वभावस्यासंभवात् । तदेतद्विनाशोत्पत्तिनिवारणमबुद्धिपूर्वकं प्रत्यक्षादिविरोधात् धर्मिकैकान्तवत् । नैवमसिद्धं साधनं पुरुषस्योत्पादव्ययध्रौव्यात्मनः स्वसंवेदनप्रत्यक्षात् स्मरणात्प्रत्यभिज्ञानादूहादनुमानाच्छ्रुताच्च प्रमाणात् सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणात्प्रतिपत्तेः, विनाशोत्पत्तिरहितस्य जातुचिदप्रतीतेः प्रत्यक्षादिविरोधस्य निश्चयात् । एतेन धर्मिकैकान्तनिदर्शनस्य साधनविकलता निरस्ता, सर्वथा स्थितिरहितस्य चेतसः प्रत्यक्षादावप्रतिभासनात्तद्विरोधस्य सिद्धेः । साध्यशून्यता च न संभवति स्थितिमात्राभिनिवेशस्यैव निरन्वयक्षणिकाभिनिवेशस्यापि मिथ्याबुद्धिपूर्वकत्वात् । एतेनाव्यक्त नित्यमेवैकमपास्तं, व्यक्तस्यापि नित्यत्वानुपपत्तेः, मिथ्यात्वव्यतिरिक्तस्याप्यनित्यत्वे चैतन्यस्याप्यनित्यत्वापत्तेः । सर्वथा व्यक्तस्यापि नित्यत्वे प्रमाणकारकव्यापारविरोधात्तत्प्रमेयमनर्थक्रियाकारि प्रसज्येत ॥ २७ ॥

रमारमणशङ्करद्रुहिणचन्द्रसूर्यादयः, प्रसादमिव मूर्ध्नि यत्क्रमरजःकणं बिभ्रति ॥

प्रसीदतु स यो विभुर्वरणराजपद्मावती-निषेवितपदद्वयः प्रकटपार्श्वपुण्याह्वयः ॥ १ ॥

तृतीयपरिच्छेदे किञ्चित् विविच्यते–साक्षित्वादियदिति, प्रधानात् सकलकार्योत्पादात्मनस्तादृश्येनावस्थानं माधिरम्, आदिना प्रकृतिमिमतादिग्रहः, पुरुषकल्पनावैयर्थ्यादिति पुरुषो हि प्रधानकार्यबुद्धिस्वनिष्ठचित्प्रतिबिम्ब प्रतिनियत कल्प्यत इति, पुरुषस्याध्यवसितस्यैवेति अन्यथा पुरुषे विषयोपरागप्रसङ्गेन निर्धर्मकत्वव्याघातापत्तेः, परम्परा मम धनोपगारस्तु न तत्स्याहन्ति, उपलक्षणस्याभिव्यक्त्वादिति भावः। तस्या इति वस्तुसम्व्यवहारे तादृश्या एवार्थ क्रियाया उपयुक्तत्वादिति भावः। किं तर्हि स्वभाव एवेति यावद्धर्मरूपक्रियाश्रयत्वादिति भावः। पुंसोऽर्थस्य चेतनायाः स्वभावक्रियास्तोक्तौ स्वभावपदस्य परिणामपर्यायत्वात्परिणामाभ्युपगमप्रसक्तिरित्याह–पुंस इत्यादिना, स्वभावपदस्य न परिणामपर्यायत्वमित्याशयेन सांख्य आशङ्कते–ननु चेत्यादिना, असत्त्वमेवास्वभावपर्यायत्वमेव, उक्तसांख्याशय एव पति जन मा पि न तत्त्वविदित्यादिना, पूर्वापरिच्छिद्यमानतारूपव्ययच्छेदेनेति, न च परिच्छिद्यमानस्यापरि च्छिद्यमानत्व न स्वभावं मनुमतमिति अवधेयम्। मतद्व्याहृतेरपि स्वभावभेदनिबन्धनत्वस्य बहुधा व्यवसायितत्वात्, यथावस्थितत्वनिश्चयमानस्यापि स्वभावान्तरव्याप्तिरूपत्वप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम्। सर्वथा तत्स्वभाव इति, त्रैलक्षण्यस्यैव स्वभावत्वव्यवस्थितिरित्यर्थः। एतेनोत्पादव्ययध्रौव्यात्मन एव स्वात्मनः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वेन, एतेभ्यस्तत्त्वस्यैकान्त नित्यतानिराकरणेन यस्यमाणकारिकार्थानुसारेण च, इत्याशयवानाचार्यायामाह–' सर्वथेत्यादि ' ॥ १७ ॥

प्रमाणकारकैर्व्यक्तं, व्यक्तं चेदिन्द्रियार्थवत्। ते च नित्ये विकार्यं किं, साधोस्ते शासनाद्बहिः ॥ ३८ ॥

न हि प्रमाणं नित्यं नाम, तदुत्पत्त्यभिव्यक्तेः प्रमितिरूपाया महदन्तरालयो व्यक्तसत्त्वनि नित्यत्वप्रसङ्गात् । नापि कारकं नित्यं, तथा च न व्यक्तं प्रमाणकारकैरभिव्यक्तमिन्द्रियैरर्थवदिति शक्यं वक्तुम्, पूर्वमनभि-व्यक्तस्य व्यञ्जकव्यापारादभिव्यक्तिप्रतीतेः । अथ मतम् प्रमाणकारकाणि व्यवस्थितमेव भावं व्यञ्जयन्ति चक्षुरादिवत् स्वार्थम् । ततो न किञ्चिदभिव्यक्तिर्विरुद्धमिति तदप्यसम्यक् सर्वथा नित्यत्वेन भावस्याव्यवस्थितत्वात् कथंचिदनित्यस्यैव प्रमाणकारकव्यापारविषयत्व विनिश्चयात् । चक्षुरादयो हि स्वार्थं रूपादिकमनभिव्यक्तस्वभावपरिहारेणाभिव्यक्तस्वभावोपपादनेन च व्यञ्जयन्तः स्वयमभ्यस्तकरूप त्यागेन व्यञ्जकत्वस्वीकरणेन च व्यञ्जकव्यपदेशभाजो दृष्टाः । न चैवं प्रमाणं कारकं च परेषाम्, तयोर्नित्यत्वाभ्युपगमात् । तत्कथम् च विपर्ययविशेषविज्ञानादेः साम्यतस्तात किञ्चित्सत्त्वार्थं पश्याम', कथञ्चिदपूर्वोत्पत्तौ तदेकान्तविरोधात् । न ह्यनेकान्तवादिनस्तत्त्व साधोः शासनाद्बहिर्विपर्ययविशेषविज्ञानाभिव्यक्तपक्षे स्यादेवोत्पत्तिः कथञ्चिदपूर्वा युज्यते, ततोऽस्यामभ्युपगम्यमानायां नित्यत्वैकान्तविरोधो न भवेत् तदभावे विकार्यानुपपत्तेः । न हि कथञ्चिदपूर्वोत्पत्त्यभावे किञ्चिदुत्पाद्यं कार्यं वा विकार्यमुपपद्यते ॥ ३८ ॥ न चैवं किञ्चि-तिरवं कार्यकारणभावाभ्युपगमादित्यभावोऽपि तत्सिद्धान्तम्, कार्यस्य सदसत्त्वविकल्पद्वयानतिक्रमात् । तत्र—

प्रमाणेत्यादिकारिकायां ते च नित्ये इत्यन्वेन, यदि व्यक्तमिन्द्रियैरर्थवत् प्रमाणकारकाभ्यां व्यक्तं स्वीक्रियते ते च प्रमाणकारके नित्ये स्वीक्रियेते तर्हीत्यध्याहारात्तर्हि तदा, ते तव, साधोः शासनाद्बहिरन्यत्र, विकार्यं किं न किञ्चित्, प्रमाणकारककृताभिव्यक्तेरपि सदातनत्वादित्यक्षरार्थः । अत्र प्रमाणकारकैरित्यपपाठः बहुवचनान्तत्वान्तस्य ते इति द्विवचनान्ततच्छब्देन परामर्शायोगात्, किन्तु प्रमाणकारकव्यक्तमिति समस्तपाठ एव युक्तः, वृत्तौ बहुवचनान्तपाठस्य

गान्धेरिरयस्वरूपत्वेनाप्युपपत्तिरिति ध्येयम् । भगवतः साधुत्वेनाभिधानं तच्छासनबहिष्ठानामसाधुत्वेन तदुत्प्रेक्षामात्रकल्पित प्रवचन निपातसम्भवासहिष्णुत्वमभिव्यनक्ति । न किञ्चिद्व्यक्तस्यार्थं न किञ्चिदभिव्यक्तिप्रयोजनम्, तदेकान्तविरोधा भिप्रायेणान्तविरोधम् ॥ १८ ॥

यदि सत्सर्वथा कार्यं, पुंवन्नोत्पत्तुमर्हति । परिणामप्रक्लृप्तिश्च, नित्यत्वैकान्तबाधिनी ॥ ३९ ॥

न तावत्सतः कार्यत्वं चैतन्यवत् । न हि चैतन्यं कार्यं, सत्स्वरूपस्य पुंसोऽपि कार्यत्वप्रसङ्गात्, तदवदन्यदप्यसतः सत एव कार्यत्वे विरुध्येत् । नाप्यसतः, सिद्धान्तविरोधाद्गगनकुसुमादिवत् । "असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥१॥" इति हि सांख्यानां सिद्धान्तः । स चासतः कार्यत्वे विरुध्यत एव । तथा 'यत्सर्वथाप्यसत् तन्नो-त्पद्यते । यथा गगनकुसुमम् । सर्वथाप्यसच्च कार्यं कस्यचित् । इत्यनुमानविरोधश्च प्रसेयः । नापरमेकान्तप्रकारान्तरमस्ति । तत एव न तिरोभावाविर्भावावित्येव वस्तुविवर्तं पर्येत्यैकान्तोऽस्तीति चेत्, न तस्याप्यसम्भवात्, विवर्तौ हि पूर्वोत्तरस्वभावयोर्व्ययोत्पादस्वभावत्वात्, गमोपगमे परिणामसिद्धरनेकान्तावतारप्रसङ्गात् । तदेवम् त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात्, अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधा दित्यनेकान्तोऽनिरूपमर्थविवक्षयेत्यावश्यमनुमरणीयं स्वदर्शनानपेक्ष तदेकान्तस्याकस्मात्स्वीकरणात् ॥१९॥ तदेवं नित्यत्वैकान्तवादिनो —

यत्र नाममात्रेणापि निर्णीतिर्नोपलभ्यते तत्र परिहारार्थं पूरितम्—'नाप्यसत इत्यादि' परिणामसिद्धेरिति तथा च सूत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणैः प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

पुण्यपापक्रिया न स्यात्, प्रेत्यभावः फलं कुतः । बन्धमोक्षौ च तेषां न येषां त्वं नासि नायकः ॥४०॥

पुण्यपापक्रिया कायवाङ्मनःकर्मलक्षणा शुभाऽशुभा । सा प्रधाने तावन्नास्ति, सर्वथा नित्यस्याप्युरूपवत् । तदभावे पुण्यपापयोः क्रिया तत्फललक्षणा नास्ति, कारणाभावे कार्यानुदयात् । ततः प्रेत्यभावो जन्मान्तरलक्षणस्तत्फलं च सुखाद्यनुभवलक्षणं कुतः स्यात् ? ततो बन्धमोक्षौ च यथोक्तलक्षणौ न स्तस्तेषां येषां त्वमनेकान्तवादी नायको नासि । इति तात्पर्यार्थः । ततो नित्यत्वैकान्ते दर्शनं नैवत् प्रेक्षापूर्वकारिभिरादरणीयं पुण्यपापप्रेत्यभावबन्धमोक्षविकल्परहितत्वान्नैरात्म्यादिवत् । न चैतत् क्वचिदेकान्ते संभवति कुशलाकुशलं कर्मेत्यत्र तदसंभवस्य समर्थितत्वात् ॥ ४० ॥ सत्यमेवमित्यत्वैकान्ते दूषणं क्षणिकैकान्तस्यैव प्रातीतिकत्वादिति वदन्तं वादिनं प्रत्याह—

क्षणिकैकान्तपक्षेपि, प्रेत्यभावाद्यसंभवः । प्रत्यभिज्ञाद्यभावान्न, कार्यारम्भः कुतः फलम् ॥ ४१ ॥

क्षणिकैकान्तपक्षे चेतसः कार्यारम्भो नास्ति, प्रत्यभिज्ञानस्मृतीच्छादेरभावात् सन्तानान्तरचित्तवत् । तदभावश्च प्रत्यभिज्ञातुरेकस्यान्वितस्याभावात् । सन्तानः कार्यमारभते इत्यपि मिथ्या, तस्याऽवस्तुत्वविरोधात् कार्यारम्भकस्य वस्तुत्वात् । चित्तक्षणानां चान्वयाभावात् । न च तत्कार्यारम्भकत्वाभावे फलं पुण्यपापलक्षणं संभवति । तदभावे न प्रेत्यभावो न बन्धो न च मोक्षः सुगताधिकार्यारम्भकत्वात् । न च तत्कार्यारम्भकत्वाभावे ... न हि सर्वथोभयैकान्ते स्यात् । इति क्षणक्षयैकान्तदर्शनमहितम्, असंभवत्प्रेत्यभावादित्वात्पुण्यैकान्तवत्पृथोल्येकान्ताभ्युपगमवत् । न हि सर्वथोभयैकान्ते स्यात् । नापि प्रज्ञावतां तदाभयणं हितमेव । तत्त्वलक्षणे नित्यत्वैकान्ते वा प्रेत्यभावादिः संभवति, यतोऽयं दृष्टान्तः साधनधर्मविधुरः स्यात् । नापि प्रज्ञावतां तदाश्रयणं हितमेव मतं, येन साध्यविकलः स्यात् । अत मतमेतत्, क्षणिकपक्षेऽपि चित्तक्षणानां वासनावशात्प्रत्यभिज्ञानं तदेवेदं सुखसाधनमिति स्मरणपुरस्सरमुत्पद्यते । ततोऽभिलाषात्साधनाय प्रवृत्तिरिति कार्यारम्भात्पुण्यपापक्रियासिद्धेः प्रेत्यभावादिसंभवात्संभवत्प्रेत्यभावादित्वादिति

हेतुरसिद्धो न साध्यसाधनयोरिति, तथाहि, [illegible] भावयोरसंभवादिति [illegible] मभवत् । पूर्वमेव विषयमुपरोपयो वासना
तत्समर्थत्वादिति चेत् न, निरन्वयविनाशे कारणस्यैवासंभवात् । तथाहि । न विनष्टं कारणमसत्त्वादिरतरातीतवत् । समनन्तरातीतं
कारणमिति चेत् न, समनन्तरत्वस्याविशेषात् । न च पूर्वस्योत्तरं कार्यं, तदसत्त्वेऽपि हि [illegible] पतः पूर्वस्य
कारणनिर्णयः स्यात् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्तु उत्तरं तत्कार्यमिति चेत्, न, तस्यासिद्धेः । न हि समर्थेऽस्मिन् सति स्वयमनुत्पित्सोः
[illegible] समनन्तरत्वं वा नियतम् [illegible] स्वयमभवत्स्वभावे एव भवतस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानविरोधात् । क्वचित्-
[illegible] कारणाभावेऽपि [illegible] कस्यचित्कौटस्थ्येऽपि तत्करणसमर्थस्याभावेऽपि कार्यजन्मनः कालनियमः
चित् स्यात् ? विरोधाभावात् । यथैव हि स्वदेशवत्स्वकाले सति कारणे समर्थे कार्यं जायते नासतीति तदन्वयव्यतिरेकानुविधायीष्यते
तथा स्वकालेऽनारम्भे सति समर्थे नित्ये स्वसमये कार्यमुपजायमानमन्यदानुपजायमानं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि कथं नानुमन्यते ?
सर्वत्र समर्थे नित्ये कारणे सति स्वकाले एव कार्यं भवत्तत्र तदन्वयव्यतिरेकानुविधायीति चेत्, तर्हि कारणक्षणात्पूर्वं पश्चाच्चाभावसमये
तस्माद्विशेषनूर्नेऽपि [illegible] तदभावसमये भवत्कार्यं कथं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि ? इति न कश्चिद्विशेषः । तदेवमन्वयव्यतिरे
कानुविधानमसत्यपि [illegible] पर्यायेण पर कार्यजन्मेति वचनमभिनिवेशमात्रनिबन्धनम् । तथा चाकस्मिकत्वं स्यात् समर्थं कारणम-
केस्य [illegible] सहसा कार्यस्य निर्हेतुकत्वप्रसक्तेर्निरवकाशत्वात् । [illegible] कथञ्चिदुपयोगेऽपि कस्यचित् [illegible]
दन्तरापि कि न भवेत् ? अनियतस्य कारणस्य सर्वथा कार्यं प्रत्युपयोगाभावेऽपि तस्येदं कार्यमिति व्यवस्थितं न पुनर्नित्यस्य [illegible]
रीं च [illegible] महादोषात् । नित्यस्य प्रतिक्षणमनेककार्यकारित्वे [illegible] स्यादिति चेत्

अविकल्पस्य कथमिति समः पर्यनुयोगः । स हि क्षणस्थितिरेकोऽपि भावोऽनेकस्वभावभिन्नकार्यस्याभासनार्थवत् । न हि कारणशक्तिभेद-
मन्तरेण कार्यनानात्वं युक्तं रूपादिज्ञानवत् । यथैव हि कर्कटिकादौ रूपादिज्ञानानि रूपादिस्वभावभेदनिबन्धनानि तथा क्षणस्थिते-
रेकस्मादपि भावात् प्रदीपादेर्वर्तिकामुखदाहतैलशोषादिविचित्रकार्याणि शक्तिभेदनिमित्तकानि व्यवतिष्ठन्ते । अन्यथा रूपादेर्नानात्वं न
सिध्येत् चक्षुरादिसामग्रीभेदात्प्रधाननिर्भासभेदोऽप्येकस्यैव, कर्कटिकादिद्रव्यं तु रूपादिस्वभावभेदरहितमेकमनंशमिति वदतोऽपि निवा-
रयितुमशक्यः । चक्षुरादिमुखो रूपादिव्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्याप्रतिभासनाद्रूपादयो नानैवेति चेत्, तर्हि वर्तिकामुखदाहादिकार्यानुमानबुद्धिषु
विभिन्नवर्णशक्तिव्यतिरेकेण प्रदीपक्षणस्यैकस्याप्रतिभासनान्नानात्वमेव किं न स्युः ? ॥ ननु च 'शक्तिशक्तिमतोरर्थान्तरानर्थान्तर
भावपक्षयोः शक्तीनामघटनाद् वा परमार्थसत्त्वं संभाव्यते । तदर्थासामर्थ्यान्तरभावे व्यपदेशानुपपत्तिः संबन्धाभावात् । तेन
तासामुपकार्योपकारकभावसंबन्धकल्पनायां यदि शक्तिमता शक्त्यन्तरैः शक्तय उपक्रियन्ते तदानवस्था अपरापरार्थान्तरशक्तिपरि
कल्पनात् । तस्य शक्तिभिरुपकारेऽनेकोपकार्यरूपतापत्तिः । तदुपकार्यरूपाणां ततो भेदे तस्यानुपकारात्तद्व्यपदेशानुपपत्तिस्तदवस्था ।
तैस्तस्योपकारकरणेऽनवस्थितिरेव परापरोपकार्यरूपपरिकल्पनात् । शक्तिमतः शक्तीनामनर्थान्तरभावे शक्तिमानेव, न शक्तयो नाम
अन्यत्रावस्थापृथिव्यः कल्पिताः' इति चेत् न रूपादीनामपि द्रव्यादर्थान्तरानर्थान्तरभावविकल्पयोरघटनात् परमार्थसत्त्वाभावा
मुपगमात् मतद्वयोपनिपाताविशेषात् प्रत्यक्षमुखे प्रतिभासमाना रूपादय परमार्थसन्तो न पुनरनुमानमुखे प्रतिभासमानाः शक्तय
इति वक्तुमशक्यः क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादीनामपरमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् । क्षणक्षयादीनां प्रत्यक्षे प्रतिभातानामेव विपरीतारोपव्यवच्छेदे
ऽनुमानव्यापारादृदोष इति चेत् तर्हि नानाकार्यजननशक्तीनामपि प्रत्यक्षेऽवभातानामेव समारोपव्यवच्छेदे कार्यानुमानव्यापारात्कथि

इति दोषो मा भूत् । नानाकार्यैरनेकाजननशक्तिरेव तावदनुमीयते न पुनर्भेदोनानात्वम् इति चेत्तर्हि नानारूपादिज्ञाननिर्भासभेदा
दप्येकस्वभावो द्रव्यस्य व्यवस्थाप्येत न पुनर्नानारूपादय इति समः समाधिः । प्रदीपक्षणस्यैकस्य वर्तिकाद्युपादानसहकारिसामग्री-
भेदात् ज्वालादिविचित्रकार्यजननं न पुनः स्वभावभेदादिति चेत्तर्हि चक्षुरादिकारिसमर्पे चक्षुरादिसहकारिसामग्रीभेदाद्रूपादिज्ञाननिर्भासभेदो
न पुना रूपाद्यनेकस्वभावभेदादिति निर्णीयते । युगपदेकार्थोपनिबद्धानामपि भवितव्यमेव प्रतिभासभेदेन, कारणसामग्रीभेदात् ।
अन्यथा दर्शनभेदोऽपि मा भूत् । न चैवं, प्रत्यासन्नेतरयोर्विस्पष्टेतरनिर्भासोपलम्भात् । सेयमुभयतः पाशारज्जुः सौगतानां, रूपादिज्ञान-
निर्भासभेदाद्रूपादिभेदं व्यवस्थापयतः प्रदीपक्षणस्यैकस्य कार्यवैचित्र्यात् स्वभावभेदप्रसङ्गात्, तस्यैकस्वभावत्वे व्यवस्थाप्यमाने रूपादि
न स्यात् ? सहकारिणस्तद्धेतुस्वभावभेदस्तस्योऽपि कार्यहेतवः स्युः क्षणक्षयवत् । यदि कार्यनानात्वं, स्वभावभेदमन्तरेण यदि कार्यनानात्वं, कस्यचिदपेक्षितसहकारिणः कार्यसन्ततिः किं
[illegible]तः सहकारिकारणानि न किञ्चिदभिन्नं ततो भिन्नमभिन्नं वा समुपजनयन्ति किं तर्हि ? कार्याण्येव भिन्नस्वभावानि विदधति ।
निरपेक्षस्यापि । न हि ज्वालादिकार्याणि तदुत्पत्तौ समर्थानीति विरोधोऽप्येककारणस्वभाव यदापि वस्तुतिरपूर्वकत्वाभावात् क्षणिकसामग्री-
[illegible]मिनैककारणस्वरूपम् । न हि क्षणिकस्थिरसहकारिसामग्र्यामन्यक्षणप्राप्तायामङ्कुरजननसमर्थो सत्तां तत्सन्निपातेऽपि बीजं कारणा
[illegible]माव यदापि तस्य तत्कार्यत्वप्रसङ्गात् । न हि हेतवः परस्परमीर्ष्यावशिनः कश्चिदेकत्र कार्ये येनैकस्य तत्र व्यापा
[illegible] । क्षणिकोऽर्थः स्वाम्यकारणसामग्रीमभिपतितः स्वकार्यकारी तादृशस्वहेतुस्वभावादुत्पन्नत्वात् न पुनर्नित्य इति कस्यचि
इति मतानां स्वप्रकृतिरपरमन्येष्यां तत्स्वभावतया तत्कारणप्रकृतिव्यवस्थापनात् तद्व्यवकारणोऽपि स्वभावनियमोऽ॰

स्यात् । ननु च क्षणिकस्य क्षणादूर्ध्वमस्थानं स्वप्रकृतिर्विनश्वरत्वादभिधीयते । विनाशस्वभावनियतत्वं च विनश्वरत्वं, न पुनः कालान्तर वस्थायिनः कादाचित्कत्वमहेतुकत्वाद्विनाशस्य । तथा हि । यद्यद्भावं प्रत्यनपेक्षं तत् तद्भावनियतम् । यथान्त्यकारणसामग्री स्वकार्योत्पादने प्रत्यनपेक्षा तत्स्वभावनियता विनाशं प्रत्यनपेक्षश्च भावः । इति स्वभावहेतुः । न तावदयमसिद्धः कपालादेर्विनाशस्य मुद्गरादिहेतुभिर्व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य वा करणासंभवात्, तं प्रति तदनपेक्षत्वसिद्धेः । घटादेर्व्यतिरिक्तस्य विनाशस्य करणे तदवस्थ[illegible]द्विनष्ट इति प्रत्ययो न स्यात् । विनाशसंबन्धाद्विनष्ट इति प्रत्ययोत्पत्तौ विनाशघटयोः कश्चित्संबन्धो वक्तव्यः । स च न तावत्तादात्म्यलक्षणः, तयोर्भेदोपगमात् । नापि तदुत्पत्तिलक्षणो घटापेक्षकारणत्वात् तस्य मुद्गरादिनिमित्तकत्वप्रथनात् । तदुभयनिमित्तकस्ताद[illegible] इत्यप्यसारम्, मुद्गरविघटितविनाशोत्तरकालमपि कुम्भादेरुपलम्भप्रसङ्गात् । कुटादेः स्वविनाशं परिणामान्तरं लक्षणं प्रत्युपादानकारणत्वस्य तत्काले दर्शनमित्यपि न युक्तं, परिणामान्तरस्यैव हेत्वपेक्षत्वसिद्धेः, विनाशस्य तदव्यतिरिक्तस्यानपेक्षत्वव्यवस्थितेः मुद्ग तमवसिद्धिमसत्कं । सुगतमते हि न सर्वथा विनाशस्य निर्हेतुकत्वम् । किं तर्हि ? कार्यजनकहेत्वव्यतिरिक्तस्यानपेक्षत्वमिति साधनसामं स्यात् । विनाशतद्वतोर्विशेषणविशेष्यभावः संबन्ध इत्यपि मिथ्याभिधानं, परस्परमसंबद्धयोस्तदनुपपत्तेः । प्रागभावतद्वतोर्विशेषणविशेष्यभावोऽनेन निरस्तः । कार्यकारणयोरप्येवं कार्यमिति विशेषणविशेष्यभावः कथमित्यपि न चोद्यम्, तत्र तद्व्यवहारस्य कार्यकारणभावनिबन्धनत्वात्, तद्व्यतिरेकेण भिन्नयोर्विशेषणविशेष्यभावासंभवात् । ततोऽर्थान्तरं विनाशः कारणैः क्रियत इति पक्षान्तरमपि न तावत् स्वकारणादुत्पन्नस्य कूटात्मनो विनाशस्य कारणान्तराणां वैयर्थ्यात् । अन्यथा परापरकारणानुपरमः स्यात् ।

इति भावानां विनाशस्वभावत्वं साधनं स्थितेरपि निर्निमित्तत्वं साधयेत् । यथा हि यद्भावं प्रत्यनपेक्षं तद्भावनियमम् ।

यथा विनाशं प्रत्यन्यानपेक्षं विनश्वरम्। तथैव स्थितिं प्रत्यनपेक्षम् अस्तु वस्तु। इति स्वभावहेतुः। न चायमसिद्धः, तद्धेतोरकिञ्चित्क-
रत्वात् तद्व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तकरणात् इत्यादि सर्वं समानम्। न हि वस्तुनो व्यतिरिक्ता स्थितिस्तद्धेतुना क्रियते तस्यास्तस्यानुपपत्तेः।
स्थितिसंबन्धाभावस्य तदवस्थेति चेत् न स्थितितद्वतोः कार्यकारणभावासंभवात् सहभावात्तयोः असहभावे स्थितेः पूर्वं तत्कारणस्यास्थि-
तिप्रसङ्गः, स्थितेरपि स्वकारणादुत्तरकालमनवस्थानस्यानुपपत्तेः। तयोराश्रयाश्रयिभावः संबन्ध इति चेत्, अर्थान्तरभूतयोः कार्यकारण-
भावाभावे तदभावाभ्युपगमात् कुण्डबदरवत्। तदव्यतिरिक्ता स्थितिस्तद्धेतुना विधीयते इत्ययमपि पक्षो न श्रेयान् तदैक्यात्,
स्थितिस्वभावस्यापि स्थितिकरणे तत्कारणानामनुपरमप्रसङ्गात्, स्वयमस्थितिस्वभावस्य स्थितिकरणायोगादनुत्पत्तिस्वभावस्योत्पत्तिकरणा-
योगवत्। ततः स्थितिस्वभावनियतोऽर्थः स्यात् सर्वदा स्थितेरहेतुकत्वात्। तदेवमादौ स्थितिरर्थमात्रमपि विगुणप्रदीपादेरन्तेऽपि स्थितेरनु-
मानं युक्तम्। अन्यथा अन्त्ये क्षणदर्शनादावप्रतिपत्तिरयुक्तैव। तादृशः कारणादर्शनेऽपि कथंचिदुपात्तानुमानवत् तत्कार्यसन्तान-
स्थितिरप्यनुमीयेत। क्षणविगुणादेः साक्षादनुपलभ्यमानतामनुमीयते निर्विकल्पकोत्पादप्रसङ्गभयाच्च पुनस्तदुत्तरकार्यमवस्तुत्वादनुप-
लम्भादिति किमपि महामोहविलसितम्। क्षणादेरुत्तरकार्याकरणेऽपि योगिज्ञानस्य करणाभावस्तुल्यप्रसक्तिरिति चेत्, न आस्वाद्यमान-
रससमानकालरूपोपादानस्य रूपाकरणेऽपि रससहकारित्वप्रसङ्गात्, ततो रसाद्रूपानुमानानुपपत्तेरनिष्टप्रसङ्गात्। तथा रूपस्यापि ह्यनिष्ट-
प्रसङ्ग इति चेत्, किं पुनः क्षणादेव क्षणस्योत्पत्तिरप्यन्यथा क्वापि? सत्यपि सम्भवतो मध्यावस्थायां क्षणादेव क्षणस्योत्पत्ति-
रिति चेत् कथमुत्तरक्षणोत्पत्तिरदृष्टा? तथैव तदृष्टेरिति क्षणादेर्योगिज्ञानकरणवदुत्तरक्षणाविकरणमनुमीयतां, रूपोपादानाद्रूपो-
त्पत्तिवत्। तस्मात् क्षणस्य स्थितिमतः प्रतिक्षणं स्थितोऽपि नान्यथा, गगनकुसुमवत्। यदि पुनः परमार्थतः कार्यकारणभावस्याभावा

विरोध्यविरोधकभावादिवत् प्रतिक्षणं विवर्तोऽपि नेष्यते संविदद्वैताभ्युपगमादिति मतिस्तदा प्रमाणादेरयोगात् कुतः प्रेत्यभावादि ? स्वात्मनि निरपायस्य प्रेत्यभावपुण्यपापक्रियाबन्धमोक्षतत्फलाभावस्य स्वयमेवाभ्युपगमाद्वितीयक्षणमात्रमेवाभ्युपगम्यते संविदद्वैतस्य तस्य स्वकार्यकरणे कार्यकारणस्वभाव मामतासंभवात् संविन्मात्रस्य स्वकार्याकरणेऽनर्थक्रियाकारिणो वस्तुत्वविरोधाभिस्थलवत् । संवृतिमात्रेण मिथः । संविदद्वैतेन भेदभ्रान्तिबाधने बाध्यबाधकभावः । तद्बाधने तस्याप्यव्यवस्थितिः प्रतिपक्षव्यवच्छेदाभावात् । न हि कार्यकारणक्षणानामकार्यकारणक्षणेभ्यस्तादात्म्याभावे सत्यपि हेतुफलभावेऽकारणकार्यान्तरवत्सन्ततिनैं स्यात्ताद्रूप्याविशेषात् । तत्स्वभावविशेषादसौ तादात्म्ये कोऽप कान्ते कश्चिद्विशेषो नैरन्तर्यादिः संभवति, तस्य भिन्नसंतानकार्यकारणक्षणेष्वपि भावात् । तत्स्वभावविशेषात् सुगतेतरक्षणेषु भिन्नसंता रितोपः ? कथंचित्तादात्म्यस्यैवैकसंतानक्षणानां स्वभावविशेषस्य व्यवस्थितेरव्यभिचारिणः कार्यकारणभावस्य संविदि वेद्यवेदकाकारभेदेऽपि तादात्म्योपगमादन्यथैकज्ञानस्य नेष्यपि भावात्, भेदतादात्म्ययोर्हि विरोधस्य सर्वथाप्यपरिहार्यत्वात् कथंचित्तादात्म्याभावे संताननियमनिबन्ध विरोधात्, संविदाकारवेद्याकारविवेकयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोर्भेदेऽपि सविवेकत्वाङ्गीकरणात्, क्षणक्षयैकान्ते संतानस्यैव साधयितुं दुःशक्यत्वात्, ज्ञान- नस्य स्वभावविशेषस्यानुपलब्धेः । तत्संतानापेक्षया प्रेत्यभावादि मा भूत संताननियमसिद्धिरिति चेत्, न, तस्यैवा क्षेपयोः प्रतिक्षणं विलक्षणत्वात् । स एवाहं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानादनुस्मरणादभिलापादेश्च नानासंतानपदनि- संभवात् । भवता वैलक्षण्ये पुंसोऽस्य च न वै प्रत्यभिज्ञानादिः पुरुषान्तरवदर्थान्तरवच्च । ततः कर्मफलसंबन्धोऽपि तस्मूक्तं यमाम युक्तिमवतरति । तदनादिवासनावशात्तन्नियम इति चेत्, न कथंचिदप्यतादात्म्ये कार्यकारणक्षणयोस्तदघटनात् । ' क्षणिकपक्षो युक्तिमद्भिरनादरणीयः सर्वथार्थक्रियाविरोधाभिव्यक्त्यैकान्तवत् ' । न चार्थक्रिया कार्यकारणरूपा सत्येव कारणे स्यात्

सत्येव वा। सत्येव कारणे यदि कार्यं तैकोकमेकक्षणवर्ति स्यात् कारणक्षणकाल एव सर्वस्योत्तरोत्तरक्षणसंतानस्य भावात्, ततः संतानाभावात्सन्तानान्तरासंभवाच्च। इति सिद्धमेव साधनं सर्वकार्यक्रियाविरोधादिति, साध्यं च क्षणिकपक्षो बुद्धिमद्भिरनादरणीय इति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणात्मैकत्वभावासंभव इति च अस्मिन्पक्षे प्रमाणाभावात्। यदि पुनरसत्येव कारणे कार्यं तदा कारणक्षणात्पूर्वं पश्चाच्चानादिरनन्तश्च कालः कार्यसहितः स्यात् कारणाभावाविशेषात्। तदविशेषेऽपि कार्यस्य स्वयं नियतकालत्वे नित्यस्य सर्वदा भावाविशेषेऽपि तस्यास्तु युक्तम्। किं च क्षणिकपक्षे न तावत्सत्येव कार्यमुत्पद्यते स्वमतविरोधादुत्पत्त्यनुपरमप्रसङ्गाच्च ॥ ४१ ॥

'तस्यावस्तुत्वविरोधादिति' सन्तानात्कार्यारम्भस्वीकारे तस्यावस्तुत्वं यत्सौगतैः प्रतिपाद्यते तद्विरुध्यत इत्यर्थः। 'भिन्नकालेति' स्याद्वादिनां तु कारणक्षणस्य द्रव्यप्रत्यासत्त्या कार्यकालेऽपि सत्त्वान्न सर्वथा भिन्नकालत्वमिति नोभयोरस्य दोषस्य तुल्ययोगक्षेमत्वम्, न च सामिभद्रव्यसामान्याभिमत्वादिनाऽतिप्रसङ्गः, अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि द्रव्यप्रत्यासत्त्येर्विशिष्य भेदेऽप्युपपत्त्यभावात्, यथा चास्माभिरुपादेयोत्पत्त्युपादानस्य स्वध्वंसत्वसम्बन्धेन नियामकत्वसमर्थकं तथासमर्थने न दोषलेशोऽपि, स्वध्वंसत्वस्यापि द्रव्यपरिणतिप्रयुक्तत्वेन द्रव्यप्रत्यासत्तिताया अक्षतत्वादिति मन्तव्यम्। 'तदसत्येव हीति' भावप्रधाननिर्देशात्तदसत्त्व एव हीत्यर्थः। 'स्वदेशवत् स्वकाल इति,' कार्याधिकरणदेशावच्छिन्नकार्यकाल इत्यर्थः। 'न कश्चिद्विशेष इति' यदा कारणं तदव्यवहितोत्तरसमये कार्योत्पत्तिरिति व्याप्तौ अव्यवहितत्वप्रवेशे बीजाभावात्, अव्यवहितत्वस्य द्वित्रादिक्षणसाधारण्येन विनिगमकाभावादित्यर्थः, व्यवहितजन्मनि कार्यत्वप्रयुक्त्यनुदयादव्यवहितत्वप्रवेशे तु कार्याभावक्षणोत्पत्तिकेऽपि तदनुदयात् कथञ्चित्कार्यसद्भावोऽपि कारणस्य कार्योत्पत्तिनियामक आस्थेयतामिति भावः। 'तादृशोऽ-'

नुपयुक्तस्य, 'क्षणिकस्येति' वक्ष्यमाणरीत्या क्षणिकस्याप्यनेककार्यकारित्वात् कथमेकत्वमिति पर्यनुयोगः सम इत्यर्थः, क्षणि कस्येत्यत्र प्रविश्यमित्यादि प्राक्तन सर्वं योजनीयम् । यत्त्वत्र स्वाभावकाल कार्यजननाविशेषादिति कस्यचिद्वत्वमिमाने तद् स हीत्यादिसमर्थनग्रन्थसन्दर्भविरुद्धम् । 'नानार्थवत्' सम्प्रतिपन्ननानाप्रयोजनवत्, 'अतत्कृत्याद्युक्तिभ्यो ऽशक्तिभ्याद्युक्ति- भ्यः, 'कल्पिताभ्यो' वासनाविशेषोत्पविकल्पज्ञानविषयीकृताभ्यः । 'विपरीतारोपव्यवच्छेदे' ऽक्षणिकत्वभ्रान्तिव्यवच्छेदे, 'समारोपव्यवच्छेदे' नानाकार्यजनकशक्त्यभावभ्रमव्यवच्छेदे, नचक्यादिवत् कार्यभेदेऽपि कारणभेदाभावमाशङ्क्याह–मा ष्यकृत् 'युगपदित्यादि,' तत्र दर्शनभेदाभावेऽपलापानुभववाधमाह वृत्तिकृत्–न चैवमित्यादिना, क्षणिके नानाकार्यजनक- स्वभावभेदानभ्युपगमे तत्साधकमूलयुक्तिबाधः स्यादित्याह भाष्यकृत्–सकृदित्यादिना, 'क्षणक्षयवदिति' धर्मनिर्देशस्य धर्मिपरत्वात् क्षणक्षयवदि स्वलक्षण इवेत्यर्थः । तथा च व्याचष्टे वृत्तिकृत् यथैव हीत्यादि, क्रमिकसहकारिभिरेव कार्यस्य कृतत्वात् स्थिरमकिञ्चित्करमित्याशङ्कायामाह भाष्यकृत्–' नहीत्यादि ' 'तद्बुद्धिपूर्वकत्वाभावात्,' अन्यतः कार्यस म्भवेऽह न कुर्यामिति स्थिरसम्बन्धिबुद्धिपूर्वकत्वाभावात् कार्यस्येत्यर्थः, तथा च सहकारिवत् स्थिरस्य कृतोर्नियतपूर्वव र्तित्वादेव कारणत्वमवर्जनीयम् तदभिमतसामग्रीप्रविष्टहेत्वन्तरवदित्यर्थः । तदाह–'क्षणिकेति' 'न तत्काले दर्शनमिति' उपादेयस्योपादाननाशस्वाभाव्यस्य च दर्शनायोग्यरूपत्वात्तत् अदर्शन इति मात्वनुसारादित्यर्थः । ' तद्व्यतिरिक्तेति ' तच्छब्देन परिणामान्तरस्य कपालादेर्हेतुः समनन्तरो घटादिलक्षणो गृह्यते, ततो व्यतिरिक्तो हेतुर्मुद्गरादिस्तदनपेक्षस्यैव स्थितेरित्यर्थः । सुगतमते हि घटादेर्नाशकाले मुद्गरादिना न किञ्चिज्जन्यते, तुच्छस्य ध्वंसस्य जनयितुमशक्यत्वात्, कपा

तादृशक्षणे च तस्याव्यापारात्, केवलं मुद्गरादिसहकृता समनन्तरसामग्री सजातीयकार्यं न जनयतीत्यर्थात् कपालादे स्त्पत्तिरिति भावः। साधयेदिति यथानिर्दिष्टं सौगतस्येति तं प्रत्यनिष्टापादनमेतदनेनेन क्रियत इति बोध्यम्। 'कुम्भदण्डयोरिव' इति यद्यपि कुम्भदण्डयोरुभयाभयविभावे कार्यकारणभावस्य नियामकत्वमप्रातीतिकमनभ्युपगमदोषदुष्टं च, तथापि स्वतो ऽन्वयव्यतिरेकविभावेन कार्यकारणतया निष्पन्नयोरेव तयोर्नैवाभयाभयविभावस्थाभाव नास्तीत्युक्तोऽयं पक्ष इति केचित्। व्याचक्षते वयं तु जनकधर्माश्रयनाशहेतुमयमनवधानत्वेन वदराधारतापर्यायैः कुम्भस्य हेतुत्वात् कार्यकारणभावाभावे स्थितियुक्तोराभ्याभयविभावानुपपत्तिमुपपादयामः। बदरप्रतियोगिकसंयोगरूपबदराधारतायां कुम्भस्य ताद्रूप्येण हेतुत्वमित्यपरे। 'तादृश' भावो स्थितिमतः। अनुमीयत इत्यादयन्त्यस्य कार्यत्वेन सोपादानत्ववदन्त्यक्षणस्य कारणत्वेन सोपादेयत्वस्यानुमानादिविरोधादिति भावः। 'अवस्तुत्वानुपक्रमयोरिति' शब्दविद्युदादेरपरकार्यानभ्युपगमे हि स्यादेव कार्याविच्छेदरूपसत्त्वाभावाद् वस्तुत्वापत्तेर्भयमिति भावनीयम्। ननु वस्तुत्वमर्थक्रियाकारित्वमात्रनियतमित्यन्त्यक्षणस्य शब्दादेर्योगिज्ञानजनकत्वेनैव तस्योपपत्ते- र्नैकद्रव्यकार्याविच्छेदसिद्धिरित्याशङ्कायामाह—'शब्दादेरित्यादिना,' 'ततो रसादिति' परस्परोपादेयपरस्परसहकारित्वादेव हि तदनुमानं व्यवस्थितं नियतोपादानोपादेयभावविच्छेदे तु व्यभिचारशङ्कया तन्न स्यादित्यर्थः। 'कथमत्र स्थितिमत इति' कथमनेनानेनैकद्रव्यतयैव कार्याविच्छेदरूपस्थित्यव्यवधानादन्त्यक्षणस्यापि परं न सजातीयकार्यानुपलम्भानुपपत्तिः, संवित्त्यैतदभ्युपगमादिति मध्यमक्षणसंविन्मात्रस्वीकारादन्त्यक्षणानां तत्कालप्राप्तानां तत्कालसत्त्वे मानाभावादित्यर्थः। 'प्रभवादेः' कार्यारम्भादेः, 'तत्स्वभावविशेषावधारणादिति' एकसन्ततिपतितकार्यकारणभावेषु तदीयत्वनियामकत्व

मापविक्षेपकल्पन इत्यर्थः। कार्यकारणभावमात्रस्यैकसन्ताननियामकत्वेऽतिप्रसङ्गमुपदर्शयति,–'अव्यभिचारिण इत्यनेन,' नन्वेकसन्तानेऽपि क्षणानां भिन्नत्वात् कथं तादात्म्यमुपपद्यत इत्यत आह 'भेदेत्यादि' भेदतादात्म्ययोर्विरोधस्यापि हि सर्वथाऽपरिहार्यत्वात् कथञ्चित्पक्षे तु द्रव्यपर्यायविषया परिहार्यत्वादेवेति चूर्णकसहितभाष्यप्रतीकार्थं । उक्तप्रकारमेव समर्थयति वृत्तिकृत्, 'संविदीत्यादिना,' 'तदनादीति' उत्तरचित्तोत्पत्तिकारणीभूतप्राक्तनचित्तक्षणा(त्मक)रमवास नानन्नात्मन्य प्रत्यभिज्ञानादेर्नियम इत्यर्थः। 'सद्भूत' नानासन्तानवत् 'पक्षान्तरासम्भवाधेति' असति कारण इति पक्षान्तरस्य मासम्भवादित्यर्थः। तन तद् द्वितीयोत्तराभावाच्च्यूनत्व यदि पुनरसत्येव कारण इत्यादिना वृत्तौ तु भाष्योक्त पक्षान्तरस्यैव स्फुटीकारात्र पौनरुक्त्यम् ॥ ४१ ॥

यद्यसत् सर्वथा कार्यं तन्मा जनि खपुष्पवत्। मोपादाननियमो भून्माश्वासः कार्यजन्मनि ॥ ४२ ॥

पर्यायाकारेणेव द्रव्याकारेणापि सर्वथा यद्यसत्कार्यं तदा तन्मा जनिष्ट, खपुष्पमिव। तथा हि यत् सर्वथाप्यसत्तन्न जायमानं दृष्टं, यथा खपुष्पम्। तथा च परस्य कार्यम्। इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। कार्यत्वं हि कथंचित्सत्त्वेन व्याप्तम्। तद्विरुद्धं सर्वथाप्यसत्त्वम्। प्रतीतं हि लोके कथंचित्सतः कार्यत्वमुपादानस्योत्तरीभवनात्। सदेव कथमसत् स्याद्विरोधादिति न चोद्य, (अ) सत्यपि विरुद्धधर्माध्यास निराकृतेभिन्नवेदनवच्चित्तुरूपावम्। तथा चान्वयव्यतिरेकप्रतीतेर्भावस्वभावनिबन्धनायाः किं फलमपलापेन ? तदन्यतरनिराकृतावुभय निराकृतिप्रसङ्गात्। कथमन्वयव्यतिरेकयोरभेद इति चेत्, कारणस्य भावे भावस्यैव तदभावेऽभावरूपत्वात्। न हि कारणस्याभावेऽभाव एव भावे भावो न प्रतीयते यतस्तद्भेदो न स्यात्। कथं भावस्वभावनिबन्धनान्वयव्यतिरेकप्रतीतिस्तस्या भावाभावस्वभावनिबन्ध-

नाशरीरस्यानात्मत्वमीषं रसभावान्तरस्यैवाभावव्यवहारार्हत्वात् । पावकविविक्तप्रदेशविशेषस्यैव पावकाभावस्य धूमरहितदेशस्य च धूमाभावस्य प्रतीतिगोचरत्वात्, पावकाभावे धूमाभावस्य च व्यतिरेकरूपत्वात् सिद्धं व्यतिरेकप्रतीतेर्भावस्वभावनिबन्धनत्वमन्वयप्रतीतेरिव । इति निरारेकं नीरूपस्याभावस्य प्रतिक्षेपात् । न च सर्वथाप्यसतः कार्यस्वेऽन्वयव्यतिरेकप्रतीतिः कार्यकारणभावव्यवस्थाहेतुः, कारणाभावे एव कार्यस्य भावाभावे चाभावात् इति निवेदितप्रायम् । तथासत्कार्यं सर्वथाप्यनुत्पादप्रसङ्गात् खकुसुमवदिति व्यवसितव्ये कथंचनपरिसत्त्वयोरेव व्याप्यव्यापकभावस्य प्रसिद्धेस्तथा प्रतीतेः । तत एव न तादृक्कारणवत्, सर्वथाऽभूतत्वाद् व्यासुवत् कथंचित्सिद्धमुत्पत्तावीति योग्यम् । न हि सर्वथाप्यसत्कार्यमभूत न भवति, यतः कथंचित्प्रागसदुत्पन्नं च न स्यात् कथंचित्सत एव विवक्षितोत्पत्तिघटनाद्विनाशघटनवत्, तत उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वसमर्थत्वात् । न चोत्पादाभिव्रतस्थितं वस्तु नमसि वा घटनवत्त्वात् निरन्वयविनाशे तत्कारणाय तदुपायोगात् कार्यस्य तदुपायोगवत् । सत्यपि प्रभवलक्षणे पूर्वं पूर्वस्योत्तरीभवने मृत्पिण्डस्थासकोशकुशूलादिषु सकलजोकसाक्षिकं सिद्धम् । तत्र स्वमनीषिकाभिः सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भानवधारणात्प्रतिमारचवत् नोपादाननियमो भूत् कारणान्तरवत् तदन्वयाभावाविशेषात् सर्वथा वैलक्षण्यात् । न हि मृत्पिण्डस्थासादीनां तन्तुपटादीनां च सर्वथा वैलक्षण्येनान्वयाभावाविशेषेऽपि मृत्पिण्ड एवोपादानं स्थासस्य, स्थास एव कोशस्य कोश एव कुशूलस्य, कुशूल एव घटस्य, न पुनरन्यस्तादृशः स्थासादीनामिति नियमनिबन्धनं किमप्यस्ति, यतः पूर्वपूर्वस्योत्तरीभवनं मृत्पिण्डस्थासादिषु सकललोकसाक्षिकं न भवेत् । वैलक्षण्यानवधारणं निबन्धनमिति चेत्तर्हि सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भाभिप्रायेणाभिमते तथा समनन्तरनिर्गिरिकादीनां संतानैरन्वयमानो वैलक्षण्यानवधारणं स्यात् । ततश्च परस्परविभक्ततत्त्वीनामन्युपादानत्वं प्रसक्तेन विशेषाभा-

त्व। यदैव [illegible] सादृश्य [illegible] इव
[illegible] तथा [illegible] न विशेष। ननु [illegible]
[illegible] सादृश्य [illegible] न [illegible]
[illegible]। न हि [illegible] एव [illegible] न पुनर् [illegible]। [illegible]
[illegible] इति [illegible]। [illegible]
[illegible] एव। सादृश्य [illegible] इति [illegible]
[illegible]। [illegible] सादृश्य [illegible] विशेष इति [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]। यदि सादृश्य [illegible]
[illegible] इति [illegible]। [illegible] सादृश्य [illegible]
[illegible] सादृश्य [illegible] न, [illegible]
[illegible]। [illegible] यथा [illegible], न [illegible]।
[illegible] स्यात् [illegible]। [illegible]
[illegible] पूर्व [illegible]।
[illegible]। [illegible]

नाम् सम्भवत् । यदत्यन्तासतः कार्यस्योत्पत्तेरसम्भवः यदाविरेव न पुनः कृत्यादिरिति निर्हेतुका नियमः स्यात् । पूर्वपूर्वविशेषादुत्तरो-त्तरनियमकल्पनायामनुपादानेऽपि स्यात् तन्नियमकल्पना । तथाऽदर्शनमहेतुरत्रैव विचार्यत् । न हि यत्रैव विचार्यत्वम् नियमहेतुरिति युक्तं वक्तुम् व्यभिचारस्तत्प्रसङ्गात् । तथादर्शनं नियमकल्पनायां हेतुरपि कार्यविधायित्वविशेषवन्तौ पदस्वभावप्रविलम्भोपलम्भात् तदन्यतरविधिप्रतिषेधनियमनिमित्ताभावात् प्रतीतेरसम्भवप्रसङ्गेन । न हि वस्तुतद्विशेषयोरन्यतरस्य विधौ निषेधे च नियमनिमित्त-मस्ति । न हि वस्तु स्वभावनारीविशेषनिरपेक्षाः पदस्वभावं प्रविलम्भमानाः समुपलभ्यन्ते येन वस्तुमात्रस्यैव विधिनियमो विशे-षप्रतिषेधनियमो वा स्यात् । नापि वस्तुनिरपेक्षो विशेष एव पदस्वभावं स्वीकुर्वन्नुपलभ्यते यतो विशेषविधिनियमस्तन्मात्रप्रतिषेधनि-यमो वाऽवतिष्ठेत । न चोपलभ्यानुपलभ्यौ मुक्त्वाऽन्यन्निमित्तं तद्विधिप्रतिषेधयोर्नियमेऽस्ति येन तदन्यतरेऽपि वस्तुसमप्रतीतेरपसरः स्यादेव । ननु च नास्ति वस्त्वाद्यन्यतम उपलम्भविषयप्राप्तत्वादुपलम्भयोरिति स्वभावानुपलब्धिवशात्प्रतिषेधनियमनिमित्त विशेषमात्रस्यैवोपलम्भे-नाद्विधिनियमो युक्ताविति चेत्, न, वस्त्वाद्यन्यतमवद्विशेषस्यापि निरपेक्षस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भेरविशेषात्प्रतिषेधनियमम-सङ्गात् । तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिरन्यतरस्यैव न पुनरुभयरूपस्य वस्तुनः प्रसङ्गेन । सर्वथाऽन्वयविशेषयोरेव प्रतिषेधनिय-मस्य निमित्ताभावात् वस्तुसमरूपप्राप्तान्यतरस्यैव विधिनियमस्य निमित्तसद्भावात् तन्निमित्तस्यार्थक्रियाकारित्वस्य सकलप्रमाणोपलम्भस्य च प्रसिद्धेर्विरोधाप्रसंभवात् । ततोऽयं वस्त्विकान्तपक्षः ॥ ४२ ॥

'उपादानस्योत्तरीभवनात्' मृत्पिण्डादेर्घटादिपर्यायत्वेन परिणमनादित्यर्थः । भाष्ये 'सकृदपीति' अपिरेवकारार्थः । 'सकृदेव' विरुद्धधर्माध्यासस्यानिराकरणात्, तथा च वारंवारं तन्निराकरणादित्यर्थः । 'विभ्रमैकान्तपक्षेऽपीति' विभ्रमैकान्ते चेत्कस्या

नेकल्पयोर्विरोधो वारंवारमेव निराकृतः, सैव रीतिः सत्यासत्ययोः प्रतीपत्वामित्यनेनोक्तम्, तत एव कार्यस्यकमशित्सत्त्व
सोम्पासेऽप, भाव्ये न तारक् सर्वथाऽसत्, कारणवत् कारणापेक्षोत्पत्तिकं, वैलक्षण्यामवधारणं निपन्नमिति मरिप
नस्मामलेव ऽन्तलादिनियतोपादानप्रवृत्तिनिबन्धनं नान्वयः, किन्तु वैलक्षण्यस्य भेदस्यानवधारणमिति सौगताशङ्का।
सत्कार-इति चेत् नयु गदीत्यादि, सदसत्परापरोत्पत्तिविप्रलम्भात् सदसत्परापरोत्पत्तिदोषप्रदीपीनानादिवासनाम
यतामेदमानादित्यर्थः। उपादानस्य प्रसज्येतेति कार्यगृहीतभेदस्यास्योपादानस्यादित्यर्थः, अभावान्यव्यवधानं चेति
अन्तरालिसत्ततयोरपविश्वव्यवधानाभावमेरित्यर्थः। अपि न विशेष इति न विशेष इत्यर्थः। अन्तराले सादृश्यप्रतियोगिनी
मध्ये, अभावस्य देशिकाभावस्य, न पुनर्देश इति तथा च रूपासदेशे मुत्पिण्डाभावसत्त्वादेशिकाभावेन तत्रापि व्यवधा
नाऽनुपादानत्वं न स्यादित्यर्थः। अतिरिक्तदेशेन भिन्नदेशत्वाभाव उपादानतानिमित्तमित्याशङ्क्य सर्वस्वलक्षणानामिति
भिन्नसन्ततिघटेष्वतिप्रसङ्गात किञ्चिदेवदिति समाधत्ते कथमेवमित्यादि, विशेषः घटानामुपादानताऽनुपादानतयोर्भेदः,
सति सादृश्यविशेष इति निमित्ते सादृश्यविशेष इत्यर्थः। अन्यथा वक्ष्यमाणाविशेषेण पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्, तदनुमा
नप्रसङ्गादमेवाप्यवसायेनोपादानोपादेयभावनियामकसादृश्यविशेषानुमानप्रसङ्गात्, तद्वत् सम्प्रतिपन्नैकसन्तानवत्, यत
उक्तहेतोरवैलक्षण्यात्, अयं प्रत्यक्षसिद्धः, अविचारकत्वप्रसङ्गादिति यदेव पृष्टं तस्यैवोत्तरस्याप्रदानादित्यर्थः। ननु सन्तुस्यः
पटादिरिवेत्यादिनियमः कुतो दृश्यत इति न पृष्टं, येन तत्र तथा दर्शनस्य हेतुत्वोक्तावविचारकत्वम्, किन्तु तन्नियमहेतुप्रश्न एव
मा, तत्र चान्वयव्यतिरेकशालित्वमेव तद्धेतुरित्युत्तरं, तत्सिद्धिश्च तथा दर्शनादिति न प्रश्नोत्तरवैयधिकरण्यमित्याशङ्क्य तदपि

सामान्यविशेषरूपत्वे तन्त्वादेरित्यु(त्यु)च्यतासामान्येनान्वयाभावस्यन्वामस्तं कार्यस्येत्यागतमित्याशयेनाह–यथा दर्शनमि त्यादिना शोभेतेत्यन्तेन, एतेन घटकेनिपामऽस्वमपि व्याख्यातं, द्रव्यार्थतया सत्त्वस्यैव तदर्थत्वात्, विशेषैकान्तवादी सामा न्यानुपलब्धिमादाय शङ्कते–ननु घेत्यादिना, सिद्धान्तवादी विशेषानुपलब्धिमादायोत्तरयति नेत्यादि, इदं तद्विर्नेत्यन्तेन तर्कि तप्रतियोगिमत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वेन योग्यानुपलब्ध्या निरपेक्षान्यतराभावसिद्धेरुभयैकरूपतामुपसंहरति–तस्मादित्या दिना, भाष्यकृत्–'अनन्वयस्यैवेति' न विपतेऽन्वयः सामान्यस्य विशेषेण सह यत्रेत्यर्थोऽभिरपेक्षान्यतरपरिग्रहः ॥ ४२ ॥

न हेतुफलभावादिरन्यभावादनन्वयात् । सन्तानान्तरवन्नैकः सन्तानस्तद्वतः पृथक् ॥ ४३ ॥

धर्मिकैकान्तपक्षेऽपि विपर्यये । तेन पूर्वोत्तरक्षणानां न हेतुफलभावो वास्यवासकभावः कर्मफलसंबन्धः मनुष्यादिर्वास्ति, सर्वथाऽन्वये मतान्यभावात् संतानान्तरवत् । तेषामेकसंतानत्वात्सोऽस्तीति चेत् न, एकसंतानस्य तद्वतः पृथगसत्त्वात्, संतानिन एवापरामृष्टभेदाः सन्तान इति स्वयमभ्युपगमात् सर्वेषां वैलक्षण्याविशेषात् । सन्तानसंकरप्रसङ्गात्प्रतिक्षेपेणापरामृष्टभेदत्वस्य संभवात्, यदि तदाभेदपरामर्शविषया न पुनरन्ये इति विक्षेपमितभ्रमस्याभावात । विक्षिप्यमानानामत्यन्तभेदेऽपि स्वभावतः क्रियासंकीर्णाः संततयः कर्मफलसंबन्धादिनिबन्धनं प्रतिनियमस्येव पर्यनुयुक्तमापरित कथेतन। भरपीत ? प्रत्यक्षेणामतीतेर्वे स्वभावसाभमितुमशक्यत्वात् प्रत्यक्षेण प्रतीतेऽर्थे यदि पर्यनुयुज्यते । स्वभावैरुत्तरं वाच्यं दृष्टे त्वानुपपन्नता" इति स्वयमभिधानात् । न च परस्परं विभक्तमान्य मेव प्रधानमत्यन्तमन्वयासत्त्वेऽप्यन्वयीदिवो संततयोऽसंकीर्णा एव प्रत्यक्षतः प्रतीताः, तस्यैकक्षणगोचरतया संतानाविषयत्वात् । नाप्यनुमानतः स्वभावस्य कार्यस्य वा तल्लिङ्गस्य प्रतिपत्त्यसम्भवात्कारणात् । प्रत्यभिज्ञानादि तदनुमाने लिङ्गमिति चेत् न तस्य कथि

न्यमासिद्धर्म्येतिरेकानिश्चयाच । तत एव नान्यथानुपपत्तिः, प्रत्यभिज्ञानादेः संतानाभावेऽसंभवनियमनिश्चयायोगात् तत्रैकद्रव्यप्रमा सतेरेव ततः प्रसिद्धेर्विरुद्धत्वनिर्णयात् । ततो न संतानोस्ति स्वभावत एवासंकीर्णाः संतानान्तरैरिति सूक्तम् । ॥ ४३ ॥ स्यान्मतम्—

कर्मफलसम्बन्धादिनिबन्धनमित्यनन्तरमिति वचनमिति शेषः । आरचितमित्युक्तमित्यर्थः । क्व अश्रद्धीतेति एकद्रव्यातिरिक्तासु तासु प्रमाणाप्रसरादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अन्येष्वनन्यशब्दोऽयं संवृतिर्न मृषा कथम् ?। मुख्यार्थः संवृतिर्न स्याद्विना मुख्यान्न संवृतिः ॥४४॥

संतानिभ्योऽनन्यः संतानः, अन्यथात्मनो नामान्तरकरणात्—आत्मा संतान इति, सुखादिपरिणामेभ्यो भिन्नस्य वस्तुनो व्या-पकस्यात्मत्वादर्थभेदाभावात् । तथा नामान्तरकरणे च नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेर्नाम्य संतानो वाच्यः स्यात् । नित्यविकल्पे तस्य संतानिव्यापकत्वाभावोऽनेकस्वभावेन तद्व्यापकत्वे तस्य नित्यैकरूपत्वविरोधात् एकस्वभावेन तद्व्यापकत्वे संतानिनामेकरूपत्वापत्तेः कुतः संतानः अनेकव्यापिनः क्रमशः संतानत्वात् । तदनित्ये विकल्पेऽपि न संतानः, संतानिवदेकादेकप्रत्ययगम्यत्वादिविषयत्वात् अपि तु संवृत्याऽन्येष्वनन्यव्यवहारात्, अनन्य इति शब्दविकल्पलक्षणत्वादेकत्वमुपचरितमिति । अन्येष्वनन्यशब्दोयं संवृतिः सौगतैरभि धीयते संतानः । सोपि कथं मृषा न स्यात् ?। अस्तु व्यलीकोऽयं व्यवहारस्येष्टत्वादिति चेत्तर्हि व्यलीकव्यवहारेपि विशेषानुपपत्तेः संबन्धनियमाभावस्तदवस्थः, सकलसंतानिनां साङ्कर्यस्यापरिहृतत्वात्, उपचरितेनैकसंतानेन केषांचिदेव स्वेष्टसंतानिनां व्याप्तेर्निय-मयितुमशक्तेः । यदि तु मुख्यार्थ एव संतानः स्यात्तदा न संवृतिः । संवृतिरेव सन्तानस्तथोपचारादिति चेत् न, तस्य मुख्यप्रयोजनम-त्वविरोधात् । मुख्यप्रयोजनभावं, प्रत्यभिज्ञानादेर्मुख्यस्य कार्यस्य करणात् । उपचारस्तु नर्ते [न ऋते] मुख्यात् । यथाग्निर्माणवकः । इति

स्खलति हि सन्तानव्यवस्था परीक्षाऽक्षमत्वात् । अत एवासुस्थार्थः प्रस्तुतासाधनम् । न ह्यभिर्मोचक इत्युपचारात्साकारवादीक्वे । तथा संतानोऽप्युपचरितः सन्ताननियमहेतुर्न स्यात् । इति तदस्य संतानिसाङ्कर्ये सन्तानस्यैकस्य संतानिभ्यो भिन्नस्याभिन्नस्योभयरूप स्यानुभयरूपस्य चासम्भवात् ॥ ४४ ॥ तत एव—

स्यान्मतमित्याद्युपक्रम्य, तस्यभावकारिकापक्षया तत्रैव तदभिप्रायकस्य येच्छब्दस्य श्रुतेः, प्रस्तुतकारिकायां तु परामिमतसन्तानवचनमुपात्तस्य मुख्यस्य मुख्यार्थस्य योऽयपत्ताद्विप्रतिपत्तिधर्म्येभिधानेन परमस्याः कारिकाया उत्तरकारिकया सहैकवाक्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । सोऽपि कथं मृषा न स्यादिति संवृतिशब्देनैव मृषात्वस्य स्फुटमभिधानादिति भावः । व्यवहारः सन्तानव्यवहारः, सम्यग्घनियमाभावः पूर्वोत्तरक्षणानां नियतकार्यकारणभावसम्बन्धाभावः, स्खलति हि वाच्ये हि, तत्र पूर्वोत्तरक्षणेषु, अनन्यप्रत्यय एकत्वाध्यवसायः, तत एवोकासम्भवादेव ॥ ४४ ॥

चतुष्कोटेर्विकल्पस्य सर्वान्तेषूक्त्ययोगतः । तत्त्वान्यत्वमवाच्यं चेत्तयोः सन्तानतद्वतोः ॥ ४५ ॥

यो यो धर्मस्तत्र तत्र चतुष्कोटेर्विकल्पस्य वचनायोगः । यथा सत्त्वैकत्वादिषु धर्मेषु । धर्मश्च सन्तानतद्वतोरन्यत्वमनन्यत्वं च । इति तदुभयचतुष्कोटेरभिधानमसत्त्वम् । सर्वो हि वस्तुधर्मः सन् वा स्यादसन् वा उभयो वा अनुभयो वा । सत्त्वे तदुत्पत्तिविरोधावसरत्वे पुनरसत्त्वेऽप्युपमितयोरनुभये चोभयदोषप्रसङ्गादनुभयपक्षेऽपि विकल्पानुपपत्तेरित्यादि योज्यम् । तथा हि । वस्तुनो धर्मस्यानन्यत्वे वस्तुमात्रप्रसक्तेरन्यत्वे व्यपदेशासिद्धेरसंबन्धात् उभये चोभयपक्षदोषप्रसङ्गादनुभयपक्षे निर्वाच्यत्वमिति ॥ ४५ ॥ सन्तानविशेषणं

प्रसिध्यत् सर्वत्र संतानसंतानिनोरपि तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्वं प्रसाधयति विशेषणाभावात् । इति येषामाकूतं तत्राय –

मसुष्कोटेरित्यादिकारिकाप्यभिमकारिकया सम्बध्यते साकाङ्क्षत्वात् । सर्वान्तेषु सर्वमेषु, तत्त्वान्यत्वमिति

समाहारापेक्षयैकवचने तत्त्वमन्यत्वं चेत्यर्थः, तयोः प्रकृतयोः, ॥ ४५ ॥ एवमवाच्यत्वं सर्वथा सन्तानसन्तानिनोः प्रसक्तं

तत्कथमिकारेन नियमयितुमाह

अवक्तव्यचतुष्कोटिविकल्पोऽपि न कथ्यताम् । असर्वान्तमवस्तु स्यादविशेष्यविशेषणम् ॥ ४६ ॥

न हि सर्वथाप्यनभिलाप्यत्वेऽनभिलाप्यचतुष्कोटेरभिधेयत्वं युक्तं कथञ्चिदभिलाप्यत्वमसतात् । ततो नवक्तव्यचतुष्कोटि

विकल्पोऽपि न कथनीयः । इति न परमत्यापत्तं नाम । यदि चैवं सति सर्वविकल्पातीतमवस्त्वेव स्यात्तत्र वाचोयुक्तेः । तत्त्वन्तर

येन अनेकान्तात्मकं सर्वविकल्पविकल्पातीतत्वात् । सर्वविकल्पातीतमिति वाचोयुक्त्यपेक्ष वस्तूक्तं स्यादन्यथा तस्याविशेषणत्वात्

पचुम्बवत् । न हि सर्वथाप्यसदनभिलाप्यमवस्त्वपि वा विशेष्यं स्वीक्रियते यतो विशेष्यं स्यात् । न चाविशेष्यमविशेषणं न किंचि

कल्पयतीति प्रतिभासते, स्वरूपेणाापि सत्त्वविशेष्यविशिष्टतया विशेष्यस्यैवावभासनात् । तदुत्तरविकल्पयुक्तौ स्वस्य संवेदन-

मिति विशेषणविशेष्यभावोऽवभासते, न तु स्वरूपे तस्येति चेत् किमविशेष्यविशेषणं संवेदनमिति स्वतः प्रतिभासते ? तथोपगमे

सिद्धो विशेषणविशेष्यभावः क्वचित्, तत्राविशेषणविशेष्यत्वस्यैव विशेषणत्वात् सर्वथाप्यसतो विशेषणविशेष्यत्वस्य प्रतिषेधा

योगात् । तथा हि ॥ ४१ ॥ एवम्, असर्वान्तं सर्वमेव

कल्पनादि ' न कथ्यतामिति कथ्यते चेत्कथमभिरवक्तव्यतैव एवंप्रभा,

रहितम्, अगस्त्ये॰ स्यात् यतो न कस्यापि विशेषणं न वा विशेष्यं, यतो गुणत्वेन प्रतियोगिविशेषणतया भङ्ग्यन्तर माश्रि पणन पर, अनभिलाप्यमपरस्थिति येति इत्येविपान्यथाऽनभिलाप्यमित्यपरिस्थिति वा विशेषणं न स्वीकुरु इत्यर्थः। यतो निशाख्य स्यादिति एवं च विशेष्यस्य विशेषणतापत्त्याद्विशेष्याभावादविशेष्यं विशेष्याभावाभावाविशेषणं गामित्यर्थः। तदपि च अत्यधिरोप इत्याह—न शाब्दिशब्दाभिलापि ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षान्तरभागेन निषेधः सिद्धिर न सतः। असम्भेदो न भावस्तु स्यान्न विधिनिषेधयो ॥ ४७ ॥

प्रत्यक्षेऽप्रमाणभावान्तरेः प्रतिषेधः सिद्धिः। ततः किन्त्वे स्वप्रत्यक्षेऽप्रामाण्यभावेन गुणत्वात्, तद्विधिप्रतिषेधाविषयत्वात्। प्रत्यक्षा न्तरभागेनेव स्वप्रत्यक्षादिभागेनान्यथाऽतो कथं निषिध्यते? तस्मात् स प्रतिषेधस्तस्य कथं विधिनिषेधपूर्वकत्वात्। तथा कथं निरभिला प्यत्व तथा प्रतिषेधानभिलाप्यत्वं युक्तम्। कथं विशिष्टस्य विशेष्यात्मनः यतोऽनिशेष्यादिशेषणत्वात्। इति नैकान्ततः किंचित्तु भिन्नत्वमविशेष्यविशेषणं नाभ्युपगन्तव्यम्। न नैवमिदं स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिना। स्वलक्षण हि स्वरूपेणासाधारणेनानिर्देश्यं मनिर्देश्यमिति साधेन तथा निर्देश्यत्वात्तथा तदनविरोधात्। तथा प्रत्यर्थं कल्पनापोढमपि स्वरूपेण कल्पनापोढमेव, न कल्पना पोढमिति कल्पनारोपेण, तत्तत्तथा कल्पनापोढत्वेन कल्पनाविरोधात्, तत्कल्पविकल्पनागोचरातीतस्य निरुपाख्यत्वप्रसङ्गात् तत्र प्रमाणादिर्न च विधिविधिनिषिद्धम्। अभावाभिधानस्य इत्यपि भावाभिधानादेवाभावगुणत्वेन बोधोऽभावाभिधानेऽपि कथं निरभावादि भावात्। यथैव अभाव इति भावान्तराभिधीयतेऽभिमान इति नाभिमान्यत्वात् तथा भावोऽपिमध्य इत्यपि भावान्तराभिलाप्यत्व तमपि कथ्यते, तथा प्रतीतेः, अभावस्वरूपाभावाभाव भावान्तर नैकान्ततोऽभिधाने सामर्थ्यबलादविरोधात्, तत्र प्रमाणानुभावेन

विधिनिषेधयोरुपलम्भात् तथैव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरविसंवादसिद्धेरन्यथा विसंवादात् । ततः सूक्तमिदम् ' असन्नेतो न भावस्तु स्थाने विधिनिषेधयोः ॥" इति कथंचित्सद्विशेषस्यैव पदार्थस्य विधिनिषेधाधिकरणत्वसमर्थनात् ॥४७॥ यथा च पराभ्युपगतमेव तस्य सर्वथा विधिनिषेधयोः ॥" इति कथंचित्सद्विशेषस्यैव पदार्थस्य विधिनिषेधाधिकरणत्वसमर्थनात् । विशेषणविशेष्यरूपस्यैव चाविशेष्यविशेषणत्वम् । ननु भावा नभिलाप्यमभावमित्यभिधीयते—

न नैतद्विरुद्धमिति एतदभिलाप्यस्यैवानभिलाप्यत्व विशेषणविशेष्यरूपस्यैव चाविशेष्यविशेषणत्वम् । ननु भावा ... अभावोऽनभिलाप्य इत्यादि कथं भावोभयकरम्बितैकवस्त्वभ्युपगमात्कथंचिदनभिलाप्यत्वादेरप्युभयाभयत्वादेको द्वाविति यदभावोऽनभिलाप्य इत्यादि कथं न विप्रतिपिद्धमिति चेद्, उभयत्राद पर्यायेणानवरुद्धत्वाद् पर्यायान्यसम्बन्धस्य विशेषणसंसर्गत्वाद्धेत्वाश्रयधानाह—भाष्यकृद् अभावोऽनभिलाप्य इत्यादिना, तदेव विवृणोति इत्यादिना, असन्नेव इति असदन्तरम् ॥४७॥

अभावोऽनभिलाप्य इत्यादिना, तदेव विवृणोति यथैव अभाव इतीत्यादिना, असन्नेव इति असदन्तरम् ॥४७॥

अवस्त्वनभिलाप्यं स्यात्सर्वान्तैः परिवर्जितम् । वस्त्वेवावस्तुतां याति प्रक्रियाया विपर्ययात् ॥४८॥

सकलधर्मविधुरमभावमभिमतं तावदवस्त्वेव सकलप्रमाणाविषयत्वात् । तदेवानभिलाप्यं युक्तं, न पुनर्वस्तु प्रमाणपरिनिश्चितम् । तदपि सर्वान्तैः परिवर्जितमवस्तु परपरिकल्पनामात्रादभिधीयते न पुनः प्रमाणसामर्थ्यात् । कस्यचिद्वस्तुन एव स्वद्रव्याद्यपेक्षाक्रम प्रक्रियाया विपर्यासादवस्तुत्वव्यवस्थिते, स्वरूपसिद्धस्य घटस्य पटान्तररूपेणाघटत्ववत् कस्यचिद्वस्तुनो वस्त्वन्तररूपेणावस्तुत्वप्रतीतेः । ननु परस्परविरुद्धमिदमभिहितं वस्तुत्वेतरयोरन्योन्यपरिहारस्थितिस्वादिति चेन्नान्वयव्यतिरेकवादिभिरपि वाच्यतामापन्नैर्भावाभिधाना मात्र किंचिदिष्टम् । न प्रमाणप्रमानपेक्षत्वादिस्तत्रैवोभयत्वमुपगतैर्भावप्रमाविषयाभावपदादिभिस्तदन्यपदक्रियादिभावाभिधानमसिद्धं येना वस्त्वनभिलाप्यं स्यादिति सूक्तेन वाच्यतामुपगतेन वस्तुशून्यत्ववादिना वस्त्वन्तराभिधाने विरुध्यते । अतः सूक्तं ' यदवस्तु तदनभि

सत्त्वं यथा न किञ्चित् । यस्तुनरभिन्नत्वं तदस्त्येव यथा सपुष्पाभावः ' इति । नात्र साध्यविकलमुदाहरणं घटे पुष्पाभावस्य तत्स्वरू-
पत्वात् । मुख्यं हि लोके अन्यस्य कैवल्यमितरस्य वैकल्यं, स्वभावपरभावाभ्यां भावाभावात्मकत्वविशेषोऽयस्य । न हि वस्तुनः सर्वथा
भाव एव स्वरूपेणेव पररूपेणापि भावप्रसङ्गात् । नाप्यभाव एव, पररूपेणेव स्वरूपेणाप्यभावप्रसङ्गात् । न च स्वरूपेण भाव एव
पररूपेणाभावः, परात्मना चाभाव एव स्वात्मना भाव इति वक्तुं युक्तं, तदपेक्षणीयनिमित्तभेदात् । स्वात्मानं हि निमित्तमपेक्ष्य भाव-
प्रत्ययमुपजनयति तयोर्थः, परात्मानं त्वपेक्ष्याभावप्रत्ययम् । इति एकत्वद्वित्वादिसंख्यावदेकत्र वस्तुनि भावाभावयोर्भेदो व्यवतिष्ठते ।
न खल्वेकत्र द्रव्ये द्रव्यान्तरमपेक्ष्य द्वित्वादिसंख्या प्रकाशमाना स्वात्ममात्रापेक्षैकत्वसंख्यातोऽनन्या प्रतीयते । नापि सोभयी तद्वतो
भिन्नैव तस्यासंख्येयत्वप्रसङ्गात् संख्यासमवायादपि तथात्वासिद्धेः, समवायस्य सर्वत्राविशेषात् तस्य स्वसमवायिसंबन्धकल्पनायाम
नवस्थाप्रसङ्गात् कथंचित्तादात्म्यमन्तरेण समवायासंभवात् । तद्वन्न भावाभावौ वस्तुनोऽन्यावेव, निःस्वभावत्वप्रसङ्गात् । अथ भावा
भावाभ्यामन्यत्वेऽपि वस्तुनो द्रव्यत्वादिस्वभावसद्भावान्न निःस्वभावत्वमिति मतं तदप्यसाधीयो द्रव्यत्वाद्रव्यत्वाभ्यामपि तस्यान्य-
त्वात् । तादात्म्यमनन्यत्वे कथंचिद्भावाभावाभ्यामप्यनन्यत्वसिद्धेः स्वभावपरभावाभ्यां वस्तुनो भावाभावव्यवस्थितिः किं न स्यात्तथा
ते पुष्पाभावोऽभिन्नत्वो वस्त्वेव न भवेत् ? इति निरवद्यमुदाहरणम् ॥ ४८ ॥ किं च क्षणिकैकान्तवादिनाम्—

अवस्तुत्वप्रतीतेरिति तथा च वैज्ञानिकमन्वयेनावस्तुत्वयति तेन सम्बन्धेन तथाज्ञानमिलाप्यस्वार्थाभिधानमविरुद्ध
मिथ्यारजतमरसत्वमितिवदिति भाव । भावाभिधानादिति, क्षणिकत्वपक्षाभ्यामुभयोपपत्तेरेकपदस्थक्षणयोः परस्परमन्वयो
ऽनुत्पत्तिविनाशादिति नन्वमतामयणादिति भावः । तद्वतो भिन्नैवेति, तद्वत एकत्वसंख्यावतः एकत्वविशिष्टमेवसिद्धौ

च स्थिते सैरूप्यात्वेनैकत्वामेव सिद्ध यथेति भावः ॥ ४८ ॥

सर्वान्ताश्चेदवक्तव्यास्तेषां किं वचनं पुनः । संवृतिश्चेत्स्यादेवैषा परमार्थविपर्ययात् ॥ ४९ ॥

न किञ्चित् सर्वेषां सर्वे धर्मा अवक्तव्या एव तदा तेषां किं पुनर्वचनं धर्मेष्वेतनारूपं वक्तव्यानुमानरूपं साधनरूपवचनं वा ? न किञ्चित् स्यादिति मौनमेव शरणम् । यदि पुनः संवृतिरूपं वचनमुपगम्यते तथापि मृषैव संवृतिरेषाभ्युपगम्यमाना परमार्थविपर्ययरूपत्वात्तस्याः । इति तस्य तत्र किं वचनं स्यात् ? पुनरप्यवक्तव्यवादिनं पर्यनुयुज्महे सर्वे धर्मा यदि वाग्गोचरातीताः कथमिमेऽभिलप्यन्ते ? इति, इति तस्य तत्र किं वचनं स्यात् ? पुनरप्यवक्तव्यवादिनं पर्यनुयुज्महे सर्वे धर्मा यदि वाग्गोचरातीताः कथमिमेऽभिलप्यन्ते ? इति । संवृत्या चेत्सर्वे धर्मा इत्यवक्तव्या इति चाभिलप्यन्ते स्ववचनविरोधप्रसङ्गात् सर्वदा मौनव्रतिकोऽहमिति प्रतिपादयन्निव परान् । संवृत्या चेत्सर्वे धर्मा इत्यवक्तव्या इति वा विकल्पेषु नोपपद्यते । यत् स्ववचनविरोधप्रसङ्गात् सर्वदा मौनव्रतिकोऽहमिति प्रतिपादयत इव परान् । संवृत्येति हि स्वरूपेण पररूपेणोभयरूपेण वा तत्त्वेन मृषात्वेनेति वा विकल्पेषु नोपपद्यते । परस्वेन चेत्तेषां स्वरूपं भवतीति, विकल्पानुपपत्तेः । संवृत्येति हि स्वरूपेण पररूपेणोभयरूपेण वा ? स्वरूपेणाभिलप्यानामनभिलाप्यत्वविरोधात् । पररूपेण चेत्तेषां स्वरूपं संवृत्या वक्तव्या इति स्वरूपेण चेत्कथमनभिलाप्याः ? स्वरूपेणेति वक्तव्ये पररूपेणेति वचनात्, विशेषरूपवत् सामान्यरूपस्यापि वक्तव्यत्वाङ्गीक्रियमाणस्य स्वरूपत्वात्, तस्यास्वरूपत्वे विशेषरूपस्याप्यस्वरूपत्वापत्तेः स्वर्णं निःस्वरूपत्वप्रसङ्गात् । स्वरूपस्यापि वक्तव्यत्वाङ्गीक्रियमाणस्य स्वरूपत्वात्, तस्यास्वरूपत्वे विशेषरूपस्याप्यस्वरूपत्वापत्तेः तत्त्वेन वक्तव्या इति वचने प्रस्तुते संवृत्या उभयपक्षोक्तदोषानुषङ्गात् । तत्त्वेन चेत्कथमवक्तव्याः ? केवलं वचः—स्वरूपं गम्येत, तत्त्वेन वक्तव्या इति वचने प्रस्तुते संवृत्या वक्तव्या इति वचनमयुक्तम् । मृषात्वेन चेत्कथमुक्ताः ? तथैषा मृषोक्तत्वानुत्तमत्वात् । प्रक्रमप्रतिष्ठितमिथ्याविकल्पोपैः, वक्तव्या इति वचनमयुक्तम् । मृषात्वेन चेत्कथमुक्ताः ? तथैषा मृषोक्तत्वासमत्वात्तथा परमतापत्तनामोगात् ॥ ४९ ॥ किञ्चेदं तत्त्वम्— सर्वेषामनभिलाप्यानां सर्वधर्माणामनभिलाप्या इति वचनेनाप्यभिलप्यत्वासमर्थत्वात् "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी तु मत्पिता ॥ मम माता च सर्वदा मौनव्रतिकोऽहमितीति, इत्येतत्प्रकारं, तेन

प[illegible]षा च मरामोऽनुपमो महान् ॥ १ ॥ " इति श्लोकः स्मर्तव्यः । ' परानिति ' परान् प्रतीतिप्रतिपादयत इत्येति योजना [illegible] । ननु स्वरूपं विशेषरूपमेव पररूपं तु सामान्यरूपं तथा च सामान्यरूपेणाभिलाप्यत्वे सत्यपि विशेषरूपेणा[illegible]प्रमाणात् कथं वाचः स्वसत्तं गम्यतेत्याशङ्कायामाह–विशेषरूपवदिति ॥ ४९ ॥

अशक्यत्वाद्वाच्य किमभावात्किमबोधतः । आद्यन्तोक्तिद्वय न स्यात् किं व्याजेनोच्यतां स्फुटम् ॥५०॥

[illegible] प्रकाराभावात् । ननु च मौनप्रताभवोजनाभावान्[illegible] [illegible] कथं प्रकारान्तराभाव इति चेत्, न मौनव्रतादीनामशक्यत्वेऽन्तर्भावात् तेषां करणव्यापाराशक्तिनिमित्तत्वात् । न [illegible] प्रकारान्तरं न स्यात्, तस्यावबोधे सति करणव्यापाराशक्त्यन्तर्भावसंभवात् । तस्यावबोधाभावेऽपि च [illegible] । [illegible] प्रकारान्तरत्वमेव । न च सर्वत्र तदभावो युक्तः, [illegible] मुगतस्य प्रमाणपारमितत्वात् क्षमामैत्रीध्यानदानवीर्यशील[illegible] [illegible] । [illegible] स्याद्वाक्यात् । सामर्थ्यार्थस्याभावा- [illegible] स्फुटमभिधीयतां सर्वभावोऽभाव इति, तथा च[illegible] [illegible] । ततो नैरात्म्यात्म विशिष्येत, [illegible] । को ह्यत्र विशेषोऽर्थस्याभावाद्वाच्यत्वं नैरात्म्यमिति [illegible] [illegible] इति चेत् न [illegible] । [illegible] प्रतिभाति [illegible] । न हि [illegible] परमार्थो न पुनर्[illegible] सामान्यं विशेष[illegible]

प्रतीयमानत्वात् सामान्यविशेषात्मनो आलम्बनस्य प्रत्यक्षादौ प्रतिभासनात् । न चैवं दृश्यकधर्मेषु सङ्केतकरणासम्भवः [illegible]
सामान्ये कश्चित्सङ्केतसङ्केतनं येनासत्यसमयत्वादनभिमतस्यमर्थरूपं भवेत् कथंचित्सङ्केतसङ्केतत्वसिद्धेः । स्वाम्मतं सङ्केतितार्थस्य
शब्दविषयस्य व्यवहारकालेननुगमनाद्विफविम्मः तथ्यस्य न वस्तुतत्त्वमन्यथातिप्रसङ्गात् इति तदेतद्विषयविषयिणोर्मितकाळस्य
प्रत्यक्षपि समानं शब्दविकल्पकालवत् प्रत्यक्षप्रतिभासकालेपि विषयस्यासंभवात्, संभवे वा क्षणिकत्वविरोधादेयमेकत्वयाः समान
समयत्वप्रसङ्गात् । अथ भिन्नकालत्वेऽपि विषयास्य प्रत्यक्षस्याविपरीतप्रतिपत्तिः अन्यत्रापि सास्त्येव । यदि शब्दार्थं परिच्छेद्य प्रवर्त
मानो विपरीतं प्रतिपद्यते प्रत्यक्षादिव प्रतिपत्ता येन दर्शने यथाविपरीतप्रतिपत्तिर्भवति न पुनः शाब्देपीऽति ब्रूमहे । कश्चिद्विकल्पे
विपरीतप्रतिपत्तिमुपलभ्य सर्वत्र विपरीतप्रतिपत्तिकल्पनायां कश्चिद्दर्शनेऽपि विपरीतप्रतिपत्तिं समीक्ष्य सर्वत्र तत्कल्पनास्तु, विशेषा
भावात् । दर्शनविकल्पयोः परमार्थैकतानत्वाभावे न किंचित्सिद्धम् । दृष्टस्यानिर्णयाददृष्टकल्पनादृष्टनिर्णयस्य प्रमाणादिविकल्पादि
क्षेपात् कुतो दर्शनस्य कल्पनापोढस्यापि परमार्थैकतानत्वम् ? । न हि दृष्टे स्वलक्षणे निर्णयः संभवति, तस्य तदविषयत्वात् । अदृष्टे
तु सामान्यलक्षणे निर्णयः प्रवर्तमानो न प्रमाणादिविकल्पादिक्षिप्यते । इति सकलप्रमाणाभावात्मसंभावासिद्धेरवक्तव्यतैकान्तवादिनो
नैरात्म्यमेवायातं सकलाप्यस्तत्त्वममवस्तेनाप्यवक्तव्यपक्षस्यासंभवादनवबोधपक्षवदभावस्यैव निर्बीजत्वसिद्धेः ततः क्षणक्षयैकान्तपक्षे
स्यनात्साक्ष्यात्म्यागमप्रसङ्गः । स कोपहासास्पदमेव स्यात् ॥ ६० ॥ तथा हि ।
मौनव्रतादीनामपाय्यस्त्वेऽन्तर्भावादिति वचनजनककरणवीर्याविषयस्वस्यैवाशक्यपदार्थत्वात् सिद्धेर्वक्तुमशक्यत्व
स्येत्यमेवोपपत्तेरिति भावः । तत्क्रमेण हेतुना विध [illegible] तथा वचने यथा तात्पर्यं नियामकमनुगतस्वाभाव

तदुत्थापकानि प्रकम्पादीन्यननुभवत्वात्, यथाऽवचनेऽज्ञस्यस्यैव नियामकमनुगतस्यामतु तदुत्थापकानि मौनमवादीन्यननुगतस्यादिति भावः। 'न चैवमिति' एवं मौनमवादीनामशक्यत्वेऽन्वमपि अन्तर्जल्पसम्भवादिति यदि स्पष्टोच्चारामावेऽप्यन्तर्वचनवचनकरणवीर्यस्त्वादन्यथाऽन्तर्वस्याप्रसक्षापत्तेर्मध्यमावेऽस्योर्भेदानापत्तेमेति भावः। तत्त्वावबोधाभावेऽपि चेति तथा च तत्त्वाभावयोर्भावादनयोरप्यभिचारित्वमशक्यत्वस्येति न तत्रानवबोधोऽन्तर्भावयितुं शक्य इत्यर्थः। तत्र भावोऽवबोधाभावः। आपन्नोक्तिद्वयस्येति कारिकाक्रमापेक्षया, को धर्मविशेष इति, सर्वत्र इत्यर्थः इति प्रयुक्ताः के हि प्रकारभेद इत्यर्थः। अथान्यस्य नैरात्म्यमिति अथात्मस्य नैरात्म्यं चेति पक्षयोरित्यर्थः। 'अर्थरूपमिति' तथा च भावाभावविषयत्वादिशेष इत्यर्थः। समानसमयत्वप्रसङ्गादिति क्षणिकत्वविरोधे हेतुत्वेनान्वेति, प्रत्यक्षकालवृत्तेर्विषयस्य यद्युत्तरकाले प्राक्कालवृत्तित्वस्याप्यभ्युपगमे क्षणिकत्वविरोधस्य स्पष्टत्वात्। द्वितीयपक्षपवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्यैव क्षणिकत्वसाधकत्वादितरस्यातिनिगम्यत्वाच्च ॥ ५० ॥

हिनस्त्यनभिसन्धात् न हिनस्त्यभिसंधिमत्। बध्यते तद्द्वयापेतं चित्तं बद्धं न मुच्यते ॥ ५१ ॥

हिंसाभिसंधिमच्चित्तं न हिनस्त्येव प्राणिनं तस्य निरन्वयनाशात् सन्तानस्य वासनायाश्चासम्भवात्। अनभिसन्धिमद्बोधस्तु चित्तं हिनस्ति। तत एव हिंसाभिसन्धिहिंसाचित्तद्वयादपेतं चित्तं बध्यते। यच्च बद्धं तन्न मुच्यते, ततोऽन्यस्य मुक्तः। इति कोऽन्यः प्रकाशयेदिति एतच्च तस्यैवम्? संतानादेरयोगादिति—कर्तृत्वस्यासु चित्तयोर्विनाशात् कर्तुरविक्षिप्तत्वात् तदुभयविनिर्मुक्तस्य बन्धात्तद्विनिर्मुक्तिश्च यमनियमादेरविशेषतः कुर्वतो वा वञ्चकत्वमारित्वं प्रसेतव्यम्। न चैवमनेकान्तवादिनः, प्रतिक्षणं परिणामान्यत्वेऽपि जीवद्रव्यस्यान्व

पाद् चिकीर्षोरिवेविकल्पवासु कर्तृत्वात्कर्तुरेव च कर्मबन्धादुदस्यैव विनिर्मुक्तेः सर्वथा विरोधाभावात् । क्षणिकत्वादिनामपि संतानस्ये-
कत्वासूर्पूर्वावसमोपरिवोत्तरोत्तरचित्तविशेषस्योत्पत्तेरनुपाख्यम इति चेत् न, संतानस्यावास्तवत्वात्तस्यावास्तवभावस्याव्यवसंभवादन्य-
भिचारकार्यकारणभावस्यापि तन्निबन्धहेतुत्वायोगात् सुगतेतरचित्तसंतानेष्वपि भावादिति निरूपितत्वाच्च क्षणिकैकान्तवादिनाम् ॥ ५१ ॥

'निरन्वयादिति' निरन्वयस्वभावो निर्बन्धत्वाभ्युपगमेनान्वयाभावाभिधायिनि सौगत उक्तपक्षस्य निन्दनामभिव्यनक्ति इतिकर्तव्यतासु क्रमनियतासु क्रियासु, अचिकीर्षत्वादिति न विद्यते चिकीर्षा यस्य क्षणस्य तस्मादित्यर्थः । 'तनुमपेति' चिकीर्षाक्षणविनिर्मुक्तस्य तृतीयस्य बद्धत्वादित्यर्थः । तत्र विनिर्मुक्तेर्बद्धक्षणस्यामोक्षात्, अभिधेयस्य मभिधामात्रेणात्मन आभासः, कुर्वतो वा धर्मिजनकारित्वम् अबुद्धिपूर्वकप्रयासमात्रम्, पूर्वपूर्वक्षणानामुत्तरत्रानन्वयेन कार्यकारणसामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अहेतुकत्वान्नाशस्य हिंसाहेतुर्न हिंसकः । चित्तसंततिनाशश्च मोक्षो नाष्टाङ्गहेतुकः ॥ ५२ ॥

सर्वेषामहेतुं विनाशमभ्युपगम्य कस्यचिदपि हिंसकत्वं ब्रूयात् कथमविभ्रमः ? तथा निर्वाणं संतानसमूलक्षयलक्षणं सम्यक्त्वसंज्ञासंज्ञिवाक्कायकर्मान्तर्व्यायामाजीवस्मृतिसमाधिलक्षणाष्टाङ्गहेतुकं यदि ब्रूयात्तदापि कथं स्वस्थः ? तयोरहेतुकविनाशाभ्यु-
पगमहिंसकत्वमोक्षहेतुत्वविरोधवचनयोरन्योन्यं विप्रतिषेधात् सुगतस्य सर्वज्ञत्वेतरवत् ॥ ५२ ॥

'सम्यक्त्वेत्यादि,' सम्यक्त्वं बुद्धधर्मश्रद्धा १, संज्ञा तथागमिधानं २ संज्ञी तथास्थिरेव ३ वाक्कायव्यापार स्तत्कर्म ४ अन्तर्व्यायामो वायुनिरोधः ५ आजीवो जीवाभावो नैरात्म्यमिति यावत् ६ स्मृतिः पिटकत्रयार्थानुचिन्तनं ७

ध्यानं समाधि ८ रेवान्यौचित्येन प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रायाऽष्टौ निकायाङ्गानि सौगतानाम् ॥ ५२ ॥

विरूपकार्यारम्भाय यदि हेतुसमागम । आश्रयिभ्यामनन्योऽसावविशेषादयुक्तवत् ॥ ५३ ॥

विसदृशरूप विरूप कार्यम् । तदारम्भाय हिंसाहेतोर्वधकस्य मोक्षहेतोर्घातकस्य सम्बन्धस्यादेः समागमो व्यापारो यदि तावागन्तुरिष्यते तदासौ हेतुसमागम एवानयो वध्योत्पादयोः कारणत्वात् । स चाश्रयिभ्यां कार्यरूपाभ्यां नाशोत्पादाभ्याममन्य एव, न पुनर्भिन्नः तयोरविशेषादयुक्तवत् । यथैव हि विरूपस्य वधकस्य योऽभिमतस्तन्नीरूपविनिमोक्षयोर्वा तादात्म्यमापन्नयोरयुक्तयोः सम्बन्ध सन्निपातो न भिन्नः संबन्धस्यैककारकव्यापारेणासम्भवाभ्यया तादात्म्यविरोधात् । तथैव पूर्वाकारविनाशोत्तराकारोत्पादयोरपि नीरूपस्य विनाशस्याभिहेतुकत्वोत्पादरूपत्वाभ्युपगमात् तयोर्भिन्नकारणत्वे तद्विरोधात्तदनन्तरप्रवेशानुपपत्तेश्च । सोऽयं विसदृशकार्योत्पाद हेतुव्यतिरिक्तहेत्वभावात् पूर्वाकारविनाशस्याहेतुकत्वमुपपन्नमहेतुव्यतिरिक्तहेत्वभावादुत्तरोत्पादस्याहेतुकत्व नानुमन्यते इति कथमना-कुलः ? । विसभागसन्तानोत्पादनाय हेतुरभिमतो न्यायाय पूर्वस्य क्षणस्य निवृत्तेरिति चेत् स पुनरुत्तरोत्पादः क्षणस्य किम स्यात् ? तदेतोरव्यतिरिक्तत्वसमर्थनादभिन्नहेतुकत्वम् । क्षणसोत्पन्नमपि तदनन्तरभावित्वादनेन व्यपदिश्यते इति चेदितरत्र समानम् । कार्यस्य वस्तुत्वेऽप्यन्यस्यापि हेत्वनन्तरभावित्वाविशेषादनेन व्यपदेशोऽस्तु, न वा कार्यस्यापीतरविशेषः । परमार्थतस्तद्धेतुकत्वे प्रतिपक्षाभिप्रायाविशेषेऽपि स्वतःप्रहाणवादी न शक्नोत्यस्माद् न्यायमार्गमनुकारयितुं तथा तदवस्तुत्वस्य व्यापादितत्वात् । न च निरन्वय-विनाशवादिभिः समागविसभागविवेकः मेयाद्, सर्वदा विरूपकार्यत्वात्, कारणस्य कथंचिदन्वयापाये समागमतयायोगात् । समाग-विसभागानपूर्वि प्रतिपक्षाभिप्रायवशात्समनुगाम्यन् सहेतुकं विनाशं ततः किं नानुजानीयात् ? न च समनन्तरप्रत्ययोर्भावोत्पादो

पृथग्भूतौ मिथः स्वामयतो वा यौ समं सहेतुकेतरौ वा, प्रतिपत्त्यभिधानभेदेऽपि ग्राह्यग्राहकाकारवत्, स्वभावप्रतिबन्धात्। न हि तयोर्भिन्नः कार्यकारणभावः प्रतिबन्धः समसमयत्वात् "नाशोत्पादौ समं यद्वन्नामोन्नामौ तुलान्तयोः" इति वचनात्। नापि स्वाभ येन सह कार्यकारणभावः, समनन्तरस्वलक्षणक्षणाभ्यां नाशोत्पादयोरनन्तरत्वप्रसङ्गात्। तयोस्तद्धर्मत्वाद्विशेषणविशेष्यभावः संबन्ध इति चेन्, वैशेषिकमतसिद्धेः। कल्पनारोपितत्वात्तयोर्न तत्सिद्धिरिति चेत्तर्हि पूर्वक्षणविनाशोऽनन्तरक्षणस्वभावस्तदुत्पादमेवेति सिद्धः स्वभावप्रतिबन्धः। न चैवं प्रतिपत्त्यभिधानभेदो विरुध्यते, संविदि ग्राह्यग्राहकाकारयोरपि तद्विरोधप्रसङ्गात्। ततस्तद्द्वयोरभेद एव। संख्याद्यन्यमतिस्तुल्यादिवत् सत्यपि भेदे समकालभाविनोः क्व सहकारी पुनरन्यतरस्यैव हेतुरहेतुर्वा स्यात्, कार्यरूपादेरिव कारणम्। संज्ञा हि प्रसभिन्ना, अन्य इष्यम। तेनादितम्यस्योभयत्र संबन्धाभिव्यञ्जनत्वं नादिद्वयापेक्षयोच्यते। संख्याद्यन्यादिपन्मतिस्तुल्यादिवत् क्रमभाविनोर्नाशोत्पादयोः सत्यपि भेदे समकालभाविनोस्तयोर्घटकपालाभावयोरिव सहकारी मुद्गरादिः कथं कपालोत्पादस्यैव हेतुर्न पुनर्घटविनाशस्य तस्यैव चाऽसौ हेतुर्न तु कपालोत्पादस्य स्यात् कार्यरूपादिस्तवकस्यैकसामग्र्यधीनस्य कारणरूपादिस्तवकवत्। घट-भेदे तथा कार्यकारणयोरुत्पादविनाशौ न सहेतुकाहेतुकौ सहभावाद्रसादिवत्। न हि कारणरसादिकलापः कार्यस्य रसस्यैव हेतुर्न पुना रूपादेरिति प्रतीतिरस्ति, यतः साध्यशून्यो दृष्टान्तः स्यात्, नाप्यसहभावो रसादीनां, येन साधनविकलः। पुरुषधिषणाभ्यामनेकान्त इति चेन्, सौगतानां पुरुषासिद्धेः। स्याद्वादिनो तु तस्यापि सहेतुकत्वात् पर्यायार्थतो भिन्नभावात्, द्रव्यार्थतोऽहेतुकत्वाच्च धिषणाः पुरुषस्य ताभ्यां हेतोर्व्यभिचारिता, कारणानन्तरं सहभावात्। इति प्रकरणसामर्थ्यात्सविशेषणस्य सहभावस्य हेतुत्वाच्च न व्यभिचारः स्यात्। न चैवमसिद्धं साधनम्, मुद्गरादिव्यापारानन्तरं कार्योत्पादवत् कारणविनाशस्यापि प्रतीतेः, विनष्टो घट उत्पन्नानि

करणमसीति व्यवहारदर्शनात् । तथा कार्योत्पादकस्य कारणविनाशस्य सहेतुक एवाभ्युपेयः । ननु हेतोर्न तस्य किंचिद्भवति, न भव तेव केवलमिति चेत्, यदि तस्मात्कार्यस्य न किंचिद्भवति भवत्येव केवलमिति समानं विनाशवदुत्पादस्यापि निर्हेतुकत्वापत्तेः । तस्मात्वं विनाशहेतुर्भावमभावीकरोतीति न पुनरकिंचित्करः । कार्योत्पत्तिहेतुर्वा यद्यभाव न भावीकुर्यात् भाव करोतीति कृतस्य करणायोगात् किंचित्करः स्यात् सर्वथा भावं भावीकुर्वतो व्यापारवैफल्यात् । तदुत्करणमिति विकल्पसंप्लवितमत्र सदृशी । यथैव हि विनाशहेतो कृतस्य भावमिमविनाशकरणे तत्करणादकिंचित्करत्वं, तदितरविनाशकरणे च तदुपलम्भप्रसक्तिः । तथोत्पादहेतोर्भावादभिन्नोत्पादकरणे प्यकिंचित्करता कृतकरणायोगात् । सर्वथाप्यसतो भावादभिन्नस्योत्पादस्य करणेऽपि न किंचित् कृतं स्यात् खपुष्पसौरभवत् । सतो असतो भावान्तरस्य कस्यचित् करणे तु न तद्भावः कृतं स्यात् । एतेन प्रागसतोऽभावोऽन्तरस्याभावोऽन्तरस्य चोत्पादस्य हेतुना करणे तस्या किंचित्करत्वमुपपादितं प्रतिपत्तव्यम् प्रागसतोऽन्यस्य सत्त्वायोगात्, ततोऽन्यस्य सत एव करणे वैफल्यात् । ततो यदि न विनाशार्थो हेतुसमागमस्तदोत्पादार्थोऽपि मा भूत् सर्वथा विशेषाभावात् ॥ ५१ ॥

हेतुसमागमः समागतो हेतुः सोऽवसरप्रकारतासंभूतमुपादानकारणमिति यावत् ॥ आश्रयिन्याद्युपादत्वेनाभया स्याम्, अनन्यः प्राप्नोतीति शेषः, अयुक्तवत्पृथक्सिद्धयोर्द्वयोरिव, ततः किं नानुजानीयादिति, ततः प्रतिपक्षाभिप्राय वशात्, समनन्तरक्षणयोरप्यवस्थितपूर्वोत्तरत्वयोः, प्रतिपत्त्यभिधानभेदेऽपीति अपह्नुत्पादोऽयं च विनाश इति प्रति पत्तिभेदः, एकाकार एव चाभिधानभेदः, "भर्गाभिधानमस्य पास्तु स्यनामधेयाः" इति वचनादिति सर्वम्यम् । संज्ञेत्यादि भाष्य सविस्तार्था, तेनायमर्थः संज्ञाछन्दायोर्मतिस्मृत्योरिव क्रमभाविनोऽप्यासीननाशोत्पादयोः सत्यपि भेदे प्रकृत्योः

समकालभाविनोर्घटकपालनाशोत्पादयोः रूपरसादिवत्कथञ्चिदभेदात्कथमुपादानसहकारी मुद्गरादिरन्यतरस्य कपालभातस्य हेतुरेवान्यतरस्य घटनाशस्याहेतुरेव च स्यात्, कारणरूपादिस्तोमाधीनकार्यरूपादिस्तोमवदेकसामग्र्यधीनत्वाच्चयोः, नच रूपादौ रूपादेरेव हेतुत्वं रसादेस्तु सहभाविनोऽप्यन्यथासिद्धत्वादेवाहेतुत्वं तद्वदत्रापि कपालोत्पाद एव मुद्गरादेर्हेतुत्वं नतु घटनाशेऽन्यथा सिद्धत्वादित्यपि वक्तुं शक्यम्, रसादौ नियतोपस्थितिकरूपादिनाऽन्यथा सिद्धिसम्भवेऽप्यत्राविनिगमेन तदसम्भवात् ॥ कारणानन्तर सद्भावायाविनीति इति: प्रयोगाकारोपदर्शनार्थः । अनेन प्रयोगेणेत्यर्थः, सविशेषणस्य कारणानन्तर्यविशेषणविशिष्टस्य, हेतुत्वाद्धेतुत्वेनोपन्यासात्, कार्योत्पत्तिहेतुर्वेति यथा कार्योत्पत्तिहेतुरभावं भावीकरोति न पुनरकिञ्चित्करस्तथा विनाशहेतुर्भावमभावीकरोति न पुनरकिञ्चित्कर इत्यर्थः । इदं तु ध्येयम् । भेदाभेदनियतस्थिरस्य यार्थः स्याद्वाद एव युज्यते नान्यथेति ॥ ५३ ॥

किं च धर्मिकैकान्तवादिना परमाणव यथा उत्पद्यन्ते स्कन्धसन्ततयो वा ? प्रथमपक्षे व्याप्यव्यापकविनाशविनाशकभावप्रदे-

शुष्कभावविरोधस्तथा सहेतुकोत्पत्तिरहेतुका वा ? सिद्धिविनाशवत् । द्वितीयपक्षे तु ।

स्कन्धसन्ततयश्चैव संवृतित्वादसंस्कृता । स्थित्युत्पत्तिव्ययास्तेषां न स्युः खरविषाणवत् ॥ ५४ ॥

साध्याभावसंमुग्धवाविरुद्धहेतोरन्यथानुपपत्तिरनिश्चितेति न मन्तव्यं, साध्याभावे तदभावप्रसिद्धः सौगतस्य । तथा हि । रूप वेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारस्कन्धसंततयोऽसंस्कृताः संवृतित्वात्, वस्तुनः संस्कृत तत् परमार्थसत्, यथा स्वलक्षणं, न तथा स्कन्धसंत तयः, इति साध्यव्यावृत्तौ हेतोर्व्यावृत्तिनिश्चयात् । खरविषाणादौ सांवृतत्वस्यासंस्कृतत्वेन व्याप्तस्य प्रतिपत्तेः सिद्धान्यथानुपपत्तिः ।

ततः स्थित्युत्पत्तिविपत्तिरहिताः प्रतिपाद्यन्ते । तथा हि । स्कन्धसन्ततयः स्थित्युत्पत्तिविपत्तिरहिता एवासंस्कृतत्वात् खरविषाणवत् । धर्मे स्थित्युत्पत्तिविपत्तिरहितस्य खपुष्पस्य संस्कृतस्योपगमाभावान्नानुपपत्तिसिद्धिः साधनस्य प्रसिद्धेः । स्थाद्यधिनामपि स्थित्युत्पत्ति-विपत्तिमतः कथंचित् संस्कृतत्वासिद्धेर्न व्यभिचारः । सर्वथा स्थितिमतोऽसंस्कृतस्य च वस्तुनोऽनुपपत्तेश्च निरवद्योऽयं हेतुः । ततो विसभागसंतानोत्पत्तये विनाशहेतुरिति योज्यते रूपादिस्कन्धसंततेरुत्पत्तिनिषेधात् तद्विनाशस्यापि खरविषाणवदसंभवात् । तथा हि । स्कन्धसंततयो विनाशरहिताः स्थित्युत्पत्तिरहितत्वात् । यत् पुनर्विनाशसहितं तन्न स्थित्युत्पत्तिरहितं, यथा स्वलक्षणम् । न तथा स्कन्ध-संततयः । इति स्थित्युत्पत्तिव्यया न सन्त्येषां स्कन्धानां खरविषाणवत् । तदभावे विरूपकार्यारम्भाय हेतुसमागम इति कथम् सुगतो ब्रूयते ? ततो न क्षणिकैकान्तः श्रेयानित्यैकान्तवत्सर्वथा विचारासहत्वात् ॥ ५४ ॥

व्याप्यव्यापकेत्यादि यथा परमाणूनां व्याप्यव्यापकभावादिर्विरुध्यते तथा हेतुफलभावोऽप्यनन्वयेन कल्पनामात्रे विभागात्, तथेदं पूर्वक्षणं व्यापकं उत्तरक्षणः व्याप्य उत्तरक्षणो विनाशकः पूर्वक्षणो विनाश्य इति, असंस्कृता उत्पत्तिरहिताः, 'रूपेत्यादि' रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणवः सजातीय(विजातीय)व्यावृत्ताः परस्परासम्बद्धा रूपस्कन्धाः, सुखदुःखादयो वेदनास्कन्धाः, सविकल्पकनिर्विकल्पकज्ञानादयो विज्ञानस्कन्धाः, वृक्षादिनामानि संज्ञास्कन्धाः, ज्ञानपुण्यपापवासनाः संस्कारस्कन्धाः । स्कन्धसन्ततय इत्यादि, न चेदमनुमानं कारिकाव्याख्यानत्वेनाधिकम्, परार्थेनास्य प्रसङ्गानुमानतया व्याख्या युक्तत्वादित्यवधेयम् ॥ ५४ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् । अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ५५ ॥

नित्यत्वेनैकान्तावमन्यदुक्तमङ्गीकर्तुं विरोधादुभयमेवीवितमरणवत् । तादात्म्ये हि नित्यत्वानित्यत्वयोरनित्यत्वमेव स्यान्नित्यत्वमेव वा । यथा च मौनमेकान्तं विप्रतिषेधात् । नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामवक्तव्यमनभिलाप्यमित्युक्तं, तदेकान्तेऽनभिलाप्योक्तेरनुपपत्तेः, सर्वथाऽनभिलाप्य तत्त्वमिराभिलपत एव वचनविरोधात् सदा मौनव्रतिकोऽहमित्यादिवत् ॥ ५४ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यमित्यादि प्रागुक्तदिशा व्यक्तार्थम् ॥ ५५ ॥

तदेवं नित्यत्वाद्येकान्तानुपपत्तौ सामर्थ्यादनेकान्तसिद्धिप्रतिपादनेऽपि तस्योपप्लववादिदुराशयविनाशनाय तत्प्रतिपक्षनिराकरणाय च स्याद्वादिपारम्पर्यानुसरणेन नित्यत्वाद्यनेकान्तमुपदर्शयन्ति सूरयः—

नित्यं तत्प्रत्यभिज्ञानान्नाकस्मात्तदविच्छिदा। क्षणिकं कालभेदात्ते बुद्ध्यसञ्चरदोषतः ॥ ५६ ॥

हे भगवन्नर्हन्! स्याद्वादन्यायनायकस्य तव जीवादितत्त्वं स्यान्नित्यमेव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । नाकस्मात्प्रत्यभिज्ञानं तस्याविच्छेदेनानुभवात् । निर्विषयं हि प्रत्यभिज्ञानमकस्मादिति प्रसिद्धम् । यथा तादृशे तदेवेदमिति, तत्रैव वा तादृशमिदमिति भ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानम् । न चैवं जीवादितत्त्वे प्रत्यभिज्ञानं बाधकाभावादविच्छेदात् । प्रत्यक्षं बाधकमिति चेत्, न, तस्य वर्तमानपर्यायमात्रवस्तुविषयत्वात्, पूर्वापरपर्यायव्याप्येकत्वलक्षणे प्रत्यभिज्ञानविषये प्रवृत्त्यभावात् । न च स्वस्याविषये किञ्चिद्बाधकं साधकं वा, श्रोत्रमानविषये चक्षुर्ज्ञानवत् । तत एव नानुमानं, तस्यान्यापोहमात्रगोचरत्वात्तत्रैव साधकबाधकत्वोपपत्तेः । प्रमाणान्तरं तु नानुमानात् प्रत्यभिज्ञानस्य बाधकं स्यात् । इति सत्यप्रत्यभिज्ञानमेव वितथप्रत्यभिज्ञानस्य बाधकम् । सादृश्यप्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाने क्षणिकत्वनिर्णयप्रत्यभिज्ञानस्य बाधकमिति चेत्, न, अस्य भ्रान्तत्वासिद्धेः, सदृशापरापरोत्पत्तिसम्भवेऽपि जीवादावेकत्वप्रत्यभिज्ञानस्यानाद्यविद्योपस्थापितस्य भ्रान्तस्य बाधकमिति चेत्, न, अस्य भ्रान्तत्वासिद्धेः, सदृशापरापरोत्पत्तिसम्भवेऽपि

त्वसिद्धत्वात् । ननु च सत्त्वमस्ति क्षणिकत्वमपि क्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्सत्त्वस्यानुपपत्तेरित्यनुमानादन्वयविनाशित्वसिद्धे-
र्भावानां तेषामेकत्वासंभवात् सादृश्यप्रत्यभिज्ञानविषयत्वोपपत्तेर्भ्रान्तमेव तत्रैकत्वप्रत्यभिज्ञानं सिद्धमविसंवादाभावादिति चेत् न,
तस्यानुमानस्य विरुद्धत्वात् । तथा हि । यत्सत् तत्सर्वं कथंचिन्नित्यं सर्वथा क्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्सत्त्वस्यानुपपत्तेरिति ।
न च तावदेतयोरनैकान्तिकत्वं सर्वथा नित्यत्वे सत्त्वस्याभावात् सर्वथा क्षणिकत्ववत् । तदभावश्च क्रमाक्रमानुपपत्तेः । तदनुपपत्तिश्च
पूर्वापरस्वभावत्यागोपादानाभ्यामन्वितरूपाभावात् सकृदनेकस्वभावत्वाभावाच्च । न हि कूटस्थेऽर्थे पूर्वोत्तरस्वभावत्यागोपादाने स्तः, क्षणिके
वान्वितं रूपमस्ति यतः क्रमः कालकृतो देशकृतो वा स्यात् । नापि युगपदनेकस्वभावत्वं यतो यौगपद्यं, कौटस्थ्यविरोधादिनाऽनन्वय-
क्षणिकत्वव्याघाताच्च । सहकारिक्रमाक्रमापेक्षया तत्र क्रमयौगपद्यकल्पनापि न साधीयसी स्वयं तदपेक्षा कार्येतरस्वभावस्याभावे तद-
नुपपत्तेः । कार्यकारी तदपेक्षा, न पुनर्नित्यस्य क्षणिकस्य वेत्यपि न श्रेयान्, तेषां तदकार्यत्वप्रसङ्गात् । तदसहितेभ्यः सहकारिभ्यः
कार्यानुत्पत्तेरन्यथानुत्पत्तेस्तदकार्यत्वनिर्णय इति चेत् तर्हि येन स्वभावेनैकेन सहकारिणा सहभावस्तेनैव सर्वसहकारिणा यदि तस्य
स्यात्तदैककार्यकरणे सर्वकार्यकरणात्क्रमकार्यानुपपत्तिः सहकार्यन्तराभावेऽपि च तत्सहभावात्सकृदेव सकलकार्योत्पत्तिः प्रसज्येत ।
स्वभावान्तरैः सह कार्यान्तरसहभावे तस्य क्रमाक्रमवृत्त्यनेकस्वभावत्वसिद्धेः कुतो नित्यमेकस्वभावं क्षणिकं वा वस्तु क्रमयौगपद्ययोर्व्यापकं
स्यात् ? कथंचिन्नित्यस्यैव क्रमाक्रमानेकस्वभावस्य तद्व्यापकत्वप्रतीतेः । एतेन विपक्षे हेतोर्बाधकस्य व्यापकानुपलम्भस्य व्यतिरेकनिश्चया-
कथंचिन्नित्ये प्रवृत्तेः प्रदर्शितः प्रत्येयः । ततः सत्त्वं कथंचिन्नित्यमेव साधयतीति विरुद्धत्वात् प्रत्यभिज्ञानविषयस्यैकत्वस्याप-
हारकं, येन सादृश्यविषयत्वात्तस्य बाधकं सिद्धमप्यन्यथा साधयेत् । ननु चेदं प्रत्यभिज्ञानं नैवं प्रमाणं गृहीतग्रहणात्प्रत्यक्षस्य स्मर

गत्यादिरभिमुखस्य च प्रत्यक्षत्वात्। न चैताभ्यां प्रत्यक्षविशेषाभ्यामतीतवर्तमानविक्षेपमात्रगोचराभ्यामन्यत् संवेद्यमेकत्वपरामर्शि गत्यादिरभिमुखस्य च प्रत्यक्षत्वात्। न चैताभ्यां प्रत्यक्षविशेषाभ्यामतीतवर्तमानविक्षेपमात्रगोचराभ्यामन्यत् संवेद्यमेकत्वपरामर्शि ममनुभूयते, यत्प्रत्यभिज्ञानं नाम प्रमाणं स्वाभिमतस्य साधकम्। अतः स्वरूपासिद्धो हेतुरिति कश्चित्, सोपि प्रतीत्यपलापी, पूर्वोत्तरविवर्तस्मरणदर्शनाभ्यामुपजनितस्य तदेकत्वसंकलनज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानत्वेन संवेद्यमानस्य सुप्रतीतत्वात्। न हि स्मरणमेव पूर्वोत्तरविवर्तयोरेकत्वं संकलयितुमलम्। नापि दर्शनमेव। तदुभयसंस्कारजनितं विकल्पज्ञानं तत् संकलयतीति चेत्, तदेव प्रत्यभिज्ञानं सिद्धम्। न च तदकस्मादेव भवतीति निर्विषयं, मुक्त्यसंभवदोषात्। न हि प्रत्यभिज्ञानविषयस्याविच्छिन्नस्य नित्यत्वस्याभावे मुक्तेः संभवणं नाम, निरन्वयविनाशान्मुक्त्यस्वरूपजननानुपपत्तेः, यदेवाहमप्राप्तं तदेव स्रक्ष्यामीति पूर्वोत्तरपरिणामयोरेकद्रव्यात्मकत्वेन गमनासंभवात्, संतानस्य मुक्तिसंचरणस्याप्रसक्तत्वात्। तथाविधैकत्ववासनावशान्मुक्तिसंचरणं न पुनः कथंचिन्नित्यत्वादिति चेत्, न, कथंचिन्नित्यत्वस्याभावे संवेदनयोर्वास्यवासकभावायोगात्कार्यकारणभावविरोधात्। ततो मुक्तिसंचरणान्यथानुपपत्तेर्नैकस्मिन् प्रत्यभिज्ञानं विच्छेदाभावात्। इति कथंचिन्नित्यं वस्तु प्रसाधयति। तथा सर्वं जीवादि वस्तु कथंचित् क्षणिकं, प्रत्यभिज्ञानात्। न चैतत् क्षणिकत्वमन्तरेण भवतीत्यकस्मादुपागमयते नहि गमनस्य कथंचित्क्षणिकस्य विच्छिन्नस्याभावात्। न च तदविच्छिन्नसिद्धा, कालभेदात्, कालभेदस्य च पूर्वोत्तरपर्यायप्रवृत्तिहेतोरसिद्धौ मुक्त्यसंचरणदोषात्। न च तदिदमिति स्मरणदर्शनयुक्तो। संचरणापाये प्रत्यभिज्ञानमुद्विषात्, तस्य पूर्वापरपर्यायमुक्तिसंचरणनिबन्धनत्वात्। ननु च सर्वं नित्यं सत्त्वात् क्षणिके स्वसत्त्वसमयेऽर्थक्रियानुपपत्तेः सत्त्वविरोधात्, इत्यनुमानात् क्षणिकत्वस्य निराकृतेर्न प्रत्यभिज्ञानं तत्साधकं, प्रधानकक्षमविषयाविच्छेदसद्भावात् कालभेदासिद्धेर्मुक्त्यसंचरणदोषानवकाशान्मुक्तेरेकत्व गमनस्य संचरणस्य सिद्धेरिति चेत्, न, सर्वथा क्षणिकत्वस्यैव बाधनात्, कथंचित्क्षणिकस्य स्वसत्त्वसमये स्वासत्त्वसमये चार्थक्रियोपलब्धेः।

सुवर्णस्य हि प्रतिविशिष्टस्य सुवर्णद्रव्यतया सत एव कार्यकारणता वास्तव एव पूर्वपर्यायाविशिष्टस्योत्तरपरिणामविशेषो मनोरथमा-
त्रस्य प्रतीतिः परीक्षकेतरजनसाक्षिका स्वसत्समये कार्यकरणं सम्यग्गोचरापन्नस्येतरविषयकरणमभिरस्यमानं, स्वासत्समये च मृतस्य
शिखिनः केकायितकरणमप्रत्यभिज्ञानं स्वकमेव व्यवस्थापयति । इति किं नश्छिन्नम् विरोधादिदूषणस्यापि तथैवापहारितत्वात् ।
सोपमास्माद्रीनां स्वसत्समये एव कर्मादीनां च स्वसत्समये एव ज्ञानसंयोगादिकरणत्वमनुमन्यमानस्तथा संप्रत्ययादेकस्य स्वसत्समस्
मये एवैकार्थकरणं विरोधादिभिरभिद्रवतीति कथं संप्रत्ययोपाध्यायः ? सम्यक्प्रतीयमानेपि विरोधमनुरुध्यमानः क पुनरविरोधं
बुध्येत ? द्रव्यपर्याययोरभेदैकान्तप्रतीतिं स्वसमयानुरागमात्रेणानुभूयमानामप्यविरुद्धविषयां परिभाषते इति किमन्यत्कारणं महतोमि
निवेशात् ? तदेवं क्वचित् क्षणिकत्वसाधने प्रत्यभिज्ञानं नानुमानविरुद्धम् । नापि प्रत्यक्षविरुद्धं, सर्वस्येदानीन्तनतया प्रत्यक्षेणानु-
भवात् तेन तस्यातीतानागतत्वानुभवनेऽनाद्यनन्तपरिणामात्मकस्यानुभवप्रसङ्गायोगित्वापत्तेः साम्प्रतिकस्यानुभवस्यैव क्षणिकत्वानु-
भवरूपत्वात् क्षणमात्रस्यैव साम्प्रतिकत्वोपपत्तेः पूर्वोत्तरक्षणयोः साम्प्रतिकत्वेऽनाद्यनन्तक्षणसंततेरपि साम्प्रतिकत्वानुषङ्गादतीता-
नागतव्यवहारविलोपात् । न चैवं क्षणिकैकान्तस्य प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः क्वचित्क्षणिकत्वविरोधः, पर्यायाकारतयार्थस्येदानीन्तनतयानु-
भवविच्छेदेपि द्रव्यतया तदविच्छेदात्, तद्विच्छेदे द्रव्यत्वविरोधात् । सम्यग्विच्छिन्नेदानीन्तनत्वस्य द्रव्यत्वादनित्यत्वैकान्तस्यान्यथ
स्थितेर्नित्यत्वैकान्तवत् तदेकान्तद्वयेपि परामर्शप्रत्ययानुपपत्तेरनेकान्तः स्याच्छिन्नमेव सर्वं स्यादविच्छिन्नमेवेति सिद्धः । स्थितभावे हि
प्रमातुरन्येन दृष्टं नापरः प्रत्यभिज्ञातुमर्हति । पूर्वोत्तरप्रमातृक्षणयोः कार्यकारणभावलक्षणे संबन्धविशेषेपि पित्रेव दृष्टं पुत्रो न प्रत्य-
भिज्ञातुमर्हति । तयोरुपादानोपादेयलक्षणः संबन्धविशेषः पृथक्त्वं न निराकरोति । पृथक्त्वे च पूर्वापरक्षणयोः प्रत्यवमर्शो न स्यात् ।

यदि पुनरेकसंततिपतितेषु प्रत्ययमसौ न पुनर्नानासंतानेषु इत्यत्राप्यतिशयाभावनिबन्धनं, सर्वत्र तदविशेषात् । यदि पुनरेकसंततिपतितेषु प्रत्ययमसौ न पुनर्नानासं-
मतिपत्तिषु पृथक्त्वाविशेषेपि वासनाविशेषसद्भावादिति मतं, तदा सैवैकसंततिः कथितेव कुतः सिद्धा ? प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्, यदि
पक्षान्तरे प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानस्यैकसंततिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयणमेतत् । न च पक्षान्तरे समानं स्थितेरनुभवनात् । न
प्रत्यक्षमिव प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानादेकद्रव्यसिद्धिः स्याद्वादिभिरिष्यते येन तत्पक्षेपि परस्पराश्रयणं भेदज्ञानात् भेदसिद्धिवदभे-
दज्ञानात् स्थितेरनुभवाभ्युपगमात् । तद्विभ्रमकल्पनायामुत्पादविनाशयोरनाश्वासः तथानुभवनिर्णयानुपलब्धेर्यथा स्वलक्षणं परिशीलते ।
मोयं प्रतिक्षणमुत्पादविनाशौ सर्वथा स्थितिरहितौ सकृदप्यनिश्चिन्वानेन स्थित्यनुभवनिर्णयं विभ्रान्तं कल्पयतीति कथं न विरासक
एव ? तत्रैतस्यात् स्वभावाविनिर्भागेपि न संकलनं दर्शनस्यान्तरवत् । न ह्येकस्मिन्दर्शनविषये क्षणेऽविनिर्भागेपि प्रत्यभिज्ञानमस्तीति ।
तदयमेकान्ते एवायं दोषः, सर्वथा नित्ये पौर्वापर्यायोगात् प्रत्यभिज्ञानासंभवात् । तथा क्षणिक कालभेदात् । न चायमसिद्धः, दर्शन-
प्रत्यभिज्ञानगमकयोरभेदे तदुभयाभावप्रसङ्गात्, दर्शनसमयस्याभेदे तदभिर्ययानुपपत्तेः, प्रत्यभिज्ञानसमयस्याभेदे पूर्वापरपर्यायव्यापैक-
द्रव्यग्रहणमगोसंभवात् । ततो दर्शनकालोऽयमद्य यावदपरावारकनिर्णयहेतुर्भिन्न एव, प्रत्यभिज्ञानकालश्च पुनस्तद्दर्शनस्मरणसंकलन
हेतुरिति प्रतिपत्तव्यम् । किं च पक्षद्वयेपि मानासंभवात्तदुपलब्धानेकान्तसिद्धिः । न हि नित्यस्यैकान्तपक्षवत्क्षणिकैकान्तपक्षेपि ज्ञानसं
पारोपित, तस्यानेकान्ते एव प्रतीतेः । केवलमपोद्धारकल्पनया कथंचिद्भासान्तरेपि वस्तुनि प्रत्यभिज्ञानादिनिबन्धने स्थित्यादयो व्यव
स्थाप्येरन्, सर्वथा आसन्तरे तदपोद्धारकल्पनानुपपत्तेः स्थित्यादिस्वभावभेदव्यवस्थानापटनात्, सर्वथा तदन्तरास्वन्तरवत् । न च स्व
भावभेदोपलम्भेपि मातृत्वविरोधसद्भावनस्यानुपपत्तिरेवासि प्राकाकारवत् । न ह्येकस्य वस्तुनः सकृदनेकस्वभावोपलम्भे नानात्वप्रसङ्गः,

संविदेकदेशभ्रान्तौ नानाज्ञानत्वप्रसङ्गात्। तेषामशक्यविवेचनत्वादेकज्ञानत्वे स्थित्युत्पत्तिविनाशानामपि कथंचिदेकवस्तुत्वमस्तु, तत्र विशेषात्। कथंचिदेकत्र रूपरसादीनामप्यशक्यविवेचनानामेकवस्तुत्वापत्तिर्नानिष्टकारिणी, तेषां नानावस्तुत्वानिष्टेः। न चात्माकाशादीनां देशाभेदेऽप्यशक्यविवेचनत्वं तेषां परैकद्रव्यतादात्म्याभावात्। सत्येकद्रव्यतादात्म्ये पुनरेकवस्तुत्वमिष्टमेव स्याद्वादिनाम् "एकं द्रव्यमनन्तपर्यायम्" इति वचनात्। ततो न वैयधिकरण्यम्। एतेनोभयदोषप्रसङ्गोऽपास्तो, येनाकारेणोभयवस्तुनो जात्यन्तरत्वात् उभयोरपारमार्थिकयोरपारमार्थिकत्वम्। न चैवं विरोधप्रसङ्गः, वस्तुन्युपलम्भसाधनादेकत्रैकदा शीतोष्णस्पर्शवत्, स्थित्यादिषु चोपलम्भसद्भावादेकवस्तुन्येकदानुपलम्भासिद्धेः संविदि वैयाधिकरण्यवत्। एतेन संशयप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, स्थित्याद्युपलम्भस्य चलनाभावात्। तत एव न संकरप्रसङ्गः स्थित्यात्मनोत्पादविनाशानुपलम्भादुत्पादविनाशयोश्च स्थितित्वानुपलम्भे। एकवस्तुनि युगपत्स्थित्याद्युपलम्भात्सङ्कर इति चेत्, न, परस्परमसङ्करादुत्पादादीनाम्। तथापि तु सङ्करो वस्तुलक्षणमेव। एतेन व्यतिकरप्रसङ्गो व्युदस्तः स्थित्यादीनां परस्परगमनाभावात् संविदि वैयाधिकरण्यवत्। तत एव नानवस्था स्थित्यात्मनि जन्मविनाशानिष्टेर्जन्मात्मनि स्थितिविनाशानुपगमाद्विनाशे स्थितिजन्मानवकाशात् प्रत्येकं तेषां त्र्यात्मकत्वानुपगमात्। न चैवमेकान्ताभ्युपगमादनेकान्ताभावः सम्यगेकान्तस्यानेकान्तेन विरोधाभावात् नयार्पणादेकान्तस्य प्रमाणार्पणादनेकान्तस्यैवोपदेशात् तथैव दृष्टेष्टाभ्यामविरुद्धस्य तस्य व्यवस्थितेः ॥ ५६ ॥

नित्यमित्यादि, ते तव मते, तज्जीवाजीवादिविकल्पं वस्तु, नित्यं स्यादित्यमेव, कस्मात् प्रत्यभिज्ञानात् तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, न च धर्मासिद्धोऽपि साध्ये पटादौ व्यभिचारोऽश्वविषाणे साध्ये चोदेश्यासिद्धिरिति वाच्यम्। तदेतत्तत्त्वसाधनस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वस्य साध्यत्वे दोषाभावात्, स्यान्नित्यत्वस्य तद्धर्मिनिष्ठस्यात्रैव पर्यवसानादिति बोध्यम्

तत्प्रत्यभिज्ञानम्, अकस्मान्निर्विषयं, न। कुतः तदविच्छिन्ना विच्छेदनं विच्छिन्न्, न विच्छिन्नविच्छिन्न् तथा, अभेदरूपाविच्छेदानुभवादित्यर्थः। विपर्यये इत्याध्याहार्यम्। विपर्यये स्थायित्वाऽभावे, युक्तसम्भवदोषापतोऽनुभव-परिणतस्यात्मनः स्मृतिपरिणामरूपैकत्वगमनानापत्तेः, क्षणिकस्य क्रमिकोभयपरिणामानाधारत्वादिति भावः। एवं तथैवता-परिणतबुद्धिविषयैक्यानुपपत्तेर्विपर्यये विषयतोऽपि युक्तसम्भवदोषापत्तिर्ध्यातव्या। तथा ते तव मते, क्षीराक्षीरादिविषयस्तु कथञ्चित् क्षणिकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, न च प्रत्यभिज्ञानमाकस्मिकं, तथैवंतापरिणामव्युपरामेणाविच्छेदानुभवात्, सर्वथैक्यस्य विषयत्वे स स इत्यापत्तेः, स्थूलस्थलभिदामेवमाने च क्षणभिन्नधर्माभेदमानस्याप्यर्थतः सिद्धत्वात्, भिन्न कालपार्श्वमर्यादकत्र धर्मिणि तादात्म्येन माने तयोर्मिथोऽपि स्वावच्छेदककालान्यकालवृत्तित्वसम्बन्धेनान्यथादिति भावः। न धात्राप्रयोजकस्य, कथञ्चित्क्षणिकत्वाभावे दर्शनस्मरणयुक्त्योः पूर्वापरपर्यायाप्रवृत्त्याऽसञ्चरणदोषापत्तेः। क्षणिकधर्मा-भिन्नत्वाच्च धर्मिणोऽपि क्षणिकत्वं कथञ्चिदविरुद्धमेव। वस्तुतः क्षणसम्बन्धस्य सर्वे वस्तुनि च लाघवादेकस्यैव कल्पनात् सिद्धमनायासेन सर्वत्र क्षणिकत्वमिति पञ्चावलम्बने प्रदर्शयिष्यामः। 'प्रमाणान्तरं नानुमानाद्यप्रत्यक्षमिष्यते क्षणिकत्वादिभिरिति' अनुमानमिदं प्रमाणत्वप्रत्यर्थं क्षणिकत्वादिभिर्नेष्यते इत्यर्थः, यद्यपि प्रमाणान्तरमित्यत्र एव प्रकृतबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमाणप्रतियोगिकभेदवत्प्रमाणमित्युक्तार्थो लभ्यत एव न तदयं विशिष्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नबाधकपदमपेक्ष्यते, नीलो घटोऽस्ति न घटान्तरमित्यादौ तथा दर्शनात्, तथाऽप्यनुमानादिति स्पष्टार्थमिति मन्तव्यम्। नापि युगपदनेकस्य भावत्वमिति नित्ये क्षणिके चेति गम्यम्। यतो

यौगपद्यमित्यनन्तरं स्यादिति शेषः । 'कौटस्थ्यविरोधादिति,' यद्यपि क्रमभाविपूर्वापरस्वभावत्यागोपादाननियतः कौटस्थ्यविरोधो न युगपदनेकस्वभावत्वे, तथापि युगपदेकस्यानेकस्वभावव्याप्तित्वाविरोधवत् क्रमेणापि तस्य तत्प्राप्तौ कौटस्थ्यं विरुध्यत एवेति द्रष्टव्यम् । इयमेव दिग् निरन्वयविनाशित्वाभ्युपगमेऽपि । तदुभयसंस्कारजनितमिति । न च संस्कारद्वयजन्यत्वे प्रत्यभिज्ञानस्य तदुभयोल्लेख एव स्यान्नैकत्वोल्लेख इति शङ्कनीयम् । तदेकत्वविक्षेपे विषयताविशेषस्यैव प्रयोजकत्वाद्वह्निपर्वतयोरनुमिनोमि नानुमिनोमीत्यादिवदिति द्रष्टव्यम् । तत्र सम्प्रत्ययोपाख्यायः कथं विश्वासगुरुर्न कथञ्चित्, प्रत्येकमविरोधवत् समुदायाविरोधस्याप्यनुभवसाक्षिकत्वादिति भावः । इदानीन्तनतयेति, न च धर्मस्यायोग्यतया प्रत्यक्षे भाना योगात्, " सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति " वचनादिति वाच्यम् । योग्योपसर्जनतयाऽयोग्यस्यापि वर्तमानक्षणस्य क्षयोपशमोपनीतस्य प्रत्यक्षे भानाविरोधात्, संसर्गतया वाऽस्तु स(त)द्भानाविरोध इति दिग् । योगित्वापत्तिः तत्प्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षत्वाप(त्ते:)त्तिः, ततः क्षणिकं कालमेवादायेति नानाक्षणसम्बन्धमेवादायेत्यर्थः । अपोद्धारकल्पनयेति अपोद्धारकल्पना धर्मिभिन्नधर्मविवेचनं, कथञ्चिज्जात्यन्तरे सकलधर्मतादात्म्यसहिष्णावखण्डपदार्थे, सर्वथा जात्यन्तरे सर्वथा नित्ये सर्वथाऽनित्ये च परस्परनिरपेक्षे । अखण्डविवेचनस्यैकत्वनिबन्धनत्वेऽतिप्रसङ्गमाशङ्कते—न चेत्यादिना, अखण्डस्य विवेचनत्वं तत्रासिद्धम्, भागभेदेन विवेचनशक्तेरित्युत्तरयति—तेषामित्यादिना तथैकद्रव्यमित्यन्तेन, सदाद्यात्मनाऽङ्गादीनां तादात्म्याभ्युपगमे तु महत्त्वपार्थक्यपि देशाभेदेनैकद्रव्यत्वमिष्टमेवेत्याह—तादात्म्ये पुनरित्यादिना, इदं तु ध्येयम्, सत्त्वादिनात्माकाशादीनामेकत्वं यथैकजातीयत्वव्यवहारनिबन्धनं, न त्वेकद्रव्यत्वव्यवहारनिबन्धनं, घटादिपर्याये मृदादौ

सत्त्वादिनैकद्रव्यत्वानिष्टेः, तथाऽपि सत्त्वादिपर्याये द्रव्यत्वेनैवोर्ध्वतासामान्यत्वात्सदात्मनैकद्रव्यत्वं सर्वत्राविरुद्धं, तथा व्य सत्त्वात्मना सत्त्वादिपर्यायाश्रयतावच्छेदकावच्छेदेनैव, तेन सर्वमेकं द्रव्यं सद्विशेषादिति वत् घट एकद्रव्यमित्यादिनं प्रयोग इति सप्तमीविग्रहः । उभयदोषप्रसङ्ग एकत्वानेकत्वपक्षयो सौगताद्यैर्बाधापादितदोषापत्तिः । 'अचोरेति' चौरा त्पारदारिकाच यथाऽचौरापारदारिको जात्यन्तरं, तथा केवलादुत्पादादेरयात्मक वस्त्विति भावः । अनुपलम्भसाधन(ना) त्वादिति, एकत्र प्रतिबन्धकमहविपक्षत्वस्यैवान्यत्र विरोधपदार्थस्योक्तेरिति भावः । वचनामावादिति चलितप्रतिपत्तेरेव संशयलक्षणत्वात्, चलितत्वं चैकधर्मिकविरुद्धनानाकोटिकज्ञानत्वमिति विरोधाभावे ज्ञाने तदसिद्धेरिति भाव ॥ ५६ ॥

केन पुनरात्मनाऽनुत्पादविनाशात्मकत्वाद्वस्तिस्थितिमात्रं ? केन चात्मना विनाशोत्पादावेव ? कथं च तत् त्रयात्मकमेव वस्तु सिद्धम् ? इति भगवता पर्यनुयुक्ता इवाचार्याः प्राहुः —

न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात् । व्येत्युदेति विशेषात्ते सहैकत्रोदयादि सत् ॥ ५७ ॥

पूर्वोत्तरपरिणामयोः साधारणः स्वभावसामान्यात्मा द्रव्यात्मा । तेन सर्वं वस्तु नोत्पद्यते न विनश्यति च व्यक्तमन्वयदर्शनात् । लूनपुनर्जातनखादिष्वन्वयदर्शनेन व्यभिचार इति चेत् न, व्यक्तमिति विशेषणात्, प्रमाणेन बाध्यमानस्यैकत्वान्वयस्याव्यक्तत्वात् । न चात्रान्वयः प्रमाणविरुद्धः, सत्यप्रत्यभिज्ञानसिद्धत्वात् । ततोऽन्वितात्मना स्थितिरेव । तथा विनश्यत्युत्पद्यते च सर्वं वस्तु विशेषानुभवात् । भ्रान्तविशेषदर्शनेन शुक्ले शङ्खे पीताद्याकारज्ञानलक्षणेन व्यभिचार इति चेत्, न, व्यक्तमिति विशेषणस्यानुवृत्तेः । न हि भ्रान्तं विशेषदर्शनं व्यक्तं येन तदपि पूर्वाकारविनाशाजहद्वृत्तोत्तराकाराविनाभावि स्यात् । न च प्रकृते विशेषदर्शनमव्यक्तं, बाधकाभावात् । नित्ये

कस्यचिदपि प्रमाणे बाधकमिति चेत् न, तस्य निरस्तत्वात्। न चैवं भिन्नप्रत्ययविषयत्वादुत्पादविनाशमात्रं स्थितिमात्रं च पदार्थान्तर तथाभिन्ने तस्य कथञ्चिदेकत्वासम्भवविरोधात् स्थित्यादित्रयस्य समुदितस्य वस्तुत्वव्यवस्थितेः, तस्य प्रमाणप्रत्ययगोचरत्वात् मतैकत्वोऽपि नहीति प्रतिपादनात् तथैव उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" इति सूत्रकारवचनात्। न चेदं युक्तिरहितं, तथा युक्ति-सद्भावात् यथा स्वरूपेण वस्तु उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं सत्त्वादिति। न चात्र हेतुरसिद्धः, पूर्वरूपस्यागविनाशापररूपोत्पादस्यापेक्षितपर व्यापारत्वेन हेतुत्वसिद्धेः तथा स्वात्मलाभस्यानपेक्षितपरव्यापारत्वेनाऽऽत्मसत्त्वनिश्चयात्। न हि चेतनस्याभावस्य वा सर्वथोत्पत्तिः, महदादिसामान्यस्वभावेन सत पश्चादितरान्तरोपलम्भात् घटवत् कथंचिदुत्पादविगमात्मकत्वादिस्यादि योग्यम्। नापि विनाश एव वा एव सतः। न च स्थितिरेव विशेषाकारेणोत्पादविनाशवत एव महदादिसामान्येन स्थित्युपलम्भात् द्रव्यघटवत्। इति हि प्रत्य गुरुपर्निर्णीयते। महदादिसामान्येन मनसाम्यवादेऽपि पटाकारादिनिष्पन्नस्योपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, न सामान्यमहत्त्वात्। महदादिसामान्यं हि पटस्वभावभूत पञ्चोपादानद्रव्यसाधारणप्रकारेण परिणमदुपलभ्यते। तेनैव मतोऽनिष्पन्नान्तरापानं पटो यथा प्रतिविशिष्टपटयोग्यम् द्रव्यादिरूपेण न पुनः साधारणेन तत्त्वादिगतसामान्येन नापि साधारणासाधारणेन पार्थिवत्वादिसामान्येनाविशिष्टपटोपादानभूतत-दिसामान्येन वा प्रागभावाभिन्नतान्तरोपलब्धिप्रसङ्गेन तत्त्वादेरपि पटपरिणतिमत्त्वात्। नापि पटविनाशोत्तरकालमप्यसाधारणभूतादिसामा-न्यस्वभावेन सर्वथाविशेषप्रादुर्भावः समस्यते तन्मात्रसाधारणमयस्य सदसत्स्वभावेनोत्पत्तिदर्शनात् यथार्थमाचारस्य मतोऽपि तदर्थ त्वात्। न चैवं प्रागसत एवोत्पत्तिनियमात् पटस्य कथंचित्प्रागसत्त्वमयुक्तं, प्रागभावस्य भावस्वभावस्य पूर्वं व्यवस्थापनात्। तस्याभाव स्वभावत्वे सत्यसत्त्वगोविषाणादीनां महोत्पत्तिनियमवतामुपादानमहत्त्वप्रसङ्गः, प्रागभावाविशेषात्। ततो यथा स्वोपादानारम्भविधान-

स्योत्पत्तिस्तथा दक्षिणविषाणोपादानमपि तत्र तस्योत्पत्तेः प्रागभावसिद्धेः, यत्र यदा यस्य प्रागभावस्तत्र तदा तस्योत्पत्तिरिति नियमकल्प-नायां अपि तत्र भावात्। स्वोपादानेतरनियमश्च कुतः स्यात्? प्रागभावनियमादिति चेत्, समानसमयजन्मनो स एव कुतः? तदुत्पत्तिनियमादिति चेत् सोपि कुतः? स्वोपादाननियमादिति चेत् स्वोपादानेतरनियमः कुतः स्यात्? इत्यादि पुनरावर्तते इति चक्रकम्। सत्य-विपाकस्योत्पत्तिरिति प्रत्ययविशेषादुत्पत्तिनियमोपि न श्रेयान् कारकपक्षस्य विचारयितुमारब्धत्वात्। ज्ञापकपक्षे तु प्रागभावनियमोपि तदुत्पत्तिविशेषादेवेति नोत्पत्त्या प्रागभावगतिः प्रागभावादप्युत्पत्तिनियमनिश्चयमसंकेरितरेतराश्रयस्य दुर्निवारत्वात्। ततो नोत्पत्तेः प्रागभावः कार्यस्याभावात्मकः, तस्य भावस्वभावस्यैवाबाधितप्रतीतिविषयत्वात् प्रागभावाभावस्य कार्योत्पादरूपत्वात् ॥ ९७ ॥ तथा हि।

भाष्ये फलाफलात्मकमिति उत्पादव्ययात्मना फलात्मकं ध्रौव्यात्मना चाफलात्मकमित्यर्थः। घटयोग्यमृद्द्रव्यादिस्वरूपेणेति, तच्च स्वरूपं घटोपादानकारणतावच्छेदको घटसामग्रीनाश्यतावच्छेदकश्च धर्मविशेषः, तदुभयैक्यकल्पनायां लाघवात्, एतेन कपालत्वादिना घटाद्युपादानकारणत्वं नैयायिकाद्यभिमतमपास्तम्। कपालादिनाशे घटादिसामग्र्या अहेतुत्वात्, एकस्मादेव मृत्पिण्डाच्चक्रादिव्यापारेण घटोत्पत्तिदर्शनात्, संघातभेदाभ्यां घटादेव घटान्तरोत्पत्तेश्च, कपालत्वघटत्वादिना हेतुत्वे मानाभावाच्च। न पुनः 'साधारणेनेति' व्याप्यधर्मावच्छिन्नेन व्यापकधर्मावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धिनिरूपणादित्यर्थः। प्रागभावसिद्धेरिति तत्रत्यस्योपादानरूपप्रागभावसिद्धेरित्यर्थः। तत्र भावादिति कार्यभेदप्रयोजकभेदप्रतियोग्युपादा-नात्मकप्रागभावविश्रान्तत्वादिति भावः। प्रतियोगिभेदेनाभावभेदे स्वीक्रियमाणे एकप्रतियोगिकाभावचतुष्टयस्यैक्यापत्तिस्तत्तत्कालसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगित्वादिनाऽभावाभ्युपगमे तु तत्तदाधेयत्वादिना घटसत्त्वादेरपि भेदापत्तिरित्याद्युक्तं कार्यद्रव्य

मनागपि स्यादित्यादिकारिकाव्याख्याने प्रथमपरिच्छेद एव ॥ ५७ ॥

कार्योत्पादः क्षयो हेतोर्नियमाल्लक्षणात्पृथक् । न तौ जात्याद्यवस्थानादनपेक्षाः खपुष्पवत् ॥ ५८ ॥

उपादानस्य पूर्वाकारेण क्षयः कार्योत्पाद एव हेतोर्नियमात् । यस्तु यतोऽन्यस्तस्य न हेतोर्नियमो यथाऽनुपादानक्षयस्यानुपादेयोत्पादस्य च । नियमश्च हेतोरुपादानक्षयस्योपादेयोत्पादस्य च । तस्मादुपादानक्षय एवोपादेयोत्पादः । न तावदयमसिद्धो हेतुः कार्यकारणजन्मविनाशयोरेकहेतुकत्वनियमस्य सुप्रतीतत्वात् तयोरन्यतरस्यैव सहेतुकत्वाहेतुकत्वनियमवचनस्य निरस्तत्वात् । ननूपात्तघटविनाशस्य घटमस्तकस्थमुद्गराद्यभिघातादवयवक्रियोत्पत्तेरवयवविभागात्संयोगविनाशादेव प्रतीतेरुपादेयकपालोत्पादस्य तु स्वारम्भकावयवकर्मसंयोगविशेषादेव संभवात् तयोरेकस्माद्धेतोर्नियमासंभवादसिद्धमेव साधनमिति चेत् न, घटस्य विनाशोत्पादकारणप्रसिद्धोद्योपन्यासमात्रेत्यस्माद्घटमस्तकमुद्गराद्यभिघातादेव घटविनाशकपालोत्पादयोरवलोकनात् । ततो घटावयवेषु कपालेषु क्रियोत्पद्यते इति चेत्सैवैका हेतुस्तयोरस्तु । क्रियातोऽवयवविभागस्यैवोत्पत्तिरिति चेत्स एवैकं कारणमनयोरस्तु । विभागादवयवसंयोगविनाश एव दृश्यते इति चेत् स एव तयोरेकं निमित्तमस्तु । तदवयवसंयोगविनाशादवयविनो घटस्य विनाश इति चेत्स एव कपालयोः तदवयवानां प्रादुर्भावः । इति कथं नैकहेतुनियमः सिध्येत् ? महास्कन्धावयवसंयोगविनाशादपि लघुस्कन्धोत्पत्तिदर्शनात् "भेदसंघातेभ्य उत्पद्यन्ते" इति वचनात् । मिथ्यैवेदं दर्शनं सूत्रकारवचनं च बाधकसद्भावादिति चेत्, किं तद्बाधकम् ? स्वपरिमाणादणुपरिमाणकारणारब्धानि कपालानि कार्यत्वात्पटवदित्यनुमानं बाधकमिति चेत् न, पटदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । तन्तवो हि किम पटारम्भकपरिणताः पटस्य समवायिनः पटाकारपरिणता वा ? न तावदाद्यः पक्षः पटारम्भकपरिणतेषु तन्तुष्विह पट इति प्रत्ययासंभवात् ।

द्वितीयपक्षे तु न पटपरिमाणादणुपरिमाणान्वयः पटस्य कारणं तेषां पटसमानपरिमाणतया प्रतीतेः, समुदितानामेवातानवितानाका राणां पटपरिमाणारम्भकत्वात्स्वभावविभ्रमसङ्गात्। न हि तथाऽपरिणतं तन्तुभवति ' तद्भावः परिणामः " इति वचनात्। न चैवं परिणा मपरिणामिनोरभेदः स्यात्, भवनभेदस्याकर्मधिभेदसिद्धेः, परस्यापि तन्नैव विवादाभावात् तन्तुद्रव्यपटपर्याययोरन्वयव्यतिरेकप्रत्ययविष यत्वात्। तन्तुद्रव्यं हि प्राच्यापटाकारपरित्यागेन तन्तुत्वापरित्यागेन चापूर्वपटाकारतया परिणमदुपलभ्यते पटाकारस्तु पूर्वाकाराव्यति रिक्त इति सिद्धं, सर्वथा तत्कारणस्यापूर्वरूपवर्तिनः एवोपादानत्वायोगादपरित्यक्तस्वपूर्वरूपवर्तिवत् तथाऽप्रतीतेर्द्रव्यभावप्रत्यासत्तिनि बन्धनत्वादुपादानोपादेयभावस्य। भावप्रत्यासत्तिमात्रभावे समानाकाराणामखिलार्थानां तत्प्रसङ्गात्, कालप्रत्यासत्तेरभावे पूर्वोत्तर समनन्तरक्षणवर्तिनामशेषार्थानां तत्प्रसङ्गः, देशप्रत्यासत्तेरभावे समानदेशानामशेषपदार्थानां तत्प्रसङ्गात्। सद्द्रव्यत्वादिसाधारणद्रव्यप्रत्या- सत्तेरपि तद्भावानियमात्। असाधारणद्रव्यप्रत्यासत्तिः पूर्वाकारमात्रविशेषप्रत्यासत्तिरेव च निबन्धनमुपादानस्य स्वोपादेयं परिणामं प्रति निश्चीयते। यदुक्तं " त्यक्तात्यक्तात्मरूपं यत्पूर्वापूर्वेण वर्तते। कालत्रयेऽपि तद्द्रव्यमुपादानमिति स्मृतम्॥ १॥ यत्स्वरूपं त्यजत्येव यन्न त्यजति सर्वथा। तन्नोपादानमर्थस्य क्षणिकं शाश्वतं यथा॥ २॥ इति। ततो न तन्तुविशेषाकारः पटस्योपादानं येनाल्पपरिमाणा- रब्धत्वेन कारणान्महापरिमाणस्य पटस्योत्पत्तेरकारणत्वं साध्यशून्यं न भवेत्। हेतुश्चानैकान्तिकः, प्रशिथिलावयवमहापरिमाणकार्पासपिण्डा दल्पपरिमाणनिबिडावयवकार्पासपिण्डोत्पत्तिदर्शनात्। विरुद्धश्चायं हेतुः, पुद्गलद्रव्यस्य महापरिमाणस्य यथासंभवं सूक्ष्मरूपेण स्थू लरूपेण वा पर्यायेण वर्तमानस्य स्वकार्यारम्भकत्वदर्शनात्। कार्यद्रव्यस्य महापरिमाणकारणारब्धत्वेन व्याप्तिसिद्धेः स्वपरिमाणाल्पपरि माणकारणारब्धत्वविपरीतसाधनात्। ततो नेदमनुमानं बाधकं, कपालोत्पादस्य पटविनाशस्य चैकहेतुत्वनियमप्रतीतेरेकस्मादेव मुद्गर

[illegible] मिथोऽन्यस्य [illegible] । इति सिध्यत्येव हेतोर्निरन्वयत्वे [illegible] एव पूर्वाकारविनाशः । न चैवं सर्वथा [illegible] विनाशयोरभेद एव [illegible] सिद्धेः । तथा हि कार्यकारणयोरुत्पादविनाशौ कथंचिद्भिन्नौ भिन्नलक्षणसंबन्धि-
त्वात् [illegible] । नाप्यसिद्धं साधनं, कार्योत्पादस्य स्वरूपलाभलक्षणत्वात्कारणविनाशस्य च स्वभावप्रच्युतिलक्षणत्वात्तयोर्भिन्नलक्षण-
संबन्धित्वसिद्धेः । नाप्यनैकान्तिकं विरुद्धं वा कथंचिद्भेदमन्तरेण भिन्नलक्षणसंबन्धित्वस्यासंभवात् । न
च सर्वथाभेद एव [illegible] । तथा हि । उत्पादविनाशौ सर्वथा स्याताम् [illegible]
[illegible] । [illegible] हेतुः [illegible] नाशोत्पादयोरभावात् । पर्यायापेक्षया नाशोत्पादौ भिन्नलक्षणसंबन्धिनौ न
[illegible], [illegible] ज्ञप्तिविशेषात्मना च तदभेदात् तथैव प्रत्यभिज्ञानात्
[illegible] इति प्रतीतेः [illegible], य एवाहं सुखार्तः स एव च
[illegible] । [illegible] कथं प्रमाणतस्तत्सिद्धिः ? तत्सिद्धौ वा कथं तदात्म्यम् ?
[illegible] न, सर्वथा [illegible] । तथा हि । उत्पादविगम [illegible]
[illegible] । सर्वस्य वस्तुनो नित्यत्वसिद्धेरुत्पादविनाशप्रतीतेः [illegible] इति चेत्, न, कथंचित् [illegible] । तत एव
[illegible] सिद्धं, सर्वथा [illegible] । न चोत्पादादीनां कथंचिद्भिन्नलक्षणत्वं विरुद्धं तदात्मनो वस्तुनो [illegible]
[illegible] । उत्पादादयो हि परस्परमनपेक्षाः [illegible] । तथा हि । उत्पाद-
[illegible] । तथा स्थितिविनाशौ [illegible] । स्थितिः [illegible]

वाद् । विनाशः केवलो नास्ति स्थित्युत्पत्तिरहितत्वात् तद्वत् । इति योजनात् सामर्थ्यादुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति प्रकाशितं भवति, तदन्यतमापाये सत्त्वानुपपत्तेः । प्रत्येकमुत्पादादीनां सत्त्वे त्रयात्मकत्वमसद्भावनवस्थेत्यपि पूरीकृतमनेन, तेषां परस्परमनपेक्षाणामेकत्र सत्त्वनिराकरणात् ॥ ५८ ॥ किं च —

यस्तु मतोऽन्य इति यस्तु तत उपादानकपादन्यश्चयस्तस्य नोपादेयोत्पादहेत्वन्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वमित्यर्थः । भेदसङ्घातेभ्य इति अत्रास्मदीयाः श्लोकाः "संयोगाच्च विभागाच्च द्रव्यमुत्पद्यते द्वयात् । वैजात्यं चापि वैचित्र्यं कार्ये तत्र प्रकल्प्यते ॥१॥ अणुद्वयणुकसंयोगाद्वयणुकोत्पत्तिमिच्छताम् ॥ तद्विभागादणूत्पत्तौ प्रद्वेषः किंनिबन्धनः ॥२॥ कपूरकुण्डलीभावे तत्र स्वर्णवदिष्यताम् ॥ साधारणमुपादान क्ष्मादि किं चिन्तयाऽत्र नः ॥ ३ ॥ तादात्म्यनियताधाराधेयभावनिबन्धनम् ॥ कारणं प्रत्युपादेयं विभिन्नं परिणामि वा ॥४॥ तावत् संघातभेदा वा हेतुस्तच्छालि वस्तु वा ॥ गन्धस्य विनिगम्यत्वमप्यत्रैवत् सहायताम् ॥ ५ ॥ तादात्म्यन्तरात्मके वस्त्वन्येवं किञ्चिन्न दुष्यति ॥ कार्याकार्यभेदाभेद—व्यवसायव्यवस्थितेः ॥ ६ ॥ संयोगवद्विभागेऽपि वैजात्यस्य व्यवस्थितौ ॥ एकस्य हेतुताऽन्यस्य नेति मोहविजृम्भितम् ॥ ७ ॥ संयोगे समवायेऽहेतुतायां नियामकः । मृद्द्रव्ये सविभागे स्यादंशांशो वा विभज्यताम् ॥ ८ ॥ स्वध्वंसरवेन योगेनो—पादान हेतुरस्तु वा ॥ तद्द्रव्यव्याप्तिरत्र स्या—न्नमोव्याप्तिर्वा दीर्घिका ॥ ९ ॥ संयोगजन्यता जन्य—द्रव्ये हि भवतोच्यते ॥ मया तत्र विभावीय इति गौरवमीः कुतः ॥ १० ॥" तथाऽप्रतीतेरिति स्वक्तात्यक्तात्मरूपतयाऽप्रतीतेरित्यर्थः । असाधारणेत्यादि आतानवितानरूपभावप्रत्यासत्तिमत्तन्तुद्रव्यप्रत्यासत्तिः पटोपादानत्वनिबन्धनमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयम् । शोकप्रमोदमाध्यस्थ्यं जनो याति सहेतुकम् ॥ ५९ ॥
पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयोत्ति दधिव्रतः । अगोरसव्रतो नोभे तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकम् ॥ ६० ॥

प्रतीतिभेदमिदं समर्थयते सकललौकिकजनस्याचार्यः। स हि घटं भङ्क्त्वा मौलिनिर्वर्तने घटमौलिसुवर्णार्थी तन्नाशोत्पादस्थितिषु विषादहर्षौदासीन्यस्थितिमयं जनः प्रतिपद्यते इति, घटार्थिनः शोकस्य घटनाशनिबन्धनत्वात् मौल्यर्थिनः प्रमोदस्य मौल्युत्पादनिमित्तत्वात्, सुवर्णार्थिनो माध्यस्थ्यस्य सुवर्णस्थितिहेतुकत्वात् तच्छोकादीनां निर्हेतुकत्वे तदनुपपत्तेः, पूर्ववद्वासनामात्रनिमित्तत्वेऽपि तन्नियमासंभवात्। तद्वासनायाः प्रबोधकप्रत्ययनियमाभिमतत्वाच्छोकादिनियम इति चेत्, तर्हि नाशोत्पादस्थितय एव वासनाप्रबोधकप्रत्यया इति पारम्पर्येण एव शोकादिहेतवो बहिरङ्गाः। अन्तरङ्गास्तु मोहनीयप्रकृतिविशेषोदया इति तेषां वासनेति नाममात्रं भिद्येत, नार्थः स्याद्वादिभिर्मोहनीयविशेषाणां वासनास्वभावत्वोपगमात्। ततः सिद्धं लौकिकजनानामुत्पादादित्रयात्मकं वस्तु, तत्प्रतीतेरेव सिद्धेः ॥५९॥ किंच—

लोकोत्तरजनस्येनापि तत्र प्रतीतिनान्तरं विनाशोत्पादस्थितिमात्रं प्रसाधयति दधिपयोऽगोरसव्रतानां क्षीरदध्युभयवर्जनात्, क्षीरस्य न दध्यात्मनोत्पद्यमाने गोरसस्वभावेन तिष्ठतीति पय एव मयाद्य भोक्तव्यमिति व्रतमभ्युपगच्छतो दध्युत्पादेऽपि पयसः सत्त्वे दधिवर्जनानुपपत्तेः दध्येव मयाद्य भोक्तव्यमिति व्रतं स्वीकुर्वतः पयस्यपि दध्नः सत्त्वे पयोवर्जनायोगात् अगोरसं मयाद्य भोक्तव्यमिति व्रतमङ्गीकुर्वतोऽनुत्पन्नदधिपयोगोरसे दधिपयसोरभावे तदुभयवर्जनाघटनात्। प्रतीयते च तद्व्रतस्य तद्वर्जनम्। ततस्तत्त्वं त्रयात्मकम्। न चैवमनन्तात्मकत्वं वस्तुनो विरुध्यते, प्रत्येकमुत्पादादीनामनन्तेभ्य उत्पद्यमानविनश्यत्तिष्ठद्रूपाः भेदेभ्यो भिद्यमानानां विवक्षितवस्तुनि तत्त्वतोऽनन्त्यमेवोपपत्तेः। पररूपव्यावृत्तीनामपि वस्तुस्वभावत्वसाधनात् तदवस्तुत्व-

भावे मङ्गमर्थगाहुर्मनराम् । तथा तत्रैव प्रयासमकस्वसाधनेनस्यात्मकस्वसाधने च नित्यानित्योभयात्मकत्वसाधनमपि प्रकृतं न विरुध्यते, भिन्नात्मकत्वव्यवस्थापनेन कथञ्चिन्नित्यत्वस्य विनाशोत्पादात्मकत्वप्रतिष्ठापनेन चानित्यत्वस्य साधनात् । ततः सूक्तं सर्वं वस्तु स्यान्नित्यमेव स्यादनित्यमेवेति । एवं स्यादुभयमेव स्यादवक्तव्यमेव, स्यान्नित्यावक्तव्यमेव, स्यादनित्यावक्तव्यमेव, स्यादुभयावक्तव्यमेवेत्यपि योजनीयम् । यथायोगमेतासप्तभङ्गीव्यवस्थापनप्रक्रियामपि योजयेन्नयप्रमाणापेक्षया सदाद्येकान्तादिसप्तभङ्गीप्रक्रियावत् ॥१०॥

निष्पायप्रान्तगसप्रपतनविरता प्राणिनोऽनर्थमार्गा-दुद्धर्तुं नतुपाणेः पदममलमलं मङ्गलानामलङ्घ्यम् ॥
स्याद्वादन्यायवर्त्म प्रथयदवितथार्थं वचः स्वामिनोऽदः, प्रेक्षावत्वात्प्रवृत्तं जयतु विघटिताशेषमिथ्याप्रवादम् ॥ १ ॥

इत्याप्तमीमांसालङ्कृतौ तृतीयः परिच्छेदः । ३ ।

उत्पादादीनां त्रयाणामेकधर्मिण्येककालवृत्तित्वं व्यवस्थापयितुं युक्तिमाह—'घटमौलीत्यादि' 'पयोव्रत' इत्यादिका रिकाद्वयेन, एकस्यैककालीनकार्यत्रयजनकत्वाद्भवतव्यवस्थापकत्वाच्च त्रयात्मकत्वमित्येतदुभयसङ्क्षेपार्थः ॥ अथास्माभिः सन्मतितीर्थनगरे गोपालसरस्वत्यपेक्षान्तयाविपरिहतत्वक्षयाल प्रत्यवलम्बित पत्र यथा ॥ "ऐन्द्री श्रीर्यत्पदाम्भोज-सेवाहेवाकिताफलम् ॥ मयता महनीय त, महावीरमुपास्महे ॥ १ ॥ इह हि महतः प्राणिनः साहजिका मिथ्यासंस्कारिकानेकमद्यस्पिकल्पकल्लोलाकुलितचेतस उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं सर्वं वस्त्वनुभवन्तोऽपि सम्यग्दर्शनमोहनीयवशा

विषययोस्तथाभावाभावात्वेन न प्रतिपद्यन्ते, प्रत्युत परिज्ञातप्रवचनोपनिषद्स्तथात्वेन प्रतिपद्यमानान् प्रति प्रत्यवतिष्ठन्ते, तान् प्रतीदमाचक्ष्महे । सर्वं सत्त्वादीपमाव्योमपदार्थजातं न सर्वथाऽनित्यं, नापि सर्वथा नित्यं, प्रदीपादेरपि सर्वथाऽनित्यत्वे पुद्गलपरमाणुत्वादिनाऽपि ध्वंसप्रसङ्गात् । अवयवावयविभावस्य समवायादिसम्बन्धनिबन्धनत्वे तत्रापि सम्बन्धान्तरान्वेषणे अनवस्थानात्तादात्म्येनैव तत्सम्बन्धस्थितौ परमाणुपर्यन्तमपि कथञ्चिद्व्ययस्यैवसिद्धेः, आकाशादेरपि सर्वथा नित्यत्वे संयोगादिस्वभावपरित्यागेन विभागादिस्वभावोपादानानुपपत्तेः, पूर्वरूपपरित्यागस्यैवानित्यत्वलक्षणत्वात्, संयोगविभागादिक्रमिकनानाकार्यजननैकस्वभावमेवाकाशादिकमिति न स्वभावभेद इति चेत्, अयमेवैकस्यानेकस्वभावसंवलनवादः, अन्यथा येन स्वभावेन संयोगजनकमाकाशं तेनैव विभागजनकमित्यभ्युपगमे संयोगविभागयोरैक्यप्रसङ्गः, किं च अनकस्य शक्तिरेवेति कार्यभेदेन तच्छक्तिभेदस्य स्वभावभेदो दुष्परिहरः, शक्तिशक्तिमतोरपि तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धाभावात्, तथा च वस्तुनः कथञ्चिन्नित्यानित्यत्वसिद्धौ येन रूपेण नित्यत्वं तेन रूपेण ध्रौव्यं, येन चानित्यत्वं तेनोत्पादव्ययाविति त्रिलक्षणं जगदिति प्राचीनः परिच्छिन्नः पन्थाः । वस्तुतः क्षणसम्बन्धः क्षणे तादात्म्यरूपः क्षणविशिष्टपदार्थे च परैर्विशेषणताविशेषरूपः कल्पनीय इति गौरवं, मया च सर्वत्र तादात्म्यरूप एव कल्पनीय इति लाघवात्पुद्गलक्षणपर्यायेण सर्वस्य क्षणपर्यायात्मकत्वसिद्धिः, मत्वरक्षणपर्यायेऽपि प्रतीतिव्यवहारानुरोधेन विशिष्टाविशिष्टयोर्भेदध्रौव्ये क्षणविशिष्टपदार्थरूपपर्यायमेवस्थापकत्वः, न च विशिष्टभेदेऽनन्तपदार्थकल्पनापत्तिगौरवं, परस्यापि विशिष्टनिरूपिताधिकरणतानन्त्यकल्पनेन तौल्यात्, न च द्रव्यस्थलेऽपि गुणकर्मान्यसमनिविष्टमपाधारतात्कल्पनास्थलस्य नापि कल्पनमिति वाच्यम् । तथापि पटत्वाभावविशिष्टसमवायाद

वातस्य घटत्वादिनानात्वरूपत्वकल्पने गौरवस्य घटत्वाभावस्वरूपत्वकल्पने चातिप्रसङ्गस्य दुष्परत्वात्, न च विशिष्टाविशिष्टभेदे विशिष्टसत्तानियमेऽपि सत्तासंशयः स्यादिति वाच्यम्, तथापि विशिष्टाभावस्यातिरिक्ततया सत्तानियतत्वस्य विशिष्टसत्तासंशयव्याप्यसत्ताभावात् विशिष्टसत्तानियतत्वेन पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनगौरवे मयाऽपि तथात्वस्य व्यावर्तकत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वस्य वाच्यत्वादिति दिग्। एवं स्वद्रव्यपर्यायात्मना प्रतिक्षणमुत्पादव्ययौ प्रत्यभिज्ञाप्रत्युरोधेन च द्रव्यात्मना ध्रौव्यं ध्रुवमिति सिध्यति सर्वत्र त्रैलक्षण्यम्, एतेन यदुच्यते परैर्विशिष्टभेदाभ्युपगमे तद्देवदत्ताविशिष्टयोरपि भेदे प्रत्यभिज्ञाभावाप्रामाण्ये स्थैर्योच्छेद इति, तदपास्तं द्रष्टव्यम्, प्रत्यभिज्ञाया भेदाभेदसंसर्गकत्वस्य स्थैर्यस्य चोत्पादव्ययपर्यवसितत्वस्यैव प्रामाणिकत्वात्, एतेनैव च सोऽयं देवदत्त इति वाक्ये तत्कालविशिष्टैतत्कालविशिष्टयोरभेदस्य विरोधाद्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः सुखदुःखवदनुभवसौ तथा स्वीकर्तव्योऽस्त्येव भागत्यागलक्षणेन तत्त्वमसीत्यादिवाक्येऽपि परोक्षत्वविशिष्टचैतन्यस्य तत्पदार्थस्य प्रत्यक्त्वविशिष्टचैतन्यरूपत्वंपदार्थेन सहाभेदविरोधात्स्वरूपमात्रमपि जहदजहल्लक्षणया स्वीकर्तव्येति तत्त्वंपदार्थशोधनं कुर्वन्निर्वेदान्तिभिर्यदुच्यते, तदपास्तं द्रष्टव्यम्, सोऽयं देवदत्त इति वाक्ये लक्षणाभ्युपगमे बीजाभावाच्चैतन्यविशिष्टयोर्भेदाभेदस्य सार्वजनीनत्वेन विरोधाभावात्, नहि प्रत्यक्षविषयेऽर्थे विरोधो नाम, न चापरार्थप्रत्यक्षात्मकं वाक्यं न प्रत्यक्षाभं, न च तद्वयमपि शून्यसम्बन्धरूपा चोभयसम्बन्धरूपा वा उभयथाऽपि सम्बन्धे, तात्त्विकेऽर्थेऽनिर्वचनीयसंसर्गस्य युक्त्यसहत्वात्, मायि[illegible]र्यस्यापि मायिकत्वात्, तत्र युक्त्यसहत्वं भूषणं न तु दूषणमिति चेत्, सर्वाधिष्ठानपर्यन्तमपि मायिकत्वमेव युक्तं, 'मायो [illegible] मत्वादिति माध्यमिकमतमेव स्वीकृतवता, शून्यता वेदान्तापेक्षयार्जव-

रवीयन्याय इति किमतिविस्तरेण, तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थस्तु केवलज्ञानादिपरिमितिविशिष्टपरमात्मरूपतत्पदार्थेन सह सम्यग्दर्शनादिपरिणतिविशिष्टान्तरात्मत्वंपदार्थस्य भेदाभेदवासपर्यैव समाधेयः स्वसमयाविरोधिभिः सम्यग्दृष्टिभिरिति किम प्रकृतेन। किञ्च भावाभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य विशेषणविशेष्यभावस्य च स्वरूपसम्बन्धतयैव विश्राम इति " सर्वं सर्वात्मकं जगत् " भावविपर्यासप्रयोजनादिना च प्रतिनियतपर्यायग्रह इति नातिप्रसङ्गः, अत एवैकत्वस्वभावानेकत्वयोर्नान्तरीयकत्वं सिद्धान्तमिदम्, तथा चानुवृत्तिव्यावृत्तिद्वारा स्वपरपर्यायोत्पादव्ययावच्छिन्नं ध्रौव्यं सर्वज्ञानाधारसिद्धमिति द्रष्टव्यम्। न च विरोधः, पर्यायत्वावच्छेदेनोत्पादव्यययोर्द्रव्यत्वावच्छेदेन ध्रौव्यस्य चाविरोधात्, अन्यथा भेदत्वावच्छेदेन गम्यमभेदस्य भेदत्वावच्छेदेन तदभेदस्य चाविरोध औपनिषदाभिमतोऽपि कथं स्यादित्युपरम्यते। "

स्याभित्यमेवेत्यादि, अत्र च नित्यत्वानित्यत्वादिव्यवहारे आकाशघटादौ द्रव्यार्थत्वपर्यायार्थत्वयोस्तुल्यवदाकाशत्वघटत्वादीनां च स्यात्पदद्योतनमर्यादया प्रतिस्वं प्रत्यामासतिप्रसङ्गः, नयवाक्येऽपि यद्धर्मविशिष्टविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारेण नित्यत्वादिविधिद्योतकं पदं प्रयुज्यते तद्धर्मावच्छेदेन तत्र नित्यत्वादिबोधन एव तत्तात्पर्यमित्याकाशमनित्यं घटो नित्य इत्यादेर्नयवाक्यस्य न प्रयोगः, व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपक्षे धूमो वह्निव्याप्यो न रासभत्वेनेत्यादेरित्थमेव न्यायमिमुखेरूपपादितत्वादिति दिक् ॥ ३० ॥

" जगन्नेत्रं यत्र त्रुटिनयपवित्रं किल मया। समालम्ब्य न्यस्तं कुमतशतमस्तं गमयति ॥
तमो नित्यानित्याद्यभिलगममञ्जमणपने। परिष्ठः स्याद्वादो दिशतु गुरुमज्ञानरचियाम् ॥ १ ॥

पवित्र पद्यं मे विशदपदपद्यं श्रुतसुरी–करक्रीडापात्र प्रमदमतिमात्र जनयतु ॥

सुधाप्रम्याः सभ्या इयमगुरुमाशासिषुरितः प्रकृष्टं कल्पद्रोरपि फलमसभ्यं कृतधियाम् ॥ २ ॥

कृत्वा यत्नमनेकपण्डितयतीमभ्यास्य काशीमभूत्–भट्टाचार्यपुरन्दरेभ्य इह यस्तर्केष्वधीती भृशम् ।

तत्स्पर्धां वितनोति कोऽपि जटिलो पद्यस्यपाठस्मयी । तत्किं कुम्भकृता भविष्यति कलिः सार्धं त्रिलोकीकृता ॥ ३ ॥

अधीतास्तर्काः श्रीनयविजयविज्ञांह्रिभजन–प्रसादाद् ये तेषां परिणतिफलं शासनरुचिः ।

इहांशेनाप्युच्चैरवगमफला या स्फुरति मे । तया धन्यं मन्ये जनुरखिलमन्यत् किमधिकम् ॥ ४ ॥ ”

इति श्रीमदकब्बरसुरत्राणप्रदत्तजगद्गुरुबिरुदधारिभट्टारकश्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यमुख्यमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतंसपण्डितश्रीलाभविजयगणिशिष्यालङ्कारपण्डितश्रीजीतविजयगणिसतीर्थ्यशेखरपण्डितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे तृतीयः परिच्छेद समाप्त ॥

॥ ॐ 卐 ॐ ॥ अथ चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ॐ 卐 ॐ ॥

जीयादष्टसहस्री, देवागमसंगतार्थमकलङ्कम् । गमयन्ती सन्नयतः, प्रसन्नगम्भीरपदपदवी ॥ १ ॥

कार्यकारणनानात्वं गुणगुण्यन्यतापि च । सामान्यतद्वदन्यत्वं चैकान्तेन यदीष्यते ॥ ६१ ॥

कार्यकारणयोरवयवावयविनोरन्त्यस्य गुणस्य प्रध्वंसाभावस्य च मूर्त्यं कारणवचनात् समवायिनश्चात्र प्रध्वंसनिमित्तस्य च । गुणतद्वतोरित्यनुपपत्तिः, गुणिवचनात्तद्भावस्य । सामान्याभिधानात्परापरजातिग्रहणम् । तद्वदन्यदित्यत्र इति । भिन्नसत्त्वो- न चाभिन्नो हेतुः नाप्यधर्मिणि भिन्नप्रतिभासत्वस्य प्रत्यक्षनिश्चयात् । तत एव न सन्दिग्धासिद्धोऽज्ञातासिद्धो वा । नाप्यन्यतरा- सिद्धत्वात्, वादिप्रतिवादिनोरविवादात् । भिन्नपुरुषप्रतिभासविषयेणाभिन्नेनार्थेन व्यभिचार इति चेत्, न, एकपुरुषापेक्षया भिन्नप्रतिभासत्वस्य हेतु- त्वात् । भिन्नं हि सर्वथा कार्यकारणयोर्गुणगुणिनोः सामान्यतद्वतोश्च प्रतिभासते । न चैकस्य वस्तुनो भिन्नपुरुषत्वेन प्रतिभासोऽस्ति येन व्यभिचारः । तत एव न विरुद्धो हेतुः, साध्यस्यैकदेशेन वा विपक्षे वृत्त्यभावात् । नापि कालात्ययापदिष्टः पक्षस्य प्रत्यक्षा- गमबाधाऽभावात् । कार्यकारणयोर्गुणगुणिनोः सामान्यतद्वतोस्तादात्म्यमभिन्नदेशत्वात् । ययोरतादात्म्यं न तयोरभिन्नदेशत्वम् । यथा

समानाधिकरण्यतो । अभिन्नदेशत्वं च भवतो । तदभावात् तादात्म्यम् । इत्यनुमानेन पक्षस्य बाधेति चेत् न कालात्ययापदिष्टत्वात्, लौकि- कार्यस्य समवायिकारणदेशत्वात् । कारणस्यापि स्वस्वकारणदेशत्वात् । एतेन गुणगुणिनोः सामान्यतद्वतोश्च देशभेदस्य प्रतिपादनात् । कर्मक्रियावतोस्तादात्म्यस्य प्रत्यक्षतः देशाभावस्य तु व्योमादिभिर्व्यभिचारादस्यानुमानस्यासमीचीनत्वात् प्रत्यक्षपक्षबाधकत्वासंभवात् । भेदस्य पूर्वसिद्धत्वात् तादात्म्यस्य पूर्व- प्रतीतेः सर्वथा भेदपक्षस्य बाधेति चेत् न तद्विरोधात् । तत एव भेदो मा भूदिति चेत् न धर्मधर्मित्वाधिकरणाधेयत्वादिविरोधात् क्रियाक्रियावतोरादिभेदविरोधाच्च तयोर्भे सिद्धेरसिद्धेः । सिद्धौ वा सर्वथा तादात्म्यादिविरोधात् । तयोरैकाधिकरण्ये संकरव्यतिकरापत्तिः । तदनापत्तौ पक्ष तादात्म्ये भेदतादात्म्ययोर्वैयधिकरण्याच्च परस्परविरोधाच्छीतोष्णस्पर्शवत् । तयोरेकाधिकरण्ये संकरव्यतिकरापत्तिः । एकान्ताभ्युपगमे वाऽनवस्थानात् प्रतिपत्तिरभावस्य ॥ ११ ॥ इति वैशेषिकस्य कर्मतद्गुणसामान्यतद्वतो इत्येकदेशोपनयः । एतेन तद्विरूपस्योपगमे वाऽनवस्थानात् प्रतिपत्तिरभावम्

व्यतिरेकैकान्त(स)मासक्तस्य प्रतिविधत्ते—

यदीय नामापि स्मृतिमुपगतं विघ्नपटली । महामन्त्रप्रायं प्रशमयति दीपाभिव रविः ॥

गुणोऽसंकथा: शङ्करस्तिसृरसौ यच्छन्तु परा: । जरासन्धक्षिप्ताम्बुसमयलजरातङ्कहरणः ॥ १ ॥

चतुर्थे कार्यकारणादिभेदाभेदस्याद्वादसाधनार्थमुपक्रमः "कार्यकारणेत्यादिकारिका" ॥ एतद्वैकान्ताभ्युपगमप्रदर्शने तद्द्वयमप्रिमकारिकायाम् ॥ गुणाद्वाभ्यां सिद्धगुणप्रतिपत्तिरिति, अनित्यगुणस्य कार्यपदेन पूर्वमेव ग्रहणादत्र गुणपदस्य विशेषपरत्वादिति भावः । अर्थप्रत्यय इति, अर्थपदस्य वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यादित्रयार्थत्वात्तत्त्रयप्रतीतिरित्यर्थः । 'क्रमे णेति' एकत्रैव वस्तुनि दूरसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामेकस्यापि प्रतिपत्तुः क्रमभेदेन भिन्नप्रतिभासासम्भवादित्यर्थः । भिन्न

लक्षणत्वस्येति भिन्नलक्षणत्वप्रयुक्तभिन्नप्रतिभासविषयत्वादित्यर्थः । न च भिन्नलक्षणत्वस्यैव गमकत्वे इतरसाधनवैयर्थ्यं, पूर्वप्रमाणप्रसिद्धेतादिरपि पभिधेत्वादिन्यायेन तद्वैयर्थ्याभावादिति द्रष्टव्यम् । पूर्वसिद्धत्वादिति कार्यकारणादिभेदस्य सर्व स्वीकृतत्वेन पूर्वप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । 'असिद्धेरिति' तत्समस्यपक्षस्य विचाराधीनत्वेन तदारम्भे साध्ये हेतौ सन्दिग्धासिद्धिरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

एकस्यानेकवृत्तिर्न भागाभावाद्बहूनि वा । भागित्वाद्वास्य नैकत्वं दोषो वृत्तेरनार्हते ॥ ६२ ॥

सर्वकारणयोर्गुणगुणिनोः सामान्यतद्वतोश्चान्यत्वमेकान्तेन परीप्यते तदैकस्य कार्यद्रव्यादेरनेकस्मिन् कारणादौ वृत्तिरेष्टव्या कथमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यधिकरणं न तावदेकदेशेन, निष्प्रदेशत्वात् । नापि सर्वात्मना, अवयव्यादिबहुत्वप्रसङ्गात् । यावन्तो ह्यवयवा समवायाः । यावन्तः सामान्यवन्तोऽर्थास्तावन्ति सामान्यानि सर्वेषु तत्र एव । यथापि कथंचिदेकदेशत्वं सम्भवति अवयव्यादीनां तत्रापि सर्वात्मना । किं तर्हि ? वर्तते एवेति चायुक्तं, प्रकारान्तराभावात् । ननु च समवाय एव प्रकारान्तरं वर्तते समवैतीति वर्तते, तद्व्यतिरेकेण वृत्त्यर्थासंभवादिति चेत् न, तत्रैव विचारात् । एतदेव हि विचार्यते किमेकदेशेन समवैति सर्वात्मना वाऽवयवादिष्ववयव्यादिः ? प्रकारान्तराभावादिति । तत्र च निगदितो दोषः । तदेवं कार्यगुणसामान्यानां कारणेभ्यो

विनाशापेक्ष्यो नैकान्तेनान्यत्वं, तत्र इन्द्रियोपलब्धे । यस्य तु तयोरन्यत्वैकान्ततस्य तत्र न इन्द्रियोपलब्धिः । यथा हिमवति क्रियस्य । इन्द्रियोपलब्धिप्राप्तव्याप्तेः स्वाश्रयेषु । तस्मादैकान्तेनान्यत्वम् । इत्यनुमानेन तथाभावपक्षस्य बाधितत्वात् कालात्ययापदिष्टो भिन्नप्रतिभासत्वादिति हेतुः । नन्विदमनुमानमसम्बद्धं तारयो रश्म्याऽनैकान्तिकत्वात् तयोरन्यस्यापि तथात्वे इन्द्रियोपलब्धेः । संयोगो हि वृत्तिरर्थान्तरभूतयोरेव प्रतीयते नान्यथेति न मन्तव्यं, संयोगिनोः संयोगपरिणामारम्भोः सर्वथाप्यस्यासिद्धेरन्यथा तत्स्वभावप्रसङ्गात् । ताभ्यां भिन्नस्य संयोगस्योत्पत्तौ हि कर्मैककत्वान्यत्र संयोग इति व्यपदेशो भवः स एव वृत्तिः स्यात् ? ताभ्यां तस्य जननात्तथा व्यपदेश इति चेत्, न कर्मणा कालादिना च तज्जननात्तथा व्यपदेशप्रसङ्गात् । तयोः समवायिकारणत्वात् तस्य तथा व्यपदेश इति चेत्, कुतः समवायिकारणत्वं तयोरेव न पुनः कर्मादेरिति नियमः ? इह संयोगिनोः संयोग इति प्रत्ययपात्र तस्य समवायसिद्धेरिति चेत् स तर्हि समवायः पदार्थान्तरं कथमत्रैवेदमिति प्रत्ययं कुर्यान्न पुनः कर्मादिषु भेदाविशेषेऽपीति न पृच्छामहे । केन समवायिभिर्विशेषणविशेष्यभावसिद्धेः समवायस्य तत्रैवेदमिति प्रत्ययोत्पत्तिर्न तु कर्मादिषु, तदसिद्धेरिति चेत्, स एव कुतः सर्वत्र न स्यात् ? तादृगदृष्टविशेषनियमादिति चेत्, किं विशेषणविशेष्यभावेन समवायेन संयोगेन वा ? तादृगदृष्टविशेषादेव समवायविशिष्टाः समवायिन इति प्रत्ययस्यैवेदमिति विज्ञानस्यापीदं संयुक्तमिति बुद्धेश्च जननप्रसङ्गात् । सर्वस्य वा प्रत्ययविशेषस्यादृष्टविशेषसमर्पितत्वसिद्धेः किं पदार्थभेदप्रमेयपरिकल्पनया ? इति विज्ञानवादप्रवेशः स्यात्, तस्यैवादृष्टविशेषस्य सिद्धः चेतना कर्मेति विज्ञानवादिभिरपि प्रतिपादनात् । तेषां वासनाविशेष एवादृष्टम् । स च पूर्वविज्ञानविशेषः । इति न विज्ञानवादाददृष्टमन्यत् स्यात् । ननु च नाप्रबुद्धा वासना प्रत्ययविशेषं प्रसूते सकृत्सर्वप्रत्ययविशेषप्रसङ्गात्, प्रबुद्धा तु तमुपजनयन्ती

प्रबोधकोऽत्रापेक्ष्यते । ते च बहिर्भूता पदार्थाः । इति न विज्ञानमात्रं तत्त्वमुपपद्यते इति चेत् न, विज्ञानविशेषादेव वासनाप्रबोधस्य सिद्धेः तदभावे बहिरर्थस्य सत्तामात्रेण तदोत्पत्त्यभावातिप्रसङ्गात् । न च नीलादिविज्ञानादेव तद्वासनाप्रबोधस्तत्प्रबोधादेव नीला-दिविज्ञानमित्यत्र परस्पराश्रयः स्यात् तद्विषयविसभागसन्तानवर्तिविज्ञानानामेव नीलादिज्ञानजनकतद्वासनाप्रबोधकत्वात् तद्वासना-नामपि तत्समनन्तरविज्ञानेभ्यः प्रबोधोपगमात् । इत्यनादिरयं वासनासन्ततिरविच्छिन्नप्रबोधप्रत्ययसामर्थ्यविज्ञानप्रवाहः । इति किं बहिरर्थैः ? स्वप्नदिवान्येवाभिज्ञानानि प्रतिपत्तव्यानि, तैर्विना तदुत्पत्त्युपायसिद्धेः । सत्सु च तेषु बहिरर्थाभावेऽपि स्वप्नादिषु तद्दर्शन-प्रसिद्धेरतोऽर्थाभिनिवेशेन । ततो बहिरर्थं व्यवस्थापयितुमनसा सादृश्यमात्रनिमित्तो विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययोऽनुसर्तव्यः तस्य द्रव्यादिप्रत्ययवद्बहिरर्थविशेषणविषयत्वस्यावश्यमभ्युपगमनीयत्वात् । यथा चानवस्थानात् कुतः संयोगिभ्यां संयोगोऽर्थान्तरभूतः सम-वायान्तरभूतस्य कस्यचित्कस्यचिदुपलब्धेरभावात् । ततो निरवयवमिदमनुमानं मेयपक्षस्य बाधकम् । इति तत्र प्रवर्तमानो हेतुः कालात्ययाप-दिष्टो भवत्येव । स एव च विरुद्धः, सर्व-दिग एव प्रसङ्गविरुद्धत्वात् पक्षस्य, ज्ञानज्ञानानन्तरादीनां कथंचित्तादात्म्यस्यैव साक्षात्करणात् । नन्वेवमपि दृष्टेष्टो पक्षोपवर्णितः स्या-द्विरोधो प्रसज्यते इति चेत् नायं प्रसङ्गोऽनेकान्ते कथंचित्तादात्म्यादेरेकाकारज्ञानवत् । यथैव हि ज्ञानस्य वेद्यवेदकाकाराभ्यां तादात्म्य-मन्यत्वविवेचनत्वात् किमेकदेशेन सर्वात्मना वेति विकल्पयोर्न विज्ञानस्य सावयवत्वं बहुत्वं वा प्रसज्यते एकत्वं वा तथाऽवयवावयव्यादेरन्य-तमस्यादिभ्यस्तादात्म्यमशक्यविवेचनत्वादेव नैकदेशेन प्रत्येकं सर्वात्मना वा वर्तमानस्य सर्वथा भेदे इत्यवयवावयव्यादीनां कथं-चित्तादात्म्येऽपि इति दूषयेत् । एतेन वैशेषिकोऽपि न कथंचित्तादात्म्ये इत्यविकल्प्यादिदूषणमापादयितुमीशः सामान्यविशेषवत्त

तद्वचप्रसङ्गात् । न ह्यपरसामान्यं व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वाद्विशेषाभ्यामपि कथमानमपह्नोतुं शक्यं तस्य सामान्यैकरूपत्वेऽपरविशेषाभाव
प्रसङ्गात्, तदपरविशेषरूपत्वेऽपरसामान्याभावापत्तेः तदुभयरूपत्वे सामान्यविशेषरूपयोः कथंचित्तादात्म्यस्यैवाभ्युपगमनीयत्वात् सामान्यविशेषोभयाकारस्य
तदेकार्थसमवायस्य कथंचिदेकत्वतादात्म्यादपरस्यासंभवात् सामान्यस्यैवाशुद्धत्वाद्युतप्रसमवदृष्टयेन सामान्यविशेषोभयाकारस्य कथंचित्तादात्म्यं वृत्तिः प्रकृत-
हत्वात् । न तयोरपरयोरन्यत्रैकार्थे समवायः परस्परं वा शक्यो वक्तुं, पवस्तावयवयवावयव्यादीनां कथंचित्तादात्म्यं वृत्तिः प्रकृत-
वृत्तोपयुक्ता स्यात् । किं वाऽवयव्यादिभ्योऽवयवादीनामत्यन्तभेदे देशकालाभ्यामपि भेदः स्यात् ॥ ६२ ॥

'एकस्येति' एकस्यावयव्यादेर्भागाभावादेकदेशाभावादनेकत्रावयवादौ वृत्तिर्न भवति । भवति चेत्तदा प्रत्येकमने
कानवयवादिपर्याप्तवृत्तित्वादनेकान्यवयव्यादीनि स्युः, दृश्यतो वृत्तिश्च तत्र नावयव्यादीनां, तद्देशानभ्युपगमात्, अभ्युपग
मेऽनवस्थापत्तेः, भागित्वात् कथंचिदेकत्वाद्वाऽस्यावयव्यादेर्नैकस्य स्यादित्यय वृत्तेर्लोपो नार्हते मते भवतीति
परिणामदेपार्थ । प्रकारान्तराभावादिति संयोगवृत्तौ देशकात्स्न्यान्यतरप्रकारस्यैव दर्शनात् प्रकारद्वयविशेषनिषेधे
वृत्तिसामान्यनिषेधपर्यवसानादित्यर्थः । 'प्रकारान्तरमिति' देशकात्स्न्यविनिर्मुक्तः सम्बन्धप्रकार इत्यर्थः । एतदेव हि
विचार्यत इति समवायोऽपि हि घटे घटत्वस्य कात्स्न्येन तन्तुषु च पटस्य दशावच्छेदेनाभावादेशेनाभ्युपगम्यत इति
तथापि प्रकारद्वयानतिक्रमेन विचारस्य सद्भावसत्त्वादिति भावः । वस्तुत एकत्र तन्तौ न पटः किन्तु यावत्स्विति प्रतीतेः
प्रत्येकमवृत्तेरित्यादिन्यायाच्च प्रकारद्वयं समवायवृत्तौ प्रसिद्धमेव प्रदीपतोक्त इति तदविरोधो भेदाभेदाभ्युपगमं विना दुरुपपाद
इत्याद्युक्तं वादमालायामस्माभिः । सर्वथाऽन्यत्वासिद्धेरिति, तत्काले तत्परिणामेन तदात्मकत्वेन विरोधादतिप्रसङ्गस्य

च प्रतयम्निमग्नत्वेन निरामादिस्पर्शः। तथा यानयस्थानादिति संयोगतस्सम्म घटसम्पन्धादिचिन्त्वयाऽनिष्टापत्तेरि

त्यपः। 'कुत इति' निरन्वरोमपरम्पनिमिधादेव संयोगव्यवहारोपपत्तेरनन्तरपरम्परसंयोगभेदस्य चान्यथानुपपत्तेरिति

मावः। ननु इतिरिक्तदोष स्यादावेऽपि किं न स्यादित्याशंक्य भेदाभेदस्वरूपैकवस्तुस्वरूपत्वे देशकालस्वर्गपविध्यवहारस्य

विभाजनसामान्यविशेषज्ञानेन यथाविषय मन्निमज्जिवस्येवोपपत्तेर्न तदोपापकाश इति समाधिस्सुराह–नन्वेवमपीत्यादिना,

गदुमयरूपस्य इति, न च पारिभाषिकमुभयरूपत्वमुभयपदार्थतादात्म्यमापादयितुमनीश्वरमिति वक्तनीयम्। अनुवृत्तिव्या

इतिवृत्तिहेतुतया सिद्धस्य पदार्थद्वयस्यावगन्तादात्म्यापादनाविरोधात्, अन्त्यविशेषस्य तु "विशेषोऽपि न पदार्थान्तरं

मानाभावाभिनापि व्यावर्तकत्वस्य विशेषापामिव नित्यानामपि द्रव्याणां स्वत एव व्यावृत्तत्वात्, योगिनो विशेषधीवन्वे

प्रत्यय(त) एवेति चेत्, न एव तर्हि संशयपक्ष पृच्छयन्तां किम्‌ तेऽतिरिक्त विशेषधीरन्त नवेति" ग्रन्थेन पदार्थतत्त्वविवेके

गिरोमणिभट्टाचार्येण निराकरणात्। अथ समवायित्वे सति समवायिपदार्थव्यवहार्यत्वं पक्षित्वं तत्परस्पराश्रयत्वसम

वेतत्त्वसमवायीति व्याप्तिरत्समवायाय घटपटादिव्यावृत्तत्वमादायचारिता, अन्न सत्तादिकमादाय सिद्धसाधनतारणाय

तरसामग्नेनेति, पक्षतादिकमादाय व्यभिचारणाय समवेतवृत्त्येति, प्रमेयत्वादिकमादाय व्यभिचारणाय समवायीति अभावे व्यभि

चाराग्नाय इतौ समवायित्वे सतीति, पटाद्यभावमापन्यायामिमस्त्रेनाभावसमवेतत्वाभ्रमित्यता तदभावाप्रसिद्धेर्व्याप्यत्वासिद्धिः

व्यावृत्तिर्न तद्भावाय इतौ समवायित्वं पक्षत्वाविशेषणम्, अनुपादेयमेव वा तत् साध्य तत्परस्पराश्रयसमवेतत्वं परित्यज्य तत्स्थाने

सामवायिकाग्नेरपस्य पदवदुपपत्तेरात्। साध्ये समवायित्वं स्वाभावसमवेतत्वादिपरम्परासाधारणं सातः सत्तावीयवत्ते

नित्यद्रव्यत्वे सतीत्यपहाय नित्यद्रव्यत्वे सतीति वा वक्तव्यं, तथा च तत्र
व्यभिचारः, विशेषमादाय तत्रापि साध्यसत्त्वात् समवायित्वे सतीत्यपहाय नित्यद्रव्यत्वे सतीति वा वक्तव्यं, तथा च तत्र
व्यभिचारः, विशेषमादाय तत्रापि साध्यसत्त्वात् समवायित्वे सतीति चेत्, न अप्रयो
द्रव्याप्तिरत्वात् सजातीयनित्यद्रव्ययोः परस्परासमवेतसमवेतशून्यधर्मसिद्धावपदार्थातिरिक्तविशेषसिद्धिरिति चेत्, न अप्रयो
जकत्वेनैवव्याप्त्यसिद्धेः, अन्यथा विशेषान्यत्वमपि साध्ये निवेश्य पदार्थान्तरमपि साधयतो मुखमुद्रणस्याशक्यत्वापत्तेः।
रूपे चैवं नित्यगुणव्यक्तीनां परस्परव्यावृत्तत्वं, तासु विशेषानभ्युपगमात्, आश्रयविशेषादेवाभ्युपगमे तु नित्यगुणा
भित एव विशेषपदार्थोऽस्तु आश्रितविशेषाश्रयविशेष इत्येव किं न स्यात्, स्वाश्रयसमवेतत्वेन विशेषस्य व्यावर्तकत्वे
च परमाण्वादिगतमहासामान्यस्यापि स स्वभावं स्यादभेत्। अपि चैव चित्रज्ञानादावांशिकभेदनिर्वाहार्थमेकत्वस्वतापि
विशेषः सिध्येत्, स च मिश्रन् विशेषपदोक्तो पर्यायमर्यादां नातिक्रामतीति द्रव्यपर्यायतया स्वतोऽनुवृत्तिव्यावृत्तिस्व
भावं वस्त्वभ्रमेनापि प्रतिपत्तव्यं, नित्यद्रव्यदृष्टान्तेन सर्वत्र स्वतो व्यावृत्तत्वं स्वीकुर्वन् शिरोमणिः पुनरेकत्वमेव, अन्यथा
विशेषमिव सामान्यमतिरिक्तमपश्यन् स्वतोऽनुवृत्तत्वमपि कथं न स्वीकुर्यादिति सुस्वीकारितमाचार्येण सामान्यविशेषयोः
कथञ्चिदात्म्यमिति भावनीयम्। भेदः स्यादिति, अवयव्यादयोऽवयवादिभ्यो भिन्नाः स्युर्देशकालाभ्यामत्यन्त
भिन्नत्वात्, घटपटवदित्यत्रापादनं बोध्यम् ॥ ६२ ॥

देशकालविशेषेपि स्याद्वृत्तिर्युतसिद्धवत्। समानदेशता न स्यान्मूर्तकारणकार्ययो ॥ ६२ ॥

नन्वात्माकाशयोरत्यन्तभेदेपि देशकालाभ्यां भेदाभावान्न ततः कार्यकारणादीनां तद्भेदः सिध्यति, यतो युतसिद्धप्रवृत्तिः स्यादिति
चेत्, न, तयोरपि सर्वगतत्वादिना भेदाभावादत्यन्तभेदासिद्धेरभिन्नदेशकालत्वाविरोधात्। परस्यापि सर्वमूर्तिमद्द्रव्येषु युगपत्संयोग

द्वयस्याभ्युपगमात् तयोरत्यन्तभेदानिष्टेरेकद्रव्यतादात्म्याभेदाविरोधे तदेवावयवावयविनोरस्त्वात्मनामभेदोऽस्त्वविरुद्धः । स च क्वचिदभेदसाधनं स्यात् । न चासाविष्यते कथंचित्तादात्म्यप्रसङ्गात् । तथावयवावयविनोरत्यन्तभेदात् तदेकत्वविशेषमापि वृत्तिः प्रसज्येव षड्भवत् । वर्णादिभिरनेकान्तिकत्वमित्युक्तं, तद्भवितरेकेऽभ्यासमभ्युपगमात् । यथैव हि वर्णरसगन्धस्पर्शानां स्वाश्रयादत्यन्तभेदो नेष्टो रूढो वा तथा परस्परतोपीति । नाप्येवं सर्वैकदेशत्वमिभ्येव्यभिचारो नामाविप्रसङ्गात् । यदि पुनः कार्यकारणादीनां समानदेशकालत्वानुपलब्धिर्भिन्नते नचैव सिद्धान्तावधारणादिति मतं, तदावयवावयविनोः समानदेशे वृत्तिर्न भवेत्, मूर्तिमत्त्वात्परस्परवत्, मूर्तयोः समानदेशत्व-विरोधात् । छायातपयोः समानदेशत्वदर्शनादविरोध इति चेत्, न, तयोः स्वावयवदेशयोरवयविनोरभ्युपगमात् । तन्तुपटयोरपि स्वावय वदेशत्वात्समानदेशत्वाभावो न दोष इति चेत्, न परमाणुद्व्यणुकयोर्भिन्नदेशत्वाभावात्समानदेशत्वमपि न भवेदिति दोषोपपादनात् । द्व्यणुकस्य परमाणुदेशत्वात्परमाणोरनंशस्यान्यासमवायान्तरत्वात्तयोरसमानदेशत्वेति चेत्, न, तदा लौकिकदेशापेक्षया समानदेशत्वोपग-मस्य भग्नत्वात् । स च मूर्तयोर्न भवेदिति सूक्तमेव दूषणम् । कथमेवमनेकान्तवादिनामेकाकाशप्रदेशेऽसंख्येयादिपरमाणूनामवस्थानं न विरुध्यते इति चेत्, तथावगाहनविशेषात्सूक्ष्मपरिणामादिति ब्रूमहे । नह्येवं मूर्तिमद्द्रव्यमेकत्र देशेऽवतिष्ठमाने विरुद्धं नाम अतिप्रस ङ्गात् । संयोगमात्रेण तु स्थितानामेकत्वपरिणामनिरुत्सुकानां नैकाकाशप्रदेशस्थानमवगाहनविशेषाभावादनेकाकाशप्रदेशवृत्तिसिद्धेः इति स्याद्वादिनां न किंचिद्विरुद्धम् ॥ ६३ ॥ स्यान्मतम्,

तथैव युगपत्संयोगद्व्यादिनैव, अभेदसाधनोऽभेदव्यवहारसाधनः, तथोक्तवदभ्युपगमे, एकत्वपरिणामनिरु त्सुकानामिति, यद्यपि द्रव्यत एकत्वपरिणामनिरुत्सुकानामप्यानुपूर्व्येणानुपूर्व्यवस्थानाद्द्रव्याणामनन्तानामेकाकाशप्रदेशा

परिपतिरिष्यते, तथाप्येकप्रदेशावगाहानां तावतां तेषां क्षेत्रकृतमेकत्वमादायोक्ताविरोधो भावनीयः। युक्तं चैतत् एकप्रदेशावगाहानामेव धर्मतोऽन्यानुपूर्वीद्रव्यत्वात् तेषां चासकृत्स्कन्धानामेव सिद्धान्तप्रतिपादनात् सर्वपुद्गलद्रव्याणां चानन्तत्वादित्यालोचनीयं स्वसमयरहस्यविद्भिः ॥ ६३ ॥

आश्रयाश्रयिभावान्न स्वातन्त्र्यं समवायिनाम्। इत्ययुक्तः स सम्बन्धो न युक्तः समवायिभिः ॥ ६४ ॥

समवायेन कार्यकारणादीनां परस्परं प्रतिबन्धात् पृथक् स्थातुमयं यतो देशकालादिभेदेन वृत्तिरिति चेत्, स तर्हि समवायिषु समवायान्तरेण वर्तते स्वतो वा? समवायस्य समवायान्तरेण वृत्तावनवस्थाप्रसङ्गात् स्वतो वृत्तौ द्रव्यादेरस्वतोऽनुपपत्तेः समवायवैयर्थ्यात् कार्यकारणादीनां कुतः प्रतिबन्धः? यदि पुनरनाश्रितत्वात् प्रतिबन्धान्तरमनपेक्ष इष्यते तदाप्यसंबद्धः समवायः कथं द्रव्यादिभिः सह वर्तेत, यतः पृथक्सिद्धिर्न स्यात्? तस्मादयुक्तः संबन्धो न युक्तः समवायिभिः। न ह्यप्रतिबद्ध एव समवायिभिः समवायः संबन्धो युक्तिमान्, कालादेरपि संबन्धत्वप्रसङ्गात्। संबद्ध एव हि स्वसंबन्धिभिः संयोगः संबन्धो दृष्टस्तस्य तैः कथंचित्तादात्म्यसंबन्धात्। समवायोऽपि विशेषणविशेष्यभावसंबन्धात्समवायिभिः संबद्ध इति चेत् न, तस्यापि विशेषणविशेष्यभावान्तरेण स्वसंबन्धिभिः संबन्धेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, अन्यथा संबन्धत्वविरोधात्। तस्य संबन्धिभिः कथंचित्तादात्म्ये कार्यकारणादीनामपि तदेवास्तु किं समवायेन पदार्थान्तरभूतेन सत्तासामान्येनेव कल्पितेन? फलाभावात्। प्रागसतः सत्तासमवायात् कार्यस्योत्पत्तेः सफलमेव तत्परिकल्पनमिति चेत्, न अनुत्पन्नस्य सत्तासमवायासंभवात्, उत्पन्नस्यापि वैयर्थ्यात् स्वरूपलाभस्यैव स्वरूपसत्तात्मकत्वात् स्वरूपेणासतः सत्तासंबन्धेऽतिप्रसङ्गात्। यदि पुनरुत्पद्यमानमेव कार्यं सत्तासमवायीष्यते; प्रागसतः सत्तासमवाय उत्पाद इति वचनात् ॥ ६४ ॥

'आभयेत्यादि' उत्तरार्द्धे इतिव्याप्तीत्यर्थे, तथा च तथापि स सम्बन्धः समवायाख्यः समवायिभिरयुक्तो सम्बन्ध इति न युक्तो न घटमानक इति, समवायस्यैवाभावाद्दूरे समवायिनां स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यचर्चेति भावः । एवं च स्यान्मतमिति पङ्क्त्या मनुपमर्दभावसंलग्नकत्वमिति द्रष्टव्यम् । स्वरूपसत्तामस्त्येव स्वरूपसत्तात्मकत्वादिति, तदिदमाहुः, न हि देशकालयोः सत्त्व मितरापान्यत् सत्त्वम्, अभावेऽपि तत्कालदेशकर्तृ सत्त्वमभ्युपगम्यत एव, इदानीं भूतले घटाभावोऽस्तीति प्रतीतेः, अभावव्यापृतसद्व्यवहारस्तु भावत्वनिबन्धन एवेति, अतिप्रसङ्गादिति परम्परासम्बन्धेन सामान्यादा विषाभावेऽपि सद्व्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः । स्वरूपसत्त्वयैव सद्व्यवहारोपपत्तौ चालं पदार्थान्तरपरिकल्पनयेति रहस्यम् ॥ ६४ ॥

केवलस्य समवायस्य सत्तासामान्यवभिमत्वादुत्पाद इति मान्यभिधानाद्युत्पादिति मतं तदा—

सामान्य समवायश्चाप्येकत्र समासित । अन्तरेणाश्रय न स्यान्नाशोत्पादिषु को विधि ॥६५॥

येषां परमार्थतः सामान्यस्याभिन्नत्वमुपचारात्समवायस्य समवायिषु तत्राप्रविभक्तस्वावसंबद्धत्वं, तदुपचारनिमित्त तु समवायिषु सत्सु तस्येदमिति प्रत्ययपरित्वमिति मतं तेषां प्रत्येकं परिसमाप्तेराश्रयाभावे सामान्यसमवाययोरसंभवादुत्पत्तिविपत्तिमत्सु कथं इति । कथितेऽत्र नित्यात्मन्याश्रये सर्वात्मना इदं सामान्यं समवायश्च तावत् । 'तत्सिद्धमदेशे माभासीत्तमाभिन्नत्वप्रसङ्गात्, नाप्यतो चापि सर्वात्मना पूर्वापरपरित्यागात्स्यथा तदभावप्रसङ्गात्, नाप्येकदेशेन, सांशत्वाभावात्, स्वयमेव पश्चाद्भवति स्वप्रत्ययकारि त्वात्, आश्रयविनाशे च न नश्यति नित्यत्वात् प्रत्येकं परिसमाप्तं च' इति व्याहतमेतत् । स्यान्मत सत्तासामान्यं तावत्स्वादिषु प्रत्येकं परिसमाप्तं, सत्त्वस्याविशेषात् । सर्वंमस्ति च, सत्त्वस्याविच्छेदात् । समवायोऽपि सर्वत्र विद्यते, समवायिनां तत्स्वरूपविच्छे-

शक्तित्वानां जन्मविनाशवत्तां तु केनचिदुत्पित्सुत्वेनोत्पद्यमानानामेव सत्तासमवायित्वसिद्धेः 'नित्यसम्बन्धयोरेकत्वात्' इति वचनात् । प्रच्छन्नमुत्पन्नस्य सत्तासमवाययोः प्रागसत्त्वाभावात् तत्राभ्यन्तरागमनस्य सर्वात्मनैकदेशेन चानभ्युपगमात् पश्चाद्रूप व्याप्तेः शाश्वतिकत्वात् इति तदेतदपि स्याद्वादं, सर्वगतस्य सामान्यस्य समवायस्य चैकस्य स्वाश्रयेषु प्रत्येकं परिसमाप्तेरसंभवात् तद्बुद्ध्यालेखनमयपरावृत्तम् । न च सत्त्राविच्छेदात्तदेकत्वं तत्सिद्धेः प्रागभावादिषु सत्तासमवायासंभवाद्विच्छेदोपलम्भात् । प्रागभावादीनां सर्वदा भावविशेषणत्वात् तत्र तद्विच्छेद इति चेन्नैवमभावस्यापि सर्वगतस्यैकत्वप्रसङ्गात्, सर्वत्रासत्प्रत्ययाविशेषाद्विच्छेदाविशेषात् । यथैव हि द्रव्यादिषु सत्प्रत्ययोऽविशिष्टस्तथा पररूपतोऽसत्प्रत्ययश्च । यथा चाभावस्य समवायपरतन्त्रत्वं तथा भावस्याभावपरतन्त्रत्वमपि तदविच्छेदसाधनं, पररूपेणासत एव भावस्य प्रतीतेरन्यथा सर्वसाङ्कर्यप्रसङ्गात्प्रतिनियतव्यवस्थितिविरोधात् । तन्वभावस्यैकत्वे कार्यस्य जन्मनि प्रागभावाभावे प्रध्वंसेतरेतरात्यन्ताभावानामप्यभावप्रसङ्गादनन्तत्वसर्वात्मकत्वात्यन्ताभावापत्तिः । प्रध्वंसस्य चाभावेऽनुत्पन्नस्य कार्यस्य प्रागभावस्याप्यभावादनादित्वप्रसङ्गः प्राक् पश्चादितरेतरात्यन्तविशेषणानुपपत्तिश्च तद्भेदात् । इति कश्चित् तस्यापि कथं सत्तैकत्वे समवायैकत्वे च कस्यचित्सत्तासमवाये सर्वस्य स न भवेत् ? तथा सति भावस्योत्पत्तेः प्रागपि प्रध्वंससमयेऽप्यभावान्तरेऽपि चात्मसत्त्वसिद्धेः कुतः प्रागभावादिभेदस्य व्यवस्था स्यात् ? प्रत्ययविशेषात्तद्व्यवस्थायां सत्तासमवायस्य भेदव्यवस्थाऽस्तु तत एव । न हि प्रध्वंसात्प्राक् कार्यस्य सत्तासमवायः प्रागभावात् पश्चाद्वितरस्मादितरत्रेत्यादिप्रत्ययविशेषोऽसिद्धः परीक्षकाणां, ततः सत्तासमवाययोरनेकत्वं न स्यात् । यदि पुनः प्रागभावादिविशेषणान्येव भिद्यन्ते समवायिनश्च, न पुनः सत्ता समवाय-

रूपा सत्ताऽस्तु असत्त्वात्। तथा समवायोऽपि। न चैवमेकत्वविरोधः सत्तायाः संभावनीयो विशेषतोऽनेकत्वेऽपि सामान्यार्पणादेकत्वा-विरोधात्, सद्विशेषेभ्योऽपि सत्सामान्यप्रतीतेरसद्विशेषेभ्योऽसत्सामान्यप्रतीतिवत्। समवायविशेषेषु समवायसामान्यप्रतीतिश्च न विरुद्धा, संयोगविशेषेषु तत्सामान्यप्रतीतिवत्। इति सर्वं सामान्यविशेषात्मकं सिद्धम्। न च सामान्यस्य विशेषस्य चैवं सामान्यविशे-षात्मकत्वेऽनवस्थानमन्यथा सर्वं सामान्यविशेषात्मकमिति प्रतिज्ञा हीयते, तयोरन्योन्यात्मकत्वसिद्धेर्न्यायार्पणया परस्परतो भेदाच्च पर्यायार्पणया सापेक्षत्वमात्रस्य तयोरिष्टेः। सामान्यस्य हि स्वविशेषापेक्षया विशेषान्तरात्मकत्वे विशेषस्य च स्वसामान्या-भिधीरितस्य सामान्यान्तरात्मकत्वेऽनवस्था स्यान्यथा। भिन्नस्य च सामान्यस्य विशेषाद्विशेषस्य च सामान्यादितरनिरपेक्षत्वे प्रतिज्ञाहानिः प्रसज्यते न पुनरितरथा। इति स्याद्वादिनां सर्वं सुस्थम्। वैशेषिकाणां तु चतुर्थप्रकारानभ्युपगमाद्दुःस्थोपद्रव-वम्। ॥ ६६ ॥ तेषां हि—

येषामिति येषां वैशेषिकाणां सामान्यस्य समवायसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात्परमार्थतोऽनुपचाराद्न्वितत्वं सम-वायस्य तु समवायान्तराभावादुपचारात्, तथा च समवायिषु तथा सामान्यवत्प्रतिबद्धत्वादसम्बद्धत्वमिति योजना, नान्वितो चासीति, अनु पश्चात्, इतः सत्त्वशाभ पातीत्यर्थः। भावविशेषणत्वाद्भावविनिर्मुक्तत्वविषयत्वात् भावपरतन्त्रत्वसद्भावविशेषणत्वमेव, एवमप्यभावपरतन्त्रत्वमपि व्याख्येयम्। सर्वैकत्वेऽसत्वैकत्वमपि स्यादित्युक्तं तत्रासत्वै-कत्वे भावाभावाह्वये—अन्यभावस्यैकत्व इत्यादिना, एवं वादिनः सत्वैकत्वेऽपि भावकं तुल्यमित्याह—तस्यापीत्यादिना, प्रत्ययविरोधात् प्रागनासीदित्यादिप्रतीतिभेदात्, तद्रूपचतुष्टयां प्रागभावादिभेदव्यवस्थायां, तत एव प्रत्ययविशेषादेव,

नष्टीत्यादिना प्रागासीन् पश्चान्नविष्यतीत्येवं कालभेदात्, इतरस्मादशादितरत्रास्तीत्यनेन च देशभेदात् प्रतीतिसा धिकः सत्तासमवायभेद उपदर्शितः । यदि च तत्तत्कालदेशरूपविशेषणभेदेऽपि सत्ताया न भेदः, तर्हि तद्देशाभावस्यापि म माभूत, विरुद्धधर्माध्यासेनाभत्ताभेदे च सत्ताभेदोऽपि तद्देशास्तित्वमिति सिद्धं द्वयोस्तुल्यकक्षतया विषरूपत्वं, भावत्वाभा वत्वयोरत्वस्यं नतु भावाभावयोरिति तु मन्दं, विशेषणांश इव विशेष्यांशेऽप्यनुगतप्रतीतेस्तौल्याद्विशेषणभेदेन भेदस्य चोभय त्राविशेषात् सामान्यविशेषोपयोगाभ्यां वैरूप्यस्यैव सिद्धेरित्यभिप्रायवानाह–यदि पुनरित्यादिना ॥ ६५ ॥

सर्वथानभिसम्बन्धः सामान्यसमवाययोः । ताभ्यामर्थो न सम्बद्धस्तानि त्रीणि खपुष्पवत् ॥ ६६ ॥

ममगुणामस्ते इति शेषः । तथा हि । सामान्यसमवाययोः परस्परतः संबन्धासंभवात् ताभ्यामर्थोऽपि न संबद्धः । कुतस्तयोरन- भिसंबन्ध इति चेत् संयोगस्य समवायस्य चानभ्युपगमात् सामान्यं समवायीति विशेषणविशेष्यभावस्य चासंभवादनवस्थाप्रस ङ्गात् । कर्तृकाधारसमवायस्य चानवकाशात् समवायस्य क्वचिदसमवायात् संबन्धान्तरानिष्टेः सर्वथानभिसम्बन्धस्तावत्सिद्ध एव । ततः परस्परतोऽनभिसंबद्धाभ्यां सामान्यसमवायाभ्यामर्थोऽपि द्रव्यगुणकर्मलक्षणो न संबद्धः शक्यते वक्तुं, यतस्तत्र सत्तासमवायः स्यात् । तत्त्रीण्यपि आत्मानं बिभ्रुः कूर्मरोमादिवत् । परस्परमसंबद्धानि ह्यर्थसमवायसामान्यानि न सन्त्येव । न चासतो कर्तृत्वम् । नापि कश्चिदात्मा संभवति यस्य कर्मत्वम् । न च कर्तृकर्मत्वाभावे ताम्यात्मानं बिभ्रुरिति शक्यं वक्तुं, कर्तरि लिङो विधानात्कर्मणि विभ क्तिनिर्देशाच । स्वाम्मतं ' परस्परमसंबद्धानामपि स्वरूपसत्त्वमसिद्धेनोर्थसमवायसामान्यानामसत्त्वम् । कूर्मरोमादीनां स्वरूपमस्वामा वाच रिपमोपमुपन्यासः ' इति तदयुक्तं, द्रव्यगुणकर्मणां स्वरूपसत्त्वोपगमे सत्तासमवायस्य वैयर्थ्यात्सामान्यादिवत्, सामान्यादीनां

वा सत्तासंबन्धप्रसङ्गाद् द्रव्यादिवत् तेषां स्वरूपसत्त्वानुपगमे कूर्मरोमादिभ्यो विशेषाभावात् सत्त्व एवोपन्यास इति निरूपणात् । कथं चात्यन्तभिन्नानां सत्ताया समवायाख्यसंबन्धाभिसंबद्धानां द्रव्यगुणकर्मणां सत्त्वं न पुनः कूर्मरोमादीनाम् ? इति चिन्त्यम् । कथं च सत्तासामान्यं सर्वथा समवायासंबद्धं द्रव्यादिषु समवायि न पुनः समवायस्तत्र समवायी समवायान्तरेणासंबन्ध इति पृच्छामहे ? समवायसंबन्धस्याभावाविशेषात् तथापि हि समवायेन सामान्यस्यासंबद्धस्य समवायान्तरेण पुनरसतो समवायस्येति तत्सद्भावस्या भ्यामसंबद्धत्वस्य विशेषयितुमशक्तेः । न च कश्चित्संबन्धः स्वसंबन्धिभ्यामसंबद्ध एव तौ घटयितुमलं संयोगस्यापि स्वसंयोगिभ्या-मसंबद्धस्यैव तद्घटकत्वप्रसङ्गात् । न चैवमिष्यते, सिद्धान्तविरोधात् । ततो न कार्यकारणयोर्गुणगुणिनोः सामान्यतद्वतोर्वान्यते वान्ये चाश्रयो युक्तोऽकार्यकारणादिवत्, समवायस्यान्यत्राभावनियमाच्च । तत्समवायोऽपि न तेषां परस्परं घटनकारी सर्वथानभिसंबद्धत्वात् कारणान्तरवत् । तदभावात् समवायेन चक्रियासमरिरत्वात् कूर्मरोमादिवत् । सामान्यं चासत् तत एव तद्वत् । न हि तदसंबद्धं स्वविषयज्ञानोत्पादनसमर्थमप्यवबद्धिम्भा कर्तुं प्रभवति यतोऽसिद्धो हेतुः स्यात् । तथा न सन्ति द्रव्यादीनि सत्तासमवायरहितत्वा-त्खरवत् । सामान्यादिभिर्व्यभिचार इति चेत् न तेषामपि परमार्थतः सत्त्वानभ्युपगमात् । न चोपचरितसद्भिर्व्यभिचारचोदनोपपत्ति-मती, परमार्थसत्त्वाभावसाधनस्याभिमतत्वात् । इति न कार्यकारणादीनामन्यत्वैकान्तः श्रेयान्, प्रमाणाभावादनन्यत्वैकान्तवत् ॥६६॥

ततः परस्परत इत्यादि, युक्तं चैतदसमवायाभ्यां घटसंयोगाभ्यां कृत्वा भूतलं घटसम्बद्धं भवति, घटसंयोगेन घटवद्भूतलमित्यस्याप्यापत्तेः, न च सामान्यनिरूपितत्वं समवायैक्ये किञ्चिदतिप्रसङ्गवारकं नाम, तथानात्वे स्वरूपतः सामान्यनिरूपितत्वं व्यवहारे स्वीक्रियतां, किमन्तर्गडुना समवायेन, तत्र सत्तानिरूपितत्वस्य खपुष्प इवासम्भवादिति । कथं

चेत्यादि अनभिसम्पद्वायामित्यनन्तरमङ्गीक्रियमाणायामिति चेत् । अत्र यत् यत्सम्बन्धाभाववत् तत्र तत्सम्बन्धेन तदभाववदिति व्याप्तेर्धर्मसमवायाभाववत्याः मथाया अर्थेऽभावात् कूर्मरोमखरपत्नमयोनां पराभिमतानामिति बोध्यम् । उक्त युक्तिमेवोपेक्षयति कथ च सत्तासामान्यमित्यादिना, सतश्चासत्समवाय इति, ननु समवायो यदि तथया सर्वेषा नभिसम्बद्धः स्यात्तदार्थे सर्वा न संघटयेदिति तर्कः समवायासिद्धयाथयासिद्धत्वेन प्रशिथिलमूलस्तत्सिद्धौ च किं तेन तदितर्थे गौरादिशापवचस्य व्यर्थत्वात् केवलं ततः समवायस्य स्वभावविशेषं कल्पयेत् प्राज्ञो येन सत्तायामसम्बन्ध्यसौ तामर्थेन संघटयेदित्ययुतसिद्धानामिहेति प्रत्ययहेतुरनुगतः समवायो दुरपह्नव इति चेत्, दुरन्तेयं नैयायिकसमयवासनानुपदा लाघवधीर्देवानांप्रियस्य, इन्तैवं अभावो वह्न्यादयभावप्रमायाः सम्बन्धनियतत्वात्तत्राप्यनुगतं वैशिष्ट्यसम्बन्धं लाघवप्रियः किं नाभ्युपैषि, स्वरूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेरतिरिक्तवैशिष्ट्येऽपि वैशिष्ट्यान्तरस्वीकारेऽनवस्थापत्तेरिति चेत्, समवायेऽपीदृशी दीयतां दृष्टिः । गुणगुण्यादिस्वरूपद्वये सम्बन्धत्वमतिरिक्तसमवाये चेति विनिगमकाभावादपि समवायसिद्धिः, प्रकृते तु नैवम्, अभावस्यानुगतत्वेन स्वरूपसम्बन्धत्वौचित्यादित्यपि रिक्तं वचः, जातिव्यक्तिस्थले जातेरेवानुगतत्वेन सम्बन्धत्वौचित्यात् समवायोच्छेदापत्तेः, अनवृत्त्या तस्यैव कथञ्चिदनुगतत्वाच्च । न च समवायेन संयोगत्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वादिना हेतुत्वात् समवायसिद्धिः, स्वरूपाणामानन्त्येन गौरवात्, कालिकादिस्वरूपेण स्पन्दादेरपि जन्यभाववत्त्वापत्तेरित्यपि वाच्यम् । तथापि कालिकविशेषणतादिभिन्नस्य पदार्थमात्राधारतानियामकस्य कस्यचिद्वैशिष्ट्यस्य संयोगादिनिष्ठकार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वेनाविरोधात् । अथ प्रतियोगितया घटादिसमवेतनाशे कालावच्छिन्नस्वप्रतियोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन घटादिनाशस्य हेतु

स्वारम्भसमवायसिद्धिः, नास्यासौ नाशप्रतिकारणाय कालावच्छिन्नेति, स्वप्रतियोगिवृत्तित्वेन हेतुत्वे तु घटादिवृत्तिध्वंसध्वंसा-
पत्तिः, न च घटादिध्वंसलीनतन्तुवृत्तिक्रियासंयोगविभागादिस्वादिनाशे व्यभिचारात् घटादिनाशध्वंसवृत्तित्वसमवेतनाशे हेतुत्वोक्तौ
घटनाशनाशानन्त्येन विशिष्य नाश्यनाशकभावविधान्ती गौरवात् कालिकेन घटादिनाशवृत्तिघटादिवृत्तिनाशे तेन घटादिनाशस्य
हेतुत्वकल्पनम् प्रतिधर्मं तावत्तस्य कल्पनीयाश्रयेनानुपपद्यमानाम समवायसिद्धिरिति वाच्यम्, तथापि लाघवात्प्रतियोगितया
स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन नाशत्वसामान्यत्वावच्छिन्ने स्वप्रतियोगिसमवेतत्वेन नाशत्वावच्छिन्नस्य हेतु-
त्वेन समवायसिद्धेरप्रतिरोधादिति चेत्, न। परमाणुरूपजन्यकर्मवेगादिस्वादिनाशभावाधारत्वाय प्रतियोगिनो विशिष्यहेतुत्वाद् ध्वंसे
ध्वंसापद्यमानम् कालावच्छिन्नस्वप्रतियोगिसमवेतत्वमपहाय तत्स्थाने सविशेषस्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्यैव
वा मम चास्याभिषेक लाघवादनतिप्रसङ्गाच्च। एतेनाऽभ्यनाशजन्ये नाशे प्रतियोगिनो विशिष्याहेतुत्वात् ध्वंसे तथापत्तिर्दुर्वा-
रेत्यपास्तम्। अपि च रूपाभावान्यमहत्त्वाभावचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्विशेष्यस्य हेतुत्वाद्विशिष्टसिद्धिर्जायमाना
समवायमपाकरोति, न चैवमपि महत्त्वाभावरूपाभावयोश्चाक्षुषे कार्यकारणभावद्वयान्तरावश्यकत्वे रूपाभावान्यद्रव्यवृत्त्यभाव-
चाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तोद्भूतरूपवद्विशेषणता महत्त्वाभावान्यद्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहत्त्ववद्विशेषणता द्रव्यसमवेतचाक्षुषे
च चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायो हेतुरित्येव कल्पयितुं युक्तम्, अत एव जातिसाधारणसमवायसिद्धिरिति महात्मा
गौरवमपि चेत्यं, द्रव्यसमवेतत्रुटिचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय द्रव्यान्यत्वविशेषणदाने रूपाभावमहत्त्वाभावचाक्षुषनिष्ठकार्यता-
वच्छेदकपर्याप्तोपने च गौरवात्, वैशिष्ट्यपादिनो रूपाभावान्यमहदुद्धियचाक्षुषत्वं महत्त्वाभावान्यरूपवद्वृत्तिचाक्षुषत्वं वा कार्य-

रूपाभावान्यमहत्त्ववृत्तिनिष्ठा या विषयता तया चाक्षुषत्वमेव कार्यता-
तावच्छेदकमिति विनिगमनाविरहस्तु नौ तु तेन वस्तुतो रूपाभावान्यमहत्त्ववृत्तिनिष्ठा या विषयता तया चाक्षुषत्वमेव कार्यतावच्छेदके चरमाभावत्वाप्रवेशे
वच्छेदक वाच्यम्, अपि च समवायवादिनः कार्यकारणभावत्रये प्रथमद्वितीयाभ्यामेव कार्यतावच्छेदके चरमाभावत्वाप्रवेशे
द्वितीये द्रव्यभेदप्रवेश च वैशिष्ट्यवादिनो निर्वाहाभावान्यस्य हेतुतेतिलाघवं, न चैवं पार्थिवाणुप्रापमात्रेन्द्रियसन्निकर्षे पृथिवी-
त्वादिप्रत्यक्षापत्तिः, परस्यापि तन्मात्रसन्निकर्षात्मकत्वाभावादिप्रत्यक्षतापत्तेस्तद्वारणाय रूपाभावप्रत्यक्षे चक्षुःसंयुक्तमहत्त्ववदि
शेषणता महत्त्वाभावचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तोद्भूतरूपवद्विशेषणता रूपमहत्त्वचाक्षुषे रूपाभावमहत्त्वाभावभिन्नस्य चाभावस्य चाक्षुषे
चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्विशेषणता हेतुरित्यभावप्रत्यक्ष एव परेण कार्यकारणभावत्रयं वाच्यम्, भावप्रत्यक्षे चान्यत्, तथा
च तृतीये कार्यतावच्छेदकेऽभावत्वाप्रवेशलाघवप्रत्यक्षेऽपि वैशिष्ट्यवादिनस्तत एव निर्वाहः, एवं च चक्षुःसंयुक्तसमवायादेरप्य
स्वीकाराल्लाघवम्। न च परेणापि व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षानुरोधेन तद्द्रव्यचाक्षुषादौ चक्षुःसंयोगादिहेतुत्वनैव तद्वृत्तिगुण
कर्माभावादिप्रत्यक्षनिर्वाहे चक्षुःसंयुक्तसमवायादिमत्याद्यपेरेवास्वीकाराल्लोकलाघवावसार इति वाच्यम्, पदच्छेदेन घटपटयोः
संयोगस्तन्निष्ठावच्छेदेन चक्षुःसंयोगयोगात्तदुभयप्रत्यक्षेऽपि तदुभयसंयोगाभस्यव्याप्यत्वस्य तदुभयविषयकत्वानियमाभावात्
व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षे पृथक्सामग्र्या आवश्यकत्वादुक्तहेतुत्वेन न निर्वाह इत्यादेः प्रथमपरिच्छेद एव विवेचितत्वात्। न च
यत्र च न व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षानुरोधेन हेतुता तत्र घ्राणादिप्रत्यासत्तौ लाघवाद्वैशिष्ट्यसिद्धेर्मणिनाऽपि दुर्वारत्वात्। न च
गन्धाश्रयं घ्राणसंयुक्तमहत्त्वोद्भूतगन्धवद्वैशिष्ट्यं गन्धाभावग्राहकं तदुद्भूतगन्धाघटितमिति न तयोरैक्यसम्भव इति शङ्कनीयम्,
अनुद्भूतगन्धभेदस्य गन्धसाक्षात्कारहेतुतयोद्भूतगन्धस्य सन्निकर्षाघटकत्वादिति परेणापेत नव्यनयमासाद्यमारोहतां विचार

निक्षेपी । अपि च जातिसाधारणसमवायसिद्धौ जातेरर्थवत्त्वापत्तिः, यत्र यत्सम्बन्धवत्त्वं तत्र तद्वत्त्वमिति नियमस्य अन्यत्रैव दृष्टं सम्भवत्वात्, तत्र तस्य तद्वृत्तित्वानियामकत्वमेवमिति चेत् तदपि तुच्छः, तथा विशिष्टबुद्ध्यभावादिति चेत्, व्यक्त इतरेतराश्रयः, तत्र तद्वृत्तितानियामकसम्बन्धाभावे तथा विशिष्टबुद्ध्यभावस्तदभावाच्च स इति, तस्माद् व्यक्तिस्वरूपस्य जातौ वृत्त्यनियामकत्वमित्यसम्बन्धमेव श्रेय इति । यदपि द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्याप्ये महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वसमवेतत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् समवायसिद्धिरिति केचिद्बुध्यन्ते, तदपि तुच्छं, द्रव्यान्यत्वव्याप्तानुपलब्ध्यावच्छिन्ने महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनाया एवौचित्यात्, तदेवं लाघवादेकः समवायो यैः साध्यते तेषामितोऽपि लाघवादेतित्वमेवैकं बलादापतेदिति निर्व्यूढम् । यः पुनराह—नत्त्वाकारकाभावप्रत्यक्षापत्तेरयोग्याभावप्रत्यक्षापत्त्या च प्रतियोगिविशिष्टतत्त्वभावप्रत्यक्षे तत्त्वदभावविशेषणता हेतुरतो नाभावमात्रस्य वैशिष्ट्यसिद्धिरिति, सोऽपि न प्रेक्षापूर्वकारी, भावाभावसाधारण्येन लाघवादेकवैशिष्ट्यसिद्धौ विशिष्टप्रत्यासत्तौ तद्विवेकस्याशक्यत्वात्, अन्यथा समवायैक्येऽप्यगतेः, तस्यापि व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्त्यादिगुणप्रत्यक्षानुरोधेन विशिष्टापि प्रत्यासत्तिघटकत्वात्, प्रतियोगिज्ञानादिकारणतयोक्तापत्तिनिरासेनाभावप्रत्यक्षे विशेषणतायाः सामान्यतः प्रत्यासत्तितया एव युक्तत्वाच्च । वस्तुतः सत्तापि सामान्यत एका विशेषणभेदाच्च भिन्नेत्युक्तं, समवायोऽपि च त्वया लाघवादेको स्वी-नीकृतव्यवसायानुरोधेन च मतेऽपादिरूपा नाना स्वीकार्यः, ततश्च वैशिष्ट्यमप्येकमनेकरूपत्वेन वैश्वरूप्यं बिभ्रत् केन प्रत्याख्यातुं शक्यम् । ततश्च—" एकं स्वीकुरु वैशिष्ट्यं, समवायं विमुञ्च वा । क्रीडाकान्दुकतां नेय, इति नैयायिको बुधैः ॥ १ ॥ भावस्य प्रागभावत्वं, प्रागभावस्य भावता । घटादौ तस्य सम्बन्ध, वैशिष्ट्याख्य विना कथम् ॥२॥

तथाभावरूपत्वात्, सर्वस्य प्रतियोगिनः। तत्सम्बन्धेषु वैशिष्ट्य–रूपत्वं चेत् न मन्यते ॥ ३ ॥ नेति शीसत्र तत्र स्यात्सदि मा कालिकादिना। वैशिष्ट्यत्वे तु तेष्विष्टे संसर्गाकारगौरवम् ॥ ४ ॥ धर्मातिरेके तद्वत् स्वद्रव्येणाभिरिच्यते। आत्यन्तरात्मके तत्त्वे किमसाध्यं विपक्षया ॥ ५ ॥ विशिष्टे लक्षणाऽन्येषा–मविशिष्टे न कल्पितम्। जात्यन्तरं त्वमप्येवं वा, स्वयमेवो या प्रतीयताम् ॥ ६ ॥ इतीह वैशिष्ट्यमनेकमेक, ममर्शिनं न्यायविशारदेन। स्वरूपविभान्तिमुपा च तेन भग्ना परेषां समवायवृत्तिः ॥ ७ ॥" ॥ ६६ ॥

अथ प्राह मा भूत्कार्यकारणादीनामन्यतैकान्तः परमाणूनां तु नित्यत्वात् सर्वास्ववस्थास्वन्यत्वाभावादनन्यतैकान्त इति तं प्रति समस्तमभिधीयते।

अनन्यतैकान्तेणूनां संघातेपि विभागवत्। असंहतत्वं स्याद्भूतचतुष्कं भ्रान्तिरेव सा ॥ ६७ ॥

यथैव हि विभागे सति परमाणवोऽसंहतात्मानस्तथा संघातकालेपि स्युः, सर्वथान्यत्वाभावादन्यत्वे तेषामनित्यत्वप्रसङ्गात्। संघातकाले कायस्योत्पत्तेस्तत्समवायिकारणस्वसंयोगस्वभावं संहतत्वं भवत्येवेति चेत्, न, तेषामविकारिरूपत्वे संयोगस्यैवासंभवात् पृथिव्यादिभूतचतुष्कस्यावयविद्रव्यस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्। कर्मयोगित्वस्य प्रसूतेः संयोगः परमाणूनामिति चेत्, न, कथंचिदन्यत्वाभावे तद्योगात्। अमिकत्वात्परमाणूनामदोष इति चेत्तथापि कार्यकारणादेरभेदैकान्ते धारणाकर्षणादयः परमाणूनां संघातेपि मा भूवन्विभागवत्। विभक्तेभ्यः परमाणुभ्यः संहतपरमाणूनां विशेषस्योत्पत्तेर्धारणाकर्षणादयः संगच्छन्ते घटाभोमुखसोदककमण्डलुवर्द्धंसरजतादिवदेवेति चेत्तर्हि तेषां नातिशयोपि विशेषो विभागैकान्तं निराकरोति, तन्निराकरणे परमाणुस्वविरोधादेकत्वपरिणामात्मकस्कन्ध-

स्योत्पत्तेः । अविभक्तपरमाणुभ्यः संहतपरमाणूनामविशिष्टस्वभावानामन्यत्वासंभवात् महतानां धारणाकर्षणादिसामर्थ्यं विशेषो न पुनरपरमाणुत्वं येनाविशेषः कार्यकारणपरमाणूनां न भवेदिति चेत्, न, सर्वथा वस्तुविशेषे तत्सामर्थ्यस्यैवायोगात् अविभक्तपरमाणूनामपि तत्प्रसङ्गात् । अविभक्तत्वादेव न तेषां तत्सामर्थ्यमिति चेत् तत एवान्यत्रापि तमेष्यते, केनचिदपि विशेषान्तरेण तद्विभक्तत्वाभिधानात् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयपरिकल्पितैव विभ्रममात्रं प्राप्नोति सर्वदा परमाणुत्वाविशेषात् । इष्टत्वाददोष इति चेत्, न, प्रत्यक्षादिविरोधात् । प्रत्यक्षं हि बहिर्घटसंस्थानादात्मकं सर्वाधारसमाकारमन्यत्र दर्शयन्नेकविषयतामेकमारभमाणं साक्षात्तु भेदान्तं परिकल्पयद्भ्रान्तं प्रत्यक्षलक्षणं विरुध्यते ? प्रत्यक्षाभावे च कुतोऽनुमानं न विरुध्यते ? न च प्रत्यक्षादिविरोधे स्वसंवेद्यमात्रमपि सिध्येत्, सर्वदा संवित्परमाणुमात्रस्यासंवेदनात् । न च कार्यस्य भ्रान्तौ परमाणुसिद्धिरस्वतः स्यादित्युच्यते ॥ ६७ ॥

कार्यभ्रान्तेरणुभ्रान्तिः कार्यलिङ्गं हि कारणम् । उभयाभावतस्तत्स्थ गुणजातीतरच्च न । ६८ ।

अत्रथवा परमाणूनां प्रसिद्धेर्नाणुभ्रान्तिरिति चेत्, न तेषामप्रत्यक्षत्वात् । तथा हि । चक्षुरादिबुद्धौ स्थूलैकाकाराः प्रतिभासमानाः परमाणुभेदैकान्तवादं प्रतिघ्नन्ति तद्विपरीतानुपलब्धितः । तत्रैव समवायान्वेषत्वादिप्रतिपत्तिरिति चेत्, न, परमाणूनां चक्षुरादिबुद्धौ स्वभावानर्पणतः कार्यलिङ्गाभावात्तत्स्वभावाभ्युपगमानुपपत्तेः, प्रतिरूपकुण्डलिकादीनां जातुचित्प्रत्यक्षतोऽनवतिपत्तावनेकाकारप्रतिभासस्य च भ्रान्तत्वे तत्स्वभावाभ्युपगमानुपपत्तिवत् । कार्यलिङ्गं हि कारणं परमाणुरूपम् । ततः कथं कार्यस्य भ्रान्तौ भ्रान्तं न भवेत् ? परमाणूनां कार्यस्य चानभ्युपगमे तदुभयाभावात्तद्गतो जातिगुणक्रियादयो न स्युर्व्योमकुसुमसौरभवत् । तद्धि गुणजातिरूपादिसत्तादिस्वभावमितरच्च क्रियाविशेषसमवायादयं परमाणुवृत्ति वा स्यात् कार्यद्रव्यवृत्ति वा न च तदुभयासमवेतम्भ्युपगन्तुं युक्तं, गगनकुसुमस्वाभा

चेपि वावृत्तिसोरभ्युपगमप्रसङ्गात् । ततस्तदभ्युपगच्छता कार्यद्रव्यमभ्रान्तमभ्युपगन्तव्यम् । तत्र परमाणूनां परमाणुरूपतापरित्या-
गेनावयविरूपतोपादाने सति सम्भाव्यते नान्यथा । तत्र तेषामनन्यतैकान्तः कार्योत्पत्तौ कथंचिदन्यत्वोपपत्तेः । ततः सौगतवत्त चैते
चिकार्णां समवसितिः ॥ ६८ ॥ सादृश्याच्च कार्यकारणयोः।—

'तत्र परमाणूनामिति' ननु कथमेतत्, आरब्धकार्याणामपि परमाणूनामवयविसमवायित्वेऽपि तद्रूपस्वीकारस्य परमाणुरूपतापरित्यागस्य चायुक्तत्वादिति चेत्, न, आरब्धकार्याणामणूनां स्कन्धस्थानामपि प्रदेशत्वस्वीकारे परमाणुत्व परित्यागस्य कथञ्चिदवयवित्वापत्तेरावश्यकत्वात्, सर्वथाऽवयवावयविभेदे तत्तमापकारब्धेऽवयविनि मापकत्वतापगुरुत्वापि त्त्यागस्य... न च गुरुत्वलघ्व्योः समयोरुपोठने एकत्र संलग्नमादिगुरुत्वाभिव्याजनपनतिपदुपपत्तिः अव-
न्पादनतिविशेषप्रसङ्गात्, न च गुरुत्वलघ्व्योः समयोरुपोठने एकत्र संलग्नमादिगुरुत्वाभिव्यापनतिपदुपपत्तिः अव-
परिन्यस्यन्तापकृष्टगुरुत्वस्वीकारादिति वाच्यम्, एवं सति तदवयवित्वेन तदवयवगुरुत्वात्यन्तापकृष्टगुरुत्वहेतुत्वकल्पने
महागौरवात्, स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेनोत्कृष्टगुरुत्वस्य समवायेनात्यन्तापकृष्टगुरुत्वहेतुत्वस्वीकारे चात्यन्तापकृष्टगुरुत्ववद
व्यारब्धस्थले व्यभिचारात्, परमाणावत्यन्तापकृष्टगुरुत्वं पाकजमेवापाकजे च तत्रोक्तहेतुत्वान्न दोष इति चेत्, न, अत्यन्ता
पकृष्टगुरुत्ववद्व्यारब्धेऽपि तत्रोऽत्यन्तापकृष्टगुरुत्वस्वीकारेऽत्यन्तत्वाविवेचनात् । स्वजन्याधनतिविशिष्टोत्कृष्टावनतिविशेषप्रयो
जककृपाभाव एवात्यन्तत्वं तादृशात्यन्तापकृष्टगुरुत्वे च गुरुत्वमात्रस्यैवोक्तसम्बन्धेन हेतुत्वान्न दोष इति चेत्, न, तथापि
परमाणावेवोत्कृष्टगुरुत्वविभागापत्तेः । न च तस्यापि युक्तत्वं, पाषाणारम्भकपरमाण्वारब्धतक्रस्मद्र्व्ये पाषाणतुल्यगुरुत्व
प्रसङ्गात्, स्वैरं परिभ्रमक्लिष्टपरमाणुभिर्जगदाक्रमणप्रसङ्गाच्च, तस्मादारब्धकार्यैरणुभिः कथञ्चिदसदेवावयवित्ववद्गुरुत्वं स्वी

क्रियते तन्तुषु नानन्यतेऽवयवत्व इति युक्तम्। एतेनास्तु वा परमाणावेव गुरुत्वं द्व्यणुकादेरधःसंयोगस्तु गुरुत्वसापेक्षपातजन्याश्रयत्वेनाश्रयेणाधीनक्रियया, पातव्यवहारस्तु वर्तिस्थदीपपातव्यवहारवत् गौण', न चैव महावयविपाते बहुविलम्बप्रसङ्गः, मिथो विष्टम्भावयवानां विष्टम्भाधीनक्रियायाऽन्यथेनेनान्त्यावयविनि युगपत्सम्भवात् पातव्यवहारवत्परम्परया सम्बन्धविशेषेण वा परमाणुगुरुत्वमेव वा पतननियामकमित्यपास्तम्, अधःसंयोगे गुरुत्वस्य सामानाधिकरण्येनैव हेतुत्वात् परमाणुगत-गुरुत्वेन परम्पराऽवयविनिष्ठधर्मोत्पत्तौ तद्गतरूपादिनापि चाक्षुषादिकार्यनिर्वाहेऽवयविरूपादेरप्युच्छेदप्रसङ्गात्, सम्बन्ध-विशेषस्य च प्रदेशसम्बन्धमात्रात्मतादात्म्यातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात्तत्स्वीकारे चाणूनां कथंचिदवयविरूपतापत्तावन्यस्य स्थानाभावमिद्धत्वात्। यदप्युच्यते महाचार्यैर्गुरुत्व एव वा मानाभावो, वायुतेजसोस्तिर्यगूर्ध्वगमनवत् पाथःपृथिव्योरधो गमनस्यापि प्रतिबन्धकेऽदृष्टवदात्मसंयोगादिनैवोपपत्तेः, पतनप्रकर्षस्त्ववयवाधिक्यात्, अवयविनि गुरुत्वापकर्षादिनापि तथैव शक्यत्वादिति, तदपि चिन्त्यम्, अवयवाधिक्येन पतनप्रकर्षे महाधूमस्यापि तत्प्रसङ्गात्, स्पर्शविशेषवदवयवाधिक्यस्य तत्प्रयोजकत्वे च स्पर्शविशेषस्यैव तत्त्वौचित्यात्, गुरुत्वस्य च तद्गतजातिविशेषस्यैव कल्पयितुं युक्तत्वात्, एवं हि पतनहेतु तावच्छेदक गुरुत्वं स्यादिति लाघवम्, परमते तु गुरुत्वत्वमिति गौरवमित्यस्मदेकपरिशीलितः पन्थाः। तदेवं गुरुत्वादिम त्त्वपरद्रव्यभेदेन कथञ्चिदन्यत्वमणूनां सिद्धम्। एतेन नित्यत्वात् कार्यद्रव्यानारम्भकत्वाच्चाणूनां नान्यत्वं लौकिकविषयतया द्रव्यमात्रात्मत्वात्तावच्छिन्ने व्यणुकत्वादिघटकसंयोगानां पिशाचत्वादिघटकसंयोगभिन्नानां वैजात्येन कारणत्वात् केवलाणु व्यणुकत्वस्यव्यापत्तिः, तादृशसंयोगविशिष्टत्वादिकं च गुणादिमत्त्वे तन्त्रमिति केवलाणुव्यणुकादिगुणाभावत्वेऽपि न

त्र्यणुकादिगुणप्रत्ययवत्त्वम्, न चैवं तन्तूनामेव पटत्वे तन्तुषु पट इति धीर्न स्यात्, स्याद्वा तन्तुषु तन्तुरित्यादिकमपीति वाच्यम्, फलबलेन विलक्षणसंयोगवत्स्वरूपतन्तुत्वादेरेव विलक्षणसंयोगवत्स्वरूपपटत्वादिविशिष्टाधारतावच्छेदकत्वस्वीकारात्, पट उत्पन्नः पटो नष्ट इत्यादिधीस्तु विशेषणोत्पादनाशविषया, एकः पट इति प्रतीतिश्चैकं वनमित्यादिवत् समूहैकत्वविषया, पटो महानिति धीरप्यमूर्तो महत्त्वासम्भवान्महान् धान्यराशिरितिवत् संयोगविशेषरूपं महत्त्वमवगाहत इत्यादि नञ्नास्तिकमतमपास्तम् । विलक्षणसंयोगवत्तन्तुत्वस्य पटस्वरूपत्वे तावत्त्वाप्रत्यये तदप्रत्ययापत्तेः, न च विलक्षणसंयोगत्वादिकमेव पटत्वादिकं तन्तुसंयोगात्पट उत्पन्न इत्यादिव्यवहारायोगापत्तेः, तन्त्वाद्यभावे तत्संयोगाभावेऽपि पटत्वादिप्रतीतेश्च । किञ्च विलक्षणसंस्थानावच्छेदेन सन्निकर्षात् गृह्यमाणपटत्वादिप्रत्ययस्योत्पादविनाशभेदादिप्रत्ययानुपपत्त्या भेदादेश्च प्रदेशत्वाप्रसिद्धौ कथं नाणू पृथक्त्वविशिष्टस्य चैकस्याप्याकृतानाकृतत्वरक्तारक्तत्वसकम्पनिष्कम्पत्वादिना सर्वथा नित्यत्वस्य च क्वाप्यनभ्युपगमात् । किञ्च विभागनाशयविभ्रदेशयाऽन्त्यत्वं, तेन कणभिन्नित्यत्वस्याभ्याहतेः, सर्वथा नित्यत्वस्य च क्वाप्यनभ्युपगमात् । किञ्च विभागभागोत्पत्त्याऽप्यणूनामन्त्यत्वं साधनीयम्, अन्यथा कपालादीनामपि तदुच्छेदापत्त्या सत्कार्यवादापत्तेरिति दिग् ॥ ६८ ॥

एकत्वेऽन्यतराभावः शेषाभावोऽविनाभुवः । द्वित्वसंख्याविरोधश्च सप्रतिज्ञं स्वरूपेण सा ॥ ६९ ॥

कार्यस्य हि महदादेः कारणस्य च प्रधानस्य परस्परमैकत्वं वाङ्मात्रम् । तस्मिन्नभ्युपगम्यमानेऽन्यतरस्याभावः स्यात् । यतः शेषस्याप्यविनाभुवोऽभावः । इति सर्वाभावः प्रसज्यते । यदि पुनः कार्यस्य कारणेऽनुप्रवेशात्स्वरूपाभावेऽपि कारणमेकमास्त एव नित्य संहतिरेव द्वित्वसंख्या तत्रेति चेत्, यदि द्वित्वसंख्याविरोधोऽपि, सर्वैकत्वे तदसम्भवात् कार्यकारणभावादिवत् ।

रेव सा गहेत प्रसज्य। तथा च कुतः प्रधानस्याधिगतिः ? न तावत्प्रत्यक्षात् तस्य तदविषयत्वात्। नाप्यनुमानात् अभ्रान्तस्य लिङ्गस्याभावात्। न चागमात् सर्वस्यापि भ्रान्तत्वोपगमात्। न च भ्रान्ताभिधारेरभ्रान्तसाध्यसिद्धिरतिप्रसङ्गात्। एवं पुरुषचैतन्ययोराश्रयाश्रयिणोरैक्ये तदन्यतराभावः। पुरुषे चैतन्यानुप्रवेशे पुरुषमात्रस्य, तस्य वा चैतन्यानुप्रवेशे चैतन्यमात्रस्य प्रसक्तेः सिद्धस्यान्यतरस्याभावः परेषाम्। ततः शेषाभावस्तस्यभावाविनाभावित्वाद्धन्यासुवरूपसंस्थानवत्। यथैव हि घटस्यासुवरूपस्याभावे न तस्य संस्थानं संस्थानित्वभावाविनाभावित्वात्। तथा पुरुषस्याभावस्याभावे चैतन्यस्याभयिणोऽप्यभावस्तदभावे पुरुषस्याप्यभावः तस्यभावाविनाभावात्। तथा सति द्वित्वसंख्यापि न स्यात् पुरुषचैतन्ययोरैक्यत्वमिति। तत्र संवृतिकल्पना शून्यस्य माति पत्ति, परमार्थविपर्ययात्मकत्वसमार्थेवत्, परमार्थतः संख्यापाये संख्येयाभ्यवस्थानात् सकलधर्मशून्यस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽसंभवात्। तत्र धर्मधार्यादीनामनन्यतैकान्तः संभवत्यन्यतैकान्तवत् ॥ ६९ ॥

एकत्व इति, अस्यां कारिकायामविनाभूपदम् अविनाभाविकार्यकारणद्वयेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्य, तत पञ्चम्यन्तमेकत्व इत्यनेनान्वेति, ततयाविनाभाविकार्यकारणद्वयस्यैकत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽन्यतराभावः सार्वस्मिभापन्ने शेषस्याभाव भापद्यत इत्यर्थः, तेन शेषस्याप्यविनाभुवोऽभाव इति व्याख्यास्यमानमार्गेण योगेन, नतु सौत्रेण, अभावान्वितस्य शेषपदार्थस्याविनाभूपदार्थेऽन्वयासम्भवादिति बोध्यम् ॥ ६९ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम्। अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्ति–र्नावाच्यमिति युज्यते ॥७०॥

धर्मधर्म्यादीनां व्यतिरेकाव्यतिरेकैकान्तौ न वै यौगपद्येन संभविनौ विरोधात्। तथाऽनभिलाप्यतैकान्ते स्ववचनविरोधस्तद्-

भिलाप्यत्वात् । अनभिलाप्यैकान्तस्याप्यनभिलाप्यत्वे कुतः परप्रतिपादनम् ? तदभावे कथमनभिलाप्यैकान्तः ? परमार्थतो न कश्चित् वचनात्प्रतिपाद्यते इति चेत् स्वयमवाच्यताप्रतिपत्तिः कथम् ? वस्तूनि वाच्यतानुपलम्भेनेत्, सा यदि दृश्यानुपलब्धिस्तदा सिद्धा विकल्पप्रतिभासिन्यन्यापोहे प्रतिपद्यमाना एव वाच्यतायाः स्वलक्षणे प्रतिषेध्यता । नो चेदास्ति तदभावनिश्चयोऽतिप्रसङ्गात् । तदन्यापोहमात्रवाच्यताया एव प्रतिषेधात् । न वाच्यापोहवाच्य प्रतिषेधात्ययोग इति चेत् न वस्तुवाच्यतायाः प्रतिषेधायोगात् । स्याद्वादाभ्युपगमे तु न दोषः कथं तेन वस्तुवाच्यता तत्प्रतिषेधाविरोधात् । निरस्तमभावभावमवाच्यैकान्त इत्यलं प्रसङ्गेन । स्यादादिभिर्यथास्याद्वदे चित् तथाभावोपलम्भो । सर्वं हि वस्तु व्यञ्जनपर्यायात्मकतया वाच्यमर्थपर्यायात्मकत्वेनावाच्यमिति अन्यथा प्रमाणाभावात् ॥ ७० ॥

व्यञ्जनपर्यायात्मकतया वाच्यमिति अभिलाप्यपर्यायात्मना वाच्यमित्यर्थः, अर्थपर्यायात्मकत्वेनावाच्यमिति पटादेरपि षड्गुणहानिवृद्धिरूपागुरुलघुपर्यायात्मनाऽवाच्यस्वव्यवस्थितिरित्यर्थः । एवं गोर्गोत्वेन गोपदवाच्यो न पशुत्वेनेत्या विप्रतीत्यापि वाच्यावाच्यस्यानेकान्तो भावनीयः ॥ ७० ॥ कार्यकारणादीनामनन्यत्वैकान्तदूषणेन तदनेकान्तस्य प्रक्रान्तत्वात् द्रव्यपर्याययोस्तदुपसंहारे उपक्रमोपसंहारविरोधः स्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—

तदेवमपसायाकार्यादीनामन्यत्वानेकान्तं निराकृत्याधुना तदनेकान्तं सामर्थ्यसिद्धमपि दुराशङ्कापनोदार्थं दर्शयन्तो निश्चिन्वानाः सूरयः प्राहुः ।

द्रव्यपर्याययोरैक्यं तयोरव्यतिरेकत । परिणामविशेषाच्च शक्तिमच्छक्तिभावत ॥ ७१ ॥

द्वि द्रव्यपर्यायौ द्रव्यस्यानाद्यनन्तैकस्वभाववैस्रसिकपरिणामत्वात्। पर्यायस्य च साद्यन्तानेकस्वभावपरिणामत्वात्। ततो नासिद्धः परिणामविशेषादिति हेतुः। एतेन शक्तिमच्छक्तिभावः सिद्धः कथितः। परस्परविविक्तस्वभावसंज्ञासंख्याविशेषौ च द्रव्यपर्यायौ, द्रव्ये द्रव्यमिति पर्याये पर्याय इत्यन्वर्थसंज्ञायाः प्रसिद्धेः, एकं द्रव्यमित्येकत्वसंख्यायाः, पर्याया बहव इति बहुत्वसंख्यायाश्चानुप चरिताया प्रसाधनात्। ततः संज्ञासंख्याविशेषादित्यपि नासिद्धं साधनम्। द्रव्यस्यैकत्वान्वयज्ञानादिकार्यत्वात् पर्यायस्यानेकत्वव्या वृत्तिप्रत्ययादिकार्यत्वाच्च तयोः परस्परविविक्तस्वभावप्रयोजनत्वमसिद्धम्। द्रव्यस्य त्रिकालगोचरत्वात् पर्यायस्य वर्तमानकालत्वाद्भिन्न कालत्वमपि न तयोरसिद्धं भिन्नप्रतिभासवत्। ततः प्रसिद्धात्ततोर्भिन्नलक्षणत्वं तयोः सिध्यत्येव। इति स्वलक्षणविशेषतश्चानात्वं सिद्धम्। स्वमसाधारणं रूपं स्वलक्षणम्। तस्य विशेषो व्यक्त्याविनाभावित्वं, तत एव तस्य लक्षणत्वोपपत्तेः॥ नन्वसाधारणं रूपं वस्तुनो लक्षणमित्युच्यमाने सर्वं मिथ्र्यं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहार्यस्यापि लक्षणत्वप्रसङ्ग इति चेन्न कथंचित् प्रमितिविषयत्वस्य प्रमेयत्वस्यानुपसंहार्यस्यापि लक्षणत्वाविरोधात् सत्त्ववत्। "तल्लक्षणम् अस्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" इति वचनात्। ननु च यत्र यत्र वस्तु तत्र तत्र प्रत्यक्षविषयत्वमिति विपक्षस्यासतः सिद्धेर्नानुपसंहार्यं सत्त्वं सपक्षविपक्षरहितस्य पक्षव्यापिनोऽनुपसंहार्यत्वा- दिति चेन्न तत एव प्रमेयत्वमप्यनुपसंहार्यं मा भूत् प्रत्यविपक्षस्यासतो भिन्नत्वानामयस्य कर्मत्वेन प्रमितिजनकस्याप्रमेयस्य विप- क्षस्य भावात्। सर्वथैकान्तेन सतोऽसतश्च प्रत्यक्षस्य तस्य विपक्षत्वमिति चेत्, तर्हि स्वरूपेण भावस्य भावान्तरस्वभावप्रागभावादेश्च स्वीकरणात् कस्यचित् तद्विपक्षत्वं मा भूत्। परानुपगतस्यानुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तस्य विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनो विपक्षत्वे सदसद्वर्गा- भावस्य परानुपगतस्याप्रमाणविषयस्य विपक्षत्वमस्तु सर्वथा विशेषाभावात्। इति नानुपसंहार्यस्य संभवो, यतः पक्षव्यापिन एवासाधा-

(द्यमानयोर्वा सपक्षविपक्षयोरसतः पक्षव्यापिनोऽसाधारणत्ववचनात् । एतेन पक्षाव्या-
रूपस्य वस्तुबलस्य न स्यात् [illegible] तस्यासाधारणैकदेशस्यावयवस्यायोगादभेद्यत्ववत् । न हि तत् सकलाभिव्यक्तिरस्ति, प्रदीपप्रभाविच्छु-
पक्षस्यासाधारणत्वं प्रसक्तं, [illegible] । यदि पुनरुष्णस्पर्शयोग्यत्वं पावकस्य लक्षणं स्यान्न कश्चिद्दोषः
रितोष्णस्पर्शस्याभावात् । न भासुरत्वमपि लक्षणं पुञ्जमप्रसिद्धत्वात् । [illegible] विद्यमाने च सपक्षेऽस
पक्षव्यापिनोऽसाधारणत्वसिद्धेः । एतेनाविद्यमाने विपक्षेऽसतोऽसंभवत्सपक्षस्यासाधारणत्वमुपदर्शितं प्रत्येयम् । न हि तद् घटादावनित्ये सपक्षे विद्य-
तोऽसंभवद्विपक्षस्य पक्षव्यापिनोऽसाधारणस्य लक्षणत्वमविरुद्धं शब्दस्यानित्यत्वे साधनत्ववत् । न हि तद् घटादावनित्ये सपक्षे विद्य-
मानेऽप्यस्ति । नाप्यस्य विपक्षो नित्यैकान्तः संभवति लक्षणस्यापि सदृशपरिणामलक्षणस्य कथंचिन्नित्यत्वात्, शब्दाभावस्य च
सर्वथाप्यसत्त्वादभावस्येतरेतराभावधर्मसामान्यरूपस्यानित्यत्वात् पक्षावन्यत्वानुपपत्तेः । असत्स्वात्मनोऽभावत्वात् साधीय एव भावत्वं
द्रव्यस्य लक्षणं, द्रव्यात्मकत्वाभावेऽनुपपद्यमानत्वात् । द्रव्यस्याप्युपपद्यमानरूपं पक्षव्यापि लक्षणमनवद्यत्वात् । तत्र द्रव्यस्य लक्षणं
गुणपर्ययवत्त्वं " गुणपर्ययवद्द्रव्यम् " इति वचनात्, क्रमाक्रमभाविविविधपरिणामाभावे द्रव्यस्य व्यवस्थापयितुमशक्तेः, द्रव्यस्यापाये
गुणपर्ययवत्त्वस्यानुपपत्तेः क्वचिद्द्रव्ये घटादिविशेषे गुणवत्त्वस्य भावाभावपुरःसरपर्यायप्रयोगित्वस्य च भावाभावव्याप्तिलक्षणस्य । नाप्य
तिव्याप्तिः, स्पर्शादिविशेषेषु क्रमजन्मसु पर्यायेषु स्पर्शादिसामान्येषु सहभाविषु गुणेषु चाभावात् । तथा पर्यायस्य तद्भावो लक्षणं,
" तद्भावः परिणाम " इति वचनात् । तेन तेन प्रतिविशिष्टेन रूपेण भवनं हि परिणामः, सहक्रमभाविष्वशेषपर्यायेषु तस्य भावादव्याप्त्य
[illegible] द्रव्याद्वे च तस्मै तदनुपपत्तेः । इति प्रमाणसिद्धं भिन्नलक्षणत्वं द्रव्यपर्याययोः कथंचिन्नानात्वं साधयति, रूपाद्युदाहरणस्यापि

स्वार्थ रूपादिबुद्धिप्रतिभासयोरन्यत्वं मिथः प्रसिद्धं कथंचिन्नानात्वं चेति निरवद्यमुदाहरणम् । ननु च भिन्नलक्षणत्वं स्यान्नानात्वं च न स्यादिरोधाभावात् । ततः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिको हेतुरिति न शङ्कनीयं, विरुद्धधर्माध्यासाद्वादबुद्धिप्रतिभासभेदाभ्यां च वस्तुस्वभावभेदसिद्धेः । अन्यथाऽनानैकं जगत्स्यात्, तदभ्युपगमे पक्षान्तरासंभवादिति, विपक्षे बाधकप्रमाणसद्भावान्निश्चितव्यतिरेकत्वात् साधनस्य प्रत्यपत्तौ सर्वैकत्वे विरुद्धधर्माध्यासस्य बुद्धिप्रतिभासभेदस्य चायोगान्निश्चयप्रमाणस्यानुपपत्तेः, व्यापकस्य माऽत्वस्य चाभावे व्याप्यस्य विपक्षस्य चाव्यवस्थितेः । व्यवस्थितौ वा भिन्नलक्षणत्वस्य न किंचिदेकं जगति स्यात् । नापि माभा, विरुद्धधर्माध्यासाद्यभावेपि नाभत्वस्य सिद्धौ तस्य तत्साधनस्यायोगात् । न चासाधना कस्यचिदिसिद्धिरतिप्रसङ्गात् । न च नानात्वैकत्वाभ्युपगमे प्रकारान्तरमस्ति यतो जगन्नानैकं न स्यात् । न हि विरुद्धधर्माध्यासेतराभ्यामन्यथानानात्वैकत्वस्वरूपम् । नाप्यसद्बुद्धिप्रतिभासभेदाभेदाभ्यामन्यत्तत्साधनं यत्प्रकारान्तरं स्यात् । ततः कारिकाद्वयेन सामान्यविशेषात्मकत्वं सकलं तत्रापेक्षानपेक्षे सामान्यविशेषावत्र भगवान् बाध्यमेव इति, स्यान्नानात्वमेव कथंचित्प्रमेयत्वात् । स्यादेकत्वमेवासकलविशेषनत्वात् । स्यादुभयमेव क्रमार्पितद्वयात् । स्यादवक्तव्यमेव सहार्पितद्वयात् उभयमशक्यत्वात् । स्यान्नानात्वावक्तव्यमेव विरुद्धधर्माध्याससहार्पितद्वयात् । स्यादेकत्वावक्तव्यमेव, असकलविशेषनसहार्पितद्वयात् । स्यादुभयावक्तव्यमेव क्रमाक्रमार्पितद्वयात् । इति सप्तभङ्गीप्रक्रिया पूर्वोक्तविध्याऽनयोरूह्या पूर्ववत् ॥ ७१–७२ ॥

अपवीर्भेद एव स्फुटमिह नियतः सर्वथा कारणादे-रित्याद्येकान्तवादोद्धततरमतयः शान्ततामाश्रयन्ति ।
यासो यस्योपदेशाद्विपरितनयान्मानमूलाद्सकृद्यात्, स्वामी जीयात् स शश्वत्प्रथिततरयतीशोऽकलङ्कोरुकीर्तिः ॥२॥

इत्याप्तमीमांसालंकृतौ चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

'गुणीत्यादि' ततो नासिद्धो हेतुरिति, तत उक्तकारणात्, द्रव्यपर्याययोरैक्ये साध्ये प्रतिभासभेदेऽप्यव्यतिरिक्तत्वादिति मूलोक्तो हेतुर्नासिद्ध इत्यर्थः। नित्यनिरोधधर्मकत्वादिति अनित्यधर्मत्वादित्यर्थः। अत्राह साध्यहेत्वोः कथञ्चिदेव एव सर्वथैकत्वलक्षणत्वानुमानेऽपीति साध्याविशेषदोषप्रसक्तो युक्त इत्यर्थः। प्रतीतिसिद्धत्वादिति, अव्यतिरिक्तत्वस्येरणेनान्वयः। धर्मिग्राहकप्रमाणेनेति धर्मिणोर्भेदकप्रमाणेनेत्यर्थः। कथञ्चिद्भिन्नयोरेवेति अभेदसंवलितभेदवतोरित्यर्थः। द्रव्यस्यैकत्वान्वयेत्यादि एकत्वान्वयज्ञानादि कार्यं यस्येति बहुव्रीहिपूर्वस्तत्पुरुषो द्रष्टव्यः। एवं पर्यायस्यानेकत्वेत्यादावपि, कर्मतयेति लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतधर्मवचनतस्यैव लक्षणत्वादसंकीर्णव्यवहारस्यैव च सुप्रयोजनत्वादिति भावः। एतेन पक्षव्यापिन एवासाधारणस्य वस्तुलक्षणत्वप्रतिपादनेन, तस्य पक्षैकदेशवर्तिनोऽसाधारणस्य, उपदर्शितमस्पेयमिति यदिमात्रस्योपन्यासप्रयोगित्वलक्षण इति मन्यम् ॥ शब्दस्यानित्यत्वे श्रावणत्वादिति अत्र हि श्रावणत्वं लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वेन सधर्मं भवदनुगतानतिप्रसक्तव्यवहार इवानित्यत्वसाधनेऽपि प्रत्यलमिति तत्र सपक्षादिवृत्तित्वमपायकमिति भावः। पक्षव्यापि लक्षणमिति उक्तवत्त्वमेतत्, न च यदुपन्यस्तौ प्रमेयादिस्तत्र पक्षिलक्षणवाक्यत्वप्रसङ्गः। तत्र लक्ष्ये लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतस्वसंसर्गेण तद्धर्मबोधकवचनत्वं तेन तल्लक्षणवाक्यत्वमित्युक्तौ दोषाभावात्। तदभ्युपगमे नानात्वाभ्युपगमे, स्यादिति नानात्वरहितं चमत् स्यादित्यर्थः।
... अनानेकं जगत ...

" अर्पोपादानयोर्वा ननु गुणगुणिनोर्व्यक्तिजात्योरनन्या—
न्यत्वैकान्तप्रकारैर्जगदिदमखिलं नीतमान्ध्यं समन्तात् ।
स्यात्कारस्याद्वादमार्गाः प्रतिहतकुमतोलूकनेत्रप्रचारा—
स्तत्त्वख्यापि सत्या भुवनगुरुगिरः सूर्यभासो जयन्ति ॥ १ ॥

इति श्रीमदकब्बरसुरत्राणप्रदत्तजगद्गुरुबिरुदधारिभट्टारकश्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यमुख्यमहो पाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतंसपण्डितश्रीलाभविजयगणिशिष्यालङ्कारपण्डितश्रीजीतविजय गणिसतीर्थ्यशेखरपण्डितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण महो पाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे चतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे चतुर्थः परिच्छेदः समाप्त ॥

ॐ ॥ अथ पञ्चमः परिच्छेद ॥ ॐ

स्फुटमकलङ्कपदं या प्रकटयति पविष्टचेतसामसमम्। दर्शितसमन्तभद्र साष्टसहस्री सदा जयतु ॥ १ ॥

यद्यापेक्षिकसिद्धि स्या–न्न द्वयं व्यवतिष्ठते। अनापेक्षिकसिद्धौ च न सामान्यविशेषता ॥ ७२ ॥

धर्मधर्मिणोरापेक्षिकी सिद्धिः प्रत्यक्षबुद्धौ तत्प्रतिभासनाद्दूरेतरादिवत्। न हि प्रत्यक्षबुद्धौ धर्मो धर्मी वा प्रतिभासते तत्राभाविविकल्पोपकल्पितत्वात्, तस्य स्वलक्षणस्यैव तत्र प्रतिभासनात्। सत्त्वापेक्षया सत्त्वादेर्धर्मत्वेपि ज्ञेयत्वापेक्षायां धर्मित्वव्यवहरणात्, तदपेक्षया ज्ञेयत्वस्य धर्मत्वेप्यभिधेयत्वापेक्षायां धर्मित्वव्यवहारात्, तदपेक्षया चाभिधेयत्वस्य धर्मत्वे प्रमेयत्वापेक्षायां धर्मित्वप्रसिद्धेः। इति न कश्चिद्धर्मो धर्मी वा व्यवतिष्ठते। ततो न तात्त्विकोऽसौ। न हि नीलस्वलक्षणं संविस्वलक्षणं वा प्रत्यक्षम वभासमानं किंचिदपेक्ष्याप्यवभासमनुभवदुपलभ्यम्। केवलमपेक्षाबुद्धौ विशेषणविशेष्यत्वं सामान्यविशेषत्वं गुणगुणित्वं क्रिया–क्रियावत्त्वं कार्यकारणत्वं साध्यसाधनत्वं ग्राह्यग्राहकत्वं वा प्रकल्प्यते, दूरेतरत्वादिवत्। इति यद्यापेक्षिकसिद्धिः स्यात्तदा न द्वयं व्यवतिष्ठते नीलस्वलक्षणं तत्संवेदनं चेति तयोरप्यापेक्षिकत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वादिवत्। तथा हि। ययोः सर्वथा परस्परापेक्षाकृता सिद्धिस्तयोर्न व्यवस्था। यथा परस्पराश्रययोः सरिति प्लवमानयोः। तथा च नीलतद्वेदनयोः सर्वथापेक्षाकृता सिद्धिः। इति तद्वपि न व्यवतिष्ठते। न हि नीलं नीलवेदनमनपेक्ष्य सिध्यति तस्याप्रमेयत्वप्रसङ्गात् संविन्निष्ठत्वाच्च वस्तुव्यवस्थानस्य। नापि नीला–नपेक्षं नीलवेदनं, तस्य तस्मात्तत्त्वाभोपगमादन्यथा निर्विषयत्वापत्तेः। इत्यन्यतराभावे शेषस्याप्यभावाद्द्वयस्याव्यवस्थानं स्यात्।

एतेन नीलवासनातो नीलवेदनमित्यादिकमपि [illegible] इत्यन्यत्रापि विस्तरः, तयोरन्योन्यापेक्षैकान्ते स्वभावतः प्रतिष्ठितस्यैकतरस्याप्य-
भावेऽन्यतराभावानुषङ्गस्य च प्रसङ्गेन नीलवेदनाभावे तद्वासनाविशेषस्याप्यव्यवस्थितेरन्यथातिप्रसङ्गः, तद्वासनाविशेषमन्तरेण नीलस्येव
तस्याप्यव्यवस्थितेरन्यथा निर्निमित्तत्वापत्तेः । स्यान्मतं, नीलवेदनस्य स्वप्रकाशनाभावे दोष इति, तदसत्, परस्परापेक्षैकान्तविरो-
धात् तयोर्विशेषणस्य तदुक्तो दोषः सिद्धेः सामान्यादेरपि स्वमहिम्नि प्रतीतेऽन्यानपेक्षस्य प्रतिभासनाद्विशेष्यविशेषणादेरपि तथा
धर्मिद्वैतभावानवकाशात् । तत एव दूरेतरादिरूपोऽपि साध्यसाधनधर्मविकल्पः स्यात् दूरासन्नभावयोरपि स्वभावविपर्ययविशेषा-
भावे समानदेशादेरपि प्रसङ्गात् । न च समानदेशकालस्वभावयोरन्योन्यापेक्षयापि दूरासन्नभावव्यवहारः, सव्येतरविषाणयोरिव तस्य
व्यवहृतयोरन्तरयोगात् । ततोऽमी स्वभावतः स्वसामग्र्यपेक्षेतरेतरापेक्षानुपपत्तेः । एतेन स्वाभिप्रायानपेक्षया सत्त्वादेर्धर्मत्वेन स्वधर्मि-
अपेक्षायां धर्मित्वं सामान्यस्यापि व्यतिरेकेणानुपपत्तिरिति प्रकाशितं, तथाविधस्वभावविशेषाभावे परापेक्षयापि धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः, सम-
स्तानां धर्माणां तदपेक्षितामव्यवस्थितत्वात्, अन्यथातिप्रसङ्गधर्मधर्मिणोरव्यवस्थापत्तेः । इति नापेक्षैकान्तः श्रेयान् । योऽप्याह
'धर्मधर्मिणोः सर्वथा सापेक्षसिद्धिः, प्रतिनियतबुद्धिविषयत्वासिद्धिप्रसङ्गात् सर्वथानपेक्षितत्वाभावे प्रतिनियतबुद्धिविष-
यत्वानुपपत्तेः' इत्युक्तवान् इति, तथाप्यनपेक्षापक्षेऽपि सामान्यव्यतिरेको स्यातां भेदाभेदयोरन्योन्यापेक्षत्वनियमस्यापि विशेषतरस्याभावस्य ।
अभेदो हि सामान्यं, व्यतिरेको विशेषः । तौ च परस्परापेक्षौ व्यवतिष्ठेते । तयोरनपेक्षितसिद्धौ च न सामान्यविशेषता । प्रति-
नियतबुद्धिविषयत्वमपि प्रतिनियतपदार्थत्वं स्याभीकथितम् । न ह्यभेदो भेदनिरपेक्षः प्रतिनियताभावबुद्धिविषयोऽस्ति नापि भेदो जातु
सिद्धोऽभेदनिरपेक्षः प्रतिनियतव्यतिरेकबुद्धिविषयः संभाव्यते क्वचिदेकत्वेऽपि सकलदर्शनप्रसङ्गे तद्बुद्धिविषयत्वप्रसङ्गात्। तदनेन प्रति-

सिद्धबुद्धिविषयत्वस्य हेत्वोर्विरुद्धत्वं प्रतिपादितं तस्य कथंचिदापेक्षिकत्वेन व्याप्तत्वात् मत्समबुद्धिप्रतिभासित्वात्। ततो नैकान्तेकान्तौ पद्येते, वस्तुत्वव्यवस्थानामाभावानुपपत्तेः ॥७३॥

॥ अथैवं पञ्चमपरिच्छेदतात्पर्यविवरणम् ॥

महोल लेछन्तं विद्युपु पठवेल धूलजय-स्फुरेतं येताले तनुविजितताले प्रचपतम् ॥
पथिप्रायां मुष्टिं अनितजनमुष्टिं स्वाद्वये, महावीर धीर गुणगणगभीरं प्रणिदधे ॥ १ ॥

महीन्द्र' पाताले स्वफणतनुसङ्कोचमकरोत्, ययुर्दिग्नागास्ते क्वचन गिरयः पेतुरमितः ॥
यदंह्रः सङ्घातमलति सुरपीठे परमिला, स्थिता यन्माहात्म्यात्तमिह जिनवीर प्रणिदधे ॥ २ ॥

पञ्चमे सापेक्षत्वानपेक्षत्वस्याद्वादसिद्ध्यर्थमुपक्रमः। अपेक्षानुग्रहाविति न्यायदर्शनन्यायवस्तुस्वापेक्षाजनितसविकल्पबुद्धिविषयः। पद्यापेक्षिकसिद्धिः स्यादिति सर्वत्रेति रूपः। नीलस्वलक्षण तत्संवेदन चेति, द्वयोरपि सर्वज्ञविप्रविष्ट त्वादिति भावः। तयोरप्यापेक्षिकत्वादिति आपेक्षिकत्वमप्रसङ्गादित्ययः। नहि नीलमित्यपि, यद्यप्येवमेकस्योत्त चापन्यस्य च ज्ञातापेक्षेति नैकरूप्यापेक्षाविषयत्वं द्वयोः, तथापि निश्चयापेक्षया तथात्वं भावनीयं, प्रसङ्गस्य वस्तुस्थित्य नपेक्षत्वात्। परस्परापेक्षैकान्तविरोधादिति, यद्यप्येतद्दूषणं न सौगतं प्रति सङ्गच्छते, सर्वत्र तेन परस्परापेक्षैकान्तान भ्युपगमात्, सङ्कलनात्मकविकल्पज्ञान एव तेन तत्स्वीकारात्, तथापि धर्मधर्मिभावादेः स्वरूपद्वयानतिरिक्तत्वाद्बुभयप्राहि दर्शनेऽपि परस्परापेक्षत्वमापाद्य तं प्रत्येतदिति पदवः। सविकल्पप्रामाण्यमेव सर्वमिति दुष्टनयविद् प्रतीति तु सम्मत्यनु सारिणः। मान्ये तदिमाविति। इमौ दूरासम्भावौ, इतरेतराश्रयदोषानुपपत्तेरिति दूरप्रतिपत्त्याभासस्य प्रतिपत्तिस्व

प्रतिपत्तौ च तस्येष्यैवमित्यर्थः। उत्पत्तिपक्षेऽपि दूरापेक्षासुबद्धासन्नत्वस्यासन्नापेक्षादूरत्वस्य च दूरत्वस्योत्पत्तेरन्योन्याश्रयो भावनीयः। अन्यथा सर्वेषां धर्मधर्मिणां स्वतः सिद्ध्यभावे, अपेक्षैकान्तो धर्मधर्म्यादीनामपेक्षाबुद्धिग्राह्यत्वैकान्तः। तस्य कथञ्चिदिति धर्मधर्मित्वादिना प्रतिनियतबुद्धिविषयत्वस्यापेक्षिकत्वेन व्याप्यत्वादित्यर्थः। प्रत्यक्षबुद्धिप्रतिभासित्वव दिति प्रत्यक्षबुद्धिप्रतिभावदूरत्वासन्नत्ववदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम्। अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्ति–र्नावाच्यमिति युज्यते ॥७४॥

अनन्तरैकान्तयोर्युगपत्प्रतिपत्तिर्मा भूदिति प्रतिषेधात् तदुभयैकान्तवत् स्याद्वादानामयुक्तात्। तमानभिधेयत्वैकान्तेऽपीति सर्वं विस्तरेण, तदुभ स्यादवाच्यमनभिधेयत्वैकान्तवत्।७४। इति धर्मधर्मिणामापेक्षिकत्वैकान्तरानेकान्तं प्रतिपक्षप्रतिक्षेपसामर्थ्यात्सिद्धमपि युक्तरेकापाकरणार्थमावेदयते,–

धर्मधर्म्यविनाभावः सिध्यत्यन्योन्यवीक्षया। न स्वरूपं स्वतो ह्येतत् कारकज्ञापकाङ्गवत् ॥७५॥

धर्मधर्मिणोरविनाभावोऽन्योन्यापेक्षयैव सिध्यति न तु स्वरूपं तस्य पूर्वसिद्धत्वात्। स्वतो ह्येतत्सिद्धं सामान्यविशेषवत्। सामान्यं हि स्वतःसिद्धस्वरूपं भेदापेक्षामन्तरेणाप्यवगम्यते। विशेषोऽपि स्वतः सिद्धस्वरूपः सामान्यापेक्षाव्यतिरेकेणाप्यवसीयते। न केवलं सामान्यविशेषयोः स्वरूपमनपेक्षितपरस्पराविनाभावस्वरूपं स्वतःसिद्धरूपमपि तु धर्मधर्मिणोरपि गुणगुण्यादिरूपयोः कर्तृकर्मबोध्यबोधकवत् [कारकाङ्गकर्तृकर्मवत् ज्ञापकाङ्गबोध्यबोधकवत्]। न हि कर्तृस्वरूपं कर्मापेक्षं कर्मस्वरूपं वा कर्त्रपेक्षम् उभयासत्त्वप्रसङ्गात्। नापि कर्तृत्वव्यवहारः कर्मत्वव्यवहारो वा परस्परानपेक्षः कर्तृत्वस्य कर्मनिश्चयावसेयत्वात् कर्मत्वस्यापि कर्तृप्रतिपत्तिसमधिगम्यमानत्वात्। एतेन बोध्यबोधकयोः प्रमेयप्रमाणयोः स्वरूपं स्वतःसिद्धं ज्ञाप्यज्ञापकव्यवहारस्तु परस्परापेक्षासिद्ध

स्वमिति। तत्सकलधर्मधर्मिभूमयामर्षानां (१) स्यादपेक्षिकी सिद्धिः तथा व्यवहारात् । (२) स्यादनापेक्षिकी पूर्वमसिद्धत्व-
स्वत्वात् । (३) स्यादुभयी क्रमार्पितद्वयात् । (४) स्यादवक्तव्या, सहार्पितद्वयात् । (५) स्यादपेक्षिकी चावक्तव्या च तथा निश्चयेन
सहार्पितद्वयात् । (६) स्यादनापेक्षिकी चावक्तव्या च पूर्वसिद्धत्वसहार्पितद्वयात् । (७) स्यादुभयी चावक्तव्या च क्रमाक्र-
मार्पितोभयात् । ' इति सप्तभङ्गीप्रक्रिया योजनीया विशेषवशादविरुद्धा पूर्ववत् ॥ ७६ ॥

अपेक्षैकान्तादिप्रबलगरलोद्रेकदलिनी, प्रवृद्धानेकान्तामृतरसनिषेकानवरतम् ॥
प्रवृत्ता वागेषा सकलविकलादेशवशतः, समन्ताद्भद्रं वो दिशतु मुनिपस्याऽमलमतेः ॥ १ ॥

॥ इत्याप्तमीमांसालङ्कृतौ पञ्चमः परिच्छेदः ॥

' धर्मेत्यादि धर्मधर्मिणोर्न विना भावो यस्येति व्युत्पत्त्याऽविनाभावो व्यवहारोऽन्योन्यवीक्षयाऽन्योन्यापेक्षया,
सिद्ध्यति । ननु स्वरूपं, हि यत , एतत् स्वरूपं, कारकज्ञापकाङ्गवत् कर्तृकर्मबोध्यबोधकवत् स्वत एव सिद्धं, तथा च धर्म-
सम्पादिः स्वरूपतोऽनपेक्षत्वं व्यवहारतश्च सापेक्षत्वमित्यनेकान्त एव विजयत इति कारिकासंक्षेपार्थः । 'तद्वत् सकलेत्यादि'
यद्यपि केचिद्भावा प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्याः केचिच्च स्वत' सिद्धा इत्येवं विषमविभागेन—सापेक्षानपेक्षभावोऽन्यत्र पराधक-
पूर्वगन्यायेन पूर्वाचार्यैर्व्यवस्थापित', तथापि स प्रातिस्विकरूपापेक्षया, धर्मधर्मिभावादिना तु सर्वत्र तद्व्याप्तिरेव सिद्ध्य
तीत्येतत्तात्पर्यम् । अथ व्यवहारस्य सापेक्षत्वेऽर्थस्य कुत आपेक्षिकत्वमिति चेत्, व्यवह्रियमाणस्वरूपेण तस्यापि तदविरोधात्,
अत एव अभावो न स प्रतियोगिकः, किन्तु तद्व्यवहार एवेति मीमांसकमतमपास्तम् । अभावव्यवहारे प्रतियोगिज्ञानस्य

न्यवपेक्षाभावे प्रतियोगिज्ञानमन्यज्ञानविषयतया सप्रतियोगिकत्वस्याबाधितत्वात्, स्वाधनापेक्षिकी पूर्वप्रसिद्धस्वरूपत्व (स्या)दिति, न च पूर्वप्रसिद्धस्वरूपत्वेऽपि महत्त्वावावधिज्ञानसापेक्षसिद्धिकत्वात् दृष्टान्तानुपपत्तिः, महत्त्वव्यवहार एव हि तथा नतु महत्त्वमिति व्यवहारानुप्रवेशेन तस्यापेक्षिकत्वेऽपि स्वरूपतोऽव्यापत्वेन दोषाभावात्। पत्तु महत्त्वं न सापेक्षं, किन्तु तद्ग तजातिविशेष एव, तस्य महत्त्वमतजातिसामान्यग्राहकातिरिक्तापेक्षग्रहविषयत्वेन सापेक्षत्वव्यवस्थितेः, अत एवाद्यतेऽव्यवहिते महत्त्वग्रहेऽपि तद्गतहस्तावितस्तित्यादिनाऽग्रहः आवरणप्रतिबन्धादिति नैयायिकैकदेशिभिरुच्यते, तदसत्, आवरणसंयोगस्य स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेन महत्त्वगतजातिविशेषग्रहप्रतिबन्धकत्वे आवृतानावृततुल्यमहत्त्वपरिमाणस्थलेऽनावृतत्वेऽपि महत्त्वविशेषाग्रहप्रसङ्गात्, जातिविशेषप्रकारकमहत्त्वग्रहे उक्तप्रतिबन्धकत्वे चावरणस्थले महत्त्वनिर्विकल्पकापत्तेर्दुर्वारत्वाचेति व्यवहारानुप्रवेशेनैव महत्त्वे आवरणाभावसापेक्षत्वस्य युक्तत्वादित्यधिकं ' नयामृततरङ्गिण्यां ' निरूपितमस्माभिरिति ध्येय एवाधिगन्तव्यम् ॥ ७५ ॥

" इत्यपेक्षानपेक्षाभ्यां भावसकलसङ्गतिः। निरूपणीया सर्वत्र स्याद्वादामलबुद्धिभिः ॥१॥ अर्थे नये प्रमाणे च तत्प्रयुक्ते फलाफले। प्रयोजनानुसारेण भावनीये मनीषिभिः ॥२॥ बाह्ये चाभ्यन्तरे हेतौ निश्चयव्यवहारयोः। प्रत्यक्षे च परोक्षे च विवेको यत्कृतोऽखिलः ॥३॥ अपेक्षापेक्षकान्तमशमप्रसमस्यामृतरसो-ल्लसचेतो वृत्तिप्रथम लघुण पश्यति यमी। तमीशं स्याद्वादप्रणयनसमुज्जीवितजग-ज्जनं वन्दे मन्देतरमधिकसन्दर्भसनम् ॥४॥

इति महोपाध्यायश्री यशोविजयगणिविरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे पञ्चमः परिच्छेदः सम्पूर्णः ॥

ॐ ॥ अथ षष्ठः परिच्छेद ॥ ॐ

पुण्यरफलह्मृत्ति समन्तभद्रप्रणीततस्वार्थाम् । निर्जितदुर्णयवादामष्टसहस्रीमवैति सद्‌दृष्टिः ॥ १ ॥

सिद्ध चेद्धेतुतः सर्वं न प्रत्यक्षादितो गतिः । सिद्ध चेदागमात्सर्वं विरुद्धार्थमतान्यपि ॥ ७६ ॥

इह हि सकललौकिकपरीक्षकैः उपेयतत्त्व व्यवस्थोपायतत्त्वं व्यवस्थाप्यते, कृष्यादिषु प्रवर्तमानानां व्यवसितसस्याद्युपेयानामेव तदुपायव्यवस्थापनप्रयत्नोपलम्भात्, प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते इति प्रसिद्धेः मोक्षार्थिनां च प्रेक्षावतां व्यवस्थितोपेयमोक्षस्वरूपाणामेव तदुपायव्यवस्थापनव्यापारदर्शनात्, अव्यवस्थितमोक्षतत्त्वानां तदुपायव्यवस्थापनपराङ्मुखत्वाच्चार्वाकादिवत् । तत्र हेतुत एव सर्वमुपेयतत्त्वं सिद्धं, न प्रत्यक्षात्, तस्मिन्सत्यपि विप्रतिपत्तिसम्भवात् मुक्त्वा पक्ष पदानुपैति तदर्द दृश्यपि न मन्ये इत्यादेरेकान्तस्य बुद्धेर्दर्शनात्, तदर्थनिर्णयविवेचनस्यानुमानायत्तत्वात् विप्रतिपत्तेस्तद्व्यवस्थापनाया हेत्वाभिधानात् । प्रत्यक्षतदाभासयोरपि व्यवसिद्धिरनुमानात् अन्यथा संकरव्यतिकरोपपत्तेस्तदर्थनिर्णयविवेचनस्य प्रत्यक्षाग्रतत्त्वासंभवात् । इति केचित्तेषां प्रत्यक्षादगतिरनुमानादाविवोपि न स्यात् । न च धर्मिणः साधनस्योदाहरणस्य च प्रत्यक्षादगतौ क्वचिदनुमानं प्रवर्तते । अनुमानान्तरात्तद्गतौ तस्यापि धर्म्यादिगतिपूर्वकत्वादनुमानान्तरमपेक्षणीयमित्यनवस्था स्यात् । ततः क्वचित्साक्षात्करणमन्तरेण धर्म्यादीनां न कश्चिदनुमानं प्रवर्तेत । किं पुनः शास्त्रोपदेशात् ? इति प्रत्यक्षादपि सिद्धिरभ्यस्तविषयेऽभ्युपगन्तव्या अन्यथा तत्प्रतिज्ञाभिप्रतिपत्तेरयोगात्, परार्थानुमानरूपाणामपि शास्त्रोपदेशानामप्रवृत्तेः । ये त्वाहुः—'आगमादेव सर्वं सिद्धं, तमन्तरेण प्रत्यक्षेपि मणिप्रभादौ यथार्थनिर्णयानुपपत्तेः, अनुमानप्रति-

यथेपि विकित्सितपापागमापेक्षणात् आगमबाधितपक्षस्यानुमानस्यागमकत्वात् परब्रह्मणः साक्षादेव सिद्धेः, प्रत्यक्षानुमानयोरविषयविषयविषयस्यागमविषये सम्भवात्मनि परमात्मन्येव प्रमाणत्वव्यवहरणात् । यथाविद्यार्थैर्वे शास्त्रोपदेशाः ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन आरामं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन ' इति तेषां विरुद्धार्थमतान्यपि शास्त्रोपदेशेभ्यः सिध्यन्तु विशेषाभावात् । सम्यगुपदेशेभ्यस्तत्त्वसिद्धिरिति चेत् तर्हि युक्तिरपि तत्त्वसिद्धिनिबन्धनं तत एव तेषां सम्यक्त्वनिर्णयात् अनुग्रहपरत्वमात्रस्य पापधर्मित्वाभ्यां समुपगमात् । न चैते युक्तिनिरपेक्षाः परस्परविरुद्धार्थतत्त्वसिद्धिप्रसङ्गात् परब्रह्मण एवापौरुषेयागमात्सिद्धिर्न पुनः कर्मकाण्डस्येश्वरादिप्रधानस्य चेति नियामकाभावात् । कथं च मौत्रप्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वे वैदिकशब्दस्य प्रतिपत्तिर्वक्तृधर्मनिश्चयः स्यात् ? प्रमाणत्वे कुतोऽनुमानाभावे संवादविसंवादाभ्यां प्रमाणेतरसामान्यावगमो यतः किंचिदेव मौत्रं प्रत्यक्षं प्रमाणं नान्यदिति व्यवतिष्ठेत ? ततः कुतश्चिदागमात्तत्त्वसिद्धिमनुरुध्यमानेन प्रत्यक्षानुमानाभ्यामपि तत्त्वसिद्धिरनुमन्तव्या अन्यथा तदसिद्धेः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव तत्त्वसिद्धिर्नागमादिति परे, तेऽपि न सत्यवादिनः ग्रहोपरागादेश्चरस्याविशेषस्य च ज्योतिःशास्त्रादेव सिद्धेः । न च प्रत्यक्षानुमानाभ्यामन्तरेणोपदेशं ज्योतिर्ज्ञानादिप्रतिपत्तिः । सर्वविदः प्रत्यक्षादेव तत्प्रतिपत्तिरनुमानविदो पुनरनुमानादपीति चेत्, न सर्वविदामपि योगिनस्तथाभ्यासपूर्वमुपदेशाभावे तदुत्कर्षयोगादनुमानाद्यभावात् । ते हि श्रुतमयी चिन्तामयी च भावना प्रकर्षपर्यन्तं प्राप्य योगीन्द्रियप्रत्यक्षप्रमाणसमाकर्षते नान्यथा । तथानुमानविदामपि नात्यन्तपरोक्षेष्वर्थेषु परोपदेशमन्तरेण साध्याविनाभाविसाधनधर्मे प्रतिपत्तिः संभवति सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् इति विश्चितमन्यत्र । ततो नैवान्यैकान्तौ युक्तौ ॥ ७६ ॥ (अथ षट्पं० विवरणम्)

मन्थप्रभु‍भार्णवारम्भः सजलजलधरोत्तुङ्गश्रृङ्गाभवाहव्यानस्पर्धाविधायी प्रसरप्ररसतो व्याप्नुवन् विग्विभागान् ।

योगाय ब्राह्मणानाममृतमधरयन् धीरवक्त्राद्रिनिर्य-न्तुयैः निःशेषवेदध्वनिरुपचितुताम्भर्म तात्पर्यशुद्धम् ॥१॥
येषाः शेषाय ते ये शतपथविहितैः कर्मभिः कर्मनाश्ये-र्हिंसोद्दोषे प्रवृत्ताः शमदमरहितैः सङ्गृहीताश्च आस्मैः ।
ये तृष्णस्यादिमागा मुनिभिरुपरतश्राद्धपराठाय वृत्ता-स्ते मत्प्रब्राह्मणाख्याः प्रभुगुणविषयाः सर्व एव प्रमाणम् ॥

षष्ठे ईत्वाममेकान्तनिराकरणाय प्रक्रमः तत्र हेतुवादैकान्तसिद्धये केवाञ्चिद्युक्तिमुपन्यस्यति इह हीत्यादिना, तन्मतं दूषयति तेषामित्यादिना, अनुमानादितोऽप्यनुमानमाकालेऽपि, प्रत्यक्षास्प्रत्यक्षप्रमाणात्, गतिर्ज्ञानं, पश्चादेनं स्यादिति योजना । न चेति, तथा च प्रामाण्यसंशयमूलार्थसंशयनिराकरणरूपविशेषणऽनुमानस्यैव तन्मूलस्याप्स्यादिपरिच्छेदे प्रत्यक्ष स्याप्युपयोगात् द्वयोस्तुल्यत्वमित्यर्थः । प्रामाण्यग्रहेऽभ्यनभ्यस्तविषयेऽनुमानस्यैवाभ्यस्तविषये प्रत्यक्षस्यैवोपयोगस्तत्र स्वतः प्रामाण्यग्रहस्यैवोपपादितत्वात् स्वत इत्यस्य च स्वेनैवेत्यर्थात् स्वांशे च सर्वत्र ज्ञाने प्रत्यक्षत्वेष्टेरित्यभिप्रायवानाह माध्यक्षं कथमित्यादिना, चित् साक्षात्करणमन्तरेण कथं कश्चिदनुमान प्रवर्तते न कथञ्चित् क्वापीत्यर्थः । शास्त्रोपदेशात्मपर्यंत इति पुनः किं वाच्यम् । अनुमानसामान्यामवृत्तौ परार्थानुमानरूपविशेषप्रवृत्तेरयोगादित्यर्थः । तदेवाह ग्रुचिकृत् प्रत्यक्षा दपीत्यादिना, आगमैकान्तवादियुक्तिमुपन्यस्यति ये त्वाहुरित्यादिना, 'तमन्तरेणेति' अत्र पद्मरागत्वमुपदेशसहकृतेन्द्रियवेद्यमिति नैयायिकसम्प्रदायविदः । नव्यास्तु भिन्नप्रमाणयोरेकज्ञानाजनकत्वेन न परस्परसहकारित्वमिति पद्मरागत्वप्रत्यक्ष रूपविशेषग्रहणमेव हेतुः, रूपादिविशेषवान् मणिः पद्मराग इत्युपदेशस्तु गोसदृशो गवय इत्यतिदेशवाक्यवत् पद्मरागपदवाच्यत्वोपमित्युपयुज्यत इत्याहुः, तदसत्, रूपविशेषपद्मरागत्वयोर्ग्रहस्य तुल्यसामग्रीकत्वाच्छिद्यातः पूर्वं रूपविशेषग्रहेऽपि पद

गमस्याग्रहात् सविशेष्यसमवेतस्यसम्बन्धेन तस्य चचरामस्त्वप्रत्ययहेतुत्वे सद्यपचरागमस्यके स्वविशेष्यसन्निकर्षेणापि पचरामस्त्वप्रत्ययापचेल्कोपदेशस्य तत्राऽनुपयोगे च चचरामत्वदन्यसंशयनिवृत्त्यर्थं तदाभयवस्योपदेशात्पचरामं साक्षात्करोमि न तु समिनोमीत्यौचरकालिकानुभवाकारस्याऽनुपपत्तेश्च, तस्मादुक्तोपदेशस्य रूपविशेषे चचरामत्वव्याप्तिग्राहकत्वेन रूपविशेषग्रहस्य च समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या चचरामत्वप्रकारकप्रत्यक्षे हेतुत्वेनोपयोगाद्रूपविशेषवान् चचराम इत्यस्यैवोपयोगत्वे निश्चितापात्तं, मिथ्योपयोगत्वे च सद्रूपज्ञानासम्भवं कारेसाविशेषवान् शतवर्षजीवीत्यत्रोऽयं शतवर्षजीवीति ज्ञानस्येत्थमेवोपपत्तेरिति परिचितस्याग्रहरत्नाकरोपनिषदो वयं पश्यामः । रूपविशेषरेसाविशेषाविग्रहाणामननुगतत्वात्चरागत्वप्रकारकप्रत्यक्षे स्व मन्यमप्युदेशकचरामत्वविधेयकज्ञहोऽयगतस्येऽवकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञाननिचयत्वसम्बन्धेनोपदेशत्वेनैव हेतुत्व युक्तमित्य यमपि साम्प्रदायिकमतनिष्कर्षस्तार्किकचेतसः प्रीतिकर एवेति ध्येयम् । अपरे इति चौद्धादयः, तेऽपि हेतुवादप्रनिष्ठा इव मन्तव्याः । प्रमाणस्यापि सर्वः प्रत्यक्षस्य वैरनुमानेऽप्रामाण्यत्वाभ्युपगमात्, यत्रैव जनयेदित्यादिन्यायेनानुमाननिश्चित एवार्थे तत्प्रामाण्यव्यवस्थितेरिति मन्तव्यम् ॥ ७६ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् । अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्ति—र्नावाच्यमिति युज्यते ॥७७॥

युक्तीतरैकान्तद्वयाभ्युपगमोपि मा भूत्, मिथ्यावोरेकत्र सर्वथासंभवात्, स्याद्वादन्यायविद्विषां कथञ्चित्तदनभ्युपगमात् । तदवाच्यत्वेपि पूर्ववत् स्ववचनविरोधप्रसङ्गः ॥७॥ सम्प्रति युक्तीतरानेकान्तमुपदर्शयन्ति ।

वक्तर्यनाप्ते यद्धेतोः साध्यं तद्धेतुसाधितम् । आप्ते वक्तरि तद्वाक्यात्—साध्यमागमसाधितम् ॥७८॥

कः पुनराप्तोऽनाप्तश्च ? यस्मिन् सति वाक्यात्साधितं साध्यमर्थतत्त्वमागमात् उदितं स्यादेवोऽस्तु यत्साध्यं तद्धेतुसाधितमिति विभागः सिध्यतीति चेदुच्यते — यो यत्राविसंवादकः स तत्राप्तस्ततोऽपरोऽनाप्तः । कः पुनरविसंवादो येनाविसंवादकः स्यात् ? तत्त्वप्रतिपादनमविसंवादः तदर्थज्ञानात् । तदर्थज्ञानं पुनः प्रत्यक्षस्य स्वसाध्यरूपं साक्षात्साधनाद्व्यवसीयते परमार्थतस्तस्य संशयविपर्यासानध्यवसायव्यवच्छेदकत्वात् । तत्राविसंवादक एवाप्त इत्यवधार्यते । अनाप्तस्तु क्वचिदपि विसंवादक उच्यते, यथार्थज्ञानादिगुणस्य विसंवादकत्वायोगात् । तेनातीन्द्रिये जैमिनिरन्यो वा श्रुतिमात्रावलम्बी नैवाप्तस्तदर्थपरिज्ञानाद्यभावात्तद्वत् । नात्र निदर्शनं साधनधर्म विकलं तथागतस्य सूक्ष्माद्यर्थधर्मापरिज्ञानात् 'सुखादेर्धर्मास्तूपदेशो व्यामोहादेव केवलम्' इति स्वयमभिधानात् । न चासिद्धो हेतुर्जैमिनेर्व्यासादेर्वा श्रुत्यर्थपरिज्ञानस्य सर्वथाप्यसंभवात् । यदि प्रत्यक्षं वा गौणं वा स्यात् ? न तावत्प्रत्यक्षं तस्यासर्वज्ञत्वात्, श्रुतिमात्रावलम्बित्वाच्च । न हि तस्योऽतीन्द्रियार्थदर्शनमस्ति दोषावरणक्षयातिशयाभावात् । न हि प्रतिनियतदोषावरणक्षयमात्रे सत्यपि धर्माधर्मादिसाक्षात्करणं युक्तं, तस्य तत्परिज्ञानविषयहेतुकत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । नापि गौणं तदर्थपरिज्ञानं, श्रुत्यविसंवादात्पूर्वमसिद्धेः । श्रुतेः परमार्थवित्त्वं ततः श्रुतेरविसंवादनमित्यन्योन्यसंश्रितम् । न चाप्यविसंवादायाः श्रुतेः परमार्थपरिज्ञानं जैमिन्यादेः संभवति, अतिप्रसङ्गात् । नापि परमार्थवित्त्वमन्तरेण तत्त्वप्रतिपादनलक्षणमविसंवादनं यतोऽन्योन्याश्रयणं न स्यात् । ननु न श्रुतेरविसंवादकत्वात्प्रामाण्यम् । किं तर्हि ? स्वत एव । ततो न दोष इति चेत्, स्वतः श्रुतेर्नैव प्रामाण्यमचेतनत्वात् घटवत् । सन्निकर्षादिभिरनैकान्तिकत्वमयुक्तं, तत्प्रामाण्यानभ्युपगमात्स्वरूपतः । यथापि कथंचित् तत्प्रामाण्यं स्यादविसंवादकत्वात् । सन्निकर्षादेरविसंवादकज्ञानकारणत्वेन तदुपचारसिद्धिरिति मन्यामहे । तथापि श्रुतेरुक्तक्रमेण तदभावात् । तेनोपचारमात्रमपि न स्यात्, तदर्थबुद्धिप्रामाण्यासिद्धेः ।

न हि श्रुतिरविसंवादिज्ञानस्य कारणं येनोपपादय प्रमाणं स्यादिति निवेदितं प्राग्—भावनाविश्रुतिविषयादिसंवादवत्त्वनिराकृतिप्रस्तावे । आप्तवचनं तु प्रमाणमस्मत्परेऽस्माकं, तत्कारणकार्यत्वात् । प्रमाणकारणत्वं हि तत्, यद्दृष्टीन्द्रियार्थसंनिकर्षेणोत्पन्नज्ञानोत्पादनाय प्रमा अन्यार्थकम् । नैवम् श्रुतेः संभवति सर्वथाप्यश्रुतेः पिटकत्रयवत् । यत्पूर्वोपाधिदोषाऽभावात् तदभावाच्छ्रुतेः प्रामाण्यमिति चेत्, कुतोऽयं विभागः सिध्येत ? पिटकत्रयादेः पौरुषेयत्वस्य स्वयं सौगतादिभिरभ्युपगमाद्वेदादिभिश्च श्रुतेरपौरुषेयत्वोपगमादिति चेत् नोभयम-भ्युपगमानभ्युपगमाभ्यां कश्चित्पौरुषेयत्वमन्यथा व्यवस्थापयतीति युक्त्यभिहितं वस्तम् । एतेन कर्तुरस्मरणादप्रामाण्यप्रसङ्गः । स हि मुख्यो कर्त्रस्मरणादिभिरसत्त्वं कर्त्रभ्युपगमाभावात्प्रमाणमभ्युपगममात्रव्यवस्थापयति तदर्थं पवरप्रतनभ्युपगमात् । न च तथा वदेवं न्याय विशिष्टे वेदेतरयोरविशेषात् । इतरत्र बुद्धो वक्तेति चेत्, तत्र कमलोद्भवादिरिति कथं न समानम् ? यथैव हि पिटकत्रये बुद्धो वक्तेति सौगताः प्रतिपाद्यन्ते तथा वेदेऽपि ते अष्टकम् काणादाः, पौराणिकाः कमलोद्भवं, जैनाः कालासुरं वक्तारमनुमन्यन्ते । गुरुत्वमपि परस्पर वशीकरणेतरमात्रे व्यवस्थितत्व श्रुतिवादी, प्रमाणप्रत्ययकृत्यस्य मायाविद्युत्स्फोटः । स्वाम्मतं " योऽयाम्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनवाच्यत्वा—दधुनाध्ययनं यथा ॥१॥ इति प्रमाणादेव वक्तृरभावो, न पुनरभ्युपगममात्रात् " इति तदयुक्त पिटकत्रयस्यापि एव एव वक्तुमाद्यमध्यात् । वेदाध्ययनपरिवत्सरस्यापि सर्वेऽध्ययनपूर्वाध्ययनत्वमध्यूषी न वक्त्रे वाधिमवति, यतो विद्यमानवक्तृकेऽपि भारत एव तत्साध्यत्वस्यानैकान्तिकत्वं न स्यात् । वेदविशेषणस्याध्ययनवाच्यस्वस्याध्ययनामावादनैकान्तिकत्वेति चेत्, तर्हि पिटकत्रयादि विशेषणस्य वेदाध्ययनसमवायव्यभिचारिता कथं न भवेत् ? तथा च वेदवदवेदस्याप्यपौरुषेयत्वं प्रामाण्यमभिमतं याज्ञिकानां प्रसज्येत स्यात् वा वेदेऽपि विशेषाभावात् दुर्मेदनदुर्भववादीमासमसत्यादुपलभ्यमानां तद्विसंवादवतां च सम्यक्तिन्द्रियादिवतामपि, परोक्षत्वा

मन्त्रफलस्यापि दर्शनात्। न ह्याथर्वणानामेव मन्त्राणां शक्तिरुपलभ्यते न पुनः सौगतादिमन्त्राणामिति सत्यं वक्तुं, प्रमाणबाधनात्। वैदिका एव मन्त्राः परप्रयुक्ताः शक्तिमन्त इत्यप्ययुक्तं, मायावनिका एव वेदेऽपि प्रयुक्ता इत्युपपत्तेस्तत्र भूयसामुपलम्भात् समुद्रादाकरेषु रत्नवत्। न हि कियन्त्यपि रत्नानि राजकुलादावुपलभ्यमानानि तत्रत्यान्येव, तेषां रत्नाकरादिभ्य एवानयनात् तद्वत्सिद्धमूलसौ तत्रोत्पत्तिदर्शनात्। तदागमवचनैकदेशत्वविषयत्वव्यापारेण सकलमन्त्राणां समुद्धृतिविस्तीर्णात्, न पुनर्वेदादागममात्रादिति बुध्यमुत्पश्यामः। वेदस्यानादित्वादपौरुषेयत्वाच्च तन्मन्त्राणामेवाविसंवादकत्वं संभवतीति चायुक्तं, तदप्रसिद्धेः। सिद्धेऽपि तदनादित्वे पौरुषेयत्वाभावे वा कथमविसंवादकत्वं प्रत्येतव्यम्? म्लेच्छव्यवहारादेरनादेरसौ बहुलमुपलम्भात् तेन तस्य व्यभिचारात्। एतेन वेदैकदेशेन स्वसमप्रमाणतयोपगतेनादित्वस्यापौरुषेयत्वस्य चानैकान्तिकत्वमुक्तम्। किं च कारणदोषनिवृत्तेः कार्यदोषाभावकल्पनायां पौरुषेयस्यैव वचनस्य दोषनिवृत्तिः कर्तृवर्तिदोषस्यापि संभवात् 'दोषावरणयोर्हानिः' इत्यादिना संसाधनात्, न पुनरपौरुषेयस्य, तद्व्याख्यातॄणामभोक्तॄणां रागादिमस्माभिरागमस्य कथंचिदभ्युपगमात्, सर्वथाप्यपौरुषेयस्य तदुपगमेन विरोधात्। नेतरस्य, कथंचित्पौरुषेयस्य तदविरोधात्। इति निरस्तं सर्वथा, त्रिविधस्यापि निर्दोषोपायप्रतिपादनादिति। चक्षुरपेक्षं वचनस्याविसंवादकत्वं चक्षुर्दर्शनवत्, विसंवादस्य तद्दोषानुविधानात्। यथैव हि चक्षुर्दर्शनस्य ज्ञानगुणं सम्यग्दर्शनादिकमपेक्ष्याविसंवादकत्वं, तद्दोषं मिथ्यादर्शनादिकमपेक्ष्य विसंवादकत्वं चेति निश्चितं महाशास्त्रे। ततोऽत्रोपपद्यते, तथा चक्षुर्गुणं यथार्थज्ञानादि दोषं च मिथ्याज्ञानादिकमपेक्ष्य संवादकत्वं विसंवादकत्वं चेति। एवमन्यासवचनानामर्थज्ञानमन्यपरम्परासंभवत्। न हि ज्ञास्यन्तो न्यं दर्शयितुमीष्टे परस्मै। तथानाप्तोऽपि नार्थं ज्ञापयितुमतिप्रसङ्गात्। एवम् पौरुषेयस्य वचनस्य पौरुषेयस्य च गुणप्रकृष्टस्य कारणदोषाभावाभिर्दोषत्वं समानमविश्वासासंभवात्। तत्र यदेव युक्तियुक्तं तदेव प्रति

यितुं प्रतिपादयितुं वा शक्यं कर्त्रस्मृतेरपौरुषेयत्वं, न तु सर्वथाऽपौरुषेयत्वं तस्य युक्तिशास्त्राभावात् तद्वत्मीनां यथाभागत्वसमर्थनात् । तदपौरुषेयत्वेपि वा वेदे यथैव युक्तिशास्त्रं तथैव प्रतिपत्तुं प्रतिपादयितुं वा शक्यं वचनमभिहितमस्य भेदस्य प्रागभासा संपरस्य इत्या- दिवत् । नाग्निहोत्रादिवाक्यसाधनं तस्य युक्तिशास्त्रविरोधात् । सिद्धे पुनराप्तवचनत्वे यथा हेतुवादरूपमागमवाक्योपि प्रमाणं तथागम- वचनत्वाविशेषात् । ननु चापौरुषेयत्वस्याशास्त्रसमभ्यस्तस्यासिद्धत्वात् तस्यैव प्रादुर्भवात्, सरागस्यापि वीतरागवच्चेष्टोपलम्भात्समास इति प्रतिपत्तुपायासत्वात् । तस्य शासनमिति व्यवस्थापयितुमशक्तेरित्यपरे । तदमत्र सर्वथैकान्तवादानां स्याद्वादमविरुद्धत्वादिति । युक्ति- शास्त्राविरोधित्वात्स्याद्वादिभिर्दोषोयमिति शक्यं निर्णेतुं, दोषपातनमिति च दृष्टेष्टविरोधवचनत्वात् । तथाभिमतवचनविशेषस्य कस्य- चिद्वीतरागस्येतरस्मात् संदेहेपि निश्चितवचनविशेषस्य सकलमासस्यं व्यवस्थापयितुम् । तथाहि: साक्षात्करणादिगुणः ' सूक्ष्मान्तरित दूरार्थाः कस्यचित्प्रत्यक्षा इत्यादिना साधितः । संप्रदायाविच्छेदो वा । सर्वज्ञागमकारणोऽनुष्ठानात् सर्वज्ञ इति मुनिभिस्तत्संप्रदाय- स्याप्रमाणस्यासिद्धः प्रवचनार्थस्य अन्यथाम्नायपरम्परया प्रतिपत्तेः । न ह्यनेनाऽप्रमाणमोग्यः स्वेष्ट मार्गमारभ्यति नाम । न चैवं संप्रदा- याविच्छेदे परस्पराश्रयणं कारकपक्षे बीजाङ्कुरादिवदनादित्वात्तस्यानवतारात् । ज्ञापकपक्षेपि परस्मात् स्वत सिद्धात्, पूर्वस्य प्रसिद्धेनोत्तरे- तराश्रयं, प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य साधनात् । तदेवं स्यादसदेव हेतुतः सिद्धं कारणासद्भावानपेक्षणात्, स्याद्वादागमादिसद्भावमपेक्षितानपेक्षणात् । स्यादुभयतः सिद्धं, क्रमार्पितद्वयात् । स्यादवक्तव्यं, सहार्पितद्वयात् । शेषभङ्गत्रयं च पूर्ववत् । इति सप्तभङ्गीप्रक्रिया योजनीया ॥७८॥

नैकान्तवादेऽपूपादः प्रभवति सकलं तत्त्वमुक्तेऽभेदमेक—स्याद्वादाद्धेतुवादः प्रवद(मन)ति विहितासेवशब्दाश्रयः ।

इत्यार्योपायवर्त्मा दिशति निपुणं स्वामिनस्तत्त्वसिद्ध्यै स्याद्वादोपन्यासोत्थे स्थितिममलधियां प्रस्फुटोपायवर्त्मे ॥ १ ॥

वक्तर्यनाप्त इति, वक्तर्यनाप्ते आप्तत्वेनानिश्चिते, साध्यं तदनाप्तस्वप्रामाण्याभावप्रतिपादकवाक्यजन्यबोधविषयः, यद्धेतोः प्रामाण्यनिश्चयहेतोः, सिद्धमतीति शेषः, निश्चयप्रामाण्यसंशयाधीनसंशयक भवतीत्यर्थः, तद्धेतुसाधितमुच्यते, आप्ते आप्तत्वेन निश्चिते वक्तरि, तद्वाक्याद्वाक्यजन्यज्ञानविषयः, साध्यमुद्देश्यसिद्धिकमर्थजात, स्वत एव निश्चयसंशयत्वादागमसाधितमुच्यते, आप्तत्वानाप्तत्वप्रत्यय रागद्वेषमोहादिरूपदोषाभावतत्सद्भावाभ्यामन्वेन वा सुपरीक्षितेन लिङ्गेनेति ज्ञेयम् । वस्तुतः सर्वत्र यथार्थवक्तृजातीयत्वमेवाप्तत्वग्राहकम्, अत एव " कप्पाकप्पे परिणिट्ठियस्स ठाणेसु पंचसु ठियस्स संजमतवड्डमस्स उ अविगप्पेण तहाकारोत्ति' निर्युक्तिगाथया कल्प्याकल्प्यपरिनिष्ठितत्वादिगुणकदम्बकवद्वक्तृवचनेऽविकल्पेन तथाकारविधाने तदितरवचने विकल्पप्राप्तावपि संविग्नपाक्षिकवचने एकान्तत एव तथाकारः प्रामाण्याभ्युपगमरूपो विधेयः, तदितरयथोक्तगुणाभाववक्तृवचने तु यथा हेतुवाद भजनयेति व्यवस्थितविकल्पो व्याख्यातस्तान्त्रिकैः, अभ्यधिष्महि चैवत् संवादिसामाचारीप्रकरणे "इयरंमि विगप्पेण सो य विगप्पो ववट्ठिओ एसो। संविग्गे भीयम्मि य सढेव अप्पस्स सुविपमे ॥१॥ त्ति, वाक्यपक्षि यस्यापितरत्रापीति, पिटकत्रयेऽपि वक्तु सम्यक्त्वादित्यर्थः। विद्यानुवादादेव विद्याप्रवादपूर्वोद्धृतशास्त्रादेव, 'एतेनेति' मीमांसकस्य कार्येऽर्थ एव चोदनायाः प्रामाण्यादर्थवादरूपमन्त्रैकदेशेऽविसंवादकत्वायोगादनैकान्तिकत्वं स्फुटमेवेति भावः । न पुनरपौरुषेयस्येति, अपौरुषेयस्य पुनः संसाधनाभावादित्यन्वयो व्युत्पत्तिविशेषात्, इदमि स्थले प्रकृत्यर्थान्वितनञर्थविमर्श्यमार्थ योरन्वयस्वीकारात्, एवमग्रेऽप्युपयुज्य योज्यम्। अत एव न्यायचतुर्थाध्याये "नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्" इति सूत्रेऽनुपमृद्य प्रादु

र्थानामाधावित्यर्थः, " तेषां मोहः पापीयानमूढस्येतरोत्पत्तेः " इति सूत्रे च तेषां रागद्वेषमोहानां रागमोहयोर्द्वेषमोहयोर्वा मध्ये मोहः पापीयान् तत्त्वस्वरूपविषयोऽमूढस्य रागद्वेषानुत्पत्तेरित्यर्थो व्याख्यात इति बोध्यम्। तस्य युक्तियुक्तत्व विरोधादिति ' न हिंस्यात् सर्वाभूतानीत्यादिसामान्यभूत्पुपगमस्यर्थविरोधादित्यर्थः । स्यात् सर्वं हेतुतः सिद्ध मित्यादि नन्वु कथमेतत् कारस्न्येन हेतुसिद्धत्वाद्यभिधानं घटते, हेतुसिद्धानामसिद्धानामर्थानामवान्तरविभागेनैव व्यवस्थित त्वात्, तदाह सम्मतिकारः-" दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ अ हेउवाओ अ, तत्थ उ अहेउवाओ भविया भविआदओ भावा ॥ १ ॥ " अस्या अर्थः-धर्मास्तिकायादीनामाप्तवचनप्रामाण्यात् तत्प्रतिपादक आगमोऽहेतुवादो हेतुवादश्चेति द्विधा, तत्र प्रमाणान्तरानवगतार्थप्रतिपादक आगमोऽहेतुवादः, तद्विपरीतो हेतुवादो, हेतोर्हेतुपरिच्छिन्नस्य वादो हेतुवाद इति व्युत्पत्तेः, तत्र साहेतुवादो भव्याभव्यत्वादयो भावाः, विषयाभिधानेन विषय्यभिधानमेतत् भव्याभव्यत्वादिप्रतिपादक आगम इत्यर्थः । नहि भव्योऽभव्यो वेत्यस्मदादीनां प्रमाणं प्रवर्तते, न च तद्विभागप्रतिपादकं वचनं यथार्थम् अर्हद्वचन त्वादित्यनुमानप्रवृत्त्यापाताः, वचनविभागावच्छेदकत्वेन तत्प्रवृत्तावपि स्वातन्त्र्येण तदप्रवृत्तेः, यथा च भव्याभव्यत्वादयोऽहेतुवादसिद्धाः, अन्ये च हेतुवादसिद्धा इति, व्याख्या प्रकृतसप्तभङ्गी न युक्तेति चेत्, मैवं, स्याच्छब्दसमर्थ्येनैव सर्वानुपपत्तिनिरासात्, अहेतुवादसिद्धस्याप्यर्थस्य तथाद्धर्म्यपि तत्प्रतिपादितत्वेन हेतुवादत्वव्यवस्थितेः, तदुक्तं " सम्मतावेष-भविओ सम्मदंसण नाणचरित्तपडिवत्तिसंपुण्णो। नियमा दुक्खंतकडोत्ति लक्खणं हेउवायस्स ॥२॥ " प्रयोगश्चायम् भव्योऽयं सम्यग्दर्शनज्ञान चारित्रप्रतिपत्तिसम्पूर्णत्वात् सम्प्रतिपन्नपुरुषवदिति, किं बहुना ! अहेतुवादसिद्धेऽप्यर्थे सर्वोऽन्यथानुपपत्त्याक्षेपकत्वमाधिक्य निराकार-

तात्पर्यार्थप्रतिपत्तिपर्यन्ताय या उपपत्तयस्ता हेतुवादसिद्धत्वमुपपादयन्ति, श्रुतमात्रेण भावस्याज्ञातप्रायत्वात्, तामोपपत्तयः श्रुतो पयोगानन्यत्वाभ श्रुतस्याप्याद्य इत्याद्युपपादितं ' ज्ञानबिन्दौ ' अस्माभिः । अत एव पदार्थप्रतिपत्त्यागमान् निमित्तमप्यर्थे सिमार्थविपार्थीनपक्षतयाऽनुमिन्वतेऽनुमानरमिक्षाः, मननसाध्यश्रद्धानिक्षेपस्येयमेवोपपत्ते', अत एव नियमतः षड्द्रव्यश्रद्धा- नेऽपि जिनवचनरुचिमत्त्वात्प्रमाण' मम्यक्त्वमित्तं, नतु भावतो, भावसम्यग्दर्शनस्य सकलनयविषयविवेचनसाध्यत्वादेकविषयदृष्टि पादिपर्यायापरिच्छेदे तदनुपपत्तेरिति वदन्ति, तथाह सम्मतौ महावादी–नियमेन सद्दहंतो छक्काए भावओ न सद्दहइ । हंदी अपज्जवेसु वि सद्दहणा होइ अविभत्ता ॥ १ ॥ " अस्या अर्थः—नियमेन षड्जीवनिकायान् श्रद्दधानोऽपि भावतो न श्रद्धत्ते प्रकृतधर्मपदिवसप्तभङ्गपर्यायप्रकारतावच्छेदकज्ञानिकसमूहालम्बनरूपेणैव प्रकृतधर्मभावश्रद्धापदार्थत्वात्, तदाह अपर्या येषु भङ्गान्तरासंवलनरहितेषु धर्मेषु, अपेर्विभक्तत्वात् श्रद्धाऽप्यविभक्ताऽसम्पूर्णा भवति, द्रव्यश्रद्धापर्यवसन्ना भवतीति यावत् । अयमस्माकं मनीषोन्मेषः । अन्ये त्वेवमुत्तरार्धं व्याचक्षते, हन्दि यतोऽपर्ययेष्वविभक्तपर्यायेषु पुद्गलेष्वपि श्रद्धाऽविभक्ता एक रूपा भवतीति, तथा च पूर्वोत्तरार्धाभ्यां जीवपुद्गलयोः सामान्यत एकरूपत्वोपदर्शनात् द्रुमपक्षघटितनिकायषट्कैकान्तबाधाप त्तिः, स्वाभिनिवेशदशायां तु शुद्धात्मस्वरूपभावनेन तन्मात्रविश्रान्ता त्मश्रद्धानस्य द्रव्यसम्यक्त्वरूपत्वमेव जिनवचनाभिनिवेशदशायां, स्वाभिनिवेशदशायां तु शुद्धात्मस्वरूपभावनेन तन्मात्रविश्रान्ता न्तरङ्गरत्नत्रयसाधनतन्निष्पाद्यरूपत्वमेवेति तदभिप्रायमप्यविरुद्धमेवाकलयामः । तदेवं विस्ताराकारविभेदेन हेतुवादाहेतुवाद ...तविस्तरस्तु मत्कृतोपदेशामृततरङ्गिणीतो बोध्यः, यथा सद्भ्या बोध्यापकर्त्व ॥

उच्यते, तदपेक्षयाऽयं प्रमाणविभागः सम्मतिसिद्धः—"जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ। सो समयपण्णवओ सिद्धंतविराहगो अण्णोत्ति ॥१॥" अन्यस्य विराधकत्वं च प्रतिपाद्यस्य यथार्थनास्थादिदोषोत्पादनादिति बोध्यम् ॥७८॥

" हेत्वागमान्यतरपक्षविपक्षभावात् यद्‌भण्यते निबिडमाशु कुयुक्तिजालम् ॥
तच्छेदनाय पटिमानमसौ बिभर्ति स्याद्वादपद्धतिरनेकसुयुक्तिजालम् ॥ १ ॥

इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिविरचितेऽष्टसहस्रीविवरणे महातर्के षष्ठः परिच्छेदः ॥

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

निर्दिष्टो यः शास्त्रे हेत्वागमनिर्णयः क्रमप्राप्तेन। गमगस्पष्टसहस्री संक्षेपात्तमिह सामर्थ्यात् ॥ १ ॥

अन्तरङ्गार्थतैकान्ते बुद्धिवाक्यं मृषाखिलम् । प्रमाणाभासमेवात—स्तत् प्रमाणादृते कथम् ॥ ७९ ॥

सम्वदसैव स्वसंविदिवज्ञानस्यार्थता वस्तुना, न बहिरङ्गस्य जडस्य प्रतिभासानर्हत्वेनेत्येकान्तोऽन्तरङ्गार्थतैकान्तः। तस्मिन्नभ्युपगम्यमानेऽखिलं बुद्धिवाक्यं हेतुवाक्यहेतुवादनिबन्धनमुपायतत्त्वं मृषैव स्यात्। यतश्च मृषा स्यादत एव प्रमाणाभासमेव, प्रमाणस्य तत्त्वेन व्याप्तत्वात्, मृषात्वेन प्रमाणाभासस्य व्याप्तेः। तच्च प्रमाणाभासं प्रमाणादृते कथं संभवेत् ? तदभावे तद्व्यवहारमपाकाय मेवार्थं स्वप्नव्यवहारमिव संवृत्यापि कथं प्रतिपद्यते ? तथागमकागमभावाविशेषेण प्रत्ययमनेकान्तिकमात्रत्वं संवित्तिरेव स्यात्तस्य

प्रतिभासमाना व्यवहाराय कल्पते इत्यभिनिवेशेऽपि प्रमाणं मृग्यम् । न हि प्रमाणाभावे तज्जन्मताद्रूप्यतदध्यवसायाः प्रत्येकं वेद्य-
वेदकलक्षणं वस्तुना समानार्थसमनन्तरवेदनेन शुक्तिकायां रजताध्यवसायेन च व्यभिचारविनिर्मुक्ताः, सह वा समानार्थसमनन्तर
ज्ञानेन कामलाद्युपहतचक्षुषः शुक्ले शङ्खे पीताकारज्ञानसमनन्तरज्ञानेन वा सौत्रान्तिकान्प्रति व्यभिचारि प्रतिदर्शयेत् । कथं वा कार्य-
निमित्तकारणत्वं तदुभयं यौगान्प्रत्यनैकान्तिकं व्यवस्थापयेत् ? कथं च कार्यकारणभावाख्यं प्रमेयं कौशलं प्रति योगवतां वा लक्षणं
तथा व्यभिचारयेत् ? कथं च संवित्तिरेव स्वतन्त्रा प्रतिभासमाना वेद्यवेदकाकारविव्यवहाराय प्रकल्पते इत्यभिनिवेशो वा विपरीत ?
यतो न प्रमाणं मृग्यते । किञ्चास्य विज्ञानवादिना संवित्तेः क्षणिकत्वमनन्यवेद्यत्वं नानासंतानत्वमिति स्वतत्त्वं सिध्यति, भ्रान्ते
स्वप्नवत् । स्वसंवेदनात्स्वतः सिध्यतीति चेत् न, क्षणिकत्वेनानन्यवेद्यत्वेन नानासंतानत्वेन च नित्यत्वेन सर्ववेद्यत्वेनैकत्वेनैव परब्रह्मणः
स्वसंवेदनाभावात् । तथास्वसंवेदनेऽपि व्यवसायवैकल्ये प्रमाणान्तरापेक्षतानुपलम्भकत्वात् तस्य प्रमाणान्तरानपेक्षस्यैव व्यवसा-
यात्मनः संवेदनस्योपलम्भस्याव्यवस्थितेः, व्यवस्थाभावे तु मुक्तीनामभ्यासादपि तथानुपलम्भात् । न हि तथा सुगतः संविदते यथा
व्यावर्ण्यन्ते, क्षणिकत्वाद्यात्मनाप्यथैव तासां प्रतिभासनाभ्यासासिद्धेः । नापि परतः क्षणिकत्वादि सिध्यति संबन्धप्रतिपत्तेरयोगात् ।
न हि मत्सरोत्थितस्य क्षणिकत्वादिना व्याप्त्या संबन्धप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षतो युज्यते, तस्य सन्निहितविषयबलोत्पत्तेरविचारकत्वात् । नाप्य-
नुमानादनवस्थानादिति प्रागेव प्ररूपणात् । स्वांशमात्रावलम्बिना मिथ्याविकल्पेन प्रकृतवस्तुव्यवस्थापने बहिरर्थव्यवस्थापनेऽविरोधात् क्षणि-
कत्वादिव्यवस्थापनमस्तु सौत्रान्तिकादीनाम्, अविशेषात् । तथा हि । कश्चिदत्र वेद्यलक्षणं यदि व्यवतिष्ठेत तदा तत्सम्बन्धः संविदो
क्षणिकत्वादिसाधनं लैङ्गिकज्ञानेन कृतं स्यान्नान्यथा । न चानुमेयं लक्षणमस्ति, वेद्यस्य विज्ञानवादिना तज्जन्मादेरनैकान्तिकत्व

दोषवचनात् । यदि तु अनित्यत्वाद्यनुमानस्येदनस्य तत्संभवे मान्यत्र बहिरर्थे तदसंभवोऽभिमतः, सर्वथा विशेषाभावात् । तस्यापर
पक्षयोः सिद्धासिद्धयोः किंचित्संवित्कृतमिदविषयज्ञानमादरणीयमन्यथाऽशेषविभ्रमासिद्धेः । ननु किंचित्संविद्रूपं कथमपि संविद्-
रूपमा ज्ञानमित्यतः सत्यप्रतिभासमपारिप्रत्य एव, स्वरूपस्य स्वतो गतिरिति वचनादिति चेत्, न, स्वरूपेऽपि वेद्यवेदकरूपत्वाभावे तद्
घटनात् पूर्वपक्षवत् । एतेन ग्राह्यग्राहकाकारं वस्तु विभ्रान्तं, यथा स्वप्नेन्द्रजालादिज्ञानं तथा च प्रत्यक्षादिकमिति प्रतिविहितं वेदि-
तव्यं भ्रान्तत्वप्रत्यक्षानुमानयोर्ग्राह्यग्राहकाकारयोरभ्रान्तत्वे ताभ्यामेव हेतोर्व्यभिचारात्, तद्भ्रान्तत्वे ततः सर्वस्य भ्रान्तत्वप्रसिद्धेः,
सर्वभ्रान्तौ साध्यसाधनविशेषासंभवात्सिद्धिमसिद्धवत्, संभवे सर्वविभ्रमासिद्धेः ॥ ७९ ॥

सारासारप्रभाजो हरिषु करियुता भोगिनस्तार्क्ष्यमध्ये नास्थुर्मोक्षारसर्पं प्रणयति न च गौरूर्ध्वमपास्तं करास्यम् ।
येषां देवाङ्गभाजोऽम्बुरततिमिसने यत्प्रभावास्तभायां स श्रीपार्श्वः प्रसन्नो भवतु मयि कृपाकोमलैर्दृग्विलासैः ॥

अथमेऽन्तरङ्गार्थबहिरङ्गार्थैकान्तनिरासाय प्रक्रमः । ‘ तज्जन्मेति ’ तज्जन्मपक्षेऽर्थो वेद्यः, तज्जन्यं तदाकारमर्पयमाने
वेदकं, ताद्रूप्यपक्षे ज्ञानगतो नीलाद्याकारो वेद्यः, नीलाकारं ज्ञानं वेदकं, तदध्यवसायपक्षे दृश्यविकल्प्यैकीकरणादध्यवसेयं
वेद्यम्, अध्यवसायो वेदकः, पक्षत्रयेऽप्यस्मिन्ना तज्जन्मादेरेकैकस्य क्रमशो व्यभिचारस्थानत्रयप्रदर्शनम्, प्रमाणाभासाद्य
तदनीलत्वापादनं च विज्ञानवादिना, सह वैयर्थ्येन च समुदितत्रयस्य व्यभिचारप्रदर्शनपर्यनुयोक्तारेव तदनीलत्वं योग्यत
इति विवेकः । कञ्चन प्रति योग्यतामिति जैनापेक्षया, क्षणिकत्वेनेत्यादि, स्वरूपमात्रसंवेदने स्वसंवेदनसामर्थ्येऽपि
क्षणिकत्वादिधर्मप्रकारप्रतिपत्तसामर्थ्याभिसंबन्धः । नन्वावनिश्चयात्परेण क्षणिकत्वादिकं, तत्र धर्मित्वं स्वत एव

मोरस्यत शामकमाशादित्याशङ्कायामाह–तथात्मसंवेदनेपीत्यादिना, प्रमाणान्तरापेक्षयेति, यत्रैव जनयेदेनामित्या पुनेरिति भावः । तस्योपजीव्यस्य, सविकल्पकज्ञानरूपप्रमाणान्तरस्य स्वतोऽव्यवसायस्यापि दर्शनस्याभ्यासादेर्निश्चायकता भविष्यतीत्याशङ्कायामाह–' व्यवसायाभावे स्थिति ' तथा च सविकल्पकज्ञानरूपाभ्याससहकृतदर्शनस्य निश्चायकत्वं महकनस्यापेक्ष्यत्वात्, अन्यथा तादृशाकाशादेरपि तथात्वप्रसङ्गादिति भावः । तर्हि भासिष्य क्षणिकत्वादिसंविदो स्वतः, परत एव सेत्स्यतीत्याशङ्कायामाह–नापि परत इत्यादि, भाष्ये स्वांशोति, स्वांशो दृश्यविकल्पैकत्वाभिप्रायेण प्रातीतिकमभ्यन्तर प्रकृतपटका सामान्याकारः, नान्यथेति दृष्टान्ताभावादिति भावः। तत्सम्भव इति वेद्यसम्भव इत्यर्थः। भान्तश्चेति मतं भ्रान्तं ग्राह्यग्राहकाकारकोटीकृतत्वादित्यस्य संवित्क्षणिकत्वानुमानेनैवानेकान्तिकत्वादित्यर्थः ॥ ७९ ॥

साध्यसाधनविज्ञप्ते–र्यदि विज्ञप्तिमात्रता । न साध्यं न च हेतुश्च प्रतिज्ञाहेतुदोषतः ॥ ८० ॥

साध्यसाधनविज्ञानस्य विज्ञप्तिमात्रमभिलपतः प्रसज्यते । तथा हि । सहोपलम्भनियमादभेदो प्रतिज्ञादोषस्तावत्स्ववचनविरोधः साध्यसाधनविज्ञानस्य विज्ञप्तिमात्रमभिलपतः । स्वोक्तधर्मधर्मिभेदवचनस्य हेतु नीलतद्धियोर्भिन्नदर्शनवर्तित्वार्थसंविदः सहदर्शसमुपेत्यैकत्वैकान्तं साधयन् कथमभेदमभिलापः ? स्वोक्तधर्मधर्मिभेदवचनस्य हेतुदृष्टान्तभेदवचनस्य चाभेदवचनेन विरोधात् संविदद्वैतवचनस्य च तद्वचनेन व्याघातात्, तद्वचनज्ञानयोश्च भेदे तदेकत्वसाधना- सिद्धान्तविरोधात् तदभिलापे वा तदेकविरोधात् । इति स्ववचनयोर्विरोधाद्विभ्यत् स्वाभिलापाभावं वा स्ववाचा प्रदर्शयन्कथं त्वस्य ? यथा मौनव्रतिकोऽहमित्यभिलपन् स्ववचनविरोधस्यैव स्वीकरणात् । तथा विज्ञानवादिनोऽप्रसिद्धविशेष्यत्वमप्रसिद्धविशेषणत्वं च प्रतिज्ञादोषः स्यात्, नीलतद्धियोर्विशेष्ययोस्तदभेदस्य च विशेषणस्य स्वयमनिष्टेः । पराभ्युपगमेन प्रसङ्गसाधनस्योपन्यासा-

दोष इति चेत्, न, तस्य परासिद्धेस्तदभ्युपगमामसिद्धेश्च प्रसङ्गसाधनासंभवात् । साधनसाध्यधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ हि सत्यां परस्य व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयको यत्र प्रदर्श्यते तत्प्रसङ्गसाधनम् । न चैतद्विज्ञप्तिमात्रवादिना संभवति विरोधवत् । स्वाभ्युपगममात्रादेव तत्संभवः, परस्य विज्ञप्तिमात्रसाधनात्पूर्वं यथाप्रतीति वस्तुनो व्यवस्थानादिति समाधाने तत एव सोपलम्भस्यापि तथैव समाधानमस्तु, विचारात्पूर्वं सर्वस्याविचारितरमणीयेन रूपेण यथाप्रतीति साध्यसाधनव्यवहारप्रवृत्तेरन्यथा विचारानुपपत्तेः । सिद्धे तु विज्ञप्तिमात्रे न कश्चित्साध्यसाधनव्यवहारं प्रतनोति सौगतो, नापि परेषां तद्दोषोद्भावनेऽवकाशोऽस्ति इति केचित् तेऽपि न विचारचतुरचेतसः, किंचिन्निर्णीतमाश्रित्यान्यत्रानिर्णीतरूपे तद्विनाभाविनि विचारस्य प्रवृत्तेः, सर्वविप्रतिपत्तौ तु कस्यचिद्विचारानवतारात् । इति विचारात्पूर्वमपि विचारान्तरेण निर्णीत एव साध्यसाधनव्यवहारस्तद्गुणदोषसमाधानं च विधीयते । न चैवमनवस्था संसारस्यानादित्वात् कस्यचित्कस्यचित्कथंचित्प्रसिद्धेर्विचारान्तरानपेक्षणात् । ततो युक्तमेव स्याद्वादिनः प्रतिज्ञादोषोद्भावनं हेतुदोषोद्भावनं च । तथा हि । सहोपलम्भनियमात् इति हेतुरसिद्धः सर्वं पृथगुपलम्भात्, सामान्यमात्रं साधयेदीश्वरद्विषोः । तथासिद्धं संबन्धासिद्धेरभावयोः कारणत्वमात्र... । ... सिध्यति । सति च सिद्धसाध्यतया तयोर्व्याप्यव्यापकभावे व्यापकाभावे व्याप्याभावं साधयेत् इति न निश्चितो हेतुः । ... प्रत्युक्तं, भावाभावयोः संबन्धासिद्धेरविशेषात्, ... सह तद्योगात् । सिद्धेऽपि ...

विज्ञप्तिमात्रे न सिध्येत् तत्साधनात् । तत्सिद्धौ परामर्श रूपमनुपलम्भेन ग्राह्यग्राहकभावविरहितत्वं तद्व्यतिरेकसिद्धिप्रसक्तेर्नापि सेत्स्यति । तदेकोपलम्भनियमोऽपरिहार्यः साध्यसाधनयोरविशेषात् । साध्यं हि नीलतद्धियोरेकत्वम् । एकोपलम्भोऽपि तदेव तान्-त्वैकतरोपलम्भादिति हेत्वर्थव्याख्यानात् सहशब्दस्यैकपर्यायत्वात् सहोदरो भ्रातेत्यादिवत् । तथैकज्ञानमात्रत्वं द्रव्यपर्यायपरमाणुभिर-नैकान्तिकम् । द्रव्यपर्यायो हि जैनानामेकमविज्ञानमात्री, न च सर्वैकत्वं प्रतिपद्यते । सौत्रान्तिकस्य च संविदा रूपादिपरमाणूनाम् इति वचनात् । न चैक्यं प्रतिपद्यन्ते । तथा योगाचारस्यापि सुगतविज्ञानेनैकेन ग्राह्याः, संविदितसन्ताना यत्र विज्ञानकायाः इति वचनात् । न चैकत्वमायाः । इति हेतुरनैकान्तिकं साधनमनुपपद्यते । नीलतद्धियोरैक्यमनन्यवे-मकत्रिमानसमेयाः सुगतज्ञानेनैकेन ग्राह्याः, न चैकत्वमायाः । इति हेतुरनैकान्तिकं साधनमनुपपद्यते । एतेनैककोठीभावेनोपलम्भः सहोपल-म्भनियमात् स्वसंवेदनमात्रमपि परेषामनन्यवेद्यत्वमसिद्धं, नीलज्ञानादन्यस्य नीलस्य वचनात् । एतेनैककोठीभावेनोपलम्भः सहोपल-यत्तान् स्वसंवेदनमात्रापि परेषामनन्यवेद्यत्वमसिद्धं, नीलतद्धियोरसकृद्विवेचनस्यासिद्धेरन्वयव्यतिरेकतया विवेकेन प्रतीतेः । यदि अभिन्नज्ञानाभावस्वसकृद्विवेचनत्वं साधनमसिद्धमुक्तं, नीलतद्वेदनयोरसकृद्विवेचनस्यासिद्धेरन्वयव्यतिरेकतया विवेकेन प्रतीतेः । यदि अभिन्नज्ञानाभावस्वसकृद्विवेचनत्वं साधनमसिद्धमुक्तं तदा एकसमयवर्तिसंविदीनां साकल्येन सहोपलम्भनियमादभिधायी हेतुः, तासां पुनरेकत्वमसम्माः सहोपलम्भ इति व्याख्याते तदा एकसमयवर्तिसंविदीनां साकल्येन सहोपलम्भनियमादभिधायी हेतुः, तासां पुनरेकत्वप्रसङ्गः सहोपलम्भ इति व्याख्याते । द्विचन्द्रदर्शनवदिति दृष्टान्तोऽपि साध्यसाधनविकलः, तयोपलम्भाभेदयोरर्थे प्रतिनि-यतोत्पत्तेरेव संवेदनत्वात् संविदितानामेवोत्पत्तेः । द्विचन्द्रदर्शनवदिति दृष्टान्तोऽपि साध्यसाधनविकलः, तथोपलम्भाभेदयोरर्थे प्रतिनि-यतोत्पत्तेरेव संवेदनत्वात् संविदितानामेवोत्पत्तेः । ननु चासहानुपलम्भमात्रमेवमात्रं साधनास्साध्यरूपं भ्रान्तावपि संभवति, यमाद्यन्यो नरसंभवात्, संभवे तद्भ्रान्तित्वविरोधात् । ननु चासहानुपलम्भमात्रमेवमात्रं साधनास्साध्यरूपं भ्रान्तावपि संभवति, यमाद्यन्यो नरसंभवात्, संभवे तद्भ्रान्तित्वविरोधात् । ततो न साध्यसाधनविकलो दृष्टान्त इति न शक्यप्रसिद्धिः, कथंचिदर्थस्वभावाभावयोपगमसङ्गात् सर्व-मभावेऽभावयोः संभवाविरोधात् । ततो न साध्यसाधनविकलो दृष्टान्त इति न शक्यप्रसिद्धिः, कथंचिदर्थस्वभावाभावयोपगमसङ्गात् सर्व-मभावेऽभावयोः संभवाविरोधात् । ततो न साध्यसाधनविकलो दृष्टान्त इति न शक्यप्रसिद्धिः, साकल्येनैकत्वप्रसङ्गात् तदन्यापोहमात्रात्वयोरन्यापोहमात्रस्यैव सिद्धेरर्थे-विज्ञानयोरभ्यमप्रमाणपरिरिक्तसन्तविविभ्रमरूपभावानुमितेः साकल्येनैकत्वप्रसङ्गात् तदन्यापोहमात्रात्वयोरन्यापोहमात्रस्यैव सिद्धेरर्थे-विज्ञानरूपमप्रमाणपरिरिक्तसन्तविविभ्रमरूपभावानुमितेः साकल्येनैकत्वप्रसङ्गात् । परचित्तविदो वा नायकस्य तद्बुद्धि ग्राह्यं वा संविद प्रकरणपञ्चकमिति मे हेत्वर्थे सति एकार्थसंगतद्वयः

न्वीति हेतोरसिद्धिः नियमस्यासिद्धेः । किञ्च सहोपलम्भनियमाच्च स्यादेकत्वं स्यात् । किं विमतिविषयोऽत्र ? स्वहेतुप्रतिनियमसंभवात् । इति मन्तिनमनतिरेको हेतुर्न विपक्षिमाश्वो साधयेत् । तथाहि विज्ञानवादी मिथ्यादृष्टिः परमतावनाय शास्त्रं विदधानः परस्य वेदः संविदानो वा वचनं तत्स्थाने च प्रविशतीति न किंचिदेतत्, असाधनाङ्गवचनादोषोद्भावनाच निग्रहार्हत्वात् । न यस्य वचनं किंचित्साधयति दूषयति वा, यद्वचनं साधनाङ्गं दोषोद्भावनं वा स्यात् । नापि किंचित्संवेदनमस्य सम्यगस्ति, येन मिथ्या दृष्टिर्न भवेत् । संविदद्वैतमस्तीति चेत्, न, तस्य स्वतः परतो वा प्रमाणप्रतिपत्तेरभावसिद्धेर्न मिथ्यात्वसिद्धेः । तदेवं मान्यतार्थैकान्ते बुद्धिर्वाक्यं वा सम्यगुपायतत्त्वं संभवतीति स्थितम् ॥ ८० ॥

स्वाभिलाप्य(पा)भावं तेन ज्ञानेनैवाभिलाप्यमानम्, स्ववचनविरोधस्यैवेति अभिलापेऽभिलाप्यत्वस्यानभिलापे ज्ञानेऽभिलापात्मत्वस्य चोक्तौ विरोधस्य सहस्रादिरूपर्थः । स्वयमनिष्टेरिति, अन्यथा मात्सरस्यप्रसङ्गादित्यर्थः, चिन्ता रात्वपमपीति, न च विशतिरादिनस्यप्रदानात्पूर्वमविद्याविलासजनितेन विचारान्तरेण साध्यसाधनमानव्यवस्थितेरनवस्था मायानादिरपेन निराशाभावानुपपत्तिरिति साध्यम् । असत्प्रपातेरनिर्वचनीयख्यातेश्च निरासेनाविद्याजनितविचारेण व्यवहार व्यवस्थायाः प्रत्युक्तत्वात्, न च नानाविधविप्रतिपत्तिव्यवहाराणामन्यतरविधिनिषेधयोरविद्या प्रगम्यते, न च सर्वेषामेव तेषां तत्त्वतिरस्करप्रत्वेनादृष्टत्वम् 'असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते इति' वचनादिति वाच्यम्, सर्वपथपरित्यागा पत्त्या प्रमाणतदाभासयोः, चिन्त्यमप्रमाणिका एव विचारा अनुष्ठा न वेदान्तादिप्रवर्तिता इत्यत्र च न किंचिन्मानमस्तीति चिन्ता रितं बहुधा । एतेन भेदाभावसिद्धिनिराकरणेन, अभेदमात्रनं विधिरूपाभेदसाधनं, मणितालम्बना इति सत्त्विमा-

दम्बनं विषयो येषां ते तथा, पञ्चविज्ञानकायाः पञ्चेन्द्रियविज्ञानस्कन्धाः, परेषां बाह्यार्थवादिनाम् । नन्वेकक्षणवर्तिसंवित्तीनामेकदेशोत्पत्तावपि क्रमेकदेशोपलम्भ इत्याशङ्कायामाह–'तासामिति' तासामेकक्षणवर्तिसंवित्तीनाम्, तथोत्पत्तेरेव सहोत्पत्तेरेव, संवेदनत्वात् संवेदनस्वरूपत्वात्, तथा च सहोत्पत्तिनियम एव स्वरूपतः सहोपलम्भनियमो न च तासु स्वलक्षणभेदाभावः। अर्थस्य भावो ... सम्भव इति एकस्योपलम्भस्य द्वित्वभ्रमप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अर्थस्य भावात्मकं जगतो भेदाभावमिति व्यभिचारः स्पष्ट इत्यर्थः । ... तथा चार्थसंशयस्ततो न निवर्तेतेत्यायातमान्ध्यं जगत नयोर्भावविति अन्यापोहमात्रेकत्वसिद्धावपि संविदोऽर्थाकारस्यासिद्धेः, एकार्थसंगतश्चैष इत्यनेनार्थोपलम्भे तद्विषयपरमाणो इति भावः । संवृत्याऽर्थबोधः स्यादित्याशङ्क्याह–किञ्चेत्यादिना, व्यभिचारप्रदर्शनाभिप्रायसम्भवने कृत, दृश्यते च व्यवहार पलम्भस्य, परचित्तविदो वेत्यनेन च ज्ञानोपलम्भेऽर्थोपलम्भस्य सन्तोषकरणमिति सकमेतत्, अप्रयोजकत्व पनमर्थं जानामि न स्वेतद्विषयां चतुर्दि, राघमिदं सन्तुष्टं जानामि न तु तद्विषयं संविदानो वेत्यत्र "वयः शक्तिशील" इति सूत्रविहितः यापि स्वयुक्तो हेतुः साध्यासाधक इत्याह–किञ्चेत्यादिना, संविदानो वेत्यत्र "वयः शक्तिशील" इति सूत्रविहितः ॥ ८० ॥

यापि स्वयुक्तो हेतुः साध्यासाधक इत्याह–किञ्चेत्यादिना, तेन न सकर्मकस्य संपूर्वकविद्धातोरात्मनेपदप्रत्ययस्यानुपपत्तिदोष उद्भावनीयः ज्ञानप्रत्ययो द्रष्टव्या, तेन न सकर्मकस्य संपूर्वकविद्धातोरात्मनेपदप्रत्ययस्यानुपपत्तिदोष उद्भावनीयः

बहिरङ्गार्थतैकान्ते, प्रमाणाभासनिह्नवात् ॥ सर्वेषां कार्यसिद्धिः स्या–द्विरुद्धार्थाभिधायिनाम् ॥८१॥

बहिरङ्गार्थविषयत्वं साक्षात्परम्परया वा बहिरर्थप्रतिबद्धम् । यथाभिमतदेशान्तरवेदनम् । स्वप्नदर्शनमपि चेतः, तथा विषयाकारनिर्भासात् । यथाभिमतकारनिर्भासात् । साध्यदृष्टान्तौ पूर्ववत् । मिथ्याज्ञानं विज्ञानं साक्षात्परम्परया वा बहिरर्थप्रतिबद्ध, विषयाकारनिर्भासात् । इति बहिरङ्गार्थैकान्तः, सर्वविज्ञानानां बहिर्विषयत्वाभिमतदेशान्तरवेदनम् । तथा स्वप्नदर्शनमपि विषयाकारनिर्भासम् । तथया ।

निषेधात्। अत्रापि लोकसमयप्रतिपत्त्योः परस्परविरुद्धप्रवृत्तीनां स्वार्थसंबन्धः परमार्थतः प्रसज्येत। न चैवं, तृणाग्रे करिणां शतमि-त्यादिवचनानां स्वप्नादिवृत्तीनां च स्वार्थे संबन्धाभावात् तथा संवादासिद्धेः। स्यान्मतं द्विविधोऽर्थो लौकिकोऽलौकिकश्च। यत्र लोकस्य परितोषः स लौकिकः प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयः। यत्र न लोकस्य परितोषः शास्त्रविदां तु संतोषः सोऽलौकिकोऽर्थः स्वप्नादिवृत्तिविषयः, सर्वथाप्यविद्यमानस्य प्रतिभासमानस्याऽसंभवात् खरविषाणाद्युत्पत्तिवदसत्त्वविषयत्वप्रसक्त्यभावादपि लोकगोचरालौकिकार्थविषयत्वात् इति तदेवालौकिकमेव शास्त्रस्य निरालम्बना एव प्रवृत्तत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति पराभ्युपगमप्रत्ययस्यास्वार्थप्रतिबद्धत्वे तेनैव चेतसस्य विषयाभावविभ्रमस्य च हेतोर्व्यभिचारात्, स्वार्थप्रतिबद्धत्वे च सर्वविभ्रमाणां सालम्बनत्वविरोधात्। तस्यालौकिकार्थालम्बनत्वान्न लौकि-कत्वात्। हेतोर्व्यभिचारो विरोधो वेति चेत् न, लौकिकालौकिकार्थालम्बनशून्यत्वानुमानेन हेतोर्व्यभिचारविरोधयोस्तदव-स्थत्वात्। न चैवंविधार्थानां परस्परविरुद्धानां सह संभव इति न बहिरर्थैकान्तः श्रेयानन्यत्रकार्यैकान्तवत्॥ ८१॥

बहिरङ्गार्थैकान्ता इति, यत्र यो यथा प्रतीयते तत्र स तथाऽस्त्येवेत्येकान्ताभ्युपगमे, प्रमाणाभासस्य तदभावहे-तोः स्वप्नज्ञानस्य, निह्नवात्, सर्वेषां विरुद्धार्थवादिनां प्रकृतीश्वराद्यभ्युपगमानुगुणपरिकल्पनादिनां स्वप्नादिप्रवृत्तीनां च विधानात्रेण कार्यसिद्धिः स्यात् तदभावज्ञानयोरर्थाव्यभिचारित्वादिति भावः। स्यान्मतमित्यादिना मीमांसकः शङ्कते; खर-विषाणानुत्पत्तेरपि, खरविषाणादीनां दृश्यानामसत्त्वेऽपि विकल्पानां सतां विकल्पबुद्धौ मानादलौकिकत्वमिति भावः, एतन्मतं दूषयति तदेतदलौकिकमेवेत्यादिना, न चैवंविधार्थानामिति अलौकिकलौकिकालौकिकार्थालम्बनशून्यत्वसिद्धौ तु सर्वार्थालम्बनत्वपर्यवसानेन विरोधप्रसङ्गाच्च कस्यापि सिद्धिरित्यर्थः॥ अपि चैवं शुक्तावलौकिकरजतप्रतिभासे रजतार्थिनां

प्रवृत्तिर्न स्यात्, न चालौकिके लौकिकत्वभानेन प्रवृत्त्युपपत्तिः, तस्यान्यथाख्यातित्वेन पक्षक्षतिप्रमाणापत्तेः । किञ्चालौकि-
कस्यापि रजतस्यासत्त्वेऽसत्ख्यात्यापत्तिः सत्त्वे च नेदं रजतमिति बाधानुपपत्तिः, न चालौकिके लौकिकत्वनिषेध एव बाधार्थः,
नेदं रजतमित्यादौ रजतलौकिकत्वस्य निषेधप्रतियोगित्वेनाभानात्, सर्वत्र विधौ निषेधे च रजतपदस्य लौकिकरजतपरत्वे
गौरवात् । किञ्च लौकिकरजतस्य प्रसक्तस्यैव प्रतिषेधाद्विपरीतख्यात्यापत्तिरिति न किञ्चिदेतत् । एतेन मीमांसकपक्षाभिम-
ताऽलौकिकख्यातिः खण्डिता, एवं ख्यात्यन्तरखण्डनमपि द्रष्टव्यम्, भ्रान्तावन्यथाख्यातिपक्षस्यैव विचारसहत्वात्, तत्र
तत्र प्राभाकरा विवेकाख्यातिं कल्पयन्ति, तदाहुस्ते, इदं रजतमित्यादिविपरीतप्रत्ययोत्पत्तौ न किमपि कारणं पश्यामः,
इन्द्रियस्य शुक्तिसंयुक्त एव सन्निकृष्टत्वेन रजतज्ञानाजनकत्वात्, न च दोषवशादसन्निकृष्टस्यापीन्द्रियस्य रजतज्ञानजनकत्वं
युक्तं, दुष्टकारणात् स्वकार्याननुत्पादस्यापि विपरीतकार्याननुत्पत्तेः, न हि कमलबीजं तैलकलुषितमपि गोधूमाङ्कुरजननसमर्थं, तस्मा-
दिदं रजतमिति प्रत्यक्षस्मरणरूपं ज्ञानद्वयं सत्यमेव, इदमंशे इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षकारणस्य रजतांशे च साधारणरूप-
दर्शनोद्बुद्धसंस्कारस्य स्मरणकारणस्य सत्त्वात् । न च तदंशानुल्लेखान्नेदं स्मरणमिति शङ्कनीयं, प्रमुष्टतत्ताकानामपि बहूनां
पदपदार्थस्मरणानामुपलम्भात्, अत एव रजतस्य नातीतत्वावभासः । बाधकप्रत्ययश्चेदमन्यद्रजतमन्यदिति विवेकमेव प्रका-
शयति, न तु रजतज्ञानस्यासत्यत्वं, स्वप्ने चेदं रजतमित्यादौ स्मरणत्वाग्रह एव विवेकाग्रहः, न त्वनुभवस्मरणयोस्तत्त्वाग्रहः,
तदुभयाभावात्, सत्यदर्शनं विनापि तथा स्मृतिः, कारणान्तरात्, आरोपे सतीत्यादिन्यायात्, एवं चन्द्रद्वयवेदने दोषात्
त्रिधा कृतया नयनवृत्त्या चन्द्रैकत्वाग्रहश्च, तिक्ता शर्करेत्यादौ च पित्तद्रव्यगततिक्तप्रत्यक्षशर्कराग्रहयोर्भेदाग्रहाद्विवेकाख्यातिर्व्या-

स्येषा, सर्वत्र सम्यग्ग्रहणस्यैव सत्त्वात्, ये तु विवेकाख्यातिविदः शुक्तौ रजतमतीति स्थापयन्ति, तेषां ज्ञानान्तरेऽपि मिथ्यात्वसम्भावनया सर्वत्रानाश्वासात् प्रवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इति । अत्र ब्रूमः—यत्तावदुक्तम् इदं रजतमिति विपरीतप्रत्ययो न विविक्तकारणं पश्याम इति तत्र "न खल्वयं स्थाणोरपराधो, यदेनमन्धो न पश्यति" इति न्यायावतारो, दुष्टेन्द्रियादेरेव तदुत्पत्तेः, स्वाकारसंवरणरजतरूपापत्तिपरिणामविशेषवत्याः शुक्तेरेव सालम्बनत्वात्, न च कार्यसिद्धौ कारणाभावावज्ञा युक्तिमती, तथा च प्रामाणिकाः ॥ "कार्यं चेद्दृश्यमानेत, किं कारणपरीक्षया ॥ कार्यं चेन्नावगम्येत, किं कारणपरीक्षया" ॥१॥ इति यत्तु दुष्टकारणस्य सत्कार्योत्पादकत्वं, न तु विपरीतकार्योत्पादकत्वमिति, तत्रापि नियमं न पश्यामो, दृषदुदकस्यैव बीजात् कदलीप्रकाण्डोत्पत्तिदर्शनात्, स्वपरजनस्य वेत्राङ्कुरोत्पादन शोभना कदलीप्रकाण्डे त्वनुगुणमाय एवेति चेत्, अत्रापि कारणमलादेः सत्यज्ञानोत्पादने शोभना मिथ्याज्ञानोत्पादने त्वनुगुणभाव एवेति तुल्यं, यदप्युक्तं, इदं रजतमिति ग्रहणस्मरणं ज्ञानद्वयं न त्वेकं विशिष्टज्ञानमिति, तदपि तुच्छं, रजतार्थिप्रवृत्तिमात्रे रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यैव प्रमाणविशेष्यस्य प्रत्यासत्त्या संवादिप्रवृत्तिस्थले हेतुत्वकल्पनाद्विसंवादिप्रवृत्तिहेतोरपि मिथ्याज्ञानस्यैकस्य सिद्धेः, संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानं सत्यमात्रम्, उत परस्पराभावः, नाद्योऽपि व्याप्यव्यापकभावयोगः, आद्ये ग्रहणस्मरणाभ्यां पुरोवर्तिपूर्वानुभूतवस्तुस्वरूपमात्रादिभ्यो भेदो गृहीत एवेत्यग्रहविभ्रमः, द्वितीयपक्षस्तु प्राभाकरैरभावानभ्युपगमादेव निरस्तः, तदभ्युपगमेऽपि स्मृतरजतस्य कथं नाभावज्ञानम्, शोभनत्वाभियुक्तं तथाऽऽगतस्यानियततेषूतदा भरणाम नविति चेत्, आयातान्यथाख्यातिः, रजतमिति

शुक्तत्वरणाम तदिति न, तव मते पुरोवर्तिगते रजते स्मृते केवलाधिकरणोपलब्धेरेव तदभावोपलम्भत्वात्, दोषस्य शुक्ती
रजतमरमप्रतिबन्धकत्वकल्पने च तथावारम्यप्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनमेव न्याय्यम्। नापि तृतीयः, स्मर्यमाणे रजते रजतत्वस्य भान
तद्भावस्य मानात् गृह्यमाणेऽप्यन्तत इदंत्वस्यैव तादृशस्य मानात्, न च रजतत्वास्यन्ताभावरजतमेदाग्रहीतव्यावर्तकत्वाकर
गृह्यमाणाम यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावो रजतार्थिप्रवृत्तिहेतुरित्यपि वक्तुं शक्यम्, उदासीनप्रवेशाप्रवेशाभ्यां
विनिगमनाविरहात्, रजतं स्मरतो रजतार्थिनः पाषाणस्यानुपलम्भे पाषाणेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च। शुक्तिविषयकप्रवृत्तौ शुक्ति
विषयत्वानन्तरेनापि हेतुत्वाच्च, तत्र समानप्रकारकत्वनिवेशस्यैवौचित्यात्, अन्यथा महागौरवात्, किञ्च रजत एव नेदं रजत
मिति भ्रमे प्रवृत्त्यापत्तिः, तत्रान्यथाख्यातिभिया रजतभेदग्रहस्य परेण वक्तुमशक्यत्वात्, न चाभावप्रतियोगित्वेनानुपस्थितं
यदुपस्थितं रजतं तद्ग्रहस्य प्रवर्तकत्वाददोष इत्यपि शक्यं वक्तुं, पटभिन्नं रजतं नेदमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तेः तदृत्यभाव
प्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वं चान्यथाख्यातिभयात्त्वतेऽपीति न किञ्चिदेतत्। किञ्च प्रवृत्तिरिच्छाद्वारा, सा च समानविषयज्ञा
नसाध्येति कथ नच्छातन्मिथ्या, एतेन प्रकृतरजतज्ञानं स्मरणम्, अनाकलितरजतस्य प्रतिपत्तुरुत्पद्यमानत्वादित्याद्यनुमानम
पास्तम्। रजतगोचरेच समीहितसाधनतानुमानेन संस्कारेण रजतशब्दोल्लेखिप्रत्ययेन चानैकान्तिकत्वात्, प्रकृतरजतज्ञानं
स्मरणं न भवति विशदावभासित्वात् यदित्थं तदित्थं यथा संप्रतिपन्नज्ञानमिति प्रत्यनुमानसद्भावाच्च। किञ्च मत
नापि संविदिः स्वप्रकाशा स्वीक्रियत एव, तत्रैव रजतसंविदिस्तपस्विनी केन स्वभावेन प्रकाशतामिति विचारणीय, यदि
स्मृतिरूपेणानुपपद्यते, हन्त तर्हि का प्रमोषशब्दस्यार्थः। अथानुभवरूपेण प्रथते, तर्हि विपरीतख्यातिरेवेय, स्मृतेरनुभ

परत्वेन ग्रहणात्। अथ संविन्मात्रस्यैव रजतसंवित्तिः प्रतिभाति, तदपि न निरवद्यं, रजतमिति विषयोल्लेखस्यानुभूयमानत्वात् स्मरणानुभवलक्षणविशेषद्वयाभावमात्र ग्रहणे विषयावभासानुपपद्यमानत्वात्, यदप्युक्तं प्रागनुभवसमये यत्र उपगतमासीदिति विवेकेन ग्रहणमयथार्थत्वादि, तदपि मिथ्या, बाधकप्रत्ययेन पुरःस्थरजतस्याभावस्यैवावगाहनात्, अग्रगतस्थितिविभिन्नतरग्रतिभासन विधिरूपस्यानवगाहनात्, यदप्युक्तं यथ चेदं रजतमित्यादौ स्मरणस्याग्रहणं एव विवेकाग्रह इत्यादि, तदपि तुच्छम्, रजतादिस्थम स्मरणस्यैवाग्रह रूपान्तरेण ग्रहे विपरीतख्यात्यापत्तेः, सर्वात्मना ग्रहणस्य न ग्रहणविरुद्धत्वात्, यत् पृथक्त्वं चन्द्रद्वयवेदन शाखा द्विधा कृतया नयनवृत्त्या चन्द्रैकत्वाग्रहणपेक्षि, तदप्यविचारितरमणीयं, द्विधा कृता हि तिमिरेण नयनी इति यदि नाम पृथक् धोरेकत्वं नावगृह्यते, नायमूल्यम्, विपरीतस्तु द्वित्वानुभवः कथमिति विचार्यतां, नयनगमाभितद्वित्वासंभवाद् एव चन्द्रे द्वित्वग्रह दूरस्यापि परोक्षस्य सम्योपस्थितस्याभावेनैवानाश्रयणीयत्वात्, एतेन तिक्त भक्ष्यरसादिव्यवहारस्य पित्तद्रव्यगततिक्तरसग्रहणाभावमात्रनिबन्धनत्वमुक्तं प्रत्युक्तम्, अगृहीतमाधुर्यगतिक्तरसस्यैव पित्तस्य शरीरगतस्य जराम्भावक्रमरसनगतस्य विपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वात् सर्वानुभूयमानसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च। अपि चेदं रजतमिति यदि संवेदनद्वयमभ्युपगम्यते, तदा तस्य किं यौगपद्येन पर्यायेण वा प्रादुर्भावः स्यादिति पक्षद्वयम्, आद्ये व्याघातात्प्रयोगः, द्वितीयेऽपि किं प्रत्यक्षात् पूर्वमुत्तरं रजतस्मरणं भवेत्, नाद्यः, इदमिति प्रत्ययात्पूर्वं संस्कारानुद्बोधेन रजतस्मृत्यनुपपत्तेः, न द्वितीयो, निमीलितनयनस्यापि तदवगाहकारित्ति तत्प्रत्यक्षमिदं भवद्य रजतात्मना पुरोऽवस्थिते रूपादयमिति मन्तव्यम्। एतेनेदं रजतमिति प्रत्यय न रजतगताज्ज्ञानम्, अग्रानात्स्वगतत्वा, नापि तदभावो, रजतविधिपरस्य प्रत्ययस्य

तद्भासमानत्वात् नापि शुक्तिखण्डम्, रजताकारत्वात्, नापि रजताकारेण शुक्तिखण्डम्, अन्यस्यान्याकारेण दुर्भणत्वा
दित्यख्यातिरेवेयमित्यख्यातिवादोऽपि केषांचिदस्तु । एवं भ्रान्तेर्निरालम्बनत्वे भ्रान्तिसुषुप्त्योरविशेषप्रसङ्गात्, न हि
भ्रान्तौ प्रतिभासमानार्थव्यतिरेकेण सुप्तस्यातोऽन्योऽस्ति विशेषः । स्वातिरिक्तबाह्यार्थानुपपत्तौ च तदंशे सत्ख्यातिरेव ज्ञान
बाधाभिन्ना स्यादात्मख्यातिरिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ योगाचारमतमात्मख्यातिमापद्यते, यथा हीदं रजतमिति भासमानं वस्तु ज्ञानमयो
वा भवेत्, न बाह्यज्ञानम् अहं रजतमित्याकारसामानाधिकरण्येनाप्रतिभासनात्, नाप्यर्थः, तस्माद्बाह्यार्थक्रियाभावात् इत्यस
द्रजतं प्रतिभातमिति सोऽपि न युक्तिक्षमः । तथाहि—असत्ख्यातिरिति कोऽर्थः, किमेकान्तासतोऽर्थस्य प्रथनम्, उत
देशान्तरे विद्यमानस्य, द्वितीयपक्षे विपरीतख्यातिरेव, देशान्तरे विद्यमानस्य शुक्तिदेशे प्रतीतिस्वीकारात्, आद्यपक्षे
एकान्तासतोऽर्थस्य प्रथने शशविषाणस्यापि प्रतीतिः स्यात्, एतेन रजतं सदेव तत्संसर्गस्त्वलीको भ्रान्तौ सदुपरागेण भासत
इति न्यायटीकाकृन्मतमप्यपास्तम्, विषयतया सद्वृत्तिसम्बन्ध्यत्वात्, अन्यथा गवि शशशृङ्गीयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गेन मूक
मानापत्तेः, अपि यावत् सत्त्वेन प्रतिभातीति विपरीतख्यातिमर्यादाया नातिक्रमः । यद्यपीदं रजतमिति भासमानं वस्तु ज्ञानमयो
वा भवेदिति विकल्पद्वयमकारि, तत्रापोऽनभ्युपगमान्निरस्तो, द्वितीयस्तिरस्कृत एव, अर्थविशेषनियतनिरूपणादर्थक्रिया
मात्रेऽप्यर्थसामान्यनिष्ठधनाभिलाषप्रवृत्त्यापर्यर्थक्रियायास्तत्राप्युपाहतत्वात्, बाधकप्रत्ययेन च मिथ्याज्ञानस्य मिथ्यात्वरूप
... ख्यातिमनोरपस्ताद्भागतानां श्रेयान् । केचित्तु प्रसिद्धार्थख्यातिमाहुः,

स्मृतिप्रमोषपक्षेऽपि तयैव विचारसहत्वसिद्धेः, न चोत्तरकाले प्रतिभासाभावाद्भ्रान्तिविषयस्यासत्त्वं, तत्समयप्रतिभासेनापि तोयप्रत्ययादरिव सत्त्वाभ्युपगमादिति, तेऽपि न ख्यातिमात्रं प्रमाणसिद्धिं विनाऽर्थस्य प्रसिद्धत्वायोगात्, अन्यथा भ्रान्ता भ्रान्त्यन्तरस्यानुपपत्तेः, यच्च प्रतिभाससमये सत्त्वात् भ्रान्तिविषयस्य रजतस्य प्रसिद्धत्वमुच्यते, तत् यद्यन्यदेशस्थस्य तस्य रोपमात्रत्वेन शुक्तौ मानात्, तदा प्रसिद्धार्थख्यातिरित्यन्यथाख्यातेर्नामान्तरमायातं, यदि च शुक्तिदेशस्थस्य, तदा तस्य स्मरणानुसरणमपि मानापत्तिः, अज्ञानजस्य ज्ञाननाश्यस्य च तस्य स्वीकारे मतान्तरप्रवेशापत्तिरिति यत्किञ्चिदेतत्। परे तु शुक्तिशकले यत्कलधौतं चकास्ति तस्य बाध्यतया प्रतिभानं नोपपद्यते, नेदं रजतमिति बाधकेन तद्बाध्यतया बाध्य मानत्वात्, ततो ज्ञानात्मन एवायमाकारोऽनादिवासनामाहात्म्यात् बहिरिव परिस्फुरतीत्यात्मख्यातिरेवेयमित्याहुः, तेऽपि न प्रशस्ताः, नेदं रजतमिति बाधकेन तद्बाध्यतया असाधनात्, इत्थं बाध्यस्य तस्य परं शुक्तिदेशस्थतया एव बाधनात्। यदपि न्यगादि ज्ञानात्मन एवायमाकारोऽनादिवासनामाहात्म्याद्बहिरिव परिस्फुरतीति, तदप्यसत्यं, वासनाया बहुशो निरस्तत्वात्। किञ्च-ज्ञानाकारस्यैव रजतस्य संवेदनेऽहं रजतमित्यन्तर्मुखतया प्रतीतिः स्यात्, न त्विदं रजतमिति बहिर्मुखतया, ज्ञाननिष्ठोऽपि रजताकारोऽनादिवासनामाहात्म्याच्छुक्तिनिष्ठतया भासत इत्युक्तौ चान्यथाख्यातिरेवाङ्गीकृता स्यात्। अपि च ज्ञानाकार एव रजतादिर्भ्रान्तिविषयीरूपतया प्रकाश्यत इत्यत्र न प्रमाणमस्ति, अनुभवस्य कलधौतज्ञानाकारासाधकत्वात्, बाधकप्रत्ययस्यापि शुक्तौ रजतनिषेधकत्वेन रजते ज्ञानाकारतया अविधायकत्वात्, न च रजते पुरोवर्तिशुक्त्या संसर्गप्रतिषेधे बाधकोपात्तरजतमिथ्यात्वसिद्धिरित्यपि साम्प्रतं, शुक्त्यात्मरजतप्रतिषेधेऽपि देशान्तरसत्त्वस्यैव सिद्धेः ख्यातिक्रमेणा

स्वज्ञानाकारत्वकल्पने मानाभावात्। यत्प्रकाशते तद्विज्ञप्तिमात्रं यथा सुखादिकमिति तु प्रत्युक्तं विज्ञानवादनिरासे बहुशः। अपि चैतन्मात्रं स्वरूपोत्थं मया पीतरूपतया ज्ञातमिति प्रत्यभिज्ञानं स्यात्, न त्विदं शुक्ती रजतत्वेन ज्ञातेति, एवमप्रसक्तरूप्य पीतनिषेधोऽपि न स्यात्। यदि च ज्ञानस्य याथार्थ्यविपर्यस्तं नेष्यते, तर्हि यथा रजताकारोल्लेखेन तत्प्रसक्तं, तथा किं न नीला पाकारोल्लेखेन, नियामकाभावात्, अनादिवासनाया एव तन्नियामकत्वे देशादिनियमे दुर्लङ्घ्यः। अथास्या इदमेव स्वरूप यद्सदपि देशादिनियमेन ज्ञाने प्रदर्शयतीत्यभिधीयते, तदयुक्तम्, असत्ख्यातिप्रसक्ते, कथं चात्मख्यातिवादिनश्छेदादि प्रतीतिः स्यात्, स्वरूपमात्रसंविदस्तदसम्भवात्, न हि विज्ञानरूपस्य सुखादेः संवित्तौ सत्प्रतीतिर्दृष्टेति यथार्थस्य प्रामाणिक त्वे नात्मख्यातिः ख्यातिमती। वेदान्तिनस्तु शुक्तौ रजतं न सत् प्रतिभासते, भ्रान्त्युच्छेदापत्तेः, नाप्यसत्, शशशृङ्गादिवद् प्रतिभासप्रवृत्त्योरविषयत्वप्रसङ्गात्, नाप्युभयरूपम्, उभयपक्षनिक्षिप्तदोषानुषङ्गादित्यनिर्वचनीयमेवेद, तस्माद्भ्रान्तिरनिर्वचनीय ख्यातिरेवेत्याहुः, तदपि दुष्करं, शुक्तौ रजतभ्रमे शुक्तिसम्बद्धस्य विषयस्य स्वरूपपररूपाभ्यां सदसद्रूपत्वाभ्युपगतत्वात्, रजतप्रकारिताकत्वस्य च तत्र विशेषणज्ञानमात्रनियम्यत्वात्, अस्तु वा तथाविधशुक्तिपरिणामनिमित्तमेव, समूहालम्बन- त्याख्यस्य तस्यान्यथानुपपत्ते, "अर्थेनैव धियां विशेष" इति न्यायादिति यौक्तिकाः। शुक्तौ विलक्षणरजतोत्पादस्तु कारणाभावादेवायुक्तः, न हि परिणामिकारणादिसामग्री विना कार्योत्पादो दृष्टः। अथ शुक्तेरज्ञानमेव तत्र प्रतीयमानस्य रूप्योत्थस्य कारणमिति मतिः, दुर्मतिरेषैषम्, अज्ञानस्य केवलपरिणामिकारणत्वायोगात्। अज्ञानं हि सम्यग्ज्ञानस्य प्रागभावो, मिथ्याज्ञानं वा, द्वयमपि केवलं न परिणामिकारणं, द्रव्यस्यैव तथात्वपर्यायपरिष्कृतस्य परिणामिकारणत्वप्रसिद्धेः,

वर्णात्मद्रव्यमेव सम्यग्ज्ञानप्रागभावलक्षणपर्यायाविष्टं मिथ्याज्ञानस्वरूपपर्यायाक्रान्तं वा शुक्तिशकलकलधौतस्य कारण मविष्यतीत्यपि नाशङ्कनीयम्, चेतनस्याचेतनं प्रति कदाचिदपि परिणामिकारणत्वानुपपत्तेः। स्यादाकूतं भवतो, नाज्ञानं सम्यग्ज्ञानप्रागभावो, नापि मिथ्याज्ञानं, किन्तु ताभ्यामर्थान्तरमेव मायाऽविद्यादिशब्दवाच्यं तदनिर्वचनीयरजतहेतुरिति चेत्, न। तादृशाज्ञाने मानाभावात्, न च मूलाज्ञानं तद्धेतुर्युक्तं, तस्य व्यवस्थितप्रमाणैर्विषयहेतुत्वेन स्वयोपगमात्, किन्तु भ्रान्तिव्यवहारनिर्वाहायानन्तानि तूलाज्ञानानि त्वया वाच्यानीति महागौरवम्, किञ्च शुक्त्यज्ञानस्य पाषाणादावपि सत्त्वेन तत्रनियमाभावाच्च रजतहेतुत्वम्, न चेदमंशावच्छेदेन शुक्त्यज्ञानस्येदमंशावच्छेदेन रजतोत्पादकत्वाददोषो, दोषाभावकालेऽपि सतस्तत्प्रसङ्गात्, दोषस्याप्यपेक्षणे चेदमंशावच्छेदेनाज्ञानान्तरस्योदासीनस्य च हेतुत्वं दुर्निवारमिति यत्किञ्चिदेतत्। दोषसहिते शुक्त्यज्ञाने रजतहेतुरिति स्ववचनस्य पक्षिसहितमाकाशं दारुकमिति वचनतुल्यत्वात्। यत्तु विज्ञानवादिनस्य परेषां रजतप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं मम तु रजतत्वमिति लाघवादनिर्वचनीयरजतसिद्धिरित्यनन्तदेवेनोक्तमसत्, तथापि सत्यरजतत्वापादने वैज्ञानिकरजतस्यैव कार्यतावच्छेदकस्य वाच्यत्वात्, अपि च किमिदमनिर्वचनीयत्वं, निरुक्तिविरहो वा निरुक्तिनिमित्तविरहो वा, नाद्यः, इदं रजतं नेदं रजतमिति निरुक्तेरनुभूयमानत्वात्, नापि द्वितीयो यतो निरुक्तिनिमित्तं विषयः किं भावरूपो नास्त्यभावरूपो वा प्रथमकल्पनायाममृषात्वाभ्युपगमप्रसङ्गः, द्वितीयकल्पनायां तु मनुष्याणिरेव, उभावपि न स्त इति चेत्, लोकसिद्धयोरुभयोः प्रतिषेधो विलक्षणयोर्वा, नाद्यः, एकत्रोभयनिषेधविधेरिव तत्प्रतिषेधस्याप्ययोगात्, विरुद्धयोरेकतरविधिनिषेधयोरन्यतरनिषेधविधिनान्तरीयकत्वात्, द्वितीयपक्षे तु न कोऽपि क्षतिः न

मलौकिकविषयमहसनिश्चयावपि लौकिकविषयनिवृत्तिस्तमिरुकिनिवृत्तिर्वा सम्भवतीत्यल प्रसङ्गेन ॥ ८१ ॥ " यथो मलौकिकविषयमहसनिश्चयावपि ... ॥ १ ॥ अन्यथाख्याति १ विजयनामेयं, साधुन्यायविशारद ॥ स्पष्ट निष्टङ्कयामास, कपातीरष्ठ गरिष्ठधीः ॥ १ ॥ अन्यथाख्याति १ रेय च पञ्चमी ॥ २ ॥ आत्म ख्याति २-र्विवेकाख्यातिरय च ॥ ३ असत्ख्यातिः ४ प्रसिद्धार्थख्याति ५ रेय च पञ्चमी ॥ २ ॥ आत्म ख्यातिस्तथा षष्ठी, ख्यातिः मासम्यलौकिकी ॥ अष्टम्ययाख्यताख्याति ८-रित्यष्टौ नामतः स्मृताः ॥ ३ ॥ मामा याद पयाख्याते-रेतास्वन्यनिरासतः ॥ पद्दिरद्वार्थतैकान्त, निरस्यन्ति धिया बुधाः ॥ ४ ॥"

विरोधाशोभयैकात्म्य, स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ॥ अवाच्यतैकान्तेप्युक्ति-र्नावाच्यमिति युज्यते ॥८२॥

अन्तर्बहिर्ज्ञेयैकात्म्यपो: सहाभ्युपगमो विरुद्धः स्याद्वादन्यायविद्विषामेव । तदवाच्यतायामुक्तिविरोधः पूर्ववत् । स्याद्वादाभयणे तु न कश्चिद्विरोध इत्याहुः ॥ ८२ ॥

भावप्रमेयापेक्षायां, प्रमाणाभासनिह्नव ॥ बहि प्रमेयापेक्षायां, प्रमाण तन्निभ च ते ॥ ८३ ॥

सर्वसंवित्तेः स्वसंवेदनस्य कथंचित् प्रमाणस्योपपत्तेस्तदपेक्षायां सर्वं प्रत्यक्ष, न कश्चित्प्रमाणाभासः, सौगतानामप्यत्राविवादात्, सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदन प्रत्यक्षमिति वचनात् । तन्निर्विकल्पकमित्ययुक्तं स्वार्थव्यवसायात्मकत्वमन्तरेण प्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः समव नात् । तमानभ्युपगमेऽप्यत एव बुद्धेरनुमानं स्यात् । तथायुक्तं लिङ्गाभावात् । तत्राद्यज्ञानमलिङ्गं, तदविक्षेपेणासिद्धेः । स्वयमप्रत्यक्षं ज्ञानं दर्शपरिच्छेदादनुमीयते इत्ययज्ञानं कर्मरूपमर्थस्य प्राकट्य तदिति अभिव्यक्ते स हि बहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमनुभूयते, ज्ञाते त्वनुमा नावगच्छति बुद्धिमिति वचनात् । तथार्थप्राकट्यमर्थधर्मो ज्ञानधर्मो वा ? प्रथमपक्षेऽर्थपरिच्छेदकज्ञानाविक्षेपेणेतरस्यासिद्धेर्न तल्लिङ्गम् ।

तदविशेषात्, तस्यास्वसंविदितत्वादनुमानात्वेऽप्यत्वप्रसङ्गात् । न हि ज्ञाने परिच्छेदकेऽप्रत्यक्षे तत्कृतोऽर्थपरिच्छेदः प्रत्यक्षः स्यात्, संतानान्तरज्ञानकृतार्थपरिच्छेदवत् । बहिरर्थस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्धर्मस्य प्रत्यक्षत्वमिति चेत्, न धर्मस्यापि स्वतः प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । स्वज्ञाने प्रतिभासमानस्य प्रत्यक्षत्वे संतानान्तरज्ञानेपि साक्षात्प्रतिभासमाने प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, तस्यानुमेयत्वाविशेषात् । बहिरर्थमात्रान्यस्य प्रमातुः स्वसंविदितत्वादविशिष्टमेव ज्ञाने प्रसिद्धमिति चेत्कस्तमर्थधर्मः स्वसंविदितो नाम ? अर्थवत् । सोऽयं ज्ञानमस्वसंविदितं प्राकट्यमर्थस्वरूपं स्वसंविदितमिच्छन्नपश्यो विपरीतप्रज्ञः । परिच्छिद्यमानस्य ज्ञानरूपस्यार्थधर्मस्यार्थज्ञानस्य कुतस्त्यो विशेषो येन तद्विशिष्टं सिध्येत् ? पुंसः स्वसंविदितत्वेन ततो विशेषो वा तदन्यतरेणार्थपरिसमाप्तेः किं द्वितीयेन ? स्वसंविदितार्थपरिच्छेदकत्वेन स्वार्थपरिच्छित्तिसिद्धेरप्रत्यक्षज्ञानस्याकिंचित्करत्वात् । पुंसो वा स्वसंविदितार्थत्वेनार्थपरिच्छेदसिद्धेः किमनेन ? तस्य करणत्वादकिंचित्करत्वमात्मनः कर्तृत्वमर्थस्य च कर्मत्वात्करणत्वविरोधात्, करणमन्तरेण क्रियायाः संभवाभावादिति चेत्तर्हि पुंसः स्वसंवित्तौ किं करणम् ? स्वात्मैवेति चेत्स एवार्थपरिच्छित्तावपि करणमस्तु कर्तुरनन्यस्यापि कथंचिद्भिन्नकर्तृकस्य करणस्य सिद्धेर्विभक्तकर्तृकवत् । एतेनार्थपरिच्छेदस्यार्थधर्मस्य स्वसंवित्तौ स्वात्मनः करणत्वे करणान्तरमकिंचित्करमुक्तम् । ततः पुरुषार्थपरिच्छेदयोरन्यतरेण स्वात्मनैव करणेनार्थपरिसमाप्तेः किं द्वितीयेन करणेन परोक्षज्ञानेन ? यद्येवमर्थज्ञानं तदेवार्थं तत्प्रत्यक्षं स्यादव्यभिचारहेतुः असत्यपि ज्ञाने साध्ये तस्यार्थस्वरूपस्य तदभावेपि भावादन्यथार्थाभावप्रसङ्गात् । न च ज्ञानस्याभावेऽर्थस्याभावः । परिच्छिद्यमानत्वधर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्याप्यभाव एवेति चेन्न, तस्य ज्ञानासिद्धौ प्रतिपत्तिविरोधात् विशेषणासिद्धौ तद्विशिष्टस्य धर्मिप्रतीतेरसिद्धत्वेन हेतुत्वायोगस्याभिधानात् । एतेनाहमर्थं जानामीति प्रतीतेरात्मनोऽर्थज्ञाने स्वसंविदि

समयप्राकट्य प्राप्तयोऽप्रत्यक्षभावां विप्रमुखी छिन्नमित्येतदपास्तं, तस्य पुद्गलस्याप्रत्यक्षत्वे तत्रामतीतेरयोगात्। इत्यविशिष्ट एव ज्ञाना भवेच्चरमभावोऽर्थसंवेदनः स्यात्। स च व्यभिचार्येव। एतेनेन्द्रियादिभिरसंबद्धं प्रत्युक्तं, तस्याप्यतीन्द्रियत्वेनाप्रत्यक्षज्ञानादविशेषेणासिद्धेः। विशेषेण वा तथाऽन्यतरेण भावेन्द्रियादिना स्वसंविदितेनार्थपरिच्छित्तेः किं द्वितीयेनाप्रत्यक्षज्ञानेन? तस्यैव प्रमाणत्वात्। व्यभिचारी चेन्द्रियादिरेकत्राभावे भावात् कारणस्येन्द्रियस्य मनसो वा करणं कार्यकत्वानुपपत्तेः। ततः प्रत्यक्षेतरयुगपदवभासस्य स्वसंवेदनात्मत्व परिवर्त्तमानस्याप्रत्यक्षत्वमनुमानविरुद्धं च। तथा हि। सुखदुःखादिपुद्गलप्रत्यक्षत्वे हर्षविषादादयोऽपि न स्युरस्मात्परवत्। एतेन प्रतिवर्णं नित्यं संवेदनं प्रत्यक्षं प्रत्युक्तं, तथाप्रतीत्यनुभवाभावात् तथानुभवमनभ्युपगमात्, स्थिरस्यात्मनः सुखदुःखादि पुद्गलात्मकस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानस्य हर्षविषादादेरनुभवात्। भ्रान्तोऽयमनुभव इति चेत् न, बाधकाभावात्। सर्वत्र सर्वदा भ्रान्तेरप्रत्यक्षत्वाविशेषात् परोक्षप्रमाणाप्रतिपत्तेः सौगतस्य। कथंचित्साम्यापेक्षयाऽन्तरानेः स्याद्वादानुप्रवेशः। न केवलं निर्विकल्पकेऽर्थदर्शने परोक्षप्रमाणविशेषः। किं तर्हि? तद्रूपस्यापेक्षो विकल्पस्वसंवेदनेऽपि, विकल्पाभिमुखे सर्वथा विकल्पस्य भ्रान्तत्वे बहिरिव स्वरूपेऽपि भ्रान्तेरप्रत्यक्षत्वाविशेषादभ्रान्तं प्रत्यक्षमिति वचनात्, कथंचिद्भ्रान्तत्वेऽनेकान्तसिद्धेरनिवारणात्। तस्मात्स्वसंवेदनापेक्षया न किंचिज्ज्ञानं सर्वथा प्रमाणम्। बहिरर्थापेक्षया तु प्रमाणतदाभासव्यवस्था, तत्संवादकविसंवादकत्वात् क्वचित्स्वरूपे केशमशकादिज्ञानवत्। तथापि केशादिज्ञाने हि बहिर्विसंवादकत्वादप्रमाणाभासे स्वरूपे संवादकत्वात्प्रमाणम्, नचैवं विरोधः प्रसज्यते, जीवस्यैक-स्यावरणविगमविशेषात् तस्येतरप्रमाणसंवेदनपरिणामसिद्धेः कालिकादिविगमविशेषात्कनकादिर्वात्मेतरपरिणामवत् ॥ ८३ ॥

सर्वं प्रत्यक्षमिति सर्वे प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः, न चैवमनुमित्यादिना प्रत्यक्षस्य साङ्कर्यं, क्वचित्तदीर्घप्रतीतेरप्यदुष्ट

स्वाभ्युपगमात्, अस्तु वा यद्विषयत्वावच्छेदेन ज्ञानाजन्यत्वं तद्विषयत्वावच्छेदेनौपाधिकमेव प्रत्यक्षत्वम्, अनुमित्याद्याकारस्मा
ज्ञानात् सुखादित्याद्याकारस्यात्मादौ विषयत्वाद्यभ्युपगमादिति दिक्। 'ज्ञाते त्विति' ज्ञाते तु प्राकट्ये, अनुमाना
पद्धिन्नमपगच्छति निश्चिनोति बुद्धिमित्यर्थः। इतरस्य प्राकट्यस्य, अनुमानापेक्षत्वमसत्त्वादिति, अनुमानापेक्ष
त्वमप्राकट्यस्यार्थपरिच्छेदाविषये हेतुः, तत्र चास्वसंविदितत्वमिति बोध्यम्। तस्यानुमेयस्याविशेषादिति। यथा सन्ता
नान्तरज्ञानप्रतिभातेऽर्थे ज्ञानावच्छेदकत्वेनानुमेयत्वं तथा स्वज्ञानप्रतिभातेऽपीत्यविशेषो भावनीयः। अर्थज्ञानस्येत्यत्र
ज्ञानपदे करणव्युत्पत्तिः। तेन न तस्य प्राकट्यविशेषणत्वानुपपत्तिः। कुत इति, ततः परोक्षार्थज्ञानात् कुतः प्राकट्यस्य
विशेषो न कुतश्चिदनुमानापेक्षत्वतौल्यादित्यर्थः। स्वत इति, स्वत आत्मना, स्वसंविदितत्वेनापरोक्षप्राकट्यस्य च
तत्राप्यस्ततया तथात्वेनेत्यर्थः। भाष्ये तदन्यतरेण परोक्षज्ञानस्वसंविदितप्राकट्ययोर्मध्ये परोक्षज्ञानस्वसंविदितापप्राकट्ययो
र्मध्ये वाऽन्यतरेण, अर्थपरिसमाप्तेरर्थव्यवहारसिद्धेः। किं द्वितीयेन परोक्षज्ञानेनेत्यर्थः। 'अपि च फलकर्तृकस्येति'
उपचेयस्येऽपि कर्तृत्वकरणत्वाद्युपाधिभेदेन व्यवहारभेदसम्भवादित्यर्थः। भिन्नफलकर्तृकत्वादिति क्रियायां हि सकरणकस्य तथं
न तु कर्तृभिन्नकरणवत्त्वं तद्भिन्नकरणवत्त्वं वेत्यव्याप्त्याशङ्कः भयानिति भावः। अर्थपरिच्छेदस्य प्राकट्यस्य, तथाप्रती
तेरयोगादिति, इदं ज्ञानं पटविषयो घटज्ञाततावत्त्वादित्यनुमानस्य हेतोरज्ञानासिद्ध्या कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः। पक्षाज्ञानाद्वा
श्रयासिद्धिरप्यत्र द्रष्टव्या, एतेनाहं घटज्ञानवान् घटज्ञाततावत्त्वादित्यात्मपक्षकमनुमानमप्यपास्तम्, साध्याप्रसिद्धेश्चेति बोध्यम्।
न च ज्ञानजन्यस्य समवायेनार्थनिष्ठस्य ज्ञाततास्यधर्मस्य सम्य पविशेषमात्मनिष्ठस्याच्छिन्नकमात्मपक्षकमर्थपरिच्छेदवत्त्वानु

मानमर्हं, न च द्वयोर्मानासिद्धिरपि, संयुक्तसमवायादियोग्यसन्निकर्षेण तत्प्रत्यक्षात्, न च तस्याप्यनुमानापेक्षत्वेन साध्या विशेषो, लिङ्गज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वात्, तद् ज्ञानज्ञानत्वेनाव्यवस्थादित्यपि वक्तु साम्प्रतम्, साध्याप्रसिद्धेरुक्तोत्तरत्वात्, अतीतानागतेष्वर्थेषु ज्ञानेन ज्ञातताया जनयितुमशक्यत्वात्, ज्ञानजन्यज्ञाततायां मानाभावाच, अन्यथेच्छाकृत्यादेरपीच्छाकृत्यादिजन्यस्य सिद्ध्यापत्तेरिति दिग् । आत्मान्तरवदिति, न च स्वीयसुखदुःखसाक्षात्कारत्वेन हर्षविषादादिहेतुत्वाददोषः, अविदितनत्साक्षात्कारस्य निर्विकल्पकतुल्यत्वेनाव्यवस्थात्, सुखदु सज्ञानसंवेदनत्वेन हेतुत्वौचित्यात्, सर्वदा स्वभावत्वात् आप्रज्ञापामपि, आवरणविगमविशेषादिति विगतमिति भावे क्त । आवरणविगमविशेषादित्यर्थः । सर्वत्र ज्ञाने स्वरूपे प्रामाण्यमनाकुलमेव बहिरर्थे त्वनियतस्तत्क्षयोपशम इति स्वभावकल्पनान्न विरोध इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

न च जीवो नास्त्येवेति वक्तुं पञ्चाद्यकप्रमाणस्य भावात् । तथा हि—

जीवशब्द सबाह्यार्थ, सज्ञात्वाद्धेतुशब्दवत् ॥ मायादिभ्रान्तिसज्ञाश्च, मायाद्यैः स्वैः प्रमोक्तिवत् ॥८४॥

तेन कृत मुख्यः स्यादिति विज्ञोपमात्रं, लोकरूढेः समासरूपव्यतिरिक्तेन शरीरेन्द्रियादिकमपेन जीवशब्दोऽर्थवान् । न हि शरीरेऽयं व्यवहारो रूढस्तस्याचेतनत्वात्भोगासम्भवात् । का पुनरियं लोकरूढिः ? यत्रायं व्यवहारो जीवो गतस्तिष्ठतीति वा । न हि शरीरेऽयं व्यवहारो रूढस्तस्याचेतनस्याभोगात् । नापीन्द्रियेषु, तेषामुपभोगसाधनत्वेन प्रसिद्धः । न रूपादिविषये, तस्य भोग्यत्वेन व्यवहारात् । किं तर्हि ? विज्ञानत्वेन रूढः । नापीन्द्रियेषु, भोक्तर्येवात्मनि जीव इति रूढिः । शरीरादिकार्यस्य चैतन्यस्य भोक्तृत्वमयुक्तं भोगक्रियावत् । ननु सुखदुःखाद्यनुभवने भोगक्रिया । सा एतामन्वयिनि गर्भादिमरणपर्यन्ते चैतन्ये सर्वचेतनाविशेषव्यापिनि भोक्तृत्वं, शरीरादिविलक्षणस्यात्मस्येति चेतदेवात्मद्रव्यमस्तु,

जन्मनः पूर्वं मरणादूर्ध्वमपि तस्य सद्भावोपपत्तेरन्यथा पृथिव्यादिसमुदयशरीरेन्द्रियविषयेभ्यो चैतन्यस्यासंभवात् । न तत्कार्यं तयोरन्-
न्वयव्यतिरेकसमस्ति, क्वाचित्कसम्भवात् । चैतन्यस्यापि सत्त्वादिसमन्वयात्कार्यत्वमिति चेन्न, तत्त्वभेदेऽपि तस्य भावात् ।
पृथिव्यादितत्त्वभेदानामेकविकारित्वसमन्वयाभावप्रसङ्गात् एव, केषांचित् प्राणादिभेदवदिति चेत् किमिदानीं चैतन्यभूतयोरेकविकारि-
समन्वयोऽस्ति ? येन तत्त्वान्तरत्वेन भेदो न स्यात् । तस्मादेकविकारिसमन्वयासत्त्वं चैतन्यस्य । तदेव च तत्त्वान्तरत्वमित्यनाद्यनन्तत्वं
चैतन्यस्य साधयति । तादृशचैतन्यविशिष्टे काये जीवव्यवहारश्चैतन्यस्योपयोगशब्देनोपचारादेव । ततश्च चित्तसंताने जीवव्यवहार इत्यसारं,
तस्य निराकृतत्वात् । ततः सर्वैस्तमोऽन्यस्वरूपैरुपयोगस्वभावेन जीवेन जीवशब्दः सधर्मार्थ इति साध्यनिर्देशे सिद्धसाध्यताभावः
संज्ञात्वादिति हेतुर्निर्दिष्टः सधर्मार्थत्वविरुद्धाभिप्रेतमात्रसूचकत्वेन तस्य व्याप्तत्वादिति चेन्न, संज्ञाया वक्त्रभिप्रायमात्रसूचक-
त्वस्य प्रमाणाप्रतिपत्तत्वात् । तथा हि । न्याय संज्ञाभिप्रेतमात्रं सूचयति, तयोर्व्यभिचारात् नियमायोगात् तदाभासवत् । न च तद्योगः
संज्ञया, तदर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानस्यार्थक्रियाभिजनस्य दर्शनात्करणमक्षिमपि तद्वत्, करणप्रतिपत्तीनां तदभावेऽप्याचरणीयत्वात् ।
ततः संज्ञात्वं जीवशब्दस्य सधर्मार्थत्वं साधयति हेतुसम्भवात् । सर्वेण हि हेतुमान्निर्हेतुकस्य सधर्मार्थोऽभ्युपगम्यते, साधनतदा-
भासयोरन्यथा विशेषासंभवात्, वक्त्रभिप्रायमात्रसूचकत्वस्य साध्यार्थस्याविशेषात् । तद्विशेषमिच्छता परम्परयापि परमार्थत्वानपायो
वाचः प्रतिपत्तव्यम् । कथित्प्रभिचारदर्शनात्प्रमाणे चक्षुरादिकेऽपि कथमाश्वासः ? तदाभासोपलम्भेऽप्यप्रमाणाभासे कुतो धूमा-
देरग्न्यादिप्रतिपत्तिः ? सर्वकारणमात्रस्य व्यभिचारसंभवात् । न चैवमसिद्धं कार्यविजन्मनोर्भेरिव प्रतिपत्तेरपि भावात् । सुवि-
वेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरतीति, तद्विवेकपरीक्षायां सुविवेचितः शब्दोऽर्थं न व्यभिचरतीति प्रसिद्धेरितरत्रापि तद्विशेषपरीक्षास्तु,

निषेधाभावात्। ननु धूमसम्बन्धिप्रत्यभिधानत्वाभिचारोपलम्भे तदितरप्रमाणानुमानप्रत्यक्षसामग्रीस्तदितरैविषयं परमतां कथमा-
भासः स्यात्? तस्मात्प्रमाणसिद्धसंस्कारोपाधिविशेषेऽपि कश्चिदस्यैवानुमाने च परिशुद्धप्रत्यक्षप्रमेयेष्वेवावगते, परीक्षाक्षेपेणैवाशक्तनात्।
ननु चाभावोपादानस्यापरम्परभावो संज्ञायां प्रवेशेन परीक्षक एव, न पुनरीश्वरप्रमवे तस्य परीक्षाऽप्रमत्तादिति चेन्न, तस्याः
सर्वथा भावोपादानस्याभावेऽभावोपादानस्यासिद्धेः। सर्वत्र भावोपादानसंभवे हि समाख्यानामितरोपादानप्रवृत्तिः, एतेनैतदपि प्रत्युक्तं
यदुक्तं सौगतेन 'अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः। शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रितः॥१॥' इति, तत्त्वतो भावाभयत्वा-
भावे वासनोद्भवभावाभावत्वानुपपत्तेः सर्वथानुभवपूर्वकत्वाद्वासनायाः परम्परया वस्तुप्रतिबन्धात्। पूर्वपूर्ववासनातः परोपरोत्पत्तौ
नायाः समुद्भवादनादित्वादवस्त्वाश्रयत्वमेवेति चेन्न, शब्दवासनाया अप्यनादित्वे परार्थानुमानशब्दवासनायाः साधनलक्षणदर्शनति-
मित्तकत्वविरोधात्। त्रिरूपाद्धेतुवचनस्य परम्परया धूमादिवाद्यस्वावगतौ हेतुलक्षणपरीक्षकस्य भावाभयत्वं युक्तम्। भावमात्र
रूपैविधाद्यनेकाकारविवर्तः प्रत्यासत्तिनीयः प्रतिशरीरं भेदात्मकोऽप्रत्याख्येयाकारः। प्रतिक्षिपन्तमात्मानं प्रतिपोषयन्तीति कथं प्रमा-
णेन। तदनेन हेतोः प्रकाश्यमानस्य प्रतिपत्तिं, पक्षस्य प्रत्यक्षादिभिरबाधितत्वात्। तत्र निरवच्छिन्नस्यात्मसंवेदितस्य सर्वशरीरे
प्यभिन्नस्यैकस्य प्रतिक्षणं भिन्नस्य चात्मनः प्रतिभासमानस्य प्रत्याख्यानाद्वैतसाधनात् तेन शीर्यतः प्रमाणार्थः। ननु च माया-
दिभ्रान्तिसंज्ञाभिरनाद्यर्थोभिरनैकान्तिकं संज्ञात्वमिति चेन्न, तासामपि मायादेः स्वैरर्थैः, सत्यार्थत्वात् प्रमाणवचनवत्। न हि
मायादिसमाख्याः स्वार्थरहिता विशिष्टप्रतिपत्तिहेतुत्वात् प्रमाणसमाख्यावत् भ्रान्तिसमाख्यानामर्थाभावत्वे ततो भ्रान्तिप्रतिपत्तेरयो-
गात् प्रमाणत्वप्रतिपत्तिप्रसङ्गाच्च विशिष्टप्रतिपत्तिहेतुत्वमसिद्धम्। प्रमाणसम्बन्धस्य स्वार्थविशेषरहितत्वे भ्रान्तिप्रतिपत्त्यनुपपत्तेश्च न तद-

सिद्धे, घटो निदर्शनं साधनधर्मविकलं स्यात् । एतेन खरविषाणादिसाध्यानामपि स्वार्थरहितत्वमपास्तं, विशिष्टप्रतिपत्तिहेतुत्वाविशेषादन्यथा भावसाध्यत्वमसङ्गात् । ततो न तैरपि व्यभिचारः ॥ ८४ ॥ किञ्च—

तेन शरीरेन्द्रियादिकलापेन, कृत उत्पादितः, मकृतो जीवशब्दार्थः स्यात् । 'अ मन इति' तथा चानन्वयमव्यापिन एकमवव्यापित्वं न दुर्घटमित्यर्थः । सिद्धसाधनाभाव इति उपचरितचैतन्येन शरीरादिनेति शेषः । साध्यदोषनिरासस्य हेतुदोषमाशङ्कत सङ्ग्रास्त्वादितीत्यादिना, परिहरति–नेत्यादिना, अभिप्रेतमाध्यमिति पारमार्थिकसम्बन्धशून्यमभिप्रेतमित्यर्थः । तत्स्वाङ्गीकारे स्वार्थोपस्थितिद्वारा शब्दप्रमाजनकतायाः एव न्याय्यत्वात्सामिस्मृत्यादिविलम्बेन ततोऽनुमितिरूपत्वायाः अयोगादिति बोध्यम् । तदाभासवन्मरीचिकायाञ्जलसंभावत्, करणप्रतिपत्तिवदिन्द्रियव्यापारवत् । यथा ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानानामर्थक्रियानियमो दृश्यते तथा संज्ञाया अपीति तद्वत् संज्ञाप्रमाणमिति भावः । भाष्ये तदितरेति अभिधानकारणसामग्रीतरेत्यर्थः, सर्वथेति शून्योपादानत्वैकान्तनिराकरणादित्यर्थः । संज्ञाया भावाभावोभयरूपं सञ्ज्ञानलक्षणमुपादानं तदेव पररूपेणाभावरूपमित्येवमभावोपादानत्वं तु नास्मत्पक्षप्रतिकूलमित्याह–'सर्वत्रस्यापि' ॥ परिनिष्ठितः प्रतिबिम्बितः, भावाभावोभयात्मित इति घटादिसंज्ञार्थस्य घटादेः स्वरविषाणाद्यभावव्यावृत्त्या भावरूपत्वा द्भावान्तरव्यावृत्त्या—चाभावरूपत्वादुभयव्यावृत्त्या चोभयरूपत्वादिति भावः । 'तदनेनेति' अनेन संज्ञाया भावाभयत्वव्यवस्थापनेन, ननु जीवशब्दः सबाह्यार्थः संज्ञात्वादित्यत्र शरीरेन्द्रियकलापार्थत्वेऽपि निरतिशयत्वादिस्वभावेन सांख्यापरिकल्पितेन प्रतिक्षणभिन्नस्वभावेन च सौगतपरिकल्पितेनात्मना चरितार्थत्वाच स्याद्वादिन इष्टसिद्धिः स्यादित्याशङ्काया

माह–' मत्रेत्यादि ' नन्वेवमितरबाधाविमहिम्ना व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यानुमितिरभ्युपगमे पर्वतो द्रव्यवान् धूमादि त्यतोऽपि वह्नित्वेन वह्न्यनुमितिः स्यादिति चेत्, नेत्थं निर्णीतिकोपयोगप्रामाण्यवादिनां नः, तथोपयोगे तथानुमितेरिष्टत्वात्, अत एव परेऽपि मङ्गलं सफलं शिष्टाचारविषयत्वादित्यादेर्मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वानुमितिमिच्छन्ति । इयांस्तु विशेषो यत्परेषां सधानुमितावितरबाधादः परामर्शसहकारित्वमस्माकं त्वन्तर्व्याप्तिग्राहकतर्कोपधीयत्वमिति दिग्। विशिष्टप्रतिपत्तिहेतुत्वा वसाधारणधर्मप्रकारकधीहेतुत्वात्, भ्रान्तिप्रतिपत्तेरयोगादिति भ्रान्तेरसत्ख्यातित्वनिरासादित्यर्थः। प्रमाणत्वप्रति पत्तिमसद्भावादिति भ्रान्त्यन्यज्ञानस्य प्रमात्वनियमादित्यर्थः ॥ ८४ ॥

बुद्धिशब्दार्थसंज्ञास्तास्तिस्रो बुद्ध्यादिवाचिका ।तुल्या बुद्ध्यादिबोधाश्च त्रयस्तत्प्रतिबिम्बका ॥८५॥

मेप्याहुः अर्थाभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामान ' इति–जीवार्थस्य जीव इति संज्ञा, जीव इति शब्दस्य च, जीव इति बुद्धेश्चेति । तत्रार्थपदार्थक एव जीवशब्दः तथार्थः सिद्धो, न बुद्धिशब्दपदार्थकः। ततोनेन हेतोर्व्यभिचारः, संज्ञात्वस्य सामान्येन हेतुत्वमात् इति तेपि न सम्यगुक्तयः सर्वत्र बुद्धिशब्दार्थसंज्ञानां तिसृणामपि स्वव्यतिरिक्तबुद्ध्यादिपदार्थवाचकत्वात्। यस्माद्धि शब्दानुचारितात् व्यभिचारेण यत्र बोधः प्रमाणतो स एव तस्यार्थः स्यात्, अन्यथा शब्दव्यवहारविलोपात्। यथा च जीवशब्दादर्थपदार्थकाज्जीवो न इत्याह्य इत्यत्र जीवार्थस्य प्रतिबिम्बको बोधः प्रादुर्भवति तथा बुद्धिपदार्थकाज्जीव इति बुद्धय इत्यादेर्बुद्ध्यर्थस्य प्रतिबिम्बको जीव इत्यादेति शब्दपदार्थकाच्छब्दस्य प्रतिबिम्बकः स्यात्। ततश्चोऽयोः तिसृणां संज्ञानामवगम्यन्ते तत्प्रतिबिम्बकबोधानां त्रयाणामेव भावात्। तदनेनाचार्यो हेतुव्यभिचाराशङ्का प्रत्यस्तमयति, बुद्ध्यादिसंज्ञानां तिसृणामपि स्वव्यतिरिक्तवस्तुसंबन्धदर्शनात् तदुक्तीनो

च विद्युतां तमिस्रोसमानाविषयतोपपत्तेः । सामान्यतो बोधद्वयस्य धर्मित्वात् स्वव्यतिरिक्तार्थस्य च सत्यार्थत्वस्य साध्यत्वादव्यभि-चारविपक्षस्यासत्त्वादव्यभिचारी हेतुः । ननु च विज्ञानवादिनं प्रति संज्ञात्वादिरसिद्धो हेतुः, संज्ञाया विज्ञानव्यतिरेकेणासत्त्वात् । दृष्टान्तश्च साधनविकलो हेतुसत्त्वस्य तदाभासेष्वभावव्यवस्थापितत्वात् ॥ ८५ ॥ संज्ञाभासज्ञानस्य हेतुत्वे सत्याभासस्वप्नज्ञानेन व्यभिचारी हेतुः इति कश्चित् तं प्रत्यभिधीयते—

चारित्रयां मुक्तादिबोधा मुक्तादेर्विषयस्य संज्ञाजनिता बोधाः, तत्प्रतिबिम्बकादिविषयविषयाकाराः, तथाऽऽत्मा सर्वेषामपीति तदाकारज्ञानादिस्वार्थः ॥ ८५ ॥

वक्तृश्रोतृप्रमातॄणां, बोधवाक्यप्रमाः पृथक् ॥ भ्रान्तावेव प्रमाभ्रान्तौ, बाह्यार्थौ तादृशेतरौ ॥८६॥

वक्तुरभिधेयबोधाभावे कुतो वाक्यं प्रवर्तेत ? तस्याभिधेयबोधनिबन्धनत्वात् । वाक्याभावे च श्रोतुरभिधेयज्ञानासंभवस्तस्य तन्निमित्तत्वात् । प्रमातुः प्रमितेरभावे च सत्यार्थयोः प्रमेययोरव्यवस्थानादित्यवस्थानुपपत्तेर्वक्त्रादित्रयस्य बोधादित्रयं पृथग्भूतमुपे-यम् । तथा सति न हेतोरसिद्धताविरोधो दृष्टान्तस्य वा साध्यादिवैकल्यं प्रसज्यते । स्यान्मतं 'बहिरर्थाभावात्स्वादित्रयं न बुद्धेः पृथग्भूतं वक्त्रादीनामामा बुद्धेरेव वक्त्रादित्वव्यवहारात्, वाक्यस्यापि बोधव्यतिरेकेणासत्त्वात्, प्रमाया बोधात्मकत्वात् । ततोऽ-सिद्धविरोधः साधनस्य हेतुदृष्टान्तयोरुभयस्य' इति, तत्र रूपादेर्मोहकस्य तद्व्यतिरिक्तविज्ञानसंतानकलापस्य च स्वांशमात्रावलम्बिनः प्रमातृत्व विभ्रमकत्वमात्रो साधकत्वेनासिद्धत्वस्योपगम्योपगमविरोधात् । न हि रूपादेरभिधेयस्य मातृकस्य वक्तुः बोधस्य विभ्रमकत्व-नाम्ने व्यतिरिक्तविज्ञानसंतानकलापः स्वांशमात्रावलम्बी विप्लुतिः परस्परमसंचारात् येनाभिधानाभिधेयज्ञानभेदः स्यात् । तस्यापि

विभ्रमकल्पनायां न प्रमाणसिद्धिरभ्रान्तस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितेः । प्रमाणस्यापि विभ्रमकल्पनायां कथमन्तर्ज्ञेयवेदनोपे तस्य-
मित्यभ्युपगमो न विरुध्यते ? प्रमाणमन्तरेण तदभ्युपगमे सर्वस्य स्वेष्टाभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रमाणभ्रान्तौ बाह्यार्थयोरन्तर्ज्ञान्यात्मपोः
प्रमेययोरन्तर्ज्ञेयबहिर्ज्ञेययोरिष्टानिष्टयोर्विवेकस्यापि भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । तौ स्यादन्तर्ज्ञेयैकान्ते ? ततस्तदभ्युपगमो न विरुद्धो
भवेत् । यदि पुनः प्रमाणमभ्रान्तमिष्यते तदा बाह्यार्थोऽभ्युपगन्तव्यः तदभावे प्रमाणतदाभासव्यवस्थित्ययोगात् ॥८६॥ तथा हि,—

'वक्ष्यति' वक्तरि वाक्यजनको यो बोधः श्रोतरि च वक्तृवाक्यपाठजनितं यद्वाक्यं प्रमातरि च या तदुभयप्रमा
ताः पृथगिति वीप्सापरत्वादवभासन्त इति क्रियाध्याहारात् पृथक्पृथगवभासन्त इत्यर्थः । प्रमाभ्रान्तौ तासां प्रमाणां ज्ञाना
तिरिक्तविषयत्वेन भ्रान्तित्वे चाङ्गीक्रियमाणे, तादृशेतरौ तथ्यातथ्यौ, बाह्यार्थौ भ्रान्तावेव स्याताम् । तथा च व्यवहा
रमात्रोच्छेद इति भावः । असम्भारतविशेषेण स्वरूपसम्भरणाभावात्, परपक्षदूषणमाह ॥८६॥

बुद्धिशब्दप्रमाणत्वं, बाह्यार्थे सति नासति ॥ सत्यानृतव्यवस्थैवं, युज्यतेऽर्थाप्त्यनाप्तिषु ॥८७॥

बुद्धेः स्वप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्छब्दस्य परप्रतिपादनार्थत्वात् । स्वपरप्रतिपत्त्यर्थं साधनं बुद्धिशब्दात्मकं स्वसंवित्त्येव परप्रतिपादनायो
गात् तस्याः परप्रत्यक्षत्वात् । तस्य च सति बहिरर्थे प्रमाणत्वमर्थप्राप्तितः सिध्येत्, असति प्रमाणाभासत्वमर्थाभावितः । इति
समानुगम्यतया बुद्धिशब्दयोर्दृश्यते, स्वपरपक्षसाधनदूषणात्मनोस्तथा भवितेः । तदेव परमार्थतः सम्यगिर्थः, साधनदूषणप्रयोगात् ।
इत्येकत्वमो हेतुः भवति । न चानेकत्वप्रमसिद्धं, सत्येव बहिरर्थे परमार्थतो हेतोरुपपत्तेस्तथोपपन्नत्वस्य प्रधानस्वपक्षस्य सद्भावात् ।
अन्यथा स्वप्नेतरविशेषाभावे केन साधितं दूषितं च ? इति कुतः संतानान्तरमन्यथा स्वसन्तानमप्यपक्षयेत्तथाकारशून्यत्वं साधयेत् ?

बहिरर्थस्य वास्तवस्य भावस्वरूपस्याभावे हि साधनदूषणप्रयोगस्य हेतोः संभवे स्वप्नावस्थायामिवोत्स्वप्नयोर्विशेषासिद्धिः । ततः किंचिन्मात्रमपि केन सद्योपलम्भनियमादिनानुमानेन स्वार्थेन साधितं स्यात् परार्थेन वा वचनात्मना परं प्रति, किं वा स्वसंविदितैव सतः प्रत्यक्षत एव साधितं स्यात् ? तत्साधनस्य स्वप्नवन्निर्विषयत्वात् । किं वा बहिरर्थाभावे केन, जडस्य प्रतिमा-सायोगात् इत्यादिना स्वार्थेन परार्थेन वा दूषणेन दूषितं स्यात् ? इति संतानान्तरमपि न केनचित्साधनेन साधितं स्यात् । तदनभ्युपगमे न केनचिद्दूषणेन दूषितं स्यात् तथा स्वसंतानक्षणक्षयादिकं च न केनचित् साधितं स्यात् । तदनभ्युपगमेऽपि न केनचिद्दूषितम् । इति न कश्चिद्व्यवतिष्ठते । तैमिरिकाक्षणिकचन्द्रदर्शनवद् भ्रान्तः सर्वो व्यवहार इत्यत्रापि तत्त्वज्ञानं शरणं, तत एव सर्वविभ्रमव्यवस्थितेः । इति व्याहतमेतत् तत्त्वज्ञानात् सर्वस्य भ्रान्तत्वसाधनम् अन्यथा बहिरर्थवदभिसंहितस्यापि सर्व विभ्रमस्य निराकरणापत्तेः भ्रान्तादेव ज्ञानात् तस्याप्यसिद्धेः । तथा परमाण्वादिदूषणेऽपि प्रतिपत्तव्यं तत्त्वज्ञानं शरणमतत्त्व-ज्ञानादभिसंहितस्यापि परमाण्वाद्यसत्त्वस्य निराकरणापत्तेः । अन्यथा तत्त्वमज्ञं स्यादिति सर्वत्र योज्यं सर्वस्य स्वेष्टस्य स्वयमनिष्टस्य च तत्त्वज्ञानादेव साधनदूषणोपपत्तेः । एतेन साधनदूषणप्रयोगादिति साधनमसिद्धमित्युक्तम् प्रतिक्षिप्तमपसिद्ध-त्वस्य स्वयमिष्टस्य तदसिद्धत्वस्य चानिष्टस्य साधनदूषणप्रयोगादेव व्यवस्थापनादन्यथा तद्व्यवस्थितेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदिमे विज्ञानसंतानाः सन्ति न सन्तीति तत्त्वाऽप्रतिपत्तेर्दापदुविरनिबन्धनैव इत्येनात्मना कथंचित्सकलाकारेणाद्वयानामपि परमाणूनां बहिरपि समवस्थाने विप्रतिपत्तिमात्रमलक्षणीयमेव । कदाचन एव हि ज्ञानपरमाणव संविन्मात्रादन्यापद्यस्थान्यन्ते नाम्य मेति दुष्परिहरं बहिः परमाणूनां व्यवस्थापने, तत्र पूर्वादिदिग्भागभेदेन षडंशतायां षडंशादिकल्पनया वृत्तिविकल्पेन वा परप

धोपालम्भे स्वपक्षघातात् तस्योपालम्भाभासत्वसिद्धेः। समानं हि दूषणं बहिःपरमाणुषु संवित्परमाणुषु च। देशतः संबन्धे षट्कत्वं दिग्भागभेदात् सर्वात्मना प्रचयस्यैकपरमाणुमात्रत्वम्। प्रचयस्य परमाणुभ्यो भेदे प्रत्येकं परिसमाप्त्यैकदेशेन वा वृत्तौ प्रचयबहुत्वं सांशत्वापादनमनवस्था च। न च परमाणुभिः संसृष्टैरसंसृष्टैर्वा प्रचयस्योपकारे संसर्गासंभवो, व्यवधानेन व्यवधीयमानाभ्यां व्यवधायकस्य सजातीयस्य विजातीयस्य वा व्यवधाने प्रकृतपर्यनुयोगोऽनवस्थाप्रसङ्गश्च चेति स्वपक्षघातः स्यात्, सूक्ष्मस्थूलसमाने बहिर्योलम्बरे तस्यानवकाशात् इत्येकविषयानेकाकारात्मवत्। तत्रापि विरोधो दूषणमिति चेत् सर्वथा कथंचिद्वा? न तावदाद्यः पक्षः, सर्वथा कश्चिद्विरोधासिद्धेः शीतोष्णस्पर्शयोरपि सत्त्वाद्यात्मनाऽविरोधात्, स्वेष्टेऽपि तस्य कथंचिद्विरोधपरिहारस्य पुनरायाससामर्थ्यसिद्धेर्न द्वितीयः पक्षः संभवति। तत्साक्षात्परंपरया वा विभ्रमविकरणभावापन्नं ज्ञानं, स्वरूपव्यतिरिक्तार्थालम्बनं, भावमात्रकत्वात् संतानान्तरसिद्धिवत्। विरूपज्ञानमात्रमात्रकत्वस्येव व्यभिचार इति चेत् न, संतानान्तरसाधनस्यापि व्यभिचारप्रसङ्गात्। न हि व्यापारव्याहारनिर्भासोऽपि विप्लुतो नास्ति, येनाव्यभिचारी हेतुः स्यात्। तदन्यत्रापि वासनाभेदो गम्येत न संतानान्तरम्। यथैव हि जाग्रद्दशायां बहिरर्थवासनाया दृढतमत्वात्तदाकारस्य ज्ञानस्य सत्यत्वाभिमानः, स्वप्नादिदशायां तु तद्वासनाया दृढत्वाभावात् तद्वेदनस्यासत्यत्वाभिमानो लोकस्य न परमार्थतो बहिरर्थः सिध्यतीति वासनाभेदोऽभ्युपगम्यते, तथा जाग्रद्दशायां संतानान्तरज्ञानस्य वासनाया दृढतमत्वात्सत्यत्वाभिमानोऽन्यत्र तद्दार्ढ्याभावादसत्यत्वव्यवहार इति वासनाभेदो गम्यतां, न तु संतानान्तरम्। तदनभ्युपगमे स्वसंतानक्षणक्षयादिसिद्धिः कथमभ्युपगम्यते? ततः सुदूरमपि गत्वा किंचिद्वेदनं स्वेष्टतत्त्वावलम्बनमेषितव्यम्। तदेव वेद्यवेदकाकारं बहिरर्थवेदनस्य स्वरूपव्यतिरिक्तालम्बनस्य साधयति। ततो बहिरर्थस्य सिद्धेः सिद्धं चक्षुरादित्रय, तस्य च बोधादित्रयम्।

दे साधनदूषणप्रयोगस्य हेतोः संभवे स्वप्नजाग्रदवस्थाभाविनोस्तत्प्रयोगयोर्विशेषासिद्धिः ।
भ्रमादिमानुमानेन स्वार्थेन साधितं स्यात्, परार्थेन वा वचनात्मना परं प्रति, किं वा
स्यात् ? तत्साधनस्य स्वप्नाभिनिर्भासवत्त्वात् । किं वा बहिरर्थभावं केन, अज्ञस्य प्रतिभा-
ा दूषणेन दूषितं स्यात् ? इति संतानान्तरमपि न केनचित्साधनेन साधितं स्यात् ।
त्, तथा स्वसंतानधर्मप्रवाहोऽपि च न केनचित् साधितं स्यात् । तदनभ्युपगमेऽपि न
तैमिरिकज्ञानोपन्यस्तदर्शनवद्भ्रान्त्या सर्वो व्यवहार इत्यत्रापि तत्स्वप्नोपमं स्मरणं, तत एव
: तत्स्वप्नात् सर्वस्य भ्रान्तस्यासाधनम्, अन्यथा बहिरर्थवदभिसंहितस्यापि सर्व
नात् तस्याप्यसिद्धेः । तथा परमाण्वादिदूषणेऽपि प्रतिपत्तव्यं तत्स्वप्नाने स्मरणमवस्थ-
निराकरणापत्तेः । अन्यथा तत्स्वप्नमपि स्यादिति सर्वत्र योज्यं, मतस्य स्वेष्टस्य
ोपपत्तेः । एतेन साधनदूषणप्रयोगादिति साधनमसिद्धमितीच्छन् प्रतिक्षिप्तस्तत्सिद्ध
। साधनदूषणप्रयोगादेव व्यवस्थापनादन्यथा तदनवस्थितेर्वैफल्यवचनादित्यभ्यनुज्ञानात् ।
तस्याऽप्रतिपत्तेर्ज्ञापकानुपलब्धिरभिमान्यमेव दर्शनेनात्मना कथंचित्स्वल्पाकारेणाद्वयानामपि
भाषान्तर्भावेपत्वात् । अद्वया एव हि ज्ञानपरमाणवः संविन्मात्राद्वयाद्वयस्वात्मन्ये भाव्य-
पने तत्र पूर्वापरदिग्भागभेदेन अज्ञानस्यापि पर्यायादिकल्पनया वृत्तिविकल्पेन वा परस्य

भे स्वपक्षाक्षपात् तदुपोपालम्भाभासत्वसिद्धेः। समान हि दूषणं बहिःपरमाणुषु, संविल्परमाणुषु च। देशतः संबन्धे

भागभेदात्, सर्वात्मना प्रचयस्यैकपरमाणुमात्रत्वम्। प्रचयस्य परमाणुभ्यो भेदे प्रत्येकं परिसमाप्त्यैकदेशेन वा वृत्तौ

चेत् ... पादमनवस्था च। न च परमाणुभिः संसृष्टैर्व्यवहितैर्वा प्रचयस्योपकारे संसर्गासंभवो, व्यवधानेन व्यवधीय

नामांश ... तुल्यजातीयस्य, विजातीयस्य वा व्यवधाने प्रकृतपर्यनुयोगोऽनवस्थाप्रसञ्जनं चेति स्वपक्षपातः स्यात्, सूक्ष्मस्य

... गो बाधा, प्रयोज ... नकाशाद दूरविप्रकर्षणकाकारात्मवत्। तत्रापि विरोधो दूषणमिति चेत्, सर्वथा कथंचिद्वा ? न तावत्सर्वथा

अन्तर्यामि ... शीतोष्णस्पर्शयोरपि सत्त्वाद्यात्मनाऽविरोधात्, स्वेष्टेऽपि तस्मिन् कथंचिद्विरोधपरिहारस्य पुनरुपाल-

म भेगसी ... संभवति। तत्साक्षात्परंपरया वा, विमत्यधिकरणभावापन्नं ज्ञानं, स्वरूपव्यतिरिक्तार्थालम्बनं, ज्ञानत्वाद्

॥ इति महोपाध्याय ... वत्। विप्लवज्ञानमात्रमाद्याकारत्वेन व्यभिचार इति चेत्, न, संतानान्तरसाधनस्यापि व्यभिचारप्रसङ्गात्।

... सोऽपि विप्लुतो नास्ति, येनाव्यभिचारी हेतुः स्यात्। तदन्यत्रापि वासनाभेदो गम्येत न संतानान्तरम्।

... र्थवासनाया दृढतमत्वात्तदाकारस्य ज्ञानस्य सत्यत्वाभिमानः, स्वप्नादिदशायां तु तद्वासनाया दृढत्वाभावात्

॥ उ ... लोकस्य न परमार्थतो बहिरर्थः सिध्यतीति वासनामेवाभ्युपगम्यते, तथाभ्युपगच्छतां संतानान्तरसा

सत्यताभिमानोऽन्यत्र तद्व्यभिचारोऽसत्यताव्यवहार इति वासनाभेदो गम्यतां, ननु संतानान्तरम्। तदनभ्युप

ज्ञापकमुपायतत्त्व ... गतिः कथमभ्युपगम्यते ? ततः सुदूरमपि गत्वा किंचिद्वेदनं स्वेष्टतरवालम्बनमेषितव्यम्। तदेव वेद-

देवादेवार्थसिद्धि ... स्वरूपव्यतिरिक्तालम्बनत्वं साधयति। ततो बहिरर्थस्य सिद्धेः सिद्धं बन्ध्यादित्रयं, तस्य च मोक्षादित्रयम्।

पस्य साधनस्यासिद्धत्वानैकान्तिकत्वा वा, दृष्टान्तस्य वा साधनधर्मादिवैकल्यं, कथं न वीत

भन्य प्रवर्तमानस्य संवादविसंवादसिद्धिः सिध्यत्येव । स्यात् सर्वमभ्रान्तमेव बाह्ये माव

रत्वे विसंवादापेक्षणात् । स्यादुभयं, क्रमार्पितद्वयात् । स्यादभ्रान्तावक्तव्यं संवादसह-

प्रसहार्पितद्वयात् । स्यादुभयावक्तव्यमेव क्रमाक्रमार्पितद्वयात् । इति पूर्ववत् सप्त-

सम्यग् विचारस्य सिद्धेः प्रमाणनयाभ्यामपि प्रतिपत्तव्या ॥ ८७ ॥

पक्षोपायतत्त्वं, संसाध्यं नैव मानात् कथमपि निपुणं मावपक्षैर्महद्भिः ॥

न्ततः श्रद्धदे—रित्याद्यार्थं प्रपञ्चाद्विचरतु सुचिरं स्वामिनः सप्तमं तु ॥ १ ॥

गप्तमीमांसालङ्कृतौ सप्तमः परिच्छेदः ॥

। उपलम्भरूपस्य साधनस्य वैयर्थ्यं । एकत्वस्यापोऽन्यथानुपपन्नैकलक्षणा, तेन

हेतुमेतदिति' प्रमाणाभावेन भ्रान्तिभ्रान्तिसाङ्कर्यापत्तेरिति भावः । अतरूपा

पिनवैयर्थ्यं । पूर्वादीति पूर्वादिदिशा भिन्नभिन्नावयवभेदेनैव परमाणौ संयोगलम्भ

णौ स्कन्धः कार्त्स्न्येन सर्वेण तदेकदेशेन वा, आद्ये परमाणुमात्रः स्कन्धः स्यात्,

। तस्योपलम्भाभावस्यासिद्धेरिति पक्षोभयोः समो दोष इत्याद्युक्तेरिति

नाम हि पूर्वपक्षमित्याद्विमा, सत्सर्गासरूपम इति द्विविधकल्पनासाधिकल्पेः ॥

नेयाकर प्रकृत पर्यनुयोग इति प्रथमभङ्गस्यव्यवधीयमानसंबन्धः कथमिति प्रश्नस्तदवस्थः स्यादित्यर्थः । अनवस्थाप्रसङ्गेन चेति व्यवहितपरमाणूनामवस्थानामाभावादित्यर्थः । तस्य परोक्षोपालम्भस्य, तत्रापि अन्तर्बहिर्वा आस्यन्तरेऽपि, वेद्यवेदका कारमिति वेद्यवेदकाकारवत्त्वं साधनमित्यर्थः । स्यात् सर्वमभ्रान्तमेव ज्ञानमित्यत्र सर्वपदमहिम्ना ज्ञानत्वावच्छेदेना भ्रान्तत्वसाधनाभावतः सिद्धसाधनादिदोष !, द्वितीयभङ्गे सर्वपदानुपादानात् ज्ञानत्वसामानाधिकरण्येन भ्रान्तत्वस्य विधे यत्वाभावतो बाधः, प्रयोजनं तु प्रामाकरमतभङ्गः । एवमग्रेतना अपि भङ्गाः स्वपरसमयाविरोधेन भावनीयाः ॥ ८७ ॥

अन्तर्बहिर्विषयताघटितप्रमात्व-भ्रान्तत्वकोटिकृतविप्रतिपत्तिभेदी ॥
स श्रेयसीं प्रणयितां प्रथयन् मुनीनां, रत्नत्रयस्य जयताज्जिनवाक्यराशिः ॥ १ ॥

॥ इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिविरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे सप्तमः परिच्छेदः ॥ ७ ॥

॥ ॐ ॥ ॥ अथाष्टमः परिच्छेदः ॥ ॥ ॐ ॥

ज्ञापकमुपायतत्त्वं, समन्तभद्राकलङ्कनिर्णीतम् ॥ सकलैकान्तासम्भव-मष्टसहस्री निवेदयति ॥ १ ॥

दैवादेवार्थसिद्धिश्चे-द्दैवं पौरुषतः कथम् ॥ दैवतश्चेदनिर्मोक्षः, पौरुषं निष्फलं भवेत् ॥ ८८ ॥

मनुष्याणामभिशापो परीक्ष्यते । तत्र केचिद्दैवमेव दृष्टादृष्टार्थस्य साधनमित्याचक्षते पौरुषमेवेत्यपरे । किंचिद्दैवा-देव किंचित्पौरुषादेवेत्यन्ये तदुभयमाश्रयेणान्योन्यमपेक्षेति चेतर । तत्र दैवादेव यदि सर्वस्यार्थस्य सिद्धिरुच्यते तदा दैवमपि कथं पुरुषव्यापारात् ... प्रतिज्ञाहानेः । दैवान्तरादेव दैवं न पौरुषादित्यभ्युपगमेऽनिर्मोक्षो मोक्षाभावः पूर्वपूर्वदैवादुत्तरोत्तरदैवप्रवृत्तेरुपरमात् । ततः पौरुषं निष्फलं भवेत् । पौरुषाद्दैवस्य परिक्षयान्मोक्षप्रसिद्धेर्न तन्निष्फलमिति चेत्, सैव प्रतिज्ञाहानिः । मोक्षकारणपौरुषस्यापि दैवकृतत्वात् परंपरया मोक्षस्यापि दैवकृतत्वोपपत्तेर्न प्रतिज्ञाहानिरिति चेत्, तर्हि पौरुषादेव यादृशं दैवमिति न दैवैकान्तः । एतेन धर्माद्दैवादभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्येकान्तः प्रतिक्षिप्तो, मोक्षपरसिद्ध्यानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

पौरुषादेव सर्वार्थसिद्धिरित्युच्यते । योग्यता कर्म पूर्व वा दैवमुभयमदृष्टं पौरुषं पुनरिह चेष्टितं दृष्टम् । ताभ्यामर्थसिद्धि तदन्यतरापायेऽघटनात् पौरुषमात्रेऽर्थादर्शनात्, दैवमात्रे वा समीहानर्थक्यप्रसङ्गात् । स्वयमप्रयतमानस्य सर्वमिष्टानिष्टमदृष्टमात्रादेव प्रयतमानस्य तु प्रयत्नाश्रयत्वात् पौरुषाद् दृष्टादिति तदपि न प्रेक्षावताम् कृष्यादिषु सम प्रयतमानानां कस्यचिदर्थमाप्त्यनर्थोपरमदर्शने मापरस्यानर्थमाप्त्यर्थोपरमप्रतीतेः धर्माधर्मयोरपि तन्निमित्तत्वसिद्धेः । स्वयमप्रयतमानानामर्थमाप्त्यनर्थोपरमयोरनर्थमाप्त्यर्थोपरम-योश्च प्रतीतेः प्रयत्नाभावेनुपभोगस्यप्रसङ्गात् पौरुषस्यापि तदनुभवकारणत्वनियमात् सर्वत्र दृष्टादृष्टयोर्निमित्तत्वसिद्धिस्तयोरन्य-तरस्याप्यपाये तदनुपपद्यमानत्वात् मोक्षस्यापि परमपुण्यातिशयचारित्रविशेषात्मकपौरुषाभ्यामेव संभवात् । ततो न पौरुषैकोऽपि दैवैकान्तः श्रेयान् ॥ ८८ ॥

आरुह्येन्द्र रथं प्राग् घनतरपतुला मातलिव्यापारतप्तपू-र्वीपोस्त्वर्णेन कण्ठ प्रतिहरिकटके नेमिना नीयमाने ॥

प्रस्तेऽपि न्यस्तहस्ते धनुषि घनजराजर्जरे कृष्णसैन्ये, यद्गात्रस्नात्रनीराद्व्यजनि शुभमसौ पातु शङ्खेश्वरो माम् ॥१॥

अष्टमे दैवपुरुषकारैकान्तनिरासः, स च ग्रन्थं सुगमप्रायः, इदं तु चिन्त्यम् ॥ ८८ ॥

पौरुषादेव सिद्धिश्चेत्, पौरुषं दैवतः कथम् ? ॥ पौरुषाच्चेदमोघं स्यात्, सर्वप्राणिषु पौरुषम् ॥८९॥

पौरुषादेवार्थस्य सिद्धिरिति चेत्तदापि कथं पौरुषं दैवतः स्यात् ? प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात्। यदि पौरुषं विना दैवसंपदा न स्यात्, 'तादृशी जायते बुद्धिर्व्यवसायश्च तादृशः। सहायास्तादृशाः सन्ति यादृशी भवितव्यता ॥१॥' इति प्रसिद्धेः। तस्मात् बुद्धिव्यवसायादि पौरुषं पौरुषापादितमिति चेत्सर्वमोघमेव सर्वप्राणिषु पौरुषं भवेत्। तथैवेति चेत्, तद्व्यभिचारदर्शिनो न वै मन्वीरन्। स्यान्मतमे-तत्—पौरुषं द्विविधं सम्यग्ज्ञानपूर्वकं मिथ्याज्ञानपूर्वकं च। तत्र मिथ्याज्ञानपूर्वकस्य पौरुषस्य व्यभिचारदर्शनेऽपि सम्यगवबोधनिबन्धनस्य न व्यभिचारः। तत सफलमेव पौरुषमिति। तदसत्, दृष्टकारणसामग्रीसम्यगवबोधनिबन्धनस्यापि पौरुषस्य व्यभिचारदर्शनात् कस्यचिदुपेयाप्राप्तेरदृष्टकारणकलापसम्यगवबोधस्य तु साक्षादसकलविदामसंभवात् तन्निबन्धनपौरुषाभावात्। प्रमाणान्तरात् तदवबोधस्य संभवेऽपि किमसावदृष्टः कारणकलापः करणशक्तिविशेषः पुण्यपापविशेषो वा ? प्रथमपक्षे तत्सम्यगवगमनिमित्तकस्यापि पौरुषस्य व्यभिचारदर्शनादमोघत्वासिद्धिः। द्वितीयपक्षे तु दैवसद्भावादेव पौरुषात् फलसिद्धिः दैवतदवगमनिबन्धनादेव पौरुषादुपेयप्राप्तिव्यवस्थिते। तदपरिज्ञानपूर्वकादपि कदाचित्फलोपलम्भेन न सम्यगवबोधनिबन्धनः पौरुषैकान्तः। इत्यसौ परित्याज्य एव दैवैकान्तवत् ॥ ८९ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं, स्याद्वादन्यायविद्विषाम्॥ अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्ति–र्नावाच्यमिति युज्यते॥९०॥

दैवपौरुषयोः सर्वैकान्ताभ्युपगमे स्याद्वादावाच्यतावो च स्ववचनविरोधात् स्याद्वादनीतिः श्रेयसी पद्धतिः प्रमाणाविरुद्धाभिधायि-त्वात्॥९ ॥ कीदृशी स्याद्वादनीतिरित्याहुः—

अबुद्धिपूर्वापेक्षाया–मिष्टानिष्टं स्वदैवतः॥ बुद्धिपूर्वव्यपेक्षाया–मिष्टानिष्टं स्वपौरुषात्॥ ९१॥

यतोऽर्थस्योपस्थितमनुकूलं प्रतिकूलं वा दैवकृतं, बुद्धिपूर्वापेक्षापायात् तत्र पुरुषकारस्याप्रधानत्वात् दैवस्य प्राधान्यात्। तद्विपरीतं पौरुषापादितं बुद्धिपूर्वव्यपेक्षानपायात् तत्र दैवस्य गुणभावात् पौरुषस्य प्रधानभावात्, न पुनरन्यतरस्याभावात् अपेक्षा स्वत्वापक्षस्वस्थायाः। तथापेक्षानपाये परस्परं सहायत्वेनैव दैवपौरुषाभ्यामर्थसिद्धिः। इति स्यात्सर्वं दैवकृतमबुद्धिपूर्वापेक्षातः। स्यात् पौरुषकृतं बुद्धिपूर्वापेक्षातः। स्यादुभयकृतं क्रमार्पितद्वयात्। स्यादवक्तव्यं सहार्पितद्वयात्। स्याद्दैवकृतावक्तव्यमबुद्धिपूर्वापेक्षया सहार्पितद्वयात्। स्यात्पौरुषकृतावक्तव्यं बुद्धिपूर्वापेक्षया सहार्पितद्वयात्। स्यादुभयावक्तव्यमेव क्रमेतरार्पितद्वयात्। इति सप्तभङ्गीप्रक्रिया पूर्ववत्॥ ९१॥

दैवैकान्तादिपांशुप्रसरनिरसनोद्भूतसामर्थ्यवृत्तिः, सन्मार्गव्यापिनीयं पथमततिरिपाज्ञानसेव हरन्ती॥
न च प्रध्वंसमदा सकलमपि जडाभावानयन्ती नितान्तं, नीतिः स्याद्वादिनीद्धा जगदगममूर्ता निर्वृतिं वः प्रदेयात्॥१॥

॥ इत्याप्तमीमांसालङ्कृतावष्टमः परिच्छेदः॥८॥

अबुद्धिपूर्वापेक्षायामित्यादिव्यवस्थापनेऽपि पाक्षिकदैवपुरुषकारैकान्तप्रसङ्गादनेकान्तव्याप्तिभङ्गः, बुद्धिपूर्वके कम्पादौ
…सजन्यत्वस्याबुद्धिपूर्वकेऽप्यधिकारादौ यत्नजन्यत्वस्य व्यभिचारात्। एवं गौणप्रधानभावेन सर्वत्रोभयजन्यत्वं साधयित्वा
…भावपमेकत्वरहतुप्रासान्यापघया पाक्षिको विभाग इति चेत्, तर्हि स्यात् सर्वं दैवकृतमित्यादौ सर्वपदोपादानानुपपत्तिः,
…सामान्यहेतुत्वापघया त भङ्गा इति चेत्, तर्हि तेषु बुद्धिपूर्वापेक्षादिष्वभिधानानुपपत्तिः, अव्यापकत्वात्, सर्वत्र यथा
…प्राप्तिकत्वे च घट दण्डचक्रोभयजन्यत्ववदेक एव भङ्गः स्यात्, युगपदुभयजन्यत्वादेरेक-
…ऽभिरैवपुरुषकारोभयकृतत्वस्य प्रामाणिकत्वे च घट दण्डचक्रोभयजन्यत्ववदेक एव भङ्गः स्यात्, युगपदुभयजन्यत्वादेरेक-
…लक्ष्यतया वक्तुं शक्यत्वात् न्यूनाधिकव्यापारवत्त्वस्यापि साधारण्येनोभयत्राविशेषात्, विविक्तत्वस्य च तस्य पाक्षिकभङ्गसाधि-
…चात्, तस्मात् ' पुव्वकयं कम्म चिय, चिट्ठविवागमिह मम्मई विंति । कालाइएवि उभ्भा—पय तु तह पुरिसगारुचि ॥ १ ॥ "
…वि श्रीहरिभद्राचार्योक्तरीत्या कालादिकृतकर्मविपाकपरिणामरूपस्य पुरुषकारस्य तत्त्वतो दैवव्यापारत्वसिद्धेर्व्यापारेण व्यापा
…योऽन्यथासिद्धस्यानन्यथासिद्धत्वयोर्व्यवहारनिश्चयाधीनत्वात्तद्विषया कथा स्यात्, सर्वं दैवकृतमित्यादयः सप्तभङ्गा द्रष्टव्याः।
…तिवे ज्ञानजन्यत्वक्रियाजन्यत्वसप्तभङ्गीकरणेऽस्या एवोपायत्वात्, अत एव परमार्थतः सर्वत्र नियतानियतेऽपि वस्तु
…याजीविकसमयप्रसिद्धं नियतिजन्यत्वमुपमृद्य पुरुषकारजन्यत्वं भगवद्वचोऽनुसारिभिर्व्यवस्थाप्यते, मतान्तरहेतोर्नयस्य
…यान्तरेण सज्जनस्यापि शास्त्रार्थत्वात्, नियतानियतसप्तभङ्गीप्रवृत्तौ तु नियतिजन्यताग्राहकोऽपि नय आश्रीयते एव,
…हकोऽपि यन्त्रिरिव पाकस्थाविति तत्र तत्र व्यवस्थित, अथवा दैवशब्देन कालादिचतुष्टयं गृह्यते पौरुषशब्देन चा
…तच्छब्दवाच्यश्च सामग्रीप्रविष्टो वाच्य इति, तस्याविनिर्गमात्
… च तस्यप्रविशेषपरयोस्पष्टिकत्वं

स्यादेवकथं सर्वमित्यादिमसप्तभङ्गीमप्रविरविरुद्धा, इत्थमविवक्षामहिम्ना स्यादस्त्येवजन्यो घटः स्यादवक्तव्य इत्यादि सप्तभङ्गी प्रवृत्तेरपि सम्भवादेकस्वभावेनोभयजन्यत्वविवक्षायामवक्तव्यस्वरूपटितभङ्गानामपि साधकत्वादिति युक्तमुत्पश्याम । यच नियतिद्वात्रिंशिकायां ॥ "ज्ञानमप्यभिचारं चे–जिनानां मा भम कृथाः ॥ अथ तत्राप्यनेकान्तो, विदाः स्मः किन्तु को भवान् ॥ १ ॥" इति भगवज्ज्ञानरूपनियत्येकान्तदृढीकरणम्, तज्ज्ञानज्ञेयपरिणामयोः समनियमप्रतिपादके " जं जहा जं भगवया दिहं, तं तहा त विपरिणाम (मगइ) " इति परमर्षिवाक्ये कार्यकारणभावग्राहकत्वाध्यारोपेण नयवचने आहार्यारोपस्यापि निमित्तत्वादित्याद्युप(नयोप)देशामृततरङ्गिण्यां मपञ्चितमस्माभिः ॥ ०१ ॥

दैव वलीय इति केचन पौरुष च, केचिद् वदन्ति न तु तुल्यवदाद्रियन्ते ॥
तत्पक्षपातविषमाचलपक्षपात–वज्राभिघातसमतामियमेति युक्तिः ॥ १ ॥

इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिविरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणेऽष्टमः परिच्छेदः ॥ ८ ॥

ॐ ॥ अथ नवम परिच्छेद. ॥ ॐ

सम्यगवबोधपूर्वं, पौरुषमपसारिताखिलानर्थम् ॥ दैवोपेतमभीष्टं, सर्वं संपादयत्याशु ॥ १ ॥

पाप ध्रुव परे दुःखात्, पुण्यं च सुखतो यदि ॥ अचेतनाकषायौ च, बध्येयातां निमित्ततः ॥९२॥

द्विविधं हि दैवं पुण्यं पापं च प्राणिनामिष्टानिष्टसाधनमुक्तम्, 'सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम्, इतरत् पापम्,' इति वचनात्। तत्र परसंताने दुःखहेतुः पुरुषः पापमास्रवयति सुखहेतुः पुण्यमिति परत्र सुख दुःखनिमित्तविप्रतिपत्तिप्रतिपक्षस्यार्थमिदमुक्तम्। तत्र परसंताने दुःखहेतुः पुरुषः पापमास्रवयति सुखहेतुः पुण्यमिति परत्र सुख दुःखोत्पादनात् पुण्यपापबन्धैकान्ते कथमचेतनाः क्षीरादयः कण्टकादयो वा न बध्येरन् ? परस्मिन् सुखदुःखयोरुत्पादनात्। चेतना एव बन्धार्हा इति चेत् तर्हि वीतरागाः कथं न बध्येरन् ? तन्निमित्तत्वात्परस्य। तेषामभिसन्धेरभावान्न बन्ध इति चेत् तर्हि न परत्र सुखदुःखोत्पादनं पुण्यपापबन्धहेतुरित्येकान्तः संभवति ॥ ९२ ॥

पुण्यं ध्रुवं स्वतो दुःखात्पापं च सुखतो यदि ॥ वीतरागो मुनिर्विद्वांस्ताभ्यां युञ्ज्यान्निमित्ततः ॥९३॥

स्वस्मिन् दुःखोत्पादनात् पुण्यं सुखोत्पादनात् पापमिति यदीष्यते तदा वीतरागो विद्वांश्च मुनिस्ताभ्यां पुण्यपापाभ्यामात्मानं युञ्ज्यान्निमित्तसद्भावात् वीतरागस्य कायक्लेशादिरूपदुःखोत्पत्तेर्विदुषस्तत्त्वज्ञानसंतोषलक्षणसुखोत्पत्तेस्तन्निमित्तत्वात्। स्यान्मतं– स्वस्मिन् दुःखस्य सुखस्य चोत्पादनेऽपि वीतरागस्य तत्त्वज्ञानवतस्तदभिसंधेरभावान्न पुण्यपापाभ्यां योगस्तस्य तदभिसंधि निबन्धनत्वात् इति तदनेकान्तसिद्धिरेवाबाधा। आत्मसुखदुःखाभ्यां पापेतरैकान्तपक्षे पुनरकषायस्यापि ध्रुवमेव बन्धः स्यात्। ततो न कश्चिन्मोक्षमुपगच्छेत् तदुभयाभावासंभवात्। न हि पुण्यपापोभयबन्धाभावासंभवे मुक्तिर्नाम, संसृतेरभावप्रसङ्गात्। ततो नैतावेकान्तौ संभाव्येते दृष्टेष्टविरुद्धत्वात् परापेक्षान्तवत् ॥ ९३ ॥

मत्तव्यालकरालकालफणिराडुत्फालसिन्धूर्णव–ज्वालाजालजटालपावककरणमौलव्यथानन्दजाः ॥
यान्त्यद्यापि भियः क्षयं भयभृतां यन्नाममन्त्रस्मृते–स्तं श्रीमत्कलवार्द्धिमण्डनमहं ध्यायामि पार्श्वप्रभुम् ॥१॥

नन्वेवं देवमेव पुण्यपापाभवविचारः, पापं ध्रुवमिति, परे स्वस्मिन्नात्मनि, निमित्तत इति परगतसुखदुःखनिमित्त-भावादित्यर्थः ॥९२॥ तथा स्वस्मिन्नपि न बन्धः स्यादिति वक्ष्यमाणविशुद्धिसंक्लेशरूपपुण्यपापास्रवकारणकत्वादित्यर्थः, तेन तत्त्वज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्य विहितनिषिद्धाचरणेऽपि मिथ्याज्ञानवासनाभावाद्बन्धाभाव इति नैयायिकादिमतमपास्तम्। रागद्वेषाभावादेव तस्य बन्धाभिद्धेः, अन्यथा तत्त्वज्ञानस्यापि विहितत्वेन विनश्यद्वस्थ—मिथ्याज्ञानवासनासहकृतबन्धप्रसक्त्या-स्यानन्तत्वादनिर्मोक्षापत्तेः, निषिद्धाचरणस्य च तस्यानुचितप्रवृत्तिजनकमोहाभावेनैव दूरापास्तत्वात्। एतेनेश्वरार्पणबुद्ध्या फलानुद्देशेन प्रतिपदोक्तफलत्यागेन विविदिषार्थतया वा कृतात्कर्मणोऽदृष्टानुत्पत्तिरिति वेदान्तिमतमप्यपास्तम्, ईश्वरार्पण-इत्यादेरपि पापानुत्पत्त्यापत्तेः। श्येनादिनाऽतिप्रसङ्गेन वेदोक्तत्वस्याप्यविनिगम्यत्वादिति दिक् ॥ ९३ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं, स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ॥ अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्ति-र्नावाच्यमिति युज्यते ॥९४॥

वस्तुतैकान्तपक्षसिद्धान्ते स्याद्वादेऽनभिप्रेतायामनभिप्रेताभिधानविरोधात्। कथंचिदेवेति युक्तम्। नहि स्वस्मिन्नन्यस्मिन्वा सुखात् दुःखाच्च पुण्यमेव पापमेव वा तदुभयमेव वेति वक्तुमन्याहतिः संभवति नापि तथाऽवाच्यतैकान्तेऽवाच्यमित्यभिधानमविरुद्धं, यतः स्याद्वादो न युक्तः स्यात् ॥ ९४ ॥ कथं स्याद्वादे पुण्यपापास्रवः स्यादित्याह—

विशुद्धिसंक्लेशाङ्गं चेत्, स्वपरस्थं सुखासुखम् ॥ पुण्यपापास्रवो युक्तो, न चेद् व्यर्थस्तवार्हत ॥९५॥

आत्मनः परस्य वा सुखदुःखयोर्विशुद्धिसंक्लेशाङ्गयोरेव पुण्यपापास्रवहेतुत्वं न चान्यथातिप्रसङ्गात्, विशुद्धिकारणस्य विशुद्धि-

कार्यस्य विशुद्धिस्वभावस्य वा विशुद्ध्यङ्गस्य, संक्लेशकारणस्य संक्लेशकार्यस्य संक्लेशस्वभावस्य वा संक्लेशाङ्गस्य च सुखस्य दुःखस्य वा तदुभयस्य वा स्वपरोभयस्थस्य पुण्यास्रवहेतुत्वं पापास्रवहेतुत्वं च यथाक्रमं प्रतिपत्तव्यम् । न चान्यथा, यथोदितप्रकारेणातिप्रसङ्गस्येष्टविपरीतस्यापि पुण्यपापबन्धप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् । कः पुनः संक्लेशः का वा विशुद्धिरिति चेदुच्यते,—आर्तरौद्रध्यानपरिणामः संक्लेशस्तदभावो विशुद्धिरात्मनः स्वात्मन्यवस्थानम् । तत्रार्तध्यानं चतुर्विधं, आर्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो विपरीतं मनोज्ञस्य वेदनायाश्च निदानं चेति सूत्रचतुष्टयेन तथाप्रतिपादनात् । रौद्रध्यानं चतुर्विधं, हिंसादिनिमित्तभेदात् 'हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमिति च सूत्रे प्रकाशनात् । 'मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः' त एव संक्लेशपरिणामा इति न विरुध्येते तेषामार्तरौद्रध्यानपरिणामकारणत्वेन संक्लेशाङ्गत्ववचनात् तत्कार्यहिंसादिक्रियावत् । 'कायवाङ्मनःकर्म योगः' 'स आस्रवः' 'शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य' इत्यपि न विरुद्धं, कायादियोगस्यापि तत्कारणकार्यत्वेन संक्लेशाङ्गत्वव्यवस्थितेः । एतेन तदभावे विशुद्धिः सम्यग्दर्शनादिहेतुः धर्म्यशुक्लध्यानस्वभावा तत्कार्यविशुद्धिपरिणामात्मिका च व्याख्याता, तस्यामेवात्मन्यवस्थानसंभवात् । तदेवं विवादाध्यासिताः कायादिक्रियाः स्वपरसुखदुःखहेतवः संक्लेशकारणकार्यस्वभावाः प्राणिनामशुभफलपुद्गलसंबन्धहेतवः संक्लेशाङ्गत्वाद्विषभक्षणादिकायादिक्रियावत् । तथा विवादापन्नाः कायादिक्रियाः स्वपरसुखदुःखहेतवो विशुद्धिकारणकार्यस्वरूपाः प्राणिनां शुभफलपुद्गलसंबन्धहेतवो, विशुद्ध्यङ्गत्वात् पथ्याहारादिकायादिक्रियावत् । ये शुभाशुभफलपुद्गलास्ते पुण्यं पापं च कर्म निश्चितम् । इति संक्षेपात्सुखदुःखशुभाशुभकर्मास्रवबन्धकारणं सूचितं भवति, विस्तरतस्तस्यास्रवबन्धाध्याये सुनिरूपितत्वात् । ततः स्यात् स्वपरस्थं सुखदुःखं पुण्यास्रवहेतुर्विशुद्ध्यङ्गत्वात् । स्यात् पापास्रवहेतुः, संक्लेशाङ्गत्वात् । स्यादुभयं, क्रमार्पितद्व

इयान । व्यारवकर्म महार्तिनसद्वयान । स्यान् पुण्यहेतुरवकर्म च, स्यात्पापहेतुरवकर्म च स्यादुभयं पापकर्म च, स्यादेतुविय-
यान । इति सप्तभङ्गीभङ्किया पूर्ववद्योजनीया ॥ १९ ॥

विशुद्धिसंक्लेशाङ्ग चेदिति, अत्रात्मसन्दार्थं त्रिधा व्याचष्टे विशुद्धिकारणस्येत्यादिना, विशुद्धिस्वभावत्वमका
रणकार्यत्वे सति सम्भवतन्त्रम् एवं सङ्क्लेशस्वभावत्वमपि व्याख्येयम् । अत्र निश्चयतो विशुद्धिसंक्लेशयोरेव पुण्यपापहे
तुत्वं, व्यवहारतस्तु तत्कारणत्वेन तद्द्वारा तदङ्गनानाविषयाणामिति नयविभागो द्रष्टव्यः, तथा च पारमर्षम् " अणु
मित्तो वि ण कस्सइ, बन्धो परवत्थुपच्चया भणिओ ॥ तह वि य जयइ जइणो, परिणामविसोहिमिच्छंता ॥१॥ " इत्यादि ।
न वागम मिथ्यादर्शनादीनां च बन्धहेतुत्वमुक्तम्, अत्र तु सङ्क्लेशाङ्गस्येति कथं न विरोध इति चेत्, न, आगमे उपादानहेतु
नामेव परिगणनादस्य च तथाभूतेषां च सङ्क्लेशाङ्गपदोपादानेनैव सङ्ग्रहादविरोधादित्याशयवानाह–मिथ्यादर्शनादि
रतीत्यादि, कामत्यादि, सङ्क्लेशाङ्गव्याख्यानस्य यादृश मेघ विशुद्धाङ्गव्याख्यानस्येत्यतिदिशति–' एतनेत्यादि '
एवं व्यवस्थित बाह्यक्रियाणां कर्मपुद्गलसम्बन्धहेतुत्वं साधयितुमनुमानप्रयोगमाह–तदेवं विवादाध्यासिता इत्यादिना,
व्यवहारनयेन सद्दर्शितसूत्रादिति प्रथमाग्रसम्भेदेनाप्यथमायव्यानानां द्विविधानामेव व्यवस्थितस्वाधगुतीयराश्य-
मानेऽकारविशुद्धिसङ्क्लेशाङ्गमोपरूपस्य कस्यापि व्यापारस्य पक्षतुमन्तर्भावत्वादित्यर्थः । यत्तु अविधिना दानादिव्यापारस्य
शुभाशुभफलजनकत्वं, तद्व्यवहारत एव, न तु निश्चयतः तथाविधिज्ञानपरिणामपोषद्दा उत्कृष्टस्य सर्वज्ञस्येव कथयतं,
नान्यस्य, अन्यथा सत्ता मिश्रकर्मबन्धप्रसङ्गात्, न च मिश्रं कर्म त्रिविधम्स्ति बन्धतः, केवलं सङ्क्रमत एव मिश्रमोहनीयमेव-

मस्तीत्याचार्यस्य महाभाष्ये व्यवस्थितत्वात्। ... तत्त्वार्थटीकायामस्माभिरिति तत एव तदवधाय सुधाभिः ...
भत इति विस्तरेण व्यवस्थापित मत्कभाष्यानुसारिण्यां ...

न किञ्चित्पापाय प्रभवति न वा पुण्यमतये, मयूखेद्दां शुद्धिं समधिगमतो व्यसयिपुराम् ।
भवत् पुण्यायैवाखिलमपि पिशुद्ध्यक्रमपर, मत पापायैवेत्युचितमयताद्रो मुनिपतेः ॥ १ ॥

॥ इत्याप्तमीमांसालङ्कृतौ नवमः परिच्छेदः ॥

'न किञ्चित्पापायेत्यादि नवमसमाप्तिपद्यं विधानन्दस्य। अत्रच मनाग् मीमांसामहे। यद्येवं शुद्धोपयोगभूमिकामारूढस्य मुनेर्धिषणस्फुरमाणविश्रान्ततत्त्वस्य बाह्यहेतोरकिञ्चित्करत्वं, तदा प्रतिक्रमणक्रियाऽपि तं व्यभिचरेत्, व्यभिचरदथ प्रतिक्र ममप्रतिचरणाविधानपरत्यागबीहामतिविकल्पाष्टकस्य प्राग् दशायामप्रतक्कम्भत्वस्योत्तरदशायां च विषकुम्भत्वस्य समय प्राभृतेऽभिधानादिति चेत्, इदमेव तर्हि विचारणीयं प्राग्दशायाममृतकुम्भत्वं किं तस्य शुभोपयोगहेतुत्वादुतारूढपातित्य परिहारार्थत्वात् किं वा स्वात्मन्येव निर्जरार्थत्वादुताहो स्वभावसमवस्थानालम्बनत्वात् अथवा विहितक्रियोपदेशप्रमाण वत्स्मरणद्वारा भगवत्समापत्तिहेतुत्वात् किंवा स्वगुणस्थानोचितत्वाद्यथा नानाक्रियासमूहालम्बनसामायिकपरिणामान्त पातित्वादुत योगसाधनत्वादित्यष्टौ विकल्पा उपतिष्ठन्ते, नाद्यः पक्षः क्षेमङ्करः, शुभोपयोगहेतुमुनेः प्राक्क्रियाया आभयमी

पत्तेऽनुक्रमादानादेरपि तथात्वापत्तेः। न द्वितीयः, प्रागुक्तायामावश्यकुदशायामावश्यकत्वस्याप्रसङ्गेनैतत्पातित्यपरिहारार्थतया दूरापास्तत्वात्। न तृतीयः, स्वातन्त्र्येण निर्जराकतया उत्तरदशायामप्यभ्याहतत्वेन तदा विषकुम्भत्ववचनस्यैव विषकुम्भ त्वापत्तेः। अत एव न चतुर्थोऽपि, सिद्धयोगस्य योगसाधनानपेक्षणात्, पूर्वं तु तदपेक्षावश्यकत्वात्॥ अथमोऽवशिष्यते, सोऽपि, "यान्येव साधनान्यादौ, पूर्वापात् योगसङ्गतः (साधकः)॥ सिद्धयोगस्य तान्येव, लक्षणानि विदुर्बुधाः॥१॥" इत्युक्तरीत्या निर्लोठनीयः। क्षमादमादीनामिव प्रतिक्रमणादिक्रियाया उत्तरदशायां योगिनो लक्षणत्वेन विषकुम्भत्वायोगात्, प्रत्युत स्थिरामृतकुम्भत्वस्यैव सिद्धेः, न चाव्यभिचारिलक्षणत्वाभावाभैवं, स्वकालेऽव्यभिचारित्वात्, पर्यन्ते तु शुक्लधर्मसंन्यासेन क्षायोपशमिकानां क्षमादमादीनामपि नाशोपगमात्, तस्मात् पूर्वोत्तरभूमिकयोर्वचनासङ्गानुष्ठानतयैव क्रियाभेदो यथाऽसङ्गस्ताम्यतापिकैर्लक्षितस्तथा भवान्, न तु परोक्तामृतविषकुम्भदृष्टान्तेन, परायां दृष्टौ समाधिकाले भास्कारोपणामाप शिक्षार्थं परमयोगिनोऽप्यभिधानात्, शुभोपयोगकालेऽपि साधोः क्रियातो धर्मप्राप्तिम पुष्टिशुद्धिमधिधान्वयेन लक्षणीया, तस्ये योगयोपयोगमाधारणत्वेन धर्मलक्षणत्वात्, उभयसंवलनेऽपि शुद्धसाधित्वेन भावोधर्माधिकारित्वाव्याहतेः, अधिकारादृष्टपक्षस्य पक्षस्यनायां गौरवाचारित्रधर्मप्रत्यासन्नमोणयोगराशिस्यस्यैवाधिकारस्यैव कल्पने लाघवात्, शुभिमत एवाधिकारित्वे तु शुभि समेकं प्रवीचाराप्रवीचारसाधारणमधिकारतावच्छेदकमेकं कल्पनीयम्, किं बहुना धर्मार्थिक्रियायामनुपपत्तिः पुष्टेः भावान्वतम मुबेराशिरिति न काचन क्षतिः। एवं च स्थिरास्थिरधिमतां यज्ञोक्ता प्रतिक्रमणादिक्रिया रत्नशिक्षानियोजनदर्शितक्रियाभिधैव

शुचिरिव मनः नद्युपरोपरं तद्विलोप एवेति प्रतिपत्तव्यम्। यथा च युक्ताहारविहारक्रियाप्रवचनसारानुक्रमेण चारित्रोपयोगिनी तथा युक्तोपकरणधारणादिक्रियापि किं न स्यात् "जं पि वत्थं व पायं वा" इत्यादिविधिविशुद्धानां तत्रोपलम्भात्, वाच्यमुप्ताहारादिक्रियामपि युक्तोपकरणधारणादिक्रियां ध्यानदीपे तैलप्रेषारस्तुल्यत्वेनाभ्यपगीयते युक्तोपकरणं मलप्रवृत्तेर्मूर्च्छानिमित्तत्वे आहारादावप्यप्रवृत्त्यापत्तेः, आहारादिक्रिया ध्यानदीपे तैलप्रेषारस्तुल्यत्वेनाभ्यपगीयते युक्तोपकरणं धारणस्यापि निर्वातदेशस्थापनतुल्यत्वेनाभ्युपगमीयत्वाविशेषात्, नान्यस्य चारित्रासाधारणकारणत्वेन मूलगुणत्वे वस्त्रस्य च तत्प्रतिज्ञायां न किञ्चित्साधकत्वादिस्वप्रतिज्ञाया एव दुरुत्प्रेक्षितत्वापत्तेः, तस्मात्॥ "मूर्च्छोच्छलधियां हन्त, जगदेव परिग्रहः ॥ मूर्च्छया रहितानां तु, जगदेवापरिग्रहः ॥१॥" इत्याद्यस्मदुक्तं विमृश्य धर्मोपकरण च पुष्टिहृदिमविचरूपमेवास्त्य यथार्थं प्रोक्तं बुद्धाम्यवसायनिर्वाहः स्वयं इत्यस्माकं हितोपदेशः ॥ १५ ॥"

वक्तव्यमेव किल यत्तदशेषमुक्त–मेतावतैव यदि चेतयते न कोऽपि ॥

व्यामोहजालमतिदुस्तरमेव नूनं, निश्चेतनस्य वचसामतिविस्तरेऽपि ॥ १ ॥

विशुद्धिसंक्लेशमयं पुण्यपापे, प्रतिक्रिया यत्र निपात्यते नो ॥

ज्ञानेऽन्यहेतुर्न निज(जिन)प्रसादान्नूना जिनाज्ञा मम सा प्रमाणम् ॥ २ ॥

इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिविरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे नवमः परिच्छेदः ॥

ॐ ॥ अथ दशम परिच्छेद ॥ ॐ

श्रीमदकलङ्कविवृतां, समन्तभद्रोक्तिमत्र संक्षेपात्। परमागमार्थविषया-मष्टसहस्री प्रकाशयति ॥

अज्ञानाच्चेद्ध्रुवो बन्धो, ज्ञेयानन्त्यान्न केवली ॥ ज्ञानस्तोकाद्विमोक्षश्चे-दज्ञानाद्बहुतोन्यथा ॥९६॥

प्रसज्यप्रतिषेधे ज्ञानस्याभावोऽज्ञानं, पर्युदासे ततोऽन्यन्मिथ्याज्ञानमज्ञानम्। तत्र यदि ज्ञानाभावाद् ध्रुवोऽवश्यंभावी बन्धः स्यात्तदा केवली न कश्चित्स्यात्। सकलविषयैकपरिच्छेदि तत्त्वज्ञानमसहायं केवलम्, 'एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्। अविपर्ययाद्विशुद्धं, केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥१॥' इति वचनात्। तद्योगात्केवली सम्भवेत्। स कथं न स्यादिति चेत्, तदुत्पत्तेः पूर्वमशेषज्ञानाभावात् द्रव्यपरिणामस्यातीन्द्रियार्थविषयस्याज्ञानस्य चास्मत्परोक्षार्थगोचरस्यागमस्यापि सामान्यतोऽविशेषार्थविषयत्वादयोगिन्यपरविशेषपरिच्छेदकानिरोधात्। न चासकलज्ञेयज्ञानपरिच्छेदेन एतावत्पदार्थतोऽपरो नास्तीति सम्यक् वक्तुं, ज्ञेयस्यानन्त्यात् प्रकृतिविवर्तविशेषाणां पुरुषाणां चानन्त्योपगमात्। स्यान्मतं,— 'प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादेवागमबलभाविनः स्तोकादपि तत्त्वाभ्यासप्रभवात् कैवल्यावसरबोधात्। स एव च तस्य विमोक्षः पुनः संसाराभावस्यागतकर्मनिरोधात्' इति तदप्ययुक्तं, स्तोकज्ञानापेक्षया बहोरज्ञानस्य प्रमाणादेरप्यप्रतिरोधासंभवात् विमोक्षानुपपत्तेः। अथ तत्त्वज्ञानेन स्तोकेनापि बहोरज्ञानस्य प्रतिद्वन्द्विनस्तद्वासनानिवर्तनो बन्धासंभवातीति मतं तदप्यसत् प्रतिज्ञाविरोधात्। यत् खलु प्रतिज्ञातमज्ञानाद् ध्रुवो बन्ध इति तदि ष्यते। अज्ञानाज्ञानाभावाद्बन्धावश्यंभावी बन्धो न ज्ञानस्तोकमित्यादिरिति मतं तदप्यसम्बद्धं सर्वदा बन्धाभावप्रसङ्गात् सर्वस्य

प्रमिना क्रियाविसंभवस्तुच्छो बन्धप्रसंगोऽत्र, तत्र सकलज्ञानाभावस्य बन्धहेतोः संभवात् असंप्रज्ञातयोगावस्थायां च ' यथा दृष्टान्त-
रूपेऽवस्थानम्" इति वचनात् । तद्रूपं च पुंसश्चैतन्यमात्रं सकलज्ञानरहितम् । इति मोक्षहेतुरेव बन्धहेतुः स्यात् । यदि पुनस्तत्त्वज्ञानस्य
प्रागभावादन्यो न प्रध्वंसाभावादिति मतं, तदा समाधिभूततत्त्वज्ञानस्य कस्यचित् कुतश्चिद्विपर्ययज्ञानकारणादन्यतत्त्वज्ञानादि
प्रागभावादन्यो न प्रध्वंसाभावात् कथं पुनरेव !, स्यान्मतं,—तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ मिथ्याज्ञाननिवृत्तेरसंप्रज्ञातयोगोत्पत्तौ
निर्विकल्पज्ञानोत्पत्तौ तत्त्वज्ञानप्रध्वंसादन्यः कथं पुनरेव !, स्यान्मतं, सम्यग्ज्ञानमागमादवप्रध्वंससरूपादन्य एवेति, तदप्यसमीचीनः,
तु तत्त्वज्ञानस्यापि नाशस्तत्त्वज्ञानाभावाद्बन्धप्रसंगानान्मोक्ष एव तदोऽन्यस्मात् सम्यग्ज्ञानमागमादप्रध्वंसरूपादन्य इत्यपि विरुद्धं, प्रवर्तकधर्मरहितो स्तोकतत्त्वज्ञानात्प्रवि-
वेकस्वभावमवस्थाभिधानात् । स्तोकतत्त्वज्ञानाप्रविवेकायथाविधानवानाद्धन्य इत्यपि विरुद्धं, प्रवर्तकधर्मरहितो स्तोकतत्त्वज्ञा
त्वादेवप्राप्तसविकल्पत् पुण्यबन्धाभावानुपपत्तेः । ततो ज्ञानाभावस्यापरज्ञानाभावस्यासौ बन्ध इति पक्षः श्रेयस्करः स्तोकतत्त्वज्ञा
नान्मोक्ष इति वचनात् । तत्र मिथ्याज्ञानस्याप्रत्याख्यानात् ध्रुवो बन्धः स्यात्, " धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ॥ ज्ञानेन चाप
वर्गो, विपर्ययादिष्यते बन्ध ॥१॥" इति वचनात् । विपर्ययो मिथ्याज्ञानं सहजमाहार्यं चानेकविधमभिमतं, तदन्यतमं, केवलस्याप
प्रसक्तेः, समवायकरणमनिगानेकविधाहार्यविपर्ययस्य सांख्यागमभावनाभ्यासजनितस्य तत्त्वज्ञानाद्विनाशेऽपि सहजस्य विपर्ययस्याभिवृत्तेः ।
केवलज्ञानात् प्राग् बन्धस्याहार्यमात्रायत्तिमिथ्याज्ञानस्य तदन्तरेऽभूतेः केवलेऽभूतिविरोधात् । न चागमबलाभ्यासकलतत्त्वज्ञानाविर्भूति
रुपपद्यते केवलस्य विशेषतोऽनन्तत्वादागमाविषयत्वादनुमानाद्यविषयत्ववत्, ततः सहजमिथ्याज्ञाननिवृत्तेः केवलापि मोक्षः संभाव्यते ।
स्तोकतत्त्वज्ञानान्मोक्ष इत्यप्यनेन निरस्तं, ध्रुवो मिथ्याज्ञानादन्यस्य प्रसक्तेः । स्तोकतत्त्वज्ञानमतिद्वयाद्ध्रुवो मिथ्याज्ञानाद् बन्ध
इति चेत्, कथमेवं मिथ्याज्ञानाद् ध्रुवो बन्धः स्यात् ! कथं वा स्तोकतत्त्वज्ञानात् प्रवर्तकधर्मनिबन्धनात्पुण्यबन्धः ! इति दुरवबोधम् ।

एवेतस्मिन्मिथ्याज्ञानान्न बन्ध इत्येतदप्यपास्तं मतिभ्रमविरोधाविशेषात्। रागादिदोषसहितान्मिथ्याज्ञानाद्बन्धो निर्दोषात्तु न बन्ध इत्यपि
रागादिविरोधि [illegible], वैराग्यसहितात्तत्त्वज्ञानान्मोक्षवत्तत्तत्। एतेनैतदपि प्रत्याख्यातं, यदुक्तं परेण 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति, मिथ्याज्ञानस्य [illegible] दोषोत्पत्तौ [illegible] प्रवृत्तेर्धर्माधर्मलक्षणायाः प्रादु-
र्भावे [illegible] प्रसवे [illegible] तत्त्वज्ञानात्तदभावे [illegible], [illegible]
[illegible] तत्त्वज्ञानात्। न च मिथ्याज्ञानस्य [illegible] सकलदोषनिवृत्तिः।
[illegible] च न प्रवृत्तिनिवृत्तिः। तदभावे च न जन्मनोऽपायः। ततो [illegible]। इति गतं [illegible]। यदि
पुनः [illegible] न पुनः प्रमाणादिषोडशपदार्थविशेषतत्त्वज्ञानात्, येन [illegible]
[illegible] किं न भवेत्? [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]। "[illegible] ॥ [illegible] ॥१॥" इति [illegible]
[illegible]। [illegible] मत्या [illegible] इति [illegible]

द्विमोर्च इष्यते, हेयोपादेयतत्त्वस्य सोऽभ्युपायस्य वेदकः सुगत इति वर्ण्यते । नहि बहुतो मिथ्याज्ञानाभ्यासात् सिध्यति, तन्निर्वर्त्यनं
तृष्णाया अपि संभवात् । कथमन्यथा मिथ्याज्ञानपूर्वकोऽभ्यासपरंपरागतो बन्ध इति प्रतिज्ञा न विरुध्यते ? एतेनैतदपि प्रमाणस्य
चतुर्थं द्रष्टव्यम् 'अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययं विज्ञानं विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं नामरूपप्रत्ययं षडायतनं षडायतनप्रत्ययः
स्पर्शः स्पर्शप्रत्यया वेदना वेदनाप्रत्यया तृष्णा तृष्णाप्रत्ययमुपादानमुपादानप्रत्ययो भवो भवप्रत्यया जातिर्जातिप्रत्ययं जरामरणम्' इति
शास्त्रे प्रतीत्यसमुत्पादस्य संभवात् क्षणिकनिरात्मकादिषु हेयेषु तद्विपरीतज्ञानलक्षणाविद्योदये कथञ्चिदपि हेये तत्सम्यक्संस्काराणां
पुण्यापुण्यानेञ्ज्य(?)प्रकाराणां शुभाशुभफलविपाकानामवश्यंभावात् तद्भावे च तत्प्रतिविज्ञप्तिलक्षणविज्ञानस्य विकल्पात्मनः संभवात्
तत्संभवे च विज्ञानसमुद्भूतरूपवेदनासंज्ञासंस्कारज्ञानलक्षणनामपृथिव्यादिभूतचतुष्टयात्मकरूपसमुदायलक्षणस्य नामरूपस्य सिद्धेः,
तत्सिद्धौ च चक्षुरादिषडायतनस्यात्मजन्माभिनिर्वृत्तिविशेषो प्रसूतेः तत्प्रसूतौ च तदेतुभूतो स्पर्शो स्पर्शकायानां रूपं चक्षुषा पश्यामी-
त्यादिविषयेन्द्रियविज्ञानसमूहलक्षणानां प्रादुर्भावात् तत्प्रादुर्भावे स्पर्शानुभवलक्षणाया वेदनायाः सद्भावात्, तत्सद्भावे च विषया-
ध्यवसानलक्षणतृष्णाया समुत्पादात् तत्समुत्पादे तृष्णावैपुल्यलक्षणस्योपादानस्योदयात्, तदुदये च पुनर्भवजनककर्मलक्षणभवस्य
भावात् तद्भावे चापूर्वस्कन्धप्रादुर्भावलक्षणाया जातेरुत्पादात्, तदुत्पत्तौ च स्कन्धपरिपाकप्रध्वंसलक्षणजरामरणसद्भावात् केवलिनः
कस्यचिद्दुःखस्कन्धस्य संभवात् अन्यथा प्रतिज्ञाविरोधात् । तथा सूत्रं, यदि बन्धोपमज्ञानाभेदानीं कश्चिन्मुच्यते, सर्वस्यैव कर्मि-
केवलिनामनुपपत्तिरिति केवलिनः प्राक् सर्वज्ञासंभवात् । यदि पुण्यानामिह सांप्रतमासिद्धाभावात् सुगतो प्रसज्येत दुःखनिवृत्तेरिव
—— ——ञ्चित्तौ सतरां मुख्यभासिरसिद्धा, येन प्रामाण्यसेः स्याणः परमपदप्राप्तौ संक्रम

मनायत्नादिः मुक्तो न स्यात् । यतो यावदेकाम्य श्रेयानयमासते मानसोकाम्मोस इति, बलानाद् भुवो बन्ध इत्येकान्वयत् ॥९६॥
न्द्रः सन्नेऽजात द्विजहृदयगत पास्यकालेऽप्यपूर्व-सूक्तोपैरासने यं शुचिनयविधिमा यत्र त प्रागमाहीत् ॥
यन्न गम्भाव जातं तत्वपवपवैर्निश्चित शास्त्रपात्र, शास्त्रमेकसिन्धुः स जयतु परमस्तीर्थकृद्विश्वबन्धुः ॥१॥

क्रियाः प्रिया यत्स्मरणेन सर्वाः, शास्त्राणि यत्साधनतत्पराणि ॥
चिदात्मना व्यापकतां श्रितो यो, ध्यायामि सिद्धं तमनादिशुद्धम् ॥ २ ॥

इत्थमे किञ्चिद् व्याख्यायते-प्रतिज्ञातविरोधाविशेषाविति अन्त्यमिथ्याज्ञानाम बन्ध इत्युक्तौ मिथ्याज्ञानमात्रात् बन्ध इति मूढमतिभ्रान्त्यामारेकेस्मर्थः । वस्तुतोऽन्त्यमपि विरिक्तं मिथ्याज्ञानं बन्धहेतुरन्त्यतत्त्वज्ञानं च मोक्षहेतुरित्युक्तं, यत्र च यमोद्भवजनकत्वावच्छेदकत्वसमस्तिवज्ञास्योर्मानाभावात्, मिथ्याज्ञानवासनाद्वाराद्युत्पादितपूर्वसंस्कारोत्पादितमिथ्यात्वपान्त्या-रिम्याशपत्तनस्यात्वपोर्विनिगमनाविरहात्, मिथ्याज्ञानवासनाया एव बन्धहेतुत्वोपगमे च मतान्तरप्रवेशप्रसङ्गात्, तथा मपि सत्येऽनास्यसौचित्ये तत्त्वज्ञानात् पूर्वं मिथ्यास्मृतिकल्पने स्मरणस्य स्मरणजनकत्वपक्षेऽपि तत्त्वज्ञानोपेक्षत्वाच । किं चाममजन्यतत्त्वज्ञानापत्त्याऽन्त्यादिवासनादोषजन्यमिथ्याज्ञानस्य चरमत्वात् तत्सत्त्वे कथं तत्त्वज्ञानम् । दोषजन्यमिथ्याज्ञाना-पेक्षया दोषाभावसहकृतमजन्यतत्त्वज्ञानस्यैव चरमत्वमिति चेत्, तर्हि सम्यग्दर्शनरूपतत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वमेव च परोक्तं तु तत्त्वोदयसहकृताज्ञानमात्रस्येवेति समर्थयिष्यमाणं प्रवचनवचनमेव विजयते यतेन “ आत्मानं चेद्विजानी-या-दयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय, शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ॥१२॥” इत्यादावपि तत्त्वज्ञानादेव मोक्ष-

सार्वत्र्यं तु तत्र नोपयुज्यते, तस्य तयोरन्यतरविषयविशेषरूपस्यासार्वत्रिकत्वादित्यादिना वेदान्तिभिः समर्थितः स्वात्मज्ञान
पक्षोऽपि निरस्तः । आत्मज्ञानस्यापि केवलस्य बन्धहेतुत्वे तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनवकाशात्, दोषापेक्षायां चात्मन्यतमपेक्षणात्,
निर्विकल्पकात्मज्ञानस्य मिथ्याज्ञानवासनानाशकत्वे मानाभावाच्चेति दिग्। मिथ्याज्ञानावश्यं मोक्षोत्पत्ताविति मिथ्या-
ज्ञानस्य च बन्धहेतुत्वात्तस्य च दोषहेतुत्वात्तत्त्वज्ञानस्य तत्परिपन्थित्वेन निर्वर्तनीयत्वादिति भावः । न च दोषस्य बन्धहेतुत्वमप्रामाणिकं,
समेऽपीत्यादिना दिशा शिष्याभिधाने मोक्षबन्धोपनतक्रियाकर्तृत्वादिरूपधर्माभ्यां तदुत्कर्षापकर्षदर्शनात्तस्य तद्धेतुत्वसिद्धेरिति ध्येयम् ।
तथा यद्धेरिति न च तत्त्वज्ञानमिथ्याज्ञानयोः स्वोत्कर्षं प्रत्युत चाऽप्रयोजक, किन्तु " प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसा-
धिगम " इति सूत्रार्थकपरिशुद्धिजनितप्रमाणादिषोडशपदार्थसमूहालम्बनज्ञानविशेष एव मोक्षहेतुः, तदभाव एव च बन्धहेतुरित्य
त्राप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य महामात्रपरत्वात्, सर्वैः स्वस्वाभ्युपगतपदार्थतत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वोक्तेः । अथ
यश्च श्रवणमननिदिध्यासनजनितो मोक्षहेतुरिष्यते, "आत्मा वाऽ-
प्रमाणादिपदार्थपरिशोधनमध्यात्मसाक्षात्कारायैवोपयुज्यते स एव श्रवणमनननिदिध्यासनजनितो मोक्षहेतुरिष्यते, "आत्मा वाऽ-
रे द्रष्टव्यः श्रोतव्य " इत्यादिश्रुतावाक्यमस्य श्रवणादारभ्य मननादिना तद्दर्शनं भावयेदित्यर्थादित्यात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वा-
द्युक्तोऽकादिपदार्थपरिशोधनमनतिप्रयोजनमिति चेत्, न, आत्मसाक्षात्कारस्यापि यावत् स्वेतरभिन्नत्वप्रकारकत्वाश्रयत्वे सार्वत्र्य
सवानतिक्रमात्, अन्यथा तत्त्वज्ञानजनकमनननोपयोगितया प्रमाणादिपदार्थपरिशोधनानापत्तेः । किञ्च शरीरादिभिन्नत्वांशे
लौकिकस्य तस्य कथमपरोक्षशरीराद्यभेदभ्रमनिवर्तकत्वमिति सर्वांशस्पष्टतार्थं सर्वविषयकत्वमेव युक्तमिति दिग्। पत्तेनैतत्
पीत्यादिना वृद्धयैवप्रक्रियाप्रदर्शनपूर्वं तन्मतखण्डनं कृतं, तत्त्वज्ञानात् पूर्वमविद्याया नाशे तन्मूलसंस्काराद्यनुवृत्तौ सत्त्व

ज्ञानोत्कर्षयोगेन सुगतस्य केवलिन एवासिद्धेः। यदि च यथा कण्टक एव कण्टकं हरति, पिपासादिदोषोत्पादनेनैव चोपर्य वाता-दिदोषं तथा प्रमरमायाविपाविलास एव संसारमूलाविलासमिति मतं, तदा केवलज्ञानात्प्र च इति समक्रियाप्याभाव एव, कषायैरसममेवाज्ञानस्यैव बन्धहेतुत्वप्रसक्त्याऽस्य मतसाम्राज्यात्, अपकृष्टज्ञानस्य तत्त्वज्ञानाप्रतिबन्धकत्वोक्त्यावप्युत्कृष्टा तत्र तत्र बहुशो निर्लोठितत्वादितिदिक्। ज्ञाननिर्ह्रासात् अल्पज्ञानहाने ॥९६॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं, स्याद्वादन्यायविद्विषाम्॥ अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्ति-र्नावाच्यमिति युज्यते ॥९७॥

न हि सदसदनेकस्यैकदा मन्तव्योऽन्योन्यो बहुधमात्मानमुभ्य एवैकत्वयोरविरोधः स्याद्वादन्यायविद्विषां सिध्यति येन तदुभयै-कात्म्यं स्यात्। तथाऽवाच्यतैकान्ते स्ववचनविरोधः पूर्ववत् ॥९८॥

कथमिदं पुण्यपापबन्धः प्राणिनां येनबुद्धिपूर्वापेक्षावामिदमनिष्टं सर्वैव स्यात्? कुतो वा मोक्षो मुनेर्मतः पौरुषापेक्षसिद्धि-र्बुद्धिपूर्वं स्यात्? यावाकमतमेव वा। बन्धमोक्षाभाव एव परलोकाभावो विति न भवेत्? इत्यारेका निराचिकीर्षवः प्राहुः—

अज्ञानान्मोहिनो बन्धो, न ज्ञानाद् वीतमोहतः॥ ज्ञानस्तोकाच्च मोक्षः स्याद्-मोहान्मोहिनोऽन्यथा ॥९८॥

मोहनीयकर्मप्रकृतिलक्षणमज्ञानमुक्तः कर्मबन्ध- स्थितिमनुभागाख्यः स्वफलदानसमर्थः, कोधादिकषायैकार्थसमवायिनो मिथ्या-ज्ञानस्य च अज्ञानस्य च मोहनीयकर्मप्रकृति अमुक्तः पुंसो बन्धनिबन्धनत्वोपपत्तेः। तत्स्वभावत्वाजीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्ते

न कस्य' इति वचनात् ततोऽस्तोति रूपाद्युपगमेतिप्रसङ्गात् [illegible] प्रकृतिमेव [illegible]
[illegible] चेन्न तदभिमतेन [illegible] समर्थत्वात् तयोः [illegible] भावात् । न चागममात्रं युक्तेरपि [illegible]
[illegible] । तथा हि [illegible] [illegible] विशेषाभावात् [illegible] प्रतिज्ञार्थ [illegible] प्रतिपादनात्
[illegible] । [illegible] विशेषं परिगृह्य [illegible] सामान्यं हेतुं ब्रुवतः कथं दोषः [illegible]
[illegible] । [illegible] हेतोः [illegible] निरोधात् । न [illegible] परिशेषे [illegible] हेतुः स्यात् [illegible]
[illegible] । [illegible] चेत् तर्हि [illegible] गुणविशेष [illegible] धर्मिणो [illegible]
[illegible] विशेषण [illegible] विशेषणं
[illegible] प्रसङ्गात् [illegible]
[illegible] निराकरणे [illegible]
[illegible] गुणविशेष [illegible] न भवति, गुणत्वे [illegible]
[illegible] । न [illegible] चेत्, न तेषामपि [illegible] गुण-
[illegible] । [illegible] गुणानामपि [illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible]

परम्परया चात्मना गुरुसंबन्धसम्बन्धरेव विपच्यमानमस्ति येन चोद्यमिदं न स्यात्। ततो न कर्मबन्धस्य पुरुषविशेषसंबन्धित्वम सिद्धम्। नापीन्द्रियज्ञानसमर्थनं एककारणव्यभिचारे धूमेतरप्रमाणानुमानस्य सर्वविदितत्वात् तद्गुणसिद्धेः रूपादिज्ञानस्य चक्षुरादयस्तद्गुणत्। नन्वेवमज्ञानोऽगुणत्वे बन्धस्य मिथ्यादर्शनादिहेतुत्वं कथं सूत्रकारोदितं न विरुध्यते इति चेत्, मिथ्यादर्शना-विरतिप्रमादकषाययोगानां कषायैकार्थसमवायाज्ञानाविनाभावित्वमेवेष्यते तदसामर्थ्यसमर्थकर्मबन्धहेतुत्वसमर्थनात् मिथ्यादर्शनादीना-मपि समत्वात् सर्वेषां इति युष्मामहे। ततो मोहिन एवाज्ञानादिविशिष्टः कर्मबन्धो न वीतमोहादिति सूक्तम्। तथैव बुद्धेरपकर्षात्मो-हनीयपरिक्षयसम्बन्धोऽस्तीति विपर्यये विपर्यासादिसविशिष्टं मन्दज्ञानादेः क्षायोपशमिकात् केवलापेक्षया स्तोकत्वेऽपि कषाय वीतरागपरमज्ञानभाविनः साधारणैरसम्भवमोक्षस्य सिद्धेः। तद्विपर्ययात्तु मोहवतः स्तोकज्ञानात् सूक्ष्मसम्परायान्तानां मिथ्या दर्शनादीनां कर्मबन्ध एव। इति निश्चितमस्मात् ॥९८॥

'मोहनीयेति' मोहनीयकर्मप्रकृतिरत्र कषायाख्या ग्राह्या, तत्कषायविशिष्टात्, मिथ्याज्ञानस्याज्ञानस्य चेति प्रसज्यपर्युदासाभ्यामज्ञानपदस्योभयार्थत्वादिति भावः। 'क्षीणोपशान्तेति' न चैवं कषायत्वेनैव सामान्यतो बन्धहेतुता, किं कषायविशिष्टाज्ञानत्वेन गुरुतरकार्यकारणभावेनेति वाच्यम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव तत्र साधितत्वात्, तयोश्च पद्मरागा-दिसम्बन्धदृष्टान्तेन कर्मपुद्गलसम्बन्धं प्रत्यज्ञानत्वेनैव प्रसिद्धेः, तत्रातिप्रसङ्गभङ्गार्थं पुनः कषायैकार्थसमवेतत्वविशेषणनिवे-शात्, यद्यपि तन्तुत्वादिना कारणतेऽप्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यैव प्रयोजकत्वात्, अन्यथा शक्तिविशेषाभावविशेषादेरेव हेतुत्वप्रसङ्गाद्विशेषणविशेष्यभावेन विनिगमनाविरहस्याप्यत एव निरासादिति दिक्। न चात्मेति पदकायस्येकान्तस्येन

साध्यसिद्धेरन्यत्वाभावात्र न व्यनिरूपणम्न्ये सिद्धसाधनम्, असाधारण्य त्वनुकूलतर्कआपिण्याम दोष इति भावः । तर्हीति तथा च पक्षतावच्छेदकमात्रस्याहेतुत्वात्र क्वाऽपि दोषाश्रङ्केति भावः । आश्रयासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति न चेष्टानिष्टेत्यादिना, उक्त हेतौ मागासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति जीवविपाकिण्विस्यादिना, एवं विशिष्टाज्ञानैकहेतुकत्वे कर्मबन्धस्य च स्थिते व्यभि- चारमाशङ्क्य परिहरति नन्वेषमित्यादिना, समहात् सक्षेपत इति मिथ्यादर्शनादीनां कर्मबन्धविशेषहेतुत्वेऽपि कर्मबन्ध सामान्ये द्वादशगुणस्थानसम्मभ्यज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पनायत्रैव तदन्तर्भावादित्यर्थः । वीतमोहान्मोहरहितात्, माध्ये मुख्ये रूपकर्षात् अपकृष्टभोगात्, मोहनीयपरिक्षयलक्षणात्कषायमोहोदयाभावविशिष्टात्, मोक्षः कैवल्यात्मा जीवन्मोक्षः, विप र्यये मोहक्षयाभावे मुक्तेरपकर्षे, विपर्ययात् बन्धसम्भवादित्यर्थः । तथा च मोहक्षयविशिष्टज्ञानत्वेन कैवल्यहेतुतैवेत्यर्थः, ॥९८॥

मन्मस्तु मोहप्रकृतिभिः कामादिदोषात्मिकाभिः सहचरितज्ञानात् पुण्यपापकर्मणोः शुभाशुभफलानुभवनिमित्तयोः प्राणिनां

बन्ध । स तु कामादिप्रभवो महेश्वरनिमित्त एवेत्याशङ्कामपाकर्तुमिदमाह—

कामादिप्रभववैचित्र्यः, कर्मबन्धानुरूपत ॥ तच्च कर्म स्वहेतुभ्यो, जीवास्ते शुक्लपक्षुद्धित ॥९९॥

कामादिप्रभवो भावसंसारोऽयं नैकस्वभावेश्वरकृतस्तत्कार्यसुखदुःखादिवैचित्र्यात् । यत्र यत्र कार्यवैचित्र्यं तत्रैकस्वभावकारण- त्व, यथानेकशास्त्यङ्कुरादिविचित्रकार्यं शाल्मलीयादिकं, सुखदुःखादिकार्यवैचित्र्यं च संसारस्य तस्मादयमेकस्वभावेश्वरकृतः । न चायं हेतुरनिश्चितव्यतिरेकत्वादगमकः साध्याभावेऽनुपपन्नत्वभावकप्रमाणसद्भावात् । न हि कारणस्यैकरूपत्वे कार्यनानात्वं युक्तं, शाल्मलीयाङ्कुरवत् । प्रसिद्धस्तावदेकस्वरूपाच्छालिबीजादनेकाङ्कुरकार्यायोगः, स एव दृष्टान्तः स्यात् । अतः साध्यं विपक्षे बाधकं

प्रमाणमेकस्वभावकारणकृत्यप्रतिषेधस्य साध्यस्याभावे नियमेनैकस्वभावकारणत्वस्यानेकधर्मात्मस्य साधनस्य व्यावृत्तिनिश्चयन मात् विशिष्टधर्मं च स्यादेकस्वरूपकारणत्वं च स्यादिति संभावनाशङ्काव्यवच्छेदात्। कालादिना व्यभिचारी हेतुरिति चेत्, न तस्यैकस्वभावस्यैकान्तासिद्धेः। अपरिणामिनः सर्वथार्थक्रियाऽसंभवात् वक्ष्यमाणत्वाद्वस्तुनः सद्भावमेव तावन्न संभावयामः। सत्त्व स्यार्थक्रियया व्याप्तिरसिद्धेति न मन्तव्यं तद्रहितस्य खपुष्पादेरसत्त्वनिश्चयात्। नन्वसतोऽप्यसदितिप्रत्ययलक्षणार्थक्रियाकारित्वात् तथा सत्त्वस्य व्याप्तिरिति न शङ्कनीयं व्यापकस्य तदभिन्नत्वात् व्याप्याभावेऽपि भावाविरोधात् तदुत्पत्तेरघटनात्। क्रमयौगपद्या- भ्यामर्थक्रियाव्याप्तिरसिद्धेति चेत् न, प्रकारान्तरेणार्थक्रियायाः संभवाभावात् एकस्यैकानेकार्थक्रियां संपादयतो न क्रमो नापि यौगपद्य तस्यानेकधर्मविषयत्वादिति चेत् न तादृशस्य वस्तुनोऽसंभवात्। सर्वस्य नानार्थक्रियां कुर्वतोऽन्तरङ्गस्वज्ञानक्रमार्थक्रियाकारणस्या- वश्यंभावित्वादन्यथा योगिनोऽसर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् पदार्थस्यानेकक्रमपरमाणिनः क्रमेणाक्रमेण वानेककार्यकारित्वसिद्धेरेकरूपस्वभावित्वेनान- भ्युपगमात् तथाप्रतीत्यभावाच्च। क्रमयौगपद्ययोः परिणामित्वेन व्याप्तिरसिद्धेति चेत् न, अपरिणामिनः क्षणिकस्येव नित्यस्यापि क्रम- यौगपद्यविरोधात्। ततः कस्यचित्परिणामित्वाभावे क्रमयौगपद्याभावादर्थक्रियापायात् सत्त्वानुपपत्तेर्वस्तुत्वसंभावनाभाव एवेति निश्चितम्। यत्र कार्येशास्वभावभावभिन्नाभ्यां तनुकरणभुवनादीन्ये निमित्तं करोति महेश्वरः, प्रकृतमसाध्यसाधनात्। एतेनेश्वरेच्छा प्रत्युक्ता, तस्या अपि नित्यैकस्वभावायाः कार्यवैचित्र्यानुपपत्तेर्वस्तुत्वसंभावनानुपपत्तेश्चाविशेषात्। न चैतेनास्याः संबन्धस्तत्कृतोपका- रानपेक्षणात्। न हि नित्यादेकस्वभावादीश्वरात् कश्चिदुपकारः सिसृक्षायास्तद्विषयायाः संभवत्यर्थान्तरभूतो नित्यत्वविरोधात्। नाप्यनर्थान्तरभूतः। संबन्धासंभवादनुपकारात् तत्कारान्तरेणानवस्थाप्रसङ्गात्। ततो व्यपदेशोऽपि मा भूत् ईश्वरस्य सिसृक्षेति।

तत्र समवायात्तथाव्यपदेश इति चेत्, न, सर्वथैकस्वभावस्य समवायित्वनिमित्तकारणत्वादिनानास्वभावविरोधात्। महेश्वरस्याभिसन्धे-रनित्यत्वेपि समानप्रसङ्गः पदार्थान्तरभूतस्याभिसन्धेस्तेन संबन्धाभावस्य तत्कृतोपकारानपेक्षस्य व्यपदेशासंभवस्य (वा)विशेषात्, सकलकार्याणामुत्पत्तिविनाशयोः स्थितौ च महेश्वराभिसन्धेरेकत्वे सकृदुत्पत्त्यादिप्रसङ्गाद्विचित्रत्वानुपपत्तेरिति । तदनेकत्वेप्यक्रमत्वेऽस्यैव दोषस्योपनिपातात्, क्रमवत्त्वे केषांचित्कार्याणां सकृदुत्पत्त्यादिदर्शनविरोधात् कथमनित्योभिसंधिरीश्वरस्य स्यात् ? समप्यसौ सिसृक्षान्तरापेक्षजन्मा परीश्वरसिसृक्षानपेक्षजन्मा तदा तन्मात्रयोपि तथा भवेयुरिति न कार्यत्वादिहेतवः प्रयोजकाः स्युः । तदा कथमनेकसिसृक्षा-पेक्षा चेत् अनवस्था । बुद्धिपूर्वकत्वादिच्छाया न दोष इति चेत्, सा तर्हि बुद्धिरीश्वरस्य यदि नित्यैकस्वभावा तदा महेश्वरस्य न विरुद्धा गमनहेतुः क्रमतो युगपद्वा ? पूर्वपूर्वसिसृक्षावशादुत्तरोत्तरसिसृक्षोत्पत्तिर्नित्यैकस्वभावबोधस्यापि महेश्वरस्य न विरुद्धा कार्ये तत्समानसमयानेकजन्यादिकार्योत्पत्तिश्च पूर्वसिसृक्षातः उत्तरसिसृक्षायाश्च समानकालजन्यादिकार्याणां च भावान्नादित्वात् कार्यकारणप्रवाहस्येति चेत्, न, एकस्वभावस्येश्वरबोधस्यैकस्य पूर्वपूर्वसिसृक्षापेक्षाविरोधात्, तदपेक्षायां स्वभावभेदापत्तिप्रसक्तेः । तत्र सिसृक्षान्तरादिकार्योत्पत्तौ नेश्वरबोधः सिसृक्षान्तरमपेक्षते, तत्कार्याणामेव तदपेक्षत्वादिति मतं, तदप्यसत्, नित्येश्वरबोधस्य तदनिमित्तत्वप्रसङ्गात् । तदभावेऽभावात्तस्य तन्निमित्तत्वे सकलात्मनां तन्निमित्तता स्यात्, व्यतिरेकाभावाविशेषात् । अथासर्वगत-स्येश्वरबोधस्य नित्यत्वात्कालव्यतिरेकाभावेपि न देशव्यतिरेकासिद्धिः । सकलात्मनो तु नित्यसर्वगतत्वात्कालदेशव्यतिरेकासिद्धि-रिति मतं तर्हि दिक्कालाकाशानां तत एव सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणता मा भूत् । एतेनेश्वरस्य तन्निमित्तकारणत्वं प्रसिद्धिं, निरस्येश्वरबोधस्यापि तन्निमित्तत्वे सकृत् सर्वत्रोत्पित्सुकार्याणामुत्पत्तिर्न स्यात्, तस्य सर्वत्राभावात् शरीरप्रदेशवर्तिनोपि सर्वत्र

धर्माधर्मकारणस्य तदभावात्मकत्वाभावात्, कथमन्वयमात्रेण तत्कारणत्वं युक्तम्? नित्येश्वरज्ञानस्य सर्वगतस्यैकस्यैव बोधः। तत्त्वाभिज्ञानसर्वगतत्वात् धर्मेऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयासम्भवान्न निमित्तकारणत्वसिद्धिरिति चेत्, न, ईश्वरस्य कदाचित्कस्यचिद्बोधस्यैवमुपर्ये गम्यमानत्वविरोधात्। यदि पुनरपरापरधर्माधर्मज्ञानस्याविच्छेदात् सदाऽस्त्येवेति मतिः, तदा कुतो व्यतिरेकस्तस्य सिध्येत्? कथं चानित्यस्य बोधस्येश्वरबोधान्तरानपेक्षस्योत्पत्तिर्न पुनः मिथ्याज्ञानादिकर्मणामिति विशेषहेतोर्विना प्रतिपद्यामहे? तस्य बोधान्तरापेक्षायामनवस्थानं प्रसक्तम्। स्यान्मतं,—पूर्वपूर्वबोधसिद्धभावादुत्तरोत्तरबोधसिद्धभावाद्धर्मादिकार्याणामुत्पत्तेरनादित्वा-त्कार्यकारणभावस्य बीजाङ्कुरादिवदनवस्थाप्रसङ्गाद् इति नैतत्सारम् ईश्वरकल्पनानर्थक्यप्रसङ्गात्। तद्वदेव भावाद्धर्मादिकार्याणां तत्कारणत्वाभिनिवेशानर्थक्यमिति चेत् न, व्यतिरेकासिद्धेः, अन्वयमात्रेण कारणत्वे नभःकारणत्वाभिमतानामपि तत्प्रसङ्गात्। न चैकस्वभावाद्भावात्कामादिकार्यवैचित्र्यं क्रमतोऽपि युज्यते महेश्वरनिमित्तादिति, किमनया चिन्तया? तयोरेकस्वभावत्वेऽपि कर्मवैचित्र्यात्कामादिप्रभववैचित्र्यमिति चेत्, युक्तमेतत्, किन्तु नेश्वरेच्छाभ्यां किञ्चित् साध्यार्थपरिसमाप्तेः, सति कर्मवैचित्र्ये कामादिप्रभववैचित्र्यस्य भावात्सद्भावात् 'कामादिप्रभवश्चित्रः कर्मबन्धानुरूपतः' इत्यस्यैव दर्शनस्य प्रमाणसिद्धत्वात् अनिमित्तान्वयव्यतिरेकयोरीश्वरेच्छयोः कारणत्वपरिकल्पनानामतिप्रसङ्गात्। एतेन चिरन्तनप्रवृत्तिसन्निवेशविशेषादिभ्यः पृथिव्यादेर्बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वसाधनेनेश्वरसाधनं प्रत्युक्तं, धर्माधर्माभ्यामेवात्मनः शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादिकार्यजननस्य सिद्धेः बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्व समारोपेऽपि चिरन्तनप्रवृत्तिसन्निवेशविशेषकार्यत्वाचेतनोपादानत्वार्थक्रियाकारित्वादीनां साधनानामुपपत्तेस्तत्र पृथिव्यादेर्बुद्धिमत्कारण पूर्वकत्वासिद्धेः। ननु भोगस्य कर्मोत्पत्तेरात्मनो धर्माधर्मयोश्च यथायथमात्मादिभिर्भोगभोग्यतानुकरणादिसम्पादनक्षेत्रज्ञसम्-

वात् तन्निमित्तमात्मान्तरं मृत्पिण्डकुम्भकारवदिति चेत्, न एवमपि प्रकृतसाधनव्यतिरेकानिश्चयात्। यथा हि, तनुकरणभुवनादिकं विवादापन्नं बुद्धिमत्कारणपूर्वकं विरम्यप्रवृत्तेः सन्निवेशविशिष्टत्वादचेतनोपादानत्वादर्थक्रियाकारित्वात्कार्यत्वाद्वा घटवदिति साधन-मुच्यते तथास्मादन्यस्मीश्वराख्य बुद्धिमत्कारणमन्तरेणाचेतनस्यात्मनोऽनीशस्य धर्माधर्मयोश्चाचेतनयोर्विचित्रोपभोगयोग्यतनुकरणभुवना-दिनिर्माणकौशलासंभवात्तन्निमित्तकारणमात्मान्तरं बुद्धिमत्कारणमेषितव्यमित्यनेन व्यतिरेकः समर्थ्यते। कुम्भकारमन्तरेण मृत्पिण्ड-दण्डादेः स्वयमचेतनस्य घटादिनिष्पादनकौशलासंभववदिति वैधर्म्यदृष्टान्तप्रदर्शनम्। तस्यैव कुलाले मृत्पिण्डादेर्घटादिसंपादनसाम-र्थ्यदर्शनादिति चान्वयसमर्थनमभिधीयते। न चैवमभिमतं साध्यमन्वयानुपपत्तेरभावात्। बुद्धिमता कारणेन विना विरम्यप्रवृत्त्या-देरसंभवादन्यथानुपपत्तिरस्त्येवेति चेत्, न, तस्यापि तनुकरणस्य तदुत्पत्तेरसंभवात् काष्ठादिवत् यादृशोपि निमित्तभावे कर्मणामचेतन-त्वेपि तन्निमित्तत्वमप्रतिषिद्धं, सर्वथा दृष्टान्तव्यतिक्रमात्। यथैव हि कुम्भकारादिः सतनुकरणः कुम्भादेः प्रयोजको दृष्टस्तनुकरणभुव-नादीनामशरीरेन्द्रियेश्वरप्रयोजकत्वकल्पनया व्यतिक्रम्यते, तथा कर्मणामचेतनानामपि तन्निमित्तत्वकल्पनया बुद्धिमानपि दृष्टान्तो व्यतिक्रम्यतां विशेषाभावात्। स्यान्मतं—'सशरीरस्यापि बुद्धीच्छाप्रयत्नवत एव कुलालादेः कारकप्रयोक्तृत्वं दृष्टं, कुटादिकार्यं कर्तु-मयुञ्जानस्य तदर्शनात्, तद्बुद्धिमतोपीच्छाभावे तदनुपलब्धेस्तदिच्छावतोपि प्रयत्नाभावे तदनुपलम्भात्। तद्वत्तनुकरणस्यापि बुद्धिमत सिसृक्षावतः प्रयत्नवतः परमेश्वरस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वोपपत्तेर्न दृष्टान्तव्यतिक्रमः, सशरीरस्येतरयोः कारकप्रयुक्ति-प्रयत्नतुल्यत्वात्। न हि सर्वथा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यमस्ति तद्विशेषविरोधादिति तदयुक्तं तनुकरणस्य बुद्धीच्छा-प्रयत्नानुपपत्तेर्मुक्तात्मवत्, *शरीरादृष्टिः* संसार्यात्मवत्, काष्ठादिवच्चेति। शरीरेन्द्रियाद्युत्पत्तेः पूर्वमात्मना व्यभिचार इति चेत्,

न तस्यापि बुद्धीच्छाप्रयत्नरहितत्वोपगमादन्यथा स्वमतविरोधात्। परेषां तु तस्य सशरीरस्यैव बुद्ध्यादिमत्त्वाभ्युपगमान्न तेना-
नैकान्तः। ननु चेश्वरस्य धर्मित्वे तत्प्रतिपत्तावाश्रयासिद्धो हेतुरिति चेन्न, प्रसङ्गसाधने धर्मिमात्रस्यानभ्युपगतस्याप्युपपत्तेः तत्प्रति-
पत्तिसद्भावात्। ननु च ममापीश्वरस्यासिद्धस्वभावस्य धर्मिणः प्रतिपत्तिस्तेनैव हेतुर्नोच्यते इति चेन्न आत्मान्तरस्य
सामान्येनेश्वरत्वाभिमानस्य धर्मित्वात् सकलकारकप्रयोक्तृत्वेन बुद्ध्यादिमत्त्वेन च तस्य विचारापन्नत्वात्। अथ तन्वादिकारकाणि
विवादापन्नानि चेतनाधिष्ठितानि स्थित्वाप्रवृत्त्यादिभ्यो वास्यादिवदित्यनुमानात् समस्तकारकप्रयोक्तुर्बुद्ध्यादिसंपन्नस्य चेश्वरस्य
साध्यते। ततोऽशरीरेश्वरत्वम्, अनाद्यनन्ततन्वादिकार्यसंतानानिमित्तकारणस्यानाद्यनन्तत्वसिद्धेरनाद्यनन्तस्य शरीरत्वविरोधात्।
अशरीरत्वमपि तस्यानाद्यनन्तमस्तु बुद्धीच्छाप्रयत्नवत्। इति मतं तदयुक्तं, प्रमाणबाधनात्। तथा हि, नेश्वरेऽशरीरत्वमनाद्यनन्तम-
शरीरत्वात् परमसिद्धया कायकरणोत्पत्तेः पूर्वमस्मदाद्यशरीरत्ववत्। नेश्वरबुद्ध्यादयो नित्या बुद्ध्यादित्वादस्मदादिबुद्ध्यादिवदिति।
एतेनागमात् 'अपाणिपाद' इत्यादेरीश्वरस्याशरीरत्वसाधनं प्रत्याख्यातं, तस्य युक्तिबाधितत्वात्। तत एव सशरीरो महेश्वरोऽस्त्विति
चेन्न, तच्छरीरस्यापि बुद्धिमत्कारणापूर्वकत्वे तेनैव कार्यत्वादिहेतूनां व्यभिचारात्। तस्य बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वे वाऽपरापर
शरीरकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गात् पूर्वपूर्वस्वशरीरेणोत्तरोत्तरस्वशरीरोत्पत्तौ भवस्य निमित्तकारणत्वे सर्वसंसारिणां तथाप्रसिद्धे-
रीश्वरकल्पनावैयर्थ्यात्, स्वोपभोग्यभवनाद्युत्पत्तावपि निमित्तकारणत्वोपपत्तेः इति न कार्यत्वाचेतनोपादानत्वसन्निवेशविशिष्टत्व
हेतवो गमकाः स्युः। स्थित्वाप्रवर्तनार्थक्रियादि चेतनाधिष्ठानादिति नियमे पुनरीश्वरादेरपि मा भूत्। अन्यथेश्वरादिकामकालाभे
स्वाधिष्ठितः स्युः, सर्वकार्येषु क्रमजन्मसु स्थित्वा प्रवर्तनार्थक्रियाकारित्वात्(च पा)स्यादिवदिति व्याघातात्। तथा चेश्वरोपीश्वरान्त-

रैपाधिष्ठित इत्यनवस्था स्यात् अन्यथा स्यात्तेनैवास्य हेतोर्व्यभिचारः। नायं प्रसङ्गो, बुद्धिमत्त्वादिति चेत्, तत एव तर्हि महीधरानुक-
करणादयः प्राणिना मा भूवन्। यथैव हि बुद्धिमानीश्वरो नाधिष्ठात्रन्तरं चेतनमपेक्षते तथा महीधरान् कुम्भादिशरीरकरणादीनपि
मास्म कार्षीत् मातिशय तद्विदः महीधरस्वकार्यकरणवर्तनात्। महीधरानुकरणादयः प्राणिनो कर्मणो वैचित्र्यादिति चेत् तर्हि कर्मणा-
मपि तेषामीश्वरज्ञाननिमित्तत्वे समानप्रसङ्गः तान्यपि महीधरानुकरणादिकारणानि मा भूवन्निति। तदनिमित्तत्वे तनुकरणादेरपि तन्नि-
मित्तत्व मा भूद्विशेषाभावात्। एवं पार्थक्रियादेरपि तस्यामेकान्तिकत्वं कर्मणः स्वापोऽपार्थक्रियाकारित्व-स्वस्वातन्त्र्यवर्तनयोग्ये
तनाधिष्ठानाभावेऽपि भावात्। ततः कर्मैव प्रविशिष्टप्रज्ञाविभ्राः कामादयस्तत्र कर्मवैचित्र्यमिति स्थितम्। न हि भावस्वभावोपा-
लम्भः करणीयोऽन्यत्रापि तथैव तत्प्रसङ्गानिवृत्तेः। यथैव हि कथमचेतनः कर्मैव यः कामादिवैचित्र्यं कुर्यात् कामादिर्वा चेतनस्वभावः
कथमचेतनं कर्मवैचित्र्यमिति तत्स्वभावस्योपालम्भः प्रवर्तेते कथमचेतनमुन्मत्तकादिभोजनमुन्मादादिवैचित्र्यं विदधीत प्राणिनामुन्मा-
दादिर्वा चेतनः कथमचेतनं मुवादि कर्मवैचित्र्यमित्यपि तत्स्वरूपोपालम्भः किमिति प्रसज्यमानो निवर्त्येत? तथादृष्टत्वादिति चेत्, तत
एव प्रकृतस्वभावोपालम्भोऽपि निवर्त्यतां तथानुमितत्वात्। न चैवमीश्वरस्याप्यनुमितत्वादुपालम्भप्रसङ्गनिवृत्तिः स्यादिति शङ्कनीयं,
तदनुमानस्यानेकदोषदुष्टत्वात्। तथा हि, तनुकरणभुवनादेः कार्यत्वादिसाधनं किमेकबुद्धिमत्कारणत्वे साध्येऽनेकबुद्धिमत्कारणत्वे
वा? प्रथमपक्षे प्रासादादिनानेकसूत्रधारसमानादिविदुना तदनैकान्तिकम्। द्वितीयपक्षे सिद्धसाधनं नानाप्राणिनिमित्तत्वात्तदुपभो-
मतन्वानीनां तेषां तददृष्टत्वात्। एतेन बुद्धिमत्कारणसामान्यसाधने सिद्धसाधनमुक्तं सदभिमतविशेषस्याधिकरणसिद्धान्तन्यायेना-
प्यसिद्धः। सामान्यविशेषस्य साध्यत्वाददोष इति चेत्, न, दृष्टादृष्टविशेषाश्रयसामान्यविकल्पद्वयानतिवृत्तेः दृष्टविशेषाश्रयस्य सामान्य

स साध्यते सेश्वरविषयत्वात् प्रकृतविशेषाश्रयस्य सामान्यस्य साध्यत्वे साध्यशून्यत्वप्रसङ्गाभिधानस्य। इतरविशेषाश्रयसामान्य साध्येऽपि स्वाभिमतविशेषसिद्धिः कुतः स्यात्? अधिकरणसिद्धान्तन्यायादिति चेत्, कोयमधिकरणसिद्धान्तो नाम? यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः। ततो इतरविशेषाश्रयसामान्यमात्रस्य बुद्धिमन्निमित्तस्य जगत्सु प्रसिद्धौ प्रकरणात् जगन्निर्माणसमर्थं समस्तकारकाणां प्रयोक्ता सर्वविदशरीरित्वादिविशेषाश्रय एव सिध्यतीति चेत्, स्यादेवं यदि सकलजगन्निर्माणसमर्थेनैकेन-समस्तकारकाणां प्रयोक्त्रा सर्वज्ञत्वादिविशेषोपेतेनाविनाभावि इतरविशेषाधिकरणबुद्धिमत्कारणसामान्यं कुतश्चित् सिध्येत्। न च सिध्यति अनेकबुद्धिमत्कारणेनैव स्वोपभोग्यवस्त्वादिनिमित्तकारणविशेषेण तस्य व्याप्तस्य सिद्धः समर्थनात्। तथा सर्वज्ञवीतरागकर्तृकत्वे साध्ये पटादिभिरनैकान्तिकं साधनं साध्यविकलं च निदर्शनम्। सरागासर्वज्ञकर्तृकत्वे साध्यपसिद्धान्तः। सर्वथा कार्यत्वं च साधनं तन्वादावसिद्धं, तस्य कथंचित्कारणत्वात्। कथंचित्कार्यत्वं तु विरुद्धं, सर्वथा बुद्धिमन्निमित्तत्वाभावाद्विपरीतस्य कथंचिद्बुद्धिमन्निमित्तत्वस्य साधनात्। तथा पक्षोऽप्यनुमानबाधितः स्यात्, 'अकृत्रिमं जगत्, दृष्टकर्तृकविलक्षणत्वात् व्योमवत्' इत्यनुमानस्य तद्बाधकस्यान्यत्र समर्थितत्वात्। इति सूक्तं, नेश्वरकृतः संसार इति। ननु यदि कर्मबन्धानुरूपतः संसारः स्यात्तर्हि येषां चिरमुक्ति-रितरेषां संसारश्च, कर्मबन्धनिमित्ताविशेषादिति चेत् न, तेषां सुसंवृतिः प्रति मुक्तेतरत्वमपावादात्मनाम्। न हि जीवाः सर्वथा मुक्ता एव व्यवस्थिताः स्याद्वादिनां सांख्यानामिव प्रमादिस्वभावस्य निराकरणात् तत्स्वभावत्वे कदाचिदौदासीन्योपलम्भविरोधात्। नापि मुक्ता एवावस्थिताः कापिलानामिव, प्रकृतिसंसर्गेऽपि तत्र कामाद्युपलम्भविरोधात्, प्रकृत्यापत्त कामाद्युपलम्भे पुरुषकल्पनावैयर्थ्यात् तदुपभोगस्यापि तत्रैव संभवात्। न चान्यः कामयतेऽन्यः काममनुभवतीति वक्तुं युक्तम्। नापि सर्वे संसारिण एव जीवाः

प्रमाणतः प्रत्येकं सख्याः, संसारिमुक्तत्वप्रसङ्गात्। किं तर्हि? मुक्तामुक्ताभ्यां व्यवतिष्ठन्ते, 'जीवास्ते मुक्तामुक्ताः' इति वचनात्। ततः मुक्तिभाजामात्मनां प्रति मुक्तिरमुक्तिभाजां संसारः। केषांचित् प्रति मुक्तिः स्वकालसम्भवौ स्यादिति प्रतिपत्तव्यम् ॥ ११ ॥

क पुन मुक्तसख्यौ जीवानामित्याह:—

यस्य यस्येति यस्य यस्य कारणस्य यद् यत्कार्यवैचित्र्यं तस्य तस्य तदनेकस्वभावकारणकृतमिति योजनीयम्। तसोऽसाध्यिदं विपक्षे शालिबीजाङ्कुरवदिति शालिबीजादेकरूपाच्छाल्यङ्कुरस्येवोत्पत्तिर्न त्वन्यस्येति दर्शनादिति भावः। तत्र च पञ्चमी ल्यब्लोपे व्याप्तिनिश्चयजननम् बाधकं प्रमाणमिति व्याप्तिनिश्चयजननादित्यर्थेतनमत्र सम्बध्यते, तत्र च पञ्चमी ल्यब्लोपे व्याप्तिनिश्चयजननम् कालादि भिप्रेत्य यदिदं विपक्षे बाधकं प्रमाणमुक्तं तद्साधयिति योगः, शङ्काव्यवच्छेदादित्यत्र चाकारप्रश्लेषः कार्यः। कालादि नेत्यनन्तरं च चकारोऽध्याहार्यः, सद्भावमेवेत्यतः पूर्वमेकान्तनित्यस्य क्षणिकस्य वेति शेषः। व्यापकस्यार्थक्रियालक्षणस्य, तदनिष्ठतया (तदनिष्ठतया) व्याप्यत्वाभिमतवस्तुत्वाव्याप्यतया, एतेनैकस्वभावेश्वरसम्भवनेन, 'अभिसन्धेरिति' अभिसन्धिरीश्वरे सिसृक्षामन्वयः, एतेन कर्मवैचित्र्यादेव कालादिप्रभववैचित्र्यसमर्थनेन, भाष्ये तस्यापि बुद्धिमतः कारण त्वापि, चितनुकरणस्य तनुकरणरहितस्य, तस्कृतेः करणभुवनादिकृतेः, कालादिवदिति टीकाकृतोक्तो दृष्टान्तस्तात्पर्यो- पीत्यर्थेन भाष्यकण्डिकयाऽन्वेति, तद्वतितनुकरणस्यापीति प्रयोगमात्र कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्याकार एव, पक्षतावच्छेदकं च प्रागभावप्रतियोगित्वं न तु कृतिसाध्यत्वादिकमिति न सिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्य त्वाच न घटादिरूपकार्यस्य सकर्तृकत्वसिद्ध्यावशेषोऽपि तत्, न चात्रशरीरजन्यत्वमुपाधिरङ्कुरादौ साध्यव्यापकत्वसन्देहेऽपि सन्दि

ग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वेन तदादिव्यभिचारसंशयमत्त्वेनानुमानानवतारापत्तेः व्यभिचारज्ञानत्वेनैव विरोधित्वात् पक्षतत्स्व मयोरपि व्यभिचारसंशयस्य तथात्वादिति वाच्यम्, प्रकृते कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन कारणत्वनिश्चयात्तादृशतत्कार्यतदा व्यभिचारसंशयस्याविरोधित्वात्, अनुकूलतर्कानवतार एव व्यभिचारसंशयाधायकस्य सन्दिग्धोपाधेर्दोषत्वादित्याहुः । 'चित्त नुकरणस्येति ' ईश्वरः पुद्गलेच्छाप्रयत्नवान् भवति, चित्तानुकरणत्वान्मुक्तात्मवदिति प्रयोगः । परेषां तु जैनानां तु, तस्य शरीरेन्द्रियाद्युत्पत्तिप्राक्कालवर्तिन आत्मनः, सशरीरस्येवेति अत्र वैधर्म्यमर्थाभ्यामिति शेषः । तत्प्रतिपक्षित्वसत्त्वाद्धेति तथा न विपक्षमिद्धयभ्युपगमाद्याभयासिद्धिरिति भावः । नेश्वर इति यद्यप्यशरीरत्वं शरीरपरिग्रहाद्यन्ताभावोऽन्यावनतत्वेन व्याप्त इति हेतोर्विरुद्धत्वं, तथाप्यात्मनिष्ठस्य शरीरपरिग्रहाभावस्य व्यसपर्यवसितस्य ग्रहान्न दोष इति बोध्यम् । 'एतेनेति ' ईश्वरऽशरीरत्वस्य प्रसाधितत्वस्यानुमानप्रदर्शनेनेत्यर्थः । कथं वाऽपाणिपादत्वप्रतिपादकं यदागमः प्रदेशान्तरे ईश्वरस्य वेदादि प्रणिनीषया ब्रह्मादिशरीरपरिग्रहं प्रतिपादयन् स्वाङ्गेरेव न विरुध्यात् । मृतापेक्षन्यायेन तस्य ब्रह्मादिशरीरपरिग्रहोपपत्तिरिति चेत्, दूराद् भ्रान्तोऽसि, भूतापेक्षस्यापि स्त्रीसवैक्रियशरीरेणास्मान्तरशरीरे भूतप्रवेशरूपस्य तदपष्टहेतुकत्वात्, अन्यथात्म विमुक्तपक्षे मर्वत्र मनसिक्षापत्तेः, तस्मादपष्टहेतुकयोरावेशपरिग्रहयोर्भेदेनेश्वरस्यापीश्वर सम्भव इति सुष्ठूक्तं श्रीहेमसू रिभिः ॥ " धर्माधर्मौ विना नाङ्गं, विनाङ्गेन मुखं कुतः ॥ मुखाद्विना न वक्तृत्वं, तच्छास्तारः परे कथम् ॥१॥" इत्यादि, यद्यावेशे आविष्टतोऽदृष्टं न हेतुः किं त्वावेशाधिकरणस्य तत्तत्पुद्गलयोरेव सुखदुःखयोरुत्पादनात् तथाऽदृष्टेनेश्वरस्य ब्रह्मादि शरीरग्रहोपपत्तिरिति चेत्, न, आवेशे आविष्टतोऽप्यदृष्टस्य तदुभयजन्योपयनिर्जरादिनिर्वाहकस्य हेतुत्वेनोभयादृष्टजन्यत्वस्य

वस्थित, अन्यथा मुक्तस्यापि कश्चिदावेशापत्तेः, किं चाविद्युत ईश्वरस्यावेशाधिकरणप्रत्यायात्माभिमतस्य प्रभावप्युपेक्षणीय
पावकभुतिविरोधोऽपि, न च तवापेक्षयव्रह्मादिशरीर वेदादिहेतावीश्वरावेशोपपत्तिः, तच्छब्दे (वे) तच्छरीरस्येव तददृष्टस्यापि
हेतुत्वात्, एतमर्यादातिक्रम च विनैव शरीरावेशं वेदाद्युच्चारेण व्यवहारं निर्वाहयेदिति न किञ्चिदेतत्, सर्वविश्ववासना चानु
पदमेव निराकरिष्याम । ईश्वरादेरपि मा भूदित्यत्र स्थित्वा प्रवर्तनार्थक्रियादीति योगः ।' अन्यथेति ' न च स्वप्नेपि
ज्ञानविशेष्यत्वं स्वजन्यव्यापारभागित्वं वा चेतनाधिष्ठितमीश्वरादावप्यविरुद्धमितीदापत्तिरत्रेति शङ्कनीयम् । कर्तृसाधिष्ठ्यस्य
स्वथा ज्ञानमात्रेणाधिष्ठितत्वासिद्धेराद्यस्य व्यापारेऽपि व्यापारान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेश्च द्वितीयस्य निरासादिति भावः ।
उन्मत्तकादियो(भो)जन चतुरचूर्णादिप्रयोगः, मृदादिस्तू(रू)पवैभिन्न्य सुवर्णाभिप्रायेण विचित्रां मृदादिप्रचयरचना
मित्यर्थः । तथा तदसदृष्टकृतत्वादिति तथा च तनुकरणभुवनादिकं सकर्तृकं बुद्धिमत्कर्तृकं चेत्यादावप्रयोजकाऽसत्वादिना
सिद्धसाधनमर्थान्तरं चेति भावः । ' तदभिमतेति ' एककर्तृसिद्धौ तद्गतसार्वज्ञ्यादिसिद्धेरेवाधिकरणसिद्धान्ताधीनत्वाभ्युप
गमादित्यर्थः । स्वेष्टविघातादिति कतिपयकारकप्रयोक्तृत्वासर्ववेदित्वप्रतिरुद्धशक्तिकत्वाविभुत्वसशरीरत्वादिसिद्धिप्रसङ्गादि
त्यर्थः । न च सिसृक्षतीति लाघवावतारेऽपि व्यापकत्वानवच्छेदकरूपेणानुमितेरनभ्युपगमादित्यर्थः । इतिरुक्त नेश्वर
कृतः संसार इति, एवं च तन्वादिकार्यस्य कर्तृजन्यत्वे साध्ये ज्ञानादेरेव जनकत्वेन कर्तुरजनकत्वात् बाध इति प्रत्यक्षजन्य
त्वमिच्छाजन्यत्व कृतिजन्यत्वं च पृथक् पृथक् साध्यत इति तदाभयतयेश्वरसिद्धावदोषः, निखिलोपादानगोचरप्रत्यक्षाभय
स्यान्यस्यासम्भवात्, न हि द्व्यणुकाद्युपादानगोचरप्रत्यक्षमस्मदादेः सम्भवतीति वक्ष्यमन्योक्तमप्यकिञ्चित्करं द्रष्टव्यम्, तथस्तु

स्वीयघटादावपि प्रवृत्तेः प्रत्येकं तत्तत्कुलालीयघटादिसमवायकारणोपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वात्कार्यत्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वे मानाभावात्, चिकीर्षाया अपि प्रत्यक्षेण हेतुत्वेनेच्छात्वेन कृतेरपि विलक्षणकृतित्वेन घटादावेव हेतुत्वेन कृतित्वेनापि कार्यत्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वात्, न च प्रकृतावपि घटादावपि प्रत्यक्षेच्छयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वे सिद्धे तत्कार्यतावच्छेदकं लाघवात् कार्यत्वमेव कल्प्यते, घटत्वपटत्वादीनामानन्त्यात् शरीरलाघवमपेक्ष्य सम्बन्धकृतलाघवस्य बलवत्त्वात्, कृतेरपि यदि शेषयोरिति न्यायेन सामान्यतो हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं सति शरीरत्वेन चेष्टात्वेन च हेतुत्वाभिमतशरीरचेष्टयोरपि सिद्ध्यापत्तेः । न च परमाणव एव प्रयत्नवदीश्वरात्मसंयोगजन्यचेष्टावन्त ईश्वरस्य नित्यानि शरीराणि टीकाप्रथमश्लोकव्याख्याने उदयनाचार्यैस्तथा स्वीकृतत्वात्, चेष्टाया नित्यत्वे तु मानाभावोऽनित्यचेष्टाया अपि सर्गादौ सम्भवात्, ईश्वरप्रयत्नाधीनचेष्टावत्तां सर्वेषामेव चेश्वरशरीरत्वम्, अत एव तदविषयता यथाभिव्यक्तिरिति वाच्यम्, परमाणूनां नित्येश्वरशरीरत्वे तद्गतक्रियाया अपि नित्यायाश्चेष्टाया कल्पनापत्तेः, तदविषये च सर्वत्र क्रियामात्रस्य चेष्टात्वपर्यवसाने विलक्षणचेष्टात्वजात्युच्छेदापत्तेः, सर्वशरीरावच्छिन्नविलक्षणमनःसंयोगजनकप्रयत्नवदात्मसंयोगरूपतदविषयस्वीकारे च प्रत्यात्मनियतमनोभिन्नमनःप्रवेशनेन सर्वेषामुन्मादजनकतया ईश्वरस्यापत्तेः, अन्यथावेशपदार्थाघटनात्, उपमामात्रस्य सर्वस्मिन्साधारणत्वात् सर्वात्मगुणसाधारणप्रकारत्वेन पुनरावेशप्रसक्तं नेश्वरस्य युक्तिमत् कालादिवदिति दिग् । किं च गुणस्य साश्रयत्वव्याप्तौ मानाभावादुपादानप्रत्यक्षस्य निराश्रयस्यैव सिद्धौ वेदान्तिमतसाम्राज्ये कथं नैयायिकाभिमतेश्वरसिद्धिः । किञ्चोपादानप्रत्यक्षं लौकिकमेव जनकमिति कथं तादृशप्रत्यक्षाश्रयवदीश्वरः सिद्ध्येत्, मणिकारदोषविक्षेपादिनिमित्तलौकिकविषयतायास्त्वयागे-

भावात्, यदि च प्रणिधानाद्यर्थं मनोव्यापारादौ प्राग्विधीश्वरादनुमित्यादिसाधारणं यद्धर्मावच्छिन्ने पदार्थप्रवृत्तिस्तद्धर्मा-वच्छिन्ने तत्प्रकारकज्ञानं हेतुरिति मतं, तदेश्वरे ज्ञानमात्रसिद्धावपि कथं प्रत्यक्षसिद्धिः, प्रत्यक्षत्वमेव चेन्द्रियजन्यतावच्छेदकं साक्षात्त्व तु जन्यप्रत्यक्षत्व गौरवादिति का प्रत्याशा नित्यप्रत्यक्षाभ्युपगमस्येश्वरस्य। यत्तु दीधितिकृतोक्तं घटत्वावच्छिन्ने कृतित्वेन हेतुत्वेऽपि सम्प्रदायघटाद्युत्पत्तिकाले कुलालादिकृतेरसत्त्वादीश्वरकृतिसिद्धिरिति, तदसत्, घटत्वावच्छिन्ने विजातीय कृतित्वेनैव हेतुत्वात् कृतित्वेन व्यापकधर्मेणान्यथासिद्धेरत्वात्। कथितु कुलालादिकृतेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन खण्डघटोत्पत्तिकालेऽपि सत्त्वादीश्वरकृतिसिद्धिः, न च वैशेषिकनये श्यामघटादिनाशोत्तरं रक्तघटाद्युत्पत्तिकाले प्राक्तनपरमाणु द्वयसंयोगद्व्यणुकादेर्नाशाद्वैवं सम्भवतीति वाच्यम्। पूर्वसंयोगादिध्वंसपूर्वद्व्यणुकादिध्वंसानामुत्तरसंयोगद्व्यणुकाद्यापन्नत्वात्? का लोपाधितयाऽपि जनकत्वावस्थकालेऽपि कुलालादिकृतेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगेन सत्त्वात्, अन्यथा घटत्वावच्छिन्न दण्डादि हेतुताया अपि भङ्गापत्तेः, न च दण्डादेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगेन हेतुत्वेऽपि कृतेर्लाघवाद्विशेष्यतयैव तथामुचितं, न च कुलालकृतित्वेन तथाऽस्तीति वाच्यम्। विजातीयसंयोगत्वेनापि सम्बन्धत्वे गौरवाभावात्, निमित्ताव्यभिचारकत्वाच्च स्वप्रयोज्यत्वस्य तु सम्बन्धसम्बन्धत्वादित्यादि। यत्तु महाचार्यैरुक्तं तत्तत्कार्याणां देशकालादिनियम ईश्वरेच्छात एवेति तत्सिद्धिः, वदन्ति हि पामरा अपीश्वरेच्छैव नियामिकेति तदपि स्वयदरीदस्वगृहदालतोद्भासमात्र, पामरसंवादस्य नियतिनियामकत्वेऽपि भूम्ना दर्शनात्, सा च तत्त्वान्तरं वा केवलज्ञानं वेत्यन्यदेतत्, तथाभ्युपगम्यतेष सर्वत्र नियामिकेति तु भामातिकः प्रवादः, तस्याः सकलकारणाक्षेपकत्वेन सर्वसाधारणात्। यदपि तेषां पद्य ॥

ममालोच्य क्षुद्रेष्वपि भवननाथस्य भुवने, नियोगाद्भूतानां मितममितिदेशस्थितिलयम् ॥
अये! केयं भ्रान्तिः सततमपि मीमांसनजुषां, व्यवस्थातः कार्ये जगति जगदीशापरिचय ॥१॥ इति ॥
तदुपरि मदीयानि पद्यानि ॥

अनित्ये नित्ये वा निपतितिनियमाद्वस्तुनि जनि–व्यवस्थां धर्माणां स्थितिमपि समालोच्य विशदाम् ॥
अये! केयं भ्रान्तिः सततमपि तर्कव्यसनिनां, वृथा यद्व्यापारो जगति जगदीशस्य गदितः ॥ १ ॥
यथाद्येणानादिः स च परिविशुद्धोऽपि गदितो, मलात्यन्ताभावादनु भवति शुद्धिर्गगनवत् ॥
तमेकं मन्यन्तां सरणगतिमेषामहवशा–न्निराशानां सर्वं सफलमफलं कुमहद्धुषाम् ॥ २ ॥
पदेवैतद्रूपं प्रथममथ सालम्बमपदे, तदेव ध्यानस्थं घटयति निरालम्बनसुखम् ॥
रमागौरीगङ्गायलयशरकुन्ताऽसिकलित, कथं लीलारूपं सृजयतु निराकारपदवीम् ॥ ३ ॥
अतर्क्यां लीलेशीस्यपि कपिकुलाधीतमपस–स्वभावोऽभ्रान्तस्य विदधति परीक्षां हि सुधियः ।
न पद्मानस्याद्य तदिह भगवद्रूपमपि किं, जगल्लीलाहेतुप्रभुविभमदृष्टं विजयते ॥ ४ ॥
ततो यो योगाद्यैर्बहुभिरिह गाढैरिव जलै–र्विशुद्धैः शुद्धात्माऽऽलभत परिजाः सिद्धपदवीम् ॥
निषद्यो ध्ययोऽसौ निरुपधिविशुद्धिर्भगवतो, भुपास्यस्त्वे तन्त्रं न तु विमतकर्त्रैकविभुता ॥ ५ ॥ ”
कामादीति जीव(जीवात्म)स्यावच्छेदेनायं निषेध , तेन नाभवो बाधः, तन्मयद्विशुद्धयो विश्वविश्राममावन्ता,

संसारिणः पत्वमसद्भावादिति प्रागभावस्य प्रतियोगिमनन्तत्वनियमादित्यर्थः ॥ ९९ ॥

शुद्ध्यशुद्धी पुनः शक्ती, ते पाक्यापाक्यशक्तिवत् ॥ साद्यनादी तयोर्व्यक्ती, स्वभावोऽतर्कगोचरः ॥१००॥

शुद्धिस्तावज्जीवानां भव्यत्वं केषांचित्सम्यग्दर्शनादियोगादभिधीयते । अशुद्धिरभव्यत्वं तद्वैपरीत्यात् सर्वदा प्रवर्तनादवगम्यते । शुद्ध्यशुद्धी जीवानां तेषां सामर्थ्यासामर्थ्ये शक्त्यशक्ती इति यावत् । इति भव्येतरस्वभावौ शुद्ध्यशुद्धी जीवानां तयोर्व्यक्तिः सादिस्तदभिव्यञ्जकसम्यग्दर्शनादीनां सादित्वात् । प्रत्यक्षप्रमावीन्द्रियार्थदर्शिभिः । तत्र शुद्धेर्व्यक्तिः सादिस्तदभिव्यञ्जकसम्यग्दर्शनादीनां सादिते मापादिपाक्यापाक्यशक्तिवत् संभाव्येते मुनिभिस्तासंभवद्बाधकप्रमाणत्वात् । तत्र शुद्धेर्व्यक्तिः प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् दृष्टातिक्रमादिष्टविरोधाच । अशुद्धेः पुनरभव्यत्वलक्षणाया व्यक्तिरनादिः स्यात् । एतेनानादिः सदाशिवस्य शुद्धिरिति प्रत्युक्तं प्रमाणाभावात् दृष्टातिक्रमादिष्टविरोधाच । अशुद्धेः पुनरभव्यत्वलक्षणाया व्यक्तिरनादिः इति नादित्वस्मिथ्यात्वकमिथ्यादर्शनादिसंततेरनादित्वात् । पर्यायापेक्षयापि सकलभावित्वमिति चेत् न, द्रव्यापेक्षयैवानादित्वसिद्धेः । यदि वा जीवानामभिसन्धिरुपेक्षा प्रादुर्भावापेक्षया सादित्वम् । ततः शक्तिर्व्यक्तिश्च स्यात्सादिः, स्यादनादिरित्यनेकान्तसिद्धिः । मिथ्यादर्शनादिपरिणामात्मकोऽशुद्धिर्लोपावरणनानात्वं शुद्ध्यशुद्धी । स्वनिमित्तवशात् सम्यग्दर्शनादिपरिणामात्मकोऽभिसंधिः शुद्धिः, मिथ्यादर्शनादिपरिणामात्मकोऽशुद्धिरौपावरणनानात्वं शुद्ध्यशुद्धी । स्वनिमित्तवशात् सम्यग्दर्शनादिपरिणामात्मकोऽभिसंधिः शुद्धिः, साद्यनादी प्रकृतशक्त्योर्व्यक्ती इतीतरथाप्रसक्तास्तेषां शुद्ध्यशुद्धिशक्त्योरिति भेदमाचार्यः प्राह, ततोऽन्यत्रापि भव्याभव्याभ्यां भव्येष्वेव, साद्यनादी प्रकृतशक्त्योर्व्यक्ती हानीतरथाप्रसक्तास्तेषां शुद्ध्यशुद्धिशक्त्योरिति भेदमाचार्यः प्राह, ततोऽन्यत्रापि भव्याभव्याभ्यां भव्येष्वेव, सम्यग्दर्शनाद्युत्पत्तिरूपायाः पुनः शक्तेः सम्यग्दर्शनाद्युत्पत्तेः पूर्वमशुद्धत्वमिथ्यात्वकर्ममिथ्यादर्शनादिसंततिरूपायाः कथंचिदनादित्वात्, सम्यग्दर्शनाद्युत्पत्तिरूपायाः पुनः शक्तेः भिन्नतः सादित्वात् । कुतः शक्तिप्रतिनियम इति चेत्, तथास्वभावादिति ब्रूमः । न हि भावस्वभावाः पर्यनुयोक्तव्याः तेषामतर्कगोचरत्वात् । ननु प्रत्यक्षेण प्रतीतेर्वे स्वभावेऽन्यतरं शाम्य, सति पर्यनुयोगे न पुनरप्रत्यक्षे, अतिप्रसङ्गादिति चेत्, न, अनुमानादिभिरपि गोचरत्वात् । ननु प्रत्यक्षेण प्रतीतेर्वे स्वभावेऽन्यतरं शाम्य, सति पर्यनुयोगे न पुनरप्रत्यक्षे, अतिप्रसङ्गादिति चेत्, न, अनुमानादिभिरपि प्रतीते वस्तुनि भावस्वभावैरुत्तरस्याविरोधात् प्रत्यक्षवदनुमानादेरपि प्रमाणत्वनिश्चयात् । ततः परमागमात्सिद्धप्रामाण्यात् । प्रकृतयी

साधनाभावः प्रतीतिप्रसिद्धस्य न तर्कगोचरः यतः पर्यनुयुज्यते तर्कगोचरतामध्यागमगोचरतेन पर्यनुयोगप्रसङ्गात्। तदप्रत्ययापि पदार्थानामपि। इति न प्रत्यक्षागमयोः स्वातन्त्र्यमुपपद्येत तर्कवत्। तदनुपपत्तौ च नानुमानस्योदयः स्यात् धर्मिप्रत्ययाद्यैः प्रतिज्ञाद्यवयवार्थस्य च प्रमाणान्तरापेक्षत्वादिति समवस्थानम्। ततः सूक्तं कर्मबन्धानुरूपत्वेपि कामादिप्रभवस्य भावसंसारस्य द्रव्यादिसंसार हेतोः शक्तिमुक्तीतरसिद्धिर्जीवानां शुद्ध्यशुद्धिभेदेभ्य इति ॥१ ॥ ननु योपेयतत्त्वस्य सर्वज्ञत्वादेरुपायतत्त्वस्य ज्ञापककारकविकल्पस्य हेतुवादादेश्च प्रमाणनयैरेव सकलैकदेशतोधिगमः कर्तव्यो नान्यथा तदधिगमोपायान्तराणामभावान्वयोगात्, " प्रमाणनयैरधिगम " इति वचनात्। तत्र प्रमाणमेव तावदकल्प्यं तत्स्वरूपादिविप्रतिपत्तिसद्भावात् तन्निराकरणमन्तरेण तदव्यवसायानुपपत्तेः इति मन्यमाना इव स्वामिनः प्राहुः—

तयोरर्थवती इति, गुणनिमित्तसारविकल्पयोपशमाधीनकार्यप्रादुर्भावपर्यायादित्यर्थः। ननु निक्षेपरूपसमुपेयोपायतत्त्व प्रतिपत्त्युपायान्तरमस्तीति प्रमाणनयैरेवेत्यवधारणं कथं इत्याशङ्कायामाह—अन्यथेति अन्यप्रकारेण यानि तदधिगमोपाया न्यपि निक्षेपनिर्देशस्वामित्वादीनि तेषामप्येव प्रमाणनययोरेवान्तर्भावात्तदधिगमतानतिक्रमतोपादानस्याप्यफलोपलक्षरूपत्वेन तेषां तद्रूपत्वादिति भावः ॥ १०० ॥

तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते, युगपत्सर्वभासनम् ॥ क्रमभावि च यज्ज्ञानं, स्याद्वादनयसंस्कृतम् ॥ १०१ ॥

प्रमाणलक्षणसंख्यादिविषयविप्रतिपत्तिरनेन व्यवच्छिद्यते। तत्त्वज्ञानं प्रमाणमिति वचनादज्ञानस्य निराकरणत्वेनास्य सन्निकर्षादिज्ञानस्या- प्रमाणत्वमुक्तं, तस्य स्वार्थप्रमितौ प्रति साधकतमत्वानुपपत्तेः ज्ञानस्यैव स्वार्थाकारव्यवसायात्मनस्तत्र साधकतमत्वात्। न हि स्वार्थ

कारकसाकल्यं निर्विशेषवस्तुमात्रग्रहणं दर्शनमिन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रं भोगादिवृत्तिमात्रं वा यथोक्तपरिच्छित्तिं प्रति साधकतमम्, तस्य भावाभावयोस्तस्यास्तद्भावाभावात्। यद्भावे हि प्रमितेर्भाववत्ता यदभावे चाभाववत्ता तत्र साधकतमत्वं युक्तं भावाभावयोर्द्वयोस्तद्वत्ता साधकतमत्वमिति वचनात्। न चैतद्दर्शनादिषु संभवति तदभावेपि स्वार्थप्रमितेः क्वचिद्भावात् संशयादेरन्यथानुपपद्यमानत्वात्, तद्भावेपि यथार्थप्रमितेरभावात् च विशेषणज्ञानादिष्वेवमभिहितः सद्भावोपगमात्। ननु ज्ञानस्याप्येवं साधकतमत्वं मा भूत् संशयादिज्ञाने सत्यपि यथार्थप्रमितेरभावात् तदभावेऽपि च भावादिति चेत् न तत्त्वभङ्गात्। तत्त्वज्ञानं प्रमाणमिति हि निगद्यमाने मिथ्याज्ञाने संशयादि मत्याभासं व्यवच्छिद्यते। नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानान्तरस्य प्रमेयस्य प्रमातुरात्मनः स्वार्थप्रमितिं प्रति साधकतमत्वात् ततोऽस्य साधकतमत्वं यथोक्तमुपपद्यत एव। करणस्य तत्त्वज्ञानात्मनः कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च साधकतमत्वासिद्धेस्तत्सिद्धौ करणत्वमसङ्गात्। करणस्य तत्त्वज्ञानात्मनः प्रमाणत्वं कुतो न भवेदिति चेत्, न, तस्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च साधकतमत्वासिद्धेः स्वापूर्व प्रतीतिसिद्धेः तत्त्वज्ञानं प्रमाणलक्षणं, तस्य प्रमाणत्वे को विरोधः? तदेव सकलप्रमाणव्यक्तिष्वपि साकल्येनाप्रमाणव्यक्तिभ्यो व्यावृत्तं कदाचित्कचित्कस्यचिद्विसंवादसंभवबाधकस्य च प्रमाणप्रमितिविसंवादसंभवबाधकत्वात्, सम्यग्बाधकस्य संशयितार्थसंभवबाधकस्य कदाचित्कचित्कस्यचिद्विसंवादसंभवबाधकस्य लोकसंमतत्वस्य च प्रमाणलक्षणस्य तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके प्रपञ्चतोऽपास्तत्वात्। प्रवृत्तिसामर्थ्यस्यार्थक्रियाप्राप्तेरनुत्पादकत्वस्य च अत्यायोगात् न तत्त्वज्ञानस्य सर्वथा प्रमाणत्वसिद्धेरनेकान्तविरोध इति न मन्तव्यं, बुद्धेरनेकान्तात्, येनाकारेण तत्त्वपरिच्छेदरूपे तथा प्रामाण्यमिति निरूपणात्। तेन प्रमाणतदाभासयोरपि प्रायशः संकीर्णप्रामाण्येतरस्थितिरुन्नेतव्या प्रसिद्धानुपहतेन्द्रियदृष्टेरपि चन्द्रार्कादिषु देशप्रत्यासत्त्याद्यभूताकाराव भासनात्, तथोपहताक्षादेरपि संख्यादिविसंवादेपि चन्द्रार्कादिषु देशप्रत्यासत्त्याद्यभूताकाराव भासनात्, तथोपहताक्षादेरपि संख्यादिविसंवादेपि चन्द्रादिसमावतस्योपलम्भात्। क्वचिदप्रमाणव्यपदेश एव क्वचिदप्रमाण

व्यपदेशं धत्ते इति तथा लोकव्यवस्थितिरिति ? उच्यते तत्प्रकर्षापेक्षया व्यपदेशव्यवस्था गन्धद्रव्यादिवत् । यथा च प्रत्यक्षस्य तथार्थ-
प्रकर्षात्प्रमाणव्यपदेशव्यवस्था अप्रमाणाभासस्य च विसंवादप्रकर्षादप्रमाणव्यपदेशव्यवस्थितिः गन्धादिगुणप्रकर्षात्कस्तूरिकादेर्गन्धद्रव्या-
दिव्यपदेशव्यवस्था तद्वत्तैमिरिकमिथ्याक्षतः तथाऽनुमानादेरपि क्वचिन्निर्भासप्रतिभासेऽपि तत्प्रतिपत्त्यैव प्रामाण्यमन्यथा चाप्रामाण्य-
मित्यनेकान्तसिद्धिः एकान्तकल्पनायां तु नास्त्येव स्वसंवेदनं व्यवतिष्ठेत ताथागतमते स्वप्रमाणपरोक्षवादिप्रतिभासमानरूपादिस्वलक्षण-
प्रत्यक्षं च यथैवाध्यवसायात्मकं व्यवस्थाप्यते । स्वसंवेदनस्य संविन्मात्रे प्रमाणत्वेऽपि तदध्यक्षविकल्पपरमाणुरूपे विपर्ययप्रतिभासादप्रमाणत्व-
कल्पनया कथमेकान्तहानिर्न स्यात् कथमर्थं तत् प्रमाणमेवेति ? रूपादिदर्शनस्य च रूपादिमात्रे प्रमाणत्वेऽपि स्थूलस्थिरसाधारणाकार-
प्रतिभासस्य भ्रान्तत्वादप्रमाणतायां कथमेकान्तसिद्धिः ? 'तस्मादृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः' इति वचनविक्षेपोपलम्भाभ्युपगमेऽपि
“भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति साधनं संप्रवर्तते” इति वचनात् तदध्यवसायवैकल्यं सिद्धमेव । तत्र च तदध्यवसायवैकल्ये वा दानहिंसादिचित्ते
कथितधर्मोपदेशसंवेदनवत् परोक्षत्वोपपत्तेस्तद्विकल्पविज्ञानस्याभिमानमपि विकल्पानामतत्त्वविषयत्वात् कुतस्तत्त्वप्रतिपत्तिः ? 'मणिप्रदी-
पप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतः । मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि, विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥१॥ यथा तथाऽयथार्थत्वेऽप्यनुमानतदाभासयोः । अर्थ-
क्रियानुरोधेन, प्रमाणत्वं व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ इति मणिप्रदीपप्रभादृष्टान्तोऽपि स्वपक्षघाती, मणिप्रदीपप्रभादर्शनस्यापि संवादकत्वेन
प्रामाण्यप्रसक्तेः प्रमाणान्तर्भावविघटनात् कथं प्रमाणे परोक्षत्वावधारणं घटते ? न हि तज्ज्ञानं स्वविषये विसंवादनात् कुञ्चिकादर्शनवत्
प्रवृत्तौ । तत्राप्रतिपन्नव्यभिचारस्य यथैव मणौ तथैव प्रभायां प्राप्तिसंवादनाभावात् व्यभिचारप्रसक्तेः प्रतिपत्तुः
प्रत्यक्षे तिमिराद्युपप्लवज्ञानस्यापि बाधकाभिपरामर्शनस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् भ्रान्तमिति विशेषणमप्यसत्यं न

स्यात् । यावता दर्शनाद्यवस्थितानामगामी प्राप्तेर्विसंवादात् भ्रान्तत्वसिद्धेस्तस्याप्रत्यक्षत्वे कुञ्चिकाविवरे मणिप्रभायां मणिबुद्धे
काम्यन्तरेऽपरिप्राप्तेः कथमिव तस्याभ्रान्तता युज्येत ? इति न प्रत्यक्ष तस्मात् । नापि लैङ्गिकं लिङ्गलिङ्गिसंबन्धाप्रतिपत्तेरन्यथा दृष्टान्तो
तयोरेकत्वात् किं केन कृतं स्यात् ? तदेतेन प्रतिपन्नव्यभिचारस्य च दृश्य प्रतिभासः स्यात्, स च संस्थानवर्जितः ॥ एवमन्यत्र दृष्टान्ता-
नुमान तथा सति ॥१॥ इति प्रज्ञाकरमतमप्यपास्तं स्वयमसिद्धेन दृष्टान्तेन साध्यसिद्धेरकरणात् कदाचित् संवादात् प्रत्यक्षस्येव मणि
प्रभायां मणिदर्शनस्य दृष्टान्तत्वमयुक्तं, कादाचित्कार्थप्राप्तेरेकादेरपि संभवात् प्रत्यक्षत्वप्रसक्तेः । सर्वदा संवादात् प्रत्यक्षस्यानुदाहर
मत्र चेत्यप्यसारं, तदसिद्धेः । न हि मिथ्याज्ञानस्य संवादनैकान्तः संभवति, विरोधात् । नन्वनुमानस्य संभवत्येवावस्तुविषयत्वेन मिथ्या
ज्ञानस्यापि सर्वदा संवादनं लिङ्गज्ञानवत् पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिबन्धात् । तदुक्तं— लिङ्गलिङ्गिधियोरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि ॥ प्रतिबन्धा
तदाभासे शून्ययोरप्यवञ्चनम् ॥१॥" इति कश्चित् सोऽप्यनालोचिताभिधायी सर्वदा संवादिनः प्रत्यक्षवन्मिथ्याज्ञानत्वविरोधात् । तथा च
लैङ्गिकं सर्वथैवाविसंवादकत्वात् । न हि तदालम्बनं भ्रान्तं, प्राप्येऽपि वस्तुनि भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । प्राप्ये तस्याविसंवादकत्वे स्वालम्बने
प्यविसंवादकत्वम् । इति कथं न सर्वथैवाविसंवादकत्वमनुमानस्य ? सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वप्रसिद्धेः प्रत्यक्षवत्, अन्यथा प्रमा-
णत्वायोगात् । तस्मात् सूक्तं, तत्त्वज्ञानमेव प्रमाणं कारणसामग्रीभेदात् प्रतिभासभेदेऽपीति । न चानुमानस्य वस्तुविषयत्वाविशेषप्रतिभा
सनमापादयितुं सम्यक् विदूरस्थपादपादिदर्शनेनाविशदप्रतिभासेन व्यभिचारात् । पृथग्जनप्रत्यक्षस्यापि योगिप्रत्यक्षवत्संभवात् सकलसमा
रोपसमप्रसङ्गात् स्वलक्षणविषयत्वाविशेषात् । तद्विशेषेऽपि योगीतरप्रत्यक्षयोः कारणसामग्रीविशेषाद्विशेषपरिकल्पनायां, तत एव प्रत्यक्षा-
नुमानयोरपि प्रतिभासविशेषोऽस्तु सर्वथा बाधकाभावात् । प्रमाणमेव वा तत्त्वज्ञानं नामेत्यवधारणमनुमन्तव्यं, फलज्ञानस्यापि स्वात्मन

द्विचन्द्रमपेक्ष्य प्रमाणत्वोपयोगात्। तथा स्वप्रत्यक्षदर्शनानन्तरभाविनस्तत्त्वव्यवसायस्य प्रमाणत्वोपपत्तेः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाण द्वैतावधारणं प्रत्याख्येयं सौगतानां तस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रमाणान्तरत्वात्। न हीन्द्रियव्यवसायोऽप्रमाणमविसंवादकत्वात्। अनधिगतार्थाधिगमाभावादप्रमाणत्वे लैङ्गिकस्यापि मा भूत् प्रमाणत्वं, विशेषाभावात्। अनधिगतस्वलक्षणाध्यवसायादनुमितेरवि संवादकत्वमायां प्रत्यक्षस्यापि न वै प्रमाणस्य प्रतिपत्त्यनिर्णीतनिर्णयात्मकत्वात् प्रथमप्रत्यक्षानुमानवत्। अविकल्पत्वानुमानस्य अनिश्चितात्यन्त मात्र एवानधिगतस्वलक्षणाध्यवसायः। स च व्यवहितदर्शनानन्तरभाविनो व्यवसायस्यापीति युक्तं प्रमाणत्वम्। ध्वनेरप्यनन्तरः भवनाद भिमतोऽपि प्रथमदर्शनकालस्वनिर्णीतिरेव, तद्वशात् तत्त्वव्यवसायाभिप्रीतिरेव मुख्यप्रमाणत्वोपपत्तेः तदभावे दृष्टेऽपि विसंवादद र्शनेन प्रामाण्यानुपपत्तेरदर्शनानन्तरसमनादर्शनाभावेऽपि तत्त्वनिश्चये तदन्यसमारोपव्यवच्छेदलक्षणे प्रमाणलक्षणाङ्गीकरणात्। ननु निश्चि-तार्थमात्रस्मृतेरप्येवं प्रमाणत्वापत्तेरतिप्रसङ्ग इति चेत् न, प्रमितिविशेषाभावेतरपक्षानतिक्रमात्। प्रथमपक्षे क्वचिदनुमितधूम-त्वनुमितेः कथमिति निर्णीतार्थमात्रस्मृतेरधिगतार्थाधिगमात् प्रामाण्यं मा भूत् प्रमितिविशेषाभावात्। द्वितीयपक्षे पुनरस्ति प्रामाण्य मनुस्मृतेः प्रमितिविशेषसद्भावात्। प्रत्यक्षनिर्णयस्य प्रामाण्ये हि न किञ्चिद्विप्रसज्यते ह्यतस्याप्यनिश्चितस्य निश्चयात्, प्रत्यक्षतो निश्चिते धूमेऽग्नौ व्याप्त्यादिविशेषात् समनुलैङ्गिकस्यतो तु विशेषपरिच्छित्तेरभावादप्रामाण्यनिदर्शनात्। परिच्छित्तिविशेषसद्भा-वेऽपि प्रामाण्येन स्मृतेरप्रामाण्यकल्पनायामनुमानोत्थानायोगात् संबन्धस्मृतेरप्रमाणत्वात् तस्या अपि लैङ्गिकत्वेन प्रामाण्ये परापर-संबन्धस्मृतीनामनुमानत्वकल्पनायामनवस्थानात् संबन्धस्मृतिमन्तरेणानुमानानुदयात्। सुदूरमपि गत्वा संबन्धस्मृतेरननुमानत्वे प्रमाण-त्वे च सिद्धे, स्मृतेरपरोक्षविशेषात् प्रमाणत्वमविसंवादात्प्रत्यक्षवत्। तत्र यथा प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणे द्वैतावधारणं प्रत्याख्येयं,

तथा त्रीण्येव प्रमाणानि चत्वार्येव पञ्चैव षडेवेत्यवधारणमपि, स्मृतेरागमोपमानार्थापत्त्यभावेभ्योऽनन्यभावात्, तदन्यतमेऽनुमानान्तर्भाव
वदनवस्थानात्प्रत्यक्षागमानुमानविरोधात् प्रत्यभिज्ञादिस्मृतिसम्भारेण तदनुपपत्तेः। यदि पुनरागमानुमानोपमानसामग्रीत्वाभावात्स्मृतेरागमा
दिप्रमाणत्वमनुररीक्रियते तदा प्रत्यभिज्ञानस्यापि तत्सामग्रीत्वादागमादित्वप्रसङ्गः। तथा च स्मृतिवत्प्रत्यक्षं प्रमाणान्तरं स्यात्।
प्रमाणान्तरत्वे वा स्मृतेरपि प्रमाणान्तरत्वं, दर्शनानन्तराध्यवसायनिर्णीतेऽपि कथंचिदविसंवादकत्वादनुमानवत्। एवं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं,
व्यवसायात्मकत्वोपपत्तेः प्रत्यक्षादिवत् तत्सामर्थ्याधीनत्वात्प्रमाणत्वस्थितेः अविसंवादस्यापि स्वार्थव्यवसायात्मकत्वात्। अन्यथा
हि विसंवादः स्यात्संशयादिवत्। न चैवं प्रत्यभिज्ञानमव्यवसायात्मकं तदेवेदं तत्सदृशमेवेदमित्येकत्वसादृश्यविषयस्य विभ्रमस्यापि
प्रतिभासस्याबाधितस्यापि बाध्यमानत्वेनागमात् बाध्यमानस्याप्रमाणत्वोपपत्तेस्तदाभासत्वात्। न च सर्वं प्रत्यभिज्ञानं बाध्यमानमेव
प्रत्यक्षस्य तद्विषये प्रवृत्त्यसंभवाद्बाधकत्वानुमानस्यापि तद्विषयविपरीतसर्वथाक्षणिकविसदृशवस्तुव्यवस्थापकस्य निरस्तत्वात्तत्प्राप
कत्वायोगात्। ततः प्रत्यभिज्ञानं तस्याबाधकत्वाभावात् प्रमाणमेव। एवं लिङ्गलिङ्गिसंबन्धज्ञानं प्रमाणमनिश्चितनिश्चायकत्वादनुमानवत्।
सत्त्वक्षणिकत्वयोर्धूमपावकयोर्वा साकल्येन व्याप्तिप्रतिपत्तौ न प्रत्यक्षमुत्सहते, सन्निहितार्थाकारानुकारित्वात् इन्द्रियजमानसस्वसं
वेदनप्रत्यक्षस्य वा योगिप्रत्यक्षस्य अपरीक्षकप्रमत्वात्। नानुमानमनवस्थानुषङ्गात् सुदूरमपि गत्वा तदुभयव्यतिरिक्तं व्यवसायिनिमि
त्तमभ्युपगन्तव्यम्। तत्साकल्यज्ञानं प्रमाणमविसंवादकत्वात् समारोपव्यवच्छेदकत्वादनुमानवत्। न चोहः संबन्धज्ञानजन्मा, यतोऽ
नवस्थानं स्यात्परापरोहानुसरणात्, तस्य प्रत्यक्षानुपलम्भजन्मत्वात् प्रत्यक्षवत्, स्वयोग्यतयैव स्वविषये प्रवृत्तेः। संबन्धज्ञानप्रमा-
णत्वेन, प्रत्यक्षानुपलम्भपृष्ठभाविविकल्पत्वात् गृहीतग्रहणात्, संबन्धप्रतिपत्तौ प्रत्यक्षानुपलम्भयोरेव भूयः प्रवर्तमानयोः प्रमाणत्वा-

दित्यन्येषामभीष्टत्वात्। कथंचिदपूर्वार्थविषयत्वादूहाख्यविकल्पस्य प्रमाणस्योपपत्तेः प्रत्यक्षानुपलम्भयोः सन्निहितविषयबलोत्पत्तेर
विचारकत्वाच्च व्याप्तौ प्रवृत्त्यसंभवात्। यदि पुनरप्रमाणमेव व्याप्तिज्ञानं संबन्धं वा व्यवस्थापयेत्तदा प्रत्यक्षमनुमानं चाप्रमाणमेव
मस्त्विदं व्यवस्थापयेत् किं तत्प्रमाणत्वसाधनायासेन ?॥ लिङ्गलिङ्गिसंबन्धप्रतिपत्तिरर्थापत्तेरित्यन्ये। तेषामपि संबन्धज्ञानपूर्वकत्वेऽ-
र्थापत्तेरनवस्था। तदपूर्वकत्वे स्वयमनिमित्तानन्यथाभवनस्यार्थापत्त्युत्थत्वप्रसङ्गः परस्पराश्रयत्वं च सत्यनुमा
नेऽर्थापत्तेरन्यथानुपपत्त्या संबन्धग्रहणम्, सति च संबन्धग्रहणेऽनुमानज्ञानमिति नैकस्याप्युत्थः स्यात्। न चान्यत्संबन्धार्थापत्त्युत्थापक-
मनुमानमस्ति येन परस्पराश्रयत्वं न स्यात्। एवमुपमानादेः संबन्धप्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता। तस्मादुपमानादिकं प्रमाणान्तर
मिच्छतां तत्त्वनिर्णयमत्यन्तमसंप्रतिबन्धाधिगमप्रमाणत्वप्रतिक्षेपः मापसो वपुर्वैडिमानमाविष्करोति। इति प्रत्यक्षं परोक्षमित्येवद्वैविध्य
प्रमाणमभ्युपगन्तव्यम् अर्थापत्त्यादेरनुमानव्यतिरेकेऽपि परोक्षेऽन्तर्भावात्। तदुक्तम् "प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं त्रिधाक्षितमविभ्रमम्॥
परोक्षं प्रत्यभिज्ञादि प्रमाणे इति संग्रहः॥१॥" तत्र सुनिर्मलमाद्यं प्रमाणमेव तत्त्वज्ञानमिति, प्रत्यक्षपरोक्षतत्त्वज्ञानप्रणीता
युगपत्समस्तमानम्। तत्त्वज्ञानस्यात्मस्वभावम्। तथोक्तम्, सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य इति सूत्रकारैः। केवलज्ञानदर्शनयोः क्रमवृत्ति-
त्वात् तदुत्पत्तिज्ञानदर्शनयुगपत्सर्वभासनमयुक्तमिति चेन्न तयोर्योगपद्यात् तदावरणक्षयस्य युगपद्भावात् मोहक्षयात्ज्ञानदर्श-
नावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् इति, अत्र प्रथमं मोहक्षयस्ततो ज्ञानावरणादित्रयक्षयः सकृदिति व्याख्यानात्। तज्ज्ञानदर्शनयोः
क्रमवृत्तौ हि सर्वज्ञत्वं कादाचित्कं स्यात् एकसमये ज्ञानाभावात्तत्काले च दर्शनाभावात्। सकलं च भगवतः केवलिनः सर्वज्ञत्वं सर्व-

दर्शितं च 'साकल्येनावसिते केवलज्ञानदर्शने' इति वचनात् । कुतस्तत्सिद्धिरिति चेत्, निर्णीतमेतत् सर्वज्ञसिद्धिप्रस्तावे, न पुनरिहो-
च्यते । केवलज्ञानदर्शनयोर्युगपद्भावः कुतः सिद्ध इति चेत् सामान्यविशेषविषययोर्विगतावरणयोरयुगपत्प्रतिभासायोगात् प्रतिबन्ध-
कान्तराभावात् । सामान्यप्रतिभासो हि दर्शनं विशेषप्रतिभासो ज्ञानम् । तत्प्रतिबन्धकं ज्ञानावरणं दर्शनावरणं च । [illegible]
केवलज्ञानदर्शनाविर्भावः । तयोश्च युगपत्सकलविशुद्धिप्रकर्षविशेषात् परिक्षयसिद्धेः कथमिवायुगपत्प्रतिभासनं सामान्यविशेषयोः
स्यात् ? प्रक्षीणाशेषमोहान्तरायस्य प्रतिबन्धान्तरं च कथमिव संभाव्येत येन युगपत्तद्वृत्तिरेव न स्यात् ? अस्तु नाम केवलं तत्त्वज्ञानं युग-
पत्सर्वभासनं मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानं तु कथंचिदुच्यते, शेषं सर्वं क्रमवृत्ति प्रकारान्तरासंभवात् । तेन क्रमभावि च यन्मत्यादि
तत्त्वज्ञानं तदपि प्रमाणमिति व्याख्यातं भवति 'मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानं, तत्प्रमाणे' इति सूत्रकारवचनात् । ननु च
मत्यादिज्ञानचतुष्टयमपि युगपदिष्यते, 'तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः' इति सूत्रसद्भावादिति न शङ्कनीयं मत्यादिज्ञा-
नानामनुपयुक्तानामेव यौगपद्यवचनात् 'सह द्वौ न स्तः, उपयोगाविति' आर्षवचनात् । छद्मस्थज्ञानदर्शनोपयोगापेक्षया तद्वचनमिति चेत्,
नैवं विशेषाभिधानात् । सामान्यचोदनाश्च विशेषेष्ववतिष्ठन्ते इति न्यायात् तद्विशेषगतिरिति चेत् न, अन्यथापि विशेषगतिसंभवात्—
तथैवेति प्रमाणाभावात् । कथितान्यपि मत्यादिज्ञानानि सोपयोगानि युगपत्संभवन्ति सकलसन्निहितस्वविषयत्वात् दीर्घशष्कुलीभक्ष-
णादौ मधुरादिज्ञानपञ्चकवदित्यनुमानाद्विशेषगतिरस्तु । न चेदमुदाहरणं साध्यविकलं मधुरादिज्ञानानां क्रमवृत्तौ परस्परव्यवधा-
नाविच्छेदोपलक्षणप्रसङ्गात् प्रसिद्धक्रमभाविरूपादिज्ञानवदिति न मन्तव्यं, मधुरादिज्ञानपञ्चकस्यापि परस्परव्यवधानेऽपि विच्छेदानुप-
लक्षणात् ... प्रमाणतस्य स्यात् । तेषां यौगपद्ये हि संतानभेदात् परस्परपरामर्शाभावः सन्तानान्तरवत् । यौगपद्येऽपि संतान

भेदाभावेऽक्रमनोत्पत्त्योरपि यौगपद्यमस्तु विरोधाभावात् । मानसप्रत्यक्षेऽपि चक्षुरादिज्ञानानन्तरमल्पयोगत्वेन कल्पितविक्षेपः क्रमभुवो चक्षुरादिज्ञानवत् व्यवधानप्रतिभासविभ्रमप्रतिपत्तेरसंभवात् । न च चक्षुरादिज्ञानपञ्चकस्य सहभाविनः क्रमभुवां तदनन्तरजन्मनां मानसप्रत्यक्षाणां व्यवधानेन प्रतिभासभेदप्रतिपत्तिरस्ति । तेषां क्रमभुवां क्रमभावित्वेऽपि न व्यवधानेन प्रतिभासविकल्पानां प्रतिपत्ति-रिति चेत् तत एव चक्षुरादिज्ञानानामपि विच्छेदोपलम्भनं मा भूत्, क्रमभावेऽपि विशेषाभावात् । यौगपद्ये हि स्पर्शादिप्रत्यक्षसमसंविरोधः पुरस्सरत्वात् । तेनान्यदपि क्रमभावमक्षुरादिवेदनानामुपपन्नमेव । तदनन्तरमानसज्ञानानामपि सोपयोगानां क्रमभावो निरुपयोगानां तु यौगपद्यमविरुद्धं, विषयस्यानेकान्तात्मकत्वात् । ततः सोपयोगमविभ्रान्तादि क्रमभावि स्याद्वादनयलक्षितं प्रतिपत्तव्यं, तस्य नयोपलक्षितत्वात् केवलज्ञानवत् स्याद्वादोपलक्षितत्वात् । कुत एतदिति चेत् विकलसकलविषयत्वात् तयोः 'वर्तमाने वा स्याद्वादनयसंस्कृतं प्रतिपत्तव्यं यथाक्रमभावित्वे कथम् ? तत्त्वज्ञानं स्यादक्रम, सकलविषयत्वात् । स्यात् क्रमभावि, विकलविषयत्वात् । स्यादुभयं, वस्तुमतविषयत्वात् । स्यादवक्तव्यं युगपद्वक्तुमशक्तेः ।' इत्यादि, सप्तभङ्ग्याः प्रमाणनयवशादुपपत्तेः । अथवा प्रतिपर्यायं स्याद्वादनयसंस्कृतं प्रतिपत्तव्यं, स्यात्प्रमाणं स्वार्थप्रमितिं प्रति साधकतमत्वात् स्यादप्रमाणं प्रमाणान्तरेण प्रमेयत्वात् स्वतो वा । अथवा स्यात्सत्, स्वरूपादिचतुष्टयात् स्यादसत् पररूपादिचतुष्टयात् इत्यादि योजनीयम् ॥ १०१ ॥

यस्य तत्त्वज्ञानान्तरस्यात्मनश्च, तदेवमित्यादिसकलश्लोकस्यादिविशेषणत्रयेण क्रमेणाभ्यामोत्पत्तिभ्यामसंभवदोषपरिहारः । मा भूद् बुद्धेरनेकान्तादिति बुद्धेः प्रामाण्यं प्रत्यनेकान्तादित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति येनाकारेणेति, प्रसिद्धेत्यादि तथा च प्रमाणमपि स्वादिमूलमप्रमाणपर्यायापेक्षयेदनाप्रमाणमप्रमाणस्वरूपामान्यप्रमाणापेक्षीरन्तापेक्षणकेन धारावाहिकज्ञान

पेक्ष्य प्रामाण्यस्योभयत्र च स्वसंवेदनांशे सद्भूपेऽज्ञातत्वमित्यादौ च प्रमात्वाप्रमात्वोभयसामान्याद्नेकान्तव्यवस्था घटेति सिद्धम् । कथञ्चिन्मिथ्याप्रतिभासेऽपीति वासनाविशेषाद्यतिमत्त्वादिसंसर्गांशे मिथ्याप्रतिपत्तावपि, संवादोत्कर्षाच्च प्रामाण्यव्यवस्थितिरन्यथा नेत्यर्थः । लौकिकव्यवहारमपेक्ष्य चेदमुच्यते लोकोत्तरन्तु प्रामाण्यमनेकान्तवासनोपनीतानन्तधर्मात्मकरूपस्यग्राहित्वेन संवादादपि सम्यग्दृष्टेरिति महाभाष्यप्रसिद्धं विवेचितमध्यात्ममारादावस्माभिः ॥ यद्व यथा रूपादिदर्शने मिथो गुण इति अर्थानां निरंशत्वसिद्धरित्यर्थः । सिद्धमेयेति प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकत्वादित्यर्थः ॥ तत्र च रूपादिदर्शने मणिप्रदीपप्र न, परोक्षस्योपपत्तेरिति विकल्पलिङ्गानुमेयत्वादित्यर्थः । अनन्यविषयस्यास्तुच्छसामान्यगोचरत्वात्, मणिप्रदीपप्रमाण भयोरिति मणिप्रभायां प्रदीपप्रभायां चेत्यर्थः । मणिप्रभादर्शनस्य प्रामाण्यप्रसक्तावपि प्रत्यक्षेऽनुमाने चान्तर्भावसम्भवाच्च प्रमाणद्वयविभागव्याघातो भविष्यतीत्याशङ्कायामाह भाष्ये, न हि तत्प्रत्यक्षमित्यादि, स्वविषय इति दीपप्रभायां इत्यर्थः । सर्वांशे संवादस्वर्दशे प्रामाण्यमबाधमिति मत्वाऽऽह वृत्तिकृत्, तत्रेत्यादि, यत्प्रकारेण विसंवादस्तत्प्रकारेण भ्रमत्वे त्वभ्युपगम्यमाने प्रकृतेऽपि तत्तुल्यमित्याह, धावतामित्यादि, कुञ्चिकाविवरे द्वारप्रवेशविवरे, मामून्मणिप्रभायां मणिज्ञानं प्रत्यक्षम्, आनुमानिकं तद्भविष्यतीत्याशङ्कायामाह नापि लैङ्गिकमित्यादि, किं केन कृतं स्यादिति न केनचित् किञ्चिदित्यर्थः । प्रतिपक्षव्यभिचारस्येति सम्भूतापत्तिप्रदेश इत्यर्थः । य इत्थमिति, अत्र प्रयोगश्चाय, ममायं प्रतिभासो मणिसंस्थानगतान् धर्मप्रतिभासत्वात् संप्रतिपन्नप्रतिभासवदिति । स्वयमसिद्धेनेति अन्यत्रापि मणिप्रभाप्रतिभासे मणिसंस्थान विषयत्वस्यासिद्धेः पर्वतो वह्निरित्यस्येव मणिप्रभामाभर्य मणिरित्यस्य लैङ्गिकज्ञानस्यापि भ्रमरूपतायाः सर्वसिद्धत्वाच्च ।

एतेन इन्द्रियकपररूसाधारणस्मृतेरेव प्रत्यक्षमन्यानुमानमपास्तम्, अभेदानुमितेरेव निवार्यत्वात् । प्रत्यक्षत्वप्रसक्तेः प्रत्यक्षप्रमाणत्वप्रसक्तेः, सम्भवत्येवेत्यत्र संवादनैकान्त इति बोध्यः । लिङ्गज्ञानवत् धूमदर्शनानन्तरधूमज्ञानवत्, पारम्पर्येणेति अविसंवादकत्वादुपसंहारभावः ततो धूमनिर्विकल्पं ततो धूमविकल्प उत्पद्यत इत्येवमुत्पत्तिपारम्पर्यं बोध्यम् । अर्थप्रापकत्वं च लिङ्गज्ञानस्य स्वविषयप्रापणद्वारा तत्प्रतिबद्धसाध्यप्राप्तिपरम्परयेति बोध्यम् । तथा भासमानयोरपि अवस्तु सामान्यगोचरयोरपि, तथा मिथ्या, यावदप्राप्त तावद्विपर्ययमित्यन्यत्र विधेयभावे कामचारमभिप्रेत्याह भाष्यकृत्, प्रमाणमेव चेत्यादि, फलज्ञानस्यापि फलीभूतज्ञानस्यापि, प्रमाणत्वोपगमादिति व्यावहारिकप्रामाण्यव्यवस्थितेरित्यर्थः । अभिनीतिनिर्णयात्मकत्वात् निर्विकल्पकानिमित्तनीचादिनिश्चयात्मकत्वात्, अधिगमोऽपि निर्विकल्पकानन्तरसमुद्भूतो व्यवसायोऽपि, प्रायमिककल्पिको मुख्यवृत्त्या प्रमाणभूतः, धूमकेतुलैङ्गिकवदिति प्रत्यक्षनिमित्तेऽग्नौ तदनुमितिवदित्यर्थः । ज्वालादिविशेषादिति ज्वालादिविशेषस्य धूमकेतुसम्बन्धित्वेन ग्रहादेकसम्बन्धिज्ञानेऽपरसम्बन्धिस्मरणस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः । स्मृतेरुपयोगविशेषात् प्रमाणमिति सम्बन्धस्मरणादेर्व्याप्तिप्रत्यभिज्ञानादिफलोपयोगे प्रामाण्यमित्यर्थः । फलीभूतस्मृतेरपि याथार्थ्यं तु विषयाबाधादेव दुर्निवारं, तस्याः प्रमात्वस्यानुभवप्रमात्वपारतन्त्र्येऽपि व्याप्तिज्ञानप्रमात्वपरतन्त्रानुमितिप्रमात्ववदविरोधात्, तदेव 'साधितकमप्यन' न्यायेनायथार्थत्वाव्यवस्थितेरित्यादि व्युत्पादितमन्यत्र । 'तस्येति' तस्य सर्वोपसंहारेण व्याप्तिज्ञानादिरूपोहस्य, प्रत्यक्षानुपलम्भजन्यत्वाद्विशेषान्वयव्यतिरेकग्रहसामान्याव्यभिचारनिर्णयजन्यत्वात्, अविचारकत्वाचेति फलोपयोगे तु लाघवादिविचारस्यापि प्रवेशान्न दोष इति भावः ।

अनुमानव्यतिरेकेऽपीति, अपिरव्यवसायोत्थः, तेन तत्रतोऽप्रामाण्यादनुमानादावेवान्तर्भाव इत्युक्तं भवति, 'त्रिधेति'
इन्द्रियनोइन्द्रियस्वसंवेदनभेदात्, भितमविसंवादमिति अभ्रान्तत्वं भितमित्यर्थः। 'सतत नेति,' अत्र वदन्ति श्रीजिनभद्र
गणिक्षमाश्रमणानुयायिनः क्रमिकज्ञानदर्शनोपयोगद्वयाभ्युपगमेऽपि केवलिनः सर्वज्ञत्वसर्वदर्शित्वयोः सातत्यस्य साद्य
पर्यवसितत्वस्य च तद्व्यपेक्षया न विरोधो, मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोरपि षट्षष्टिसागरोपमस्थितिकत्वस्येत्थमेवोपपादनात्,
उपयोगस्थितकत्वतोऽप्यन्तर्मुहूर्तपरिमाणत्वादेव सामग्रीद्वयसमाजेऽप्येकदा केवलज्ञानदर्शनद्वयानुत्पाद मतिश्रुतयोरेव एवं
केवलज्ञानोपयोगकाले केवलदर्शनोपयोगात्, तस्य छद्मस्थोप
नत्वात्, " सद ही न स्व उपयोगो " इत्यार्षवचनादेव च केवलज्ञानोपयोगोत्पादे च " सर्वा लब्धयः साका
योगविषयत्वेन सङ्क्षोभकत्वे बीजाभावात्, स्वभावहेतोरभयथाविशेषादादौ केवलज्ञानोपयोगोत्पादस्य यादृच्छिकत्वात्,
शेषयोगोपयुक्तस्यैव भवन्ति " इति वचनस्यैव विनिगमकत्वात्, तदनन्तरं केवलदर्शनोपयोगानुपपत्त्यभ्युपगमस्य च विरोधे
तदनन्तरं क्रमिकोपयोगद्वयधारायाम् स्वरसत एव प्रवृत्ते, क्षणद्वयोत्पन्नज्ञानदर्शनोपयोगानुपपत्त्यभ्युपगमस्य च विरोधे
नैव निरस्तत्वात् उत्पत्तौ विरोधो न तु स्थितावित्यस्य च वक्तुमशक्यत्वात्, वस्तुतः केवलदर्शने केवलज्ञानोपयोगसकृत्व
र्शनावरणक्षयस्य केवलज्ञाने च केवलज्ञानान्योपयोगसकृत्वकेवलज्ञानावरणक्षयस्य हेतुत्वाभावे पर्यायार्थनयावलम्बनेन प्रति
योगिन एव तथात्वात् केवलिनः क्रमिकोपयोगद्वयधारायां न काप्यनुपपत्तिः, व्यवहारनयावलम्बनेन नाशहेत्वनभ्युपगमेऽपि
क्रमिकायोपयोगद्वयप्रयुक्तहेतुसमाजादुर्निवारमेव, अन्यथा समूहालम्बनैकोपयोगापत्तेरिति भावनीयम्, स्फुटं च सूत्रे तत्र तत्र
... एकैकस्यैवोपयोग एव प्रतिपादित इति किं विपरीतयुक्तिभिरिति। अत्र च केवलिनो युगपदुपयोगद्वयमिति

श्रीसिद्धसेनाचार्याणां मत, क्रमेणेति एकं श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणानां, इतिविश्लेषात् केवलज्ञान एव दर्शनत्वं परि
भाष्यते, न तु मतिज्ञानादिविषयदर्शनोपयोगोऽपि ज्ञानात् पृथक्कथित् सम्भवति क्वचिदिनः । तदुक्तं, “ चक्षुर्विषयास्याति-त्वपि
ज्ञानकेवले ॥ क्रमविशेषात् ते मते ज्ञानदर्शने ॥१॥” इति, तस्मात् केवलज्ञानास्य एव एकोपयोगः क्वचिन इति निष्कृष्ट
सिद्धसेनाचार्याणामेव मतं, मल्लवादिप्रभृतीनां वा, एतच्च त्रयमपि ऋजुसूत्र-व्यवहार-संग्रहनयभेदाविरोधेन व्यव
स्थापितमस्माभिर्ज्ञानबिन्दौ महता प्रबन्धेनेति व्युत्पत्सुभिनाऽऽर्षे स एव ग्रन्थोऽनुसन्धेयः । ये तु शास्त्रज्ञा नयभेदेन प्रवृत्ते
व्याचार्यमतभेद महाशास्त्राद्भिन्नेतरः शासनमेव निन्दन्ति, तेऽभव्या दूरभव्या वा, अचारित्रिण एव चारित्रप्रतिपत्ति
चारित्रिण एव तेस्मादिनयभेदेनाप्येवमावशासनसंशयसभिपातस्य भगवद्भिरपगवरेणाप्यप्रतीकार्यत्वापत्तेरिति दिग् । तद्वि
शयगतिः उपयोगपरस्य छद्मस्थज्ञानदर्शनोपयोगपरता, अन्यथाऽपि छद्मस्थोपयोगमात्रविषयत्वेनापि, क्वचिदित्यादिने
मन्तव्यमित्यन्तं पूर्वपक्षग्रन्थः, चक्षुरादीत्यादि माऽपमृषरग्रन्थः । सन्तानभेदाद्रूपज्ञानस्य ज्ञानसन्तानादिभेदात्,
परस्परपरामर्शाभावः य एवाहमद्राक्ष स एव स्पृशामीत्यादिप्रत्यभिज्ञाभावः, स्यादिति शेषः । अक्षमनोऽध्यक्षयोः
चक्षुरादिज्ञानमानसज्ञानयोः, विषयस्य भावस्य, अनेकान्तात्मकत्वादिति क्रमयुगपद्भावेनेति शेषः । स्याद्वादनयस
क्षित प्रतिपत्तव्यमिति तथा च संस्कृतपदसपरुषितपरमित्यर्थः । तयोः नयस्याद्वादयोः, वस्तुतः संस्कृतपदमाधि
ताविषयार्थमेव, तथा च प्रतिनियतैकार्थविचारात्मकं यन्मतिज्ञानादि तमपसंस्कृतं, यथानन्तधर्मात्मकत्वेन विषयपरिच्छित्ति
तत्स्याद्वादसंस्कृतं, आद्य लौकिकं प्रमाणं, परमलौकिकं, नयस्याद्वादार्थप्रतिपन्मानवभिन्नत्वस्यारोपनयाद्वैव तयोर्विषयताभिदे

परूपातिशयपानोपपत्तेरिति युक्तमाभाति । सम्यग्ज्ञान चेति तथा च धर्मितावच्छेदकभावानाधिकरण्येनात्र क्रमाक्रमविषय स्याद्वादनयसंस्कृतमिति केवलज्ञानापेक्षया, स्यात् क्रमभावीति मत्यादिज्ञानापेक्षया ॥१०१॥
स्याद्वादनयप्रतिपुंस्त्वेवेति भावः । स्यादक्रममिति केवलज्ञानापेक्षया, स्यात् क्रमभावीति मत्यादिज्ञानापेक्षया ॥१०१॥

अथ प्रमाणफलविप्रतिपत्तिनिराकरणमाह —

उपेक्षाफलमाद्यस्य, शेषस्यादानहानधीः ॥ पूर्वा वाऽज्ञाननाशो वा, सर्वस्यास्य स्वगोचरे ॥१०२॥

कारिकापाठापेक्षया युगपत्सर्वभासनं केवलमाद्यं तस्य स्वभावेन फलमुपेक्षा । कुत इति चेदुच्यते, सिद्धप्रयोजनत्वात्केवलिनां सिद्धप्रयोजनस्य नाशितं भगवताम् । ननु सर्वत्रोपेक्षा । दुःखस्य संसारस्य कारणस्य हानात्, तथोचितस्य मोहस्य कारणस्योपायत्वात् । इति चेत् न, तेषां मोहविक्षेपात्मिकायाः करुणायाः संभवा करुणावतः परदुःखजिहासोः कथमुपेक्षा ? तदभावे कथं चाप्तिः ? इति चेत् न, तेषां मोहविशेषात्मिकायाः करुणायाः संभवा भावात् स्वदुःखनिवर्तनवत्करुणयापि दूरेऽपि दुःखनिराचिकीर्षायाम् । सम्यक्सप्ताविकल्पाकोरेवात्मदुःखनिवर्तनं युक्तम् । तथा हि, यो यः स्वात्मनि दुःखं निवर्तयति स स स्वात्मनि करुणावान्, यथास्मदादि । तथा च योगी स्वात्मनि संसारदुःखं निवर्तयतीति भावात् स्वदुःखनिवर्तनवत्करुणयापि दूरे दुःखं निवर्तयति । यो यः स्वात्मनि संसारदुःखं निवर्तयतीति मो ना स्वात्मनि दुःखं निवर्तयति स स स्वात्मनि करुणावान्, विपक्षे सर्वथाप्यभावात् साधकप्रमाणसामर्थ्यात् स्वसाध्याविनाभावसिद्धः । तथा हि, मुक्तिः । न चात्र हेतुर्विरुद्धोऽनैकान्तिको वा, विपक्षे सर्वथाप्यभावात् साधकप्रमाणसामर्थ्यात् । भयलोभादि वा स्वात्मन्यकरुणावान् स स्वदुःखं निवर्तयति, यथा द्वेषादेर्विपक्षक इति, साध्यव्यापृतौ साधनव्यावृत्तिनिश्चयात् । भयलोभादि नात्मदुःखनिवर्तकैर्व्यभिचारी हेतुरिति चेत्, न, तेषामपि करुणोत्पत्तेः । न ह्यात्मन्यकरुणावतः परतो भयं लोभो मानो वा संभवति, तस्यात्मकरुणाप्रयुक्तत्वात् । इति परम्परया करुणावानेवात्मदुःखशमनसनाथिनिमित्तं निवर्तयति । भयादिहेतुका वा कस्यचिदात्मनि मा... । सौख्या सती स्वदुःखं निवर्तयति । इति साक्षात्करुणयात्मदुःखनिवर्तने प्रवर्तते ततो न व्यभिचारः । एतेनाष्टपि

प्रकाशात्मनि दुःखनिवर्तनपरैरभिधानयोजना निरस्ता, ततः करुणोत्पत्तेरेव तन्निवर्तनात् । तथा करुणस्यात्मदुःखनिवर्तनं दृष्टम् । ननोऽयमगमापिपिरिति चेत् न, स्वभावतोऽपि स्वपरदुःखनिवर्तननिमित्तत्वोपपत्तेः प्रदीपवत् । न वै प्रदीपः कृपालुतयात्मानं परं वा तमसो दुःखहेतोर्निवर्तयतीति । किं तर्हि ? तथास्वभावात् । तस्मिन्निवापि कृपालुतां तत्करणस्वभावसामर्थ्यं मुख्यम् । एष हि परम्परासरिणं परिहरन् । ततो निःश्रेयसाभ्युदयमपास्यमपदानं स्वरूपमेवात्मनः प्रक्षीणावरणस्य परमा दशा । सैव च मोक्षाभावात्प्राग-दशयोरभिधानादुपेक्षा । तीर्थकरत्वनामोदयात्तु हितोपदेशप्रवर्तनात् परदुःखनिराकरणसिद्धिः । इति न सुगतस्य करुणयास्य प्रसिद्धे-गवतो वेदोपदेशे वैफल्यं कथं न स्यात् । अन्यपरिहारे तु पक्षमात्रस्यागमनिवृत्तिरेव, स्वविषये प्रत्यादिवत् । तथा हि, प्रत्यादेः नाभावात् कर्म स्वार्थस्यामोहविच्छेदनसमाने सर्वस्यापि प्रतिरूपाविशेषात् प्रमपरिणामोपलम्भप्रसविरोधाप्रत्यासमयात् । तदनेन प्रमाणाद्भिन्नमेव फलमिति प्युरस्तम् तथा परम्परया हानोपादानसंवित्तिः फलमुपेक्षा वा प्रत्यादेः । एतेनाभिन्नमेव प्रमाणात्फलमिति निरस्तम् । यथा हि करणस्य क्रियायाश्च कथंचिदेकत्वं प्रदीपतमोविगमवत्, नानात्वं च परश्वादिवत् । ननु च 'यथा देवदत्तः काष्ठं परशुना छिनत्तीति करणस्य क्रियायाश्च नानात्वं सिद्धं छिदेः काष्ठस्थत्वात्परशोर्देवदत्तस्थत्वात्, तथा प्रदीपस्तमो नाशयत्युद्द्योते-नैकत्वापि करणतादात्म्योऽस्य क्रियायाश्च तमोविनाशात्मिकाया नानात्वमेव प्रतीयते । तद्वत्करणस्य प्रमाणस्य क्रियायाश्च फलज्ञानरूपाया नानात्वेनैव भवितव्यं तादात्म्ये दृष्टान्ताभावात्' इति केचित् तेऽपि न प्रतीत्यनुसारिणः । प्रदीपः स्वात्मनात्मानं प्रकाशयतीति प्रतीतेः प्रदीपात्मनः कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य करणस्य प्रकाशनक्रियायाश्च प्रदीपात्मिकायाः कथंचित्तादात्म्यसिद्धेः । तद्वत्प्रमाणफलयोः कथंचित्तादात्म्य प्रतिसिद्धिरन्तरात्मप्रमाणात् । सर्वथा तादात्म्ये तु प्रमाणफलयोर्न व्यवस्था तद्भावविरोधात् । न हि सारूप्यमस्य प्रमाणमधिगतिः

फलमिति सर्वथा तारतम्ये सिध्यति । दर्शनस्यासारूप्यव्यावृत्तिः सारूप्यमनधिगतविव्यावृत्तिरधिगतिरिति व्यावृत्तिभेदादेकस्यापि प्रमाणफलव्यवस्थेति चेत्, न स्वभावभेदमन्तरेणान्यव्यावृत्तिभेदानुपपत्तेः । तस्माद्बाह्यार्थसंविदाकारयोः प्रमाणफलव्यवस्थायामपि व्यामोह विच्छेदाभावे निर्विकल्पनिराकरणे तस्यैव विषयदृष्टिः प्रमाणत्वं न प्रतिपत्तुमर्हति । तथैव प्रमाणत्वे समिकर्षाद्यनुमानमधिगताधो-धिगमप्रधानत्वात् वै प्रमाणमिति निरूपितमासम् ॥ १ २ ॥

सर्वत्रोपेक्षा स्वविषयमात्रे जिहासोपादित्सारहित सिद्धयोगपरिमाण इति यावत् । मोहविशेषात्मिकाया इति, मोहो मुलसंवेगोन्मार्गदिर्युक्तत्वेन चतुर्विधाया अपि कषाया मोहविलासरूपत्वाभिप्रायोगस्य च मैत्र्यादिवर्जितसम्बोधमात्रविष भुतरिति भावः । सैव यति उपेक्षा वा परमा दशा वाऽभयदानं वा सिद्धयोगो वेत्यनर्थान्तरं, तत्परिपाकप्राप्तेलेश्यन्त्यथान केवलज्ञानादिरुपेक्षायास्तत्फलत्व, व्यवहितत्वं च तस्याः शैलेश्यन्त्यक्षण परिपाकादिति बोध्यम् । अव्यवहितं स्थिति ज्ञानाज्ञानधर्मयोः सहभावेऽप्यभेद हेतुफलभाव प्रदीपप्रकाशयोरिवेति द्रष्टव्यम् । भिन्नफलापेक्षया तु न किञ्चिदपि केवलादि स्यनन निष्फलत्वमेवोच्यते, प्रमाऽयोगव्यवच्छेदाभिप्रायेण च परेषामीश्वरज्ञान इव न प्रमाणलक्षणायोग इति युक्तं पश्यामः । मत्यादेर्भिन्नाभिन्न फलमुपदर्शयितुमाह भाष्यकृत् मत्यादेरित्यादिना, परम्परया हानोपादानसंवित्तिरिति व्यवधानेन जिहासा जनिकोपादित्साजनिका वा बुद्धिर्मत्यादेः फलमित्यर्थः । तद्द्वारा च हेयोपादान(दय)हानोपादानाभिका विरतिरपि फलं सङ्गच्छते ॥ तदुपाय पाचकपकपर्ती " ज्ञानस्य फलं विरतिरिति " उक्तद्वारद्वारिमार्वं ' सचणे नाणे य विन्नाणे ' इत्यादि पार ... गच्छामः । अत एवोपेक्षामपि परिग्रहप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयान्तरसञ्चारशून्यनिसृतज्ञानरूपां मत्यादिफलत्वे

नापश्चा दस्यनन मनुमिनोति स्म वृत्तिकारः। विषयप्रतिभासात्मपरिणामवत्स्वसंवेदनानां यथावस्थुरत्वात्तृतीयस्य च विरति कोर्मिछामात् स्मृत्यजनस्थानरूपोपेक्षायास्तु न कथमपि मत्यादिप्रमाणफलत्वम्, अवग्रहादिधारणापर्यन्तस्वान्मत्युपयोग म्येति विभावनीयं सुधीभिः। अमद एव प्रमाणफलभाव इति यौद्धैकान्त निरस्यति–सर्वथा तादात्म्ये स्थिति, न हीति, अस्य दर्शनस्य, सारूप्य स्वलक्षणविषयत्वेन सादृश्यं, प्रमाण प्रामाण्यभाग्, अधिगति फल फलभाग इति योजना, प्रमाण फलव्यवस्थायामपीति ग्राह्यसंवित्त्याकारयोः प्रमाणफलव्यवस्था पूर्वं न हि सारूप्यमित्यादिना निराकृतैव, इदानीं तामग्री छत्यापि रूपान्तरं मयुद्धीपत इत्यपि सूचयति, तथमस्येव नीलाद्यविषयज्ञानस्य, विषयदृष्टिः विषयघटितप्रामाण्यदर्शी लौकिकपरीक्षक ॥ १०२ ॥

ननु च स्याद्वादलक्षणस्य नययानमिस्युक्तं वद्वत् फलमपीति स एव वाचन् स्वात्मज्योतिमिधीयतामित्याह—

वाक्येष्वनेकान्तद्योती, गम्यं प्रति विशेषणम् ॥ स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वा–त्तव केवलिनामपि ॥१०३॥

कि पुनर्वाक्य नामेत्युच्यतां, तत्र विप्रतिपत्तेः। तदुक्तम् ॥ (१) आख्यातशब्दः (२) संघातो (३) जातिः संघातवर्तिनी ॥ (४) एकोऽनवयवः शब्दः (५) क्रमो (६—७) बुद्ध्यनुसंहृती ॥ १ ॥ (८) पदमाद्यं (९) पदं चान्त्यं (१०) पदं चापेक्ष-मित्यपि ॥ वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायवेदिनाम् ॥ २ ॥ इति। अत्रोच्यते पदानां परस्परापेक्षाणां निरपेक्षः समुदायो वाक्यं, (१) न पुनराख्यातशब्दः तस्य पदान्तरनिरपेक्षस्य पदत्वात्तत्त्वावस्थाऽऽख्यातपदमात्रमनुज्ञात्। पदान्तरसापेक्षस्यापि क्वचित् ऐक्षत्वाभावे वाक्यत्वविरोधात् प्रकृतार्थापरिसमाप्तेः निराकांक्षस्य तु वाक्यलक्षणयोगादुपपन्नं वाक्यत्वम्। (२) संघातो वाक्य

मित्यत्रापि परस्परापेक्षाणां पदानामनपेक्षाणां वा ? प्रथमपक्षे निराकाङ्क्षत्वेऽस्त्यप्रसिद्धिः साकाङ्क्षत्वे वाक्यत्वविरोधः । द्वितीयविकल्पे तिप्रसङ्गः । (३) जातिः संघातवर्तिनी वाक्यमित्यप्यनेन विचारितं निराकाङ्क्षपरस्परापेक्षपदसंघातवर्तिन्याः सदृशपरिणामलक्षणाया जातेर्वाक्यत्वकल्पनाऽन्यथा तद्विरोधात् । (४) एकोऽनवयवः शब्दो वाक्यमित्यप्ययुक्तं, तस्याप्रमाणकत्वात्, श्रोत्रबुद्धौ तत्प्रतिभासनात् तत्प्रतिबद्धसिद्धाभावात् । अर्थप्रतिपत्तिर्लिङ्गमिति चेत्, न अन्यथापि तद्भावात्, वाक्यस्फोटस्य क्रियास्फोटवत् तत्त्वार्थोच्चारे निरस्तत्वात् । (५) क्रमो वाक्यमित्यपि न विचारक्षमं, वर्णमात्रक्रमस्य वाक्यत्वप्रसङ्गात् । पदरूपतामापन्नानां वर्णविशेषाणां क्रमो वाक्यमिति चेत् स यदि परस्परापेक्षाणां निराकाङ्क्षाणां समुदाय एव क्रमयुक्तः कालप्रत्यासत्त्यैव समुदायत्वात् सद्समुदायमेव देश प्रत्यासत्तेः समुदायत्वव्यवस्थितेः । अथ साकाङ्क्षत्वा न वाक्यमर्धवाक्यवत् परस्परनिरपेक्षाणां तु क्रमस्य वाक्यत्वेऽतिप्रसङ्ग एव । (६) बुद्धिर्वाक्यमित्यत्रापि भाववाक्यं द्रव्यवाक्यं वा ? प्रथमकल्पनायामिष्टमेव । द्वितीयकल्पनायां प्रतीतिविरोधः । (७) अनुसंहृति पर्यन्तमित्यपि नानिष्टं, भाववाक्यस्य यथोक्तपदानुसंहृतिरूपस्य चेतसि परिस्फुरतोऽभीष्टत्वात् । (८-९-१) वाक्यं पदमन्त्यं वाऽऽद्यं पदमन्त्यमिति वाक्यमित्यपि नाकाङ्क्षोऽप्यवाक्याक्षिप्यते, यथा परस्परापेक्षपदसमुदायस्य निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वसिद्धेः तदभावे न वाक्यं न तर्हि तदानीमिव भवति यथा यस्य यत् सर्वं परिपद्यसिद्धेरप्यभावप्रसङ्गात् । ननु यदि निराकाङ्क्षः परस्परापेक्षपदसमुदायो वाक्यं न तर्हि तदानीमिव भवति यथा यस्य यत् सर्वं परि ध्वाभि यथा पटः एवं तथ्य इति साधनवाक्यं तस्मात्परिणामीत्याकाङ्क्षणात्, साकाङ्क्षस्य वाक्यत्वानिष्टेरिति न शङ्कनीयं, कस्यचित्प्रतिपत्तुरपेक्षावशात् । तत्र स्वभावेनाकाङ्क्षोपपत्तेः । निराकाङ्क्षत्वं हि नाम प्रतिपत्तुर्धर्मोऽयं वाक्येऽप्युपचर्यते, न पुनः शब्दस्य धर्मस्तस्याचेतनत्वात् । स चेत् पक्षधर्मोपसंहारपर्यन्तसाधनवाक्यार्थप्रतिपत्तावपि निगमनवचनापेक्षायां निगमनस्य साकाङ्क्षत्वं प्रत्येति, किमिति शेषमाकाङ्क्षति ?

समासस्य प्रायः पदार्थान्तरस्यार्थप्रतिपत्तौ नापि वाक्यान्तरवचनापेक्षामस्त्यात् । इति न कापि निराकाङ्क्षत्वसिद्धिः । तथा च वाक्याभासात् वाक्यार्थप्रतिपत्तिः कस्यचित्स्यात् । ततो यत्र प्रतिपत्तुर्नीरसु परस्परापेक्षपदेषु समुदितेषु निराकाङ्क्षत्वं तस्य वाक्यत्वं वाक्यत्वमिति सिद्धमिति सर्वं सुस्थम् । प्रकरणादिना वाक्यान्तरस्यार्थप्रतिपत्तौ न वा वाक्यकल्पितवाक्यलक्षणपरिहारः, प्रकरणादिगम्यपदान्तरसापेक्षत्वमात्रस्य समुदायस्य निराकाङ्क्षस्य गम्यमानादिपदवत् वाक्यत्वसिद्धेः । तथैव समासेषु वाक्येषु स्यादिति शब्दोऽनेकान्तद्योती प्रतिपत्तव्यो, न पुनर्विधिविचारप्रकारादिद्योती तथाविधप्रमाणाभावात् । कः पुनरनेकान्त इति चेत्, इमे ब्रूमहे । तदतत्सदित्यादिनानात्वादिधर्मैर्भावप्रतिषेधप्रधानेकान्तः । स च स्याद्वादिभिः स्वयुक्तं प्राक् । तत्र कपिलप्रयुज्यमानः स्याच्छब्दः तद्विशेषणतया प्रकृतार्थतत्त्वावयवेन सूचयति प्रायशो निपातानां तत्प्रकरणापेक्षयार्थाविकात् । द्योतकाश्च भवन्ति निपाता इति वचनात् स्याच्छब्दस्यानेकान्तद्योतकत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः, सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमिति न्यायात्श्रीवादिशब्दोपादानस्याप्यविरोधात् स्याच्छब्दमात्रवाच्यानेकान्तसामान्यप्रतिपत्तेरेव संभवात् । पूर्वपक्षवचनं तु (अपि) तत्प्रत्येकम् प्रति विशेषण स्याच्छब्दस्य विशेष्यत्वात् । न हि केवलप्रायमनन्वितसमञ्चयमुपगते द्विविधावयवं येन तदभिधेयविशेषणरूपसूचकः स्यादिति न प्रयुज्यते, यावः क्रमवृत्तित्वात् तद्युक्तैरपि तथाभावात् । तत्त्वज्ञ भगवान् । केवलिनामपि स्यादिवादोऽभिमत तथाभेवोपित्यानभ्युपगमनादवस्थाभेदप्रतिपत्तेरयोगात् ॥१ ३॥

पदानामिति, अत्र निरपेक्ष इति विशेषणं यत्र स्वाम्यां षष्ठीस्थाने कर्मादिपदस्य नेऽतिव्याप्तिवारणाय, एवं सति स्फटिकादिनिमित्तः प्रथममित्याद्याकाङ्क्ष्यादिपद नापि केऽप्यतिव्याप्तिवारणार्थं विशेषणान्तरस्थानीयत्वे तद्दोषाभावप्रसङ्गविशिष्टपदसमुदायत्वं वाक्यत्वं ज्यायमाननुमतदोषादिनिरस्तम्, यदि च स्पष्टाभिप्रायाद्यवच्छिन्नपदार्थबोधः प्राथमिकस्तो

निरासाय एव, "पूनस्त्वादिदोषदूषितमौनश्लोकी वस्तुगुण्यमेवावेदयति, स्वभावो वा जनयतीति विभाव्य तदाकाङ्क्षायोग्य
तामभिमतां पदानां समूहो वाक्यमित्यभावदेव लक्षणं सम्यगिति न्यायविदः। अथ का नामाकाङ्क्षा, न तावदविनाभाव
प्रमानपदस्याकारभावात् घटः कर्मत्वमित्यादावपि व्यक्तयोस्तत्सत्त्वात्, नापि समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा
घटमित्युक्त आनय नय चेतिजिज्ञासोदयात् घटः कर्मत्वमित्यादौ तदभावादिति वाच्यम्। अजिज्ञासोरप्यन्वयबोधात्, जिज्ञा
गाया। व्यवगतश्च एव हेतु जाकाङ्क्षासमाप्त्यान्वयबोधानुपपत्तेश्च। उच्यते, अभिधानापर्यवसानमाकाङ्क्षा, अभिधानं प
सम्यापयत्तानम् रयानुभावकत्व तथा च यस्य पदस्य समभिव्याहृतपदव्यतिरेकप्रयुक्तं वाक्यान्वयानुभावकत्व
वाक्यान्वयानुभवे समभिव्याहृतपदस्य तेन वाक्यान्वयानुभावकस्य तयोराकाङ्क्षेति फलितम्, अस्ति च द्वितीयादि
पदस्य घटादिविशिष्टकर्मत्वाद्यन्वयानुभावकत्वं घटादिपदव्यतिरेकप्रयुक्तं, ननु कर्मत्वादिपदस्य, घटादिपदसत्त्वेऽपि स्वत
एव सम्यगनुभावकत्वादिति घटमित्यादावाकाङ्क्षा, ननु घटः कर्मत्वमित्यादौ, यदि च मौनिश्लोके पदाभावाभेद युक्तमिति
विभाव्यते, तदा वाक्यपदज्ञानस्य वाक्यपदसमभिव्याहारज्ञानाभावप्रयुक्तं वाक्यान्वयानुभावकत्वमित्यादि वाच्यम्, इय
माकाङ्क्षा घटमित्यादावुभयपदज्ञाननिष्ठा, लाक्षणिकस्यानुभावकत्वे गङ्गायामित्यादौ (लाक्षणिकस्यानुभावकत्वे) त्वेक
पदज्ञाननिष्ठैव, वक्ष्यमाणप्रयुक्तत्वस्य लाक्षणिकेऽपि सम्भवे तूभयतस्त्वयैव, तत्प्रयुक्तत्वं च यद्यपि न तज्जन्यत्वम्, असम्भ
वात्, नापि तद्व्याप्यत्वं, पदज्ञाननिष्ठानुभावकत्वस्य पदान्तरसमभिव्याहारज्ञानाभावाव्यापकत्वात्, नापि तद्व्याप्यत्वं
योग्यताज्ञानाद्यभावेन वाक्यान्वयानुभावक घटमित्यादिवाक्यस्य व्यभिचारात्, तथापि वाक्यपदसमभिव्याहारज्ञानातिरिक्त

पाल्ला न्यवोधकम स्रसमत्कारिमसमभिव्याहृतपदज्ञाननिष्ठया शाब्दान्वयानुभवानुपधायकत्व यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानाभाव व्याप्यं तादृशपदस्य तादृशपदसमभिव्याहारविशिष्ट तादृशपदज्ञानस्य शाब्दान्वयानुभवाभाववैशिष्ट्यमाकाङ्क्षा, भवति च तादृशमत्स्परिसमवहितकर्मत्वोपस्थापकविभक्तिज्ञाननिष्ठं कर्मत्वादिप्रकारकघटान्वयबोधाभाववैशिष्ट्यं घटोपस्थापकपदसमभि व्याहारज्ञानाभावव्याप्यं, न तु कर्मत्वोपस्थापकनामपदज्ञाननिष्ठं, सत्यपि घटोपस्थापकपदसमभिव्याहारज्ञाने तादृशसकल- मत्स्परिसमवहिते घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्यगते कर्मत्वपदे शाब्दान्वयबोधाभाववैशिष्ट्यसत्त्वेन व्यभिचारात् । न च कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिज्ञाननिष्ठशाब्दबोधाभाववैशिष्ट्यमपि न तदभावव्याप्यं, सत्यपि योग्यतादिज्ञाने घटमित्यादितोऽपि विपरीतव्युत्पत्तिमतः बोधाभावादिति वाच्यम् । व्याकरणसंस्कृतपुरुषीयत्वेन निरुक्तान्वयबोधविशेषणात्, विपरीतव्युत्पन्नस्य तु निरुक्ताकाङ्क्षाभ्रमादेव शाब्दबोधः । अत एव निरुक्तव्याप्यस्वरूपप्रयुक्तत्वघटिताकाङ्क्षाया ज्ञानमेव कारणम्, इत्थं च मदृव्युत्प मस्य घटमित्यादित एव, विपरीतव्युत्पन्नस्य तु घटः कर्मत्वमित्यादित एव बोधः । यत्तु यत्पद यत्पदेन सह शाब्दान्वया नुभवजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहार आकाङ्क्षा, तज्ज्ञानं कारणं, प्रकृतान्वयबोधसमानाकारत्वजन्यान्वयबोधविरहरूपा तु सा स्वरूपसती कारणं, मदृव्युत्पन्नीयशाब्दबोध घटादिनामबोधे घटादिनामपदसमभिव्याहृतविभक्तिज्ञाने, विपरीतव्युत्प न्नीयबोधे च तत्समभिव्याहृतकर्मत्वादिपदज्ञानं कारणमिति नातिप्रसङ्ग इति मञ्जरीकाराद्रिमतं, तन्न, प्रकारान्तरेणापि घटमा- नाच्छाब्दबोधापत्तेः । अथ व्युत्पत्तिरपि तत्पदज्ञानसहकारिणी, तथा च तत्तदानुपूर्वीज्ञानं तत्तदानुपूर्वीमत्त्व व्याकरणसंस्कृत- पुरुषीयशाब्दबोधजनकज्ञानं च तत्तदानुपूर्वीज्ञानजन्यशाब्दबोधहेतुरिति कल्पनमिति चेत्, न निरुक्तप्रयुक्तत्वघटिता-

बोधाभाव एव कारणत्वे लाघवात्, अनन्यथासिद्धत्वादिघटितजनकत्वज्ञानस्य च गुरुत्वात्, कारणाभावप्रयुक्तः कार्या-
भाव इति धर्माधिकः स्वरूपतश्च घटितश्च प्रयुक्तत्वमिति मते तु तरां लाघवम्, अत्र घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकर्मत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपितामृत्त्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन घटमित्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य घटादिपदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननु-
भाव क्रमभाविपदमिति ज्ञानमहिम्न तादृशानुपूर्वीज्ञानविशिष्टघटादिविषयककर्मत्वादिबोध हेतुत्वं, एवञ्च न गच्छति पचि-
निष्ठत्वावच्छिन्नपरं, सामान्यतो घटपदं घटोपस्थापकनामपदसमभिव्याहृतकर्मत्वोपस्थापकविभक्तिज्ञान मात्रस्यानुभावकत्व-
ज्ञानमहिम्ना भवति तु न पुत्र इत्यत्र घटोपस्थापकत्वस्याव्यावर्त्तकत्वात्, तत्काले तत्पुत्रस्यास्मृतौ च तदनुत्पत्तिश्च
पपनगानादिति मन्तव्यम्। अथापि पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राज्ञ इत्यस्य पुरुषान्वयाननुभावकत्व पुरुषपद
समभिव्याहारोऽप्यस्तीति राज्ञ इत्यादिवाक्येऽपि पुरुषान्वयानुभावकस्य न स्यादिति चेत्, न, अत्र पूर्वोत्तरभावरूपसमभि-
व्याहारसमयेऽप्येकतात्पर्याभिप्रायविषयत्वरूपसमभिव्याहाराभावात् सविभक्तिकपदयोस्तात्पर्यस्यापि तस्यैव वा समभिव्या-
हाराभावात् सविभक्तिकपदयोस्तात्पर्यस्यापि तस्यैव वा समभिव्याहारत्वाद्राजपदनिष्ठाकाङ्क्षाया ससम्बन्धिकपुत्रादिपदेन
ग्रह झटिति मम तात्पर्यग्रहसमसमयसहितत्वसमुत्पित्त्वं विपर्ययाप्रवितरपदेनोत्थाप्यत्वमिति विक्षेप। ननु राज्ञ इत्यस्य तात्पर्यभ्रमेण
पुरुषेणापि पुत्रस्य तात्पर्यग्रहेऽपि तेनान्वयबोधो न स्यादिति चेत्, न, तात्पर्यान्वयाननुभावकत्वस्य सत्त्वाद्राज्ञः पुत्र
इति बोध जननीये तात्पर्यबोधाभावस्यैव तस्मात्, न चैवं पुत्रेणान्वयबोधे पुरुषेणाप्याकांक्षा स्यात् तात्पर्यस्याकाङ्क्षाघटकत्वे
तस्याभावात्, तदभावकरणे इष्टत्वात्, तात्पर्यज्ञानाभावाच्च न तथाबोध इति। न चैवं तात्पर्येण गतार्थत्वं, घटः कर्मत्वमित्यादौ

गह्वरेऽपि शाब्दबोधाभावात्, रामपदमपरपदार्थान्वितरामप्रतीतिपरमिति सर्वतात्पर्यप्रसक्तेऽप्येकवाक्यताभिप्रायविषयत्वज्ञाना नुसरणमावश्यकं, रामपदं पुत्रपदेन पुत्रपदेन वा सहान्वयबोधक(जनक)मिति संशये शाब्दबोधाभावात्, तथा च यत्पदोपस्थिते रेकवाक्यताभिप्रायपत्पदोपस्थितिव्यतिरेकेण वाक्यान्वयानुभावकत्वमित्यादि वाच्यम्। इत्थं च सैन्धवमानयेत्यादावेकवाक्य गाभिप्रायज्ञानेऽपि मे भवपदमितरपदार्थान्वितलवणपरं तथाश्वपरं वेति संशये शाब्दबोधानुदयादर्थतात्पर्यनिश्चयोऽपि कार णं, एकवाक्यताभिप्रायस्याग्रहात्पटकत्वमयमेति पुत्रो राम इत्यादौ वाक्याभिप्रायज्ञानेऽपि पुत्राद्विपदेनैव साकाङ्क्षत्वव्यवहारापत्तेः मिभाष्यनुसारी पन्थाः। अत्रान्वयानुभावकत्वं तात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयानुभवाभावमात्रमिष्टं, तेनान्वयबोधकत्वं नानुपपन्नं, वाक्यतामिष्यार्थज्ञानवान्वयबोधकत्वादिकमपि युज्यते, अत एव च घटमानयेत्यादावर्थान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं महावाक्यार्थबोधो उत्पत्तिनियमात्, इत्थं च घटविशिष्टकर्मताविशिष्टानयनादिबोधे तत्पदयोराकाङ्क्षाविरहात् हेतुः, महावाक्यार्थबोधे च नावान्तरवाक्यार्थाप्रति हेतुत्वे तु नात्रानुपपत्तिलेशोऽपि, वाक्यबोधानुभावकत्वरूपाकाङ्क्षाभावात्, न चार्थतात्पर्यस्याप्याकाङ्क्षाघटकत्वे तात्पर्यज्ञान स्य पृथक्कारणत्वकल्पनम्, एतद्वाक्यात् बोधद्वयं भवत्वित्यादितात्पर्यसाधारण्येन विषयाविशेषितरूपेणैव तात्पर्यनिश्चयात् विषयनिरूपितरूपम तु सन्निधानहेतुतया आवश्यकत्वात्, न चैवमेतद्वाक्याद्बोधद्वयं भवत्विति इच्छया बोधद्वयापत्तिः, आद्य बोधविषयत्वं बोधयत्विति तात्पर्यज्ञानजन्यान्वयबोधे तद्वाक्यजन्यतज्जबोधस्य हेतुत्वात् क्रमनियमः। आकाङ्क्षया अंशत्रयमेक

वाक्यतामिप्रायः, समभिव्याहारोऽननुभावकत्वं च, तत्राद्ययोर्ज्ञानं हेतुरन्त्यस्य तु प्रतिबन्धकाभावतया स्वरूपसत उपयोगः, अत्र शाब्दत्वे जायतामितीच्छोत्तेजिका, तथताऽऽनुपूर्वीज्ञाने सदसत्पूर्वमुत्पन्नमुत्पत्तिशाब्दबोधाजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् मधून्युत्तरपदविपरीतमुत्पन्नयोर्घटः कर्मत्वं घटमित्याभ्यामन्वयबोधः, इत्थं च प्रयुक्तत्वादिदोषविधुराणामपि न शाब्द बोधवैधुर्यमिति तु नव्याः। राजपदं पुरुषपदार्थान्वितराजबोधं जनयत्वित्याकारकार्यतात्पर्यग्रहहेतुत्वेनानतिप्रसङ्गोऽन्ते पदतात्पर्य प्रहहेतुत्वेनेति तु चिन्त्यम्, न चैवं मतद्वयेऽपि विशेषणान्तरविशिष्टविशेष्येण पुनरन्वयबोधसम्भवात्प्रायमिकबोधस्यैव द्वितीय बोधजनकत्वेनानुविशेषस्याप्यभावात् समासपुनरावृत्तिदोषोच्छेदापत्तिः, तत्रानपेक्षितविशेषणेन शाब्दबोधसम्भवेऽपि तच्छाब्द बोधेन रसोद्बोधविलम्बस्यैव दोषप्रयोजकतया अलङ्कारशास्त्रे व्यवस्थितत्वात्, नामविभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना परस्परानन्वयबोधकत्वात्तेषां मिथः साकाङ्क्षत्वं घटो नील इत्यादौ तु विशेषणविभक्तिरभेदार्थिका, नामार्थप्रकार अन्वयबोधमात्रं प्रति विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्, यथा वह्निना सिञ्चति घटः पचतीत्यादेरपि सेककरणत्वकत्योः कालिकसम्बन्धेन वह्निघटनिष्ठत्वात् योग्यत्वापत्तिवारणाय तत्कालावच्छेदात्तसमभिव्याहृततद्धातुविभक्तेस्तत्तत्सम्बन्धेन तत्- नामार्थवत्तद्विभक्त्यर्थप्रकारकबोधहेतुत्वस्यानुगतस्य वाच्यत्वात् घटो नील इत्यादावभेदेनान्वयबोधो नानुपपन्नः। कथमत्र कस्यचिद्भेदसम्बन्धेन कस्यचिदभेदप्रकारेण बोध इति चेत्, आद्यः सपूर्वमुत्पन्नस्य अन्त्यस्त्वन्यस्येति निर्णीयते, विशेषण विभक्तेरभेदार्थकत्वकल्पने गौरवादिति। मीमांसकास्तु घटो नील इत्यादौ नील घटमानयेत्यादौ च नीलोऽस्ति घटोऽस्ति नील मानय घटमानयेत्यन्वयबोधो, न तु नामार्थानां कारकाणां च परस्परमन्वयः, विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानपेक्षानुभवादिति न

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनाच्च । न चैवं नीलत्वेन घटत्वेन च धर्मयोरपि बोधः स्यादिति वाच्यम्, व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेष पदार्थनियमेन नीलत्वेन घटत्वेन चैकस्यैव बोधात्, अन्यथैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीत्यादावेकहायन्या क्रीणाति एकहायन्या क्रीणातीत्यादिबोधेऽपि यथारुण्येन गुणेन क्रयसाधनेन ग्रामक्रयसाधनत्वाद्गोरूपद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन क्रयसाध नत्वं प्रतीयत इत्याहुः, तदसत्, विशिष्टवैशिष्ट्यबोधान्वयस्यैवात्र युक्तत्वात्, अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः, नीलघटमानयेति न चेति संशयापत्तेः, नीलं घटं नानयेत्यत्र विशेषबोधान्वयानुपपत्तेश्च । यत्तु आकाङ्क्षायाः संशये शाब्दबोधानुदयात् निश्चय त्वेन हेतुत्वं वाच्यम्, तथा च तात्पर्यज्ञानाकाङ्क्षाज्ञानमेव प्रतिबन्धकमस्तु, न च ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्रामाण्यनिश्चया नास्कन्दितत्वप्रवेशे गौरवं, तथाप्याकाङ्क्षानिश्चयविशिष्टमानप्रतियोग्यप्रामाण्यज्ञाने तदप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वप्रवेशे गौरवात् । अनाकाङ्क्षत्वज्ञानस्यापि घटावच्छेदेन समवायेन तदभावसाध्यावच्छेदकतामम्य येन प्रतिबन्धकत्वस्य च मूला वैयर्थ्यम् एकशरीरावच्छेदेनासमवाय मानसीकारादसम्भवात्, एकावच्छेदेनैकत्रसमवायिसमत्वामयुक्तौ गौरवं साकाङ्क्षतानिश्चय हेतुत्वेऽपि तुल्यम्, अ यथा कायव्यूहादिस्थलेऽसम्भवादिति, तदसत्, निराकाङ्क्षत्वतद्व्याप्याद्यन्यतमप्रतिपन्थकत्वस्यकत्वने गौरवात्, यदपि माधवयतस्थानमन्यपदार्थोपस्थितिरेव तत्त्वेन हेतुः, न वाक्यस्थज्ञानं तत्त्वेन, घटमित्यादावानुपूर्वीज्ञानस्य कर्मत्वमित्यादावानुपूर्वीज्ञानस्य घटः कर्मत्वमित्यादिज्ञानजन्योपस्थितिसहकारेण बोधकत्वस्वारस्याद्योग्यरूपस्य हेतुत्वस्यावश्य कत्वादिति, तदपि न, घटमित्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य स्वघटकादेर्यादिस्मारितान्यतरपदज्ञानजन्यघटकर्मत्वाद्युपस्थितिमम्य यम पर्याय कर्मत्वमित्यादिवाक्यबोधहेतुत्वेनोक्तदोषाभावात्, घटमित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधजनकतावच्छेदकपदार्थोपस्थिति-

घटेऽमादिपदे घटादिपदार्थसत्त्वसन्देहे शाब्दबोधानुत्पादात् आकाङ्क्षाद्यानुपूर्वीज्ञानं हेतुरित्यपरे । का नाम योग्यता, न
तावत् प्रतीतेऽन्वयदर्शनं, यथाकथञ्चित् साक्षात्स्याप्यापादकत्वात्, पदार्थतावच्छेदकेन तस्यार्थे पयः पिबतीत्यादाव
सम्भवात्, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्च, नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं, वाक्यार्थस्यानुमेयतापत्तेः । नापि बाधक-
प्रमाविरहः, स्वपरसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य दुर्ज्ञेयत्वात्, स्वरूपसतोऽस्य हेतुत्वेऽयोग्ये योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमानुपपत्तेः ।
स्वीयबाधकप्रमाविरहस्य हेतुत्वे स्वयोग्यताभ्रमदशायां शाब्दबोधापत्तेः । न च तदा विशिष्टज्ञानसामान्यहेतोर्बाधबुद्ध्यभावस्य
विरहात् तदापत्तिः, तर्हि तद्धेतुत्वेनैव निर्वाहे योग्यताधीहेतुत्वे मानाभावात्, अस्त्वेवं लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषा
अन्यतज्ज्ञानमात्रे तदभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छाब्दप्रतिबन्धकस्यापि तत एव सिद्धेः, योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्द
बोधविलम्बस्यासिद्धत्वेन नव्यमतसाम्राज्यादिति चेत्, न, लौकिकसन्निकर्षदोषविशेषादेरुत्तेजकत्वपक्षे बाधबुद्ध्यभावस्य प्रत्य
क्षादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वाच्छाब्दत्वावच्छिन्ने योग्यताधीहेतुत्वौचित्येनोक्तमतसाम्राज्यात्, न च तत्पक्षेऽप्यस्तु तत्र
बाधबुद्ध्यभावस्य परोक्षत्वावच्छिन्नहेतुत्वं, परोक्षत्वस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानरूपत्वे विशेष्यविशेषणभावभेदेन गौरवात्, न च
जातिरूपं तत्, इच्छाघटितस्मृत्यादिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकतावच्छेदकजात्या सङ्करात्, सम्बन्धगौरवेण स्वाश्रयान्यत्व
सम्बन्धेन स्मृतित्वसावच्छात् । किञ्च ह्रदे न वह्निः इत्ययोग्यतानिश्चयेऽप्याहार्ययोग्यताज्ञानेन शाब्दबोधाच्चैव शाब्दधीहेतुः,
न चैवं वह्निना सिञ्चतीत्यादावपि तथापत्तिः, आहार्ययोग्यताज्ञाने इष्टत्वात्, तदसत्त्वे शाब्दबोधाभावेन तद्धेतुत्वकल्पनात् ।
अत एव गालिप्रदानादितोऽपि शाब्दबोधसम्भवः । न चैवं लौकिकान्यथाधीसत्त्वेऽपि लौकिकयोग्यताज्ञानाच्छाब्दापत्तिः,

इत्यत्र, विरोधिनिश्चयस्यैव बाधार्थत्वप्रयोजकत्वेन तच्छाब्दस्याबाधार्थत्वानापत्तेः, वाक्यबुद्धौ भ्रमत्वज्ञानानङ्गीकाराच्च। किञ्च यत्र स्थलविशेषे बाधधीकाले योग्यताज्ञानं तत्र तस्य हेतुत्वधौव्ये विशेष्यतावच्छेदकतया तत्पुरुषीयशाब्दत्वावच्छिन्ने तथा तत्पुरु-षीययोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वसिद्धिः, यत्र चालौकिकयोग्यताधीकाले लौकिकबाधधीस्तत्र तस्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकाराच्च दोषः। किञ्च स्पृष्टघटमरस्य पयसा सिञ्चतीत्यादेरयोग्यस्थाय विशेष्यतया योग्यताज्ञानहेतुत्वसिद्धिः, पाश्चात्त्यसमासस्य धर्मितावच्छेदकान्तर्भाविनैव नञ्नये हेतुत्वादित्यन्यत्र विस्तरः, तस्माच्छाब्दज्ञानहेतुर्योग्यता निर्वक्तव्येति चेत्, अत्रोच्यते, एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवत्त्वं येन संसर्गेणापरपदार्थवत्त्वं वा योग्यता, न च वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्चतुर्धेयता, प्रत्यक्षादिना संशयसाधारणज्ञानहेतुत्वस्वीकारेणादोषात्, गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादौ तत्पूगन्धप्रागभावकाला-वच्छिन्नमन्यसमवायस्य तद्घटेऽभावादयोग्यत्वं, न चैवमेकविषयकयोः कृतीष्टसाधनत्वयोः परस्परमन्वयो न स्यादुक्तयो-र्यत्वाविरहादिति वाच्यम्, एकपदार्थ इत्यादेरेकप्रतीतिविषयेऽपरप्रतीतिविषयसंसर्गवत्त्वमित्यर्थात्, एवमेवस्मरादिस्थलेऽपि विना-रणीयम्। आसत्तिरव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः, एकपदार्थोपस्थित्यव्यवधानेनापरपदार्थोपस्थितिरिति यावत्, अव्य-वधानं व्यवधानाभावः, तेन युगपद्भानापदार्थोपस्थितावपि न क्षतिः, तथार्थमिदं तत्पदार्थशाब्दबुद्धौ तत्पदार्थोपस्थि-तेस्तथा विनाऽप्यवधितोपस्थितिं शाब्दबोधासम्भवात्, अस्याः स्वरूपसत्या एव हेतुत्वादासत्तिनिश्चयहेतुत्वं क्व इति चेत्, न कुत्रचित्, इत्था पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसत्या एव हेतुत्वात्, न चाप्तुपदोक्ताद्भुतपूर्वीमासस्य निकटोपस्थि-तिमत्त्वेन हेतुत्वात्किमनयेति वाच्यम्, व्याप्तिज्ञानत्वादेः स्वसम्बन्धपरामर्शजनकसम्पादिनिमत्तवैम हेतुत्वेऽपि परामर्शजनक-

भ्रम्यादिहेतुत्वव्यासत्तेरपि तत्त्वात्, व्यापारस्य व्यापारिणाऽन्यथासिद्धत्वाभावात्, आसत्तिनिश्चयहेतुत्वोक्तिस्तु प्राचां मतेनेति नव्याः । भिन्नास्तु ननु एकपदार्थोपस्थित्यव्यवधानविशिष्टापरपदार्थोपस्थितिर्नासत्तिः, गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यत्रा भिमतपदार्थोपस्थितौ तस्यां तदव्यवहितोच्चारणे तस्यां गिर्युपस्थित्यव्यवधानभ्रमस्वीकारे भ्रमस्यैव निराकाङ्क्षव्यवधानविशिष्टो पस्थितिरूपासत्तितया तद्भ्रमहेतुत्वे सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्, नाप्युपस्थापकपदाव्यवहितपदोपस्थितिः सा, इत्थं च व्यवहिते पदेऽपर पदाव्यवहितोच्चारणभ्रमस्यैवासत्तितया तदोपपादनस्यात्, न चोपस्थापकपदाव्यवधानं सा, इत्थं च व्यवहितोक्तपदेऽव्यव हितत्वभ्रममन्यथानुपपत्तिरिति वाच्यम्, मौनिश्लोकादौ पदाभावेनासत्त्यभावापत्तेः, अत एवोच्चारणाव्यवधान सेति परास्त, न चोपस्थापकस्य पदस्य तदर्थस्य वाऽव्यवहितोपस्थित्यनुकूलव्यापारः, सा च क्वचिदव्यवहितोच्चारणं क्वचिल्लिप्यादिकं च इत्थं च व्यवहितोपरितादावप्यव्यवहितोच्चरितत्वादिभ्रमः सम्भवतीति वाच्यम् । तर्हि योजनादिनापि श्लोकादा वन्वयबोधाभावापत्तः । अन्यत्रा व्यवहितोच्चरितमिति विशेषदर्शनेऽव्यवहितोच्चरितमिति भ्रमासम्भवात्, एकपदार्थोपस्थित्य व्यवधानेनापरपदार्थोपस्थित्यनुकूलव्यापारस्येति वाच्यतयैकपदार्थयोः परस्परमनन्वयापत्तेश्चेति चेत्, सत्यम्, एकत्वापरत्व योर्न पदविशेषणत्व, किन्त्वर्थविशेषणत्वमेवेत्यनुपदोक्तदोषाभावात्, वस्तुत एकपदार्थत्वमेकवृत्तिविषयत्वम्, अपरपदार्थत्व मपरवृत्तिविषयत्वं, तेन घटभेदो न घट इत्यादौ पदार्थाभेदेऽपि न क्षतिः । मेयाभिधेयादिबोधकवादिपदार्थयोरेकवृत्तिवि षयत्वे त्वेकापरवृत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेकापरपदार्थत्व वाच्यम् । व्यवहितोच्चरिते च पदतात्पर्यभेद तथाव्यापारः, तदैव योजनया भाव्यत, शुकादिवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तथाव्यापारः, ईश्वरस्यैव वा, न च यत्र तात्पर्यं व्यवधानेनो

चारणमव्यवधानेन तत्र च गतिरिति वाच्यम्। तयोच्चारस्य सतोऽप्यकिञ्चित्करत्वात्, अन्वयबोधानुकूलोपस्थितविषयधि-वत्वात्, स्वविरोधिव्यवधानाभिप्रायपूर्वकोच्चारणाव्यवधानमयोग्योपस्थितेरेव शाब्दबोधोपधायकत्वस्वीकारात्, तथा च व्यवधानाभिप्रायपूर्वकाव्यवहितोपस्थित्यनुकूलव्यापार आसत्तिरिति फलित, वस्तुत एतत्पदानन्तरं तत्पदं प्रतिसन्धास्यिति तात्पर्यमपामपि', इव श्रुतस्यापि मन्मावि, ईश्वरीय वा तत् सुलभं, न चैपमामतिप्रसङ्गस्थलासम्भवो, सप्तम्यन्तभावेन तत्व्यपादित्याद्य, तचिन्त्यम्। एकवाक्यताया अर्थतात्पर्यस्य निश्चये यथोक्तामत्तिनिश्चय विना शाब्दबोधविरम्भाभावात्, न चैकवाक्येसानेनोपाठति, सम्भूयोच्चारणस्य चिन्तामणौ पृथगुपन्यासात्, तस्मात् व्यवधानेन पृथ्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरिति प्रागुक्तमेव युक्तम्॥ तदर्थ परस्परापेक्षाभामित्यस्याकाङ्क्षादिमत्तामित्यर्थात् आकाङ्क्षादिमतां पदानां समूहो वाक्यमिति न्यायनये स्थितं, निरपेक्षपदं स्पनतिप्रयोजनं, यदि च तस्य प्रयोजनत्वे निर्बन्धः, तदा प्रकृतवाक्यस्य तम्पस्य वाक्यान्तरैकवाक्यस्य महावाक्यान्तर्गतत्वेन प्रकृतान्वये प्रकृतवाक्यस्य महावाक्यस्थपदान्तरनिरपेक्षत्वात्॥ इदं तु ध्येयम्॥ मात्रसंस्थसमनाकाङ्क्षत्वं च स्यात्तदेव व्यवस्थापनीयम्। तत्वव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानुमायकत्वरूपाकाङ्क्षापक्ष व्याक-रणसंस्कृतपुरुषीयत्वेन निरूढान्वयबाधविजयप्य समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षापक्ष च तत्तदानुपूर्वीज्ञान व्याकरणसंस्कृतपुरुषीय शाब्दबोधजनकत्वज्ञानहेतुत्वोक्त्या पट: कर्मत्वमित्यादे: सम्प्रत्यमं प्रति गाकाङ्क्षत्वपदाऽपि दण्ड: घटाभिस्वतो भिया विषयस्य नामार्थविशेष्यक एव बोधा, भाष्यिकस्य तु धात्वर्थविशेष्यक इति तत्तदन्वयबोध गाकाङ्क्षपदम्याग्यतरं प्रति निराकाङ्क्ष-त्वापारत्वात्, न च तत्सगम्प्रत्ययीयतजाकारजतारजबोधे शाब्दसम्पूरणर्घटतुल्याकाङ्क्षाभावात्मकत्वाविरोध। व्यभिचारेण भिन्न

भिन्नव्युत्पत्तेरेवासिद्धे, तत्तद्व्युत्पत्तिवैशिष्ट्यस्य विपरीतव्युत्पत्तीयबोधसाधारण्येनातिप्रसञ्जकत्वादुभयव्युत्पन्नयोरुभयोरुक्त
वाक्याभिप्रायत उभयबोधापत्तेश्च । न चैकनयाभिमतव्युत्पत्तौ तदितरनयाभिमतशाब्दबोधजनकस्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धक
त्वाद्दोषः, उभयव्युत्पत्तिसमाजे परस्परप्रतिबन्धेन कस्यापि बोधस्यानापत्तेः । कथं चैवं नैयायिकः शिष्येषु वैयाकरणव्यु
त्पत्तिमादधानो देवदत्तः पचति एकदेवदत्ताभिन्नाश्रयकपाकानुकूला भावनेति विवृणुयात्, आहार्याकाङ्क्षाज्ञानेन तथा
बुद्ध्वा परं तथा बोधयितुं नानौचितीति चेत्, सत्यम्, आहार्यत्वस्यापि परस्परमविनिगमेन तथा तथा साकाङ्क्षनिराकाङ्क्षत्वा-
द्युपपत्तेः । एतेनैकनययुक्तस्याऽपरनयाप्रामाण्यग्रहोऽपि व्याख्यातः, अनेनैवाभिप्रायेण " णिययवयणिज्जसच्चा " इत्या
दिना सम्यगसौ नयवाक्यानां कार्त्स्न्येन साकाङ्क्षत्वानाकाङ्क्षत्वभजना समर्थिता । एवं योग्यत्वमयोग्यत्वमासत्त्यनासत्त्वं
न देशकालादिभेदेन तात्पर्यविभजनं च भजनीयं, वस्तुतः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा वाक्यप्रकल्प्यच्छेदकत्वेनैवोपयुज्यते
न पृथक्, घटावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितामृत्वावच्छिन्नविशेष्यताकघटविशेषकत्वमस्त्वविशेष्य
कशाब्दबोधजनकत्वप्रकारताज्ञानत्वादिना तादृशशाब्दबोधहेतुताकल्पनादावश्यकव्यवहारेण वाक्य एव शक्तिसिद्धेरनन्तर
मायापोद्धापकमेव पदशक्तिग्रहस्य च तत्रैवोपकारात्तत्त्वम् अनेकशक्तिविशेषकल्पनाविशेषपदेनैव शक्तिलक्षणाभेदानुच्छेदात्,
अन्यथेश्वरेच्छारूपशक्तिवादेऽप्यगतेः, केवलपदस्याननुभावकतापक्ष एव हि " पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते "
इत्युक्तं युज्यत इत्युक्तं प्राक्, न चैवं द्रव्यनिक्षेपप्रयुक्तघटपदघटितवाक्याद्घटनिक्षेपविषयशाब्दबोधापत्तिः, स्वप्रयोजकानि
शेषप्रयुक्तवाक्यशक्तिग्रहद्वारैव पदशक्तिग्रहस्य हेतुत्वात्, द्वारद्वारिभावेन चान्यथासिद्धेरयोगात्, पदार्थोपस्थितिद्वारा पद

ज्ञानहेतुत्वे तु तद्द्वारा तात्पर्य शाब्दसामग्र्या क्वचित्पदार्थस्मृतिघटितायाः क्वचिच्च शाब्दतदुपस्थितिघटितायाः स्मृतिप्रति-
बन्धकत्वकल्पने महागौरवम्, एकस्यान्यत्राभिप्रायतात्पर्यविषयैवोपयुज्यत इत्यनुमानकल्पनोदोऽप्याक्षिप्यते, तत्र च स्वरूप
सति प्रतिबन्धके परेषां शाब्दबोधतदिच्छादिवदस्माकं वाक्यार्थबोधेच्छादेरुपेक्षणत्व, वाक्यार्थबोधाद्यथाभिप्रायिकपदसंघटने
भूतरूपास्तत्सद्भूतत्वे मतिरूपा वा, प्रथमादिबोधद्वारा द्वितीयादिबोधे भूतहेतुत्वाच्च भूताभ्यन्तरीभूतत्व क्रमनिर्वाहमेसि, प्रा-
णिनो न हन्तव्या इत्यादेरप्राप्रामाण्यात् "प्रमादमूलं प्राणिहननमनर्थसाधनम्" इति तात्पर्यार्थपर्यन्तः सम्पूर्णो बोध इत्युपदेश
पदाद्यनुसारी पन्थाः। क्वचिच्च प्राथमिकाद्यस्यार्थविषयभूतज्ञानोत्तरं संशय विनैव महावाक्यार्थबाधानुपपत्तिज्ञानरूपचिन्ताज्ञाना
देर्दर्पणविषयं भावनाज्ञानं जायत इति त्रिविधमेव शाब्दं ज्ञानमिष्यते, सामानाधिकरण्येनावच्छेदकावच्छेदेन च शाब्दत्वेच्छया
द्विविधमपि तद् युज्यते, यथाविच्छिन्नपदज्ञानोत्तरं तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षाज्ञानात् व्युत्पत्तिविधया घटितत्वोपपत्तमयतः प्रागेव
तात्पर्यार्थज्ञानं मम्मनतीत्येकविधमेव तदिति तु नव्याः। मुखं चन्द्र इत्यादिरूपकस्थले आहार्ययोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वाङ्गीकारेण
शाब्दमात्र योग्यताज्ञानहेतुत्वमपि न युक्तिमत्, बाधज्ञाने सति तादृशस्थले आहार्यशाब्दस्यैव स्वीकारात्, इत्थम्भूतप्रतीति-
साधनत्वज्ञानेन इष्टे चन्द्राभेदशाब्द एव तत्रेच्छोदयौचित्यात्, अत एवाहार्यारोपो रूपकमिति प्राचामुक्तिः, तादृशमाधा
पाय इष्यतोऽप्यसत्त्वेऽपि भावतः सत्यत्वात्, उपमायस्यालङ्कारान्तरोपलक्षकस्यानुपमासस्यापा परिगणने, न चैवं भूपान्त
रस्यापि क्वचिद्भावतः सत्यत्वादुपमानमापायां सत्यामेवत्वप्रमक्तिरिति वाच्यम्। यथाचित्वत्वसार्वभौमत्वाभ्यामेव सिद्ध
त्वात्, भावविक्षेपजन्यज्ञानत्वत्वावच्छेदेनचया जातिमेदस्वीकाराच्च, क्वचिच्च घटत्वाद्यभावे नास्तीत्यादौ वाक्यवक्त्रा सर्वोपरमेण

मत्राभावशाब्दबोधे स्वार्थयोः संसर्गाभावनिश्चयोऽनुगुण एव, अन्यथा विशिष्टनिषेधप्रतीतावपि ततो भ्रमस्यापत्तेः, गाहस्पदा
नादितोऽपि शाब्दबोधश्चेत्, आहार्य एव, नो चेद्, दुष्टवक्त्रभिप्रायसूचकत्वेनैव तस्य बोधजनकत्वम्, सत्यादित्वं वाचां वन
पदसत्यादन्यतरत्वेनैव, द्रव्यभावभाषात्वं च तासां चतुर्विधद्रव्यपरिणतिसाभित्य, श्रुतभावभाषात्वं च तिसृणां फलीभूत-
श्रुतोपयोगापेक्षया भिन्नोपयोगाभावेन तृतीयस्या अत्रानधिकारात्, चारित्रभावभाषात्वं च प्रथमान्तिमयोरेव यस्याचारविहि
तत्वेन चारित्रोत्कर्षकत्वादित्यादिविस्तरो भाषारहस्ये इति कृतं प्रसङ्गेन। प्रकृतं प्रस्तुमः—न पुनराकाङ्क्षाशाब्द इत्यादि,
क्षेपपदनिराकरणं प्रायः सुगमम्। क्रियास्फोटवदिति पूर्वापरीभूतावयवास्वाभिन्नक्रमासु क्रियास्वेकः क्रियास्फोटो यथा
नास्ति तथा क्रमवत्पदसमुदाये वाक्यस्फोटोऽपि, एकत्वप्रतीतेर्भ्रमप्रत्यासत्त्यैवोपपत्तेरिति। यथोक्तपदानुसंकलितरूपस्येति
परस्परापेक्षनिरपेक्षपदानुस्मरणरूपस्येत्यर्थः। श्रुतिर्मानस्तुल्यैवानुसंहतिः स्मरणमित्यनयोः पक्षयोर्भेदः। तावतोदाहरणोप-
नयमात्रेण, अर्थं यस्येति प्रकृतसाध्यं निश्चिनोति, किमितीति शेष निगमनं, किमित्याकाङ्क्षति—साधनमात्रेणार्थसिद्धौ
तत्रेष्टसाधनताज्ञानाभावेनाकाङ्क्षाभावात् यस्य च फलीभूतशाब्दबोधेच्छया निगमनशब्द एवाकाङ्क्षा तस्य तच्छब्दाध्याहारेणैव
शाब्दबोध इति भावः। सत्यभामादिपदवदिति यथा भामापदेन सत्यभामापदं स्मर्यते तथा प्रकरणादिना पदान्तरमिति
भावः। यत्र च प्रकरणादिनाऽखिल एव वाक्यार्थो ज्ञायते
तद्सापेक्षभूयमाणपदसमुदायस्य न निराकाङ्क्षत्वस्याभाव इति भावः। अत एव न चेष्टादेः प्रमाणान्तरत्वम्, अवश्यकल्प्य
चेष्टादिना वा, तत्र तादृशवाक्यकल्पनयैव शाब्दव्यवहारः सङ्गच्छते, अत एव न चेष्टादेः प्रमाणान्तरत्वम्, अवश्यकल्प्य
शब्दमुखनिरीक्षकत्वादिति दिग्। इत्युक्तः (क) भागिति "स्वन्मतामृतभाषानाम्" इत्यादिकारिकाव्याख्यानावसरे

न हि विधिरूपान्तरविकलमित्यादिना, तत्र क्वचित्प्रयुज्यमान इत्यादि, क्वचिच्च जीवादिपदसमीप प्रयुज्यमान स्यात्पदस्याद्विशेषणतया जीवादिपदसमभिव्याहृततया, प्रकृतार्थतत्त्वं सर्वथैकान्तप्रतिपक्षजीवादिपदार्थम्, अवयवेन जीवादिपदद्वारेण, सूचयति लक्षयति, तथा च जीवादिसामान्यविशेषवाचकस्य जीवादिपदस्य नित्यानित्याद्यनेकान्तात्मक-जीवादिविशेषे लक्षणा तात्पर्यग्राहकत्वमेव स्याच्छब्दस्य द्योतकत्वमिति भावः। एवकारादिवदिति यथा पाण्डुर एवेत्यादौ पाण्डुरादिपदस्य पाण्डुरादन्यत्वव्यवच्छेदे लाक्षणिकतायां एवकारस्य च तत्र तात्पर्यग्राहकतायाः सम्प्रदायसिद्धत्वादिति भाव। न कश्चिद्दोष इति सम्भूयोच्चारणेन स्यात्पदजीवादिपदाभ्यां मिलित्वाऽनेकान्तात्मकजीवादितत्त्वबोधनोपपत्तेरिति भावः। तथा च गम्यं प्रति विशेषणमित्यस्य समुदायशक्तिमन्यबोधे जीवादिपदस्य तुल्यकक्षतया सहकारीत्यर्थः। विशेषणमित्यनन्तरं च चकारोऽध्याहृत्य योजनीयः, तेन पक्षद्वयाभिव्यक्तिर्भवति, यद्वाऽनेकान्तद्योतीत्यस्यानेकान्तं प्रत्यसामान्यशक्तिविषयं द्योतयत्यनुभावयतीत्येषोऽर्थः, स चापरेषां घटादिपदस्य सामान्यव्युत्पत्त्यनुरोधेन कार्यत्वान्वितघटादौ शक्तिग्रहेऽपि तत्र कार्यत्वान्वितघटाद्यनुभवे कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारापेक्षा, आनुमानिकाया शक्तेस्तदपेक्षत्वात् स्मारिका च जागर्तीति तस्माद्घटत्वादिमात्रस्मरणमेवेति कल्पशक्तिवादः तथाऽस्माकं नित्यानित्याद्यनेकान्तकोटीकरणं विना व्यवहारमात्रस्याघोमाच्छब्दत्वावच्छेदेन नित्यानित्याद्यनेकान्तात्मक एव शक्तिग्रहस्तावद्व्युत्पत्त्यनुरोधेन जीवादिपदस्यापि नित्यानित्याद्यनेकान्तात्मकजीवाद्यर्थ एव शक्तिर्गृह्यत इत्यानुमानिका शक्तिः, तथाऽनुभवजननेऽनेकान्तवाचकपदमपेक्षत एव स्मारिका तु नति केवलजीवादिपदाज्जीवाद्यर्थोपस्थितिमात्रम्, अनेकान्तात्मकजीवाद्यर्थानुभवस्तु स्यात्पदसंयोगादित्येतत्पक्षपरिष्कारः।

न चैवं मीमांसकमतानुप्रवेशः, मननपात्मक भगवत्प्रवचने कश्चिन्मीमांसकमतोपग्रहस्याप्यदुष्टत्वात्, सिद्धान्तप्रामाण्यस्यी

न्यरेमेव [स्याच्छब्दो लिङाद्यर्थव्यतिरिक्तार्थप्रतिपादकजीवादिपदसमभिव्याहृतस्यास्पदम]नेकान्तं द्योतयति औपसन्दानिक्या

शक्त्या द्योतयति यः स तथेति द्वितीयोऽर्थः, यथा च स्याच्छब्दोपरजी [वादिपदप्रतिपाद्या]नेकान्तात्मकजीवाद्यर्थे विविच्य

शक्तिस्वीकारादौपसन्दानिकी शक्तिरेवात्र द्योतनमिति भावः। उभयत्रापि गम्यं प्रति विशेषणमित्यस्य पदान्तरबोध्य

बोधने सहकारीत्यर्थं, तदाह, सूचकत्वपक्षेऽपीति, अपिर्वाचकत्वपक्षं समुच्चिनोति, तद्बुद्धेरपि तथाभावादिति स्यादस्तीत्या

तदादिवत् स्याच्छब्दस्य स्वरूपेण बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नेऽपि शक्ति, तद्बोधकतया भेदिरूपादिति स्यादस्तीत्या

दायस्तित्वावच्छेदकत्वद्रव्यक्षेत्रकालभावादीनामपि ततो नासाधूर्येणानुपस्थितिरिति ध्येयम्। धर्मिवाचकपदसमभिव्याहृतं

स्यात्पदमनेकान्तात्मकत्वद्योतकं धर्मवाचकपदसमभिव्याहृतं तु ततस्तद्द्रव्यक्षेत्रकालाद्यवच्छेदकस्फोरकं सकलादेशमहिम्ना

तु प्रकृतधर्मे स्वेतरानन्तधर्मात्मकत्वस्य प्रकारतया प्रकृतधर्मस्य स्वस्वेतरानन्तधर्मात्मकत्वसम्बन्धेन धर्मिण्यन्वयाभ्युपगमात्

न काचिदनुपपत्तिरिति भवेयं स्वसमयव्युत्पत्तिशालिभिः ॥ १०३ ॥

ननु च कथंचिदित्यादिसम्भाव्यपि भवत्येवानेकान्तार्थप्रतिपत्तिः ?, सत्यं, भवति, तस्य स्याद्वचनपर्यायत्वात्। तथा हि,—

स्याद्वादः सर्वथैकान्त-त्यागात् किंवृत्तचिद्विधि ॥ सप्तभङ्गनयापेक्षो, हेयादेयविशेषक ॥१०४॥

किमो वृत्त किंवृत्तः। स चासौ चिद्विधिश्चेति कथंचिदित्यादिः किंवृत्तचिद्विधिः स्याद्वादपर्यायः। सोयमनेकान्तमभिप्रेत्य

सप्तभङ्गनयापेक्षः स्वभावपरभावाभ्यां सदसदादिव्यवस्थां प्रतिपादयति। के पुनः सप्तभङ्गाः के वा नयाः ? सप्तभङ्गी प्रोक्ता पूर्वमेव।

द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकप्रविभागवशान्नैगमादयः शब्दार्थनया बहुविकल्पा मूलनयद्वयशुद्ध्यशुद्धिभ्यां, शास्त्रान्तरे प्रोक्ता इति संबन्धः। द्रव्यार्थिकप्रविभागाद्धि नैगमसंग्रहव्यवहाराः। पर्यायार्थिकप्रविभागादृजुसूत्रादयः। तत्र ऋजुसूत्रपर्यन्ताश्चत्वारोऽर्थनयाः, तेषामर्थप्रधानत्वात्। शब्दाद्यास्त्रयः शब्दनयाः शब्दप्रधानत्वात्। तत्र मूलनयस्य द्रव्यार्थिकस्य शुद्ध्या संग्रहः, सकलोपाधिरहिततया शुद्धस्य सन्मात्रस्य विषयीकरणात् एकत्वेन सर्वस्य संग्रहणात्। तस्यैवाशुद्ध्या व्यवहारः, संग्रहगृहीतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणात्, द्रव्यत्वादिविशेषणतया तस्याशुद्धस्य स्वीकरणात् यत्सत्तद्द्रव्यं गुणो वेत्यादिवत्। एवं नैगमोऽप्यशुद्ध्या प्रवर्तते, सोपाधिवस्तुविषयत्वात्। स हि त्रेधा प्रवर्तते द्रव्ययोः पर्याययोर्द्रव्यपर्याययोर्वा गुणप्रधानभावेन विवक्षायां नैगमत्वात्, नैकगमो नैगम इति निर्वचनात्। तत्र द्रव्यनैगमो द्वेधा—शुद्धद्रव्यनैगमोऽशुद्धद्रव्यनैगमश्चेति। पर्यायनैगमस्त्रेधा—अर्थपर्याययोर्व्यञ्जनपर्याययोरर्थव्यञ्जनपर्याययोश्च नैगम इति। अर्थपर्यायनैगमस्त्रेधा ज्ञानार्थपर्याययोर्ज्ञेयार्थपर्याययोर्ज्ञानज्ञेयार्थपर्याययोश्चेति। व्यञ्जनपर्यायनैगमः षोढा—शब्दव्यञ्जनपर्याययोः समभिरूढव्यञ्जनपर्याययोरेवंभूतव्यञ्जनपर्याययोः शब्दसमभिरूढव्यञ्जनपर्याययोः शब्दैवंभूतव्यञ्जनपर्याययोः समभिरूढैवंभूतव्यञ्जनपर्याययोश्चेति। अर्थव्यञ्जनपर्यायनैगमस्त्रेधा ऋजुसूत्रशब्दयोः ऋजुसूत्रसमभिरूढयोः ऋजुसूत्रैवंभूतयोश्चेति। द्रव्यपर्यायनैगमोऽष्टधा शुद्धद्रव्यर्जुसूत्रयोः शुद्धद्रव्यशब्दयोः शुद्धद्रव्यसमभिरूढयोः शुद्धद्रव्यैवंभूतयोश्च, तथाऽशुद्धद्रव्यर्जुसूत्रयोरशुद्धद्रव्यशब्दयोरशुद्धद्रव्यसमभिरूढयोरशुद्धद्रव्यैवंभूतयोश्चेति। सोऽयमनयाविरोधेनोदाहार्यम्। तथा पर्यायार्थिकस्य मूलनयस्याशुद्ध्या तावदृजुसूत्रः, तस्य कालकारकलिङ्गभेदेनाप्यभेदात्। शुद्ध्या शब्दनयस्य कालादिभेदेन भेदात्। शुद्धतरया समभिरूढनयस्य पर्यायभेदेनापि भेदात्। शुद्धतमया एवंभूतस्य क्रियाभेदेनापि भेदात्॥ इति मूलनयद्वयशुद्ध्यशुद्धिभ्यां बहुविकल्पा नया नयज्ञैः प्रतिपत्तव्याः। पूर्वपूर्वो महाविषया

सप्तभङ्गनयापेक्षः स्याद्वादो हेयादेयविशेषकः प्रसिद्धस्वमन्तरेण

रोऽस्य अस्तित्वस्याः सम्यविकल्पपरिमाणाम् । तथैव स्याद्वादात् सर्वतत्त्वप्रकाशकम् केवलज्ञानवत् ॥ १०४ ॥ एतदेव दर्शयति,—

स्योपादेयस्य च विशेषेण व्यवस्थानुपपत्तेः । सर्वतत्त्वप्रकाशकं, शब्दप्रधानस्याच्छब्दतद्धर्मभेदेनार्थभेदस्वीकर्तृत्वात्, एवं

अर्थप्रधानत्वात् शब्दतद्धर्मभेदेनार्थभेदास्वीकर्तृत्वात्, द्रव्यार्थिकेऽभेदभेदयोरेव शुद्धाशुद्धिपदार्थत्वादिति यथास्थानं भाव

गमोऽप्यशुद्धया प्रवर्तत इति भद्राहिरन भेदपरता, द्रव्यार्थिकेऽभेदभेदयोरेव ... मनुष्यपर्यायो देवपर्यायोत्तरः द्रव्यमनन्तपर्यायवदित्यादिः । शुद्ध

पम् । द्रव्ययोरित्यादि अभिलापमात्रात्मा पुद्गली मनुष्यपर्यायो देवपर्यायोत्तरः । अशुद्धद्रव्यनैगमो यथा घटद्रव्यं घटद्रव्यसंयुक्तमिति । अर्थपर्याययोर्नै

द्रव्यनैगमो यथाऽऽकाशद्रव्यं धर्मद्रव्यसंयुक्तमिति । अशुद्धद्रव्यनैगमो यथा घटद्रव्यं, मतिविषयपर्यायः श्रुतविषयपर्यायसदृश इति

गमस्त्रिविधो यथा मतिज्ञानं श्रुतज्ञानसहचरितमिति ज्ञानरूपार्थपर्याययोः, । व्यञ्जनपर्याययोः षोढा नैगमो यथा-घट इति

ज्ञेयार्थपर्याययोः, ग्राहकाकारो ग्राह्याकारानुगत इति ज्ञानज्ञेयार्थपर्याययोः । १ घटशब्दवाच्यः पर्यायः कुम्भशब्दवाच्यसदृश इति, सम

शब्दवाच्यस्तटीविशब्दवाच्यसदृश इति, शब्दव्यञ्जनपर्याययोः १ घटशब्दवाच्यः पर्यायः कुम्भशब्दवाच्यसदृश इति, एवम्भूतव्यञ्जनपर्या

भिरूढव्यञ्जनपर्याययोः २ तत्पदव्युत्पत्तिनिमित्तक्रिया सुपदव्युत्पत्तिनिमित्तक्रियासदृशीति, एवम्भूतव्यञ्जनपर्याययोः ४ संभिन्नक्रिया

ययोः ३ भिन्नलिङ्गतटादिशब्दवाच्यपर्यायो भिन्नशब्दवाच्यसदृश इति, शब्दसमभिरूढव्यञ्जनपर्याययोः ४ संभिन्नक्रिया

शब्दवाच्यसदृश इति, चान्ते [एवम्भूतव्यञ्जनपर्याययोः ५ संभिन्नवर्तमानक्रिया शब्दवाच्यसदृश इति, समभिरूढैवम्भूत

व्यञ्जनपर्याययोः ६ व्युत्पत्तिनिमित्तक्रिया वर्तमानक्रियासदृश इतिएवं ऋजुसूत्रशब्दयोः १ ऋजुसूत्रसमभिरूढयोः २ ऋजुसूत्रै

वम्भूतयोः ३ रिति त्रिविधोऽप्यर्थव्यञ्जनपर्यायनैगमः, अष्टधा च द्रव्यपर्यायनैगमः इत्यादि स्वधिया विभाव्योदाहार्यम्] ॥१०४॥

॥

स्याद्वादकेवलज्ञाने, सर्वतत्त्वप्रकाशने ॥ भेद साक्षादसाक्षाच्च, ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥ १०५ ॥

साक्षादसाक्षाद्भगवत्प्रसिद्धानामागमस्याप्रतीतेरवस्तुत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । स्याद्वादकेवलज्ञाने इति निर्देशात् तयोरभ्यर्हितत्वा-भिमतं दर्शयति, परस्परहेतुकत्वात् । न चैवमन्योन्याश्रयः पूर्वसर्वज्ञप्रतिपादितागमादुत्तरसर्वज्ञस्य केवलोत्पत्तेः तदोपदिष्टादागमाच्चोत्तरकालागमप्रवृत्तेः सर्वज्ञागमसन्तानस्यानादित्वात् । केवलज्ञानस्याभ्यर्हितत्वे वा पूर्वनिपाते व्यभिचारं सूचयति, शिष्योपाध्यायादिवत् । तयोऽनयो निर्देशः स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने इति । कथं पुनः स्याद्वादः सर्वतत्त्वप्रकाशनः ? यावता 'मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्व-पर्यायेषु' इति श्रुतस्यासर्वपर्यायविषयत्वमवसानमिष्यते, तथैव विरुध्यते, इति सूत्रविरोधं मन्यते, तदयुक्तं, पर्यायापेक्षया वचनमिदम् । एवं हि भगवतामभिप्रायोऽत्र 'जीवादयः सप्त पदार्थास्तत्त्वं, 'जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वमि'ति वचनात् । तत्प्रतिपादकत्वविशेषात् स्याद्वादकेवलज्ञानयोः सर्वतत्त्वप्रकाशनत्वम्' इति न विरोधः । यथैव ह्यागमः परस्मै जीवादितत्त्वमशेषं प्रति-पादयति तथा केवलमपीति न विशेषः, साक्षादसाक्षाच्च तत्त्वपरिच्छित्तिनिबन्धनत्वात् तयोरस्य । तदाह भेदः साक्षादसाक्षाच्चेति । साक्षात्कृतेरेव सर्वद्रव्यपर्यायान् परिच्छिनत्ति नान्यत इति यावत् । न हि वचनात्साक्षात्कारयति समुत्पन्नकेवलोऽपि भगवान्, तेषां वचनागोचरत्वात् । ततैव स्याद्वादनयसंस्कृतं तत्त्वज्ञानं प्रमाणमवशेषत्वमिति व्याख्याने स्याद्वादः प्रमाणं, तत्समधीनमयविधिनिर्णेग-मस्थो यथुक्तिस्तथा नया इति संक्षेपतः प्रतिपादितं, विस्तरतोऽन्यत्र तत्प्ररूपणात् ॥ १०५ ॥

सम्यक्तत्त्वहेतुप्राणागमः स्याद्वादो, हेतुवादो नयस्तावन्यो संस्कृतमकेवलं तत्त्वज्ञानं प्रमाणं युक्तिशास्त्राविरुद्धं विनिश्चितासंभवद्बाधकमिति व्याख्यानन्तरमभिप्रायवन्तो भगवन्तो हि हेतुलक्षणमेव प्रकाशयन्ति, स्याद्वादस्य प्रकाशितत्वात् ।

स्याद्वादप्रविभक्तार्थ—विशेषव्यञ्जको नयः ॥ १०६ ॥
सधर्मणैव साध्यस्य, साधर्म्याददविरोधतः ॥

नीयते साध्यते गम्यार्थोऽनेनेति नयो—हेतुः । स च हेतुः सधर्मणैव दृष्टान्तधर्मिणा साधर्म्यात्साध्यस्य साध्यधर्माधिकरणस्य धर्मिणः परमागमप्रविभक्तस्यार्थविशेषस्य प्रत्यक्षस्याभिप्रेतस्याप्रसिद्धस्य विधायकोचरत्वेन, व्यञ्जको, न पुनर्विपक्षेण साधर्म्यात्, तेन वैधर्म्येणाविरोधेन हेतोः साध्यप्रकाशनत्वोपपत्तेः । अत्र 'सधर्मणैव साध्यस्य साधर्म्यात्' इत्यनेन हेतोर्लक्षणं 'अविरोधात्' इत्यन्यथानुपपत्तिं च दर्शयता, केवलस्य त्रिलक्षणस्यासाधनत्वमुक्तं, तत्पुत्रत्वादिवत् । एकलक्षणस्य तु गमकत्वं, 'नित्यत्वैकान्तपक्षेऽपि विक्रिया नोपपद्यते' इति बहुलमन्यथानुपपत्तेरेव समाश्रयणात् । अन्यत्र संक्षेपात् तथाभिधानेऽपि त्रैलक्षण्यं सम्यगुपलक्षितमिति पक्षधर्मत्वं तत् । सत्यमेतत्, केवलं, यत्रार्थक्रिया न संभवति तत्र वस्तुत्वं यथा विनाशैकान्ते । तथा च नित्यत्वेऽपि क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रिया न संभवति, नापरं प्रकारान्तरमिति, त्रिलक्षणयोगेऽपि प्रधानमेकलक्षणं, तत्रैव साधनसामर्थ्यपरिनिष्ठितेः । तदेव च प्रतिबन्धः पूर्वोक्तीतसयोर्व्याप्तिसकलहेतुप्रतिष्ठापकं, न पुनस्तादात्म्यतदुत्पत्ती प्रतिबन्धः संयोगादिवत्, तदभावेऽपि हेतोः साध्याभावासंभवनियमनिर्णयलक्षणस्य भावे गमकत्वसिद्धेः, शीतास्से विद्युतायां, केचारे कलककायित्वादित्यादिवत्, सत्यपि च तदुत्पत्त्यादिप्रतिबन्धेऽन्यथानुपपन्नत्वाभावे गमकत्वासंभवात्, स श्यामस्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवदित्यादिवत्, अस्त्यत्र धूमोऽग्नेर्महानसवदित्यादिवच । सकलसम्यग्विपक्षव्यावृत्तिनिश्चयाभावात्स्यागमकत्वेऽन्यथानुपपन्नत्वनिश्चयाभावादेवागमकत्वमुक्तं स्यात् इति तस्यैव लक्षणत्वमस्तु, सकलसम्यग्विपक्षाद्व्यावृत्तिनिश्चयाभावात् पूर्ववत्—शेषवत्—सामान्यतो दृष्टेषु वीतावीततदुभयेषु संयोगिसमवायिकार्यसमवायिविरोधिषु भूतादिभेदेषु कार्यसमवायानुपलम्भेष्विव पूर्ववत्—शेषवत्—सामान्यतो दृष्टेषु हेतुलक्षणस्योपपत्तेः । विपु प्रवर्तमानस्य पक्षव्यापिनः सर्वेस्माच विपक्षाद्व्यावृत्तिसिद्धस्याभासप्रपञ्चाद् व्यावर्तमानस्यान्यथानुपपन्नत्वस्य हेतुलक्षणस्योपपत्तेः ।

स्याद्वादकेवलज्ञाने, सर्वतत्त्वप्रकाशने ॥ भेदः साक्षादसाक्षाच्च, ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥ १०५ ॥

साक्षादसाक्षात्प्रतिभासिज्ञानाभ्यामनयोः [illegible] । स्याद्वादकेवलज्ञाने इति निर्देशात् तयोरभ्यर्हितत्वानियमं दर्शयति, परस्परोपकृतत्वात् । न केवलमन्योन्याश्रयः पूर्वसर्वज्ञोदितादागमादुत्तरसर्वज्ञस्य केवलोत्पत्तेः तदोपदेशात्कालागमप्रोक्तम् सर्वागमसन्तानस्यानादित्वात् । केवलज्ञानस्याभ्यर्हितत्वे वा पूर्वनिपाते व्यभिचारं सूचयति शिष्योपाध्यायादिवत् । ततोऽन्यतरो निर्देशः स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने इति । कथं पुनः स्याद्वादः सर्वतत्त्वप्रकाशनः ? यावता 'मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु' इति श्रुतस्यासर्वपर्यायविषयत्वमवसायमिष्यते, तथैवं विरुध्यते, इति सूत्रविरोधं मन्यते, तदयुक्तं, पर्यायापेक्षया तदभिधानात् । एवं हि भगवतामभिप्रायोऽत्र 'जीवादयः सप्त पदार्थास्तत्त्वं' 'जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वमि'ति वचनात् । तत्त्वविषयत्वाविशेषात् स्याद्वादकेवलज्ञानयोः सर्वतत्त्वप्रकाशनत्वम्' इति न विरोधः । यथैव ह्यागमः परस्मै जीवादितत्त्वमशेषं प्रतिपादयति तथा केवलमपीति न विशेषः । साक्षादसाक्षाच्च तत्त्वपरिच्छित्तिनिमित्तत्वात् तयोस्तत्त्व । तदाह भेदः साक्षादसाक्षाच्चेति । साक्षात्कृतेरेव सर्वद्रव्यपर्यायान् परिच्छिनत्ति नान्यत इति यावत् । न हि वचनात्सम्प्रकाशयति समुत्पन्नकेवलोऽपि भगवान्, तेषां वचनागोचरत्वात् । तदेवं स्याद्वादनयसंस्कृतं तत्त्वज्ञानं प्रमाणनयसंस्कृतमिति व्याख्याने स्याद्वादः प्रमाणं सप्तभङ्गीवचनविधिनिर्णयमार्गो बहुविकल्पो मया इति संक्षेपतः प्रतिपादितं, विस्तरतोऽन्यत्र तत्स्वरूपमात् ॥ १ ५ ॥

संस्पष्टेऽधुनाऽऽगमः स्याद्वादो, हेतुवादो नयस्ताभ्यां संस्कृतमर्थरूपं तत्त्वज्ञानं प्रमाणं युक्तिशास्त्राविरुद्धं निमित्तवासंभवद्बाधकमिति व्याख्यानमन्तरमभिप्रायवन्तो भगवन्तो हि हेतुवादमेव प्रकाशयन्ति स्याद्वादस्य प्रकाशितत्वात् ।

सधर्मणैव साध्यस्य, साधर्म्यादविरोधतः ॥ स्याद्वादप्रविभक्तार्थ—विशेषव्यञ्जको नय ॥ १०६ ॥

सधर्मणैव दृष्टान्तधर्मिणा साधर्म्यात्साध्यस्य साध्यधर्माधिकरणस्य प्रतीते साध्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति नयो—हेतुः । स च हेतुः सधर्मणैव दृष्टान्तधर्मिणा साधर्म्यात्साध्यस्य साध्यधर्माधिकरणस्य विवादगोचरत्वेन, व्यञ्जको, न पुनर्विपक्षेण साधर्म्यात्, तेन धर्मिणः परमागमप्रविभक्तस्यार्थविशेषस्य प्रत्यक्षस्याभिप्रेतस्याप्रसिद्धस्य विवादगोचरत्वेन, व्यञ्जको, न पुनर्विपक्षेण साधर्म्यात्, तेन वैधर्म्येणाविरोधेन हेतोः साध्यप्रकाशनत्वोपपत्तेः । अत्र सपक्षेणैव साध्यस्य साधर्म्यादि' त्यनेन हेतोरेकलक्षणत्व मविरोधादि' त्यन्यथानुपपत्तिं च दर्शयता, केवलस्य त्रिलक्षणस्यासाधनत्वमुक्तं, तत्पुत्रत्वादिवत् । एकलक्षणस्य तु गमकत्वं, ' नित्यत्वैकान्तपक्षेऽपि विक्रिया नोपपद्यते' इति बहुशमन्यथानुपपत्तेरेव समर्थनात् । नन्वत्र सक्षेपात् तथाभिधानेऽपि त्रैलक्षण्यं शक्यमुपपत्तुंमपि तु पक्षधर्म-वत् । सत्यमेतत्, केवलं, यत्रार्थक्रिया न संभवति तत्र वस्तुत्वं यथा क्षणिकैकान्ते । तथा च नित्यत्वेऽपि क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ-क्रिया न संभवति, नापरं प्रकारान्तरमिति, त्रिलक्षणयोगेऽपि प्रधानमेकलक्षणं, तत्रैव साधनसामर्थ्यपरिनिष्ठितेः । तत्रैव च प्रतिबन्धः पूर्ववच्छेषसंयोगादिसकलहेतुप्रतिष्ठापक, न पुनस्तादात्म्यतदुत्पत्ती प्रतिबन्धः संयोगादिवत्, तदभावेऽपि हेतोः साध्याभावासम्भवनियमनिर्णयलक्षणस्य भावे गमकत्वसिद्धेः, शीतस्पर्शे विद्युत्पातः, केशरे कनकमयित्वादित्यादिवत्, सत्यपि च तदुत्पत्त्यादिप्रतिबन्धेऽन्यथानुपपन्नत्वाभावे गमकत्वासंभवात्, स श्यामस्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवदित्यादिवत्, अस्त्यत्र धूमोऽग्नेर्महानसवदित्यादिवच्च । सकल-विपक्षव्यावृत्तिनिश्चयाभावादस्यागमकत्वेऽन्यथानुपपन्नत्वनिश्चयाभावादेवागमकत्वमुक्तं स्यात् इति तस्यैव लक्षणत्वमस्तु, सकलसम्यग्घेतुभेदेषु कार्यस्वभावानुपलम्भेष्विव पूर्ववत्—शेषवत्—सामान्यतो दृष्टेषु वीतावीततदुभयेषु संयोगिसमवायैकार्थसमवायिविरोधिषु भूयादिषु प्रवर्तमानस्य पक्षव्यापिनः सर्वस्माच्च विपक्षाद्व्यावृत्तिरहितस्याभासप्रपञ्चाद् व्यावर्तमानस्यान्यथानुपपन्नत्वस्य हेतुलक्षणत्वोपपत्तेः ।

[illegible] ॥ १०६ ॥ [illegible]—

—[illegible]नयैकान्तानां, त्रिकालानां समुच्चयः ॥ अविभ्राड्भावसम्बन्धो, द्रव्यमेकमनेकधा ॥ १०७ ॥

[illegible] 'गुणपर्ययवद्द्रव्यम्' इति वचनात् । [illegible] ॥ १०७ ॥ [illegible]—

[मिथ्या]समूहो मिथ्या चेन्न मिथ्यैकान्ततास्ति नः। निरपेक्षा नया मिथ्या, सापेक्षा वस्तु तेऽर्थकृत् ॥ १०८ ॥

सुनयदुर्नययोर्यथास्माभिर्लक्षणं व्याख्यातं तथा न दोषो न परिहारः निरपेक्षाणामेव नयानां मिथ्यात्वात् ...
मिथ्यात्वोपगमात्, सापेक्षाणां तु सुनयत्वात्तद्विषयाणामर्थक्रियाकारित्वात्, तत्समूहस्य वस्तुत्वोपपत्तेः। तथा हि निरपेक्षत्वं प्रत्य
नीकधर्मस्य निराकृतिः, सापेक्षत्वमुपेक्षा अन्यथा प्रमाणनयाविशेषप्रसङ्गात् धर्मान्तरादानोपेक्षाहानिलक्षणत्वात् प्रमाणनयदुर्नयानां
प्रकारान्तरासंभवाच, प्रमाणात्तदतत्स्वभावप्रतिपत्तेर्नयात्तत्प्रतिपत्तेर्दुर्नयादन्यनिराकृतेश्च। इति विप्रोपसंहृतिः, व्यतिरिक्तप्रतिपत्ति
प्रकारान्तरासंभवात् ॥१०८॥

नन्वेवमनेकान्तात्मार्थः कथं वाक्येन नियम्यते यतः प्रतिनियते विषये प्रवृत्तिर्लोकस्य स्यादित्यारेकायामिदमभिधत्ते—

नियम्यतेऽर्थो वाक्येन, विधिना वारणेन वा ॥ तथान्यथा च सोऽवश्य–मविशेष्यत्वमन्यथा ॥१०९॥

यत्सत्तत्सर्वमनेकान्तात्मकमर्थक्रियाकारित्वात् स्वविषयाकारसंवित्तिवत्। यद्विवादाध्यासितं वस्तु तत्सर्वं धर्मि प्रत्येयम्,
अप्रसिद्धं साध्यमिति वचनात्, तस्यानेकान्तात्मकत्वेन विवादाध्यासितत्वात् साध्यत्वोपपत्तेः। अर्थक्रियाकारित्वादिति हेतुरसिद्ध
त्वादिदोषाणामभावात् प्रधानैकलक्षणयोगाच। स्वविषयाकारसंवित्तिवदित्युदाहरणं, तथा वादिप्रतिवादिसिद्धत्वात्। सौगतस्य चित्रा
कारैकसंवेदनोपगमात् यौगानामीश्वरज्ञानस्य स्वार्थसंवेदिनो भेदज्ञानस्योपगमात्, कापिलानामपि स्वरूपसुखाद्यवसितार्थसंवेदिनः
स्वसंवेदनस्येष्टेः, श्रोत्रियाणामपि फलज्ञानस्य स्वसंवेदिनोऽर्थपरिच्छित्तिरूपस्य प्रसिद्धेः चार्वाकस्यापि प्रत्यक्षस्य वेदनस्य स्वार्थपरि
च्छेदिनोऽभ्युपगमनीयत्वात् सम्यगिदं साधनवाक्यम्। तथा न किंचिदेकान्तं वस्तुतत्त्वं सर्वथा तदर्थक्रियाऽसंभवात् गगनकुसुमादिव
दिति। अत्रापि विवादापन्नं वस्तुतत्त्वं धर्मि पराध्यारोपितैकान्तत्वेन प्रतिषेध्यं क्वचित् सत इवारोपितस्यापि प्रतिषेध्यत्वसिद्धेरन्यथा

प्रसपवितरमवप्रतिषेधायोगात् सव एव संज्ञिनः प्रतिषेधो मासवः स्वसत्याविरोधात्, सम्यगेकान्ते प्रसिद्धस्य रूपस्य सापेक्षस्य मिर पेक्षरेणारोपितस्य कथञ्चिद्विशेषात्, सर्वथा तदर्थक्रियाभावात् इति हेतुव्यापकानुपलब्धिरूपत्वात्। गगनकुसुमादिवदिस्युदाहरणं मान्यमापन्नमेकस्माद्गगनकुसुमादेरन्यत्राभावस्य परैरेकान्तवस्तुरूपत्वसर्वार्थक्रियाकारित्वयोरनिष्टेः। इतीदमपि भेयः साधनवा- च्यम्। विशेषण पुनरस्ति सदेकान्तः सर्वव्यापारविरोधमसद्भावसदेकान्तवत्। एतेन विक्षेपतोऽनेकान्तात्मकः परिणाम्यात्मार्थक्रिया कारित्वात् प्रधानवदित्याद्युपदर्शितम्। इति विधिना प्रतिषेधेन वा वस्तुतत्त्वं नियम्येत तथान्यथा च तस्यावश्यंभावसमर्थनात्। अन्यथा तदिदमर्थतत्त्वं विक्षेप्यमेव न स्याद्विधेः प्रतिषेधरहितस्य प्रतिषेधस्य च विधिरहितस्य विक्षेपकत्वनिराकरणात् तदुभयरहि तस्य च विक्षेप्यत्वविरोधात् स्वपुष्पवत्। इत्यनेन विधिप्रतिषेधयोर्गुणप्रधानभावेन सदसदादिवाक्येषु प्रवृत्तिरिति कथयति। ततो न तेषां पौनरुक्त्यं येन सप्तभङ्गीविधिरनवद्यो न स्यात् ॥१०९॥ विधिनैव वस्तुतत्त्वं वाक्यं नियमयति सर्वथेत्येकान्ते दूषणमुपदर्शयन्ति—

तदतद्वस्तुवागेषा, तदेवेत्यनुशासती ॥ न सत्या स्यान्मृषावाक्यैः, कथं तत्त्वार्थदेशना ॥ ११० ॥

मसधारिमभावविषयमूर्तं विकल्पधर्माभ्यासकल्पनमविशद्वस्तु समाचाव, स्वाभिरवाच पूर्वमेवोपि तदवद्रूपतयेव प्रतीतेः।

—'विश्वमपि संभिद, तदतद्रूपवेदनम्। यदीदं स्वयमर्थेभ्यो, रोचते तत्र के वयम् ॥ १ ॥' इति। तत्र तदेवेत्येकान्तेन प्रेषारयन्ती मिथ्यैव भारती मिथ्येकान्ते प्रतिषेधैकस्याभावस्येष्टस्यानभिधानात् तदभिधाने वा विध्येकान्तप्रतिपादनविरोधात्। न नाथावधैश्वरवार्थैरेसमा युक्तिमती। इति कथममयार्थैदनम्। इत्येकान्ते वाक्यार्थानुपपत्तिरापद्यते ॥ ११० ॥

विरोधमुखेनैवार्थं वाक्यं नियमयतीत्येकान्तोपि न श्रेयानिति प्रतिपादयन्ति—

वाक्स्वभावोन्यवागर्थ—प्रतिषेधनिरङ्कुशः ॥ आह च स्वार्थसामान्यं, तादृग् वाच्यं खपुष्पवत् ॥१११॥

वाक्स्वभावोयं येन स्वार्थसामान्यं प्रतिपादयन्ती तदपरं निराकरोति न पुनस्तत्प्रतिपादयन्ती, स्वार्थसामान्यप्रतिपादमवश्यम्भावि । स्वभावोयं येन स्वार्थसामान्यं प्रतिपादयन्ती तदपरं निराकरोति न पुनस्तत्प्रतिपादयन्ती, कूर्मरोमादिवत् । न खलु सामान्यं विशेषपरि निराकरणयोरन्यतरापायेऽनुपलम्भनविज्ञापनात् । इदंतया नेदंतया वा न प्रतीयेत तदर्थः कूर्मरोमादिवत् । न खलु सामान्यं विशेषपरि हारेण विशेषो वा सामान्यपरिहारेण कचिदुपलभामहे । अनुपलभमानाश्च कथं स्वं परं वा यथाभिनिवेशेन विप्रलभामहे, विध्ये कान्तवदन्यापोहैकान्तस्य प्रागेव व्यासेन निरस्तत्वात् ॥ १११ ॥ भूयोप्यन्यापोहवादिनमाशङ्क्य निराकुर्वते—

सामान्यवाग् विशेषे चे—न्न शब्दार्थो मृषा हि सा ॥ अभिप्रेतविशेषाप्ते, स्यात्कार सत्यलाञ्छन ॥११२॥

अस्तीति सत्सामान्यवाग् केवलमभावविच्छेदात् विशेषमपोहमाहेति चेत्, क पुनरपोहः ? किमन्यव्यावृत्तिरुत यथा विकल्पः ? परतो व्यावृत्तिरभावोन्यापोह इष्यते इति चेत् कथमेवं सत्यभावं प्रतिपादयति ? भावं न प्रतिपादयतीत्यनुक्तसमं न स्यात् ? ततो नान्यापोहः वाक्यस्योन्यापोहोस्तु मिथ्याभिनिवेशादिति चेत्, न चैतस्य प्रतिपादकं मिथ्याविकल्पहेतुत्वादपलीकवचनवत् । ततो नान्यापोहः सम्यार्थः सिद्ध्यति, येन तत्र प्रवर्तमानास्तीत्यादिसामान्यवाग् मृषैव न स्यात् । ततः स्यात्कारः सत्यलाञ्छनो मन्तव्यः स्वाभिप्रेतार्थे विशेषप्राप्तेः । सर्वो हि प्रवर्तमानः कुतश्चित्तनाम् कचित्स्वरूपादिना सत्त्वमभिप्रेतमर्थं प्राप्नोति, न पररूपादिनानभिप्रेतं, प्रवृत्तिवै पर्यात्, स्वरूपेणेव पररूपेणापि सत्त्वे सर्वस्याभिप्रेतत्वप्रसङ्गात्, परात्मनेव स्वात्मनाप्यसत्त्वे सर्वस्याभिप्रेतत्वाभावात् स्वयमभिप्रेत स्याप्यनभिप्रेतत्वप्रसङ्गेन ॥ ११२ ॥ ततः स्याद्वाद एव सत्यलाञ्छनो न वादान्तरमित्युपसंहारयति भगवान् समन्तभद्रस्वामी ।

विधेयमीप्सितार्थाङ्ग, प्रतिषेध्याविरोधि यत् ॥ तथैवादेयहेयत्व—मिति स्याद्वादसंस्थितिः ॥ ११३ ॥

स्यात्सिद्धस्य प्रतिषेधायोगात् स्व एव संज्ञिनः प्रतिषेधो नास्ति इत्यस्याप्यविरोधात्, सम्यगेकान्ते प्रसिद्धस्य रूपस्य सापेक्षस्य निर पेक्षत्वेनारोपितस्य कल्पितस्य प्रतिषेधात्, 'सर्वथा तदर्थक्रियाभावात्' इति हेतुप्रयोगोपपत्तिरूपत्वात्। गगनकुसुमादिवदिति दृष्टान्तत्वं चाप्यसाधनात्वेऽस्य गगनकुसुमादेरन्यथाभावस्य परैरेकान्तवस्तुरूपत्वसर्वथार्थक्रियाभावरहितत्वयोरनिष्टेः । इतीदमपि प्रेक्षः साधनता- क्षमम् । विशेषण पुनर्नास्ति सर्वथान्यः सर्वव्यापारविरोधप्रसङ्गात्सर्वथान्यत्वात् । एतेन विशेषतोऽनेकान्तात्मकः परिणाम्यात्मार्थक्रिया- करित्वात् प्रधानपरिणामोपदर्शितम् । इति विधिना प्रतिषेधेन वा वस्तुतत्त्व नियम्येत तथान्यथा च तस्यापरस्वभावसमर्थनात् । अन्यथा तद्विशिष्टमर्थतत्त्वं विशेष्यमेव न स्याद्विधेः प्रतिषेधरहितस्य प्रतिषेधस्य च विधिरहितस्य विशेषणत्वनिराकरणात् तदुभयरहि- तस्य च विशेष्यत्वविरोधात् तदुपपत्तेः । एतेन विधिप्रतिषेधयोर्गुणप्रधानभावेन सदसदादिवाक्येषु इत्यतिरिक्तं व्यवतिष्ठते । ततो न भेदे योजनात्वं येन सप्तभङ्गीविधिप्रतिषेधतो न स्यात् ॥१०९॥ विधिनैव वस्तुतत्त्वे वाक्यं नियमयति सर्वथेत्येकान्ते दूषणमुपदर्शयन्ति-

तदतद्वस्तु वागेषा, तदेवेत्यनुशासती ॥ न सत्या स्यान्मृषावाक्यैः, कथं तत्त्वार्थदेशना ॥ ११० ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयभूतं विरुद्धधर्माध्यासप्रसक्तमपि तत्त्वं वस्तु प्रमाणं, तथैकरूपं प्रत्यक्षेणापि तदतद्रूपतयैव प्रतीतेः । यदुक्तं—'विरुद्धमपि संसिद्धं, तदतद्रूपवेदनम् । यदीदं स्वयमर्थेभ्यो, रोचते तत्र के वयम् ॥ १ ॥' इति । तत्र तदेवेत्येकान्तेन प्रतिपादयन्ती मिथ्यैव भारती विध्येकान्ते प्रतिषेधस्यान्यथाभावस्येष्टस्यानभिधानात् तदभिधाने वा विध्येकान्तप्रतिपादनविरोधात् । न च मृषावाक्यैस्तत्त्वार्थदेशना युक्तिमती । इति कथमनपायैरसमम् । इत्येकान्ते वाक्यार्थोऽनुपपत्तिरापद्यते ॥ ११० ॥

प्रतिषेधमुखेनैवार्थे वाक्यं नियमयतीत्येकान्तोऽपि न श्रेयानिति प्रतिपादयन्ति—

वाक्स्वभावोऽन्यवागर्थ-प्रतिषेधनिरङ्कुशः ॥ आह च स्वार्थसामान्यं, तादृग् वाच्यं खपुष्पवत् ॥१११॥

वाक्स्वभावोऽयं येन स्वार्थसामान्यं प्रतिपादयन्ती तदपरं निराकरोति न पुनस्तदप्रतिपादयन्ती स्वार्थसामान्यप्रतिपादनवदन्यनिराकरणयोरन्यतरापायेऽनुपपत्तेः । न खलु सामान्यं विशेषपरिहारेण विशेषो वा सामान्यपरिहारेण कश्चिदुपलभामहे । अनुपलभ्यमानानां कथं स्वं परं वा तथाभिनिवेशेन विप्रलभामहे, किम्बे- ... तादृशं वाच्यं खपुष्पवत् ... ॥ १११ ॥ भूयोऽप्यन्यापोहवादिनमाशङ्क्य निराकुर्वते—

सामान्यवाग् विशेषे चेन्न शब्दार्थो मृषा हि सा ॥ अभिप्रेतविशेषाप्तेः, स्यात्कारः सत्यलाञ्छनः ॥११२॥

अस्तीति सत्सामान्यवाग् केवलमभावविच्छेदाद् विशेषमपोह्यादिति चेत् क पुनरपोहः ? किमन्यव्यावृत्तिः तथा सति सत्सामान्यवाक् भावं न प्रतिपादयतीत्यनुपलम्भं न स्यात् ? विकल्पः ? परतो व्यावृत्तिरभावोऽन्यापोह इष्यते इति चेत् कथमेवं सत्यभावं प्रतिपादयति ? भावं न प्रतिपादयतीत्यनुपलम्भं न स्यात् । ततो नान्यापोहः तद्विकल्पोऽन्यापोहोऽस्तु मिथ्याभिनिवेशादिति चेत्, न चैतत्तस्य प्रतिपादकं मिथ्याविकल्पाहेतुत्वादप्रत्यक्षीकरणवत् । ततः स्यात्कारः सत्यलाञ्छनो मन्तव्यः स्वाभिप्रेतार्थसम्पादकः सिद्ध्यति येन तत्र प्रवर्तमानास्तीत्यादिसामान्यवाग् मृषैव न स्यात् । ततः स्यात्कारः सत्यलाञ्छनो मन्तव्यः स्वाभिप्रेतार्थे प्रवृत्तिर्विशेषप्राप्तेः । सर्वो हि प्रवर्तमानः कुतश्चित्स्वरूपादिना सत्त्वमभिप्रेतमर्थं प्राप्नोति, न पररूपादिनामभिप्रेतं प्रवृत्तिर्विशेषप्राप्तेः । सर्वो हि प्रवर्तमानः स्वरूपेणैव पररूपेणापि सत्त्वे सर्वस्याभिप्रेतत्वप्रसङ्गात्, परात्मनेव स्वात्मनाप्यसत्त्वे सर्वस्याभिप्रेतत्वाभावात् स्वयमभिप्रेतकल्पात्, स्वरूपेणैव पररूपेणापि सत्त्वे सर्वस्याभिप्रेतत्वप्रसङ्गात्, परात्मनेव स्वात्मनाप्यसत्त्वे सर्वस्याभिप्रेतत्वाभावात् स्वयमभिप्रेतस्यात्मनभिप्रेतत्वप्रसङ्गाच्च ॥ ११२ ॥ ततः स्याद्वाद एव सत्यलाञ्छनो न वादान्तरमित्युपदिशति भगवान् समन्तभद्रस्वामी ।

विधेयमीप्सितार्थाङ्गं, प्रतिषेध्याविरोधि यत् ॥ तथैवादेयहेयत्व-मिति स्याद्वादसंस्थितिः ॥११३॥

प्रतीत्यादिविधेयमभिप्रेत्य विधानात् सर्वत्रैवावश्यमात्मलाभत्वात् विधेयत्वस्य । न हि परिपूर्णमवादेरनभिप्रेतस्यापि विधाने विधेयत्वं युक्तं, वीतरागस्यापि तत्प्रसङ्गस्यानायासादुपपत्तेश्च । नाप्यभिप्रेतस्याप्यविधानेऽविधेयत्वं, तयोर्गततामावसिद्धेरन्यथा विधानानर्थक्यात् । तत एवाभिप्रायशून्यानां किंचिदप्यकुर्वतां न किंचिद्विधेयं नापि हेयमभिप्रेतत्वाभावादुपेक्षामात्रसिद्धेः । तद्विपरीतानां तु किंचिद्विधेयं तत्र नास्तित्वादिभिरविरुद्धं, प्रतिषेध्यैरीप्सितार्थाङ्गत्वात्, तस्य तद्विरोधे स्वयमीप्सितार्थोपलम्भासंभवात् विधिप्रतिषेधयोरन्योन्याविनाभावलक्षणत्वात् स्वार्थज्ञानवत् । न हि स्वार्थज्ञानयोरन्योन्याविनाभावोऽसिद्धः स्वज्ञानमन्तरेणार्थज्ञानानुपपत्तेः कुटवत् स्वज्ञाने पदार्थज्ञानघटनात् सर्वज्ञज्ञानवत् । न हीश्वरस्यापि स्वज्ञानाभावः, सर्वज्ञत्वविरोधात् स्वसंविदितज्ञानाभ्युपगमस्यावश्यंभावात् । नापि विषयाकारज्ञानमन्तरेण स्वज्ञानं स्वाकारस्यार्थस्य परिच्छेदकत्वविरोधात् स्वज्ञानाभावप्रसङ्गात् । तदनयप्रसङ्गादेवं प्रकृतं साधयति । यथैव च विधेयं प्रतिषेध्याविरोधि सिद्धमीप्सितार्थाङ्गं तथैवावक्तव्यस्य वस्तुनो नान्यथा विधेयैकान्ते कस्यचिदुपलब्धिविरोधात् प्रतिषेध्यैकान्ते वस्तुविचारेयत्वविरोधात् । न हि सर्वथा विधेयमेव सर्वथा प्रतिषेध्यं स्याद्वादिनोऽभिप्रेतं येनोभयात्मकत्वे पदार्थस्यावाच्यत्वं न स्यात् कथंचिद्विधिप्रतिषेधयोस्तादात्म्योपगमात् । तद्विधेयप्रतिषेध्यात्मविशेषात् स्याद्वादः प्रक्रियते सप्तभङ्गीसमाश्रयात् । यथैव हि विधेयोऽस्तित्वादिविशेषः, स्यात्तथा विधेयो न प्रतिषेध्यात्मनेति स्याद्विधेयः सिद्धः । प्रतिषेध्यात्माविरोधाच्च विधेयात्मना प्रतिषेध्यो न प्रतिषेध्यात्मना इति स्यात्प्रतिषेध्यः स्यादप्रतिषेध्योऽन्यथा व्याघातात् । तथैव चोभयार्पणात् स्याद्विधेयः स्यात्प्रतिषेध्यः । इति सप्तभङ्गीसमाश्रयात् स्याद्वादस्य प्रक्रियमाणस्य सम्यक् स्थितिः सर्वत्र युक्तिशास्त्राविरोधात्, भावैकान्तादिष्वेव तद्विरोधसमर्थनात् । ततो भगवानेवमभ्युपासितोऽस्माभिः " स त्वमेवासि निर्दोषो युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् " इति ॥ ११३ ॥ तदेवं प्रारब्धनिर्वहणमात्मनस्तत्त्वं

च सूरयः प्राहुरन्ति—

इतीयमाप्तमीमांसा, विहिता हितमिच्छताम् ॥ सम्यग्मिथ्योपदेशार्थ-विशेषप्रतिपत्तये ॥ ११४ ॥

॥ इति श्रीसमन्तभद्राचार्यविनिर्मितयमाप्तमीमांसा ॥

इति देवागमाख्ये स्वोक्तपरिच्छेदे शास्त्रे (स्वेनोक्ताः परिच्छेदा यस्य यस्मिन्वा तत् स्वोक्तपरिच्छेदमिति ग्राह्यं, तत्र) विहितेयमाप्त मीमांसा सर्वज्ञविशेषपरीक्षा हितमिच्छतां निःश्रेयसकामिनां, मुख्यतो निःश्रेयसस्यैव हितत्वात् तत्कारणत्वेन रत्नत्रयस्य च हितत्व घटनात् तदिच्छतामेव न पुनस्तदनिच्छतामभव्यानां, तदनुपयोगात् । तत्त्वेतरपरीक्षां प्रति भव्यानामेव नियताधिकृतिः, तथा मोक्ष कारणानुष्ठानात् मोक्षप्राप्त्युपपत्तेः । सम्यग्मिथ्योपदेशार्थविशेषप्रतिपत्तये पुनराप्तमीमांसा भगवतामाचार्याणां परहितसंपादनप्रवणहृदयत्वात् दर्शनविशुद्धिप्रवचनवात्सल्यमार्गप्रभावनापरत्वाच्च । ततः परमार्हन्त्यलक्ष्मीपरिसमाप्तेः स्वार्थसंपत्तिसिद्धिः । सम्यग्दर्शनज्ञान चारित्राणि मोक्षमार्ग इति सम्यगुपदेशः तदन्यतमापाये मोक्षस्यानुपपत्तेः समर्थनात् । ' ज्ञानेन चापवर्गः ' इत्यादिर्मिथ्योपदेशः, तस्य मोक्षप्रति कूलत्वसाधनात् । तयोरर्थविशेषः सत्येतरविषयभेदः सम्यग्दर्शनादिमिथ्यादर्शनादिप्रयोजनभेदो वा तज्ज्ञानादिविशेषो वा मोक्ष संसारसिद्धिभेदो वा । तस्य प्रतिपत्तिरुपादेयत्वेन हेयत्वेन च प्रत्यासमध्यवसायः समाचरणं चोच्यते । तस्यै सम्यग्मिथ्योपदेशार्थवि शेषप्रतिपत्तये । शास्त्रारम्भेऽभिष्टुतस्याप्तस्य मोक्षमार्गप्रणेतृतया कर्मभूभृद्भेतृतया विश्वतत्त्वानां ज्ञातृतया च भगवदर्हत्सर्वज्ञस्यैवान्य योगव्यवच्छेदेन व्यवस्थापनपरा परीक्षेयं विहिता । इति स्वाभिमतार्थनिवेदनमाचार्याणामार्थनिर्वाहं प्रतिपत्तव्यम् ॥ ११४ ॥

अत्र शास्त्रपरिसमाप्तौ केचिदिदं मङ्गलवचनमनुमन्यन्ते,—

जयति जगति क्लेशावेशप्रपञ्चहिमांशुमान्, विहतविषमैकान्तध्वान्तप्रमाणनयांशुमान् ॥
यतिपतिरजो यस्याधृष्यान्मताम्बुनिधेर्लवान्, स्वमतमतयस्तीर्थ्या नाना परे समुपासते ॥११५॥

श्रीमदकलङ्कदेवाः पुनरिदं वदन्ति— (स्वमाप्यपरिसमाप्तिमङ्गलं)

श्रीवर्धमानमकलङ्कमनिन्द्यवन्द्य—पादारविन्दयुगलं प्रणिपत्य मूर्ध्ना ॥
भव्यैकलोकनयनं परिपालयन्तं, स्याद्वादवर्त्म परिणौमि समन्तभद्रम् ॥ १ ॥ इति ॥

॥ इत्याप्तमीमांसालङ्कृतौ दशमः परिच्छेदः ॥

परापरगुरुप्रवाहगुणगणसंस्तवस्य मङ्गलस्य प्रसिद्धेर्वयं तु स्वभक्तिवशादेवं निवेदयामः—

येनाशेषकुनीतिवृत्तिसरितः प्रेक्षावतां शोषिताः, यद्वाचोऽप्यकलङ्कनीतिरुचिरास्तत्त्वार्थसार्थद्युतः ॥
स श्रीस्वामिसमन्तभद्रयतिभृद् भूयाद्विभुर्भानुमान्, विद्यानन्दघनप्रदोऽनघधियां स्याद्वादमार्गाग्रणीः ॥१॥
श्रीमदकलङ्कशशधर—कुलविद्यानन्दसम्भवा भूयात् । गुरुमीमांसालङ्कृति—रष्टसहस्री सतामृद्ध्यै ॥२॥
श्रीरसेनाख्यमोक्षगे, चारुगुणानर्घ्यरत्नसिन्धुगिरिसततम् ॥
सारतरात्मध्यानगे, मारमदाम्भोदपवनगिरिगह्वराषि तु ॥ ३ ॥
कष्टसहस्री सिद्धा, साष्टसहस्रीयमत्र मे पुष्यात् ॥ शश्वदभीष्टसहस्री, कुमारसेनोक्तिवर्धमानार्था ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमदकलङ्कदेवप्रणीत–भाष्योपबृंहिता श्रीविद्यानन्दसूरिसन्दृब्धेयमष्टसहस्रीवृत्तिः ॥

[साक्षात्केवलज्ञान इत्यादि ॥ १०५ ॥ सधर्मणैव साध्यस्येत्यादि ॥ १०६ ॥ नयोपनयैकान्तानामित्यादि ॥ १०७ ॥ मिथ्यासमूहो मिथ्या चेदित्यादि ॥ १०८ ॥ नियम्यतेऽर्थो वाक्येनेत्यादि ॥ १०९ ॥ तदतद्वस्तुवागेषेत्यादि ॥ ११० ॥ वाक्स्वभावोऽन्यवागर्थेत्यादि ॥ १११ ॥ सामान्यवाग्विशेषे चेदित्यादि ॥ ११२ ॥ विधेयमीप्सितार्थाङ्गमित्यादि ॥ ११३ ॥ सर्वं निगदसिद्धम् ॥]

वक्तव्यमेव किल यत्तदशेषमुक्त–मेतावतैव यदि चेतयते न कोऽपि ॥
व्यामोहजालमतिदुस्तरमेव नूनं, निश्चेतनस्य वचसामतिविस्तरेऽपि ॥ १ ॥
विशुद्धिसंक्लेशमपुण्यपापे, प्रतिक्रिया यत्र नियम्यते नो ॥
ज्ञानेऽन्यहेतुश्च जिनप्रसादा–द्विना जिनाज्ञा मम सा प्रमाणम् ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमदकब्बरसुरत्राणप्रदत्तजगद्गुरुबिरुदधारकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यमुख्यमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतंस पंडितश्रीलाभविजयशिष्याग्रेसरपंडितश्रीजीतविजयगणि सतीर्थ्यालङ्कारपंडितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण पंडितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचिते अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे दशमः परिच्छेदः ॥

श्रीमदकब्बरसुरत्राणप्रदत्तजगद्गुरुविरुदधारकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यमुख्य
महोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतंस-पण्डितश्रीलाभविजयगणिशिष्याग्रेसर-प
ण्डितश्रीजीतविजयगणिसतीर्थ्यालंकार-पण्डितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण
पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण गङ्गोपकण्ठकाशीस्थविद्वन्मण्डलीप्रदत्तन्यायविशार
द-पद शतग्रन्थग्रथनार्जितन्यायाचार्योपपदोपशोभितेन भव्यसत्त्वोपकृतिप्रणीतरहस्य
पदोत्तराष्टोत्तरशतसंख्यशास्त्राद्यनेकलक्षप्रमाणसंस्कृतप्राकृतभाषाबद्धगद्यपद्यमय
ग्रन्थकुसुममालामालाकारेण महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिना सन्दृब्धमिदम्–

॥ श्रीअष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणं सम्पूर्णम् ॥